श्रीमद्भागवतम् ॥

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपाय[illegible]तम् ।

श्रीश्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचंद्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्य्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्ति कृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाख्य टीका समेतम् भाषानुवादसहितञ्च ।

परमहंस परिव्राजकाचार्य्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा ।

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

श्री वनमालि राय वहादुरस्य

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितञ्च ।

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं, शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

श्रीवृन्दावनधामनि ।

श्रीमद्देवकीनन्दनाख्य स्वकीये यन्त्रे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

मुद्रितम्

सम्वत् १९६०

श्रीमद्भागवतम्

द्वितीयस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीशुक उवाच । वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप ।
आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥
श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥
देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यन्नामकीर्त्तनं दानतपोयोगादिसत्फलम् । तं नित्यं परमानन्दं हरिं नरमहं भजे ॥
द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः । उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥
तत्र तु प्रथमाध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते ॥
उक्तः पूर्व्वमुपोद्घातः सप्रसङ्गः शुकागमः । राज्ञा पृष्टे नृणां कृत्यमथाह शुकसन्मुनिः ॥ ० ॥

राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति वरीयानिति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठः प्रश्नः कृतः एष वरीयान् । यतो लोकहितमेतत् मोक्षहेतुत्वात् । आत्मविदां मुक्तानाञ्च सम्मतो यतः ॥ १ ॥

तत्र तावत् स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुतां वदन् ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इत्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । गृहेषु सक्तानाम् अतएव गृहमेधिनां तद्गतपञ्चसूनापराणाम् । मेधतिर्हिंसार्थः ॥ २ ॥

तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह निद्रयेति । नक्तं रात्रौ यत् वयः आयुः तन्निद्रया व्यवायेन रत्या वा ह्रियते । दिवा अह्नि यद्वयः तत् अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा । चकारौ अनुक्तसमुच्चायकौ ॥ ३ ॥

ननु नश्वरकुटुम्बाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं कुर्य्यात् तत्राह । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः तेषां पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

उद्देशेति—नाममात्रेण सङ्कीर्त्तनमुद्देशः । लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति लक्षणम् असाधारणधर्म्मकथनमिति यावत् । तदुक्तिविधम्— उपोद्घात इति—सङ्गतिस्तावत् न्यायशास्त्रे षोढ़ा निरूपिता—सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसर-स्तथा । निर्व्वाहकैककार्य्यत्वं षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति वचनात् । तत्र स्मृतस्योपेक्षणानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः । हेतुता कारणता । शिष्यजिज्ञासानिवृत्त्युत्तरावश्यकवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहकं कारणतानिर्व्वाहकं कार्य्यत्वम् । एककार्य्यत्वमेककार्य्यस्यानुकूलत्वं कार्य्यत्वकारणत्वमिति, यावत् । तथाहि प्रकृतप्रस्तावे उपोद्घातत्वं प्रसङ्गत्वं वा कथमस्तीति पाठकः स्वयमेव चिन्त्यम् ॥ १ ॥

पञ्चसूनेति । पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानं यथा—पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च वध्यते याश्च वाहयन् ॥ इति शुद्धितत्त्वम् । तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति । तस्य प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा—लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनाऽपनुत्तये ॥ इति आह्निकतत्त्व-धृतशातातपवचनम् ॥ अशौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाश्यत्वं यथा—दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवित् । दानञ्च विधिना देयमशुभात् तारकं हि तत् ॥ इति शुद्धितत्त्वधृतसंवर्त्तवचनम् ॥ २—४ ॥

इति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकः ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

ॐ श्रीहयग्रीवायनमः ॥ वेदान्तोपबृंहणपरेऽस्मिन्पुराणोऽपोद्घातरूपप्रथमस्कंधांतेप्रसंगाच्छुकागमउक्तः सचशुकः पृष्टानि श्रियमाणस्य कर्तव्यानि श्रोतव्यादींश्च प्रतिराज्ञापृष्टश्चेदानींराज्ञः प्रश्नमभिनंदति । वरीयानिति । हेनृपराजंस्त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु श्रोतव्यमंतव्यकीर्तयितव्यस्मर्तव्यार्थेषुयः गोचरः श्रोतव्याद्यर्थतत्वविषयः । लोकहितमितिपाठेप्रतीतिशेषः लोकहितंप्रतियः प्रकृतएषः प्रश्नोवरीयान् हि यद्वा इत्यतआह । यद्यतः । आत्मवित्संमतः आत्मज्ञानिनांसंस्तुतः । ननुनायमात्मविषयकश्रवणमननादिप्रश्नः । यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्त्तव्यंनृभिः प्रभो । स्मर्तव्यंभजनीयंवा ब्रूहियद्वाविपर्ययमितिसामान्येनपृष्टत्वादतः । कथमात्मवित्संमतयाप्रश्नाभिनंदनमितिचेन्मैवं । किमयंप्रष्टा आत्मविषयकश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वं जानातिनवा । नांत्यः म्रियमाणस्ययत्कर्त्तव्यं यच्छ्रोतव्यमिति पुरुषविशेषकर्त्तृकप्रश्नायोगात् । नाद्यःसुतरांप्रश्नानुपपत्तेरतः सामर्थ्यात्प्रकारेणात्मश्रवणादीनां मुक्तिसाधनत्वंजानतो विशेषतआत्मनः । श्रवणादीनां च स्वरूपमजानतोऽयं प्रश्न इति प्रश्नस्यविशेषनिष्ठत्वादात्मवित्संमत्याभिनन्दनोपपत्तेः ॥ १ ॥

अथब्रूहियद्वाविपर्ययमित्यस्यप्रश्नस्यश्लोकत्रयेणोत्तरमाह । श्रोतव्यादीनीति । हे राजेंद्र ! गृहमेधिनां । नृणांश्रोतव्यादीनिसहस्रशः संन्ति । मुमुक्षोस्तुब्रह्मैकमेवेत्यभिप्रायः । तदनुबंधित्वेनोपासनादीनां श्रवणमर्थसिद्धं । गृहमेधिनांतद्गतपंचसूनापरागांमेधःहिंसार्थः । यद्वा । मेधाबुद्धिःगृहेषुमेधाएषामस्तीतिगृहमेधिनःगृहासक्ताः । यद्वामेधः पशुः "उपनयनमेध्यापरआशासान्नामेधपतिभ्यामेध"मितिवैदिकप्रयोगात् । तत्संबंधिव्यापारोपिउपचारान्मेधः स एषामस्तीतिगृहमेधिनः पशुर्हियज्ञांगभूतेन्द्रादीनांप्रीतिजनकः तद्वदेतेऽपिकेवलकर्मानुष्ठानासक्तास्तत्प्रीतिसंपादकाइतिपशुसाम्यमुच्यते । केवलैहिकामुष्मिकफलासक्तागृहस्थाइतियावत् । अतएवात्मतत्वमात्मयाथात्म्यमजानतांगृहेषुसहस्रशः संतीत्यनेन "बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिना"मितिरीत्या सांसारिकफलसाधनानामानंत्यं तारतम्यंचाभिप्रेतं २

एतैश्चवृथैवायुर्याप्यतइत्याह । निद्रयेति । नक्तंरात्रौयद्वयस्तन्निद्रयाव्यवायेन मिथुनीभावेन वा ह्रियतेयाप्यतेदिवायद्वयस्तदर्थेहया अर्थार्जनानुकूलचेष्टया संपादितेचार्थे कुटुंबभरणेन कुटुंबपोषणेनचकारवाकारावनुक्तसमुच्चयार्थौउक्तातिरिक्तव्यापारांतरेणापीत्यर्थः ॥३॥

ननुनश्वरकुटुंबाद्यर्थंकथमायुर्व्ययःस्यात्तत्राह । देहेति । आत्मसैन्येषुआत्मनः स्वस्यपरिजनेष्वसत्सुअंतवत्स्वपिदेहापत्यकलत्रादिषुप्रसक्तः । अन्येषां निधनं । अंतवत्त्वंदृष्टांतत्वेनपश्यन्नपितेषां देहादीनामंतवत्त्वंस्वात्मनिनपश्यतिनानुसंधत्ते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः । श्रीगुरुभ्योनमः । श्रीवेदव्यासायनमः । वरीयान्प्रष्टव्योनिगमविषयोयोऽस्यजनकोवराहाद्याख्यायोऽवतरतिसुरारातिहृतये । अदाद्धात्रेज्ञानंसकलविषयंयश्चविनुतस्तमंगोपाखत्वंहृदयसततंस्वष्टकृतये ॥ १ ॥

संप्रतिपरीक्षित्प्रश्नं परिहरिष्यन्स्तौति वरीयानिति श्रीभागवतसंहिताप्रारंभकारणंसविस्तरमभिधायेदानींश्रीभागवतसंहिताप्रारभ्यतइत्याह वरीयानिति यच्छ्रोतव्यमथोजाप्यमित्यादिनायस्त्वयाकृतःसएषप्रश्नोवरीयान् अङ्गीकार्यतमः सर्वोत्कृष्टत्वात् लोकहितमितिक्रियाविशेषणं यथालोकस्यहितंभवतितथाकृतइत्यनेनकेवलंतवैवहितकरोऽयंकिंतुसर्वस्येत्युक्तंभवति उत्कृष्टत्वेहेतुगर्भविशेषणमाह आत्मविदिति मुख्यतआत्मविदोब्रह्मादयस्तेषामपिसंमतत्वात् तत्कथमत्राह पुंसामिति आत्मविदित्यनुवर्त्तते इहजगतिनृणांसहस्रशः श्रोतव्यानि संतिम्रियमाणानामम्रियमाणानांचपुंसांश्रोतव्यादिषुयःपरःपरमात्मासएवात्मवित्संमतइतियत्तस्मादित्यर्थः "आत्मावाअरेद्रष्टव्य"इत्यादिश्रुतेः अनेनपरमात्मविषयत्वेनास्यवरीयस्त्वमित्युक्तंभवति इतोऽपिपरमात्मश्रवणादिकमंतरेणसंसारस्यतदज्ञाननिबंधनस्यदुरुच्छेद्यत्वात्सएवतेषुमुख्यत्वेनसंमतइत्युपसंहरन्नज्ञलोकप्रवृत्तिप्रकारमाह अपश्यतामित्यादिना दर्शितज्ञानार्थः आत्मनःपरमात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपज्ञानादिलक्षणं आत्मनांलक्ष्मीब्रह्मादिचेतनानांकदाप्यनभिभूततरतमभावेनावस्थितिंचापश्यतामजानतां निद्रयेत्यत्राप्यनुसंधेयं गृहमेधिनां गृहमेधा गृहाश्रमएवकर्तुंयोग्याःपंचमहायज्ञाः स्मृतिविहितप्रत्यवायपरिजिहीर्षयातान्कर्तुंशीलमेषामस्तीतिगृहमेधिनः तेषांगृहेषुगृहाश्रमेष्वेववर्त्तमानानांपुंसाम् ॥ २ ॥

निद्रयाव्यवायेनचस्त्रीभोगेनचनक्तंरात्रिस्तेवयोह्रियते दिवाचाहश्चार्थेहयाश्रीनारायणाराधनानुपयोगिहिरण्याद्यापादनायासेन "अप्यकार्य्यशतंकृत्वाभर्त्तव्यामनुरब्रवी"दितिवचनात् कुटुंबभरणेनवा ह्रियतइत्यन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मतत्त्वाज्ञानेकारणमाहदेहेत्यादिना अपिगर्हार्थः आत्मनःस्वस्यदीनत्वंक्षीणत्वमापादयंतीत्यात्मदैन्यानि तेषु दीक्षयज्ञनिधातोः यद्वास्वतएवदीनभावोयेषांतेतथातेषु अतएवासत्स्वभद्रेषुतदुक्तं "सद्भावेसाधुभावेचेति" निधनंनाशं प्रकर्षेणासक्तःप्रसक्तः नपश्यतिस्वस्येतिशेषः अपिनाऽसच्छब्दस्यमिथ्यार्थाभिधानित्वं गर्हितमितिदर्शयतितेष्वप्रमत्तोनिधनमितिपाठाऽनन्वितः ॥ ४ ॥

श्रीसज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

द्वितीयक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः । क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥ ० ॥

"अपि मे भगवान् प्रीतः कृष्णः पाण्डुसुतप्रियः" इत्यादिना श्रीकृष्ण एव स्वपतिं व्यज्य म्रियमाणानां श्रोतव्यादिप्रश्नेनैवान्तकाले श्रीकृष्ण एव मय्युपदिश्यतामिति श्रीराजाभिप्रायानन्तरं शुक उवाच वरीयानेष इति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रीकृष्णश्रवणाभिप्रायेण परमः प्रश्नः कृतः यद्वा त्वया कृतः यः प्रश्नोऽपि श्रोतव्यादिषु परः यस्य प्रश्नस्यापि श्रवणादौ परमपुरुषार्थः सिध्यतीत्यर्थः एष वरीयान् सर्व्वावतारावतारिप्रश्नेभ्यः परममहान् । स च लोकहितं यथा स्यात् तथैव कृतः । त्वन्तु तथाभूतश्रीकृष्णैकनिर्व्वन्धप्रेमत्वात् कृतार्थ एवेति भावः । तदुक्तम्—वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः । उपधार्य्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥ इति । सतीं विद्यमानां श्रीकृष्णे या मतिस्तामेव विशेषेण धृतवानित्यर्थः । एतदेव व्यक्तीकरिष्यते राज्ञा—"इदं हुतवीर्य्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः । कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि । कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम्" ॥ इति । एवमेव

* तथाचात्रनिद्राशब्दोऽविद्यापरपर्यायबंधकप्रकृतिपरइतिभावः ॥

श्रीमद्भागवतम्

द्वितीयस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीशुक उवाच । वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं नृप ।
आत्मवित्सम्मतः पुंसां श्रोतव्यादिषु यः परः ॥ १ ॥
श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र नृणां सन्ति सहस्रशः ।
अपश्यतामात्मतत्त्वं गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ २ ॥
निद्रया ह्रियते नक्तं व्यवायेन च वा वयः ।
दिवा चार्थेहया राजन् कुटुम्बभरणेन वा ॥ ३ ॥
देहापत्यकलत्रादिष्वात्मसैन्येष्वसत्स्वपि ।
तेषां प्रमत्तो निधनं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यन्नामकीर्त्तनं दानतपोयोगादिसत्फलम् । तं नित्यं परमानन्दं हरिं नरमहं भजे ॥
द्वितीये तु दशाध्यायैः श्रीभागवतमादितः । उद्देशलक्षणोक्तिभ्यां संक्षेपेणोपवर्ण्यते ॥
तत्र तु प्रथमाध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते ॥
उक्तः पूर्व्वमुपोद्घातः सप्रसङ्गः शुकागमः । राज्ञा पृष्टं नृणां कृत्यमथाह शुकसन्मुनिः ॥ ० ॥
राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति वरीयानिति । ते त्वया पुंसां श्रोतव्यादिषु मध्ये यः परः श्रेष्ठः प्रश्नः कृतः एष वरीयान् । यतो लोकहितमेतत्
मोक्षहेतुत्वात् । आत्मविदां मुक्तानाञ्च सम्मतो यतः ॥ १ ॥
तत्र तावत् स्वाभाविकक्रियाणामनर्थहेतुतां वदन् ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इत्यस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । गृहेषु सक्तानाम्
अतएव गृहमेधिनां तद्गतपञ्चसूनापराणाम् । मेधतिर्हिंसार्थः ॥ २ ॥
तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह निद्रयेति । नक्तं रात्रौ यत् वयः आयुः तन्निद्रया व्यवायेन रत्या वा ह्रियते । दिवा अह्नि यद्वयः तत्
अर्थेहया अर्थार्थमुद्यमेन सिद्धेऽर्थे कुटुम्बभरणेन वा । चकारौ अनुक्तसमुच्चायकौ ॥ ३ ॥
ननु नश्वरकुटुम्बाद्यर्थं कथमायुर्व्ययं कुर्य्यात् तत्राह । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु परिकरेषु असत्सु मिथ्याभूतेष्वपि प्रमत्तः प्रसक्तः
तेषां पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

उद्देशेति—नाममात्रेण सङ्कीर्त्तनमुद्देशः । लक्ष्यते ज्ञायते अनेनेति लक्षणम् असाधारणधर्म्मकथनमिति यावत् । तद्द्विविधम्—
इतरभेदानुमापकं व्यवहारप्रयोजकञ्च । उपोद्घात इति—सङ्गतिस्तावत् न्यायशास्त्रे षोढ़ा निरूपिता—सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसर-
स्तथा । निर्व्वाहकैककार्य्यत्वं षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते ॥ इति वचनात् । तत्र स्मृतस्योपेक्षणानर्हत्वं प्रसङ्गत्वम् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्था-
मुपोद्घातं विदुर्बुधाः । हेतुता कारणता । शिष्यजिज्ञासानिवृत्त्युत्तरावश्यकवक्तव्यत्वमवसरः । निर्वाहकं कारणतानिर्व्वाहकं कार्य्यत्वम् ।
एककार्य्यत्वमेककार्य्यस्यानुकूलत्वं कार्य्यत्वकारणत्वमिति, यावत् । तथाहि प्रकृतप्रस्तावे उपोद्घातत्वं प्रसङ्गत्वं वा कथमस्तीति
पाठकः स्वयमेव चिन्त्यम् ॥ १ ॥
प्रहीति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकः ॥ पञ्चसूनेति । पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानं यथा—पञ्चसूना गृहस्थस्य
चुल्ली पेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन् ॥ इति शुद्धितत्त्वम् । तज्जन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति । तस्य
प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा—लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवन्तु कुर्व्वीत पञ्चसूनाऽपनुत्तये ॥ इति आह्निकतत्त्व-
धृतशातातपवचनम् ॥ अशौचकालीनपञ्चसूनादिजन्यपापस्य दानादिनाश्यत्वं यथा—दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्म-
वित् । दानञ्च विधिना देयमशुभात् तारकं हि तत् ॥ इति शुद्धितत्त्वधृतसंवर्त्तवचनम् ॥ २—४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

कथितो वंशविस्तारः इत्याद्यनन्तरं सम्यग्व्यवसिता बुद्धिरित्यादि । पूर्वं मया नानावतारादिकथाभिनन्दितस्यापि यत् श्रीमद्वसुदेवनन्दनस्यैव कथायां नैष्ठिकी स्थायिरूपा रतिर्जाता एषा बुद्धिस्तु सम्यग्व्यवसिता परमरसविदग्धेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र भगवदाविर्भावमात्रस्य श्रवणादेरावश्यकत्वेन कैमुत्यमाह श्रोतव्यादीनीति चतुर्भिः । आत्मतत्त्वं भगवत्तत्त्वं, तस्मात् इत्युपसंहरिष्यमाणत्वात्, तत् अपश्यतां परमश्रोतव्यत्वेनाजानतामित्यर्थः ॥ २ ॥

अति प्राकृतानान्तु निद्रयेत्यादि ॥ ३—४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

ॐ श्रीकृष्णायनमः ॥

स्कन्धेतु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधाद्यधिकारिणः । तेषां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्द्धारिते पश्चात् क्रियाविषय संकथा । अग्रेच तां प्रवक्ष्यामस्तृतीयादिभिरुत्तमैः ॥ २ ॥
निर्द्धारणे ऽङ्गत्रितयं वस्तुनिर्द्धारणं पुरा । श्रद्धाचैव विमर्शश्च वस्तु निर्द्धारणं पुनः ॥ ३ ॥
प्रमाणेन प्रमेयेन साधनेन फलेन च । एकत्र मानमेयेहि फलं साधनमेकतः ॥ ४ ॥
अतोऽत्र वस्तु निर्द्धारेह्यध्याय द्वितयं मतं । श्रद्धापि द्विविधा लोके श्रोतृवक्तृविभेदतः ॥ ५ ॥
फलोपकार्यंगमेतत् नाधिकारे ततो विशेत् । विमर्शोऽपि द्विधा पूर्वं उत्पत्त्या त्वोपपत्तितः ॥ ६ ॥
त्रिविधे द्वैततस्तत्र षडध्यायोस्ततोदश । तत्रतु प्रथमेऽध्याये कर्त्तव्यं विनिरूप्यते ॥ ७ ॥

वस्तुनस्तत्व निर्द्धारो मानमेय विभेदतः पूर्वस्कन्धे अधिकार निरूपणे परीक्षितो मुख्याधिकारं निरूप्य तेन किंकर्त्तव्य मित्यपेक्षायां भगवत्कृपया सत्संगे सति सर्वं तत्व जिज्ञासार्थं प्रश्नः कर्त्तव्य इति प्रथमं प्रश्नद्वयं कृतं सर्वात्मना किंकर्त्तव्यं म्रियमाणैश्च किंकर्त्तव्यमिति सर्वात्मनाकर्त्तव्यं नाम यस्मिन्नकृतेकोपि पुरुषार्थो नसिध्यति । तत्सर्वात्मनाकर्त्तव्यं तत्राधिकारिणो ननिर्द्धारिताः । सचोत्तरदानसमये निर्द्धारणीयः । म्रियमाणानां कर्त्तव्यनिर्द्धारो द्वितीयः ये पुनः श्रोतव्यादि पंचपदार्थाः पृष्टाः ते यथायथं एतन्निरूपणेनैव निरूपिता भविष्यंति । कांश्चिदग्रेनिरूपयिष्यामः । अतोद्वयंनिरूपणीयं सर्वात्मनाकर्त्तव्यं म्रियमाणैश्च कर्त्तव्यमिति । तदर्थंसर्वेषां वस्तूनांयाथात्म्यंनिरूप्यं फलमुखमंगंश्रद्धांनिरूप्य विचारश्चनिरूप्यः । एतेषामावश्यकत्वं तत्तत्प्रकरणेनिरूपयिष्यामः तत्रसर्वात्मनाकर्त्तव्यनिर्द्धारंचतुर्दशश्लोकैराह वरीयानित्यादिभिः । कर्त्तव्यनिरूपणात्पूर्वं अभिनंदनंकर्त्तव्यं प्रश्नस्यहेतुत्वार्थं यथा क्षुधितस्यान्नदानं । तथासाकांक्षस्यकर्त्तव्यकथनं अधिकारनिर्द्धारश्चकर्त्तव्यः विशेषतः पूर्वप्रश्नशेषतया अनिरूपणात् । प्रेक्षापूर्वकारिणां प्रवर्त्तयन् फलमनिरूप्यविधिः प्रवर्त्तयितुंनशक्नोति । अतःफलनिर्द्धारार्थं अधिकारोनिरूपणीयः तत्रदोषत्रयं निराकार्यंतदर्थंत्रयःश्लोकाः । तत्र प्रथमंप्रश्नमभिनंदति । वरीयानिति । श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषुमध्येयः प्रथमतः पृष्टः सर्वात्मना कर्त्तव्यमिति । एषप्रश्नोवरीयान् श्रेष्ठः उत्तमत्वेहेतुमाह यतः सलु ते तवोपकाराय अन्येत्वन्येषां अस्मिन्नर्थेमहतांसंमतिमाह । आत्मवित्संमतइति । आत्मविदामप्ययंप्रश्नःसंमतः अनेनात्रप्रश्नोत्तरेणावुद्धेर्भारादयइतिसूचितं । किंचपुंसां सर्वेषामेव विचारकाणांस्वतंत्राणां अयंप्रश्नःसंमतइतिसंबंधः । तस्मात् त्वोत्तरं कथयिष्यामीतिभावः ॥ १ ॥

इदानींफलप्रेप्सुमधिकारिणं निर्द्धारयितुं सर्वेषामेकं कर्त्तव्यंनास्तीत्याह । श्रोतव्यादीनीति । अग्रिमप्रश्नाभिनंदनात् गौणतासूचितैव । तथापियदिराज्ञस्तत्राकांक्षाद्दृढाभवेत् तदाप्रथमोत्तरमुच्यमानं न सम्यगवगम्येत् अतोऽधिकारनिरूपणप्रस्तावे श्रोतव्यादीन्यपिनिराकरोति । राजेन्द्रेतिसंबोधनात् बहुविधाः पुरुषास्त्वयैवदृष्टाः बहूनिचशास्त्राणि । तत्रतवतत्रांनकोऽपिपुरुषार्थःसिद्ध इति तदनुभवस्यसंमतिः प्रदर्शिता । प्रश्नेनृभिरितिवचनात् तदृशापनायोत्तरेप्याह तर्हितानिकुतोनवक्तव्यानि तत्राह संतिसहस्रशइति मत्कथनात्पूर्वमेव मत्कथनमनपेक्ष्यसहस्रशः संति । सामान्येषु स्वाभिप्रेतानामप्रवेशार्थमाह अपश्यतामात्मतत्त्वमिति । आत्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तच्छास्त्राभावादपश्यतां लौकिकव्यवहारेषु आत्माआरोपितोदृश्यतेदेहादिरूपःसंवलितोवा ननुकथमुपाये विद्यमानेतआत्मतत्त्वंनजानंति तत्राह गृहेषुगृहमेधिनामिति । तैर्विविक्तात्मस्वरूपंज्ञात्वाकिंकर्त्तव्यं तेहिगृहमेधिनः गृहएवपर्यवसितमतयः तेषां गृहोपयोगियद्भवेत् तदेवज्ञातव्यं विविक्तात्मातुगृहस्यबाधकः अतोनज्ञातव्यः । गृहेष्वितिनिमित्तसप्तमी तेषांगृहेषुबुद्धिरस्ति गृहैकनिष्ठाभविष्यामइति अतोगृहाः प्राप्तव्याः । तस्माद्ययैवबुद्ध्यागृहसिद्धिःतामेवबुद्धिंसंपादयंति । साचलोकसिद्धग्रंथैरेवपुष्टानास्मद्वाक्यमपेक्षते अतस्तद्विषयकस्तवप्रश्नोनसाधुः । अनेनम्रियमाणविषयकोयः प्रश्नः सनस्तुतोनवानिन्दितइतितदुत्तरमग्रेवक्ष्यतीतिमंभाव्यते ॥ २ ॥

ननुकेवलंगृहार्थंकथंतेषांबुद्धिः सद्बुद्धिसाधनानां विद्यमानत्वात् । तत्राह । निद्रयाह्रियतेनक्तमिति सत्संगसाधनीभूतः समयएवतेषांनास्ति । तत्समयस्यान्यैरेवापहारात् । तदाह । निद्राचेष्टाचअर्द्धंशःआयुर्हतवत्यौतत्रनिद्रयानक्तंवयःह्रियते । रात्रिसंबंधिआयु अज्ञानेनगच्छति । दिवाचदिनसंबंधिआयुःअर्थेहयागच्छति । अज्ञानादन्यथाज्ञानाच्च सर्वमायुर्गच्छतीत्युक्तंभवति ननुनसर्वारात्रिर्निद्रयागच्छति । तत्राह । व्यवायेनत्ववेति चकारात्तत्साधनेनचेति प्रकारद्वयंपरिहृत्यनान्यःपक्षस्तेषुसंभाव्यः वयःशब्देनपुरुषार्थसाधनीभूतमायुस्तारुण्यमेव । तद्वृद्धजरठःकिंनुसाधयेत् बालोवा अर्थेहया गृहस्यमूलंधनं चकारात्क्रिया अर्थार्थंप्रयत्नेन सिद्धऽर्थेकुटुंबभरणेनवा ॥ ३ ॥

एवं वैराग्यसाधनानां जायमानत्वात्कथं तेषां गृहे विचिकित्सानजायते । तत्राह देहापत्येति । त्रयो गृहेमुख्याः । देहः पुत्रोभार्याचेति मूलकारणे तचस्वभावतो गुणतश्च दुष्टाः । यत आत्मनाशकाः । येहियस्य परिकराभवन्ति तेतंपोषयंति । एते आत्मसैन्यानि अपि आत्मानमेव शत्रुभिर्घातयंति असो ऽसंतः । ननु किमतो यद्येवंतेह्यात्मघातकोपेण धनेनपोषिता निधननाशं प्राप्नुवंति । तदादुष्टानांनाशात् आत्मनिष्ठोभवेत् । तदतस्यदोषान्नजायतइत्याह । प्रमत्तइति । यथाअत्यंतंमदिरामत्तः गतमपि वस्त्रंस्पृशन्नपि दृष्टंवस्त्रगमनं नानु संधत्ते तथाऽयमपि मृतानपितान् पश्यन्जीवति इवतदर्थं प्रयतते तस्मात् बाह्यांतरदोषव्याप्तत्वात् आयुषोवृथाक्षयात् गृहएवपर्यवसितबुद्धित्वात् तेषांश्रोतव्यादिन प्रष्टव्यमित्यर्थः । "बुद्धिश्चायुश्च दोषाणामभावः कारणंयतः । यस्य नैतेभविष्यंति तस्य नास्त्यधिकारिता" ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् । लोकनाथं जगच्चक्षुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
गोपरामाजनप्राणप्रेयसेऽतिप्रभूष्णवे । तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
दशाध्याये द्वितीयेऽस्मिंश्चक्रे नारायणादितः । प्रवृत्तस्यास्य शास्त्रस्य प्रक्रमं व्यासनन्दनः ॥
अध्यायैस्त्रिभिरुत्कर्षो भक्तेरेकेन सत्पतिः । हरेर्धातुर्नारदस्य संवादस्त्रिभिरुच्यते ॥
प्रश्ना एकेन विष्णूपदेश एकेन धातरि । एकेन लक्षणान्यस्य दशेति स्कन्धसंग्रहः ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये यमाद्यष्टाङ्गयोगिनः । वैराजमूर्त्तेः पातालपादमूलादिधारणा ॥ ० ॥

पूर्व्वस्कन्धान्ते "अतः पृच्छामि संसिद्धिम्" इति पुरुषस्येह यत् कृत्यमिति वाक्याभ्यां सम्यक् सिद्धिः का अत्र साधनञ्च किमिति तत्रापि श्रव्यजप्यादिकं किं तथैवाश्रव्याजप्यादिकञ्च किमिति राज्ञः प्रश्नमभिनन्दति । वरीयान् श्रेष्ठः ते त्वया कृतः प्रश्न एव लोकानां हितम् । न चायं प्राकृतः प्रश्न इत्याह आत्मविदाम् एषां युष्मत्सभोपविष्टानां सम्मतः एतदर्थमेवैतेषामत्रागमनादिति भावः । यतः श्रोतव्यादिष्विति सतां प्रश्नोऽपि श्रूयते कीर्त्यते स्मर्य्यते इत्यतः श्रोतव्यादिषु प्रश्नेषु मध्ये यः प्रश्नः परः इतोऽन्यस्योत्कृष्टस्याभावात् सर्व्वान्तिमः इमं प्रश्नमेव श्रुत्वा कीर्त्तयित्वा स्मृत्वा पुमांसः सर्व्वतोऽप्यतिकृतार्था भवन्ति किं पुनरेतत्प्रश्नस्योत्तरं मया दत्तं श्रुत्वा त्वं कृतार्थो भविष्यसीति भावः । इत्थमेवाग्रेऽपि वक्ष्यते—वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि । वक्तारं प्रच्छकं श्रोतॄंस्तत्पादसलिलं यथा ॥ इति ॥ १ ॥

भगवच्चरणप्राप्तिरेव संसिद्धिस्तत्र कृत्यं तन्नामलीलाश्रवणकीर्त्तनाद्येव सर्व्वोत्कृष्टमित्यग्रे प्रतिपादयिष्यन् प्रथमं ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इत्यस्योत्तरत्वेन कर्म्मयोगमाह श्रोतव्यादीनीति त्रिभिः । आत्मनां तत्त्वं के वयं किं कुर्म्महे किमुदर्का भविष्यामः कथं निस्तारं प्राप्नुम इति अपश्यतां किन्तु गृहेषु सक्तानां गृहमेधिनां गृहगतपञ्चसूनापराणाम् । मेधृ हिंसायाम् ॥ ५ ॥

तेषां वृथैवायुर्व्ययो भवतीत्याह । नक्तं यद्वयस्तन्निद्रया ह्रियते इति रात्रेः प्रायः कर्म्मानर्हकालत्वात् । व्यवायेन रमणेन वा इति कर्म्मिणां स्त्रीसङ्गस्यानिषिद्धत्वात् । अर्थेहया अर्थस्पृहया अर्थान् विना कर्म्मासिद्धेः । सिद्धे चार्थे कुटुम्बभरणेन वेति कर्म्मयोगे कुटुम्बभरणस्य विहितत्वात् ॥ ३ ॥

अपश्यतामात्मतत्त्वमिति यदुक्तं तद्विवृणोति । देहादिषु आत्मनः सैन्येषु स्वसैन्यतुल्येषु कालेन सह योद्धुमिवेति भावः । असत्स्वपि जीवात्मनो देहादिसम्बन्धाभावान्मिथ्याभूतेष्वपि तेषु प्रमत्तः प्रसक्तः । यद्वा असत्स्वपि असाधुष्वपि वहिर्मुखत्वादसमर्थेष्वपीत्यर्थः । प्रमत्तः अनवहितः । यतस्तेषां निधनं कालेनैव नाशम् अनष्टानामपि पित्रादिदृष्टान्तेन नाशं पश्यन्नपि नानुसन्धत्ते । तेनायं कालेनैव ग्रस्यते भगवद्भक्तस्तु भगवदुन्मुखैर्देहादिभिरप्रमत्तः कालमपि जयतीति भावः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीकृष्णायनमः ॥ श्रीनिंवार्कंनमस्कृत्यवेदांतार्थप्रकाशकम् । द्वितीयस्कंधसिद्धान्तप्रदीपोऽयंविरच्यते । जन्माद्यस्येत्यादिश्लोकत्रयीसर्वस्यश्रीमद्भागवतस्यसूत्रम् तद्विवरणभूतः प्रथमस्कंधः । तद्विस्तारः सर्वोप्यग्रिमोग्रंथः तत्रापिमूलरूपो द्वितीयस्कंधः विवरणभूताअन्येस्कंधाः । सोऽयंद्वितीयःस्कंधोयथामतिव्याख्यायते अतिक्रांतस्कंधांते राज्ञाकृतंप्रश्नमभिनंदतिभगवान्शुकः । वरीयानिति । हे नृप ! एषतेप्रश्नः वरीयान् । अतिशयेनवरःश्रेष्ठः श्रेष्ठत्वादेवात्मवित्संमतः नन्वनात्मविदामयाकृतः कथमात्मवित्संमतोभवेदित्यत्रनभवाननात्मवित् किंत्वात्मविदेवभवतापरोपकारायप्रश्नःकृतइत्याह कृतोलोकहितमिति लोकहितंप्रतीत्यर्थः । पुंसां श्रोतव्यादिषुमध्येयःपरः उपादेयतयाश्रेष्ठः ॥ १ ॥

राज्ञायत्पृष्टंब्रूहियद्वाविपर्य्ययमिति तस्योत्तरमाह श्रोतव्यादीनीतिश्लोकत्रयेण । हे राजेंद्र ! गृहमेधिनां "कंडनीपेषणीचुल्हीउदकुंभीचमार्जनीपंचसूनागृहस्थस्यताभिः स्वर्गंनगच्छती"ति इत्युक्तसूनाशब्दार्थोगृहेषु मेधोमेधतेर्हिंसार्थत्वाद्धिंसारूपोव्यापारः एषामस्तीतिगृहमेधिनस्तेषांगृहेषुश्रोतव्यादीनिसहस्रशःसन्ति अतएववहिर्दृष्टित्वादात्मतत्त्वमपश्यताम् ॥ २ ॥

अतएवनक्तंरात्रौयद्वय आयुस्तन्निद्रयाऽथवाव्यवायेनमैथुनेनचकारादसन्मनोरथादिनादिवाऽहिचार्थेहयाऽर्थार्जनचेष्टयासत्यर्थे कुटुंवभरणेनवाह्रियते ॥ ३ ॥

ननुकुतःकुटुंवादेरनित्यत्वमाज्ञायनिर्विण्णः । सन्हरिभजनपरोनस्यादत्राह देहेति आत्मनः सैन्येषुभोगायतनतदुपकरणेषुदेहतदनुवंधिषु असत्स्वपि । अनित्येष्वपिप्रमत्तः तन्नित्यत्वबुद्ध्याभ्रांत तेषांनिधनंलोकतः पश्यन्नपि न पश्यतिनानुसंधत्ते ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! 'मनुष्योंके श्रोतव्यादिको में क्या श्रेष्ठ है' यह तुमने प्रश्न जो किया है बड़ा उत्तम है, क्योंकि मोक्ष का हेतु है । लोक का हित है । और आत्मवित् मुक्तों का संमत है ॥ १ ॥

राजेन्द्र ! आत्म तत्व के न जाननें वाले गृहों में पड़े गृहस्थ जनो को हजारों ही श्रोतव्य ज्ञातव्य विषय है ॥ २ ॥

राजन् । ऐसे पुरुषों की वय रात्रिमें स्त्री प्रसंग और निद्रासे व्यतीत होती है. और दिनमें धनो पार्जन की चेष्टा अथवा कुटुंब भरण मे व्यतीत होती है ॥ ३ ॥

असत्य देह पुत्र स्त्री आदिक आत्मा के परिकर में प्रसक्त पुरुष । इन सबका विनाश देखकर भी नहीं देखता है ॥ ४ ॥

तस्माद्भारत सर्व्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥ ५ ॥
एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्म्मपरिनिष्ठया ।
जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥
प्रायेण मुनयो राजन्निवृत्ता विधिषेधतः ।
नैर्गुण्यस्था रमन्ते स्म गुणानुकथने हरेः ॥ ७ ॥
इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एवं विपर्य्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति । हे भारत भरतवंश्य । सर्व्वात्मेति प्रेष्ठत्वमाह भगवानिति सौन्दर्य्यम् ईश्वर इति आवश्यकत्वं हरिरिति वन्धहारित्वम् । अभयं मोक्षम् इच्छता ॥ ५ ॥

अतः परमन्यत् श्रेयो नास्तीत्याह । एतावानेव जन्मनो लाभः फलम् । तमाह नारायणस्मृतिरिति । सांख्यादिभिः साध्य इति तेषां स्वातन्त्र्येण लाभत्वं वारयति । सांख्यम् आत्मानात्मविवेकः योगः अष्टाङ्गः । अन्ते तु स्मृतिः परमो लाभः न तन्महिमा वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र सदाचारं प्रमाणयति प्रायेणेति । विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ताः नैर्गुण्ये ब्रह्मणि स्थिता अपि (हरेर्गुणानुकथने कीर्त्तने रमन्ते) । स्म प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥

किमिदमपूर्व्वं कथयसि । सत्यम् । अत्यपूर्व्वमेवेदमित्याह । इदं भगवतप्रोक्तं तन्नामैकप्रधानं पुराणं ब्रह्मसम्मितं सर्व्ववेदतुल्यम् । यद्वा ब्रह्म सम्यक्मितं येन । कुतस्त्वया प्राप्तम् अत आह अधीतवानिति ॥ ८ ॥

———

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

प्रेष्ठत्वमिति । प्रियतमत्वमित्यर्थः । अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः प्रियशब्दात् स्वार्थे अतिशायने तमविष्ठनौ (पा ५ । ३ । ५५) इति सूत्रेण इष्ठन् प्रत्यये प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-गुरु-वृद्ध तृप्र-दीर्घ-वृन्दारकाणां प्र-स्थ स्फ-वर्-बंहि-गर्-वर्षि-त्रप्-द्राघि-वृन्दाः (पा ६ । ४ । १५८) इति सूत्रेण प्रियशब्दस्य प्रादेशे प्रेष्ठशब्दः साधनीयः ॥ ५—७ ॥

[द्वापरादाविति । अत्र विजयध्वजः—द्वापरादौ कृष्णावतारापेक्षया द्वापरे आदौ च न तु द्वापरस्य आदाविति । व्यासः षट्शतवर्षीयो धृतराष्ट्रमजीजनदिति वचनात् द्वापरान्ते भारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्चेति ॥ किञ्चात्र कृष्णावतारादनतिपूर्व्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावात् द्वापरादाविति न सङ्गच्छते । तस्मात् द्वापरशब्देनात्र द्वापरान्त एव लक्ष्यते ॥ ८—१५ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

विपर्य्ययप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वाश्रोतव्यादि प्रश्नस्योत्तरमाह तस्मादिति । हे भारतभरतवंश्य सर्वात्मासर्वजीवानामंतर्यामी "अंतःप्रविष्टः शास्ताजनाना"मितिश्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् । जनशब्दस्यचेतनमात्रेस्वारस्यात् । हरिः । आश्रितदुरितहर्त्ताअनेनोपासकानां स्वप्राप्तिविरोधिदुरितनिवर्त्तकत्वमुक्तंभवति भगवानित्यनेन देवताविशेषउक्तः । भगवानितिशब्दोऽयमितिस्मरणात्ईश्वरः कार्यकारणावस्थचेतनाचेतननियंताअनेनकारणत्वमभिप्रेतं "कारणंतुध्येय"इतिश्रुतेः । ईदृशोहरिः । अभयंमोक्षंकामयमानेनश्रोतव्यइत्यादिविषयीकर्त्तव्यः । स्वरूपरूपगुणविभूतिविशिष्टपरमात्मविषयकं श्रवणादिकमेव मुमुक्षुणाकार्यंनान्यविषयकमित्यर्थः । "आत्मावारेद्रष्टव्यः तमेवैकमात्मानंजानथ । अन्यावाचोविमुंचथ"तिश्रुतेः । एवंचशारीरकशास्त्रार्थप्रतिज्ञापरा"ऽथातोब्रह्मजिज्ञासे"ति प्रथमसूत्रार्थोनुसंहितोभवति ॥ ५ ॥

एतस्मादन्यत्कर्त्तव्यंनास्तीत्याह । एतावानिति । सांख्यंज्ञानयोगः योगफलाभिसंधिरहितकर्मयोगः । (ज्ञानयोगः) "ज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिना"मिति भगवद्वचनात् । स्वधर्मोभगवच्छेषतैकवृत्तिः । तदुपासनमितियावत् तस्यपरिनिष्ठया । अविघ्नेनपरिसमाप्त्याच । अंतेदेहावसाने नारायणस्मृतिः । साध्येतिशेषः एतावान्परउत्कृष्टः जन्मलाभः फलंज्ञानकर्मयोगानुगृहीतभगवदुपासनासाध्या नारायणस्मृतिरंतकालेसंपाद्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

अत्र सदाचारंप्रमाणयति । प्रायेणेति । विधिनिषेधतः विधिनिषेधात्मकवेदबोधितात्काम्यात्कर्मणोनिवृत्ताः । तत्वावद्यकाल्पंचमहायज्ञाद्यनुष्ठानरूपात्कलंजभक्षणादिनिषेधाच्चानिवृत्ताः । "सर्वापेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति । क्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठः । नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहित" इति विधिनिषेधानुवर्त्तनाभावेतदुपासनानिवृत्त्यभाव प्रतिपादनात् । नं च तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेद्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरितिबाल्यस्ययत्कर्मकामचारादिकंतद्विदुषउपादेयतयाश्रुतमितिवक्तुंशक्यं अनाविःकुर्वन्नन्वयादित्यधिकरणेबाल्यस्ययत्स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपंकर्मतदेवविदुषउपादेयं नतुकामचारादिकमिति सिद्धांतितत्वाद्ब्राह्मणोविद्यावान्पांडित्यंनिर्विद्यउपास्यं ब्रह्मतत्वंपरिशुद्धंपरिपूर्णं । च विदित्वावेदनंप्रतिलभ्ययत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्मनतुस्वच्छंदोवर्ततेतितस्यार्थः । मुनयःशुभाश्रयसंशीलनपराः । नत्विदंश्रवणानंतरभाविमननं विद्यापांडित्यबाल्यप्राप्त्यनंतरभाविनोमननान्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

परस्यायुक्तदशास्वपिशुभाश्रयसंशालिनरूपस्वांगांतरस्यापि विहितत्वान्निर्गुणपस्थाः रजस्तमस्तत्संकीर्णसत्त्वराहितेब्रह्मणिस्थास्तदुपासका इत्यर्थः हरेराश्रितदुरितहारिणोगुणानुकथनेगुणानुवादेरमन्तेस्म ॥ ७ ॥

नकेवलंपूर्वएवरमंतेऽहमपितत्रैवरमइत्याहइदमितिद्वयेन । भगवत्प्रोक्तंभागवतंचतुः श्लोक्यामूलभूतायास्तत्प्रोक्तत्वात् । यद्वा भगवत्स्वरूपरूपादिप्रतिपादकत्वेनभागवतंब्रह्मवेदस्तेनसंमितंतुल्यं । यद्वाब्रह्मसम्यग्मितंप्रमितंयेनतदिदंपुराणंकर्मपितुर्द्वैपायनाद्धयासाद्वापरादौद्वापरआदिर्यस्यसः द्वापरादिः कालयुगादिः । तस्मिन्नंशतनुचक्रवर्त्तिसमकालत्वप्रसिद्धेर्व्यासावतारस्यअहमधीतवान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यतः श्रीनारायणश्रवणादिविनानसंसारनिवृत्तिस्तस्मात्सर्वात्मासर्वव्यापी । सर्वमभाष्टमाददानोवा । भगवान्निरतिशयैश्वर्यादिगुणवान्ब्रह्मादिचेतनराशिपूज्योवा हरिःस्मरणमात्रेणाशेषसंसारक्लेशसंहर्ता सर्वजगदीश्वरोनित्यभयरूपादस्मात्संसारादभयंमोक्षमिच्छतापुरुषेणश्रवणादिविषयःकर्त्तव्यइत्यन्वयः श्रवणादित्रयेणाज्ञानसंशयादिनिरासंकरोति "श्रुत्वामत्वातथाध्यात्वातदज्ञानविपर्ययौ संशयंचपराणुद्यलभतेब्रह्मदर्शन"मितिवचनात् श्रवणेनाज्ञानं । कीर्त्तनापरपर्यायमनननसंशयविपर्ययौ निरस्यस्मरणलक्षणध्यानेनब्रह्मापरोक्षज्ञानंलभतइति । श्रोतव्योन्योजप्तव्योन्यइतिशंकानिरासार्थंश्रवणादीनांचतुर्णामेकविषयत्वंद्योतयितुंसर्वात्मेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुपात्तम् अहंकाररूपेणसर्वव्यापित्वेनसर्वात्मारुद्रःकिंनस्यादित्यतउक्तं हरिर्भगवानिति तथापिसूर्याद्यन्यतमःकिंनस्यादतउक्तमीश्वरइति ईशाद्रुद्राद्वरइतियोगेनतस्यरुद्रप्रसिद्धिरपिनिरस्तेतिज्ञातव्यं ॥ ५ ॥

एतदेवसर्ववेदेतिहासपुराणेषुतात्पर्येणप्रतिपादितमितिदर्शयति एतावानिति अन्तेमरणकालेनारायणस्मरणंयथास्यात्तथाबहुशास्त्राभ्यासःकर्त्तव्यइतिभावेनेत्यतोआह एतावानिति सांख्यशास्त्रोक्तसांख्येनतत्त्वज्ञानेनयोगशास्त्रोक्तभगवत्पूजादियोगानुष्ठानेन तथा स्वधर्मपरिनिष्ठयास्वविहितवर्णाश्रमोक्तस्वधर्मानुष्ठानेनचांतेमरणकालेनारायणस्मृतिरितियावानेतावानियानेवपुंसांपरउत्कृष्टोजन्मलाभोजन्मनः साफल्यमित्यन्वयः अतोवेदादिशास्त्रेषुश्रियमाणेनसर्वथानारायणस्मरणंकर्त्तव्यंनान्यदितिप्रतिपाद्यतइति अतःप्रष्टुःपरिहारःसुप्रसिद्ध इतिसिद्धं ॥ ६ ॥

सर्वथानारायणश्रवणादिकार्यमित्यत्रकैमुत्यन्यायमाह प्रायेणेति मुनयःस्वस्वयोग्यज्ञानवंतोविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः निर्गुणेभगवान्तेनदीयमानत्वात्तत्संबंधिनिर्वाणैर्गुणयंतत्स्थामुक्ताहरेर्गुणानुकथनेरमंतइत्यन्वयः गुणानुस्मारंस्मारंकथयंतइत्यस्मिन्नर्थेरमंतिपदं कदाचिद्ध्यानाभिप्रायेणोक्तंप्रायेणेति अतोज्ञानार्थिभिर्निरंतरंहरिगुणश्रवणादिकार्यमितिकिंवाच्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानींभागवतप्रतिपाद्यमर्थंतस्माद्भारतेत्यादिश्लोकत्रयेणाभिधायपुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमते इदमिति बुद्धिस्थनिहितत्वादिदमित्युच्यते ब्रह्मसंमितंवेदसमं । तदर्थव्याख्यानरूपत्वात् द्वापरादौकृष्णावतारापेक्षयाद्वापरंआदौच । ननुद्वापरस्यादावितिं "व्यासःषड्विंशवर्षोयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिवचनात् द्वापरान्तेभारतकथाप्रवृत्तिकथनाच्च ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अभयं सर्वभयनिवारकसर्वानन्दमयपुरुषार्थं गतवानभयं हरिम् इति वक्ष्यमाणात् मर्त्यो मृत्युव्यालभीत इत्यादेश्च ॥ ५—६ ॥

तदेव कैमुत्येन दर्शयति प्रायेणेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मसम्मितं नराकृतिपरब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य तुल्यं कृष्णे स्वधामोपगते इत्यादेः । द्वापरादौ वृक्षशाखादिवत्सदग्रत्वव्यवहारेण द्वापरान्ते इत्यर्थः । यद्वा द्वापर एवादिर्यस्य तत्र तदीयान्ते सन्ध्यांशे इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंप्रथमभिनंद्यसाधारण्यं परिहृत्यअभयमिच्छतामुपायमाह । तस्मादिति । यस्माद्राद्यएवप्रश्नःसमीचीनः यस्मादन्यविषयकश्चासमीचीनः तस्माद्येषांसंसाराद्भयमस्तितद्भयनिवृत्त्यर्थंचयतंते । तेषामभयमिच्छतांभगवान्श्रोतव्यः । यद्यप्यत्रयुक्तिर्वक्तव्या तथापिवहिर्मुखस्य बुद्धिर्युक्तिमपिनगृह्णातीति स्वभावतोधिकारीवक्तव्यस्तदाह । भारतेति । विशिष्टाधिकारद्योतकं उक्तविश्वासाय दोषंनिरस्यगान्मायामिति भरतस्यमायामोहाभावात् तद्वंशपुरःसरं तद्वंशोत्पन्नानामपि मायामोहाभावादुक्तविश्वासः । ननुवैदिकर्माधिबोधितानां अग्निहोत्रादीनां आत्मजिज्ञासाया वा कथनंपरित्यज्य कथं भगवच्छ्रवणंविधीयते । वेदवाक्यैश्चश्रवणं तस्याविधानादित्यर्थः अवैदिकत्वाच्चाह । सर्वात्मेति । प्रमाणबलात्प्रमेयबलंमहदित्यग्रेवक्ष्यते प्रमेयेचयुक्तिर्बलिष्ठा तत्रैषायुक्तिः अभयप्रेप्सवश्चैवर्णिकाएवभवंतीतिनास्तिनियमः । अन्येषामपिक्षतपुण्यपुंजानां अभयेच्छासंभवात् अतस्तेषामुपायोवेदेनोक्त इति तदर्थंवक्तव्येसाधनेतेनैव साधनेनत्रैवर्णिकानामपि पुरुषार्थसिद्धौआवश्यकत्वाल्लाघवायसर्वोपयोग्येकएवोपायोवक्तव्यः । स च सर्वात्मकत्वाद्भगवतः तद्विषयएवकश्चिद्वक्तव्यः । नहिस्वस्यात्मा कस्यचिन्नश्रोतव्यः आत्मलाभान्नपरंविद्यते तरतिशोकमात्मविदितिश्रुतिः । तत्र स्वस्वात्मश्रवणेबोध्यमाने बोधकस्य वाक्यार्थपर्यवसानमेवस्यात् । आत्मसुप्रकृतिविकृतिभावाभावाच्च । तस्मात्सर्वेषामेकोय आत्माभवति । सएवश्रोतव्यः श्रुतावप्यात्मपदं सर्वात्मपरम् । ननुजातिवाचकत्वमात्मपदस्य तथा सतिव्यक्तिरूपस्य स्वस्यगौणत्वेनाश्रौतत्वात् क्रियात्वदृष्टान्ते अनुपपत्त्यभावात्स्वनात्मनः कार्यसिद्ध्येत् । संघातेः व्यात्मज्ञानस्य विद्यमानत्वात् श्रुतौ प्रकारविशेषस्यानुक्तत्वात् ज्ञानार्थं प्रयासोव्यर्थःस्यात् । श्रुतिश्चोपचरिताभवेत् अतःसर्वात्मैवश्रोतव्यः । तस्यचशरीरस्य च भेदाभावात् न स्वस्यगौणता । किंच फलमतउपपत्तेरितिन्यायेन न केवलं ज्ञानमात्रेणफलम् । किंतु श्रवणादिभिर्ज्ञातः स्वयं प्रसन्नः सन् तत्फलंप्रयच्छति तच्चानिर्द्धर्मकंशरीरिरूपंवास्यात्फलदाने असमर्थमेवस्यात् अतःफलदानसमर्थरूपएवआत्माश्रोतव्यइत्याह । भगवानिति । षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः गनुप्रांतयाश्चैःप्रतिपन्नः वेदार्थोप्ययमेवस्यवादिष्मः किंच फलंदुःखाभावःसुखंच । तत्र प्रथमंतु ज्ञानमात्रात्सुखं

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

बुद्धेस्तत्रैव प्रथमंप्रवृत्तेः तत्र श्रवणस्य तत्साध्यज्ञानस्यवाएकफलत्वेसर्वफलत्वेवाआहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्द्धारात्प्रथमंजातेसाक्षात्का-
रेदुःखनिवृत्तौपरमानंदोनस्यात् । परमानंदेवास्वर्गादिवदुःखनिवृत्तिर्नस्यात् सान्वयोगशिष्टत्वेपि फलदातृत्वाद्भगवतःश्रयणप्रयत्क्षेत्
अन्यथा आहारपृथक्त्वन्यायोभज्येत अतः श्रवणएवताहग्विषयोवक्तव्यः यस्तूभयरूपोभवति तदाह हरिरीश्वरइति । हरित्वेनसर्वदुःख-
हर्तृत्वेन ईश्वरत्वेन सर्वफलदातृत्वेन च श्रोतव्यः । "तं यथायथोपासत" इति श्रुतेः । अतो धर्मचतुष्टययुक्तत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन तादृशः
श्रोतव्य इतिविषयव्यावर्त्तकधर्मैःपरिच्छिद्य तत्र कर्त्तव्यमाह श्रोतव्यादित्रयं । नन्वस्यशास्त्रस्यभाक्तफलकत्वात् श्रवणादिकं न धर्मरूपं ।
उत्तमवक्तृकथनाच्च । अतोनवविधापिभक्तिःकर्त्तव्यत्वेनवक्तव्या तत्कथंत्रयमेवोच्यत इतिचेत् सत्यं नवविधभक्तेर्वक्तव्यत्वेपि प्रेमानंतर-
भावित्वादन्येषांत्रयमेवोक्तं । त्रिभिःस्नेहजाते अन्येषांकर्त्तव्यता अनुक्तासिद्धैव । ननुभगवान्श्रोतव्यइतिकोऽर्थः तद्वाचकाःशब्दाः श्रोत्रग्रा-
ह्याः तेषामर्थोवाज्ञातव्यः । अभिप्रायोवा सर्वेषांवाकेषांचिदेववा आद्येविधिर्व्यर्थः प्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनज्ञानस्य श्रोत्रेन्द्रियवतःसतः
कुतश्चिच्छब्दउच्चारितेज्ञानंभविष्यत्येव । गृहीतसंकेतस्यतुपुनःअर्थज्ञानमपिभविष्यति । न च तत्संपादनेयत्नःकर्त्तव्य इति दैवगत्यायत्नं-
विनासर्वेषांतत्संभवात् अथ सर्वदा अशक्यमंभवात् जीवनानुपपत्तिश्च । किंच भगवद्वाचकानांसर्वेषां पदवाक्यानामेकेनोपस्थापयितुम
शक्यत्वात् । यत्किंचित्पदवाक्यमात्रस्य सर्वजनीनत्वादवक्तव्यत्वं अथवा शक्तितात्पर्यनिर्द्धारपदवाक्ययोःश्रवणं । तथैवकीर्त्तनंस्मरणं-
चेतिचेन्न । सर्वेषांपदवाक्यानामनुपस्थितौतन्निर्द्धारस्याशक्यत्वात्यत्किंचित्पदवाक्यमात्रस्यतुनिर्द्धारःसर्वजनीन इति नोपदेशोयुक्तइति-
मैवं । श्रोतव्यविषयत्वेन लीलादशविधापुनः उक्तेचवासुदेवस्यतदर्थमपराकृतिः शक्तितात्पर्यनिर्द्धारःसामान्येनपदादिगः । क्रियतेस्कंध-
एवात्रतेननात्रोक्तदूषणं भगवान्दशविधलीलायुक्तः श्रोतव्यः । अन्यथाविषयवाचक पदचतुष्टयेनैतदश्रवणासिद्धाविधेर्वैयर्थ्यंस्यात् । तृतीया-
दिदशस्कंधकृतिवैयर्थ्यंच एनावतायुक्तितात्पर्यनिर्द्धारः सामान्यन्यायेनव्याकरणवन्मीमांसावच्चात्रैवक्रियते । तस्मान्नकोपिदोषः । एतर्हि-
चत्वारोगुणाः अधिकारिफलानुरूपकत्वेनोक्ताः ननुश्रोतव्यत्वेन अवच्छेदकत्वेनैवतदुपयोगात् । गुणानामानंत्येपि यथादशलीलासुसर्वे
प्रवेशः तथोत्तरत्र वक्ष्यते । अनुप्रवेशोऽपियथाऽनंत्यं तथापिवक्ष्यते । अथात्र त्रयं नविधातव्यं । एकेनैव प्रेमद्वाराभयसिद्धेः । नचामिलितानां
त्रयाणां साधकत्वं परीक्षिति तदभावेनाभयाभावप्रसंगात् । श्रवणस्यावश्यकत्वाच्चनविकल्पेनानेकविधानमिति वाच्यं । अत्रोच्यते ।
त्रयाणामन्योन्यनिर्वाहकत्वेनविधानं तथाहिकीर्त्तनाविधानेश्रवणमेव नानिर्वहेत् । नचाध्ययनविधिवदेकविधानेनान्यप्राप्तिरिति वाच्यं ।
अध्ययनस्य संसारिकर्त्तव्यत्वेन विधिविनापि वृत्तित्वेन प्राप्तत्वात् । नचात्रतथा श्रवणेनकृतार्थस्य कीर्त्तनेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तर्हिकीर्त्तनमेव
विधीयतांश्रवणंत्वर्थादेवभविष्यतीति । नापरीक्षिति तदभावात् । अभयेवैलक्षण्याभावाच्च तस्माच्छुकादीनामपि निरपेक्षाणामपि कीर्त्तने
प्रवृत्तिसिध्यर्थं कीर्त्तनविधानं तदैवश्रवणसिद्धिः । फलंतुप्रत्येकमेव अभयंतुभगवत्प्रवेशरूपं तदैवसर्वभयनिवृत्तेः । तर्हिस्मरणंनविधातव्यं
मत्वश्रवणानंतरमस्मरणेविस्मरणात् कीर्त्तनानुपपत्तिरितिवाच्यं । अन्यलभ्यत्वेन विध्यनुपपत्ते रितिचेत् न सकृत् कृतकीर्त्तनस्यापि
विस्मरणसम्भवात् न कीर्त्तनशेषत्वेन स्मरणमायाति विहितेतुस्मरणे श्रवणकीर्त्तने सदाभवतः । दोषांतराप्रवेशश्च किंच त्रयाणांदेह
पातपर्यंतमावृत्तानामेवाभयसाधकत्वं उत्तरावधिर्देहपातएव । पूर्वावधिः संसारभयज्ञानं "आवृत्तिरसकृदुपदेशा" दिति न्यायेनस्मरणांतर
व्यावृत्त्यर्थं यद्यपि स्नेहजातेआवृत्तिर्नविधातव्या स्वतएवतत्संभवात् । अथापि भरतवत्कदाचिदन्यासक्तिर्भवेत् नचतथासतिअधिकाराभा-
वादेवविधिर्व्यर्थइतिवाच्यं तदभावार्थमेवविधानात् । तस्माद्यथासंभवंदेहपातपर्यंतं त्रयाणामावृत्तिःकर्त्तव्या । ननुमनननिदिध्यासनेकुतो
नविहिते ज्ञानसाध्यत्वेनकुतोनोक्तं "ज्ञानादेवतुकैवल्य"मिति श्रुतिविरोधश्च । नचज्ञानस्यार्थात्सिद्धिः । तथासतिज्ञानस्य व्यापारत्वंस्यात् ।
अत्रस्नेहस्य तथात्वेनविवक्षितत्वाच्चेतिचेन्न । मनननिदिध्यासनयोरंगत्वेन श्रवणमध्यपातात् । तदत्रैवोत्तरत्रवक्ष्यते ज्ञानंतु शाब्दंसिद्धमेव
प्रेम्णाक्रियमाणैस्त्रिभिर्भगवत्साक्षात्कारोपि संभवति । तथापि श्रवणादीनामेवकारणत्वं । अंतिमसाक्षात्कारस्य तुफलनांतरीयकत्वात्फल-
मध्यपातः नचाध्यात्मिकश्रवणवत् । श्रवणाद्याहितसंस्कारसध्रीचीनेनमनसाशारीरात्मसाक्षात्कारवत् भगवत्साक्षात्कारोवक्तुंशक्यः ।
नाहंवेदैरितिवाक्यात् । नचशारीर साक्षात्कारएवफलं संघातादुद्गतस्य कैवल्यंप्राप्तस्य भगवच्छ्रवणेमुख्याधिकारात् । एतावदरंखल्व-
मृतत्वमिति ब्रह्मप्रकरणस्थत्वात् ब्रह्मात्मविषयकमेव । भगवतश्च स्वतंत्रत्वात् नान्येनप्रकारेणाविर्भावः संभवति । यत्तुवाक्यात्स्वस्य
ब्रह्मात्मभावस्फूर्त्तिः तेनवासर्वाविद्यानिवृत्तिः स्वचरितार्थतावा तत्तुज्ञानदुर्वलानांमनोरथमात्रमेव । शुकसनकादीनामद्यापि परिभ्रमणात्
तस्मात्सायुज्यएवसर्वभयनिवृत्तिः । ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिश्चतमेवार्थंवक्ति नचोपनिषदांवैयर्थ्यं अस्यैवार्थस्य अधिकारिभेदेन प्रकार-
भेदेनविधानात् । फलंत्वेकमेव "तेप्राप्नुवंतिमामेव"ति वाक्यात् । "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य" इति च "सर्ववेदायत्पदमामनंति । तद्विष्णोःपरमंपद-
मिति च" । तदेवब्रह्मपरमंकवीनामिति च । तस्मात् वैदिकप्रकारेणभागवतप्रकारेण वा भगवतिप्रवेशस्त्रैवर्णिकानां अन्येषांतुभागवतप्रका-
रेणैव नचव्यवस्थितविकल्पः । किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्याइतिवाक्यात् क्लेशोधिकतरस्तेषामिति च । अतएवश्रुतावप्रतिषेधोपिनास्ति ।
शांडिल्यस्य तथावचनं पूर्वंचित्तशुद्धिस्तथानजातेतिनोपनिषद्भिः फलोदयः । चित्तशोधकानांवैदिकमार्गे क्लेशसाध्यत्वात् अतः स्वपक्ष
स्थापनमात्रपरत्वादितरपक्षनिन्दावचनानां नतावताश्रुतिविरोधः संभवति तस्मात्सूत्रविचारानुसारि वैदिकमार्गेण भागवतमार्गेण
वायथाधिकारं सर्वेषांपरमपुरुषार्थप्राप्तिः सर्वमनवद्यम् विधिविशेषविचारस्तुनकर्त्तव्यः तव्यप्रत्ययस्य विधावविधानात् लिङ्लोट्पंचमल
काराणामेवविधौविधानात् लोकवदप्रसिद्धत्वाच्चभगवतः नात्रविधिः संभवति भक्तिशास्त्रत्वाच्च फलसाधनतातुतादर्थ्येनाविधानात्सम-
भिव्याहारादेवलभ्यते वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् भावनापक्षश्च पूर्वमीमांसाभाष्यएव निराकृतः अयंचतव्यप्रत्ययः आवश्यकेविहितः
कृत्याश्चेतिसूत्रेण प्रश्नानुगुणश्चायं तस्माद्भगवत्प्रवेशार्थं यावज्जीवंयथासंभवं त्रयाणामावृत्तिः कर्त्तव्येति सिद्धं श्रोतव्यः कीर्त्तित
व्यश्च कीर्त्तितव्यः श्रोतव्यश्च स्मर्तव्यः पूर्वोक्तश्च एवं प्रतिपादनार्थं चकारद्वयं इच्छतेति पदात् श्रवणाद्यकरणे अभयमेव नभविष्यति नतु
अकरणकृतः प्रत्यवायोपीति सूचितं श्रवणस्यांगत्वेश्रुतेः संवादित्वात् ॥ ५ ॥

स्मरणकीर्त्तनयोः फलहेतुत्वं साधनीयं वादिप्रतिपत्तिनिराकरणाय तत्रप्रथमंइतरासापेक्षत्वात् स्मरणस्य फलसाधकत्वं साधयति
एतावानिति पंचसिद्धांताः स्वतंत्रतयाविहिताः तत्रश्रुति वैष्णवौसमप्रधानत्वेनोक्तौपशुपति मतस्य कल्पभेदेन तामसपरत्वेन उत्कर्षजनन-
द्वारापरं परयायथायथमुपयोगः क्रममुक्तिहेतुत्वेन वाअतः परंसांख्ययोगौधर्मशास्त्रं च सर्वांगत्वेनप्रतिपादितं स्वत त्रतयाब्रह्ममीमांसायां-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ॥

निदितत्वात् अन्यत्रप्रवेशमलभमानाः स्मरणशेषाभवंतीत्याह एतावान् पुरुषार्थइत्यर्थः बुद्धिस्थमेतच्छब्दार्थं विवृणोति अंतेनारायणस्मृतिरिति अयमेव परोजन्मलाभः स्वधर्मस्य पंचाग्निविद्याप्रकारेण उत्तमदेह जननफले तथायोगस्यापि शुचीनां श्रीमतांगेहेयोग भ्रष्टोभिजायते इत्यारभ्य अनेकजन्मसंसिद्ध स्ततोयातिपरांगति मित्युपसंहारात् योगेनाप्यंते मोदेहः साध्यतेसांख्येपि बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मांप्रपद्यतइति वाक्यात् ज्ञानिभ्योप्यधिकोमतइति योगप्रशंसावाक्याच्च अंतिमजन्मसाधकत्वमेव भगवद्धर्माणामपि व्रतोपवासादीनांभगवदीयदेहसाधकत्वं अतोऽन्तिमदेहेसर्वेउपक्षीणाः नत्रसोपिदेहः स्वरूपभूतः सनूफलसाधकःकित्वन्तेयामतिः सागतिरिति न्यायात् यंयंवापिस्मरन्भावमिति भगवद्वाक्याच्च अंतेभगवत्स्मरणहेतुत्वेन तदुपयोगः सचदेस्मदुक्तप्रकारेणायस्मिन् कस्मिश्चिदपि देहेअंतेभगवत्स्मरणंभवेत् तदापूर्वांत्परवलीयस्त्वमितिन्यायेनसएवदेहः अनंतिमोपि अंतिमत्वमापद्यमानः लाभत्वेनसंपद्यतेयोगादयश्च स्वस्वमार्गेण दुरफलाः संतः अत्रैवप्रविशंतिः अनोदेहसाधकानांयोगादीनांदेहस्य चायमेवलाभः यदंतनारायणस्मृतिरिति अतोऽस्य साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुत्वात् नात्रविधिशेषतया श्रुतिसंवादापेक्षितः यद्यपिभगवदीयत्व मपिजन्मलाभः तथापिततोप्ययंपरः पुंसामिति साधारणानामपि अतोमहाफलत्वात्स्मरणस्य सर्वदाभगवान्स्मर्त्तव्यइति सिद्धं ॥ ६ ॥

इदानींकीर्त्तनस्य तथात्वंसाधयति प्रायेणाति कीर्त्तनंतु ततोप्यधिकं तेषामंते मजन्मजातंजीवन्मुक्ताः केवलगुणातीताएवव्यवसिताः पुनरावृत्तिसंभावनारहिताः तेपिहरेर्गुणानुकथनेश्रवणानंतरभाविनि कीर्त्तनेपरमानंदरसमुपलभमानाः साधनदशायामेवेवंसुखं एतत्साध्यफलंदशायांकीदृशं सुखं भविष्यतीतिमन्यमानाः रमंतेस्मेतिप्रसिद्धेः केचनपुनः मननएवपर्यवसितमतयः असंप्रज्ञातसमाधयोवातास्मिन्नेव सुखस्थिताः तेतुउत्थाना भावायनरमन्ते तद्व्यावृत्त्यर्थं । प्रायग्रहणम् राजन्निति संबोधनम् तथाभूत शर्मीकस्मरणाय अत्राविषयरसाद्यतथारमणं ननुकृतधर्महेतुत्वेन तेहिकनिर्गुणादोष संबंधरहिताः तदाह निवृत्ताविधिषेधतइति विधिसहिता निषधान्निवृत्ताः इयंतथाब्रह्मणिकर्मनइच्छंतीति न्यायेनब्रह्मभूताअपि दोषबुद्ध्योभयातीतवाक्यात् विधिसहितनिषेधकथनेन च एतद्ज्ञापयति बुधोबालकवत् क्रीडेदिति वाक्यानि यद्यपि विधिरूपाणि तथाप्यस्याग्रेनिषेधाभावान्नैतेषांग्रहणमिति नैर्गुण्येगुणत्रयातीतेस्वस्मिन्नेवस्थिताः विरोधाभासबोधनार्थं गुणग्रहणं तस्मात्स्वतंत्र पुरुषार्थं त्वात्कीर्त्तनेशंकापि नकर्त्तव्या ॥ ७ ॥

एवं युक्त्याद्वयंसमर्थयित्वा त्रयस्यापि पुरुषार्थसाधकत्वेसाधिते युक्तिमूलकमिदमप्रामाणिकमिति शंकास्यात् तन्निवृत्त्यर्थमाह इदमिति पुराणमिति प्रमाणभागवतंनामेति तदवांतरभेदः यौगिकश्चायन्तेन प्रोक्तंभगवत्प्रतिपादकं भगवत्फलकंचेति अस्य दुर्वक्तृत्वं वारयति ब्रह्मणावेदेनसंमितं परब्रह्मवासम्यक् मितंज्ञातं यत्र गुरु परम्परामाह पितुर्द्वैपायनादिति तदानींतनकालस्य प्राणिबुद्धिनाशकत्वायाह द्वापरादाविति द्वापरस्यादौतदानीमपि द्विपराबुद्धिर्नजाताः अन्धीतवानिति वेदवत् नियमेन अर्थबोधपूर्वकं अध्ययनमुक्तं पितुरिति पितेवोपनयेत्पुत्रामिति न्यायेनउपयनाध्यापनयोरेक कर्तृकत्वात् अध्ययनप्रकारः सर्वोपिसुसम्पन्नइति सूचितं ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अतः कृतार्थीभवितुं कर्म्मादिकमकुर्वाणा भक्तिमेव कुर्वीरन्नित्याह तस्मादिति । हे भारतवंश्य अभयं स्वपराभवाभावम् इच्छता पुंसा हरिः श्रोतव्यः । अत्र हरिरिति विशेष्यपदम् । सर्व्वात्मादिविशेषणत्रयेण मोक्षाभिसन्धिनी रागानुगा वैधी च भक्तिर्व्यञ्जिता । तत्र प्रथमायाम् अभयं मोक्षम् इच्छता सर्व्वेषामात्मा परमात्मा हरिः श्रोतव्य इति । द्वितीयायाम् अभयं निष्कम्पं यथा स्यात् तथा इच्छता लाभवता पुंसा भगवान् अतिसुन्दरो नन्दसूनुः श्रोतव्य इति "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिषु" इत्यमरः । तृतीयायां न विभेत्यस्मादित्यभयो हरिरेव मुहूर्त्तात् सर्व्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् इत्यग्रिमश्लोकदृष्टस्तम् इच्छता अभयम् आत्मत्राणम् इच्छता वा ईश्वरो हरिरीशितव्येन पुंसा श्रोतव्य इत्यादि । कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यश्चेति चकाराभ्यां श्रवणानन्तरं कीर्त्तनस्मरणयोरेककालत्वं विहितमिति श्रोतव्यादिप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिकर्म्मिप्रभृतयोऽन्येऽपि साधुसङ्गवशात् यदि भक्ता भवन्ति न पुनः कर्म्मादिकं कुर्व्वन्ति तदा तेऽपि कृतार्था इत्याह एतावानिति । सांख्ययोगस्वधर्म्मनिष्ठाभिरिति विशेषणे तृतीया जटाभिस्तापसमद्राक्षीदितिवत् । तथाच तैर्विशिष्टानां पुंसामेतावान् जन्मनो लाभः परः श्रेष्ठः । कोऽसौ अन्ते प्रत्यासत्तिन्यायेन ज्ञानयोगकर्म्मणामवसाने सनकादिनवयोगेश्वरप्राचीनवर्हिःप्रभृतीनामिव नारायणस्मृतिः शुद्धा भक्तिः यदि स्यात् । अन्ते इति यदि पुनरपि भक्तिं त्यक्त्वा ज्ञानादिषु निष्ठिना न भवन्तीत्यर्थः । अत एवमेव वक्ष्यते एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः । भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ इति । जन्मन एवान्ते नारायणस्मृतिः परो लाभ इति केचिदाहुः ॥ ६ ॥

सांसिद्धिस्तु भगवद्रूपगुणमाधुर्य्यानुभव एव स च ब्रह्मसायुज्यादप्यतिश्रेष्ठ इति महदनुभवप्रमाणेनाह प्रायेणेति । विधिषेधतः विधिनिषेधाभ्यां निवृत्ता नैर्गुण्ये स्थिता मुक्ता अपीत्यर्थः । गुणानुकथने एव रमन्ते न तु निर्विशेषब्रह्मसुखेऽपीत्यर्थः । प्रायेणेति अनेनान्ये जीवन्मुक्तास्ततो निकृष्टाः सायुज्यार्थं गुणानुकथनं कुर्व्वन्ति न तु तत्र रमन्ते ॥ ७ ॥

किमिदमश्रुतचरमपूर्वं कथयसि । सत्यम् । अपूर्वमेवेदमित्याह । भागवतं भगवन्तमधिकृत्य कृतं भगवता प्रोक्तं वा भगवत इदमिति वा शास्त्रम् इदं युष्मदस्मत्प्रश्नोत्तरविराजिश्रीभगवल्लीलामयमन्तर्भूतयुष्मदादिजन्मस्थितिसंस्थितिकथाप्रपञ्चमध्यात्मदीपं सर्व्वोपनिषत्सारसरूपमनादिसिद्धमेव मत्पित्रा वादरायणेनाविर्भावितम् । ब्रह्मसम्मितं परब्रह्मतुल्यं ब्रह्मापि सम्यक् मितं येनेति वा । कुतस्त्वया प्राप्तम् अत आह अधीतवानिति । अस्य शास्त्रस्यार्थो बुद्धिबलेन स्वयं ज्ञातुमशक्य इति भावः । कृष्णावतारावतारपूर्वमेव सत्यवत्यां द्वैपायनस्य प्रादुर्भावात् द्वापरादाविति न सङ्गच्छते । तस्माद्द्वापरशब्देनात्र द्वापरान्त एव लक्ष्यते । ततश्च द्वापरस्य द्वापरान्तस्य आदौ द्वापरोपान्ते इत्यर्थो व्याख्येयः ॥ ८ ॥

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥
तदहं तेऽभिधास्यामि महापौरुषिको भवान् ।
यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती ॥ १० ॥
एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् ।
योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्त्तनम् ॥ ११ ॥
किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ।
वरं मुहूर्त्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथयच्छ्रोतव्यमथोजाप्यंयत्कर्त्तव्यंनृभिःप्रभो । स्मर्त्तव्यंभजनीयंवेतिप्रश्नपंचकस्योत्तरमाह । तस्मादिति तस्माद्भगवदितरपदार्थाभिनिवेशेन वृथावयोविनाशहेतोः । हे भारतभरतान्वयोत्पन्न अभयंहरिपदमिच्छतामुमुक्षुणा हरिःस्वपदप्राप्तिप्रतिबंधक स्वभक्तपापहारिः हरिर्हरतिपापानिदुष्टचित्तैरपिस्मृतइत्यादिस्मृति प्रसिद्धः श्रोतव्यः गुरुमुखात्कीर्त्तितव्यश्चशिष्यादिभ्यः हरयेनमइत्येवमुच्चैः कीर्त्तितव्यश्चमंत्रमूर्त्तिस्तूपांसुमनसैवकीर्त्तितव्यः । अनेनयज्जाप्यमित्यस्योत्तरमुक्तम् स्मर्त्तव्यः चकाराद्भजनीयः सेवनीयः द्वितीयाचकारात्सर्वकर्त्तव्यताविषयः सर्वक्रियाभिराराधनीयइत्यन्वयः । तत्रहेतुप्रदर्शनार्थंहरिंविशिनष्टि सर्वात्मा ततदस्तिविनाभूतमयायत्स्याच्चराचरमिति श्रीमुखोक्तःसर्वकारणकारणः निःसमानातिशयः यदन्योभजनीयोनास्तीत्यर्थः "मत्तः परतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय" इतिस्मृतेः । तमेवैकंविजानथ अन्यावाचोविमुञ्चथेति श्रुतेः भगवान्स्वाभाविकषडैश्वर्य्यसंपन्नः । ईश्वरः नियन्तासर्वभक्तकामपरिपूरकइतिपदद्वयार्थः ॥ ५ ॥

हरेरेवभजनीयत्वंतद्भजनस्य परमपुरुषार्थत्वंचोपपादयन्योगत्रयस्यभगवत्स्मृति साधनत्वमाह । एतावानिति "एषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु" इति श्रीमुखवचनात् । सांख्यशब्दः ज्ञानवाचकः योगशब्दश्चनिष्कामकर्मयोगवाचकः ज्ञानयोगेन निष्कामकर्मयोगेन स्वधर्मपरिनिष्ठया भक्तियोगनिष्ठया च । अन्तेप्राणप्रयाणसमयेपि नारायणस्मृतिः इत्येतावानेवपुंसांपरउत्कृष्टः जन्मनोलाभः ॐमित्येकाक्षरंब्रह्मव्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयातित्यजन्देहंसयातिपरमांगतिमिति स्वस्मृतिफलंचस्वमुखेनैवोक्तम् ॥ ६ ॥

हरिभजनानंदेनिमग्नानामप्राप्तिविधिनिषेधावसराणां महामुनीनामाचारंचात्रप्रमाणयति प्रायेणेति नैर्गुण्यस्थाः प्राकृतगुणास्पृष्टब्रह्मनिष्ठाः मुनयस्तन्मननैकस्वभावाः हरिध्यानैकनिष्ठाः हरेर्गुणानुकथनमुपलक्षणमन्येषांभजनप्रकाराणाम् । अतोविधिनिषेधतोविधिनिषेधाभ्यांनिवृत्ताः यत्रचामृततुल्यस्याभिहितस्यावकाशोनास्ति तत्रकिमुतविषवद्धेयस्यनिषिद्धस्यावकाशोनास्तीतिवक्तव्यमिति । अतएवोक्तं पुराणांतरे "स्मर्तव्यः सततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित् सर्वेविधिनिषेधाः स्युरेतयोरेवकिंकरा" इति प्रायेणोत्यविधिनिषेधौलोकसंग्रहाय हरिगुणानुकथनोपयोगितयाचगृह्णंतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवंहरिव्यतिरिक्तश्रवणादिकमनुपादेयं तच्छ्रवणादिकंचोपादेयमित्युक्तमथतच्छ्रवणादिनिष्ठापादकं शास्त्रं श्रावयितुं प्रतिजानीते इदमित्यादित्रिभिः । भगवतावेदव्यासेनप्रोक्तंभागवतम् ब्रह्मणावेदेनसंमितंतुल्यम् पितुर्वेदव्यासाद्द्वापरआदिर्यस्यद्वापरांतस्यतस्मिन्काले अहमधीतवान् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

भारत ! इसीसे अभय इच्छा करनेवाले पुरुषको हरि भगवान् ही सर्वात्म भावसे श्रोतव्य कीर्तितव्य और स्मर्तव्य हैं ॥ ५ ॥
पुरुषों को सांख्य योग और स्वधर्म निष्ठा का इतनाही परम लाभ है कि जो अन्त में नारायण स्मृति हो ॥ ६ ॥
राजन् ! नैर्गुण्य अवस्था को प्राप्त और विधि निषेध से अतीत मुनिजन भी हरिके गुणानु कथन में रमण करते हैं ॥ ७ ॥
द्वापर के आदि में यह ब्रह्म संमित भागवत पुराण मैंने पिता द्वैपायन से पढ़ा है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सिद्धस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिः तत्राह परिनिष्ठितोऽपीति । गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः ॥ ९ ॥
महापुरुषो विष्णुस्तदीयः । यस्य यस्मिन् श्रद्धां कुर्वताम् । सती अहैतुकी ॥ १० ॥
साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमन्यत् श्रेयोऽस्तीत्याह एतदिति । इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव योगिनां ज्ञानिनाञ्च फलञ्चैतदेव निर्णीतं नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥
अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति माशुच इत्याह किमिति त्रिभिः । परोक्षैः अलक्षितैः हायनैः वर्षैः । विदितं वृथा यातीति ज्ञातम् । यतः येन ज्ञानेन । घटेत यत्नं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ननु सिद्धस्य तव कुतोऽध्ययने प्रवृत्तिस्तत्राह । परिनिष्ठित इति । नैर्गुण्ये परिनिष्ठितः काष्ठां गतः शब्दानैरपेक्ष्येण भगवदनुसन्धानप्रकारे स्थित इत्यर्थः । ईदृशोऽप्यहमुत्तमश्लोकलीलया भगवल्लीलया गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः । हे राजर्षे ! यदाख्यानं पुराणमधीतवानस्मि । तदभिधास्यामीत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ९ ॥

आरूढानां मादृशामप्यस्य पुराणस्योपादेयत्वात् कैमुत्यन्यायेनारुरुक्षोस्तवसुतरामिदमुपादेयमिति तुभ्यमुपदिशामीत्याह । तत्पुराणं तेतुभ्यमभिधास्यामि कथयिष्यामि चिरमशुश्रूषवेऽपि कथमभिधास्यसीत्यत आह । महापौरुषिक इति महापुरुषो भगवान् वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति श्रुतेः स उपास्यत्वेनास्यास्तीति महापौरुषिको महापुरुषभक्तो भवान् । नहि भगवद्भक्तानां रहस्यार्थोपदेशने चिरशुश्रूषापेक्षाऽतिभाकः यत्र पुराणे श्रद्दधतां श्रद्धां कुर्वतां मुकुन्दे मोक्षप्रदे भगवति सती अहैतुकी मतिर्भक्तिः स्याद्भवेत् ॥ १० ॥

मुमुक्षूणामातः परमन्यन्मोक्षसाधनमित्याह । एतदिति ॥ तापत्रयादिहेतुकनिर्वेदं प्राप्तानामकुतोभयं मोक्षमिच्छतां योगिनामनभिसंहितफलकर्मयोगनिष्ठानां । हे नृप ! हरेर्नामानुकीर्तनं स्वरूपादिचिन्तनादेरप्युपलक्षणमिदं तन्नामानुकीर्तनं तत्स्वरूपादिचिन्तनं चेत्येतदेव मुक्तिसाधनं नान्यदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अल्पमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयमिति माशुचइत्याह । किमिति । प्रमत्तस्य देहापत्यकलत्रादिष्वासक्तस्य परोक्षैरज्ञाततयैव गतैर्बहुभिर्हायनैः किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । विदितं वृथा यातीति ज्ञातं मुहूर्त्तमेव वरं यतः येन विदितेन मुहूर्त्तेन श्रेयसे घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नन्वस्तु भवतो भागवताध्ययनं तात्कमर्थमिति तत्राह परिनिष्ठित इति यत्र यच्छ्रद्दधतां यत्र यस्मिन् भागवते प्रतिपादितमर्थं श्रद्दधतामिति वा अहं भागवतं नाम यदाख्यानमधीतवान् । तत्तेतुभ्यमभिधास्यामीत्यन्वयः अभिधाननिमित्तमाह महापुरुषिक इति पूर्णषड्गुणत्वात्पुरुषो भगवांस्तद्भक्ताः पुरुषिकास्तेषां मध्ये महानिति यस्तस्मादित्यर्थः स्थितप्रज्ञतया कृतकृत्यस्य भवतो भागवताध्ययनं कमर्थमिति तत्राह परिनिष्ठित इति नैर्गुण्ये मुक्तौ परिनिष्ठितः मुक्तिरस्य भवतीति निश्चयवानपि उद्धवसंशयः प्रोक्तः परिनिष्ठा विनिश्चय इत्यभिधानात् कथमनेनास्य परिहार अयात इति तत्राह उत्तमश्लोकेति अनेनैवंविधमाहात्म्यादतिशयो भगवानित्युक्तं भवति ॥ ९—१० ॥

न केवलं तवैवैतन्निर्णीतमपि तु सर्वयोगिनामपीत्याह एतदिति निर्विद्यमानानां विरज्यमानानां क्लेशैरिति शेषः अकुतोभयं मोक्षः एवं वैराग्यादिसाधनसामग्रीमतां योगिनां हरेर्नामा*नुकीर्तनं यदेतत्तदेतेहरिस्मरणाकारणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अनेन भागवतताकर्णनमभिप्रेतं तदत्यन्ताल्पायुष्ट्वेनत्तघटत इति शंका माभूदित्याह किमिति हायनैर्वत्सरैः परोक्षैरगामिभिः यतो येन मुहूर्त्तेन हरिस्मरणाख्यश्रेयसे घटेत तदेकं मुहूर्त्तं घटिकाद्वयमपि परमुत्तमं विदितं प्रख्यातं ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये इत्यादौ तदहं तेऽभिधास्यामि इत्यन्ते यस्य श्रद्दधतामाशु स्यान्मुकुन्दे मतिः सती इति श्रीभागवतस्य परममहिमानमुक्त्वा श्रीभागवतमुपक्रममाण एव तस्य नानाङ्गवतः श्रीमन्मुखतया तन्नामकीर्त्तनमेवोपदिशति, तत्रापि सर्व्वेषामेव परमसाधनत्वेन चोपदिशति, एतन्निर्विद्यमानानामिति । टीका च—साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमन्यच्छ्रेयोऽस्तीत्याह, एतदिति । इच्छतां कामिनां तत्तत्फलसाधनमेतदेव, निर्विद्यमानानां मुमुक्षूणां मोक्षसाधनमेतदेव, योगिनां ज्ञानिनां फलञ्चैतदेव निर्णीतं, नात्र प्रमाणं वक्तव्यमित्यर्थः इत्येषा । नामकीर्त्तनञ्चेदमुच्चैरेव प्रशस्तं, नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् इत्यादेः । तत्र पाद्मोक्ता दशापराधाः परित्याज्याः । यथा श्रीसनत्कुमारवाक्यम्—सर्व्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः । हरेरप्यपराधान् यः कुर्य्याद्द्विपदपांशनः ॥ नामाश्रयः कदाचित् स्यात् तरत्येव स नामतः । नाम्नोऽपि सर्व्वसुहृदो ह्यपराधात् पतत्यधः ॥ इति । अपराधाश्चैते—सतां निन्दा नाम्नः परममपराधं वितनुते यतः ख्यातिं यातं कथमु सहते तद्विगर्हाम् (१) । शिवस्य श्रीविष्णोर्य इह गुणनामादिकमलं धिया भिन्नं पश्येत् स खलु हरिनामाहितकरः (२) ॥ गुरोरवज्ञा (३) श्रुतिशास्त्रनिन्दनं (४) तथार्थवादो हरिनाम्नि (५) कल्पनम् (६) । नाम्नो बलाद्यस्य हि पापबुद्धिर्न विद्यते तस्य यमैर्हि शुद्धिः (७) ॥ धर्म्मव्रतत्यागहुतादिसर्व्वशुभक्रियासाम्यमपि प्रमादः (८) । अश्रद्दधाने विमुखेऽप्यशृण्वति यश्चोपदेशः शिवनामापराधः (९) ॥ श्रुत्वापि नाममाहात्म्यं यः प्रीतिरहितोऽधमः । अहंममादिपरमो नाम्नि सोऽप्यपराधकृत् (१०) ॥ इति । अत्र सर्व्वापराधकृदपि इत्यादौ श्रीविष्णुजामलवाक्यमप्यनुसन्धेयम्—मम नामानि लोकेऽस्मिन् श्रद्धया यस्तु कीर्त्तयेत् । तस्यापराधकोटीस्तु क्षमाम्येव न संशयः ॥ इति । सतां निन्देत्यनेन हिंसादीनां वचनागोचरत्वं दर्शितम् । निन्दादयस्तु यथा स्कान्दे मार्कण्डेयभगीरथसंवादे—निन्दां कुर्व्वन्ति ये मूढा वैष्णवानां महात्मनाम् । पतन्ति पितृभिः सार्द्धं महारौरवसंज्ञिते ॥ हन्ति निन्दति वै द्वेष्टि वैष्णवान्नाभिनन्दति । क्रुध्यते याति नो हर्षं दर्शने पतनानि षट् ॥ इति । तन्निन्दाश्रवणेऽपि दोष उक्तः—निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्च्युतः ॥ इति । ततोऽपगमश्चासमर्थस्यैव, समर्थेन तु निन्दकस्य जिह्वा छेत्तव्या, तत्राप्यसमर्थेन तु स्वप्राणपरित्यागोऽपि कर्त्तव्यः । यथोक्तं देव्या—कर्णौ पिधाय निरियाद्यदकल्प ईशे धर्म्मावितर्य्यसृणिभिर्नृभिरस्यमाने । छिन्द्यात् प्रसह्य रुशतीमसतीं प्रभुश्चेज्जिह्वामसूनपि ततो विसृजेत् स धर्म्मः ॥ इति । शिवस्य श्रीविष्णोः इत्यत्रैवमनुसन्धेयम्—श्रूयते हि—यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं मम तेजांशसम्भवम् इति, ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कलाः कलायाः इति, यत्पादनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्द्ध्न्यधिकृतेन शिवः शिवोऽभूत् इति, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः । विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ इति । तथा माध्वभाष्यधृतानि वचनानि ब्रह्माण्डे—स्कन्दं प्रावयते यस्माद्रुद्रस्तस्माज्जनार्द्दनः । ईशानादेव चेशानो महादेवो महत्त्वतः ॥ पिबन्ति ये नरा नाकं मुक्ताः संसारसागरात् । तदाधारो यतो विष्णुः पिनाकीति ततः

* अत्र नामग्रहणोद्देशपरः । सोऽहं नामविदेवास्मीत्यादौ अंशेऽप्यनर्थदर्शनात् । हरिविषयग्रंथश्रवणादिकमिति यावत् ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

स्मृतः ॥ शिवः सुखात्मकत्वेन सर्व्वसंरोधनाद्धरः । कृत्यात्मकमिमं देहं यतो वस्ते प्रवर्त्तयन् ॥ कृत्तिवासास्ततो देवो विरिञ्चिश्च विरेचनात् । बृंहणाद्ब्रह्मनामासावैश्वर्य्यादिन्द्र उच्यते ॥ एवं नानाविधैः शब्दैरेक एव त्रिविक्रमः । वेदेषु च पुराणेषु गीयते पुरुषोत्तमः ॥ इति । वामने न तु नारायणादीनां नाम्नामन्यत्र सम्भवः । अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्त्तितः ॥ इति । स्कान्दे—ऋते नारायणादीनि नामानि पुरुषोत्तमः । अदादन्यत्र भगवान् राजवर्त्ते स्वकं पुरम् (वपुः) ॥ इति । ब्राह्मे—चतुर्मुखः शतानन्दो ब्रह्मणः पद्मभूरिति । उग्रो भस्मधरो नग्नः कपालीति शिवस्य च । विशेषनामानि ददौ स्वकीयान्यपि केशवः ॥ इति । तदेवं श्रीविष्णोः सर्व्वात्मकत्वेन प्रसिद्धात्तस्मात् सकाशाच्छिवस्य गुणनामादिकं भिन्नं शक्त्यन्तरसिद्धमिति यो धियापि पश्येदित्यर्थः । द्वयोरभेदतात्पर्य्येण षष्ठ्यन्तत्वे सति श्रीविष्णोश्चेत्यपेक्ष्य चशब्दः क्रियेत, तत्प्राधान्याविवक्षयैव श्रीशब्दश्च तत्रैव दत्तः । अतएव शिवनामापराधः इति शिवशब्देन मुख्यतया श्रीविष्णुरेव प्रतिपादित इत्यभिप्रेतम् । सहस्रनामादौ च स्थाणुशिवादिशब्दास्तथैव । अथ गुरोरवज्ञा अनादरः । अथ श्रुतिशास्त्रनिन्दनं, यथा—पाषण्डमार्गेण दत्तात्रेयर्षभदेवोपासकानां पाषण्डिनाम् । अथार्थवादः—स्तुतिमात्रमिदमिति मतम् । कल्पनं—तन्माहात्म्यगौणताकरणाय गत्यन्तरचिन्तनम् । यथोक्तं कौर्म्मे व्यासगीतायाम्—देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः । ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात् कोटिगुणाधिकम् ॥ इति । यत्तु श्रीविष्णुपार्षदेभ्यः श्रुतनाममाहात्म्यस्याजामिलस्य—सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि नरके भृशदारुणे इत्येतद्वाक्यं, तत् खलु स्वदौरात्म्यमात्रदृष्ट्या । नाममाहात्म्यदृष्ट्या त्वग्रे वक्ष्यते—अथापि मे दुर्भगस्य इत्यादिद्वयम् । नाम्नो बलादिति—यद्यपि भवेन्नाम्नो बलेनापि कृतस्य पापस्य तेन नाम्ना क्षयः, तथापि येन नाम्नो बलेन परमपुरुषार्थस्वरूपं सच्चिदानन्दसान्द्रं साक्षात् श्रीभगवच्चरणारविन्दं साधयितुं प्रवृत्तस्तेनैव परमघृणास्पदं पापं विषयं साधयतीति परमदौरात्म्यं, ततः कदर्थयत्येव तन्नाम चेति, ततः पापकोटिमहत्तमस्यापराधस्यापातो बाढमेव, ततो यमैः बहुभिर्यमनियमादिभिः कृतप्रायश्चित्तस्य क्रमेण यमाधिकारैरनेकैरपि दण्डधरैर्वा कृतदण्डस्य तस्य शुद्ध्यभावो युक्त एव, नामापराधयुक्तानाम् इत्यादिवक्ष्यमाणानुसारेण पुनरपि सन्ततनामकीर्त्तनमात्रस्य भगवद्भक्तिमतोऽप्यधःपातलक्षणभोगनियमाच्च, तत्रेन्द्रस्याश्वमेधाख्यभगवद्यजनबलेन वृत्रहत्याप्रवृत्तिस्तु लोकोपद्रवशान्ति तदीयासुरभावखण्डनश्रेच्छूनामृषीणामाज्ञाकृतत्वान्न दोष इति मन्तव्यम् । अथ धर्म्मव्रतत्यागेति—धर्म्मादिभिः साम्यमननमपि प्रमादः अपराधो भवतीत्यर्थः । अतएव—वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्त्तितानि न संशयः इत्यतिदेशेनापि नाम्न एव माहात्म्यमायाति । उक्तं हि—मधुरमधुरमेतत् इत्यादौ सकलनिगमवल्लीसत्फलम् इति । तथा श्रीविष्णुधर्म्मे—ऋग्वेदो हि यजुर्वेदः सामवेदोऽप्यथर्व्वणः । अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥ स्कान्दे पार्व्वत्युक्तौ—मा ऋचो मा यजुस्तात मा साम पठ किञ्चन । गोविन्देति हरेर्नाम गेयं गायस्व नित्यशः ॥ पाद्मे श्रीरामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रे—विष्णोरेकैकनामापि सर्व्ववेदाधिकं स्मृतम् इति । अथाश्रद्धाने इत्यादिनोपदेष्टुरपराधं दर्शयित्वोपदेश्यस्याह श्रुत्वेति । यतः अहंममादिपरमः अहन्ताममताद्येकतात्पर्य्यत्वेन तस्मिन्ननादरवान् इत्यर्थः । नामैकं यस्य वाचि स्मरणपथगतम् इत्यादौ देहद्रविणादिनिमित्तकपाषण्डशब्देन च दशापराधा लक्ष्यन्ते, पाषण्डमयत्वात् तेषाम् । तथा तद्विधानामेवापराधानन्तरमुक्तं पाद्मे वैशाखमाहात्म्ये—अवमन्य च ये यान्ति भगवत्कीर्त्तनं नराः । ते यान्ति नरकं घोरं तेन पापेन कर्म्मणा ॥ इति । एतेषाञ्चापराधानामनन्यप्रायश्चित्तत्वमेवोक्तं तत्रैव—नामापराधयुक्तानां नामान्येव हरन्त्यघम् । अविश्रान्तिप्रयुक्तानि तान्येवार्थकराणि च ॥ इति । अत्र सत्प्रभृतिष्वपराधे तु तत्सन्तोषणार्थमेव सन्ततनामकीर्त्तनादिकं समुचितम्, अम्बरीषचरितादौ तदेकक्षम्यत्वेनापराधानां दर्शनात् । उक्तञ्च नामकौमुद्याम्—महदपराधस्य भोग एव निवर्त्तकस्तदनुग्रहो वा इति । तस्माद्गत्यन्तराभावात् साधूक्तम्—एतन्निर्विद्यमानानामिति । तत्राभास एव द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

किमित्यस्य टीकायां मा शुच इति माशोचीरित्यर्थः । श्रेयसे नामकीर्त्तनादिरूपाय ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

नन्वस्याध्ययनस्य वेदवत्सामग्रीश्रवणात् इदमपि विचार्यमेव अतोऽनेन केवलेन निर्गुणरितोर्थः प्रतिपत्तुं शक्य इत्याशङ्क्याह । परिनिष्ठितोऽपीति । ममाध्ययनं न बालवत् किंतु विचारपूर्वकं प्रथमतोऽधिकारएवमयाविचारितः । ममेदं कर्त्तव्यं नवेति । तत्र सर्वस्याप्यध्ययनस्य आत्मलाभान्नपरं विद्यत इत्यादिश्रुतिभिः आत्मपर्यवसानात् गुणातीत समाधिरूपनित्यंस्थितः सन् भागवतस्य च रसमनुभूय तस्याप्राकृतत्वं ज्ञात्वा यथा ब्रह्मणि लीनः न समाध्यवस्थां भजते । तथा ब्रह्मरसादप्यधिकरसत्वात् गुणैर्गृहीतचेताः आख्यानमधीतवान् । आकरस्थायोरसः स्वस्वकस्थानस्थितः स्वस्मिन्नागतान् प्रतिस्वात्मानं तथा प्रकाशयति । किंतु । केवलधर्मरूपेण प्रकटनृत्यपात्रस्थपेयजलेचदर्शनात् । यदा भगवान् लीलारूपेण प्रकटोजातः तदातस्यां लीलायां योरसः सप्रवरसो ब्रह्मणि । परंनाभिव्यक्त इतिनिश्चित्य किमर्थं तदाशयास्थीयते तदपेक्षयापिइदानीमेवरसः कथं न पीयत इतिविचारसहितलीलया गृहीतचित्तत्वं । इममर्थमाह । उत्तमश्लोकेति उत्तमैः श्लोक्यत इत्युत्तमश्लोकः गुणकरणादेव भगवतस्तोत्रमपि जनैः सहस्रवत्रोपि तस्माद्यः कश्चन भगवत्स्वरूपात्मकोरसः निरतिशयत्वेपि सातिशयः स्वाभिव्यक्त्याभीकश्च इतियेषामिच्छाते लीलाश्रोतव्येति निश्चयं मयाश्रोतव्यं रसाभिज्ञेन आख्यानमधीतमित्यर्थः । राजर्षे इतिसम्बोधनम् यथा ऋषिदशायां राजत्वरसस्फूर्तिरधिका । ज्ञानमिश्रत्वात् । मान्यताधिक्याच्च । तथेदमपीति युक्तोसम्मतिरुक्ता अनेन मर्यादान्वाय पुष्टिरूपमिदमित्युक्तं ॥ ९ ॥

अतस्तादृशीरेव श्रोतव्यमितिकीर्त्तन रसास्वादनार्थं परिभ्रमता मया तादृशो भवानुपलब्धः । अतस्तद्वदन्तेऽभिधास्यामीत्याह । तदहमिति । तत्पूर्वोक्तं उद्धृतब्रह्मामृतरसभूतं अहंकीर्त्तनरसप्रेप्सुः तत्ताहशायतुभ्यं अभिधास्यामि कथयिष्यामि, अथवा तित्वत्सम्बन्धिभूतं तत् त्वयिरूपार्पयित्वा अहमेवश्रमितः सर्वतः धास्यामि पास्यामीत्यर्थः । पीतस्यपुनः रसास्वादनं निष्काश्यान्यत्रस्थापयित्वा पुनः पानं भवति । इवतुगजेषूपलब्धं अभितश्चपानं सञ्चनादिरूपं द्वैपायनपदस्थाप्येतत्सूचकत्वं द्विर्गता आपोयत्रेति तद्भवत्वात् । अन्तर्बहिः पातउक्तः अन्तः स्थवाह्यस्थयोश्च गुणयोः अतः सूक्ष्मरूप भागवतद्वयं बाह्यस्थितं भगवता ब्रह्मणा च प्रकटितं अन्तःप्रवेश्य पुनः प्रकटितवान् । अतएव

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

उत्पत्त्याचोपपत्त्याचभगवद्गुणानां स्वरूपविचारेतदुभयमुदाहृतं । अन्यथा ब्रह्मणा अनुभूयमानो भगवान्किमिति स्वगुणप्रकारकं भागवतं वदेत् । सोपिनारदायकथंवदेत् अत उपपत्त्याभगवदपक्षयागुणाअधिकानिरूपिताः उत्पत्त्याचमन्त प्रविष्टा अपितगुणा पुनर्बहिर्गताः । अतः तमभिधास्यामीतिसिद्धम् ननुकथमहमेवाधिकारीत्याकाङ्क्षायामाह महापौरुषिकोभवानिति महापुरुषस्यसम्बन्धीमहापौरुषिकः । महापुरुषोहिकीर्त्यो कीर्त्तिश्चगुणात् तदीयत्वंचगुणास्वादनयोग्यतयैव अन्यथा तादृशधर्मवतः सम्बन्धीनस्यात् भवानितिनात्र तिरोहितमिव एवं भगवद्गुणानामाधिक्यमुक्त्वातेषांफलमाह यस्येति यस्याख्यानस्य सम्बन्धिनीयाश्रद्धालद्युक्तानां मोक्षदातरिस्वानन्ददायके । सतीपतिव्रतारूपा तदेकरसास्वादिनीमतिर्भवति ॥ १० ॥

एवंस्वरूपं फलमुक्त्वा तत्रस्वमात्रविचारतांदूरीकर्तुं सर्वेषामेव विचारकाणां सम्मतिमाह । एतदिति । अत्रसर्वैरेवैतन्निर्णीतं एतद्भगवद्गुणानुकथनरूपं निर्विद्यमानानां विरक्तीच्छूनां विरक्तवाञ्छसतां अकुतोभयं ब्रह्मानन्दमिच्छतां तदर्थयोगादिकञ्चकुर्वतां एतन्निर्णीतं यत्हरेर्नामानुकीर्त्तनं । तर्वातेषामथैवा प्रथमतोविरक्ताः ब्रह्मानन्दप्रेप्सवःतद्रसचयोगेनानुभवन्त स्तादृशम् रसन्तत्रानुभूयतत्प्रकटस्थानम् भगवान्नामहरित्वात्पूर्वक्लेशम् दूरीकुर्वन्नेव तद्रसम्पाययतीति तन्नाम्नाम्पूर्वोक्तप्रकारेण तद्रसाभिव्यक्ति युक्तानाम्प्रथमम् पानंकृत्वा पश्चाद् नुकीर्त्तनम् कर्त्तव्यमिति शास्त्रार्थनिर्द्धारः । अतोभवानहञ्चमहारसे पतिताविति उभयोरुत्तमाधिकारिणोः परमोत्साहः सूचितः ॥ ११ ॥

एवं गुणकथनश्रवणरसंश्रुत्वास्वस्य शापेनशीघ्रमरणमनुस्मृत्यतादृशरसास्वादनाभावात् विषीदन्तम् राजानम्प्रत्याह किम्प्रमत्तस्येति साधनीभूतम् आयुर्नास्तीति विषादोनकर्त्तव्यः । यथासाकांक्षस्य अधिकारिणः रसाभिव्यक्तिः तथाजीवनेयत्तापरिज्ञानरहितस्य अनधिकारिणः नाभिव्यक्तिः । अतोजीवनेयत्ताज्ञापकः शापउत्तमएव अल्पताचोत्तमा । उत्तमावधनैकटयात् । आस्वाद्यपरमरसन्तस्मिन् रसप्रवेशान्नपश्चात्तापः । अतः प्रमत्तस्य स्वार्थेअनवहितस्य वहुभिरपि हायनैर्वर्षैरज्ञातैर्नाकिञ्चित्फलम् । ज्ञातन्तुमुहूर्तमपिवरं । पुरुषार्थसाधकम् यतोज्ञानात्तेनापि क्षणेनपुरुषार्थं साधनायघटेत । अतः शत्रूणामायुरिव अज्ञातम् स्वायुर्नप्रयोजकम् । किन्तुज्ञातमेव ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ननु त्वमति प्रसिद्धो जन्मत एव ब्रह्मानुभवी गृहात् परिव्रज्य गतोऽनुव्रजन्तं पितरमपि नैव पर्य्यचैषीः सम्प्रति कथमेवं भ्रमे इत्यत आह परिनिष्ठित इति । गृहीतचेताः आकृष्टचित्तः । ब्रह्मानुभवादपि लीलाया माधुर्य्याधिक्येऽहमेव प्रमाणमिति भावः ॥ ९ ॥

तर्हीदमपूर्व्वं वस्त्वहमपि लभेयेत्यत आमूलचूलमेव मामेनदेवास्वादयेत्याकांक्षायामाह तदहमिति । महापुरुषं कृष्णं प्राप्तुमर्हतीति महापौरुषिकः । यद्वा विनयादित्वात् स्वार्थे ठक् उत्तरपदवृद्धिः । यस्य यस्मिन् श्रीभागवते । यद्वा श्रद्दधतां मध्ये यस्य तत्र मतिः सती । ततश्च जन्माद्यस्य इत्यारभ्य विष्णुरातममूमुचत् इत्यन्तं सर्वमेव श्रीभागवतं श्रावयामासेति ज्ञेयम् । अतएव प्रथमद्वादशयोरपि शुकप्रोक्तत्वे अम्बरीष शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु इति वचनं सम्यगुपपद्यते ॥ १० ॥

नन्वत्रशास्त्रे भक्तेरभिधेयतावगमात् एवतत्रापि भक्त्यङ्गेषु मध्ये महाराजचक्रवर्त्तिवत् किमेकंमुख्यत्वेननिर्णीयतेतत्राह नामानुकीर्त्तनमिति । सर्वेषुभक्त्यङ्गेषु मध्ये श्रवणकीर्त्तनस्मरणानि त्रीणिमुख्यानि तस्माद्भारत इतिश्लोकेनोक्तानि तेषु त्रिष्वपि मध्ये कीर्त्तनं कीर्त्तनेऽपि नामलीलागुणादिसम्बन्धिनि तस्मिन् नामकीर्त्तनं, तत्राप्यनुकीर्त्तनं स्वभक्त्यनुरूपनामकीर्त्तनं निरन्तरकीर्त्तनं वा निर्णीतं पूर्वाचार्य्यैरपि, न केवलं मयैवाधुना निर्णीयत इति तेनात्र प्रमाणं न प्रष्टव्यमिति भावः । कीदृशम् अकुतोभयमिति । कालदेशपात्रोपकरणादिशुद्ध्यशुद्धिगतभयाभावस्य का वार्त्ता भगवत्सेवादिकमसहमाना म्लेच्छा अपि यत्र नैव विप्रतिपद्यन्ते इति भावः । किञ्च साधकानां सिद्धानाञ्च नातः परमधिकं श्रेय इत्याह निर्विद्यमानानाम् अर्थान्मोक्षपर्य्यन्तसर्वकामेभ्य इति । इच्छताम् इति अर्थात्तानेव कामानिति प्रविश पिण्डीमितिवल्लभ्यते । ततश्च निर्विद्यमानानाम् एकान्तभक्तानाम् इच्छतां स्वर्गमोक्षादिकामिनां योगिनाम् आत्मारामाणाञ्च एतदेव निर्णीतं यथायोग्यं साधनत्वेन फलत्वेन चेति भावः ॥ ११ ॥

हन्त हन्तालपमेवायुरवशिष्टं किमहं साधयेयम् इति मांशुच इत्याह किमिति त्रिभिः । परोक्षैः वृथा यान्तीत्यविदितैर्हायनैर्वर्षैः । विदितं तु मुहूर्त्तमपि वरम् । यतः येन वेदनेन घटेत सयत्नो भवेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नैर्गुण्ये प्राकृतगुण सम्बन्धरहिते मङ्गलगुणगणार्णवेपरिनिष्ठितोपियद्वर्थः शास्त्राध्ययनादिव्यापाररतांध्याननिष्ठांप्राप्तोपि उत्तमकीर्त्तेर्भगवतोलीलयागृहीतं चेतोयस्यसः । यदाख्यानमधीतवानस्मितदभिधास्यामीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ९ ॥

तदाख्यानन्तेतुभ्यमह मभिधास्यामि कथयिष्यामि यतोभवान् वेदाहमेतंपुरुषम् महान्तमिति श्रुतिप्रोक्तोमहापुरुषोभगवांस्तदीयः आख्यानश्रवणकथनादेः फलङ्कैमुतिकन्यायेनाह । यत्रेतियस्मिन् । श्रद्दधतां श्रद्धांकुर्वताम् मुकुन्देमुक्तिप्रदेसत्यव्यभिचारिणीमतिःस्यात् । तद्गुणश्रवणादिद्वारा अनन्यविषयाभक्तिर्भवेत् ॥ १० ॥

किञ्च हेनृपसंसारान्निर्विण्णानाम् योगत्रयनिष्ठानामकुतोभयम् मोक्षमिच्छतामभयसाधनमेतदेव किन्तत् हरेर्नामानुकीर्तनम् तद्गुणस्वरूपादि श्रवणमननादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥

अल्पायुरधुनाकिङ्करिष्यामीतिसंशयमाकुरुइत्याह । किमितित्रिभिः प्रमत्तस्य देहाद्यासक्तस्य परोक्षैरविदितैर्बहुभिरपि हायनैः सम्वत्सरैः किम्फलम् भवेन्नकिमपीत्यर्थः विदितन्तु । इयदवशिष्टम् तदृणामामवतु इत्येवं ज्ञातन्मुहूर्तमपि वरंश्रेष्ठम् यतोयेनविदितेनश्रेयस्कामः श्रेयसेघटेतयजेत ॥ १२ ॥

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः।
मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥
तवाप्येतर्हि कौरव्य सप्ताहं जीवितावधिः।
उपकल्पय तत् सर्वं तावद्यत् साम्परायिकम् ॥ १४ ॥
अन्तकाले तु पुरुष आगते गतसाध्वसः।
छिन्द्यादसङ्गशस्त्रेण स्पृहां देहेऽनु ये च तम् ॥ १५ ॥
गृहात् प्रव्रजितो धीरः पुण्यतीर्थजलाप्लुतः।
शुचौ विविक्त आसीनो विधिवत् कल्पितासने ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

नैर्गुण्यमें परिनिष्ठित होकरभी उत्तम श्लोकलीला से गृहीतचेतासें हे राजर्षे। जो आख्यान पढ़ा था ॥ ९ ॥

वहमें तुह्मारे आगे कथन करूंगा तुम महापुरुष श्रीविष्णुके भक्त हो। जिस आख्यानमें श्रद्धा करनेवाले पुरुषकी मुकुन्द भगवानमें अहैतुकीमति होती है ॥ १० ॥

हे नृप ! निर्वेदप्राप्त मुमुक्षुवोंको कामियोंको और योगियोंको यह हरि का नामानुकीर्तन ही अकुतोभय साधन और फलनिर्णय किया है ॥ ११ ॥

प्रमत्त पुरुषके अलक्षित वीतगये बहुत वर्षोंसे भी इस संसार में क्या है। वह मुहूर्त भी श्रेष्ठ है जिसमें अपने कल्याण की चेष्टा की जाय ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्। ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्ते तेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति। ततो देवैरुक्तं तस्तु मुहूर्तमात्रमस्तीति ततोऽतिशीघ्रं देवैर्दत्तेन विमानेन भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति। (यतः इयं स्वर्गभूमी रजोगुणिका कर्मभूमिः पृथ्वी) ॥ १३ ॥

तव तु एतर्ह्यपि इदानीमपि। तावदिति तावता कालेन साम्परायिकं पारलौकिकं साधनं सम्पादय ॥ १४ ॥

तत्र वैराग्यं तावदाह अन्तकाले इति। गतसाध्वसः मृत्युभयशून्यः : असङ्गो नाम अनासक्तिः तेन शस्त्रेण स्पृहां सुखेच्छाम्। तं देहम् अनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि स्पृहां छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

किञ्च गृहात् प्रव्रजितः निष्क्रान्तः गृहे स्थितस्य पुनरपि आसक्तिसम्भवात्। तत्राष्टाङ्गयोगमाह। धीर इति ब्रह्मचर्यादियमोपलक्षणम्। पुण्यतीर्थेति स्नानादिनियमोपलक्षणम्। आसनमाह शुचाविति। विविक्ते एकान्ते विधिवत् कुशाजिनचेलैः क्रमेण निर्मिते ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी।

तत्राष्टाङ्गेति। योगस्याष्टावङ्गानि यथा, पातञ्जले—यम-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽस्यैवाङ्गानि। तत्र अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः। शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः। स्थिरसुखम् आसनम् इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका।

विदितस्य मुहूर्तस्य श्रेयोघटकत्वं इतिहासमाह। खट्वाङ्गइति। खट्वाङ्गोहिदेवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत्ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरंवृणीष्वेत्युक्ते तेनोक्तं प्रथमंममायुः कथ्यतामिति। ततोदेवैरुक्तं मुहूर्तमात्रमस्तीति ततः शीघ्रं विमानेन भुवमागत्यहरिंशरणंगत इति नवमस्कन्धे प्रसिद्धं। खट्वाङ्गोनामराजर्षिरायुषइयत्तां एतावत्तांज्ञात्वा इहमस्मिल्लोके सर्वंदेहादिष्वात्मात्मीयत्वाद्यभिमान मुत्सृज्याहित्वाऽभयंभयप्रतिभटंहरिंगतवान्प्राप्तः ॥ १३ ॥

कैमुत्यन्यायेनाह। तवेति अपिस्त्वर्थः तवत्वित्यर्थः हे कौरव्य ! तवतुएतर्हीदानीमपिजीवितावधि जीवितस्यावधिः परिमाणं सप्ताहं सप्तदिनपर्यन्तंतावत् । तावतासप्ताहेनकालेन सांपरायिकं परलोकहितं एतत्सर्वंउपकल्पयसम्पादय ॥ १४ ॥

तावद्वैराग्यमाह अन्तकालइति अन्तकालेदेहावसानकाले आगतप्राप्तेसतिपुरुषः गतसाध्वसः निवृत्तभयः असङ्गोऽनासक्तिः। सएवशस्त्रं तेन देहेतंदेहमनुयेअनुसृत्ययेवर्त्तमाना अपत्यकलत्रादयो देहानुबन्धिनस्तेषु च स्पृहामात्मात्मीयत्वाभिमान प्रयुक्त मासक्तिं छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

किञ्चगृहात्प्रव्रजितः निर्गतः धीरइत्यादिना आश्रयंभद्रमीक्षतइत्यन्तेनाष्टाङ्ग योगसंक्षेपोक्तिः। धीरः जितेन्द्रियः अनेन ब्रह्मचर्यादिलक्षणोयमउक्तः। पुण्यतीर्थजलेषु आप्लुतः स्नातइत्यनेन स्नानदानादि नियमउक्तः शुचौपरिशुद्धेविविक्तएकान्तेविधिवच्चैलाजिनकुशोत्तरइतिसूक्तक्रमेणकल्पिते आसनेविधिवदासीनः। ऋजुकायत्वस्वस्तिकादीन तत्क्रमेणोपविष्टः अनेनासनरूपांगमुक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतमर्थमाख्यानेनद्रढयति खट्वाङ्गइति नामशब्दः प्रख्यात्यर्थं इहमनुष्यलोके मुहूर्तात्पूर्वमायुषइयत्तांमर्यादांज्ञात्वाराज्यादिसङ्गमुत्सृज्य हरिमुद्दिश्येन्द्रियाणिचदत्त्वाऽभयलक्षणं मोक्षं गतवानित्यन्वयः "त्यागोविहापितन्दानमुत्सर्जनविसर्जनं" इत्यभिधानं अभयंपुरुषार्थरूपंहरिं गतवानितिवा ॥ १३ ॥

तवतदपेक्षयानेकायुष्ट्वान्नहसापः कार्यइत्यतस्ततसर्वंहरिचरणारविन्दस्मरणविषयत्वेनकल्पयेत्याह तवापीति एतर्हीदानीं सप्तानामह्नां समाहारः सप्ताहंजीवितावधिरायुष्यस्येयत्ता यत्तावदायुः तत्सर्वमपिसाम्परायउत्तरकालीमुक्तिकालस्तत्सम्बन्धियथाभवतितथा तावन्तं कालंहरिचरणस्मरणगोचरमुपकल्पय भागवताकर्णनेतात्पर्यंकुर्वित्यर्थः "साम्परायस्तुसंग्रामआपदागामिकालयो"रितियादवः मरणलक्षणापत्कालेहरिचरणस्मरणंयथाभवतितथातावन्तंकालंभागवताकर्णनंकुर्विंतिवा ॥ १४ ॥

मरणकालंज्ञात्वाहरिस्मरणमिच्छतोवैराग्यंप्रथमसाधनमित्याह अन्तकालइति आगतेखलु देहनाशप्रयुक्तभयरहितः पुत्रादिस्नेहलक्षणः सङ्गः तद्विरोधिविवेकज्ञानलक्षणोऽसङ्गस्तेनशस्त्रेणतंदेहमनुयेस्त्रीपुत्रादयस्तेषुचस्पृहांछिन्द्यादित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अथकिंकर्तव्यमत्राह गृहादिति गृहात्प्रव्रजितः संन्यासलक्षणवैराग्यंप्राप्तः धीरः प्रतिबन्धकानिवर्तनसमर्थः पुण्यतीर्थजलाप्लुतोभागवतादिपुण्यशास्त्रजलस्नातस्तथागङ्गादिपुण्यतीर्थजलस्नातोनिर्धूतबाह्यान्तर्मलः सन् शुचौशुद्धेविविक्तेदुर्जनसङ्गरहितेदेशेनात्युच्छ्रितंनातिनीचमितिविधिवत्कल्पितासनआसीनोभवेदितिशेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

खट्वाङ्ग इत्यस्य टीकायां भुवमागत्येति स्वर्गमहाविषयदर्शनेन चित्तविक्षेपात् ॥ १३ ॥

यत्तु पूर्वम् इतिलाङ्छितमर्याद तक्षकः सप्तमेऽहनि इति वटुवचनं यच्चेदानीमपि सप्ताहं जीवितावधिरिति शुकवचनं तदुभयमपि श्रीभगवतैव तत्तदागमनस्य शीघ्रघटनया घटत इति ज्ञेयम् । तत् सर्वं श्रवणकीर्तनादिरूपं श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र इत्याद्युक्तेन न्यायेन न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था इत्यादि वक्ष्यमाणेन च ॥ १४ ॥

अतएवान्तकाले इत्यादि मध्यमं प्रकरणं केषाञ्चिदन्येषामिव साधनत्वेन ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

गृहादिति युग्मकम् ॥ १६—१९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रदृष्टान्तमाह खट्वाङ्गोनामेति खट्वाङ्गोनामादिलीपः देवपक्षपातीभूत्वादैत्यान् हत्वादेवैर्वरंगृहीत्युक्तः । आयुषः परिमाणम् ज्ञात्वातदनुसारेण वरंप्रार्थयिष्यामीति विचिन्त्यआयुर् परिमाणम् पृष्टवान् । ततस्तद्वचनात् मुहूर्तमात्रंज्ञात्वाभूमौसमागत्यसर्वम् परित्यज्यअभयरूपम् हरिंस्मरणेनगतः सन्तम्प्राप्तवानित्यर्थः । तस्मात्कालभूयस्त्वंनापेक्षतइति भावः ॥ १३ ॥

तवतुमुहूर्त्तानाम् शतद्वयमधिकम् चास्तिएकेनापि मुहूर्त्तेनकार्यम् सेत्स्यति । तथापि पूर्वमस्माभिरुक्तम् श्रवणम् यावद्दशविधलीलायुक्तभगवद्विषयकम् । उपकल्पयेत्याह । तवापीति । यथातस्य ज्ञातमायुः एवंतवापीति एवंतर्हीदानीमपि जीविताावधिः सप्ताहम् सप्तदिनमात्रजीवितावधिः अतः तावत्पर्यन्तम् सर्वमेवपरलोकसाधनम् कल्पयसम्पादय । सर्वंपरित्यज्यभगवत्कथाम् शृणिवत्यर्थः । केचनाप्रेवक्ष्यमाणमाहुः । तत्प्रमेयविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ १४ ॥

एवंसपरिकरम् प्रथमप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् सर्वात्मनाकिङ्कर्त्तव्यमित्यस्य । अन्तेनारायणस्मृतिरिति च गतवानभयम् हरिमिति च वाक्याभ्याम् सर्वमुपकल्पयेत्यनेन च अन्तकालकर्त्तव्य मुपदिष्टमेव । सर्वात्मनासर्वसमयेतदेव कर्त्तव्यंयतः । तथापि राज्ञश्चेद्धृदयेतस्योत्तरम् देयमित्याकाङ्क्षास्यात्तदास्माभिरुच्यमानम् श्रवणसम्यग्भासेतेति विशेषेणान्तकालकर्त्तव्यम् वदन्पूर्वोक्तस्य श्रवणस्य फलोपकार्युपाङ्गमननिदिध्यासनेनिरूपयति । अन्तकालइति । मननम्नामयुक्तिभिरनुचिन्तनम् । तत्रभगवान् श्रोतव्यइत्युक्तम् तत्रकोभगवानित्याकाङ्क्षायाम् सर्वात्मेत्यादि पदैः सर्वपुरुषार्थरूपः सर्वफलसाधकः सर्वमेवभगवानित्युक्तम् भवति । तत्रकथम् सर्वम्भगवानित्यकाङ्क्षायाम् आत्मैवेदं सर्वम् ब्रह्मैवेदं सर्वम् अहंहरिः सर्वमिदञ्जनार्दनइति वाक्यानाम् प्रमाणानाम् विद्यमानत्वेपि लौकिकयुक्त्यपेक्षायाम् सर्वस्यापि जगतः भगवच्छरीरेसन्निवेशउच्यते । "पुरुषश्च भगवानित्यभिवादं पुरुषोहवैनारायणोऽकामयतेतिश्रुतेः । पुरुषएवेदंसर्व"मिति च । तत्र सर्वस्यापि यावत्पुरुषशरीरेनिवेशनम् क्रियते । तावत्सर्वत्वम् पुरुषस्य नमन्यते । अतः पुरुषशरीरे निवेशनम् कथयति किञ्च । पुरुषस्यशरीरे सर्वस्यवचनेन निवेशितमपि यद्यनुभवेनविसम्वादीस्यात्तदापि नमन्येत । अतस्तद्ध्यानरूपेण वदति ध्यायमानस्य कदाचित्साक्षात्कारोभवेत् तदायस्यशरीरे सर्वम् पश्यन्निः सन्दिग्धोभवेदिति मननंनिदिध्यासनावधिसाक्षात्कारफलकम् तत्वानिरूपणार्थ मुपदिशन्पाक्षिकोपिदोषः परिहरणीयइति न्यायेनकोवेदान्तकालेस्मरणे क्रियमाणे व्यासङ्गान्तरमपि भवेत् । तदातदेवभवेदिति तद्दोषपरिहारार्थम् चित्तवृत्तिरोधरूपम् योगस्वदन्तदङ्गभूतध्यानविषयत्वेन भगवत्स्वरूपमपि वदन् अन्तकालकर्त्तव्यप्रश्नोत्तरमप्याह । तुशब्दस्तवैतत्कर्त्तव्यमिति पक्षंव्यावर्त्तयति । पूर्वपक्षसङ्गमेवाक्रियेक्रियतइति वापक्षम् व्यावर्त्तयति । अन्तकालोमरणकालः कालस्यन्तोवावयोरूपस्य राजदन्तादिवत् परनिपातः । अन्तकालस्य वा कालः समागतइतिज्ञाते प्रथमसाधनम् गतसाध्वसइति तदर्थंपूर्वोक्तम् कर्त्तव्यम् तदनुअसङ्गशस्त्रेण वैराग्यशस्त्रेण देहतमनुयेवंधामुपचिन्त्य मोयेगृहादयः तेषुस्पृहामभिलाषाम् ममैतेभवन्तुएतत्कृतोपकारोवेति छिन्द्यात् । अन्तःकरणेतेषामपेक्षान्त्यजेत् इदम् द्वितीयम् ॥ १५ ॥

ततोगृहान् प्रव्रजेत् सन्यासंगृहीत्वागच्छेत् । तृतीयम् । ततः शीतादिवाधायान्धैर्यंचतुर्थम् । एतेयमाउक्ताः । नियममाह । पुण्यतीर्थजलाप्लुतइति । पुण्यजलमपूतमपि भवतीति तीर्थपदम् । पुण्यपदेनकाम्यतीर्थपरित्यागः । पुण्यरूपम् तीर्थगङ्गावा । तीर्थपदेनषष्ठो वा । "तीर्थेदितेताम्प्रवेशय"न्निति श्रुतेः । आप्लुतः सम्यक्स्नातः आसनमाह । शुचौपवित्रे विविक्त एकान्ते विधिवच्चैलाजिनकुशोत्तरप्रकारेण कल्पितं आसनेआसीनः अभ्यसेदिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं त्रिवृत् ब्रह्माक्षरं परम् ।
मनो यच्छेज्जितश्वासो ब्रह्मबीजमविस्मरन् ॥ १७ ॥
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्मनसा बुद्धिसारथिः ।
मनः कर्म्मभिराक्षिप्तं शुभार्थे धारयेद्धिया ॥ १८ ॥
तत्रैकावयवं ध्यायेदव्युच्छिन्नेन चेतसा ।
मनो निर्विषयं युक्त्वा ततः किञ्चन न स्मरेत् ।
पदं तत् परमं विष्णोर्मनो यत्र प्रसीदति ॥ १९ ॥
रजस्तमोभ्यामाक्षिप्तं विमूढं मन आत्मनः ।
यच्छेद्धारणया धीरो हन्ति या तत्कृतं मलम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तत्र खट्वाङ्गचरितं प्रमाणयति । खट्वाङ्गो हि देवपक्षे स्थित्वा दैत्यानजयत् । ततः प्रसन्नैर्देवैर्वरं वृणीष्वेत्युक्तस्तानाह प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति । तैरुक्तं मुहूर्त्तमात्रं तत् । ततस्तूष्णीमेव शीघ्रं भुवमागत्य हरिं शरणं गत इति ॥ १३ ॥

तवापि तव तु । अत एतर्ह्यपि समये यत् साम्परायिकं पारलौकिकं साधनं तत्तावत् सर्व्वम् उपकल्पय कुरु ॥ १४ ॥

तत्र म्रियमाणस्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नयोगेनैव स्वेच्छया देहं परित्यज्य सुखेनैव ब्रह्मपदं प्रवेष्टुं योगाभ्यास एव कर्त्तव्य इत्याचिख्यासूनां तन्महासदःस्थानां केषाञ्चिन्मतमष्टाङ्गयोगं स्वमतस्य शुद्धभक्तियोगस्य पुनरपि द्वितीयाध्यायान्ते वक्तव्यस्योत्कर्षार्थमाह अन्तकाले इति असङ्गोऽनासक्तिः । देहं तथा तं देहम् अनु ये पुत्रकलत्रादयः तेष्वपि ॥ १५ ॥

धीर इति ब्रह्मचर्य्यादिर्यमः प्रथमः । पुण्यतीर्थ इति स्नानादिर्नियमो द्वितीयः । विधिवत् कुशाजिनचेलैः क्रमेण कल्पिते आसने आसीत इत्यासनं तृतीयम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

खट्वाङ्गोनामराजर्षिर्देवमुखान्मुहूर्त्तमात्रं तवायुरस्तीति आयुषः । इयत्तामेतावत्तां ज्ञात्वा सर्वं राज्यादिकमुत्सृज्य तस्माद्देवविदितान्मुहूर्त्ताद्धरिभजनरूपसाधननिष्पत्तिकालादभयं हरिं ऊतवान्प्राप्तः ॥ १३ ॥

हे कौरव्य तव तु एतर्हि इदानीमपि सप्ताहं जीविताऽवधिरस्ति । तावता सप्ताहेन यत्साम्परायिकम् परलोकसाधनम् तत्सर्वमुपकल्पयसमाचर ॥ १४ ॥

तत्सर्वपरित्यागपूर्वकम् सपरिकरमष्टाङ्गयोगन्तावदाह । अन्तकालेइति सार्द्धैः सप्तभिः । देहान्तकाले आगते आसन्ने गतसाध्वसः निरस्तमृत्युभयः असङ्गशस्त्रेण वैराग्यखड्गेन देहन्देहमनुये देहानुबन्धिनस्तेषु च स्पृहामिच्छामासक्तिं छिन्द्यात् ॥ १५ ॥

गेहात् योगाविरोधिजनालयात् । प्रव्रजितो निर्गतः धीरो विजितेन्द्रियः ब्रह्मचर्यादियमस्योपलक्षणमिदम् । पुण्यतीर्थजलाप्लुतः । इत्यनेन स्नानादिनियमो दर्शितः आसनाख्यमङ्गमाह शुचाविति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ॥

खट्वाङ्ग नामक राजर्षि अपनी आयुष्यकी इयत्ता जानकर मुहूर्त्तमात्रमें सब छोड़कर अभय हरि भगवानको प्राप्त हुए ॥ १३ ॥

हे कौरव्य ! तुम्हारे जीवनका तो अभी सप्ताह पर्यन्त अवधि है तब तक तुम समस्त पारलौकिक कार्य्य सम्पादन करो ॥ १४ ॥

पुरुष को उचित है कि जब अन्तकाल आजाय तब गत साध्वस होकर "अर्थात् मृत्यु का भय छोड़ असंग शस्त्र से देहकी और देह के अनुगत स्त्री पुत्र धन आदिक स्पृहा को छेदन करै ॥ १५ ॥

धीर पुरुष घर से निकल कर चलाजाय क्योंकि घर में रहने से फिर स्त्री पुत्रों में आसक्ति होना सम्भव है । पुण्य तीर्थ जल में स्नान कर पवित्र एकान्त देश में विधिवत् कल्पित आसन पर स्थित हो ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अपराभ्यां प्राणायामं वक्तुं जप्यमाह । त्रिवृत् त्रिभिरकारादिभिर्वर्णितं प्रथितं ब्रह्माक्षरं प्रणवं मनसा अभ्यसेत् आवर्त्तयेत् । मनसा इन्द्रियप्रत्याहारं वक्तुं प्राणायामेन मनोनियमनमाह मनो यच्छेत् । ब्रह्मबीजं प्रणवम् अविस्मरन्नेव जितश्वासः सन् ॥ १७ ॥

प्रत्याहारमाह । नियच्छेत् निगृह्णीयात् । अक्षान् इन्द्रियाणि । निश्चयात्मिका बुद्धिः सारथिर्यस्य सः । धारणामाह मन इति । बुद्ध्या कर्म्मभिः तद्वासनाभिः आक्षिप्तम् आकृष्टम् । शुभार्थे भगवद्रूपे ॥ १८ ॥

ध्यानमाह तत्रेति । एकमेकं पादाद्यवयवम् । अव्युच्छिन्नेन समग्ररूपाद्वियुक्तेन । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवविभावनया तद्गाढ्यं ध्यानमिति भेदः । समाधिमाह । निर्व्विषयं मनः युक्त्वा समाधाय स्थिरीभूते मनसि स्फुरत्परमानन्दमात्राकारं कुर्व्वित्यर्थः । प्रसीदति उपशाम्यति ॥ १९ ॥

गुणवशात् पुनरपि क्षोभे सति धारणामेव स्थिरीकुर्य्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुन्ध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामी विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

अपगर्भमिति । प्राणायामो द्विविधः सगर्भः निगर्भश्च । तत्र प्रणवादिजपसहकृतः सगर्भः तद्रहितो निगर्भः । तथा चाकम— सगर्भो मन्त्रजापेन निगर्भो मात्रया भवेदिति ॥ प्राणायाममिति । श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः इति पातञ्जलसूत्रम् ॥ १७ ॥

प्रत्याहारेति । स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः (पातं । साधन । ५४) ॥ धारणामाहेति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (पातं । विभूति । १) ॥ १८ ॥

ध्यानमाहेति । प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (पातं । विभूति । २) ॥ पादाद्यवयवमिति । वक्ष्यमाणतृतीयस्कन्धोक्ताष्टाविंशाध्यायीयविंशश्लोकाद्युक्तादशेति ज्ञेयम् ॥ अवयवावभावनयेति । अवयवानां पृथक् पृथक् यथाक्रममेकैकस्य स्वरूपचिन्तयेत्यर्थः ॥ समाधिमाहेति । तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (पातं । विभूति । ३) ॥ १९—२६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

प्राणायामस्यजपगर्भत्वात्तावज्जप्यमन्त्रमाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृत्त्रयाणामकाराकारमकाराणांवृद्धसंनयास्मन्नक्षरत्रयग्रथितमित्यर्थः ब्रह्माक्षरं ब्रह्मप्रतिपाद्यमक्षरं प्रणवम्मनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । जितश्वासः जितप्राणः ब्रह्मबीजं प्रणवमविस्मरन् स्मरन्नेवमनोयच्छेन्नियच्छेत् इदञ्चप्राणायामरूपमङ्गमुक्तम् ॥ १७ ॥

इन्द्रियप्रत्याहारमाह ॥ नियच्छेदिति । विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः अक्षान् श्रोत्रादीन्द्रियाणिबुद्धिः सारथिर्यस्यसतथाभूतः प्रग्रहभूतेन मनसायच्छेत् "बुद्धिन्तुसारथिम्विद्धिमनः प्रग्रहमेवचे"तिश्रवणात् । धारणामाह । मनइति । पुनश्चकर्मभिस्तद्वासनाभिराक्षिप्तम्विक्षिप्तं मनःशुभार्थेशुभाश्रयेभगवद्रूपेनिश्चयात्मकयाबुद्ध्याधारयेत्स्थिरंकुर्यात् शुभाश्रयेमनसोऽवस्थापनं धारणा शुभाश्रयस्यपुनः पुनश्चिन्तनन्ध्यानं । तस्यविजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितत्वं समाधिरितिभेदः ॥ १८ ॥

ध्यानमाहतत्रेति । अव्युच्छिन्नेनसम्यक्शुभाश्रयावियुक्तेन । चेतसाचित्तेन । एकावयवंप्रधानाङ्गं सुखाकारंध्यायेत् । अनेनास्वचित्तायाः पूर्वभावित्वं सिद्धं पूर्णध्यानाशक्तएकावयवं स्मरेदित्यर्थः । समाधिमाह । मनइति । निर्विषयं बाह्यविषयाणुसवरहितममनोयुक्तासमाधायाकिञ्चनबाह्यविषयादिकं नस्मरेदित्यर्थः । आनन्दसंप्लवलीनत्वाज्ञकिञ्चित्स्मर्त्तुंन्द्रष्टुं वाक्षमतइतिचार्थः ॥ १९ ॥

शुभाश्रयरूपमाह । पदमिति । यत्रमनःप्रसीदति । यस्मिन्स्वरूपेचिन्त्यमानेमनोरागाद्यकलुषितम्भवतितदेव विष्णोः परमम्परोमाथस्मात्तत्परमंसर्वोत्कृष्टंस्वरूपमित्यर्थः । कदाचिद्रागादिकालुष्यसम्भावनामाशङ्क्याह रजस्तमोभ्यामितिरजसाआक्षिप्ताम्विक्षिप्तांतमसाविमूढमात्मनः स्वस्यमनः धारणायायच्छेत् । धारणामाहात्म्यमाह याधारणातत्कृतंरजस्तमोभ्यांकृतम्मलंरागादिकं हान्तिनिवर्त्तयति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

स्थिरासनस्यकृत्यमाह अभ्यसेदिति रेचकादिक्रमपरम्परयाप्राणायामेनजितश्वासः प्राप्तप्राणप्रसादः मनोयच्छेत् स्ववशंकुर्यादर्वाजितमनस्कः सन् वीजंसर्वजगद्बीजकं शुद्धंपरंब्रह्मानुस्मरन् अकारादींस्त्रीन्वर्णान्विवृणोतीतित्रिवृदक्षरंब्रह्मवाचकत्वात्सर्वगतंपरमुत्कृष्टमोंकारं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेदित्यन्वयः ॥ १७ ॥

आप्यमुक्त्वाध्यानप्रकारमाह नियच्छेदिति बुद्धिःसारथिर्यस्यसतथासत्पुरुषोजितेनमनसाऽक्षानिन्द्रियाणिविषयेभ्योनियच्छेत्प्रत्याहरेत् प्रत्याहृत्यचसंस्कारवशाद्बहिर्मुखतयाकर्मभिराक्षिप्तम्मनः स्वधियासारथिनाशुभार्थेपरममङ्गलार्थेहरौधारयेदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

एवं हरौनियतचेतसोयोगिनोध्यानाभ्यासप्रकारमाह तत्रेति तत्रयुगपत्सर्वावयवध्यानाशक्तौ विषयैरव्युच्छिन्नेनाखण्डितेनचेतसा एकावयवमेकैकावयवं श्रीपादादिलक्षणंध्यायेदेवमनायासेनस्मरणविषयंकुर्यात् तत्परिपाकमाह मनइति एवमभ्यासपाटवेनयुगपत्सर्वावयवस्मरणसमर्थः संस्ततोऽनन्तरंनिर्विषयंविषयेभ्योनिर्गत्यस्थितंमनस्तस्मिन् हरौसर्वावयवव्यापितयायुक्तानियुज्य यत्रमनःप्रसीदतिनिरतिशयंसुखंलभ्यते तद्विष्णोः परमम्पदं समग्ररूपमेवस्मरेत्ततोन्यत्किञ्चिन्नस्मरेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

अखण्डध्यानोपायमाह रजस्तमोभ्यामिति रजसाऽक्षिप्तमितस्ततोविषयैराकृष्टं । तमसाविमूढंकृत्याकृत्यज्ञानशून्यं आत्मनःस्वस्य । मनः । धारणयातैलधारावदव्युच्छिन्नयास्मृत्यायच्छेद्विषयेभ्यआवृत्यध्यानमग्नंकुर्यात् याधारणातत्कृतंरजस्तमोभ्यामाक्षिप्तंरागविषादिमलंहन्तितयेत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अतिविक्षिप्तस्य मूढचित्तस्य यस्य तु साक्षाच्छ्रीभगवति धारणा न सम्पद्यते तस्य विक्षेपहेतुं प्रपञ्चमेव एतद्धारणामयत्वेन सम्पादयति रज इत्यादिना ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

प्राणायाममाह । अभ्यसेदिति । सबीजप्राणायामेशीघ्रम्वायुः स्थिरोभवति । पापेनचवायोश्चलनं । अतस्त्रिवृद्ब्रह्माक्षरं अकारउकारमकारैर्वृतं सङ्कुचितम्वर्णत्रयात्मकमेकं ब्रह्मवाचकं निर्विघ्नार्थम्मङ्गलरूपञ्चपरं । परापश्यन्तीमध्यमावैखरीप्रकारेषुप्रथमं अवर्णात्मकम्वाचाभ्यसेत् । तेनवायुजयोभवति । ततः प्रत्याहारमाह । मनोयच्छेदिति । जितश्वासस्यैवमनोनियमनं । श्वासजयश्चब्रह्माक्षरेणअतोब्रह्मबीजमनुस्मरञ्जितश्वासः मनोयच्छेदितिसम्बन्धः ॥ १७ ॥

प्रत्याहारंमनसश्चेन्द्रियाणां अन्योन्यहेतुहेतुमद्भावेनभेदं निरूपयति । नियच्छेदिति । मनसाइन्द्रियाणिविषयेभ्योनियच्छेत् । विषयाणां दुष्टत्वबुद्धिर्मनसोन्द्रियनियमसाधने सहायः । पूर्वमनसः क्रियानिवारिता प्राणायामेन अधुनाकर्मभिराक्षिप्तप्रत्याहाररूपैः कर्मभिः आक्षिप्तंआसमन्तात् विषयेभ्योदूरीभूतं विषयज्ञानानुकूलमितियावत् तादृशम्मनः शुभरूपेअर्थेधियासर्वावयवव्यापिकयाबुद्ध्यामानसीमूर्तिंपरिकल्प्यतत्रसर्वावयवस्थितम्मनः धारणारूपंकुर्यात् । सर्वावयवेमनसः स्थापनन्धारणा । एकावयवेमनोधारणान्ध्यानमितिभेदः १८

* इत्येवधारणाधारणायमनसेति ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

ध्यानमाह । तत्रैकावयवमिति । तत्रमनोगृहीतमूर्त्तावेकमवयवन्ध्यायेत् । अव्युच्छिन्नेन । पूर्वध्यानावयवसंश्लिष्टेन । अनेन-खण्डशोध्यानन्निवारितं । एकमप्यवयवं इतरावयवैर्यथायोग्यं संश्लिष्टमेवध्यायेत् । एवं ध्यानेक्रियमाणेयदा मनः विषयवासनांत्यजति । तदायमपि विषयंत्याजयित्वासर्वथ निर्विषयं युक्त्वायोमसहितं कृत्वासर्ववृत्तिनिरोधंप्राप्नोत्वित्यर्थः । ततः किमपिनसंस्मरेत् । योगसाधित-प्रयत्नेनचित्तन्निरुध्यतिष्ठेत् । ततोयद्भवतितदाह । पदमिति । एवञ्चित्तनिरोधेक्रियमाणेतच्चित्तं स्वयमेवप्रसीदति । ध्यानाकारेणपरि-णमति । तस्यपरिणामस्ययआधारस्तद्विष्णोः परमंपदं । अन्यथास्थलान्तरेनिरुद्धन्तदभिव्यक्तिंकुर्यात् विषीदेद्वा । अतोयत्रनिरुद्धं प्रसीदतितदाधारसामर्थ्यादेवप्रसीदतीतिप्रसादाधारोभगवत्पदमेव चित्तप्रसादेयत्प्रकाशतेतज्जीवात्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्यस्थानम् । "तस्याः शिखायामध्येपरमात्माव्यवस्थित"इतिश्रुतेः । वह्निशिखात्वेनाप्युच्यमानाजीवकलेव । अथवा । अक्षरस्यभगवत्पदत्त्वात् तदंशोजीवोपि-भगवत्पदं । एवंयावत्कालं प्रसन्नं मनस्तिष्ठति । तावत्तथैवस्थातव्यम् ॥ १९ ॥

रजः सत्त्वन्तमश्चैवेतिन्यायेनकारणभूतं रजस्तमोवाकालप्रेरितं सत्मनोविक्षिपतिविमूढम्वाकरोति । तदायोगवलेनान्येषामपिमनांसि-भगवत्पदेभासन्ते । सर्वेषाञ्जीवानान्तत्रैकीभावात् ॥ तत्रान्यमनोविक्षेपेनाकिञ्चित्कुर्यात् । यदात्वात्मनोमनः कर्मविक्षिपेत् रजः मूढम्वा-कुर्यात्तमः । तदातद्दोषपरिहारार्थं पुनर्द्धारणयामनोयच्छेत् । तत्रातिप्रमनस्तमयेवासतयारजोविषयान्युपस्थापयति । तमश्चनिद्रादिकं । तत्रोभयत्रापिधीरोभवेत् । तादृशीचधारणाकर्त्तव्या । ययारजोदोषस्तमोदोषश्चदूरीक्रियते । चपिटकाशिवादिधारणान्यावृत्त्यर्थमुक्तं । हन्तियातत्कृतम्मलमिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

त्रिभिरकारादिभिर्वृद्वर्त्तनं प्रथनं यस्य तत् ब्रह्माक्षरं प्रणवम् अभ्यसेत् आवर्त्तयेत् जपेदिति प्राणायामश्चतुर्थः । प्राणायामपाटुत्वेनैव प्रथमं मनः यच्छेत् निश्चलीकुर्य्यादित्यर्थः । ब्रह्मबीजं प्रणवम् ॥ १७ ॥

ततश्च नियतेन मनसा विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः सकाशात् अक्षान् कर्णादीनिन्द्रियाणि नियच्छेदिति प्रत्याहारः । पञ्चमः । निश्चया-त्मिका बुद्धिरेव सारथिर्यस्य सः । ततो मनः शुभेऽर्थे भगवद्रूपे धिया धारयेदिति धारणा षष्ठी । कीदृशं मनः कर्म्मभिराक्षिप्तं प्राचीन-कर्म्मणामतिप्राबल्यात् प्राणायामैरपि सम्यक् निश्चलीकर्त्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्रैकावयवम् एकमेकं भगवदङ्गं ध्यायेदिति ध्यानं सप्तमम् । आश्रयविशेषे सामान्यतश्चित्तस्थिरीकरणं धारणा अवयवभावनया तद्दार्ढ्यं ध्यानमिति भेदः । अव्युच्छिन्नेन तस्मादवियुक्तेन । निर्विषयं विषयस्पर्शरहितं युक्त्वा संयोज्य किञ्चन ततोऽन्यत् किमपि न स्मरेत् । तदेव विष्णोः भगवतः पदं स्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यत्र सति मनः प्रसीदति उपशाम्यतीति समाधिरष्टम उक्तः ॥ १९ ॥

गुणवशात् पुनरपि क्षोभे सति धारणयैव स्थिरीकुर्य्यादित्याह । रजसा आक्षिप्तं तमसा विमूढं स्वीयं मनो निरुन्ध्यात् । तत्कृतं रजस्तमोभ्यां कृतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप।

जपगर्भं प्राणायामन्दर्शयितुंतत्र जाप्यन्तावदाह । अभ्यसेदिति । त्रिवृतत्रिभिरकारोकारमकारैर्वृतं वर्तितं प्रवर्तितम् ब्रह्माक्षराञ्चिद-चिच्छक्तिमद्ब्रह्मवाचकम् । तत्राकारोविशेषतः । शक्तिमद्वाचकः । अक्षरद्वयंशक्तिद्वयवाचकम् समुदायोऽभेदपरोऽवयवाभेदपराः तदेवसर्व-वेदसूत्रं प्रणवं शुद्धं मनसाऽभ्यसेदावर्तयेत् । जितश्वासः जितप्राणः । ब्रह्मबीजं वेदसूत्रमविस्मरन्मनोनियच्छेत् । प्रणवजपाशक्त्याप्राणा-यामेनमनोनियमनंकुर्यात् । इतिप्राणायामउक्तः ॥ १७ ॥

इन्द्रियप्रत्याहारप्रकारन्दर्शयति । नियच्छेदिति । निश्चयात्मिकाबुद्धिः सारथिः सहायकारिणीयस्यसः । प्राणायामेननियमितं यन्मनस्तेनविषयेभ्यः शब्दादिभ्योऽक्षान् श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि नियच्छेद्वशवर्तीनिकुर्यात् धारणामाह मनइति कर्मभिः प्रणवजपाऽक्षनिय-मनादिव्यापारैराकृष्टमनः शुभेभगवद्रूपे । अर्थेआश्रयेसामान्यतः धारयेत् स्थिरीकुर्यात् ॥ १८ ॥

ध्यानमाह । तत्रेति । अव्युच्छिन्नेनसमग्ररूपादविनिवृत्तेनचेतसातत्र तस्मिन् रूपेविशेषतः एकमवयवं पादादिरूपमङ्गन्ध्यायेत् । समाधिमाह । मनइति । मनोनिर्विषयं कृत्वाकरणरूपं मनो । उपलेत्रोपमं भगवद्रूपादपसार्यज्ञातैवकेवलः । पादपद्माद्यालिङ्गनं कुर्यात्ततः किञ्चनकरणादिकमपि नस्मरेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

आश्रयन्निरूपयति । पदमिति पदातदसाधारणमाश्रीः । यस्मिन् तत् यत्रमनः प्रसीदत्युपशाम्यति तद्विष्णोः । पदंस्वरूपम् । कदा-चिद्रजस्तमोभ्यांक्षोभेसतिधारणयैवस्थिरीकुर्यादित्याह रजस्तमोभ्यामिति रजसाआक्षिप्तं तमसाविमूढमात्मनोमनः धारणयायच्छेत्स्थि-रीकुर्यात् धारणामाहात्म्यन्दर्शयति सपादनरजस्तमोभ्यांकृतं मनोमलंरागादिकं हन्त्यपनयति ॥ २० ॥

भाषा टीका।

शुद्ध त्रिवृत् अर्थात् (अ) (उ) (म) से बने ब्रह्माक्षर (ॐ) कार को मन से अभ्यास करता मन को संयम करे। ब्रह्म बीज ओङ्कार को विस्मरण न कर अर्थात् ओङ्कार का जप करते२ श्वास को जय करे ॥ १७ ॥

बुद्धि सारथी वाला पुरुष मन से इन्द्रियों को विषयों से हटावे । और कर्म्मों से आक्षिप्त मन को बुद्धि के द्वारा शुभ अर्थ, श्री-भगवान् में धारण करे ॥ १८ ॥

अव्युच्छिन्न अर्थात् एकाग्र चित्तसे भगवान् के एक२ अवयवको ध्यान करे । निर्विषय मनको श्रीभगवान् में योगकर फिर कुछ स्मरण न करे केवल श्रीभगवान् में ही मन को लगा । वही विष्णु भगवान् का परम पद है जहां निविष्ट होकर मन प्रसन्न होजाय ॥ १९ ॥

रजोगुण से आक्षिप्त और तमोगुण से विमूढ अपने मनको धीर पुरुष धारणा ही से संयम करे । क्योंकि धारणा ही रजोगुण तमोगुण के मल को विनाश करती है ॥ २० ॥

राजोवाच ।

यतः सन्धार्य्यमाणायां योगिनो भक्तिलक्षणः ।
आशु सम्पद्यते योग आश्रयं भद्रमीक्षतः ॥ २१ ॥
यथा सन्धार्य्यते ब्रह्मन् धारणा यत्र सम्मता ।
यादृशी वा हरेदाशु पुरुषस्य मनोमलम् ॥ २२ ॥

शुक उवाच ।

जितासनो जितश्वासो जितसङ्गो जितेन्द्रियः ।
स्थूले भगवतो रूपे मनः सन्धारयेद्धिया ॥ २३ ॥
विशेषस्तस्य देहोऽयं स्थविष्ठश्च स्थवीयसाम् ।
यत्रेदं दृश्यते विश्वं भूतं भव्यं भवच्च सत् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यतः यस्यां (धारणायां) क्रियमाणायाम् । भद्रं सुखात्मकम् आश्रयं विषयं पश्यतः तत्रैव प्रीतिर्भवति ॥ २१ ॥

यथा यत्र यादृशीति त्रेतिकर्त्तव्यताविषयतद्विशेषाणां प्रश्नः ॥ २२ ॥

यथेत्यस्योत्तरं जितासन इति । विषयमाह स्थूल इति सार्द्धेन ॥ २३ ॥

विशेषः विराड्देहः अतिस्थूलानामपि स्थूलतरः । सत् कार्य्यमात्रम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

यस्यान्धारणायां सन्धार्यमाणायांधारणायां क्रियमाणायामित्यर्थः । भक्तिलक्षणोयोगः । प्रीतिपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणरूपोयोगः । भद्रंशुभमाश्रयईक्षतः । ध्यातुराशुसम्पद्यतेसम्पन्नोभवति एतादृशमाहात्म्यवतीधारणेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

एवं सङ्ग्रहेणाष्टाङ्गयुक्तेयोगउपदिष्टेपुनर्विस्तरबुभुत्सयापरीक्षित्पृच्छति । यथेति । धारणाविषयप्रश्नः । यादृशीतिधारणादशाविशेषप्रश्नः यथेतियत्नक्रमप्रश्नः नतुधारणायाएवदशाविशेषादीनां विशेषणप्रश्नः नतुप्रधानभूतस्यध्यानस्येतिकश्चित् धारणापूर्वकत्वाद्ध्यानस्य धारणानुसारेणैवध्यानाच्च तत्प्रश्नेनैवगतार्थत्वात् एवमुत्तरेष्वनुसन्धेयं ॥ २२ ॥

तत्रैकस्वासंयोगरूपचोदनाख्याविशेषान्नानाशब्दादिभेदादित्यादिन्यायेनोपास्यब्रह्मरूपाणान्नानात्वेनोपासनानामपि नानात्वात्प्रथमङ्गच्छरीरकस्योपासनमाहमुनिः जितासनइति जितासनः आसनकृतायासरहितः जितप्राणः स्ववशीकृतप्राणः जितसङ्गः जितान्तःकरणः जितेन्द्रियः जितबाह्येन्द्रियः स्थूलेस्थविष्ठेभगवतोरूपेस्वीयंमनः सारथिभूतयाधियाधारयेत् ॥ २३ ॥

चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्यभगवच्छरीरत्वकथनपूर्वकं तस्य धारणाविषयत्वमाह विशेषइति विशेषकार्यकारणाकारः पृथिव्यादिभूतमयप्रपञ्चः तस्यदेहः स्थवीयसां स्थूलतराणामपिमध्येस्थविष्ठः स्थूलतरः यत्रदेहेविश्वंसमस्तम्भूतम्भव्यञ्चभवच्चभूतभाविष्यद्वर्त्तमानकालगोचरं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम्पदार्थजातं दृश्यतेऽन्तर्गतत्वेनोपास्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नकेवलंमलनाशोधारणायाः फलंकिंतुनिरंतरंभक्तिलक्षणायोगश्चेत्याह यस्यामिति । यस्यांधारणायां । सर्वजगदाश्रयंभद्रंभगवन्तमीक्षतश्चिन्तयतोयोगिनोभक्तिलक्षणायोगआशुसंपद्यतइत्यन्वयः भ द्रिकल्याणइतिधातोः कल्याणंमंगलं मंगलंभगवान्विष्णुरितिवचनं ॥ २१ ॥

परीक्षिद्विशेषबुभुत्सयाशुकंपृच्छति यथेति अत्रयथायत्रयादृशीतियच्छब्दाःप्रश्नार्थाः यतश्चोदितिसूत्रे यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नार्थेचापि भण्यतइत्यभिश्रुत्यभिधानाभ्यांनिश्चितत्वात् तथाचयथाकथंयत्रकुत्रयादृशीकीदृशीतिसंपद्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्रप्रथमतोयथाप्रश्नंपरिहरति जितासनइति यत्रेत्यनंतरंप्रश्नंप्रत्याहस्थूलइति ॥ २३ ॥

क्रमप्राप्तत्वाद्यादृशीतिप्रश्नप्रतिवक्ति विशेषइति यदिदंभूतंभव्यंभवच्चजडाजडंतद्विश्वंयत्रांडकोशेदृश्यते सोयंस्थवीयसांस्थूलतराणांसकाशात्स्थविष्ठःस्थूलतमोविशेषआंडकोशःशिलालक्षणप्रतिमावत्तस्यतदन्तःस्थस्यहरेर्देहः नतुसाक्षाद्देहइत्यन्वयः । तदुक्तं शिलावत्तस्य देहोयमंडकोशस्तुसावृतिरिति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भक्तिलक्षणः पूर्व्वोक्तधारणादिरूपः ॥ २१ ॥

यथेति । अयमपि राजप्रश्नोऽन्यहितार्थ एव ॥ २२—२७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

किञ्च । तादृशीधारणाकर्त्तव्या । यथाधारणायायोगः सिद्ध्येत । सन्तिचबहवोयोगाः । चित्तनिरोधकाः क्रमाद्रियः । तत्रापिभक्तिलक्षणोयोगः यथासम्पद्यतेतांधारणांकुर्यादित्याह । यतइति । यत्रविषयेसर्वावयवसंस्थितायांचित्तवृत्त्यांतस्यां । योगिनः चित्तनिरोधकस्यभक्तिरेवलक्षणंयस्य । गोसाक्षाद्विवत् कदापिभक्तिनंव्यभिचरति । भक्त्यैवचतत्प्रसिद्धिः । तादृशोयोगः सम्पद्यते । नतुयोगस्य

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

कस्माद्भक्तिलक्षणत्वम् । तत्राह । आश्रयंभद्रमीक्षतइति । भद्रंमनोहरं । आश्रयंधारणायाः । भगवद्रूपमितियावत् । तदीक्षतः तद्ध्यायतः भगवद्ध्यानेभक्तिलक्षणोयोगः सम्पद्यतइत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत्रराजाविशेषंपृच्छति । यथेति । इयंधारणाकथंसन्धार्या । किमसावसीमूर्तिकत्वात्भ्रमतः स्थापनीयं । आहोस्वित्श्रुतांभगवन्मूर्तिं स्मृत्वा । किञ्च । यत्रसम्मता । यस्यां मूर्त्तौसम्मता । अनन्तमूर्त्तित्वाद्भगवतः । यस्यामेवमूर्त्तौसर्वेषामेवयोगिनांसम्मतिरस्ति । किञ्च यादृशीवा । यादृक् प्रकाररूपप्राधान्येनधर्मप्राधान्येनवा स्थूलासूक्ष्मावा निराकारासाकारावा । शान्तासाग्रहावा तत्रयादृशीपुरुषस्यमनोमलं हन्तितत्कथयेत्यर्थः द्रुतम्भवति गुरोः सन्निधानेनियोगोनुचितइतिअभिप्रायबोधकवाक्यशेषमुक्त्वानियोगांशन्नोक्तवान् ॥ २२ ॥

तत्रोत्तरमाह जितासनइति यादृशीत्यस्योत्तरं आसनादिजयसाहितासामनोमलंहन्ति जितसङ्गः जितोविषयसङ्गोयेन अनेनमनोनियमनमुक्तं यत्रसम्मतेत्यस्योत्तरमाह स्थूलइति धियानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्या ॥ २३ ॥

ननुभगवतः कथंस्थूलंरूपं व्यापकन्तुफलरूपं नधारणामर्हतिअन्यानिमत्स्यादिरूपाणिअनिर्द्धारितपरिमाणानि अतः किं स्थूलमित्याकाङ्क्षायामाह विशेषस्तस्यदेहोयमिति विशेषः पृथिवीसर्वविशेषास्तद्रूपाइति अतोविशेषइतिवाक्यात् विशिष्टः शिष्टोयत्रेतिवा वेः कालस्यशेषोवा अत्रत्यानांस्वेच्छयाकालग्रासात् अतएवभगवतोदेहोविशेषः कालस्यभगवच्चेष्टत्वात् तदाधारोदेहोभवत्येव देहस्यात्मनः संयोगः सम्बन्धइतिसाङ्ख्या तदेकदेशिनोयोगिनश्चअद्ध्यासइति । आवेशइत्यपरं अयोगोलकवत् अहङ्कारेणाहमितिस्वीकारइत्यपरे तेचत्वारोपिपक्षाः भगवतोदेहस्यसम्बन्धप्रतिपादकानभवन्ति किन्तुस्वस्वामिसम्बन्धइतिषष्ठ्या सम्बोधयति तस्येति दिहउपचयइतिधातोः अच्प्रत्ययेकृतेदेहइतिभवति भगवतोयमुपचयइत्यर्थः स्वरूपस्थितेनैव यद्यपिसर्वं कर्त्तुंशक्यते । तथापिसर्वेषामुपोषार्थं स्वरूपादप्यधिकसुखदानार्थंउपचितः सम्पुष्टः सन्सर्वंकरोतीति । तदेवरूपम्भगवतः धारणाविषयोभवतीतिसर्वेषांसम्मतिः । अयमित्यपरोक्षविषयः । यद्यप्येकदेशएवतथापि तेनेतरानुमानंसुकरमिति इतरावयवज्ञानसहकृतापरत्यक्षसामग्र्येवविशिष्टज्ञानं जनयतीत्यर्थास्त्युक्तं । स्थविष्ठश्चस्थवीयसामिति । पृथुत्वात्पृथिवीस्थविष्ठास्थूलावा । अत्रशास्त्रे विरलावयवाः सूक्ष्माः । संहतावयवाःस्थूलाः । अतएवाकाशादयस्सूक्ष्माः तथाव्यवहारागोचराः । पृथिवीतुसर्वव्यवहारगोचरास्थूला । संहतैरुपचितैरवयवैर्गुप्तोऽवयवीप्रकटीक्रियते तथादेहेनापिभगवान्प्रकटीक्रियतइतिध्यानविषयतायां भगवानपिप्रकटोभवतीति तस्यस्थूलत्वनिरूपणं । बुद्धौप्रविष्टोवाबुद्धिमपि विशदयतीति पश्चात्स्थूलाबुद्धिः सूक्ष्मान्विषयान्नग्रहीष्यति । तेनमनसःरजस्तमःकृतोदोषोनिवर्त्तितो भवति । चकारात्सुन्दरश्च । सर्वविशेषसमवायात् । तेनतत्रबुद्धिः स्थिराभवति । स्थवीयसामाकाशादीनांमध्येउपचितावयवत्वादिति अतएवा"काशशरीरंब्रह्मेति वायुरात्मेति ज्योतिषांज्योतिरिति तोयात्मनेनम"इतिवाक्यैः सर्वाण्येवभूतानि भगवच्छरीरत्वेनोक्तानि तथाप्यस्मादेवविशेषादस्यधारणाविषयत्वं । किञ्च सर्वाण्यपिरूपाण्यत्रसम्भवन्ति । इदन्तुनान्यत्रसम्भवतीत्यस्य ध्यानास्पदत्वं । तदाह । यत्रेति । सर्वमेव विश्वमत्रव्यज्यते । समुद्राःसूर्यःवायुराकाशश्च । अन्येषामपिसूक्ष्माणामेतदवान्तरभूतानामहङ्कारादीनाञ्चस्वयमेवात्रनिवेशम्वक्ष्यति पातालमित्यादिना । किञ्च । कालोप्यत्रनिविशतेकार्यद्वारेति तदाह भूतम्भव्यम्भवच्चेति । अनुदयास्तमयरूपस्यकालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं । केनचिन्निमित्तेनअतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात् । तत्रोत्पत्तिस्थितिविनाशलक्षणगुणत्रयप्रेरणात् तथात्वं । अतः स्वकार्यसहितः कालः भगवच्चेष्टारूपः अत्रस्पष्टतयाप्रकाशतइतिसर्वमेवभगवत्कार्यंअत्रस्पष्टतयाज्ञातम्भवति । भूतञ्जातं । भव्यम्भाव्यं । भवत् वर्त्तमानरूपं । चकारात् कालत्रयसम्बन्धरहितमपि प्राणजीवादिस्वरूपमत्रदृश्यतइत्यर्थः । यदितिप्रसिद्धं । नात्रतिरोहितमिव किञ्चित् । अतोविशेषतः प्रमाणंवक्तव्यमितिभावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यतः यस्यां धारणायाम् । भक्तिरेव लक्षणं चिह्नं यस्य सः । भक्तिमिश्रस्यैव योगस्य मोक्षसाधकत्वोक्तेः न तु भक्तिरहितस्येति भावः । योगिनः कीदृशस्य भद्रमाश्रयं भगवन्तम् ईक्षतः धारणया ईक्षमाणस्य ॥ २१ ॥

राजोवाचेति भक्तिमिश्रयोगे राज्ञो जिज्ञासैव न तु चिकीर्षा शुकदेव शिष्यस्य तस्य शुकस्याभिमतायां शुद्धभक्तावेव प्रवृत्त्यौचित्यात् २२

यथेत्यस्योत्तरमाह जितासन इति । यत्र सम्मतेत्यस्योत्तरं वदन् पूर्वोक्त स्थानतर्या [illegible] धारणायामसमर्थानामशुद्धचित्तानां योगिनां रागद्वेषादिमालिन्यनिवृत्त्यर्थं वैराजधारणामाह स्थूले इति ॥ २३ ॥

विशेषः समष्टिविराट् । यत्रेदं दृश्यते इत्यनेन दृश्यश्रव्यादिवस्तुमात्राणां भगवद्विभूतित्वाज्ज्ञानरूपत्वेन ध्येयत्वे सति स्पर्द्धासूयादयो न कापि भवेयुरित्यत स्पर्द्धाद्यभावे चित्तशुद्धिः चित्तशुद्धौ च चिद्घनात्मकश्रीनारायणमूर्त्तौ धारणा अतिसुकरा स्यादिति द्योतितम् सत् कार्यमात्रम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अतोयस्यांसंधार्यमाणायामनुष्ठीयमानायांभद्रं कल्याणरूपमाश्रयमीक्षतः । ध्यातुः भक्तिलक्षणः योगः शीघ्रंसंपद्यते ॥ २१ ॥

एवं संक्षेपतोऽष्टांगयोगं श्रुत्वाविस्तरतस्तज्जिज्ञासुः पृच्छति । यथेति हेब्रह्मन् । धारणायथासंधार्यते । यत्रयारसन्नाश्रयेसंमतावेति कार्यं । यादृशीपुरुषस्य ध्यातुः आशुमनोमलं हरेत् । एतत्सर्वंब्रूहीतिशेषः ॥ २२ ॥

उत्तरमाह । जितासनइत्यारभ्य तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपंक्रियावसानेप्रयतः स्मरेतइत्यंतेन तत्रयथासंधार्यतेइत्यस्योत्तरंजितासनइत्यादि । यत्रसंमतेत्यस्य स्थूलेभगवतोरूपइति मंदाधिकारिविषयत्वेनकेचित्स्वदेहांतर्हृदयावकाशेप्रादेशमात्रमित्युत्तमाधिकारिविषयत्वेन चोत्तरम् । यादृशीत्यस्यतुमनः संधार्यतेधियेति दृढतयाकृतामनोमलमाशुहरिष्यतीत्युत्तरंबोध्यम् । स्थूलेविस्तरतोवक्ष्यमाणेस्थविष्ठेविराड्देहे ॥ २३ ॥

यत्रभूतमतीतंभव्यमनागतंभवद्वर्त्तमानमिदं चिदचिदात्मकं विश्वंसर्वंदृश्यते । स्थवीयसांस्थूलानामपि स्थूलतरः सत्कार्याकारः विशेषः पृथिव्यादिसंघातरूपस्तस्य भगवतोदेहः ॥ २४ ॥

आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन् सप्तावरणसंयुते ।
वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रयः ॥ २५ ॥
पातालमेतस्य हि पादमूलं पठन्ति पार्ष्णिप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वसृजोऽथ गुल्फौ तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥ २६ ॥
द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्त्तेरूरुद्वयं वितलञ्चातलञ्च ।
महीतलं तज्जघनं महीपते नभस्तलं नाभिसरो गृणन्ति ॥ २७ ॥
उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य ग्रीवा महर्वदनं वै जनोऽस्य ।
तपो रराटीं विदुरादिपुंसः सत्यन्तु शीर्षाणि सहस्रशीर्ष्णः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

जिस धारणा के धारणा होने पर मङ्गल रूप आश्रय हरि को देखने वाले योगीको शीघ्र भक्ति लक्षण योग सिद्ध होता है ॥ २१ ॥

राजोवाच—हे ब्रह्मन् ! धारणा जहां धारणा की जाय और जैसे और जैसी करनी सम्मत है सो कहिये कि जो पुरुष के मन के मल को शीघ्र हरे ॥ २२ ॥

श्रीशुकउवाच— आसन जीतकर श्वास जीतकर सङ्ग जीतकर इन्द्रिय जीतकर श्रीभगवान् के स्थूल रूप में बुद्धि के द्वारा मनको धारण करे ॥ २३ ॥

यह स्थविष्ठों का स्थवीयान् अर्थात् अतिस्थूल विशेष ब्रह्माण्ड श्रीभगवान् का देह है । जिसमें भूत भविष्य वर्तमान समस्त सत् विश्व दिखाई देता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अस्य चोपलक्षणत्वेन विषयत्वम् । वस्तुतस्तु विराड्जीवनियन्ता भगवानेव विषय इत्याह । अण्डकोशान्तर्वर्त्तिनि कटाहे एव पृथिव्यावरणं ततोऽप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानीति सप्त ॥ २५ ॥

विराड्देहाज्जीवतदन्तर्यामिणामभेदमारोप्योपासनं कर्त्तव्यमित्याशयेनाह । पातालं पादमूलं पादस्याधोभागम् । पातालादीनां तदवयवता विधीयते । पातालादीन्यतलान्तानि अधस्तलादारभ्य सप्त भूविवराणि । पठन्तिगृणन्तीत्यादि प्रमाणदर्शनम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥

ऊरुद्वयं तस्याधोभागे वितलम् उत्तरभागे अतलमिति ज्ञेयम् । नभस्तलं भुवर्लोकम् । नाभिरेव सरः ॥ २७ ॥

ज्योतिरनीकं ज्योतिषां समूहं स्वर्गम् । महर्लोकं ग्रीवेति गृणन्ति । तपोलोकं रराटीं ललाटम् । सत्यं सत्यलोकम् ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

जघनं नाभेरधोभाग इत्यर्थः ॥ २७—३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एतच्छरीरकोऽनिरुद्धांशभूतः पुरुषोविषयइत्याह आण्डकोषइति सप्तावरणसंयुतेपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वानिसप्तावरणानितैर्युक्ते ऽण्डकोशाख्यशरीरेवैराजःविराट् अनिरुद्धः तदंशभूतः पुरुषः वैराजः नचतुर्मुखः तस्यैवंपुराधारणायात्मयोनिरिस्येतद्रूपोपासकत्वावगमादसौवैराजः पुरुषः भगवान्धारणाश्रयः धारणाविषयः ॥ २५ ॥

एवं चतुर्दशभुवनात्मकाण्डकोशस्यतच्छरीरत्वं सामान्येनोक्त्वाऽण्डकोशान्तर्गतपदार्थान् विभज्यपादाद्यवयवत्वेनोपासनामाह पातालमिति एतस्यवैराजपुरुषस्यपादमूलं पादस्याधोभागम्पातालम्वदन्ति पादलत्वेनपातालमुपास्यम्वदन्तीत्यर्थः एवमग्रेपि पार्ष्णिप्रपदश्चपार्ष्णिप्रपदे पार्ष्णिः पादमूलंप्रपदंपादाग्रंएतदुभयंरसातलमित्यर्थः विश्वसृजः विश्वस्रष्टुः द्वावपिगुल्फौमहातलं द्वेअपिजङ्घे तलातलं ॥ २६ ॥

विश्वमूर्त्तेर्द्वेजानुनीसुतलम्वितलमतलञ्चऊरुद्वयमहीतलं भूर्लोकंतस्यजघनङ्कट्याःपुरोभागन्नभस्थलम्भुवर्लोकं नाभिरेवसरस्तत्त्वेनोपास्यं गृणन्तिवदन्ति तत्त्वविदइतिशेषः ॥ २७ ॥

अस्यवैराजस्योरःस्थलंउरः प्रदेशंज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रंग्रीवात्वेनमहर्लोकउपास्य इत्यर्थः । अस्यवदनंजनलोकः आदिपुंसः रराटींललाटंतपोलोकंविदुः सहस्रशीर्ष्णः सहस्रशिरसः शीर्षाणिशिरांसिसत्यंसत्यलोकं विदुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

पृथिव्यादिपंचभूताहंकारमहत्तत्त्वसंज्ञैःसप्तभिरावरणैः कवचस्थानीयैःसंयुतेबहिरावृते । शरीरेशीर्यमाणत्वात् । तस्मिन्नांडकोशेयोऽसौविशेषेणप्रकाशनाद्विराजाख्यांडान्तर्वर्तित्वात्सर्वतोवरत्वाद्वैराजाख्यः पुरुषः पुरुबहुकर्मफलंसनोतिददातीतिपुरुषः असौभगवान्धारणाश्रयः तद्विषयतयाकृताधारणामनोमलंहरतीत्यन्वयः अंडकोशोविराट्प्रोक्तोविशेषणप्रकाशनात् ॥ वैराजस्तद्गतइत्यादेः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपदिष्टरूपध्यानप्रकारमाह पातालमित्यादिना अंडाख्यप्रतिमायाः पातालादिसत्यलोकपर्यंतालोकाः पादमूलादिशिरोंतान्यंगानि नखंडस्थि-तस्यतस्यहरेस्त्वान्यंगानि किंतर्हि । तत्पादमूलाद्यवयवेभ्योजातानितदाश्रितानिवाऽतोनतथांकेवलंचिदानंदात्मकभगवदवयवैरभेदः शंकनीयः । एतस्यपादमूलमित्याद्यभेदोक्तिस्तु "ब्राह्मणोऽस्यमुखमासी"दित्यादिवद्युज्यते एवमवेंद्रादिदेवादीनामप्यवयवेंद्रियगोलकाद्य-भेदकथनंतत्तदंगादिभ्यउत्पन्नत्वात्तदाश्रितत्वात्तदधीनत्वाभिप्रायंनतुस्वरूपैक्याभिप्रायं । तेषांस्वतस्तेभ्योभिन्नत्वात्तत्तमापेक्षयांगानिभूरादी-निस्वरूपतइत्यादेः ॥ तथाचाक्षरयोजना ॥ एतस्याण्डांतर्वर्तिनोहरेः पादमूलंपातालंपठंतीत्यन्वयः चिदानंदात्मकात्पादमूलाज्जातंतदाश्रितं चेतिज्ञानिनःशिष्टेभ्यउपदिशंति । उपदिष्टास्तथोपासतेचे त्यप्येवमेवानुसन्धेयं । हिशब्दउक्तार्थप्रमाणप्रसिद्धिप्रकाशकः पार्ष्णिश्चप्रपदं चपार्ष्णिप्रपदेपार्ष्णिःपादस्यपृष्ठभागःप्रपदंपादाग्रं विश्वंसृज्यतीतिविश्वसृट्तस्यगुल्फौप्रशस्तलक्षणपिंडकाख्यपर्वणीमहातलंपठंतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥

अधोभागेवितलमुपरिभागेत्वतलमितिविभागः । जघनंकटितलं एतत्स्मरणविशेषास्त्वयाकार्यमित्यतोमहीपतइतिसंबोधितं अगाधत्व-अध्यजनकपद्मनिदानत्वाभिप्रायेणनाभिसरइत्युक्तं नभस्तलंभुवर्लोकः ॥ २७ ॥

ज्योतिरनीकंज्योतिश्चक्रस्थानंस्वर्लोकः ॥ महर्लोकोऽस्यहरेर्ग्रीवेतिगृणंति जनोजनलोकः । तपस्तपोलोकः रराटिंललाटं ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

उरःस्थलमित्यस्य टीकायां गृणन्ति इत्यत्र विदुरेवान्वेतुं युक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीवल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु जडस्य कथंध्येयत्वं । ध्यातस्यफलदानावश्यंभावात् क्रियान्तरवद्ध्यानस्यनादृष्टद्वाराफलजनकत्वं ध्येयसाक्षात्कारस्यैवदृष्टत्वात् भगवत्सम्बन्धात् ध्येयत्वेपि गौणमुख्ययोर्मुख्येकार्यसम्प्रत्ययइतिन्यायेनभगवानेवकथं नध्यानविषयीक्रियते । तत्राह आण्डकोशइति । नेदंध्यानविषयत्वेननिरूपितं । तदाश्रयत्वेन अनेनयथासन्धार्यंतद्रूपापिनिरूपितंभवति । भगवान्साक्षाद्विषयत्वेन आण्डकोशस्तुतदाधार-त्वेन यद्यपिस्वात्मनएवजीवस्याधारत्वंयुक्तं । तद्रूप्यग्रिमाध्यायेअतान्तरत्वेनवक्ष्यते । तथापिवह्निः स्थितोभगवानन्तः प्रवेशनीयइतिक्लेशा-धिक्यसिद्ध्यर्थं । आत्मनोमहत्त्वसिद्ध्यर्थंच । प्रयत्नसाफल्यायचस्वात्मनिसिद्धभगवद्रूपापेक्षयासिद्धसाधनत्वदोषाभावात् स्मरणमात्रविषय-त्वाद्ध्यानसिद्ध्यर्थं ब्रह्माण्डाधारएवभगवान् विषयत्वेननिरूप्यते अण्डसम्बन्धीआण्डः । सएवकोषः । मुकुलितकमलरूपः सएवशरीरं भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैरितिवाक्यात् स्वार्थंभगवान् शरीरमिदंकृतवान् । अतोत्रकृतन्तस्यभोगायभवति भोगायतनत्वाच्छरीरस्यसुरक्षि-तत्वं अतआत्मापेक्षयापिअयमेवाधारत्वेनध्येयइतिभावः कोषरूपत्वादस्यइतरदेहवच्छिद्रतानिवारिता । तत्रैवमकरन्दपानञ्च । अस्य-शरीरस्यसुरक्षितत्वंकथयन् भगवद्व्यतिरिक्तस्यैवसर्वस्यसमूहस्यात्रनिवेशमाह । सप्तावरणसंयुतइति । सप्तयानिआवरणानितैः । संयुक्ते । संयुक्तपदान्मध्येशून्यस्थाननिवारितं । जलादिप्रकृत्यन्तानिसप्तावरणरूपाणि । तत्रयोवैराजः पुरुषद्वितीयपुरुषरूपः यः सर्वत्र-शास्त्रेप्रसिद्धः असावित्यनुभवसिद्धश्च । सएववैराजः विराट्शरीरंप्रविष्टः । नतुजीवविशेषः कश्चित् तदाह । भगवानिति । योवैराजः पुरुषउक्तः सएवभगवान् योगिप्रत्यक्षसिद्धः । अतएवप्रचुरतराभ्यासात् असावितिप्रत्यक्षतयानिर्देशः । सतुधारणायामाश्रयः । तस्या-श्रयः कोषः । यथाअयोगोलकस्थोवह्निः यथावाकमलस्थितोभ्रमरः । यथावाप्रासादस्थितोराजा । आश्रयपदंनधारणायाः फलंस्वरूपमा-गतायाः सर्वथादास्यतीतिसूचितं ॥ २५ ॥

इदानींसर्वेषामेवसूक्ष्माणांसाधारणान्तःनिवेशनंवकुम्भाख्यामावायआधारणांअवयवत्वंनिरूपयति । पातालमित्यादिभिः । चतुर्दश-लोकाः चतुर्दशभेदेनअवयवविन्यासत्वमापन्नाः ध्यानविषयत्वमापद्यन्ते । ननुभगवदवयवाः लोकत्वमापन्नाः । तथासत्युत्तमस्यहीन-भावाद्ध्येयत्वमेवस्यात् । तदाह । पातालंसर्वाधोलोकः । पादमूलं पादाग्रस्थानं तथासतिवासुकिप्रभृतीनां रेखात्वमुपपद्यते । अत्रप्रमाणमाह । पठन्तीति । वेदवदनादिसिद्धेयंप्रसिद्धिः । एतस्यशरीरस्य । भगवत्पक्षेसाकारब्रह्मणस्त्वत्रव्याप्तत्वात् तद्भावमापन्नमिति । पार्ष्णिश्चरणपश्चाद्भागः । प्रपदंपादाग्रं । प्रत्याहारेणतन्मध्यभागश्च । रसातलंतदुपरितनोलोकः । गुल्फौपादग्रन्थिरूपौ । महातलंरसा-तलादुपरितनोलोकः । एवमग्रेपिपूर्वनिरूपितस्योपरितनोलोकः पश्चान्निरूप्यइति । महातलस्यमहत्पदप्रयोगेहेतुमाह । विश्वसृजइति । इतआरभ्यसृष्टेराधिक्यात् । तस्यमिश्रत्वज्ञापनायनिरूपणायायशब्दः । एतावतापञ्चात्मकः पुरुषइतिनिरूपितोभवति । तत्रलोकद्वयंएकःसप्तकः अथाभिन्नप्रकारेणगुल्फौ । त्रयाणामपिगुणानां पञ्चभेदाअप्युक्ताभवन्ति । केवलन्तमः । रजस्तमः । रजः । रजःसत्वं । सत्वमिति । तत्रकेवलन्तमोनिरूपितं । महातलादिसुतलपर्यंतं द्वितीयखण्डः । तत्रजङ्घेतलातलं पुरुषस्यैतिलोमग्राह्यं । जङ्घेजङ्घाद्वयं । उभयावय-वस्वात् ॥ २६ ॥

नाभिपदद्वयप्रयोगः । आधारत्वेनवा । सुतलंद्वेजानुनी । जानुनीपदेनैवजानुद्वयेभासे । पुनर्द्विपदस्तस्यलोकस्यद्विरूपताज्ञापनार्थं । अतएवाग्रेसुतलंद्युक्षमितिवक्ष्यति । साधारणस्थानंस्वस्थितिस्थानञ्च । यत्रबलिस्तिष्ठति । तच्चोक्तं । अतएवतस्यप्रदर्शितं विश्वरूपमनु-स्मारयति । विश्वमूर्तेरिति । वितलंअतलंचऊरुद्वयं एकमतलं । एकंवितलं । केचनअग्रपश्चाद्भागभेदेनद्वयमपिद्वयमाहुः । तल्लौकिक-पुरुषस्यायेन तथासम्भवेपिपञ्चमेतलंधृत्वा दित्यभावात्तुचिन्त्यं । अत्रचकारद्वयस्यविद्यमानत्वात्तथास्वत्वा । तत्राप्यवान्तरभेदोवा । महा-देवक्रीडास्थानं । प्रथपुरुषस्थानञ्चस्वर्गापररूपं । महीतलंपृथिवी । तस्यभगवतोजघनं । उत्थितपुरुषस्यैवंव्यवस्था । गालस्यच ध्येयस्तु-रूपच । महीपतेरिति राजरूपेणात्रभगवान्स्थितिरुक्ता । नभस्तलमन्तरिक्षं । नाभिसरइतिअन्तरिक्षेजलस्थितिरुक्ता । प्रत्यक्षविरोधेपिवेद-प्रमाणसिद्धमित्याह । गृणन्तीति । "सलिलस्थाण्डमन्तरासीत् यदेतत्स्वस्तारकाणान्तारकत्व"मितिश्रुतेः । तत्रभगवन्मूर्तेरभावात् रुद्रा-लयत्वाद्वानाभिकमलोद्भवस्यभवाधसरस्यंनैवनिरूपणं ॥ २७ ॥

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
नासत्यदस्रौ परमस्य नासे घ्राणोऽस्य गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥ २९ ॥
द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्ण्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥ ३० ॥
छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥ ३१ ॥
व्रीडोत्तरौष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठम् ।
कस्तस्य मेढ्रं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

उरःवक्षस्थलं । ज्योतिरनीकं । आदित्यादिध्रुवान्तं ज्योतिश्चक्रं तदस्य तत्रनान्यस्तिष्ठतीत्युक्तम्भवति । शिशुमारस्यभगवत्त्वात् । हृदयेचजीवस्थानम्भवति । अतोज्योतिरनीकेशिशुमारेभगवान्ध्येयः । ग्रीवामहर्लोकः वदनञ्जनलोकः चिबुकादिभ्रूपर्यन्तं । अयमपि । केवलम्भगवतः नित्यसुखस्थानत्वात् तदग्रेवक्ष्यामः । तपोलोकोरराटींललाटं । शून्यस्थानं । स्त्रीपदप्रयोगः श्रृङ्गाराधारत्वख्यापनार्थः । आदिपुंसइति । तपसातत्प्राप्यतइति । सत्यन्तुशीर्षाणिशिरसाम्बहुत्वेहेतुः । सहस्रशीर्षाइति । सहस्रशीर्षेतितस्यश्रौतत्वज्ञापनाय । तत्रब्रह्मादीनांबहूनांलोकभेदात् सर्वेषांमुख्यतासिद्धयेमूर्द्धानंयन्तीतिशीर्ष्णांबहुवचनं ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स एव विशेषः कुत्र को वा इत्यत आह । अण्डकोषे पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणे ब्रह्माण्डे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहङ्कारमहत्तत्त्वा-नीति सप्तावरणानि तैर्युते । वैराजः हिरण्यगर्भस्य देहः, भगवानिति हिरण्यगर्भान्तर्यामी गर्भोदशायी द्वितीयः पुरुषः, तत्प्रतिमात्वे-नोपास्यमानो वैराजोऽपि भगवच्छब्देनोच्यते ॥ २५ ॥

तस्य पादादित्वेन किं किं ध्येयम् इत्यपेक्षायामाह । पादमूलं पादस्याधोभागम् । पार्ष्णिप्रपदे पादस्य पश्चात्पुरोभागौ ॥ २६ ॥

ऊरुद्वयमिति तस्याधोभागे वितलम् ऊर्द्धभागे अतलमिति ज्ञेयम् ॥ २७ ॥

उरः स्वर्गः ग्रीवा महर्लोकः वदनं जनलोकः ललाटं तपोलोकः शीर्षाणि सत्यलोकम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अण्डकोशेब्रह्माण्डकोशेपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहदाख्यैः सप्तभिरावरणैः संयुते । बाह्यतः कपित्थाकारत्वान्तश्चरसाद्यवय-वत्वात्कूर्म्मसमेतरूपेण चतुर्मुखाख्यस्वाभिमानिक्षेत्रज्ञभोग्यतया च विशेषतोराजतेइति विराट् तत्रोपास्यतयाभववैराजः पुरुषोधारणा-श्रयः । धारणाविषयः ॥ २५ ॥

एतस्य पुरुषस्य लावण्यपातालादिलक्ष्यान्तं एतुर्दशभुवनशरीरिणः पातालंपादमूलं पादस्याधोभागंमुनयः पठन्ति पातालं पुरुषपा-दतलत्वेनोपास्यं बोधयन्तीत्यर्थः । एवमग्रेपि बोध्यम् । पार्ष्णीच प्रपदेपादस्य पश्चात्पुरोभागौरसातलंपठन्ति । विश्वसृजः सर्वस्रष्टुः अथ-श्रोगुल्फौमहातलंचजङ्घेतलातलंपठन्ति ॥ २६ ॥

विश्वमूर्त्तेर्द्वेजानुनीसुतलं । वितलमतलंचोरुद्वयं महीतलं भूर्लोकं जघनं नभस्तलं भुवर्लोकंनाभिसरोनाभिसरःप्रतिष्ठानास्ति वदन्ति ॥ २७ ॥

अस्य वैराजस्य पुरुषस्य उरःस्थलमुरःप्रदेशं ज्योतिषांसमूहं स्वर्गलोकं । गृणन्ति । महर्लोकः अस्यग्रीवाज्ञेया जनलोकः वदनंतस्य मुपासकैरितिशेषः । तपस्तपोलोकं रराटिंललाटं सत्यंसत्यलोकं शीर्षाणिशिरांसिविदुः पूर्वेउपासकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार सप्त आवरण संयुक्त ब्रह्माण्ड शरीर में जो वह विराट् अन्तर्यामी भगवान् पुरुष हैं वही धारणा के आश्रय हैं ॥ २५ ॥

विराट् अन्तर्यामी की धारणा में ब्रह्माण्ड के स्थूल पदार्थों को श्रीभगवान् के अङ्गों में ध्यान करते हैं उसका यह प्रकार है पाताल इनका पाद मूल है रसातल एड़ी और पादाग्र भाग है महातल विश्वसृष्टा भगवान् का गुल्फ है तलातल पुरुष के जङ्घा हैं ॥ २६ ॥

विश्व मूर्त्ति का सुतल दोनों जानु हैं वितल अतल दोनों ऊरु हैं हे महीपते ! महीतल उनका जघन है नभस्तल नाभि सर है ॥ २७ ॥

ज्योतिश्चक्र इनका उरस्थल है महर्लोक ग्रीवा और जनलोक मुख है । तपोलोक आदि पुरुष का ललाट है सत्यलोक सहस्र शीर्षा के शिर हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

उस्रा देवाः तेजोमयशरीरत्वात् ते बाहव इत्याहुः । दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो कर्णौ श्रोत्रस्याधिष्ठानम् । शब्दस्तु श्रोत्रविषयः स तस्य श्रोत्रमिन्द्रियम् । एवं नासिकादिष्वपि । नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे । दस्रौ दस्रः ॥ २९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

द्यौः अन्तरिक्षम् अक्षिणी नेत्रगोलके। चक्षुः इन्द्रियं पतङ्गः सूर्यः। अहनी रात्र्यहनी। परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम्। तालु अधिष्ठानम्। जिह्वा इन्द्रियम् ॥ ३० ॥

छन्दांसि वेदाः शिरः ब्रह्मरन्ध्रम्। स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजानि दन्ताः पण्डत्वमापन्नं। दुरन्तः अपारः सर्गः इति यत् स तस्य कटाक्षः ॥ ३१ ॥

अधर्ममार्गोऽ प्र पृष्ठभागः। कः प्रजापतिः। मित्रौ मित्रावरुणौ ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी।

[दंष्ट्रा तीक्ष्णाग्रदन्तविशेषः। 'दाढ़ा' इति हेमचन्द्रः ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

इन्द्रादयउस्राः देवावाहवइत्याहुः अमुष्यकर्णौश्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठानभूतकर्णविलेदिशः तदधिष्ठेयंश्रोत्रेन्द्रियन्तुशब्दः ध्वन्यात्मको-र्णात्मकश्च एवमग्रेपि परमस्यसमाश्यधिकरहितस्यनासापुटेनासत्यदस्रावश्विनौगन्धः शान्तोग्रादिरूपेणनानाविधोगन्धः तदिन्द्रियं-इद्धःदीप्तःअग्निस्तस्यमुखं ॥ २९ ॥

द्यौर्युलोकः अक्षिणीनेत्रगोलके तत्रचक्षुरिन्द्रियंपतङ्गः सूर्यः विष्णोर्वैराजस्यपक्ष्माणिउभेऽहनीअहोरात्रः तस्यवैराजस्यभ्रूविजृम्भः भ्रूवितानः भ्रूविलासइतियावत् परमेष्ठिधिष्ण्यंपरमेष्ठिनः चतुर्मुखस्यस्थानमस्यवैराजस्यतालुआपः तदभिमानीवरुणः अस्यजिह्वा-रसः ॥ ३० ॥

अनन्तस्यत्रिविधपरिच्छेदशून्यस्यशिरश्छन्दांसिगृणन्तिदंष्ट्रायमः द्विजानि दन्ताः नपुंसकत्वमार्षं स्नेहकलाः स्नेहस्यकलाअंशाअस्म-दादीनांस्नेहकलावैराजस्यदन्ताइत्यर्थः तस्यहासः हसनञ्जनोन्मोहकरीमायाआश्चर्यशक्तिः मायाशब्दस्यसर्वत्रानुगतंप्रवृत्तिनिमित्तमाश्चर्य-मेव तच्चविस्मयनीयत्वरूपं तच्चनानाविधकार्यकरत्वात् यस्यापाङ्गमोक्षः दुरन्तसर्गः अपारसर्गः ॥ ३१ ॥

व्रीडालज्जोत्तरोष्ठः अधरः अधरोष्ठः लोभः धर्मः स्तनः अधर्मपथः अधर्ममार्गः अस्यपृष्ठः पृष्ठभागः तस्यवैराजस्यमेढ्रङ्कः प्रजापतिः वृषणौमित्रावरुणौसमुद्रः कुक्षिरुदराङ्गिरयस्तस्यास्थिसङ्घाः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

इन्द्रादयोलोकपालास्तस्यबाहवइत्याहुः दिशःकर्णौगोलकस्थानीयौ। अमुष्यहरेः श्रोत्रमिन्द्रियं शब्दइति। नासत्यदस्रावश्विनौ-नासेनासिके गन्धोभूमेर्गुणः घ्राणङ्गन्धग्राहीन्द्रियंगन्धजनकमाहुरित्यर्थः इद्धोदीप्तः ॥ २९ ॥

द्यौर्युलोकः। अक्षिणीगोलके पतङ्गः सूर्यः मनुष्याणामहनीदेवादीनामहनीइतिउभेचविष्णोः पक्ष्माणिततोजातेतदाश्रितेच परमेष्ठि-धिष्ण्यंब्रह्मलोकः मधुरादिरसः ॥ ३० ॥

गायत्र्यादिच्छन्दांसिशिरोवचनानिगृणन्ति अर्यमेन्दूसूर्यचन्द्रौदंष्ट्राद्वयाज्जाताविति शेषः वहुरूपत्वात्पुनर्वचनं। वहङ्गत्वंवहुरवत्त्वइति-वचनात् उडुगणानक्षत्राणि द्विजानि दन्ताः अत्रप्रगृह्यसंज्ञाऽभावोलिङ्गव्यत्ययश्चवैलक्षण्यद्योतनायेतिज्ञातव्यं मायामोहनशक्तिः हासोहा-सादभिव्यक्ता सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् दुरन्तसर्गोऽनवसानविश्वसृष्टिः ॥ ३१ ॥

व्रीडालज्जा अधरोऽधरोष्ठः। एवशब्दोन्ययोगव्यवच्छेदकः कः प्रजापतिः मेढ्रमिन्द्रियं वृषणौवीजद्वयंमित्रइत्युपलक्षणंवरुणश्च ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

इन्द्रादय इति। अत्र टीकायाम् एवं नासिकादिष्वपि इति प्रायिकमेव, चक्षुषि व्यभिचारात्, तत्र हि सूर्य्यस्यैव द्विगोलकत्वेन प्राप्तत्वात्। तदेवमत्र युक्तिर्नानुसन्धेया किन्तु उपासनार्थं शास्त्रमेव कारणमिति सर्व्वं समञ्जसम् ॥ २९ ॥

आपः तदधिष्ठाता वरुणः ॥ ३०—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

एवं लोकानांसन्निवेशमुक्त्वातत्र्यानांजीवानांसन्निवेशमाह इन्द्रादयइत्यादिना यद्यपियेषांस्थानन्तेतत्रनिविष्टाइत्यर्थोयुक्तस्तथापि तथाप्यनियतस्थानजीवानांस्थानंनिरूप्यते। यतोदेवाः सर्वेषुलोकेषुपरिभ्रमन्ति। अग्रवाभगवदिन्द्रियाणां आधारत्वेनभविष्यन्तीतितन्नि-रूपणार्थंपृथङ्निरूपणं। आधिदैविकास्तेदेवाः अन्येपितत्प्रकरणेनिरूपितास्तत्स्वरूपाएव इन्द्रादयोदेवाः उस्राः कर्मफलदातारः मार-वहनसमर्था उस्राउच्यन्ते उतऊर्द्धंसरन्तीतिउस्रावतन्धूर्षाहावित्यत्रतथानिरूपणात्। भगवद्बाहवश्चफलदातारः। भगवतः कर्णौब्रह्माण्डे-दिशः। यस्तुशब्द सभगवतः श्रोत्रमिन्द्रियं। नासत्यदस्रौअश्विनौनासे। परमस्यनासिकाद्वयं। परमस्ययज्ञस्य ब्रह्मपदलक्षणप्रकारात् ... ...द्रियगोलकानि। विषयस्त्विन्द्रियं। गन्धः अस्यघ्राणं। इद्धोज्वलनाग्निः अतोभगवन्मुखेयदेतत्-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

भ्रुवौ विजृम्भणं सन्तोषणमसंरम्भं करोति तं ब्रह्मासनेउपवेशयन्ति । आपोजलानिवरुणपत्नीरूपाणि । अस्यतालुः गोलकरूपाजिह्वा । जिह्वाइन्द्रियं । एवकारेणरसवद्ध्यंनिवारितं ॥ ३० ॥

छन्दांसिगायत्र्यादीनि । परः सहस्रंछन्दांसि । तवसतमुख्यानि । यशः कीर्तिः । गृणन्तीतिपूर्ववन्नमाणकथनं । भगवद्दंष्ट्रायमः । स्नेहकलाः । मोहादयःद्विजानिदन्ताः हासःहास्यं प्राणिनामुन्मादिकर्त्रीमायैव चकारादनुन्मादकरीभक्तिरूपाच मायापूर्वमुक्ता दुरन्तसर्गः नित्यप्रवाहरूपासृष्टिः अपाङ्गमोक्षः कटाक्षमोक्षः ॥ ३१ ॥

व्रीडालज्जा । ब्रह्मण्यानामुपरिभवति अधरःअधरोष्ठः अधस्तनानामेवलोभोभवति एवक रेणाउपरितनानांलोभाभावःसूचितः । धर्मः ब्रह्मसुतः नरनारायणपिता चतुष्पाद्धर्मोवा एकस्तनःदक्षिणः वामस्त्वधर्मः अधर्ममार्गश्च भगवतःपृष्ठभागः कः प्रजापतिः मेढ्रंअर्थः इन्द्रियमितियावत् मित्रौमित्रावरुणौ मित्रद्वयम्वा कुक्षिरुदरं सर्वेपिसमुद्राः भगवत्कुक्षिः गिरयः पर्वताः अस्थिसमूहाः धंकयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उस्राः देवाः, इन्द्रादयो देवा बाहव इत्याहुः । दिशः अस्मदादिश्रोत्राधिष्ठात्र्यो देवताः अस्य कर्णौ श्रोत्रस्याधिष्ठानम् । शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रविषयः अमुष्य श्रोत्रेन्द्रियम् । एवमेव सर्व्वत्र व्यवस्था । अत्र व्यष्टिसमष्टिविराजोर्यद्यपि तुल्य एवाध्यात्म्यादिविभागस्तदापि समष्टिविराडयं हिरण्यगर्भोपासकैर्योगिभिः परमेश्वरस्य च इन्द्रियेभ्य एव विराजो विषया भवन्ति तदीयेन्द्रियाधिष्ठानेभ्यस्त्विन्द्रियाणि इन्द्रियाधिष्ठात्र्यो देवताश्च स्युरिति कार्य्यकारणयोरभेदोपचारादैक्येन दिक्शब्दादिभिः समष्टिविराजोऽस्य परमेश्वरत्वेन ध्येयत्वात् कर्णश्रोत्रादिकल्पना ज्ञेया । नासत्यदस्रौ अश्विनौ नासे नासापुटे । इद्धः दीप्तः ॥ २९ ॥

द्यौः अन्तरिक्षं तत्रत्यः सूर्य्यश्च अक्षिणी नेत्रगोलके । यद्वा द्युपदेन मञ्चाः क्रोशन्ति इति न्यायेन सूर्य्यो लक्ष्यते । पतङ्गः रूपं चक्षुः इन्द्रियम् । अत्र पतङ्गपदेन तैजसं रूपं लक्ष्यते न तु सूर्य्य उच्यते, दिवः सूर्य्यस्य चाक्षिणी इति, एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः । नाभिः सूर्य्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ इत्याद्यग्रिमवाक्यविरोधात् । अहनी रात्र्यहनी मिथुनगणलक्षणया लिङ्गसमवायन्यायेनाहःशब्देन रात्रिरप्युच्यते । परमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदम् । आपः वरुणः तालुः अधिष्ठानम् । जिह्वा इन्द्रियम् ॥ ३० ॥

छन्दांसि वेदाः । शिरः ब्रह्मरन्ध्रम् । स्नेहकलाः पुत्रादिस्नेहलेशाः द्विजानि दन्ताः षण्डत्वमार्षम् । दुरन्तसर्गः अपारसंसारः ॥ ३१ ॥

धर्म्म स्तनो दक्षिणः, धर्म्मः स्तनाद्दक्षिणात इत्युक्तेः । कः प्रजापतिः मेढ्रं शिश्नः । मित्रौ मित्रावरुणौ वृषणौ अण्डकोषौ ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रादयअष्टौउस्रादेवाः बाहवइत्याहुः । दिशः श्रोत्राधिष्ठात्र्योदेवताः कर्णाश्रोत्राधिष्ठानंछिद्रंअमुष्यश्रोत्रन्तुशब्दः एवमग्रेपि अस्मदादीन्द्रियाधिष्ठात्र्योदेवतास्तादिन्द्रियगोचरास्तादिन्द्रियाधिष्ठानानि । अस्मदादीन्द्रियाणीति बोध्यम् नासत्यदस्रौअश्विनौपरमस्योपास्यस्य नासेनासापुटे । इद्धोदीप्तः वचनंवागिन्द्रियमित्यनुक्तंबोध्यम् ॥ २९ ॥

द्यौर्द्युलोकः । अक्षिणीनेत्रगोलकेपतंगः । सूर्यश्चक्षुरिन्द्रियमभूत् । अहनीरात्र्यहनीविष्णोः पक्ष्माणिपरमेष्ठिधिष्ण्यं ब्रह्मपदन्तस्य विष्णोर्भ्रूविजृंभः भ्रूविलासः । आपस्तदधिष्ठातावरुणः तालुरधिष्ठानम् । रसःजिह्वाइन्द्रियम् ॥ ३० ॥

अनन्तस्ययच्चाशून्यस्य छन्दांसिवेदान् । शिरोब्रह्मरंध्रंगृणन्ति । यमस्तद्दंष्ट्राः स्नेहकलाः देहगेहादौस्नेहलेशाः । द्विजानिदन्ताः । नपुंसकत्वमार्षम् जनानामुन्मादकरीमोहकरीमायाकार्योन्मुखप्रकृतिर्हासः दुरन्तसर्गः अपारः सर्गः यत्यस्यअपाङ्गमोक्षः कटाक्षः ॥ ३१ ॥

व्रीडालज्जा अधर्मपथः अधर्ममार्गः अस्यपृष्ठः पृष्ठभागः कः प्रजापतिः मित्रौमित्रावरुणौ कुक्षिरुदरम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इन्द्रादिक देवगण बाहु है, दिशा कर्ण है, इन सबका शब्द उनका श्रोत्र है, अश्विनीकुमार पुरुषकी नासिका है गन्ध उनका घ्राण और दीप्त अग्नि इनका मुख है ॥ २९ ॥

द्यौ (अन्तरिक्ष) उनकी आंखे है पतङ्ग (सूर्य) चक्षु है, दिन रात्रिदोनो उनके पलक है, ब्रह्मलोक पर्यन्त सब उनका भ्रूविजृम्भ है, जल उनका तालु और रस जिह्वा है ॥ ३० ॥

वेदों को भगवान का शिर कहते हैं । यमराज को दंष्ट्रा (दाढ़) पुत्रादिस्नेह को दांत जनोन्माद करनेवाली माया को हँसना और कटाक्षमोक्ष को दुरन्त सृष्टि कहते हैं ॥ ३१ ॥

लज्जा भगवान के उपर का ओष्ठ, लोभ अधर ओष्ठ धर्म स्तन और अधर्म पृष्ठ है । प्रजापति मेढ्र (जननेन्द्रिय) मित्रावरुण वृषण समुद्र कुक्षि और पर्वत अस्थि समूह है ॥ ३२ ॥

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर्नृपेन्द्र ।
अनन्तवीर्य्यः श्वसितं मातरिश्वा गतिर्वयः कर्म्म गुणप्रवाहः ॥ ३३ ॥
ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहान् वासस्तु सन्ध्यां कुरुवर्य्य भूम्नः ।
अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्व्वविकारकोशः ॥ ३४ ॥
विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति सर्व्वात्मनोऽन्तःकरणं गिरित्रम् ।
अश्वाश्वतर्य्युष्ट्रगजा नखानि सर्व्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे ॥ ३५ ॥
वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रं मनुर्मनीषा मनुजो निवासः ।
गन्धर्व्वविद्याधरचारणाप्सरः स्वरस्मृतीरसुरानीकवीर्य्यः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अनन्तं वीर्य्यं यस्य सः । वयः कालः तस्य गमनम् । गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म्म तस्य क्रीड़ा ॥ ३३ ॥

भूम्नः विभोः । अव्यक्तं प्रधानम् । सः प्रसिद्धः चन्द्रमाः तदीयं मनः सर्व्वेषां विकाराणां कोष इवाश्रयभूतम् ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिं चित्त । महिं महत्तत्त्वम् । अन्तःकरणम् । गिरित्रं श्रीरुद्रम् । गर्द्दभात् वड़वायामुत्पन्ना अश्वतरी ॥ ३५ ॥

वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं विचित्रं शिल्पनैपुण्यम् । यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरितीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ इति । मनुः स्वायम्भुवः मनीषा बुद्धिः । मनुजः पुरुषः निवास आश्रयः, पुरुषत्वं चाविस्तरामात्मा इति श्रुतेः । गन्धर्व्वादीनां द्वन्द्वैक्यं गन्धर्व्वादयः स्वरस्मृतीः षड्जादिस्वरस्मृतय इत्यर्थः । असुरानीक वीर्य्यं यस्य । स्वरः स्मृतिरसुरानीकवर्य्य इति पाठे गन्धर्व्वादयः स्वरः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादः स्मृतिस्तस्येति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

[नखानि नखोपलक्षितानि ऋक्षादीनीति केचित् ।] वड़वा घोटकी तस्यामित्यर्थः ॥३५—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नद्यः गंगायमुनादयोऽस्यनाड्यः तनूरुहाणिरोमाणिमहीरुहाः वृक्षा विश्वतनोर्विश्वशरीरकस्यहेनृपेन्द्र ! अनन्तवीर्यश्वसितमनन्तवीर्यस्यापारवीर्यस्यश्वासितंप्राणःमातरिश्वा वायुःगतिर्गमनञ्चयःकालःतस्यकर्मगुणप्रवाहःगुणानांसत्वरजस्तमसांप्रवाहःकार्यप्राणिनां संसारइत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ईशस्यभगवतःकेशानम्बुवाहान्मेघान्विदुः हे कुरुवर्य ! भूम्नः विभोर्वासः वस्त्रंसन्ध्येसायंप्रातःसन्ध्येतस्यहृदयंहृदयकमलमव्यक्तं प्रधानमाहुः सप्रसिद्धःसर्वविकारकोशः सर्वौषधिविकारहेतुः चन्द्रमाःतदीयंमनःसर्वविकाराश्रयइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिंव्यवसायशक्तिं तांमहिं महत्तत्त्वमामनन्ति उपासते सर्वात्मनः सर्वान्तर्यामिणः गिरित्रंरुद्रम् अन्तःकरणमहङ्कारम् अतएव रुद्रोवक्षसिचाभवदितिविश्वरूपेणकथितम् अहङ्कारश्चानात्मन्यात्माभिमानहेतुरिति मोहकस्यगिरित्रस्यतदात्मकत्वंयुक्तं रासभाद्वड़वायामुत्पन्नाऽश्वतरी अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्यनखानीत्यर्थः सर्वेमृगाःपशवश्चतस्यश्रोणिदेशेउपास्यास्तत्त्वेनानुसन्धेयाःइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

वयांसिवेदात्मकातिर्त्तियादयःपक्षिणस्तस्यव्याकरणं "नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्युक्तंशिल्पनैपुण्यंमनुर्मन्त्रःतस्यमनीषाबुद्धिः मनुजः मनुष्यवर्गः तन्निवासस्थानं गन्धर्वादीनांद्वन्द्वैक्येगन्धर्वादिरप्सरोऽन्तोवर्गः अस्यस्वरःषड्जादिस्वरःतेषांगानाद्यन्वयात्तत्स्वरत्वंयुक्तम् असुरानीकवर्यः असुरसमूहश्रेष्ठः प्रह्लादस्तस्यस्मृतिः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

विश्वातसत्पदार्थेषुतिष्ठतितनुर्यस्यसतथा तस्य विश्वतनुः प्रतिमायस्यसतथा तस्येतिवा वीर्यरेतोसंप्राणिभोग्यं गतिर्गमनं तस्माद्वय-आयुःप्राणिनांजीवनावधिलक्षणमुत्पन्नं कर्मव्यापारः तस्मात्सत्वादिगुणानांप्रवृत्तिक्रमः ॥ ३३ ॥

संध्येद्वे अव्यक्तंमूलप्रकृतिं मनोभिमानत्वाच्चंद्रस्यकामादिनानाविकारगृहत्वमुपचारः मनोमनसोजातः ॥ ३४ ॥

विज्ञानंशक्तिश्चिरिश्चं गिरिकैलासंत्रायतइतिगिरेर्वायोस्त्राणंयस्यसःतथेतिवा गिरिश्रोरुद्रः सर्वात्मनः सर्वस्वामिनः अन्तःकरणमहङ्कारः-तस्माज्जातः नखानिमखेभ्यः । गर्दभाद्वडवायामुत्पन्नाऽश्वतरी श्रोणिदेशेस्थितास्तस्माज्जाताश्च ॥ ३२ ॥

वयांसिलौकिक वैदिकानिविचित्रंतस्यव्याहरणंशब्दःव्याहरणाश्रितानितज्जातानिच मनुर्वायुः तस्यमनीषाबुद्धिः तेवायवेमनवेवा-[illegible]श्रुतिः मनुस्वायंभुवोवा मनीषाविचारःभगवद्विचारशक्तिजातत्वात्स्मृतिकर्तृत्वंमनोर्निवासोनिवसनंकर्मजनितत्वात् गन्धर्वादी-
[illegible] वीर्यस्यसतथा ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

नद्योगङ्गाद्याः अस्यभगवतोनाड्यः तनूरुहाणिलोमानि अचेत्यचेतनप्रायसृष्टिसन्निवेशार्थं । राजसानामालोकास्तामसाः देवादय एतदन्याःसात्त्विकाः । महीरुहावृक्षाः पद्विधार्थमपिभगवतोलोमानि विश्वतनोरिति विश्वम्तनुर्यस्य अनन्तत्वं विश्वरूपत्वंनिरूपितं । अथाच्छादनरूपत्वात् नृपेन्द्रेतिसम्बोधनम् महाराजस्यराज्येएकस्मिन्नपिप्रदेशेच्छिद्रेलोमच्छेदनवत् क्लेशोभवतीत्यनुभवस्यसम्वादार्थम् । अनन्तवीर्यस्यभगवतःश्वसितं नासापुटस्यवायुः मातरिश्वाअयंवायुः भगवतोगतिःवयःकालःकर्मभगवतोगुणप्रवाहः सत्त्वरजस्तमसां देवतिर्यङ्मनुष्यादिसृष्टिःरूपः ॥ ३३ ॥

ईशस्य ईश्वररूपस्य अम्बुवाहामेघाः विदुरिति पूर्ववत्प्रमाणं वासःपीताम्बरम् सन्ध्येसन्ध्याजपं तुशब्देनमायापक्षव्यावृत्तिः भूमहति-कालस्य कुरुवर्येतिसम्बोधनम् भगवतोमहत्त्वज्ञापनार्थम् अव्यक्तंप्रकृतिः । भगवतोहृदयम् आहुरितिपूर्ववत् । सचन्द्रमाःआधिदैविकरूपः सर्वविकाराणां कोशरूपमगवन्मनः तद्विकाशेसर्वेविकाराउत्पद्यंतेइति ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिंज्ञानशक्तिं महिंमहत्तत्त्वम् अन्तःकरणम् अहङ्कारं । गिरित्रंमहादेवं सर्वात्मकइतिअहङ्कारस्य सर्वत्रस्थितिरुक्ता । अश्वादय-अश्वादयअवयवचतुष्टयनखानि तत्राद्योहस्तयोः वामहस्तनखानां स्त्रीपूपयोगइतिअश्वतरी । सर्वेमृगाःपशवश्च भगवतोऽवयवत्वाभवेऽपिश्रोणि-देशेश्रोणिस्थानेभवन्ति अथवा मृगाःपशवश्चश्रोणिस्थानद्वयम् ॥ ३५ ॥

वयांसिपक्षिणः तस्यभगवतोव्याकरणं मयूराश्चित्रितायेनेतिवाक्यात् । मनुःस्वायम्भुवादिःमनीषाइच्छा मनुजोमनुष्यः निवासो-गृहं । गन्धर्वादयअप्सरोन्ताः एकवद्भावंप्राप्ताः स्वरांभगवत्कर्णकरागविशेषः असुरानीकवर्यःप्रह्लादःस्मृतिःस्मृतीस्मृतयः पाठान्तरे: अप्सरोन्ताः प्रह्लादश्चस्वरस्मृती आद्यःस्वरःद्वितीयःस्मृतिः । वीर्यइतिपाठेपूर्वोक्ताएवस्वरस्मृतयः असुरानीकंवीर्यंयस्यसमासएव उद्देश्य-विधेयभावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अनन्तः शेषो वीर्य्यं विक्रमो यस्य सः । वयः कालः तस्य गतिः गमनम् । गुणप्रवाहः प्राणिनां संसारः कर्म क्रीडा ॥ ३३ ॥

भूम्नः विभोः । अव्यक्तं प्रधानम् तस्य हृदयं बुद्धिः । सः प्रसिद्धः चन्द्रमास्तदीयं मनः सर्व्वेषां विकाराणां कोष इवाश्रय-भूतम् ॥ ३४ ॥

विज्ञानशक्तिं चित्तम् । महिं महत्तत्त्वम् । अन्तःकरणम् अहङ्कारम् । गिरित्रं रुद्रम् । गर्द्दभात् वड़वायामुत्पन्ना अश्वतरी ॥ ३५ ॥

वयांसि पक्षिणः तस्य व्याकरणं नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुत्युक्तं शिल्पनैपुण्यम् । यथाहुः—येन शुक्लीकृता हंसाः शुकाश्च हरि-तीकृताः । मयूराश्चित्रिता येन स ते वृत्तिं विधास्यति ॥ इति । मनुः स्वायम्भुवः मनीषा विचारवती बुद्धिः । मनुजः पुरुषः पुरुषत्वे चाविस्तरामात्मा इति श्रुतेः । गन्धर्व्वादीनां द्वन्द्वैक्यं गन्धर्व्वादयः स्वरः षड्जादिः । असुरानीकवर्य्यः प्रह्लादः स्मृतिः । स्वरस्मृती-रसुरानीकवीर्य्य इति पाठे—स्वराणां स्मृतयः । असुरानीकं वीर्य्यं यस्य सः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तनूरुहाणिरोमाणि अनन्तवीर्यः महाबलोमातरिश्वावायुःश्वसितंप्राणः वयःकालस्तस्यगतिर्गमनम् गुणानांसत्वादीनांप्रवाहः यत्र सुरनरादयः नदीप्रवाहेतृणानीवस्रवन्तिसस्तस्यकर्मक्रीड़ा ॥ ३३ ॥

ईशस्यसर्वनियन्तुर्भगवतःकेशानम्बुवाहान्घनान्विदुः भूम्नःविभोर्वासः सन्ध्यांवाससीसन्ध्येइत्यर्थः । अव्यक्तंप्रधानंहृदयंहृदयकमल-माहुः सप्रसिद्धः सर्वविकारकोशः सर्वौषधिप्रवृत्तिहेतुः चन्द्रमामनोज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

सर्वात्मनः सर्वस्यचतुर्दशभुवनस्यात्मनः विज्ञानशक्तिंचित्तमिमकांमहत्तत्वाख्यंमहिमामनन्ति तस्यान्तकरणमहङ्कारंगिरित्रमाम-नन्ति अश्वाश्वतर्युष्ट्रगजास्तस्य नखानिध्यातृभिर्ज्ञेयानीत्यर्थः सर्वेमृगाः पशवस्तस्यश्रोणिदेशेज्ञेयाः ॥ ३५ ॥

वयांसिपक्षिणस्तस्यव्याकरणंशिल्पनैपुण्यम् मनुःस्वायंभवस्तस्यमनीषाबुद्धिः मनुजोमनुष्यस्तस्यनिवासः । निवासस्थानम् गन्ध-र्वादीनांद्वन्द्वैक्यङ्गन्धर्वविद्याधरचारणाप्सरसस्तस्यस्वरः षड्गादिसप्तस्वरसमूहः ध्यातृभिर्बोध्यः असुर नीकवर्यः प्रह्लादस्तस्यस्मृतिः ॥३६॥

भाषा टीका ।

नदी इनकी नाड़ी वृक्ष रोम हैं । हे नृपेन्द्र ! अनन्तवीर्य मातरिश्वा पवन) श्वास, काल गमन और गुणप्रवाह संसार विश्वतनुका कर्म अर्थात् क्रीड़ा है ॥ ३३ ॥

अम्बुवाह मेघ) ईशके केश और सन्ध्या वस्त्र है । हे कुरुवर्य ! प्रधान को भगवान का हृदय और सर्व विकार कोश चन्द्रमा मन कहलाता है ॥ ३४ ॥

महत्तत्व को सर्वात्मा की विज्ञानशक्ति और गिरित्र (शिव को) अन्तः करण कहते हैं । अश्व अश्वतरी ऊंट और गज नख हैं और समस्त मृगपशु श्रोणिदेशमे हैं ॥ ३५ ॥

पक्षीगण उनका विचित्र शिल्पनैपुण्य, स्वायम्भुव मनु मनीषा (बुद्धि) और मनुष्य निवास है । गन्धर्व, विद्याधर, चारण, —— —— और असरसमूह उनका वीर्य है ॥ ३६ ॥

ब्रह्माननं चत्रभुजो महात्मा विडूरुरङ्घ्रिश्रितकृष्णवर्णः ।
नानाभिधाभीज्यगणोपपन्नो द्रव्यात्मकः कर्म्म वितानयोगः ॥ ३७ ॥
इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः सन्निवेशः कथितो मया ते ।
सन्धार्य्यतेऽस्मिन् वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोऽस्ति किञ्चित् ॥ ३८ ॥
स सर्व्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेतनान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ३९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ब्रह्मा विप्रः तस्य आननं मुखम् । क्षत्रं क्षत्रियो भुजौ यस्य सः । विट् वैश्यः ऊरू यस्यः । अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य । नाना अभिधा नामानि येषां ते च ते अभीज्या देवाः तेषां गणैर्वसुरुद्रादिभिः उपपन्नो युक्तः द्रव्यात्मकः हविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म्म कार्य्यम् आवश्यकोऽभिप्रेत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इयान् एतावान् सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् । अस्मिन् स्वबुद्ध्या मनः सन्धार्यते मुमुक्षुभिः । यतः यद्व्यतिरिक्तं किञ्चिन्नास्ति तस्मिन् ॥ ३८ ॥

नदेवं चित्तस्थैर्य्यार्थं विराड्देहजीवेश्वराणामभेदेनोपासनमुक्तम् । तत्र तु देहजीवावीश्वरे प्रविलाप्य स एव ध्येय इति निर्द्धारयति स इति । सर्वेषां धीवृत्तिभिरनुभूतं सर्वं येन सः एक एव सर्वान्तरात्मा । तमेव सत्यं भजेत । अन्यत्र उपलक्षणे न सज्जेत । यतः आसङ्गात् आत्मनः पातः संसारो भवति । एकस्य तत्तदिन्द्रियैः सर्व्वानुभूतौ दृष्टान्तः स्वजनानामीक्षिता यथेति । स्वप्ने हि कदाचित् बहून् देहान् प्रकल्प्य जीवस्तत्तदिन्द्रियैः सर्वं पश्यति तद्वत् । ईश्वरस्य तु विद्याशक्तित्वान्न बन्धः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ब्रह्मब्राह्मणास्तस्याननंमहात्मावैराजः क्षत्रभुजःक्षत्रंक्षत्रियांभुजोयस्यसः विड्वैश्यःऊरूयस्यतथोक्तः अंघ्रिश्रितकृष्णवर्णः अंघ्रौश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्यसःकृष्णवर्णस्तुतदंघ्रित्वेनानुसन्धेयइत्यर्थः नानाभिधाभीज्यगणः नानानामकाअभीज्यायष्टव्यावसुरुद्रादयस्तेषांगणैरुपपन्नोयुक्तः योद्रव्यात्मकोहविःसाध्यःवितानयोगः यज्ञादियोगः सतस्याराधनरूपंकर्मेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ईश्वरविग्रहस्यवैराजविग्रहस्ययःसन्धिवेशःअवयवसन्निवेशःकथितःअसौइयानेतावानेवस्थविष्ठेस्मिन्वैराजसम्बन्धिनिवपुषिस्वकीयबुद्ध्यामुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यतेयतः यस्मादीश्वरशरीरादन्यद्बहिर्भूतंनास्ति सर्वंतच्छरीरान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतदेवाह सइति दृश्यतेश्रूयतेपिवेतिश्रुत्यर्थउच्यते सर्वधीवृत्तिभिः प्रत्यक्षानुमानादिसर्वविधज्ञानैरनुभूताः सर्वेयेपदार्थास्तेऽतर्वेद्धिश्चाधिष्ठेयतयायस्यसःतथोक्तः एवञ्चतदधिष्ठेयपदार्थानांतच्छरीरत्वमर्थसिद्धं तत्रदृष्टान्तमाह यथा एक आत्मा जीवःस्वप्नेक्षितास्वप्नजनद्रष्टास्वप्नजनद्रष्टाह्यात्मास्वकीयसुकृतदुष्कृतानुसारेणपरमात्मसृष्टान्स्वेनैवानुभाव्यान्तत्कालमात्रावसानान्पदार्थानधिष्ठायराज्याभिषेकशिरश्छेदादिसुखदुःखमनुभवति तथाअत्रैकस्यानेकपदार्थेष्वधिष्ठातृत्वमात्रेदृष्टान्तः । एवंदृष्टश्रुतचेतनाचेतनशरीरकत्वेऽपिशरीरगतदोषासंस्पर्शित्वमाह सत्यमिति सत्यंस्वरूपतोगुणतश्चनिर्विकारन्तस्यपुरुषार्थत्वमाह आनन्दनिधिमिति आनन्दाश्रयमित्यर्थः आनन्दस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणा आनन्दंब्रह्मणोविद्वान्विज्ञानमानन्दमित्युभयत्रापि श्रवणात् । भजेतउपासीत यद्वा सत्यमित्यचिद्व्यावृत्तिः आनन्दनिधिमितिक्षेत्रज्ञव्यावृत्तिः अन्यत्रनसज्जेदब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुकिञ्चित्परिकल्प्यतत्रासक्तोनभवेत् यतस्तदासंगादात्मपातः । आत्मनः स्वस्यपातः संसारःस्यात्तस्मान्नसज्जेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोःसुतेनतच्चरणकमलपरिचयप्रसन्नतत्सूक्ति समधिगत श्रीमद्भागवतार्थ हृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषाविलिखतायां श्रीमद्भागवतचन्द्रिकायां द्वितीयस्कन्धसमाख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मणः ब्राह्मणजातेर्जनकमाननंयस्यसतथा क्षत्रजातेरुत्पादकौभुजौयस्यसतथा विशाञ्जनकौऊरूयस्यसतथा । अंघ्रिश्रितःकृष्णवर्णः शूद्रजातिर्यस्यसतथा देवपितृभ्योविनियुज्यमानस्वाहास्वधातयोरुत्पादकोवीर्यगुणोरेतोगुणस्तेनोपपन्नः हव्यजनकआत्मामध्यदेहोयस्यसःतथा अग्निष्टोमादिकर्मवितानस्योत्पादकोयोगउपायोयस्यसःतथा वितानंविस्तारः ॥ ३७ ॥

उक्तार्थमुपसंहरति इयानिति ईश्वरविग्रहस्यवैराजाख्यहरिदेहस्ययः सन्निवेशोऽवस्थितिविशेषः सइयानित्थंभूतोमयातेतवकथितः यतोऽस्मादीश्वरविग्रहात्स्थविष्ठमुत्तमंचनास्ति । योगिभिर्मनोस्मिन्स्थविष्ठेसर्वोत्तमेवपुषिस्वबुद्ध्यासन्धार्यते । मनोनैर्मल्यायातिशेषइत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इति [illegible] ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

एतदन्तां विराड्धारणामुक्त्वा तदपवादेनापि तां पूर्व्वोक्तां भक्तिमेवाह स सर्व्वेति । यः सर्व्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व्व आत्मा स तं भजेतेति योजयितव्यस्य कर्त्तुर्विद्यमानत्वादयमेवार्थः—सः तथाभूतविराड्धारणासिद्धो योगी विराड्गताभिः सर्व्वाभिर्धीवृत्तिभिरिन्द्रियैरनुभूतं सर्व्वं विराड्गतं येन तथाभूतः सन्, तं सत्यमानन्दनिधिं विराडन्तर्यामिणं श्रीनारायणमेव भजेत । अन्यत्र विराड्गते तद्धारणान्तरफले च कुत्रापि न सज्जेत । यतः सज्जनात् आत्मपातः संसार एव स्यात् । तस्य सर्व्वानुभूतौ दृष्टान्तः, आत्मा स्वप्नद्रष्टा जीवः यथा स्वप्नगतानां सर्व्वेषां जनानां तदुपलक्षितानां वस्तूनाञ्च एक एव ईक्षिता भवतीति । अत्र तमित्यनेन स ऐक्षत इति स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च इति श्रुतिप्रसिद्धपरानपेक्षज्ञानादिसिद्धेस्तथा सन्ध्ये सृष्टिराह हि मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति न्यायप्राप्तेन स्वप्नस्यापि तत्कर्त्तृकत्वेन जाग्रदादिमयजगत्कर्त्तृत्वस्य पूर्णत्वप्राप्तेर्वैलक्षण्यं दर्शितं, सत्यादिद्वयेन परमपुरुषार्थत्वञ्चेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मभावःकश्चिद्धर्मः यस्मिन्विद्यमानेब्राह्मणशब्दवाच्योभवतिपुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम ब्राह्मण्यंनजातिः व्यक्तिसद्भावेऽपितस्यापगमात् । ब्राह्मण्यादेवहीयतइतिवाक्यानुरोधात्वृत्त्यतंरकल्पनायां प्रमाणाभावात् नियतव्यञ्जकाभावाच्च ब्राह्मण्यांब्राह्मणजातत्वं चतुर्मुखेतत्पुत्रेषुमानसेषु च अव्यापकं ऋषभपुत्रेषुएकाशीतिर्ब्राह्मणावभूवुरितिवाक्याच्च । तस्माच्छास्त्रबहुवाक्यविरोधात् ब्राह्मण्यंकाचिद्धर्मतासायस्मिन्देहेअभिव्यक्ताभवतितेब्राह्मणाइत्यच्युते अतएवशापादिनाशूद्रत्वञ्चण्डालत्वं अनुग्रहेणब्रह्मन्वमिति । सार्धीयतयनेनदेहसमायाति तदावहुनिवाक्यानिसंगच्छन्ते । एवंक्षत्रं अतएवपरशुरामेत्भयांनवंशः ब्रह्मभाननंयस्य क्षत्रभुजोयस्य पूर्वसिद्धाग्निःमुखत्वेमोक्तः वाक्प्रकाशार्थं अतोवागिन्द्रियदेवताऽग्निः इन्द्रादयश्चभोक्तारःवाहवःपूर्वमुक्ताः । अत्रतुरसाधिष्ठातृदेवतावरुणः रसभोक्तृब्राह्मण्यं तथारक्षाकर्त्तृक्षत्रमितिविट्ऊरूयस्यवितलातलरूपस्यापिगुरुद्वयस्यविश्यत्वंस्थितिसाधकत्वेन पूर्ववाद्विशेषः वृत्तेश्चतुर्विधत्वाद्बहुवचनं । विशःउरूयस्येति एवमग्निश्रितकृष्णवर्णः अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णोऽयं कृष्णवर्णःशूद्रत्वं वेदरहिताविद्याच कर्मद्विविधं । स्वाभाविकंवैशेषिकञ्च स्वार्थपरार्थमितियावत् तत्रपरार्थंपूर्वमुक्तं कर्मगुणप्रवाहइति अत्रतुस्वार्थंकर्म वितानयोगःयज्ञविस्तारः वितानाःसततंनुवितानाः तेषांयोगोयत्रसत्राहीनेष्टसभगवत्कर्म तस्यद्वयगतामाह । नानाभिधाःनानानामानःइज्यगणाःदेवगणाःपूज्यगणाः तत्राप्यमितःप्रधानगुणभावेनतेनउपपन्नः । इज्यात्मकश्चव्रीहियवाद्विसाध्यपुरोडाशः देवतोद्देशेनद्रव्यात्यागोयागः ॥ ३७ ॥

तत्रदेवताद्रव्यञ्चाङ्गं एवंसर्वपदार्थानांभगवत्स्वरूपत्वायउद्देशप्रकारेणभगवच्छरीरेसमावेशनमुक्त्वानुपसंहरति । इयानसाविति । ईश्वरविग्रहस्यविदेहस्य सन्निवेशः अवयवविन्यासप्रकारःइयान् एतावानेवनाधिकोविन्यासोस्तीत्यर्थः । असौअयमेवविन्यासःनत्वन्योऽपिविन्यासोऽस्ति अथवा असौप्राकृतरूपविन्यासःइयानेतावान् । आनन्दमयस्यत्वन्यः सउत्तरत्रवक्ष्यते अत्रपदार्थानांविनिवेशस्यैवउद्देशप्रकरणत्वात्नास्माभिर्विवरणमुक्तम् अग्रेविमर्शोवक्तव्यत्वात् । एवंनिवेशकथनस्यप्रयोजनमाहसन्धार्यइति अस्मिन्नेववपुषिसर्वैर्योगिभिः मनःसन्धार्यते योगाङ्गधारणाविषयः अयमेवोक्तियतोऽर्थावष्टइतिपूर्ववत् वसुखंपुष्णातीतिवपुःदेहापरपर्यायःतुल्यार्थत्वादस्याप्यर्थस्तत्रैवोक्तः स्वबुद्ध्याआत्मबुद्ध्याआत्मरूपत्वेन अन्यथासर्वप्रवशोनस्यात् । परमभक्तिराकांक्षाभावश्चनभवेत् । फलञ्च भोगःअतिक्रमश्चनभवेत् एतस्मिन्धारणाविषयेजातेकुत्रधारणाकर्त्तव्याकुत्रनेत्यादिसन्देहागच्छेयुः यतानयतोऽर्तिःकश्चित् ॥ ३८ ॥

यस्माद्रूपात्कर्त्तव्यमध्यं अन्यत्भिन्नंकिमपिनास्ति साधारणानांपञ्चप्रश्नेषु कर्त्तव्यमध्यंएवश्रोतव्यस्मर्त्तव्ययोरनुप्रवेशात्स्मोनुकीर्तनेनैवजपस्योक्तत्वात् एवकर्त्तव्यस्यप्रवेशाद्विकल्पिकपक्षत्वाच्चान्येषां भजनीयप्रश्नोवशिष्यते तमाह सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वइति । योऽत्रधारणाविषयत्वेनोक्तः सर्वात्मपदेन च श्रोतव्याविषयतावच्छेदकवाचकेननिरूपितः । यस्यात्रिवरणार्थमयंसन्निवेशोनिरूपितः । यः श्रवणादिनाभजनीयः श्रवणादिनाभगवत्सन्निधानेगत्वातत्सायुज्यंवाप्राप्यमान्तास्तमेवभजत अन्यत्रफलसाधनांतरेण अनेनवासाधनेनसक्तः स्वस्थानादपिपतेत यस्यामवस्थायांतिष्ठतिततोपियतेत् अनेनप्रथमंफलार्थंभवतु पश्चात्तदर्थमयीत्यपिपक्षोनिवारितः नत्वस्यफलत्वं भजनीयत्वं वा कथं तत्राह आनन्दनिधिमिति भजनीयंफलमेव साधनस्यपुरुषशेषत्वात् यद्यपि फलमपिपुरुषशेषःपुरुषानुभवविषयत्वात् अनुभवरूपत्वाद्वा तथापिरसत्वेनरसप्रधानत्वेनैव भोगेरसिकताभवतीतिफलंसेव्यं तच्चपरमानन्दः सोपिनगणनयाप्राप्तोब्रह्मणिस्थितः परिमितत्वात् किञ्चानन्दनिधिः आनन्दोनितरान्धयतेस्मिन्नीति पूर्णानन्दोभगवानेवसेव्यः आनन्दपोषस्योक्तत्वात् तस्यतिरोभावमाशंक्याह सत्यमिति ननुफलान्तरविषयेचित्तसद्भावेकिंविधेयं उद्यतस्यकामस्यप्रतिवादोनशक्यतइतिन्यायात् तत्राह सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वइति सर्वधीवृत्तिभिःसर्वेषांसर्वज्ञानजनकेन्द्रियवृत्तिभिः अनुभूतंसर्वयेन यत्किंचित्फलंयेनकेनचिदुपभोग्यंतत्तदिन्द्रियद्वाराअनेनैवयोग्यं अतःस्वरूपतोऽस्मात् यथा अन्यन्नावशिष्यते तथा फलमपि एतदन्तमुपभोग्यंफलञ्चनावशिष्यते ननुकथमस्यभोक्तृत्वं तत्तदधिष्ठातॄणां विद्यमानत्वात् तत्राह आत्मायथेति तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातॄणान्दिगादीनां विद्यमानत्वेपि यथा आत्मासर्वेन्द्रियानुभूतसर्वःएवंभगवानपि तमप्येकदेशाभिमानिनम् अविगणय्यतेनाधिष्ठितैरवेन्द्रियैः सर्वमनुभवतीत्यर्थः नत्वात्मनः इन्द्रियाधिष्ठातॄणामप्रतीतत्वात् आत्मीयत्वेनैव इन्द्रियाणांग्रहणात् तस्य स्वगृहीतमात्रानुभवोभवतुनाम । भगवतस्तुसमष्टिरूपस्यव्यष्टिषुदेहस्थितकीटादिवप्रतीत्यभावात् आत्मीयत्वानावाच्चत इन्द्रियाणां कथंसर्वधीवृत्तिभिर्भगवाननुभवति तत्राह स्वप्नजनानामीक्षिताद्रष्ट यथैकःस्वप्नस्यमायिकत्वेऽपिज्ञानंनमायिकन्तत्वानावाच्च तत्रस्वप्नद्रष्टाःपुरुषाःसर्वंपश्यन्तीति प्रतीतिरस्ति तत्रपुरुषदेहानांमायिकत्वंन्यायसिद्धं तथापि तन्निष्ठायाप्रतीतिसान्स्यात्मरूपत्वात् तत्रचैतन्यान्तराभावात् भगवतोवाजीवस्यवाचैतन्यंभवति स्वस्यापिद्रष्टृत्वाभावात् इन्द्रियाणां गोलकाभावेनप्रदर्शना सामर्थ्यो मायिकी तत्रचैतन्यान्तराभावात् भगवानेवपश्यतीतियुक्त्याध्यवसीयते निद्रावशाच्चतेनसहभेदोनस्फुरति तथान्यत्रापिसएवपश्यति—
—[illegible]स्वरगचमिथ्यात्वात् [illegible] तथैनिर्मीयतेतस्यचास्मादिन्द्रियगोलकापेक्षानास्ति देव-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

लयेलीनानामपि प्रकाशसंभवात् लयांगीकारेगौरवाद्वाविषयएवलयोंगीकर्त्तव्यः अन्यथानिद्रायाअप्यवधायकत्वात्पुमरुद्बोधःकथंक्रियेत अहङ्कारःस्वात्माध्यासरूपइन्द्रियवल्लीयतेनत्विन्द्रियकारणभूतः तथासतिपुनःसृष्ट्यभावान्नोत्पद्येरन् अतोविषयलीनानीन्द्रियाणि भगवदिन्द्रियलीनानिभवन्ति अतःस्वप्नद्रष्टृविचारेक्रियमाणेयथासर्वंव्याप्यसर्वेषामात्माभूत्वासर्वंपश्यतीतितिनिश्चयः एवंजागरणावस्थायामपि तत्रतद्विषयेप्रविष्टानीन्द्रियाणिभगवदिन्द्रियप्रवेशाद्भगवद्‌ज्ञानसाधकानिभवन्ति अन्यथाभगवतइन्द्रियातिरिक्तस्यविषयस्याभावात्किंगृह्णीयात् तत्रेन्द्रियसम्बन्धं आत्मानंगृह्णत्त्वापवेद्यत्वाकांक्षायांआत्मनोवेद्यत्वात्परेन्द्रियवेद्यत्वंन इन्द्रियस्यैववेद्यत्वंसम्भवति अतोऽप्यस्मदिन्द्रियापेक्षा स च सर्वत्रैकः भेदकप्रमाणाभावात् स्वप्नदृष्टान्तेन व्यावर्त्तकानामप्यावर्त्तकत्वात् अतस्तेनैव सर्वभोगसिद्धेःपुनर्यत्नान्तरेणभोगोनसाधनीयः आत्मनःपातसम्भवाच्च देहस्थितकीटंषुतुखस्यसर्वात्मभावतिरोभावात्जीवत्वाद्धानस्फुरणमिति सर्वमविवादम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभविरचितायां द्वितीयस्कन्ध प्रथमाध्यायविवरणम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ब्रह्म ब्राह्मणः आननम् । क्षत्रं क्षत्रियो भुजा यस्य सः । विट् वैश्य ऊरू यस्य सः । अंघ्री श्रितः कृष्णवर्णः शूद्रो यस्य सः । नाना अभिधा नामानि येषां ते च ते अभीज्या देवाः तेषां गणैर्वसुरुद्रादिभिरुपपन्नो युक्तः, द्रव्यात्मकः हविःसाध्यः वितानयोगः यज्ञप्रयोगः तस्य कर्म आवश्यकं कृत्यम् ॥ ३७ ॥

इयान् एतावान् सन्निवेशः अवयवसंस्थानम् । अस्मिन् वपुषि स्वबुद्ध्या सारथिभूतयेत्यर्थः मनः सन्धार्यते योगिभिः । यतो व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति तस्मिन् । अयमर्थः—मनो हि स्वचाञ्चल्यवशाद्यत्र यत्र भ्रमति तत्र तत्रैव भगवत इदममुकमङ्गमिति स्वबुद्ध्या विचारयेत्, एवञ्च मनसः स्वाभाविकाः सर्व एव विषया भगवदङ्गान्येवेति सर्वमपि चिन्तनं भगवच्चिन्तनत्वेन पर्यवस्येत्, तथा स्पर्द्धावज्ञादयो भावा नैवोत्पद्येरन्, स्पर्द्धादिविषयाणां मनुष्यगन्धर्वादीनामपि भगवदङ्गभूतत्वेन ध्येयत्वादेवेति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भगवद्धारणाभ्यासस्यानुषङ्गिकाणि फलानि भोगैश्वर्यादीन्यवश्यमुत्पद्यन्त एव योगी तानि स्वतःप्राप्तान्युपभुञ्जीत न वा । आद्ये योगशैथिल्यप्रसङ्गः । यदुक्तम्—यदा न योगोपचितासु चेतो मायासु सिद्धस्य विषज्जतेऽङ्ग । अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्यादात्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः ॥ इति । द्वितीये उपस्थितभोगत्यागस्य दुष्करत्वमिति । सत्यम् । विवेकेनैव सर्व्वं सुकरमिति विवेकप्रकारं दर्शयति । स्वः योगी सर्व्वाभिधियां वृत्तिभिरिन्द्रियलक्षणाभिः प्राचीनसहस्रसहस्रजन्मवर्त्तिनीभिरनुभूतमेव सर्व्वं देवेन्द्रत्वनरेन्द्रत्वादिकं भोगैश्वर्यादिकं येन सः किं पुनश्चर्व्वितचर्व्वणायेति भावः । न च तस्य तस्यापि न स्थिरत्वमित्यत्र दृष्टान्तः आत्मा जीवः यथा स्वप्ने जनानां पात्रमित्रसैन्यादीनां तदुपलक्षितराज्यादिभोगानाञ्च स्वसृष्टानामेक एव ईक्षिता अनुभविता । अतस्तं सत्यंसर्व्वकालस्थायिनम् आनन्दानां निधिं भगवन्तमेव भजेत, न त्वन्यत्र असार्व्वदिकत्वादसत्ये अनानन्दनिधौ विषयसुखे इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् । द्वितीये प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मब्राह्मणास्तस्याननंमुखम् महात्मावैराजःपुरुषः क्षत्रंक्षत्रियोभुजायस्यसतस्यविट्वैश्यः ऊरूयस्यसतथा अंघ्रिश्रितः कृष्णवर्णः शूद्रोयस्यसतथा नानाऽभिधाः वहुनामकाः येऽभीज्याःदेवास्तेषाङ्गणैरुपपन्नोयोद्रव्यात्मकोहविः । साध्योवितानयोगः यज्ञयोगस्तस्याराधनभूतंकर्म ॥ ३७ ॥

ईश्वरविग्रहस्यपुरुषशरीरस्ययः सन्निवेशः पादादिसन्निवेशः मयातेतुभ्यंकथितः असौइयानेतावानेव अस्मिन्नीश्वरविग्रहेस्वबुद्ध्यामुमुक्षुभिर्मनः सन्धार्यतेस्थिरीक्रियते यतोऽन्यत्किञ्चिन्नास्ति ॥ ३८ ॥

सइति । यःस्थूलदेहेभजनीयतयोक्तःसभगवान् सर्वधीवृत्तिभिरनुभूतंसर्वंचराचरंयेनसयोक्तः यतःसआत्मासर्वंयदात्मकमेवातः सर्वं तद्‌ज्ञानगोचरम् स्वप्नेजीवस्यफलविशेषभोगायपुरुषसुरथादीन्भगवान्करोतितान् । जीवात्मायथाएकएवपश्यतितद्वत् स्वप्नसृष्टिभगवल्लक्षंकेतिवेदान्तकौस्तुभेस्थितम् एवम्भूतन्तम्भगवन्तंसत्यमानन्दनिधिभजेत अन्यत्राऽब्रह्मात्मकतयाकस्मिंश्चिदुपासनाबुद्ध्यानसज्जेत् । यतश्चासङ्गादात्मपातः ॥ ३९ ॥

इति श्रीसनत्कुमारसन्ततिप्रवर्त्तक भगवन्निम्बार्कचरणचिन्तक शुकसुधीप्रणीते श्रीमद्भागवतसिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कन्धीये प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण आनन, क्षत्रिय भुज और महात्माके वैश्य ऊरु एवं कृष्णवर्ण शूद्र अंघ्रितल में आश्रित हैं। वसु रुद्रादि नाना नामवाले देवगण से उपपन्न द्रव्यात्मक वितानयोग (यज्ञ) उनका कर्म है ॥ ३७ ॥

इतनाही यह ईश्वर विग्रहका सन्निवेश है। जोमैंने तुम से कहाहै। इसी स्थूल विराट् रूप में बुद्धिसे मन धारण करते हैं कि जिससे व्यतिरिक्त कुछ और नही है ॥ ३८ ॥

स्वप्न द्रष्टा जीव अपने तात्कालिक भोगके निमित्त जैसा ईश्वर सृष्ट स्वप्नके देह लोक और विषयोंका आप एकही भोक्ता होता है ऐसेही समस्त ज्ञानेन्द्रियोंसे सब अनुभव करनेवाला योगी, उन सत्यस्वरूप आनन्दनिधिका भजन करे। और कहीं भोगमें आसक्त होनेसे आत्माका अधःपात होता है ॥ ३९ ॥ प्रथम अध्याय समाप्त ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

शुक उवाच । एवं पुरा धारणयात्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।
तथा ससर्जेदममोघदृष्टिर्यथाप्ययात् प्राग्व्यवसायवुद्धिः ॥ १ ॥
शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः ।
परिभ्रमंस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्मायामये वासनया शयानः ॥ २ ॥
अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तो व्यवसायवुद्धिः ।
सिद्धेऽन्यथार्थे न यतेत तत्र परिश्रमं तत्र समीक्षमाणः ॥ ३ ॥
सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैर्वाहौ स्वसिद्धे ह्युपवर्हणैः किम् ।
सत्यञ्जलौ किं पुरुधान्नपात्र्या दिग्वल्कलादौ सति किं दुकूलैः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः । सर्वसाक्षिणि सर्वेशे विष्णौ धार्यमितीर्यते ॥
दृश्यालम्वनरूपैवमुक्ता वैराजधारणा । ईहोच्यते तु तत्साध्या सर्वान्तर्यामिधारणा ॥ ० ॥

तत्र तावत् पूर्वोक्तधारणाया अवान्तरफलमाह । एवं या धारणा तया तुष्टाद्धरेः पुरा प्रलयसमये नष्टां सृष्टिस्मृतिं प्रत्यवरुध्य लब्ध्वा अप्ययात् प्राक्इदं विश्वं यथासीत्तथा ससर्ज । व्यवसायात्मिका वुद्धिर्यस्य सः अतएवामोघा दृष्टिर्यस्येति अतस्तया धारणया विश्वसृष्टिसामर्थ्यं भवति ॥ १ ॥

उपासनाफलादपि विरक्तस्य शुद्धात्मधारणायामधिकारः, अतो वैराग्यार्थं सर्वकर्मफलं निन्दति । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्य एषः पन्थाः कर्मफलवोधनप्रकारः । कोऽसौ अपार्थैः अर्थशून्यैरेव स्वर्गादिनामभिर्धीः ध्यायति तत्तदिच्छां करोति इति यत् । अपार्थत्वमेवाह तत्र मायामये पथि सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पश्यन्निव परिभ्रमन्नर्थान्न विन्दति तत्तल्लोकं प्राप्तोऽपि निरवद्यं सुखं न लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥

तर्हि सर्वथा कर्मफलत्यागे सद्य एव देहपातः स्यादित्याशङ्क्याह । अतः कविर्नाममात्रेषु भोग्येषु यावता अर्थेन अर्थो देहनिर्वाहो यस्य, सः तथाभूतः स्यात् । अप्रमत्तः तावन्मात्रेऽप्यनासक्तः । व्यवसायवुद्धिः नेदं सुखमिति निश्चयवान् । तदापि तत्र तस्मिन् अर्थे अन्यथैव सिद्धे सति तत्र प्रयत्ने परिश्रमं पश्यन् न यतेत ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिमाह सत्यामिति द्वाभ्याम् । कशिपोः शय्यायाः । स्वतःसिद्धे वाहौ सति उपवर्हणैः उच्छीर्षकैः । पुरुधा वहुप्रकारया अन्नपात्र्या भोजनपात्रेण ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

० ॥ १ ॥
निरवद्यम् इति । ऐकान्तिकात्यन्तिकलक्षणमित्यर्थः । तत्रैकान्तिकत्वं दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः आत्यन्तिकत्वं नाम निवृत्तस्य दुःखस्य पुनरनुत्पाद इति ॥ २ ॥
कविरिति । धीर इत्यर्थः ॥ ३—५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंवैराजधारणामुक्तामुमुक्षोर्हृदयेउपास्यन्तदुपासनानिष्ठस्यार्चिरादिनागतिश्च वक्ष्यन्नुक्तायावैराजधारणाया एवतावन्माहात्म्यमाहमुनिः । एवमिति एवंयाधारणातयातुष्टाद्धरेः पुराप्रलयसमयेनष्टां पूर्वकल्पेचतुर्मुखेन सहाविनष्टांस्मृतिं । सर्गविषयकज्ञानंप्रत्यवरुध्यलब्ध्वाव्यवसायवुद्धिः स्मृतिविषयव्यवसायरूपज्ञानः अतएवामोघदृष्टिरमोघायथावत्स्थितादृष्टिस्तत्तद्वस्तुविषयज्ञानं यस्यसतथोक्तः आत्मयोनिश्चतुर्मुखः अप्ययात्प्रलयात्प्राग्यथातथाससर्ज । पूर्वकल्पपदार्थसजातीयानेवपदार्थान्ससर्जेत्यर्थः अत्रयद्यपि पूर्वकल्पेविनष्टां स्मृतिंपरिलभ्येत्यनेनपूर्वकल्पेयश्चतुर्मुखः सएवास्मिन्कल्पेपिप्रतीयते । तथापि प्रतिकल्पंचतुर्मुखानांभेदएवन्याय्यः तत्तत्कल्पचतुर्मुखस्यब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसञ्चरेतेव्रह्मलोकेतुपरांनकालेपराभूतात्परिमुच्यन्तिसर्वेइतिमुक्त्यवगमेन पुनरावृत्त्यसम्भवाद्भगवत्पूर्णा कृपा —गाच्च । तथाहिवक्ष्यति भगवान् ऋषिमाद्यंनवध्नातिपापीयांस्त्वांरजागुणाः नात्मावसीदत्यस्मिंस्तेवर्षीयान्मदनुग्रह-
—स्मृतिशब्दः तथापीहसर्गविषयक ज्ञानमात्रपरः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

स्मृतिशब्दप्रयोगस्तुज्ञातृज्ञेयज्ञानानामत्यंतसाजात्याभिप्रायकृतः पूर्वदृष्टात्यन्तसजातीयेगवान्तरेसएवायंगौरितिप्रत्यभिज्ञावत् । ननुवैराजधारणयाविश्वसृष्टिसामर्थ्येविश्वसृष्टौचसत्यांसृष्टानां पातालादीनां वैराजपादतलादिरूपेणधारणेतीतरेतराश्रयत्वदामाति न च सृष्यमाणपदार्थविषयक ज्ञानसद्भावेन पातालादीनामवयवत्व कल्पनंयुक्तं स्मृतिं प्रत्यवरुध्येत्यनेन ज्ञानस्यापि धारणातोलभ्यत्वावगमात्सत्यं भगवन्नाभिकमलाच्चतुर्मुखे उत्पन्नेतपश्चर्ययाभगवतिप्रसन्ने भूयस्त्वंतप आतिष्ठविद्यांचैवमदाश्रयां ताभ्यामंतर्हृदिब्रह्मन्लोकान्द्रक्ष्यस्यपावृतान् । ततआत्मनिलोकेचभक्तियुक्तः समाहितः द्रष्टासिमांततंब्रह्मन्मयिलोकास्त्वमात्मनइति वक्ष्यमाणरीत्यास्रक्ष्यमाणेषुसर्वेषु पदार्थेषु दृष्टेषु तेषां च पदार्थानां भगवदवयवत्वेन धारणायांसृष्टिविषयज्ञानसृष्टिसामर्थ्यलाभस्यात्राभिधानात् । दैनन्दिनकल्पाभिप्रायंवा एवं प्रपञ्चशरीरकतदाश्रय भगवद्ध्यानाद्ब्रह्मणः सृष्टिक्षमत्वलाभउक्तः ॥ १ ॥

अथ मुमुक्षुभिर्हृदिउपास्यं रूपंवक्ष्यन् यावानर्थ उदपानेसर्वतः संप्लुतोदकेइतिन्यायेनवेदंमुमुक्षोः साकल्येनार्थानुपादेयत्वमाह । शाब्दस्येति शाब्दस्यशब्दात्मकस्य ब्रह्मणोवेदस्यैषपंथाएषादिक् कइत्यतआह यदितिअपार्थैरपगतपरमपुरुषार्थैःनामभिः स्वर्गादिविषयशब्दैर्धावुद्धिर्ध्यायतिचिरस्ताङ्करोतीतियत्स्वर्गादिफलेश्रुतेतत्रधीः । प्रवणास्यादित्यर्थः नाम्नांमारवत्त्वंनस्वरूपत इतिद्योतनार्थंनामपदप्रयोगः तृतीयाचाध्ययनेनवसतीत्यादिवद्वंत्वर्थेनाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकर्मणि बुद्धिप्रावण्यापादनमिति यवयंवेदमार्गइत्यर्थः स्वर्गादीनामपार्थत्वमेवाह परिभ्रमन्निति मायामयेप्रपञ्चेवासनयाऽनादिकर्मवासनयाशयानोवर्त्तमानः तत्रस्वर्गादिविषये ऽपरिभ्रमन्नर्थान्मोक्षतदुपायादीन्नविंदतेनलभते ॥ २ ॥

ननु मातापितृसहस्रेभ्योपिवत्सलतमोवेदआत्मोज्जीवनेप्रवृत्तः कथंनाममात्रसारभूतस्वर्गाद्यर्थकमेवोधयन्प्रतारयेदित्याशङ्क्यां परिहरन्मुमुक्षोरपेक्षितांशस्योपादेयतामाह । अतइति अतःवेदोक्तस्यसाकल्येनानुपादेयत्वात्कविःत्याज्योपादेयविषय विवेकवाननेनोक्ताशंकापरिहृता वेदोहितमःप्रचुराणांरजः प्रचुराणांसत्वप्रचुराणांचलोकानांवत्सलतयैवहितमववोधयति । यद्येषांस्वगुणानुगुण्येनस्वर्गादि साधनमेवहितंनाववोधयेत्तदाएतेरजस्तमःप्रचुरतयासात्विकफलमोक्षविमुखाः स्वापेक्षितफलमजानन्तः कामप्रावण्यवशाअनुपाये उपायभ्रान्त्या प्रनष्टाभवेयुरितिगुणत्रयप्रचुराणांस्वर्गादिफलानितत्साधनानिचाववोधयति । केवलसात्विकस्यतुमुमुक्षोस्तानि परित्याज्यानि परिगृहीतानिवातत्फलानिपरित्यज्यसर्वाणिकर्माणिमोक्षैकफलतयानुष्ठेयानीतिविवेकसम्पन्नः अप्रमत्तःकदाचिद्देहधारणाद्यर्थतया परिग्राह्येष्वप्यन्नपश्वादिष्वनासक्तः व्यवसायबुद्धिः स्वर्गादीनांक्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिश्चयात्मक ज्ञानवान्नामसुनाममात्रसारभूतेषुभोगेषुयावदर्थःस्यात् यावत्प्रयोजनवान्स्यात्नतुप्रयोजनाभासेषुरतःस्यादित्यर्थः । नानाविधेषुफलेषुतत्साधनभूतेषुबहुषुकर्मसुवेदबोधितेषुसत्स्वपियावतादेहधारणमुपासनानिर्वृतिश्चभवतितावत्परिग्रहवान्स्यादित्यर्थः देहधारणार्थं क्षुद्रफलेष्वपियतितव्यमित्यतआह । सिद्धइति अर्थेऽपेक्षितेऽर्थेऽन्यथापूर्वकर्मानुरूपेसिद्धेसतितत्तत्क्षुद्रफलतदुपायादिष्वपिनयतेत कथम्भूतोनयतेततत्रयत्नेक्रियमाणे परिश्रमंसमीक्षमाणःभवितव्यमेवभवतिपरिश्रमस्तुफलातिइत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यथासिद्धिविवृणोति सत्यामित्यादिनाद्वयेन क्षितौसत्यांकशिपोः शय्यायाःपर्यंकादेःप्रयासैस्तदर्जनानुकूलप्रयत्नैःकिंनकिमपि । किंतुपरिश्रमएवेत्वर्थः स्वतःसिद्धेबाहौसत्युपवर्हणैः किंअञ्जलौसतिपुरुधान्नपात्र्यानानाविधैर्भोजनपात्रैर्णाकिंउपाधानैः दिक्ष्वल्कलादौ सतिदिक्षूत्तरीयस्थानीयासुसतीषुवल्कलेषुअन्तरीयस्थानीयेषुसत्सु नतुवल्कलाभावेदिक्षुसतीष्वित्यर्थः स्वरसःअपविनकरोनग्नइति नग्नस्यकर्मानर्हत्वस्मरणान्मुमुक्षोरप्यावश्यकानामनुष्ठेयत्वात् दुकूलैःक्षौमैःकिं ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवंवैराजाख्यस्थूलरूपस्यधारणाश्रयत्वमुक्त्वाऽस्मिन्नध्यायेतदहृदयकमलकर्णिकान्तर्वर्त्तिनोहरेरात्माख्यरूपस्य धारणाविषयत्वं तदुपासकानांफलंचापदिशति । तत्रप्रथमतोधारणायांक्षिप्रप्रवृत्तयेकुत्रकस्यदृष्टफलेयं धारणेतिशङ्काशंकुमुन्मूलयन्ब्रूहियद्वाविपर्ययमितिप्रश्नंपरिहरति एवमित्यादिना आत्मापरमात्मायोनिःकारणंयस्यसतथासब्रह्मा पुराआदिसृष्टौकालेननष्टान्तिरोहितांप्राक्कल्पविषयांस्मृतिमेवमुक्तधारणयाप्रत्यवरुध्यांऽकुरीकृत्यंप्रतिलभ्यतुष्यन्नलंबुद्धिंगच्छन्व्यवसायेजगत्सर्जनलक्षणोद्योगेबुद्धिर्यस्यसतथा ततएवधारणायाएवामोघदृष्टिः अप्ययात्प्रलयात्पूर्वंयथावस्थितंतथेदंजगत्ससर्जेत्यन्वयः ब्रह्मणोदृष्टफलत्वादियंविश्वसनीयेतिविज्ञायते ॥ १ ॥

वाङ्मनोऽगोचरस्यकथंधारणावलंबनत्वमत्राह शब्दस्येति उक्तप्रकारेणश्रोतव्यादित्वेनविपश्चितांसंमतत्वात्स्वतन्त्रत्वात् ब्रह्मादिसर्वजगत्स्रष्टृत्वात्सर्वांतःस्थितत्वात्सर्वस्यतदधीनत्वात्सर्वगुणसम्पूर्णत्वाच्चशब्दस्यब्रह्मणोवेदादिसर्वशब्दराशेरेषहरिः पन्थाविषयोमुख्यवाच्यइत्यन्वयः । इन्द्रादिनाम्नांपुरन्दरादिष्वेवरूढत्वात्हरेस्तन्नामवाच्यत्वेरूढैःकाप्यप्रयोजकत्वमत्राह यन्नामभिरिति मायामयईश्वरेच्छानिर्मितत्वात्तदधीनेसंसारेशयानः परिभ्रमन्किमप्यजानन्वर्तमानोतएववासनयानानाकर्मवासनया नानायोनिषुपरिभ्रमन्योजीवस्तस्यधीर्यत्पुरन्दरादिकमिन्द्रादिनामभिर्ध्यायति तत्रपुरन्दरादावर्थानिन्द्रादिनाम्नामनुपहतपरमैश्वर्यादिलक्षणान्नविन्दतेअलम्बुद्धिन्नप्राप्नोति किञ्च तदुपास्त्यातेभ्यःपुरुषार्थांश्चनलभते । कुतइत्यतउक्तं अपार्थैरिति तत्रैश्वर्याद्यर्थानामसम्भवात् अतोहरिरेवपरमैश्वर्यादिगुणाकारत्वेनाभिधेयइतिसएवस्मर्तव्यइति अन्यत्सर्वंनस्मर्तव्यंप्राधान्येनेतिभावः अनुपसर्गात्क्लिप्प्रत्ययविधानाद्ध्यायतीनिर्धीर्ज्ञानाश्रयः पुरुषोवायदित्यस्याव्ययत्वेनापार्थैरित्यनेनसंयोज्ययदपार्थैर्यस्मिन्पुरन्दरादावपार्थैरिन्द्रादिनामभिः पुरन्दरादिकन्ध्यायतितत्रपुरन्दरादाबितिवा सर्वनामायतोविष्णुस्तदन्यार्थान्नतुस्मरेदितिस्मृतिप्रसिद्धिंहिशब्देनाह ॥ २ ॥

सर्वशब्दानांविष्णवैकविषयत्वेविदुषामभिवादनादिसर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गइतितत्राह अतइति एवंसर्वनामार्थतयाहरिरेवध्येयस्तद्व्यवहार्यश्चयतोऽतःकविःसर्वज्ञः । अप्रमत्तोजागरणशीलोनाम्नांहरिविषयत्वमविस्मरन्नित्यर्थः अतएवव्यवसायबुद्धिर्निश्चयबुद्धिर्नामसुहरीतरविषयेषुघटादिषु अभिवदनादिनायावदर्थः स्वप्रयोजनंयस्यसतथास्यात् । नातोधिकप्रयोजनइत्यर्थः अन्यथाघटादिलोकविषयव्यवहारान्तरेणार्थेस्वप्रयोजनेसिद्धेस्वयमेवसम्पन्नेनतत्रयतेतेत्यन्वयः कुतोत्राह तत्तदिति तत्तत्पदार्थेषुतत्तत्परिश्रमम‍र्थपुत्र्यभावेनमनःक्लेशं

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इदानींस्वतःसिद्धिप्रकारंदर्शयति सत्यामिति देवनिर्मितायांक्षितौसत्यांक्षिपा शय्यायां सम्पादनेप्रयासैःकिनकिमपिप्रयोजनं ! शरीरयात्रानिर्वाहस्यद्रव्यान्तरणासिद्धत्वादितिभावः । बाहौस्वसिद्धेस्वतोऽनायासेनसम्पन्नेसतिउपवर्हणैःशिरःपीडरच्छीर्षकैःकिं । कराञ्जलौसतिपुरुभिर्विस्तीर्णैःपर्णपात्रैःकिं वर्हपर्णदलंपत्रमित्यमिधानं दिशामेववस्त्राणांलाभेसतितुकूलैर्निष्कापाद्यक्षौमादिवसनैःकिं ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

० ॥ १ ॥
शाब्दस्येति । यत् यस्मात् यं श्रुत्वेत्यर्थः ॥ २—५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

माननेयविनिर्द्धारस्तत्वार्थेविनिरूपितः । फलसाधननिर्द्धारोद्वितीयेविनिरूप्यते ॥ १ ॥
द्विविधस्तत्वनिर्द्देशोवाह्याभ्यंतरभेदतः । बाह्योनिरूपितस्तत्रमानमेयपुरःसरं ॥ २ ॥
आन्तरोमन्नमार्गेणफलसाधनवाधतः । अतःसाधननिर्द्धारःप्रथमंक्रियतेस्फुटः ॥ ३ ॥

पश्चात्फलस्यनिर्द्धारस्ततस्तत्वफलिष्यति एवंपूर्वाध्यायेसर्वेषांवस्तूनांप्रमाणतः प्रमेयतश्चतत्वं निर्द्धारितं । भिन्नतयाप्रतीतानामपिभगवतिप्रवेशात् । भगवतोद्रष्टृत्वाच्च प्रसङ्गाद्भगवतः साधनत्वं फलत्वंचोक्तं तथापि वाह्यत्वान्नतयोस्तत्वनिर्द्धारः इदानीं सर्वेषांकेनरूपेणसाधनताकेनरूपेणचफलतेतिविचार्यते । तत्रत्यागविषयत्वेनसाधनता । अवान्तरफलत्वे न च फलतेति सर्वपरित्यागेन जीवस्यरूपस्यसाधनत्वंब्रह्मस्वरूपस्य च फलत्वं निर्द्धारितं भविष्यति तत्रपूर्वोक्तफलस्यसाधनस्य वा प्रकृतोपयोगंवक्तुंवैराग्यशेषत्वेनतदुपयोगमाह एवंपुरेति तथासामर्थ्यंफलमितिकेचित् तद्ब्रह्मणःस्वतःसिद्धत्वात्नष्टस्मृतेः प्रत्यवरोधवचनाच्चविचारणीयं नष्टपदेनचसर्वथानाशेपुनस्तुष्टेनभगवतातत्संपादनेतोषहेतुत्वमेवभवेत् ननुसामर्थ्यहेतुत्वमपि अन्यथासिद्धत्वात् । अत्रतुपूर्वविस्मृतोत्पत्त्यावहेतुत्वेदृढवैराग्यहेतुत्वं भगवत्तोषेवासर्वहेतुत्वमिति । प्रथमन्तत्प्रत्यवरुध्यपुनःससर्ज्जेतिसम्बन्धः तुष्टादितिहेतौपंचमी तुष्टाद्भगवतःसकाशाद्भगवतोहेतुभावाद्वायथापूर्वंतथाससर्ज्ज । तोषेपूर्वज्ञानमेवहेतुः यथाकश्चित्कञ्चनपदार्थसङ्गोप्यवालकंव्यामोहितेसचेदुपायेनतज्जानीयात् तदासन्तुष्टोभवेत्पितृत्वात् तथास्वस्यापिसृष्टेः पूर्वंभगवन्निकटे स्थितत्वात् भौमभोगार्थमागतस्यतद्विस्मरणात् । उपायेनतत्स्मरणानसन्तुष्टः सन्स्वरूपंप्रापयेदितिमुख्यंसाधनंपूर्वोक्तधारणैव तोषसाधनपक्षेपितुष्टेतुतत्रकिमलभ्यमितिन्यायेनअन्यत्सर्वंसुगमम्भविष्यतीतितदवश्यंसाधनंकर्त्तव्यं । सृष्टिसामर्थ्यंतत्वप्रयोजकं । परमधिकारित्वेनप्रतिवन्धकं आत्मयोनिर्ब्रह्मा नष्टांविस्मृतांस्मृतिपदार्थज्ञानसृष्टेरनादित्वात्पूर्वमपिस्मरणेनैवक्तं अतःसंस्कारनाशोनोक्तः । तुष्टाद्भगवतःसकाशातिदंसर्वंभगवत्येवलीनंस्थितं पुनस्तथैवयथाप्ययात् प्रलयात् प्राक्पूर्वंयथेयंसृष्टिः यथावाव्यवसायात्मिकाबुद्धिर्यस्यतथाभूतःसन्तथाससर्ज्जेत्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमिहामुत्रार्थ फलभोगवैराग्यंसर्वविषयत्यागार्थं साधनान्तरमाह शब्दस्यहीति सर्वेविषयास्त्यक्तव्याः तत्रमहतांलौकिकवाधाभावेपिपरित्यागेवैदिकंवाधकंभवेत् । यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामइति तत्रयावज्जीवाधिकारस्यनित्याङ्गत्वेनप्रजाकामनादीनांवानित्यत्वेवैराग्यमकर्त्तव्यमेवस्यात् कर्त्तव्यत्वेवाआन्तरमेवकर्त्तव्यंस्यात् । आत्मन्यग्निसमारोपणंवाकृत्वाअग्निहोत्रंकुर्वाणएवप्रव्रजेद्वा जरामर्यादाग्निहोत्रंवाकुर्यात् सर्वेषांपदार्थानांश्रुतिमूलकत्वेनतद्विरोधेनपदार्थकल्पनाया अशक्यत्वात् । तस्माद्यथोक्ताएवपदार्थाः फलेसाधनेचावगन्तव्याः तस्माद्वैराग्यंपूर्वोक्तप्रकारेणशास्त्रार्थनिर्द्धारोवानसम्भवतीत्याशंक्यसर्वस्यापि. वेदस्यार्थमाह यथापरब्रह्मभगवानर्थरूपः । एवंवेदोपिशब्दराशिभूतं ब्रह्मअम्बुराशिवत् यथा ब्रह्मणिसर्वत्रानन्दः पूर्णतएवंशब्दब्रह्मण्यपिसर्वत्रफलमुच्यतस्वस्यब्रह्मत्वख्यापनाय शब्दप्रस्थानत्वाच्चशब्दमात्रं अर्थस्तुपरब्रह्मरूपमितिफलन्तद्वत् अन्यथाएकस्मिन्कर्मणिप्रतिसाधनंधर्मधर्मिभेदेनक्रियाभेदेनचउच्यमानानिफलानि अप्रामाण्यं अन्यानर्थक्यंवासम्पादयेयुः यथास्वर्गायवाएतानि लोकायरूपन्तइत्युपक्रम्यदाक्षिणहोमेआहुतिचतुष्टयनैमित्तिकेदक्षिणासंस्कारत्वेनक्रियमाणेगार्हपत्ये आहुतिद्वयं । आग्नीध्रउत्तरवेद्यांचैकैकाहुतिः तत्रप्रतिकर्मसंख्यादीनामपिमाहात्म्यंवेदेनबोध्यते द्वाभ्यांगार्हपत्येजुहोतिद्विपाद्यजमान प्रतिष्ठित्याइति यद्येतदाहुतिद्वयएवयजमानः प्रतिष्ठितःतदाअन्यानर्थक्यमेवस्यात् । विरोधेनाप्रामाण्यंवास्यात् विकल्पस्तुनभवत्येककर्मत्वात् किञ्च आग्नीध्रेजुहोतिअन्तरिक्षएवाक्रमतइति यद्याग्नीध्रहोममात्रेणैवअन्तरिक्षाक्रमणसामर्थ्यंस्यात् तदाश्रुतिः प्रमाणंस्यात् तत्प्रत्यक्षविरोधात् असम्भावितं आहवनीयेजुहोतिस्वर्गमेवैनंलोकंगमयतीतितदानीमेवयजमानस्यस्वर्गप्रापणमनिष्टमितिप्रवृत्तिप्रतिवन्धकताचस्यात् किञ्च आहुतिद्वयसंख्ययायजमानस्यात्रप्रतिष्ठितत्वमुक्त्वासौरीभ्यामृग्भ्यांगार्हपत्येजुहोत्यमुमेवैनंलोकंसमारोहयतीतिहोमसाधनऋचोः सूर्यप्रकाशकत्वेनधर्मेण स्वर्गाक्रमणलक्षणंफलमुक्तं तच्चसंख्याफलेनविरुध्यते एवंसर्वत्रबहुफलत्वंअन्योन्यविरुद्धफलत्वञ्चकर्मणांवदन् अप्रामाणिकमेवस्यात् अतःप्रामाण्यार्थंकिञ्चित्तात्पर्यंवर्णनीयं यथाचशब्दार्थोवाधितोनभवेत् तथाचवर्णनीयं । तत्रषोडशऋत्विग्रूपयजमानात्मकस्ययज्ञस्यसर्वलोकान्तःपातिनः भगवद्रूपस्यलीलासर्वत्रवर्ण्यतेयथास्वर्भगवान् एकत्रैवसर्वरसानांविद्यमानत्वात् सर्वत्रसर्वपूर्णोपियथायत्रयेनभोगेनलीलांकृतवान् तथावेदोवदतीति निश्चीयते ततश्चकांडद्वयेपि अयमेवभगवान्विराट्रूपः यज्ञापरनामाप्रतिपाद्यइतियदस्माभिःस्थूलाधारणाउक्तावेदेनापितदेवोक्तेतिशब्दस्यब्रह्मणः असमुद्रुरूपएवपन्थाः किन्तु लोकोभ्राम्यतिवाक्यार्थापरिज्ञानात् यतः यत्रस्थितैर्नामभिः वाक्यार्थे सम्बन्धरहितैरेवपदार्थे विनिश्चित्यसाधनतांज्ञात्वातत्तदिच्छांकरोति ततस्तमेवार्थंध्यायति नहिपदानांवाक्यार्थवोधनेपदार्थेष्वपिबोधकत्वं युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । अतः—र्थैरपार्थैरेवनामभिर्लोकोभ्राम्यति । ततःस्वबुद्ध्यावेदार्थंमत्वातत्रतत्रबुद्ध्यापरिभ्रमन्तदर्थंकर्मवाकुर्वन् अर्थान्फलत्वेनोकान्नविन्दति । —र्थानतमेवार्थंविचारयन्शयानोभवति । महामोहेनिमग्नोभवतीत्यर्थः तस्माद्स्मदुक्तेवेदोक्तेचभेदाभावात्

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

ननु यदि वेदो भिन्नप्रकारकमप्यर्थं प्रतिपादयेत् । तदा कस्यापि कोऽपि पुरुषार्थो न सिध्येत् सर्वकरणासामर्थ्यात् तस्मान्नैयं निर्णयो युक्त इत्याशं-क्याह प्रसिद्धार्थानुवादकत्वेन महावाक्यार्थोपयोगार्थमवांतरफलान्यनुवदति । तानि लोकसिद्धत्वाद्युक्तियुक्तानि [illegible] फलार्थकत्वस्य । नि यथा धन्वमिव प्रपा अस्ति । अग्नेः स्तुतौ लोकसिद्धप्रपा [illegible] तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेत [illegible] फला निःप्रत्यूहसंपा-दीनि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि । महावाक्यार्थोपयोगीनि [illegible] लोकवर्णनरूपमवगंतुं निपुणो मत्वा यद्यनुवादफलेषु साधनेषु यस्य कार्यं सिध्यति तावन्मात्रपरः स्यात् । ज्ञानादानेऽपरता [illegible] शमदमादि [illegible] आत्मन्येवात्मानं पश्येत् । एवं सर्वमिदं जगत् समूतं स मृत्युमित्युक्तः [illegible] मृत्युमुखसाक्षीविज्ञानिति । [illegible] संहाररूपं यथा यस्य यस्याधिकारः तावन्मात्रं भवेत् । तत्राप्यप्रमत्तः । नश्येवं ज्ञानमार्गेणापि अप्रमत्तं विलिरपक्षेणा कार्यं सिध्यति । नन्वेवं गो धूमराशिपतितयवो द्धारणवत्तत्र तिनद्व चक्षुरालोकादिबलाभावात् अशक्यमेवस्यादित्याशंक्याह व्यवसायबुद्धिरिति । व्यवसायात्मिका बुद्धिर्यस्य अतिवि चारेण सर्वमालोड्य स्वार्थमुद्धृत्य निश्चित्य तत्साधनकरणार्थं [illegible] । तत्र किं कर्तव्यमित्याकांक्षायां प्रथमतो लोकप्राप्तं देहादिनिर्वा हार्थं कार्यं न कर्तव्यमित्याह सिद्धेऽन्यथार्थ इति । अन्यथैव कालेन भगवता वा स्वभावेन कर्मणा लोकैर्वा देहनिर्वाहे सिद्धे स्वयं तत्र प्रयत्नं न कु र्यात् स्वस्यापि परिमितः प्रयत्नः । स भगवत्सेवार्थं स्थापितो नान्यत्र विनियोगमर्हति किंच नसत्परिश्रमं समीक्षमाणाः । न केवलमन्य थासिद्धत्वमात्रं दूषणं । तत्र देहनिर्वाहे तत्तत्परिश्रमं तेषां तेषां परिश्रममेकस्मिन् [illegible] दिपदार्थे देहेन्द्रियबुद्ध्यादीनां परिश्रमं समीक्षमाणाः नयत्नेतेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

अन्यथा निर्द्धिकरं चबाधयति । सत्यां क्षिता विति क्षितौ विस्तीर्णायां प्रसारित शय्यारूपायां बालकादी कोमलरूपायां । उपार्जन फलशय्यातिरेकाणां वसत्यां सिद्धायां काशिपोः तूलिकायाः । वस्त्रकार्पाससीवनधूननास्तरणप्रयासैः किं फलं । साधनसुखस्य तुल्यत्वे [illegible] दुःखाधिक्यात् । किंच स्वतः सिद्धे [illegible] महापुरुषस्य इन्द्रियावैकल्पशंकाभावादेवमुक्तम् । उपबर्हणैः शिरस्पृष्ठताः साधनभूतैः । भुजयोः पादायाश्च सतूलवस्त्रपुटैः किं प्रयोजनं । शिरं वाक्यम अतस्तात् पर्येण कल्पयता करपात्रेणापि भिक्षानिर्वाह अनेक विध [illegible] मध्यार्थं किं सर्वप्रयासानुसंधानं कर्तव्यम् उष्णकाले दिशः । शीतकाले वल्कलादीनि अदिशब्देन चीरपर्णादीनि । दुकूलैः पट्टवस्त्रैः किं किंच नहि विरक्तस्य जनैरपि किं । लोकानपि सर्वैस्तकव्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

द्वितीये चिद्घनवपुर्धारणा सिद्धयोगिनः । देहं जिहासोः सायुज्यप्राप्तावुक्तं सृतिद्वयम् ॥
भगवत्स्वमिहारोप्य दृश्यप्राकृतवस्तुषु । धारणोक्ताथ तत्साध्या भगवद्धारणोच्यते ॥

उक्तलक्षणधारणाया अवान्तरफलमाह । प्रत्यवरुध्य प्राप्य तुष्टात् परमेश्वरात् । अप्ययात् प्रलयात् प्राक् इदं विश्वं यथासीत् तथा ससर्ज्ज । व्यवसायं भगवत्प्रेरणावशात् स्रक्ष्याम्येवेति निश्चये बुद्धिर्यस्य सः ॥ १ ॥

अत्र म्रियमाणाः किं कुर्वीतेति प्रश्ने स्वर्गसाधनं यागादिकं कर्मैव कुर्वीतात्र वेदः सर्व एव प्रमाणमित्याचिरुषास्तत्र कांश्चन प्रत्याह । शाब्दं शब्दमयं ब्रह्म वेदस्तस्य एष पन्थाः । कोऽसौ यत्नामभिः नाममात्रैरेव स्वर्गादिभिः धीः साधकस्य बुद्धिः ध्यायति स्वर्गे सुखमेव प्राप्स्यामीति विचारयति वृथैव । यतोऽपार्थैः अपार्थत्वमेवाह मायामये तत्र स्वर्गादौ सुखमिति वासनया शयानः स्वप्नान् पश्य-न्निव परिभ्रमन् अर्थान् न विन्दति तत्तल्लोके प्राप्तोऽपि क्षयिष्णुत्वाच्चिरं सुखं न लभते इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं योगप्रसङ्गे एव कर्मिणां मतम् अतिबहिरङ्गत्वेन स्पष्टमेव विनिन्द्य कर्मफलेषु वैराग्यं भक्तज्ञानिभ्योऽपि [illegible] योगारूढानाम-त्यन्तकर्तव्यत्वमाह । अतो बुद्धिमान् भोगार्थं न यत्नेत न यतेत च । किन्तु कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता इत्युक्तन्यायेन नामस्तु भोग्यवस्तुषु यावता अर्थेन स्वीकृतेन अर्थः स्वकर्त्तव्यस्य [illegible] आप्तो यस्य तथाभूतः स्यात् । यतोऽयम् अप्रमत्तः स्वसाधनसिद्धौ सावधानः । किञ्च विघ्नबाहुल्यदर्शनेऽपि [illegible] । व्यवसायबुद्धिः यद्भवेत् तद्भवतु मया तु यन्निश्चितं तन्निश्चितमेवेति दृढविचार इत्यर्थः । किञ्च यावदर्थतापि कर्त्तव्यत्वेनोक्ता न तु स्वतः समर्थस्येत्याह । अन्यथा प्रकारान्तरेण अर्थे स्वदेहनिर्वाहे सिद्धे सति तत्र विक्षेपकल्प्यतां न यतेत । स्वतः तत्र परिश्रमं धनिकजनोपासनादिकम् ॥ ३ ॥

समर्थस्याप्यसिद्धिमाह सत्यामिति । कशिपोः शय्यायाः बाहौ स्वसिद्धे स्वतः सिद्धे सति उपबर्हणैः [illegible] पुरुधा पुरुः बहुः प्रकारं धा अञ्जलिपात्रया भोजनपात्रेण ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये साधनरूपात् स्थूलविग्रहवतो वैराजस्य भगवतो धारणोक्ताऽनी [illegible] शरीरस्य धारणां वक्तुं पूर्वोक्तधारणाया अवान्तरफलमाह एवमिति एवमुक्तलक्षणया धारणया तुष्टात् प्रजापुर प्रलय [illegible] न्तर्निमग्नस्य पूर्वकल्पतुल्यायाः [illegible] प्राप्य अतएव [illegible] अतएव व्यवसायबुद्धिः आत्मयोनिर्भगवत्पु-त्रः ब्रह्मा अप्ययात् प्रलयात् प्राक् इदं विश्वं यथासीत् तथा तादृशमेव ससर्ज्ज "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः ननु पूर्वं सृष्टिकर्तुं-र्ब्रह्मणः [illegible] इति वचनात् तयोर्नैमित्तिकत्वात् [illegible]

[illegible] तदप्रतिनाशसंभवात् ॥ १ ॥

चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां नैवाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
रुद्धा गुहाः किमजितोऽवति नोपसन्नान् कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥५॥
एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।
तं निर्वृतः सन्नियतार्थो भजेत संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥ ६ ॥
कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्तामृते पशूनसतीं नाम कुर्यात् ।
पश्यन् जनं पतितं वैतरण्यां स्वकर्मजान् परितापान् जुषाणम् ॥ ७ ॥
केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एवंपंथाःतस्यनभवति कस्य यत्यस्यबुद्धिः अपार्थःपुरुषार्थवर्जितः नामभिर्नामेतिरूपस्याप्युपलक्षणंतथाचनामरूपैरित्यर्थः अध्ययनेन-वसतीतिवचृतीयाहत्वर्थे हेतुभूतः दाराऽपत्यादिभिः ध्यायति अतएवमायामयेप्राकृतेलोकेवासनयाशयानः परिभ्रमनूतश्रमायामयेतानर्था-न्स्वकर्मानुरूपान्दारापत्यादीन्विदतेनतुयोगसिद्धिमित्यर्थः ॥ २ ॥

एवंबद्धजीवस्वभावमुक्त्वावक्ष्यमाणधारणायां अधिकारिणं मुमुक्षुं प्रतिरहस्यमुपदिशतिभगवान्शुकः । अतइतिपञ्चभिः अतो-बद्धस्यविवेकिनोनामरूपासक्त्यायोगेऽधिकाराभावाद्धेतोः कविःक्रान्तदर्शीहेयोपादेयविवेकवान् । व्यवसायबुद्धिः सर्वपरित्यागपूर्वक हरिभजनकर्तव्यमितिनिश्चयवान्मुमुक्षुःनामसुनामरूपेषु भगवद्ध्यानयोगे [illegible] अनधिकारापादकेषु [illegible] । भोजना-च्छादनादिरूपोहरिसेवार्थं देहधारणार्थकोऽर्थोयस्यतथाभूतःस्यात् । भोजनाच्छादनादिनिर्वाहकेषु नामरूपेष्वप्रमत्तोऽनासक्तः । ताव-न्मात्रेऽप्यर्थेऽन्यथासिद्धेभूयोमयतेततत्रयत्नेपरिश्रमंसमीक्षमाणः ॥ ३ ॥

सिद्धेऽन्यथार्थेइत्येतद्विवृणोति सत्यामितिद्वयेन क्षितौपृथिव्यांसत्यांकशिपोः शय्यायाः पर्यङ्कादेःप्रयासैः प्रयत्नैः किनकिमपि स्वतःसिद्धेवाहौसतिउपबर्हणैः शिरोपधानैःकिम् अञ्जलौसतिउरुधाबहुविधया अन्नपात्र्या किम् । दिग्वल्कलादावितिवल्कलादौसतितद्-भावेदिक्षुसतीष्वित्यर्थः सर्वात्यतत्यागिमुमुक्षुविषयम् अतएवाकेशुकलक्षणंदिगंबरमिति । "अपवित्रकरोनग्न" इत्यादिवाक्यंतुकेवलकर्म-विषयम् आविनावस्त्रखंडादिपरिग्रहः बहुयत्नसाध्यैर्दुकूलैः किम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका

द्वितीय अध्याय।

श्रीशुक उवाच—ऐसी धारणासे सन्तुष्ट ईश्वरसे प्रलयकालकी नष्टस्मृतिको फिर प्राप्तकर निश्चय बुद्धि, आत्मयोनि (ब्रह्मा) ने यथावत् इस जगतकी सृष्टिकी। जैसी प्रलयके पूर्वमें थी ॥ १ ॥ [illegible] शब्दब्रह्मका यही [illegible] नामोंसे सत्यकी बुद्धि ध्यानकिया करती हैं और वह सब मिथ्या अर्थात् मनवासना [illegible] वासनासे मायामय पथमें शयान अर्थोंको नहीं प्राप्त होती है ॥ २ ॥ [illegible] इसीसे कवि (ज्ञानदर्शी) को चाहिये कि नाममात्र को (मिथ्या) अर्थोंमें [illegible] रहै। और अर्थके मिथ्या होनेमें निश्चय बुद्धि हो और परिश्रम देखकर अन्यथा (स्वतः) सिद्ध अर्थमें यत्न न करे ॥ ३ ॥ [illegible]

(भूमिके रहते शय्यादिसे क्या प्रयोजन) [illegible] पृथ्वी के रहते पलङ्गका क्या प्रयोजन है [illegible] अपनी बाहु अपने शरीरमें है [illegible] उपबर्हण (तकियों) का क्या प्रयोजन है अञ्जली रहते थाली लोटा कटोरा की क्या [illegible] दिशा और वल्कलके होते वस्त्र से क्या काम है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ननु दिकमन्नानाम नस्त्वमेव वैकल्यम् [illegible] स्याच्च यत्नं विना [illegible] तत्राह । चीराणि वस्त्र-खण्डानि । परान् विस्राते पुष्णन्ति फलादिभिः [illegible] गुहाः किमिदयः ननु [illegible] हरिः उपसन्नान् शरणागतान् किं न अवति न रक्षति । [illegible] भोजनाच्छादनचिन्ता वृथा कुर्वन्ति [illegible] योऽसौ विश्वम्भरो देवः कथं भक्तानुपेक्षते इति धनमदान्धान् [illegible] ॥ ५ ॥

तदा तेन किं कर्त्तव्यम् [illegible] सेव्य इत्याह । एवं विरक्तः सन् तं भजेत । भजनीयत्वे हेतवः स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः । अत आत्मा [illegible] भजनीयगुणः । अनन्तः नित्यः । य एवम्भूतः स

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

एतदेवान्यचिन्तानिन्दया द्रढयति क इति। तं तथाभूतं परस्य हरेरनुचिन्तां धारणामनादृत्य पशून् कर्मजडान् विना "यथा पशुरेव स देवानाम्" इति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्यात्। तया चिन्तया वैतरण्यां पतितं तत्र च स्वकर्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशान् सेवमानं जनं पश्यन्। वैतरणी यमद्वारस्था नदी तत्तुल्यत्वात् संसृतिर्वैतरणी॥ ७॥

तामेव धारणां सविशेषमाह केचिदिति षड्भिः। केचिद् विरलाः। स्वदेहस्य अन्तर्मध्ये यद् हृदयं तत्र योऽवकाशस्तस्मिन् वसन्तम्। प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठयोर्विस्तारः स एव मात्रा प्रमाणं यस्येति हृदयपरिमाणं तत्रोपचर्यते। कञ्जं पद्मम्। रथाङ्गं चक्रम्॥ ८॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी।

निश्चितेति। निश्चितं स्वरूपं येन स निश्चितस्वरूप इति॥ ६—९॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका।

ननु वल्कलमसंतोयंवासःस्थानश्रयाश्चादिप्रयत्नंविनाकथंप्राप्येततत्राह। चीराणीति जीर्णवस्त्रखण्डानि पथिमार्गेनसन्तिकिं। परभृतःपरान् बिभ्रतिपुष्णातिफलादिभिर्येतेऽध्रिपाः भिक्षांनदिशन्तिवाकिनभ्यंछन्तिकिमित्यर्थः। सरितोनद्यःअशुष्यन्किं गुहाःपर्वतबिला-निरुद्धाःनिरुद्धाःकिं ननुकदाचिदेषामलाभेकिंकार्यंस्यात्तत्राह अजितइतिउपसन्नान्शरणागतानजितःसर्वेश्वरःनावतिनरक्षतिकिं। कथमेवमनेनतयोबुधः तेनांभरकार्यानभिज्ञात्कस्माद्धेतोः भजन्तिकविभिरन्नाद्यर्थंसम्पिबुधैरन्नाद्यानभजनीयाइत्यर्थः॥ ५॥

इतरंतु:सेव्याःहरिस्तुसुसेव्यउक्तरीत्यावस्थितेरवैतृष्ण्याद्भगवत एवप्रीतिविषयत्वादित्याह एवमिति स्वचित्तेस्वकीयचित्ते एवंसिद्धे-उक्तानुसन्धानपरेसतिविषयान्तरविरक्तचित्तविषयभूतोयआत्मन्वाद्दिगुणाकः यत्रचयस्मिन्सेव्यमाने संसारहेतूपरमश्चबन्धहेतुभूता-विद्यानिवृत्तिश्चभवतितंभजेतेत्यन्वयः भजनीयत्वस्योपपादकगुणानाह आत्मेत्यादि आत्माऽन्तःप्रविश्यधारकः भाव्येस्यशरीरस्य जीवा-त्मनःधारकःपरमात्मानुवर्त्तित्वंयुक्तमित्यभिप्रायः यतआत्माऽतएवप्रियःनिरतिशयप्रीतिविषयकः आत्मसम्बन्धादेवहिदेहापत्यकलत्रादि-कंसर्वंप्रियवद्भासते आत्मनोऽप्यात्मत्वात् प्रियत्वमितिनिरतिशयसुखस्वरूपत्वस्याप्युपलक्षणम् अतएवार्थःनिरतिशयपुरुषार्थस्वरूपः निरति-शयसुखमेवहिपरमपुरुषार्थः पुरुषार्थस्वरूपस्यापितुर्भगवतोऽभजनीयत्वंस्यादतआह भगवानुद्देशगतिमत्समस्तज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्य-तेजःसम्पन्नःस्वरूपस्यज्ञानादिगुणानाञ्चापरिच्छिन्नत्वशङ्कांव्यावर्त्तयति अनन्तइतितमुक्तविधं स्वप्राप्तिविरोधिभूताविद्यानिवर्त्तकमात्मानं [illegible] नियतार्थः नियतप्रयोजनः फलान्तरनिवृत्तइत्यर्थः उपासीते-त्यर्थः॥ ६॥

एतदेवार्थान्तरचिन्तानिन्दयाद्रढयतिकइति तमीश्वरमनादृत्य [illegible] ईश्वरचिन्तामनादृत्येत्यर्थःकोलोकः ऋतेपशून्पशून्विनापरानु-चिन्तामर्थान्तरचिन्तामसतीमशोभनांकुर्यान्नामपशुरेवतथाकुर्यात्तथाकुर्वन्पशुरित्यर्थः परानुचिन्तयावैतरण्यां यमलोकसिन्धौतत्सदृशे संसारइत्यर्थः। पतितं तत्रचस्वकर्मजानाध्यात्मिकादिक्लेशाननुभवमानंपश्यन्कःकुर्यादितिपूर्वेणसम्बन्धः॥ ७॥

एवंफलान्तरलतुपायनिवृत्तस्य भगवद्ध्यानप्रकारमाह केचिदित्यादिना भगवदुपासनायाःदुर्लभत्वेन उपासकबाहुल्याभावात्केचिदित्युक्तिः स्वदेहस्यान्तर्मध्ये हृदयाख्याकाशे [illegible] प्रादेशमात्रं प्रादेशः [illegible] परिमाणस्य [illegible] प्रादेश-[illegible] इतिचोक्तं [illegible] उपा-[illegible] हृदयकमलस्याङ्गुष्ठमात्रत्वात् [illegible] प्रादेशस्तत्परिमितमित्यर्थः [illegible] पुरुषकाश्चिद्योगेश्वराःधारणया [illegible]॥ ८॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली।

ननु [illegible] आह चीराणीति [illegible] गुहारुद्धाःपिहिताःकिं केनचिदितिशेषः गुहासु [illegible] कर्मार्थ [illegible]॥ ५॥

[illegible] एवमिति [illegible] "[illegible]" इतिनिश्चितार्थः [illegible] तत्फलमवाह संसारेति [illegible] किन्तु-

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

भजनीयस्य [illegible] नित्यपदेनानुगुणोपसंहारेणाकाङ्क्षामितयवदतस्तद्गुणकथनपूर्वकं तत्रैवोपासनमप्याकुर्विन्नितिपक्षे तत्पक्षमाह । स सर्वधीविदिति "प्राणएवैतस्मिन्पुरे जागर्ति" इतिश्रुतेः पञ्चवृत्तिरेकोमुख्यप्राणएवयथासुप्तजनस्येक्षिता दृष्टा । तथा स हरिः सर्वान्वेश्यति सर्वविन् हृदिस्थित्वा-नुभूयवेद्यानंदानुभवनात् सर्वगुणपूर्णः आत्मा स्वामीत्येवंगुणानुपसंहृत्य सत्यसर्वतः सारमानन्दनिधिं तमिष्णुं भजेतोपासीत आधिक्या-न्यादिसमुद्भवेऽप्युपासनेनद्वितीय्यामित्यादौ यानोक्तसर्वात्मनेति अतोऽन्यतः परमात्मानुपासनेऽपि आत्मघातः अद्वितकरणादिनाऽस्वात्महननमेव व्यादि [illegible] नित्यत्वं [illegible] त्वेनभ्रामि स्थाद्वित्यन्वयः चशब्दस्तत्तद्योग्यतानुसारेणेत्यस्मिन्नर्थे "यथैकस्तु यहून्सुप्तानसुप्तः पश्यति प्रभुः यथैवभवनाद् [illegible] विष्णुरनुभूः परिकीर्तित" इत्यादेरुक्तएवार्थ इति । स्वेच्छयानुकूलविग्रहग्रहणाद्वाऽनुभूः अनेनप्राणेनदत्तानि चेष्टालक्षणानिकर्माणीत्यानन्द शब्देनकर्मानुयुञ्जन्नेतेषांफलपर्यन्तं [illegible] पालनत्वात् [illegible] निर्धारितस्तत्र ॥ ७ ॥

भगवदुपासनामकुर्वाणस्यपशोरपिविलक्षणत्वं नास्तीत्याह कस्तामिति नरकं विगतवरणात्वादेतद्वीणामनर्हीयनशयांहरेरनुपासनाख्य-दोषात्पतितं स्वकर्मजान्स्वकृतकर्मसमुद्भूतान्परितापान्सर्वतोदिशमायातान्दुःखविशेषान् जुषाणं भुंजानं जनं गुरुणा [illegible] तत्र दृष्टान्नूचिततादृशदुःखानिवनेकालंबुद्धगोचरसुखप्रदं हरिं चपश्यन्कोविवर्कीतमगवंतमनादृत्यासती मधुभांपरानुचितान्मिततविषया मुपास्ति लक्षणांस्मृतिंयुंज्यात् पशुर्वाविवेकर्वाञ्जराद्वित्यमृते । यदि युञ्ज्यात्सहि सपशुरेवनविवेकीत्यन्वयः "चतुर्वेदपिर्याधिपत्रोवासुदेवं नार्चयेद्यः तिवेद-भास्करोक्तः सर्वत्र [illegible]" इति ॥ ७ ॥

योग्यतातारतम्येनाधिकारिणा [illegible] स्थूलरूपोपासनायोग्यानां तदुपास्तिमभिप्राय । पुनाखदेहहृदयकमलकर्णिकानिकेतनात्मोपासना-योग्यानां तदुपासनाविधिपूर्वं [illegible] कोशवंतं प्रादेशमात्रप्रदेशपरिमाणं । कंजस्थावयवः गंसुदर्शनंशंखपांचजन्यं [illegible] धारकानिति । कंजश्चगदाखङ्गधरं [illegible] धारणात् अतेलधार [illegible] मनोवृत्तेः स्मरत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

एवं तत्र तत्र भगवत्येव मात्सर्यै सति स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः श्रीभगवानेव परमपुरुषार्थतया सेव्यः किं तत्र [illegible] एवं स्वचित्ते इति तस्मात्तत्र सर्वात्मा इत्यादिना यदुक्तं तदेव पुनर्निर्णीयत इति भावः । चशब्देनानुषङ्गिकमेवाविद्यानिवृत्तिः फलमिति बोधितम् ॥ ६ ॥

व्यतिरेकेण तदेव द्रढयति कस्तामिति ॥ ७ ॥

अथ तत्राप्येकदेशिनां मतमाह केचिदित्यादिसार्द्धचतुष्कैः व्यष्टान्तर्यामिणा एव धारणेयम् । गर्भोदकशायिरूपसमष्टिरूपस्यान्तर्यामिणा रणा तु तृतीयस्कन्धे तत्तद्वर्णनानुसारेण ज्ञेया । सैव सूचिता तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत इत्यनेनेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

ननु सर्वत्र सर्वपदार्थाः अन्यदीयाः साधनेनैव सिद्ध्यंति । क्षितिरपिकस्यचिद्भवति । अतस्तदाज्ञयास्थातव्यं । तदनुरोधेन च देहश्च पराधीनः । वल्कलादिकमपि साधनसाध्यम् । अतः सर्वदा सर्वैरपेक्षणस्यावश्यकत्वात् किञ्चित्सापेक्षतायां कर्तव्यायां भगवत्सेवा [illegible] शादिविन्यायेन सर्वथापेक्षतैवास्तु तत्राह । चीराणि किं पथिन संतीति [illegible] । प्रथीतित्वतसंपादनार्थं [illegible] मिति सूचितम् । अंघ्रिपाः वृक्षाः परभृतः परानेवविभ्रति । नतत्फलैस्तेषामुपकारः कश्चन तेहि पक्वफलं [illegible] वतारूपा वैष्णवाश्च भगवज्जीवार्थं जगतः सृष्टत्वात् एकपरित्यागे अन्यदीयं तद्भवति [illegible] भगवदीयानि [illegible] गतिसाधनत्वात् । अतस्तेऽपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छंतीति याजनीयम् । पादसंबंधात्तद्दानं लक्षते । गर्तमात्रेवक्षणीविलं [illegible] फलदानात् [illegible] तेषां हस्तस्याशुद्धत्वं च निवारितम् अंघ्रिपा इति । जलातिरिक्तं च न भक्षयंति जलं च अंघ्रिभिरेवपिबंति । आतपादिभिश्च शाखाः शुष्काः वनस्था सहिष्णवश्च परार्थैकांतजीविनश्च अतस्तेष्वेव माधुकरी कर्तव्या । जलार्थमपि न लौकिकापेक्षा इत्याह । सरितोऽप्यशुष्यन्निति तत्राहि कूपा-पेक्षा भवति । सरितां वहुत्वं महत्त्वं च सर्वप्रसिद्धं शीतवातातपवर्षानिवारणार्थं मपिनान्यापेक्षा कर्तव्येत्याह रुद्धा गुहा इति । तेषां निरोधस्याश्रवणात् । ननु कदाचिदन्नाभावे गुहासु व्याघ्रादिभये किं कर्तव्यं तत्राह । किमजितोऽवतीति । [illegible] अतिसमर्थः उपपन्नान् शरणागतान् किं नावतीति । [illegible] सर्वत्र कथनं तथाधिकारिणोऽपि तथैव कुर्वंतीति । एवं सर्वं कार्येष्वपि सिद्धेषु यधिका-रिणोऽपि [illegible] धनदुर्मदांधान्भजन्ति [illegible] मदान्धवस्तेन अंधान् आगतस्वरूपानभिज्ञान् । कस्मादुतो भजंतीतिन ज्ञानीम ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगावन्याजुधन्निरपेक्षतां [illegible] निरपेक्षणायसकर्तव्यं तदाह । एवं स्वचित्तइति । भजनीयोपार्जन क्लेशाभावायाह । एवं स्वचित्त इति एवं प्रकारेण सर्वनैरपेक्ष्ये यांतःकरणप्रेरणा या साधयति । सोऽन्तःकरणे तिष्ठतीत्यविवादम् । अतएव [illegible] एवं प्रकारेण [illegible] स्वाधीनेचित्ते स्वतएवथवन्यतिरेकेणाप्यसिद्धे सति सद्भावात भजेतेति संबंधः । [illegible] भजनीयं स्वरूपं [illegible] पुरुषार्थं हेतुभूतं

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।
तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेद्यत आत्मपातः ॥ ७ ॥

[illegible]

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

पंचधर्मवत्त्वमाह आत्मेत्यादिपदैः आत्मत्वात्प्रियत्वम् प्रियत्वादर्थत्वम् अर्थत्वाद्भगवत्त्वम् भगवत्त्वादनंतत्वमिति हेतुहेतुमद्भावोऽपि-विशेषणानां प्राणिनां सर्वोपयिकरूपाणिपंच। स्वात्मादेहः धनम् ईश्वरःनित्यकर्मच। तत्र भगवान्पंच रूपोपीत्याह। प्रथमतस्तेषामा-त्मावस्तुतः अधिकारिणां प्रतितत्त्वेन प्रकाशमानोऽपि। तस्मादवश्यंसेव्यः। उपपत्त्यासेवनमुक्तं रुच्यासेवनमाह। प्रियइति यथाप्राणाः यथावादेहः प्राणिनां प्रीतिविषयोभवति। आत्मत्वेनप्रीतिविषयत्वे प्राप्तेऽपिपुनर्यत्प्रीतिविषयकथनंप्रीतेः पौरिच्छत्त्वज्ञापनार्थम्। अतः साप्रीतिरेकत्र विनियुक्ता नान्यंतथात्वेनगृह्णाति। अतः सर्वरूपे एकस्मिन्नेवप्रीतिः कर्त्तव्या। अन्यथा खंडशः एकस्मिन्नेकरूपेवाक्रियमा णानसर्वपुरुषार्थं साधयेत्। प्रीतिस्तुभगवद्धर्मः। भगवान् सर्वेभ्योजीवेभ्यः तत्खंडशोदत्तवान् सुखार्थम्। अतोयत्रैवप्रीयते तत एवसुखं भवति। ततःस्वसुखमेवस्वस्यभवतीत्युक्तं भवेत्। अतोदेहादिभ्यः प्रीतिमाच्छिद्यभगवतिस्थापयेत्वितिभावः। अर्थोधनरूपः। यावत्कार्यं तेनभविष्यति तत्सर्वं भगवताभविष्यतीति। अर्थशब्दस्यपंचार्थवाचकत्वात् पंचरूपोऽपिभगवान्। सर्ववेदार्थः सर्वधनरूपः सर्ववस्तु रूपश्च। सर्वप्रयोजनरूपः। सर्वानिवृत्तिरूपेण सर्वनिवर्त्तकश्च। भजनेचैतेधर्माः भजनीयविषयतावच्छेदकत्वेन गुणोपसंहारन्यायेन ग्राह्याः तथासतिसर्वात्मकतयाभजनंभवति किंच भगवान्षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः ऐश्वर्याद्यर्थमपिस्वस्यसेवनं भवति। श्रीशब्देनात्रशोभाप्राह्या किंच अनंतः देशकाला परिच्छिन्नः नित्यः एतावतापंचविंशति तत्त्वानिषड्विंशश्चमहाविष्णुः षड्विंशति प्रकारेणसेवितव्यः तत्रात्मा द्विविधः जीवब्रह्मभेदेन प्रियएकादशविधः एकादशेन्द्रियभोग्यत्वात् अर्थःपञ्चविधउक्तः। भगवान् षड्विधः। अनंतोद्विविध-श्च। एवंसर्वप्रकारेणसेवितव्यइत्यर्थः। सेवकस्यअधिकारिविशेषणभूतधर्मद्वयमाह तन्निवृत्तोनियतार्थइति एकंसर्वतोऽन्यनिवृत्त्यर्थम् एकंच भगवतिदार्ढ्यार्थम् इमौचधर्मावावश्यकौ अन्यथासर्वप्रकारेणसेवितोऽपि न पुरुषार्थोभवति सर्वतोनिवृत्तः अन्यथाज्ञाज्ञान्यायोभवेत् नियतः भगवत्येव अर्थःपुरुषार्थोयस्य भगवान्वा अन्यथासंशयात्माविनश्यति। यद्यपिभगवानेवफलंनचान्यदपेक्षते। तथापि आनुषंगि-कंफलं संसारहेतोःअज्ञानस्य। भगवद्वैमुख्यस्यवानिवृत्तिर्भवति। चकारात्सायुज्यादि ॥ ६ ॥

एवं भजनस्यसर्वोत्तमत्वंप्रतिपाद्यतादृशस्याकर्तॄन्शोचन्नाह कस्तामिति। तांभगवतःपरानुचिंतांध्यानरूपचिंतनामृतेपशून्विनापशून् नादृत्यअकृत्वाअसतींचिंतकनाशिकांदेहादिचिंतांनामेतिप्रसिद्धेयुंज्यात् स्त्रियमिवयोजयेत्। अज्ञानाद्भवतुनामयोजनं। तत्कृतमपकारंज्ञात्वा कस्तांयुंज्यात् अपकारंगणयति पश्यन्जनमिति यथाभगवद्भजने भगवदीयाःषड्गुणाःस्वस्मिन् संक्रमंते तथादेहादिभजनेतद्गताः षड्दोषाःसंक्रमंते। उत्पत्तिः नाशः दुःखं कर्माणि परितापः हीनत्वंच तदाह जनमुत्पद्यमानम्। पतितंस्वस्थानाच्च्युतंमृतमितियावत् वैतरिण्यांयमद्वारस्थितनद्याम् अनेनासतीपरिग्रहेमृतोवैतरिण्यांपततीतिसूचितम्। स्वकृतविविधकर्मफलंचसेवमानम्। परितापाःशोकादयः अतःकोवाअमृतंविहायविषंभक्षयिष्यतीतिप्ररोचनार्थनबहुवक्तव्यमितिभावः। एवंसर्वार्थनिश्चयपूर्वकं भक्तिमार्गानुसारेणभगवद्विषयक-श्रवणादिकं साधनं कर्त्तव्यमितिसिद्धम् ॥ ७ ॥

अत्रकेषांचिन्मतेसर्वनिर्द्धारोव्यर्थः मुख्यभगवद्रूपंचतुर्भुजादिआनंदमात्रकरपादमुखोदरादिरूपंज्ञात्वाभजनंकर्त्तव्यमिति धारणायां स्थूलस्थानेभजनीयंभगवतःआनंदरूपंयोजयति। केचिदितिवचनात् नात्रसर्वसंमतिः। अनेनह्यानंदाविर्भावएवक्रियते नतुदोषनिवृत्तिः। यद्यपिनांतरीयकपापादिनिवृत्तिःक्रियते तथापिसर्वभावत्वसंपादकत्वाभावान्नरागादिनिवृत्तिः भगवतोरूपाणिचत्वारिध्येयानि। अंगुष्ठमात्रं प्रादेशमात्रं पुरुषमात्रं पूर्वोक्तंच तत्रस्वनैकट्यंप्रादेशमात्रस्यैवेति वैश्वानरविद्ययासिद्धत्वात् शुद्धेचस्वहृदयेमातुंशक्यत्वात् अथवा अत्यतिष्ठद्दशांगुलमितिपुरुषादति रिक्तंरूपमतिरेकार्थंभजंते। अतिरिक्तमपि पुरुषाकारंवसंतं तृतीयंपुरुषं। तस्यमूलरूपं वर्णयति चतुर्भुजमिति कंजंकमलं रथांगंचक्रं हस्तचतुष्टयेऽप्यायुधधारिणम् अनेनसर्वतोरक्षासूचिता। प्रवेशेऽपितत्त्वानि तत्रस्थापयित्वा स्वयंप्रविशदिति। धारणयापूर्वोक्तया स्मरंतीतिविद्यमानत्वात् नांतर्मनसाकल्पनमपेक्षते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

ननु शीतत्राणोपायः कः तत्र साक्षेपं कुध्यन्निवाह। चीराणि वस्त्रखण्डानि। ननु ततोऽपि जाठरानलो दुर्व्वारः तत्र तथैवाह। अङ्घ्रिपा अपि किं नैव भिक्षां दिशन्ति ददति मनुष्याः खलु मा ददतु नामेति भावः यतः परान् बिभ्रति फलादिभिः पुष्णन्तीति। तर्हि पानार्थं जलन्तु मृग्यमेवेति चेत् धिक् तव बुद्धिमित्याह सरितोऽपीति। ननु शिलावर्षात् त्राणार्थं पर्णशाला कदाचिदपेक्षितव्यैवेति चेत्तत्राह रुद्धा इति। गुहां प्रविश्य व्याघ्रादयः खादन्ति चेत्तत्राह किमजित इति। व्याघ्रादीनामपि स एवान्तर्यामी भक्तवत्सलस्तान् कथं तत्र प्रेरयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि भजनीयेश्वरस्य तद्भजनोपकरणानां चान्वेषणं तु कर्त्तव्यमेव योगिभिरिति चेत्तत्राह। स्वचित्ते स्वत एव सिद्धः यतः आत्मा चित्ताधिष्ठाता वासुदेव इति नाप्यावाहनादिश्रम इति भावः। किञ्च तस्य भजनं स्वत एव भवितुमुचितमित्याह प्रिय इत्यादि भिश्चतुर्भिर्विशेषणैः। प्रियः स्वभावत एव प्रेमास्पदम् न च प्रेमास्पदत्वेऽपि पतिपुत्रादिरूपोऽनर्थः। यतोऽर्थः परमवस्तुरूपः। वस्तुरूप-त्वेऽपि न केवलमन्तरात्मैव। यतो भगवान् सौन्दर्य्यादि गुणवत्त्वेन दृश्यः। न च तत्र देशनियम इत्याह। अनन्तः सर्व्वव्यापकत्वात् सर्व्वत्रैव देशे स्थितः। न च भजने श्रमः कोऽपीत्याह। निर्वृतः भजनानन्दमग्नः सन्। नियतः प्रेमैव भक्तावनुसंहितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः सन्। यद्वा नित्यमेतावन्ति नामानि गृहीतव्यानि एतावती कथा श्रोतव्या एतावन्त्यः प्रणतयः कर्त्तव्याः एता-
...मित्येवं नियमयुक्तानि कीर्त्तनश्रवणादीनि यस्य तथाभूतः सन् भजेत। यत्र भजने संसारहेतोरविद्याया उपरमश्च
...एव अनुसंहितं फलम्। चकारः पादपूरणे नियतार्थः निश्चल-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

व्यतिरेकेण तदेवाह क इति परस्य हरेरनुचिन्तां तां प्रसिद्धां भक्तिम् अनादृत्य पशून् कर्म्मजड़ान् विना पशुरेव स देवानाम् इति श्रुतेः असतीं विषयचिन्तां को नाम कुर्य्यात् ॥ ७ ॥

एवञ्च वैराग्यं भक्तेरन्वयव्यतिरेकौ च प्रदर्श्य पुनरपि योगिनां पूर्व्वोक्तधारणातोऽप्यतिश्रेष्ठामन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणामाह । केचिदिति पूर्व्वोक्तवैराजधारणानिष्ठेभ्योऽप्यतिश्रेष्ठा इत्यर्थः । किंवा वक्ष्यमाणवार्त्तानुसारेण वैराजधारणाभ्यासेन शुद्धचित्ता एव तदन्तर्यामिणश्चिद्घनरूपस्य धारणां कुर्य्युरित्यभिप्रायेणाह केचिदिति । अत्र धारणायां चतुर्व्विधा योगिनः सम्भवन्ति । तत्र प्रथमा भगवद्रूपमनालम्बमानाः प्राणमनोधारणावन्तः श्रीभागवतासम्मता विगीता एव । द्वितीयाः पूर्व्वोक्तवैराजधारणया शुद्धचित्ताः मृणालगौरायतशेषभोगेत्यादितृतीयस्कन्धोक्ततदन्तर्यामिधारणावन्तः । तृतीया वैराजधारणानन्तरव्यष्टिविराड़न्तर्य्यामिचतुर्भुजरूपधारणावन्तः । चतुर्थाः स्वत एव शुद्धचित्ताः । प्रथमत एव व्यष्ट्यन्तर्यामिचतुर्भुजधारणावन्तस्त एवात्र केचित्शब्देनोच्यन्ते । प्रादेशमात्रमिति प्रादेशप्रमाणहृदये ध्येयत्वात् । पुरुषं तावन्मात्रप्रदेशेऽप्यचिन्त्यशक्त्या पञ्चदशवर्षीयपुरुषाकारप्रमाणं, सन्तं वयसि कैशोरे इत्युक्तेः । वसन्तं तत्रान्तर्यामितया कृतावासम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

कवयोधनदुर्मदांधान्कस्माद्धेतोर्भजन्ति कविभिस्ते नभजनीयाइत्यर्थः । ननु तर्हिवस्त्रखंडादिलाभः कुतोभवेदत्राह चीराणिकिम्पथिनसन्ति परान्पुष्णान्तियेते अंघ्रिपाः वृक्षाः दयादिधर्मांघ्रिपालकाः वा भिक्षांकिंनैवदिशन्तिनैवप्रयच्छन्ति सरितः गंगायमुनाद्याः नद्यः शिवजलाः अशुष्यन्नकिंनिर्जलाजाताः किम् गुहाः गोवर्द्धनादिगिरिदर्य्यः रुद्धाः किम् किञ्च अजितः श्रीकृष्णः उपसन्नान्किंन अवति नरक्षति अपितुरक्षत्येव ॥ ५ ॥

एवंनियतः अनायाससिद्धः देहनिर्वाहरूपोऽर्थप्रयोजनंयस्यसः निर्वृतः वैराग्यसुखसंपन्नः सन् तंभजेत यत्रभजनेसंसारहेतोः कार्य्यकारणरूपप्रकृतिसंगस्योपरमश्चभवति चकारस्तत्प्राप्तिसमुच्चिनोति "मद्भक्तायांतिमामपि"इति श्रीमुखवचनात् विद्ययाऽविद्यायांनिवृत्तायामुपास्योपासकस्वरूपयाथात्म्यज्ञानवान् श्रवणमनननिदिध्यासनावृत्त्याजन्ममरणाख्यं संसारहेतोः प्रकृतिसंबंधाद्विमुक्तोभवतीत्यर्थः तदावृत्तिमाहभगवान् सूत्रकारः आवृत्तिरसकृदुपदेशात्॥४।१।१॥इति भजनीयं दर्शयति भगवान्स्वाभाविकषडैश्वर्यसंपन्नः । अनेनतद्वत्त्वैश्वर्यवतोव्यावृत्ताः प्रियोऽर्थः अनेनप्रियपदार्थांतराभावउक्तः आत्मा "कृष्णमेनमवेहित्वमात्मानमखिलात्मनाम्"इति वक्ष्यमाणात् कृष्णाख्य आत्मपदार्थः भजनीयोनतुतदात्मकः जीवात्मेत्यर्थः स्वचित्तेस्वतएवसिद्धः अनेनसर्वत्रस्वतः सिद्धत्वेनतत्संनिहिततादर्शिता अनंत इत्यनेनतदपरिच्छिन्नतोक्ताय एवंभूतस्तमितियोजना ॥ ६ ॥

भगवद्भजनहीनकर्मनिष्ठजननिंदयाभजननिष्ठांद्रढयति कइति वैतरिण्यांपतितंस्वकर्मजान्परितापान् जुषाणांसेवमानंजनं शास्त्रद्धारापश्यन् वैतरणीतुल्यायांसंसृतौवापतितंपश्यन् यत्रसंसारहेतूपरमः तां भजननिष्ठामनादृत्य असतीमशोभनांपरानुचिंतां भगवदितरचिंतां "पशुरेवसदेवानाम्"इति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मजडंविनापशुतुल्यं विवेकहीनंजनं विनाकोनामकुर्यात् अनेननित्यबद्धोजीवःसूचितः ॥ ७ ॥

तांभिवभजननिष्ठामाह केचिदितिषड्भिः । तत्रपंचभिर्धारणामेकेनध्यानम् केचिद्भागवताः स्वदेहस्यांतर्मध्ये योवकाशस्तत्रवसंतं प्रादेशमात्रं प्रादेशस्तर्जन्यंगुष्ठमात्रा सामात्रापरिमाणंयस्यतंश्रुतौतु "अंगुष्ठमात्रं पुरुषंमध्ये आत्मनिसंस्थितं तंज्ञात्वामृत्युमत्येतिनान्यः पंथाविमुक्तये"इत्युक्तम् उभयत्रहृदय कमलापेक्ष्यं व्यापकस्यैव सूक्ष्मत्वं विवक्षितं । चतुर्भुजंकंजरथांग शंख गदाधरं पद्मचक्रशंखगदाधरं धारणयास्मरंति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

क्या मार्गमें पुराने कपडा के टूक नहीं हैं क्या वृक्ष फलों की भिक्षा नहीं देते हैं क्या जलको नदी सूख गई हैं क्या रहने को पर्वत कंदरा रुकगई हैं क्या व्याघ्रादिकों से परमेश्वर शरणागतों की रक्षा नहीं करते हैं फिर ज्ञानी लोग होकर धन मदसे अंधे जनोंको क्यों सेवन करते हैं ॥ ५ ॥

इस प्रकार से अपने चित्तमें आपही सिद्ध प्रिय आत्मा अर्थ रूप भगवान् अनंतको सुखी होकर बिश्वास से भजे जिससे कि संसार के हेतू का नाश होजाय ॥ ६ ॥

केवल पशुओं को छोडकर उस परमात्मा कि चिन्ता को अनादर करके असत् चिन्ता कौन करैगा जोकि अपने कर्मों के दुःखों को भोगते हुये वैतरणी नदीमें पडे मनुष्यों को देखता है ॥ ७ ॥

कोइ महात्मा अपने हृदय के मध्यमे अंगुष्ट मात्र विराजमान चतुर्भुज शंख, चक्र, गदा, पद्म धारि परम पुरुष को ध्यानसे स्मरण करते हैं ॥ ८ ॥

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससम् ।
लसन्महारत्नहिरण्मयाङ्गदं स्फुरन्महारत्नकिरीटकुण्डलम् ॥ ९ ॥
उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये योगेश्वरास्थापितपादपल्लवम् ।
श्रीलक्ष्मणं कौस्तुभरत्नकन्धरमम्लानलक्ष्म्या वनमालयाचितम् ॥ १० ॥
विभूषितं मेखलयाङ्गुलीयकैर्महाधनैर्नूपुरकङ्कणादिभिः ।
स्निग्धामलाकुञ्चितनीलकुन्तलैर्विरोचमानाननहासपेशलम् ॥ ११ ॥
अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभङ्गसंसूचितभूर्य्यनुग्रहम् ।
ईक्षेत चिन्तामयमेतमीश्वरं यावन्मनो धारणयावतिष्ठते ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

नलिनं पद्मं तद्वत् प्रसन्ने आयते दीर्घे ईक्षणे यस्य। कदम्बकुसुमस्य किञ्जल्कः केशरः तद्वत् पिशङ्गे पीते वाससी यस्य। लसन्ति महारत्नानि येषु तानि स्वर्णमयानि अङ्गदानि यस्य। स्फुरन्ति च तानि महारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुण्डलानि यस्य ॥ ९ ॥

उन्निद्रं विकसितं यत् हृदयपङ्कजं तस्य कर्णिकैवालयः स्थानं तस्मिन् योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य। श्रीरेव लक्ष्म चिह्नं तद्युक्तं पामादिविहितो मत्वर्थीयो न-प्रत्ययः। कौस्तुभरत्नं कन्धरायां यस्य। अम्लाना लक्ष्मीः शोभा यस्याः तया वनमालया आचितं व्याप्तम् ॥ १० ॥

स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं सुन्दरम् ॥ ११ ॥

अदीनमुदारं यल्लीलाहसितं तेन यदीक्षणं तस्मिन्नुल्लसन्तो ये भ्रूभङ्गाः भ्रूविक्षेपाः तैः संसूचितो भूर्य्यनुग्रहो येन। चिन्तामयं चिन्तया आविर्भवन्तम् ॥ ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य तट्टिप्पणी।

न-प्रत्यय इति। लोमादि-पामादि-पिच्छादिभ्यः शनेलचः (पा० ५। २। १००) इति सूत्रेण न-प्रत्यय इति यावत् ॥ १०—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

एवमेवपुरुषंविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमिति अनुग्रहोन्मुखंमुखंनलिनंपद्मंतद्वत्प्रसन्नेआयतेदीर्घेईक्षणे यस्य कदंबकुसुमस्य किंजल्कः केसरस्तद्वत्पिशंगेवाससीयस्य लसंति महारत्नानियेषु तानिहारांगदानियस्य स्फुरंतिमहारत्नानितन्मयानिकिरीटकुंडलानि यस्यतम् ॥९॥

उन्निद्रंविकसितंयद्हृदयपंकजंहृदयकमलंतस्य कर्णिकैवालयःस्थानं तस्मिन् योगीश्वरास्थापितौध्यानविषयीकृतौपादपल्लवौयस्य श्रीलेक्ष्मीरेवलक्ष्मचिन्हंयस्यास्तीति श्रीलक्ष्मणः पामादिविहितमत्वर्थीयोनप्रत्ययः तस्याकृतिगणत्वात् कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अत्र कंधराशब्दस्तदासन्नवक्षः परः अम्लानालक्ष्मीः शोभायस्यास्तयावनमालयाआचितंव्याप्तम् ॥ १० ॥

मेखलयाकटिसूत्रेणमहाधनैरनर्घ्यैरंगुलीयकैर्नूपुरकंकणादिभिश्च विभूषितं विशेषेणालंकृतं स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुंतलैर्विरोचमाने-आननेयोहासस्तेनपेशलं सुंदरं तत्र स्निग्धाः सस्नेहा आकुंचितावक्राः ॥ ११ ॥

अदीनमुदारंयल्लीलाहसितंतेनयुक्तंयदीक्षणंतेनोल्लसंतोयेभ्रूभंगाः भ्रूविक्षेपाः तैः संसूचितोभूर्यनुग्रहोयेन तांचितामयंचिताविषयं चिताप्रचुरंईक्षेतेतिक्रियाविशेषणंवा एवं विधमीश्वरं यावद्धारणयामनोऽवतिष्ठतेतावदीक्षेतोपासीतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली।

श्लोकचतुष्टयेनतमेवविशिनष्टि प्रसन्नवक्त्रमित्यादिना नलिनवद्रक्तपद्मदलवदायतेदीर्घेईक्षणेयस्यसतथातं कदंबःकृष्णप्रियस्तरुस्तस्य-पुष्पस्यकिंजल्कमंकुरविशेषस्तद्वत्पिशंगंपीतंवासोयस्यसतथातं लसन्महाहारश्चहिरण्मयांगदश्चेतिलसन्महाहारहिरण्मयांगदस्तं। स्फुरं-तिशोभमानानिमहांतिचरत्नानितैर्युक्तेकिरीटंकुंडलेचयस्यसतथातम् ॥ ९ ॥

उन्निद्रस्यविकसितस्यहृत्पंकजस्य कर्णिकाख्यालयेयोगेश्वरैः सनकादिभिरास्थापितौपादपल्लवौयस्यसतथातं श्रीरेवलक्षणंचिह्नंयस्य वक्षसिसतथातं कुस्तुभात्समुद्राज्जातंकौस्तुभंतेनरत्नेनयुक्ताकंधरायस्यसतथातम् अम्लानानांनवपल्लवदलानांलक्ष्मीर्यस्याः सातथातया॥१०॥

मेखलयाकांच्या अंगुलीयकैरंगुलीभूषणैः महांतिधनानिगृह्णंतीतिमहाधनानितैः स्निग्धाश्चामलाश्चतेतैः कुंचितावक्राश्चनीलाश्चतेकुं-तलास्तैर्विरोचमानेआननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम् ॥ ११ ॥

अदीनलीलयोद्भूताभ्यांहसितेक्षणाभ्यामुल्लसंत्योर्भ्रुवोर्भंगेनस्फुरणविशेषेणसंसूचितोभूर्यनुग्रहोयेनसतथातम्। ईक्षेतचिंतयेत चिंतामयं-चिंताप्रधानं "यस्मात्संचिंतितोविष्णुश्चिंतितंप्रददात्यज" इत्यादेः कियंतंकालंचिंतनमत्राह यावदिति यावद्धारणयासमग्रांगेमनोऽचलमव-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

इत्येतेत्यर्द्धकम ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

किंच प्रसन्नवक्त्रं प्रसन्नंभक्तेभ्यःफलदानार्थंवक्त्रंयस्य नलिनवत् आयतेदीर्घेईक्षणेयस्य कदंबकिंजल्कवत् अर्धपीतारकयुक्त अंतभागेवांतेमुक्ताफलसहितरेखाकारंचकदंबकिंजल्कवत्सुवर्णदंडाकारसूत्रनद्धमुक्ताद्याप्तंकृतार्थीकृतार्थेषजीवयुक्तवेदरूपम । एतादृशं भगवतःपीताम्बरं लसंतिमहारत्नानियस्मिन् हिरण्मयेअंगदे अंगदंवाहाभरणं । स्फुरंतिमहारत्नानि किरीटे कुंडलयोश्चयस्य ॥ ९ ॥

उन्निद्रे विकसिते हृदय रूपे पंकजे याकर्णिकातस्मिन् यदालयं गृहं सूर्येंदुवाग्न्यग्निगतंतस्मिन्नालयेयोगेश्वरैरासमंतात्स्थापितं पादपल्लवं यस्य श्रीःलक्ष्मचिन्हंयस्य कौस्तुभरत्नं कंधरायां यस्य अम्लानालक्ष्मीर्यस्याः सर्वदाप्रत्यग्रविकसितपुष्पयुक्ता । तादृश्या वनमालयाअंचितंपूजितम ॥ १० ॥

मेखलयाकटिदोरकरूपया अंगुलीयकैश्चमहाधनैः अमूल्यरत्नादियुक्तैः उभयत्र विशेषणं नूपुरमेकंमहाराजचिन्हरूपं आदिशब्देन वलयादि स्निग्धानिचतानिअमलानिचकुंचितानि नीलानियानिकुंतलानितैः विरोचमानंयदाननं तेनयोहासस्तेनसुंदरम ॥ ११ ॥

अदीनंयल्लीलाहसितंसर्वेभ्योयाचकेभ्यः सर्वफलदानेऽपिअसंकोचयुक्तमदीनं लीलाहसितेनयुक्तं यदीक्षणं तेनउल्लसंत्योयेभ्रुवोत- योर्भंगः तेनसूचितः भूरिरधिकःअनुग्रहोयेन एतादृशं चिंतयाप्रकटीभूतं राजाधिराजरूपमीश्वरमीक्षेत यावत्मनःधारणया सर्वांगस्थितया अवतिष्ठते चांचल्यंनप्राप्नोति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

महारत्नानि पद्मरागादीनि ॥ ९

उन्निद्रं विकसितं हृत्पङ्कजं तस्य कर्णिकैवालयस्तत्र योगेश्वरैरास्थापितौ पादपल्लवौ यस्य तमिति तद्भक्तान् योगेश्वरानपि ध्याये- दिति भावः । श्रीलक्ष्मणां श्रीरेव लक्ष्म वामस्तनोर्द्धे लक्ष्मीरेखा तद्युक्तं पामादिविहितो मत्वर्थीयो न-प्रत्ययः । कौस्तुभरत्नं तद्ग्रथनहि- रण्मयसूत्रं कन्धरायां यस्य तम । आचितं व्याप्तम ॥ १० ॥

महाधनैः वहुमूल्यैः । स्निग्धत्वादिविशिष्टैः कुन्तलैर्विरोचमाने आनने यो हासः तेन पेशलं मनोहरम ॥ ११ ॥

अदीनमतिमाधुर्य्यं यल्लीलाहसितं तद्युक्तमीक्षणञ्च उल्लसन्नुल्लासं प्राप्नुवन् भ्रूभङ्गश्च ताभ्यां संसूचितो भूरिरनुग्रहो येन तम । चिन्तामयं चिन्तयैवाविर्भवन्तम ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसन्नंध्यातॄणांआनंदप्रदंवक्त्रं यस्यनलिनं पद्मं तद्वदायतेदीर्घेईक्षणेयस्यकदंबकिंजल्कवत् कदंबपुष्पकेसरवत् पिशंगेवाससीयस्य लसंति- महारत्नानियेषुतानि हिरण्मयान्यंगदानियस्य स्फुरंतिचतानिमहारत्नानि च तन्मयानि किरीटकुंडलानियस्यतम ॥ ९ ॥

उन्निद्रहृत्पंकजस्यविकसितहृदयकमलस्यकर्णिकैवालयः स्थानं तत्रयोगेश्वरैरास्थापितौध्यानगोचरीकृतौपादपल्लवौयस्य श्रीरूपंलक्ष्मचिह्नंविद्यतेयस्यसः श्रीलक्ष्मणस्तम पामादिविहितोमत्वर्थीयो न प्रत्ययः तस्याकृतिगणत्वात् कौस्तुभरत्नंकंधरायांयस्य अम्लानाविस्फूर्यमाणालक्ष्मीः शोभायस्यास्तया आचितंसर्वतोविस्फूर्यमाणाम ॥ १० ॥

मेखलयाकटिसूत्रेणांगुलीयकादिभिश्चविभूषितम स्निग्धैः सस्नेहैरमलैरुज्वलैः कुंचितैर्वक्रैर्नीलवर्णैरेवंविधैः । कुंतलैर्विरोचमाने आननेयोहासस्तेनपेशलंसुंदरम ॥ ११ ॥

अदीनेनोदारेण लीलाहसितेनयुक्तं यदीक्षणं तेनोल्लसद्भिर्भ्रूभंगैर्भ्रूविक्षेपैः सम्यक्सूचितोभूर्यनुग्रहोयेनतम चिंतामयंचिंतायाः स्थाना- दाविर्भूतं तत आगतइत्यर्थविकारमयट् एवंध्येयमीश्वरमंतर्यामिणम यावन्मनो धारणयावतिष्ठेततावदीक्षेत ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

प्रसन्न है मुखारविंद जिनका कमल सरीके चौड़े नेत्रवाले कदंव पुष्पके केसर सरीके पीत वस्त्र धारण किये हुए प्रकाशमान अमूल्य रत्न जडित सुवर्ण के वड़े वाजुवन्द धारण किये हुए चमकते हुये वहु मूल्य रत्नोंके किरीट कुंडल धारण किये हुये ॥ ९ ॥ खिला हुआ हृदय कमल स्थानमें योगीश्वरोंने जिनके चरण कमलकू स्थापित कियाहै जिनके लक्ष्मीका चिह्नहै कौस्तुभमणि जिनके कंठमें है निर्मल शोभा वाली वनमाला से शोभित हैं ॥ १० ॥

कटिमेखला मुद्रिका वहु मूल्य नूपुर कंकणादिकों से तथा चीकने निर्मल घुंघवारे केशोंसे सुशोभित हैं औ शोभमान हास से सुशोभित हैं ॥ ११ ॥ [illegible] हसीयुक्त नेत्रों के सुंदर भ्रुकुटी के चलनसे वडी कृपा कुंभकों पर जनाते हुये ऐसे भ[illegible] इस ईश्वरको ध्यानसे [illegible] ॥ १२ ॥

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत् पादादि यावद्धसितं गदाभृतः।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुध्यति धीर्यथा यथा ॥ १३ ॥
यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टरि भक्तियोगः।
तावत् स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥
स्थिरं सुखञ्चासनमास्थितो यतिर्यदा जिहासुरिममङ्ग ? लोकम्।
काले च देशे च मनो न सज्जयेत् प्राणान् नियच्छेन्मनसा जितासुः ॥ १५ ॥
मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य क्षेत्रज्ञ एतां निनयेत् तमात्मनि।
आत्मानमात्मन्यवरुध्य धीरो लब्धोपशान्तिर्विरमेत कृत्यात् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

तस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति। अनुभावयेत् ध्यायेत्। यद्यत् जितं जितम् अयत्नतः स्फुरितं पादगुल्फादि स्थानम् अवयवं तत्तत् अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वादि धारयेत् ध्यायेत्। शुध्यति तस्मिन् निश्चला भवति ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तवैराजधारणाया एतद्धारणाङ्गत्वमाह यावदिति। परे ब्रह्मादयोऽवरे कनिष्ठा यस्मात् कुतः, विश्वेश्वरे, द्रष्टरि न तु दृश्ये, चैतन्यघनत्वात् अनेन कर्म्मापि भक्तियोगपर्य्यन्तमेवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

एवं तावदासन्नमृत्योः पुंसः कृत्यमुक्तम् इदानीं तस्यैव स्वयं देहं त्यक्तुमिच्छतः कृत्यमाह स्थिरमिति सार्द्धैश्चतुर्भिः। अङ्ग हे राजन् ? एवम्भूतो यतिर्यदा इमं लोकं देहं जिहासुः हातुमिच्छति तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले च उत्तरायणादौ मनः न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत्। न देशकालौ योगिनः सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा स्थिरं सुखकरञ्चासनमास्थितः प्राणान् इन्द्रियाणि नियच्छेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

एतां बुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि निलयेत् प्रविलापयेत्। तञ्च क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धे। तञ्च शुद्धमात्मानम् आत्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमेत् ततः परं प्राप्याभावात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

युगपत्कृत्स्नशुभाश्रयगोचरध्यानाशक्त्यातदुपायभूतमुक्तरूपस्यैवध्यानक्रमविशेषमाह। एकैकशइति गदाभृतः परमात्मनः पादादिः पादप्रभृतियावद्धसितंमंदस्मितावधि। अंगानि एकैकशः प्रत्येकंधियानुभावयेच्चिन्तयेत्। जितं जितं भावनयास्फुरितंप्रतिष्ठितमितियावत् स्थानंपादगुल्फाद्यवयवमपोह्यत्यक्त्वाविशेषाकारेणेतिभावः। सामान्याकारेणकृत्स्नशुभाश्रयगोचरज्ञानस्यापेक्षितत्वात्परंपरंजंघाजा-न्वादिस्थानंधीर्यथाशुद्ध्यतिप्रसीदत्यनाकुलीभवतितथाधारयेत्। कृत्स्नशुभाश्रयगोचरभक्तियोगोत्पत्तेः पूर्वमिदमवयवशोविभावनंयस्तेनक ढ्व्यमुत्पन्नायांतुभक्तौहानायोगात् ॥ १३ ॥

अतस्तत्सर्वंयत्नेनध्येयमवयवशइत्याह यावदिति। परेब्रह्मादयोऽवरेयस्मात्सपरावरः तस्मिन्विश्वेषामीश्वरेनियंतरिद्रष्टरिसर्वज्ञेऽस्मिन्नु क्तविग्रहविशिष्टेपुरुषेभक्तियोगः विशेषाकारेणकृत्स्नशुभाश्रयगोचरः प्रीतिपूर्वकोऽविच्छिन्नोध्यानयोगः। यावन्नजायेतनोत्पद्येततावत्क्रिया वसाने आवश्यकानुष्ठानांतेपुरुषस्यप्रादेशमात्रं पुरुषमित्युक्तस्यपुरुषस्यस्थविष्ठरूपंदिव्यात्मस्वरूपापेक्षयास्थविष्ठंविग्रहंप्रयतः समाहितमथ यवः स्मरेतेत्यर्थः। स्थविष्ठरूपंवैराजस्यपूर्वोक्तरूपमितितुमंदरूपांतरोपासनायाएतद्रूपोपासनानुपयुक्तत्वात् ॥ १४ ॥

एवमेकैकमवयवंशिक्षयित्वापश्चादेकैकांगध्यानपूर्वकंकृत्स्नध्यानाभ्यासउक्तः। अथेदृशोपासनानिष्ठस्यदेहत्यागप्रकारंवक्ष्यन्स्वात्मनः परमात्मनिसमर्पणप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्योगीयदापरिपूर्णभक्तियोगसंपादकशरीरावस्थितिहेतुभूतप्रारब्धावसानकालेअंग ! हेराजन्निमंलोकंप्राकृतंलोकंजिहासुर्हातुमिच्छुर्भवतितदागंगातीरोत्तरायणादिदेशकालादिषुमनोनसज्जयेत्सक्तंनकुर्यात्किन्तुजितप्राणः जि-तासुःस्थिरंनिर्भयदेशस्थंसुखमृद्वासनमास्थितः मनसाप्राणानींद्रियाणिनियच्छेदनन्यपराणिकुर्यात् ॥ १५ ॥

स्वबुद्ध्यानिश्चयात्मिकयाबुद्ध्याऽमलयाभगवदुपासनेननिर्द्धूतमलया मनः नियम्यबुद्धिव्यापारमात्ररतंकृत्वाएतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेजीवेनिनये-न्नियच्छेत्तंक्षेत्रज्ञमात्मनिनियच्छेदित्यर्थः एवमात्मानंजीवमात्मनिपरमात्मनिअवरुध्यसमर्प्यलब्धोपशांतिः प्राप्तनिर्वृतिः सन्कृत्याद्विरमेत् अंत कालेपरमात्मनिस्वात्मसमर्पणावधिकर्मनत्याज्यमितिकृत्याद्विरमेतेत्यनेनावगम्यते। आप्रयाणात्तत्रापिहिदृष्टम् ॥४।१।१२॥ इतिन्यायेनोपासना याआप्रयाणादनुवर्तनीयत्वेनतन्निष्पादककृत्स्नस्याप्याप्रयाणादनुवर्तनीयत्वान्नहिमुमूर्षोः कृत्यविरतिर्विधेयास्वतएवविरतेः। अन्नयद्यपियदा जिहासुरिमंगलोकमित्यनेनयोगिनांस्वच्छंदमरणानांकृत्यमेवप्रतीयतेतथापि "तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येऽथसंपत्स्ये" इतिकृत्स्नयोगश-रीरारंभकप्रारब्धावसानएवपरमात्मसंपत्तिश्रवणान्नतेषामिदंकृत्यंनचमुमूर्षोरनवाहितकरणत्वेनाशक्तत्वान्नसज्जेन्नियच्छेद्विरमेतेत्यादिविधि-विषयत्वानुपपत्त्यास्वच्छंदमरणानांकृत्यमेवेदमितिवक्तुंयुक्तंयोगप्रभावातिशयेनकरणानांस्वायत्तत्वात्। येचयोगमाहात्म्यादविनष्टएवप्रार-ब्धेम्रियंतेतेषांपुनःसंसारएवातएवभीष्मादीनामुत्तरायणादिकालप्रतीक्षाप्रारब्धस्याविनष्टत्वात् अतोयदेत्यस्य प्रारब्धावसानइत्युक्तएवार्थः [illegible]: ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सर्वांगस्मरणाशक्तस्यस्मरणप्रकारमाह एकैकशइति ध्यानेनजितमनायासेनध्यानविषयंस्थानमवयवमपोह्यवशीकृत्यपरंपरमाजितमनभ्यस्तमवयवंपादमारभ्ययावद्धसितं*पुष्पितंवनमितिवद्वदनविकासनेविकसितंमुखंहसितमितिलक्ष्यते। मुखपर्यन्तंसांगोपांगंप्रतिधियामनोधारयेत्। यथायथाधीःशुध्यतिसर्वांगध्यानक्षमाभवतितथातथाभ्यस्तंकुर्यादतः सर्वांगध्यानासामर्थ्येतावत्पर्यंतमेकैकावयवमनुभावयेदित्यर्थः॥१३॥

इममेवार्थमुपसंहरति यावदिति पराब्रह्मादयोऽप्यवरायस्मात्सपरावरस्तस्मिन् । द्रष्टरिसर्वसाक्षिणि । विश्वेश्वरेहरौ । यावत्सर्वोत्तमोत्तममममहोपकारकोऽतएवसर्वतःप्रियतमइतिज्ञानपूर्वकप्रेमलक्षणभक्तिपरं । पुरुषस्य । स्थवीयोऽतिस्थूलंरूपं । स्मरेत । तत्रापिनिरन्तरध्यानासक्तःसन्नित्यक्रियावसानेप्रयतःप्रयत्नवान्स्मरेतेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

इदानीमुक्तविधोपासनाजनितज्ञानेनापरोक्षकृतपरमात्मतत्त्वस्यतत्प्रसादाद्विज्ञात ब्रह्मादितत्त्वस्यज्ञानिनोयदादेहत्यागेच्छा तदास्वदेहगतेंद्रियाद्यभिमानिदेवतालयस्मरणपूर्वकंमोक्षप्रकारमाह स्थिरमिति यतिर्निर्जितेंद्रियग्रामोऽपरोक्षज्ञानीइमंलोकंदेहंयदाजिहासुस्त्यक्तुमिच्छति तदायथासुखंभवति तथास्थिरमचलमासनमास्थितःकालेदेशेचकालस्थेषुदेशस्थेषुचविषयेषुचयावन्मनोनसज्जेत्सकंनकुर्यात् अथमनसास्ववशेनप्राणान्विषयाननुधावंतीन्द्रियाणिचानियच्छेत् वत आहरेदाहृत्यचप्राणान्नियच्छेत्प्राणायामान्कुर्यादथजितासुर्भक्त्याप्राप्तप्राणप्रसादइन्द्रियप्रेरकान्दिशादिदेवान्मनोऽभिमानिनींद्रेनियच्छेत्इंद्राधीनांश्चिन्तयेत् ॥ १५ ॥

मनश्चमनोऽभिमानिनमिन्द्रश्चामलयाबुद्ध्याबुद्धिदेवतयोमयानियम्यतदधीनंस्मृत्वैतांबुद्धिदेवतामुमांक्षेत्रज्ञेजीवान्तर्यामिणि हरौनिनयेत् नितरांतदधीनाश्चिन्तयेत् तंक्षेत्रज्ञमात्मनिदेहमध्यस्थेहरौनिनयेत्तदैक्येनचिन्तयेत् तंदेहगतमात्मानं हरिमात्मनिसर्वगतेहरावपरुध्यतदेकीभावेनसञ्चिन्त्यदेहादुत्क्रम्यलब्धोपशान्तिः प्राप्तसर्वाधिकमङ्गलाख्यविष्णुरूपोधीरः कृत्याद्विधिनिषेधलक्षणात्कार्याद्विरमेदित्यन्वयः "भक्त्याप्राणांवशेनीत्वाजितप्राणोभवत्युत जीवस्थोभगवान्विष्णुः क्षेत्रज्ञइतिगीयते इन्द्रतस्तुसएवात्माव्यासोऽप्यात्मेतिभण्यते हरौहरेर्भवेश्रीतिस्तदेकत्वस्यचिन्तनम् अन्यत्रतन्नियम्यादिचिन्तनंनीतिरुच्यत"इतिप्रमाणेभ्यउक्तएवार्थोऽन्योनस्वकपोलकल्पितइतिभावः। मनस्तत्त्वंबुद्धितत्त्वेबुद्धितत्त्वंक्षेत्रज्ञेऽधिष्ठानभूतेतंक्षेत्रज्ञद्रष्टारमात्मनिशोधितत्वंपदार्थेचिन्मात्रेतमात्मानं शोधितत्वंपदार्थभूतमात्मनिशोधिततत्पदार्थेभूतेपरमात्मन्यवरुध्यैकीकृत्यभेदहेतुमविद्याधिष्ठानम् यथार्थज्ञानेन निरस्यकृत्यात् विरमेतेतिमायावादिनः एतांव्यष्टिरूपांबुद्धिंक्षेत्रज्ञेसमष्टिरूपहिरण्यगर्भात्मनिकारणात्मकेकारणात्मानमात्मनिशुद्धेब्रह्मणयवष्टभ्य कृत्यादुविरतःस्यादितिपौराणिकंमन्याः इतिद्वयमपिप्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयंमनश्चेतिचशब्देनमनः शब्दवाच्यंरुद्रं बुद्धिशब्दवाच्यांवाणींविरिंचलक्ष्मीद्वाराक्षेत्रज्ञेलयं तत्त्वानांस्वस्वकारणेपुकल्पतइतिज्ञातव्यम् "उपोधिकेसमीपेत्रेति शांतिःप्रशममंगलेइतिच मंगलंभगवान्विष्णुः"इतिच ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यावदिति । भक्तियोगः केचित् स्वदेहान्तः इत्यादिनोक्तसाधनलक्षणाभिनिवेशः अन्यत्तैः ॥ १४ ॥

अनन्तरं पूर्ववत् च यदि महत्कृपाविशेषेण दिव्यदृष्टिता भवति, तदा विशेषोपलब्धिश्च भवेत् । न चेत्, निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मानुभवेन तल्लीन एव भवति । तथैव निदिध्यासनमपि तेषाम् । तथाच स्थिरमित्यादि ॥ १५ ॥

तथा मन इति । तच्च क्षेत्रज्ञं स्वरूपभूतया बुद्ध्या आत्मनि तदृद्रष्टृत्वादिरहिते शुद्धे जीवे । अन्यत्तैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

सर्वांगास्फुरणे पुनःएकैकशः अंगानिधारयेत् एकंधृत्वातस्यस्वाधीनतायां जातायां द्वितीयंधारयेदिति धियेत्युक्तम् अत्रधारणायांक्रमोविवक्षितः तदाह पादादियावद्धसितमिति तृतीयस्कन्धेस्पष्टंभविष्यति गदाभृतइति प्राणनिश्चलतासूचिता जितंजितंस्थानं स्वाधीनंस्वाधीनंस्थानंपादादिअपोह्यग्राहक बुद्ध्यग्रगाभावात् त्याजयित्वा तेनाग्रेणअन्यदूग्राह्यं अन्यग्रहणे न तथा भगवदवयवस्यअधिकागुणाःस्मर्त्तव्याः यथाबुद्धिदोषाअपगच्छेयुः तदपगमेबुद्धिर्विशदाभवति तथाअवयवांतरमापिमाति एवमुत्तरत्रापि यथायथाबुद्धिःशुद्ध्यति तथातथापरंधारयेदित्यर्थः इयंचधारणासंज्ञातभक्तेर्भवति ॥ १३ ॥

यावत्पुनर्भक्तिर्नजायते तावत्पूर्वोक्तधारणाकर्त्तव्येत्याह यावदिति परेऽवरेयस्मात् परावरस्त्वस्फुरणमपि सर्वोत्तमत्वरूपं प्रेमभक्तेरंगं माहात्म्यज्ञानापरपर्यायम् अस्मिन्निति स्वयंभक्त्यातंपश्यन्नाह द्रष्टरिसर्वसाक्षिणि पूर्वोक्तन्यायेन सर्ववस्तुषुचैतन्यरूपेणवाप्रत्यग्रूपेणवाप्रकाशमाने योगपदेनस्वसाधनं साधनभूतं भक्तेः स्थिरंरूपमुक्तं तावत्स्थवीयःस्थूलं पुरुषस्यपूर्वोक्तस्य क्रियावसानेअग्निहोत्रादिकंकृत्वा अव्यग्रशुद्धावस्थायां सन्यासंगृहीत्वेतिकेचित् तदानिरंतरंस्मरणं भवति परंक्रियायाहेतुत्वंनस्यात् प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया साधकत्वकल्पनायाउत्कृष्टत्वात् पुण्यतीर्थे जलाप्लुतइति नियमानामुक्तत्वाच्च प्रयतःसावधानेभूत्वा नियमेऽपिधर्मःअन्यभावनापरित्यागार्थंवा ॥ १४ ॥

एवमंतकालेपाक्षिकदोषपरिहारार्थं योगंसाधयित्वातस्यदृष्टोपायत्वज्ञापनायबुद्धिपूर्वकं मरणप्रकारमाह स्थिरमित्यादिना फलमुखमेतदंगंसंनिनिहतमुत्तरांगमितिकेचित् । अवांतरव्यापारइत्यपरे । स्थिरमचंचलं । सुखंकोमलं । पद्मासनादिरूपंवृष्यादिरूपंवा । आसमंतात्स्थितः । मनसाप्यन्यत्रगमनंनिवारितम् । अतः परंसन्यासोनित्यः । तदावासन्यासःकर्त्तव्यइत्याह । यतिरिति । प्राणायामंकृत्वापंचाक्षरंसन्यासमंत्रंवर्जयित्वाअभयमभयंभूतेभ्य इतिभूताभयदानमुक्त्वाब्रह्मब्रह्मणोनिर्देशमुक्त्वावसुरण्योविभूरसीतिमहोपनिषदर्थभावयित्वाग्रहणप्रणवेनजीवयोजनंयतित्वम् । एवंभूत्वातदाअन्यदावायदाजिहासुर्भवति इमंलोकंदेहं तदादेशकालापेक्षानकर्त्तव्येत्याह देशेचका-

* पुष्पितमित्युक्ते यथावर्नामित्यर्थोलक्ष्यतेतद्वदित्यर्थः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

लेचेति देशेबदरिकाश्रमादिपुण्यस्थाने कालेउत्तरायणे चकारादुभयांगधर्मेषुमनोनासक्तं कुर्यात् । विशेषणभूतपदवेशादौविसंव्या पृतंमामवे दितितदाकेवलंभगवन्निष्ठं मनःकृत्वा यद्देशादिभिर्मेविष्यति तद्भगवतैवमाविष्यतीतिमनस्थैर्यंविधायप्राणानियच्छेत् । मूलाधारात् अपानंसंकोच्यतत्रप्राणांनिधायकुंडलनीप्रबोधनेनप्रबुद्धांतांप्राणापानसहितांसुषुम्णारंध्रेनिवेश्यवायुमूर्द्धनयेदित्यर्थः । मनसाबुद्धिसहितेन देहचालनादिकमकृत्वा एतत्सामर्थ्यंजिज्ञासोरेवभवतीतितदवसरंस्मारयति । जितासुरिति एवंकृतेवाजितासुर्भवति ॥ १५ ॥

यदाकश्चित्स्वप्रामाण्निष्काश्यतेतदाजयःसिद्धोभवति । तदनंतरंस्वबुद्ध्याआत्मबुद्ध्या संघातव्यतिरिक्तरूपयाअमलयाभक्त्यादिभिः शुद्धया नियम्यस्थिरंकृत्वाप्रयत्नं त्याजयित्वा दंडवत्यक्त्वेतियावत् स्वस्मिन्वास्थापयित्वा बुद्ध्यावासंयोज्यतांबुद्धिं मनःसहितांवा क्षेत्रज्ञे शारीरे आत्मनि यःक्षेत्रंदेहादिमहमितिममेदमितिच अभिमन्यतेतस्मिन् प्रवेशयेत् तंचक्षेत्रज्ञं भगवतोरूपविशेषे सर्वजीवसमूह रूपेआत्मनि "अहमात्मागुडाकेश: सर्वभूताशयस्थित"इति वाक्यनिरूपिते भगवद्विभूतिरूपे तमात्मानं भगवति तस्मिन्नेव वा भगवद्रूपे अवरुध्यएकीकृत्यपुनर्देहानुसंधानार्थमि च्छामकृत्वाधीरोभूत्वातत्रात्मनि लब्धोपशांतिःकृत्यात्कर्त्तव्यात् कोटिजन्मकृतात् सर्वेभ्यएवप्रयत्नेभ्य उपरतोभवेत् समाधाविवस्थित्वापुनर्नोगच्छेदित्यर्थः अत्रैवमुक्तिरित्येकःपक्षः एवंस्थितेदेहः स्वयमेवस्वकारणलयादूगच्छति परंतस्यानु- संधन्ते एतत्तृतीयेवक्ष्यते ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अस्यैव ध्यानमाह एकैकश इति । नु निश्चितं भावयेत् ध्यायेत् । जितं जितं ध्यानेनाभ्यस्तं स्थानं पादगुल्फादि अपोह्य त्यक्त्वा परं परं जङ्घाजान्वादि धारयेत् स्वमनः प्रयोज्य ग्राहयेदित्यर्थः । यथा यथा धीश्च शुध्यति विषयलाम्पट्यं त्यजति तथा तथा धारयेदिति चित्तशुद्धितारतम्येनैव ध्यानतारतम्यमुक्तम् । तेनात्यन्ताशुद्धचित्तस्य नात्राधिकारः किन्तु वैराजधारणायामेवेति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥

अतएवाशुद्धचित्तत्वादेतद्रूपं यावद्ध्यातुं न शक्नुयात् तावद्वैराजरूपमेव ध्यायेदित्याह यावदिति । परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात् । कुतः, विश्वेश्वरे, द्रष्टरि न तु दृश्ये । भक्तियोगः योगाङ्गभूतध्यानलक्षणः । क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानानन्तरम् ॥ १४ ॥

अथ तस्यैव भक्तिमिश्रयोगिनः स्वयं देहत्यागकृत्यमाह स्थिरमिति । लोकं देहं यदा जिहासुर्भवेत् तदा देशे पुण्यक्षेत्रे काले चोत्तरायणादौ मनः न सज्जयेत् सङ्गं न प्रापयेत् । योगिनः कालदेशौ न सिद्धिहेतू किन्तु योग एवेति दृढनिश्चयो भूत्वा प्राणान् इन्द्रियाणि मनसा नियच्छेत् प्राणान्मनोनियम्यान् कुर्य्यादित्यर्थः । तेन नियन्तरि मनसि इन्द्रियाणि प्रविलापयेदिति द्योतितम् ॥ १५ ॥

ततश्च तन्मनः स्वबुद्ध्या नियम्येति मनो बुद्धौ प्रविलापयेदिति भावः । एतां स्वबुद्धिं क्षेत्रज्ञे बुद्ध्यादिद्रष्टरि जीवे निलयेत् प्रविलापयेत् तञ्च क्षेत्रज्ञम् आत्मनि शुद्धजीवे तम् आत्मानम् आत्मनि ब्रह्मणि अवरुध्य एकीकृत्य लब्धोपशान्तिः प्राप्तनिर्वृतिः सन् कृत्याद्विरमेत् । मुक्तस्य कर्त्तव्यान्तराभावादिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ध्यानमाह एकैकशइति गदाभृतोध्येयस्यध्यातृत्राणायगृहीतकौमोदकेः पादादियावद्धसितंहसितयुक्तमुखावधिअङ्गानिएकैकशः धियाभावयेद्ध्यायेत् । जितंजितंस्थानंसुज्ञातंपादगुल्फाद्यम् । अपोह्यसुज्ञातत्वेनहृदिनिधायपरंपरंजंघाजान्वादि धीर्यथायथाशुद्ध्यतितत्र- तत्रनिष्ठांप्राप्नोतितथातथाधारयेद्ध्यायेत् ॥ १३ ॥

वैराजधारणासाधनभूतातावदनुष्ठेयैवयावत्साध्यधारणाश्रयेभक्तिर्नभवेदित्याह यावदिति । अस्मिन्नुक्तशरीरिणि द्रष्टरिसर्वांतर्या- मिणिपरेऽवरेयस्मात्तस्मिन् विश्वेश्वरेसर्वेश्वरेयावत्भक्तियोगोनजायेततावत्क्रियावसाने आवश्यककर्मानुष्ठानावसानेपुरुषस्यवैराजस्यस्थ वीयं स्थूलं चतुर्दशभुवनात्मकं प्रयतः स्मरेत ॥ १४ ॥

अथेदृग्भजननिष्ठावतोदेहविसर्जनप्रकारंवक्तुंभगवत्यात्मसमर्पणप्रकारंभगवत्स्वरूपंचाह स्थिरमितिचतुर्भिः अंगहेराजन् ! यतिर्भ- गवद्ध्यानयोगीयदाप्रारब्धकर्मक्षयकाले इमंलोकं प्राकृतं लोकंजिहासुर्हातुमिच्छुःस्यात् तदादेशेपुण्यक्षेत्रेकाले उत्तरायणादौचमनोनस ज्जयेन्नप्रापयेत् । किन्तुस्थिरंसुखमासनमास्थितः जितासुर्जितप्राणः मनसाप्राणमिंद्रियगणंनियच्छेद्भगवत्परंकुर्यात् ॥ १५ ॥

तन्मनःस्वबुद्ध्यानियम्य एतांबुद्धिंक्षेत्रज्ञे आत्मनिजीवेनिनयेन्नियच्छेत् । सर्वदेहेंद्रियरूपंजडवर्गस्वानियम्यंस्वस्मात्पृथक्चिंतयेदित्यर्थः । तमात्मानंजीवम् आत्मनिभगवतिनिरुध्यसमर्प्यधीरोलब्धोपशांतिः कृत्याद्विरमेत अनेनस्वात्मसमर्पणावधिसाधनावृतिर्दर्शिता ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

एक एक अंगकूं बुद्धिसे भावना करै गदाधर भगवान के पाद से लगाकर मुख हास पर्यंत जिस जिस स्थान में ध्यान लगजाय उस उसको छोड़कर जैसे जैसे मन शुद्ध हो तैसे दूसरे दूसरे स्थान कूं [अंगकूं] मन से ग्रहण करै ॥ १३ ॥

जब पर्यंत ब्रह्मादिकोंसें बड़े रूप वाले द्रष्टा विश्वेश्वर में भक्ति योग उत्पन्न न हो तब तक नित्य कर्म के अंत में परम पुरुष के स्थूल रूप कूं सावधान सें स्मरण करा करै ॥ १४ ॥

हे राजन् ! स्थिर सुखदायक आसन में बैठा हुआ योगी यदि इस लोक कूं छोडना चाहे तो पवन को जीतने वाला आप उत्तम देश काल में मन न लगावै केवल प्राण वायू को रोक देय ॥ १५ ॥

अपनी निर्मल बुद्धी से मन को रोककर इस बुद्धि को क्षेत्रज्ञमें स्थापन करै उस क्षेत्रज्ञ जीवकों परमात्मा में स्थापन करै आत्मा को आत्माही में स्थित करके धीर पुरुष योगी शांति को प्राप्त होकर संसार कार्यों से निवृत्त होजाय ॥ १६ ॥

न यत्र कालोऽनिमिषां परः प्रभुः कुतो नु देवा जगतां य ईशिरे ।
न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न वै विकारो न महान् प्रधानम् ॥ १७ ॥
परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सिसृक्षवः ।
विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यार्हपदं पदे पदे ॥ १८ ॥
इत्थं मुनिस्तूपरमेद्व्यवस्थितो विज्ञानदृग्वीर्य्यसुरन्धिताशयः ।
स्वपार्ष्णिनापीड्य गुदं ततोऽनिलं स्थानेषु षट्सून्नमयेज्जितक्लमः ॥ १९ ॥
नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्मादुदानगत्योरसि तं नयेन्मुनिः ।
ततोऽनुसन्धाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तदेवाह न यत्रेति । यत्र आत्मस्वरूपे कालः न प्रभुः किमपि कर्त्तु न समर्थः अतएव देवा न प्रभव इत्याह । अनिमिषां देवानां परः प्रभुः कालोऽपि यत्र न प्रभुः, तत्र कुतो नु देवाः प्रभवः स्युः । देवनियम्यानां जगतां प्राणिनां का वार्त्तेत्याह जगतामिति । कुतो न प्रभवन्तीत्यपेक्षायां निरुपाधिकत्वादित्याह न यत्रेत्यादि । यद्वा जगत्कारणान्यपि न यस्य मृष्ट्यादौ प्रभवन्तीत्याह न यत्रेति । विकारः अहङ्कारः ॥ १७ ॥

निरुपाधित्वं कुतः इत्यत आह परमिति । यत् यस्मात् अतत् आत्मव्यतिरिक्तं नेति नेति इति एवम् उत्स्रष्टुमिच्छवः दौरात्म्यं देहाद्यात्मत्वं विसृज्य अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य आश्लिष्य नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तः तद्वैष्णवं पदम् अतएव परं सर्व्वतः श्रेष्ठम् आमनन्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तस्मात् इत्थं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितो मुनिरुपरमेत् । तु शब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात् सकामाद्विशेष उक्तः । तमाह । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं तेन जाता दृक् ज्ञानं तस्या वीर्य्यं वलं तेन सुरन्धिता विहिंसिता आशयाः विषयवासना यस्य सः ॥ १९ ॥

इदानीं तस्य देहत्यागप्रकारमाह । स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य अनिलं प्राणम् उन्नमयेत् ऊर्द्ध्वं नयेत् । जितः क्लमो येन । षट्सु स्थानेषु नाभ्यादिषु । नाभ्यां मणिपूरके स्थितं हृदि अनाहतचक्रे अधिरोप्य । उरसि कण्ठादधोदेशे स्थिते विशुद्धचक्रे । तम् अनिलम् ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

यदि प्रयास्यन्नित्यस्याध्यायस्यैव द्वाविंशश्लोको द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥

नाभ्यादिष्विति । अत्र परोक्तेषु मणिपूरानाहतविशुद्धतालुमूलाज्ञाचक्रब्रह्मरन्ध्रेष्वित्यर्थः ॥ [षट्चक्रभेदस्य विशेषविवृतिरस्मत्प्रकाशिते महानिर्व्वाणतन्त्रे सप्तपञ्चाशदधिकशततमसंख्याङ्कितपत्रे द्रष्टव्या ।] ॥ २०—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथप्राप्यंपरमात्मस्वरूपंवक्ष्यंस्तस्मिन्स्वात्मसमर्पणावधिकर्मनत्याऽऽज्यमित्याह नयत्रेति यत्रवैष्णवेपदेकालोनप्रभुः किमपिकर्तुंन समर्थः अतएवदेवानप्रभवइत्याह अनिमिषांब्रह्मादीनांदेवानांपरः प्रभुःकालोयत्रनप्रभुःतत्रकुतोदेवाःप्रभवःस्यु देवनियम्यानांजगतां प्राणिनांकावार्तेत्याह जगतांप्राणिनांयेईशिरेजगंतियेन्ययमयन्देवाःतेकुतोनप्रभवः तन्नियाम्यानांजगतांत्वप्रभुत्वंकैमुत्यन्यायसिद्धमित्यर्थः सर्वैरनियाम्यंसर्वनियंत्रित्यर्थः किंचयत्रपदेप्रधानंतद्गुणाःसत्त्वादयःप्रधानकार्यभूतमहदहंकारादयश्चस्वकीयकार्यजननक्षमानभवंति ॥१७॥

यद्विष्णोःसंबंधिपरंसर्वोत्कृष्टंपदं प्राप्यंस्वरूपंपद्यतेगम्यतइतिहिव्युत्पत्तिः आमनंतिवेदाइतिशेषः किंकर्तुमिच्छवआमनंति यद्यस्मिन्नतन्नेति नेतीतिउत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्तमुत्स्रष्टुमिच्छवः व्यावर्तयितुमिच्छवः अब्रह्मात्मकंस्वतंत्रंवस्तुनेतिनेतीतिवोधयंतः कालादिभिरनियाम्यंकालादीनांचनियंतृयत्सत्त्वादिकार्यास्पृष्टंच वैष्णवं प्राप्यंस्वरूपंवेदांताः आमनंति दौरात्म्यं रागाद्युपहतचित्तत्वंविसृज्यत्यक्त्वा तदर्हंपदमर्हस्याराधनीयस्यभगवतः परमनन्यसौहृदाअनन्यसौहृदयेनहृदयस्यहृदादेशः यद्वाऽनन्यसौहृदावेदांताः आमनंतीतिपूर्वेणान्वयः अनन्यतात्पर्यकाइत्यर्थः हृदाहृदयेनोपगुह्यपदेपदेक्षणेक्षणे आश्लिष्यकृत्याद्विरमेततदाकृतकृत्योभवेदितिपूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥

अथदेहादुत्क्रांतिमाह इत्थमिति इत्थंतूपरमेतदेहादितिशेषः तुशब्दः कृत्याद्विरतेर्देहादुपरामस्यवैषम्यद्योतकः इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारत्वेन एतदेवोपपादयति विज्ञानेति सर्वंब्रह्मात्मकमितिव्यवस्थितमितिमतिर्विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं ज्ञानंतदेवदृग्दर्शनात्मकं प्रत्यक्षतापन्नमित्यर्थः तादृशस्यज्ञानस्ययद्वीर्यंसामर्थ्यंतेनसुरंधितः विहिंसितः निःशेषनिवृत्तः आशयोवासनायस्यसतथोक्तः योगीस्वपार्ष्णिनास्वंपादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यतत आपीडनानंतरमनिलंप्राणंषट्सुनाभ्यादिषुवक्ष्यमाणेषुस्थानेषुउन्नमयेत्जितःक्लमोयेन निवृत्तश्रमइत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नाभ्यांमणिपूरकेस्थितंप्राणंहृदयनाहताख्यहृदयकमलेऽधिरोप्यतस्माद्धृदः उदानगत्योदानस्योदानवायोर्गत्यासंचारप्रकारेणउरसिकंठादधोदशस्थितेविशुद्धचक्रेतंप्राणंनयेततततउरसः धियानुसंधायगंतव्यमनुसंधायमनस्वीयताचित्तः स्वतालुमूलंस्वजिह्वाग्रपूर्वचक्रस्येवाग्रभागंशनकैःततोघद्युधागमनसंभवाच्छनकैरित्युक्तंनयेतप्रापयेत ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

एवमुक्त्वांतोज्ञानीयंलोकमाप्नोतितमितरलोकेभ्योव्यावर्तयति नयत्रेति यत्रयस्मिल्लोकेऽनिमिषाणांरुद्रादिदेवानांप्रभुःकालोवायुर्नप्रभुःस्वचक्रेरुद्बोधकः "हरिश्चप्रकृतिश्चैवब्रह्मवायूतथैवचेत्यादेः॰ येरुद्रादयोदेवा ।जगतामीशिरेजगंतिस्वस्वकार्येप्रवर्तयामासुस्तेदेवानप्रभवंति कुतोन्यावकाशोनकुतोऽपीत्यर्थः । यत्रयस्मिन्स्थानेसत्त्वादिगुणत्रयंचस्वशक्तिप्रकाशकंन । विकारोविभूतेन्द्रियात्मकोहंकारश्चन । महान्महत्तत्त्वंचप्रधानंप्रकृतिश्चन । जरादिस्वधर्मापादिकानभवंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननुकालादिसंसर्गाभावाच्छशविषाणवन्नास्तीतितत्राह परंपदमिति तद्वैष्णवंविष्णोर्विद्यमानं परंपदंप्राप्तव्योत्तमंलोकमामनंतिपठंतीत्यन्वयः । अनेनयथाकालादिकृतोपद्रवोहरेर्नास्तितथालोकस्यापीत्युक्तंभवति यत्संबंधाल्लोकोऽपिताद्दङ्महिमासविष्णुःकिंमहिमेतितत्राह यत्रेतीति वैष्णवमित्यनेनप्रस्तुतोविष्णुरयमुच्यते अतत्तस्माद्ब्रह्मणइतरत्संसारलक्षणंदुःखमुत्सिसृक्षवस्त्यक्तुकामाः विशिष्टाधिकारिणोयंविष्णुंनेतिनेतिपृथग्भूतादिवन्नाकाशादिवच्चन तत्कारणमहदादिवच्चन तदभिमानिवच्चनेत्युपास्यतद्दौरात्म्यंदुरात्मनामसुरप्रकृतीनांविद्यमानंसंसारदुःखंविसृज्यानन्यसौहृदा अनन्यभक्ताहृदानिरतिशयस्नेहलक्षणभक्त्योपगुह्यपदेपदेमनसानिरंतरंपरिरभ्यामुमापुः एवंविधस्यहरेर्विद्यमानमितिपूर्वेणान्वयः यद्वायत्सर्वोत्तमंपरममंगलंविष्णुरूपमाप्तवान्तद्रूपमितरेभ्योव्यावर्तयति नयत्रेति अतत्तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यद्जगदुत्सिसृक्षवस्त्याजयितुकामाः सवाएषआत्मानेतिनेतीत्यामनंतितदित्यन्वयः वेदानामचेतनत्वेनबुद्धिपूर्वकप्रवृत्त्यसंभवात्कथंतदुक्तंनिर्णेतुंशक्यतइत्यत्राह विसृज्येति । वेदोक्तेननिर्णीयदौरात्म्यंदुष्टोपास्तिमैक्यविषयंविसृज्यपदेपदेऽन्वहंहृदोपगुह्यापरोक्षीकृत्यानन्यसौहृदाभूतभवद्भविष्यंतोऽमुमापुराप्नुवंत्याप्स्यंतिवातोयुक्तमुक्तमिति ॥ १८ ॥

संप्रतिज्ञानिनोदेहादुत्क्रमणप्रकरमाह इत्थमिति तुशब्दःप्रकरणभेदार्थः इत्थंस्थिरंसुखंचासनमित्युक्तप्रकारेणमुनिरुपरमेदुत्क्रमितोभवेत् । कथमत्राह व्यवस्थितइति देहादुत्क्रमणेव्यवस्थितोनिश्चितबुद्धिः । विज्ञानमात्मयोग्यज्ञानंस्वबिंबविषयंतदेव दृक् तस्यावीर्येणसुष्ठुरंधितोदग्धआशयोबाह्यांतःकरणंयस्यसतथोक्तः । विज्ञानंब्रह्मेतिश्रुतेर्विज्ञानस्यब्रह्मणोदृशोवीर्येणेतिवा जितक्लमःशरीरग्लानिरहितःप्रथमंस्वपार्ष्णिनागुल्फाधोभागेनगुदमपानद्वारमापीड्य ततोपानद्वारनिरोधानंतरं । ततोमूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादनिलमुदानवायुमुत्थाप्यनाभिहृदयोरस्तालुमूलभ्रूमध्यमूर्धसुषट्स्थानेषुक्रमादुन्नमयेदूर्ध्वंगमयेदित्यन्वयः ॥ १९ ॥

संक्षिप्योक्तंविशिनष्टि नाभ्यामित्यादिना मुनिर्मूलाधाराच्चतुर्दलपद्मादुन्नीयनाभ्यांस्थितंषड्दलपद्मेनीतमुदानगत्याब्रह्मनाड्याहृदिदशदलपद्मेऽवरोप्यसन्निधाय ततोदशदलपद्मात्तमुरसिद्वादशदलपद्मेनयेत् मनस्वीमनःसमाधाननिरतस्ततोद्वादशदलपद्माद्ब्रह्मनाड्यंतरंगच्छेत्तथाधियानुसंधायशनकैरसंभ्रमेणस्वतालुमूलंषोडशदलकमलंनयेत् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तत्फलञ्च द्विविधं ब्रह्मकैवल्यप्राप्तिर्वैकुण्ठप्राप्तिश्च, भक्तिसिद्धज्ञाननिष्ठत्वाद्भक्तिमयज्ञाननिष्ठत्वाच्च । तत्र पूर्वावस्था उक्ता । अथ उत्तरावस्थामजामिलादिन्यायेन तत्रैव वैकुण्ठाभिव्यक्तिदर्शनार्थमाह, न यत्रेति युग्मकेन । अत्र श्रीवैकुण्ठस्य सच्चिदानन्दरूपत्वं श्रीभगवतैवोक्तम् । तद्यथा—एवमेतान् मयादिष्टाननुतिष्ठन्ति मे पथः—ज्ञानकर्मभक्तिलक्षणान् मत्प्राप्त्युपायान्; ज्ञानकर्मणोरपि भक्तेषु भक्तेः प्रथमतः क्वचित् कदाचित् किञ्चित्साहाय्यकारित्वात् । क्षेमं—मद्भक्तिमङ्गलमयम् । यत् स्थानं परमं ब्रह्मेति विदुर्जानन्ति। इत्थमेवोदाहरिष्यते च दशमे—इति सञ्चिन्त्य भगवान् महाकारुणिको विभुः । दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः परम् ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ इति । उभयत्रापि चकाराद्यध्याहारादिना त्वर्थान्तरं कष्टं भवति । तैरेव च तमसः प्रकृतेः परमिति वैकुण्ठस्यापि विशेषणत्वेन व्याख्यातमिति ॥ १७ ॥

परं पदमिति । अतत् चिद्व्यतिरिक्तं नेति नेतीत्येवमुत्स्रष्टुमिच्छवः दौरात्म्यं भगवदात्मनोरभेददृष्टिं विसृज्य अर्हस्य श्रीभगवतः पदं चरणारविन्दं पदे पदे प्रतिक्षणं हृदा उपगुह्य आश्लिष्य अनन्यसौहृदाः नान्यस्मिन् सौहृदं येषां तथाभूताः सन्तः यत् आमनन्ति जानन्ति तद्वैष्णवं पदं श्रीवैकुण्ठाख्यमिति ब्रह्मस्वरूपमेव तदिति तात्पर्य्यम् । अनेन भक्तिलक्षणसाधनलिङ्गेन निराकाररूपमर्थान्तरं निरस्तम् । अत्र निराकारपरायणस्यापि मुक्ताफलटीकाकृतो दैवाभिव्यञ्जिता गीर्यथा—तत् परं पदं वैष्णवमामनन्ति अधिकृताधिष्ठितराजाधिष्ठितत्ववत् ब्रह्मादिपदानामपि विष्णुनाधिष्ठितत्वात् परमित्युक्तम् । विष्णुनैवाधिष्ठितमित्यर्थ इति । अतएव श्रुतावपि तस्य स्वमहिमैकप्रतिष्ठितत्वम्—स भगवान् कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि इति । अतएवोक्तम्—क इत्था वेद यत्र स इति ॥ १८ ॥

इत्थमित्यर्द्धकम् ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तस्यमुक्तित्वंवदति नयत्रेति यत्रात्मनिकालोनप्रभुःअनिमिषांदेवानांपरमुत्कृष्टःमुख्याधिकारी प्रभुःतेषामपिनियंता अनेनाधिकारसामर्थ्यंचोक्तंतथापि भगवतिस्थितत्वान्नप्रभुः कुतोऽनुदेवाःइंद्रियाधिष्ठातारः तेहिसर्वदासमाधिस्थितंनिष्काशयंति तेषामपि

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

इतोनिष्काद्यनेसामर्थ्येकैमुतिकन्यायेननिवारितं तेषांसामर्थ्यमाह जगतांयईशिरइति सर्वेजगतियेप्रभवः अतःकालस्यकालनियम्यान यावतत्रसामर्थ्यमित्युक्तं यद्यपिकालप्रेरणाव्यतिरेकेणगुणानक्षुभ्यंति अक्षुब्धाश्चस्वरूपाणप्रच्यावयंति तथापिक्षोभयोकालोगुणाधीनइति तेषांपृथङ्निराकरणमाह नयत्रेति चकारात्प्रकृतिगुणाः अहंकारगुणाश्च वैनिश्चयेनअहंकारोऽपिसतुसर्वदास्वरूपप्रच्यावकः अतोवैशब्दः महान्महत्तत्त्वं प्रधानंप्रकृतिः तत्रस्थितंकोऽपिनचालयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवंतस्यस्थानस्यकथंमाहात्म्यंतदाह परंपदमितितत्सर्वेभ्यःपदेभ्यःस्थानेभ्यःउत्कृष्टंपदम् अक्षररूपंपुरुषोत्तमपादरूपम् अतएववैष्णवं यतोवैष्णवंपरंपदमामनंतीतियोजनायदित्युद्देश्यम् आमनंतीतितत्रप्रमाणम् केवलश्रुतेःप्रमाणात्वेउपचरितार्थत्वंवाकल्प्येतअतआहनेतिनेती-त्यतदुत्सिसृक्षवइति अतत्आत्मव्यतिरिक्तम् अस्मिन्संघातेयेउत्सिसृक्षवोभवंति तेतद्वैष्णवंपदमितिवदंति तदेकंग्राह्यम् अन्यस्याज्य-मितिविवेकः नच तेषामुत्तमाधिकारादेवस्फुरणंभविष्यतीत्याशंक्यतेषामधिकारमाह विसृज्येति तेषामपेक्षितंगुणत्रयंवर्त्तते सर्वथा देहादावात्मस्फूर्त्तित्यागः सर्वदोषाभावरूपः नविद्यतेअन्यस्मिन् सौहृदंयेषाम् अनेनपूर्वोक्तन्यायेनभगवतिपरमाप्रीतिरुक्ता साधनंचाह अर्हपदं भगवच्चरणारविंदं पदेपदेक्षणेक्षणेमनसःस्थापनस्थानेवा उपगुह्यआलिंग्य आमनंतीतिसंबंधः एतादृशैरुक्तंनान्यथा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इत्थमित्युपसंहारः एवंस्थितेदेहादिःस्वयमेवगमिष्यतीतिभावः पक्षांतरमाह मुनिस्त्विति यदितत्रस्थितोनभवेत् मननवत्साधनपरो-भवेत् भिन्नतत्स्वरूपंभासयतेचेत्तदातस्मादुपरमेत् प्रकारांतरेणपुरुषार्थःसाधनीयइति तमेवप्रकारांतरमाह व्यवस्थितइति विशेषाकारेणतस्मिन्नेवपदेमनःस्थिरीकृत्यआत्मानंयोजयित्वाभगवत्साक्षात्कारंब्रह्मभावंवाबहुकालमनुभूयतस्यविज्ञानस्यबलंप्राप्यविज्ञान मेवया दृक्अनुभवरूपंयद्ज्ञानं तस्यवीर्येणसामर्थ्येनसर्वाज्ञाननिवर्त्तकरूपेण सुष्ठुरंधितःशोधितःरागादिनिराकरणेनशुद्धःकृतः आशयो यस्यतादृशोभवेत् सम्यक्चित्तशोधनंकुर्यादित्यर्थः तदाशुद्धंचित्तंदेहत्यागार्थं यत्नंकुर्यादितितत्त्यागोपायमाह स्वपार्ष्णिनापीड्येति मूलाधारस्यपीडनंपार्ष्णिनाकर्त्तव्यम् एकवचनेनपार्ष्णिद्वयपक्षोनिवारितःगुदंमूलाधारस्थानं ततःकुंडलिनीप्रबोधात् ततःमूलाधारात् अनिलमुत्थाप्यषट्चक्रभेदनेनोर्द्ध्वंनयेत् तत्रवायोः स्थानभूतानिषट्चक्राणि मूलाधार स्वाधिष्ठान मणिपूरक अनाहत विशुद्धि आज्ञारूपाणि गुदे गुह्यमूले नाभौ हृदये तालुमूले भ्रूमध्येचस्थितानि तानिस्थानानिपद्मत्वेनोक्तानि चतुर्दलं षड्दलं अष्टदलं द्वादशदलं षोडशदलं द्विदलमिति । तेषांवायोरूर्ध्वनयनमार्जवेनभवतीति अन्यत्रगमनशंकयासाधनमाह जितक्लमइति वाय्वाकर्षणोजितः क्लमो-येन ॥ १९ ॥

नाभिपर्यंतमार्जवम् अग्रेवक्रता अतोनाभ्यांस्थितंमहताप्रयत्नेनहृद्यधिरोपणीयं तत्रहृत्पुंडरीकमूर्ध्वनालमधोमुखंतद्वायुवशादूर्ध्वमुखं कर्त्तव्यं ततःप्रयत्नाधिक्यान्नाभ्यांस्थितमित्यनूद्यहृद्यधिरोपणमुक्तं तस्मादप्यग्रे नयनंदुर्घटं तालुमूलस्थानेउरसिउदानवायुरेवतिष्ठति अन्योऽपियोगच्छेत्तत्रसतद्भावमापन्नएवगच्छेत् अतआह उदानगत्योरसितंनयेदिति पूर्वाधिकारेहृदयपर्यंतमेववायोरानयनम् अस्यत्वाग्र नयनमितिपूर्ववदाह मुनिरिति तत्रसमावस्थितभावंप्राप्तस्य अग्रेगमनार्थंतद्भावंत्यक्त्वापूर्वभावमनुसंधाय तयामहत्याबुद्ध्याग्रहणस्थापन समर्थयामनस्वी महाबुद्धिमान् स्वतालुमूलं तस्यैवाग्रिमस्थानंशीघ्रंनीतस्यमुखादिद्वारेणनिर्गमनशंकयाशनकैर्नयेत् तत्रबुद्धेःसूक्ष्मता विधेया स्थापनार्थंनयनार्थंचेत्याह सुधीरिति ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

न च मुक्तं कोऽप्यतिक्राम्यतीत्याह । यत्र प्राप्तब्रह्मस्वरूपे तस्मिन् अनिमिषां देवानामपि परः शास्ता कालो न प्रभुः । तत्र कुतो नु देवाः प्रभवेयुः । ये देवा इन्द्राद्याः जगतां प्राकृतजगत्स्वेव ईशिरे ईशाश्चक्रिरे । ननु तदेव ब्रह्म किंस्वरूपं तत्राह न यत्र सत्त्वमिति । यत्र ब्रह्मणि । विकारः अहङ्कारः ॥ १७ ॥

सत्त्वादयः कथं न सन्ति इत्यत आह । परं प्रधानात् परम् अतएव वैष्णवं पदं विष्णोर्निर्विशेषं स्वरूपं तत् प्रसिद्धमेव तदपि भगवद्भक्ता नारदादय एव यथा जानन्ति न तथा ज्ञानिनोऽपीत्याह । यत् ब्रह्म नेति नेतित्येवम् अतत् तद्व्यतिरिक्तं वस्तु उत्सिसृक्षवः आ सम्यगेव आमनन्ति जानन्ति किं कृत्वा दौरात्म्यं केवलज्ञानिनामिव निर्बुद्धित्वं विसृज्य । कीदृशाः । अनन्यसौहृदाः विष्णु-सम्बन्धव्यतिरिक्तवस्तुनि स्नेहाभाववन्तः । अर्हस्य पूज्यस्य श्रीविष्णोः पदं चरणारविन्दं पदे पदे क्षणे क्षणे हृदा उपगुह्य इदमेवा-स्माकं सर्व्वस्वमित्यालिङ्ग्य । अत्र अतदुत्सृजन्तः इत्यनुक्तेर्यदा स्वप्रभोर्ब्रह्मस्वरूपं केवलमनुबुभूषन्ति तदा अतत् त्यक्तुमिच्छवो भवन्ति सर्व्वथा तु भगवत्सेवोपकरणत्वात् दृश्यं जगन्न त्यजन्तीत्यर्थो लभ्यते । दौरात्म्यमिति विष्णोर्देहे मायिकत्वबुद्धिमन्तो दुरात्मान एव ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

इत्थं ब्रह्मत्वेन व्यवस्थितो मुनिः । तुशब्देन यदि प्रयास्यन्निति वक्ष्यमाणात् सकामाद्विशेष उक्तः । विज्ञानमनुभव एव दृग्दृष्टि-स्तस्या वीर्य्येण बलेन सर्व्वतो निभालनाधिक्येन सुष्ठु रन्धिता आशया अतिसूक्ष्मा अपि विषयवासना येन सः ॥ १९ ॥

इदानीं तस्य देहत्यागे प्रकारमाह । स्वपार्ष्णिना पादमूलेन गुदं मूलाधारम् आपीड्य निरुध्य अनिलं प्राणं षट्सु स्थानेषु नाभिहृदुर स्तालुमूलभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रेषु उन्नमयेत् । तत्र प्रथमं नाभेरधः स्वाधिष्ठानचक्रादुपरि नाभ्यां मणिपूरके स्थितम् अनिलं हृदि अनाहतचक्रे [illegible] ततादधोदशस्थिते विशुद्धचक्रे ॥ २० ॥

तस्मादुभ्रुवोरन्तरमुन्नयेत निरुद्धसप्तायतनोऽनपेक्षः।
स्थित्वा मुहूर्त्तार्द्धमकुण्ठदृष्टिर्निर्भिद्य मूर्द्धन् विसृजेत् परं गतः॥ २१॥
यदि प्रयास्यन् नृप ? पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम्।
अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च॥ २२॥
योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्वहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम्।
न कर्म्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम्॥ २३॥
वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन शोचिषा।
विधूतकल्कोऽथ हरेरुदस्तात् प्रयाति चक्रं नृप ? शैशुमारम्॥ २४॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

यत्रभगवतिस्वात्मसमर्पणपात्रेअनिमिषांदेवानांपरः भयदः कालोऽपिप्रभुः किंचित्करोनतत्रदेवाः कालनियम्याः कुतः प्रभवः। देवनियम्यानांजगतांप्राणिनांतुकाकथेत्याह जगतांयईशिरेइति। येजगंति नियमयंतितेतत्रनप्रभवः तत्रजगतांकाकथेत्यर्थः। यत्रप्रधानंतत्कार्यभूतौमहदहंकारौप्रधानगुणाश्चकिंचिदपिकर्तुनक्षमाः॥ १७॥

अतद्ब्रह्मव्यतिरिक्तम् नेतिनेतीति उन्सिसृक्षवः उत्स्रष्टुमिच्छवः अनन्यसौहृदाः अनन्यविषयाः वेदांताः यत्परंसर्वोत्कृष्टंवैष्णवंपदं विष्णुस्वरूपमामननंति। जगत्कारणत्वेनसर्वात्मत्वेनसर्वशक्तिमत्त्वेनसत्यत्वादिमत्त्वेनचप्रतिपादयंति। तदर्हस्यपूज्यस्यविष्णोः पदंस्वरूपंस्वतंत्रोऽस्मीतिदौरात्म्यमब्रह्मात्मकत्वं विसृज्यहृदापदेपदंप्रतिक्षणमुपगुह्यसंप्राप्यकृत्याद्विरमेतेतिसंबंधः॥ १८॥

एवं"नतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति यदासर्वेविमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते"इतिश्रुतिप्रोक्तांविद्वदवस्थायां ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वा अर्चिरादिमार्गेण मुक्तावस्थायां ब्रह्मप्राप्तिप्रकारंवक्तुंतावद्देहादुत्क्रांतिप्रकारमाह इत्थमितित्रिभिः विज्ञानदृग्वीर्यसुरंधिताशयः विज्ञानंशास्त्राचार्यानुग्रहाल्लब्धंविशिष्टंयत्तत्त्वज्ञानंतदेवदृक्परिपाकावस्थापन्नंसाक्षात्तत्त्वदर्शनं तस्यवीर्येणप्रभावेनसुरंधिताः आशयाः विषयवासनायस्यतथा उक्तप्रकारेणाव्यवस्थितः भगवतिकृतात्मसमर्पणः इत्थंवक्ष्यमाणप्रकारेण मुनिस्तुपरमेद्देहादितिशेषः अनिलोत्थापनादिक्रियानभिज्ञस्यमुमुक्षोर्नाडीविशेषज्ञानंभगवदनुग्रहाद्भवतीति "हार्दानुगृहीतःशताधिकयेति सूत्रकारेणसूचितम् तस्मान्मुनेरनिलोत्थापनादिक्रियाभिज्ञस्यविशेषत्वद्योतकस्तुशब्दः तमेवप्रकारमाह स्वपार्ष्णिनेतिद्वाभ्याम् स्वपार्ष्णिनास्वपादमूलेनगुदंमूलाधारमापीड्यनिरुध्यततस्तदनंतरमनिलंप्राणंषट्सुस्थानेषुनाभ्यादिषून्नमयंदूर्ध्वंनयेत् जितक्लमःजितश्रमः॥१९॥

नाभ्यांमणिपूरकेस्थितमनिलंहृदिअनाहतचक्रेऽधिरोप्यततोऽनाहतचक्रादुदानस्यवायोर्गत्यातमनिलमुरसिकंठादधोदेशे स्थितेविशुद्धिचक्रेनयेत् मनस्वीजितचित्तः ततोवहुधागमनसंभवात्तमनिलंधियानुसंधाय शनकैस्तालुमूलंतस्यैवविशुद्धिचक्रस्याग्रदेशंनयेत्॥ २०॥

भाषाटीका।

तब वह योगी उस वैकुंठ को जाता है जहां कि देवताओं का भी प्रभु जो काल सो भी नहीं है तो जगतों के ईश्वर देवता तो कैसे प्रभु होंगे जहां पर सत्व रजः तमः अहंकार महत्तत्व प्रधान यह भी कोई नहीं है॥ १७॥

परमेश्वर से दूसरे में सौहृद नहीं रखने वाले अपने दुरात्मता कूं छोडकर हृदय में परमात्मा के चरण कूं क्षण क्षण में आलिंगन करके बाह्य पदार्थों को छोडकर नेति नेति इस रूपसे वर्णन करते हैं उसको वैष्णव परम पद कहते हैं॥ १८॥

इस प्रकार निश्चय करने वाला मुनि विज्ञान दृष्टि से जिसके अन्तःकरण शुद्ध होगये हैं सो मुनि अपने पादकी एडी से गुद द्वार को दवाकर फिर अपानवायु को परिश्रम जीतकर षट्चक्रों के स्थानों में ऊपरकूं लेजाय॥ १९॥

उन्हीं चक्रों में नाभि में स्थित पवन को हृदय में स्थापन करके उपर गति से हृदय में लेजाय तिसके अनंतर ठीक अनुसंधान कर के मन के द्वारा उत्साह वाला योगी धीरे धीरे अपने तालु मूल को लेजाय॥ २०॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

मनस्वी जितचित्तः। स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम्। ततो वहुधा गमनसम्भवात् शनकैरित्युक्तम्। तस्मात् भ्रुवोरन्तरम् आज्ञाचक्रम्। निरुद्धानि सप्त अयनानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेत्येवं सप्त प्राणमार्गा येन सः अनपेक्षः क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादिभोगकौतुकानपेक्षः मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेत्॥ २१॥

सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति दशभिः। यदि तु पारमेष्ठ्यं पदं प्रयास्यन् भवति। वैहायसानां खचराणां सिद्धानां यद्
[illegible] अष्ट आधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणि यस्मिन्। तदपि प्रयास्यन्। क गुणसन्निवाये गुणसमुदाय
[illegible] गच्छेत्॥ २२॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यतःकर्म्मगतिवत् न योगगतिः परिच्छिन्नेत्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अन्तः बहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्माण्डात बहिश्च गतिमाहुः । अत्र हेतुः पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषामिति । विद्या उपासना, तपो भगवद्धर्मः, योगोऽष्टाङ्गः, समाधिर्ज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां या गतिस्ताम् ॥ २३ ॥

तामाह वैश्वानरमित्यष्टभिः । विहायसा आकाशेन तत्र च ब्रह्मलोकपर्यन्त गतः सन् । तत्र प्रथमं वैश्वानरम् अग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । केनोपायेन सुषुम्णाया नाड्या । सा च देहाद्बहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्मय्या । विधूतस्त्यक्तः कल्कोमलं येन सः क्वाप्यसज्जमान इत्यर्थः । उदस्तात् उपरिष्टात् वर्त्तमानं, हरेः सम्बन्धि ताराकूपनारायणाधिष्ठानमित्यर्थः । शिशुमारं चक्रं पञ्चमस्कन्धे वक्ष्यमाणं शिशुमाराकारं ज्योतिश्चक्रम् । चक्रस्थानि आदित्यादिध्रुवान्तानि पर्दानि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तस्मात्स्वतालुमूलाद्भ्रुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थाज्ञाचक्रप्रत्युन्नयेतऊर्ध्वंनयेत कथंभूतः निरुद्धसप्तायतनः निरुद्धानिसप्तायतनानिश्रोत्रद्वयाक्षिद्वयनासारंध्रद्वयास्यरूपाणिस्थानानिनयनसःविषयांतरनिरपेक्षःभ्रूमध्येमुहूर्त्तार्द्धंस्थित्वाकुंठदृष्टिःस्वगंतव्यविषयाप्रतिहतज्ञानःसपक्षः परंपरमात्मानंप्राप्तः अनुसंदधन्मूर्द्धन्मूर्द्धानं सुपांसुलुक्॥६।२।०॥इतिसुव्लुक् निर्भिद्य शीर्षकपालंभिनत्तीतिश्रुतिःस्मारिता विसृजेत्स्थूल देहमितिशेषः ॥ २१ ॥

अथमुमुक्षोर्गन्तव्यमर्चिरादि मार्गंवक्ष्यंस्तस्य मुमुक्षोर्धूमादि मार्गस्य हेयत्वज्ञापनायधूमादि मार्गेणगतानांगन्तव्यलोकानाह । यदीति । एतेसृतीतेनृपवेदगीतेइति मार्गद्वयस्यवक्ष्यमाणत्वादस्मिन्नध्यायेधूमादिमार्गविषयग्रन्थान्तराभावाच्च । "तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैकातयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवन्ति"इति श्रुतेः । मूर्द्धनिष्क्रान्तस्यार्वाचीनलोकगत्यनुपपत्तेश्च यदीत्यादिश्लोकद्वयं धूमादिमार्गगतागतस्य चारप्रदर्शनपरमेव । नच"यदासर्वेप्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदिस्थिताः । अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुते" इति सद्योमुक्तिरेकाप्रतीयते"तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरन्ह"इत्यादिना क्रममुक्तिरन्याप्रतीयते अत्रापिविसृजेत्परंगतः इतिसद्योमुक्तिः । वैश्वानरंयातीति क्रममुक्तिश्च प्रतीयते । अतः क्रममुक्ति सद्योमुक्तिरूपमार्गद्वयस्यैवैते सृतीतेइति वक्ष्यमाणत्वान्न धूमादिमार्गगतगन्तव्यप्रदर्शनपरमिति श्लोकद्वयमिति चेदुच्यते । सद्योमुक्ति स्तावदप्रामाणिकैव । येचेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भन्तीत्यादिनासप्तान्ब्रह्मगमयतीत्यंतेनब्रह्मोपासीना नामर्च्चिरादि नागतानामेव ब्रह्मप्राप्त्यवगमात्"विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्॥३।३।०इति न्यायेन सर्वब्रह्मविद्यानामेकफलत्वेनार्चिरादिगतेः सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठानांसमत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यायाः सद्योमुक्तेरभावात् । अथब्रह्मणः सर्वगतत्वात्तत्प्राप्तयेदेशान्तरगमनापेक्षेति"नतस्यप्राणाउत्क्रामंति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति"इत्यादेः कोऽर्थइति चेदुच्यते ॥ अत्रास्मिँल्लोकेउपासनदशायां ब्रह्मानुभवति तस्य ब्रह्मप्रेप्सोः प्राणानोत्क्रामन्तितंविहायनगच्छन्ति किन्तूपासनफलभूतब्रह्मप्राप्तयेतदधिष्ठितलोकांतरगमनायसहैव तिष्ठंतीत्यर्थः इति अतोधूमादिनागतानांगन्तव्यप्रदर्शनपरमिदं श्लोकद्वयमित्याह । यदीति हे नृपपारमेष्ठ्यंचतुर्मुखलोकं वैहायसानां खेचराणां सिद्धानां यद्विहारस्थानं कीदृशम्अष्टाधिपत्यमणिमाद्यष्टैश्वर्यसंपन्नं यदिप्रयास्यन्गमिष्यन्भवति तदागुणसंन्निवाये मनो मनसाइंद्रियैश्चसहैवगच्छेत्स्थूलदेहस्यैवभस्मीभावात्सूक्ष्मदेहेनैवगच्छतीत्यर्थः अर्वाचीनलोकान्गच्छतांभूतसूक्ष्मेंद्रियात्मकलिंगशरीरेणैवसहगमनंब्रह्मप्रेप्सोस्तुकिंचिद्दूरं गच्छतोमध्येविश्लेष इतिविशेषः ॥ २२ ॥

योगेश्वराणांभगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानामब्रह्मात्मकस्वतंत्रजीवोपासकानांत्रिलोक्याःवहिःजनलोकादिषु पवनांतरात्मनां पवनस्यांतरात्मापवनांतरात्मातेनवायुभूतसूक्ष्मदेहेनगतिमाहुरित्यर्थःयद्वावायुमनुप्रविश्यगच्छतीतिवायुतुल्यवेगोगच्छतीत्याहुरित्यर्थःभगवद्भक्तिव्यतिरिक्तयोगनिष्ठानांगतिरितरैर्नलभ्यतइत्याह नेति विद्याशास्त्रजन्यंज्ञानंतपः कर्मयोगः योगोयमनियमादिः समाधिरब्रह्मात्मकस्वात्मस्वरूपानुसंधानमेतान्भजंतियेतेषांयोगीश्वराणांतांगतिंब्रह्मांडांतर्गतापेक्षितलोकगतिंकर्मभिराभिसंहितफलैःकर्मभिर्नप्राप्नुवंति केवलकर्मिभ्योऽधिकोयोगीकेवलयोगिभ्योऽधिकोभगवदुपासकइत्यभिप्रायः यद्वा भगवद्भक्तानांगतिःकर्मभिर्नावाप्यत इत्याह योगीश्वराणामिति भगवद्भक्तियोगनिष्ठानामित्यर्थः त्रिलोक्यांत्रिलोकांतर्भूतचतुर्दशभुवनात्मकांडकोशाद्बहिः समाधिः परमात्मोपासनमितिभेदः एवंहेयत्वेनधूमादिमार्गगतिरुक्ता ॥ २३ ॥

अथमुमुक्षोरर्चिरादिमार्गमाह वैश्वानरमिति छांदोग्ये"यथापुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंते एवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नाता "अथयदुचास्मिञ्छव्यंकुर्वंतियदुचनार्चिषमेवाभिसंभवंतिअर्चिषोहरन्हआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्यान्षडुदङ्ङेतिमासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरंसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोऽमानवः सएतान्ब्रह्मगमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथः एतेनप्रतिपद्यमानाइमंमानवमावर्तंनावर्तंतेइत्याम्नाताश्रुतिः सवैपुनर्नेहविषज्जतेगामित्यंतेनाभिमता अत्रानुक्ताहरादिप्रदेशस्त्वर्थे सिद्धोवेदितव्यः शीर्षकपालभेदनानंतरमेववैश्वानरप्राप्त्यसंभवात् श्रुतावपिवरुणेंद्रप्रजापत्यादयोऽन्यत्रश्रुताअर्थसिद्धाइतिवेदितव्यम् ब्रह्मपथेनेतिसुषुम्णाविशेषणं ब्रह्मप्रेप्सोर्मार्गभूतयाशोचिषाप्रकाशमानयासुषुम्णायासुषुम्णाख्ययानाड्यादेहान्निर्गतः शोचिषेत्यनेन "तेन प्रद्योतेनैषआत्मानिष्क्रामति" इति श्रुत्युक्तसुषुम्णासंबंधिहृदयकमलाग्रस्यप्रकाशनंस्मारितं "तदोकोग्रज्वलनंतत्प्रकाशितद्वारोविद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चहार्दानुगृहीतः शताधिकया॥४।३।०॥इतिसूत्रकारः तदोकः तस्यब्रह्मप्रेप्सोर्जीवस्यस्थानभूतंयद्हृदयकमलं तस्याग्रंसुषुम्णाख्यनाडीद्वारं तस्यज्वलनंप्रकाशनं भवति अयंजीवः हार्दानुगृहीतः हृदयकमलस्थपरमात्मानुगृहीतः तेनपरमात्मना [illegible] सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यांगभूतार्चिरादिगतिस्मृतियोगाच्चशताधिकयासुषुम्णायागच्छती-

[illegible] "अचिर्ज्योतिरहः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

शुक्लः पक्ष उत्तरायणम् अर्चिषमभिसंभवतीत्यनेनैकार्थ्यात् अस्यैवमोक्षमार्गत्वं सूचयति विधूतकल्कइति "पुण्यपापेविधूयनिरंजनः परमंसाम्यमुपैति अश्वइवरोमाणिविधूयपापंचन्द्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरम्,, इतिहिश्रूयते नहिधूमादिमार्गेणगतानांपुण्यपापप्रहाणं श्रूयते विधूतकल्कः निर्धूतपुण्यपापः अत्राहरादिप्रवेशउक्तः इरेरादित्यस्योदस्तादुपरिष्टात्स्थितंशिशुमारचक्रंप्रयाति हेनृप! शिशुमारचक्रस्वरूपंतुपंचमस्कंधेवक्ष्यते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

तस्माद् भ्रुवोरंतरंभ्रूमध्यस्थितंद्विदलंकमलमुन्नयेत तथापीतिकर्त्तव्यतयाभाव्यमित्याह निरुध्येति निरुद्धाःसप्तानामश्वानांकर्णाक्षिः नासिकादिसंज्ञानांपंथानोयेनसतथोक्तः । अनपेक्षोबाह्यसुखानिच्छुः । अत्रापीत्थंभावमाह स्थित्वेति मनसापरंगतोभ्रूमध्ये तुमुहूर्तोर्धस्थित्वामार्गान्तराविशेषेष्वकुंठदृष्टिर्मूर्धन्मूर्धनिशिरोमध्येनिर्भिद्यविसृजेतशरीरमितिशेषः गतइत्यनेनाचिंतनमुच्यते अयैकयोःस्वमुदानः प्राणापानाविडायांचपिंगलायांचवर्तेत व्यानःसंधिषुसर्वत्रउदानोब्रह्मनाडिगइतिश्रुतिस्मृतिभ्यामुदानगतिर्ब्रह्मनाड्यामितिसिद्धम् इत्थंमुनिरित्थेनानिर्गुणविद्याफलमुक्त्वास्वपार्ष्णिनेत्यनेनसगुणविद्याविदोदेहोत्क्रमणप्रकारउच्यतइत्येतदनुपपन्नमेकवाक्यतयामुख्यार्थेसंभवतिवाक्यभेदायोगादिति ॥ २१ ॥

एवंसद्यउत्क्रांतानांयोगिनांप्राप्यस्थानंगम्यंचाह यदीत्यादिनाश्लोकद्वयेन अत्रयदिअथउतेतिशब्दाः पुनरावृत्त्यान्वेतव्याः तथाहि यदिसम्यक्पक्वभक्त्यादिसाधनवांस्तर्हिमृत्योत्क्रमणानंतरमेवपारमेष्ठ्यंपरमेष्ठिनोब्रह्मणोलोकंप्रयास्यति तत्रायंकिंकरोतीतितत्राह अथेति अथतल्लोकप्राप्त्यनंतरं पुनरुत्पत्तिहीनोब्रह्मसालोक्यमात्रंप्राप्य अथभक्त्यादिलक्षणपरिपाकाययोगीवसति अनंतरंब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासहस्वयोग्यांमुक्तिंप्राप्नोतीतिशेषः । उतशब्दोऽप्यर्थे यद्यपितउतपूर्वोक्तयोगिनोऽप्यपरिपक्वभक्त्यादिकल्याणावांस्तर्हिवैहायसानांवैमानिकानांसिद्धानांविहारक्रीडास्थानंमहर्लोकादिप्रयास्यति तत्रास्ययोगफलमाह अष्टाधिपत्यमिति अथमहर्लोकादिस्थानेऽष्टानामणिमादियोगानामाधिपत्यमवाप्यवसतिअथयदिसम्यक्पक्वभक्त्यादिमानप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनस्यांतरात्माविकुंठनाथस्तत्रविकुंठनाथलोकेऽमुक्तस्थानेऽमुक्तैर्देवैरुपास्यमानंहरिं प्रयास्यति यदिप्रतीकालंबनस्तर्हियत्रपवनश्चासावंतरात्माचेति वायुर्ब्रह्माचतत्रसत्यलोकेवायुंब्रह्माणं च प्रयास्यति ॥ २२ ॥

किमुक्तंभवतितत्राह ॥ योगेश्वराणामिति । त्रिलोक्या भूम्यंतरिक्षस्वर्गसंज्ञायाबहिर्महर्लोकादौयोगेश्वराणांगतिमामनंतिनत्ववाक् । तल्लोकप्राप्तौसाधनविशेषमाह विद्येति 'विद्याऽपरोक्षज्ञानंतदादिपुरुषार्थसाधनसामग्रीमतांपुंसांतांमहर्लोकादिगतिंकेवलकर्मभिर्नोप्नुवंति किंत्वपरोक्षज्ञानेनैव अत्रायंकश्चनविशेषः गुणानांसत्त्वादीनांसन्निवायः सन्निवासोयत्रसगुणसन्निवायस्तस्मिन्महर्लोकादिविकुंठामुक्तस्थानाद्यधिकेप्रदेशेप्रयास्यन् बाह्येन्द्रियमनोभिःसहैवगच्छेत "आविष्कृतनिजरूपस्यापितस्यारब्धकर्ममोक्षपर्यंतंदग्धपटवच्छेषास्थित्युक्तेः पश्चाद्ज्ञानादिगुणसन्निवायेमुक्तस्थानेचिन्मात्रेन्द्रियमनोभिःसहैववसति तदुक्तं "चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेवहिवातिंइर्मुक्तोनूकर्मणालोकान्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् तत्रमुख्याहरियांतितदन्येवायुमेवतु अपक्वायेनतेयांतिवायुंवाहरिमेववा स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जन्मविवर्जिता" इतिसमाख्यावचनबलादध्याहारेणव्याख्यातं । नतुस्वमनीषोत्प्रेक्षाबलादिति यदिपारमेष्ठ्यादिलोकंप्रयास्यतितर्हिमनसेन्द्रियैःसहैवगच्छेदितिवान्वयः यत्रयोगेश्वराणांगतिंत्रिलोक्याबहिरामनंति यत्रपवनांतरात्मातत्रविद्यादिभाजःतांगतिंकर्मभिर्नोप्नुवंतीतिवा ॥ २३ ॥

तस्ययोगिनोमार्गमाह । वैश्वानरमिति सुषुम्णायानाड्योत्क्रम्यविहायसाहृदयाकाशेनब्रह्मपथेनसुषुम्णाख्ययाशोचिषा । रोचिःशोचिरुभइत्याद्यभिधानं । गतोनिर्गतोऽर्चिरादिदेवानूगत्वाथवैश्वानरंयाति अथवैश्वानरप्राप्त्याविधूतकल्कोदग्धपापतृणस्ततोवैश्वानरलोकादुरुक्रमादुपरिहरेःशैशुमारंचक्रंशिशुमारस्वरूपंप्रयातीत्यन्वयः । "वैश्वानरेद्युनद्यांवासूर्येवादेहएववा विधूयसर्वपापानियातिकिंस्तुभ्रकेशवम्" इत्येतदर्थेतिसूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत इति सार्द्धकम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंतालुमूलेस्थिरीकृतंमुखादिछिद्रद्वारानिर्गमनशंकयानिरुद्धसप्तास्वयनः निरुद्धानिसप्तअसोःप्राणस्यअयनानिद्वाराणियेनतादृशोभूत्वातस्मात्पूर्वस्थानात्भ्रुवोरंतरंमूर्ध्वंनयेततत्रआज्ञाचक्रेतंवायुंस्थिरीकृत्यअंतःकरणशुद्धेःपूर्वंनिरूपितत्वात्सर्वापेक्षारहितोभूत्वा तत्रभगवद्ध्यानेनभगवदाविर्भावेजातेतत्राकुंठदृष्टिर्मुहूर्तार्द्धंस्थित्वापरंभगवंतंगतःसायुज्यंप्राप्तः पूर्वमेववायोर्बहिर्निर्गमनार्थं प्रयत्नस्यकृतत्वान्मूर्धानंब्रह्मरंध्रंनिर्भिद्यविसृजेत् इंद्रियाणिविसृजेत् प्राणानामपिनिःसारणंकेचिदिच्छन्ति अत्रैतेषामप्युपयोगात् केचित्तइहैवसमवलीयंतइतिवाक्यानुरोधात्प्राणानामत्रैवात्मनिस्वमूलभूतासन्यरूपेणस्थितिमिच्छंति प्राणस्यभोगसाधकत्वंच तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतीत्यमुक्तिविषयम् उत्क्रांतिचरणविचारेणापिवाङ्मनसिसंपद्यतइत्यादिभिः प्राणशब्देनेंद्रियाण्युच्यंते गमनेवाआयुर्षोभावात् मुख्यकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायेनमुख्यानुरोधिप्राणानामिहलयः तस्मादिन्द्रियाणितत्संबद्धः प्राणश्चबहिर्निःसारितइत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवंसद्योमुक्तिर्द्विधानिरूपिता उत्तममध्यमभेदात्आद्यस्यवासनायाअक्षीणत्वात् भोगेनैवतत्क्षयंमन्वानःप्रतिक्रममुक्तिवदनूइंद्रियादीनांस्वसंगेनयत्नमाह यदीति यदिप्रयास्यन्भवति तदामनसाइंद्रियैश्चसहैवोपगच्छेदितिसंबंधः नृपेतिसंबोधनंसर्वपुरुषार्थसद्भावपियथोपाध्यादिगमनमक्षीणवासनत्वाज्ञानं तथेक्षमपीतिसंमतमर्थे यदेवस्थानंप्रयास्यन्भवति तत्रगायति पारमेष्ठ्यंब्रह्मस्थानंवैहायसानांविमानमवरुह्यस्त्रीभिःसहसर्वत्रांतरिक्षपरिभ्रमतांयद्विहारस्थानंतत्रवा उतअपिअष्टाधिपत्यम्अष्टगुणैश्वर्यंकिंबहुना गुणसन्निवायेप्रधाने अथवाप-

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

रिमध्येवाप्रयास्यन्भवति तत्रैवमहगच्छेत् यथाराहास्तनामिःप्राणोवां नन्वेवंसामर्थ्यकथंजीवस्येत्याशंक्याह योगेश्वराणामिति येषां स्वाधीनोयोगः यद्यपिस्वतोगमनसामर्थ्यनभवति तथापियोगेनतद्भवतीतिसर्वोगतयउच्यंते त्रिलोक्याःअंतर्वहिश्चेति वहिःस्थिताअपि अंतरायांति अंतस्थिताअपिवहिर्गच्छंति तत्रहेतुः पवनांतरात्मनामिति पवनस्यांतः आत्मालिंगशरीरंयेषाम् अत्रत्रिलोकीपदंनब्रह्मांडाभिप्रायं किंतुलोकत्रयमेव यद्यपिकर्मभिरपिसर्वत्रब्रह्मांडेगमनमस्ति तथापिनतेषांस्वेच्छागमनमित्याह तामिति यास्वेच्छयायोगिनांसानकर्मिणा मित्यर्थः ननुउपायस्यतुल्यत्वेऽपियोगस्यकथंगौणताकथंकर्मणांमुख्यत्वमितितत्राह विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति कर्मतुस्वतंत्रमसहायं जीवंस्वाधीनंकरोति योगेतुविद्यादयोऽन्येपिचत्वारःसंति तत्संवेष्टितंजीवंयोगःस्वाधीनंकर्तुंनशक्नोति एवमन्येऽपि ततश्चजीवएवस्वतंत्रः अन्येतुगुणभूताःस्वेच्छयागमनंमहायभूतामवंति विद्याउपासना मंत्रप्रकारेण तपःकृच्छ्रादि ज्ञानंवा योगोऽष्टांगः समाधिः समाधिस्थित भगवद्दर्शनेनतज्जनितभक्तिसहितःपरमधर्मउच्यते एतेषुकरणादशायामपिपुरुषस्यस्वातंत्र्यं कर्ममार्गेतुविध्यधीनतयेति ॥ २३ ॥

एवंपुरुषस्यस्वाधीनतांनिरूप्यगमनप्रकारमाह वैश्वानरंयातीत्यादिना यावदवसाने आनंदमयः तावद्यातीतिसंबंधः वैश्वानरमग्न्यधिष्ठातृदेवतालोकम् अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लइतिवाक्यप्रकारेणागमनम् ननुतस्यलोकस्यदूरेविद्यमानत्वात्बहुकालव्यवधानेनअंतराभोगाभावात्भोगाभिनिवेशस्यविद्यमानत्वात्पुनरागमनंस्यात् तदर्थमाह विहायसागतइति आकाशमार्गेणागतःपूर्वमेवपवनांतरात्मनामित्युक्तत्वात्यथावायोर्गमनं तथातेषामपीत्यर्थः ननुवायोरितस्ततोगमनसंभवात्तद्वदस्यापिनऋजुमार्गेणवैश्वानरेगमनंसंभवति तत्राह सुषुम्णयेति सुषुम्णामार्गेणागच्छतीतिनाऽन्यत्रगमनं ननुसुषुम्णापिकथंनान्यत्रगच्छति तत्राह ब्रह्मपथेति ब्रह्मणःपंथाःब्रह्ममार्गत्वात्व्यापिवैकुंठएवगच्छति ननुसुषुम्णायानाडीरूपत्वात् कथंदेहाद्वहिर्निर्गमनं तत्राह शोचिषेति तेजोरूपया एवंतेनमार्गेणवैश्वानरलोकंगतस्यपूर्वमांह्रः संपरिष्वक्तस्यगमनात्कामनावाहुल्येनवासकल्कत्वात् तत्रभोगेअग्निमध्यभोगात्कल्कशोषः अतस्तदनंतरंज्योतिस्थानंगमनंआदित्यादिध्रुवपर्यंतगमनंविधूतकल्कोभूत्वा अर्वाभक्तक्रमेणतेजोमयशरीरेणहरेर्भगवतःस्वरूपभूतं शिशुमाररूपंचक्रमुपयाति यद्यपिशिशुमारचक्रस्य भूमेःपरितोविद्यमानत्वात्सर्वत्रगमनमायातितथाप्युदस्तादूर्ध्वमेवगच्छति नृपेतिसंबोधनंशुद्धसत्वात्मकस्यऊर्ध्वगमनस्यसंवादबोधकं यथा नरपालकस्यनृभिरूर्ध्वंनयनमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

मनस्वी जितचित्तः । स्वतालुमूलं तस्यैव चक्रस्याग्रदेशम् । ततो बहुधा गमनसम्भवात् शनकैरित्युक्तम् । तस्मात् भ्रुवोरन्तरम् आज्ञाचक्रम् । निरुद्धानि सप्त अस्त्रयनानि श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखञ्चेत्येवं सप्त प्राणमार्गा येन सः । अनपेक्षः क्रममुक्तवत् पारमेष्ठ्यादिपदभोगकौतुकानपेक्षः मूर्द्धन् मूर्द्धनि ब्रह्मरन्ध्रे निर्भिद्य देहमिन्द्रियाणि च विसृजेत् ॥ २१ ॥

इति सद्योमुक्तिमुक्त्वा क्रममुक्तिमाह यदीति । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदं यदि प्रयास्यन् भवेत् । तथा वैहायसानां खेचराणां यत् विहारं विहरत्यस्मिन्निति विहारं क्रीड़ास्थानम् । कीदृशम् अष्टावाधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्य्याणि यस्मिन् तच्च प्रयास्यन् । क्व गुणसमुदायरूपे ब्रह्माण्डे सर्व्वत्रेत्यर्थः । तर्हि देहत्यागावसरे मनश्चेन्द्रियाणि च न त्यजेत् किन्तु तैः सहैव तत्तल्लोकभोगार्थं गच्छेत् ॥ २२ ॥

भोगेऽपि योगिनो न कर्म्मिभिः साधारण्यमित्याह । योगेश्वराणां त्रिलोक्या अन्तः वहिश्च महर्लोकादिषु ब्रह्माण्डवहिश्च गतिमाहुः । तत्र हेतुः पवनस्यान्तः आत्मा लिङ्गशरीरं येषां तेषाम् । विद्या भगवदुपासना, तपो भगवद्धर्म्मः, योगोऽष्टाङ्गः, समाधिर्ज्ञानं, तान् ये भजन्ति तेषां यां गतिस्ताम् ॥ २३ ॥

तत्र प्रथमं वैश्वानरम् अग्न्यभिमानिनीं देवतां याति । विहायसा आकाशेनैव सुषुम्णाया नाड्या । कीदृश्या ब्रह्मपथेन ब्रह्मलोकमार्गरूपयेत्यर्थः । सा च देहाद्वहिरपि विततास्तीत्याह शोचिषा ज्योतिर्म्मय्या । विधूतकल्कः त्यक्तमालिन्यः क्वाप्यसज्जमान इत्यर्थः । अथ हरेः भगवतः सम्बन्धि उदस्तात् इत ऊर्ध्वं स्थितं चक्रं शैशुमारं शिशुमाराकारम् । चक्रस्थानि आदित्यादीनि ध्रुवान्तानि पदानि प्रयातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात् स्थानात् । भ्रुवोरंतरमाज्ञाचक्रं प्रत्यनिलमुन्नयेत । कथंभूतः निरुद्धानिसप्तास्त्रयनानिछिद्राणियेनसतथा तानिच श्रोत्रे नेत्रे नासिके मुखमित्येवं सप्त । विषयांतरानपेक्षः आज्ञाचक्रेनियमितानिलोमुहूर्तार्द्धंस्थित्वा । अकुंठदृष्टिः प्रस्तुतगमनेसमाहितदृष्टिः । परंगतः । उक्तप्रकारेण वद्धावस्थायांभगवंतं प्राप्नोति । मुक्तवंधनत्वेनभगवत्प्रेप्सुः । मूर्द्धन्मूर्द्धनिनिर्भिद्यस्थूलं देहंविसृजेत् ॥ २१ ॥

एवं मूर्द्धनिनिर्भिद्योत्क्रान्तस्य मुमुक्षोरर्चिरादि मार्गेण ब्रह्मप्राप्तिमाह । यदीति दशभिः तत्रेयंप्रक्रिया । विद्वान्स्थूलशरीरान्मूर्द्धन्यनाड्यानिष्क्रम्यसलिंगशरीरएवसूर्यरश्मीमारुह्ययदापरंपदं गन्तुमिच्छति तदार्चिषोभिमानिनातिवाहिकेनसुसत्कृत्यदिना भिमानिनंनीतस्तथैवतेन पक्षाभिमानिनंतेन संवत्सराभिमानिनंतेन वायुंतेन खस्मिन् छिद्रंदत्वादित्यंतथैवतेन चन्द्रमसन्तेन विद्युदभिमानिदेवताविशेषंनीयतेतदनंतरंवरुणमिंद्रंप्रजापतिश्च प्राप्यब्रह्माण्डंभित्वाविरजांप्राप्नोति तदाकारणलिंगशरीरंहित्वातान्तीत्वाब्रह्मलोकं प्राप्यब्रह्मसाधर्म्यलक्षणंमोक्षंप्राप्नोति । विस्तरस्त्वाकरेद्रष्टव्यः तत्रकानिचित्स्थानान्यत्र संत्यन्यानितदुपलक्षणतयाज्ञेयानि । यदियस्मिन्काले स्थूलशरीरवियोगकालेहेनृप । गुणासंनिवायेगुणसमुदायरूपेब्रह्माण्डे पारमेष्ठ्यं प्रजापतिलोकं वैहायसानामुतयद्विहारं । खेचराणां क्रीडास्थानञ्च अष्टौआधिपत्यानि अणिमाद्यैश्वर्याणियस्मिन् तत् प्रयास्यन् भवति तदामनसाइन्द्रियैश्च सहैवगच्छेत । स्थूलशरीरवत् सूक्ष्मशरीरस्यागोनास्तितेनैव सहविरजापर्यंतं मुमुक्षुर्गच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्त्य विष्णोरणीयसा विरजेनात्मनैकः ।
नमस्कृतं ब्रह्मविदामुपैति कल्पायुषो यद्विबुधा रमन्ते ॥ २५ ॥
अथो अनन्तस्य मुखानलेन दंदह्यमानं स निरीक्ष्य विश्वम्
निर्याति सिद्धेश्वरजुष्टधिष्ण्यं यद्द्वैपरार्द्ध्यं तदु पारमेष्ठ्यम् ॥ २६ ॥
न यत्र शोको न जरा न मृत्युर्नार्त्तिर्न चोद्वेग ऋते कुतश्चित् ।
यच्चित्ततोदः कृपयानिदंविदां दुरन्तदुःखप्रभवानुदर्शनात् ॥ २७ ॥
ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयस्तेनात्मनापोऽनलमूर्त्तिरत्वरन् ।
ज्योतिर्म्मयो वायुमुपेत्य काले वाय्वात्मना खं बृहदात्मलिङ्गम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नकेवलं त्रिलोक्यंतर्गतपारमेष्ठ्यासावेवयोगासिद्धानां गतिरपितुब्रह्माण्डाद्बहिरस्तीत्याह । योगइति । पवनान्तरः प्राणगर्भः आत्मालिंगशरीरं येषान्तेषांयोगेश्वराणां योगसिद्धानाम् । उर्ध्वाधोमध्यभेदत्रयम पातालादिसत्यांताः लोकास्तेषां समाहारस्त्रिलोकीतस्याः अंतर्मध्येपातालादि सत्यांतेषुलोकेषु वहिर्निरावरणलोके च गतिमाहुः । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवति" इत्यादयः श्रुतयः तत्रहेतुगर्भविशेषणम् विद्यातपोयोगसमाधिभाजामिति विद्याब्रह्मजिज्ञासाजन्यं ज्ञानम् । तपःसाधनावृत्तिः योगःसमाधिः विद्यातपसोः परिपाकावस्थातान् येभजन्ति तेषाम् । "एतेनमार्गेण ब्रह्मप्रतिपद्यमानाः इदंमानवमावर्तं नावर्तंते" इत्यादि श्रुति प्रोक्तस्योपादेयस्यापुनरावृत्ति मार्गस्य प्रस्तुतस्य दार्ढ्यार्थमनुपादेयं पुनरावृत्तिमार्गं सूचयति नकर्मभिस्तांगति माप्नुवन्तीति । "यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" । इत्यादि श्रुति प्रसिद्धमार्गसाधनैः कर्मभिः । विद्यातपोयोगसमाधि भाजान्ताङ्गतिं नकर्मठाः प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ २३ ॥

एवमर्चिरादि मार्गप्राशस्त्यंधूममार्गचानुपादेयत्वेनोक्त्वार्चिरादिमार्गं दर्शयति । वैश्वानरमिति । विहायसाआकाशेनमूर्द्धनिसूक्ष्मेण छिद्रेण ब्रह्मप्राप्तिमार्गेण तत्रचरोर्चिषाज्योतिर्मय्यादेहादपि वहिश्चिततयासुषुम्णयानाड्यागतोनिर्गतः । विधूतकल्कोनिष्पापः कल्कः पापंस च पुण्यस्याप्युपलक्षणं । तथासतिपुण्यापुण्यवर्जितः "अश्वइवरोमाणि विधूयपापं चन्द्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरमकृतं कृतात्माब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति । ताण्डिरहस्येश्रवणात् । "तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनः परमंसाम्यमुपैति" इत्यथर्वणे श्रवणाच्च । प्रथमंवैश्वानरंयाति अग्न्यभिमानिनींदेवतांप्राप्नोति तदनन्तरंदिनाद्यभिमान्यातिवाहिकद्वाराउदस्तादुपरिष्टाद्वर्तमानंहरेः त्रिरणोः शैशुमारं चक्रंशिशुमाराश्रयं ज्योतिश्चक्रं हेनृप ! प्रयाति अनेनादित्याद्यातिवाहिकप्राप्तिरुक्ता ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

तदनंतर भ्रूमध्यमे लेजाय वाञ्छलोकों की अपेक्षा नकरके सात इंद्रियों के द्वारोंको रोककर निश्चल दृष्टिसे आधा मुहूर्त रहकर मस्तक भेदन कर परमात्मा को प्राप्त होकर इस देहको त्याग देय ॥ २१ ॥

हे राजन् ! यदि ब्रह्माके लोक या सिद्धों के विहारस्थान या अष्ट अधि पतियों के स्थान इन्हों मे जानाहोतो देहत्याग समय मे मन तथा इन्द्रियों के सहित ही गमन करै ॥ २२ ॥

पवन स्वरूप वाले योगियों की गति त्रिलोकी के बाहेर भीतर सर्वत्र होती है विद्या तप योग समाधियों को भजनेवाले तथा कर्म करनेवाले भी उस गतीकों नहीं प्राप्त होसकते हैं ॥ २३ ॥

हे राजन् ! आकाश मार्गसे जानेवाला योगी प्रकाश मान ब्रह्म मार्ग सुषुम्णा नाडीके द्वारा अर्चिरादि मार्गको जाता है तदनंतर निर्मल रूपसे उपरमे श्रीहरि के शिशुमार चक्र को प्राप्त होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तत् विष्णोश्चक्रम् । विश्वस्य नाभिं सूर्य्याद्याश्रयभूतम् । आविष्टलिङ्गत्वान्नाभिशब्दस्य न षण्डत्वम् । अतिवर्त्त्य अतिक्रम्य । एतत्स्वर्गिणां गत्यभावात् एक एव निर्म्मलेन लिङ्गशरीरेण ब्रह्मविदां स्थानम् अन्यैर्नमस्कृतं महर्लोकमुपैति । यत् यस्मिन् । विबुधाः महान्तः कल्पायुषः भृग्वादयः ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं कल्पान्ते सति सः विश्वं त्रैलोक्यम् अतिशयेन दह्यमानं निरीक्ष्य तत्राप्युष्णाप्राप्तेः यत् द्विपरार्द्धस्थायि तत् पारमेष्ठ्यं पदं प्रति निर्याति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिन् तत् । उ इति श्रैष्ठ्यं सूचितम् ॥ २६ ॥

तदेवाह न यत्रेति । आर्त्तिः दुःखम् । उद्वेगः भयम् । किन्तु चित्ततो हेतोः यत् दुःखम् अत ऋते तदेकं विना । तत् कुतो भवति अनिदंविदाम् इदं भगवतो ध्यानमजानतां प्राणिनां दुरन्तदुःखो यः प्रभवो जन्म तस्यानुदर्शनात् तेषां कृपया । यद्वा चित्ततोदो मनःपीडेति यत् तद्विना कुतश्चिदपि यत्र शोकादयो न सन्तीति ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तत्र च ब्रह्मलोकगतानां प्राणिनां त्रिविधा गतिः । ये पुण्योत्कर्षेण गताः ते कल्पान्तरे पुण्यतारतम्येनाधिकारिणो भवन्ति । ये तु हिरण्यगर्भाद्युपासनाबलेन गताः ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । ये तु भगवदुपासकाः ते तु स्वेच्छया ब्रह्माण्डं भित्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति । तत्र प्रस्तुतस्य तस्य भगवद्भक्तस्य ब्रह्माण्डभेदनप्रकारमाह तत इत्यादिना । तत्रेयं प्रक्रिया—ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतेः केनचिदंशेन महत्तत्वं भवति, तस्यांशेनाहङ्कारः, तस्यांशेन शब्दतन्मात्रद्वारा नभः तस्यांशेन स्पर्शतन्मात्रद्वारा वायुः, तस्यांशेन रूपतन्मात्रद्वारा तेजः, तस्यांशेन रसतन्मात्रद्वारा आपः, तदंशेन गन्धतन्मात्रद्वारा पृथ्वी; तैश्च मिलितैश्चतुर्दशभुवनात्मकं विराट्शरीरम् । तस्य च पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य पृथिव्येवाण्डकटाहविशेषशब्दवाच्या कोटियोजनविशालं प्रथमावरणं; पञ्चाशत्कोटियोजनविशालमित्येके । ततोऽवादीनां येऽपरिणता अंशाः तान्येवोत्तरोत्तरं दशगुणान्यावरणानि । अष्टमं तु प्रकृत्यावरणं व्यापकमेव । तदेवं स्थिते पृथिव्याद्यावरणभेदप्रकारः कथ्यते । ततो विशेषं प्रतिपद्य लिङ्गदेहेन पृथिव्यात्मतां प्राप्येत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निर्भयः कथं यास्यामीति शङ्काशून्यः । तेनात्मना पृथिवीरूपेण तन्निरन्तरा अपः प्रतिपद्य । अत्वरन् त्वरामकुर्वन्; तत्तदात्मत्वेऽपि क्लेददाहादिशङ्काभावात् यथेष्टं भोगान् भुञ्जान इत्यर्थः । एवं ज्योतिर्म्मयः सन् । काले भोगावसाने । बृहदात्मनो लिङ्गं परमात्ममूर्त्तित्वेनोपासनेयुक्तं; यद्वा शब्दात्मना तस्य प्रमापकमिति ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

आविष्टलिङ्गत्वात् अजहल्लिङ्गत्वादित्यर्थः २५—२७ ॥

अधिकारिण इति । अत्र आधिकारिका इति च पाठः । आधिकारिका अधिकारे नियुक्ताः इति गोविन्दभाष्ये ॥ तन्निरन्तरा इति । अन्तरमवकाशः । पृथिव्यन्तरहिताः इति यावत् ॥ २८—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

विश्वनाभिं विश्वस्य ग्रहतारकानक्षत्रादेः कृत्स्नस्याश्रयभूतंविष्णोःस्थानमितिशेषः । विरजेनप्रणष्टपुण्यपापेनाणीयसासूक्ष्मतरेणात्मनालिंगशरीरेणैकः असहाय नमस्कृतं ब्रह्मविदांब्रह्मविद्भिर्नमस्कृतम् इदंशिशुमारचक्रविशेषणांतदतिवर्त्येत्यन्वयः । अनेनचन्द्रप्राप्तिरपिसिद्धातस्याव्यवहितः शिशुमारः यद्यत्रकल्पायुषः विबुधाआकल्पांतायुषः देवाः रमंतेतंजनलोकमुपैतिप्रयाति ॥ २५ ॥

अथअधस्तात्स्थितस्यानंतस्यमुखानलेनावांतरप्रलयेशेषमुखोद्भूतरुद्रगणपातालानलेनदंदह्यमानमिति । मस्तकस्थायी इहमृत्युरित्युक्तरीत्यास्वाभिप्रायोवर्त्तमाननिर्देशः निरीक्ष्यत्रिकालज्ञानबलादपरोक्षंदृष्ट्वेत्यर्थः । जनलोकेस्थित्वाकल्पांतरेतत्उपैतीत्यर्थमर्थोऽनुपपन्नः । पुण्यपापविधूननस्योक्तत्वेन तत्रावस्थितिहेतुभूतकर्माभावात्तेषुलोकेषुस्थित्ययोगात् । अतोदोषंदृष्ट्वाद्वैपरार्द्ध्यंद्विपरार्द्धस्थायिसिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्यानिविमानानियस्मिंस्तदुश्रेष्ठंपारमेष्ठ्यंचतुर्मुखसंबंधिस्थानंयातिनिर्यातीत्यर्थः । बरुणेंद्रादिप्राप्तिस्त्वर्थसिद्धा ॥ २६ ॥

चतुर्मुखलोकस्य स्वर्गाद्यपेक्षया चिरकाल स्थायित्वमभिप्रयन्नाह नयत्रेति । यत्रेत्यस्यतत्रदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनादित्युपरितनेनान्वयः आर्तिर्दुःखमुद्वेगोमनः क्षोभः भयमागामिदुःखदर्शनजंज्ञानं कुतश्चिदित्यस्यभयमित्यनेनान्वयः । कुतश्चिच्छीतातपवातवर्षादिभ्यः । एवंविधेऽपिचतुर्मुखलोकेब्रह्मविदांनिर्वेदमाह यच्चितत्इति यद्यस्मादित्यर्थः । अनिदंविदाम् इदंशब्दवाच्यपरिदृश्यमानप्रपंचविलक्षणपरंब्रह्मविदाम् क्रिययाकर्मणाहेतुभूतेन दुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात् । दुरंतमपारंयद्दुःखंतस्यप्रभवः प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः , दुःखहेतुभूतसंसारस्तस्यानुदर्शनम् उत्प्रेक्षणांतस्माच्चित्तश्चिंतनादद दुरंतदुःखमितियच्चतुर्मुखलोकेऽपिब्रह्मविद्भिः कर्महेतुकंदुरंतदुःखंचित्तेनानुमीयतइतियत्तत्एवहेतोर्विशेषंप्रतिपद्येत्युत्तरत्रान्वयः । अर्थांतरपरत्वमनुपपन्नमध्याहारबाहुल्यात् । यस्यहिरण्यगर्भस्यचित्ततउपासनात् अदस्तस्यस्थानमुपासकैर्लभ्यतइति यदायोजनातदोपासकैर्लभ्यतेइत्यध्याहारः । अनिदंविदांहिरण्यगर्भोपासनरहितानांदुरंतदुःखप्रभवानुदर्शनात्तदुपासकानामेवदुःखनिवृत्तिस्थानंब्रह्मलोकाख्यंलभ्यतेइतिनोपपद्यते । हिरण्यगर्भस्थानस्यापिदुःखनिवृत्तिहेतुत्वाभावाच्चतुर्मुखलोकंयतस्यश्वेतास्यस्यराज्ञःपुनर्भुवमागम्यप्रतिदिनंस्वीयशवभक्षणंप्रसिद्धम् । आवृत्तेर्दर्शनाच्चब्रह्मलोकस्थयोगिनां नपुनरावृत्तिदुःखभयं । तत्रमोक्ष्यमाणत्वनिश्चयादितिचेन्न भूतलस्थयोगिनामपिमोक्ष्यमाणत्वनिश्चयात्पुनरावृत्तिभयमितमुमुक्षूणांमहीतलचतुर्मुखलोकयोः कोविशेषः "आब्रम्हभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इतिहिस्मर्यते । तच्चद्वैपरार्ध्यमित्यनेनसूचितम् अतोयथोक्तएवार्थः ॥ १७ ॥

विशेषंपृथिवीमयमंडकटाहंप्रतिपद्यव्याप्येत्यर्थः अनेन "पृथिवीमंडभिनत्ति" इतिश्रुतिर्व्याख्याता । विशेषशब्दः पृथिवीवाचकः "महदादयोविशेषांता" इतिप्रयोगात् । अत्रापिविशेषस्तुविकुर्वाणादंभसोगंधवान्भूदितिवक्ष्यमाणत्वाच्चविशेषंप्राप्तिपद्यनिर्यातीत्यनुषंगः यद्वा । उत्तरत्रोपैतीत्यनेनान्वयः । तेनात्मनास्वरूपेणोपलक्षितः आपः आवरणजलंप्रतिपद्येत्यन्वयः । आवरणाग्निव्याप्तिमाह अनलमूर्तिमिति मूर्तिभूतावरणाग्निप्रतिपद्यात्वरन्त्वरामकुर्वन्क्लेददाहादिशंकाभावादित्यभिप्रायः ज्योतिर्मयः वायुर्भूत्वाअभ्रंभवतीतिवत्संश्लेषाभिप्रायोज्योतिर्मयशब्दः वायुम् आवरणवायुमुपेत्यकालेपूर्वपूर्वकावरणात्ययानंतरकालेवाण्वात्मनावायुसंश्लिष्टरूपेणोपलक्षितोबृहत्स्वकार्यभूतवाय्वाद्यपेक्षया बृहत् । आत्मलिंगंस्वासाधारणशब्दलिंगकंखमावरणाकाशमुपेत्य आत्मलिंगमित्यत्रआत्मा स्वासाधारणशब्दः लिंगमात्मात्मनःप्रमाणंयस्यतत्इत्यर्थः लिंगयद्दृष्टृदृश्यथीरितिवक्ष्यमाणत्वात् । इदमावरणांतरेष्वपितत्तद्गंधादिगुणविशिष्टपृथिव्यादिसंश्लेषप्रदर्शनार्थमुक्तम् एवमाकाशंभिनत्तीत्येतःश्रुत्यर्थउक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

वैश्वानरोनामकइतितत्राह यइति योभूतानामंतःकोष्ठगाग्निस्थित्वातद्भुक्तंचतुर्विधमन्नंपचाति यश्चब्रह्मांडमध्यगःसुपुरमध्यगस्तपति प्रकाशते सप्रधानर्षाहवैश्वानराख्यो ब्रह्मदेवपितृलोकगंतुर्मुनेर्योगिनःकर्मयोगिनश्चगम्यस्वान्मार्गइतीरितइत्यन्वयः । "पितृयानंदेवयानं ब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरंयातितस्मान्मार्गःसईरितः" । देवयानेनगंतॄणांवैश्वानरादवागार्चिरादयोगम्याःसंति । ब्रह्मदेवपितृलोकगंतृभिःसर्वैरपिवैश्वानरःप्राप्यतइतिद्योतनायवैश्वानरंयातीतिप्रथमतएववैश्वानरप्राप्तिकथनमितिज्ञातव्यम् ॥ २५ ॥

केतर्हितइतितत्राह देवयानमिति शरीरदक्षिणपार्श्वस्थपिंगलाख्यनाडीभिः शतायुषामरणाख्योत्क्रमणादहान्यहःसंज्ञंदेवयानमेति इडाभिर्देहवामपार्श्वस्थेडाख्यनाडीभिःशतायुषामरणेनरात्रीः रात्रिसंज्ञंपितृणांयानंपितृयानमेति । देवयानपितृयानमार्गस्थानामहरादिकालाभिमानिनीनांदेवतानांप्राचुर्यं,दहानिरात्रीरितिबहुवचनं"दक्षिणाःपिंगलाःसर्वाइडावामाःप्रकीर्तिताः। नाड्योऽथमध्यमाप्रोक्तासुषुम्णा वेदपारगैः"इति"देवयानस्यमार्गस्थाअहःशब्दाभिसंज्ञिताः पितृयानस्यमार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामताः"इतिवा पिंगलेडामध्यस्थयासुषुम्णयानाड्याशतायुषाविशिष्टसुखवत्वात्तद्विषुवत्ताख्यंब्रह्मयानमेति । विशिष्टंसुखंविषु तदस्यास्तीतिविषुवत् । तस्यभावोविषुवत्तातां । सषयोरभेदाद्वीत्युपसर्गयोगाद्वासकारस्यषकारः "विषुवत्ताब्रह्मयानंविशेषेणसुखंयत"इति रागोपरक्तसुखादिदातृत्वात्पिङ्गलादेर्देवयानादिशब्दवाच्यत्वं तदुक्तं "पिङ्गलादेवयानंस्यात्पिंगाख्यसुखदायतः इडाश्चदानात्पितॄणामेवंमार्गाःप्रकीर्तिताः"इति अत्रदेवयानब्रह्मयानभेदोऽवांतरोवगन्तव्यः ॥ २६ ॥

अधुनाशिशुमारलोकादुपरितनमार्गप्रकारमाह । तदिति । शैशुमारइत्यनेनतद्रूपमुक्तंविष्णोस्तद्विश्वनाभिंविश्वाधाररूपंप्रतिपद्य तुशब्दसूचितामृतत्वेच्छामादाय । विरजेनविगतरागादिदोषेणाऽणीयसासूक्ष्मतरेणात्मस्वरूपेणसर्वोऽपिब्रह्मज्ञानिजनस्तल्लोकमुपैति तंविशिनष्टि कल्पायुषइति कल्पायुषोविबुधायद्यत्ररमंतेक्रीडंतितामितिशेषः । किंविशिष्टंरूपं । ब्रह्मविदांसमुदायेननमस्कृतमेकंमुख्यंकेवलमितिवा "मन्वंतरायुषःस्वर्गामहर्लोकंतुकाल्पिकाः"इति पिंगलाभिरुत्क्रम्यदेवयानेनगतः परांतेब्रह्मप्रयास्यंस्तत्रमहर्लोकेऽष्टाधिपत्यमित्युक्तोऽणिमाद्यैश्वर्यशालीवसति कश्चनजनलोकेकश्चनतपोलोकेज्ञानादिपरिपाकायास्ते कश्चित्सत्यलोकेहर्याज्ञयावसति ब्रह्मयानेनगताः अप्रतीकालंबनाःप्रतीकालंबनाश्चशैशुमारहरिणानुज्ञातास्तदैवानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणादिदेवान्प्राप्यदिवस्पतिंवायुंप्राप्यतेनकार्यब्रह्मप्रापिताः तदुपदेशंप्राप्यप्रतीकोपासकानिवसंति अन्येतुतेनवायुनापरंब्रह्मप्रापितास्तल्लोकेनिवसंतीत्यादिविशेषस्तुशब्देनसूचितइतिज्ञातव्यम् ॥ २७ ॥

महर्लोकादिषुविहरतांतथाज्ञानादिसाधनपरिपाकायचनिवसतांचतुर्मुखप्राप्तिप्रकारमाह अथोइति महर्लोकादिषुवसन्सज्ज्ञानिसंघोऽर्थाद्विपरार्धावसानेब्रह्मप्रलयेब्रह्मणासहमुक्तियास्यन्सिद्धैःसनकादिभिर्जुष्टंचतुर्मुखस्यधिष्ण्यंनिवासस्थानं यद्वैपरार्ध्यंद्वयोः परार्धयोःसंबंधि । चतुर्मुखस्याऽऽयुषःपर्यंतनामचतुर्मुखायुर्लक्षणशतसंवत्सरभोग्यमित्यर्थः । तत्पारमेष्ठ्यंनिर्याति महर्लोकादेर्निर्गत्यसत्यलोकमाप्नोतीत्यर्थः गंतुंहेतुमाह अनंतस्येति अनंतस्यभगवतोमुखानलेनमुखनिर्गताग्निनापुनःपुनर्दह्यमानंविश्वंनिरीक्ष्य । संकर्षणमुखाग्निनाप्रपञ्चस्यदाहोहेतुरित्यर्थः उशब्दोब्रह्मलोकंप्राप्यतत्रैवसहमुक्तिंप्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थेवर्तते ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अथो लीलागृहीतशरीरेण तद्भोगानन्तरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

ततो विशेषमिति । अत्र टीकायामेकब्रह्माण्डपक्ष एव सङ्गमितः । बहुब्रह्माण्डपक्षस्त्वेवम्—ब्रह्माण्डानि खल्वेकत्रैवानुश्रेणीत्वेन मण्डलीभूय वर्त्तन्ते । तेषां पृथिव्यावरणं प्रत्येकं पृथगेव । जलावरणन्तु तन्मण्डलाद्बहिः पूर्व्वावरणाद्दशगुणमेकमेव । यस्योपरि स सर्व्वब्रह्माण्डकारणं कारणार्णवशाय्येक एव शेते । यत्तु मण्डलाभ्यन्तरेऽपि यत्किञ्चिज्जलं प्रविशति तत्त्वावरणसंज्ञं न भवति अनिश्चितमानत्वात् । तदेवमेवाहङ्काराद्यावरणानां सर्व्वभूतावरकत्वं सङ्गच्छेत इति । विशेषं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेहे इव तत्र लिङ्गदेहावेशं कृत्वा । पुनश्च तेन विशेषाविष्टेन लिङ्गदेहरूपेणैव आत्मना अपः जलावरणं प्रतिपद्य प्राचीनस्थूलदेहत इव विशेषत उत्क्रमपूर्व्वकं तत्र तदावेशं कृत्वा । पुनश्च पूर्व्ववदनलमूर्त्तिः सन्नित्यादि योज्यम् । तत्र तत्र लोकविशेषेषु भोगार्थं लीलाशरीरमपि मन्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

शिशुमारस्वरूपमग्रेवक्ष्यते । तत्रध्रुवस्थानंशिशुमारस्यांतेभवति । तद्ब्रह्मांडस्यनाभिस्थानीयम् । ततोऽग्रेलोकचतुष्टयम् । तत्रतुशब्देनपूर्वरूपान्तरूपांतरकरणमुक्तम् । विष्णोरित्युभयत्रसंबध्यते । तत्रगमनयोग्यंशरीरंवर्णयति । अणीयसाविरजेनात्मनेति । पूर्वापेक्षयातदणीयः । वायुप्रधानत्वात् । अशिथिलावयवइत्यर्थः । तत्रापिविरजः वायोरपिलोकत्रयएवरजःसंबंधः । अथवा पूर्वशरीरंतामसंस्थिरंतद्वैश्वानरलोकेत्यक्तम् ततोद्वितीयंध्रुवेत्यक्तम् । तृतीयमिदमितितमोरजसोरभावात् । विरजेनेत्युक्तंकेवलसत्त्वमयेनसत्त्वमिश्रेणवा । केवलसत्त्वेनब्रह्मांडभेदस्यवश्यमाणत्वात् । आत्मनापूर्ववदात्मत्वेनगृहीतेनदेहेन । एकइति तत्रवैमानिकानांगमनाभावात् असहायत्वेनैकाकित्वं ब्रह्मविदांस्थानसंघेनमस्कृतं केवलज्ञानिनामेवस्थितियोग्यंमहर्लोकं यत्रमहर्लोकेकल्पायुषःब्रह्मकल्पपर्यंतमायुर्येषांविशेषेणबुधाःज्ञानिनःभृग्वादयःरमंते भगवद्गुणानुस्मरणैः ज्ञानेनवासमाधिरूपेण । अयमपितत्रगतःब्रह्मकल्पपर्यंततिष्ठति ॥ २५ ॥

ततःभगवच्छ्यतेजातेअनंतस्यसंकर्षणस्यमुखाग्निनात्रैलोक्यमत्यंतंदह्यमानंनिरीक्ष्यततोनिर्यातिभृग्वादिभिःसह । तत्रतस्यबहुकालव्यवधानत्वात्अथोइत्युक्तम् । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानिधिष्ण्यानियत्रजनस्तपोलोके । पारमेष्ठ्यंसत्यलोकस्थानंतदपितद्वपूर्ववत्सिद्धेश्वरसेवितमित्यर्थः ॥ २६

तत्रमुक्तिवत्सुखमाह नयत्रेति यत्रब्रह्मलोकेशोक अज्ञानकार्यंनास्ति नवाजरा देहधर्मः नवामृत्युःमृत्युत्रासः नाधिःमनःपीडा

पित । अंतःकरणधर्माभावः । मृत्योःप्राणग्राहकत्वात्तद्भयं इतिकोचित् उद्वेगोःदुःखेः असहिष्णुतावा । यद्यप्यसहिष्णुताउद्वेगश्चतत्रा प्यस्ति । तथाप्यन्यतोनकिंतुस्वतएव तदाह चित्तकृतत्वादिति अन्यस्माद्धेते किंतुस्वतएव । स्वतस्त्वंविशदयति यच्चित्ततोदयति । अदःप्रसिद्धंचित्ततःचित्ताद्धेतोःयत्दुःखमित्यर्थःतत्स्वानुभवगम्यम् । अतोविशेषतोनवक्तुंशक्यमितितथोक्तम् । तत्रविषयमाह अनिदंविदांदुरंतदुःख प्रभवानुदर्शनादिति इदंस्थानम् । एतत्साधनंज्ञानमात्मप्रकारंवा नविदंतीतितथा दुरंतयद्दुःखंतस्यप्रभवोयत्रसंसारेतस्यअनुपश्चाद्दर्शनम् । एकवारमुत्पन्नामपिविवेकिनोऽपिपुनस्तत्रैवगच्छंतीतितथा ॥ २७ ॥

ततःस्वेच्छयाब्रह्मांडभेदनमाह ततोविशेषमिति अश्वमेधयाजिनोऽपितत्रगच्छंति तथाहिरण्यगर्भोपासकाः पूर्वोक्ताश्च तत्र "आब्रह्मभुवनाल्लोका" इतिवाक्यात्कर्मिणांपुनरावृत्तिः हिरण्यगर्भोपासकानांब्रह्मणासहब्रह्मणोगतिःसागतिः पूर्वोक्तस्त्वंडंभित्वागच्छतीत्याह ततःसत्यलोकाद्विशेषंपृथिव्यावरणरूपंप्रतिपद्य पृथिवीरूपोभूत्वातत्रप्रविष्टः पृथिव्यावरणातिक्रमेआवरणरूपपृथिवीसायुज्यंप्राप्यतामतिक्रम्यपुनर्जलरूपेणानलसायुज्यंप्राप्यतदतिक्रम्येत्येवमग्रेऽपिआकाशातिक्रमपर्यंतंगच्छति सर्वत्रतेनात्मनेतिज्ञातव्यम् अत्वरइति तत्रतत्रगंधादिभोगान्भुंजान एवविलंब्य कालेभोगेच्छावसानेउत्तरत्रगमनमितिसर्वत्र खमाकाशं तत्बृहत् अनंतमेव शब्दब्रह्मरूपंवा नादात्मकंवा तस्यबृहत्त्वेहेतुः आत्मनःभगवतः लिंगंशरीरम् "आकाशशरीरंब्रह्म" इतिश्रुतेः भगवतोव्यापकत्वम् अंतर्बहिर्व्यवहारहेतुत्वंपरिच्छेदापारिच्छेदौ शब्दब्रह्माश्रयत्वमित्यादिधर्मबोधकम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ततश्च तत् विष्णोश्चक्रम् अतिवर्त्य अतिक्रम्य । कीदृशं विश्वस्य नाभिं विश्वात्मकपुरुषस्य नाभिस्थानीयम् । अणीयसा अणिमादिसिद्धिमत्त्वादतिसूक्ष्मेण विरजेन निर्मलेन लिङ्गशरीरेण सह । ततः परत्र स्वर्गिणां गम्याभावादेकः नमस्कृतं पूज्यं ब्रह्मविदां स्थानं महर्लोकमुपैति । यत् यस्मिन् विबुधा महाकल्पायुषः रमन्ते खेलन्ति ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं यदि कल्पपर्य्यन्तं कौतुकवशात् तत्रैव स्थातुमिच्छति तदा कल्पान्ते सति विश्वं लोकत्रयम् । निर्याति उपरीभूतात् महर्लोकादूर्द्ध्वं यत् द्वैपरार्द्ध्यं द्विपरार्द्धपर्यन्तस्थायि यत् पारमेष्ठ्यं सत्यलोकं प्रति याति । सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तत् ॥ २६ ॥

सत्यलोकस्य माहात्म्यमाह न यत्रेति । आर्त्तिः दुःखम् । उद्वेगः भयम् । किन्तु चित्ततो हेतोः यत् दुःखम् अदः ऋते तदेकं विना । तदेव किं कथं वा भवेत् तत्राह । अनिदंविदाम् इमं वैष्णवयोगमजानतां त्रिलोकस्थजनानां दुरन्तदुःखो यः प्रभवः संसारस्तस्यानुदर्शनाद्या कृपा तया । तेन व्याजस्तुत्या सत्यलोकस्थास्ते महाकृपालवो धन्या एवेति भावः ॥ २७ ॥

अथ तत्रैव यदि महाकल्पपर्य्यन्तं स्थातुमिच्छति तदा ब्रह्मणा सहैव मुच्यते । यदि च तदन्तरेव मोक्षमिच्छति तदा सप्तावरणानि निर्भिद्यैव ब्रह्म प्रविशतीति तत्प्रकारमाह । ततो विशेषं पञ्चाशत्कोटियोजनविशालस्य ब्रह्माण्डस्य प्रथमावरणरूपां पृथिवीं पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणां प्रतिपद्य प्राप्य । केन प्रकारेण तेनात्मना पृथिवीरूपेण । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । निर्भयः तत्तदात्मत्वेन क्लेददाहादिशङ्काशून्य इत्यर्थः । ततोऽपः पृथिवीदशगुणप्रमाणाः प्रतिपद्य अबात्मनेति शेषः । ततोऽनलमूर्त्तिः जलदशगुणं तेज आवरणं प्राप्येत्यर्थः । अत्वरन् भवेत् । तत्र तत्र पृथिवीजलादिषु घ्राणरसनादीन्द्रियैर्गन्धरसादीन् विचित्रभोग्यविषयान् भोक्तुमेवेति भावः । ततो ज्योतिर्म्मयः काले वाय्वात्मना वायुं तेजोदशगुणम् उपेत्य । खं वायुदशगुणमाकाशं, बृहदात्मनो लिङ्गं परमात्ममूर्त्तित्वेनोपासनेयुक्तं, यद्वा वेदशब्दात्मना तत्प्रमापकमिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तद्विष्णोश्चक्रं शैशुमारं विश्वनाभिं सूर्यादि ग्रहनक्षत्रादेः सर्वस्याश्रयम् अतिवर्त्यातिक्रम्यविरजेनपुण्यापुण्यरहितेन अणीयसासूक्ष्मतरेणात्मनालिंगशरीरेण एकः विद्वान् । यत् यस्मिन् कल्पायुषोविबुधारमन्ते तद्ब्रह्मविदांभृग्वादीनांस्थानं नमस्कृतं नमनीयं महर्लोकमुपैति प्राप्नोति ॥ २५ ॥

अथो अनन्तरं कल्पांतेअनन्तस्य मुखानलेन अधस्थस्यशेषस्य मुखोद्धताग्निनाविश्वं त्रैलोक्यंदह्यमाने सविद्वान्निरीक्ष्यवर्षमैन्द्रद्वारायद्वैपरार्द्ध्यस्थायि सिद्धेश्वरैर्जुष्टानि युक्तानि धिष्ण्यानि विमानानि यस्मिंस्तदुपारमेष्ठ्यंपरमेष्ठिपदंप्रति निर्याति भोगार्थं महर्लोकेस्थिरीभूत्वात्रैलोक्यं दह्यमानं निरीक्ष्यततः पलायतेइति नशङ्क्यं । प्राकृतपदार्थभोगयोगाभावात् ॥ २६ ॥

यत्रलोके अनिदंविदाम् । इदंप्रस्तुतमपुनरावृत्तिवर्त्मब्रह्मवाजानंतीतिदिंविदस्तद्भिन्नानांप्रस्तुतविद्वद्व्यतिरिक्तानांपुनरावृत्तिवर्त्मनात्मगतानाम् । दुरंतदुःखोयः प्रभवः पुनरावृत्त्याजन्मतस्यानुदर्शनात् कृपयायश्चित्ततोभवति । अदः ऋतेशोकादि कुतश्चिन्नभवति । ततः पुनरावृत्तिस्तु "ऐश्वर्यपारमेष्ठ्यं च तेतिकर्मविनिर्मितं निषेव्यपुनरायान्तिगुणव्यतिकरेसति" इति वक्ष्यमाणात् । "आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति भगवद्वचनाच्च ॥ २७ ॥

अथावरणभेदनप्रकारमाह । ततइति । "दशोत्तराणि शेषाणि मैत्रेयैतानि सप्तवै" इति पुराणान्तरात् पृथिव्याद्यावरणानि दशगुणोत्तराणि सप्ततत्रकोटियोजनमानमंडकटाहसंज्ञकं प्रथमावरणम् । "कोटियोजनमानस्तुकटाहः संव्यवस्थितः" इतिपुराणान्तरात् । महत्तत्त्व समवृत्यप्रधानं संव्यवस्थितम् । अनन्तस्य नतस्यान्तमिति वचनाद्व्यापकमष्टमंप्रकृत्यावरणं निर्भयः आवरणभेदनेभयशून्यः ततः पारमेष्ठ्याल्लोकात् तेनात्मनालिंगदेहेनोपलक्षितः विशेषं पृथिवीमयमंडकटाहं प्रतिपद्यतद्भावंप्राप्यप्रतिपद्येत्यादीनाम् प्रयोगाकृतिसुपैतीत्यनेनान्वयः तन्निरन्तरा आपःप्रतिपद्यततोऽनलमूर्तिः अनलभावं प्रतिपद्येत्यर्थः । अतएवात्वरन् त्वरामकुर्वन् तत्तद्भावप्राप्तस्य तत्र तत्रभयाभावात् ततोज्योतिर्मयः । अनलमूर्तिः कालेअनलोपरवायुभेदकाले वायुमुपेत्यततोवाय्वात्मनोपलक्षितः खमुपेत्यकथंभूतं खम् बृहत् । पुनः कथंभूतमात्मलिंगम् । आत्माख्यगुणभूतः शब्दएवलिङ्गं ज्ञापकंयस्य नतु चक्षुरादिग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ २८ ॥

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपञ्च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।
श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकूतिमुपैति योगी ॥ २९ ॥
स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्य्यम् ।
संसाद्य गत्या सह तेन याति विज्ञानतत्त्वं गुणसन्निरोधम् ॥ ३० ॥
तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तमानन्दमानन्दमयोऽवसाने ।
एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ? ॥ ३१ ॥
एते सृती ते नृप ? वेदगीते त्वयाभिपृष्टे च सनातने च !
ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उस विष्णु के नाभी को उल्लंघन करके सूक्ष्म निर्मल आत्मा से इकलाही उस स्थान को जाता है कि जो स्थान ब्रह्मज्ञानियों से नमस्कृत है और जहां पर कल्पांत आयु वाले ज्ञानी लोग रमते हैं ॥ २५ ॥

तदनंतर वह योगी अनंत के मुखाग्नि से खूब जलते संसार को देखकर परमेष्ठी का जो स्थान सिद्धेश्वरों से सेवित है द्विपरार्ध स्थायी है उस स्थान को चला जाता है ॥ २६ ॥

जहां पर कोई शोक नहीं है जरा नहीं है मृत्यु नहीं है कहीं से उद्वेग तथा दुःख भी नहींहै केवल परमेश्वरके तत्त्व को न जाननेवाले संसारियों का अत्यन्त दुःख देखना मात्र वहां पर दुःख मालूम देता है ॥ २७ ॥

तदनंतर निर्भय होकर पृथ्वी तत्त्व को प्राप्त होके तिसी से जलमूर्ती होकर धीरे से अग्निमय होकर समयपर वायु को प्राप्त होकर वायु रूप से आत्मा का प्रकाशक आकाश को प्राप्त होजाय ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणाम् अतिक्रममाह । घ्राणेनाधिष्ठितेन गन्धमुपेत्य । श्वसनं स्पर्शनम् । नभोगुणत्वं शब्दात्मताम् । प्राणेन तत्तत्कर्मेन्द्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम् ॥ २९ ॥

तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहङ्कारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह । सः योगी विकार्य्यं संसाद्य विज्ञानतत्त्वं याति । विविधं कार्य्यमस्येति विकार्य्योऽहङ्कारः । स त्रिविधः तामसो राजसः सात्त्विक इति । तत्र तामसाज्जडानि भूतसूक्ष्माणि जायन्ते राजसाद्बहिर्मुखानि दशेन्द्रियाणि सात्त्विकान्मन इन्द्रियदेवताश्च । तेषां लयश्च तत्तदहङ्कारे । तत्र भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षं लयस्थानं तामसं राजसञ्च मनोमयं देवमयञ्च सात्त्विकं प्राप्य गत्या एवं गमनेन तेन अहङ्कारेण सह विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति । ततो गुणानां सन्निरोधो लयो यस्मिन् तत् प्रधानं याति ॥ ३० ॥

तेनात्मना प्रधानरूपेण आनन्दमयः सन् उपाधीनामवसाने शान्तम् अविकृतम् आनन्दं परमात्मानमुपैति । न विषज्जते नावर्तते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एते सृती मार्गौ प्रकारावित्यर्थः । हे नृप ? अनपेक्षो निर्भिद्य मूर्द्धन्‌ विसृजेत् परं गत इति या सद्योमुक्तिः सैका सृतिः, यदि प्रयास्यन् इत्यादिना क्रममुक्तिरिति द्वितीया सृतिश्च । एते सृती वेदेन गीते उक्ते, नतु स्वोत्प्रेक्षिते । तत्र—यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति सद्योमुक्तिः, तेऽर्चिभिरभिसम्भवन्ति इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनोक्ता । यद्वा न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति इति दक्षिणमार्गस्यापि सूचितत्वादेते सृती इति द्विवचनम् । त्वयाभिपृष्टे यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नेन क्रमान्मुक्तिविषये द्वे अपि सृती पृष्टे । ब्रूहि यद्वा विपर्य्ययम् इति च दक्षिणमार्गोऽप्यर्थात् पृष्टः । एवं त्वया च ये पृष्टे ते एते सृती इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य टिप्पणी ।

यदा सर्वे इति कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये षष्ठवल्ल्यां चतुर्दशमन्त्रः ॥ तेऽर्चिभिरभि—सम्भवन्तीति बृहदारण्यके अष्टमाध्याये—उपनिषत्सु षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चदशकण्डिका दक्षिणमार्गस्येति अत्र दक्षिणोत्तरमार्गादीनां विशेषजिज्ञासायामस्माभिः सम्पादिते श्रीमद्गोविन्दभाष्यसमेतवेदान्तदर्शने चतुर्थाध्यायीयद्वितीयतृतीयपादौ द्रष्टव्यौ ॥ यच्छ्रोतव्यमिति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकः ॥ ब्रूहि यद्वेति प्रथमस्कन्धीयैकोनविंशतितमाध्यायस्याष्टत्रिंशत्तमश्लोकस्यैकदेशः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

गच्छतो मुक्तस्य सूक्ष्मदेहस्थैरिन्द्रियैस्तत्तद्भूतगुणग्रहणमाह । घ्राणेनेति । ब्रह्मलोकपर्यन्तेष्वेव शब्दादिष्वनादरोऽभिप्रेतः आवरणभूतगुणानां त्यनितरभोग्यत्वात्तद्गतगंधादीन् गृह्णातीत्यभिप्रायः । घ्राणेन स्वकीयघ्राणेन्द्रियेण गंधमावरणपृथिवीभूतगंधम् एवं चरसनेन्द्रियेण रसं दृष्ट्या चक्षुरिन्द्रियेण रूपं तेजोगुणम् । त्वचा त्वगिन्द्रियेण एवकारः सांकर्याभावद्योतकः । श्वसनं वायुगुणं स्पर्शं श्रोत्रेण श्रोत्रेन्द्रियेण नभो गुणत्वेन शब्दं इत्यन्वयः । प्राणेनांतःकरणेनाकूतिमभिप्रायं समानीय आकूतिरिति श्रुतम् । अत्र प्राणशब्देनेन्द्रियवृत्तिहेतुभूतमुख्यप्राणो न विवक्षितः तेनाकूतिग्रहणासंभवात् अतः करणं विवक्षितम् ! अंतःकरणप्रसूतोऽपि अभिप्रायः एवं घ्राणादिभिर्गंधादीनुपेत्य तत्तद्भूतभेदनदशायां तत्तद्गुणान् गृह्णन्नुपैतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथाहंकारमहत्प्रकृतीनामतिक्रममाह । सइति । सयोगी गत्यागमनेन विकार्यं स्वकार्यरूपेण परिणामिनमहंकारं संसाद्य इत्यन्वयः । विकार्यमेव विशिनष्टि । देवमयं दिग्वातादिदेवाधिष्ठेयेन्द्रियकारणं मनोमयं मनःकारणं भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षभूतान्याकाशादीनि तत् सूक्ष्माणि शब्दादीनीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेन्द्रियाणि एतेषां सन्निकर्षकारणं भूतसूक्ष्मसन्निकर्षत्वेन्द्रियसन्निकर्षत्वाभ्यां द्विविधाहंकारभेदौ तामससात्त्विकाहंकारावुक्तौ । मनोमयं देवमयमिति च सात्त्विकाहंकारकार्यप्रदर्शनं । देवमयमित्येतावतैव सिद्धे तत्कार्यप्रदर्शनायेन्द्रियसन्निकर्षाव मनोमयत्वोक्तिः इन्द्रियसृष्टावनुग्राहकराजसाहंकारग्रहणाय अतएव राजसाहंकारस्य न पृथक्कार्यप्रदर्शनं तस्यानुग्राहकमात्रत्वेन पृथक्कार्याक्षमत्वात् एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति तेनातिक्रांताहंकारेण सहोपलक्षितः विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति विज्ञानसारथिर्यस्तु बुद्धिसारथि महान्वै बुद्धिलक्षण इति वचनानामैकार्थ्यात् गुणसाम्यावस्थप्रकृत्यतिक्रमणमाह गुणसंनिरोधमिति गुणानां सत्त्वरजस्तमसां संनिरोधः साम्यं यस्मिन् तत्प्रधानं यातीत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवसाने प्रकृतेरवधौ "गौरनाद्यंतवती सा जनित्री नित्या सततविक्रिया" इति प्रकृतेर्नित्यत्वाद्देशावधिरवसानशब्दोक्तः स्वकीयभूतसूक्ष्मेन्द्रियाणां स्वकारणेषु लयोऽप्यवसानशब्दविवक्षितः तेनात्मना विरजसा स्वरूपेणोपलक्षितः शांतमूर्मिषट्करहितमानंदं निरतिशयानंदस्वरूपम् आत्मानं आनंदमयपरमात्मसाम्यापत्त्या आनंदमयः स्वयं निरतिशयानंदप्रचुरः उपैति आत्मानंदशब्दाभ्याम् "आत्मन आकाशः संभूतः आनंदो ब्रह्मेति व्यजाना" दित्युपक्रमोपसंहारगतवाक्यद्वयं स्मारितम् एवं "क्षयंतमस्य रजसः पराके आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् तदक्षरे परमे व्योमन्" इत्युक्तप्रकृतिपुरुषातीतपरमाकाशस्थभगवत्प्राप्तिरर्चिरादिनागनस्योक्ता एवं स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यस्यार्थ उक्तः अथ धूमाद्यर्चिरादिमार्गयोः प्रामाणिकत्वं कथयन् तेन प्रतिपाद्यमानाद्यंशस्यार्थमाह एतामिति भागवतीं भगवदुद्देश्यां गतिमर्चिरादिमार्गं योगतः स पुनरिह तत्प्रकृतिमंडलेऽगंकर्माधीनदेहं प्रति न विषज्जते नासक्तो भवति ॥ ३१ ॥

अथ मार्गद्वयमुक्तं निगमयति एते इति इमौ मार्गौ अर्चिरादिधूमादिमार्गौ वेदगीते । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंति अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंति" इत्यादिवेदबोधिते अतएव सनातने स्थिते अतएव सृती हे नृप त्वयाभिपृष्टे च यच्छ्रोतव्यमित्यनेनार्चिरादिमार्गस्य धूमादिमार्गस्यापि पृष्टत्वात् चकारान्मया कथिते इत्यर्थः सनातनत्वं विशदयाति येइति येवै ये सृती पुराकल्पादौ ब्रह्मणे चतुर्मुखायाराधितः सम्यगुपासनया प्रीतः वासुदेवः सर्वभूतांतरात्मा भगवानाह उवाच तस्मात्सनातने इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सत्यलोकस्येतरलोकेभ्यो वैशिष्ट्यमाह नयत्रेति यत्र कृते सत्यलोके शोकादयो न संति आधिस्तु व्यसने चित्तदुःखेऽधिष्ठानबंधयोरितिव्यसनमाधिरत्रोच्यते यत्रानिंदं विदामब्रह्मविदां क्रियया दुःखस्य प्रभवस्य जननादिलक्षणस्य चानुदर्शनात् जनस्य यच्चित्तोद्वेगः सोऽपि नास्ति तं सत्यलोकमाप्नोतीति पूर्वेणान्वयः । जनादिलोकापेक्षया सत्यलोकस्य वैशिष्ट्यं न तु मुक्तिविशेषात् तदुक्तं "सर्वदुःखविहीना ये मुक्ताः प्रायस्तु तादृशाः अमुक्तास्तु जनाद्येषु विशेषेण तु सत्यगा" इति । ननु यदि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिः सर्वेषां तर्हि ततः पूर्वमायासेन साधनसामग्रीसम्पादनं व्यर्थमिति चेन्न योग्यताबाहुविध्यान्मुक्तिप्राप्तेरपि बाहुविध्यात् तदुक्तं "विष्णोर्लोकं तदैवैके यांति कालांतरे परे आश्चर्यं हरेः केचिदपूर्तैः केचिदंजसा विहृत्यैवान्यलोकेषु मुच्यंते ब्रह्मणा सह" इति ॥ २९ ॥

एवं देवयानेन गत्वा सत्यलोके परब्रह्मलोके चावस्थितानां ज्ञानिनां मोक्षं वक्तुं देवमुक्तिप्रकारमाह ततइति प्रतीकालंबनाप्रतीकालंबनसंज्ञः सज्ञानिसंघो ब्रह्मप्रलये स्वविंवं प्रविष्टो गरुडशेषलक्षणमार्गद्वयेन वाणीं प्रविश्य तया भौतिकशरीरं ब्रह्माणं प्रविश्य ततस्तेन ब्रह्मणा सह अविशेषं पृथिवीं प्रतिपद्यते न *पृथिव्यात्मना सह आपः प्रतिपद्यते नात्मनाऽनलमूर्द्धिं प्रतिपद्यते न ज्योतिर्मयोऽग्निप्रधानो भूत्वा वायुमुपेत्य मुक्तिकाले तेन वाय्वात्मना हरेर्लिङ्गमाकाशवद्व्याप्तं नित्यं चेति बृहन्महत् खं ‡ प्रविशतीत्यन्वयः निर्भयः संसारभयान्मुक्तः अतएव त्वरन्नूरमाणः । अत्र दंतात्पर्यं च शब्दाद्वगंतव्यं तथाहि विशेषाख्यांडेऽवस्थिते विशेषनाम्नि विरिंचे स्थितं वैराजाख्यं हरिं पुनस्तद्दशगुणांडकटाहारमकविशेषाख्यपृथिव्यां स्थिते विरिंचे स्थितमन्ननामानं हरिं तेनान्ननाम्ना हरिणाप्सु स्थितं चतुर्मुखे स्थितमन्नाख्यं हरिं तेनान्नविगुणा तेजोगतविरिंचस्थप्राणनामानं हरिं तेनाग्निगतेन हरिणा वा † युस्थितचतुराननस्थितं प्राणाख्यं प्राप्य तेन वायुस्थविरिंचांतर्यामिणाऽऽकाशस्थितविरिंचस्थं प्राणाख्यं हरिं प्रविशतीति पृथिव्यादिकार्याणां स्वस्वकारणेष्वबादिप्रधानांतेषु लयः । तदभिमानिदेवताशरीराणां च । तत्र विरिंचकेशवयोस्तत्तत्पदार्थस्थितस्वस्वरूपैरेकीभावो दीपानां दीपांतरैरिव । अन्येषां द्वारमात्रमिति ज्ञानिनः प्रलये सर्वे ब्रह्मणा सह पार्थिवं भूम्यपामन्ननामानं प्राणमग्न्यादिसंस्थितमित्यादिवाक्यद्वयेन च शब्दगृहीतेन निष्प्रमाणमिति शंका निरस्तेति ज्ञातव्यम् ॥ ३० ॥

इदानीं पंचतन्मात्रप्रलयप्रकारमाह घ्राणेनेति घ्राणेन्द्रियाद्यधिष्ठितविरिंचस्थेन हरिणा गंधतन्मात्राद्यधिष्ठातृविरिंचस्थितं हरिमुपेत्य योगी पुनरावृत्तिं नोपैतीत्यन्वयः तत्र वाय्वादीनां पुनरावृत्तिसद्भावात् प्रायेणेत्युक्तं यद्वा एतत्र मुक्त वक्ष्यमाणप्रकारेण मुक्तानां तेषां ज्ञानिनां भोगप्रकारमाह घ्राणेनेति एवमुक्तः केवलचिदानंदैकदेहो योगी सः ज्ञानिसंघस्तादृशैरिन्द्रियैर्घ्राणादिभिरत्युत्तमान् गंधादीन् पंचविषयानुपेत्य श्वेतद्वीपादिस्थानेष्वाश्रितः प्रलयेऽपि न पुनरावृत्तिमुपैतीत्यन्वयः । वा इत्यनेन पंचेन्द्रियैर्विषयाद्रष्टव्याः सर्वतो वरा इत्यादिमानसिद्धिं द्योतयति इयमेव मुक्तिर्नाद्वैतवादिकथितेत्येवशब्दः तु नामग्नस्य हि परेक्षाने किं न दुःखतरं भवेद्वृत्तिमानं सूचयति ॥ ३१ ॥

---

* पृथिव्यंतर्यामिणा हरिणा ‡ भूताकाशं † भूतवायुः

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली।

उक्तमुक्तिशेषमाह सइति भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्षात्* भूतसूक्ष्मैःपंचभूतैःशब्दादितन्मात्राविभिः। तथाभूतसूक्ष्मैर्जीवराशिभिर्येन्द्रियैश्च तदभिमानिभिश्चसहितोनादिः सनातनःसोऽस्मौभगवानविकार्यविविधकार्ययुक्तंदेवमयंदेवप्रधानंमनोमयंमनस्तत्वस्थेन्द्रियस्थितविरिंचात्मानसनामानंस्वात्मानंयातीत्यन्वयः नातेननादेनसहितत्वात्सनातनः "नादेनतेनमहतासनातनइतिस्मृत"इति "मनसिस्थितोहरिर्नित्यंसर्वदेवेषुसंस्थितः देवप्रधानकांल्लोकान्करोत्यनुगतःसदे"तिच योसावनादिर्मनोमयोविष्णुस्तंयातीतिचोभयथापितस्यैवगम्यत्वंगतृत्वंचज्ञातव्यम मनस्थंमानसस्थंमानसनामानंस्वात्मानंसंसाद्यसहहरिरुमास्थितविरिंचस्थितस्वात्मद्वारामतिशब्दवाच्यमहंकारगतवाणीस्थविरिंचस्थंस्वात्मानंमत्यामयिस्थेनतेनमनस्थेनचसहविज्ञानगामानंविज्ञानतत्वाख्यवाणीगताविरिंचस्थंस्वात्मानंयाति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

घ्राणेन गन्धमिति। अनेनाकाशावरणाद्बहिरेव सूक्ष्मरूपाण्यावरणानि लभ्यन्ते। युक्तञ्चेदम्। कारणकारणानां बहिर्बहिरवस्थानप्राप्तेः, व्यवहितानामपि कारणानामंशमंशमुपादायेश्वरेण तत्तत्कार्य्यसृष्टेः, यथा गन्धतन्मात्रस्य जलस्य चांशमुपादाय तेन पृथिवीसृष्टेत्यादि। किन्तु गन्धतन्मात्रादीनां सूक्ष्मत्वेनानुपलभ्यमानत्वादाकाशतुल्यत्वामिति आकाशान्तर्गणनादष्टावेवावरणान्यग्रेसीयन्ते। वाक्यमिदं त्वेवं विवेचनीयम्। तत्र घ्राणेनेति घ्राणद्वारा गन्धमाविश्येत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि ॥ २९ ॥

तेनाहङ्कारेण सहेति तल्लयं विज्ञानतत्त्वमित्यर्थः ॥ ३० ॥

तेनात्मनेति। आत्मना शुद्धेन स्वरूपेण। तेन प्रधानमावेशितेन पुनस्तत उत्क्रमितेन। आत्मानं परमात्मानं परमवैकुण्ठनाथमित्यर्थः, भागवतीं गतिमित्युक्तः। ततो विशेषमित्यत्र टीकावतारिकायाञ्च ये तु भगवदुपासकास्ते स्वेच्छया ब्रह्माण्डं भित्त्वा वैष्णवं पदमारोहन्ति इति। तस्मात्तन्मतेऽपि प्रकृत्यावरणाद्बहिर्महावैकुण्ठलोकः। प्रकृत्यावरणस्य व्यापकत्वं चापेक्षिकमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

एवमाकाशांतपरित्यागेमहाभूतांशाःपरित्यक्ताः विषयातिक्रमेइंद्रियातिक्रममाह घ्राणेनेति प्राणेनेतिपाठेऽपिसएवार्थः सर्वत्रतत्तद्रूपेत्यतद्भोगानंतरंतत्सदतिक्रम्येतिज्ञातव्यं नभोगुणत्वंशब्दत्वं प्राणेनकर्मेंद्रियसहितेन तद्रूपेणवा आकूतिक्रियापंचकमपि उपैति त्यजतीति पूर्ववत् योगीतियोगसामर्थ्याविस्मरणम् ॥ २९ ॥

अहंकाराद्यतिक्रममाह सएवयोगीभूतानांसूक्ष्माणामिंद्रियाणांचसंनिकर्षमुत्पत्तिस्थानं तामसंराजसंचाहंकारंमनोमयं देवमयमितिसात्विकं विकार्यमूलाहंकारं तेनरूपेणगत्यासहयाति क्रियामहंकारंचत्यजतीत्यर्थः विज्ञानतत्वंमहत्तत्वं गुणसंनिरोधंप्रकृतिं सर्वत्र ॥ ३० ॥

तेनात्मनेति अग्रेपुरुषावरणं तत्रापितेनात्मनाआत्मानमुपैति ततःशांतमक्षरं ततःआनंदंपुरुषोत्तमं स्वयमप्यानंदमयोभूत्वाउपैति अवसानेअतःपरंगमनंनास्ति"मामुपेत्यतुकौंतेय"इतिवाक्यमेतादृशपरमित्याह एतांगतिमितिब्रह्मांडमध्येहृदयमध्ये ब्रह्मांडात्परतोवायश्चैवानंदमयोभूत्वाआनंदरूपंभगवंतंप्रविशति सनैवहपुनःसंसारंप्रविशति ॥ ३१ ॥

एवंपुनरावृत्तिमार्गद्वयमुक्त्वासद्योमुक्तिक्रममुक्तिरूपमुपसंहरति एतेसृतीइति एतेषांसर्वेषांपदार्थानामध्यायद्वयोक्तानांभगवत्स्वरूपत्वेनैवज्ञानार्थमुक्तानांयथानिवेशंयथोपयोगंयुक्तिभिःविमर्शैःस्वरूपंस्पष्टंभविष्यति अत्रतूद्देशमात्रंकृतं तत्रस्पष्टमेवविवरिष्यामःतेतुभ्यं हेनृपदेवेति गीते राजत्वात्सुखार्थंस्वरूपेणकीर्तिते तत्रापित्वयाअभिपृष्टे साधनस्यफलपर्यवसानात्साधनप्रश्नेनैवतत्प्रश्नउक्तोभवति सनातनेच नहीदं प्रथमतयाकश्चिदस्मिन्मार्गेगच्छति किंत्वनादिसिद्धे अत्रगंताअग्रेस्पष्टोभविष्यति अनादित्वेप्रमाणमाह येपुरेति ब्रह्मणैवपृष्टे ब्रह्मणेभाह भगवानपिपृष्टःसन् कथनेहेतुः आराधितइति एवंकथनेहेतुमाह वासुदेवइति मोक्षदातृत्वेनैवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

इन्द्रियार्थानां भूतसूक्ष्माणामतिक्रममाह। घ्राणेन घ्राणेन्द्रियेण घ्राह्यं गन्धम् उपेत्य। एवं रसनेनेत्यादि। श्वसनं स्पर्शम्। नभोगुणत्वं नभोगुणं शब्दम्। प्राणेन कर्म्मेन्द्रियेण आकूतिं तत्तत्क्रियाम्। तत्र पृथिव्याद्यावरणेष्वेवगन्धादयः सन्ति तेषामतिक्रमं पूर्व्वमनुक्तं सम्प्रत्याहेति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

तदेवं स्थूलसूक्ष्मभूतातिक्रममुक्त्वा तदावरणभूताहङ्कारप्राप्त्या महदादिप्राप्तिमाह। स योगी विविधं कार्य्यमस्येति विकार्य्योऽहङ्कारस्तं संसाद्य प्राप्य। कीदृशं भूतसूक्ष्माणाम् इन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षो लयो यत्र तम्। तामसाहङ्कारे भूतसूक्ष्माणि राजसाहङ्कारे इन्द्रियाणि विलाप्येत्यर्थः। पुनः कीदृशं मनोमयं देवमयम्। सात्त्विकाहङ्कारे मनः देवताश्च प्रविलाप्येत्यर्थः। ततश्चावशिष्टेन तेन अहङ्कारेण सह गत्या विज्ञानतत्त्वं महत्तत्त्वं याति। अहङ्कारं महत्तत्त्वे प्रविलापयतीत्यर्थः। ततस्तेन महत्तत्त्वेन गुणाः सन्निरुध्यन्ते येन तत् प्रधानं याति। महत्तत्त्वं प्रधाने विलापयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततस्तेन प्रधानेन सह आत्मना स्वस्वरूपेण आत्मानं परं ब्रह्म आदिपुरुषमानन्दरूपम् उपैति, प्रकृत्यावरणात् परत्र कारणार्णवशायिमहापुरुषस्य स्थितेः। ततोऽवसाने आनन्दमय इति तस्मिन्नेव सायुज्यं प्राप्येत्यर्थः। न विषज्जते इह संसारे नावर्त्तते ॥ ३१ ॥

सृती ब्रह्ममार्गौ। निर्भिद्य सुषुम्णं विसृजेत् परं गतः इति यावत् सद्योमुक्तिरेका सृतिः यदि प्रयास्यन् इत्यादिना क्रममुक्तिश्च द्वितीया सृतिः। एते सृती वेदेन गीते न तु स्वोत्प्रेक्षिते। यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते इति सद्योमुक्तिः। तेऽर्च्चिभिरभिसम्भवन्ति इत्यादिना क्रममुक्तिश्च वेदेनैवोक्ता। त्वयाभिपृष्टे इति म्रियमाणस्य किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नेनैवैतत्प्रश्नसिद्धेः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पृथिव्याद्यतिक्रमणकालेगन्धाद्यतिक्रमणमाह । घ्राणेनेति । दृष्ट्याचक्षुरिन्द्रियेण । श्वसनं श्वसनगुणं स्पर्शम् । नभोगुणत्व माकाशगुणं शब्दम् । त्वप्रत्ययः स्वार्थकः । प्राणेनकर्मेन्द्रियगणेन । आकूतिं तत्तत्क्रियाम् उपैति ॥ २९ ॥

सयोगीविकार्ये विविधं कार्यंयस्य तमहंकारंगत्वाऽऽसाद्यकथंभूतं भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षं भूतसूक्ष्माणामिन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षे कारणम् । अनेनतामसोराजसश्चेति द्विविधोऽहंकारउक्तः । मनोमयंमंतःकरणकारणं देवमयमिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताकारणम् । अनेन सात्विकाहंकारउक्तः । एतत्सर्वमग्रेस्फुटीभविष्यति । तेनसोपानभूतेनत्रिविधेनाहंकारेणसयोगीहस्फुटं विज्ञानतत्वंयाति तदनंतरञ्च गुणसन्निरोधं गुणसमुदायं प्रधानं ब्रह्मात्मकंयाति ॥ ३० ॥

अवसानेकार्यकारणरूपप्रकृति मण्डलान्तेलिंगशरीरस्यापिप्रवेशानहेंदेशे । शान्तंपरमशान्तिप्रदम् आत्मानम् "आत्मनआकाशः सम्भूतः आत्मावाअरेद्रष्टव्य" इत्यादि श्रुति प्रतिपादितम् । आनन्दम् "आनन्दात्खल्विमानिभूतानिजायन्ते । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति" इत्यादि श्रुति प्रतिपादितम् । तेनरूपेण कार्यकारणरूपप्रकृति वियुक्तेनरूपेणोपलक्षितः आनन्दमयः आनन्दप्रचुरः "मम-साधर्म्यमागता" इति श्रीमुखवचनात् "निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति" इत्यादि श्रुतेः । लब्धपरमानन्दसाधर्म्यः । आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणः उपैति । विस्तरस्तुवेदान्तकौस्तुभेद्रष्टव्यः । हेअंग ! एतामपुनरावृत्तिलक्षणांभागवतीं प्राप्यभूतस्य भगवतः सम्बन्धिनींगतियोगतः सइहसंसारेनविसज्जतेनैव सक्तोभवति ॥ ३१ ॥

हेनृपत्वयायच्छ्रोतव्यमित्यनेनोपादेयतया अर्थादर्चिरादि मार्गरूपा पृष्टाब्रूहि यद्वा विपर्ययमित्यनेनार्थादनुपादेयतयाधूममार्गरूपा च पृष्टा । एतंयेसृतीत्वयापृष्टे यदिप्रयास्यन् नृपेत्यादिनातेमयाचोक्तेइति चकाराल्लभ्यते । कथंभूते "येचेमेऽरण्ये श्रद्धान्तपइत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंति । अथयेइमेग्रामेइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवन्ति" इति वेदेनगीते अतएवसनातने ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

वह योगी नासिका इंद्रिय द्वारा गंध गुणको प्राप्त होकर जिह्वा इंद्रिय से रसको० नेत्रसे रूपको त्वचा से वायुको कर्ण से शब्दको प्राणसे क्रिया को प्राप्त होताहै ॥ २९ ॥

वह योगी पंचभूत तथा तन्मात्रा तथा इंद्रिय इनका कारण जो सात्विक राजसतामस अहंकार इनको गतीसे प्राप्त होकर महत्तत्व को तथा गुणोंकि साम्यावस्थारूप प्रकृति को प्राप्त होता है ॥ ३० ॥

उस प्रधानके द्वारा अंतमें आनंदस्वरूपसे शांत आनंद परमात्माको प्राप्त होता है हे राजन् इस भागवती गतीको जो प्राप्त हुआ है सो फिर इस संसारको नहीं प्राप्त होताहै ॥ ३१ ॥

यह दोनों मार्ग सनातन हैं वेदमें कथित हैं जो तुमने पूछे सो हमने कहे जो किकल्प के आदि में आराधन से संतुष्ट भये भगवान् वासुदेवने पूछने पर ब्रह्माको उपदेश कियेथे ॥ ३२ ॥

अत्राध्याये विजयध्वज टीकायां पंचविंशषड्विंशयोर्मूलम् ।

योऽन्तः पचतिभूतानां यस्तपत्यंडमध्यगः ।
सोऽग्निर्वैश्वानरोमार्गो देवानां पितृणां मुनेः ॥ २५ ॥
देवयानं पिंगलाभिरहान्येति शतायुषा ।
रात्रीरिडाभिः पितृणां विषुवत्ता सुषुम्णया ॥ २६ ॥

इति श्लोकौ ॥

द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशयोर्मूलम् ।

सभूतसूक्ष्मेंद्रियसन्निकर्षात्समातनोऽसौभगवाननादिः ।
मनोमयं देवमयं विकार्यं संसाद्यमत्यासहतेनयाति ॥ ३२ ॥
विज्ञानतत्वं गुणसन्निरोधं तेनात्मनात्मानमुपैति शांतिम् ।
आनंद मानंद मयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ ३३ ॥

इति श्लोकौ ॥

न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत् ॥ ३३ ॥
भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया ।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन् यतो भवेत् ॥ ३४ ॥
भगवान् सर्व्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ।
दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥ ३५ ॥
तस्मात् सर्व्वात्मना राजन् ! हरिः सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान्नृणाम् ॥ ३६ ॥
पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां कथामृतं श्रवणपुटेषु सम्भृतम् ।
पुनन्ति ते विषयविदूषिताशयं व्रजन्ति तच्चरणसरोरुहान्तिकम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे महापुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सन्ति संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह न हीति । यतोऽनुष्ठितात् भक्तियोगो भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्व्विघ्नश्च नास्त्येव ॥ ३३ ॥

कुत एतत् अत आह । भगवान् ब्रह्मा कूटस्थः निर्व्विकारः एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः, त्रिः त्रीन् वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदम् अन्वीक्ष्य विचार्य्य यतः आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवान् ॥ ३४ ॥

नन्वनुभूते अर्थे रतिर्भवति अननुभूते तु भगवति कथं रतिः स्यात् तत्राह । भगवान् लक्षितः दृष्टः । कथं स्वात्मना क्षेत्रज्ञान्तर्यामितया कैः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव द्वेधा दर्शयति । दृश्यानां जड़ानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटते इत्यनुपपत्तिमुखेन लक्षणैः स्वप्रकाशान्तर्यामिलक्षकैः । तथा बुद्ध्यादीनि कर्त्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेनानुमापकैः स्वतन्त्रश्च कर्त्ता इत्येवमीश्वरसिद्धिः ॥ ३५ ॥

यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नस्य उत्तरमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ३६ ॥

श्रवणफलमभिनयेनाह पिबन्तीति । सताम् आत्मनः आत्मत्वेन प्रकाशमानस्य कथैवामृतम् । विषयैर्विदूषितं मलिनीकृतमाशयं पुनन्ति शोधयन्ति । तस्य चरणपद्मान्तिकं श्रीविष्णुपदं व्रजन्ति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।
[आत्मन् आत्मनीति विजयध्वजः ॥ ३४—३७ ॥]

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

संसारिणोऽर्चिरादिप्राप्तौ भक्तियोगादन्यउपायोनास्त्यर्चिरादिगतिश्चितापि भक्तियोगोपायइत्याह नहीति अतोऽर्चिरादेरन्यः अपरः संसृतौसंसारेशिवःपंथाःकल्याणरूपोमार्गोनविश्रुतः विशेषेणनश्रुतःयतःअर्चिरादिमार्गचिंतनाद्वासुदेवेसर्वान्तरात्मनिभगवतिपरमात्मनिभक्तिर्भवेत्तस्मात्तच्चिंताचकार्या तथाचसूत्रकारः "योगिनःप्रतिस्मर्यतेस्मार्तेचैते४।३।०योगिनोयोगनिष्ठान्प्रतिस्मार्तेस्मृतिविषयभूतेस्मर्येतेदेवयानापितृयानाख्येगतीस्मर्यतेयोगांगतयानुदिनं "नैतेसृतीपार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चन तस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोभवार्जुन" इतिस्मरणादितिसूत्रार्थः ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

कथंवासुदेवेभक्तिरेवार्चिरादिगतावुपायइत्यत्राह भगवानिति "एवमेषमहाशब्दोमैत्रेयभगवान्"इत्यादिप्रकारेणभगवच्छब्दशब्दितोवासुदेवएव ब्रह्मजगत्कारणंतद्भक्तिरेवमोक्षोपायःकथमित्यत्राह कार्त्स्न्येनेति मनीषयाबुद्ध्याकार्त्स्न्येनत्रिरन्वीक्ष्य कृत्स्नप्रमाणजातंमुहुर्मुहुरालोच्य"आलोड्यसर्वशास्त्राणिविचार्यचपुनःपुनरि"तिवत् तदध्यवस्यनिश्चित्यस्थितः किमध्यवस्यदित्यतआह कूटस्थइति निर्विकारेपरमात्मनि रतिःमुक्तौआनंदःनिरतिशयानंदपरमात्मानुभवजनितसर्वावस्थोचिताशेषशेषवृत्तिकरतिर्यतोभक्तियोगाद्भवेत्सएवभक्तियोगोमुक्त्युपायः इति निश्चित्यनिपुणतरालोकःस्थितइत्यर्थः ॥ ३४ ॥

नन्वतींद्रियेभगवतिकथंभक्तिरुत्पद्यतेकथंतरांरतिरित्याशंक्यपरिशुद्धमनोविषयत्वादुभयमपिसंभवतीत्याशयेनाहभगवानिति आत्मनायोगपरिशुद्धमनसासर्वभूतेषुभगवान्लक्षितःसाक्षात्काराई:"मनसातुविशुद्धेनमनसाभिक्लृप्त"इतिश्रुतेःतर्हिसकिंघटादिवच्चुपलक्षितो-दृश्यएवेत्यतआहद्रष्टासर्वज्ञः नकेवलंयोगपरिशुद्धमनोविषयएवप्रमाणांतरविषयोऽपीत्याह बुद्ध्यादिभिःमहदादिभिः महान्वैबुद्धिलक्षणइतिवचनात् कार्यभूतमहदादिभिर्द्रष्टातत्कारणभूतोऽनुमीयतेइत्यर्थः नकेवलमनुमानविषयएवकिंतुशास्त्रविषयोऽपीत्याह लक्षणैरनुमापकैरितिपदद्वयेन लक्षयंतीतिलक्षणानिवेदांतवाक्यानि "सत्यंज्ञानमनंतं यतोवाइमानिभूतानी"त्यादीनि तथातदुपजीव्यकारणत्वप्रतिपादकानि "सदेवसौम्येदमग्रआसीदि"त्यादीनितैरनुमापकैःस्मृतिवचनैःस्मृतीनांश्रुत्यनुमापकत्वाच्छ्रुतिस्मृतिभ्यामप्युपलक्षितः अनेन केवलानुमानगम्यत्ववादिनोवैशेषिकानिरस्ताः तन्निरासस्तु"शास्त्रयोनित्वात्॥१।१।३॥इत्यधिकरणसाध्यः बुद्ध्यादिकार्यवर्गैरुपलक्षितःजगत्कारणतयाशास्त्रैः प्रतिपन्नःतत्स्वरूपंतुयोगपरिशुद्धमनसासाक्षात्कुर्वंतीत्यागमोत्थविवेकजन्यज्ञानद्वयाविषयत्वमुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

यच्छ्रोतव्यमित्यादिप्रश्नोत्तरमुपसंहरति तस्मादिति स्पष्टोऽर्थः ॥ ३६ ॥

अस्तुयोगपरिशुद्धमनोग्राह्यत्वंयोगारंभोवाकथंस्यादित्यतआह पिबंतीति भगवतआत्मनःपरमात्मनःकथामृतंयेपिबंतितेविषयविदूषिताशयंपुनंतीत्यन्वयः कथामृतंवाकथंलभ्यतेइत्यतआह सतामिति कर्तरिषष्ठी सद्भिःकर्णपुटेषुसंभृतंपूरितम् अनेनसत्सेवयाप्रथमंभवितव्यमित्युक्तंभवतिसत्संवयाप्राप्तहरिकथाश्रवणेनविषयैःशब्दादिभिर्विदूषितंकलुषितमाशयमंतःकरणंपुनंतिसत्सेवादिर्भक्तियोगांतस्यफलमाह व्रजंतीतितस्यभगवतश्चरणसरोरुहयोरंतिकंसमीपंव्रजंतिप्राप्नुवंतिप्रथमंसत्सेवाततःश्रवणंततोयोगारंभःततआगमोत्थविवेकादिसाधनसप्तकजन्यज्ञानाभ्यासाऽनुगृहीताप्रत्यक्षतापन्नाभक्तिरित्ययंक्रमोऽत्रोक्तः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते द्वितीयस्कन्धे श्रीवीरराघवाचार्यकृतटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

तेनविज्ञानतत्त्वगतेनहरिणागुणसन्निरोधंसत्त्वादिगुणविधुरंसर्वमूलकं गणंमहत्तत्त्वाख्यंविरिंचगतंविज्ञाननामानंयाति एवंसर्वांतर्यामिरूपेरेकीभूतःसमहत्तत्त्वांतर्यामिविज्ञाननामाहरिस्तेनात्मनाविरिंचिनसहशांतिचित्प्रकृतिस्थितमानंदनामानंहरिंयाति सआनंदमयःपूर्णानंदःआनंदनामामहत्तत्त्वगतोविष्णुःश्रियानुज्ञातंब्रह्मणामादायावसानेद्विपरार्धावसानेसर्वात्मकेसर्वांतर्यामिणिगुणबृंहितेपरिपूर्णेब्रह्मणिवासुदेवाख्येविहरति । जीवसंघःस्वस्वयोग्यतानुसारेणबृंहितत्वाख्यब्रह्माख्येस्वमूलरूपेविहरतीतिशेषः । इत्येषादेवानांमुक्तिरितिभावः एवंस्वस्वविषयादृत्याहरिंप्रविष्टानांपुनरावृत्तिर्नास्तीत्याह वासुदेवइति ॥ ३३ ॥

योभागवतआत्यंतिकोभक्तोवासुदेवएतांसायुज्याख्यांगतिंमुक्तिंगतःसब्रह्मादिसंघःपुनरिहसंसारेनविसज्जतेसंसारविषयोनेत्यन्वयः वैशब्देनानंदसंश्लेषकेनापिब्रह्मणापरस्परैकत्र्यंसमुद्रेप्रविष्टनदीवदित्यादिदर्शयति नन्वित * आनंदातिशये । नेहविषज्जतेइतीदंयुक्तं । तदभावेशंसामात्रमिदंकिंनस्यादित्येतच्चोद्यं"वासुदेवाश्रितादेवाब्रह्माद्यामुक्तवंधना"इत्यादिनापरिहर्तव्यम् उपसंहरति एतेइति पुराचतुर्मुखेनाराधितःश्रीभगवान्वासुदेवोद्धेसृतीब्रह्मणेआह । तेएतेसृतीमयातेकथितेइत्यन्वयः । वक्तव्यत्वेहेतुमाह त्वयेति तत्रापिनिमित्तमाह वेदेति अथेत्यनेन अथयेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभिसंभवंति"इत्यादिवेदंसूचयति वेदगीतत्वेऽप्यश्रद्धेयत्वेनहेयत्वंस्यादित्यत्राह सनातनेइति नित्यस्थितिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अतोऽन्नतःश्रेयसार्थिभिर्भागवतमेवाभ्यसनीयमितिभावेनाह नहीति इहसंसृतौअतोभागवताख्याद्ग्रंथादाविश्रुतः शिवःपंथाःसज्जनकरुणायाभागवतोक्तत्वादितिशेषः । हेत्वंतरमाह वासुदेवइति ॥ ३५ ॥

एकस्यप्रतिभानेतुकृतकान्नविशिष्यतइत्यतआप्तिमूलत्वेनतदुक्तंप्रमाणमेवेत्याह भगवानिति ब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यआलोच्य । यतोग्रंथादस्यस्यादात्मन्नात्मकूटस्थेनिर्विकारेहरौभक्तिलक्षणारतिर्भवेत् तद्भागवतंपुराणमपश्यदित्यन्वयः हिशब्देननित्यज्ञानेनासिद्धश्रपुनःपुनरवेक्षतइत्यादिकंसूचयति ॥ ३६ ॥

उत्तमाधिकारिणांवेदादिनाभगवत्सद्भावेसिद्धेऽपीतरेषांतदस्तित्वंकथमधगंतुंशक्यमित्याशंक्याह भगवानिति इतोऽपीदमेवनिःश्रेयसहेतुत्वात्श्रवणादिनाभ्यसनीयमित्यतोवाह भगवानिति द्रष्टासाक्षीभगवाननुमापकैर्निश्चयज्ञानजनकैर्हेतुभिर्हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिनाब्रह्मादिजीवराशेरस्वातंत्र्यादिमाचप्रमाणेनगृहीतव्याप्तिकैर्बुद्ध्यादिलक्षणैर्लिंगैःसर्वभूतेषुनियामकत्वेनस्थितइतिआत्मनाजीवेनारिमन्पुराणेलक्षितोज्ञातइत्यतस्तदस्तित्वेसिद्धेतनप्रोक्तत्वाद्देहमूलत्वेनाप्तिमूलत्वाच्चेदमवश्यमभ्यसनीयमित्यायातमितिभावः इदंबुध्येयंनचेदमित्यप्रबुद्ध्यादीनांपरवश्यत्वदर्शनादन्योनियंतास्तीत्यस्यस्वानुभवसिद्धत्वात्सचान्योहरिरेवेत्यस्यावधारणायचशब्दः तदुक्तं । "समाधावसमाधौचनिःसतंत्रस्यदेहिन"इत्यादि ॥ ३७ ॥

उक्तमुपसंहरतितस्मादिति यस्मात्सर्वज्ञेनव्यासेनैषनारायणएववेदवेद्येषुसर्वोत्तमत्वेनद्रष्टव्यत्वेनोक्तः तस्मात्सएवश्रोतव्यः ॥ ३८ ॥

श्रवणादिफलमाह पिबंतीति सतांसकाशात्श्रवणपुटेषुसंभृतंपूरितं विषयैर्विशेषेणदूषितम् ॥ ३९ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अथ स्थिरं सुखं चासनम् इत्यादिना यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यम् इत्यादिना च क्रमेण सद्योमुक्तिक्रममुक्त्युपायौ ज्ञानयोगावुक्त्वा ततोऽपि श्रेष्ठत्वं भक्तियोगहेतुभगवदर्पितकर्म्मणोऽप्युक्त्वा साक्षाद्भक्तियोगस्य तु कैमुत्यमेवानीतं यथा, न हीति । टीका च—सन्ति संसरतः पुंसो बहवो मोक्षमार्गास्तपोयोगादयः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह न हीति । यतोऽनुष्ठिताद्भक्तियोगो भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपः निर्विघ्नश्च नास्त्येव इत्येषा । यच्छब्देनात्र भगवत्सन्तोषार्थं कर्म्मोच्यते, स वै पुंसां परो धर्म्मः इत्युक्तेः अन्यत्तैः ॥ ३३ ॥

स हि भक्तियोगः सर्व्ववेदसिद्ध इत्याह भगवानिति । भगवान् ब्रह्मा कूटस्थो निर्व्विकार एकाग्रचित्तः सन्नित्यर्थः त्रिः श्रीन् वारान् कार्त्स्न्येन साकल्येन ब्रह्म वेदमन्वीक्ष्य विचार्य्य यत आत्मनि हरौ रतिर्भवेत् तदेव भक्तियोगाख्यं वस्तु मनीषया अध्यवस्यत् निश्चितवान् । (त्रिरन्वीक्ष्येति कर्म्मज्ञानभक्तिप्रतिपादकतयाभिप्रेत्येति ज्ञेयम् ।) अत्राप्युपसंहारानुरोधेनात्मशब्दस्य हरिवाचकता । निरुक्तञ्च—आततत्वाच्च मातृत्वादात्मा हि परमो हरिः इति । अथवा (परमवेदविदा श्रीभगवता स एव मत इत्याह ।) भगवान् स्वप्रकाशसार्व्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोऽपि सर्व्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलार्थं त्रिरन्वीक्ष्य तत्र शास्त्रविदन्तराणामीक्षणमनुकृत्य । अनन्तवैकुण्ठवैभवादिमयानामनन्तविरिञ्चिपाठ्यभेदानां वेदानां तथेक्षणञ्च तेनैव संभवतीत्याह—कूटस्थः एकरूपतयैव कालव्यापीति । अतएवोक्तं स्वयमेव—किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति । श्रीशुकेन च—निगमकल्पतरुर्जह्रे भृगवन्वेदसारम् इति ॥ ३४ ॥

नन्वितरेषां तावत् कथं तस्मिन् भगवति आस्तिक्यबुद्धिः स्यात् तत्राह भगवानिति । स्वात्मना स्वचित्तेन प्रथमं द्रष्टा जीवो लक्षितः कैः दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिः । तदेव द्वेधा दर्शयति । दृश्यानां जडानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं स्वप्रकाशं द्रष्टारं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा लक्षणैः स्वप्रकाशद्रष्टृलक्षकैः । तथा बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिद्वारानुमापकैरिति । अथ भगवानपि लक्षितः । केन सर्व्वभूतेषु सर्व्वेषु तेषु द्रष्टृषु प्रविष्टेन स्वात्मना स्वांशरूपेणान्तर्यामिणा । आदौ सर्व्वैर्द्रष्टृभिरन्तर्यामी लक्षितः । ततस्तेन भगवानपि लक्षित इत्यर्थः । स तु पूर्व्ववत् द्वेधैव लक्ष्यते । तथा हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यदर्शनात् कर्म्मणोऽपि जड़त्वात् सर्व्वेषामपि जीवानां तत्र तत्र प्रवृत्तिरन्तःप्रयोजकविशेषं विना न घटत इत्यनुपपत्तिद्वारा अन्तर्यामी लक्ष्यते । "एष ह्येनेनात्मना चक्षुषा दर्शयति श्रोत्रेण श्रावयति मनसा मानयति बुद्ध्या बोधयति तस्मादेतामाहुः सृतिरसृति"रिति भाल्लवेयश्रुतिश्च । अथ तस्मै-चान्तर्यामित्वैश्वर्य्याय तेषु यदि सर्व्वांशेनैव प्रविशति कोऽपि परस्तदा स्वतःपूर्णत्वाभावादनीश्वरत्वमेव स्यादित्यनुपपत्तिद्वारान्तर्यामिरूपेण तस्यांशेन भगवानपि लक्षितः । अतएव गीतोपनिषत्सु—अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ इति । विष्णुपुराणे च—स्वशक्तिलेशावृतभूतसर्गः इति । तथा जीवाः प्रयोजककर्तृप्रेरितव्यापाराः अस्वातन्त्र्यात् तक्षादिकर्म्मकरजनवत् इत्येवमन्तर्यामिणि तद्वैधव्याप्तिद्वारा सिद्धे पुनस्तेनैव भगवानपि साध्यते । तुच्छवैभवजीवान्तर्यामिस्वरूपमीश्वरतत्त्वं निजांशतत्त्वाश्रयम् । तथैव पर्य्याप्तेः । राजप्रभुत्वाश्रिततक्षादिकर्म्मकरप्रयोजकप्रभुत्ववदिति । अथवात्र—यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः । एको नानेयते तद्वद्भगवान् शास्त्रवर्त्मभिः इत्येवोदाहरणीयम् । अनेनैव गतिसामान्यञ्च सिध्यतीति ॥ ३५ ॥

अथ किन्तत् यतस्तत्र रतिः स्यात्तथैव यच्छ्रोतव्यम् इत्यादिप्रश्नस्योत्तरत्वेनोपसंहरति तस्मादिति । चकारात् पादसेवादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

रत्युत्पत्तिमेव श्रवणप्राधान्येन दर्शयन् तन्महिमपराकाष्ठामाह पिबन्तीति । सताम् आत्मनः प्राणेश्वरस्य । यद्वा व्यधिकरणे षष्ठ्यौ सतां स्वस्य यो भगवान् तस्येत्यर्थः । तेषां भगवति स्वामित्वेन ममतास्पदत्वात् । अत्र पुनन्तीत्यनेन पूर्व्वोक्तः स्थूलधारणामार्गश्च परिहृतः भक्तियोगस्यैव स्वत पावनत्वादलं तत्प्रयासेनेति । तत्र कथामृतं प्रशस्यमानं श्रीभागवताख्यमेव मुख्यं, यस्यां वै श्रूयमाणायाम् इत्यादिकञ्च तथैवोक्तमिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंफलंनिरूप्योपसंहृत्यएतन्मार्गप्रवेशेकियंतउपायाःसंतीत्याकांक्षायामाह नह्यतोऽन्यइति अस्मात्पूर्वोक्तालअन्यःशिवःकल्याणरूपः साधनदशायामपिसुखकरः पंथा आदौतत्रनिविष्टस्यपुनर्भ्रमाभावार्थमार्गरूपःकोऽपिनास्ति बहूनांचगतियोग्यः एतदज्ञानेनइहसंसारेविशतां नतुनिविष्टानांसंसारैकस्वभावानांतंमार्गंपुनःस्मारयति वासुदेवेभगवतिभक्तियोगोयतोभवेदिति मोक्षदानार्थमागतेभगवतिसाक्षात्परब्रह्मरूपेसत्वाकारेणापारणातांतःकरणोमत्वासेनषड्गुणैश्वर्यरूपेणाविर्भूतेयेनैवोपायेनपरमाप्रीतिर्भवतिसएवोपायइत्यर्थः श्रवणादिभिःस्नेहः ततोमननानिदिध्यासनरूपेणसर्वभावस्नेहःद्वितीयः ततोऽपिसूक्ष्मध्यानेनहृदिभगवतिसमागतेतत्रयःपरमस्नेहःसाक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः रूफलरूपोऽपिसाधनरूपोऽपिअवांतरव्यापाररूपोऽपीतितद्धेतुर्मार्गः गृहाग्निगतस्येष्टदेशपर्यंतावितत: तत्रपूर्वभागः साधनरूपः मध्यमभागोवांतरव्यापाररूपः अग्रिमोभगवत्संबद्धःफलरूपः तत्रश्रवणादिध्यानद्वयंचक्रमाद्वितताभूमिः प्रीतिपादो साचेत्प्रीतिःतन्मार्गेणतावत्पर्यंतं गच्छतितदाभगवंतंप्रापयति नान्यथेति ॥ ३३ ॥

फलसाधननिर्धारः पूर्वमेवजातइत्याह भगवानिति प्रमेयबलेनस्वयमुक्त्वापिप्रमाणबलेनापितद्वक्तव्यमिति पूर्वोक्तमनादिसिद्धं राशिभूतवेदंमनीषयाविचारकबुद्ध्याआलोड्यफलत्वेनात्मानंविनिश्चित्यसाधनविचारेक्रियमाणे "यमेवैषवृणुत" इत्यादिवाक्यैःप्रीतिमवांतरव्यापारत्वात्वाभक्त्यैवतुष्टिमभ्येतीतिविचार्यमुख्यंसाधनंभक्तिज्ञात्वातत्साधकत्वेनान्यदित्यध्यवस्यत् तत्रापिकूटस्थोनिश्चलः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंप्रमाणेनयुक्त्याचभक्तिमार्गंस्थिरीकृत्यअन्येषांमार्गाणांपरंपरोपयोगंवक्तुमाह भगवानिति प्रतिपुरुषंप्रतिविषयं शास्त्राणिप्रसृतानि तानिनसर्वथावाधितविषयाणि परंपरोपयोगात् भगवान्तैःसर्वैःसर्वभूतेषुलक्षितः लक्षणायाज्ञातः नैयायिकैःकर्तृत्वेन मीमांसकैःक्रियात्वेन वेदांतैरात्मत्वेन सांख्यादिभिःकरणत्वेन अन्यैश्चतद्वेदैर्ज्ञानत्वेन ज्ञातृत्वेनचान्यै र्ज्ञानाधिष्ठातृत्वेनचसर्वैरेवभगवानेकदेशेलाक्षितः अंधहस्तिवत्अनुभवेनयुक्त्याचस्वात्मनाअनुभवेन दृश्यैर्द्रष्टा बुद्ध्यादिभिश्चलक्षणैः असाधारणचिह्नैःजीवेषुप्रवेशमलभमानैःक्रियादिभिः अतएवअनुमापकैःतर्कसहकृतैःपरोक्षज्ञानजनकैः लक्षितइतिसंबंधः लक्षणयाज्ञापितइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तस्मात्सर्वेषामेवदर्शनानामप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तप्रकारेणैवकर्त्तव्यमित्युपसंहरति तस्मादिति सर्वात्मनेतिउत्तरांगसाहित्येनराजन्निति-अवधारणसामर्थ्यमुक्तं हरिरितिसाधनदशायांजातदुःखदूरीकरणार्थं सर्वत्रसर्वदेतिदेशकालविचारोनकर्त्तव्यः पूर्ववत्श्रोतव्यादिफलार्थं भगवानिति नृणामितिमनुष्यमात्राधिकारित्वम् ॥ ३६ ॥

एवंमार्गवस्तुतत्त्वंचोक्त्वाप्रकरणस्यसमाप्तत्वात्साधारणश्रवणस्यापिशुद्धिद्वाराभगवत्प्रापकत्वमाह पिबंतियेभगवतइति वहिःस्थितस्यांतःप्रवेशनंपानं भगवतःआत्मनः सतामितिसर्वेषामेवभगवत्त्वेनभगवान्स्फुरतिसतांत्वात्मत्वेनापि सर्वेसकामाः संतः प्रेमलाइतिविभागः कथैवामृतं श्रवणपुटेषु उत्तमितकर्णपुटेषुपूर्णा विषयैर्विदूषितमाशयंपुनंति यथांतरसाध्यरोगव्याप्ताः वैद्यैः अमृतरसेनसिक्ताःक्रियंते तथांतःकरणमपिविषयेअत्यंतसहितैःविशेषेणदूषितं सर्वथासन्मार्गेनहितादृशमपिपुनंति क्रमात्तच्चरणसरोरुहांतिकंवैकुंठभक्तिंवाप्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥

इतिश्री भागवत सुबोधिन्यांद्वितीयेस्कंधेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किन्तु सर्व्वसाध्यपरमसारप्रापकस्त्वयमेव पन्था इत्याह न हीति । यतः भक्तियोगः प्रेमा भवेत् अतोऽन्यः शिवः सुखरूपो निर्व्विघ्नश्च पन्था नास्त्येव । अत्र पूर्व्वम् उक्तलक्षणं सृतिद्वयं यथा मोक्षप्रापकं तथायं पन्था भक्तियोगप्रापक इति प्रापकस्यास्य पथः परमोत्कर्ष-प्रतिपादनादेतत्प्राप्यस्य भक्तियोगस्यापि सृतिद्वयप्राप्यान्मोक्षात् परमोत्कर्षो युक्तिसिद्ध इतिभक्तियोगस्यास्य प्रेमलक्षणस्य मोक्षसाधनत्वं न व्याख्यातुं शक्यमित्यवधेयम् ॥ ३३ ॥

ननु त्वं मनीषया सर्व्वसारत्वेन स्वाभिमतत्वेन चेममेव पन्थानं निश्चिनोष्यन्यो वा तत्र सामान्यस्य वा का कथा भगवानेव स्वमनीषया प्रथममेव निरणैषीदेवेत्याह । भगवान् स्वप्रकाशसार्व्वज्ञ्यादिगुणः परमेश्वरोऽपि स्वनिश्वासोद्भूतं ब्रह्म वेदं कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्येति यथान्ये मुनयः शास्त्रं द्विस्त्रिरन्वीक्ष्यैव तत्तात्पर्य्यं पर्य्यालोचयन्ति तथैव "स मुनिर्भूत्वा समचिन्तयत्" इति श्रुतेर्भगवानपि मुनिलीलत्वेनैव सर्व्ववेदाभिधेयसाराकर्षणलीलया वेदार्थानां दुर्ज्ञेयत्वं लोके व्यञ्जयन् त्रिर्विचार्य्येत्यर्थः । अनन्तवैकुण्ठवैभवाद्विमया-नामनन्तविरिञ्चिपाठ्यभेदानां वेदानां तदीक्षणञ्च तेनैव सम्भवतीत्याह कूटस्थः, "कालव्यापी स कूटस्थ एकरूपतयैव यः" इत्यमरः । अतएवोक्तं स्वयमेव—किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ॥ इति । सः तत् वस्तु अध्यवस्यत् सर्व्ववेदप्रतिपाद्यत्वेन निश्चिकाय यतः आत्मनि स्वस्मिन् रतिः प्रेमा भवेत् । प्रेम्णो हि प्रथमावस्था रतिः ॥ ३४ ॥

सा च रतिः, येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् इति भगवद्वाक्येनाग्रे प्रतिपादयिष्यमाणा शान्तिप्रीति-सख्यवात्सल्यप्रियताभिधाना पञ्चविधा भवति । तत्र प्रथमं शान्ताख्याया रतेरसाधारण्येन प्रकारं विषयालम्बनञ्च दर्शयति भगवानिति । स्वात्मना स्वस्य जीवस्यात्मना अन्तर्यामिणैव स्वस्मिन्निव सर्व्वभूतेषु सर्व्वव्यापकत्वात् तदंशी भगवान् हरिः लक्षितः शान्तभक्तैरनुभवगोचरीकृत इत्यर्थः । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् इति भगवदुक्तेः । ननु जीव एव कथं लक्ष्यते तदन्तर्यामी वा येन भगवान् कृष्णो लक्षयितव्यः तत्राह । दृश्यैः बुद्ध्यादिभिर्हेतुभिः द्रष्टा जीवः लक्षितः दृश्यानां जड़ानां बुद्ध्यादीनां दर्शनं हि चेतनं द्रष्टारं विना न सम्भवेदित्यनुपपत्तिमुखेन तथा बुद्ध्यादीनि कर्त्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवदिति व्याप्तिमुखेन चानुमितः तथा अनुमापयन्ति यानि लक्षणानि चिह्नानि तैर्द्रष्टा अन्तर्यामी च लक्षितः ; तानि च सर्व्वस्यापि जीवस्य कर्त्तृत्वभोक्तृत्वयोरस्वातन्त्र्यं तथा कर्म्मसाम्येऽपि फलतारतम्यं क्वचित् फलाभावश्चेत्यादीनि ज्ञेयानि । तथाहि जीवाः प्रयोजककर्त्तृस्वामिकाः, अस्वातन्त्र्यात् यथायोग्य-स्वामिदत्तकर्म्मफलतारतम्यतदभाववत्त्वाच्च, तक्षादिकर्म्मकरजनवदिति ॥ ३५ ॥

भक्तियोगो यतो भवेत् इत्यत्र रतिरात्मन् यतो भवेत् इत्यत्र च यत्पदवाच्यं साधनमाह तस्मादिति । यस्मात् न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्थाः तस्मादित्यर्थः यस्मात् सर्व्वभूतेषु भगवान् लक्षितस्तस्मादिति वा । सर्व्वत्र सर्व्वदेति नात्र देशकालनियमोऽपेक्षितव्य इत्यर्थः । सर्व्वेणैवात्मना मनसा, न च क्वचन मनोवृत्तौ ज्ञानकर्म्माद्यपेक्षणीयमिति भावः । तस्मादेकेन मनसा भगवान् सात्वतां पतिः । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च इत्यमेनैकवाक्यत्वात् । श्रोतव्य इति प्राधान्यात् श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्युक्तानि, पादसेवनादीन्यपि ज्ञेयानि ॥३६॥

प्रीत्यादिचतुर्व्विधाया रतेः साधारण्येनानुभावमेव प्रेम्णः साधनं वदन् तत्फलमपि दर्शयति । आत्मनः स्वस्य यो भगवानुपास्यः तस्य नारायणस्य रामस्य कृष्णस्य वा कृष्णस्यापि स्वीयभावानुरूपस्य वालस्य पौगण्डस्य किशोरस्य वा कथामृतं तथा तादृशस्य तस्य सतां भक्तानां नारदादीनां हनुमदादीनां नन्दादीनां श्रीदामादीनां गोपवालादीनाञ्च कथामृतम् । पिवन्तीत्यनेन तत्कर्तॄणां जात-रतित्वं व्यञ्जितं तथात्वे एव माधुर्य्योपलम्भेन पानपदप्रयोगसिद्धेः । अजातरतीनां तु तस्मात् सर्व्वात्मना इत्यनेन श्रवणकीर्त्तनादीनि रतेः साधनान्युक्तान्येव । आशयमन्तःकरणं पुनन्ति क्षालयन्तीत्यननुसंहितं फलं व्रजन्ति साक्षात् सेवितुमित्यनुसंहितं फलमिति, अतः पृच्छामि संसिद्धिम् इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ३७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र द्वितीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंतस्माद्भारतसर्वात्माभगवान् हरिरीश्वरः इत्यादिनापिभक्तेः श्रवणकीर्त्तनस्वाश्रमधर्मासनयमनियमादीन्यंगान्युक्तानि प्रायेण मुनयोराजन्निवृत्ताविधिसेधतःनैर्गुण्यस्थारमंतेस्मगुणानुकथनेहरेरिति हृदोपगुह्यार्हपदंपदेपदेइत्यादिनात्रपराभक्तिश्चदर्शिता तेनात्मनात्मानमुपैतीति भगवत्प्राप्तिरूपंतत्फलंचदर्शितमथेदानींच भक्त्यंगस्यपुरुषार्थत्वमाह नहीतिद्वाभ्याम् यतोभक्तियोगोभवेदतोऽन्यः संसृतौ विशतोजीवस्यशिवःक्षेमकरः पंथानैवास्तिहीतिनिश्चये ॥ ३३ ॥

भगवान्ब्रह्माकूटस्थःस्थिरप्रज्ञः मनीषयात्रीन्वारान्कात्स्न्र्येनब्रह्मवेदमन्वीक्ष्यविचार्ययतः आत्मन्परमात्मनिरतिर्भवेत्तदेवाध्यवस्यत निश्चितवान् ॥ ३४ ॥

नन्वलक्षेकथंरतिःस्यादित्यत्राहभगवानिति सर्वभूतेषुपरतंत्रतयोपलभ्यमानेषुजन्मवृद्ध्यपक्षयमृत्युशीतोष्णवर्षादिकर्त्तास्वतंत्रोभगवान् हरिर्लक्षितोदृष्टोऽस्तिकिंचदृश्यैर्घटादिभिर्बुद्ध्यादीनिकरणान्यनुमीयतेतैश्चबुद्ध्यादिभिःस्वात्माकरणानांनियंताजीवोऽनुमीयते तेनस्वात्मना सर्वपुण्यापुण्यसाक्षीदृष्टाऽनिष्टफलकेषुकर्मसुवलान्नियोजकतयालक्षितोऽस्ति शिष्यबुद्धिवैचित्र्यार्थमिदमुक्तम् वस्तुतस्तुवेदैकवेद्योभगवानस्तीत्याहलक्षयंतीतिलक्षणानिवेदवाक्यानितैःतदर्थस्मारकैःस्मृतिवाक्यैर्भगवान्लक्षितः"सर्ववेदायत्पदमामनंति वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्य" इत्यादिभिः ॥ ३५ ॥

यस्माद्वासुदेवेभक्तियोगोभवेदतोऽन्यःशिवःपंथानास्तितस्माद्धेतोः हेराजन्! परभक्तिलाभायसर्वत्रसर्वावस्थासुसर्वदाअहर्निशंसति वक्तरिश्रोतव्यः, सतिश्रोतरिकीर्तितव्यः उभयाभावेस्मर्तव्यः नृणांनृभिः ॥ ३६ ॥

श्रवणादिफलमाह पिबंतीति भगवतः आत्मनः परमात्मनः सतांमहतांधनभूतंकथामृतम् अर्थात्तैरेवसद्भिःश्रवणपुटेषुसंभृतंपूरितंये पिबंति तेविषयैर्विदूषितमपवित्रीकृतमाशयमंतःकरणंपुनंति पवित्रीकुर्वंति ततोनिर्मलंज्ञानं ततः पराभक्तिस्तयातस्यभगवतश्चरण सरोरुहयोरंतिकंनिकटंव्रजंतिगच्छंति ॥ ३७ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधीयेद्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

जिस इसयोग से भगवान् वासुदेव में भक्ति योग होजाता है इस योग से संसार में प्रवेश होनेवाले को दूसरा कोईमार्ग नहींहै ३३

भगवान् ने वेदको सब प्रकारसे बुद्धि पूर्वक तीन वखत देखकर निर्विकार स्वरूप ने यह निश्चय किया कि जिससे परमात्मा में रति होसके वही परम पुरुषार्थ है ॥ ३४ ॥

भगवान् सर्वभूतात्मा सर्वसाक्षी श्रीहरि दृश्य अनुमापक बुध्यादि गुणोंसे स्वरूपही से लक्षित होतेहैं ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! तिससे सर्वकाल सर्व देशमें भगवान् श्रीहरिही मनुष्यों के श्रोतव्य तथा कीर्तनीय तथा स्मरणीय होतेहैं ॥ ३६ ॥

जो पुरुष भगवान् परमात्मा का कथारूप अमृत जोकि सज्जनोंका जीवनहै तिसको कर्णरूपी दोंनाओं में भरकर पीते हैं वेपुरुष विषयोंसे दूषित अंतःकरणको नाशकर के उस परमात्मा के चरण कमल के समीप को चले जातेहैं ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयस्कंध का दूसरा अध्याय ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

शुक उवाच । एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद्भवान् मम ।
नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ १ ॥
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणः पतिम् ।
इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ २ ॥
देवीं मायान्तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।
वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्य्यकामोऽथ वीर्य्यवान् ॥ ३ ॥
अन्नाद्यकामस्त्वदितिं स्वर्गकामोऽदितेः सुतान् ।
विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं शृण्वतो मुनेः ।
भक्त्युद्रेकेण तत्कर्म्मश्रवणादर ईर्य्यते ॥ ० ॥

इदानीम् अन्यदेवताभजनस्यापि पुत्रादिभजनवदेव तुच्छफलत्वेन हेयत्वं वक्तुं पूर्व्वोक्तमनुवदति एवमिति । ममेति माम् । कदाचिद्दैवयोगेन मनुष्यत्वं प्राप्तेषु जीवेषु ये मनीषिणस्तेषां तत्रापि ये म्रियमाणास्तेषां विशेषतः एवम् एतत् हरिकथाश्रवणादिकं निगदितं विहितमित्यर्थः ॥ १ ॥

ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम् । इन्द्रियपाटवकामस्त्विन्द्रम् । प्रजापतीन् दक्षादीन् ॥ २ ॥

मायां दुर्गाम् । विभावसुम् अग्निम् । वसुकामः धनार्थी । वीर्य्यं प्रभावः तत्कामः वीर्य्यवान् सन् रुद्रान् यजेत ॥ ३ ॥

अन्नाद्यं भक्ष्यं भोज्यं (भोग्यं) च । अदितेः सुतान् द्वादशादित्यान् । विशां देशस्थप्रजानां स्वाधीनतामिच्छन् साध्यान् यजेत ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

० ॥ १—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंमुमुक्षोर्भगवच्छ्रवणादिकंकर्तव्यमित्युक्तम् अथतदेवव्यतिरेकमुखेनद्रढयितुमन्यदेवतानांक्षुद्रफलत्वंवक्ष्यन्पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति मनुष्येषुकदाचिद्दैववशान्मनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणः तेषांतत्रापियेम्रियमाणास्तेषांविशेषतोयत्कर्तव्यंपुरामांप्रतिपृष्टवान् तद्भगवच्छ्रवणादिकमंवेत्येवंनिगदितमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

कामफलप्राप्त्यर्थमन्येषांदेवतानांभजनमाह ब्रह्मवर्चसेत्यादिना ब्रह्मवर्चसंकामयमानः ब्रह्मणस्पतिंवेदपतिंयजेत इंद्रियकामः इंद्रियसामर्थ्यकामःइंद्रंयजेतत्यनुषंगः एवमग्रेऽपि प्रजापतीन्दक्षादीन् ॥ २ ॥

देवींदेवस्यविष्णोःसंबंधिनींमायांविस्मापनीयशक्तिं विभावसुमग्निं वसुकामः अर्थकामः वसून्यजेत वीर्यकामस्तुरुद्रान्यजेत यजनफलमाह वीर्यवानितिभवेदितिशेषः इदंसर्वत्रतत्फलावाप्तेरुपलक्षणम् ॥ ३ ॥

अन्नंभोज्यम् आद्यंभक्ष्यं खरंविशदमभ्यवहार्यंभोज्यंखरंकठिनंविशदंविविक्तावयवंभक्ष्यमितिविशेषः तदुभयकामोऽदितिंयजेत् अदितेःसुतान्देवानादित्यान्वाविशांसाधकःदिक्पतित्वकामः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

हरेःश्रवणादिजनितभगवद्भक्तिरेवापेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनंनान्यदन्यदेवतायागादिकंप्रातिस्विकफलदंतदपिहरेरायत्तमित्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतोवृत्तमनुवदति एवमिति भवान्मनुष्येषुमध्येम्रियमाणानांमनीषिणांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमत्सकाशेपृष्टवान्तदेवंनिगदितं यद्वा मनुष्येषुम्रियमाणानांनृणांयत्कर्तव्यत्वेनमनीषिणांमतंपृष्टवानेतादिति ॥ १ ॥

इदानींप्रातिस्विकफलप्रदंयागप्रकारमाहब्रह्मेति ब्रह्मवर्चसकामोवृत्ताध्ययनसंपत्कामः । शिष्यप्रशिष्यादिषुवेदप्रणेतृत्वेन ब्रह्मणस्पतिं वेदस्यपतिंबृहस्पतिं बृहज्जातिजीवकमलासनशब्दराशिर्ध्वातिधाताश्च यजेत । तत्ततंत्रोक्तमहद्रव्यैरितिशेषः तुनाब्रह्मणोबुद्धिंसूचयति इंद्रियकामश्चक्षुरादीन्द्रियपाटवकामःशुक्रस्तंभनकामोवा प्रजाकामःप्रजातुजनपुत्रयोरितियादवः प्रजापतीन्कश्यपादीन् ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

मायांदेवींलक्ष्मीं विभावसुमग्निं "तेजोबलंप्रभावेऽक्षेज्योतिष्यर्चिषितेजसी"तिच वसुकामोहिरण्यकामः वीर्यकामः "वीर्यंपराक्रमेतेजस्य श्चमाहात्म्ययोरपि"इतिच ॥ ३ ॥

विशांवैश्यानाम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

॥ ० ॥ १ ॥ २ ॥

वीर्य्यवान् गलच्छेदनादिसाहसवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभार्यकृत सुबोधिनी ।

श्रोतव्यविषयत्वेनतत्त्वमेवंनिरूपितम् । उद्देशेनास्यनिपुणांसाधनंविनिरूप्यते ॥ १ ॥
अदृष्टंसाधनंवाच्यंदृष्टंचाप्यत्रसंमतम् । अन्यथाक्रियमाणस्तुविमर्शोव्यर्थतांव्रजेत् ॥ २ ॥
इंद्रियाणामदुष्टत्वेह्यनुकूलेतथेश्वरे । साध्यंसंपद्यतेपूर्णमतोऽत्रद्वयमीर्यते ॥ ३ ॥
श्रद्धापितदभिप्रायात्श्रोतुर्वक्तुश्चगम्यते । तस्मात्साधनसंयुक्तःशृणुयान्नतरोवृथा ॥ ४ ॥

एवमध्यायद्वयेनश्रवणंसविषयंनिरूप्यमहाफलेश्रवणेसर्वेषामप्रवृत्तिदृष्ट्वाकिंचिदस्तिनिमित्तंयतःसर्वेनप्रवर्ततेइत्याकांक्षायांविषयस्यानिर्दुष्टत्वात्करणदोषोवातदधिष्ठातृदोषोवाभवेत् । इत्याशंक्यतयोरप्यधिष्ठातुर्बलिष्ठत्वात्तत्प्रतिबंधादेवश्रवणादिष्वप्रवृत्तिरितिविनिश्चित्यदेवतानांभजनेतत्प्रतिबंधोगमिष्यतीतिपूर्वंदेवतांतरभजनंसाधनंयिम् । ततइंद्रियाणांचशोधनमित्याशंक्यदेवतांतरभजनेपुनर्बहिर्मुखत्वापत्तेषांनियतफलजनकत्वात्तत्त्वप्रतिबंधाभावार्थंक्रियमाणभजनेदोषांतरमापद्येतेतितेषांफलानांनियतत्वंप्रतिपादयितुंप्रथमंपूर्वेणसंश्लेषंनिवारयितुंपूर्वोक्तमुपसंहरति एवमेतदिति मममांप्रति नृणांमध्येयेम्रियमाणाःतेषामेवयुक्तं मनुष्याणामपिमध्येयेमनीषिणःतेषामप्यर्थेश्रवणादिकमुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहृत्यदेवतांतरभजननिराकरणार्थंस्वमतेअष्टाविंशतिदेवाःतत्त्वरूपाःवेदेचयेत्रयस्त्रिंशद्देवाःवसवोरुद्राआदित्याःइंद्रःप्रजापतिश्चेतितेऽप्यत्रोक्ताःतत्त्वरूपेण । किंबहुनासर्वेतेष्वंतर्भूताःतेत्वष्टाविंशतिः । एतेदेवाःकलाविष्णोरितिवाक्यात् । तेचप्रजापतिप्रभृतिसोमांताः । तत्रप्रथमंरजोगुणाभिमानिनीदेवताब्रह्मणस्पतिःवेदादिकर्त्ताजगन्निर्माताचेत्यर्थः । तद्भजनेब्रह्मतेजोभवतीतिब्रह्मवर्चसकामएवतंभजेदित्यर्थः ततःसत्त्वाभिमानिनीइंद्रोदेवतायज्ञरूपःतद्भजनेइंद्रियसिद्धिर्भवतीतिइंद्रियकामस्तंभजेत । एवमुत्तरत्रापि । प्रजाकामःपुत्रकामःप्रजापतीन्मरीच्यादीन्तमोधिष्ठात्रीदेवताम् ॥ २ ॥

देवींमायां प्रकृत्यधिष्ठात्रीदेवताम् । श्रीकामः धनकामः संपत्तिरूपंधनम् । तेजस्कामःस्वस्मिन्नधृष्यंतेजःदुर्द्धर्षत्वमितियावत् । विभावसुरग्निः वसुकामः धनमात्रकामः वसून्द्रोणादीन् । रुद्रान्वामादीन् वीर्यकामःपराक्रमकामः । अत्रफलेविशेषमाह अथवीर्यवानिति तदनंतरमेववीर्यवान्भवति वागभिमानिनीदेवताअग्निः गंधाभिमानिनीदेवतावसवः रुद्राआकाशस्य । अदितिर्भूमेः ॥ ३ ॥

अन्नाद्यकामः अन्नभोजनकामः अन्नभक्षणसामर्थ्यमन्नसमृद्धिर्वा । स्वर्गकामःस्वर्गलोककामः अदितेःसुतान्द्वादशादित्यान् । तेजोऽभिमानिनी विश्वेदेवाःविश्वायाःपुत्राः राज्यकामःराजत्वकामः साध्यान्साध्यायाःपुत्रान् विशांदेशस्थप्रजानांसंसाधकःस्वाधीनकरणेच्छुः विश्वेदेवाजलस्य साध्यावायोः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तृतीये तु नृणां क्षुल्लफलैवान्यसुरार्चना ।
तथैवेन्द्रियवैफल्यश्चोक्तं भक्तिमृते हरेः ॥

म्रियमाणानां नृणां कृत्यं यत् पृष्टं तदेतत् योगमते सृतिद्वयं निगादितम् । तथा तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये ये मनीषिणो म्रियमाणास्तेषां सद्बुद्धिनामेवम् एतत् श्रवणकीर्त्तनस्मरणकथामृतादि निगादितम् ॥ १ ॥

ये च तेष्वेव मनुष्येषु मध्ये मन्दधियस्तेषाञ्च कृत्यं शृणुत्याह । यद्वा किं वा भजनीयमिति यत् पृष्टं तत्र प्रथमं मन्दधियां भजनीयानाह ब्रह्मवर्च्चसेत्यादिना कामकामो यजेत् सोमम् इत्यन्तेन । ब्रह्मणः पतिं वेदपतिं ब्रह्माणम् । प्रजापतीन् दक्षादीन् ॥ २ ॥

मायां दुर्गाम् । विभावसुम् अग्निम् । वीर्य्यवान् बलवान् पुरुषः वीर्य्यकामः बहुस्त्रीसम्भोगार्थं शुक्राधिक्यकामश्चेत् रुद्रान् यजेत् ३
अन्नाद्यं भोज्यं भक्ष्यञ्च । अदितेः पुत्रान् द्वादशादित्यान् । विशां कृषिवाणिज्यादीनां साधकः साधने प्रवृत्तः साध्यान् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंभगवद्भजनस्यमोक्षहेतुतयामुमुक्षूपादेयत्वमुक्तमिदानींतदेवद्रढयितुमितरदेवभजनस्यबुभुक्षूपादेयत्वंवदन्पूर्वोक्तमनुवदति एवमिति मनुष्येषुकदाचिद्दैवयोगेनमनुष्यत्वंप्राप्तेषुजीवेषुयेमनीषिणस्तेषांतत्रापिविशेषतोम्रियमाणानांयत्त्वंत्वंप्रतिमांपृष्टवान् । तदेवमेतद्धरिकथाश्रवणादिकंनिगदितमुक्तम् ॥ १ ॥

ब्रह्मवर्चसंकामयमानोजनः ब्रह्मणस्पतिंवेदपतिंयजेतपूजयेत् इंद्रियसामर्थ्यकामः प्रजापतीन्दक्षप्रभृतीन् ॥ २ ॥

देवींमायांदेवस्यभगवतःसंबंधिनींयोगमायांशक्तिविशेषरूपाम् विभावसुमग्निम् वसुकामोधनकामः वीर्यकामः प्रभावकामः रुद्रान्यजेत अथयजनानंतरंवीर्यवान्स्यात् ॥ ३ ॥

आयुस्कामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।
प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ५ ॥
रूपाभिकामो गन्धर्व्वान् स्त्रीकामोऽप्सर-उर्व्वशीम् ।
आधिपत्यकामः सर्व्वेषां यजेत परमेष्ठिनम् ॥ ६ ॥
यज्ञं यजेत् यशस्कामः कोषकामः प्रचेतसम् ।
विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थ उमां सतीम् ॥ ७ ॥
धर्म्मार्थ उत्तमःश्लोकं तन्तुं तन्वन् पितॄन् यजेत् ।
रक्षाकामः पुण्यजनानोजस्कामो मरुद्गणान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्नंभोज्यंसंश्लिष्टावयवम् आद्यंभक्ष्यंविविक्तावयवम् तदुभयकामः अदितेःसुतान्द्वादशादित्यान् विशांदेशस्थप्रजानांसंसाधकः स्वकीयत्वमिच्छन्साध्यान्यजेत ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच—यह हमने तुम से कहा है जोकि तुमने हमसे पूछा है जोकि मनुष्यों के मध्यमें अवश्य मरने वालों को श्रोतव्य है ॥ १ ॥

ब्रह्मतेज की कामना करने वाला पुरुष ब्रह्मा का यजन करै इंद्रिय पुष्टि कामना वाला इन्द्रका यजन करै प्रजाकी कामना वाला दक्षादि प्रजापतीयों को पूजै ॥ २ ॥

लक्ष्मी के कामनावाला मायादेवीकूं पूजै तेजकी कामना वाला अग्नीको पूजै धनकी कामना वाला वसुदेवताओं को पूजै और वीर्य की कामना वाला रुद्रों को पूजै ॥ ३ ॥

अन्नभोजनकामना वाला अदितिकों पूजै स्वर्ग कामना वाला देवताओंको पूजै राज्यकी कामना वाला विश्वदेवों कों पूजै वैश्योंकापति होना होतो साध्य नामक देवताओं का पूजन करै ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

इलां पृथ्वीम् । प्रतिष्ठा स्थानादप्रच्युतिः । रोदसी द्यावाभूमी ॥ ५ ॥

अप्सराश्चासौ उर्व्वशी च ताम् ॥ ६ ॥

यज्ञं यज्ञोपाधिं विष्णुम् । कोषो वसुसञ्चयः । वसुकाम इत्यत्र धनमात्रमिति भेदः । दाम्पत्यम् अन्योऽन्यप्रीतिः । तदेवार्थो यस्य सः ॥ ६ ॥

धर्म्मार्थः धर्म्मकामः उत्तमःश्लोकोपाधिं विष्णुम् । तन्तुं तन्वन् सन्तानवृद्धिमिच्छन् । रक्षा बाधानिवृत्तिः तत्कामः पुण्यजनान् यक्षान् । ओजो बलं तत्कामः मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपन्याख्य तट्टिप्पणी ।

वसुकाम इत्यत्र इति । पूर्व्वोक्ततृतीयश्लोके इति यावत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

पुष्टिर्देहबलंतत्कामःइलांपृथ्वींयजेतप्रतिष्ठाकामःस्थानादप्रच्युतिकामःरोदसीद्यावापृथिव्यौ तयोःसर्वलोकाधारत्वाल्लोकमातरत्वम्॥५॥

रूपमभिकामयमानः अप्सराश्चासावुर्वशीचतां सर्वेषामाधिपत्यकामः प्रभुत्वकामःपरमेष्ठिनंब्रह्माणम् ॥ ६ ॥

यज्ञंविष्णुं कोशोवसुसंचयः वसुकामइत्यत्रधनमात्रमितिभेदःप्रचेतसंवरुणंविद्याकामःज्ञानकामः दांपत्यार्थेदंपत्योरन्योऽन्यप्रीत्यर्थं सतीमित्युमाविशेषणंपतिव्रतामुमांदेवीमित्यर्थः ॥ ७ ॥

उत्तमश्लोकं विष्णुं तंतुंसंतानंतन्वन्विस्तारयन्सन्तानसृष्टिकामइत्यर्थः रक्षाकामः बाधानिवृत्तिकामः पुण्यजनान्यक्षानोजस्कामः बलकामः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

इलांभूमिं प्रतिष्ठाकामःस्वस्थानाभ्रंशेच्छुः लोकमातरौलोकस्यमातापितरौ मातापृथिवी द्यौःपिता "अभुद्यौरस्तुनःपिता" इतिश्रुतेः ॥ ५

अप्सराश्चासावुर्वशीचेत्यप्सर उर्वशी । तां परमेष्ठिनंचतुर्मुखम् ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

यज्ञमिद्रं फलमेदान्नपुनरुक्तिः कोशकामोनिधिकामःप्रचेतसंवरुणं गिरीशंदक्षयज्ञामूर्तिधरं दांपत्यार्थेऽखंडितदांपत्याय ॥ ७ ॥

धर्मार्थमक्षयपुण्यफलार्थमुत्तमश्लोकंविष्णुम् "अकामोऽधमकामोवामोक्षकामोऽपियोभवेत् अथवासर्वकामोयःसविष्णुंपुरुषंयजेदि" त्यनेनविष्णुरेवोत्तमइतिनिश्चीयते अकामःपुरुषंपुमानित्यण्णपिपुरुषोविष्णुरेवास्मादुक्तप्रमाणात् तंतुंसंततर्यविच्छेदंतन्वन्नवितंतकुर्वन् । पुण्यजनान् यक्षान्मणिभद्रादीन् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

उत्तमःश्लोकाः पुण्यश्लोका धार्म्मिका नलादयः तदुपाधिं तदधिष्ठानकं विष्णुमित्यर्थः । उत्तमःश्लोकः धर्म्माचरणख्यातिर्वा ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

आयुःकामःआयुष्याभिवृद्धिकामः आश्विनौअश्विनीकुमारौ घ्राणदेवता पुष्टिकामःस्थूलत्वकामः सर्वान्पोषान्वाकामयते इलाभूमिःशब्दाधिष्ठानदेवता प्रतिष्ठाकामःलोकेसन्माननाकामः पुरुषइति योग्यस्यैवैषाकामना एवमन्यत्रापिज्ञातव्या रोदसीद्यावापृथिव्यौ लोकानांमातरौ लोकमातृत्वंगुणः मातृकापूजायांविहितेवा इस्ताभिमानिनी ॥ ५ ॥

रूपाभिकामःसौंदर्यकामःगंधर्वान्विश्वावसुप्रभृतीन्एताराष्ट्रभृतोदेवताः "एतेवैगंधर्वाप्सरसोयद्राष्ट्रभृत" इतिश्रुतेः स्त्रीकामःसुंदरस्त्रीप्राप्तिकामः अप्सरसोरूपामुर्वशीम् अधरारणिदेवतां देवपत्नीमध्येवा आधिपत्यकामःसर्वेषामहमधिपतिर्भविष्यामीति परमेष्ठिनं गुह्याधिष्ठातारम् ॥ ६ ॥

यज्ञंयज्ञपुरुषं चरणाधिष्ठात्री यशस्कामःकीर्त्तिकामः कोशकामःभंडारकामः कोशोधनसंचयः प्रचेतसंवरुणं रसनेंद्रियाधिष्ठातारं विद्याकामःब्रह्मविद्यादिविद्याः गिरिशंमहादेवं अहंकाराधिष्ठातारं दांपत्यार्थंदंपत्योःप्रीत्यर्थम् उमांसतीं जन्मद्वयव्यापिनींमहादेवभार्याम् ॥ ७ ॥

धर्मार्थंधर्मसिद्ध्यर्थमुत्तमश्लोकं वेदवेद्यं तंतुतन्वन्संततिविस्तारयन् पितृन्अग्निष्वात्तादीन् रक्षाकामःभूतादिभ्यःशत्रुभ्यः रक्षामिच्छन् पुण्यजनान्यक्षादीन् ओजस्कामःइंद्रियबलकामः मरुद्गणान्दितिपुत्रान् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

इलां पृथ्वीम् । प्रतिष्ठा स्वपदादप्रच्युतिः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ ५ ॥

अप्सराश्चासावुर्वशी च ताम् ॥ ६ ॥

यज्ञं यज्ञसंज्ञमिन्द्रम् । दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषयोः परस्परोपरि प्रीतिः ॥ ७ ॥

उत्तमःश्लोकं धर्म्मम् । तन्तुं तन्वन् सन्तानवृद्धिमिच्छन् । पुण्यजनान् यक्षान् । मरुद्गणान् देवान् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पुष्टिकामः देहस्यबलस्थौल्यमिच्छन् इलांपृथ्वीम् प्रतिष्ठाकामः स्थानादप्रच्युतिकामः रोदसीद्यावापृथिव्यौलोकमातरौलोकाधारभूते ॥ ५ ॥

रूपाभिकामःरूपमभिकामयमानः अप्सराश्चासावुर्वशीचताम् आधिपत्यकामः प्रभुत्वंकामयमानः परमेष्ठिनंब्रह्माणम् ॥ ६ ॥

यज्ञंयज्ञमूर्तिंविष्णुम् कोशकामःविपुलधनालयकामःप्रचेतसंवरुणं दंपत्योरन्योऽन्यहिताचरणंदांपत्यंतदेवार्थःप्रयोजनंयस्यसः ॥ ७ ॥

धर्मार्थः धर्मकामः उत्तमश्लोकंसर्वोत्तमकीर्तिविष्णुम् तंतुंतन्वन्सतानविस्तारयन्रक्षाकामःबाधानिवृत्तिकामःपुण्यजनान्यक्षान् ओजस्कामः बलकामः ॥ ८ ॥

भाषा टीका

आयु की कामना वाला अश्विनी कुमार देवों को पूजै पुष्टि की कामना वाला पृथि को पूजै प्रतिष्ठा चाहने वाला पुरुषतो लोक के माता पिता आकाश पाताल को पूजै ॥ ५ ॥

रूपकी कामना वाला गंधर्वों को पूजै स्त्रीकी कामना वाला उर्वशी अप्सरा को पूजै सबका अधिपति होने की कामना वाला चतुर्मुख ब्रह्मा को पूजै ॥ ६ ॥

यश की कामना वाला यज्ञनाम विष्णु को पूजै खजाने की कामना वाला वरुण को पूजै विद्या ज्ञान की कामनावाला श्रीमहादेवजी को पूजै निश्चल पति पत्नी भाव चाहने वाला सतीजी पार्वती को पूजै ॥ ७ ॥

धर्म चाहने वाला उत्तम श्लोकोपाधि विष्णु को पूजै संतानों के विस्तार की कामना वाला अग्निष्वात्तादि पितरों को पूजै बाधा निवृत्ति के कामना वाला मणि भद्रादि यक्षों को पूजै तेज की कामना वाला देवगणों का पूजन करै ॥ ८ ॥

राज्यकामो मनून् देवान् निर्ऋतिं त्वभिचरन् यजेत् ।
कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् ॥ ९ ॥
अकामः सर्व्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ १० ॥
एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।
भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसङ्गतः ॥ ११ ॥
ज्ञानं यदाप्रतिनिवृत्तगुणोर्म्मिचक्रमात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।
कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः कोनिर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

राज्यं राजत्वं तत्कामः मनून् मन्वन्तराधिपान् देवान् ! राज्ञः कार्म्मं राज्यं तत्कामः विश्वान् देवानिति विशेषः । अभिचरन् शत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम । कामकामः भोगेच्छुः । अकामः वैराग्यकामः । पुरुषं परं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिर्मीश्वरम् ॥ ९ ॥
अकामः एकान्तभक्तः । उक्तानुक्तसर्व्वकामो वा । पुरुषं पूर्णं परं निरुपाधिम् ॥ १० ॥

पूर्व्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति । इन्द्रादीनपि यजतां इह तत्तद्यजनेन भागवतानां सङ्गतो भगवत्यचलः भावः भक्तिः भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्य उदयो लाभः । अन्यत्तु सर्व्वं तुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भागवतसङ्गत इत्यनेन सूचितां हरिकथारतिं स्तौति ज्ञानमिति । यत् यासु कथासु ज्ञानं भवति । कीदृशम् आ सर्व्वतः प्रतिनिवृत्तम् उपरतं गुणोर्म्मीणां रागादीनां चक्रं समूहो यस्मात् । उत अनन्तरं तद्धेतुरात्मप्रसादश्च । यत्र यासु मनःप्रसादहेतुः गुणेषु विषयेषु असङ्गः वैराग्यश्च । उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गः । अथ कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था यो भक्तियोगः । निर्वृतः श्रवणसुखेन । अन्यत्रानिर्वृत इति वा । तासु हरिकथासु को न रतिं कुर्य्यात् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

विशेष इति । पूर्व्वोक्तचतुर्थश्लोकादिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

संयोगपृथक्त्वेनेति । सम्बन्धस्य भिन्नत्वेनेत्यर्थः । तत्तद्देवतायजने तत्तदुक्तफलसिद्धिरिति पृथक्त्वम् । तत्तद्देवताभजनेन पापक्षयात् भागवतप्रसङ्गः तत्सङ्गत्या च भगवत्यचला भक्तिरिति संयोगः खादिरादिवदिति व्याख्यालेशः । अथवा—एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् । अस्यार्थः—एकस्य तु उभयत्वे उभयफलसाधकत्वे संयोगपृथक्त्वम् । यथा—खादिरो यूपो भवति, खादिरो वीर्य्यकामस्येति यथैकस्य खदिरयूपस्य क्रत्वङ्गत्वं वीर्य्यसाधकत्वञ्च, तथात्र नानादेवताभजनं तत्तत्फलसाधकं हरिभक्तिफलसाधनञ्च । तत्रोभयफलसाधकत्वे स्थिते हरिभक्तिकामनयेन्द्रादयो यष्टव्याः नान्यकामनयेति समुदायार्थः । यथा गोप कुमारिकाणां कृष्णकामनया कात्यायन्यर्च्चनम् ॥ ११—१९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

राज्यकामःमनुरूपान्देवानभिचरन्शत्रुमरणमिच्छन्निर्ऋतिंराक्षसं कामकामःभोगेच्छुः अकामःवैराग्यकामःपरंपुरुषंपरमपुरुषं "योयोयांयांतनुंभक्त"इतिरीत्याइंद्रादिरूपिणोऽपिपरमपुरुषस्यैवांतर्वरफलदत्वात् तत्तत्फलेप्सुभिरिज्यमानःपरमपुरुषएवांतर्वरफलानिप्रयच्छति । "अनन्याश्रितयंतोमामि"तिरीत्यातुभजमानस्यसएवमुक्तिंप्रयच्छतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

उदारधीरितिमोक्षकामविशेषणं तीव्रेणअविच्छिन्नेनभक्तियोगेन ॥ १० ॥

एवंयजद्भिःकदामोक्षोवाप्यतइत्यतआह एतावानिति इहास्मिन्लोकेयजतांनिःश्रेयसस्यमोक्षस्योदयोलाभः एतावान्एतदवधिकः भागवतसंगाद्भगवत्यचलोभावइतियत्भागवतसंगात्भगवत्यचलेभावेसतिनिःश्रेयसोदयःसिद्धएव तस्माद्भागवतसंगात् अचलोभावएवसंपाद्यइतिभावः ॥ ११ ॥

यद्भागवतसंगतइत्यनेनसूचितांहरिकथांप्रस्तौति ज्ञानमिति यासुहरिकथासुज्ञानादीनिसंपत्स्यंतेतासुहरिकथासुरतिंकोनकुर्यादित्यन्वयः यदाहरिकथारतिदशायांप्रातिनिवृत्ताः गुणाः सत्त्वादिकार्याणिऊर्मयः अशनापिपासाशोकमोहजरामृत्यवोयस्मात्तथाभूतंज्ञानमात्मप्रसादश्चिसत्त्वनैर्मल्यम् उभयत्रलोकद्वयेगुणेषुशब्दादिषुविषयेष्वसंगोवैराग्यं कैवल्येमुक्तौसंमतःपंथाउपायःकैवल्यसंमतपथः तथाभूतोभक्तियोगश्चेत्यतेसंपत्स्यंते तथाभूतासुहरिकथासुनिर्वृतः सुखितःरतिमासक्तिंकोनकुर्यात्सर्वोऽपिकुर्यादेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली।

अभिचरन्परोपद्रवकर्मकुर्वन् निर्ऋतिंकोणादिक्पतिं सोमंचंद्रम् अकामोनिर्विषयकामराहितः पुरुषंपूर्णंषड्गुणम् ॥ ९ ॥

अकामोभगवत्प्रसादमंतरेणान्यत्राकामःसर्वकामः उक्तसर्वकामोऽन्यदेवतायजनमिच्छन्परंपूरुषंयजेतविष्णुयजनेसाधनमाह तीव्रे-णेति ॥ १० ॥

काम्यानुष्ठानस्ययथामुक्तिसाधनतास्यात्तंप्रकारमाह एतावानिति इहकर्मभूमौयजतांकाम्यानुष्ठानंकुर्वतांनिःश्रेयसोदयएतावान् भागवतानांसंगतःसेवालक्षणात् भगवतिहरौअचलोभावोभक्तिलक्षणइतियत्सइति ॥ ११ ॥

भागवतसंगादचलोभावःकथंस्यादित्याशंक्यतेषांसदसिप्रसक्तानांहरिकथामृतानांश्रवणलक्षणपानादिनाप्रसन्नांतःकरणस्यपुंसोहरेरि-तरत्रविरक्तस्य ज्ञानसाधनंभगवत्यचलाभक्तिस्तयाज्ञानंभविष्यतीत्याह ज्ञानमिति यदासत्सभासुप्रसक्ताभिःश्रुताभिर्याभिर्हरिकथाभिः पुंसःआत्मप्रसादोमनसःप्रसन्नतानैर्मल्यलक्षणा तदोभयत्रइहपरत्रचस्वर्गादौगुणेषुविषयेष्वसंगःफलस्नेहराहित्यलक्षणवैराग्यंभवति अथ भक्तिसाधनवैराग्यजन्मानंतरंकैवल्यसम्भृतपथः सम्यक्संपादितमोक्षमार्गोभक्तियोगोजायतेतुशब्दात्तद्भक्तेष्वपिअथात्मनोहरेः प्रसादः स्यादनंतरंहरेरपरोक्षज्ञानंभवति कीदृशंप्रतिनिवृत्तमपक्रांतंसत्त्वादिगुणनिमित्तानामस्तिजायतइत्यादिषडूर्मीणांचक्रंपुनःपुनरावर्तनंयेनतत्त-थोक्तं यद्वापसारितसत्त्वादिगुणएवऊर्मयस्तरंगास्तेषांचक्रंयेनतत्तथेति यद्वा यासांहरिकथानांश्रवणाद्भगवदपरोक्षज्ञानंतदाप्रतिनिवृत्त गुणोर्मिचक्रंसत्त्वादिगुणनिमित्ताशनापिपासाशोकमोहरागद्वेषलक्षणाऊर्मयस्तेषांचक्रंनिरस्तंभवतितस्मादात्मप्रसादस्तस्मादुभयत्रगुणे-ष्वसंगस्तस्माद्वैराग्यात् कैवल्यंसंभ्रियतेऽनेनेतिकैवल्यसंभृतमपरोक्षज्ञानंतदेवपंथा मार्गोयस्यसतथोक्त एवंविधोभक्तियोगोजायते अथ-कस्मात्कोनिवृत्तोरसज्ञःपुरुषस्तासुहरिकथासुरतिंनकुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

अकामः सर्व्वकामनाक्षयकामः। अत्र टीकायां पुरुषं प्रकृतिव्यतिरेकोपाधिमीश्वरमिति—प्रकृतेः सकाशात् यो व्यतिरेकः पूर्व्वं तत्सम्बन्धमारोप्य पश्चात् तदभावचिन्तनं वस्तुत एव तदभावात् सोऽप्युपाधिर्यस्य तमित्यर्थः। प्रकृत्येकोपाधिमिति तु पाठः क्वचित् ॥ ९ ॥

एवं प्राक्तनाध्यायाभ्यां कर्म्मयोगज्ञानेभ्यः श्रेष्ठत्वमुक्त्वा तदुत्तराध्यायेऽपि सर्व्वदेवतोपासनेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रवचनेन भगवद्भक्तियोग-स्यैवाभिधेयत्वमाह अकामः सर्व्वकामो वा इति। टीका च—अकाम एकान्तभक्तः। उक्तानुक्तसर्व्वकामो वा। पुरुषं पूर्णं परं निरुपा-धिम् इत्येषा। तीव्रेण दृढेन स्वभावत एवानुपघात्येनेति विघ्नानवकाशतोक्ता। कामना तु यादृच्छिकेनापि स्यात्। यथोक्तं महा-भारते—भक्ताख्याने क्षणं विष्णोः स्मृतिः सेवास्ववेश्मनि। स्वभोज्यस्यार्पणं दानं फलमिन्द्रादिदुर्लभम् ॥ इति। तदुक्तं श्रीकर्द्दमं प्रति श्रीकपिलेन—न वै जातु मृषैव स्यात् प्रजाध्यक्ष मदर्हणम् इति अथवा यत्तत्कामस्तीव्रेणैव यजेत। ततश्च शुद्धिभक्तिसम्पादनायैवान्ते पर्य्यवसिष्यत्यसावित्यभिप्रायेण सविशेषणमुपदिष्टम्। तदनेन एकान्तभक्ते मुमुक्षौ वा तद्भक्तियोगस्यैवाभिधेयत्वं किं वक्तव्यम् अपि तु सर्व्वकामेष्वपीति तदेव सर्व्वथापि निर्णीतम्। यद्वा अकामत्वं भजनीयपरमपुरुषसुखमात्रस्वसुखत्वम्। भक्तिमात्रकामत्वे व्याख्याते धर्म्मपुरुषार्थिन्यतिव्याप्तिःस्यात् तीव्रेण सर्व्वेषु साध्येषु परमसाधकतमेन ॥ १० ॥

किञ्च एतावानिति। टीका च—पूर्व्वोक्तनानादेवतायजनस्यापि संयोगपृथक्त्वेन भक्तियोगफलत्वमाह एतावानिति। इन्द्रादीनपि यजताम् इह तत्तद्यजनेन भागवतानां सङ्गतो भगवत्यचलः भावः भक्तिः भवतीति यत् एतावानेव निःश्रेयसस्य परमपुरुषार्थस्य उदयः लाभः। अन्यत्तु सर्व्वं तुच्छमित्यर्थः इत्येषा। अत्र इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु इत्याद्युक्तम् इन्द्रियपाटवादिकं पृथक्त्वेन फलं। भागवतेन संयोगे तु भावः फलम्। [खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्येत्यादौ] खादिरयूपसंयोगे यागस्य फलवैशिष्ट्यवदिति ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

ज्ञानमिति। प्रपञ्चातीतत्वात् कैवल्यरूप एव विद्वद्भिः सम्मतः पन्थाः भगवत्प्राप्त्युपायश्चेत्यर्थः। एको नारायणो देव इत्यादौ "परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः" इत्युक्तदिशा कैवल्याय श्रीनारायणं लब्धुं सम्मतः पन्था उपायो यो भक्तियोगस्तत्प्रेमा स च यत्रेति वा ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

राज्यकामः राज्याधिपत्यकामः मनून्देवान्स्वायंभुवादीन् तन्मन्वंतरदृग्रताश्च निर्ऋतिंमृत्युम् अभिचरन्शत्रुमरणमिच्छन् कामकामः कंदर्प-वृद्धिमिच्छन् सोमम्। अकामःसर्वकामनारहितस्तु परंपुरुषंपुरुषोत्तमम् अयमेकोनत्रिंशत्सर्वतत्त्वपतिः सोमोमनसः निर्ऋतिःपायो मनवोदेवाश्चक्षुषः मरुद्गणाःत्वचः पुण्यजनाःजलस्य पितरोमहत्तत्त्वस्य उत्तमश्लोकः पुरुषस्य उमाश्रोत्रस्य ॥ ९ ॥

एवंकामनाभेदेनप्रकृतोपयोगिसर्वबलसिद्ध्यर्थंतत्तद्देवताभजनंकर्त्तव्यमित्युक्तं वैराग्यार्थंचभगवान् तत्रकामनाःब्रह्मवर्चसादिविषयाः। इयंहिभक्तिःसाक्षात्परब्रह्मणोवासुदेवस्यअसाधारणोधर्मः स्नेहात्मामदैवप्रकाशतेयदात्रवर्चः तेजः प्रकाशकंभवति वेदेनब्रह्ममात्रंप्रकाश-यितुंशक्यंनतुब्रह्मधर्माःसाक्षात्नापिप्रत्यक्षतया अत्यक्षसमवेताअपिअभिव्यंजकाभावे नप्रकाशन्ते अतोब्रह्मणिभगवतियद्वर्चःतद्येत्स्विमत्रा गच्छेत्वदीपहस्तइवसर्वंपश्येत् अतः प्रथमंब्रह्मवर्चसकामनाकर्त्तव्या वेदस्यंवाप्रकाशनसामर्थ्यं नहिचक्षुर्व्यतिरेकेणस्फीतालोकमध्यवर्त्यपिघटः प्रकाशते तद्ब्रह्मगतंवेदगतंवाकोवादातुंशक्तइतिविचार्येयोब्रह्मणःपतिः वेदस्यवेदार्थस्यचानियामकः येनवातत्सामर्थ्यंतत्रनिहितंभवति तेनैव-दातुंशक्यतइतिब्रह्मधर्मान्सर्वान्गृहीत्वाजगतिप्रकटनार्थंयारजोगुणादेवतासैवोपास्याप्रकटनार्थमेवतत्प्रवृत्तेःनापिकूटस्थं तदर्थमप्रवृत्तत्वात्। एवमुत्तरत्रापिइंद्रियव्यतिरेकेणस्वतोजीवात्माप्रकाशकेऽपिब्रह्मवर्चसेकरणाभावात् नदातुंशक्तइतिइंद्रियमपेक्ष्यम् इंद्रियवानेवभजनकर्त्ता-सोऽधिकारी कोनुराजन्निंद्रियवानितिवाक्यात् तत्रेंद्रियंस्वतोविद्यमानमपिज्ञानक्रियारूपंकार्यजनयदपिपरमार्थवस्तुबोधकस्वरूपत्वाभावादपे-क्षितेंद्रियाज्ञिलं इंद्रस्यवृत्रजघ्नुषइंद्रियंवीर्यमित्यादिश्रुतौतदिन्द्रियंप्रसिद्धं अन्यथावृत्रहरणंप्रजापत्युपधावनंचनस्यात् अतोलौकिकपदार्थेषा

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

नकरणेंद्रियप्राप्त्यर्थमिंद्रउपास्यः तेनहितदुपायेनप्राप्तं यद्यपिप्रजापतिःप्रयोजकः तथापितत्पदार्थरसानाभिज्ञत्वात् गवामपितथात्वात्स्वंद्रएव
सेव्यः अन्यथेंद्रस्यपुनःपुनरुपधावनंनभवेत् अतोधिनोत्यंतं तस्यरसमिंद्रएवजानातीतिसएवसेव्यः क्षणत्रयापाकार्यार्थेसहायार्थेवाप्रजा
पुत्रादिरूपाअपेक्ष्यंते अन्यथाभगवद्भजनेनैश्चिंत्यंनस्यात् तत्रस्वतोजायमानाः प्रजाः स्वापेक्षितंनकुर्वंतीतिस्वापेक्षितप्रजालाभार्थंमरीच्यादयए
वसेव्याः तेहिब्रह्मणोऽभिप्रेतंकृतवंतइति इदानींभगवद्भजनेलक्ष्मीरूपासंपाच्चिरपेक्षते सैवभगवन्निष्ठातत्रविनियोगमर्हतीतिअन्यांभगवानपिनगृह्णी
यात् अतोभजनौपयिकांसंपत्तिमिच्छन्मायामेवभजेत तत्रैकामायाव्यामोहिकाएकाजगत्कारणभूता तेउभेनसेव्ये अन्यत्राधिकृतत्वात् देवता
रूपासात्विकी मोक्षदातुर्वासुदेवस्यमोक्षदानार्थमेवतादृशंरूपंगृहीतवतः तदुपयोगिसाधनसंपादनार्थंलक्ष्मीरेव "विष्णोर्देहानुरूपांवैकरो-
त्येषात्मनस्तनु"मितिवाक्यात् तद्भार्यारूपेणमायारूपंगृहीतवती मयासहगंतव्यमितिनिस्रोगकरणात्मायेत्यभिधानम् "इत्थंविचिंत्यपरमः
सतुवासुदेवनामाबभूवनिजकारणमुक्तिदाता तस्याज्ञयानियताऽथरमापिरूपंवव्रेद्वितीयमिवयत्प्रवदंति मायाम्"इतिवाक्यात् अतएवतुशब्दे-
नान्येनिवारिते किंच इंद्रियेणसंपत्त्यासहायेन प्रकाशेनचभगवद्धर्मेषुसमानीतेषुस्वस्यधारणसामर्थ्यसिद्ध्यर्थंस्वस्मिन्तेजःअपेक्षते
अन्यथातेसमागतास्तत्रनानिविशेयुः निविष्टा वातदाश्रयंदहेयुः अतःस्वयोग्यतासिद्ध्यर्थंतेजःअपेक्षितं तद्धिसर्वाभिभावकंसर्वमेवरूपंस्वस
मानंकरोति तद्भगवन्निष्ठमेववह्निनाप्राप्तंविशेषेणभादीप्तिःवसुधनंयस्येतिविभावसुशब्दनिर्वचनात् अतस्तेजस्कामःविभावसुमेवसेवेत।एवं
धनस्यापि भगवद्भक्तेषुआनत्यर्थंश्रवणादिसिद्ध्यर्थमुपदेशनार्थंवादेयमपेक्षते साधनरूपश्रवणादिकंतादृशैरेवभवतीति शुकसूक्तंतुफल
रूपं दृष्टरूपत्वाच्चतदपेक्षातएव तत्तत्राम्नावसुष्वेवप्रतिष्ठितं तद्इमंलोकमयजेजिनिश्रुतेः एवंवीर्यस्य बलस्यापिभगवत्सेवौपयिकत्वात् बला
धिष्ठानदेवतावायोःस्थानभूतस्यांतरिक्षस्यरुद्राःप्रभवइति देवतापितदधीनेतिवीर्यकामःरुद्रानेवभजेत तेऽतरिक्षमयजन्निति श्रुतेः एवमन्नाद्ये
ऽपि अन्नभक्षणस्यवा"यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः"इतिवाक्यात अन्नाद्यमपिकाम्यं तत्रादितिरियमेवभूम्यधिष्ठात्रीदेवता।सादिति
रब्रवीद्वरंवृणुअथमयाभिगृह्णीध्वमित्युपाख्यानेतस्यास्तादृशत्वप्रसिद्धेःभूमौभगवद्भजनेकृत्वादिव्यानांपदार्थानामभावात्स्वर्गेकर्तव्यमितिस्वर्ग
कामनाभवति तत्रादित्याःप्रभवःतेमुंलोकमयजन्निति श्रुतेः विश्वेदेवास्तुराज्येअधिकारिणः सर्वदेवताधिष्ठातृदेवतारूपत्वात् राजाचसर्व
देवतामयः अतोऽत्रसर्वसंपत्त्याभजनसिद्ध्यर्थंराजत्वमपेक्षितं भक्तिमार्गस्त्वलौकिकइति असाध्यसाधकपदार्थसिद्ध्यर्थंतदधिकारिणः
साध्यान्भजेत सर्वाश्चेत्प्रजाः स्वाधीनाभवेयुः तदासर्वत्रभक्तिप्रचारोभवेदितिभक्तिप्रसरणार्थंतत्साधकत्वमपेक्ष्यते आयुषस्तुभक्तसंगा-
र्थमुपयोगस्पष्टएव तत्राश्विनौआयुषःप्रभूइतितदुपाधावनमेवंपुष्टिरपि लोकातीता भगवत्कार्यसाधिकेतिसर्वपोषकर्त्रीं भूमिंभजेत्
यतोभूमिष्ठाएवसर्वेवर्द्धंतेअंकुरादयः प्रतिष्ठायाअपितद्वृत्तानुवृत्त्याप्रचयार्थमपेक्षाभवति प्रतिष्ठाचमाहात्म्यात् वैचित्र्याद्वा तत्द्यावापृथि-
व्योरेवोभयंप्रसिद्धमिति भगवदधिष्ठानेषुरूपाभिव्यक्तिसामर्थ्यार्थंरूपमितिगंधर्वाइतिश्रुतेःतेसेव्याः नृत्यादिनाभगवद्भजनार्थंतादृशस्त्री
कामनायामनेकरूपकरणसमर्थाउर्वशीसेव्या नारायणोत्पन्नत्वात् ऋषिमानृत्वात् वैराग्यबोधनेनमुक्तिदातृत्वाच्च पूर्वचित्त्यादयस्तुनैवंरूपाः
आज्ञापनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थंतथाभूतः परमेष्ठीचतुर्मुखःसेव्यः सहिसर्वानाज्ञापयतीति आज्ञापनस्यचभक्तिकारणतास्पष्टा तथायशसोऽपि
कीर्त्याहिसर्वेसमायांति पश्चात्तद्वृत्तमनुतिष्ठते यतोहियशःप्राप्तवान् देवावैसत्रमासततसिद्धंपरिमितंयशस्कामाइत्यत्रयज्ञेवैयशसः
प्राप्तत्वात्ससेव्यःप्रचेतानिधिपतिःअलौकिककार्यदानेहिभगवदुत्सवादिर्भवति विद्यायास्तुसाक्षादुपयोगात् ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदितिवाक्यात्
प्रतिकूलेगृहंत्यजेदितिदांपत्यंभगवद्भजनार्थमपेक्षितं तत्रपरमभक्तायाःपरमभक्तैस्त्वयमितानिष्ठयाबहुजन्मसिद्धत्वादुमासेव्या धर्मेणचभक्ति
र्भवतीतिपूर्वंसाधितमुत्तमैश्चलोकेवेदधर्मप्रतिपादकएवसेव्यते भक्तिमार्गस्यपरंपरासिद्ध्यर्थंसंतत्यपेक्षायांपितरोहितदाशंसकाइति तेषां
भजनं रक्षायांक्रूराणामपेक्षितत्वात्यक्षभजनं ओजसःइंद्रियशक्तेश्चनेत्रश्रोत्रापाटवरूपत्वात्मरुद्गणाश्चपटवोभवंति बहुधाच्छिन्नाअपिन
मृताइति महापुरुषपूजयासिद्धाइतिपरित्यक्तदोषाइतितेसेव्याःअधिकारिणःसर्वंविनियोगसामर्थ्यात्स्वपरमन्वंतराधिपतयःसेव्याः प्रति-
बंधकनिवृत्तेरपेक्षितत्वात्निर्ऋतिःसेव्यःकामनयासर्वंभवतीतिभगवद्विषयककामनोत्पत्त्यर्थंरासप्रकरणेनिरूपितस्पसोऽस्यभजनंकर्तव्यं ।
तेनहिभगवतःकामःपूरितइतितादृशकामयितासहत्वाच्चएवंभगवदंशानांतत्तत्साधकत्वमुक्त्वासर्वसाधनभक्तिसिद्ध्यर्थमपिभगवानेवसेव्यइ-
त्याह अकामइतिवैराग्यकामःपूर्वाध्यायोक्तव्यायेनसर्वतंत्रतया।निष्कामोवासर्वकामःएतदध्यायोक्तकामःमोक्षकामोवाउदारधीर्यस्येतिस्वतंत्रो
वा तीव्रेणशीघ्रंभगवत्प्रापकेन पूर्वोक्तमेवपरंपुरुषंभजेत भगवतैवसर्वसाधनंसाध्यंसेत्स्यतीति ॥ १० ॥

ननुभजनमेवकथंसिद्ध्येत्कामनाभावेअकबंधप्रयासवदित्याशंक्यकामनयातत्साधनेऽपिअंतरंगसाधनसाधकमेवसेव्यमित्यभिप्रायेणाह
एतावानेवेतिसर्वाण्येवसाधनानिसाधनद्वयेप्रविशंतिभगवद्भक्तसंगसाधनत्वेनभगवतिरतिसाधकत्वेनचएतावानर्थश्चतिसिद्धःतदानान्यकाम
नाकर्तव्याअतएवयजतामध्येइहअस्मिन्भक्तिमार्गेश्रेयसःपरमःउदयःएतावानेवद्वयमेवतदुक्तंतयोरप्येकसाधनंयेनतौभवतएव ॥ ११ ॥

तदाह ज्ञानमिति हरिकथासुरतिःतयासाधिका कथारतिःसत्संगस्यकथाकाअपिमिलति प्रेमापिभवतीति आनुषंगिकंचान्यदहेबभवती
त्याह य सुकथासुआसमंतात्प्रतिनिवृत्तगुणोर्मीणामुत्पत्त्यादीनांचक्रंरागादिधर्मसमुदायोयेनसर्वविद्यानिवर्तकमितियावत् तादृशंज्ञानं
भवति । तत्साधनमंतःकरणप्रसादोऽपिभवति । तस्यापिसाधनमैहिकामुष्मिकगुणेषु वैराग्यम् एवं ससाधनं ज्ञानमपिसिद्ध्यति ।
सोपायोमार्गो कैवल्यसंमतस्तुमार्गः भक्तियोगः । अथेति भिन्नप्रक्रमे स्वतंत्रःनज्ञानसाधनंनवातत्सहायः । किंतुपूर्वोक्तकामनया
सिद्धसाधनसाध्यः यत्रानुषंगिकंज्ञानंभक्तिश्चभवति । भगवत्प्रेमभक्तसंगश्चमुख्यतयाभवति । तादृशीषुकथासुसन्मार्गवर्ती कोवारतिं
नकुर्यादित्यर्थः । तथापिनिर्वृतः अत्रवृत्तमार्गपरः एवं ससाधनंभक्तिमार्गमुपदिश्यतस्य विशेषाकांक्षायामन्यद्वक्तव्यमितितूष्णीं
भूतः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

राज्यं राजत्वं तत्कामः मन्वन्तरपालान् देवान् । राज्ञः कर्म राज्यं तत्कामः विश्वान् देवानिति विशेषः । अभिचरन् शत्रुमरणम-
भिच्छन् निर्ऋतिं राक्षसम् । कामकामः कामभोगेच्छुः । एवं मन्दभियां कृत्यमुक्त्वा उदारधियां कृत्यमाह । अकामः कामनाशून्यकामः ।
परं पुरुषं पुरुषोत्तमं भगवन्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

न केवलमकाम एव परमपुरुषं यजेत् अपि तु उक्तानुक्तसर्व्वकामोऽपि निष्कामश्च भगवन्तमेव यजेदित्याह । अकामः एकान्तभक्त इति श्रीधरस्वामिचरणाः । अकामः भजनीयपरमपुरुषसुखमात्रस्वसुख इति सन्दर्भः । इत्यनेनैव सकामसामान्ये मध्ये मोक्षकाम इति पृथगुपादानं तदधिकारिणां वयं निष्कामा इत्यभिमानखण्डनार्थम् । किंवा सर्व्वकामेभ्योऽपि मोक्षकामस्य सकामत्वातिशयज्ञापनार्थम् । तथाच स्वस्य दुःखशमनेच्छा सुखप्राप्तीच्छा च काम उच्यते । सा च स्वस्य तात्कालिकक्षिन्मात्रदुःखशमनार्थं नश्वरस्वर्गादिषु सुखार्थञ्च प्रवृत्तेभ्यः कर्म्मिभ्यो देवतान्तरोपासकेभ्यश्च ज्ञानाधिकारिणां स्वीयसंसारदुःखखण्डने प्रवृत्तानां ब्रह्मसुखमनुबुभूषूणामाधिक्येन दृश्यते अकामानान्तु भजनीयपरमेश्वरसुखार्थमेव प्रवृत्तानां निष्कामता तद्वचनैरेवावसीयते । तानि च यथा—नाथ योनिसहस्रेषु येषु येषु व्रजाम्यहम् । तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥ इति । स्वकर्म्मफलनिर्द्दिष्टां यां यां योनिं व्रजाम्यहम् । तस्यां तस्यां हृषीकेश त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ इति । तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः । स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह इति । प्रायोपवेशारम्भे राज्ञोऽपि वचनं यथा—पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रतिः प्रसङ्गश्च तदाश्रयेषु । महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्व्वत्र नमो द्विजेभ्यः ॥ इति । उदारधीः सुबुद्धिः । कामराहित्ये कामसाहित्ये वा भक्तेर्भगवद्विषयत्वमेव सुबुद्धित्वचिह्नं तदभाव एव मन्दबुद्धित्वचिह्नमित्यर्थः । तीव्रेण ज्ञानकर्म्माद्यभिश्रेण मेघाद्यमिश्र एव सौराकरणो यथा तीव्रः स्यात् तथेत्यर्थः १०

ननूक्तलक्षणानां देवतान्तरभक्तानां लब्धतत्तत्कामानामन्ते खलु का गतिः स्यादिति चेन्न कापि किन्तु यदि याहच्छिकमहत्कृप स्यात् तदैव भक्तिः स्यादित्याह । एतावानेव यजतां देवतान्तरयाजिनां निःश्रेयसोदयः । कोऽसौ यत् यदि भागवतानां सङ्गतो हेतोर्भगवति भावः सेव्यत्वभावना स्यात् अन्यथा न निःश्रेयसम् । तत्तद्देवतानामपि निःश्रेयसाभावादिति भावः । तदुक्तं भगवता—येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्व्वकम् ॥ अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ इति । देवतान्तरस्य यजनन्तु नैव भगवद्भावकारणं किन्तु भागवतसङ्ग एव । स च यदृच्छयैव भवेदितिप्राक् प्रतिपादितम् ॥ ११ ॥

ननु यावज्जीवनपर्य्यन्तं यो यम् स्वाश्रितस्तस्यान्ते खल्वाश्रयान्तरानौचित्यमेव तस्मात् सर्व्वकालमेव तत्तद्देवोपासकस्यान्ते भागवतसङ्गादपि भगवति भावः कथं कर्त्तुमुचित इति चेत् देवतान्तरोपासकः खलु को वराकः यतो ब्रह्मोपासकोऽपि भगवति शुद्धां भक्तिं करोतीत्यत्र क्रमरीतिं दर्शयन्नाह । ज्ञानं यदा स्यात् । कीदृशं प्रतिनिवृत्तमुपरतं गुणोर्म्मीणां चक्रं समूहो यस्मात् तत् । तता आत्मप्रसादः स्यात् । यत्र आत्मप्रसादे सति गुणेषु असङ्गः वैराग्यम् । उभयत्रेति पाठे इहामुत्र च गुणेष्वसङ्गः । कीदृशः कैवल्ये सम्मतः पन्थाः । अथ तदनन्तरञ्च भक्तियोगः । भक्तियोगस्य याहच्छिकतायाः प्राक्प्रतिपादितत्वादसङ्गकार्य्यत्वं नाशङ्कनीयं भगवत्कृपया सनकादीनामिव भागवतकृपया शुकस्येव कीर्त्तनादिरूपः । अतः कः खलु निर्वृतः भक्तिसुखे निमग्नः । रतिम् आसक्तिम् । यो रतिं न कुर्य्यात् स त्वनिर्वृत इति भावः । अत्र कर्म्मज्ञानयोगदेवतान्तरोपासनेभ्यः शुद्धभक्तेरुत्कर्ष इति, तथा तत्तत्साध्यं केवलया भक्त्यैव सिद्ध्यतीति, तथा तत्तत्साधनवतामप्यन्ते पुनर्भक्त्यैव निःश्रेयसमिति, कर्म्मज्ञानादिनिरपेक्षा निष्कामा श्रवणकीर्त्तनस्मरणप्रधाना शुद्धा भक्तिरेव प्रेमभक्तिसाधनमिति शुकदेवस्य स्वाभिमतं, तत्रापि नामकीर्त्तनं सर्व्वोत्कृष्टतममिति वस्तुपञ्चकं निरूपितमिति प्रकरणार्थसंक्षेपः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

राज्यकामःमनून्देवान् विश्वान्देवान्राज्यकाम इतिद्विरुक्तिःगुणप्रधानविवक्षयाबोध्या अभिचरणंशत्रुमरणमिच्छन् निर्ऋतिंराक्षसं कामकामः भोगकामः सोमम्अकामःनिष्कामःपरंपुरुषंपुरुषोत्तमम् ॥ ९ ॥

किंच अकामः सर्ववासनाशून्यः अतएवोदारधीः सर्वकामोवाविशेषतोमोक्षकामोवातीव्रेणभक्तियोगेनपुरुषंपुरुषोत्तमंयजेत ॥ १० ॥

तीव्रेणभक्तियोगेनमोक्षकामोयजेतेतियदुक्तंतदुपपादयति एतावानिति इहलोकेयजतांसाधकानांनिःश्रेयसस्यमोक्षस्यउदयः उपक्रमः एतावानेवतमाह भगवति अचलोभावस्तीव्रोभक्तियोगइति ननुसकुतोवाप्यतेइत्यत्राह यद्भागवतसंगतइति भागवतानांसंगादवाप्यते ॥ ११ ॥

भागवतानांसंगतःमोक्षसाधारणोपायः अचलोभक्तियोगोभवतीत्युक्तंतदुत्पत्तिक्रममाह ज्ञानमिति भागवतसंगतोहरिकथाप्राप्तिरित्यर्थाल्लभ्यते यदायासुभागवतसंगात्प्राप्तासुज्ञानमुत्पद्यते कथंभूतमासमंततः प्रतिनिवृत्तमुपरतंगुणानांगुणकार्याणांरागादीनांजन्ममरणशोकमोहक्षुधापिपासाख्यानामुर्मीणांचचक्रंपुनःपुनरापतनंयस्मात्तत् तदनंतरमुभयत्र इहामुत्र असंगोवैराग्यंचभवति तदनंतरंकैवल्येसाध्यभूतेमोक्षेसंमतस्तद्साधारणोपायतयाभिमतः भक्तियोगोभवति ततआत्मनःभगवतःमोक्षलक्षणःप्रसादःस्यात् तासुहरिकथासुरतिंप्रीतिंकोनकुर्यात् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

राज्य की कामना वाला मनुओं को और देवतों को पूजै शत्रु मारण की इच्छा वाला निर्ऋति राक्षस को पूजै काम की कामना वाला सोम को पूजै निष्काम हो तो श्री हरि को पूजै ॥ ९ ॥

निष्काम अथवा सर्व कामना वाला पुरुष अथवा उदार बुद्धि मोक्ष कामना वाला तीव्र भक्ति योग से परम पुरुष विष्णु का आराधन करै ॥ १० ॥

इस संसार में सब के पूजने वालोंको इतनाही परमपुरुषार्थ है जोकि भागवत (भगवद्भक्तों) के संगसे श्रीनारायणमें निश्चल प्रेम होजाना ॥ ११ ॥

जिन श्रीहरिके कथाओंमें क्षुधापिपासादि हैं ६ उर्मियोंकी निवृत्ति होकर दिव्य ज्ञान होता है, आत्माकि प्रसन्नता होती है, मोक्षका देनेवाला भक्तियोग होता है, सब प्रकार सुखकी प्राप्ति होती है, उन हरि कथाओंमें कौन प्रेम नहीं करेगा अर्थात् सबही करेंगे ॥ १२ ॥

शौनक उवाच । इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।
किमन्यत् पृष्टवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥ १३ ॥
एतच्छुश्रूषतां विद्वन् ! सूत ! नोऽर्हसि भाषितुम् ।
कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥
स वै भागवतो राजा पाण्डवेयो महारथः ।
बालः क्रीड़नकैः क्रीड़न् कृष्ण-क्रीड़ां य आददे ॥ १५ ॥
वैयासकिश्च भगवान् वासुदेवपरायणः ।
उरुगाय-गुणोदाराः सतां स्युर्हि समागमे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अभिव्याहृतम् उक्तम् । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविं शब्दब्रह्मनिष्णातम् ॥ १३ ॥
श्रवणेच्छायां हेतुः । हरिकथा एवोदर्कः उत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां स्युः ॥ १४ ॥
एतत् प्रपञ्चयति स वै इति द्वाभ्याम् । कृष्णपूजादिरूपां क्रीडां यः स्वीकृतवान् ॥ १५ ॥
उरुगायस्य गुणैरुदारा महत्यः कथाः स्युः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंहरिकथाप्रभावेउक्तेपुनर्जगद्व्यापाररूपहरिकथाबुभुत्सयामुनिनृपयोः संवादमवतारयितुंशौनकःपृच्छति इतीत्यादिना । इतिपूर्वोक्तप्रकारेणाभिव्याहृतं निशम्यश्रुत्वाभरतर्षभः भरतवंशश्रेष्ठोराजापरीक्षीहर्षिंपरब्रह्मदर्शिनंकविंशब्दब्रह्मणिनिष्णातंवैयासकिं व्यासपुत्रंश्रीशुकंप्रत्यन्यत्किंपृष्टवान् ॥ १३ ॥
एतच्छुश्रूषतांनःअस्माकंहेसूतहेविद्वन्!भाषितुंवक्तुमर्हसि तत्प्रश्नेतवकोलाभइतिचेत्तत्राह क[illegible]इतिहरिकथैवउदर्कःउत्तरफलंयासांताःहरिकथोदर्काः हरिकथाप्रधानाइत्यर्थःतथाभूताः कथाः सतांभगवद्भक्तानांसंसदिसभायांराजशु[illegible]योःस्युध्रुवंनिश्चयः । अतः भगवत्कथाश्रवणमेवलाभइतिभावः ॥ १४ ॥
भगवद्भक्तत्वमेवाह सइतिसार्द्धेन । पांडवेयोमहारथोराजामहाभागवतः योराजाबालक्रीडनकैः बाल्यक्रीडाभिः क्रीडन्कृष्णक्रीडांश्रीकृष्णसेवारूपांक्रीडामाददे । तस्यक्रीडाअपिश्रीकृष्णपूजारूपाएवातः आबाल्यंभागवतइत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥
एवंभगवान्, त्पत्तिप्रलयंचैवभूतानामित्यादिगुणविशिष्टोवैयासकिःवासुदेवः परायणंपरमप्राप्यंपरमोपायश्चयस्यसतथोक्तः एवमुभयोरपिभागवतत्वात्तत्संवादएवप्रष्टव्यइत्याह । हियस्मात्सतांभागवतानांसमागमेसंगतौ उरुगायस्यभगवतोगुणैरुदारामहत्यःकथाःस्युःप्रवृत्ताभवेयुः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

परीक्षित्पृष्टशुकोक्तभगवत्कथातद्विगुणभूतरसैवस्यादित्याशयवान्शौनकःसूतंपृच्छति इतीति । ऋषिमात्रस्यत्रिकालदर्शित्वमस्तीत्यतः कविमितिभगवंतमपरोक्षतोजानातीति ॥ १३ ॥
शुश्रूषतांश्रोतुकामानां सत्सभायांकदाचित्प्रसंगादितरकथापिसंभाव्यतइतिनेत्याह कथाइति ध्रुवमित्यनेनानियमोदर्शितः ॥ १४ ॥
अनयोरेकस्याप्यसत्त्वेनियमभंगःस्यादितिनेत्याह सवाइति तत्रहेतुमाह बालइति ॥ १५ ॥
अस्तूभयोःसत्त्वंततःकितत्राह उरुगायेति उरुगायेत्यनेनहरिकथायाअवश्यसद्भावंदर्शयति उरुभिर्वेदविद्याविरदैर्महद्भिर्गीयतइतिउरुगायःसतांसमितौप्राचुर्येणहरिकथासत्त्वेऽपिप्रसंगादन्यकथास्यात् नतथाश्रीशुकपरीक्षितोरित्येतस्मिन्नर्थेहिशब्दः कथाइतिशेषः॥१६॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

इत्यभीति । सम्भाव्यैवेदं पृच्छति ॥ १३ ॥
कथा इति । लौकिक कथा अपि । हरिकथास्तु आदित एव तद्रूपाः स्युरित्यर्थः ॥ १४ ॥
स वै इति । या या श्रीकृष्णस्य वृन्दावनादौ बालक्रीड़ा श्रुतास्ति तत्प्रेमावेशेन तत्सख्यादिभाववान् तां तामेव क्रीड़ां यः कृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥
अतएव स वै भागवतो राजा इत्याद्यनन्तरं राज्ञा समानवासनत्वेन वक्तारमाह । वैयासकिश्चेति । चशब्दः प्राग्वर्णितेन समानत्वं बोधयति । तस्मात् श्रीवसुदेवनन्दनत्वेनैवात्रापि वासुदेवशब्दो व्याख्येयः । अन्येषामपि सतां समागमे तावदुरुगायस्य गुणोदाराः कथा भवन्ति । तयोस्तु श्रीकृष्णचरितप्रधाना एव ता भवेयुरिति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तथासूतोपि । अयमर्थोगुप्ततयानिरूपितइतिशौनकादीनांहृदयेसमागतोवानेतिसंदिह्यतुष्णींस्थिते स्वाभिप्रायंशौनकः प्रकटयन्गुप्ततयोक्तमर्थंप्रकटयितुमाह । इत्यभिव्याहृतमितिर्यावद्वचोयसमाप्तिः । इदमेवहितस्यपरीक्षामिच्छन्तत्साधकानांविद्यमानानांवैयर्थ्यज्ञानं । तदाहि तत्साधनेषुप्रवृत्तिर्भवति । यस्तुसिद्धसाधनस्तस्यभगवत्संगोपिसिद्धेकथायामपिस्तौसत्यांभगवतिप्रेमार्थमेवप्रयत्नोऽवशिष्यतइति ॥

अस्मदपेक्षयाराजामहान् । अतस्तत्प्रश्नानुसारेणैवभक्त्युपायेज्ञातेतत्कर्त्तव्यमित्यभिप्रायेणप्रथमंप्रश्नंपृच्छति । इत्यभिव्याहृतइतिचतुर्भिः अभितोव्याहृतःउपदिष्टइत्यर्थः । निशम्यतदभिप्रायंज्ञात्वाभरतर्षभस्त्वाज्ञव्यामोहः अतःपूर्वोक्तमेवनपृष्टमित्यर्थः । अन्यदेवपृष्टवान् । यद्यपिसर्वमुक्तरितं । तथापिप्रकारांतरेणतदुपपादकरूपेणवा किंभूयःपृष्टवानित्यर्थः । शुकस्यविरक्तत्वात्बहुकालस्थित्यभावेन न किंचित्पृष्टंभविष्यतीत्याशंक्याहवैयासकिमिति । सर्वविस्तरकर्त्तुःपुत्रोपि तादृशइति । तत्रापिभागवतलक्षणमन्त्राधिष्ठातृभगवदभिप्रायंजानातीतिसर्वथाकथयिष्यतीतिकीर्त्यभिप्रायेणऋषिपदं । विशेषकथनसामर्थ्यार्थंकविपदं ॥ १३ ॥

तेनकिंभवतामित्यपेक्षायामाह एतदिति । एतच्छ्रवणेअस्माकंमहतीच्छा त्वंचजानासि । सर्वत्रकथनंचतवाधिकारएवेतिसंबोधनद्वयं विद्वन्सुतेति अतोस्मभ्यंभाषितुमर्हसि । श्रोतृवक्तृपरत्वव्यावृत्त्यर्थमाह । कथाहरिकथोदर्काइति । अन्याअपिकथाःसतांसदसिहरिकथोदर्काएवभवंति हरिकथैवउदर्कमुत्तरफलंयासु ध्रुवमितिनात्रसंदेहः । सत्समायामेवैवंभवतिसुतरामपूर्वसत्संगेतत्रोभयोःसत्वमुक्तातत्संगेकथावश्यकत्वंवक्तव्यं ॥ १४ ॥

तत्रप्रथमंसमागतस्यपृच्छकाधीनत्वात् पृच्छकस्यभगवद्भक्तत्वमाह सवैभागवतइति । निश्चयेनसराजापिभागवतएव अथवाराजाहिबहु पृच्छति भागवतंश्चभगवदीयंतस्योभयरूपत्वात् भगवदीयंबहुपृच्छतीत्यर्थः । तस्यभगवदीयत्वेसाधनभूतंहेतुद्वयंआहपांडवेयइति । भगवदीयवंशेअवतीर्णत्वात् स्वधर्मेनिष्ठत्वाच्चफलमुख्यमुत्तरंसाधनंतस्यौचस्वभावोभगवत्परइत्याह । यस्तुबाल्येबालक्रीडनकैः क्रीडन्एकंभगवंतंस्थापयित्वातत्सेवकत्वेनराजलीलामिवक्रीडति । वृन्दावनस्थांभगवत्क्रीडांवाप्रसिनयेनानुकरोति ॥ १५ ॥

शुकोऽपिभगवद्भक्तइत्याह वैयासकिश्चेति । श्रोतातुभगवदीयानांवंशजोभगवदीयः । शुकस्तुभगवतःपुत्रोभगवान् तथाभूतःसन्वासुदेवपरायणः चकरादन्येपितादृशाः । अतः सर्वेऽपिसंतः । तेषांचनूतनः समागमः । तादृशेकथाः सर्वभक्तानांसम्मताः । सर्वपुरुषार्थानां स्वतंत्रतयासाधनाभावेपि दातारोयेभगवद्गुणाः ते यासु । अतस्ताः कथयेति पूर्वेणैव सम्बन्धः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किमन्यत् पृष्टवानिति उक्तेनैतेनैव सर्व्वजिज्ञासितसिद्धेरिति विस्मयः सूचितः । ऋषिं परब्रह्मदर्शिनम् । कविं ऋषिष्वपि मध्ये तद्वर्णनातिशयचतुरम् ॥ १३ ॥

श्रवणकीर्त्तनादीन्येव स्वकर्त्तव्यत्वेन ज्ञात्वापि राज्ञा यदन्यत् पृष्टं तस्मात्तेषामेव श्रवणादीनां विषयाः कृष्णकथा एव पृष्टव्या भविष्यन्तीत्याशयेनाह एतदिति । न च सर्गविसर्गमन्वन्तरनानाराजादिकथानामपि तदन्यकथात्वं वाच्यमित्याह । कथा अपि हरिकथा एव उदर्कः उत्तरफलं यासु ताः सर्गादिकथानामपि कृष्णकथायामेव पर्य्यवसितत्वात् ता अपि श्रवणादिविषया इति भावः ॥ १४ ॥

सतां सदस्यपि प्राचीनार्व्वाचीनेषु मध्ये सा सभा सर्व्वतः श्रेष्ठा यत्र श्रोता वक्ता च सर्व्वतोऽपि विलक्षण इत्याह स वै इति द्वाभ्याम् । कृष्णक्रीडां कृष्णक्रीड़ानुकरणाम् ॥ १५ ॥

भगवान् सर्व्वज्ञः । सतां समागमे सति उरुगायस्य कृष्णस्य गुणा एव उदारा मनोवाञ्छितार्थप्रदातारः तत्रत्यानां जनिष्यमाणानाञ्च जनानां ध्रुवं स्युः । अतस्तान् गुणानत्र प्रवर्त्तयेति । तेन कृष्णकथोदर्काः कथाश्च भक्तैरास्वादनीया इति भावः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवं संक्षेपतः सर्वशास्त्रार्थं श्रुत्वा पुनर्विस्तरतस्तद्बुभुत्सया शुकपरीक्षित्संवादमवतारयितुं शौनक आह । इतीति । अभिव्याहृतं श्रीशुकेनोक्तं । निशम्य श्रुत्वा भूयः पुनः ऋषिं परब्रह्मदर्शिनं कविशब्दब्रह्मदर्शिनं वैयासकिंव्यासपुत्रं शुकम् प्रति । अन्यत्किंपृष्टवान् ॥१३॥

हरिकथैवउदर्कःउत्तरफलं यासु ताः कथाः सतां भागवतानां सदसि सभायां ध्रुवं स्युः अतो यद्राज्ञा पृष्टमेतच्छुश्रूषतां श्रोतुमिच्छतां नोऽस्माकं भाषितुमर्हसि ॥ १४ ॥

उभयोर्भागवतत्वं तयोः संवादे हरिकथाप्रवृत्तिं चाह स इति द्वाभ्याम् । यो बालक्रीडनकैःबालक्रीडाभिःक्रीडन् कृष्णक्रीडां श्रीकृष्णसेवारूपां क्रीडामाददे अतः स्वभावत एव भागवतः ॥ १५ ॥

वासुदेवःपरमुत्कृष्टमयनं प्राप्यो यस्य सःसतां समागमे संगतौ उरुगायस्य भगवतो गुणैरुदाराःश्रोतृणां सर्वार्थसाधकाः कथाःस्युः प्रवृत्तामवेयुः । अतस्ताःभाषितुमर्हसि इति हि शब्दाल्लभ्यते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

शौनकजी बोले परीक्षित महाराज इस प्रकार शुकदेवजी के वचन कु सुनकर फिर त्रिकाल दर्शी ब्रह्मज्ञानी व्यासपुत्रजी से क्या प्रश्न करने लगे ॥ १३ ॥

हे विद्वन् ! हे सूतजी ! सुनने की इच्छावाले हम लोगों को आप कथन करने के योग्य हो क्योंकि महात्माओं के समामे हरि कथा ही के फलवाली कथा होती है जरूरसे ॥ १४ ॥

वह परीक्षित पांडवों का पुत्र महारथ परम भागवत हैं जोकि बालकों की क्रीडामें भी श्रीकृष्ण ही की क्रीडाकुं करते थे ॥ १५ ॥

श्रीभगवान् शुकदेवजी भी वासुदेव भक्त ही हैं, सत्पुरुषों के समागम मे परमात्मा के उदार गुणों वाली कथा होती है ॥ १६ ॥

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तञ्च यन्नसौ ।
तस्यर्त्ते यत् क्षणो नीत उत्तमःश्लोक-वार्त्तया ॥ १७ ॥
तरवः किं न जीवन्ति ? भस्त्राः किं न श्वसन्त्युत ? ।
न खादन्ति ? न मेहन्ति ? किं ग्रामे पशवोऽपरे ॥ १८ ॥
श्व-विड्वराहोष्ट्र-खरैः संस्तुतः पुरुषः पशुः ।
न यत्कर्ण-पथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥ १९ ॥
विले वतोरुक्रम-विक्रमान् ये न शृण्वतः कर्ण-पुटे नरस्य ।
जिह्वासती दार्दूरिकेव सूत ! न चोपगायत्युरुगाय-गाथाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

किञ्च वृथैव क्षीयमाणमायुर्हरिकथया सफलं कुर्व्वित्याशयेनाह आयुरिति त्रिभिः । असौ सूर्य्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तम् अदर्शनञ्च यन् गच्छन् यत् येन पुंसां उत्तमःश्लोकस्य वार्त्तया क्षणो नीतः तस्यायुः ऋते वर्ज्जयित्वा अन्येषां वृथैव हरति ॥ १७ ॥

ननु जीवनमेव तेषामायुषः फलमस्तु तत्राह तरव इति । ननु तेषां श्वासो नास्ति तर्हि भस्त्राश्चर्म्ममयकोषाः । ननु तासामाहारादिकं नास्ति तत्राह । न खादन्ति नाश्नन्ति । न मेहन्ति रेतःसेकं मैथुनं न कुर्व्वन्ति किम् ? । उत अपि । तमपि नराकारं पशुं मत्वाह अपरे इति ॥ १८ ॥

तदेवाह । श्वादिभिः संस्तुतः सदृशत्वेन निरूपितः । यस्य कर्णपथं कदाचिदपि न गतः सः । अवज्ञास्पदत्वात् श्वभिः कश्मल-विषयासक्तत्वात् विड्वराहैः ग्राम्यशूकरैः कण्टकवद्दुःखविषयासक्तत्वादुष्ट्रैः भारवाहित्वात् खरैस्तुल्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्याङ्गानि च निष्फलानीत्याह विले इति पञ्चभिः । वत इति खेदे । नश्शृण्वतः अशृण्वतः नरस्य ये कर्णपुटे ते विले वृथारन्ध्रे । नचेदुपगायति तस्य जिह्वा असती दुष्टा । दर्दुरो भेकः तदीया जिह्वेव ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[न चेति । चशब्दश्चेदर्थे इति वोपदेवीयमुक्ताफले कैवल्यदीपिका ॥ २०—२५ ॥]

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

किंचवृथैवक्षीयमाणमायुर्हरिकथायामेवसफलंकुर्वित्याशयेनाह आयुरितित्रिभिः असौसूर्यउद्यन्नुदयं प्राप्नुवन्नस्तंचयन् तिरोधानं प्राप्नुवन्तिरोवन्नित्यर्थः । उत्तमश्लोकस्यभगवतोवार्त्तयाकथयायत्क्षणोनीतःयःक्षणोनीतःतस्यऋतेतंक्षणंविनाआयुर्हृतंसतुक्षणोनहृतः सफलइत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननुजीवनमेवतदायुषःफलमस्तुतत्राहतरवइति।उत्पत्तिनाशमध्यस्थितिर्जीवनंननुतेषांश्वासोनास्तितत्राह भस्त्राइति चर्मकोशानश्वसंति किं वायुमूर्ध्वेननिःसारयंति किं । ननुतासामाहारादिकंनास्तितत्राह ग्रामपशवः अपरेआयुर्व्ययंकुर्वतश्चनखादंतिनादन्तिनमेहंतिनरेतः सिंचंति मैथुनं न कुर्वतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विड्वराहः ग्रामशूकरः ॥ १९ ॥

ऊरुक्रमस्यभगवतोविक्रमान्व्यापारान्नशृण्वतोऽशृण्वतोनरस्ययेकर्णपुटेतेविलेवृथारंध्रे हे सूत ! उरुगायगाथाः भगवत्कथाः नचेदुपगायति तस्यजिह्वाऽसतीदुष्टादार्दुरिकीमंडूकजिह्वेव ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

वासुदेवकथामंतरेणजीवनंव्यर्थमित्याह आयुरिति उद्यन्अस्तंचयन्गच्छन्असावादित्यःपुंसांयदायुर्हरतिवै । "आदित्यस्यगतागतैरहरहःसंक्षीयतेजीवन"मितिवचनात् तस्यायुषोयउत्तमश्लोकवार्तयाऋतेविनाक्षणः कालविशेषः सनीतएववृथेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

हंतलोकेदीर्घकालंजीवन्पुमान्स्तूयतइतितत्राह तरवइति तरूणांश्वासाद्यभावादित्यतउक्तंभस्त्राइति भस्त्राइतयः । अयःसंतापनार्थाश्चर्मविशेषाः ॥ भस्त्राणांनिश्चेतन्यान्नतत्साम्यमत्राह नेति ग्रामपशवः सारमेयादयोमेहन्तिरेतोमूत्रादिकमुत्सृजंति अपरेतिर्यग्जातिव्यतिरिक्ताःस्त्रीपुरुषाः अनेनहरिचरितश्रवणाभावेचेतनत्वमप्रयोजकमित्युक्तंभवति ॥ १८ ॥

एतदेवविशिनष्टि श्वविडिति विड्वराहोऽमेध्यशूकरः पशुर्विवेकशून्यः गदाभृतइतिपाठेगदांभृतइतिपदार्थः ग्रामंश्रितइति अत् ॥ १९ ॥

हतोपिहरिकथांश्राव्यंश्रावंवर्तमानस्यपुंसःश्रोत्रादीन्द्रियसाफल्येनायुषःसाफल्यमन्यथाव्यर्थमित्याशयेनाह विलेइति शृण्वतःशृणुतः उविलेएवंतस्येतिशेषः उरुगायगाथांनप्रगायतिचेत्तर्हिदार्दुरिकादर्दुरस्याविद्यमानाजिह्वाऽसतीव ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अनन्तरं श्रीशौनकेनापि व्यतिरेकोक्त्या तस्यैवाभिधेयत्वं दृढीकृतम् । तदाह आयुर्हरतीति । असौ सूर्य्यः उद्यन् अस्तञ्च यन् गच्छन् हरति वृथागामित्वात् बलादाच्छिनत्त्येव । यत् येन क्षणोऽपि नीतः तस्य आयुः ऋते वर्जयित्वा । तावतैव सर्व्वसाफल्यात् । यद्यपि क्षणं भगवद्वार्त्तयापि सर्व्वमायुः सामान्याकारेण सफलं जायते एकस्यां शाखायां फलितायामखण्डवृक्षवत् तथापि प्रति विशेषावस्थमपि सफलं जायतामित्येतदर्थं मम प्रश्न इति भावः ॥ १७ ॥

तत्रायुरेकदेशेऽपि तत्सम्बन्धबहिर्भूतान्निन्दंस्तमेव दृढयति तरव इति द्वयेन । न च तरूणां श्वासो नास्तीति तेषु न्यूनत्वं वाच्यम् । सत्यपि श्वासे जीवनाभावदर्शनात् सोऽयमकिञ्चित्कर इत्याह भस्त्रा इति । ननु तरूणां रसनादिभोगो नास्ति तत्राह न खादन्तीति । न मेहन्ति मैथुनं न कुर्व्वन्ति । तानपि नराकारान् पशून् मत्वाह अपरे इति ॥ १८ ॥

तदेवाह श्वविड्वराह इति । श्वादितुल्यैस्तत्परिकरैः सम्यक् स्तुतोऽप्ययस्यौ पुरुषः पशुः । तेषामेव मध्ये श्रेष्ठश्चेत्तर्हि महापशुरेवेत्यर्थः । यद्वा श्वादिभिः संस्तुतः सम्यक् स्तुतः सर्व्वेषामस्माकं यत्किञ्चिद्गुणादिकं तत् सर्व्वमनेन धृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथायुर्विशेषावस्थावैफल्यदृष्टान्तत्वेन तत्तदङ्गविशेषवैफल्यमाह बिले बतेति त्रिभिः । न-शृण्वतः अशृण्वतः नरस्य ये कर्णपुटे ते बिले वृथारन्ध्रे इत्यर्थः । असती दुष्टा । (भेकस्य कालापकर्षकत्वेन दृष्टान्तत्वम् । न चोपेति क्वचित् पाठः । स च स्वाम्यसम्मतः पूर्व्ववत् यत्तच्छब्दाभ्यामनन्वयात् चेच्छब्दाध्याहाराच्च) ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

इदानींविद्यमानानां भक्तसाधकत्वे वैफल्यं वक्तुंभक्तिसाधकत्वे सफलत्वंवक्तुंकैमुतिकन्यायेनदर्शयति । आयुर्हरतीति । योऽसौतपन्नुदेति स सर्वेषां भूताना प्राणानादायोदेति मामेप्रजायामापशूनांमाममप्राणायादायोदगाः असौयोस्तमेति ससर्वेषांभूतानां प्राणानादायास्तमेति मामेप्रजायामापशूनामित्यादि श्रुतिवाक्ये असौसूर्यः सर्वेषां प्राणिनां उद्यन्अस्तमयन् सर्वेषामायुर्हरतीत्युक्तं । तत्रमामेप्रजाया इति कथनात् कस्यचिदायुर्नहरतीतिज्ञायते । तत्रकोवेत्यपेक्षायां आयुर्हरणार्थंस्थापितस्यसूर्यस्य अधिकारिणः लोकन्यायेन अधिकारदातुरंतरंगस्य न हरतीतिज्ञायते । हृतंचायुः भगवदीयेभ्यः प्रयच्छति । विनियोगस्यावश्यकत्वात् यद्यपिवाक्ये प्रार्थकस्यैव आयुषोनहरणं । तथापि हरणस्यानित्यत्वज्ञापनेनतथावसीयते तस्य आयुःऋते । शतायुर्वैपुरुषइतिपुरुषस्यशतमायूंषिभवंति । एकेनवत्सरेणसर्वब्रह्मांडपरिभ्रमणेनएकमायुर्हरति । तत्रतस्यायुऋतइति । यस्मिन्नायुषिसक्षणोभवेत्यः उत्तमश्लोकवार्त्तयाभगवत्समीपंनीतःतदायुर्नगृह्णातीत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबंधात् तच्छब्देनक्षणएवोच्यते । संबंधित्वंचस्वरूपतएवेतिसयस्मिन्नायुषिभवतीतिसिध्यति । वर्षमध्येएकोपिक्षणः उत्तमश्लोकवार्त्तया स्वार्थभगवदर्थंवानीतश्चेत्स्वकार्यवार्त्तयैवकृतमितिशिघ्रमपिसैवहरिष्यतीतिस्वयंनहरतीतिभावः ॥ १७ ॥

एवंक्षणमात्रेपिभगवत्कथासंबंधेआयुषः कृतार्थतेतिउपलक्षणविधयासर्वेषांकृतार्थत्वंनिरूप्यतदभावेबह्वप्यायुःप्रार्थनयाऽकृतमपिव्यर्थमितिसदृष्टांतमाह । तरवइति । वृक्षाःकिंवहुकालंनजीवंतिनतेषांस्वार्थेकश्चनउपयोगःमुक्ताश्चनभवंति । अतोवहुकालजीवनंप्रार्थनयापिप्राप्तंव्यर्थमित्यर्थः । ननुतेषामायुःप्राणंधृत्वानतिष्ठतीतिप्राणधारकत्वेनतदुपयोगोभविष्यतीत्याशंक्याह । भस्त्राःकिंनश्वसंत्युतेतिपूर्वमपिनासाचर्मपुटरूपैवतन्मार्गेणवायुरागच्छतिगच्छतिच । भस्त्रायामप्येवमितिनप्राणधारणेनकोप्युपयोगःसिध्यति नन्वत्रस्वपरोपकाराणांसिद्धत्वान्नदृष्टांततुल्यतेत्याशंक्याह । उतेतिपुनःतथाकृत्वापिव्यर्थइत्यर्थः । यथाइंगालाभस्त्राःश्वासेनतप्ताभवंति । अन्येपितत्संबंधाल्लोहादयः । तप्तानामाघातश्चभवति । अतःपरोपतापाद्युपद्रवकर्तृत्वंतथाजीवनस्यापीतिनकोपिविशेषइतिभावः । पुरुषार्थसिद्ध्यभावस्तूभयत्रतुल्यः । ननुभोगोस्तीतिचेत्तत्राह । लोकानांभोगभ्रमः अन्नादिभक्षणे । वस्तुतस्त्वेकत्रप्रविष्टोऽन्यत्रनिर्गच्छति । यथा स्वशरीरान्निर्गतंशूकरमुखेप्रविश्यपुनर्निर्गच्छति । तथाभूमिवृक्षादेर्निर्गतंस्वस्यापिमुखेप्रविश्यविनिर्गच्छतीतिनशूकरादिभ्यःकश्चनविशेषः तुल्यत्वंयस्यनस्फुरतितंप्रत्येतदापादनमनिष्टं । नब्रह्मविदंप्रति । सहिप्राकृतःस्वात्मानंवहुमन्यते । अपरेइत्यनेनअयमप्येकःपशुः । तस्मात्त्रयःपशूनांहस्तादाना इतिश्रुतेः । परंग्रामपशुत्वेनानिंद्यत्वम् ॥१८॥

एवंनीचैःसहतुल्यतामापाद्यततोपिनीचतामाह । श्वविड्वराहोष्ट्रखरैरिति । एतेचत्वारःपशवःसर्वलोकेषुनिंदिताः तेषांस्तुतिंकोपिनकरोति । भगवद्भिमुखेपुरुषेचदृष्टेलोकास्तानेवस्तुवंतीतितैरयंसंस्तुतः । भगवद्विमुखेदृष्टेएतस्मात्श्वादयःसमीचीनाः इतिलोकास्तुवंतीत्येतेजानंत्यस्मानयंस्तावयतिसमीचीनइत्येतैरयंस्तुतोभवतीतिभावः । यद्यपिश्वापुच्छचालनादिनाग्राममात्रेपिस्वलालसतांज्ञापयति । तथा अयमपिगृहस्थःपरंसस्वामिहितोभवति । अल्पसंतोषीच । प्राकृतस्तुतद्विपरीतः । एवंविड्वराहोपिकुत्सितविषयासक्तःविण्मूत्रस्थानेरमते । तथायमपि । तथापिसर्वानुपयुक्तमुपजीवतिनतत्रकोपिभागिनः । अयंतुसर्वेषांभागंस्वयमश्नाति । यद्यप्युष्ट्राःकंटकाद्यतिपरुषविषयभोक्तारः तथापिस्वामिभारवाहकाः अयंतुतद्विपरीतः । नभगवतःकिंचित्कार्यंकरोति । यद्यपि खरःखरीपादताडितोपगच्छति । पुरुषतुल्यःतथापि न वक्रःनस्वामिकार्येहठंकरोति । अस्यतुतदीयादोषाएवनगुणगणाःसंतीतिततोपिनिंदितइत्यर्थः । नैतत्पुरुषमात्रसाधारणं । येषांपुनरन्नभक्षणेउपयोगोस्तितद्व्यावृत्त्यर्थमाह । मोघमन्नंविंदतेअप्रचेताःअन्नेनप्राणाः अन्नात्प्राणाभवंतीतिचवैयर्थ्यंज्ञानभक्त्युपयोगेचअन्नस्यनिरूपिती । तत्रवैयर्थ्यपक्षेतुल्यता । पक्षद्वयेतुपुरुषार्थपर्यवसानात्नेतितद्वैपरीत्यमाह । नयत्कर्णपथोपेतइति । यस्यकर्णमार्गंकदापिगदाग्रजःकृष्णःकेवलंभक्तिप्रकाशनार्थंप्रकटोयस्यकर्णमार्गंनगतः । स्वानामितिवाक्यात् । अयंचतदीयोनभवतीतिनिश्चितं । अतोभक्तिमार्गेणानेनिवारिते । गदस्तुमातापित्रोर्दुःखदूरीकरणानंतरमुत्पन्नइतियत्रभगवत्कृतदुःखदूरीकरणमभिप्रेतंतत्रगदाग्रजइत्युच्यते ॥ १९ ॥

एवमायुषोदेहस्य च भोगायतनस्य वैफल्यमुक्त्वाइन्द्रियाणां वैफल्यमाह । बिलेइति । बतेतिखेदे उरुक्रमस्य अतिविचित्रचरित्रस्य विक्रमानशृण्वतः पुरुषस्ययेकर्णपुटेतेबिलेइत्यर्थः । तत्रस्वाभिप्रेतेन्द्रियाभावात् अपकारिसर्परूपप्राकृतेन्द्रियस्य विद्यमानत्वात् शरीररूपगृहे अपकारिच्छिद्रे । यथागृहे तादृशेबिलेप्रविष्टः सर्पः गृहपतिं खादति । तथाप्राकृत्यः कथाः एतत्कर्णे प्रविष्टाः एनंसर्वतोबाधयन्तीत्यर्थः । "तांस्तांक्षिपन्त्यशरणेषु तमस्सुहन्ते"ति वाक्यात् । जिह्वाच असती । भगवल्लाभिसर्वेन्द्रियेभ्यः विरलेयंकृतारक्षितास्वसर्वदानदन्तेभ्योरक्षांकरोति । एवमपिसानभगवत्परा किन्तुव्यभिचारिणी च । अन्यस्तोत्रकरणात् अन्यगामिनी । तत्रापि विशेषमाह ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

दार्दुरिकेव । तस्य जिह्वा नभगवता पृथक्कृता न रक्षकत्वेन दत्ता दत्ताः । सात्वतएव परुषा कीटादीन् भक्षयति । तथाऽस्यापि जिह्वानि ग्रामकरहिता स्वतएवक्रूरापरघातार्थं प्रवृत्तेत्यर्थः । एवमपिदुष्टाविषयार्थमपि उरुगायगाथाश्चेद्गायति तदापि नकाचिच्चिन्ता तदपि नास्तीत्याह । नचोपगायतीपि ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

नात्र विलम्बः कार्य्य इत्याह आयुरिति । असौ सूर्य्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् अस्तम् अदर्शनञ्च यन् गच्छन् । तस्य आयुः ऋते विना यत् येन क्षणः अवसरः । यद्वा क्षणोऽपि निमेषत्रयमपि । तावतैव कालेन सर्व्वमायुः सफलं भवति । एकस्यामेव शाखायां फलितायां वृक्षोऽयं फलवानिति यथोच्यते । प्रतिशाखं फलवत्त्वे कैमुत्यामेव सर्व्वस्यायुषः कृष्णवार्त्तायुक्तत्वमपेक्ष्यम् । नन्वेवञ्चेत् आयुर्हरणाभावात् कृष्णवार्त्तायापितत्क्षणो जनो न म्रियेत । सत्यम् । सत्पात्रीकृतवित्तो जनोऽक्षयवित्तो यथोच्यते परत्र तद्भोगानन्त्यप्राप्तेः । "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणे भवेत् । अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" इति स्मृतेः । तथैव कृष्णसात्कृतक्षणायुर्जनः परत्र तत्पार्षदत्वप्राप्त्यां ध्रुवमक्षयायुर्भवतीति कृष्णभक्तस्यायुर्हरणाभावो ज्ञेयः । जरामरणरोगादिकं तु भक्तयुतकण्ठागृह्यर्थं मतान्तरोत्खाताभावार्थञ्च स्वभक्तेः रहस्यत्वरक्षणार्थञ्च भगवदिच्छयैव भवति, न तु तत्र वस्तुतः कालकर्म्मादेः कारणतेत्युपपादितं भीष्मनिर्याणाध्याये ॥ १७ ॥

न चायुर्हरणाभावस्य मर्त्यलोके जीवनमेव फलमित्यत आह तरव इति । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां जीवनाधिक्यम् । ननु तेषां श्वासो नास्तीति अत आह भस्त्रा इति । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि भस्त्राणां श्वासाधिक्यम् । ननु तासामाहारादिकं नास्तीति तत्राह न खादन्तीति । न मेहन्ति स्त्रीसम्भोगं न कुर्व्वन्ति । मेहनं रेतःसेकः । प्रत्युत मनुष्येभ्योऽपि तेषां खादनाद्याधिक्यम् अपरे इत्यनेन तेषामपि नराकारपशुत्वं व्यञ्जितम् ॥ १८ ॥

तेषां पशुत्वेऽप्यतिगर्हणीयत्वमाह । श्वादिभिः सम्यक् स्तुतः । अस्माकं चतुर्णामपि धर्म्मान् अयमेक एव धत्ते वयन्तु परस्परधर्म्मग्रहणेऽप्यसमर्था इति, तथा अयं मनुष्योऽपि भूत्वा वयन्तु पशवोऽपि भूत्वा पश्वन्तरस्यैकस्यापि धर्म्मं धर्त्तुं न शक्नुम इति, तथायं शास्त्रादिष्टं स्वधर्म्ममप्युल्लङ्घ्य अतिरागेणैव धत्ते वयन्तु नियतिकृते स्वस्वधर्म्मे एव पतिता इति, तथायमस्मद्धर्म्मैः जनिष्यमाणं नरकं ज्ञात्वापि वयन्तु मूढा एवेति चतुर्द्धा स्तुतिः । तेषां श्वादीनां धर्म्मास्तु निर्हेतुरोषणत्वामेध्यभोजित्वमहाभारवाहित्वस्वस्त्रीपादताडितत्वादयः । यस्य कर्णपथे न जातु, कदाचिदपि न, उपेतः गतः । गदाग्रजः इति गदस्य रोगस्याग्रे प्रतियोद्धेव जायते प्रादुर्भवतीति श्लेषेण तदैव ते क्रोधादयः पुरुषस्य रोगा नश्यन्तीति भावः ॥ १९ ॥

एवं पुरुषमङ्गिनं निन्दित्वा प्रत्येकभक्त्या विना प्रत्येकतदङ्गानि निन्दति विले इति पञ्चभिः । वत खेदे । न-शृण्वतः अशृण्वतः पुंसो वै कर्णपुटे ते विले एव ग्राम्यवार्त्ताभुजङ्गगृहतुल्ये । दर्दुरो भेकस्तदीयेवासती मिथ्याभूता दुष्टा श्लेषेण असती स्त्रीइव तस्य सुकृतसर्व्वस्वं विप्लावयति । अत्र यद्यपि भुजाद्येकाङ्गकृतयापि भक्तः पुरुषः कृतार्थ एव भवति तदपि तस्याङ्गान्तराणि तु व्यर्थान्येव भवन्तीत्याशयेनाङ्गानां निन्दा ज्ञेया ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

हरिभजनंविनावृथैवदेहधारणमित्याह । आयुरित्यष्टभिः । यत्येनउत्तमश्लोकभगवतोवार्त्तयाक्षणोनीतस्तस्यायुः ऋतेविना । असौसूर्यः उद्यन् उद्गच्छन् अस्तमदर्शनं च यन् गच्छन् पुंसामायुर्हरति वृथैवनाशयति ॥ १७ ॥

भस्त्राः चर्मकोषाः अपरेप्रसिद्धपशुभ्योनराकाराःपशवः नमेहन्तिनरेतः सिंचंति । देहधारणमात्रेण वा वायुधारणमात्रेण भोजनमैथुनपरत्वेन वायद्यायुः सफलंस्यात्तर्हि तर्वादिभ्यः पुंसांकोविशेषइति भावः ॥ १८ ॥

अतएवनामप्रसिद्धोयः गदाग्रजः श्रीकृष्णः यस्य जनस्य जातुकदाचिदपि कर्णपथोपेतोनभवति स श्वादिभिः संस्तुतः सदृशो निरूपितः ॥ १९ ॥

वतेति खेदेउरुक्रमस्य त्रिविक्रमस्य भगवतः विक्रमान् नशृण्वतः अशृण्वतः नरस्यकर्णपुटेविलेनिरर्थकेछिद्रेयः उरुगायस्य वहुधागीयमानस्यभगवतः गाथाः कथाः नचेदुपगायति तस्य जिह्वा असतीदुष्टादार्दुरिकेवदर्दुरस्येयंदार्दुरिकातत्तुल्या ॥ २० ॥

भाषा टीका

यह सूर्य उदय तथा अस्त होता हुया तिन पुरुषों के आयु कों हरता है जिन लोगों का एक क्षण भी भगवद्वार्ता के विना वीतता है ॥ १७ ॥

जीनकों वृक्ष नही जीते हैं क्या श्वास लेने कों लोहार की भांथी नहीं श्वास लेती है क्या खाने कों मल मूत्र करने को होता ग्राम के और कुकुरादि पशु नहीं करते है क्या ॥ १८ ॥

जिसके कर्ण मे कदापि भगवन्नाम नहीं पड़ा है वह पुरुषतो कुत्ता गाम सूअर ऊंट गधा इन सवों मे वडा मानने योग्य है ॥ १९ ॥

जिस पुरुषके जो दोनो कर्ण भगवत कथा को नहीं सुनते हैं वेकर्ण विलसरीके हैं जिसकी जो जिह्वा भगवत कथा को नहीं गाती है वह जिह्वा मेडक की सरी की है ॥ २० ॥

भारः परं पट्टकिरीटजुष्टमप्युत्तमाङ्गं न नमेन्मुकुन्दम् ।
शावौ करौ नो कुरुतः सपर्य्यां हरेर्लसत्काञ्चनकङ्कणौ वा ॥ २१ ॥
वर्हायिते ते नयने नराणां लिङ्गानि विष्णोर्न निरीक्षतो ये ।
पादौ नृणां तौ द्रुमजन्मभाजौ क्षेत्राणि नानुव्रजतो हरेर्यौ ॥ २२ ॥
जीवञ्छवो भागवताङ्घ्रिरेणून् न जातु मर्त्योऽभिलभेत यस्तु ।
श्रीविष्णुपद्या मनुजस्तुलस्याः श्वसञ्छवो यस्तु न वेद गन्धम् ॥ २३ ॥
तदश्मसारं हृदयं वतेदं यद्गृह्यमाणैर्हरिनामधेयैः ।
न विक्रियेताथ यदा विकारो नेत्रे जलं गात्ररुहेषु हर्षः ॥ २४ ॥
अथाभिधेह्यङ्ग ! मनोऽनुकूलं प्रभाषसे भागवतप्रधानः ।
यदाह वैयासकिरात्मविद्याविशारदो नृपतिं साधु पृष्टः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे महापुरुषोपवर्णनं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

पट्टवस्त्रोष्णीषेन किरीटेन च जुष्टमपि शिरो यदि न नमेत् तर्हि केवलं भार एव । शावो मृतकः तत्करतुल्यौ । लसन्ति काञ्चनकङ्कणानि ययोस्तौ । अप्यर्थे वाशब्दः ॥ २१ ॥

ये नयने विष्णोर्मूर्त्तीर्न निरीक्षेते ते वर्हायिते मयूरपिच्छेन तुल्ये । द्रुमवज्जन्म भजेते इति तथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् न धारयेत् । श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदलग्नायाः । न वेदेति अवघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः ॥ २३ ॥

अश्मवत् सारो वलं काठिन्यं यस्य । विक्रियालक्षणमाह अथेति । गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः उद्गमः ॥ २४ ॥

यस्मात् अभक्तस्य सर्वमिदं व्यर्थं मनसोऽनुकूलञ्च प्रियं ब्रूषे । अथ अतः साधु पृष्टः सन् वैयासकिर्नृपतिं प्रति यदाह तदभिधेहीति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

यदिमुकुंदंननमेन्ननमस्कुर्यात्तदुत्तमांगंशिरःपट्टकिरीटजुष्टंपट्टेनशस्त्रोल्लेखेन किरीटेनवाजुष्टमपिपरं केवलंभारःहरेःसपर्यांपूजांनोकुरुतः नकुर्वतौचेत्तौकरौहस्तौचलसन्तौकांचनकंकणौययोस्तथाभूतावपिशावौशवसंबंधिनाविवअमंगलावित्यर्थः ॥ २१ ॥

विष्णोर्लिंगानिमूर्त्तीः ननिरीक्षतश्चेत्तेनयनेवर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये क्षेत्राणि श्रीरंगादीनि नानुव्रजतश्चेत्तौनृणांपादौद्रुमजन्मभाजौ द्रुमजन्मभजतः इतितथा वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

भागवतांघ्रिरेणुंजातुकदाचिदपि यस्तुमर्त्योमनुष्यः नाभिलषेत्ताऽभितोनस्पृशेन्नधारयेत्सजीवञ्छवः जीवन्नपिशवतुल्यः श्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपदलग्नायाःतुलस्या गंधं सुगन्धंयस्तुमनुजोनवेदाभिघ्रायनाभिनन्देदित्यर्थः सश्वसन्जीवःप्राणयुक्तोपिशवः शवतुल्यः ॥ २३ ॥

गृह्यमाणैः स्मरणकीर्तनादिभि गृह्यमाणैर्भगवन्नामभिर्यदीयं हृदयंनविक्रियेतविकारं नप्राप्नुयात् अथमुखेविकारः नेत्रेजलमानंदाश्रुबिंदवः गात्ररुहेषुहर्षः रोमांचश्चनस्यात् तद्धृदयमश्मसारंकार्ष्णायसंवतेति खेदे यदामनोविकारोभवति तदाआनंदाश्रुः रोमांचश्च स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

भागवतप्रधानस्त्वं मनसोऽनुकूलंप्रियंभाषसेअथोऽतः आत्मविद्यायांविशारदः निपुणः वैयासकिः श्रीशुकः पृष्टः सन्नृपतिं प्रतियदाह तदभिधेहीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

वावदि । शावौशवस्यविद्यमानौ ॥ २१ ॥

वर्हायितेपिच्छनेत्रवदाचरितेनिष्फलेइत्यर्थः लिंगानिप्रतिमाः द्रुमवत्जन्मभजतइति क्षेत्राणिपुण्यस्थानानि क्षेत्रंपुरेगृहे देहेक्षेदारयोनिभार्ययोः पुण्यस्थानेसमूहेचघृतमाज्येऽब्धुसर्पिषोरितियादवः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

भागवतस्यभगवद्भक्तजनस्यांघ्र्योरेणुं यद्वाभागवतयोर्भगवतोविद्यमानयोरंघ्र्योरेणुंनाभिलषेतनकांक्षेतजीवञ्छवोजीवन्मृतः श्रीविष्णुपद्याःश्रीविष्णुपदप्रियायाः श्वसञ्छवःश्वाभ्रकृतकुणपतुल्यः ॥ २३ ॥

पुरुषस्ययत्हृदयंकथारूपेणगृह्यमाणैर्हरिनामधेयैर्नविक्रियेतद्रवीभावात्मकोविकारंनाप्नोति तदिदमश्मसारवदतिकठिनमयोघनंवा अथद्वैवाधादिविकारः तस्येदंलक्षणं । मुखेविकासलक्षणोविकारः । नेत्रेजलंस्रवति । गात्ररुहेषुरोमसुहर्षो रोमांचलक्षणः स्यादितिशेषः ॥ २४ ॥

यतएवंहरिकथाश्रवणाभावेजन्मादेर्नैष्फल्यमथतस्मान्नृपतिनासाधुपृष्टः आत्मविद्याविशारदःपरमात्मविद्यायांपटुतरोवैयासकिर्नृपतिंयदाहतन्मामभिधेहि हरिकथाभिधानेमदन्यःकिंनस्यादत्राह मनइति मनोनुकूलंयथाभवतितथाप्रभाषसे हेत्वंतरमाह भागवतेति अतस्त्वत्सएवश्रोतुमिच्छाप्रवर्तनइति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वितीयस्कन्धे विजयध्वजकृतटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भारः परमिति । पट्टवस्त्रोष्णीषेण किरीटेन वा जुष्टमपि । अप्यर्थे वाशब्दः ॥ २१ ॥

द्रुमवज्जन्म भजेते इति वृक्षमूलतुल्यावित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ तत्तत्सर्व्वकारणविशेषं विना तत्तदपि न सम्पद्यते । तथाच श्रीवैष्णवचरणरजसि सर्व्वाङ्गस्नानमेव नमस्कारादिषु कारणं श्रीचरणतुलसीगन्धस्तु हृद्विकारकारणं हृद्विकारस्तु पुलकादिषु कारणमिति ज्ञेयम् । इत्यभिप्रायेणाह जीवन्निति । श्रीविष्णुपद्याः तत्पदलग्नायाः ॥ २३ ॥

तदश्मसारमिति । अश्मवत् सारो वलं काठिन्यं यस्य । विक्रियालक्षणम् अथेति । यदा हृद्विकारो भवेत् तदा नेत्रादौ जलादिकं भवतीत्यर्थः । इदमेवन्यायेन श्रीमता राज्ञा दृढीकरिष्यते । सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते इत्याभ्याम् । तदेवं श्रीशुकवाक्यारम्भाध्यायत्रयाभिधेयत्वेन श्रीभक्तिरेव लब्धा । टीका च—तत्र तु प्रथमेऽध्याये कीर्त्तनश्रवणादिभिः । स्थविष्ठे भगवद्रूपे मनसो धारणोच्यते द्वितीये तु ततः स्थूलधारणातो जितं मनः । सर्व्वसाक्षिणि सर्व्वेशे विष्णौ धार्य्यमितीर्य्यते ॥ तृतीये विष्णुभक्तेस्तु वैशिष्ट्यं श्रृण्वतो मुनेः । भक्त्युद्रेकेण तत्कर्म्मश्रवणादर ईर्य्यते ॥ इत्येषा ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

पट्टाभिषिक्तस्यशिरःकुत्रापिननमते तादृशमपिपट्टकिरीटजुष्टं पट्टकिरीटाभ्यांप्रीत्यासेवितं मोक्षदातारंचेन्न नमेत् तदोत्तमांगमपि भारएव सामान्योपयोगस्याप्यसिद्धत्वात् । भोगजीवनेतुपूर्वनिषिद्धे । अतिभारवाहकोऽपि हि न नमति । वाशब्दःसंबंधिनो । अतः प्रमाणरहितौ । तथाभगवत्सेवारहितौ उपरिशोभापि तत्रापि शवालंकरणैः क्रियते । अत्रापिकांचनकंकणौ वेत्यनादरे ॥ २१ ॥

नयनेपुनः मुखशोभांकुर्वती प्रयोजनान्तराभावात् मयूरपिच्छनेत्रवत् भगवतोवैचित्र्यंज्ञापयतः नतुतत्रचैतन्यं । भगवतोहिद्विविधासृष्टिः चेतनाचेतनाच भगवत्कार्यरहिता चैतन्यस्य भगवद्रूपत्वात् वर्हवदाचरतीति बर्हायिते लिंगानीति भक्ताः अधिष्ठानानिचये न निरीक्षतः नपश्यतः । पादावपिजंगमस्थाअपि द्रुमजन्मैव भजतः । द्रुमेजन्मद्रुमजन्म यद्यपि । *यानसाधनंनभवतः । तथापिभूमिस्थितिमात्रेतदुपयोगात्तत्तुल्यता स्थावरवैनिमुख्यतयास्थापयतः ॥ २२ ॥

जीवन्शवः शवोहिद्विविधः । अर्द्धजलेपतितोद्विविधस्तिष्ठति । मुमूर्षुर्मृतश्च । तत्रभागवतांघ्रिरेणुर्योनलभेत । आतिथ्येनतत्पूजांनकुर्यात् । यस्यवागृहेतेकदापिनायान्ति । सतुकेवलंमरणार्थमेव जीवतीत्यर्थः । यस्तुभगवत्प्रसादंनप्राप्नोति केनापि प्रकारेण तस्य तुजीवनमपि नास्ति । जीवनरूपस्य भगवदीयरसस्याभावात् परंश्वसिति । यथार्द्धजलेकेवलचेतनारहितेश्वसिति । अन्येषामपि कार्यरुणद्धि । तथाश्रीविष्णुपदैकनिष्ठत्वेनैव याप्रसिद्धातुलसीतस्याः गंधंकदापिनाघ्रातवान् । भगवच्चरणारविंदप्रसादत्वेन नगृहीतवान् घ्राणस्य गंधग्राहकत्वात् तुलस्यांगंधस्य च विद्यमानत्वात् । सर्पपुच्छछेदनेचलनवत् इन्द्रियतदधिष्ठातृदेवतापगमात् । केवलंक्रियामात्रमस्तीत्याह । श्रीविष्णुपद्याइति ॥ २३ ॥

अन्तःकरणवैफल्यमाह । तदश्मसारमिति । वतइतिखेदे । यद्यपिधैर्यगुणः । भगवच्चरित्रमपि श्रुत्वाधीरएववर्त्तते । तथापि लोहवत्तस्य धैर्यं अश्मनासारभूतं इदमिति भक्त्यावेशात् स्वकार्यमेवनिश्चिनोति । अनेनतत्रभगवच्चरणारविन्दस्थापनसंभावनानिवारिता । अतः तत्प्रक्षालनंव्यर्थ मितिभावः । यद्हृदयंगृह्यमाणैः स्वयमन्येनवा दुःखाभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थंहरेः नामधेयैः वाचकैः पदैः यदाविकारंनप्राप्नोति । यस्यहिगृहंभगवदागमनं संभावितं तत्रहिमार्जननिषेचनाद्यलंकाराभवंति । यत्रतुसंभावनैव नास्तिचंडालगृहवत्तत्र विक्रियानोत्पद्यते । अथविकारान्निरूपयंतेपरिज्ञानार्थं । यदाविकारः अन्तःकरणेभवेत् तदाज्ञापकंभवेत् । नेत्रेजलंरोमांचश्च । विकाराहिभगवदीयत्वेन परिणामः । तदातदीयानांवैष्णवत्वं । तत्ररोम्णांवृक्षत्वादुत्पत्तिः वैष्णवत्वाद्युक्ता । रसस्यान्तः पूर्णत्वान्नेत्रेच कमलंभवति सजलम् । अन्यथास्वस्थानच्युतंकेवलं शुष्कमितिभावः ॥ २४ ॥

तस्मात्सर्वेन्द्रियाणांदेहादेश्च साफल्यार्थं भगवत्कथामभिधेहीत्याह । अथाभिधेहीति । अंगेतिकोमलसंबोधनं । अर्थाभिप्रायविचारव्यतिरेकेणापि श्रवणमात्रेणैव त्वद्वाक्येमनोहरताअनुभूयते । भगवत्प्रधानः त्वद्वाक्येभगवत्संबंधात् । परंवैयासकियेदाह । सहिबहिर्मुखवार्त्तांनकरिष्यति आत्मविद्यायांनिपुणत्वात् व्यासपुत्रत्वाच्चराजानंप्रतितेनैवप्रश्नेकृतेकथनकर्त्तव्यत्वात् अनेनलौकिकवक्तृत्वविरुद्धतद्वचनमित्युक्तंभवति ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवत सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

* पानसाधनमित्यपिपाठः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उत्तमाङ्गं शिरः पट्टवस्त्रोष्णीषेण च किरीटेन च जुष्टमपि परं केवलं भारः । संसारसिन्धौ प्रविशन्तं तम् अधिकं निमज्जयतीति भावः । शवो मृतकस्तत्सम्बन्धिनाविति देवपित्रादयोऽपि तद्दत्तं जलादिकमशुचित्वान्न गृह्णन्तीति भावः । वा-शब्दोऽप्यर्थे ॥ २१ ॥

ये नयने विष्णोर्मूर्त्तीर्न निरीक्षेते ते वर्हायिते मयूरपिञ्छतुल्ये इति ताभ्यामात्मन उद्धारपदवीमपश्यन्तः संसारकण्टकक्षेत्रे एव पतन्तीति भावः । द्रुमजन्म भजेते इति तथा तौ वृक्षमूलतुल्याविति यमदूतैरेव कुठारैश्छिद्यमानौ तौ भविष्यत इति भावः ॥ २२ ॥

एकैकान्यङ्गानि निन्दित्वा समुदितानि निन्दति । नाभिलभेत अभितो न स्पृशेत् सर्व्वाङ्गेषु न धारयेदित्यर्थः । स जीवञ्छवः प्रेत शरीरविशेष इव चेष्टमानः साधून् भीषयते तत्पाणिकृतसपर्य्यादिकमपि भगवान्न गृह्णातीति भावः । श्रीविष्णुपद्याः विष्णुपदलग्नत्वेन विष्णुपदीत्यभिधानायास्तुलस्या गन्धं न वेद अवघ्राय नाभिनन्देदित्यर्थः । श्वसञ्छवः पूर्व्ववत् सोऽपि जीवञ्छव इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तदेवं व्यस्तसमस्ततया वाह्यमङ्गं प्राधान्येन निन्दित्वा आभ्यन्तरमपि निन्दति । तत् अश्मसारं लोहमयमेव हृदयम् । यत् खलु गृह्यमाणैः कीर्त्यमानैरपि बहुभिर्हरिनामधेयैर्न विक्रियेत । विक्रियालक्षणमाह अथेत्यादि । गात्ररुहेषु रोमसु हर्षः रोमाञ्चः । बहुनाम-ग्रहणेऽपि चित्तद्रवाभावो नामापराधलिङ्गमिति सन्दर्भः । किन्त्वाश्रुपुलकावेव चित्तद्रवलिङ्गमित्यपि न शक्यते वक्तुम् । यदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः—स्वभावपिच्छिलस्वान्ते तदभ्यासपरेऽपि च । सत्त्वाभासं विनापि स्युः क्वाप्यश्रुपुलकादयः ॥ इति । तथा अतिगम्भीरमहानुभावभक्तेषु हरिनामभिश्चित्तद्रवेऽपि वहिरश्रुपुलकादयो न दृश्यन्ते इति । तस्मात् पद्यमिदमेवं व्याख्येयम् । यद्धृदयं न विक्रियेत । कदा । यदा विकारस्तदापीत्यर्थः । विकार एव कस्तत्राह नेत्रे जलमिति । ततश्च बहिरश्रुपुलकयोः सतोरपि यद्धृदयं न विक्रियेत् तदश्मसारमिति वाक्यार्थः । ततश्च हृदयविक्रियालक्षणान्यसाधारणानि क्षान्तिनामग्रहणासक्त्यादीन्येव ज्ञेयानि । यदुक्तम्—क्षान्तिरव्यर्थकालत्वं विरक्तिर्मानशून्यता । आशाबन्धः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः ॥ आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसति-स्थले । इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जातभावांकुरे जने ॥ अश्रुपुलकादीनि तु साधारणान्येव । अयमर्थः—उत्तमाधिकारिणां निर्मत्सराणां नामग्रहणे सत्येव नाममाधुर्य्यस्यानुभवः स्यात्, तस्मिंश्च सति हृदयविक्रिया च स्यात्, सत्याञ्च तस्यां तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽश्रु-पुलकादयश्च भवन्त्येव । कनिष्ठाधिकारिणां समत्सराणान्तु सापराधचित्तत्वान्नामग्रहणबाहुल्येऽपि तन्माधुर्य्यानुभवाभावे चित्तं नैव विक्रियेत, तद्व्यञ्जकाः क्षान्त्यादयोऽपि न भवन्ति, तेषामेवाश्रुपुलकादिसत्त्वेऽप्यश्मसारहृदयतया निन्द्येयम् । किञ्च तेषामपि साधु सङ्गेनानर्थनिवृत्तिनिष्ठारुच्यादिभूमिकारूढानां कालेन चित्तद्रवे सति चित्तस्याश्मसारत्वमपगच्छत्येव । येषान्तु चित्तद्रवेऽपि सति चित्त स्याश्मसारता तिष्ठेदेव ते तु दुश्चिकित्स्या एव ज्ञेयाः । तथा च वक्ष्यते तृतीये सबीजयोगध्याने—एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् । औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥ इति । अत्र द्रवद्धृ दय इति चित्तद्रवः । तच्च चित्तवडिशमिति चित्तस्याश्मसारता, वडिशस्य लोहमयत्वात् अश्मसारस्य लोहपर्य्यायत्वात् । प्रतिलब्धो भावो येनेति भावोऽयमाभासरूप एव, चित्तद्रवोऽपि तादृश एव ज्ञेयः यथार्थत्वे शनकैर्वियुङ्क्ते इति तस्य पुरुषार्थबुद्ध्या हरत्यागानुपपत्तेः । अतएव तादृशध्यानभक्त्याप्ययं भक्तशब्देन नाभिधीयते, किन्तु योगिशब्देनैव । चित्तस्य वडिशत्वेन कठोरत्वकुटिलत्वाभ्यां तद्विषयस्य भगवदङ्गस्य दुःखदान एव पर्य्याप्तेरिति । एवञ्च सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणाति करौ च तत्कर्म्मकरौ इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यै-रन्वयेन बिले वत इत्यादिवाक्यैर्व्यतिरेकेण च भक्तेरेव शास्त्राभिधेयत्वं दृढीकृतम् ॥ २४ ॥

यस्मादेवं तस्मादभिधेहि । ननु किमभिदधामीति तत्राह । त्वं मनोऽनुकूलं प्रभाषसे तस्माद्वैयासकिराह तदेव । ततोऽधिकमन्यत् किं वक्तव्यमस्तीति भावः ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र तृतीयोऽपि सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पट्टशब्दः पट्टोष्णीषवाचकः पट्टोष्णीषेणकिरीटेनचजुष्टमपि । उत्तमांगंशिरो । यदिमुक्तिप्रदंननमेत्तर्हिपरंकेवलंभारएव । लसंतीकांचनकंकणौचययोस्तावपिवाशब्दोऽप्यर्थे । हरेःसपर्य्यापूजांनकुरुतः नकुर्वतौतर्हिशावौशवोमृतकः तत्करतुल्यौ ॥ २१ ॥

विष्णोर्लिंगानिमूर्त्तीः । नराणांयेनयनेननिरीक्षतः ननिरीक्षेतेचेत् । तर्हितेवर्हायितेमयूरपिच्छनेत्रतुल्ये । हरेःक्षेत्राणिश्रीमद्वृन्दावनादीनियौनानुव्रजतश्चरतः । तौपादौद्रुमजन्मभाजौद्रुमजन्मभजतइति । तथाद्रुममूलतुल्यौ ॥ २२ ॥

यस्तुभागवतानामंघ्रिरेणुंजातुकदाचिदपिनाभिलभेत अभितोनस्पृशेत्धारयेतसजीवन् । अपिशवःमृततुल्यः यस्तुश्रीविष्णुपद्याः श्रीविष्णुपादलग्नायाः गंधंनवेदअवघ्रायनाभिनंदेतसश्वसन् । निश्वासान्मुंचन्नपिशवःशवतुल्यः ॥ २३ ॥

गृह्यमाणैः दैवाल्लिकटवर्त्तिभिर्भागवतैरुच्चार्यमाणैर्हरिनामधेयैर्यन्नविक्रियेतविकारंनप्राप्नुयात् । तद्धृदयमश्मसारम् । काष्णायसम् । विक्रियालक्षणमाहअथेति । नेत्रेविकारः । आरुण्यंजलंचगात्ररुहेषुरोमसुहर्षःउद्गमः ॥ २४ ॥

हेअंगसूतयतोऽभक्तस्यसर्वव्यर्थम् । अथअतःराज्ञासाधुपृष्टःसन्वैयासकिः । नृपतिंप्रतियदाह । तदभिधेहित्वंचमनोनुकूलंमनसःप्रियं । भाषसेभूषेऽताऽभिधेहि ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधेतृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ।

भाषा टीका

राज पट्ट मुकुट से भूषित भी शिर मुकुन्द को जो नमस्कार नकरै तौ केवल भार भूत है और जिन हाथों से हरि की पूजा नकरैं वा हाथ कांचन के कंकणों से भूषित भी मुर्दों के हाथों के तुल्य हैं ॥ २५ ॥

और हरिके श्रीविग्रहों को जो नेत्र नहीं दर्शन करते हैं वे मोरके पिच्छ के तुल्य हैं और जिन पैरों से हरिके क्षेत्रों में न जावैं वे पैर वृक्ष मूलके तुल्य है ॥ २२ ॥

और जो पुरुष वैष्णवों के चरण रज को कभी न प्राप्त होवे वहां जीतासी मृत के तुल्य है और विष्णुपदी तुलसी जी के सुगंध को सूंघकर अनुमोदन करै वह जीता हुआ मुर्दा के तुल्य है ॥ २३ ॥

और हरि के नाम लेने से जिसका हृदय विकार को न प्राप्त होवै वह हृदय पाषाण के तुल्य है विकार यही कि नेत्रों में जल और रोमटों में आनन्द ॥ २४ ॥

हे सूत वैष्णवों में श्रेष्ठ श्री शुक आत्म विद्या विशारद परीक्षित जी से जो कुछ मन के अनुकूल कहा हो वह आप कहिये ॥ २५ ॥

इति द्वितीयस्कन्ध का तीसरा अध्याय ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

सूत उवाच । वैयासकेरिति वचस्तत्त्वनिश्चयमात्मनः
उपधार्य्य मतिं कृष्णे औत्तरेयः सतीं व्यधात् ॥ १ ॥
आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।
राज्ये चाविकले नित्यं निरूढां ममतां जहौ ॥ २ ॥
पप्रच्छ चेममेवार्थं यन्मां पृच्छथ सत्तमाः ? ।
कृष्णानुभावश्रवणे श्रद्दधानो महामनाः ॥ ३ ॥
संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म्म त्रैवर्गिकञ्च यत् ।
वासुदेवे भगवति आत्मभावं दृढं गतः ॥ ४ ॥

तुर्य्ये परीक्षिता पृष्टं सृष्ट्यादि हरिचेष्टितम् ।
शुकेन ब्रह्मतत्पुत्रसंवादेनोपवर्ण्यते ॥ ० ॥

राज्ञः प्रश्नं कथयितुं तस्य प्राक्तनीं स्थितिमाह चतुर्भिः । वैयासकेः शुकस्य इति एवम् आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तत् वच उपधार्य्य आकलय्य सतीं शुद्धां कृष्ण एव सेव्यो नान्य इत्येवम्भूताम् ॥ १ ॥
आत्मा देहः । पशवः गजादयः ॥ २ ॥
इममेवार्थं हरिलीलालक्षणम् ॥ ३ ॥
संस्थां मृत्युम् । त्रैवर्गिकं धर्म्मार्थकामप्रधानम् । संन्यस्य त्यक्त्वा । आत्मभावं परमप्रेम्णा भगवदात्मत्वं गतः प्राप्तः सन् पप्रच्छ ॥४॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचिता दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

॥ ० ॥ १—१७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमापृष्टःसूतोराज्ञःप्रश्नंकथयितुंतस्यप्राक्तनींस्थितिमाह वैयासकेरिति वैयासकेःश्रीशुकस्यात्मनः तत्वनिश्चयंयथावस्थितस्वरूपनिश्चायकंवचः इत्युक्तप्रकारेणोपधार्यश्रुत्वौत्तरेयः उत्तरापुत्रः राजाश्रीकृष्णेसतींमतिंव्यधादकरोत् ॥ १ ॥
किंच आत्मादेहःद्रविणंधनमात्मादिषुअविकलंनिरुपद्रवेराज्येचनिरूढांनित्यरूढांममतांस्वत्वाभिमानंतत्याज ॥ २ ॥
हेसत्तमाः! शौनकादयः इममेवहरिकथालक्षणमेवार्थंपप्रच्छमांप्रतियत्पृच्छथ यूयंकथंभूतः पप्रच्छश्रीकृष्णानुभावश्रवणेश्रीकृष्णलीलाश्रवणेश्रद्दधानः अतएवमहायशाः ॥ ३ ॥
संस्थांमृत्युंविज्ञायज्ञात्वात्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंकर्मसंन्यस्यत्यक्त्वाभगवतिवासुदेवेस्वात्मभावंस्वस्यात्मत्वंममात्मावासुदेवइतिबुद्धिविशेषंपरंदृढंगतः प्राप्तइत्यर्थः एवंविधः परीक्षित्पप्रच्छेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

संक्षेपतःश्रुतहरिचरितत्वात्तस्मिन्नेवाबहितांतःकरणस्यपरीक्षितोभक्त्यतिशयात्पुनर्विशेषतःश्रोतुकामस्यहरिसज्जनलीलाविलासविषयप्रश्नप्रकारः श्रीशुकाचार्यस्यगुरुदेवतानमस्कारपुरःसरंतत्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिज्ञाप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते तत्रप्रथमतः शुकोपदेशात्तस्यप्रवृत्तविज्ञानविरक्तीअनुवदति वैयासकेरिति आत्मनःसर्वगुणपूर्णस्यहरेस्तत्वस्यनिश्चयोयेनतत्तथा उपधार्यहृदिनिधायसतींमतिं भक्तिपरिप्लुताम् ॥ १ ॥
आत्मजायाराज्यादिचिंतामलकालिलांतःकरणस्यतस्यकृष्णेसन्मतिविधानंकथमत्राह आत्मेति सऔत्तरेयआत्मजायादावन्येषांनित्यंनिरूढांममतांजहावित्यन्वयः हरेःसर्वस्वातंत्र्यादिज्ञानविधुराणाममममेतिनित्यानिरूढाअनेनानित्यंतद्विदुषापुरैवत्यक्ताभापितदावशेषतस्त्यक्तानित्यमिमर्थंचशब्दः आत्मादेहः स्वाम्यमात्यौपुरंराष्ट्रंकोशदंडौतथासुहृत् सप्तैतानिसमस्तानिलोकेऽस्मिन्राज्यमुच्यतइतिमनुषचनादविकलेसप्तप्रकृतिपूर्णे ॥ २ ॥
किमन्यत्पृष्टवानितिप्रश्नंपरिहरति पप्रच्छेति ॥ ३ ॥
संस्थांमरणं यत्त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंयत्कर्मतत्संन्यस्यात्मास्वामीतिभावंभक्तिंगतः एवमधिकारसामग्रीमान्राजायमर्थंसूतसंपृच्छथइममेवार्थंपरिपप्रच्छ शुकमितिशेषः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सतीं विद्यमाना कृष्णे या मतिस्तामेव व्यधात् विशेषेण अधात् । अकाम इत्यादिना सामान्याकारेणोपधारितेऽपि विशेष तात्पर्य्यावगमात् कृष्णे इति विशेषोक्तिः ॥ १ ॥

जहौ यः पूर्व्वमेवेति ज्ञेयं विमर्शितो हेयतया पुरस्तात् इत्युक्तेः ॥ २ ॥ ३ ॥

आत्मनो भावं प्रेमाणमेव दृढं यथा स्यात् तथा गतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

साधनं द्विविधं प्रोक्तं क्रियाकर्तृ विभेदतः ।
पूर्वाध्याये क्रियांगानि वर्णितानिद्विरूपतः ॥ १ ॥
प्रश्नेप्युत्तरशेषत्वात् क्रियायाश्च निरूपणात् ।
स्वरूपतोज्ञानतश्च कार्यसिद्धिर्यतो द्विधा ॥ २ ॥

साधनं श्रोतृवक्त्रोश्चविमर्षाधिक्रियायतः तदुच्यतेमुख्ययोर्हिप्रश्नस्त्वाद्येससाधनः ज्ञात्वाथममनंदेवगुरवपिविशेषतः सामान्यमुत्तरंयद्धितद्वक्तुरधिकारकृत् अतोऽध्यायेचतुर्थेतुपरीक्षिच्छुकयोःक्रमात् विमर्षणाधिकारोहिविचारांगंनिरूप्यते व्यवसायात्मिकाबुद्धि-र्ममतात्यागएवच कथायाःश्रवणेश्रद्धासन्यासोज्ञानमेवच प्रश्नाच्चतुष्टयपूर्वंश्रोतुरंगमिहोच्यते एवंपूर्वाध्यायांतेराज्ञःशुकस्यचसंबंधिनी कथावक्तव्येतिप्रश्नउक्तः तत्रोत्तरमाह वैयासकेरितिचतुर्भिः प्रथमतोभगवतिसतीमतिरुत्पन्नेत्याह यद्यपिपूर्वंभगवतिमतिःस्थितैव तथापिश्रद्धामात्रेणसाजातेतिअज्ञानसहितास्यअसतीवदेवभवति इदानींसामान्यतोभगवंतंज्ञात्वाअस्तिकश्चिद्भगवान्फलरूपोभक्तिसाध्यः श्रवणादिनासेव्यइति । सर्वरूपोऽन्तरश्च तस्मिन्ध्यातेतत्सायुज्यंचफलमिति तद्भजनार्थमेवसर्वाकामनाकर्तव्या । साधनानिचतत्रैवयोजितव्यानीतिवैयासकेर्वचः श्रुत्वा । अनेनात्मतत्वंआत्मनोभगवतःस्वस्यचतत्वंयाथात्म्यंविनिश्चित्यमनसिपुनर्विचार्यतद्धृदयेस्थापयित्वाआराध्योभगवान्सर्वदेतिसद्बुद्धिंकृतवानित्यर्थः । पूर्वंसामान्यतोगृहंत्यक्तमपिममतायाविद्यमानत्वात् अत्यक्तमिवभवतितदिदानींवैयासकेर्वाक्यात्त्यक्तवानित्याह ॥ १ ॥

आत्मेति । ममताहिव्याप्लुत्यभगवतिप्रविष्टा । अतोममतायाउत्तमंविषयंप्राप्यपूर्वस्थामसमीचीनांत्यजति आत्मादेहःजायासुतागाराः भार्यापुत्रगृहाःगावोद्रविणंबंधवश्चतेषु राज्यंचससाधनंसिंहासनोपवेशनप्रभृतिअद्यावधिनिर्त्यानिरूढांममतांजहौ । पूर्वंयथाममताविषयेदेहादावितिकृत्यचिंतांकरोति । तथेदानींममताविषयंभगवांतइतिकृत्यचिंतापरपर्यायंसंदेहंतदुज्झतिसिद्ध्यर्थंपृष्टवानित्याह ॥ २ ॥

पप्रच्छचेति । चकारस्तूक्तमनुस्वयार्थः जहौपप्रच्छच उक्तार्थस्य असाधनतासिद्ध्यर्थंतेनपूर्वमुत्तरमुक्तमिति इदानीमपिपृच्छ्यतेतत्वत्प्रश्नेतस्यचप्रश्नेसरस्वतीसंवादेजातइत्याह । हे उत्तमाः ! यन्मांपृच्छत । इममेवार्थंसपृष्टवान् । शुकवाक्यस्यसाधनत्वात् तस्यचभवताञ्च श्रोतृत्वेनतुल्यत्वाद्यथाभवतांतथातस्यापिप्रश्नेबुद्धिरुत्पन्नायुक्तेत्यर्थः । परमत्रांतरभेदःकश्चिदस्तिभवतांतुतद्वाक्यप्रकारेणपदार्थज्ञानेच्छा तस्यतुभगवन्माहात्म्यज्ञानमेवेष्टमितितदाह कृष्णानुभावश्रवणेश्रद्दधानइति भगवन्माहात्म्यश्रवणेतस्यश्रद्धयंजातं । श्रद्धामनसोविपुलताच श्रद्धयातद्ग्रहणं विपुलतयाअपूर्त्तिः शिष्टमन्यत्स्पष्टंकृत्यंकृतवानित्याह ॥ ३ ॥

संस्थांविज्ञायेति सप्तमेऽहनिमृत्युंविज्ञायधर्मार्थकामोपयोगिकर्मत्यक्त्वा तत्साधनान्यपित्यक्त्वा मोक्षदातरिभगवतिवासुदेवेआत्मनोन्तःकरणस्यभावंरतिंस्नेहंदृढंप्राप्यपप्रच्छेतिसम्बन्धः । आत्मनःस्वरूपस्यवासत्तांअग्रेस्थितिरूपांआत्मतत्वंवा । एवंप्रश्नसाधनान्युक्त्वाप्रश्नंवक्तुमभिनंदनमाह ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

चतुर्थे तु शुकः प्रोक्तः सृष्टिलीलां परीक्षिता ।
ब्रह्मनारदसंवादेनाह नत्वा गुरुं हरिम् ॥ ० ॥

आत्मनस्तत्त्वस्य निश्चयो यस्मात् तत् । कृष्णे सतीं विद्यमानामेव मतिं विशेषेण अधात् । यत औत्तरेयः उत्तराया गर्भे प्रविष्टं कृष्णं तदवधि सदा स्मरन्नेवेत्यर्थः । यद्वा सतीम् अव्यभिचारिणीम् ॥ १ ॥

आत्मा देहः ॥ २ ॥

यन्मां पृच्छथेति आयुर्हरति वै पुंसाम् इत्यादिवाक्यैर्यदभिहितं कृष्णकथां ब्रूहीति यत् पृच्छथ इममेवार्थं राजा शुकं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥

संस्थां मृत्युम् । संस्थस्य त्यक्त्वा । आत्मनो भावं प्रेमाणं पूर्वसिद्धमपि तदा दृढं गतः प्राप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

एवंमुनिनापृष्टःसूतःपरीक्षिच्छुकयोःप्रश्नोत्तररूपतत्रनिरूपणापूर्वकंतत्प्रश्नमाह । वैयासकेरिति । सार्द्धैस्त्रिभिः । औत्तरेयः परीक्षित् वैयासके श्रीशुकस्य इत्येवंभूतंवचःश्रुत्वा । आत्मनःस्वस्यतत्त्वं निश्चयो यस्मात्तत् उपधार्य श्रुत्वा कृष्णेमतीं । श्रीकृष्णएवसेव्योनेतरइत्येवंभूतांमतिं व्यधादकरोदित्यर्थः ॥ १ ॥

आत्मादेहः । अविकलेनिरूपद्रवेममतांस्वकीयत्वबुद्धिंजहौतत्याज ॥ २ ॥

हे सत्तमाः ! हे मुनयः ! कृष्णानुभावश्रवणेकृष्णलीलाश्रवणेश्रद्दधानः यन्मांपृच्छथइममेवार्थं हरिलीलालक्षणंपप्रच्छ ॥ ३ ॥

संस्थांदेहविनाशंविज्ञायज्ञात्वा । त्रैवर्गिकंधर्मार्थकामसाधनंप्रवृत्तंकर्मत्यक्त्वासंन्यस्यतत्रवासुदेवेऽशिनि । आत्मनोऽशभूतस्यभावं स्थितिताद्रूप्यंदृढंगतः प्राप्तःसन्पप्रच्छ ॥ ४ ॥

राजोवाच ।
समीचीनं वचो ब्रह्मन् सर्व्वज्ञस्य तवानघ ।
तमो विशीर्य्यते मह्यं हरेः कथयतः कथाम् ॥ ५ ॥
भूय एव विवित्सामि भगवानात्ममायया ।
यथेदं सृज्यते विश्वं दुर्विभाव्यं मुनीश्वरैः ॥ ६ ॥
यथा गोपायति विभुर्यथा संयच्छते पुनः ।
यां यां शक्तिमुपाश्रित्य पुरुशक्तिः परः पुमान् ।
आत्मानं क्रीड़यन् क्रीड़न् करोति विकरोति च ॥ ७ ॥
नूनं भगवतो ब्रह्मन् हरेरद्भुतकर्म्मणः ।
दुर्विभाव्यमिवाभाति कविभिश्चापि चेष्टितम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

सूतउवाच—आत्माके तत्वका निश्चय करनेवाला वैयासकी (शुकदेव) का यह वचन सुनकर औत्तरेय (राजा परीक्षित) ने कृष्ण में सती मती विधानकी ॥ १ ॥

और आत्मा (शरीर) जाया (स्त्री) सुत, आगार (घर) पशु, द्रव्य, वधू, और अविकल राज्य में नित्य निरत अपनी ममताको त्यागदी ॥ २ ॥

हे सत्तमाः कृष्ण के अनुभाव श्रवण में श्रद्धान महा मना राजाने यही अर्थ पूछा जो आप मुझसे पूछते हैं ॥ ३ ॥

अपनी मृत्युको निश्चयजान धर्मार्थ काम प्रधान कर्म को त्यागकर वासुदेव भगवान में दृढ आत्मभाव को प्राप्त हुआ है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

मह्यं मम तमः अज्ञानं विशीर्य्यते नश्यति । तव कथयतः सतः । अतः समीचीनम् ॥ ५ ॥

पुनश्च वेदितुमिच्छामि । इदं दुर्विभाव्यम अवितर्क्यं विश्वं यथा सृजति ॥ ६ ॥

गोपायति पालयति । संयच्छते संहरते । पुरुशक्तिः वहुशक्तिमान् । क्रीडन् यथा करोति । आत्मानंब्रह्मा दिरू[illegible]णां क्रीडयन् विकरोति विविधं करोति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

स्वबुभुत्सितमवतारयितुंमुनिवचोऽभिनंदति राजा समीचीनमिति हे ब्रह्मन्ननघमह्यंहरेःकथाः कथयतः सर्वज्ञस्यतववचः समीचीनं यतस्तमोऽज्ञानं विशीर्यतेनश्यति ॥ ५ ॥

बुभुत्सितंपृच्छति भूयइति भूयःपुनःविवित्सामिवेदितुमिच्छामि अधीश्वरैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्विभाव्यमप्रतर्क्यं इदंविश्वंयथासृजति ॥ ६ ॥

यथागोपायतिरक्षति यथापुनःसंयच्छतिसंहरतिपुरुशक्तिरनंतशक्तिःपरःपुमान्परमपुरुषः यांयांब्रह्मादिरूपांशक्तिंशरीरंउपाश्रित्याधिष्ठाय ॥ ७ ॥

आत्मानंब्रह्मारुद्रादिरूपेणस्वात्मानंक्रीडयन्सृष्ट्यादिव्यापारविशेषाभिनिविष्टंकुर्वन्स्वयंक्रीडन्स्थित्यादिव्यापारंकुर्वन्करोतिस्वयमेवतत्तदंतरात्मतयासृष्ट्यादिव्यापारंकरोतिविकरोतिविरुद्धंकरोति उपसंहरतिइत्थंजगद्व्यापाररूपाक्रीडास्वातंत्र्यमूलानतुवालादीनामिवकर्ममूलेत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हे भगवन्नद्भुतकर्मणः बिस्मयनीयव्यापारस्यहरेः । विचेष्टितंकविभिर्ज्ञानाधिकैरपिदुर्विभाव्यमप्रतर्क्यमिवाभातिप्रतीयते ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

स्वाभीष्टंप्रष्टुंशुकवचनंस्तौति समीचीनमिति यदिष्टसाधनावबोधकंतत्प्रतिवंधनिवर्तकंचतदेववचनंसमीचीनंइष्टमेतत्कथमत्राह तमइति मह्यंममतमआंतरमज्ञानंविशीर्यतइत्यनेनसमूलमूतमुच्छिद्यतइत्युक्तंभवति मह्यमित्यनेनस्वेष्टसाधनंज्ञानंचयेनदीयतइतिसूचितंभवति हेतुर्थाऽनेनोच्यते मह्यंतमोविशीर्यतइतियेनतस्मात्समीचीनमिति ॥ ५ ॥

आत्ममायया स्वेच्छया स्वनियतया प्रकृत्याचाऽन्यैर्दुर्विभाव्यंदुरुत्पाद्यमिदंविश्वंयथायेनप्रकारेणसृजति ॥ ६ ॥

येनप्रकारेणगोपायतिरक्षति पुनर्येनप्रकारेणसंयच्छतिसंहरतितत्प्रकारंभूयःपुनरपिविवित्सामिज्ञातुमिच्छामिपुरुशक्तिरनंतशक्तिः परः पुमान् ॥ ७ ॥

आत्मानंजीवंसंसारेक्रीडयन्नवतारैश्चक्रीडन्यांयांशक्तिमुपाश्रित्यविश्वस्ययदपेक्षितंतत्सर्वंसामान्यतोविशेषतश्चकरोति तदपिविवित्सामीति चशब्देनानिर्विकारःसदाशुद्धइतिवाक्यप्रमाणायाति भगवच्चेष्टाविषयस्यज्ञानस्यवक्ताऽनिष्वपिदुर्लभइतिभावेनाह नूनमिति अत्रैदुर्विज्ञेयमिति किंतत्कृत्यमित्यस्मिन्नर्थेचशब्दः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यतो ममापि तमो विशीर्य्यते अतो हरेः कथां कथयतः कथयितुमारभमाणस्य सर्व्वज्ञस्य तव वचः समीचीनमित्येव योज्यम् ॥ ५ ॥

भूय इति । एतदपि ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । आपाततः साक्षात् श्रीकृष्णचरितश्रवणे तद्वियोगदुःखबुद्धिः स्यादिति निजधैर्य्यापादनाय तदैश्वर्य्यविशेषप्रश्नोऽयं ज्ञेयः ॥ ६ ॥

यथेति सार्द्धद्विकम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

समीचीनमिति यद्यपित्वद्वचनस्यार्थोज्ञायतेसर्वज्ञवचनत्वात् । तथापित्वद्वचनंसमीचीनं । ब्रह्मन्निति संबोधनंवकृदोषाभावाय । अनघे त्यभिमानाद्यभावाय तथापिममस्वरूपाज्ञानरूपंतमःत्वद्वाक्याद्विशीर्यते । तत्तुमदर्थमेवोक्तं त्रयंतुमयाविनिश्चितं । त्वद्वाक्येनममाज्ञानंनष्टं मदर्थमेवचत्वयोक्तं । भगवतश्चकथाकथितेति अर्थापरिज्ञानात्संदेहात्इदानींविशेषाः पृच्छंतइत्याह ॥ ५ ॥

भूयएवेति । विवित्सामिज्ञातुमिच्छामि । तत्रसंदेहपञ्चकं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषुआधारेसाधनेषुच । तत्रोत्पत्तौसंदेहमाह । यथेदमिति इदंजगद्यथासृज्यते किंकुम्भकारवत् आहोस्वित्सिद्धवद्वाङ्मात्रेण । आहोस्विद्योगिवन्मनसा । आहोस्वित् कल्पवृक्षवत्प्रसूते आहोस्वित् अभिव्यनक्तीति उत्पत्तौपंचसंदेहाः एतएवरक्षाप्रलययोरनुवर्त्तते किंच दुर्विभाव्यमनीश्वरैरिति येमयापंचप्रश्नाःकृताः तेकेपिभगवति नसंभवंति यद्वायतःउत्प्राद्यमानस्यमनसाप्याकलयितुमशक्यत्वात् ॥ ६ ॥

एवमुत्तरत्रापि तर्हिनकरोत्येवेतिकिमितिननिश्चीयतेनपालयतिचेति तत्राह विभुरिति पुनःपुनर्नाशितस्यनाशनमुत्पादितस्यचोत्पादन मिति चतुर्थप्रश्नमाह यांयांशक्तिमिति अत्रसृज्यःकःपदार्थः किंकेवलआत्मा शक्तिसहितोवा साहित्येपिकिमात्मैवोत्पद्यतेशक्तिरेववेतिसं-देहेतेष्वपिपक्षेषुकालभेदेनक्षतिभेदेनवाव्यवस्थितेषु कस्यांकृतौ यांशक्तिमुपाश्रित्यपुनर्द्वितीयकृतौयांशक्तिमिति एवंपंचस्वपि तत्राप्यवांतर भेदाःसंति यतःपुरुशक्तिः कालभेदाश्चबहवःसंतियतःकालादिनियंताअयंपुमान् आत्मानमेवकरोति विरुद्धमपिकरोति नकरोति विविधं वाकरोति अथवा आत्मानमेवक्रीडयन् अन्यदेवाकिंचित्करोतीत्यादिसंबंधः अथवा क्रीडन्आत्मानमेवकरोतीति चकारादन्येपिपक्षाःस्वयमूह्याः तर्ह्येवमनेकधासंदेहेगुरुःप्रष्टुंनार्हति अतिवादात् अतोन्यएवप्रष्टव्यइत्याशंक्याह ॥ ७ ॥

नूनमिति ब्रह्मन्नितिअतिप्रश्नेप्यक्षोभाय भगवतोहरेरितिदुःखाभावसुखयोःसिद्ध्यर्थमुक्तम् किंच सामान्यतएवभगवतश्चरित्रंदुर्बोधं केन गुणेनकरोतीति तत्रापिहरेःअन्यदुःखनिवारणार्थंकरोति तत्राप्येषामानंत्यात्दुःखानांचानंत्यात्केनप्रकारेणकृतेसर्वेषांदुःखंगच्छतीतिनज्ञाय ते तत्राप्यद्भुतकर्मणः अन्यत्करोत्यन्यत्संपद्यतइति अतएवकविभिरपिनिपुणैरपिअनेकधाकल्पकैरपिदुर्विभाव्यं अतोनान्यःपृष्टुमर्हतीत्यर्थः किंच केनसाधनेनभवान्करोति गुणैरितिचेत्तान्गुणान्किंक्रमशोगृह्णातियुगपद्वा नहिसर्वेयुगपदुत्पद्यंतेलीयंतेवा किंच भूरिशोवा गृह्णाति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तमः अज्ञानम् । मह्यं मम ॥ ५ ॥

भूय एवेत्यत्र राज्ञोऽयमभिप्रायः—म्रियमाणस्य मम कृत्यानि श्रवणकीर्त्तनस्मरणान्येवोक्तानि, तेषाञ्च विषयाः कृष्णलीलारूप गुणाद्याः । तत्र प्रथमं मायाशक्तिमतस्तस्य सृष्ट्यादिलीला जिज्ञास्या ततश्च चिच्छक्तिमतो गोवर्द्धनोद्धरणाद्या इति । भूय एव पुनरपि विवित्सामि वेदितुमिच्छामि इड्भाव आर्षः । दुर्विभाव्यं ध्यातुमप्यशक्यम् ॥ ६ ॥

गोपायति पालयति । संयच्छते संहरति । पुरवो बह्व्यश्चिन्मया जीवा अन्तरङ्गावहिरङ्गातटस्थाभिधानाः शक्तयो यस्य सः । क्रीड़न् मायाशक्त्या सह दीव्यन् आत्मानं करोति महदहङ्कारादिरूपत्वेन सृजतीति सर्गप्रश्नः । तथा क्रीड़यन् ब्रह्ममरीच्यादीन् देवयन् विकरोति आत्मानं देवतिर्य्यङ्नरादिरूपत्वेन सृजतीति विसर्गप्रश्नः ॥ ७ ॥

नन्विदं त्वं प्रायः सर्व्वं जानास्येव तत् किं पृच्छसीति तत्राह । नूनं निश्चितमेव भगवतश्चेष्टितम् इदं सृष्ट्यादिचरितं कविभिश्चापि न्यायादिशास्त्रकृद्भिरपि दुर्विभाव्यमिव दुर्ज्ञेयमिव विभाति । ममाज्ञस्यात्र का वार्त्तेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्यंस्वबुभुत्सितमवतारयितुंशुकवचोभिनंदतिसमीचीनमिति । मह्यंममतमोऽज्ञानंविशीर्यतेनश्यति ॥ ५ ॥

विवित्सामिवेदितुमिच्छामि । अधीश्वरैः ब्रह्मादिभिदुर्विभाव्यमवितर्क्यम् । यथेदंसृजति ॥ ६ ॥

विभुःव्यापकःपरःपुमान्निःसमानातिशयः पुरुशक्तिः यांयांशक्तिमुपाश्रित्याधिष्ठाय । यथागोपायतिरक्षतियथासंयच्छतेसंहरतेआत्मानं भक्तजनंक्रीडयन्स्वयंक्रीडन्यथाकरोति । यथाविकरोतिचसृष्टिस्थितिसंहारव्यापाराद्विपरीतंकरोतिमुक्तंकरोतिचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

एकःपुरुषरूपेणयुगपत् भूरिशःसत्वनियंतास्वावतारः रजोनियंतास्वानुगृहीतः क्षेत्रज्ञोब्रह्माद्वितीयावतारः । तमोनियंतास्वानुगृहीतः क्षेत्रज्ञः रुद्रस्तृतीयावतारः एवंजन्मभिर्गुणावतारैः क्रमशोवायथाप्रकृतेर्गुणान्विभर्त्तिगृह्णातितेचावताराः । नारायणीयोपाख्यानेश्रीकृष्णेनोक्ताः । तपोयज्ञश्चत्रष्टा चपुराणःपुरुषोविराट् । अनिरुद्धइतिप्रोक्तोलोकानांप्रभवाप्ययः । ब्राह्मे । रात्रिक्षयेप्राप्तेतस्यह्यमिततेजसः । प्रसादात्प्रादुरभवत्पद्मंपद्मनिभेक्षण । ततोब्रह्मासमभवत्सतस्यैवप्रसादजः । अह्नःक्षयेललाटाच्चसुतोदेवस्यवैतथा । क्रोधाविष्टस्यसंजज्ञेरुद्रः संहारकारकः । एतौद्वौविबुधश्रेष्ठौप्रसादक्रोधजावुभौ । तदादेशितपंथानौसृष्टिसंहारकारकौ । निमित्तमात्रंतावत्रसर्वप्राणिवरप्रदा विति ॥ ८ ॥

तथा गुणांस्तु प्रकृतेर्युगपत् क्रमशोऽपि वा ।
बिभर्त्ति भूरिशस्त्वेकः कुर्व्वन् कर्म्माणि जन्मभिः ॥ ९ ॥
विचिकित्सितमेतन्मे ब्रवीतु भगवान् यथा ।
शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परस्मिंश्च भवान् खलु ॥ १० ॥

सूत उवाच । इत्युपामन्त्रितो राज्ञा गुणानुकथने हरेः ।
हृषीकेशमनुस्मृत्य प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे ॥ ११ ॥

शुक उवाच । नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे सदुद्भवस्थाननिरोधलीलया ।
गृहीतशक्तित्रितयाय देहिनामन्तर्भवायानुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच—हे ब्रह्मन् ! हे अनघ ! आप सर्वज्ञ है आपका वचन समीचीन है हरिकथा कहते हुए आपके वचनसे मेरे हृदयका अंधकार विनाश होता है ॥ ५ ॥

मैं फिर यह जानना चाहता हूं कि अधीश्वरों के दुर्विभाव्य इस विश्वको भगवान् अपनी भाषामें जसे सृजत है ॥ ६ ॥

पुरुशक्ति परपुरुष जिस जिस शक्तिका आश्रय कर जैसे इस विश्वकी रक्षा करते हैं और विभु भगवान फिर जैसे इस विश्वकी प्रलय करते हैं ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् अद्भुत कर्मा हरि भगवान का चेष्टित निश्चय बडे बडे कवियों के भी दुर्विभाव्य, सा, प्रतीत होताहै ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एकः पुरुषरूपेण युगपत् । जन्मभिः ब्रह्माद्यवतारैः क्रमशो वा । यथा प्रकृतेर्गुणान् गृह्णाति ॥ ९ ॥

विचिकित्सितं सन्दिग्धम् । शाब्दे ब्रह्मणि विचारेण निष्णातः परस्मिन्ननुभवेन ॥ १० ॥

उपामन्त्रितः प्रार्थितः । प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेवाह त्रयोदशभिः परस्मै सर्वोत्तमाय । तत्र हेतुः भूयसे अपरिमितमहिम्ने । तद्दर्शयति सतः प्रपञ्चस्य उद्भवादिषु निमित्तीभूता या लीला तया गृहीतं ब्रह्मादिरूपेण रज-आदि शक्तित्रितयं येन तस्मै । अन्तर्भवाय अन्तर्यामिणे । अतएव सर्व्वान्तरत्वात् अनुपलक्ष्यं वर्त्म यस्य तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अन्यदपिपृच्छति यथेति स्वयमेव जन्मभिरवतारैर्भूरिशःकर्माणिचेष्टितानिकुर्वन्प्रकृतेर्गुणान्सत्वादीन्युगपदपिवाक्रमशः । यथाबिभर्त्ति अत्रयथासृजतीतिनिमित्तोपादानाधिकरणानांप्रश्नः । यथागोपायतीत्यनेनरक्षितुःस्वस्यकिंसृष्ट्यादाविवरक्षणेऽपिजीवांतर्यामित्वेनोतस्वावतारेणैवरक्षणमितिप्रश्नः । यथावपत्यनेनसंयमाधिकरणप्रश्नः । नारदीयानांप्रश्नानांतत्रैवावतरिष्यमाणत्वात् । यथागुणास्त्वित्यनेनभगवदवतारस्यगुणत्रयात्मकत्वमथवात्रयाणामेवअन्यतमगुणात्मकत्वमथवाऽप्राकृतत्वमेवेतिप्रश्नः अत्रयद्यपिनतृतीयपक्षः प्रश्नारूढः तथापिप्रष्टुरभिप्रेतः तस्यैवसिद्धान्तकोटित्वात् ॥ ९ ॥

एतत्पूर्वोक्तंमेममविचिकित्सितंविचारयितुमिष्टंभगवान्भवान्यथावद्ब्रवीतु । त्वमेवकथयितुंसमर्थइत्याह शाब्देब्रह्मणिशब्दब्रह्मात्मके । ब्रह्मणिनिष्णातःपरिनिष्ठितः । कृत्स्नशास्त्रार्थवित् । परस्मिंश्चब्रह्मणिनिष्णातःखल्वित्यन्वयः । अनेनपरब्रह्मविषययोगजन्यज्ञानसंपत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

हरेर्गुणानुकथनइत्युक्तप्रकारेणोपामंत्रितः प्रार्थितः हृषीकेशंभगवंतंसर्वेंद्रियनियंतारमनुस्मृत्यप्रवक्तुंदेवतागुरुनमस्कारादिरूपमुपक्रमं कृतवान् ॥ ११ ॥

तदेवाहत्रयोदशभिः नमइति परस्मैप्रकृतिपुरुषविलक्षणायपुरुषाय तत्रहेतुःभूयसेस्वरूपतोगुणतश्चान्तर्बहिश्चव्याप्यवर्त्तमानाय तदेव दर्शयतिसतः प्रपञ्चस्यउद्भवउत्पत्तिः स्थानंपालनंनिरोधः संहारः तएवलीलातयागृहीतशक्तित्रितयायगृहीतहिरण्यगर्भस्वावतारशंकररूपशक्तित्रितयंयेनतस्मै अनेनवैलक्षण्यमुक्तं भूयस्त्वमाह अन्तर्भवायांतरात्मने"अनेनसर्वस्यस्वव्याप्यत्वात्तदपेक्षयास्वस्यव्यापकत्वमुक्तम" अनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्यतस्मै"वर्त्मशब्दःगंतव्यमार्गपरोऽप्यत्रोपासनारूपज्ञानविषयीभूतभगवत्स्वरूपरूपादिपरः उपचारात् अनेनप्राकृतकरणागोचरत्वमुक्तंइदमपिवैलक्षण्यापादकम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

अथाप्येकःप्रश्नोऽस्तीत्याह यथेति एकोहरिर्जन्मभिर्वासुदेवाद्यवतारैर्भूरिशःसृष्ट्यादिकर्माणिकुर्वन्प्रकृतेःसत्वादिगुणान्बिभ्रद्यथाकथं बिभर्ति युगपत्क्रमशःक्रमेणवेति तुशब्देनगुणानांविरुद्धस्वभावत्वेनयुगपद्ग्रहणोऽनुपपत्तिंसूचयति अपिपदेनक्रमशोग्रहणंसंभावितमिति ॥ ९ ॥

नकेवलंविवित्सामिकिंतुवक्तव्यमितिप्रार्थयेद्इत्याह विचिकित्सितमिति यथायथावत् एतद्वक्तुंतवपांडित्यंचास्तीत्याशयेनाह शाब्देति अनेनालौकिकमपिवस्तुयथावोद्धुंशक्यंतथावक्तावोधयितुंत्वंसमर्थइत्युक्तंभवति ॥ १० ॥

परीक्षित्पृष्टःकिंचकारेतिसूतःशौनकस्यहार्दशंकांपरिहरति इतीति इतिशब्दःप्रकारवचनः हृषीकेशमित्यनेनमुख्यतोवागादीन्द्रियशक्तयुद्बोधकत्वंहरेरित्यभिप्रैतिप्रतिवक्तुंप्रचक्रमेप्रारब्धवान् भागवतसंहितामितिशेषः ॥ ११ ॥

परीक्षित्प्रश्नोत्तररूपत्वेनभागवतपुराणंवक्तुकामःशुकःशिष्टाचारंपरिपालयन्स्वेष्टदेवतांप्रणमति नमःपरस्मादित्यारभ्यनमस्तस्मादित्यंतैः श्लोकैः । भूयस्त्वमुपपादयति सदित्यादिना सतःसत्यस्यजगत उद्भवउत्पत्तिस्थानं पालनरूपस्थितिः निरोधोलयः एतन्निमित्तंलीलयागृहीतं शक्तीनामिच्छाज्ञानक्रियाख्यानांत्रितयंयेनसतथोक्तस्तस्मै इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तयईशितुरितिवचनान्नित्येतिपदमध्याहार्यंनित्यं गृहीतशक्तित्रितयायेत्यर्थः वेदादिरेवात्रप्रमाणंनप्रत्यक्षमितिभावेनाह देहिनामितिदेहिनांजीवानांचक्षुरादिनानुपलक्ष्यवर्त्मनेतुर्ज्ञेयमार्गाय दूरस्थत्वादितनेत्याह अंतर्भवायेति अंतर्यामित्वेनसततमंतःस्थिताय योवैभूमातत्सुखं द्वाविमौपुरुषौलोकेइत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणम् ॥१२॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

तत्र प्रथमं भगवत्तत्त्वं विवृण्वन् नमस्करोति नम इति त्रयोदशभिः । परस्मै स्वयंभगवते श्रीकृष्णाय । यतः भूयसे सर्व्वतः परिपूर्णाय । अतोऽस्यांशतः पुरुषादिरूपायस्वतस्त्वनुपलक्ष्यवर्त्मने ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

प्रकृतेर्गुणान्बहुविधान्कृत्वाभूरिशोराशिप्रकारेणगृह्णाति अथवा तुपुनःस्वयमेकोऽप्यनेकोभूत्वायुगपदादिभेदेनगृह्णाति किंच कर्माणि-जन्मभिःकुर्वन् नानाजन्मानिकृत्वाकर्माणिकुर्वन्करोति कर्माधीनतयाकरोतीत्यर्थः एवंपंचप्रश्नान्निरूप्यसाभिलाषतयापंचप्रश्नानुपसंहरति ॥ ९ ॥

विचिकित्सितमेतन्मइति मह्यमेतत्ज्ञातुमिष्टं यथायथावत्भगवान्ब्रवीतु कथयतुकथनेसामर्थ्यमाह शाब्देपरस्मिन्नपिब्रह्मणितत्साधनैर्भवान्निष्णातः खल्वितिप्रसिद्धे ॥ १० ॥

शुकोऽपिससाधनमुत्तरमाहेत्याह इत्युपामंत्रितइति उपामंत्रणंप्रार्थना तदास्मिन्नर्थेसर्वसंदेहवारकोभगवानेवेति हृषीकेशंबुद्धिप्रेरकमनुस्मृत्यप्रत्युत्तरंदातुंप्रचक्रमे उपक्रमंकृतवानित्यर्थः उपक्रमोनामदेवतागुरुनमस्कारः हरेर्गुणानुकथनेउपामंत्रितइति स्कंधादावनुपक्रमेहेतुः सर्वशास्त्रार्थनिर्धारः सप्तभिर्नमनोक्तिभिः पंचभिःप्रार्थनावाक्यैर्माहात्म्यंतस्यवर्ण्यते एकेनव्यासनमनमेतावच्छुकभाषितं अन्यत्कथाप्रसंगेनपरोक्त्यावानिरूपितं नमनादेवभगवान्सर्वसंशयवारकः प्रार्थितःकामनांदद्यात्नान्यथेतिद्वयोरेणं यद्यपितेनपंचप्रश्नाःकृताः तथापिसर्वसंदेहनिवारणार्थंभगवान्स्मृतइति तत्तत्संदेहनिवृत्तिपूर्वकंभगवंतमनूद्यनमस्करोति ॥ ११ ॥

तत्रादौसृष्टिप्रकारेसंदिहानंप्रतिप्रकारंवदन्नमस्यति नमइति आदौपरःअसंगोदासीनएकएवेत्यर्थः तदनुसएवपुरुषः अनेनअशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारआदौकथितः तदनुवहुस्यामितिवांछयाएकएकभूयान् तदनुक्रीडार्थंजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारैः स्वमाययागुणभूत शक्तित्रयस्वीकारमाह गृहीतशक्तित्रितयायेति सदितिवचनात्असतः सत्तानिवारिता किंच तस्योद्भवःस्थानंनिरोधश्च लीलार्थंसद्रूपेण भगवानुत्पद्यते तिष्ठति लीयतेवेति अनेनक्रमोऽपिदर्शितः सदंशव्यापकत्वात्सृज्यमानस्यपरिच्छेदाभावात्युगपदेवदेशभेदेनएकत्रक्रमेणैवयथालीलासंपद्यतेतथाकरोतीत्यर्थः तदनुतत्रांतर्यामितयाप्रविशतीत्याह देहिनामंतर्भवायेति नहिवहिःस्थितोंतःप्रविशति किंत्वंतरेवाविर्भवतीत्यर्थः सृष्टनामरूपभेदनद्वैरूप्यात्नामसृष्ट्यर्थंसर्वसृष्ट्वासर्वमनुप्रविश्यसर्वैरपिअनुपलक्ष्यंवर्त्मयस्यताहशोजातइत्यर्थः तेनगुरुवेदादिभिरेवतद्ज्ञानमित्यर्थः एवंभगवतःमूलरूपसमष्टिव्यष्ट्यंतर्यामिफलरूपाणिपंचनिरूपितानिसृष्टिस्थितिप्रलयभोगमोक्षार्थं इदानीमवतारप्रयोजनसंदेहवारयन्नमस्यति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यथा एकः पुरुषरूपेण युगपत् प्रकृतेर्गुणान् बिभर्त्ति तत्रालिप्त एव ईक्षणादिभिर्धारयति पालयति च । तथा जन्मभिः ब्रह्ममरीच्यादिप्रादुर्भावैः भूरिशः बहुरूपः क्रमशोऽपि क्रमेणापि वा बिभर्त्ति । कीदृशः कर्म्माणि सृष्ट्यादीनि कुर्व्वन् ॥ ९ ॥

विचिकित्सितं सन्दिग्धम् । ननु कविमिश्रापि दुर्विभाव्यमिदं चेदहं जानामीति तत्त्वं कथं जानासि तत्राह । यथा भगवान् कृष्णस्तद्भक्तो भवानपि तथेत्यर्थः । तत्रापि शाब्दे ब्रह्मणि वेदे विचारेण निष्णातः परस्मिन् ब्रह्मणि कृष्णे च खल्वनुभवेनेति एवमपरे शास्त्रकर्त्तारस्तु नैवानुभवन्तीति ते न जानन्ति । किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् । इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन । इति भगवदुक्तेः । इह चिच्छक्तिप्राधान्येन कृष्णरामाद्यवतारलीला इव मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषावतारलीला ब्रह्माण्डनिर्म्माणाद्यैर्वर्ण्यते भव्या एव नात्र कटाक्षः कार्य्य इति श्रीसूतवक्त्रोः परीक्षिच्छुकयोरभिप्रायोवेदितव्यः ॥ १० ॥

हृषीकेशं सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तकम् इति मद्वाचि स एव स्थित्वा प्रतिवदत्वित्यभिप्रायेण । प्रचक्रमे देवतागुरुनमस्कारपूर्व्वकमुपक्रमं कृतवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसतामसम्भवायाखिलसत्त्वमूर्त्तये ।
पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुमृग्यदाशुषे ॥ १३ ॥
नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् ।
निरस्तसाम्यातिशयेन राधसा स्वधामनि ब्रह्मणि रंस्यते नमः ॥ १४ ॥
यत्कीर्त्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं यद्वन्दनं यच्छ्रवणं यदर्हणम् ।
लोकस्य सद्यो विधुनोति कल्मषं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १५ ॥
विचक्षणा यच्चरणोपसादनात् सङ्गं व्युदस्योभयतोऽन्तरात्मनः ।
विन्दन्ति हि ब्रह्मगतिं गतक्लमास्तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तमेवाह । त्रयोदशभिः । परस्मै पुरुषाय पुरुषोत्तमाय श्रीकृष्णाय नमः । प्रथमैश्वर्यमाह । भूयसे पुरुषाद्यवतारैरपरिमितमहिम्ने । तत्र प्रथमंपुरुषावतारलीलामाह सदुद्भवेति । शक्तित्रितयं रजःसत्त्वतमः । द्वितीयतृतीयपुरुषावतारलीलामाह । देहिनां ब्रह्मादीनां समष्टिव्यष्टीनाम् अन्तर्भवाय अन्तर्यामिणे । अनुपलक्ष्यं योगिभिरपि दुर्ज्ञेयं वर्त्म भक्तियोगो यस्य तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्पूर्वोक्तं । विचिकित्सितंसंदिग्धंयथावद्भगवान्ब्रवीतु । तत्रयोग्यतामाह । शाब्देइत्यादि ॥ १० ॥

हरेर्गुणानुकथनेउपामंत्रितः हृषीकेशंसर्वेन्द्रियनियंतारंश्रोतृणांश्रावयितुश्चेन्द्रियनैश्चल्यहेतुत्वेनोपकर्त्तारमनुस्मृत्य । प्रचक्रमेहरिगुणन स्यादिरूपमुपक्रमंकृतवान् ॥ ११ ॥

तदेवाह । नमइतित्रयोदशभिः। परस्मैचिदचिद्भ्यांभिन्नस्वरूपायपुरुषायनमः । तत्रहेतुः । भूयसेऽपरिमितगुणस्वरूपायसतः प्रपञ्चस्य उद्भवस्थाननिरोधेषु । उत्पत्तिपालनसंहारेषुनिमित्तभूतयातयापात्रस्वावतारब्रह्मरुद्ररूपैर्गृहीतंरजः सत्वतमोलक्षणंशक्तित्रितयंयेन तस्मै अंतरात्मनेअभक्तैर्नोपलक्ष्यंवर्त्मप्राप्तिमार्गोयस्यतस्मै ॥ १२ ॥

भाषा टीका

जैसे प्रकृति भूरिशः गुणोंको युगपत् (एकवेर) वा क्रमशः एकही भगवान पुरुष रूपसे वा ब्रह्मादि जन्मसे कर्म करते हुए धारण करते हैं ॥ ९ ॥

भगवान् मेरे इन सब संदेहों को कहिये आप निश्चय शब्द ब्रह्म और परब्रह्म में निष्णात हैं ॥ १० ॥

सूतउवाच—हरिके गुणानु कथन में राजाने इस प्रकार प्रार्थना किये शुकदेवजी हृषीकेश का स्मरण कर प्रति वचन करते को प्रवृत्त हुए ॥ ११ ॥

शुकउवाच—इस सत् जगत् के उद्भव स्थान और निरोधलीला से जिन्होंने तीन शक्तियों को ग्रहण किया है, जो देहधारियों के अंतर्यामी और अनुपलक्ष वर्म है, उन अपरिमित परम पुरुषको नमस्कार है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

विचित्रफलदातृत्वमनुस्मरन् प्रणमति । भूयः पुनश्च नमः । सतां धर्म्मवर्त्तिनां वृजिनच्छिदे दुःखहन्त्रे । असताम् अधर्म्मशीलानाम् असम्भवाय अनुद्भवहेतवे । अखिलसत्त्वमूर्त्तये तत्तद्देवादिरूपेण तत्तत्फलदायेत्यर्थः समग्रसत्त्वमूर्त्तये इति वा । पुनरिति पूर्वोक्तोभय-वैलक्षण्यमेवाह । पारमहंस्ये प्रत्यङ्निष्ठारूपे आश्रमे व्यवस्थितानां पुंसाम् अनुमृग्यम् अतन्निरसनेन पुनः पुनर्मृग्यं यत् आत्मतत्त्वं तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥

सात्वतां भक्तानाम् ऋषभाय पालकाय । कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य दुर्विज्ञेयायेत्यर्थः । तदेवं वैषम्यप्रतीतावपि निर्दोषत्वाय अचिन्त्यमैश्वर्यमाह । निरस्तं साम्यम् अतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्येण स्वधामनि स्वस्वरूपे ब्रह्मणि रममाणाय ॥ १४ ॥

सर्वसाधनेभ्यो भक्तेः श्रैष्ठ्यमनुस्मरन् प्रणमति यत्कीर्त्तनमिति द्वाभ्याम् । अर्हणं पूजनम् । सुभद्रं सुमङ्गलं श्रवो यशो यस्य तस्मै ॥ १५ ॥

विचक्षणाः विवेकिनः यस्य चरणयोरुपसादनात् उपसत्तेर्भजनात् अन्तरात्मनः मनसः उभयतः इह परत्र च सङ्गं व्युदस्य निरस्य गतक्लमाः प्रयासरहिताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अनुपलक्ष्यवर्त्मत्वेऽनुपास्यत्वंस्यादित्यतआह भूयोनमइति सद्वृजिनच्छिदेसतांपापच्छिदेअसतांदुष्कृतामसंभवायविनाशायाखिलसत्व मूर्त्तयेऽखिलंपूर्णंसत्वमेवमूर्तिर्यस्यतस्मैउपात्तपूर्णसत्वदेहायेत्यर्थः स्वतोऽनिन्द्रियत्वेऽपसौलभ्यातिशयेनसाधुपरित्राणायदुःकृतांविनाशायद

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

कुर्वन् अखिलमनुजनयनविषयतांरामकृष्णादिरूपेणागतायेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषविलक्षणत्वात्सर्वजगत्कारणत्वाद्वासदादिगुणवत्वाच्च मुमुक्षूपास्यत्वंमोक्षप्रदत्वंचाह पारमहंस्येपरमहंसानांसंबंधिनिआश्रमेचतुर्थाश्रमइत्यर्थः तस्मिन्व्यवस्थितानां इदंमुमुक्षामात्रोपलक्षणं परमहंसानां प्रायेणामुमुक्षुत्वात्तदाश्रमनिर्देशः ब्रह्मविद्यांगत्वेनतत्स्वाश्रमप्रयुक्तधर्मानुष्ठानपराणामनुमृग्यदाशुषेअनुमृग्योलब्धुमिष्टो-ऽर्थः तस्यदाशुषेदानशीलायएवंभूतायभूयोनमइति ॥ १३ ॥

सौलभ्यविशिष्टमेवनमस्करोति नमइति सात्वतांयदूनामृषभायश्रेष्ठायाश्रितवात्सल्यातिरेकात्सात्वतश्रेष्ठत्वेनावतीर्णायेत्यर्थः एवं भूतोपिदुर्योगिनांदुर्लभएवेत्याह विदूरकाष्ठायेति कुयोगिनांकुत्सितयोगिनांभगवद्भक्तिर्गर्हितयोगनिष्ठानांविदूरकाष्ठायांविदूरेदूरतएवकाष्ठा दिक्यस्यतस्मैदुर्योगिभिर्यस्यदिग्गापिदुर्लभ्या तथाविधायेत्यर्थः तदेवं वैषम्यप्रतीतावपिनिर्दोषत्वायाचिन्त्यैश्वर्यमाह निरस्तइति स्वराधसा-स्वतेजसानिरस्तंसाम्यमतिशयश्चयस्यतेनतेजसाउपलक्षितेस्वधामनि स्वमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुत्युक्तरीत्यास्वप्रतिष्ठितेस्वयंज्योतिषिब्रह्मणि-स्वस्मिन्रंस्यतेरममाणायतेतुभ्यंनमोनमोऽस्तु तत्तद्गुणविशिष्टाकारोद्देशेननमस्कृतेः पौनःपुन्यं निःसमाभ्यधिकस्वकीयतेजसोपलक्षितेस्व-स्मिन्नेवरममाणस्यनकिंचिदपिवैषम्येणप्रयोजनमिति नहिकल्पद्रुमस्यभजतामभीष्टान्ददतोवैषम्यमिति भावुकमुक्तम् ॥ १४ ॥

यतएवविचित्रैश्वर्यवत्त्वेनवैषम्यमतएवतत्कीर्तनस्मरणादेःसमस्तदुरितनिवर्तकत्वमित्याह यत्कीर्तनमिति ईक्षणमर्चाविग्रहादिनिरीक्षणमर्हणंपूजनं यत्कीर्त्तनादिकंकीर्तनादिनिष्ठस्यकश्मलंदुरितंविधुनोतिसद्योविनाशयति तस्मैसुभद्रश्रवसेसुभद्रंसुमंगलंश्रवःकीर्तिः यस्यतस्मैनमः ॥ १५ ॥

नकेवलंश्रवणादिभिर्दुरितनिवृत्तिरेवकीर्तनादिभिर्विशुद्धेनात्मनापरिपूर्णभक्तियोगं ततोब्रह्मप्राप्नुवंतीत्याह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनाद्यच्चरणयोरुपसत्तेः भजनादित्यर्थः तस्मादंतरात्मनोमनसःउभयतः इहामुत्रचसंगंव्युदस्यगतकलमाः निवृत्तसांसारिकतापत्रयाः ब्रह्मगतिंब्रह्माख्यांगतिंपरमंप्राप्यं विदंतिप्राप्नुवंतिहीतिप्रसिद्धिंद्योतयति ब्रह्मविदाप्नोति परमितिश्रुतिप्रसिद्धेः तस्मैसुभद्रश्रवसेनमोनम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सर्वस्मान्नारायणप्रसादसाधनाद्भक्तिपूर्वकंपुनःपुनर्नमनमेवतत्प्रीतिजनकमितिभावेनाह भूयइति भूयोऽपिपरस्मैपुरुषायनमइत्यन्वयः अतइष्टावाप्तितत्प्रतिबंधकानिवृत्तीस्यातांसएववंद्योइष्टोस्यकथमितितत्राह । सदिति सतांमनादिप्रशस्तकर्मणांपुंसांवृजिनंदुःखकारणपापं छिनत्तिनिर्मूलयतीतिसद्वृजिनच्छित्तस्मै असतामप्रशस्तकर्मणामसुरादीनामसंभवायासत्तापादकाय सुखप्रतिबंधकजननिर्मूलकायेत्यर्थः । एतत्करणसामर्थ्यमस्यास्तीतिभावेनाहअखिलेति अखिलसत्वमूर्तयेपूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्वइत्येवतांविदुरिति वचनात् साधुभावोगुणइतिज्ञायते अनेनसमस्तचराचरलक्षणप्राणिमूर्तयइत्येतन्निरस्तम् अथाप्यस्मदिष्टावाप्तिःकथमवगतेत्यत्राह पुंसामिति परमहंससंबंधिन्याश्रमेव्यवस्थितानांसंन्यासधर्मवतांपुंसामनुमृग्यदाशुषेनिजानंदानुभवलक्षणमोक्षदात्रे दाशृदानइतिधातुः अवधारणवाचिनापुनःशब्देनान्ययोगंनिवारयति एतेभ्यएवानुमृग्यंददातिनान्येभ्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥

नन्वन्यशब्देनसंन्यासीतरज्ञानिविवक्षायांतमेवंविद्वानमृतइतीदमप्रमाणंस्यादज्ञविवक्षायामज्ञानांज्ञानदोविष्णुरितिचातःकेऽत्रविवक्षिता-इतिमंदाशंकां परिहरिष्यन्भागवतशास्त्रोक्तविरुद्धयोगापेतइतिवक्ति नमोनमइति सात्वतसंहितोक्तविधिनाविष्णुमर्चयंतःसात्वंतस्तेषां सात्वतां ऋषंज्ञानंभासयतिदीपयतीत्यृषभः ज्ञानमुद्दीप्यमुक्तिंददातीत्यर्थस्तस्मै सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्वतामताइतिवचनात् सात्वताःशोभनत्ववंतः तेषामनुत्पन्नज्ञानानांतद्योगपुण्यवतांज्ञानंददातीत्यृषभः तस्माइतिवाऽनेनोक्तंवाक्यद्वयमपिप्रमाणमित्यायातमिति यःपरस्मैपुरुषायेतिप्रक्रांतःतेतस्मै यद्वास्वचित्तस्थंसंबोध्यतेतुभ्यंनमइति एवंविधफलदातृत्वेनतत्स्वामीतिवाक्यार्थः । भस्मभर्त्सनदीप्त्यो-रितिधातोष्टिलोपेनसलोपः शास्त्रकुत्सितोयोग ऐक्यध्यानलक्षणःसएषामस्तीतिकुयोगिनस्तेषांविदूरकाष्ठापरिपूर्तिरपरिच्छिन्नलक्षणायस्य-सतथा तस्मैभगवदधिष्ठितदिङ्मात्रमपिनजानंतीत्यतोवाविदूरकाष्ठायेति आशास्तुककुभःकाष्ठाइत्यमरः । स्वतस्तृप्तत्वेनस्वप्रयोजनमपेक्ष्य-ज्ञानादिदातृत्वमितिभावेनाह निरस्तेति निरस्तोसाम्यातिशयोयेनतथोक्तं तेनराधसासंसिद्ध्यास्वधामनिस्वयंप्रकाशेब्रह्मणि अनवच्छिन्नचिदा-नंदैकरसेरंस्यतेरममाणाय सदातनोऽनुभावोयमितिशतृप्रत्ययः ॥ लोकविलक्षणोयंरतिरितिद्योतयितुं परस्मैपदप्रयोगः प्रतिपदमनुसंधेय-मितिनमसांबहुत्वं ॥ १४ ॥

कीर्तनादिनाविधूतकल्मषस्यनमस्क्रियासंपद्यतइतिभावेनाह यत्कीर्तनमिति सुभद्रश्रवसेसुमंगलकीर्तये सद्यइत्यनेनभक्तिपूर्वकमितिसूचयति भद्रोऽप्यश्लीतुमंगलइतियादवः ॥ १५ ॥

वैराग्येणदृढीभूतयाभक्त्याभगवच्चरणनिषेवणंब्रह्मज्ञानसाधनंभवतीतिभावेनाह विचक्षणाइति यच्चरणोपसादनात् यच्चरणैकशरणप्राप्तिलक्षणनिषेवणादंतरात्मनोऽतःकरणस्य । उभयत इहामुत्रविषयेषुसंगंस्नेहंव्युदस्यनिरस्यब्रह्मगतिंब्रह्मज्ञानंतेनमोक्षंचविंदंति ॥ यस्यगुरुरूपस्यहरेश्चरणोपसत्तेरंतरात्मनः क्षेत्रज्ञस्योभयतःसंगंस्थूलसूक्ष्मशरीरसंगंव्युदस्यापोह्यब्रह्मगतिंब्रह्मस्वरूपंविंदंत्यचरद्वंतीतियन्मतंतद्धेतुवाचिनाहिशब्देननिरस्तं यतोभेदःप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धोऽतोऽनुपपन्नऐक्यवादः । सुभद्रंश्रवःश्रवणंयस्यसतथातस्मै ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र स्वप्रयोजनं लीलावतारं दर्शयन्नाह भूय इति द्वाभ्याम् । सतां वेदमार्गानुसारिणां देवादीनां दुःखहन्त्रे । असतां तद्विद्विषंमुखानां दैत्यादीनामपि असम्भवाय मुक्तिदाय । पुंसां पुनरिति । अत्रानुमृग्यं भक्तियोगैकाराध्यं स्वचरणारविन्दमेव ज्ञेयम् । तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः ॥ इति प्रथमे, परमहंसमहामुनीनामन्वेषणीयचरणौ चलयन् सहश्रीः इति तृतीये च निरूपितत्वात् ॥ १३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृत क्रमसन्दर्भः :

तत्रान्तरङ्गप्रयोजनमाह । सात्वतां यादवानाम् ऋषभाय तैः सह नानाविहारार्थमवतीर्णाय । तथापि कुयोगिनां तद्बहिर्मुखयोगनिष्ठानां विदूरकाष्ठाय । पुनश्च यथावदवस्थितिमेव दर्शयति निरस्तेति । ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे स्वधामनि स्वकीये वैकुण्ठे रंस्यते तत्पश्चात् रममाणाय ॥ १४ ॥

न केवलमवतारसमय एव तस्य तादृशत्वं किन्त्वन्यदापीत्याह यत्कीर्त्तनमिति । यच्छब्दावृत्त्यैकवचनेन च सकृत् तत्तन्मात्रमपीत्यभिहितम् ॥ १५ ॥

शरणागतिमात्रमपि यस्य सिद्धिकरमित्याह विचक्षणा इति । तथोक्तं श्रीगीतान्ते मन्मना भव इत्यादि सर्व्वधर्म्मान् इत्यादि च । ब्रह्मगतिं ब्रह्मस्वरूपा च सा गतिः गम्यो लोकश्च ताम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

भूयइति अंतर्यामितयाकरोत्येवपापादिनाशंवहिरपिकरोतीतिभूयःपदं अत्युपकारित्वाद्बहुनमस्कारविशेषणं भगवतोऽवतारस्यसतांदुःखदूरीकरणमेवप्रयोजनं यद्यपिप्रकारांतरेणापिदुःखदूरीकरणंभवति तथापिनसर्वात्मनातन्निवृत्तंभवति सादुःखसंततिःभगवद्बहिर्निर्गमनमारभ्यपुनःप्रवेशपर्यंतउद्भूतानुद्भूतरूपेणतिष्ठति तांदूरीकर्त्तुंभगवत्संबंधएवशक्तइतिमध्येप्रादुर्भूतस्तांछिनत्ति किंच सतामसंभवाय पुनरुत्पत्त्यभावाय परब्रह्मणोदेहग्रहणेआविर्भावेवानान्यन्निमित्तमस्ति संतोहिभगवद्धर्मसंबंधात्स्वरूपंप्राप्ताः नतुचिदानंदत्वं पुनःसंभवेस्वदेहेऽपि साधनानितुसत्त्वएवोपक्षीणानीति अतोभगवान्स्वयमाविर्भूतःतेषामाविर्भावाभावाय अतोदुःखच्छेदनमल्पंतदीयोभावोपिक्षयमंगीक्रियतइति किंच अखिलात्मसत्त्वात्मसत्त्वगुणभेदाःमूर्त्तयोयस्य सत्त्वगुणाः सर्वांशेनसाधनापेक्षायामपिस्वयमेवसर्वसाधनानिकरोति देवान्वाआविर्भावयति एतदर्थमेवसत्त्वगुणाविर्भावइतिलोकप्रसिद्धिः अखिलात्मनिसत्त्वानिजीवगणामूर्त्तयोयस्येतिवा अनेनानंतजन्मसंभवेपितत्प्रतिनिधितयासर्वविधसर्वजीवानुत्पादितवान् अतस्तेषांभगवदवतारेणैवस्वप्रतिनिधितयासर्वावताराश्चैवंविधोभक्तवत्सलइतिभजनीयरूपमुक्तं किंच नकेवलंभक्तानामेवोद्धारार्थेभगवानवतीर्णः किंतु ज्ञानिनामपीत्याह पुंसामिति पारमहंस्यआश्रमेव्यवस्थितानांप्रतिकल्पेसन्न्यासिरूपेणैवजातानांसनकादीनांज्ञानेनपदार्थनैकट्यं भासमानानांदूरस्थितत्वेपितथाभानरहितानांतदर्थमतिक्लेशंप्राप्नुवतां मृग्यंमृग्यमनु क्रममुक्तिसाक्षान्मुक्तिमवांतरभेदानपिसामीप्यादीनपिदाशुषदात्रे अनुमृग्यानांदात्रे वैदिकपदप्रयोगात्फलानांकेवल वैदिकत्वं अनुमृग्यंविचार्यंवा इदानीमपिजन्मकोटिभिः विचारमेवार्हतीति अतस्तेषांक्लेशनिराकरणायस्वात्मदइत्यर्थःनांहिप्रकारांतरेणभगवानात्मालभ्यते ज्ञानेनापिआत्मत्वेनभासतएववालानांहस्ताग्रस्थचंद्रवत् पुनरितिपुनःपुनः पारमहंस्याश्रमइति प्रत्यङ्निष्ठारूपआश्रमेतत्रप्रविष्टाअवहिर्मुखाएवभवंतीति हंसास्तुमानसेऽपिरमंते परमहंसास्तुततोप्यंतरतमेआत्मन्येव आत्मानात्मसंघातेवाआत्मन्निमर्शनादनुमृग्यत्वं एवमवतारसंदेहंवारयन्सर्ववर्णानामावश्यकभजनीयत्वंनिरूपितम् इदानींप्रयोजनसंदेहंवारयन्भक्त्यैकलभ्यत्वंसोपपत्तिकमुपपादयन्नमस्यति ॥ १३ ॥

नमोनमस्तेऽस्त्विति अतएवभक्त्युद्रेकेणवहुवारंनमस्यन्तदेवप्रार्थयते शास्त्रेपूर्णानांभगवद्दर्शनेजातेनमस्कारएवकर्त्तव्यइतिसदुपशिक्षाविचारेणान्यस्यस्वतोकर्त्तव्यत्वात् किमासनंतेगरुडासनायेत्यादिवाक्यात् अतस्तथाभूतानामस्माकंभगवत्साक्षात्कारेतथानमनमेवास्त्वितिप्रार्थनयाएतावदेवप्रयोजनमित्युक्तंसर्वैरेवसाधनैः किंच ते तुभ्यमितिप्रत्यक्षतयानतुमह्यमितितस्मादिति इतःपरमाधिकंप्रयोजनंउद्देश्यंनास्तीति शास्त्रसंग्रहः किंच सात्वतामृषभायेति सात्प्रत्यययुक्तानांतदधीनवचनेसातिरितिसातिप्रत्ययःव्याकरणेविहितः आत्मसादिति तत्रसाधुकाःसात्वंतःकदाचिदपिनस्वतंत्राःकिंतुभगवदधीनाएवेति तेषामृषभः एवंभावेनभगवत्स्वामित्वमपिप्रयोजनं मानेनमाकेणैवस्वतःपर्यवसानं तदधीनत्वलक्षणोअधिकधर्मेउपपन्नेस्वसेवामपिकारयतीतिवंदनानंतरंदास्यंप्रयोजनमितिनिरूपितं येपुनर्योगादिनातंप्राप्स्यामइतिविचारयंति तेकुयोगिनः पृथिव्यामेवयोगिनइति नहिभूमावेवस्थिताः ब्रह्मांडात्परतःस्थितंवस्तुप्राप्नुवंति अयंचकुत्सितोयोगः कुत्सितंफलंभूमिंछायाश्चच्छेत् अतएवाणिमादयएवतत्फलत्वेननिरूपिताः योगस्तुस्वाधीनः भगवांश्चस्वाधीनः योगेश्वरश्च अतोयोगेव्यवस्थितमतीनांयस्यांदिशिभगवानस्तिसादिगपिदूरे साधनान्यपिततोऽपिदूरेनयंतीतिविशेषेणदूरेकाष्ठायस्येति अनेननान्यसाधनसाध्यंप्रयोजनमित्युक्तं सकृत्कुयोगित्वेऽपिउत्तरत्रदिव्यादियोगश्चेत्तदाप्राप्नुयादपि मुहुःकुयोगित्वेआशापिनास्तीत्यर्थः प्राप्त्याशाभावएवदूरकाष्ठात्वं मुहुःपदेनतेषांसाधनाभावःसूचितः अतोभक्त्यैकलभ्यत्वंसाधितमन्वयव्यतिरेकोक्त्या किंच निरस्तसाम्येति काचिद्भगवतःसिद्धिरस्तिराधस्शब्दवाच्या नताहशीसिद्धिःकचिदन्यत्रनवाततोप्याधिका तयासिद्ध्याभगवान्स्वगृहएवरमते तत्वाक्षरात्मकंब्रह्म रंस्यति स्वनिष्ठमेवरसंतत्संबंधात् अभिव्यक्तंकरोतीति एतावतास्वरूपस्थितिर्व्यतिरेकेणनान्यत्ररंस्यतीतिभगवदीयोरसस्तत्रैवप्राप्तव्यः गृहंचतस्यैवतत्साधनंचनिरस्तसाम्यातिशयासिद्धिः अतोऽन्येषांसर्वथातद्रसप्राप्तिर्दुर्लभागृहसेवकस्यतुसुलभेति सहिस्वगृहेतांनीत्वारंस्यतीति अनयाउपपत्त्याभक्त्यैकलभ्यत्वं स्वधामनीत्यनेनह्यन्यस्तत्रगंतुस्यातुयाशंकातीतिसूचितं अक्षरत्वादहेयत्वं निरंतररसप्रवाहात्नसायुज्यापेक्षा अतस्तादृशभक्त्यभावेकेवलंनमनंकर्तव्यमिति तादृशायनमइत्याह रंस्यतेनमइति एवंज्ञात्वानमनमपिप्रयोजनमितिशुकादीनांतावन्मात्रपर्यवसानंसूचितम् ॥ १४ ॥

एवंप्रेमभक्तिमतोनकिंचित्कर्तव्यत्वमित्युक्त्वावाह्यभक्तेःफलंनियमयन्नमस्यति यत्कीर्त्तनमिति संसारिणांवाह्यषड्विधभक्त्याततश्रवणंपापक्षयइत्यर्थः ईक्षणंपादसेवनसाध्यं अत्रपापक्षयस्यतारतम्यंनिरूपयितुंभिन्नःक्रमोनिरूपितः अत्रकीर्त्तनस्यस्वस्यान्येषांचसर्वपापनिवारकत्वात् श्रवणापेक्षयापिमहत्वंनिरूपयितुंप्रथमंनिरूपितंतदनुतस्यापिमूलभूतस्यतन्निर्वाहकस्यस्वात्ममात्रनिष्ठत्वेपिआध्यात्मिकपापनिराकरणात् अंतःकरणशोधकत्वेनस्मरणंनिरूपितम् एवंकीर्त्तनस्मरणाभ्यांप्रेमोद्गमेजातेयद्भगवतईक्षणंभगवदागमनेस्वगमनेनवा सानुभावाधिष्ठानस्यभगवत्प्रतिनिधित्वात्प्रीतेश्चालपत्वात् भगवच्चालनाशक्तौवहिस्तदीक्षणं अंतर्वाभावनया तद्दर्शनेनआधिदैविकपापनिवृत्तिः"यद्देवानांचक्षुष्यागोअस्ती"तिश्रुतौतत्पापंनिरूपितं तद्भगवद्दृष्टिविषयेतेषांक्रूरादृष्टिर्निवर्त्ततइतितद्दोषानिवृत्तिः तदनंतरंयद्वंदनंतद्भगवदीयापराधलक्षणदोषनिवर्त्तकं वस्तुतोहिजीवःभगवत्सेवकोभूत्वावहुकालंतत्सेवामकृत्वास्थितइतिस्वधर्मपरित्यागेनअधर्मोभवति तद्दर्शनानंतरवंदनेनैवनिवर्त्ततेतस्तदनंतरंभगवदीयानांमुखात्यद्भगवन्माहात्म्यश्रवणंतत्सर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञापकंसीततदज्ञानकृतंपापंमूलभूतमितिनिवर्त्ततेततोज्ञानादरेयेऽर्हणभगवतःअर्हणंपूजनंसत्कारइतियावत् तत्भगवन्मायारूपंतद्व्यामोहनरूपंवाफलमर्पणंनिवर्त्तयति तदर्हणंहिप्रकृतिरूपं अमन्य

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

त्वाभावात्तत्वेनानन्यपादिष्टं अनोभक्तिमार्गानिविष्टानामन्येषामपि एवंप्रकारेणाकरणात्तत्तत्पापानिवर्त्तकत्वेनस र्वेपापनिवृत्तिः फलंभवति। अतोभगवत्कीर्तिमूलत्वात्सर्वेषांभगवत्कीर्तिः सुमद्राभवति भद्राभद्रयोस्तुल्यत्वात् अभद्रनाशिकासुभद्राभवति प्रथमश्रवणांतुतदानीमंतः प्रविश्यालांडनंनभूतेभ्यः देहादिभ्यः पापनिवर्त्तनासमर्थमितिप्रथमंतन्नानिर्दिष्टं कीर्त्तनंतुतथात्वाभिर्दिष्टमितिविवेकः ॥ १५ ॥

एवंषड्विधभक्तेः षड्विधपापक्षयकर्तृत्वमुक्त्वाकीर्त्तेस्तावन्मात्रपर्यवसायित्वेमोक्षपर्यवसानाभावाच्छास्त्रविरोधः प्रसज्येतेतितस्यामुक्तिपर्यवसायित्वंप्रकारांतरेणावदति विचक्षणाइति अचतुराणामेषांषड्विधाभक्तिरुक्ता एवंषड्विधयाचातुर्येसंपन्नेपश्चाद्विचक्षणाः संतः भगवच्चरणारविंदएव अवसन्नाभवंति नततः पदार्थांतरेउपयुक्ताभवंति तदातत्रैवावसन्नाः उभयतः संगात्निवृत्ताभवंति अवसादोहिसंगानांशैथिल्यं युक्तमेव तत्रापिअंतःकरणेनभगवत्यवसादनात् अंतःकरणस्यैवउभयतः संगव्युदासः तदापश्चात्कर्षकानामभावात्भगवतासहगमनसामर्थ्यं भवति चरणेहिउपसन्नाश्चरणेनसहगंतुंसमर्थाभवंति अतोब्रह्मगतिंप्राप्नुवंति ब्रह्मणासहगतिः ब्रह्मणिवागतिः अक्षरस्यचरणत्वेगृहत्वेनात्दुभयमुपपद्यते अतोमार्गांतरेणापिएवंसाधनेनपूर्वंतुल्यताभवतीतिद्वयोरप्येकएवार्थइतिवक्ष्यमाणउपपन्नंभवति तस्याहिगतिर्ज्ञानरूपा अतएव ज्ञानस्यक्रियात्वंधात्वर्थत्वंचोपपद्यते ज्ञानस्यचक्रियात्वंभगवत्क्रियात्वेनभगवतःइंद्रियाभावाज्जन्याक्रियानसंभवति नित्यातुक्रियानप्रसिद्धा यागानांतुक्रियारूपेणभगवदाविर्भावात्पदार्थांतरवत्क्रियापिभवति भगवद्रूपंतदेजनित नैजतीत्यादितुविरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेनधर्मरूपेणविर्भूमरूपंप्रतिपादयति तस्मात्सच्चिदानंदवत्तनाक्रियास्वरूपभूताभवति अतोज्ञानमेवतेजःस्वभावंगच्छतीवप्रतिभातीतिस्मरणेनमनोगच्छतीतिवत् भगवतोज्ञानमेवक्रियारूपं तस्माद्भगवतोगतिंचैतन्यरूपांविदंति अलभ्यलाभवत्प्राप्नुवंति चिंतितन्मात्रेणतदात्मकत्वादितिप्रकारेण। अतएवमुख्यसिद्धांतात्फलेऽपिभेदः हियुक्तश्चायमर्थः यतःकीर्तिर्मुक्तेः पर्यवसायिनी गतक्लमाइति मार्गांतरेणापिज्ञानादिनाअक्षरोपासनया वा तदेवस्वरूपंप्राप्नुवंति तथापिक्लेशोधिकतरस्तेषामितिवाक्यात्क्लेशयुक्ताभवंति कीर्त्तनप्रणालिकयातुयेगच्छंतितेगतक्लमापवगच्छंतीति साधनांतराद्वैलक्षण्यम् अतएवकीर्तिपुरःसरंतन्नमस्यति सुभद्रश्रवसइति पूर्ववत् वाह्यभक्त्याप्येवमनुग्रहंकरोतीत्यादरेणनमनवीप्सोसोभयत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

कृपामाधुर्य्यमाह। भूयः पुनरपि नमः। सदृवृजिनच्छिदे रामकृष्णाद्यवतारैः स्वभक्तदुःखहन्त्रे। असतां पापिनाम् अभक्तराक्षसासुरादीनामपि स्वकर्त्तृकवधेन असम्भवाय सम्यग्भवदुःखनिवर्त्तकाय। खिलं निकृष्टं प्राकृतं सत्त्वम्, अखिलं प्रकृष्टम् अप्राकृतं सत्त्वं, शुद्धसत्त्वमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्य तस्मै। परमहंसानां भावः पारमहंस्यं तस्मिन् विषये य आश्रमः तत्र विशेषतोऽवस्थितानां भक्तिमिश्रज्ञानिनां शुद्धभक्तानाञ्च अनुमृग्यो यो ब्रह्मानन्दः प्रेमानन्दश्च तस्य तस्य दाशुषे दात्रे ॥ १३ ॥

ऐश्वर्य्यमाधुर्य्ययोः परिपूर्णत्वमाह। नमो नम इति वीप्सया निरन्तरमेव नम इत्यर्थः। ते तुभ्यम् इति युष्मत्पदप्रयोगेण साक्षात्कारात् स्वेष्टदेवत्वं ध्वनितम्। सात्वतां यादवविशेषाणाम् ऋषभाय देवकीनन्दनाय। सात्वतां भक्तानां पालकायेत्यर्थस्तु पूर्व्वश्लोके व्यञ्जित एव। कुयोगिनां भक्तिहीनानां विदूरा काष्ठा दिगपि यस्य तस्मै। न च त्वं दूरे वा गुप्तो वा वर्त्तसे इत्याह। निरस्तं साम्यमतिशयश्च यस्य यदपेक्षया अन्यस्य साम्यमतिशयश्च नास्ति तेन राधसा ऐश्वर्य्येण स्वधामनि मथुरामण्डले रंस्यते रममाणाय रमणोचितजनैः सहेत्यर्थतो गम्यम्। स्वधामनि कीदृशे ब्रह्मणि ब्रह्मस्वरूपे "तासां मध्ये साक्षाद्ब्रह्मगोपालपुरी हि" इति गोपालतापनीश्रुतेः। अत्र राधसेत्यैश्वर्य्यं रंस्यत इति माधुर्य्यम् ॥ १४ ॥

तत्प्राप्तिप्रतिवन्धकं कल्मषं तत्कीर्त्तनादिभिरेव नश्यतीत्याह यदिति। यदीक्षणं यत्प्रतिमावलोकनम्। सुभद्रं सुमङ्गलं श्रवो यशो यस्येति कीर्त्तिमाधुर्य्यमुक्तम् ॥ १५ ॥

वीतकल्मषा ज्ञानिनोऽपि यमेव भजन्तीत्याह विचक्षणा इति। उभयतः इह परत्र च। व्युदस्य निरस्य। अन्तरात्मनः अन्तःकरणस्य गतक्लमा इति अन्ये त्वभजन्तः श्रममेव लभन्ते श्रेयःसृतिं भक्तिमुदस्य इत्यादेः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

सतांसाधूनांवृजिनच्छिदेपापहंत्रे भूयःपुनश्चनमः अखिलंसम्पूर्णंसत्त्वमेवमूर्त्तिर्यस्यतस्मै पारमहंस्येपरमहंसानांमुनीनामाश्रमेव्यवस्थितानाम् अनुमृग्यंलब्धुमिष्टंनिजपादपद्मद्वयंतदाशुषेदात्रे ॥ १३ ॥

सात्वतांनिजोपासकानां ऋषभायपालकायकुयोगिनांकुत्सितयोगिनांविदूराकाष्ठादिग्यस्यतस्मैनिरस्तंसाम्यं अतिशयश्चयस्यतेनराधसातेजसोपलक्षितेस्वधामनिस्वेमहिम्निब्रह्मणिस्वस्मिन्रंस्यतेरममाणाय ॥ १४ ॥

अर्हणांपूजनम्सुभद्रंसुमंगलम् श्रवोयस्यतस्मै ॥ १५ ॥

विचक्षणाःविवेकिनःयस्यचरणयोरुपसादनादुपसत्तेरुपासनात् अन्तरात्मनःमनसःउभयतःइहामुत्रचसंगंव्युदस्यनिरस्यगतक्लमाः निवृत्तक्लेशाः ब्रह्मगतिंगम्यतेइतिगतिः ब्रह्मगतिस्तांविदंतिप्राप्नुवंति ॥ १६ ॥

भाषा टीका।

सत् पुरुषोंके वृजिनच्छिद और दुष्टोंके और असत् पुरुषों के अनुद्भवके हेतु अखिल सत्वमूर्ति, और परमहंस आश्रम में स्थित पुरुषोंको मुक्ति देनेवाले भगवानको फिर नमस्कार है ॥ १३

सात्वतों के ऋषभ, कुयोगियों को जिनकी काष्ठाभी दूरहै और न जिसके समान औरन अधिक ऐसे अपने तेजसे स्वधाम ब्रह्म में रमण करते हुए भगवान को नमोनमः ॥ १४ ॥

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमङ्गलाः ।
क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमो नमः ॥ १७ ॥
किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुल्कसा आभीरकङ्का यवनाः शकादयः ।
येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रया शुध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥ १८ ॥
स एष आत्मात्मवतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्म्ममयस्तपोमयः ।
गतव्यलीकैरजशङ्करादिभिर्वितर्क्यलिङ्गो भगवान् प्रसीदताम् ॥ १९ ॥
श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिर्धियां पतिर्लोकपतिर्धरापतिः ।
पतिर्गतिश्चान्धकवृष्णिसात्वतां प्रसीदतां मे भगवान् सतां पतिः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिनका कीर्त्तन जिनका श्रवण जिनका दर्शन जिनका वंदन जिनका स्मरण जिनका पूजन शीघ्रही लोकके कल्मषको विनाश करता है उन सुभद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १५ ॥

विचक्षणजन जिनके चरणों के उपसादन से अन्तरात्मा का ऐहिक और पारत्रिक संगछोडकर गतक्लम होकर ब्रह्मगति प्राप्त होते हैं उन सुभद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

भक्तिशून्यानां सर्व्वसाधनवैफल्यं दर्शयन् नमति तपस्विन इति । मनस्विनः योगिनः । सुमङ्गलाः सदाचाराः । यस्मिन् तपआद्यर्पणं विना । सुभद्रश्रवसे इति । अस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥

भक्तेः परमशुद्धिहेतुत्वं दर्शयन्नाह । किरातादयो ये पापजातयः अन्ये च ये कर्म्मतः पापरूपाः यदपाश्रया भागवताः तदाश्रयाः सन्तः शुध्यन्ति । असम्भावनाशङ्कां परिहरति प्रभविष्णवे प्रभवनशीलायेति ॥ १८ ॥

सर्व्वोपास्यत्वमनुस्मरन् प्रार्थयते । स एष आत्मवतां धीराणाम् आत्मा आत्मत्वेनोपास्य इत्यर्थः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वं विवक्षितम् । गतव्यलीकैः निष्कपटैर्भक्तैः वितर्क्यम् अत्याश्चर्य्येण वीक्षणीयं लिङ्गं मूर्त्तिर्यस्य सः प्रसीदतु ॥ १९ ॥

सर्व्वपालकत्वमनुस्मरन्नाह श्रिय इति । पतिः सर्व्वापत्सु रक्षकः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

किरातेति । शवरात् पर्णशवरीजाताः किराताः आटविकाः । वैदेहकात् पुल्कसीजाताः हूणाः । वैश्यात् ब्राह्मणीजातो वैदेहकः । वैदेहकपुत्रा आन्ध्राः पुतिस्वाः अज्ञातविप्रादिभाषाः मधुपायिनः । निष्ठ्यात् किरातीजाताः पुलिन्दाः व्यभिचाराज्ञातश्चोरस्तस्माज्जाता वा । शूद्रात् ब्राह्मणीजातश्चाण्डालस्तस्माज्जाताः पुल्कसाः । ब्राह्मणाद्वैश्यायां जातोऽम्बष्ठः ब्राह्मणात् तस्याम्बष्ठस्य कन्यायां जाता आभीराः । कङ्काः कर्परा । नृपाद्वैश्यायां जाता यवनाः श्मश्रुलाः । शकास्तुरुष्कविशेषाः । ढोम्बुकुरुविन्दपुतिस्वपूर्व्वा आदिशब्दगृहीताः । तथा चानुक्तैः सह चतुःषष्टिजातयः । तथा चोक्तम्—ब्राह्मणस्य त्रयः पुत्रा वर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः । शूद्रस्य च त्रयः पुत्रास्तेष्वेव प्रतिलोमजाः ॥ त्रयस्त्रयः क्षत्रविशोः प्रतिलोमानुलोमजाः । एते द्वादश वर्णानां पुत्रा एकैकशस्तु ते ॥ चातुर्व्वर्ण्ये प्रसूयन्ते चतुरश्चतुरः सुतान् । ते चत्वारिंशदष्टौ च पूर्व्वैर्द्वादशभिः सह ॥ ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्च चतुःषष्टिर्हि जातयः ते सर्व्वे दस्यवो दोषैश्चौर्य्याद्यैः सद्वहिष्कृताः ॥ इति जातिविवेकाभिधाने । इति विजयध्वजः ॥ १८—२३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

भक्तिशून्यानांसर्वाण्यपिसाधनानिनिष्फलानीत्याह तपस्विनइति तपस्विनः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनिष्ठाः मनस्विनः मनआदीन्द्रिय निग्रहपरा- मंत्रविदःमंत्रजापपराः सुमंगलाःसदाचारपराः एतेसर्वेतपआदियदर्पणंयस्मिन् भगवतिसमर्पणंयदुपासनांगत्वेनानुष्ठानं-विनेतियावत् क्षेमंततत्तपआदेःपरमफलंनविंदंतिनलंभंते यद्यपियत्किंचिद्दुरितनिवृत्त्यादिरूपंफलमाप्नुवंतितथापिनाक्षय्यंफलमाप्नुवंति भक्तियोगांगत्वेनतपआदिकुर्वाणास्तुनिरतिशयंफलंप्राप्नुवंतीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

किंवक्तव्यंभागवताआत्मानंविशोध्यब्रह्मप्राप्नुवंतीतिभागवताश्रिताहीनजातीयाअपिप्राप्नुवंतीत्याह किरातेति किरातादयोहीनजातयः अन्येचयेपापाःपापजातयः यदुपाश्रयाश्रयाः यंपरमपुरुषमुपाश्रितायदुपाश्रयाभागवतास्तदाश्रयाभागवताश्रिताःशुद्ध्यंति असंभावनाशंकांपरिहरति प्रभविष्णवेप्रभवनशीलायपूर्वोक्ततपआदीनांफलप्रदायेत्यर्थः अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेतिभगवद्वचनात्सर्वकर्मफलप्रदत्वेनसर्वसाधनानांतत्समर्पणमेवयुक्तमितिभावः ॥ १८ ॥

एतदेवोपपादयतिसइति सप्रसिद्धएषः आत्मापरमात्माआत्मवतांकेवलयोगनिष्ठानामधीश्वरःयोगफलप्रदःत्रयीमयःपूर्वभागोक्तकर्माराध्यस्तत्फलप्रदइत्यर्थः धर्ममयःस्मार्तदानादिधर्माराध्यःतत्फलदइत्यर्थः तपोमयउपनिषद्भागोक्तोपासनात्मकज्ञानमयः तदुज्ञानप्राचुर्यंवेद्यस्तत्फलदइत्यर्थः तत्तद्देवतानांतत्तत्फलदातृत्वश्रवणात्कथंतस्यैवसर्वकर्माराध्यत्वमित्यतआह गतव्यलीकैर्गतदोषैरजशंकरादिभिर्ब्रह्मरुद्रादि

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

मिर्वितर्क्यलिंगः निश्चेतुमशक्यं लिंगं लक्षणं चिह्नं यस्य सः ब्रह्मादयोऽपि यदीयं लक्षणं वितर्कयंति तथाभूतः तेषामप्यंतरात्मत्वेनउपास्य एव ततत्तद्रूपादिरूपेण फलदइतिहृदयं एवंविधभगवत्प्रसादं स्वस्य प्रार्थयति भगवानिति अनेन देवताविशेषश्च विवक्षितः ॥ १९ ॥

सर्वपालकत्वं प्रभोः स्मरन्नाह श्रियइति श्रियः लक्ष्म्याः पतिर्भर्त्तेत्यर्थः यज्ञपतिः वैदिककर्ममर्यादापालकः प्रजापतिः ब्रह्मस्तंबपर्यंतप्रजापालकः धियांध्यानानां उपासनानांपतिस्तन्मर्यादापालकः यज्ञपतिर्धियांपतिरितिभागद्वयाभिप्रायेणोक्तं लोकपतिः समस्तभुवनानांतदंतर्गतानांचपालकाभिप्रायेणलोकपतिःप्रजापतिरितिचोक्तं धरापतिः भूर्लोकपालकः धरायाः लोकांतर्गतत्वेऽप्यधर्मबाहुल्यात्पृथगुक्तिः रामकृष्णादिरूपेण भूर्लोकेऽवतीर्यदुष्कृतविनाशं कुर्वन्विशेषेण मर्यादापालकइत्यर्थः अवतारप्रयोजनमाह पतिरिति अंधकादयोयादवप्रभेदाः तेषामक्रूरोद्धवादीनांपतिर्गतिश्च पालकः प्राप्यश्च पतिर्गतिश्चेत्युभयोपादानेनसाधुपरित्राणमेवावतारकृत्यं दुष्कृतविनाशनंत्वानुषंगिकमिति व्यंजितं नकेवलंस्वकुलीनानामेवसतांपतिः किंत्वन्येषामपिसतामित्याह सतांपतिः गतिश्चेत्यनुषज्जते एवंविधोभगवान्ममप्रसीदतु ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सज्जनसेवाया अप्येतादृशमाहात्म्यं किमुत भगवत्सेवाया इतिभावेनतन्माहिमा । विशिष्टनमति किरातेति किरातादयोयेऽन्येपापास्तेसर्वे यदपाश्रयाश्रयाच्छुध्यंतीत्यन्वयः यस्मादन्यआश्रयोनास्तियेषांतेयदपाश्रया विप्रादयस्तेषामाश्रयात्सेवालक्षणात्शुध्यंतिविपापाभवंतीत्यर्थः शवरात्पर्णशवरीजाताः किराताः आटविकाः वैदेहात्पुलकसीजाताहूणाः । वैश्यात्ब्राह्मणीजातोवैदेहकः वैदेहकपुत्राआंध्राः पुलिंदा अज्ञातविप्रादिभाषा मधुपायिनः । निषधात्किरातीजाताःपुलिंदाः व्यभिचाराज्जातश्चौरस्तस्माज्जातावा शूद्राद्ब्राह्मणीजातश्चांडालस्तस्माज्जाताः पुलकसाः ब्राह्मणाद्वैश्यांजातोऽवष्ठः ब्राह्मणात्तस्यांबष्ठस्यकन्यायांजाताआभीराः कंकाः कर्पराः नृपाद्वैश्यांजातायवनाः इमश्रुलाः शकास्तुरुष्कविशेषाः डांबुकुरुविदपूतिवपूर्वाआदिशब्दगृहीताः तथाचानुक्तैः सहचतुःषष्टिजातयस्तथाचोक्तं ब्राह्मणस्यत्रयः पुत्रावर्णास्त्रिष्वनुलोमजाः शूद्रस्यचत्रयः पुत्रास्तेष्वेवप्रतिलोमजाः त्रयस्त्रयः क्षत्रविशोः प्रतिलोमानुलोमजाः एतेद्वादशवर्णानांपुत्राएकैकशस्तुते चातुर्वर्ण्यप्रसूयंतेचतुरश्चतुरः सुतान् तेचत्वारिंशदष्टौचपूर्वैर्द्वादशभिः सह ब्राह्मणाद्यैश्चतुर्भिश्चचतुःषष्टिर्हिजातयः तेरूवैदस्यवोदोषैः र्याद्यैः रुद्धाहिष्कृताइति जातिविवेकाभिधाने अन्येपापाब्रह्महत्यादिकर्तारः तस्मैप्रभविष्णवे प्रभवनशीलायनमइत्यन्वयः ॥ १८ ॥

यएवंविधमहिमत्वेनप्रसिद्धः सएषआत्मापरमात्माभगवान्प्रसीदतामित्यन्वयः किंविशिष्टः । आत्मवतांभक्त्याऽपरोक्षीकृतपरमात्मतत्त्वानांमुक्तानां प्रशंसायांमतुबिति प्रशस्तमनसांज्ञानिनांवाऽधीश्वरः वेदधर्मतपोनुसारिणांपुंसांवशगत्वात्त्रयीमयोधर्ममयस्तपोमयइत्यनेनभक्तवात्सल्यंदर्शितं तदुक्तं वेदानुसारिवशगः स्वेच्छयेति तत्रप्रमाणमाह गतेति व्यलीकंत्वप्रियेऽनृतइत्यभिधानात् गतव्यलीकैरजशंकरादिभिर्ब्रह्मशिवादिभिर्वितर्क्यविशेषेणानुमेयंलिंगंजगज्जन्मादिलक्षणंयस्यसतथोक्तः ॥ १९ ॥

चित्तीकृततत्तदभीष्टसिद्धयेतत्तद्गुणविशिष्टस्यहरेः प्रसादंप्रार्थयते श्रियःपतिरिति श्रीधरयोःपतित्वकथनेनसर्वाधिपत्येसिद्धेऽपितदर्वान्तरदेवतानामाधिपत्यंनिवारयति वेदादिवाङ्मात्राभिमानित्वेनश्रीप्रसादोऽपिप्रार्थनीयइत्यभिप्रायेणश्रियःपतिरितीतरविशेषणान्येवमनुसंधेयानीति बहुजनाश्रयत्वेनक्षमागुणनिधित्वेनस्थिरायाधरायाःपतिः । मनआदीन्द्रियव्यापारसाध्यस्यदेहांतरभोग्यफलस्ययज्ञकर्मणःफलदातृत्वेनतत्फलपालकः फलपालनंकिमर्थमित्यतआह प्रजापतिरिति कर्मण्यधिकृतस्यजनस्यजीवनहेतुत्वेनपतिः प्रजातुजनपुत्रयोरिति प्रजापतिशब्दवाच्यत्वंमुख्यमस्येतिवा प्रवृत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वेनसंभवात्तदर्थंधियांपतिरिति लोकपतिरित्यनेनपुरंदरादीनांतत्पतित्वंनिवारयति पतिर्गतिश्चेत्यादिनाभक्तवात्सल्यातिशयत्वंदर्शयति निरपेक्षत्वेनसतांस्वामित्वापेक्षानास्तीतिशंकांनिवारयति सतांपतिः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भक्ताश्रितानां पापजीवानामपि परमशुद्धौ हेतुत्वं दर्शयन्नाह किरातेति । अत्र यदपाश्रयाश्रयत्वं व्यवहारेच्छयैव । परमार्थेच्छुत्वे तु पूर्वेषामपि भगवदपाश्रयाणां तत्पूर्वं भक्तान्तराश्रयत्वं विद्यत एवेति न विशेषः स्यात् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षवत् स्फुरणात् स एष इत्युक्तम् । त्रयीमयः कर्म्मकाण्डोपास्यः । धर्म्ममयः मन्वादिधर्म्मशास्त्रोपास्यः । तपोमयः उपासनाकाण्डोपास्यः । गतव्यलीकैः प्रोज्झितकैतवैः मोक्षपर्य्यन्तकामनाशून्यैः परमभक्तैः ॥ १९ ॥

तदेवं निजोपास्यविशेषं रहस्यत्वेनाभिव्यज्य परमप्रेमावेशेनैव प्रकटं व्यञ्जयन्नाह । श्रियः सर्व्वसम्पदधिष्ठात्र्याः पतिः स्वामी । अतः यज्ञानां सर्व्वश्रेयःसाधनानां च पतिः फलदाता । अतः प्रजानां सर्व्वासामेव पतिरीश्वरः । यतो धियां पतिः तासामन्तर्यामी च । ततस्ततश्च तासां ये लोका भोग्यभुवनानि तेषामपि पतिर्भोक्ता । य एव च धरापतिः कृपयाऽवतीर्य्य धरापतित्वलीलाञ्च व्यञ्जितवानित्यर्थः । कोऽसौ इत्यपेक्षायामाह पतिरिति । पतिः पालकः गतिः नित्याश्रयश्च । तत्र प्रमाणमाह । सतां तदनुभाविनां पतिः आश्रय इति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंज्ञानभक्तिमार्गौसम्यगुपपाद्य कर्ममार्गेऽपिभजनावश्यकतांवदन्तेषांस्वरूपसंदेहंवारयति तपस्विनइति यशस्विनः कूपारामादिकर्तारः मंत्रविदोमंत्रोपासका याज्ञिकावा सुमंगलाः सदाचाराः एतेहिकर्ममार्गेषड्विधाउक्ताः तपोहिसंतापात्मकंतत्तुपाकवत्साधनपर्यवसायिनसुखंप्रयच्छति नहिदर्शादयोऽक्लिष्टान्सुखंप्रयच्छंति विहितत्वात्फलदानेऽपिदातुः संबंधाभावात् आज्ञामात्रेणतथाकरणेऽपिस्वात्मसमर्पकत्वेनैव तद्विधानाभिप्रायात् अदृष्टद्वाराफलजननेमानाभावात् कर्षयंत शरीरस्थभूतग्राममितिबाधश्रवणात् मस्तएवपृथग्विधानादिति हेतुव्यपदेशात् परं परासत्वनाम्नोमानाभावात् भगवत्क्रीडांपरिकल्प्य संपादयंतदेहंभगवद्योग्यंकरोति यत्तुभगवान्सर्वात्मकः क्लेशंदृष्ट्वा फलंप्रयच्छति अन्यक्लेशनिवृत्त्यर्थंवा तत्क्लेशात्मकं नहिभगवतादत्तस्पर्द्धासूयादिसहितंभवितुमर्हति एवंबहूनांभागिनांस्वयमन्येभ्यःप्रयच्छन्नशेषेणचतुर्थांशेनवत् अवशिष्टानिशोधयति दत्तइत्यस्यतुनानाविधयोगसंभवाच्च फलसाधकत्वंनिश्चितम् अतोभगवत्कृतंव्यतच्छोधनं क्रियायाःपर्यवसानात् तदस्म

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

पंशोख्यातंऽयेचौर्यापत्तेःसुतरांनक्षेमप्राप्तिः कूपारामादिष्वपिविश्रामजनकत्वेनभगवच्छिर्कीर्षितकरणात्दानवदेवतस्यनिर्णयः मनस्विनस्तुयोगिनएवतेक्रुयोगिविचारेशैवविचारिताः सर्वेषामेवनिरोधेनतत्तदधिष्ठातृदेवद्रोहोभवत्येव भगवत्समर्पणेतुतद्वचनेनतदुक्तमेवकृतमितिनकोऽपिदोषःसंभवति धर्ममार्गेऽपिधर्मःक्षरतितत्कीर्त्तनादित्यादिनानाशसंभवात्समर्पणंयुक्तं लोकेऽपिमहाराजसमर्प्पणादौभोगोवाकालनाशोवा संभवति भगवदीयानांकालनाशाभावात्भगवद्भोगेपुनस्तदीयत्वंवाप्रसादोवाभविष्यतीतिपूर्ववद्वेदज्ञानमार्गेभक्तिमार्गेवाप्रवेशोभविष्यतीति सुभद्रश्रवसइत्युक्तं मार्गत्रयस्थाअपिभगवदीयाइतिभगवत्कीर्त्तिः अन्येषांतुतत्रप्रवेशाभावात् आदरणाधीप्सयानमनं एवंसाक्षाद्भगवत्संबंधिनांभगवत्प्रवेशप्रकारमुक्त्वासाक्षात्संबंधरहितानामपितत्प्रवेशनेप्रकारमाहतृतीयगतिव्यावृत्त्यर्थं तद्वक्ष्यतिभगवान् उदासीनोऽरिवद्वर्ज्यइति तद्भगवद्वाश्रिताभगवदीयाश्रितावाएकत्र अन्येद्वितीयकोटावितिनिर्द्धारोभवतिततआह ॥ १७ ॥

किरातेति किरातादयस्तत्तद्देशगिरिवासिनोऽन्त्यजाः जातितःकार्यतश्चदुष्टाःभक्तसमाश्रयणमात्रेणशुद्धाभवंतीति भक्ताइवभगवत्सेवायाग्याभवंति अन्येऽपिपापाःप्रायश्चित्तानाधिकृताअपि एतेनविविभागगणिताः अष्टदिङ्मध्यविवक्षया भक्तद्वाराअपिमाहात्म्यात्प्रभाविष्णुत्वं अपपरीवर्जनइतिज्ञापनात्अपोपसर्गः अतिशयार्थेऽपिवर्तते व्याप्त्यर्थेवा परितइत्यर्थेवा तेनविश्वाधारत्वेनदुष्टानामपिदैत्यादीनांतदाश्रयत्वं निवारितं एवंस्वरूपतःप्रमाणतश्चसर्वसंदेहवारणंकृत्वाफलतःसाधनतश्चतस्यमाहात्म्यमाह ॥ १८ ॥

सएषइति तत्रप्रथमंसाधननिर्द्धारमाह प्रसीदतामिति साधनंभगवत्प्रसादएवफलंसएवउभयोरेषविनिश्चयः तदाहभगवान्प्रसीदतामिति अन्यत्रसाधनंप्रसादोपक्षीणं लोकद्वारानुभवद्वाराचसर्वाणिशास्त्राणिप्रवृत्तानि वेदस्यापितत्परत्वेनार्थोनिरूप्यते तत्रअधिकारीप्रमाणंचसंतश्चप्रीतिहेतवः एतेप्यापाततःप्रोक्तास्तस्मात्संप्रार्थनंवरं संप्रार्थनेहिसुमहान्साधनंफलमेववा कायादिभिःकरोत्येवतस्मात्साधननिश्चयः तत्राधिकारिणोद्विविधाः येहिभगवत्प्रसादयोग्याः तेआत्मवंतः आत्मशब्देनहिअंतःकरणंआत्माच तत्रतेषामात्मत्वेनायंप्रकाशते येपुनरंतःकरणवंतः यथासुखमंतःकरणंकर्त्तुंसंभवंति तेषामधीश्वरः स्वामी अंतःकरणप्रेरकोवा स्वसेवांवाकारयति तद्योग्यंवाकरोतीति प्रमाणंचत्रिविधं श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यं तत्रप्राधान्येनवेदइति तेनापियज्ञःप्रतिपादितइति यज्ञप्रतिपादकत्वेनत्रयीप्रमाणं स्मृतीनांतुधर्मप्रतिपादकत्वेन तत्रार्थस्यैवप्राधान्यात्धर्मप्रयोगः पुराणंतुतपःप्रतिपादकं थार्थंतीहिफलानिनिरूयतितपसैवतानिनिरूपयति तत्रितयरूपोऽपिभगवानेव अर्थतत्वरूपतश्च ततःकिमधिकारेणकिंवाप्रमाणेन उभयोरपिफलकोटावेवप्रवेशात् सतामाश्रयणेऽपितथा यतः अजशंकरादिभिरपि वितर्क्यमेवलिंगंयस्य सतांहिपराकाष्ठाब्रह्मावामहादेवोवा तच्छिष्यास्तत्पुत्राश्चान्येतैरपिविशेषेणातर्क्यमेवलिंगंयस्य नत्विदमिष्टतयाज्ञेयं तर्कितुंहिभवतिनभवतिच तेऽपिस्वस्यमाहात्म्यमेवदृष्ट्वाभगवत्कृपयातज्जानितामितिभगवत्साक्षात्कारेणचतत्स्वरूपप्रसादयोर्निर्णयंकल्पयंति एताहशोहिभगवान्एवंप्रसन्नोभवतीति तत्रप्रमाणेनानाप्रकारेणनिरूपणात्लोकतश्चतथाप्रतीतेः नतावन्मात्रतेतिनिश्चीयते तेतुशब्दात्प्रत्यक्षंवलीयइतिविशेषेणतर्कयंति तस्मादेवमवगम्यतेभगवानेवप्रसादंप्रार्थनीयः नान्यज्ञान्योपि तस्मात्प्रार्थनायांसंभवत्यांनान्यत्कर्त्तव्यमिति सिद्धं यदिप्रार्थनायांभगवान्क्रुध्येत् लोकेहिअनधिकारीप्रार्थयन्क्रोधमुत्पादयति यद्यपिप्रसादस्यसाधारणयात्अन्यस्याप्रार्थितत्वात्क्रोधोनसंभवति तथापिसामान्येऽप्यनधिकारिणांप्रतितद्भवत्येव अतस्तन्निर्णयार्थंप्रार्थनायोग्यंरूपमाह ॥ १९ ॥

श्रियःपतिरिति पतिःप्रार्थनीयइत्यविवादंक्रुध्यतुमावातद्येषांपतिःतैःप्रार्थनीयः तत्रप्रथमंषड्विधानांपतित्वंनिरूपयति प्रथमंभगवान्लक्ष्मीपतिः ततोलक्ष्म्यंशैःस्त्रीभिः प्रार्थितोनक्रुध्यति अनेनस्नेहमार्गानुवर्त्तिभिरन्यैरपिप्रार्थितोनक्रुध्यति एवंयज्ञपतिः यज्ञपुरुषैःप्रार्थितोनक्रुध्यति अतएवयज्ञेयत्कामयतेइति वहुधावचनंभगत्पतित्वज्ञापकं किंच प्रजापतिः येकेवलंलौकिकाःप्रजामात्ररूपाः प्रकर्षेणजातावा तेषांपतिः साधारणैरपिप्रार्थ्यः अल्पविशेषैरपि किंच धियांपतिः येकेचित्कामपिबुद्धिंजानंतिक्रियायांज्ञानेवा शब्दार्थतोवा तैरपिप्रार्थनीयः किंच लोकपतिः स्वर्गादिलोकानांपतिः अतस्तद्गतैरपिप्रार्थनीयःततोधरायाश्चपतिःअतोभूमिस्थैरपिप्रार्थनीयःस्त्रीभिश्चयाज्ञिकैर्लोकैर्बुद्धिमद्भिरस्थिरैःक्वचित् असाधनैरपिद्वेतैःप्रार्थनीयोहरिःपतिः किंच अंधकवृष्णिसात्वतांपतिर्गतिश्च पूर्वंभगवत्प्रार्थनायोग्यतानिरूपिता इदानींफलमुखतानिरूप्यते पतिःफलं गतिःस्वनिष्ठंसाधनं तच्चेत्फलंस्वनिष्ठत्वेसातिसाधनतांभजेत तदाफलोपभोगोभवति नहिस्वसुखेदूरस्थःअसाधनंवास्वतंत्रोवातस्यांक्रियायांहेतुर्भवति तद्भगवान्यादवैःप्रार्थितःपतिःसन्तेषांक्रियारूपोऽपिजातः अतोअनेनयावत्कर्त्तुंशक्यतेतावत्तेषांभवति अतःफलमुखपतित्वमत्रसिद्धमितिक्रोधसंभावनाऽपिदूरे चकारात्क्रियासाध्यरूपश्च त्रिविधादियादवागणिताः तामसराजससात्विकपुरुषभजनीयत्वंनिरूपयितुं किंच यत्रगुणव्याप्तैरपिभगवान्प्राप्यतेप्रार्थ्यतेच तत्रास्मदादीनांकाचिंतेतिप्रसीदतांमइत्याह मह्यंप्रसीदतामिति किंच सतामयंपतिः येभगवत्येवसंतिगुणेषुप्रविष्टाः गुणद्वाराभगवदाश्रयाःतेषांतुपतिरेव अन्यान्प्रत्यौपचारिकंपतित्वं युक्त्याशास्त्रेणचसतामेवपतिः अतोऽपि मह्यंप्रसीदतामितिभावः ननुभगवद्गुणेषुपृष्टेषुतत्कथनंपरित्यज्यभगवत्प्रार्थनाकुत्रोपयुज्यते तत्राह ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिना।

किं वहुना भक्तिं विना महात्मानोऽपि विफलसाधना विगीता एव भवन्तीत्याह। तपस्विनः ज्ञानिनः। दानपराः कर्म्मिणः। यशस्विनः कर्म्मिविशेषाः अश्वमेधादिकर्त्तारः। मनस्विनः योगिनः। मन्त्रविदः आगमीयाः। सुमङ्गलाः सदाचाराः। सुभद्रश्रवसे इति। अस्यावृत्तिर्यशःश्रवणादेः प्राधान्यज्ञापनाय ॥ १७ ॥

भक्तिगन्धेनापि केवलेन युक्ताश्चेत् पापात्मानो विगीता अपि कृतार्था भवन्तीत्याह। किरातादयो ये जातित एव पापाः अन्ये च ये कर्म्मत एव पापाः ते च शुध्यन्ति। यदपाश्रया वैष्णवा एव गुरुत्वेनाश्रयाः येषां ते तथाभूताः सन्तः इति सद्गुरुचरणाश्रयमात्रेणैव जातिकर्म्मभ्यां सकाशात् पापिनः शुध्यन्तीति प्रारब्धाप्रारब्धपापनाशकत्वं भक्तेर्व्यञ्जितम्। तथाहि किरातादीनामशुद्धौ दुर्जातिरेवकारणम् दुर्जात्यारम्भकं यत् पापं तत्प्रारब्धमेव। शुध्यन्तीति शुद्ध्यन्यथानुपपत्त्या दुर्जातित्वनाशो दुर्जातित्वस्य नाशान्यथाऽनुपपत्त्या च प्रारब्धपापनाशोऽवगम्यत एव। तथापि ते तज्जातित्वेन यदाख्यायन्ते तत् व्यवहारत एव, न तु तत् परमार्थत इति ज्ञेयम्। अर्च्चे विष्णौ शिलाधीर्गुरुषु नरमतिर्वैष्णवे जातिबुद्धिः इति तेषु जातिबुद्धेर्निषेधात्। तथाऽत्र तादृशदुर्जातयोऽपि भक्तिमुपदेष्टव्या इति विधिश्च प्राप्तः। वक्ष्यते चैका-

यदङ्घ्र्यभिध्यानसमाधिधौतया धियाऽनुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥ २१ ॥
प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सतीं स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥ २२ ॥
भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुर्निर्म्माय शेते यदमूषु पूरुषः ।
भुङ्क्ते गुणान् षोड़श षोड़शात्मकः सोऽलङ्कृषीष्टाखिलविद्वचांसि मे ॥ २३ ॥
नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।
पपुर्ज्ञानमयं सौम्या यन्मुखाम्बुरुहासवम् ॥ २४ ॥
एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद् यदाह हरिरात्मनः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे पुरुषसंस्थानुवर्णनं नाम
चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

दशे—स्त्रियः शूद्रादयश्चापि तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् इत्यत्रादिपदेन दुर्जातय एव लभ्यन्ते । अत्रासम्भावनादिसर्व्वाक्षेपपरिहारार्थमाह प्रभविष्णवे इति । एषाप्येका भगवतः प्रभुता स्वाभाविकी नात्र युक्तिर्योजनीयेति भावः ॥ १८ ॥

एवं श्लोकद्वयेन व्यतिरेकान्वयाभ्यां भक्तिमतामेव सर्व्वोत्कर्षमभिव्यज्य परेषामप्ययमेव प्रतिस्वार्थसिद्धये उपास्य इत्याह । सः प्रसिद्धःएषः अधीश्वरः आत्मवतां ज्ञानिनां योगिनाञ्च आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः । त्रयीमयत्वादिविशेषणैस्तत्तन्मार्गेणोपास्यत्वम् । न च कैरप्येष ज्ञातुं शक्य इत्याह । गतव्यलीकैः निष्कपटैः वितर्क्यमेव न तु निश्चयेन ज्ञातुं शक्यं लिङ्गं लक्षणमपि किमुत लिङ्गगम्यं स्वरूपं यस्य सः । सकपटानामात्मवादिनां का वार्त्तेति भावः ॥ १९ ॥

सर्व्वपालकत्वमाह श्रिय इति । तत्रापि विशेषमाह पतिः गतिश्च प्राप्यश्च अप्रकटप्रकाशे सः यादवरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

तपस्विनः कृच्छ्रादितपोनिष्ठाः दानपरायज्ञादिमिषेणसर्वस्वत्यागिनः यशस्विनः यशोऽर्थेशुभकारिणः मनस्विनः निर्जितकरणाः मंत्रविदः मंत्रार्थज्ञानपूर्वकतज्जपपराः सुमंगलाः सदाचारपराः । यद्यस्मिन् तप आद्यर्पणंविनाक्षेमंतपआदेः फलंनविंदंतिनप्राप्नुवंति॥१७॥

यस्योपाश्रयाः भागवतास्तदाश्रयाः सन्तः किरातादयोयेपापाः पापजातयः अन्येचयेकर्मतः पापास्तेशुद्ध्यंति तस्मैप्रभविष्णवे प्रभवनशीलायनमः ॥ १८ ॥

सएषअधीश्वरः एषसर्वेश्वरः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः भगवान् प्रसीदताम् कथंभूतः गतव्यलीकैर्गतदोषैः ब्रह्म-शिवादिभिः वितर्क्य उपासनार्थंलिंगंचिन्हंयस्यसः एतदग्रेस्फुटीभविष्यति पुनः कथंभूतः त्रयीमयः तपोमयश्च केवलाश्रमधर्माराध्यः तत्तदाश्रमधर्मफलदइत्यर्थः तत्रत्रयीमयइत्यनेनत्रयीप्रोक्ताग्निहोत्रादिगृहस्थधर्मेण धर्ममयइत्यनेनब्रह्मचारिधर्मेण तपोमयइत्यनेनाश्रमद्वयधर्म-स्यतपः प्रधानत्वात्तेनच आराध्यः तेषुयेज्ञानभक्तिसम्पन्नास्तान् प्रतिविशेषमाह आत्मात्मवतामिति आत्माश्रीभगवानुपास्यतयाविद्यतेयेषां तेषां महताम् आत्मा आश्रयः ॥ १९ ॥

पतिः पालकः गतिः सर्वापत्सुरक्षकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

तपस्वी दानपर यशस्वी मनस्वी मंत्रवाले सुमंगल ये सब जिनके अर्पणविना क्षेमको नहीं प्राप्त होतेहैं उन सुभद्रश्रवा भगवान को नमोनमः ॥ १७ ॥

किरात हूण अन्ध पुलिंद पुकस आभीर कंक यवन खस औरभी पापजाति सब जिनके भक्तों के आश्रय से शुद्ध होजाते हैं उन प्रभविष्णु भगवान को नमस्कार है ॥ १८ ॥

वह आत्मज्ञानियों का आत्मा अधीश्वर त्रयीमय धर्ममय तपोमय और गतव्यलीक (निष्कपट) अज, शंकर, आदि देवता के वितर्क्य लिंग भगवान प्रसन्न होओ ॥ १९ ॥

श्रियःपति यज्ञपति प्रजापति बुद्धिके पति लोकपति धरापति अन्धक वृष्णि और सात्वतों के पति और गति सत पुरुषों के पति भगवान मुझपर प्रसन्न होय ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ज्ञान प्रदत्वमनुस्मरन्नाह यदिति द्वाभ्याम् । यस्याङ्घ्रयोरभिध्यानमेव समाधिस्तेन धौतया शोधितया । यथारुचं रुच्यनुसारेण सगुणनिर्गुणादिभेदैः यद्वा रुक् वक्तृप्रतिभा यथामतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च पुरा कल्पादौ अजस्य हृदि सतीं सृष्टिविषयां स्मृतिं वितन्वता येन प्रचोदिता सती सरस्वती तस्य मुखतः किल प्रादुर्भूता स्वानि लक्षणानि शिक्षाद्युक्तानि यस्याः सा । ऋषीणां ज्ञानप्रदानाम् ऋषभः श्रेष्ठः ॥ २२ ॥

इदानीं स्ववचसः श्रोतृजनाह्लादिनीं शृङ्गारकरुणादिशोभां प्रार्थयते भूतैरिति । स मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट अलङ्करोतु । अन्यस्य वचसामन्येनालङ्कारासम्भवमाशङ्क्य तस्यान्तर्यामितामाविष्करोति । यो महद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पूर्षु अन्तर्यामितया शेते वसति । अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यत् यस्मात् पूरुष इति । अतएव यः एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतरूपाणि षोडश गुणान् कलाः भुङ्क्ते प्रकाशयति पालयतीति वा । तदा त्वात्मनेपदमार्षम् । तत्र हेतुः यतः षोडशानामात्मा चेतयिता स्वार्थे कः । न त्वत्र जीवत्वमुच्यते प्रार्थनाविरोधात् ॥ २३ ॥

श्रीव्यासं नमस्करोति नम इति । सौम्याः भक्ताः । यस्य मुखाम्बुरुहे आसवो मकरन्दस्तम् ॥ २४ ॥

इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति । उत्पत्तिसमय एव वेदो गर्भे यस्य । साक्षात् हरिर्यदाह ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिं विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

[नमस्तस्मै इति ॥ भगवते अतीतानागतादिज्ञानवते । तथाच विष्णुपुराणम्—उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानिति ॥ वासुदेवावतारत्वात् वासुदेवः तस्मै । यद्वा वसुदेवं शुद्धसत्त्वं तद्योगात् वासुदेवः तद्भिधमाने चेति टण् । इति व्याख्यालेशः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ज्ञानप्रदत्वेनस्वतांपतित्वमेवव्यक्तीकुर्वन्तत्प्रसादंप्रार्थयति यदित्यादिद्वाभ्यां यस्यांघ्रेरभिध्यानमेवसमाधिस्तेनधौतयाशोधितयाधिया आत्मनः तत्वंयाथात्म्यंकवयः स्वयंपश्यंतिजानंति अन्येभ्यश्चयथारुचंयथामतिरुक्प्रतिभावदंतिचउपदिशंतिचेत्यर्थः सभगवान्मुकुंदोमेमह्यं प्रसीदताम् ॥ २१ ॥

किंचप्रचोदितेति पुराकल्पादौअजस्यब्रह्मणः हृदिस्मृतिंसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयता येनपरमात्मनाप्रचोदितासंचोदिता सरस्वतीत्रयीरूपास्वलक्षणास्वरविशेषादिस्वसाधारणचिह्नवतीआस्यतःमुखतःप्रादुरभूत्प्रादुर्भूतवतीसप्रचोदयिताऋषीणांज्ञानप्रदानांऋषभः श्रेष्ठःमेप्रसीदताम् ॥ २२ ॥

इदानींभगवानेवस्ववाचांप्रतिपाद्यःस्यादितिप्रार्थयते भूतैरिति सभगवान्मेवचांसिअलंकृषीष्टालंकरोतुप्रतिपाद्यःस्यादित्यर्थः वाचांभगवत्प्रतिपादनमेवह्यलंकारः यथोक्तंतद्वाग्विसर्गोजनताघविप्लवइत्यादि ननुभवतोऽश्वार्यमाणानांनानाविधशब्दानांकथंसएवप्रतिपाद्यःस्यादित्यतआह महद्भिर्भूतैर्महदादिपृथिव्यंतैर्भूतैरिमाःपुरःपुराणिशरीराणिनिर्माय विभुःस्वयंतत्तज्जीवांतर्व्यापनस्वभावःअमूष्वासुपुरीषुशेते अतएवपूरुषःपुरिशयनात्पुरुषशब्दवाच्यःअवतिष्ठतेनकेवलंशेतेकिंतुलीलारसमप्यनुभवतीत्याह षोडशगुणान्शब्दादिविषयान्पंच पंचवागादिव्यापारान् प्राणादिवायुवृत्तीःपंच एकंमनसोगुणंसंकल्पादि एतान्षोडशगुणान्स्वयंषोडशात्मकः एकादशेंद्रियपंचभूतात्मभूतःभुंक्तेलीलारसमनुभवतीत्यर्थः जीवांतर्यामित्वेनगुणान्गृह्णताभगवतागुणग्रहणंलीलारसः जीवस्यतुकर्मायत्तभोगइतिभावः एवंचदेवादिनामरूपाणांपरमात्मपर्यंतत्वा त्ततास्मसर्ववचसांप्रतिष्ठायत्रशाश्वतीतिन्यायेनमद्वचसांसएवविषयःस्यादितियुक्ताप्रार्थना ॥ २३ ॥

एवंभगवंतंनमस्कृत्याथस्वगुरुंपितरंचव्यासंनमस्करोति एतद्वेति व्यासस्याऽपिवासुदेवावतारत्वाद्वासुदेवायेत्युक्तिः वेधसेसर्वज्ञायसौम्यास्तच्छिष्याःज्ञानमयंयन्मुखांबुरुहासवंयन्मुखांभोजेयोमकरंदःतंपपुःतस्मैनमइत्यन्वयः ॥ २४ ॥

एवंगुरुदेवतेनमस्कृत्यप्रकृतप्रश्नस्यउत्तरमवतारयितुंतस्यसांप्रदायिकत्वसूचनायनारदहिरण्यगर्भयोःप्रश्नस्योत्तरेसंवादयति एतदिति त्वयायत्पृष्टमेतदेवानुपृच्छतेनारदायवेदःयस्यगर्भः अंतः स्थः सवेदगर्भः चतुर्मुखः अभ्यधात् किमित्यतआहहरिर्भगवानात्मनःस्वस्मै यदाह भगवांश्चतुर्मुखाययदाह सचनारदायतदेवाहतदेवाहंभवतेअभ्यधास्यामीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धे वीरराघवकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

उक्तार्थजातमिदंकिंप्रमाणकंकथंवाज्ञातुंशक्यमितितत्राह यदंघ्रीति कार्त्स्न्येनानिवृत्तविषयसंस्कारस्मरणमभिध्यानंनिवृत्तविषयसंस्कारोऽसंप्रज्ञाताख्यःसमाधिः यदंघ्रिविषयाभ्यांताभ्यांधौतयानिर्णिक्ताविद्याकाममलयाधियाआत्मनःपरमात्मनस्तत्त्वमनुपश्यंतिहियस्मात्स्मात्तद्दर्शनंप्रमाणं ॥ दृष्ट्वाचयथारुचंयथारुचिशिष्यादिभ्यस्तत्तत्त्वंवदन्तिचेत्यतस्तदुपदेशशास्त्रेणज्ञातुंचशक्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

ग्रन्थारंभेसरस्वतीचतुर्मुखादिप्रसादश्चाभीष्टसाधनंभवतीत्यभिप्रायेणाह प्रचोदितेति पुरासर्गादौअजस्याऽऽपरब्रह्मणोजातस्यचतुर्मुखस्यहृदिसतींसर्वचेतनेभ्यउत्तमांस्थितिंसनियमलक्षणांवितन्वतासंस्कारोद्बोधद्वारेणविस्तारयतायेनभगवताप्रचोदिताप्रेरितास्वलक्षणास्वरूपभूतानित्यत्वाख्यलक्षणास्वरूपानिर्णायकषडंगाख्यलक्षणावा सरस्वती वागृग्गादिवेदरूपातस्यास्यतआस्यचतुष्टयात्प्रादुरभूदाभव्यक्ताऽभूत् चत्वारोनिर्गतावेदास्तस्यवक्त्रचतुष्टयादित्यादेश्च ऋषीणांब्रह्मज्ञानिनामृषभोज्ञानप्रदः परमवागीश्वरीपतिर्नारायणोमेप्रसीदतां प्रसन्नोभवत्वित्यन्वयः किलेत्यनेनसर्वश्रुत्यादिसंवादंदर्शयति वार्तासंवादयोःकिलेतियादवः यद्वापुराशास्त्रप्रबंधेऽअधिकृतेनाजस्यममपितामहस्य पराशरस्यहृदिसतींज्ञानोपदेशलक्षणांस्थितिंवितन्वतायेनव्यासेनमचोदितासंक्लृतास्वलक्षणास्वयोग्यसर्गादिदशलक्षणासरस्वतीभागवत -

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

संहितारूपायस्याऽऽस्यतःप्रादुरभूत् सऋषीणामृषभोव्यासोमेप्रसीदतामित्यन्वयइति अजःपितामहेऽनादाविति प्रबंधोनिकटेऽतीतेपुराणेनागते पुरेतिच छागेविष्णौहरेह्यजइत्यतोऽजस्यविष्णोःसतींस्थितिविलक्षणत्वाद्धृदि लोकस्येतिशेषइतिवा ॥ २२ ॥

इदानींदेहेंद्रियादिप्रवर्तकंहरिंप्रसादयति भूतैरिति यांविष्णुर्महद्भिर्व्यस्तैर्भूतैःपृथिव्यादिभिःपुरःशरीराणिनिर्माय्यामूषुपूर्षुआत्मानंविरूपैः शेतेइतियस्ततएवयःपुरुषःपुरिशयनयोगेनपुरुषनामा । "तस्येदंमेवशिर"इतिश्रुतेःगोलकात्मकदेहव्याप्तत्वात्प्राणषोडशात्मकएकादशेंद्रियपंच भूतव्यापीषोडशगुणान्शब्दादिविषयसारान्भुंक्ते न दुःखानिसभगवान्स्त्वविषयपुराणंव्याकर्त्तुकामस्यमेवचांस्यलंकृषीष्टस्वप्रीतिजनकानि कुर्यादित्यन्वयः ॥ २३ ॥

इदानींभक्त्यतिशयेनदेवकीनंदनंकटाक्षीकृत्यनमति नमइति सौम्याज्ञानसोमार्हाः ब्रह्मादयोज्ञानमयंज्ञामात्मकंयस्यहरेर्मुखाम्बुरुहादुत्पन्न मासवंमधुपपुस्तस्मैवेधसेकर्त्रेवासुदेवायभगवतेनमः सौम्या उद्धवादयोज्ञानमयंयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेकंसाद्यसुरहंत्रे वासुदे- वायशौरयेनमइतिवा सौम्यानारदादयोज्ञानमयंज्ञानप्रतिपादकं भागवतपुराणामामयन्मुखांभोरुहासवंपपुस्तस्मैवेधसेचतुर्मुखायनमः कीदृशायवासुदेवायनारायणपुत्रायशौरेःपुत्रः शौरिरितिवत्सौम्याः व्यासादयस्तस्मैवेधसेविधिपुत्रायनारदायवासुदेवायवासुदेवभक्ताय सौम्यावैशंपायनादयः तस्मैवासुदेवायवासुदेवावतारायव्यासायनमःवेधसेभारतादिशास्त्रकर्त्रे ॥ २४ ॥

स्वाभीष्टदेवताप्रसादंप्रार्थयित्वासांप्रतंपरीक्षित्प्रश्नंप्रतिवक्तुमुपक्रमते एतदेवेति हरिरात्मनः स्वस्ययत्पुराणमाह आत्मभूःपरमात्मपुत्रो वेदगर्भोब्रह्मातदेतत्सर्वमितित्वत्प्रश्नप्रकारेणपृच्छतेनारदायाभ्यधादित्यन्वयः अर्थव्यत्यासोनास्तीत्येवशब्दः एतदुक्तंभवति आदौनारायणे नब्रह्मणेप्रोक्तं ब्रह्मणानारदाय नारदेनव्यासायव्यासेनमह्यंतदहंत्वत्प्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तादृशानुभवे कारणमुपन्यस्यन्नाह यदङ्घ्रीति । आत्मनः भगवतः तत्त्वं याथार्थ्यम् । अन्यदा तु कवयः पण्डितम्मन्या अपि यथा- रुच्येव वदन्तीत्यर्थः । यद्वा तथाप्यनन्तमहिमत्वात् तेऽपि कवयो यथात्मप्रकाशमेव वदन्तीति ॥ २१ ॥

अथ तद्दर्शनसामग्री मम स एवेत्याह । प्रचोदितेति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

नम इति टीकायां श्रीव्यासं नमस्करोतीति । पपुरित्यादिस्वारस्यात् । उत्तरवाक्येन तु चतुःश्लोकीवक्तारमित्यायाति ॥ २४ ॥

आत्मन इति आत्मानं ब्रह्माणं प्रतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

यदंघ्र्यनुध्यानेति केवलंभगवत्प्रार्थनाव्यतिरेकेणापिअंघ्र्यनुध्यानमात्रेणावआतपाद्यवस्थानेऽपिसमाधौप्रक्षालनमात्रेणैवयःसर्वप्रमाणैरपि स्पष्टंनभवति तादृशमात्मतत्वंभगवत्स्वरूपयाथात्म्यंपश्यंति बुद्धिःस्वभावतोवस्तुप्रकाशिका सास्वाचरणात्विषयावरणादुत्पन्नाऽपिनविष यंप्रकाशयति इंद्रियाणामावरणेनोत्पद्यतएव विषयमात्रबुद्ध्युत्पत्तौकारणत्वेनमृग्यते ननुयत्प्रकारिकाबुद्धिःतद्विशिष्टं रजतादिभ्रमानुपपत्तेः अतोविषयमात्रंपुरस्कृत्यसामग्र्यंतरवशात्वस्तुनोयाथात्म्यमयाथात्म्यंवाबोधयति तत्रशुद्धावस्तुनोयाथात्म्यंगृह्णाति अत्रभगवच्छास्त्रेसर्वेषां पदार्थानांनित्यत्वात्कारणत्वेनापिसैरपिव्यक्ताक्रियते एकश्चपदार्थः नजातिव्यक्तिविभेदकल्पना एकएवघटःअनेकधाभवति आविर्भवति तिरोभवतिच पदार्थानांसर्वेषांभगवत्त्वात् तथाशब्दानांनित्यतातुसर्वैरेवाभियुक्तैःकात्यायनादिभिर्व्यवस्थापितेतिनास्माभिरत्यंतंनिरूप्यते नित्येशब्दार्थसंबंधइति नित्येशब्देअर्थसंबंधइतिचविचारणा आश्रयाभावेचजातिसंबंधयोःस्थितिकल्पनात्यंताप्रामाणिक दृष्टस्यपदार्थस्ययाथा त्म्यज्ञानेशास्त्रतस्तदवगम्यते अतःएकएवघटोभगवत्त्वादनेकधाभवतीति सएकधाभवतीत्यादिश्रुतिबलात् अनुपपत्तौनिवृत्तायांस्वबुद्धिदोषाद न्यथाकल्पनंनप्रामाणिकं बहुकल्पनापत्तिश्च अतएकैकएवबुद्धिःबहुधापरिमृज्यमानाशोधकद्रव्याणांतारतम्येनमलनिराकरणेशास्त्रसिद्धं बहुधापरिमृज्यमानाशोधकद्रव्यसंयोगसंघर्षणेननिर्मलाभवतिदर्पणवत्तथाभगवच्चरणारविंदद्वयंबुद्धौसंयोज्यसंघर्षणेक्रियमाणेशुद्धिविशे षंप्राप्नोति अंजनादिषुतथाप्रसिद्धेःयथांजनविशेषेगोलकसंयुक्तेततोनिर्मलाक्षिःदेवानपिपश्यति तथात्रापीतिनकाऽप्यनुपपत्तिः अन्यातुवस्तुनो याथात्म्यंनबोधयति दोषावृतत्वात् यथायथादोषनिवृत्तिःतथातथावस्तुयाथात्म्यस्फूर्त्तिः अतएवअभ्याससूक्ष्मेक्षिकादीनामुपयोगः विषये- तुदोषोनास्त्येव सुतरांभगवद्विषये आत्मविषयेच अपहतपाप्मत्वादितिश्रुतेः तु इति निश्चयेन अनुध्यानंनामतत्परतयाचिंतनं तथाचिंतने नापितदात्मकताभवतीतिसमाधिः ननु योगसंबंधी किंच एतदात्मतत्वं कविभिर्यथाबुद्धिनिरूप्यते कविपदेनचउत्प्रेक्षासामर्थ्यंबोधितं कश्चित्कथंचिदुत्प्रेक्षते वदतिचतथा अतोनवाक्याल्लौकिकात्वस्तुयाथात्म्यस्फूर्त्तिः किंच भगवान्मुकुंदःमोक्षदाता वस्तुयाथात्म्यस्फूर्त्तिः मोक्षांगं तत्त्वंतदैवसंपद्यते यदाभगवान्मोक्षंदातुंइच्छति इच्छापुनःअंघ्र्यनुध्यानेनैवभविष्यतीति तस्माद्यःकश्चित्यत्किंचित्ज्ञातुमिच्छति तत्रभगवान्प्रार्थनीयः सकलतत्सिद्ध्यर्थं गुणाअपिज्ञाताएववक्तव्याः ज्ञानसाधनंचांघ्र्यनुध्यानं नकेवलंतावन्मात्रमेव किंतुप्रार्थनासहितं भगवतःस्वतंत्रत्वात्ज्ञानुध्यानमात्रेणतथाकर्त्तुमिच्छति अतआह प्रसीदतामिति। यद्यपिभागवतनिर्माणेविषयप्रचारार्थंप्रसादोजातएव तथाप्यस्मदर्थंपुनर्भवेत् इदस्यापिरससिद्ध्यर्थं इदानींसामान्यतःप्रसादंप्रार्थयित्वाप्रकृतोपयोगिप्रसादंप्रार्थयितुं अस्यप्रसादावश्यकत्व माह ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

प्रचोदितायेनेति अवश्यंइंद्रियव्यापारेकर्त्तव्येभगवान्प्रार्थनीयः तत्रापिवाग्विषये तत्रापिभगवदीयपदार्थवाचके यतोब्रह्मणाऽपिपूर्वं भगवद्ध्यानात्प्रार्थितोभगवान्तस्यब्रह्मणोहृदयंप्रविश्यस्वप्रकाशिकां वेदरूपांवाणीमास्यतोनिष्कासितवान् अतोभगवद्गुणेषु वक्तव्येषु नित्यवाण्यैवतद्भवतीति प्रकृते भगवत्प्रार्थनाआवश्यकी ननु योगेन पदार्थान् स्मृत्वातद्वाचकपदाना-मुपनिबंधमेसंभवति किमगवद्ध्यानेनेत्यतआह यस्यब्रह्मणः हृदिसतींस्मृतिंवितन्वतेति वाक्यार्थवाक्ययोःनित्यत्वेऽपिपूर्वमनुभूतेऽपिस्मरणमावश्यकं स्मरणमात्रंचनप्रमाणमितिस्मृतपदार्थानुभवसाहितासापेक्षिता योगवद्भगवद्ध्यानस्यापिप्रत्यासत्तित्वात् अतोऽन्तःकरणेप्रथमंसतींभगवदनुभवसाहितांस्मृतिंपूर्वानुभूतांभगवदीयानांपदार्थानांनिर्मायपश्चात्तेनवहृदाभगवत्प्रेरितेनअंतर्वेदप्रादुर्भावात्पुनर्भगवत्प्रेरितावाणी आस्यतोनिर्गता नहिभगवद्वार्यास्वतोबहिर्निर्गंतुंशक्नोति इयमपिवार्त्तावक्तुमयुक्तेत्याशंक्यकिलेत्याह स्वस्यलक्षणमिवलक्षणंयस्या नित्यत्व ब्रह्मशब्दवाच्यानंतत्वादिरूपं अथवा स्वयमेवलक्षणंयस्याः वेदानामिदमेवासाधारणचिह्नंयद्भगवानेववाच्यइति अतःपूर्वानुभूतस्मरणेतद्द्वारानिर्गमेऽपिसर्वेन्द्रियप्रेरकोभगवान्प्रसीदतां एवंशब्दानांभगवदधीनत्वेनतत्प्रादुर्भावार्थंभगवत्प्रार्थनायुक्ताअर्थोऽपिभगवदधीनइतिअस्मन्मुखनिर्गतायांवाचिभगवान्पतिरलंकरणरूपेणप्रविशतामितिप्रार्थयते ॥ २२ ॥

भूतैर्महद्भिरिति स्थितिर्भोगश्चसर्वत्रभगवत्कर्तृकौयतः अतोवाचिस्थितःकृष्णःतांभुंक्तामितिकामना यद्यपिविराट्पुरुषएवनथाप्रक्रिया सर्वत्रप्रसिद्धा तथापिपुरुषत्वाविशेषात्स्वस्यभगवत्त्वंभगवतैवसाधितमितिज्ञापनार्थंभगवतएवेदंशरीरमितिअभिमानाभावार्थंवाव्यष्टिष्वपिसमष्टित्वप्रक्रियामाह भूतैर्महद्भिःपंचमहाभूतैःस्वनिर्मितैरेवइमाःदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपा अमूषुपूर्षुस्वयमेवशेते अन्यथास्वस्यपुरुषत्वमेवनस्यात् पुरिशेतइतिव्युत्पत्त्याहियः इदंहिशयनंननिद्रारूपं किंतुसंभोगार्थमिव अतएवदक्षिणेऽक्षिइंद्रः इतरत्रेन्द्राणीत्युपाख्यानमेतत्परमेवभवति अत्रचसुप्त्वानकेवलंस्पर्शमात्रमुपभुंक्तेकिंतुषोडशापिगुणान् भोगेऽपिषोडशात्मकोभूत्वाभुंक्तेजडंशुष्केरसाभावात् भगवान्हिव्यापकः आनंदमयश्च तत्रस्वरूपेणैवस्वरूपानुभवेतथारसोनभवति स्त्रीपुरुषाद्यवयवेष्वेतथोपलंभात् अतःस्वस्थितरसाविर्भावेनस्पष्टभोगार्थंभेदरूपमात्मानंविधायतस्मिन्स्वस्मिन्प्रविष्टवद्गुणैराभिन्नःसन्अन्योऽन्यस्यरसमनुभवति देहधारणप्रयत्नेनभोगेव्यासंगोभविष्यतीतियुक्त्यातथाभुंक्ते यद्यपि विषयाःपंच तथापित्वचएवस्थानविशेषेसुखविशेषजननात्इंद्रियपुरःसरेणयोविषयःसभिन्नतयानिर्दिष्टइतिषोडशत्वं यत्रेंद्रियाणांगौणत्वं तत्रविषयप्राधान्यं भोगेक्वचिदिंद्रियाणामप्राधान्यंक्वचिदिंद्रियाणामेवप्राधान्यं महाराजशरीरवत् अतउभयविवक्षयाषोडशेतिवचनं एवंभगवन्माहात्म्यंसर्वत्रपूर्णमेवज्ञातंभवति अलंकृषीष्टामेवचांसिअलंकरोतु छांदसोदीर्घः नन्वेवंनानात्वमापन्नःकथमलंकारार्थंप्रार्थ्यत तत्राह भगवानिति बहुवचनंसप्तार्थाभिप्रायंमेइत्यन्यत्रसप्तार्थाभावोद्योतितः भागवतएवसप्तार्थायतः एवंप्रार्थनामुक्त्वास्वगुरुंव्यासंभगवंतंनमस्यति नमस्तस्मैभगवतइति वासुदेवइतिसर्वंमोक्षदानार्थमेवभगवतोव्यासस्यावतारः शब्दरूपांसृष्टिंकरोतीतिवेधसइतिमोक्षोपायकथनं व्यासनमस्कारत्वंबोधयति पपुरिति ज्ञानमयंसर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानप्रकाशकंभारतादि सौम्याइतिशांत्याज्ञाननिष्ठयोग्यतासूचिता यस्यमुखमेवअंबुरुहंकमलंतत्रत्योमकरंदएवप्रपंचविस्मारकत्वात्आसवशब्देनोच्यते मोक्षस्यफलत्वात्वक्तुश्चभगवत्त्वात्मुखासवपदाभ्यांपानेच्छाप्रतिबंधेऽपिपानंसूचितं कामिनीमुखामोदेतथोपलंभात् तस्मात्सर्वेषांगुरुत्वाद्भगवत्वाच्चसभायामपिव्यासनमनंयुक्तं एवंदेवतागुरुनमस्कारंकृत्वामहताप्रबंधेनतन्निरूपयितुंपूर्वप्रश्नंउत्तरमाह ॥ २४ ॥

एतदेवेति यद्भवान्पृष्टवान् एतदेवनारदेनपृष्टः आत्मभूर्ब्रह्मा प्रमेयबलपुष्टः वेदागर्भेयस्येतिप्रमाणबलपुष्टोऽपि प्रमेयस्यप्रमाणत्वेन विशिष्टबलपुष्टोपि यदाहहारिरात्मनइतिवाक्यात् तादृशमुखेनैवतवोत्तरेसंदेहनिवृत्तिर्भविष्यतीतिपूर्ववत्पुनःसंदेह प्रश्नाभावायस्वतोनिरूपणं पूर्वमेवकरणानांदोषतारतम्यस्यनिरूपितत्वात्नात्रपुनरुक्तिः साक्षादितिउभयत्रविशेषणं आत्मनेब्रह्मार्थे परंपरा कथनेतुमध्यवक्तृदोषःप्रसज्जेतअतएवस्वतः कथनमपिनिवारितं दोषाभावोऽपिप्रार्थनयाज्ञानेनचसूचितः अनेनउत्पत्त्योपपत्त्याचविचारद्वयंवक्तव्यत्वेनप्रतिभातमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवत सुबोधिन्यां द्वितीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स श्रीकृष्ण एव मे ज्ञान प्रदो भवत्विति प्रार्थनां व्यञ्जयति । यदङ्घ्र्योरभिध्यानमेव समाधिर्नतु ततोऽन्यस्तेन शोधितया । चकारस्त्वर्थे । कवयस्तु स्वपाण्डित्यबलेनैव यथारुचंस्वस्वरुच्यनुसारेण एतत् परमात्मनस्तत्त्वं स्वरूपं साकारं निराकारं वा जीवात्मस्वरूपम् अणु-प्रमाणं सर्व्वगतं वा, यद्वा एतत् विश्वं मिथ्यैव सत्यमेव नित्यमेवेत्येवं वदन्ति युक्त्या प्रतिपादयन्ति न तु तेषां धीर्धौता अत आत्मन-स्तत्त्वं न पश्यन्ति ॥ २१ ॥

यथा ब्रह्मणो मुखाद्वेदं प्रवर्त्तयामास तथा मन्मुखात् स्वलीलाकथां स एव प्रवर्त्तयत्वित्याशास्ते । येन प्रचोदिता प्रेरिता सरस्वती वेदरूपा अजस्य ब्रह्मणः आस्यतः प्रादुरभूत् । येन कीदृशेन पुरा कल्पादौ अजस्य तस्य हृदि सतीं स्मृतिं वितन्वता प्रकाशयता । सरस्वती कथम्भूता स्वं श्रीकृष्णं लक्षयति उपास्यत्वेन दर्शयतीति सा । यदुक्तं भगवतैव—मयाऽऽदौ ब्रह्मणा प्रोक्ता धर्म्मो यस्यां मदात्मक इति ॥ २२ ॥

इदानीं मद्वचःसु स्वसृष्टेष्वेव स्वस्थित्यैव श्रोतृजनाह्लादिनीं शृङ्गारकरुणादिरसध्वनिं गुणालङ्कारशोभां करोत्वित्याशास्ते भूतैरिति । स मे वचांसि अलङ्कृषीष्ट तेषु स्वयं निवसन्नलङ्करोतु । यथा मनुष्यादिशरीराणि सृष्ट्वा तेषु स्वयं वसन्नेव तानि सफली-करोतीत्याह । यो महद्भिर्भूतैरिमाः पुरः शरीराणि सृष्ट्वा अमूषु पूर्षु अन्तर्यामितया शेते वसति । अत्र पुरुषसमाख्यां प्रमाणयति यत् यस्मात् पूरुष इति । अतएव एकादशेन्द्रियपञ्चभूतरूपान् गुणान् भुङ्क्ते निर्लेप एव दृष्ट्वैवास्वादयति । अत्र श्लेषेण मद्वचसामपि गुणानास्वादयन् प्रसीदत्विति भावः । षोड़शानामात्मा चेतयिता स्वार्थे कः । तेन शरीराणि निरात्मकानि वस्त्रालङ्काराद्युक्तान्यपि सद्भिरस्पृश्यानि यथा तथा मद्वचांसि तद्विनाभूतानि मा भवन्त्विति भावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

गुरुं श्रीव्यासं नमस्करोति । वासुदेवाय तदवताराय । वेधसे शास्त्रकर्त्रे । यन्मुखवाङ्मकरन्दम् । यद्वा वासुदेवाय कृष्णाय । सौम्याः कृष्णकान्ताः । ज्ञानमयमिति नृत्यगीतवाद्यकलावैदग्ध्यरसालङ्कारादिज्ञानं सर्व्वतो विलक्षणमशिक्षितमपि यं पीत्वैव प्रापुर्वयमपि तदनुगास्तत्तदाप्नुयामेवेति भाव इति रहस्यम् ॥ २४ ॥

इदानीं प्रश्नोत्तरतया ब्रह्मनारदसंवादं प्रस्तौति एतदिति । उत्पत्तिसमये एव वेदा गर्भे यस्य । साक्षात् हरिर्यदाह । आत्मनः आत्मानं प्रति ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽत्र चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्यांघ्रयनुध्यानमेवसमाधिस्तेननिर्मलयाधियाआत्मनःभगवतस्तत्त्वंयाथात्म्यंकवयः क्रांतदर्शिनः स्वयंपश्यंतिएतदेवस्वदृष्टमात्मनस्तत्त्वंशिष्येभ्यः यथारुचंरुक्प्रतिभातामनतिक्रम्यवदंति समुकुंदः मेमह्यंप्रसीदताम् ॥ २१ ॥

पुराकल्पादौयेनअजस्यविरंचेः हृदिसतींपूर्ववत्सृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयताप्रचोदितासरस्वतीवेदरूपावाणीस्वलक्षणाशिक्षादीनिलक्षणानियस्याः साआस्यतोमुखतः प्रादुरभूत्सऋषीणांमंत्रद्रष्टृणामृषभःश्रेष्ठःप्रसीदताम् ॥ २२ ॥

अथस्वभावतएवभगवद्गुणस्वरूपादिप्रतिपादनरूपपरमगुणयुक्तानांस्ववाचांशृंगारकरुणादिसौंदर्यप्रार्थयते भूतैरिति सविभुःसर्वत्रसर्वकर्तुसमर्थः मेवचांसि अलंकृषीष्ट अलंकरोतु विभुत्वंप्रतिपादयति महद्भिर्भूतैः महदादिविशेषांतैः इमाःपुरःशरीराणिनिर्मायसृष्ट्वा अमूषुआसुपुरीषु अंतर्यामितयाशेतेवसति अतएवपुरीशयनात्पूरुषइति नचकेवलंशेतेकिंतुस्वानन्यभक्तार्पितान् एकादशेंद्रियपंचभूतरूपान्गुणान्भुंक्ते अनुभवति यतः षोडशानामात्माअंतरात्मास्वार्थकः अनेनभगवतः कर्मायत्तभोक्तृत्वंनास्तीतिसूचितम् ॥ २३ ॥

मुखाम्बुरुहयआसवोमकरंदस्तंसौम्याःस्निग्धाः शिष्याःपपुः ॥ २४ ॥

हेराजन्त्वयायत्पृष्टमेतदेवविपृच्छतेनारदायवेदागर्भेयस्यसः आत्मभूर्ब्रह्माअभ्यधात् ननुतेनकुतोज्ञातमित्यतआह साक्षाद्यदाह हरिरात्मनइति ब्रह्मणेयद्धरिरभ्यधाद्ब्रह्मानारदायतदहंतेऽभिधास्यामीतिभावः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधये चतुर्थोध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

जिनके चरण कमलके ध्यानकी समाधि से धौत बुद्धिकेद्वारा भक्तजन आत्मतत्वको देखते हैं और कविजन इस तत्व का यथार्थ दर्शन करते हैं वह मुकुंद भगवान मुझपर प्रसन्न होंय ॥ २१ ॥

सृष्टि के पूर्व ब्रह्माजी को सतीस्मृति विस्तार करते हुए जिन भगवान ने हृदय में प्रेरणाकी हुई सरस्वती स्वलक्षणा ब्रह्माजी के मुखसे प्रादुर्भाव हुईथी वह ऋषियों के ऋषभ भगवान प्रसन्नहों ॥ २२ ॥

जो भगवान महा भूतोंसे इन शरीरों को निर्माण कर विभू होकरभी पुरुष रूपसे इन पुरोंमें (शरीरोंमें) शयन करते हैं, और षोडशात्मक षोड़श गुणोंको भोग करते हैं वह भगवान मेरी वाणी को अलंकृत करैं ॥ २३ ॥

उन ज्ञान मय व्यास स्वरूप भगवान वासुदेव को नमस्कार है कि जिनके मुख कमलसे निःसृत ज्ञानमय आसव को सौम्य ऋषियों ने पान किया है ॥ २४ ॥

हे राजन् पूछते नारदजी से आत्म भू वेद गर्भ ब्रह्माजी ने भी यही कहाथा जो साक्षात् आत्मा हरिने उनसे कहा है ॥ २५ ॥

द्वितीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

नारद उवाच । देवदेव नमस्तेऽस्तु भूतभावन पूर्व्वज ।
तद्विजानीहि यज्ज्ञानमात्मतत्त्वनिदर्शनम् ॥ १ ॥
यद्रूपं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ।
यत्संस्थं यत्परं यच्च तत्तत्त्वं वद तत्त्वतः ॥ २ ॥
सर्व्वं ह्येतद्भवान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।
करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ३ ॥
यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।
एकः सृजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका ।

पञ्चमे नारदेनाथ पृष्टः सृष्ट्यादि वक्तचजः ।
हरेर्लीलां विराट्सृष्टिं कालकर्म्मादिशक्तिभिः ॥ ० ॥

नारदाय विपृच्छते वेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तम् । तत्र नारदप्रश्नमाह देवदेवेति । हे भूतभावन । अतएव सर्व्वेषां पूर्व्वज अनादे । ज्ञायते अनेनेति ज्ञानं तत्साधनं यत् तत् विजानीहि विशेषेण ज्ञापयेत्यर्थः । कथम्भूतम् आत्मतत्त्वं नितरां दृश्यते येन तत् ॥ १ ॥

उपलक्षणभूतं विश्वमेवात्मज्ञानसाधनम् अतस्तद्विशेषं पृच्छति । यद्रूपं येन रूप्यते प्रकाश्यते । यदधिष्ठानं यदाश्रयम् । यतः येन सृष्टम् । यत् संस्थं यस्मिन् लीयते यत्परं यदधीनम् । यच्चेति यदात्मकम् । स्वतः सत्कारणातो वेत्यर्थः । तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं तत्त्वतो वद ॥ १ ॥

न जानामीति न च वक्तव्यमित्याह सर्व्वमिति । भूतं जातम् । भव्यं जनिष्यमाणम् । भवत् जायमानम् । तेषां प्रभुर्यतः । अतो विशिष्टेन ज्ञानेनावसितं निश्चितम् ॥ ३ ॥

आस्तामिदम् आदौ तावत् त्वामेव कथय इत्याह । यतो विज्ञानं यस्य कस्तव विज्ञानद इत्यर्थः । यदाधारः कस्तवाश्रयः । यत्परो यदधीनः । यदात्मकः यत्स्वरूपः । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन तु पराशङ्कया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः । एकः असहायः ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

० ॥ १—११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

नारदायविपृच्छतेवेदगर्भोऽभ्यधादित्युक्तंतत्रनारदप्रश्नमाह देवदेवेति हे देवदेवहेभूतभावनभूतस्रष्टः अतएव हे पूर्वजआत्मतत्वस्यनिदर्शनेननितरांप्रकाशकंयद्ज्ञानंतद्विजानीहि अंतर्भावितणिजर्थः विशेषेणज्ञापयेत्यर्थः ॥ १ ॥

इदं कार्यं जगद्रूपं यस्यरूपंयदात्मकमित्यर्थः अर्थान्निमित्तप्रश्नः यतःसृष्टंयतउपादानभूतात्सृष्टंयदुपादानकामिति यावत् यदधिष्ठानं यत्संस्थंयत्परमितिचबहुव्रीहिःयःआधारोयस्यतद्यदधिष्ठानंयदाधारकमित्याधारप्रश्नः यस्मिन्संस्थालयोयस्यतत्यत्संस्थंअयंलयाधारप्रश्नः यत्परंयअस्मात्परोविलक्षणःतद्यत्परंयदधीनमित्यर्थः यच्चयदप्यन्यच्चदुपकरणत्वादिकमस्तितत्तत्वंयाथात्म्यंतत्त्वतोवदेत्यर्थः ॥ २ ॥

नजानामीतिनवक्तव्यंइत्याह सर्वमिति यत्पृष्टंतदेतत्सर्वंभवानेवजानाति कुतइत्यतआह भूतभव्यभवत्प्रभुः भूतभविष्यद्वर्तमानकालीनकृत्स्नवस्तुजातस्यप्रभुरुत्पादकः किंचतवत्वयाविश्वंजगत् विज्ञानेनभगवत्प्रसादलब्धज्ञानेनावासितंनिश्चितंकरस्थामलकवत् एवंजगद्विषयः प्रश्नःकृतः ॥ ३ ॥

आस्तांतावदिदंत्वामेवत्वंकथयेत्याह यद्विज्ञानइति यस्मिन्विषयेतवविज्ञानमस्तीतिसप्तमीबहुव्रीहिः यतोविज्ञानंयस्ययद्विज्ञानस्तवविज्ञानःकइतिवा यदाधारःयआधारोयस्यसःकस्तवाश्रयः यत्परःयःपरोयस्यसःकस्तवस्वामीयदात्मकः यआत्मायस्यसः कस्तवदात्मेत्यर्थः । ममतुत्वमेवस्वतंत्रः परमेश्वरइतिभासितपश्चरणेनतुपरशंकयापृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः एकअसहायः आत्ममाययाआत्मनः संकल्पेनभूतैःपृथिव्यादिभूतैर्भूतानिदेवादीनिभूतानिसृजासित्वामितिशेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्यायेवेदगर्भनारदाख्यायिकाकथनव्याजेनग्रंथादौप्रतिज्ञातंजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणंतदेकनिष्ठमितिसप्रपंचंप्रतिपाद्यते तत्रादौनारदप्रश्नप्रकारमाह देवदेवेति यदज्ञानमात्मनःपरमात्मनस्तत्त्वंनिदर्शयतीत्यात्मतत्त्वनिदर्शनंतज्ज्ञानंमह्यंविजानीहिविज्ञापय आत्मब्रह्मणोस्तत्त्वज्ञानेमहान्विशेषोऽस्तीतिमेदस्यपरमेश्वरप्रसादमंतरेणवागादींद्रियप्रवृत्तिरपिविपरीताभवतीतितत्स्वातंत्र्यस्यब्रह्माकर्ताऽहंकरणमितिकरस्याविवक्षयाव्यत्ययस्योक्तं जीवब्रह्मभेदोहरेःस्वातंत्र्यंनारदस्यकरणत्वमितित्रयंव्यत्यययार्थः तदुक्तंव्यत्ययंभेदस्वातंत्र्यकरणेष्विति॥ १ ॥

ज्ञेयंपृच्छति यद्रूपमिति इदंविश्वंयस्यरूपमिवरूपंनतुसाक्षाद्रूपंचित्त्वेनसत्त्वेनचसादृश्यात्तद्वशत्वाच्च तदुक्तं तद्वशत्वादिदंरूपंहरेर्नैवस्वरूपतइति योऽधिष्ठानंमूलाधारोयस्यतद्यदधिष्ठानंनत्वारोप्यमाणसर्पस्यरज्जुवदधिष्ठानं अधिष्ठानमितिप्रोक्तंमूलाधारंविचक्षणैरिति इदंयतःसृष्टंसंभूतं"यतोवाइमानिभूतानिजायंत"इतिश्रुतेः पीठवद्यस्मिन्संस्थासंस्थानंयस्यतद्यत्संस्थं।यत्स्थितंदृश्यते,वस्तुसंस्थानंतदुदीरितमितिच्च पूर्वपृथिवीवत् अत्रतुपीठवदितिविशेषान्नपुनरुक्तिःयःपरोयस्माज्जगतस्तद्यत्परं। हरिःपरोऽस्यजगतोह्यव्यक्तादेश्चकृत्स्नशइति यस्मात्संस्थामृत्युःसंहारोयस्यतद्यत्सस्थं यनपरंपालनंयस्यतद्यत्परं येनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतीतिवा यच्चयदधीनंच यदधीनायस्यसत्तात्तदित्येवमपयतर्शात विभेदेविद्यमानेऽपिमिथोनित्यस्वरूपतइतिच तस्यहरेस्तत्त्वंतत्त्वतोयथावद्वदेत्यन्वयः ॥ २ ॥

ममवक्तव्यांशेभवतोज्ञानसामग्रीविद्यतइत्याह सर्वमिति हिशब्देन प्रजापतेत्वदेतान्यन्यइत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति सर्वमेतदिति प्रतिज्ञा भूतादिप्रभुरितिहेतुः हीतिव्याप्तिदर्शनं करतलामलकवदितिनिदर्शनंविज्ञानेतिनिगमनम् ॥ ३ ॥

नैतत्सामान्यज्ञानंकिंतुविशिष्टमेवहरिप्रसादायत्तत्वादितिभावेनाह यद्विज्ञानइति यस्यप्रसादाद्विज्ञानंयस्यतवसत्त्वंयद्विज्ञानः यआधारोयस्यसतथा यःपरोयस्मात्सतथा यआत्मास्वामीयस्यसयदात्मकः त्वंतवेदेतिशेषः उक्तादाधिक्यंज्ञातुंपूर्वपक्षंदर्शयति एकःसृजसीत्यादिना एकस्त्वमेवात्ममाययास्वेच्छयाभूतानिचराचराणिपृथिव्यादिपंचभूतैःसृजसि ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

० ॥ १—३ ॥

यद्विज्ञान इत्यादौ तं वदेति शेषः । मम तु तत्तद्रूपत्वेन त्वमेव भासीत्याह एक इति । (अत्रास्ताम् इत्यादिटीकायां त्वामेव इत्यत्र आत्मानमेव कथयेति तु वाच्यम् ।) ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

विमर्शःषड्भिरध्यायैःक्रियतेसद्विधामनः उत्पत्त्याचोपपत्त्याचतत्राद्योऽपिद्विधामतः स्थूलांतर्यामिभेदेनमूर्त्तामूर्त्तविभेदतः स्थूलोऽपिद्विविधस्तत्रस्थूलमूर्तविमर्शेणो उत्पत्त्यापंचमाध्यायः सोपपत्त्यानिरूपकः पुरुषःक्रमतः शक्तित्रयंगृह्णन्नभवादिकृत् इत्युक्तानारदाजाभ्यांजन्माभिर्नेतिगद्यते एकीभूतेप्रवेशेननिर्गमादपिविह्वलः अथवादार्ढ्यताभिद्ध्यैनारदःपृच्छतिस्फुटं प्रश्नत्रयंनारदेनक्रियतेतत्त्वनिर्णये आत्मनोजगतश्चापिनिर्द्धारेभजनस्यच द्वयंनिर्द्धारशेषत्वेतेनप्रत्युत्तरंततम्द्वितीयस्यद्विरूपत्वंवहिरंतर्व्यवस्थयाविराजोंऽतर्मुखत्वाद्धिविपरीतेनवर्ण्यते स्थूलंलिंगविभेदोवातेनाध्यायद्वयंमतं प्रथमस्योत्तरंपश्चात्तदंतर्यामिसंभवे एवंपूर्वाध्यायेपरीक्षिच्छुकयोःफलमुखंसाधनंनिरूप्यपूर्वोक्तस्यसाधनस्यचाविचारार्थंअध्यायषडारंभः तत्रपंचाध्यायेसाधनस्यस्थूलरूपस्यचउत्पत्त्यानिर्णयउच्यते तत्रप्रथमंतत्त्वस्यदुर्ज्ञेयत्वंवदन्वक्तारंविशिनष्टि देवदेवेति अयंनमस्कारःप्रश्नार्थः नारदोजिज्ञासार्थंप्रवृत्तःकथंदेवनमस्कारंनकृतवानित्याशंक्याह हेदेवानांदेवअनेनदेवतागुरुरूपोभवानेवममेतिनपृथक्नमस्कारःकर्त्तव्यइतिसूचितं आस्त्वातिप्रार्थनाप्रमेयसमाप्तिपर्यंतमंगलानुवृत्त्यर्थं आत्मानमुपदेक्ष्यतिनिश्चयेनातिस्वप्रवृत्तौहेतुज्ञापकंविशेषणमाह भूतभावनेति भूतानिभावयत्युत्पादयतिशोधयतिवा स्वयंवेदानुदरोद्धृत्याग्निरूपाग्निवेश्यतश्चसर्वान्जीवान्शुद्धान्कृत्वापश्चान्निष्काशयतीतिशोधकत्वं पूर्वजेतिहेपितः संदेहेपूर्वजएवपृच्छ्यते अथवासर्वापेक्षयाभवानेवपूर्वमुत्पन्नःअतःत्वत्तःकोऽप्यन्योमहान्नास्तीतित्वमेवप्रष्टव्यइत्यर्थः एवंवक्तुर्वाप्रष्टव्यमाह तद्विजानीहीति तद्विशेषाकारेणत्वंजानीहि ज्ञापयवाज्ञानंकिमिति सर्वेहिवदंतिज्ञानंज्ञानमितितत्किंज्ञानंआत्मावा आत्मसाक्षात्कारोवा भगवत्साक्षात्कारोवा श्रुतिसहितोवा प्रवेशहेतुर्वा भक्तिजनकोवा परोक्षंवा स्मृतिरूपंवेति तत्रसिद्धार्थस्त्वयावक्तव्यमित्यर्थः किंच यत्रात्मतत्त्वस्यविमर्शनंविचारोभवति अनेनज्ञानेअंगद्वयमपिपृष्टं कआत्मा किंतत्त्वमिति तत्रापिलोकेप्रसिद्धंतन्नभवति किंतुविचारसाध्यमिति विचारोऽपिवक्तव्यइतिसूचितम् ॥ १ ॥

एवंचत्वारःप्रश्नाःसंपन्नाः किंच तत्त्वभेदान्पृच्छामीत्याह यद्रूपमिति तत्त्वमनारोपितंरूपंतत्सर्वस्यापिजगतोजन्यत्वात् आत्मनोऽपिप्रादुर्भूतत्वात्सर्वस्यैवारोपविषयत्वात् अतस्तस्यरूपंवक्तव्यं यद्रूपंस्वरूपंयस्य आरोपितत्वानारोपितत्वेहिसाधिष्ठानेभवतः अतःतदधिष्ठानमपिवदेत्याह यदधिष्ठानमिति लोकेपिजगतस्तत्त्वव्यवहारात् तत्त्वानांचतत्त्वव्यवहारात्मूलतत्त्वाभावेतन्नघटतइति जगतःकारणमपितत्त्वंवदेत्याह यतःसृष्टमिदमिति वादिविप्रतिपत्तश्चकुतोजगज्जातमिति किंच यत्संस्थं यस्मिन्संस्थास्थितिर्यस्य संस्थामृत्युर्वानिमर्शशेषत्वेनजगतोवाप्रश्नः तदातत्त्वेप्रश्नद्वयं सृष्टौप्रश्नचतुष्टयं उत्पत्तिस्थितिप्रलयाःस्वरूपंचेतितद्विषयाः तस्यभावस्तत्त्वमिति भगवतोभावोजगदेव आत्मातुतत् अथवासामान्यतस्तत्त्वंविचार्यतेतेनैकमनेकंवाफलिष्यति यत्परमिति यःपरोनियंतायस्य अनेनस्थितिरुक्ता एकपक्षेतत्तत्त्वंकस्यपरिभूतमिति कोवातत्त्वस्यग्राहकइत्यर्थः रूपंहिद्विविधंप्रमाणतःस्वरूपतश्च तत्रयद्रूपमितिप्रमाणतःयच्चेतिस्वरूपतः तत्त्वस्यजगद्रूपत्वंभिन्नत्वेवाषडंगानिपृष्टानि एतेषांभेदानांज्ञानंयथातत्त्वतोज्ञानंभवति तथावदेत्यर्थः ॥ २ ॥

यथात्वंजानासितथाज्ञानमस्माकंकुर्वित्यभिप्रायेणतस्यसर्वज्ञतामाह सर्वंह्येतद्भवान्वेदेति अतीतानागतयोर्ज्ञानंनभविष्यतीतितस्यकालसाध्यत्वात्कालरूपस्तन्नियंताचभवानेवेत्याह यथारहदघटितायांकेचनउद्गताःमज्जंतिउद्गच्छंतिच तथाकालेजगन्निमज्जति ततउद्गच्छति ततोयःकालेवहिरंतर्गतिष्ठतिसहिसर्वंजानाति यथाजलेबहिरपिस्थितः किंच योगजधर्मेणापितवसर्वंप्रत्यक्षमित्याह करामलकवदिति विज्ञानावसितंविज्ञानेस्थितंनिश्चितमितिवा आवेशितमितिपाठेउत्तरकार्यार्थंसर्वमेवज्ञानेनिवेशितं करस्थितमामलकफलंप्रतिनकोऽपिसंदिग्धे ॥ ३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

. किंच त्वयास्वस्वरूपमपिवक्तव्यमित्याह । यद्विज्ञानइति यत्यतोवाविज्ञानंयस्य तवविज्ञानदाताकइत्यर्थः किंचतवआधारःकः तवचानि येना त्वंचकिमात्मकइति एवंचत्वारःप्रश्नाः साधारणात्वंवारयति यथासर्वंतथाऽहमिति एकःसृजसि त्वमेकएवभूतानिदेवतिर्यङ्मनुष्यरूपाणि भूतैस्तैरेवमहाभूतानिसृजसि अतःत्वयिचत्वारःप्रश्नाइत्यर्थः आत्ममाययेत्याद्यग्रिमश्लोकस्यातंऽयेहेतुप्रतिपादकः माहात्म्यबोधकोवापूर्वशेषःआत्ममायया ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

पञ्चमे नारदं प्राह तत्त्वानां सृष्टिमात्मभूः ।
तैर्विराजश्च तत्पादाद्यङ्गैर्भूरादिकल्पनाम् ॥ ० ॥

भूतानि भावयन्ति सृजन्तीति भूतभावना मरीच्यादयः पूर्व्वजा अस्मद्भ्रातरो यस्मात् हे तथाभूत । आत्मनो परमात्मजीवात्मनोस्तत्त्वनिदर्शनं तत्त्वज्ञापकं यत् ज्ञानं तत् विजानीहि विशेषेण जानासि लडर्थे लोट् विज्ञापयति वा ॥ १ ॥

इदं विश्वं यद्रूपं यदस्य लक्षणं, यदधिष्ठानं योऽस्याश्रयः, यतः येन सृष्टं, यत्संस्थं यस्मिन् लीयते, यत्परं यस्याधीनं, यच्च यदात्मकं तस्य तत्त्वं याथार्थ्ये तत्त्वतो वद ॥ २ ॥

सर्व्वं परमात्मजीवात्मजगदिति त्रिकम् । भूतं पूर्व्वजातं प्राणिवृन्दम् । भव्यं जनिष्यमाणम् । भवत् जायमानम् । तेषां प्रभुर्यतः अतो विशिष्टेन ज्ञानेनावसितमवगतं करस्थम् आमलकफलमिव ॥ ३ ॥

आस्तामिदम् आदौ तावत् त्वामेव त्वं ब्रूहीत्याह । यद्विज्ञानः यतो विज्ञानं यस्य सः यस्तव विज्ञानप्रदः । यदाधारो यस्तवाश्रयः, यत्परः यस्य त्वमधीनः । यदात्मकः यस्तवात्मा । मम तु त्वमेव स्वतन्त्रः परमेश्वर इति बुद्धिः । तव तपश्चरणेन पराशङ्कया पृच्छामीत्याह सार्द्धैश्चतुर्भिः । एकः असहायः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीनारदंप्रति श्रीब्रह्मोपदेशवर्कुतावत् श्रीनारदप्रश्नानाह देवदेवेति आत्मनस्तत्त्वस्यनिदर्शनम् प्रकाशकम् यद्ज्ञानंतद्विजानीहिविशेषतो ज्ञापय अंतर्भाविताणिजर्थः ॥ १ ॥

इदंविश्वंयद्रूपंयेनरूप्यतेप्रकाश्यतेयत्प्रकाश्यम् यदधिष्ठानम् यदाधारकम् यत्सृष्टंयेननिर्मितम् यस्मिन्संस्थालयो यस्यतद्यत्संस्थम् ॥ यत्परंयदधीनम् यच्चयदात्मकम् तत्तत्वंतस्यतत्त्वमुक्तषट्प्रश्नप्रत्युत्तरद्वारायाथात्म्यम् तत्त्वतोवदेतिषट्प्रश्नाः ॥ २ ॥

तद्वर्कुंभवान्क्षमइत्याह एतदस्मत्पृष्टंसर्वंभवान्वेदयतोभूतभविष्यवर्तमानानांप्रभुस्तान्निर्णयेक्षमः तत्रहेतुः करस्थामलकवद्विश्वंतवविशिष्टेनज्ञानेनावसितंनिश्चितम् ॥ ३ ॥

किंच यतोविज्ञानंयस्यसयद्विज्ञानः कुतोविज्ञानवानसीत्यर्थः यआश्रयोयस्यसयदाश्रयः कस्तवाश्रयआधारइत्यर्थः यत्परःयदधीनः यदात्मकः यआत्मायस्यसयदात्मकः कस्तवात्मेत्यर्थः इतिचत्वारःप्रश्नाः अहंतुत्वामेवपरमेश्वरंजानामि यतएकः असहायस्त्वमात्ममायया स्वशक्त्याभूतैः पंचभूतैर्भूतानिदेवमनुष्यादीनिसृजसि ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच—हे देवदेव ! तुमको नमस्कार है । हे भूत भावन ! हे पूर्वज ! जो आत्मतत्व का निदर्शन ज्ञान है वह बताओ ॥ १ ॥

यह जगत निरूपित होता है जो इसका अधिष्ठान है जिसने इसे सृजा है । जिसमें भय होता है जिसके आधीन है स्वरूपतः जगत् जो कुछ है अर्थात् यदात्मक है उसका तत्त्व यथार्थ रूप से कहिये ॥ २ ॥

आप भूत भव्य भवत् के प्रभु हैं अतः यह सब (जो मैंने पूछा है) जानते हैं । आपने विज्ञान से इस विश्व को करामलकवत् निश्चित कर रखा है ॥ ३ ॥

आपको जिससे विज्ञान है जो आप का आधार है आप जिसके आधीन है और यदात्मक है आप अकेले ही अपनी माया से भूतों से [पृथिव्यादिकों से] भूतों को [मनुष्य पशु पक्षियों को] सृजते हो ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

आत्मनि भावयसे पालयसि स्वयमेव पराभवमप्रापयन् । अक्लमः श्रमरहितः । यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति तद्वत् ॥ ५ ॥

तस्मादहन्तु अस्मिन् विश्वस्मिन् परम उत्तमम् अपरम् अधमं समं मध्यमञ्च तत्रापि नाम मनुष्यादि रूपं द्विपदत्वादि गुणाः शुक्लत्वादि तेषांच साध्यं तत्रापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च किञ्चिदपि अन्यतो न वेद । किन्तु त्वत्त एव सर्व्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥

स तथाविधोऽपि भवान् तपोऽचरदिति यत् तेन नोऽस्मान् खेदयसे मोहयसि । यतः पराशङ्काम् ईश्वरान्तराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

यथैवाहं त्वयाऽनुशासितः शिक्षितः सन् बुध्ये बुध्येयं तथा विजानीहि विशेषेण ज्ञापय ॥ ८ ॥

आत्मन् भावयसे तानि न पराभावयन् स्वयम् ।
आत्मशक्तिमवष्टभ्य ऊर्णनाभिरिवाक्लमः ॥ ५ ॥
नाहं वेद परं त्वस्मिन्नापरं न समं विभो ।
नामरूपगुणैर्भाव्यं सदसत् किञ्चिदन्यतः ॥ ६ ॥
स भवानचरद्घोरं यत्तपः सुसमाहितः ।
तेन खेदयसे नस्त्वं पराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥
एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।
विजानीहि यथैवेदमहं बुध्येऽनुशासितः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तानिसृष्टानिभूतान्यात्मन्नात्मनिस्वस्मिन्नित्यर्थः स्वयंनपराभावयन्स्वात्मानंपरिभवमप्रापयन् अमोघवांछइत्यर्थः भावयसेपालयसि । ऊर्णनाभिः सूत्रनाभिः कीटविशेषस्तद्वदात्मानं शक्तिप्रकृति अवष्टभ्याक्लमअस्पृष्टश्रमःसृजसिपासिसंहरसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति नाहमिति अहंत्वस्मिन्कारणविषयेपरमुत्कृष्टमवरंनिकृष्टंसमंमध्यमंदेवादिनामद्विपदादिरूपशुक्लादिगुणैर्भाव्यंसदस-दात्मकंचेतनाचेतनात्मकंकिंचिदपिवस्त्वन्यतोनवेद किंतुत्वत्तएवजानामीत्यर्थः यद्वा अस्मिन्कार्यावस्थेनामरूपाभ्यांसत्वादिगुणैश्चोपलक्षि तत्वेनानिष्पाद्यंचेतनाचेतनात्मकंकिंचिदपिवस्तुइदमनेनसममिदंनिकृष्टमिदमुत्कृष्टमितिनजानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यत्परस्त्वमित्यादिप्रश्नःकुतःप्रसक्तइत्यत्राहसइति घोरंइतरैश्चर्तुमशक्यंमहत्तपःसभवान्जगत्स्रष्टाभवान् भगवानितिपाठांतरेतदापूज्यस्त्व मित्यर्थःअचरदाचरातिकृतवान् तेनतपश्चरणेनाकमस्मादपिपरमस्तीतिशंकांप्रयच्छसिततस्त्वंनःखेदयसेपरशंकाप्रदानेनाचित्तविक्षेपंजनयसी त्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रश्नमुपसंहरति एतदिति हेसर्वज्ञसकलेश्वरत्वयाऽनुशासितःशिक्षितोऽहंइदंभवतोपदेक्ष्यमाणंयथैवबुध्येजानेतथैतत्सर्वंपृच्छतोममहांविजा नीहिविशेषेणज्ञापय ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

कुलालादेःकालाद्यधिष्ठानंदृष्टं किमस्याधिष्ठानमत्राहआत्मन्निति अक्लमस्त्वंतानिभूतानिसूत्रनाभिरूर्णनाभिरिवात्मशक्तिंनिजसामर्थ्य मवष्टभ्यात्मन्नात्मनिभावयसेउत्पादयसिपालयसिच पराक्रवत्तावहिर्नभावये: ॥ ५ ॥

भावयसेवर्धयसेचइतियत्तस्मादस्माद्भवतोविश्वस्यपरमुत्तमंकारणमहंनवेद अवरंहीनंसमंकारणंचनवेद तुशब्देनोक्तार्थमवधारयति । निगमयतिनामेति नाम्नावाचकेनरूपेणशुक्लादिनागुणैःसत्वादिभिःसत्स्थूलमसत्सूक्ष्मंचकिंचिद्वस्तुयद्भाव्यमुत्पाद्यंतत्त्वदन्यतइत्यपि-गर्हितंनिंदितं अतस्त्वमेवसर्वकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ज्ञाततत्वेनत्वयाप्रश्नःकिमितिकृतइतितत्कारणमाह सभवानितितपोऽचरदितियत्तेनहेतुनात्वंनोऽस्मान्खेदयसे त्वय्यनलंबुद्धिंप्रापय-सित्वदितरकर्तृसद्भावेपराशंकांचयच्छसीत्यन्वयः तस्मात्प्रश्नःकृतइतिभावः ॥ ७ ॥

एतन्मेपृच्छतःसर्वंसर्वज्ञसकलेश्वरेतिविशेषणद्वयमुक्तार्थस्थिरीकरणायोक्तं यथाबुद्ध्येजानामितथेतिशेषः त्वदधीनायतःसत्ताद्यवरस्या पिकेशवेत्यनेनपूर्वपक्षोऽयमितिज्ञायते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

आत्मनि भावयसे न पराभावयन्निति च स्ववैभवाधिक्येऽपि सतीति शेषः । सूर्यादौ विद्यमाने दीपादेः पराभवदर्शनात् । अत उपादानकारणत्वमेव भवत आयाति । सूर्यादौ विद्यमाने रश्म्यादेस्तदर्शनादिति भावः ॥ ५ ॥

तदेवाह नाहमिति । तदेतत् तथोत्तरवाक्यञ्च तन्मुखेनैव अन्यान् शिक्षयितुमुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

स्वस्यसर्वभवनसामर्थ्येनैवसर्वंसृजसि आत्मन्येवभावयसिपालयसि तान्येवस्वयंपराभावयन्नाशयन् नपराभावयन्निति पाठेपराभवम् प्रापयन् यस्मात्त्वमेवस्वशक्त्यैवजगदुत्पत्तिस्थितिनाशंकरोषीत्यर्थः आत्मानंवापराभवमप्रापयन्सृष्टिस्थितीकरोषीत्यर्थः द्वयोरेवकथनंतथा दर्शनात् असहायकरणेदृष्टांतमाह आत्मशक्तिमिति स्वस्यैवसामर्थ्यमवलंब्यआकाशगमनेपक्षिणइव ऊर्णनाभिःकीटविशेषः सहिऊर्णासूत्र रूपांस्वमुखतोनिष्कास्यतेनविहारस्थानंकृत्वाविहृत्यपुनर्गच्छति तथाऽपिक्लमरहितश्चभवति एवंभवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एतादृशंतवसामर्थ्यं स्वतएवनपरतइति ममभतिरित्याह नाहंवेदेति अस्मिन्संसारेसर्वंत्वत्तएवभवतीत्यहंजाने परमुत्कृष्टं अपरंहीनं समवाअन्योऽन्यं एवंकरणसामर्थ्यमाह हेविभोइति किंच नामवेदाः रूपंजगत् गुणाःब्राह्मणादयः तैः भाव्यंउत्पाद्यं सत्उत्कृष्टं असदपकृष्टं कार्यकारणरूपं वा किंचिदपिअन्यस्मात्त्वद्व्यतिरिक्ताद्भाव्यमित्यहंनजाने ॥ ६ ॥

ब्रह्मोवाच । सम्यक् कारुणिकस्येदं वत्स ते विचिकित्सितम् ।
यदहं चोदितः सौम्य भगवद्वीर्य्यदर्शने ॥ ९ ॥
नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रब्रवीषि भोः ।
अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे ॥ १० ॥
येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।
यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ११ ॥
तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि ।
यन्मायया दुर्जयया मां वदन्ति जगद्गुरुम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

किमतोयद्येवंसत्राह सभवानचरदिति नहिस्वतंत्रःघोरंतपःकरोति घोरशब्देनभगवत्तपोव्युदासः नरनारायणादिभिःक्रियमाणांशांततपः यद्यस्मात्सुसमाहितइति अतिसावधानः स्वाभाविकतपोव्युदासः तपोमेहृदयमितिवाक्याद्यस्यज्ञानमयंतपइतिचस्वभावतएवभवतिनहिसः सावधानांतःकरणःकरोति तेनज्ञायतेएतस्मादन्योऽस्तिमहान् यमाराधयितुंतपःकरोतीति किंच तेनतपःकरणेनकर्मणानःअस्मान् खेदयसि अस्माकमयमाभमानः स्थितः अस्मत्पितासर्वोत्तमइति तपसिक्रियमाणेतद्गच्छति परोऽन्योऽप्यस्तीत्याशंकाप्युत्पद्यते अतःसंदेहः ॥ ७ ॥

किंत्वत्तोऽन्यःकश्चिदस्तिनवेति एतत्सर्वंकथयेत्याह एतन्मइति अत्रत्रयोदशप्रश्नाभवंतिज्ञानप्रश्नः आत्मप्रश्नः तत्त्वप्रश्नाःषट् ब्रह्मविषय काश्चत्वारः अयमंतिमश्चेति सर्वंविजानीहि विशेषेणविचार्यवद बोधयवा यथाअनुशासितःसन्शिक्षितःसन्अहंबुद्ध्ये सर्वज्ञत्वात्कथनसा· मर्थ्यं सर्वेश्वरत्वान्मद्बोधजननसामर्थ्यं प्रश्नमात्रेणनवदेदितितस्यभगवद्भावबोधनं अज्ञानाद्यंप्रश्नोनभवति किंतुयथापिताकथयेत्तदर्थ मेवंप्रक्रियाप्रश्नइतिउपपत्तौवक्ष्यते अनेनप्रश्नोत्तरेअपिअग्रेविचारमर्हतइतिज्ञापितं अहंयथाबुध्यइतिवचनात्सर्वेषांपदार्थानांउत्पत्तिः स्वरूपंवक्तव्यमित्युक्तंभवति अन्यथाभगवताउत्पत्तेरनुक्तत्वात्ब्रह्मापिनवदेत् अतोयथाधिकारंपदार्थावक्तव्याइतिनिर्धारितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

आत्मन् आत्मनि अधिष्ठाने भावयसे पालयसि । तानि न पराभावयन् अन्यतः पराभवमप्रापयन् । यथोर्णनाभिरात्मन एव शक्तिमवष्टभ्य सृजति तद्वत् । अक्लमः श्रमरहितः ॥ ५ ॥

तस्मादहन्तु अस्मिन् जगति, परम् उत्तमम्, अपरम् अधमं, समं मध्यमञ्च, तत्रापि नाम मनुष्यादि, रूपं द्विपदत्वादि, गुणाः शुक्लत्वादिः, तैर्भाव्यं साध्यं, तत्रापि सदसत् स्थूलं सूक्ष्मञ्च किञ्चिदपि अन्यतो न वेद, किन्तु त्वत्त एव सर्व्वं भवतीति मन्ये ॥ ६ ॥

स तथाविधोऽपि । पराशङ्काम् ईश्वरान्तराशङ्कां प्रयच्छसि ॥ ७ ॥

पृच्छतो ममैतत् सर्व्वमभिप्रेतं वस्त्वित्यर्थः । विशेषेण जानीहि स्वयं परामृश ततो वदेत्यर्थः । किञ्च यथैवेदम् अनुशासितः सन् अहं बुध्ये सम्यगवगच्छामि तथा विजानीहि तेनास्योत्तरमबाधितं देहीति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

तानिस्वसृष्टानिभूतानिआत्मन आत्मनिविराट्शरीरेभावयसेपालयसिनपराभावयन्स्वयम् स्वात्मानंपरिभवमप्रापयन् अक्लमः श्रम रहितः यथोर्णनाभिः आत्मन एवशक्तिमवष्टभ्यसृजतितद्वत् ॥ ५ ॥

अतोऽहमस्मिल्लोकेपरमुत्कृष्टमपरंनिकृष्टंसमंमध्यमंचसत्स्थूलमसज्ञामरूपगुणैः संज्ञयाआकृत्याधर्मेणचभाव्यंनिष्पाद्यं किंचिदप्यन्यतो नवेदनजानामिकिंतुत्वत्तएवसर्वंभवतीतिजानामि ॥ ६ ॥

ननु तर्हि यद्विज्ञानोयदाधारइत्यादितवप्रश्नोनिरर्थकइत्यत्राह सइति सउक्तप्रकारोऽपिभवान्यद्यतस्तपोऽचरत् तेनहेतुनानोऽस्मान् खेदयसमोहयसि अतःपराशंकामीश्वरांतरशंकांप्रयच्छसि ॥ ७ ॥

हेसर्वज्ञअहमनुशासितस्त्वदनुशिष्टः इदंप्रस्तुतंयथैवबुध्येजानेतथैव एतत्सर्वंपृच्छतोमेमह्यंविजानीहि विशेषेणज्ञापय ॥ ८

भाषा टीका ।

और आप विनाही श्रम के अपने ही से उन जीवों को पालन करते हैं अपनी शक्ति ही के आश्रय से आप यह सत कार्य करते हैं जैसे मकड़ी विना अन्य साधन के अपना जाला पूर लेती है ॥ ५ ॥

मैं इस विश्व में आप से उत्तम अधम समान नहीं देखता हूं और नामरूप गुणों से युक्त इस स्थूल सूक्ष्म जगत् में जो कुछ है वह और किसी से नहीं है सब आपही से है ॥ ६ ॥

ऐसे आपने भी जो बड़े सावधान होकर तप किया उससे हमको क्षोभ होता है और पर की आशंका होती है ॥ ७ ॥

हे सर्वज्ञ हे सकलेश्वर ! यह पूछता जो मैं हूं मुझे बताओ जिससे आपका अनुशासित यह सब मैं समझ जाऊं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

प्रश्नमभिनन्दति । हे वत्स पुत्र तवेदं विचिकित्सितं सन्देहः तत्पूर्वकप्रश्नोऽयं सम्यगित्यर्थः । यतः कारुणिकस्य तवायं प्रश्नः । अत्र हेतुः यत् यतः परमधर्म्मे भगवद्वीर्य्यप्रकाशने प्रवर्त्तितोऽस्मि । अतस्त्वं जिज्ञासुरपि मयि कृपामेव कृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु त्वमेव भगवानित्युक्तं त्वया एकः सृजसि भूतानीत्यादिना । सत्यम् । यथा मामीश्वरत्वेन प्रभाषसे तदपि तव भाषणं नात्यन्तममृतम् । यतः कारणात् एतावतः एतावत्प्रभावस्य भाव एतावत्त्वं मेऽस्ति । किन्तु मत्तः परमीश्वरमविज्ञाय ब्रूषे । अतः सादृश्यात् तवेयं भ्रान्तिः न तु बुद्धिपूर्व्वकमनृतमित्यर्थः । यत् ईश्वरात् मम एतावत्त्वं तम् अविज्ञाय इति वाऽन्वयः ॥ १० ॥

तर्हि कोऽसावीश्वर इत्यपेक्षायां भक्त्या नमस्कुर्व्वन्नेव तं कथयति त्रिभिः । येन स्वप्रकाशेन रोचितं प्रकाशितमेव प्रकाशयामि सृष्ट्याऽभिव्यक्तं करोमि । यथाऽर्कादयश्चैतन्यप्रकाश्यमेव प्रकाशयन्ति । तथाच श्रुतिः—न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ इति ॥ ११ ॥

तस्मै नमो धीमहि । यस्य मायया विमोहिताः सन्तो युष्मदादयो मां जगद्गुरुं जगत्कर्त्तारं वदन्ति तस्मै ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

नमो धीमहीति । मनसा नमनं कुर्व्वीमहीत्यर्थः । एवमेव भगवतो स्वामिना प्रथम स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तविंशश्लोकटीकायामुक्तमिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथब्रह्मा यथाप्रश्नमुत्तरयिष्यंस्तावत्प्रश्नमभिनन्दति सम्यगिति हेवत्सपुत्रकारुणिकस्यमयिकरुणावतः तेत्वयाइदंसम्यग्विचिकित्सितंज्ञातुमिष्टं कुतइत्यतआह यद्यस्मादहंभगवद्वीर्यदर्शनेभगवत्प्रभावज्ञापनरूपेधर्मेप्रवर्त्तितः ॥ ९ ॥

अभिमतार्थजिघृक्षयाप्रश्नंविविनक्ति नानृतमिति भोनारदमांप्रतियथाप्रब्रवीषि एकःसृजसिभूतानीत्यादिनायत्पृच्छसितज्ञापितवत्वदीयंवचःनानृतमतीवनासत्यं किंतुमत्तः परंभगवंतमज्ञात्वाब्रवीषीति अज्ञानहेतुमाह ममएतावत्त्वंएतावन्महिमवत्वंयतःपरमकारणाद्भवति तंमत्तः परमज्ञात्वाब्रवीषीत्यर्थः ॥ १० ॥

तर्हिकोऽसावीश्वरइत्यपेक्षायांभक्त्यानमस्करिष्यन्नाह येनेति अर्कादयोभगवत्तेजसारोचितंविश्वंतत्तेजोलेशमुपजीव्यस्वयंरोचयंतीतिस्वात्मानमभिमन्यंतएवमहमपीत्यर्थः नतत्रसूर्योभातीतिश्रुतिरत्रानुसंधेया ॥ ११ ॥

तस्मैवासुदेवायनमोधीमहिनमः कुर्महे यद्वा धीमहीत्यत्रतमितिशेषं जेतुमशक्ययायस्यभगवतोमाययामांजगद्गुरुंवदंति ब्रह्माद्याः सकला देवा मनुष्याः पशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृताइतिन्यायेनमाययामोहितामांजगद्गुरुंवदंति नतुतत्त्वविद इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

नारदप्रश्नंपरिहरिष्यन्तज्जिज्ञासितंस्तौति सम्यगिति अहंभगवतोहरेर्वीर्यस्यसृष्ट्यादिलक्षणस्यदर्शनेख्यापनेचोदितइतियस्मादतस्तेचिकित्सितंसम्यक्समीचीनमित्यन्वयः कारुणिकस्येत्यनेनलोकोपकारकंचेदमितिलक्षयति ॥ ९ ॥

तत्रप्रथमतःपूर्वपक्षांशमाक्षिपति नानृतमिति त्वमेकःसृजसीतियथामांप्रब्रवीषितथातदनृतंनाकिं । अनृतमेव एतत्वद्वचनंश्रुत्वाऽहंखिन्नःखेदानुकंपासंतोषविस्मयामेत्रणोवतइतिवचनात् यच्चमत्तःपरमधिकमीश्वरमविज्ञायनाहंवेदपरंत्वस्मादितिमामात्थतच्चानृतंतदप्यनृतमेव कुतइतितत्राह अपीति अतिगर्हितत्वात् अपिःपदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेष्वितिसूत्रात् गर्हासमुच्चयप्रश्नशंकासंभावनास्वपीत्यभिधानाच्च कस्मान्मदुक्तमाक्षिपसीतितत्राह एतावत्त्वमिति हिशब्दएवार्थे मेएतावत्त्वंतद्रोचिषारोचितरोचकत्वंह्येव नातोऽधिकमितियत्तस्मादितिशेषः ॥ १० ॥

एतदेवस्पष्टयति येनेति तत्रप्रमाणमाह यथेति तमेवाभांतमनुभातिसर्वं यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेखिलमित्यादेः ११ ॥

बुभूषणादुमतश्रवणप्राप्तापराधोभगवन्नमनेनपरिहर्त्तव्यइतिभावेनभगवंतंनमति नमइति तस्मैवासुदेवायभगवतेनमः वयंतधीमहीत्यन्वयः अनेन ओंनमोभगवतेवासुदेवाय नारायणायविद्महेवासुदेवायधीमहि तन्नोविष्णुःप्रचोदयात् इतिद्वादशाक्षरीचतुर्विंशत्यक्षरीचेति द्विविधहिरण्यगर्भेणानित्यंसेव्यइतिदर्शितं यद्वामत्तःपरमविज्ञाययथा एकःसृजसीत्यादियंप्रकारंमांब्रवीषितच्चतत्प्रकारविषयवचनमेवानृतंनान्यत् यद्रूपमित्यादि तदेवानृतंकुतइत्यतआह नेतिप्रमाणाविरोधात् नाभावान्यविरोधेष्वितिवचनात् अयंपक्षःसंभावितइत्याह अपीति वत्संतोषहेतुत्वात् कुतोऽनृतमितितत्राह एतावत्त्वमिति यतोयस्माद्विष्णोर्मेएतावत्त्वंपरिच्छिन्नप्रभावत्वंहिप्रसिद्धं कथंप्रसिद्धमित्यतउक्तंप्रवविशिनष्टि येनेति अनेनहरेःकरणत्वंतवकर्त्तृत्वंप्रतीतं नतुहरेःस्वातंत्र्यकर्त्तृत्वमित्याशंक्य दासभावकथनेनतत्स्पष्टयति नमइति रामेणमुक्तःशरोरावणमवधीदित्यादाविवकरणत्वमपिमुख्यकर्त्तृत्वंप्रयोजयतीत्यतःकरणत्वप्रयोगोनकिंचित्करः नन्वेवंचेत्तवकर्त्तृत्वप्रवादःकथमत्राह यन्माययेति त्रिविधामाया एकाहरेरिच्छामुख्याद्वितीयाऽमुख्याप्रकृतिस्तृतीयाऽमुख्यतमाजीवानांबंधकशक्तिरिति तत्रत्रयस्याविष्णोरिच्छाधीनयादुर्जययाहरिभजनवर्जितैर्जेतुमशक्यया ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

किंवा तवेदमज्ञानमेवेति खिद्यमानम् आह नानृतमिति ॥ १० ॥

यथार्कादयस्तत्प्रकाशितास्तच्छक्त्यैव तत्तत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तस्मा इति द्वयम् । तमआदिमत्त्वेन स्वस्य सदोषत्वात् सच्चिदानन्दघनत्वेन यस्य निर्दोषस्य नेत्रगोचरे स्थातुं विलज्जमानया अमुया मायया विमोहिता अस्ममादयो दुर्धियः विकत्थन्ते आत्मानं श्लाघन्ते ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

इदानीप्रथमंअंतिमप्रश्नोत्तरंवक्तुंसर्वेषांप्रश्नानांएकपरत्वमाह सम्यगिति सर्वेषांप्रश्नानामुत्तरंभगवानेव सएवज्ञानादिः तत्रैवावांतरभेदा द्वादशभवंति तएवस्कंधार्थत्वेनपर्यवसानंप्राप्स्यंति तत्कथमित्यपेक्षायामाह यदहंप्रेरितःभगवद्वीर्यस्यदर्शनेज्ञानार्थमिति यदिसर्वैरवप्रश्नैःभगवानेवोत्तरत्वेनवक्तव्योभवति तदेवंसंगच्छते परंकेनचित्केनचिद्रूपेणतत्तत्प्रश्नोत्तररूपोभगवान् तानिरूपाण्यग्रेवक्तव्यानि अतएवतस्यप्रश्नस्याभिनंदनं अन्यथाकोपःकर्त्तव्यःस्यात् भगवद्वीर्याणांवक्तव्यत्वेनोपस्थितत्वाच्चतदभावः यत्तवायंप्रश्नःसकारुणिकस्यतव अनेनव्याजेनसर्वेसंसारान्मोचनीयाइति अहंचकृतार्थःकर्त्तव्यइतिच अन्यथापरमभागवतस्यतवाज्ञानंनसंभवतीत्यभिप्रायः वत्सेतिस्नेहेनसंबोधनं मातुरौधसंपथ इवब्रह्मणोहृदयाद्भगवच्चरित्रमुद्गतमस्तीतिज्ञापयति विचिकित्सितंविचारितं ज्ञातुमिष्टंवा ॥ ९ ॥

एवंप्रश्नाभिनंदनमुक्त्वासंतोषंश्रावकृत्वाधिकारंचनिरूप्यअंतिमप्रश्नस्योत्तरमाह नाहंवेदेत्यस्य नानृतमिति यत्तववचनंत्वत्तोऽन्योमहात्मास्तीतितदनृतंनभवति अनृतंनामान्यथाज्ञानान्यथावचनं तत्त्वज्ञानात्तदज्ञवचनमित्येवलोकप्रसिद्धिः अप्रामाण्यस्यतुल्यत्वेऽपिएवंवचनेअनृतवाददोषोनास्तीत्यर्थः यथामांप्रब्रषीषित्वमेवमहानिति सत्यंतुनभवतीत्याह अविज्ञायपरंमत्तइति मत्तःपरमुत्कृष्टंमानियंतारमविज्ञायएतद्वचनमित्यर्थः कोऽसावित्यपेक्षायामाह एतावत्त्वंयतोहिमइति यावंतःउत्कृष्टाःमयिधर्मास्त्वयोदिताः तेहिसर्वेयत्संबंधान्मयिजाताः सभगवानित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमंतिमप्रश्नोत्तरमुक्त्वाप्रथमप्रश्नोत्तरमाह येनेति भगवान्ज्ञानंभवति येनरूपेणतद्रूपंउच्यते ज्ञानंहिस्वप्रकाशं सर्वमेवप्रकाशयति दीपमपिप्रकाशयतियतःतस्मात्सर्वप्रकाशकंस्वप्रकाशकंयच्चैतन्यंभगवद्रूपंतद्ज्ञानमित्यर्थः येनभगवतास्वरोचिषास्वप्रकाशेनस्वयमेवरोचतेस्वात्मानंवारोचयतीतिस्वरोचिः विश्वंतेनैवरोचितंप्रकाशितं अव्यक्तेलीनंविश्वंतद्रोविषाप्रकाशितंजातं तदास्थूलतयाब्रह्माभिव्यनक्ति तदाह रोचयाम्यहमिति यथामहाकाष्ठस्थितोवह्निर्मथनेनाभिव्यक्तएवतृणादिभिरभिव्यज्यतेनतुसहसातृणादिभिरभिव्यक्तुमर्हति तत्रश्रुतिसिद्धदृष्टांतमाह यथाऽर्कोऽग्निरिति अन्येतुजडानस्वप्रकाशाःतेजस्तुस्वप्रकाशंइवतदपिचेद्भगवताप्रकाश्यंतदार्कः संदेहोऽन्यस्यतत्प्रकाश्यत्वंतत्रश्रुतिः "नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती"ति तत्रविद्युतांकादाचित्कत्वात्नतद्ग्रहणं यथाऽर्कोज्ञानेनप्रकाशितमेवस्वयंप्रकाशयति स्वयंचप्रकाशितः यदादित्यगतंतेजइतिवाक्यात्तत्रापिभगवत्तेजएवप्रकाशकं तथामय्यपीत्यर्थः एवमग्न्यादयः ऋक्षाणिअश्विन्यादीनि ग्रहाःबुधादयः अन्यास्तारकाः ॥ ११ ॥

एवंज्ञानस्वरूपंभगवंतंप्रतिपाद्यतत्कर्त्तव्यांतराभावात्भक्त्यानमस्यति तस्मैनमोभगवतइति लोकवेदप्रसिद्धंतच्छब्देनोच्यते भगवतइति तस्यज्ञानस्यनधर्मत्वंनांशत्वं प्रयोजनंतुमोक्षः तदाह वासुदेवायेति भक्तिर्नमनं निदिध्यासनमंतरंगसाधनं तदाह धीमहीति तन्नमोवा एवं ज्ञानंनिरूप्यसर्वेषांतदज्ञानंयुक्तमेवेतिविरोधाभावायाह यन्माययेति तस्यभगवतोज्ञानरूपस्यवशवर्त्तिनीकाचिच्छक्तिर्मायेतिसाजगत्कर्त्तुर्मात्रातःभिन्ना एतस्याव्यामोहएवफलं तस्यास्तुजगतःकरणत्वंकर्तृत्वंवा भगवदाज्ञयातत्रमायायाःसामर्थ्यमाह दुर्जयेति तस्याःजयःप्राणिमात्रस्याशक्यः इयमेवमायावेदस्तुतैमारणीयत्वेनवेदैःप्रार्थिता तेहिज्ञानंबोधयंतिएषातुमोहयति तस्याःफलंमहत्स्वापिदृश्यतइत्याह मांब्रुवंति जगद्गुरुमिति क्रियाशक्तेरन्याधीनत्वाज्जगद्गुरुमित्युक्तम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रश्नमभिनन्दति । हे वत्स पुत्र । विचिकित्सितं सन्देहः । सम्यगतिसमीचीनम् । कारुणिकस्येति सर्व्वज्ञेनापि त्वयैव पृच्छता मयि पितरि करुणैव कृता । यदहं विजानीहि इति परामर्शार्थकपदेन भगवतो वीर्य्यस्य विश्वसृष्ट्यादिमयस्य दर्शने विषये प्रेरितः । तदहं क्षणं मनसैव तत् पश्यामीत्याननन्द ॥ ९ ॥

किञ्च भोः पुत्र एकः सृजसि भूतानि इत्यादिना मामीश्वरत्वेन यथा ब्रवीषि तच्चापि नानृतं न मिथ्या । यतो मत्तः सकाशादपि परं परमेश्वरम् अविज्ञाय मत्तः परस्मिन् परमेश्वरे अविज्ञाते सतीत्यर्थः, मम एतावत्त्वं स्यादित्यनेककर्त्तृकत्वेऽपि क्त्वाप्रत्यय आर्षः यद्वा मत्तः परम् अविज्ञाय मम एतावत्त्वं लोका ब्रुवन्तीति शेषः । त्वन्तु सर्व्वज्ञोऽपि तानेव ज्ञापयितुं ताननुकृत्या ब्रूषे इति भावः । त्वं मत्तः परम् अविज्ञाय ब्रवीषीति व्याख्याने तु नारद स्याज्ञत्वं ब्रह्मणा ज्ञातुमनुचितम् ॥ १० ॥

वस्तुतस्तु अहं को वा वराक इत्याह । येन स्वरोचिषा स्वप्रकाशेन परमेश्वरेणैव प्रकाशितमहं पिष्टपेषन्यायेन प्रकाशयामि सृष्ट्या अभिव्यक्तं करोमि । यथाऽर्कादयस्तत्प्रकाशितमेव प्रकाशयन्ति । तथाच श्रुतिः—न तत्र सूर्य्यो भाति न च चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ॥ इति ॥ ११ ॥

ननु जगद्गुरुर्ब्रह्मा विश्वं सृजतीति सर्व्वत्रैव तव ख्यातिः तत्र सविस्मयं सोत्प्रासमाह तस्मै नमो धीमहीति ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

उत्तरंवक्तुं प्रश्नमभिनंदति सम्यगिति हेवत्सपुत्रतेतवकारुणिकस्यसर्वत्रकरुणावतःइदंविचित्सितंनिःसंदेहार्थप्रश्नरूपंचेष्टितंसम्यक् यतोऽहंभगवद्वीर्यदर्शनेभगवत्प्रभावज्ञापनेचोदितः प्रवर्त्तितः ॥ ९ ॥

अपिवत्सतथापितवएकःसृजतीत्यादिवचोऽपिनानृतम् तत्रहेतुः अविज्ञायेति यतोभगवतःमेममैतावत्त्वंसर्वज्ञत्वादियुक्तत्वंमत्तःपरमविज्ञाय यथायथ्यंपरमेश्वरत्वेनमांप्रब्रवीषि ॥ १० ॥

विलज्जमानया यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया ।
विमोहिता विकत्थन्ते ममाहमिति दुर्धियः ॥ १३ ॥
द्रव्यं कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
वासुदेवात् परो ब्रह्मन् न चान्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः ॥ १४ ॥
नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः ।
नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥ १५ ॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः ।
नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेवस्वस्मात्परंकथयति येनेतित्रिभिः अहंयेनपरमेश्वरेणस्वकीयेनधर्मभूतेनरोचिषाप्रकाशेनरोचितंप्रकाशितमेवरोचयामिप्रकशयामि नतुस्वातंत्र्येणकिंचिदपिकर्त्तुंशक्नोमित्यर्थः यथाऽर्कादयोभगवत्प्रकाश्यमेवप्रकाशयंति अनेनयद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् "नतत्रसूर्योभातिनचंद्र तारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निस्तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाती"तिश्रुतेः ॥ ११ ॥

तस्मैवासुदेवायनमः धीमहि यस्यमाययायोगिभिरपितत्कृपांविनादुर्जयया मोहिताः मांजगद्गुरुंवदंति ब्रह्माद्याःसकलादेवामनुष्याःपशवस्तथा विष्णुमायामहावर्त्तमोहांधतमसावृताइतिस्मृतेश्च ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मोवाच—हे वत्स ! यह तेरा संशय और संशय पूर्वक प्रश्न बड़ा उत्तम है तैंने जिज्ञासा करके भी मुझ पर कृपाही की है । क्योंकि जो मुझे श्री भगवान् के पराक्रमों के निदर्शना कराने को प्रेरणा किया है ॥ ९ ॥

तैंने मुझ को जैसा कहा है वह वात भी झूठ नहीं है क्योंकि मुझ से भी पर जो है उसै विना जाने कहा है और मैं ऐसा हूं भी ॥ १० ॥

जिन भगवान की शक्ति से प्रकाशित इस विश्व को मैं प्रकाश किया करता हूं जैसे सूर्य अग्नि चन्द्रमा ग्रह तारा सब सिद्ध ही घट पटादिक को प्रकाश किया करते हैं ॥ ११ ॥

मैं उन वासुदेव भगवान को नमस्कार करता हूं जिनकी दुर्ज्जय माया से मुझे जगद्गुरु कहते हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यन्माययेति मायासम्बन्धोक्तेस्तस्या दुर्ज्जयत्वोक्तेश्च तस्यापि किमस्ति संसारः । नैवेत्याह । मत्कपटमसौ जानातीति यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानयेव तस्मिन् स्वकार्य्यमकुर्व्वत्या अमुया मायया विमोहिताः अस्मदादयो दुर्धियः अविद्यावृतज्ञाना एव केवलं विकत्थन्ते श्लाघन्ते । अनेन यद्रूपमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ १३ ॥

तदेवं स्वस्मादन्यं परमेश्वरं निरूप्य इदानीं यदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानां स एवाधिष्ठानादिकं सर्व्वमित्युत्तरं वक्तुं तद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि । कर्म्म जन्मनिमित्तम् । कालस्तत्क्षोभकः । स्वभावस्तत्परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता वासुदेवात् परोऽन्योऽर्थो नास्ति कारणाव्यतिरेकात् कार्य्यस्य ॥ १४ ॥

तत् प्रपञ्चयति द्वाभ्याम् । नारायणः परं कारणं येषां ते । अनेनैवशास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेनेश्वरे प्रमाणं सर्व्वज्ञत्वादिकञ्चोक्तम् । देवाश्च तदंगाज्जाताः अतो न तद्व्यतिरिक्ताः । लोकाः स्वर्गादयः तदानन्दांशाः । मखादयस्तत्साधनभूताः ॥ १५ ॥

योगः प्राणायामादिः । तपस्तत्साध्यं चित्तैकाग्र्यम् । ज्ञानं तत्साध्यम् । गतिः तत्फलम् । अनेनैतत् सर्व्वं तदधीनमित्युक्तम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

तस्यापीति परमेश्वरस्यापीत्यर्थः ॥ १३—१८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

इतरेषांमायायादुर्जयत्वंभगवतस्तदसंस्पर्शंचाह विलज्जमानयेति यस्यभगवतईक्षापथेदृष्टिपथेस्थातुंविलज्जमानयातस्मिन्स्वकार्यमकुर्वत्याऽमुयामाययाविमोहिताःसंतोममाहमितिदुर्धियःविकत्थंते ॥ १३ ॥

विकत्थनमेवाह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादिभूतमेवकारणमितिकेचित् कर्मैवकारणमितिकेचित् कालइत्यन्येस्वभावइत्यपरे कर्माधीनत्वाज्जीवएवकारणमित्यपरे एवंयन्माययामोहिताविकत्थंतेइत्यर्थःएवंतैःस्वतंत्रतयाऽभिमताःपदार्थाःभगवदधीनाइत्याह वासुदेवादिति हेब्रह्मन्द्रव्यादिष्वर्थेषुवासुदेवात्परोऽन्योऽर्थोनास्तियथावासुदेवात्परोनास्तितद्वदतदात्मकमत्परतंत्रंचनास्तीत्युक्तंवक्ष्यमाणंसूचितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एतदेवोपपादयति नारायणपरा इति वेदाःनारायणःपरंकारणंयेषांतेतथोक्ताः"तस्यहवाएतस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेद"इत्यादिश्रुतेःयद्वानारायणःपरंप्रतिपाद्यंयेषांतेतथोक्ताः"सर्वेवेदायत्पदमामनंती"तिश्रुतेः देवाइंद्रादयःनारायणस्यांगाज्जातास्तच्छरीरभूताश्चेत्यपि विवक्षितं "चंद्रमामनसोजातःसआत्मांगान्यन्यादेवता"इत्यादिश्रुतेः लोकाःनारायणपराःनारायणःपरःस्वामीयेषांतेतथोक्ता मखाःक्रतवः नारायणः परआराध्योयेषांतेतथोक्ताः ॥ १५ ॥

योगोविवेकादिजन्यउपासनात्मकोयोगोनारायणपरः नारायणःपरोध्येयोयस्यसतथोक्तः तपःविद्यांगभूतंकर्मनारायणपरंनारायणः पर्यवसानभूमिर्यस्यतथोक्तं ज्ञानंशास्त्रजन्यज्ञानं योगस्यपूर्वमुक्तेःतदपिनारायणः परोध्येयोयस्यतत्तथोक्तं गतिर्योगफलमर्चिरादिकासाऽपि नारायणः परागंतव्योयस्यास्तथाभूता ॥ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

यस्यहरेरीक्षापथेदृष्टिमार्गेस्थातुंबिलज्जमानयाचित्प्रकृत्याऽभिमन्यमानयाशैवल्याख्ययाजीवस्वरूपाच्छादिकया ऽमुयामाययामोहिताअन्यथाज्ञानमाप्ताअतएवदुर्धियोजनाममवशोविश्वमस्ति । सर्वस्याहंकर्त्तेतिविकत्थंतेतंधीमहीत्यन्वयः मुख्यामायाहरेःशक्तिरमुख्याप्रकृतिर्मतेत्यादिनात्रैविध्यावगमादिंद्रजाललक्षणामायाऽत्रोच्यते ॥ १३ ॥

ननुविष्णोरितरत्कारणंनास्तीतिकथमुच्यते । पृथिव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वप्रतीतेरिततत्राह द्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि कर्मपुण्यपापलक्षणं पृथिव्यादीनांपरिणामविशेषोवा कालःपरिणामहेतुःत्रुटिलवात्मकः स्वभावःसात्त्विकादिः जीवःसुखदुःखाश्रयः द्रव्यंपुरोडाशादि कर्मऋत्विगादिव्यापारः कालोवसंतादिः स्वभावोब्राह्मणत्वादिः जीवोयजमानसंज्ञइतिवा द्रव्याद्यन्यतरोऽन्योऽर्थोवासुदेवात्परोऽधिकोनास्तितर्हितत्समःकश्चित्स्यादत्राह तात्त्वतइति नेत्यनुवर्तते तात्त्वतःतद्वदेवस्थितः समोऽपिनास्तीत्यर्थः तद्वदेवस्थितंयत्तुतात्वतंतत्प्रचक्षतइतिवचनात् अनेनद्रव्यादीनांप्रातिस्विककारणत्वस्यभगवदेकानियतत्वेनहरेरखंडकर्तृत्वंसुस्थिरमितिसिद्धम् ॥ १४ ॥

ननु"हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् ब्रह्मादेवानांप्रथमःसंबभूव विश्वस्यगोप्ताभुवनस्यकर्त्ते"त्यादिश्रुतयस्त्वद्गुणप्रतिपादनपराःकथमन्यविषयाःस्युरित्याशंक्ययदंतस्थस्यमन्नाज्ञाहरेर्गुणप्रतिपादकाइत्याशयेनाह नारायणपराइति स्वप्रतिपाद्येषुवस्तुषुनारायणएवप्रतिपाद्यत्वेनपरोऽधिकोयेषांतेतथोक्ताः सर्वस्मादुत्कृष्टंनारायणमेवप्रतिपादयंतीतितत्राह देवाइति नारायणस्यचक्षुराद्यवयवेभ्योजाताइत्यनेनदेवानामवरत्वंनारायणस्योत्कृष्टत्वमुक्तमितिज्ञायते नारायणएवपालकत्वेनपरोयेभ्यस्तेतथोक्ताः अहंहिसर्वयज्ञानामित्यादिरिज्येर्विद्राद्रिष्वयंपरइतिकृत्वानारायणपरामखाइत्युक्तम् ॥ १५ ॥

अष्टांगयोगेनयोज्यमानेष्वपिपरोहरिरेव कृच्छ्रचांद्रायणादितपसांविषयोऽपिसएव अत्रापितपस्मायुज्यमानानांपरइत्यर्थः नारायणपरंज्ञानं ज्ञानेनपरमज्ञेयोहरिः नारायणपरागतिराश्रयेषुगम्येषुवामुख्याश्रयोमुख्यगम्यश्चायमेव तदुक्तंगम्येज्ञेयवाच्येषुयोज्येषुचापरोहरिरित्यादि अनेनहिरण्यगर्भादिशब्दानांचतुर्मुखादिविषयत्वमपहास्तितं "सर्ववेदायत्पदमामनंती"ति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सर्वशास्त्रसमन्वयेन नारायणपरा इति द्वयम् । श्रीनारायण एव उपास्यत्वेन परः तात्पर्य्यविषयो येषां ते वेदाः । नन्वन्येऽपि देवास्तत्रोपास्यत्वेनाभिधीयन्ते । सत्यम् तेऽपि नारायणाङ्ग प्रभवत्वेनैव तथा वर्ण्यन्ते इत्यर्थः । येऽपि तदाश्रया लोकास्तेऽपि, तत्पदप्राप्तिहेतवो मखाश्च तत्परा एव । तदानन्दांशाभासरूपत्वात् तत्साधनत्वाच्चेति भावः ॥ १५ ॥

तथा योगोऽष्टाङ्गः सांख्यश्च । तत्साध्यं तपः चित्तैकाग्र्यं तद्साध्यं ब्रह्मज्ञानञ्च तत्परम् । तदीयसामान्याकारप्रकाशकत्वात् तज्ज्ञानस्य योगतपसोस्तत्साधनत्वादिति भावः । किं बहुना गतिस्तत्प्राप्यं ब्रह्मापि तत्परा तत्सामान्याकारप्रकाशत्वेन तदधीनाविर्भावत्वात् । तदुक्तं श्रीमत्स्यदेवेन सत्यव्रतं प्रति—मदीयं महिमानञ्च परब्रह्मेति शब्दितम् । वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ इति । अत्र मखादयस्तत्शक्त्यंशरूपाः गतिस्तु तत्तत्फलत्वात् तदानन्दांशभूतैव ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तर्ह्यंशशक्तिर्मोहकस्वरूपत्वात्स्वाश्रयमपिव्यामोहयेदित्याशंक्याह विलज्जमानयेति साहिभगवतोभार्या स्वस्यभगवतासहनिरंतररमणाच्चअन्येषांबुद्धिंमोहयति तस्यास्तथात्वंभगवान्जानाति अतोविलज्जमानाईक्षापथेऽपिस्थातुंविलज्जते अतएवयेतत्सन्मुखाःतान्नव्यामोहयति पृष्ठतःप्रवृत्तानेवव्यामोहयति तदेवाह अमुयाविमोहिताःममाहमितिविकत्थंते मोहनेद्वारमाह दुर्धियइति यतोधियमेवव्यामोहयति ॥ १३ ॥

एवंज्ञानंसपरिकरंनिरूप्यआत्मनिरूपणार्थंप्रथमस्तत्त्वंनिरूपयति द्रव्यमिति इदंहितत्त्वंननानाकिंतुसर्वेषामेकमेवतत्त्वं तत्रसर्वपंचांगंतेषांपंचानांयदिभगवानेवतत्त्वंतदातत्कार्याणांसुतरामेवतदेवतत्त्वंभवति तानिपंचगणयति द्रव्यंअधिभूतंसमवायिकारणंमहाभूतानि कर्मजगतोजन्मनिमित्तंसाधारणं चकाराद्भूतसंस्काररूपंचकालोगुणक्षोभकः चकारान्निमित्तभूतश्चयस्त्वाधारत्वेनसर्वत्रप्रतीयमानः द्रव्यंतत्रैवसर्वप्रकृतिकार्यमग्रेनिरूपयितव्येएतेसर्वेवासुदेवादन्येनभवंतिएतेषांदेवरूपत्वात्सत्त्वमूर्तिर्भगवान्निर्दिष्टः तत्त्वनिरूपणे स्वभावः परिणामहेतुः जीवोभोक्ताभगवदंशः चकारात्तदभिमानिनीदेवताचतत्रकालकर्मस्वभावानिबंधसम्यङ्निरूपिताः जीवोऽपिपृथङ्निरूपितःत्यक्त्वकर्मतत्त्वतइतिप्रतीयमानतयाअन्यत्वेऽपिपरमार्थतोऽनन्यत्वंयतोस्तित्वंतस्यैव ब्रह्मासीतिसंबोधनंनिरूपितेऽर्थेअसंभावनाव्यावृत्त्यर्थंयतस्त्वमेवब्रह्मअतोऽन्यस्यब्रह्मत्वेकःसंदेहइतिभावः चकाराद्धर्मभेदोऽपिनास्तीत्यर्थः अन्यत्वेनस्वरूपभेदोनिराक्रियतेपरत्वेनाधिष्ठातृभेदः अर्थइतियुक्तिरुक्ता ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

नित्योहिशब्दार्थसंबंधः तत्रशब्दार्थाश्चनित्याः तेयदिभगवद्रूपाएवभवंति तदेवसदैकरूपनित्यत्वंसिध्यतीति ॥ १४ ॥

एवंसर्वेषांतत्त्वंभगवानित्युत्तरमुक्त्वाविमर्शायत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह

नारायणपरावेदाइतियदिभिन्नार्थत्वंसंभवतितदाभूयान्विचारः कर्त्तव्योभवेत् तत्रस्वरूपतःअर्थतः फलतः साधनतः परंपरातः द्वितीये
कांडेऽपिसाधनतः कार्यतः फलतश्चभगवानेवेतिकस्मिन्नप्यंशेविवादाभावात्भगवानेवतत्त्वमितिविमर्शः तत्रदेवानांभगवन्निःश्वासान्निर्गतानां
पुंनस्तानेवप्रवेक्ष्यमाणानांतात्पर्यंनारायणइतिनिर्विवादमध्यंपितस्वार्थप्रत्याययंततदर्थस्यभगवद्रूपत्वात्भगवत्पराएवभवंति वैदिकानिचतुर्विधा
न्यपियद्यपितेभगवद्व्यवस्थितमर्थंव्याप्नुवंतिसंतिलोकं पुरुष प्रयत्नो घतास्तमर्थ मभिधायकृतार्थानसंति निवर्त्ततेभगवद्व्यवस्थितानर्था
न् जानंतीतिह्वितेषांप्रयासः ततोभगवद भिप्रेतार्थं साधकत्वादपिभगवत्पराएवएवंशब्दतोऽर्थतोनिधानतश्चभगवत्पराः ननुसंसर्गरूपोवाक्यार्थ
स्तेषामभिप्रेतार्थोभवति सचचतुर्विधः विध्यर्थ वादमंत्रनामधेयार्थात्मकः तत्रविध्यर्थस्यपुरुषएवप्रेरणालक्षणस्यपुरुषप्रयत्नेतात्पर्यं । पुरु
षप्रयत्नाभिव्यंग्येभावेना विधेयार्थस्तवनेत्वर्थवादाः मंत्राअपियाज्याव्यतिरिक्ताः देवताप्रतिपादनस्तुत्याद्युपयुक्ताःयाज्यास्तुदेवतोद्देशद्रव्य
त्यागेनामधेयान्यापिधात्वर्थविच्छेदनेतात्पर्ययुक्तानि । तस्मात्तत्तदर्थेउपक्षीणानिकथंभगवतितात्पर्यंवदिष्यंति । तत्राहदेवानारायणांगजाः
नारायणपरालोकानारायणपरामखाइति सर्वोहिवेदःप्रवर्तमानःचतुर्विधेऽपियागेउपयुज्यते महावाक्यार्थत्वाद्यागस्यतत्राहयागः करणं ।स्वर्गा
दिःसाध्यःतत्रसांप्रतंपुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्तायोगाः स्वव्यापारंदेवताप्रीतिमध्येजनयंति अन्यथाव्यापाराभावात्करणाभावादेवप्रच्यवन्ते अदृष्टा
दिकंतुनव्यापारःयागेनाजन्यत्वात्दृष्टस्यव्यापारस्यविद्यमानत्वाच्चतेहिदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागंकुर्वंतःस्वर्गसाधयंतिदेवताचअन्यदीयंहविर्विधा
नेनगृहीत्वाकिंचिदुपकर्त्तुमुचिताभवतिलोकेतथोपलब्धेः अन्यथातदुद्देशद्रव्यत्यागत्वंयागस्यनस्यात्द्रव्यसंस्कारकत्वेनापिदेवतोपयोगस्य
वक्तुंशक्यत्वात्निर्वापादारभ्यतत्संबंधवचनस्यप्रोक्षणादितत्संस्कारकत्वंघटतेयद्यपिदेवतापदेषुविद्यमानाचतुर्थीतादर्थ्येनैवभवति उपपद
विभक्तित्वात् । प्रीतिरप्यनित्याकालांतरस्मारकस्याप्यभावात्तत्कल्पनायांगौरवं तथापिचतुर्थ्यानिरर्थकत्वदोषनिवृत्त्यर्थंअवश्यमर्थोवक्तव्यः
सचान्यत्रसिद्धत्वात्संप्रदानएवभवतिदेवतोद्देशप्रसिद्धेश्च । यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यादित्यत्रअग्नयेजुष्टंनिर्वपामीत्यादौचचतुर्थ्यास्त-
दर्थत्वंनहितत्रनमस्स्वस्त्यादिपदानिसंतियागेतुपुनः स्वर्गःफलत्वेनाभिमतइतिकेवलंदेवतायाउद्देश्यत्वाभावात्अवांतरव्यापारविवक्षार्थंनमः
स्वस्तिस्वाहेत्युपपदविभक्त्यनुशासनंनचप्रीतिर्व्यापारः तस्यान्यधर्मत्वेनस्वर्गजनकत्वाभावात्देवतातुस्वर्गादावधिकृताफलंदातुंशक्नोति ।
अतोद्रव्येणप्रीतादेवताव्यापारः साचानित्याचेतनाचयथानुरूपंचफलंनियन्तुंशक्ता परंतस्याअपुरुषार्थत्वात्पुरुषस्याभिप्रेताभवतीतिनता-
वत्प्राधान्यायागस्यान्यथासिद्धिः । अतोमध्येव्यापाररूपदेवतापरत्वेऽपिभगवत्परत्वंयतोदेवाः नारायणस्यांगेभ्योबाह्वादिभ्याजाताः नह्यंगसे-
वार्थप्रवृत्ताः अंगेतात्पर्ययुक्ताभवंति किंत्वंगिनियद्यपिअंगिन्येववक्तव्यानितथापितेषांविग्रहस्यैवांगत्वात् तत्रजाताअंगजाभवंति प्रतिपक्षेऽपि-
दृष्टत्वात्प्रामाणिकत्वाच्चपुनःस्मरणादिकल्पनंनगौरवाय किंचयत्रदेवताव्यापारत्वेनगृहीतास्स्वर्गादिःउद्देश्योभवतितस्यलोकत्वेसुखत्वेवाभग
वदीयत्वंनव्यभिचरतिस्वर्गादिलोकानांहृदास्वर्गादिलोकइत्यादिनातदवयवत्वेनप्रतिपादनात् "अस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंती" ति
श्रुत्याभगवतएवानंदांशत्वात्स्वर्गादीनांयागकर्त्तुःस्वसंपादनेभगवदानंदोपजीवकत्वात्फलदातृभगवत्क्रियानिष्पादकत्वात्भगवत्परत्वंसुख-
स्यापिएवमवांतरमहाफलयोर्भगवदीयत्वेतदर्थप्रवृत्तामखाअपिभगवत्पराइत्यविवादंअतोवाक्यार्थविवक्षायामपिभगवत्परत्वविमर्शःसिद्धः १५

अतःपरंपुराणानांभगवत्परत्वविमर्शःकर्त्तव्यःपाक्षिकोऽपिदोषःपरिहरणीयइति तत्रपुराणार्थंचतुष्टयंसांख्ययोगःपशुपतिमतवैष्णवप्रतिपाद्यं
तत्रांतिमस्यैतत्प्रवेशान्नविरोधशंकायोगोहिचित्तवृत्तिनिरोधात्मकःस्वतोपुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हतिनैववेदविरुद्धार्थकल्पयितुंशक्नोतिअप्रामा
णिकत्वप्रसंगात्नचाणिमादयःतस्यमुख्यंफलंमोक्षपर्यवसायित्वाभावेअशास्त्रत्वापातःसिद्धयस्तुअंतरायभूताःकालक्षपणहेतवइत्यग्रेवक्ष्य
तेअतोमोक्षंसाधयन्नपियोगोभगवतिचित्तैकाग्र्यंसाधयन्नेवसाधयतिसबीजनिर्बीजध्यानयोः भगवच्चरणारविंदविषयत्वात्अतस्तस्याप्यवां-
तरविवक्षयापूर्ववद्भगवत्प्रीतिरेवावांतरव्यापारइतिकल्पनीयंचित्तसंस्कारपरत्वेऽपिफलंभगवदधीनमेवेतिभगवन्मुखानिस्सृतत्वमवश्यंकल्पनी
यं योगाइतिबहुवचनेनसर्वयोगभेदाभगवत्पराएवएतस्यभगवत्परत्वमग्रेविस्तरेणवक्ष्यते भगवत्प्राप्त्युपायत्वात्सामान्यतस्तत्परत्वमविवादं
तपस्तुभगवदुपयोगिदेहेंद्रियसंपादकत्वेनतत्परमेव अन्यथाक्लेशात्मकस्यतस्यपुरुषार्थपर्यवसानंनस्यात् पशुपतिमतंतुतपस्येवोपक्षीणं
ज्ञानंद्विविधं औपनिषदं सांख्यसिद्धंच तच्चयद्यपिपरस्परंविरुद्धं औपनिषदंहिसर्वस्यात्मत्वप्रतिपादनेनात्मत्वेनसर्वविषयकंभवति
इदंतुसर्वव्यावृत्तत्वेनात्मविषयकंतथापिप्रथमप्रवृत्तस्यआत्मानात्मसंस्कारात्पृथक्कृत्यात्मावगमनंमुख्यं अन्यथासर्वस्यात्मत्वंप्रतिपाद्यमानंअ-
त्माज्ञानात्अशक्यमेवस्यात् ज्ञानस्यचज्ञेयएवतात्पर्यंज्ञेयस्तुनारायणएव आत्मत्वात्सर्वत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च गतिरपिपूर्वोक्ताभगवत्परैव साहि
ब्रह्मज्ञानफलंभवति तदुक्तं विदंतिहिब्रह्मगतिमित्यत्र ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

जगद्गुरुर्विश्वस्रष्टा त्वं भवस्येवेति तुभ्यमादरदायिनः सन्तः किं मायामोहिताः । सत्यम् । भगवत्तत्त्वबोधं विना ये आदरदायिनो
ये च तस्मादादरग्राहिणश्च ते उभे अपि वहिर्दर्शिनो भगवतः पृष्ठदेशस्थया मायया मोह्यन्त एवेत्याह । विलज्जमानया मत्कपटमसौ
जानातीति कपटिन्या स्त्रिया इव यस्य दृष्टिपथे स्थातुं विलज्जमानया अर्थात् तत्पृष्ठदेशे एव स्थितवत्या अमुया मायया विमोहिता
विकत्थन्ते । अत्र तद्वैमुखतैव तत्पृष्ठदेशो ज्ञेयः । तद्वैमुख्ये सत्येव तस्याः प्रभावो न साम्मुख्ये इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्रूपमित्यादिप्रश्नदशकस्योत्तरं वक्तुं प्रथमं भगवद्व्यतिरेकेणान्यस्यासत्त्वमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं महाभूतानि उपादानरूपाणि ।
कर्म्म जन्मनिमित्तम् । कालः गुणक्षोभकः । स्वभावस्तत्परिणामहेतुः । जीवो भोक्ता । वासुदेवात् परोऽन्योऽर्थो नास्तीति द्रव्यादीनां
मायाकार्य्यत्वात् मायया जीवस्य च तच्छक्तित्वादिति विश्वस्य वासुदेवरूपत्वमिति यद्रूपमित्यस्योत्तरमुक्तम् ॥ १४ ॥

नारायणः परः कारणं येषां ते । अनेनैव शास्त्रयोनित्वप्रतिपादनेन ईश्वरे प्रमाणं सर्व्वज्ञत्वादिकञ्चोक्तम् । तथा वेदादयो नारायणे
स्थितत्वान्नारायणाधीनत्वाच्च नारायणपरा इति यदधिष्ठान मित्यस्य चोत्तरमुक्तम् ॥ १५ ॥

गतिर्मोक्षः ॥ १६ ॥

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः ।
सृज्यं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदितः ॥ १७ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणास्त्रयः ।
स्थितिसर्गनिरोधेषु गृहीता मायया विभोः ॥ १८ ॥
कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः ।
वध्नन्ति नित्यदा मुक्तं मायिनं पुरुषं गुणाः ॥ १९ ॥
स एष भगवांल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोऽक्षजः ।
स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्व्वेषां मम चेश्वरः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीप ।

नकेवलंभगवन्माययामोहितामामेवजगद्गुरुंब्रुवंत्यपित्वहमीश्वरोऽस्मिममैवेदमितिविकत्थंतेइत्याह्लः विलज्जमानयेति यस्यप्रधानक्षेत्रज्ञपतिरित्यादि श्रुतेः चेतनाचेतनस्वामिनःईक्षापथेस्थातुंविलज्जमानयाऽमुयामाययाविमोहिताः अतएवदुर्धियःममाहमिति विकत्थंतेश्लाघंते ॥ १३ ॥

एवंस्वस्मात्परंपरमेश्वरंनिरूप्य अथयदधिष्ठानमित्यादिनवप्रश्नानांविश्वस्यभगवानेवाधिष्ठानादिकमित्युत्तरंवक्तुंसर्वस्यस्वरूपतोभिन्नत्वेऽपिचिदचिच्छक्तिमतःकारणाद्भगवतःसकाशात्पृथगवस्थानाभावेनाऽभिन्नत्वमाह द्रव्यमिति हेब्रह्मन् द्रव्यंप्राकृतम् महदादिशरीरांतम् कर्मजन्मनिमित्तम् कालःक्षोभकः स्वभावः परिणामहेतुःजीवःक्षेत्रज्ञः एवमुक्तानुक्तःअर्थः अन्योवेदरूपःशब्दश्च वासुदेवात्परःअवासुदेवात्मकस्तत्त्वतोनैवास्ति"सर्वंखल्विदंब्रह्मे"ति श्रुतेः वासुदेवःसर्वमितीतिस्मृतेश्च ॥ १४ ॥

एतदेवप्रपंचयति नारायणपराइतिद्वाभ्याम् नारायणःपरःकारणंयेषांतेनारायणपराः "तस्यवामहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतदृग्वेद"इति श्रुतेः देवाःअस्मदादयःनारायणांगाज्जाताः "नारायणाद्ब्रह्माजायतेनारायणाद्रुद्रोजायतेएकोहनारायणः" इत्यादिश्रुतेः नारायणःपरःआश्रयोयेषांतेतथोक्ताःनारायणःपरःफलंयेषांतेमखाःक्रतवः ॥ १५ ॥

योगःपूर्वोक्तः तपःकृच्छ्रादि ज्ञानंवेदांतजन्यम् गतिरर्चिरादिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जिनकी दृष्टिपथ में स्थित होने को विलज्जमान जिस माया से मोहित दुर्बुद्धि जन जगत् में 'मेरा' कह कर प्रलाप किया करते हैं ॥ १३ ॥

ब्रह्मन्—द्रव्य कर्म काल स्वभाव और जीव वासुदेव भगवान् से भिन्न तत्त्वतः कोईभी वस्तु नहींहै ॥ १४ ॥

वेद सब नारायण पर हैं देवता सब नारायण के अंगज है । लोक सब नारायण पर हैं । यज्ञ सब नारायण पर हैं ॥ १५ ॥

योगभी नारायण पर है तपभी नारायण पर है ज्ञानभी नारायण पर है गतिभी नारायण पर है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

तर्हि त्वं किं करोषीत्यपेक्षायामाह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि । ईक्षया कटाक्षेण । तत्र हेतवः द्रष्टुरित्यादयः ॥ १७ ॥

ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागः यतस्त्वं प्रेर्य्यः स च प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्त्वमिति त्रिभिः । निर्गुणस्यापीश्वरस्य एते त्रयो गुणाः वध्नन्तीत्युत्तरेणान्वयः । कथम्भूताः तेनैव स्वातन्त्र्येण स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीताः ॥ १८ ॥

वस्तुतः सर्व्वदा मुक्तमपि मायिनं मायाविषयं पुरुषं जीवं वध्नन्ति । क । कार्य्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्ता अधिदैवं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं महाभूतानि, ज्ञानशब्देन देवताः, क्रियाः इन्द्रियाणि, तदाश्रयाः तेषां कारणभूताः । तत्तदभिमानेन वध्नन्ति ॥ १९ ॥

अतः स एष (एव) वश्यमायः । एभिर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिः सुष्ठु अलक्षिता गतिस्तत्त्वं यस्य सः । स्वैर्भक्तैरेव लक्षिता गतिर्यस्येति वा ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

[गुणाः शुक्लादयः इत्यमरकोषविधानात् गुणाः शुक्लरक्तकृष्णवर्णा इति पूर्व्वश्लोकोक्तस्य त्रयो गुणा इति वाक्यस्य विशेषणम् । यद्वा गुणोऽप्रधानमिति मेदिनीकोषात् स्थित्याद्यर्थं मायया गृहीता अप्रधानरूपा इति पूर्व्वश्लोकेनैव सम्बन्धः । अतः स्वामिकृतटीकासम्मतपूर्व्वश्लोकेनान्वितस्य वध्नन्तीतिपरश्लोकस्यान्तर्गतगुणाइतिपदस्य न पौनरुक्तिशङ्केति ॥] अधिभूतं गोलकम् । अध्यात्मम् इन्द्रियम् । अधिदैवम् इन्द्रियप्रवर्त्तकदेवता ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवंसर्वंतदधीनमितिकथनेननाहंवेदपरंत्वास्मिन्नित्यंशस्योत्तरमुक्तंभवति तर्हित्वंकिंकरोषीत्यपेक्षायामाह तस्येति अखिलांतरात्मनः सर्वांतर्यामिणः अभिद्रष्टुःसर्वज्ञस्यईशस्यसर्वस्ववशक्तित्यानियंतुः कूटस्थस्यनिर्विकारस्येक्षयैवसंकल्परूप ज्ञानेनैवसृष्टोऽहंतेनचोदितःसृज्यं सृजामीत्यन्वयः सतुप्रयोजकांहेतुप्रयोज्यइतिभावः ॥ १७ ॥

ननुकुतोऽवंनियोज्यनियोजकभावःकुतोवातस्यसर्वज्ञत्वादयोधर्माःस्वस्यतुतद्विपरीताइत्यपेक्षायां मायीश्वरत्वमायावश्यत्वाभ्यामित्याह सत्वामिति निर्गुणस्यहेयगुणरहितस्यकल्याणगुणानांसमनंतरमेवोक्तत्वाद्विभोर्व्यापकेनभगवतोमाययाप्रकृतिद्वारास्थितिसर्गनिरोधेषुनिमित्तेषुस्थित्याद्यर्थं सत्वादयस्त्रयोगुणागृहीताः स्वनियम्यत्वेनपरिगृहीताः सृष्टिस्थितिसंहाररूपलीलापरिकरत्वेनसत्वादयईश्वरेणपरिगृहीताइत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

एवंगुणानामीश्वरलीलापरिकरत्वमुक्त्वाजीवबंधनत्वमाह कार्येति कार्यंशरीरंकारणमिंद्रियंताभ्यांकर्तृत्वेनिमित्तेपुण्यपापनिष्पादनार्थे गुणाःसत्वादयःस्वरूपतोऽव्ययंमायिनंमायावश्यंसंबंधमात्रेणनित्यंपुरुषंजीवंवध्नंतीत्यन्वयः गुणान्विशिनष्टि द्रव्येति मोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावाः द्रव्यशब्दस्यमोहनवाचित्वंपारिशेष्याद्वगम्यते अतएवास्मन्नध्यायेबहुशःप्रयोगाश्च सत्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः निवध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघ रजोरागात्मकंविद्धि तृष्णासंगसमुद्भवंतन्निबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां प्रसादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नातिभारतेति गीतावचनान्यत्रस्मारितानि ॥ १९ ॥

एवंगुणानांजीवबंधकत्वमुक्त्वाथस्वलीलापरिकरीकृतमायःपरमेश्वरःसर्वेषांममचेश्वरइत्याह सइति लिंगैःसत्त्वादिगुणैःशरीरभूतप्रकृतिस्थैरुपलक्षितः स्वलक्षितगतिःस्वलक्षितास्वच्छन्दागतिर्यस्यसतथोक्तः नतुतदादर्शितपथानाविितवदन्यदर्शितमार्गःसएषएवंविधैश्वर्यसंपन्नो भगवान्हे ब्रह्मन्नारदसर्वेषांममचेश्वरःनियंता ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

ननुभवतःस्रष्टृत्वाभावेकथंत्वन्नामलोकेख्यातंवर्त्ततइत्यतस्तत्प्रकारंदर्शयति तस्यापीति तद्दृष्टिप्रतिष्टब्धुंकोऽपिसमर्थोनास्तीति ईशस्येति ईशित्वंचवरादिप्रासनेनेति निर्विकारस्येति एतदपिबलवत्प्रतिबंधकेनान्यथानभवतीत्यखिलस्वामिनइति एवंविधस्यतस्यहरेरपिशब्दात्श्रियश्चईक्षयैवकटाक्षवीक्षणेनैवाभिचोदितस्तेनसृष्टोऽहंसृज्यंजगत्सृजामीत्यन्वयः एवशब्देनसृष्टौप्रयोजकांतरंनिवारयति ॥ १७ ॥

एवंहरेर्मुख्यकर्तृत्वंप्रदर्श्याधुनायुगपत्क्रमशोऽपिवेतिप्रश्नंपरिहरति सत्त्वंरजस्तमइति तेनहरिणानित्यंगृहीताअपिसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणा निर्गुणस्यसततंसत्त्वादिगुणरहितस्यविभोर्माययेच्छयास्थित्यादिषुनिमित्तभूतेषुक्रमशोयुगपच्चगृहीताइत्यन्वयःमाययेतिविशेषणान्मूलसृष्ट्यादिषुक्रमशोदैनंदिनसृष्ट्यादिषुयुगपत्गृहीताइतिविशेषः तदुक्तं नित्यंगृहीताःस्थित्यादिषुविशेषतः युगपत्क्रमशश्चैवेति ॥ १८ ॥

रजोगुणमुपादानीकृत्यसृष्टिंवक्ष्यन्हरेःसत्त्वादिगुणैर्जीवबंधकत्वमहिमानमाह कार्येति पुरुषमितिजातावेकवचनं द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंतामसाहंकारकार्यंशरीरं ज्ञानंवैकारिकाहंकारकार्यंमनःश्रोत्रेंद्रियाणिच क्रियातैजसाहंकारकार्यंवागादींद्रियजातं आश्रयोयेषांतेतथोक्ताः एवंविधाः प्रकृतेःसत्त्वादयोगुणाअभिमानमंतरेणनित्यदामुक्तंप्रकृतिसंबंधविधुरंमायिनंस्वतोज्ञानिनंपुरुषंजीवसमुदायंकार्यकारणकर्तृत्वेच वध्नंतीत्यन्वयः तत्रायंविभागः तमोगुणःकार्येशरीरेतद्गतदुःखाद्यनुभवेनवध्नाति रजोगुणःकर्मकारणैरिंद्रियैःकारणेषुकर्मसुवध्नाति सत्त्वगुणस्तुमनसाज्ञानेंद्रियैश्चांतरंयत्सुखमनुभवामीतितत्रकर्तृत्वेवध्नाति इदमुक्तंभवति शरीरगतदुःखाद्यनुभवे तमोगुणःकर्मसुरजोगुणोऽहंसुखीतिसुखानुभवेसत्त्वगुणःकारणं गुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः तन्नियमनेकारणमीश्वरेच्छेतितदुक्तं ज्ञानेंद्रियैश्चमनसासत्त्वंवध्नातिपुरुषं रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतमस्तथेत्यादि ॥ १९ ॥

नकेवलमेतानिदेहेंद्रियमनांसिबंधकानि । हरिप्रसादसामग्रीयोग्यानांमुक्तिसाधकानिचेत्याह सएषइति योगेनस्वरोचिषाविश्वमित्यारभ्यकार्यकारणकर्तृत्वइत्यंतेनग्रंथेनप्रतिपादितःसएषोऽधोक्षजोभगवानेतैस्त्रिभिर्देहेंद्रियमनोभिर्लिंगैर्ज्ञानोपायलक्षणैर्यमादिसाधनैर्यतमानैरेतैर्जीवैःस्वलक्षितगतिःप्रदर्शितस्वरूपोभवति एतदुक्तंभवति देहेंद्रियमनोजायिनस्तैरेवसाधनैर्भगवद्विषयैस्तंपश्यंतीति स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येत्तेनस्वलक्षितमितिच अधःकृतेंद्रियजन्यज्ञानत्वेनमुक्तोऽप्यधोक्षजःस्यादित्यतःसर्वेषामिति सर्वेषांमुक्तानां स्वस्यसर्वांतर्भावेऽपिनारदस्यविशेषशंकापरिहारायममचेतिविशेष्योक्तम् ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सृज्यं स्रष्टुं योग्यमपि ॥ १७ ॥

ननु जीवेश्वरयोः प्रेर्य्यप्रेरकत्वं कुतस्तत्राह सत्त्वामिति त्रिभिः । निर्गुणस्यगुणास्पृश्यस्य विभोः स्वाभाविकशक्त्या व्याप्तसर्व्वस्य मायया विलज्जमानया यस्येत्याद्यनुसारेण वहिरङ्गया शक्त्या स्थित्यादिषु निमित्तेषु सत्त्वादयस्त्रयो गुणा गृहीता भवन्ति ॥ १८ ॥

त एव गुणाः कार्य्यादित्वे तत्तत्तादात्म्येपुरुषं जीवं वध्नन्तीति पृथगनुषङ्गः द्विःपाठात् । तत्र कार्य्यं गोलकम् अधिभूतम् । कारणमिन्द्रियमध्यात्मम् । तत्प्रवर्त्तकतया कर्त्री देवताऽधिदैवम् । कीदृशमपि वध्नन्ति तत्राह नित्यदा मुक्तमपि । नन्विदं विरुद्धं तत्राह मायिनमिति । मायाऽत्रमायाकृतो मोह उच्यते । स चानादिरिति एवेशविमुखस्य तस्य मायापारवश्यादेव । तेन च गुणावेश एव वन्ध इति साक्षाद्वन्धाभावान्नित्यमुक्तत्वमपि युज्यत इति भावः ॥ १९ ॥

त्रिभिर्लिङ्गैर्द्वारभूतैः सुष्ठु अलक्षिता यत्किञ्चिदेवानुमिता गतिर्यस्य सः । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानित्यादेः । यद्वा भगवान् सर्व्वभूतेष्वित्यादिरित्यनुमानेन त्रिभिर्लिङ्गैः कारणादितयोपलक्षितो भगवान् भक्तैरेवानुभूतस्वरूप इत्यर्थः । अत्रेत्थम्भूतलक्षणे तृतीया ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंविमर्शेनिरूप्ययद्रूपमित्यादिषट्प्रश्नान्अग्रेविस्तरेणनिरूपयिष्यन्यद्विज्ञानमित्यादिप्रश्नचतुष्टयस्यचतुर्भिःश्लोकैरुत्तरमाह तस्यापीति तत्रप्रथमंयद्विज्ञानइत्यस्योत्तरं इदंहिविज्ञानंजगत्कार्योपयिकमितिनपूर्वेणगतार्थता यतोविज्ञानंयस्यैतिप्रश्नात्प्रथमंतस्यविज्ञानंवक्तव्यं तथाच उपादानगोचरापरोक्षज्ञानंतत्साधकप्रकारेणसाधनंज्ञानंचप्रथमंभगवतोऽस्तीत्याह तस्यैवकर्तृत्वात् तस्यापियत्सृज्यंतत्तेनैवाभिचोदितःसृजामीतिसंबंधः तस्यसृज्यत्वेहेतुः द्रष्टुरिति विश्वंकार्यंभगवतःसृज्यं तस्यैवद्रष्टृत्वात् कंदृष्ट्वाहिकार्यंकर्तुंशक्यं नहिज्ञानमात्रेणकर्तुंशक्यमित्यत आह ईशस्येति ईशःसमर्थःसर्वंकर्तुमिति नतुक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेऽपव्यापारावेशेलौकिकवत्क्लेशसंभवात्आत्मनोविकृतत्वापत्तेःभगवतःकर्तृत्वंनसंभवतीत्याशंक्याह कूटस्थस्येति सहिसर्वंकरोति कूटस्थएव नतुविक्रियते यथाकामधेनुःकल्पवृक्षःचिंतामणिर्वायोगीवायथामनसासृजति अतःकूटस्थस्यैवकर्तृत्वसंभावनग्रकाऽप्यनुपपत्तिः ननुभगवान्सृष्टिंनार्हतिकर्तुंप्रयोजनविरोधात्सहिस्वार्थंजीवार्थंवाकरोति स्वार्थेकरणेजीवानाम नुत्पादनंस्यात् ततोभक्तिमार्गोविरुध्येतसर्वेऽपिमार्गाविरुध्येरन् बंधमोक्षाद्यभावात् वैचित्र्यमज्ञानंचनस्यात् अतउभयार्थं जीवार्थंवाकर्तव्यमितिमंतव्यंतत्रस्वांशेस्वस्यानंदपूर्णत्वंभजेतपरार्थत्वेवैषम्यनैर्घृण्यंप्रसज्येयातांअतआहआखिलात्मनइतिअखिलानामात्माआत्मसृष्टेर्नवैषम्यादिआनंदविरोधस्तुनास्ति अखिलत्वात् यथाऽखिलाःआत्मानोनभवंतिकेनाप्यंशेन तथांचार्थेसृष्टिश्चक्रियते उपभोगश्चसंपाद्यते

एवंस्वस्यचःपूर्णआनंदःतस्याध्यात्मभोगादिनातस्याप्युपचयंकरोति तथापितस्यानित्यत्वं न्यूनत्वंवा तस्मादुभयविधाऽपिसृष्टिःभगवतःकर्तुयुक्ता तथापीश्वरत्वात्भक्तिमार्गव्यवस्थापनायमांसृष्ट्वाईक्षयैवाज्ञाप्यमद्रूपेणैवसर्वंसृष्ट्वास्वयंकूटस्थएवास्थितः तदाअहंतत्सृज्यंसृजामि ततएवज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिचलब्ध्वातदाह ईक्षयैवेति दृष्ट्याप्रेरणाछुभयप्राप्तिः ॥ १७ ॥

अनेनसामान्यतःसएवाधारःसएवनियंता तदात्मकश्चाहमित्युक्तमेव परमेतस्यहेतुर्विचार्यते कथमयंभगवान्त्वामन्यान्वासृजति कथंवा एकात्मनिनियम्यनियामकभावस्तत्राह सत्वंरजस्तमइतिद्वाभ्यांअवस्थितेरितिकाशकृत्स्नइतिमतमत्रसिद्धंभविष्यति यथाऽर्णनाभिःसृष्ट्यर्थमेकाश्रूणामुद्गमतेतथाभगवानपित्रिविधसृष्ट्यर्थंत्रीन्गुणानुद्गमेत् गुणरूपत्वाच्चगुणशब्दव्यवहारः सद्रूपेणनिर्गतंसत्वमित्युच्यते केवलंचिद्रूपेणनिर्गतंक्रियाशक्तिप्रधानत्वात्सदानंदाभावाच्चरजइत्युच्यते आनंदांशाच्चतमः तेभगवद्रूपाएवभगवतासृष्टाः नचभगवतितेपूर्वंस्थिताः तथासतिभगवदात्मकास्तेनभवेयुः यथाकार्पासे न हि सूत्रं तदेवहिपश्चात्स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानःसूत्रतामापद्यते अतएवभगवान्निर्गुणः तेगुणाः पुनःस्थितिसर्गनिरोधेषुउत्पत्तिस्थितिलयार्थंतेगृहीताः तेषामपिग्रहणंमायया एषाहिमायाजगत्कर्त्रीनतुव्यामोहिका तदाह विभोरिति समर्थस्यजगत्कर्तुरित्यर्थः साहितच्छक्तिःसर्वरूपभगवत्संबंधात्सर्वप्रतिकृतिरूपासाजगत्करणेकरणरूपाअतःकरणांशस्यतदीयत्वात्करणरूपेणैवनिर्गतागुणाइति ॥ १८ ॥

माययैवगृहीता तेमायावशेतिष्ठंतितत्पुत्राइव अतोयएवभगवदंशोजीवःतस्यांरंतुमिच्छतितत्कार्येवा तंतेगुणाबध्नंतीत्याह कार्यकारणकर्तृत्वेइति कार्यमधिभूतंदेहः कारणमध्यात्ममिंद्रियाणि कर्त्ताअधिदैविकःअंतःकरणं एतेषांभावःकार्यकारणकर्तृत्वं संघातमितियावत् जीवस्यसंघाततत्त्वनिमित्तंयथाकेवलोजीवःसंघातरूपीभवति तेहिमाययागृहीताः स्वकार्येस्थापिताः तदाह द्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाइति द्रव्यमधिभूतं ज्ञानमधिदैवं क्रियाआध्यात्मिकी तत्रयंतेषामाश्रयः प्रत्येकमेकस्य अतःस्वस्वाश्रयेतेबध्नंति आध्यात्मिकादिभावंपरित्यज्यकेवलंभावंतुनप्रयच्छन्ति सर्वदाबध्नंति बंधनेमायासंबंधएवहेतुः नचसंबंधमात्रमेवहेतुः अन्यथाभगवतोऽपिबंधनंस्यात् किंतुतत्रस्वातंत्र्ययोऽभिमन्यते तस्याःपतिरहमिति तदाह पुरुषइति नतुतांकरणत्वेनकार्यार्थंयोगृह्णाति अतोगुणबद्धोनियोज्योगुणकर्त्तानियोजकइति एकस्मिन्नुभयरूपद्वयमुपपद्यते ॥ १९ ॥

एवंजीवब्रह्मभावभेदंनिरूप्यसामान्यतउक्तरितमपियदाधाराद्युत्तरंविशेषाकारेणाह सएषेति मायातत्कार्याणांद्रव्यादीनांविशेषाधारत्वं भगवतश्चसामान्याधारत्वमिति तत्रोत्तरमुक्त्वामायित्वेनविशेषात्मकत्वंचबोधितमितियत्परइत्येतदेवविशिष्यते नियामकस्यदर्शनेपूर्वमात्मत्वात्तद्ज्ञानेऽपिनियमनंनसंभविष्यतीतित्रिभिरेवएतैर्लिंगैःसत्वादिभिः सुष्ठुअलक्षितागतिर्यस्य यद्यपिसएवैषःयःसृष्टा सएवबद्धः तथापिस्रष्टाभगवान् एतेचगुणाःभगवतोलिंगभूताः ज्ञापकावहिर्निर्गताधूमवत् दूरादेवपुरुषंज्ञापयंति नतुतंवेष्टयंति अन्यैर्बंधशंकांवारयति एतैरिति एतावंतएवते तर्हिवद्धैःकथंनबध्यते तत्राह अधोक्षजइति तेचनपश्यंति क्रियांवाप्राप्नुवंति तदाबध्नंति तत्तुतेषामसंभावितंइति अतएवसुष्टुअलक्षितागतिर्यस्य स्वैर्वाबद्धातिरिक्तैःमुक्तैर्वालक्षितागतिर्यस्य वस्तुतस्तुभक्ताःभगवतासहपश्चाद्दासमायांतीतिसर्वत्रनिश्चयः अतएवहे ब्रह्मन्त्वंतादृशः तथापिसर्वेषांममचकारात्तवचभगवानीश्वरोनियंता ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तर्हि त्वं किं करोषीत्यत आह । तस्य सृज्यमपि तेन सृष्टोऽहं सृजामि । किं स्वेच्छया न हि न हि ईक्षया तस्याज्ञयैवेत्यर्थः । द्रष्टुरिति । तथापि मम तस्य साक्षित्वे ईश्वरत्वे कूटस्थत्वे सर्व्वान्तर्यामित्वे सत्येव नान्यथेति स्वस्य जीवत्वं तस्य चेश्वरत्वं व्यञ्जितम् । तथाच श्रुतयः—एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढः सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा । सर्व्वाध्यक्षः सर्व्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च । इति एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वरो लोकपाल इति । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्य्यन्तसर्व्वप्राणिबुद्धिष्वविशिष्टतयोपलभ्यमानः सर्व्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ इत्युच्यते इति च ॥ १७ ॥

ननु कुतोऽयं जीवेश्वरविभागो यतस्त्वं प्रेर्य्यः स प्रेरकः स्यादित्यपेक्षायां जीवेश्वरविभागहेतुमाह सत्त्वमिति त्रिभिः निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्यापि त्रयो गुणाभवन्ति केन प्रकारेणेत्यपेक्षायामाह । विभोर्मायया स्थित्याद्यर्थं गृहीता इति तच्छक्तिगुणत्वेन तद्गुणत्वमित्यर्थः । तत्र मायया नित्यमेव तद्गुणरूपत्वेऽपि गृहीता इति प्रयोगो नित्यनराविग्रहत्वेऽपि कृष्णस्य तस्येच्छयात्तवपुष इतिवत् प्राकृतलोकोक्त्यनुकारेणज्ञेयः ॥ १८ ॥

अतएव गुणाः पुरुषं जीवं भगवतस्तटस्थशक्तिवृत्तिरूपं बध्नन्ति । मायिनं मायासङ्गसहितं पूर्व्वोक्तयुक्त्या भगवतः पृष्ठदेशस्थानां जीवानां पृष्ठदेशस्थया मायया स्वत एव सङ्गसम्भवादिति भावः । नित्यमुक्तमिति जीवस्य यथा अनाद्यज्ञानं तथा अनादिज्ञानमप्यस्तीति सप्तमान्ते व्यक्तीभविष्यति । क्व बध्नन्ति । कार्य्यमधिभूतं कारणमध्यात्मं कर्त्ता अधिदैवं तेषां भावस्तत्त्वं तस्मिन् । द्रव्यं भूतानि

कालं कर्म्म स्वभावञ्च मायेशो मायया स्वया ।
आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ॥ २१ ॥
कालाद्गुणव्यतिकरः परिणामः स्वभावतः ।
कर्म्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ॥ २२ ॥
महतस्तु विकुर्व्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात् ।
तमःप्रधानस्त्वभवद्द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः ॥ २३ ॥
सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो विकुर्व्वन् समभूत्त्रिधा ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेति यद्भिदा ।
द्रव्यशक्तिः क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिरिति प्रभो ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानशब्देन देवताः क्रिया इन्द्रियाणि तदाश्रयास्तेषां कारणभूतास्तत्तदभिमानेन वध्नन्ति । अत्र ज्ञानक्रिययोर्वैपरीत्येन यथासंख्यं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अतः स मायाशक्तिमान् एतैर्गुणैर्लिङ्गैर्जीवानामावरकैरुपाधिभिर्हेतुभिः सुष्ठु अलक्षिता अर्थात् तैर्जीवैरज्ञाता गतिस्तत्त्वं यस्य सः यद्वा एतैर्लिङ्गैः करणैः स्वर्शानिभक्तैः कर्त्तृभिर्लक्षिता गतिर्यस्य गुणप्रकाशैरनुमीयते भवानित्यादेः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अहंतुतेनैवसृष्टः उत्पादितः तस्यभगवतः अभिद्रष्टुः सर्वज्ञस्यईशस्यसर्वनियंतुः कूटस्थस्यसर्वकारणत्वेऽपिनिर्विकारस्वरूपस्यअखिलानां चिदचित्पदार्थानामात्मनः ईक्षयादृष्ट्याऽभिचोदितःप्रवर्त्तितः सृज्यंसृजामितत्कृतमेवकरोमिनतुस्वातंत्र्येणकिंचित्कर्त्तुंशक्नोमीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नकेवलमस्मदादीनांतत्प्रेर्यत्वमात्रमपितुप्रकृतेस्तद्गुणानांचतन्नियम्यत्वमिति तन्मायागुणैःसर्वेजीवा वद्धास्तद्वंधनानिवृत्तिपूर्वकतत्प्राप्त्येतद्भजनंकर्त्तव्यमितिचाह सत्त्वमितित्रिभिःविभोःचेतनाचेतनरूपस्यप्रकृतिद्वयव्यापकस्वरूपस्यसत्त्वंरजस्तमइतित्रयोगुणाःसंति तेस्वरूपगुणाःनेतिज्ञापयितुंविभुंविशिनष्टिनिर्गुणस्येति सत्त्वाद्यऽस्पृष्टस्वरूपस्येत्यर्थः ननुकथंतर्हिविभोः गुणाइत्युक्तमित्यत्रतदचेतनप्रकृतिगुणत्वेनतस्यैवगुणाइत्याह माययाऽचेतनात्मिकयागुणमय्यास्वप्रकृत्याकार्यार्थंविभुनागृहीताः कार्याभिमुखीकृताइत्यर्थः ननुकिंतत्कार्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्विति स्थित्याद्यभिमुखीकृताइत्यर्थः ननुकिंतत्कार्य्यमत्राह स्थितिसर्गनिरोधेष्वितिस्थित्याद्यभिमुखीकृताइत्यर्थः ॥ १८ ॥

भगवतोमायानियंतृत्वमुक्त्वाजीवस्यपराप्रकृतिलक्षणस्यमायावश्यत्वमाह कार्येति पुरुषंजीवात्मानंनित्यदातेगुणावध्नंति जन्ममरणप्रवाहविषयंकुर्वंतिकथंभूतम्अमुक्तम् "जहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्य" इतिभगवत्याश्रुत्योक्तोयोमुक्तस्तद्भिन्नमुक्तस्तर्हिवद्धइत्याकांक्षायाम् "जोह्येको जुषमाणोऽनुशेते" इत्येवंभूत श्रुतेः पूर्वभागमुपबृंहयन्नाह मायिनमिति मायाभोग्यत्वेनप्रेष्ठतमायस्यास्तिनतूपास्यत्वादिनाभगवान्स मायी तम् कथंभूताःद्रव्यज्ञानक्रियाश्रयाः द्रव्यंमहाभूतानिज्ञानशब्देनदेवताःक्रियाइंद्रियाणितेषांहेतवः अतएवस्वकार्येष्वधिभूतादिषुतेवध्नंतीत्याह कार्यकारणकर्त्तृत्वेइति कार्यमधिभूतंभोग्यभोगायतनादिरूपम् कारणमध्यात्मंजीवस्यभोक्तुःरूपादिभोगेचक्षुरादिकरणम् कर्ताऽधिदैवतं जीवस्यचक्षुरादिनारूपादिभोगकर्त्तृरूपकार्यस्योपकर्त्तृभूतंचक्षुराद्यधिष्ठातृदैवतम् तेषांभावस्तत्त्वंतस्मिन् ॥ १९ ॥

सएषमायाधिपतिःभगवान् अधोक्षजःत्रिभिःसत्त्वादिभिर्लिंगैरावरकैरुपलक्षितानांतन्मायागुणावृतानांसर्वेषांजीवानाममचकारान्मायागुणावियुक्तानांच ईश्वरानियंता सचसर्वैरज्ञातगतिर्भवति अपितुस्वानन्यशरणैरित्याह स्वलक्षितगतिरिति स्वेनान्यभक्तेनलक्षितागतिर्यस्य ॥२०॥

भाषा टीका ।

उसीद्रष्टा ईश निर्विकार अखिलात्मा के सृज्य इस जगतको उसी की सृष्टि में उनही की ईक्षासे मोहित सृजताहूं ॥ १७ ॥

सत्व रज और तम निर्गुण के तीन गुण हैं । स्थिति सृष्टि और प्रलय के विभुकी मायासे गृहीतहैं ॥ १८ ॥

द्रव्यज्ञान और क्रिया के आश्रय ये गुण कार्य कारण कर्तृत्वमें नित्यमुक्त मायी पुरुषको वांध लेतेहैं ॥ १९ ॥

वह अधोक्षज भगवान् इन तीनों लिंगोंमें भी अलक्षित गति है (किसी प्रकार अनुमान किया जाताहै) ब्रह्मन् ! वही सबका ईश्वर है और मेराभी ईश्वर है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका ।

तस्य सृष्टिप्रकारमाह कालमिति । कर्म्म जीवादृष्टम् । विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छुः ॥ २१ ॥

गुणानां व्यतिकरः क्षोभः साम्यत्यागः । परिणामो रूपान्तरापत्तिः । पुरुषईश्वरः तेनाधिष्ठितत्वं त्रयाणां विशेषणम् । महतो महत्तत्त्वस्य ॥ २२ ॥

ततो महत्तत्त्वात् विकुर्व्वाणात् विक्रियमाणात् । तस्य च क्रियाज्ञानशक्तित्वात् त्रिगुणत्वेऽपि रजःसत्त्वाभ्यामुपबृंहितत्वम् ।

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अहङ्कारस्य त्वावरकत्वात् तमःप्रधानत्वम् । अतएवाहङ्कारकार्य्येषु तामसमाकाशादिकं बहु, राजसं सात्त्विकं चाल्पम् । एवं तदुपाधिषु जीवेष्वपि तथैव तामसाधिक्यम् ॥ २३ ॥

स च विकुर्व्वन् रूपान्तरं गच्छन् । त्रैविध्यमेवाह । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । यद्भिदा यस्य भेदः । द्रव्यशक्तिरित्यादीभि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि । द्रव्ये महाभूताख्ये शक्तिर्यस्य । क्रियासु इन्द्रियेषु शक्तिर्यस्य । ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य । हे प्रभो बोद्धुं शक ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

[कालमिति । पौराणिकमृष्ट्यादेः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिश्रुत्यन्तरमूलकत्वात् कल्पान्तरप्रसिद्धत्वाच्च वेदान्तोक्तसृष्टिप्रक्रियया सह न विरोधः मायायाः सर्व्वसम्भवादिति प्राञ्चः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तस्येति महत्तत्त्वस्येत्यर्थः ॥ २३—२९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमेकःसृजसिभूतानीतिप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वायद्रूपमित्यादेःप्रश्नस्योत्तरंवदंस्तावत्सृष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशोमायाधिपतिः स्वया माययास्वसंकल्पेनयद्वाद्वारभूतयाप्रकृत्याविबुभूषुःप्रकृतिद्वारानानानामरूपभाग्भवितुमिच्छुर्यदृच्छयाअहेतुकमपरप्रेर्योऽकर्मपरवशःआत्मन्यात्मनिप्राप्तंसंगतंयुक्तंकालंकर्मस्वभावंचोपाददे कालोगुणवैषम्यरूपगुणक्षोभहेतुः कर्मजीवादृष्टं स्वभावःप्रकृतेःपरिणामस्वभावः एतेषामुपादानं नामस्वस्वकार्योन्मुख्यापादनम् ॥ २१ ॥

कालकर्मस्वभावोपादानफलंदर्शयन्महतःसृष्टिमाह कालादिति कालाद्धेतुभूताद्गुणव्यतिकरात्कालकृतगुणवैषम्यादित्यर्थः परिणामस्वभावतःप्रकृतेःपरिणामस्वभावात्कर्मणोजीवादृष्टाद्धेतोःपरमपुरुषाधिष्ठितादव्यक्तान्महतोमहत्तत्त्वस्यजन्मोत्पत्तिरभूदित्यर्थः तदधिष्ठितत्वं तदाहितस्वकार्यजननसामर्थ्यवत्त्वं अत्राव्यक्तादित्यध्याहारः पुरुषाधिष्ठितत्वाच्चाव्यक्तानुग्रहेणचेतिदर्शनात् व्यतिकरःमिथःसमानांविषमत्वापत्तिः यद्वा गुणानांव्यतिकरोयस्मिन्निति बहुव्रीहिःअव्यक्तादित्यर्थः ॥ २२ ॥

महतोऽहंकारोत्पत्तिमाह महतस्त्विति विक्रियमाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितान्महतःद्रव्यज्ञानंक्रियात्मकःमोहनप्रकाशनप्रवर्त्तनस्वभावःतमःप्रधानःतमोगुणप्रधानःअभवत् महतस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानत्वाद्रजःसत्त्वोपबृंहितादित्युक्तं एवमहंकारस्यतमःकार्यप्रधानत्वात्तमः प्रधानइत्युक्तिः अतएवाहंकारकार्येषुतामसंबहुराजसंसात्विकंचाल्पमेवंमहत्कार्येषुतामसमल्पंतदितरद्वुभयंबह्वितिमंतव्यम् ॥ २३ ॥

तमःप्रधानस्यकिंनामधेयमित्यतआह सइति तस्यत्रैविध्यमाह विकुर्वन्रूपांतरंगच्छन्नहंकारस्त्रिधासमभूत्सम्यगभूत् यद्भिदायस्याहंकारस्यभिदावैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेतिसात्विकराजसतामसाहंकाराणांक्रमेणनामानि तेषांप्रतिनियतस्वभावानाह द्रव्यशक्तिरिति प्रातिलोम्येनत्रयाणांस्वभावप्रदर्शनं द्रव्यशक्तिःविमूढामहाभूताख्यद्रव्योत्पादनेशक्तिःसामर्थ्यंयस्यसतथोक्तः सात्विकाहंकारानुग्राहकत्वरूपायाक्रियातस्यांशक्तिर्यस्यसतथोक्तः प्रवर्त्तनमेवहिरजःकार्यं ज्ञानशक्तिःशब्दादिविषयज्ञानसाधनेंद्रियोत्पादनेशक्तिर्यस्यसतथोक्तः एकादशानामिंद्रियाणांसात्विकाहंकारकार्यत्वाद्राजसस्यतुतदनुग्राहकत्वात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सृज्यंसृजामिसृष्टोऽहमितीममर्थंस्पष्टयितुंसृष्टिप्रकारमाह कालमिति ब्रह्मज्ञाने मुख्यलक्षणं जगज्जन्मादि कारणत्वमेवेतिज्ञापयितुमित्यतोवासृष्टिप्रकारमाहकालमिति मायेशोलक्ष्मीपतिःपरनामस्वनिमेषांतेसृष्टिकालेप्राप्तोविबुभूषुःबहुधाभवितुकामःअनादितएवात्मन्यात्मनियदृच्छयास्वेच्छयाप्राप्तमेवकालं कर्मजीवानांनानाविधादृष्टं स्वभावंसात्विकादिलक्षणं चशब्दात्सगुणत्रयांप्रकृतिंस्वमायया स्वशक्त्याविशेषतउपाददेइत्यन्वयः प्रकृतिंप्रविश्यस्वशक्त्याक्षोभयामासेत्युक्तंभवति यत्रान्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्तत्रयदृच्छयेति कालकर्मस्वभावादिनित्ययेशेच्छयासदाप्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुत्पादयत्यजश्रुतिश्च ईशोवह्नीःपुंरःसृष्ट्वातत्रैवबहुरूपतां तत्त्वान्यामकल्यांप्राप्तंकालाद्युपाददइतिवचनेभ्योनमायामयीसृष्टिरत्रोच्यतइतिसिद्धम् ॥ २१ ॥

गुणव्यतिकरात्मकमूलप्रकृतेर्महत्तत्त्वोत्पत्तिप्रकारमाह कालादिति यदासिसृक्षुर्विष्णुःकालकर्मस्वभावरजोगुणानाविश्यसृष्टयेप्रेरकस्तमोगुणोरजोगुणेनचसंयुक्तोऽभूत्सःगुणवैषम्यात्मकोगुणव्यतिकरः तस्मात्कालादितिपंचमीतृतीयार्थेकालेनसृष्टिहेतुना कर्मणःकर्मणाहिरण्यगर्भादृष्टेनतदुपकृतात् परिणामःस्वभावतइतितसिःसतृतीयार्थे विकारस्वभावयामूलप्रकृत्याचसहितात्पुरुषाधिष्ठितादिति पुरुषेणविष्णुनाधिष्ठायक्षोभमाणान्महतोमहत्तत्त्वस्यचतुर्मुखदेहस्थानीयस्यजन्माभूदित्यन्वयः गुणानांव्यतिकरोविषमावस्थायस्मिन्तस्मादव्यक्तादिति वा तदुक्तंगुणकालस्वभावेभ्यईशेनाधिष्ठितत्त्वतः जगदादिर्महत्तत्त्वमभूत्तस्येच्छयाहररिति ॥ २२ ॥

तुशब्देनकालादिक्रममनुकर्षतिकालकर्मस्वभावेभ्योविकुर्वाणाद्रजःसत्त्वोपबृंहितात्सत्त्वेनानुस्यूतरजोगुणेनप्रवृद्धान्महत्तत्त्वात्तमःप्रधानस्तत्त्वविशेषोऽभवदित्यन्वयः द्वितीयस्तुशब्दोमहत्तत्त्वमपेक्ष्यतमःप्रधानत्वंनेतरापेक्षयातदपेक्षयासत्त्वप्रधानएवेत्यस्मिन्नर्थे द्वतोऽपतमःप्रधानत्वमौपचारिकमितिभावेनाहद्रव्येति द्रव्याणिभूतानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिक्रियाकर्मेंद्रियाणिचात्मास्वरूपंयस्यसतथा ॥ २३ ॥

किंनामकोऽसौपदार्थइतितत्राह सोऽहंकारइति तद्विभागमाह कुर्वन्निति त्रीणिदर्शयति वैकारिकइति यस्याहंकारस्यभिदाभेदः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

आत्मनि प्राप्तं लीनं सन्तम् । यदृच्छया स्वैरितया उपाददे सृष्ट्यर्थमङ्गीकृतवान् । तच्च न स्वतः किन्तु माययैव ॥ २१ ॥

ईश्वरस्य प्रभावरूपत्वेन आदौ लीनत्वात् कालः स्वयमेव प्रथमं कारणम् । ततः स्वभावे परिणामहेतौ कर्म्मणा एव धर्म्मविशेषे समुद्बुद्धे तद्द्वारा कारणम् ततश्च कर्मयप्युद्बुद्धे तद्द्वारा कारणमिति ज्ञेयम् । पुरुषाधिष्ठितात् ईश्वरेच्छया प्रवृत्तात् ॥ २२ ॥

विकुर्व्वाणात् विशिष्टं क्रियमाणादित्यर्थः । तमःप्रधानस्त्वभवदित्यत्र य इत्यध्याहार्य्यम् । परेण स इत्यनेन योजयितव्यत्वात् ॥ २३ ॥

सोऽहमिति सार्द्धकम् । करणं कारश्चेष्टा विक्षेप इति यावत्, विगतः कारो विक्षेपो यस्मात् तत्, शान्तस्वभावं सत्त्वमित्यर्थः, तेन चरति प्रवर्त्ततेवैकारिक इत्यर्थः । तैजस इति । क्षोभकत्वात् तेजो रजस्तत्र भवस्तैजसः । तामसस्तु स्पष्टार्थः । किन्तु रजस एव विकारहेतुत्वात् सत्त्वे तमसि च कार्य्योत्पत्तये तदंशसमवायो ज्ञेयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंप्रश्नचतुष्टयंपरिहृत्ययद्रूपमित्यादिषट्प्रश्नानुत्तरयितुमारभते कालंकर्मस्वभावमिति त्रयाणामत्राध्यायेउत्तरं त्रयाणामग्रिमाध्याये तत्र प्रथमंयद्रूपमित्यस्योत्तरमाह स्वभावतोयत्तदग्रेवक्ष्यते परिदृश्यमानरूपतोयत्तादिदं कालकर्मस्वभावरूपमिति अधिष्ठानंतुतत्त्वानि तत्सहिताद्भगवतःसृष्टिरेषामिति तत्रसर्वस्यापिजगतःकालकर्मस्वभाववत्त्वेपूर्वंभगवता कालकर्मस्वभावानांग्रहणेहेतुः एतेहिकालकर्मस्वभावाःभगवतो रूपविशेषाः अक्षरभेदाः सर्वत्रपरिभ्रमंति तेयदृच्छयाभगवन्निकटेऽपिसमागताःतदाभगवतातेगृहीताःतेपुनःकरणकोटावेवनिविष्टाइतिमाययैव गृहीताः परमत्रमायाकरणं नतुकर्त्री सापिनव्यामोहिका किंतुस्वकीया मायायाश्चार्थनियामकः नतुमायाभावंप्राप्तः अस्यांसृष्टौजीवानांबंधने उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषुचगुणानामुपयोगः नत्तुस्वस्यनानात्वे अतएवविशेषेणबुभूषुःनानारूपोभविष्यामीतितान्गृहीतवान् ॥ २१ ॥

माययापुनर्गृहीतास्तेऽपिनियोज्याजाताःअतस्तेषांनियोगमाह कालाद्गुणव्यतिकरइति पूर्वंमाययागुणागृहीताःपश्चात्कालादयःअतस्ते गुणेषुप्रविष्टाःतत्तत्रकालाद्गुणानां व्यतिकरोजातःसंपर्कोजातः तदनुस्वभावसंबंधात्संपृक्तागुणाःपरिणताजाताःतत्रापिकर्मजन्मनिमित्तं तत्रपतितमिति परिणतंतद्वस्तुगुणत्रयंकार्यंकर्मसंबंधाज्जन्मरूपंजातं अनेनत्रैविध्यंसृष्टेरुक्तं यत्रकालाद्गुणव्यतिकरएवसभूतभविष्यद्वर्त्तमानात्मकःसंवत्सररूपकालएवजातःतत्रापिस्वभावःअग्निकेप्रविष्टेपरिणतंसत्जडादिरूपंघटरूपंभवति ततोऽपिकर्मचेदधिकं प्रविशति तदाजीवाधिष्ठितदेहादिसंघातस्यजन्मभवति तदिदमाह जन्ममहतःपुरुषाधिष्ठितादभूदिति पुरुषाधिष्ठानंसर्वत्र तथाऽपिपरिणतंवस्तुपुरुषाधिष्ठिताद्धतोःमहतोजन्मजातं तस्यहिनामांतराभावात्प्रथमंस्थूलतयाउपपन्नंमहदित्युच्यते ॥ २२ ॥

एवमेकस्यजीवस्यकालकर्मस्वभावैःदेहसंबंधोनिरूपितः इदानींभगवत्प्रेरणयातेगुणाःमहत्तत्त्वएवलग्नाइत्याह महतस्त्विति कालकर्मस्वभावैःस्वस्मिन्गणव्यतिकरादिकार्येकृतेसोऽपिविकुर्वाणोजातः तत्रगुणद्वयंसहायत्वेनप्रविशति तमस्तुप्राधान्येन तदाह रजःसत्त्वोपबृंहितात्तमःप्रधानादिति कश्चित्रिगुणात्मकःपदार्थोजातः त्रयाणामनुप्रवेशात् तदाह द्रव्यज्ञानक्रियात्मकइति ॥ २३ ॥

अस्यनामाह सोऽहंकारइतिप्रोक्तइति पूर्वंतुस्थूलमेकंकार्यमुत्पन्नमितिभगवतामहानितिसंज्ञाधृता अस्यतुपितामहान्सतुविशेषतोनामांतरमजानन्आत्मानंप्रकृतिंचपश्यन्उभयंनामत्वेनानिर्दिशति अहंकारइति पित्रैवप्रोक्तः सोऽपिपूर्ववत्कालादिसंबंधंप्राप्यविकुर्वन्गुणानांप्रधानगुणभावेनियामकाभावात्स्वतंत्राःसंतःस्वाधिकरणमहङ्कारंत्रेधाकृतवन्तइत्याह समभूत्त्रिधेतितेषाम्भेदानाहवैकारिकइति वैकारिकः सात्त्विकः तैजसोराजसः चकारादवांतरभेदाअपितयोःसंतीत्युक्तंभवति एवंतामसश्चेत्यत्रापि यद्भिदायस्याहंकारस्यएवंत्रिरूपोभेदइत्यर्थः एतेषांस्वस्वकार्यकरणेसामर्थ्यमाह द्रव्यशक्तिरिति तन्मध्येतामसोऽहंकारोद्रव्यजननसामर्थ्ययुक्तः सद्रव्यमेवजनयति अतस्तस्यगौणंनामद्रव्यशक्तिरिति द्रव्येशक्तिर्यस्येति एवंराजसोऽहंकारःक्रियाशक्तिः सात्त्विकस्तुज्ञानशक्तिरिति तत्रप्रभोइतिसंबोधनंतवाहंकारोज्ञानशक्तिरूपइतिबोधनार्थम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स्वमायाशक्तेर्गुणैर्जगत्कर्त्तृत्वं भगवतो वदन् यतः सृष्टमिदमित्यस्य प्रश्नस्योत्तरं प्रपञ्चयति कालमिति । कालम् आत्मन् स्वस्मिन् प्राप्तं लीनत्वेन स्थितं कर्म्मजीवादृष्टं स्वभावश्च आत्मनि जीवे लीनत्वेन स्थितं यदृच्छया स्वैरितया उपाददे सृष्ट्यर्थमङ्गीकृतवान् । तच्च न स्वतः किन्तु माययैव । विबुभूषुः विविधं भवितुमिच्छुः ॥ २१ ॥

कालादीनां प्रयोजनमाह । गुणानां व्यतिकरः क्षोभः स चेह साम्यत्यागः । परिणामो रूपान्तरापत्तिः । महतो महत्तत्त्वस्य । पुरुषाधिष्ठितादिति त्रयाणां विशेषणम् ॥ २२ ॥

विकुर्व्वाणात् कालादिभिर्विक्रियमाणात् रजः सत्त्वाभ्याम् उपबृंहितात् वर्द्धितादिति महत्तत्त्वस्य त्रिगुणात्वेऽपि क्रियाज्ञानशक्तित्वात् रजःसत्त्वयोराधिक्यम् । तथाभूतान्महतः सकाशात् तमःप्रधानः पदार्थविशेषः कश्चिदभवत् । यद्वा य इत्यध्याहार्य्यं परेण स इत्यनेन योजयितव्यत्वात् । द्रव्यमधिभूतं ज्ञानमधिदैवं क्रिया अध्यात्मं तदात्मकस्तत्त्रितयकारणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

त्रिधेति । त्रैविध्यमेवाह । वैकारिकः सात्त्विकः । तैजसो राजसः । यद्भिदा यस्य भेदः । द्रव्यशक्तिरित्यादीनि प्रातिलोम्येन त्रयाणां लक्षणानि । द्रव्येषु महाभूतेषु आकाशादिषु शक्तिरुत्पादनसामर्थ्यं यस्य सः । एवं क्रियासु इन्द्रियेषु तथा ज्ञानेषु देवेषु शक्तिर्यस्य सः । हे प्रभो नारद त्वमत्र प्रभवसि सर्व्वं जानास्येवेत्यर्थः । अत्र साम्यावस्थं गुणत्रयमेव प्रधानम् । तस्य कालेन सत्त्वांशस्योद्रेको महत्तत्त्वम् । रजोंऽशस्योद्रेको महत्तत्त्वभेदः सूत्रतत्त्वम् तमोंऽशस्योद्रेकोऽहङ्कारतत्त्वम् । अतोऽहङ्कारकार्य्येषु तामसमाकाशादिकं बहु, राजसं सात्त्विकञ्चाल्पम् । एवं तदुपाधिकेषु जीवेष्वपि तामसाधिक्यम् ॥ २४ ॥

तामसादपि भूतादेर्विकुर्व्वाणादभून्नभः।
तस्य मात्रा गुणः शब्दो लिङ्गं यद्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ २५ ॥
नभसोऽथ विकुर्व्वाणादभूत् स्पर्शगुणोऽनिलः।
परान्वयाच्छब्दवांश्च प्राण ओजः सहो बलम् ॥ २६ ॥
वायोरपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मस्वभावतः।
उदपद्यत तेजो वै रूपवत् स्पर्शशब्दवत् ॥ २७ ॥
तेजसस्तु विकुर्व्वाणादासीदम्भो रसात्मकम्।
रूपवत् स्पर्शवच्चाम्भो घोषवच्च परान्वयात् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

अथसृष्टिप्रकारमाह कालमिति मायेशइत्युपलक्षणंक्षेत्रज्ञादीनां "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः" ज्ञःकालकालःगुणिसर्वविद्य एकमेवाद्वितीयंब्रह्मे त्यादिश्रुतिवेद्योभगवान्पुरुषोत्तमोऽनंतशक्तिः माययास्वशक्तिभूतयाविबुभूषुः विविधंभवितुमिच्छन् आत्मनूनानाशक्तिमतिस्वस्मिन् यदृच्छ यास्वेतरनिमित्तंविनाकालं स्वशक्तिभूतंगुणक्षोभहेतुम् कर्मजीवादृष्टम् स्वभावंमायादीनांपरिणामित्वादिरूपम् उपाददे ॥ २१ ॥

कालाद्युपादानफलमाह कालादिति पुरुषाधिष्ठितादितित्रयाणांविशेषणंकालात् गुणानांव्यतिकरः क्षोभःसाम्यत्यागः स्वभावतः परिणामः रूपांतरापत्तिः कर्मणोजीवादृष्टात् महतोमहत्तत्वस्यजन्माभूत् एवंमाययाविबुभूषोर्जगत्कारणात्पुरुषोत्तमान्महदुत्पत्तिरभू दित्यर्थः ॥ २२ ॥

अहंकारोत्पत्तिमाह महतइति महतः पुरुषाधिष्ठितादितिविशेषणमत्रापिबोध्यम् कथंभूताद्रजः सत्त्वोपबृंहितात् तस्यत्रिगुणत्वेऽपिक्रिया- शक्तिज्ञानशक्तिप्रधानत्वेनगुणद्वयोपबृंहितत्वम् विकुर्वाणात्विक्रियमाणात् द्रव्यज्ञानक्रियात्मकः महाभूतदेवतेंद्रियमूलभूतः तमः प्रधानः आवरकस्वभावतयातमोबहुलः अभवत् अतएवतत्कार्येष्वपितामसंबहुराजसंसात्त्विकंचाल्पम् ॥ २३ ॥

तस्यनामकथनपूर्वकंत्रैविध्यमाह सइतिसार्द्धेन स तमः प्रधानः अहंकारइतिप्रोक्तःसचविकुर्वन्रूपांतरंगच्छन् त्रिधासम्पग्भूत् तदेवाह यद्यस्यवैकारिकःसात्त्विकः तैजसोराजसः तामसश्चेतिभिदाभेदः प्रातिलोम्येनतानेवाह द्रव्येउत्पाद्येमहाभूताख्येशक्तिरूपादनसामर्थ्यं यस्यसतथा क्रियासुइंद्रियेषुशक्तिर्यस्यसतथा ज्ञानेषुदेवेषुशक्तिर्यस्यसतथाहेप्रभो उपदिष्टार्थावधारणसमर्थ ॥ २४ ॥

भाषा टीका।

वह भगवान् जो विबुभूषु हुए अर्थात् जगत् की सृष्टि करना चाहा तब अपने में लीन काल कर्म स्वभाव को उस मायेश ने अपनी माया से ग्रहण करलिया ॥ २१ ॥

पुरुषाधिष्ठित काल से गुणों का व्यति कर हुआ स्वभाव से परिणाम हुआ और कर्म से महत्तत्व का जन्म हुआ ॥ २२ ॥

रजोगुण और सत्वगुण के उपबृंहित महत्तत्व से द्रव्य ज्ञान क्रियात्मक तमःप्रधान हुआ ॥ २३ ॥

उसका नाम अहङ्कार है वह विकृत होता तीन प्रकार का हुआ। जिसके वैकारिक (सात्विक) तैजस (राजस) और तामस ये तीन भेद हैं। प्रभो! (नारद!) इन्हीं को द्रव्य शक्ति क्रिया शक्ति और ज्ञान शक्ति कहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम्। ननु तामसात् अहङ्कारात् प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम्। सत्यम्। स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपं, गुणश्च असाधारणोऽव्यावर्त्तको धर्म्मः, शब्दद्वारा नभ उत्पद्यते इत्यर्थः। एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम्। शब्दस्य लक्षणं लिङ्गमिति। कुड्याद्यन्तरितेन केनचिदुच्चैर्गजो गज इत्युक्ते यो गजद्रष्टा यश्च तेन दृश्यो गजः तयोर्लिङ्गं बोधकम्। लिङ्गविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षण्ढत्वम् ॥ २५ ॥

परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयात् शब्दवांश्च वायुः। तस्यैव लक्षणम्—प्राणो देहधारणम् ओजःसहोबलानि इन्द्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वतो रूपवत् तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवच्च ॥ २७ ॥

एवन्नभसः परान्वयाधिक्यादूगुणाधिक्यम्। घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका।

एवमहंकारस्यत्रैविध्यमुक्तमथतामसाहंकाराच्छब्दादितन्मात्रक्रमेणाकाशादिभूतस्यसृष्टिमाह तामसादिति भूतादेरितितामसाहंकार स्यैवनामांतरं विक्रियमाणाद्भूतादिनामकात्तामसाहंकारान्नभअभूत् शब्दद्वारानभःउदपद्यतेत्यर्थः एवमेवस्पर्शादिष्वपिद्रष्टव्यं एतदेवशब्द स्वभावत्वंकथयन्नुपपादयति लिंगमिति तस्यनभसोमात्रासूक्ष्मंरूपंगुणः व्यावर्त्तकोऽसाधारणोधर्मश्चयःशब्दःसोऽप्यभूदित्यर्थः यद्वातस्य

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नभसःमात्रागुणःअसाधारणगुणः शब्दस्यलक्षणंद्रष्टृदृश्ययोरात्मानात्मनोर्लिंगंप्रमाणंयत्सशब्दइत्यर्थः शब्दोहिशास्त्रात्मनाआत्मानात्मनोः प्रमाणं यदाहसूत्रकारः "शास्त्रयोनित्वादिति" यदि निनपुंसकत्वंलिंगापेक्षया ॥ २५ ॥

विकुर्वाणाद्रूपांतरंगच्छतःनभसःस्पर्शगुणोऽनिलोवायुरभूत् स्पर्शतन्मात्रद्वाराऽभूदित्यर्थः परान्वयात्कारणनभोऽनुवृत्तेःशब्दवांश्चवायुरित्यर्थः सस्पर्शस्यवायोर्लक्षणमाह प्राणअवस्थाविशेषापन्नोवायुर्हिप्राणः ओजःसहोवलमितिधर्मिप्रधानोनिर्देशः ओजआदिविशिष्टइत्यर्थः ओजःप्रवृत्तिशक्तिःसहोवेगोवलंधारणसामर्थ्यं ओजःसहोवलानींद्रियमनःशरीराणांपाटवानितेषांहेतुरितिकेचित् ॥ २६ ॥

कालकर्मस्वभावतोहेतोर्विकुर्वाणाद्वायोरूपवत् कारणभूताकाशवायुगुणानुवृत्तेःस्पर्शशब्दवच्चतेजउदपद्यत कालकर्मस्वभावतइति सर्वत्रानुसंधेयम् ॥ २७ ॥

विक्रियमाणात्तेजसःरसात्मकंपरान्वयाद्रूपस्पर्शशब्दवच्चांभआसीत् घोषःशब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

प्रकारांतरेणतद्भेदमाहद्रव्यशक्तिरिति द्रव्यनामकपंचभूतोत्पादशक्तिमत्त्वात्क्रियानामककर्मेंद्रियजननशक्तिमत्त्वात्तथाज्ञाननामकज्ञानेंद्रियजननशक्तिमत्त्वान्मनोदिगादिदेवानांचोत्पत्तिशक्तिमत्त्वात्तस्याहंकारात्मनःप्रभोरुद्रस्यद्रव्यशक्तिरित्यादिभेदोऽवगंतव्यः तथाचोक्तं"भूतानिद्रव्यनामानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाणिचे"त्यादि द्रव्याद्युत्पादनशक्तिमत्त्वात्द्रव्यादिशक्तिरित्युक्तंप्रकारमाह तामसादपीति अपिशब्दःकालकर्माद्यनुकर्षणार्थः भूतादेर्भूतानांमूलकारणात् ॥ २५ ॥

तस्याकाशस्यमात्रागुणःपंचेंद्रियैर्मेयत्वान्मात्रागुणःशब्दोऽभूत्तस्मान्नभोऽप्यभूदित्युत्पत्तिविशेषोऽत्रज्ञातव्यः तथावक्ष्यमाणत्वाततत्प्रयोजनमाह लिंगमिति यच्छब्दरूपंद्रष्टृदृश्ययोर्द्रष्टुर्हरेर्दृश्यस्यविश्वस्यचलिंगंज्ञापकंप्रमाणं तदुक्तं "पंचेंद्रियाभिमेयत्वान्मात्रागुणइतीरितः शब्दे नैवपरोद्रष्टाज्ञायतेजगदेवचे"तिच शब्दःक्वचिदाश्रितोगुणत्वादितिच स्पर्शाख्योगुणस्त्वगिंद्रियैकग्राह्योयस्यसतथा ॥ २६ ॥

परस्याकाशस्यान्वयात् संसर्गात्शब्दवान्शब्दगुणोपेतः वायोरौत्पत्तिकगुणानाह प्राणइति सर्वचेष्टयितृत्वात्प्राणः अभिभवशक्तित्वात्ओजोऽवष्टंभशक्तिर्वा अनभिभाव्यत्वात्सहःस्वेच्छाकरणशक्तिस्वरूपत्वाद्वलं तदुक्तं "सर्वचेष्टयितृत्वाच्चप्राणो"भिभवशक्तितः ओजस्त्वि त्यादि ओजोऽवष्टंभवलयोरितियादवःकालकर्मस्वभावतोविकुर्वाणाद्वायोस्तेजउदपद्यतउत्पन्नमभूत् तेजःस्वतोरूपवत्कारणानुस्यूतत्वात्स्पर्शादिगुणवत् उपाधिवशात्स्पर्शादिगुणवत्त्वंनस्वतइति वैशेषिककल्पितंस्वकपोलकल्पितमितिदर्शितं वाइत्यनेन ॥ २७ ॥

विकुर्वाणात्तेजसइत्यादौकालकर्मस्वभावतइत्येतदनुवर्त्तनीयं तदन्वयात्कारणपरंपरान्वयात्रसगुणआत्मास्वरूपंयस्यतत्तथारसगुणोत्पत्तिपूर्वकमितिभावः घोषवच्छब्दवत् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

कारणाश्रयायामुद्भवदवस्थायां तदात्मकः सन् मात्रा । कार्य्याश्रयायामुद्भूतावस्थायां स्वतस्तु गुणः । दृष्टृदृश्ययोर्यत् लिङ्गं बोधकं तदेव च शब्द इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

इदानींत्रयाणामपिकालादिसंबंधत्वात्सृष्टिकर्तृत्वात्प्रथमंतामसस्यतथात्वमाह तामसादपिभूतादेरिति तामसस्यभूतादिरित्यपरंनामयौगिकं पृथिव्याद्याकाशांतानांसामान्यंनामभूतमिति जातमित्यर्थः भूतानिचतामसानिअतस्तामसंयज्जातंतद्भूतमित्युच्यते तस्यआदिःकारणभूतादिरहंकारः सोऽपियदाविकुर्वाणःकार्यजननार्थमुद्यतःतदापूर्ववत्कालादिसंबंधान्नभोनामकिंचित्कार्यजातं अत्यंततामसत्वात्प्रकाशप्रवृत्तिरहितत्त्वात्नविद्यतेभायस्येतिभादीप्तावित्यस्यअस्प्रत्ययेकृतेआकारलोपेचकृतेनभइतिभवति ननुतस्यसर्वात्मनाभानराहित्येकथंतत्प्रतीतिस्तत्राह तस्यमात्रागुणइति तस्यशब्दःमात्रागुणश्च मानिषेधात्मिकामायातांत्रायतइतिमात्राभगवदावरणरूपांमायांहिपालयति अतएवमात्रास्वासक्तोनभगवंतंप्राप्नोति अनेनवर्णात्मकःशब्दोव्युदस्तः किंच गुणःसः आत्मवंधकइत्यर्थः पूर्वंगुणानांवंधकत्वोक्तेः मात्राणामपरिणामविशेषः आकाशःसर्वोपिव्यवहारेशब्देमात्रोभवतीतिशब्दमात्रेनाकाशव्यवहारः किंच लिंगंयद्दृष्टृदृश्ययोरिति मात्रत्वंगुणत्वंचशब्दगतधर्मत्रितत्वसाधारणोधर्मः तस्माच्छब्दस्यतत्तल्लक्षणं किंतुद्रष्टृदृश्यलिंगत्वंशब्दत्वमितिगजोगजइत्युक्तेस्वरेणगृहस्थितःपुरुषोवहिःस्थितमनुमिनोतिद्रष्टारंदृश्यंचदेवदत्तोगजंपश्यतीति ॥ २५ ॥

एवंतामसाहंकारादाकाशोत्पत्तिमुक्त्वाआकाशाद्वाय्वादीनामुत्पत्तिक्रमेणाह नभसोऽथविकुर्वाणादिति स्पर्शोगुणोयस्य अनिलोवायुः वायोर्गुणद्वयं स्वाभाविकःस्पर्शः कारणान्वयाच्छब्दश्च कार्यद्वयंचतस्याधिकमित्याह प्राणोदशविधः ओजइंद्रियशक्तिः सहोमनःशक्तिः वलंशरीरशक्तिः यद्यपिप्राणोराजसाहंकारकार्यमितिवक्ष्यतेतथापिघ्राणेंद्रियसहकारीगंधग्राहकःप्राणोऽत्रगृहीतः बुद्धिःप्राणश्चतैजसादिति मतांतरंवा प्राणादिरूपोवायुरित्यर्थः तत्रापिकालकर्मस्वभावमितिनोच्यते तत्राप्यनुषंगःकर्त्तव्यः अथवा अहंकाराकाशयोःकालकर्मकार्यस्वाभावात्लोकप्रतीत्यातन्नोक्तम् ॥ २६ ॥

वायोस्तुसाधनविजातीयकार्यमुत्पद्यतइतिनिमित्तमात्रंमाभवत्विितिविशेषेणनिरूपयति वायोरपीति उदपद्यत उत्पन्नं वैशब्देनलोकसंदेहः कर्त्तव्यः गुणाधिक्यादेववैलक्षण्यप्रतीतिः नतुवायोः कार्यंनभवतीति "वायोरग्नि"रितिश्रुतेः तेजसोगुणत्रयमाह रूपवत्स्पर्शशब्दवत् त्रयोपिगुणास्तत्रप्रतीयंते ॥ २७ ॥

विशेषस्तु विकुर्व्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् ।
परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितः ॥ २९ ॥
वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ३० ॥
तैजसात्तु विकुर्व्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ।
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा वाग्दोर्मेढ्राङ्घ्रिपायवः ॥ ३१ ॥
यदैतेऽसङ्गता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ।
यदायतननिर्म्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

येषांकार्यकारणभावोनास्तितेषांपरंविवादः सचश्रुतिविरोधात्सिद्धांतउपेक्षणीयःतन्तुविजातीयंनविजातीयस्यारंभकमिति तन्तुतंतुपटयो रेवव्यभिचारः नहितंतुपटयोरेकाजातिः तंतुत्वंपटत्वंवापकं नापिपृथिवीत्वादयोऽत्रजातयोविवक्ष्यंते नियामकाभावात् स्थूलाग्नौकारणत्वेन वायोरेवोपलंभात् नचतदवयवास्तत्रोपलभ्यंते पटेतंतवइव तस्माच्छ्रुतिप्रत्यक्षाभ्यांवाधितंशास्त्रमुपेक्षणीयं रसात्मकं रसतन्मात्रयुक्तं परा न्वयात् रूपवत् स्पर्शवत्घोषवच्च घोषोध्वन्यात्मकःशब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

भूतादेरिति तामसस्य विशेषणम् । ननु तामसाहङ्कारात् प्रथमं शब्दो भवतीति प्रसिद्धम् । सत्यम् । स तु तस्य नभसो मात्रा सूक्ष्मं रूपं गुणश्चासाधारणो व्यावर्त्तको धर्म्मः । शब्दद्वारा नभ उत्पद्यते इत्यर्थः । एवमेव स्पर्शादिष्वपि द्रष्टव्यम् । शब्दस्य लक्षणमाह लिङ्गमिति । पुरावृत्तेषु परोक्षोऽपि यो वसुदेवदशरथादिर्द्रष्टा यश्च तेन दृश्यः कृष्णरामादिस्तयोर्द्वयोरपि यत् लिङ्गं य एव शब्दो ज्ञापकः । लिङ्गविशेषणत्वात् यच्छब्दस्य षण्डत्वम् ॥ २५ ॥

परस्य नभसः कारणत्वेनान्वयात् शब्दवांश्च वायुः । वायोश्च लक्षणम्—प्राणो देहधारणम् ओजःसहोवलानि इन्द्रियमनःशरीराणां पाटवानि तेषां हेतुरित्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वनो रूपवत् तेजः वायुनभसोः कारणभूतयोरन्वयात् स्पर्शशब्दवच्च ॥ २७ ॥

एवमम्भसः पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्यादूगुणाधिक्यम् । घोषः शब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

अथतामसाहंकाराच्छब्दतन्मात्रादि क्रमेणाकाशाद्युत्पत्तिमाह तामसात्तस्यनामांतरमाह भूतादेरिति विकुर्वाणाद्विक्रियमाणात् नभः अभूत् तस्यनभसः शब्दः मात्रासूक्ष्मंरूपम् गुणश्चासाधारणोव्यावर्त्तकोधर्मः तामसादहंकारात् शब्दतन्मात्रंततः शब्दगुणंनभः ततःस्पर्शगु- णोवायुरित्येवंक्रमोऽग्रेपिद्रष्टव्यःशब्दस्यलक्षणमाह लिंगयद्द्रष्टृदृश्ययोरिति अरुंधतींपश्यामीति यद्वचनं तद्द्रष्टृदृश्ययोर्लिंगंज्ञापकम् ॥ २५ ॥

स्पर्शतन्मात्रद्वारानभसोऽनिलोवायुरभूत्स्पर्शः गुणोयस्यसः इत्यसाधारणगुणोक्तिः साधारणंगुणंदर्शयति परान्वयादिति परस्यन- भसःकारणत्वेनान्वयाच्छब्दवांश्चानिलः एवंगुणभेदोऽग्रेऽपिबोध्यः सयत्रावस्थाविशेषापन्नोऽनिलः प्राणःतच्चभूतम् ओजः सहोवलानींद्रिय- मनः शरीरपाटवानियस्मात्तत् ॥ २६ ॥

स्वरूपवत्कारणभूतयोर्वाय्वाकाशयोरन्वयात्स्पर्शवच्छब्दवच्च ॥ २७ ॥

स्वतः रसात्मकम् रसवत् परान्वयात् कारणानुवृत्तेस्तुरूपवद्स्पर्शवत् शब्दवच्च ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

विकुर्वाण (विकार प्राप्तहोते) तामस भूतादि (अहंकार) से नभ (आकाश) हुआशब्दगुण उसकी मात्राहै जो द्रष्टा और दृश्य का लिङ्ग है ॥ २५ ॥

विकुर्वाण नभसे स्पर्श गुण अनिल (वायु) उत्पन्नहुआ आकाशके संबंधसे उसमें शब्दभी है यह वायु प्राण ओज (इन्द्रियशक्ति) सह (मन की शक्ति) वल (शरीरशक्ति) स्वरूपहै ॥ २६ ॥

कालकर्म स्वभावसे विकुर्वाण वायुसे तेज उत्पन्नहुआ इसमें रूपस्पर्शऔर शब्द तीन गुण हैं ॥ २७ ॥

विकुर्वाण तेजसे रसात्मक अंभः (जल) उत्पन्नहुआ वह रूपवालास्पर्श वाला और परस्पर भूतोंके अन्वयसे शब्दवालाहै ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका ।

विशेषः पृथिवी । पृथिव्याश्च परान्वयाधिक्याद्गुणाधिक्यम् ॥ २९ ॥

मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि द्रष्टव्यः । अन्ये च दश देवा वैकारिकाः सात्त्विकाहङ्कारकार्य्याः । तानाह दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेताश्च अश्विनौ च एते पञ्च श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः । वह्निश्च इन्द्रश्च उपेन्द्रश्च मित्रश्च कश्च प्रजापतिः एते पञ्च वाक्पाणिपादपायूपस्थानाम् ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानशक्तिर्बुद्धिः क्रियाशक्तिः प्राणश्च तैजसाहङ्कारकार्य्यौ अतो ज्ञानक्रियाविशेषरूपाणीन्द्रियाण्यपि तैजसादभवन्नित्यर्थः । तान्याह श्रोत्रमिति । दोः पाणिः मेढ्र उपस्थः । क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ॥ ३१ ॥

एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्य्यसृष्टिमाह । यदा एते असङ्गता अमिलिता आसन् । अतएव यदा आयतनस्य शरीरस्य निर्म्माणे न शेकुः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपनाख्यतट्टिप्पणी ।

[वैकारिकान्मन इति । अस्य तात्पर्य्येण चन्द्रमा मनसो जात इत्येकत्र्यचोऽर्थो दर्शितः ॥ ३० ॥

क्रमस्त्विति । क्रमस्तु श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि वाक्पाणिपादपायूपस्थाः ॥ ३१—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथविकुर्वाणादंभसोगंधवान्परान्वयाद्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वितश्चविशेषःपृथिव्यभूत् ॥ २९ ॥

सर्वेषामिंद्रियाणांसात्त्विकाहंकारादुत्पत्तिमाह वैकारिकादिति वैकारिकनाम्नःसात्त्विकाहंकाराद्दिगादयःश्रोत्राद्यधिष्ठानदेवताःताभिरधिष्ठितानींद्रियाणिमनश्चजज्ञिरेइत्यर्थः अग्निर्वाग्भूत्वेत्यादिवदधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्याद्देवावैकारिकाइत्युक्तदेवतागणयति दिशश्चवातश्चाश्विनौचैतेपंचश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः वह्निश्चेंद्रश्चोपेंद्रश्चमित्रश्चकश्चप्रजापतिः एतेपंचवाक्पाणिपादपायूपस्थानामधिष्ठातारः मनसस्त्वधिष्ठाताचंद्रमाःएभिर्दशभिरधिष्ठितानिश्रोत्रादीनिजातानीत्यभिप्रायः ॥ ३० ॥

तैजसाहंकारकार्यमाह तैजसादिति तैजसात्तैजससंबंधिनःराजसाहंकारानुगृहीतात्सात्त्विकाहंकारादित्यर्थः अन्यथापूर्वग्रंथव्याघातात् पूर्वग्रंथेऽभिमानिदेवतासृष्टिरितिचेन्न इंद्रियैर्विनादेवतादेहारंभायोगाच्चतुर्मुखसृष्टत्वेनात्रवक्ष्यमाणानामादित्येंद्रादीनामंडसृष्टेःप्राक्सृष्ट्ययोगाच्च नचासृष्टानामेवाधिष्ठातृत्वमप्यनुपपन्नमितिवाच्यं परमाकाशस्थानांभगवत्संकल्पानुगृहीतानामधिष्ठातृत्वोपपत्तेःकोऽयंपरमाकाशइति चेद्वैकुंठाख्योलोकः अतएववृतंचतुःषोडशपंचशक्तिभिरितिवक्ष्यते नचपरमाकाशस्थाभिरेवाधिष्ठानोपपत्तेश्चतुर्मुखकर्तृकादित्यादिसृष्टिर्व्यर्थेतिवाच्यं व्यष्टींद्रियाधिष्ठानार्थादित्यादिसृष्टेरावश्यकत्वात् अतःपरमाकाशेसंत्येवेत्यवगंतव्यं अतएवैभिरधिष्ठातृभिःपरमात्मानंप्रतिक्रियमाणास्तुतिरप्युपपद्यते अन्यथांडोत्पत्त्यनंतरंवक्ष्यमाणानामेषामंडोत्पत्तेःपूर्वमभावात्तत्कर्तृकास्तुतिरनुपपन्नास्यात् नन्वेषांसर्वेंद्रियाधिष्ठातृत्वेतदिंद्रियाणांकोऽधिष्ठाताइतिचेदुच्यते तदिंद्रियाणामपिदशानामधिष्ठातारःसंत्येव एकैकमिंद्रियंत्वधिष्ठातृशून्यमवतिष्ठते तत्रस्व, परनिर्वाहकत्वन्यायेनस्वेनैववापरमात्मनावाऽधिष्ठीयतेइतिनानवस्थाप्रसंगइति यद्वा तैजसान्त्विविपक्षांतरोक्तिः पक्षद्वयस्याविरोधमाह ज्ञानशक्तिरिति प्राणशब्दइंद्रियपरं ज्ञानशक्तिःप्राणाःज्ञानेंद्रियगणाः क्रियाशक्तिश्चप्राणाःकर्मेंद्रियगणाः बुद्धिरन्तःकरणचतुष्टयंच तैजसौ राजसाहंकारान्वितसामग्रीप्रसूतज्ञानकर्मेंद्रियाणामंतःकरणस्यचस्वकार्यप्रवृत्तिमत्त्वात्तत्कारणेनापिरजोगुणान्वितेनापिभवितव्यमित्येतत्तात्पर्यकत्वात्तैजसत्ववादस्यसर्वेंद्रियाणांराजसाहंकारानुगृहीतसात्त्विकाहंकारकार्यत्वमेवेतिनपक्षद्वयविरोधइत्यर्थः एवंभूतादेरपींद्रियसृष्टावनुग्राहकस्तैजसइतिविदितव्यं इंद्रियाणिगणयति श्रोत्रमिति दोःपाणिः मेढ्रमुपस्थःक्रमस्त्वत्रनविवक्षितः ॥ ३१ ॥

यदैतेभूतानींद्रियाणिमनश्चतेषांगुणाः तन्मात्राणिविषयाःशब्दादयएतेसर्वेऽसंहताःअमिलिताः आसन्नतएवयदायतनस्यब्रह्मांडस्यभगवच्छरीरस्यनिर्माणेहेब्रह्मविच्चमनशेकुर्नाशक्नुवन् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

सर्वेगुणाःपृथिव्यांविशिष्यंतइतिविशेषः पृथिवी गंधवानितिगंधतन्मात्रागुणोत्पत्तिपूर्वकमित्यर्थः परान्वयात्कारणसंसर्गात् ॥ २९ ॥

वैकारिकाहंकारात्सृष्टिप्रकारमाह वैकारिकादिति वैकारिकाहंकारात्सात्त्विकांशान्मनोऽतःकरणं शब्दज्ञानादिविशिष्टकार्यशक्तित्वाद्वैकारिकनामानोदेवाःतेऽपितस्माज्जज्ञिरेइतिशेषः तदुक्तं विशिष्टकार्यशक्तित्वाद्देवावैकारिकाःस्मृताइति न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थंदशेति तेषांनामसंकीर्त्तनंकरोति दिग्वातेति प्रचेतावरुणः अश्वीइत्यश्विनौ उपेंद्रोविष्णुस्तस्यनपादाभिमानित्वं किंतुपादाभिमानिनोयज्ञनाम्नोदेवस्यांतर्यामित्वेनपदांगुष्ठमधिष्ठायशरीरधारकत्वात्तन्नामकीर्त्तनं अनाद्यनंतोऽपिहरिर्वैकारिकगुणेष्वजः अवतीर्णः पदांगुष्ठमध्यास्तेविश्वभुग्विभुरित्यादेःकोदक्षप्रजापतिः ॥ ३० ॥

तैजसाहंकारकार्याणिकिमितिनोच्यंतइतिपर्कभक्ष्येतिभावेनाह तैजसादितिअत्रापिकालाद्यनुकर्षः कर्त्तव्यः तेषांशक्तिवैषम्यात्कोडीकारेणविभागमाह ज्ञानशक्तिरिति अचेतनानामिंद्रियाणांज्ञानादिजनकत्वंकथंघटतइतितत्राह बुद्धिरिति ज्ञानेंद्रियाणांज्ञानज्ञानजननेशक्तिर्यस्याःसाज्ञानशक्तिः बुद्ध्यभिमानिन्युमाबुद्धिः कर्मेंद्रियाणांक्रियायांक्रियाजननेशक्तिर्यस्य सक्रियाशक्तिः प्राणोऽहंकारिकश्चतैजसः तैजसाहंकारादुत्पन्नावित्यर्थः ज्ञानेंद्रियाणांदेवानांज्ञानशक्तिरुदाहृतेत्यादाबुदीर्यमाणेदेवानांज्ञानादिशक्तिरपिबुद्धिप्राणयोःप्रसादादित्यवगंतव्यम् इंद्रियाणांतैजसाभिधानमतिजाज्वल्यमानत्वात्भूतानांतामसत्वंचज्ञानक्रियाशक्त्योरभावात् तदुक्तं अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाणि पीत्यादि भूतानांद्रव्यत्वंचद्रवणप्राप्त्यानिमित्तं अहंपूर्वमहंपूर्वमितिविवदमानयोरविस्थितयोर्द्वयोः पृथिव्यपोर्वायुतेजसोर्वावेगलक्षणसंस्कारसंपर्कान्मिथोद्रवणंयुज्यतेआकाशस्यतथासत्वेनद्रवणाभावेऽपिप्रदेशात्मनातत्संभवात्द्रव्यत्वंयुक्तंतदुक्तं द्रव्यंतुद्रवणप्राप्त्यंद्वयोर्विवदमानयोः पूर्ववेगादिसंबंधादाकाशश्चप्रदेशतइति ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

इंद्रियाणांविशेषनामान्याह श्रोत्रमिति श्रोत्रं त्वक्‌त्वगिंद्रियं दोषौहस्तौ मेढ़्‌गुह्येंद्रियं वाह्यसृष्टिमुक्त्वातेभ्यस्तत्त्वेभ्योब्रह्मांडसृष्टिप्रकार माह यएतेइति यएतेकथिता भूतेंद्रियमनोगुणाइत्युपलक्षणं पंचभूतदशेंद्रियतैजसबुद्धिप्राणमनःशब्दादिसत्त्वादिगुणमहदहंकारादयोभावाः पदार्थाः तेअन्योन्यमसंगता असंश्लिष्टाः यदायतननिर्माणोब्रह्मांडकरणेनशेकुःशक्तिमंतोनासन् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

मनसश्च सात्त्विकत्वं चित्तात् नातिभिन्नावस्थायां ज्ञेयम् । चित्तन्तु यथा कापिलेयं—स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतस इति। उपेन्द्रोऽयं तदावेशो देवताविशेषः यदैते इत्यादिना वक्ष्यमाणेन तस्यापि भगवदधीनशक्तित्वेनावगमात् ॥ ३० ॥

तैजसादिति सार्द्धकम् [प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयक्रियाशक्तिमतामिन्द्रियाणां तैजसत्वं तथाबुद्धेस्तैजसत्वात् तदीयज्ञानशक्तिमतामिन्द्रियाणां तैजसत्वमित्यर्थः । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ इति तृतीयोक्तेः ।] ॥ ३१ ॥

यदेति युग्मकम् । सदसत्त्वं मुख्यगौणत्वम् । भगवतः तत्त्ववर्गे प्रविष्टभगवदंशप्रथमपुरुषस्य शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः प्रयोजिताः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

अंभसोविकुर्वाणात्विशेषस्त्वभूत् विशेषःपृथिवी तुशब्देनसर्ववैलक्षण्यमस्याः गंधवानिति गंधोमुख्योगुणः परान्वयादन्येऽपिचत्वारः ॥ २९ ॥

एवंतामसाहंकारसृष्टिमुक्त्वासात्विकाहंकारसृष्टिमाह वैकारिकादिति सत्त्वलक्षणोगुणःसद्रूपस्यप्रथमविकारभूतइतितस्यवैकारिकसंज्ञा वैकारिकात्सात्त्विकाहंकारात्मनःइंद्रियाधिष्ठातारोदेवाश्चजाताः अस्मिन् सिद्धांतेमनसोदेवतानापेक्षिता आत्मनैकव्यादात्मैवदेवता तेदेवादि गादयः अग्रेश्रोत्रादीनींद्रियाणिवक्ष्यति तेषामेतेक्रमेणदेवाः अश्विशब्देनाश्विनीकुमारौमित्रकश्च ॥ ३० ॥

राजसाहंकारकार्यमाह तैजसादिति इंद्रियाणि इंद्रआत्माइंयतेअनेनेतींद्रियं आत्माहिनचाक्षुषःनाप्यन्येंद्रियग्राह्यः व्यवह्रियतेचदेवदत्तस्त्वंयज्ञदत्तस्त्वमिति सचपश्यतिशृणोतीत्येवप्रतीयते तानींद्रियाणिदश ननुज्ञानेंद्रियाणिज्ञानप्राधान्यात्सात्त्विकानिभवितुमर्हंति कर्मेंद्रियाणिचजडपर्यवसानात्तामसानिभवितुमर्हंति तत्कथमुभयंपरित्यज्यदशापीन्द्रियाणिराजसानीत्युच्यतइत्यतआहज्ञानशक्तिरिति अत्रेंद्रियाणांराजसत्वेनिमित्तमन्यदस्तिबुद्धिःप्राणश्चराजसाहंकारकार्यौनन्वेतदप्यसंगतं बुद्धिर्ज्ञानरूपा सत्वात्संजायतेज्ञानमितिसात्त्विकीभवितुमर्हति प्राणश्चवायुरेव श्वासोच्छ्वासाभ्यांवायुत्वप्रतीतेः तत्राह ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिरिति नह्यस्मिन्मते बुद्धिर्ज्ञानं किंतुज्ञानशक्तिः ज्ञानजननशक्तिर्यस्येति योबुद्धिमान्तस्यपदार्थज्ञानंभवतीति सुबुद्धिरयंपदार्थान्जानातीतिचज्ञानकारणत्वेनबुद्धिर्व्यपदिश्यते कार्यकारणयोरभेदोपचाराद्बुद्धिज्ञानयोःपर्यायत्वव्यवहारः अन्यथाबुद्ध्यभाववालस्यनपदार्थज्ञानंभवतिसम्यक् तन्नस्यात् प्राणोऽपिवायोर्भिन्नएव "अथहैनमासन्यंप्राणमूचु"रितिप्राणरूपांदेवतांविलक्षणामाहश्रुतिः "योवायुःसप्राणः"इतितुभगवत्प्राणस्यवायुत्वात्तत्परं तस्माद्ज्ञानजननसामर्थ्यवत्त्वात् ज्ञानाद्बुद्धिर्भिन्ना नचसासात्त्विकी इंद्रियमात्रासाध्यत्वात् साहिबुद्धिर्ज्ञानेंद्रियोपष्टंभकत्वेनमृग्यते यच्चात्विकयमद्रव्यंनादिंद्रियसाध्यमिति व्याप्तेः अतोज्ञानजननेशक्तिर्यस्याक्रियाजननेशक्तिर्यस्येतिचतयोर्भिन्नधर्मत्वात्तावुभौराजसाहंकारकार्यौ "अतस्ताभ्यांपरिगृहीतानिद्विविधान्यपींद्रियाणिराजसाहंकारकार्याण्येव तुशब्दःपूर्वपक्षंव्यावर्त्तयति तानींद्रियाणिगणयति श्रोत्रमिति मेढ्रांघ्र्योःकोपेंद्रौदेवते मित्रश्चपाय्वोः अन्येतुक्रमेणैव तत्रदिग्वातौश्रोत्रत्वचोःघ्राणदृश्योःवैपरीत्यंइंद्रोवाह्वोःवह्निर्वाचः अश्विनौनासिकयोः प्रचेताजिह्वायाःअर्कोदृशोः एवंक्रमः ॥ ३१ ॥

एवंसर्वेषांसृष्टिमुक्त्वायदधिष्ठानत्वंवदन्तस्तत्त्वानांकार्यसृष्टिमाह यदैतइति यदाएतेअसंहताः गुणत्रयकार्यत्वात् नाहितामसादयोभिन्नस्वभावाएकत्रमिलंतिअतएवयदायतननिर्माणेनशेकुःनसमर्थाजाताःतदाभगवत्प्रेरिताअंडमभासिसिसृक्षुरितिसंबंधःभूतानींद्रियाणिमनोगुणाश्च गुणादेवाः शब्दादयोवा तामसानामाद्यंतानिवेशनंभूयस्त्वाय आयतनंभगवच्छरीरंब्रह्मांडं ब्रह्मावित्तमेति अस्मिन्नर्थेसर्वज्ञत्वात्संवादार्थं संबोधनं तमप्रत्ययस्तुभगवदुत्कर्षज्ञानार्थम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

विशेषः पृथिवी ॥ २९ ॥

वैकारिकात् सात्त्विकाहङ्कारात् । मनःशब्देनैव तदधिष्ठाता चन्द्रोऽपि द्रष्टव्यः । देवानेवाह दिशश्च वातश्च अर्कश्च प्रचेता वरुणश्च अश्विनौ च एते पञ्च श्रोत्रत्वक्‌चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामधिष्ठातारः । वह्निश्च इन्द्रश्च उपेन्द्रश्च मित्रश्च कः प्रजापतिश्च एते वाक्‌पाणिपादपायूपस्थानाम् ॥ ३० ॥

तैजसात् राजसाहङ्कारात् दशाभवन् । तत्र पञ्चज्ञानशक्तिर्बुद्धिः । पञ्चक्रियाशक्तिः प्राणः । बुद्धिप्राणौ तु तैजसौ । अतः पञ्च श्रोत्रादयो बुद्धिविशेषाः पञ्च वागादयः प्राणविशेषा इत्यर्थः । तत्र तामसाहङ्कारकार्य्योऽनिल एव प्राण रूपेण तैजसाहङ्कारकार्य्योऽपि भवतीति ज्ञेयम् । दोः पाणिः । मेढ्र उपस्थः । पायुर्गुदम् । क्रमस्त्वत्र न विवक्षितः ॥ ३१ ॥

एवं कारणसृष्टिमुक्त्वा कार्य्यसृष्टिमाह । यदा एते असङ्गता अमिलिता आसन् अतएव यदा आयतनस्य शरीरस्य निर्म्माणे न शेकुः ॥ ३२ ॥

तदा संहत्य चान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः ।
सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यदः ॥ ३३ ॥
वर्षपूगसहस्रान्ते तदण्डमुदकेशयम् ।
कालकर्म्मस्वभावस्थो जीवोऽजीवमजीवयत् ॥ ३४ ॥
स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः ।
सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवान् ॥ ३५ ॥
यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।
कट्यादिभिरधः सप्त सप्तोर्द्ध्वं जघनादिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वतोगंधवान्परान्वयाद्रसाद्यन्वितोविशेषः पृथिव्यभवत् ॥ २९ ॥

मनोऽतःकरणचतुष्टयम् देवाः दिगादयः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानांवह्न्यादयोवाक्पाणिपायूपस्थानामधिष्ठातारःवैकारिकाःसात्त्विकाहंकारादुत्पन्नाः ॥ ३० ॥

ज्ञानशक्तिःबुद्धिः ज्ञानेंद्रियवर्गःक्रियाशक्तिः प्राणाः कर्मेंद्रियगणाः तौबुद्धिप्राणौतैजसौ एतदेवविवृणोति तैजसात्तुविकुर्वाणादिंद्रियाणि दशाभवन्निति श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जिह्वावाग्दोर्मेढ्रांघ्रिपायवइतिच ॥ ३१ ॥

ब्रह्मांडोपादानभूतमहदाद्युत्पत्तिमुक्त्वाऽथब्रह्मांडोत्पत्तिमाह यदेतिद्वाभ्याम् हेब्रह्मवित्तम भूतानिआकाशादिमहाभूतानि उभयेंद्रियाणिच मनश्चगुणाः तन्मात्ररूपाः एतेभावाः पदार्थाःयदाअसंहताः असंयुताः आसन् अतएवयदा आयतनस्यब्रह्मांडस्यनिर्माणेनशेकुः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

विकुर्वाण जलसे गंधवान् विशेष (पृथवी) उत्पन्नहुई यह पर द्रव्योंके अन्यसै रसस्पर्श शब्द और रूपगुणसे युक्त है ॥ २९ ॥

वैकारिक (सात्विक अहंकार) से मन और दस वैकारिक देवता उत्पन्नहुए दिशावात अर्क प्रचेता अश्विनीकुमार वन्हि इन्द्रउपेन्द्र मित्र प्रजापति ॥ ३० ॥

विकुर्वाण तैजस (राजसअहंकार) से दस इन्द्रिय उत्पन्नभई ज्ञानशक्ति और क्रियाशक्ति बुद्धि और प्राणभी तैजसहैं येदश इन्द्रिय येहैं श्रोत्रत्वचाघ्राणनेत्र जिह्वावाक् दो (भुजा) मेढ्रअंघ्रिपायु ॥ ३१ ॥

हेब्रह्मवित्तम जब ये सब भूत इन्द्रिय मनगुणभाव असंगत होनेके कारण आयतन (शरीर) निर्माण करने में असमर्थहुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

सदसत्त्वं प्रधानगुणभावम् उपादाय स्वीकृत्य । उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं शरीरम् ॥ ३३ ॥

कालकर्मस्वभावान् अधिष्ठाय स्थितः जीवयतीति जीवः परमात्मा अजीवमचेतनम् अजीवयत् चेतयति स्म ॥ ३४ ॥

निर्भिद्य पृथक्कृत्य स्थित इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदवयवैर्लोकरचनामाह यस्येति । कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः । जघनं पुरोभागः । अधः सप्त लोकान् अतलादीन् । ऊर्द्ध्वं भूरादीन् सप्त ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

[सहस्रोर्वङ्घ्रिबाह्वक्ष इति । अनेन सहस्रशीर्षेत्यर्द्धस्यार्थ उक्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तदाभगवच्छक्त्याचोदिताःप्रेरिताःसंहत्यपंचीकरणोक्तप्रकारेणपरस्परंमिलित्वा सदसत्त्वं सत्त्वंपंचीकरणेनस्थूलत्वं असत्त्वं सूक्ष्मत्वम् मोभयमनुभयंपूर्वोक्तकालकर्मस्वभावांश्चउपादायाऽदःब्रह्मांडंससृजे यद्वाअनुभयमित्यदःशब्दनिर्दिष्टब्रह्मांडविशेषणं अनुभयंकार्यकारणभावाभ न्वितमंडंब्रह्मांडंससृजुरित्यर्थः कार्यमप्यंडंह्याकाशकार्यवायुवन्नतत्त्वान्तरंनचतत्त्वांतरारंभकमतस्तत्त्वांतरतयाकार्यतत्त्वांतरापेक्षयाकारणंचन भवतीत्यनुभयंब्रह्मांडमुक्तं चतुर्मुखोत्पत्त्यादिक्रममन्यत्रविस्तरेणवक्ष्यमाणमत्राप्यर्थसिद्धमनुसंधेयम् ॥ ३४ ॥

वर्षपूगसहस्रांतेप्रलयकालावसानेइत्यर्थः अन्यथानक्रमेणविवृद्धंतज्जलंबुद्बुदवत्समिमितिविरोधात् जीवःदेवाद्यपेक्षयासमष्टिपुरुषब्रह्माख्यजीवशरीरकःपरमपुरुषःकालकर्मस्वभावाश्रितःसन्तंजीवमचेतनमुदकेशयमंडंब्रह्मांडमजीवयच्चेतयतिस्म अत्रोदकेशयमित्यनेनांडसृष्टेः पूर्वं गर्भोदकसंज्ञिकासृष्टिरर्थसिद्धाऽनुसंधेया परोक्षनिर्देशश्चतुर्मुखांतरसाम्याभिप्रायः ॥ ३५ ॥

स एव पुरुषश्चतुर्मुखस्वरूपेणोपस्थितः परमपुरुषः अंडंनिर्भिद्य तस्मान्निर्गतः अंडभेदेनावकाशलाभादनुपरुद्धसंचारादिमानभूदित्यर्थः चतुर्मुखस्यभगवदात्मकत्वेसामानाधिकरण्येनाहसहस्रेतियश्चतुर्मुखशरीरकत्वेनावस्थितःसएवसहस्रशीर्षापुरुषःसहस्राक्षःसहस्रपात् सर्वतः

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

पाणि पादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोकइत्यादिनोक्तः सर्वत पाणिपादादिकार्यकर्ता परमपुरुष इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यस्य सर्वतः पाणिपादादिकार्यकर्तुर्वैराजपुरुषस्यावयवैः पादतलाद्यवयवैर्लोकानतलादीन्मनीषिणः उपासकाः कल्पयंति लोकान् तदव यवत्वेन रचयंतीत्यर्थः तत्तदवयवप्रभवानां तत्तदवयवत्वेनोपासनं युक्त तदवयवैर्लोकरचनामाह कट्यादिभिरिति कटिरूरुमूलयोः पश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः अधः सप्तलोकानतलादीनूर्ध्वंभूरादीन्सप्तकल्पयंतीत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

तदाभगवंतमभिष्टूय शरणंगताःततःस्तुतिप्रसन्नस्यतस्यचेष्टकरूपेणांतर्गणंप्रविष्टस्यहरेःशक्त्याचोदिनामिथःसंहत्यसंश्लिष्यसदसत्त्वंव्यक्ताव्यक्तत्वधर्मवत्पृथिव्यादिभूनत्रयमाकाशवाय्वाख्यभूनद्वयंचोपादायउपादानीकृत्यनोऽस्माकंससारभयजनकमदोब्रह्मांडससृजुरित्यन्वयःनोभयंसदसद्विलक्षणमित्यनदयुक्तं यतःसन्यत्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमनदनि हेतुर्वाचनांदिशब्दाद्ब्रह्मांडमसारंनोभयकारणमितिभयहेतुत्वंवा-प्रतीयते तदुक्तं ब्रह्मांडंहिवदंतीतिजीवानांभयकारणं तत्राहसंसृतिरिति आकाशवायूत्वव्यक्तौइतरेऽडप्रकाशिताइत्यादिभूतानांसदसत्त्वं-युक्तम् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मांडांतःसृष्टिंवक्तुंहरेस्तत्रव्याक्तप्रकारमाह वर्षपूगेति कालाद्युद्बोधकत्वेनकालकर्मस्वभावस्थोजीवःसंसारव्यतिरिक्तःपरमेश्वरःसहस्रवत्सरमुदकेशयेमावरणजलमध्यास्थतंतदंडंवर्षपूगसहस्रांततैस्तत्त्वैःसहप्रविश्य तदंडंयदास्वात्मानंप्रसूततदापरिवृत्त्यजीवंस्वात्मानंतत्राजीजनत्व्यंजयामास यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेऽनिशं सजीवइतिसंदिष्टइत्यादरेजीवइत्येवपदच्छेदः कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवः परःपुमान् अकरोदंडमुद्बुद्धमात्मप्रसवकारणमितिवचनात् अजीवमित्येव यद्वाजीवःप्राणधारकःपरमात्माजीवंतथाविधार्थस्वात्मानंतत्राजीजनदिति प्राणान्धारयतेयस्मात्मजीवःपरमेश्वरइति च जीवादत्युद्रिक्ततेजस्त्वादजीवोजगज्जीवहेतुत्वाज्जीवइतिहेतुद्वयादिदंयुक्तञ्चअ-जीवोऽपिमहातेजास्त्वथवाजीवयज्जगदितिवचनात् यद्वा अजीवःपरमेश्वरोजीवंसर्वजीवप्रधानंचतुर्मुखमुत्पाद्यतदंतर्यामित्वेनप्राणधारकंस्वात्मानमजीजनत् विरिंचस्यापिविराडाख्यांडांतर्वर्तिरूपजननस्यात्राभिप्रेतत्वात् तदुक्तं ॥ अंडेजातौपुमांसौद्वौहरिर्ब्रह्मातथैवचेत्यादि ॥ ३४ ॥

तामेवाभिव्यक्तिंस्फुटीकरोति सएषइति अयमर्थः योमहदादितत्त्वानिसृष्ट्वानदंतर्विष्टस्तदुपादानतयांडंनिर्मायतदंतःप्राविशत्सएषपुरुषःकरचरणाद्यवयवत्वेनपुरुषनामाहरिरंडंनिर्भिद्यबृंहयित्वातस्मादंडान्निर्गतः प्रकाशितोऽभूत्पुरुषत्वेऽपिलोकविलक्षणोऽयमितिभावेनविशिनष्टि सहस्रेति अत्रसहस्रशब्दस्ययथासंभवमर्थोवक्तव्यः ॥ ३५ ॥

पुरुषाख्यविष्णोरवयवेभ्यएवचतुर्दशभुवनसृष्टिरन्येभ्यस्त्वमुख्येतिभावेनाह यस्येति इहपंचाशत्कोटिविस्तीर्णब्रह्मांडेआयामतोविस्तारतस्तावद्विपुलानंदादिदेहत्वेनावतीर्णस्यचतुर्दशभुवनेभ्योऽडाच्चाभिन्नस्यपुरुषाख्यस्यहरेरवयवैर्निमित्तकारणैर्मनीषिणश्चतुर्दशलोकान्सृष्टान् कल्पयंतीतियत् यस्मात्तस्मात्तत्सृष्टेर्ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् अन्यतः सृष्टिरमुख्येतिभावः हरेरवयवैःसृष्टालोकाइतिविकल्पनमित्यादेश्च । तत्सृष्टिकल्पनाप्रकारमाह ऊर्वादिभिरिति ऊर्वादिभिःपादतलांतैरवयवैरतलादिपातालांताःसप्तलोकानिर्मिताः जघनादिभिर्मूर्धांतैरवयवैरूर्ध्वे पृथिव्यादिसत्यांताःसप्तलोकाःसृष्टाइति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

ततश्च वर्षेति । अजीवमनभिव्यक्तजीवत्वादचेतनं तदण्डम् । यः पूर्व्वं सृष्टिकार्य्यं कालकर्म्मस्वभावानेवोपायीकृत्य स्थितः पुरुष स एव जीवो जीवनहेतुः स्वांशेन तत् प्रविश्य जीवसमष्ट्यभिव्यञ्जकः सन् अजीवयत् ॥ ३४ ॥

स तत्तत्कर्त्तैव पुरुषः । अण्डं निर्भिद्य तस्मान्निर्गत इति । तदन्तर्बहिर्व्याप्य स्थित इत्यर्थः । तस्य स्वीयं रूपमाह सहस्रेति । पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति सहस्रशीर्षा पुरुष इति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३५ ॥

कल्पितं रूपमाह यस्येति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

अन्योन्यं संहत्य मिलित्वा चकाराद्गुणभावमप्याश्रित्य भगवच्छक्तिराज्ञाशक्तिःतया चोदिताः प्रेरिताः सदसत्त्वं उच्चनीचत्वं कार्यकारणभावं वा सद्ब्रह्मअसज्जगत् प्रकाशाप्रकाशभावं वा चकारादन्यान् जीवगणांश्च तददृष्टानि वा तत्संस्कृतभूतानि वा उभयं समाश्रित्य श्चयात्मकं स्थूललिंगशरीरे वा अदःतत् प्रसिद्धं युक्तोऽयमर्थः अस्मिन्नर्थे तृतीयस्कंधे उपपत्तिर्वक्ष्यते तैरंडं सृष्टं तस्य भगवदायतनत्वार्थं भगवानागत इति वक्तव्यं तत्कस्य हेतोरित्याकांक्षायामाह ॥ ३३ ॥

वर्षपूगसहस्रांतइति वर्षपूगानां सहस्रं पंचविधा अपिवर्षाः सहस्रंजाता तेषामंतेसहस्रवर्षपर्यंतमुदक एव स्थितमंडं अजीवं च जीवो तत्र भोक्ता न कोऽपि प्रविष्टः एतदर्थमेव भगवता विलंबः कृतःअतः परमुदके स्थितं विलीनं भविष्यतीति अजीवो जीवव्यतिरिक्तो भगवान् अजीवंजीवरहितं अजीवयत् जीवयुक्तं कृतवान् स्वयं प्रविश्य प्राणानपि तत्रयोजितवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदाभगवता प्राणेन चाधिष्ठितो विराट्पुरुषशब्दवाच्यो जातः तदा स एव पुरुषः तस्मादेवहेतोः जलाद्वाअंडं निर्भिद्य कटाहं भित्वेति केचित् कचित्तत्रैव कटाहाद्गोलकं पृथक् कृत्य निर्गतः अंडकटाहमात्मानं च पृथक्कृतवानित्यर्थः वस्तुतोऽडभावं परित्यज्य पुरुषो भूत्वा यथासुखं परिवसंत इतियुक्तं तस्य तद्रूपं वर्णयति सहस्रोर्वंघ्रिबाहुक्ष इतिसहस्रं ऊरवः अंघ्रयः बाहवः अक्षीणि च यस्य सहस्रमाननानि चयेषुतादृशशीर्षयुक्तः सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यर्धचस्यार्थे रूपः ससंपन्नः ॥ ३५ ॥

तस्य सर्वाधारत्वमाह यस्येहावयवैरिति एतावता यतः सृष्टं यद्रूपमिति द्वयस्योत्तरमुक्तं यस्यअवयवैः पादादिभिःलोकान् पातालादीन् मनीषिणः इति ध्यानार्थमेषा कल्पना कट्यादिभिः पश्चाद्भागव्यवस्थया अधःअधोभागे सप्त अतलादयः जघनादिभिः अग्रिमभागादारंभ अधोभागस्तु उपरिभागाद्विमुख अतः कट्यादेः जघनादेश्चनविरोधः ॥ ३६ ॥

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।
ऊर्व्वोर्वैश्यो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ३७ ॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥ ३८ ॥
ग्रीवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् ।
मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ३९ ॥
तत्कट्याञ्चातलं क्लृप्तमूरुभ्यां वितलं विभोः ।
जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यान्तु तलातलम् ॥ ४० ॥
महातलन्तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।
पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ४१ ॥
भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।
स्वर्लोकः कल्पितो मूर्द्ध्ना इति वा लोककल्पना ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे पुरुषसंस्थानुवर्णनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तदा भगवतः तेष्वेव प्रविष्टस्य शक्त्या संहननकारिण्या चोदिताः योजिताः सन्तः सदसत्त्वं मुख्यगौणभावम् उपादाय स्वीकृत्य उभयं समष्टिव्यष्ट्यात्मकम् अदः अण्डरूपं शरीरं ससृजुः ॥ ३३ ॥

वर्षपूगैर्वर्षसमूहैर्यत् सहस्रे तदन्ते सहस्रवर्षान्ते इत्यर्थः । जीवो हिरण्यगर्भान्तर्यामी पुरुषः जीवयतीति व्युत्पत्तेः । यस्यात्मा शरीरमिति श्रुतेः । अजीवमचेतनमण्डमजीवयत् चेतयति स्मेति परमेश्वरस्यान्वय उक्तः ॥ ३४ ॥

सर्व्वव्यापकत्वादव्यतिरेकमाह । स एव हिरण्यगर्भान्तर्यामी पुरुषः तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तं हिरण्यगर्भे प्रविश्य स्थितोऽपि अण्डं निर्भिद्य निर्गतः तद्बहिःस्थितः । कीदृशः सन्नित्यपेक्षायां कारणार्णवस्थं तस्य स्वीयं निर्गुणं स्वरूपमाह सहस्रेति ॥ ३५ ॥

इह ब्रह्माण्डाभ्यन्तरे यस्य गुणमयरूपस्यावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति स लोकमयः पुमान् विराट्पुरुषः इति षष्ठश्लोकस्थेनान्वयः । कटिरिति ऊरुमूलयोः पश्चाद्भागः । जघनं पुरोभागः । अधः सप्त लोकान् अतलादीन् । ऊर्द्ध्वं भूरादीन् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तदाभगवच्छक्त्याचोदितः प्रेरितः संहत्यपंचीकरणप्रकारेणमिलित्वासदसत्त्वं स्थूलसूक्ष्मभावमुपादायअतएवोभयंस्थूलसूक्ष्मरूपम् अदः आयतनम् ब्रह्मांडंससृजु ः ॥ ३३ ॥

जीवयतीतिजीवः परमात्माकालादीनधिष्ठायस्थितः अजीवमचेतनम् अजीवयच्चेतयातिस्म ॥ ३४ ॥

सएवब्रह्मांडचेतयितापुरुषःअंडंनिर्भिद्यतस्मान्निर्गतः पृथक्स्थितः अप्राकृतंतच्छरीरंदर्शयति सहस्रोर्वंघ्रिबाह्वक्षः सहस्राननशीर्षवानिति तथाचश्रुतिः "सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादि"ति ॥ ३५ ॥

यस्यभगवतःअवयवैः विराट्शरीरावयवैः मनीषिणोबुद्धिमंतः लोकान्कल्पयंतितदेवाहकट्यादिभिरिति कटिरूरुमूलयोःपश्चाद्भागः जघनंपुरोभागः कट्यादिभिरधःसप्तलोकानतलादीन्जघनादिभिरूर्द्ध्वंसप्तलोकान्भूरादीन् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

तव भगवत् शक्तिसे प्रेरितअन्योन्य संहत होकर सदसत्व लेकर इसस्थूलसूक्ष्मको उत्पन्न किया ॥ ३३ ॥

सहस्रों वर्ष योगके अनन्तर जलमें पडे उस अंडको कालकर्म स्वभावस्थजीव (जीवनदातापरमात्मा) ने जीवित किया ॥ ३४ ॥

वही पुरुष उस अंडको निर्भेदकर अर्थात् उस से पृथक्रूप से निर्गतहुआ वह पुरुष ऊरू अंघ्रि बाहु आंख वालाहै और उस के हजारोंमुख और मस्तक हैं ॥ ३५ ॥

जिस पुरुष के अवयवोंमें मनीषीजनलोक कल्पनाकरते हैं । कटि से नीचे सातलोक और जघन से ऊपर सातलोक ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वर्णानां तत उत्पत्तिं दर्शयति पुरुषस्येति । ब्रह्म ब्राह्मणः मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् । बाहव इति च क्षत्रं क्षत्रियः ॥ ३७ ॥

इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम् । भूर्लोकः पातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्य्यन्ताभ्याम् ॥ ३८ ॥

स्तनद्वयादिति । उपासनार्थत्वात् [लोकयोः] ऊर्द्ध्वाधोभाववैपरीत्यं न दोषः । यद्वा स्तनत् शब्दं कुर्व्वत् यत् ओष्ठद्वयं तस्मादित्यर्थः । ब्रह्मलोको वैकुण्ठाख्यः, स तु सनातनो नित्यः, न तु सृज्यप्रपञ्चान्तर्वर्त्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इदानीं चतुर्द्दशलोकपक्षं दर्शयति । तत्र जघनादिभिः भूरादयः पूर्व्वोक्ता एव सप्त । कट्यादिभिरधः सप्त लोकानाह तत् कट्यामिति द्वाभ्याम् । शुद्धं हरिभक्तनिवासत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्रैलोक्यपक्षमाह । भूर्लोकः पातालादिसहितः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

———

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[पुरुषस्य मुख मित्यादिना ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी दित्येकऋचोऽर्थ उक्तः ॥ ३७ ॥]

भुर्वलोक इति । भुव इत्यव्ययम् अन्तरिक्ष लोकस्यनाम ॥ ३८—४१ ॥

[भूर्लोक इत्यादिना नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्येक ऋचोऽर्थः ॥ ४२ ॥

———

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

वर्णानां तद्विभूतित्वायचतुर्मुखरूपेणावस्थितात्ततउत्पत्तिंदर्शयति पुरुषस्येति ब्रह्मब्राह्मणः मुखमितिकार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तं बाहव इति च क्षत्रं क्षत्रियः ॥ ३७ ॥

इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदं दर्शयँश्चतुर्दशलोकपक्षमाह भूरित्यादिचतुष्टयेनभूर्लोकःपातालमारभ्य पद्भ्यां कटिपर्वताभ्यां कल्पितःभुवर्लोकः नाभितः नाभिमारभ्यस्तनद्वयात् हृदयं कमलाकारंतदूर्ध्वभाग उरः ब्रह्मलोकः सनातन इति सत्यलोकविशेषणं सनातनत्वं च भूराद्यपेक्षया यद्वा ब्रह्मलोकोवैकुंठाख्य लोकः सनातनः नतुसृज्यप्रपंचांतर्वर्त्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

इदानीं संग्रहेण लोकत्रयकल्पनामाह भूर्लोकः कल्पित इति पादतलमारभ्य नाभितः भूर्लोकः नाभिमारभ्य मूर्द्धतः भुवर्लोकः मूर्द्ध्नास्वर्लोकः कल्पितः अतलादीनां भूरादिष्वंतर्भावात् ॥ ४२ ॥

इतिश्री मद्भागवत महापुराणे द्वितीय स्कन्धे वीरराघव कृत टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

———

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

इदानींपुरुषस्यमुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजातिजनिमाह पुरुषस्येति ब्राह्मणोमुखमित्यंवमुखाज्जातत्वहेतुनइत्यादंमुखमित्यादिप्रथमापंचम्यर्थे प्रमाणांतरगवेषणायास्नानकर्त्तव्योऽत्रैवदर्शनादितिभावेनाह ऊर्वोरिति अनेनपुरुषनाम्नोहरेर्यथामुखाद्यंगेभ्योब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिरेवं लोकसृष्टिरपितदंगेभ्यःसिद्धान्यतः ॥ ३७ ॥

तामेवसृष्टिंप्रपंचयति भूर्लोकइति भूरितिभूमेरव्ययंनामांतरं भूर्लोकःपद्भ्यांजातइति * कल्पितइतिअन्वेतव्यं भुवइत्यंतरिक्षलोकः इदमव्ययं जघनपादयोःसामीप्याज्जघनादिभिरित्यनेननविरोधः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कट्योर्जघनांतर्भावेऽप्यूर्वोस्तत्सामीप्यादूर्वादिभिरित्यस्याविरोधइति ॥ ४० ॥

उपसंहरति इतीति यतएवंहरेर्लोकनिर्मातृत्वंलोकाधारत्वंलोकव्याप्तत्वंलोकांत्तमत्वंच अतोवैराजाख्योविष्णुर्लोकमयइतिउपासीतेतिशेषः ॥ ४१ ॥

प्रकारांतरेणपुरुषावयवेभ्योलोकसृष्टिप्रकारमाह भूर्लोकइति अत्रातलादीनांभूम्यंतर्भावेनमहरादीनांस्वर्लोकांतर्भावेनत्रिलोकविवक्षाज्ञेया अतोनोक्तविरोधःअत्रेदंतात्पर्यमुक्तंभवति चतुर्दशलोकपक्षस्त्वेकःसप्तलोकपक्षस्त्वपरः त्रिलोकपक्षस्त्वन्योऽधिकारभेदेनध्यानार्थत्वात्कल्पनायास्ततोविकल्पउपपन्नइति ॥ ४२ ॥

इतिश्रीभा०म०द्वि०विज०टी०पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

———

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

स्तनद्वयमारभ्य ग्रीवापर्य्यन्तेऽवयवेयथाक्रमं जनलोकस्तपोलोकश्चेत्यर्थः । ब्रह्मणो भगवतो लोकः ब्रह्मस्वरूपो लोक इति वा ॥ ३९ ॥

तत्कट्यामिति युग्मकम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

पद्भ्यां कटिपर्य्यन्ताभ्याम् । नाभितःउदरपर्य्यन्तेइत्यर्थः । मूर्द्ध्नो हृदादिमूर्द्धपर्य्यन्तेन ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवत द्वितीयस्कन्धस्य ॥

श्री जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

———

* ज्ञातः

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं सामान्येन उद्देशमुक्त्वा भगवतो व ह्मुखादीनां अवयवमध्यपातेऽपि मुख्यत्वात् तानग्रे निरूपयति पुरुषस्य मुखं ब्रह्मेति ऊर्वोरिति भेदेन निर्देशः भगवद्भावापत्तिनिषेधार्थः वैश्यशूद्रयोर्मुख्यभावायपद्भ्यां शूद्रः पद्भ्यामितिपंचमी एतेब्राह्मणादयोऽधिकारिपुरुषाः तत्तज्जात्यधिष्ठातृदेवतारूपा ॥ ३७ ॥

इदानींलोककल्पनामाह भूर्लोक इतिपद्भ्यां सप्तलोकपक्षउच्यते पादादिकटिपर्यन्तं भूर्लोकः भुवर्लोकस्त्वस्य नाभितः हृदयंगत्तस्थानं उर स्तदुपरि उच्चस्थानंमहात्मनइतिततः परस्थाननामवक्तव्यात् महांतःआत्मानोयत्रेति ॥ ३८ ॥

स्तनद्वयात् नासिकाद्वयात् स्तनशब्द इति व्युत्पत्त्या मूर्द्धभिःसप्तलोकाः तुशब्देनमतांतरेतत्रान्ये लोका उक्तास्तेनिवारिताः इदानीं चतुर्दशलोकपक्षं वक्तुं पूर्वोक्ता एवैते उपरितनालोकाः ॥ ३९ ॥

अधस्तनान् सप्ताह तत्कट्यामिति उपरितनलोकानामुत्तमत्वात् भगवदवयवानां कारणत्वमुक्तं अतलस्य तु मयपुत्रनिवासात् मोहक बाहुल्याच्च भगवदवयवस्याधारत्वमात्र क्लृप्तामिति पूर्वमेवतामसत्वाद्विशेषध्याने तस्यानुपयोगात्वितले महादेवस्य विद्यमानत्वात् भगवतो महत्वमाह विभोरिति यस्तुमहादेवस्यापि सुखप्रद इत्यर्थः सुतले शुद्धं भगवतो विद्यमानत्वात् ॥ ४० ॥

लोकमय इति अवयवैःक्लृप्तानां लोकानां तत्रत्र विद्यमानत्वात् लोकमयत्वं पुमानिति नेदमुपासनार्थमुक्तं किंतुपुमानेवताहशः ॥४१॥

त्रिलोकपक्षमाह भूर्लोकइतिपद्भ्यां कटिपर्यंताभ्यांनाभितः कट्यात्रिग्रीवापर्यंतात् मूर्ध्नोग्रीवा देवब्रह्मरंध्रपर्यन्तेन इति वा लोककल्पनेति कल्पनात्रयत्रिविधा गुणतः विद्यातः यज्ञतश्चेति यथाधिकारंव्यवस्था सात्विकानां चतुर्दशलोकपक्षःराजसानांसप्ततामसानांत्रिलोकपक्षइति ४२

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यांद्वितीयेपंचमः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रसङ्गेन वर्णानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाह । ब्रह्मब्राह्मणो मुखमिति कार्यकारणयोरभेदविवक्षयोक्तम् । क्षत्रं क्षत्रियम् । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराजन्यः कृत इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

इदानीमुपासनार्थं लोककल्पनाभेदान् दर्शयन् सप्तलोकपक्षमाह द्वाभ्याम् । भूर्लोकः पातालमारभ्यपद्भ्यां कटिपर्य्यन्ताभ्याम् ॥ ३८ ॥

स्तनद्वयादिति उपासनार्थत्वात् ऊर्द्ध्वाधोभावविपर्यासेन दोषः । यद्वास्तनत् शब्दं कुर्वत् यत् ओष्ठद्वयं तस्मादित्यर्थः । सत्यलोकः सप्तमः । तदुपरि ब्रह्मणो भगवतो लोकः वैकुण्ठः । स तु विराडङ्गत्वेन न ध्येयः यतः सनातनः अण्डमध्यवर्तित्वेऽपि भगवानिव नित्यः ॥ ३९ ॥

चतुर्द्दशलोकपक्षं दर्शयति । तत्र जघनादिभिर्भूरादयः पूर्वोक्ता एव सप्त । कट्यादिभिरधः सप्त लोकानाह तत्कट्यामिति द्वाभ्याम् शुद्धं प्रह्लादवलिप्रभृतिहरिभक्तनिवासत्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

त्रिलोकपक्षमाह । भूर्लोकः पातालादिसहितः ॥ ४२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ॥

द्वितीयेपंचमोऽध्यायः सङ्गतःसङ्गतःसताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथवर्णानामुत्पत्तिमाह पुरुषस्येति ब्रह्म ब्राह्मणःपुरुषस्यमुखम्मुखजम् क्षत्रंक्षत्रियःबाहवःबाहुजम् कार्यकारणयोर्भेदाभेदसंबंधान्मुखंब्रह्मेत्यादिवाक्यद्वयंसूपपन्नम् तथाचश्रुतिःब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यादिः॥३७॥

अथोपासनार्थंलोककल्पनाभेदंदर्शयन्सप्तलोकपक्षमाह भूर्लोकइतिद्वाभ्याम भूर्लोकः पातालमारभ्यपद्भ्यांकटिपर्यंताभ्यांकल्पितः संपादितः ॥ ३८ ॥

जनलोकश्चस्तनद्वयात् ग्रीवायांतपोलोकः पाठक्रमादर्थक्रमोवलीयान् सप्तलोकस्यसनातनत्वंभूराद्यपेक्षयाबोध्यम् भूरादयोऽल्पकालस्थायिनः सत्यलोकश्चिरकालस्थायीतिविवक्षः यद्यपिवैकुंठलोकः सनातनस्तथापिप्राकृतलोकगणनायांतदन्वयासंभवात्मनेहगृह्यते॥३९॥

अथचतुर्दशलोकपक्षमाह तत्रजघनादिभिर्भूरादयः प्राक्प्रदर्शिताः एव सप्त कट्यादिभि रधः सप्तलोकान्दर्शयति तदितिद्वाभ्याम् शुद्धंहरिभक्तनिवासत्वात् ॥ ४० ॥

इतीत्थंलोकमयः चतुर्दशभुवनमयः पुमान्पुरुषः देहदेहिनोरभेदविवक्षयापुंसोलोकमयत्वोक्तिर्युक्तैव ॥ ४१ ॥

अथलोकत्रयपक्षमाह भूर्लोकः पातालादिसहितःपद्भ्यांकल्पितः भुवर्लोकः नाभितः स्वर्लोकः सत्यलोकांतः मूर्द्ध्नाकल्पितः ॥ ४२ ॥

इतिश्रीमद्भागवतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कंधेपंचमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्म ब्राह्मण पुरुषकामुख क्षत्रिय बाहु ऊरूवैश्य और भगवान के पादों से शूद्र जन्मा है ॥ ३७ ॥

चरणों से भूर्लोक नाभिसे भुवर्लोक हृदय से स्वर्ग लोक महात्माके उरसे महर्लोक ग्रीवासे जनलोक स्तनद्वय (ओंठों) से तपोलोक मूर्द्धाओंसे सत्यलोक और सनातन ब्रह्मलोक कल्पित है ॥ ३८ । ३९ ॥

उनकी कटि में अतल कल्पित है विभुके ऊरुओं में वितल जानुओं से शुद्ध सुतल जंघाओं में तलातल गुल्फोंसे महातल और प्रपदों से रसा तल और पादतल से पाताल कल्पितहै यह लोकमय पुरुष है ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भूर्लोक चरणोंसे कल्पित है भुवर्लोक उनकी नाभि से और स्वर्लोक मूर्द्धा से यह भी लोक कल्पना है ॥ ४२ ॥

॥ द्वितीयस्कंध पंचमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः।

वाचो वन्हेर्मुखं क्षेत्रं छन्दसां सप्त धातवः।
हव्यकव्यामृतान्नानां जिव्हासर्वरसस्यच ॥ १ ॥
सर्वासूनाञ्च वायोश्च तन्नासे परमायने।
अश्विनो रोषधीनाञ्च घ्राणो मोदप्रमोदयोः ॥ २ ॥
रूपाणां तेजसां चक्षु र्दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी।
कर्णौ दिशाञ्च तीर्थानां श्रोत्र माकाश शव्दयोः ॥ ३ ॥
तद्गात्रं वस्तुसाराणां सौभगस्यच भाजनम्।
त्वगस्य स्पर्श वायोश्च सर्वमेधस्य चैवहि ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपका।

षष्ठे विराड्विभूतिश्चप्रोक्ताध्यात्मादिभेदतः।
दृढीकृतश्च पूर्व्वोक्तं सर्व्वं पुरुषसूक्ततः ॥ ० ॥

इदानीं वैराजस्य विभूतिः सप्रपञ्चमनुवर्ण्यते। वाचाम् अस्मदादिवागिन्द्रियाणां तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च तस्य मुखं क्षेत्रम् उत्पत्तिस्थानम्। छन्दसांगायत्र्यादीनांसप्तानां तस्य धातवः त्वगादयः क्षेत्रम् हव्यं देवानामन्नम्। कव्यं पितृणामन्नम्। अमृतं तदुभयशेषो मनुष्याणाम्। तेषामन्नानांसर्व्वरसस्य च मधुरादेः षड्विधस्य चकारात् अस्मदादिरसनेन्द्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च एतस्य जिह्वाक्षेत्रम्। एवं सर्व्वत्रानुक्तमुन्नेयम् ॥ १ ॥

सर्व्वासूनाम् अस्मदादिप्राणानां तस्यनासे नासारन्ध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे। मोदप्रमोदयोश्च सामान्यविशेषगन्धयोर्घ्राणेन्द्रियं परमायनम् ॥ २ ॥

तेजसां रूपप्रकाशकानाम्। चक्षुः इन्द्रियम् अक्षिणी नेत्रगोलके। सर्व्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमान्तं क्षेत्रं द्रष्टव्यम्। कर्णौ श्रोत्राधिष्ठाने श्रोत्रमिन्द्रियम् ॥ ३ ॥

तस्य गात्रं शरीरं वस्तूनां ये सारांशास्तेषां भाजनं स्थानम् अस्य त्वक् स्पर्शस्य वायोश्चेत्यर्थः। सर्व्वस्य मेधस्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्य तट्टिप्पणी।

गायत्र्यादीनामिति। आदिना उष्णिकत्रिष्टुब्जगतीपंक्तिवृहतीनां ग्रहणम्। विशेषः तृतीयस्कन्धीयद्वादशाध्याये वक्ष्यति ॥ त्वगादय इति। आदिना चर्म्ममांसरुधिरमेदोमज्जाऽस्थ्नां ग्रहणं दशमाध्याये उक्तञ्च ॥ मधुरादेरिति। आदिना कटुतिक्तकषायाम्ललवणानां ग्रहणम् ॥ १ ॥ २ ॥

[दिव इति। दिवोज्योतिश्चक्रस्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीर[illegible]वाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका।

एवं कृत्स्नप्रपंचस्य महदादिक्रमेण सृष्टस्य वैराजविभूतिस्वमभिधाय तदेव पुरुषसूक्तसंवादेन दृढीकुर्वन्यद्रूपमित्यादेरुत्तरमाह वाच इति वाचोवागिंद्रियस्य तदधिष्ठातृदेवताभूताग्नेश्च भगवन्मुखंस्थानमाश्रयः गायत्र्युष्णिग्बृहतीपंक्ति जगतीत्रिष्टुबनुष्टुभां सप्तानां छंदसां सप्तधावतः त्वगादिसप्तधातुस्थानीया भगवद्विग्रहावयवा स्थानं हव्यं देवानामन्नं कव्यं पितृणाममृतं तदुभयशेषो मनुष्याणां एषामन्नानां सर्वरसस्य मधुरादेः षड्विधस्य चकारादस्मदादिरसनेंद्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च तस्य जिह्वाक्षेत्रं एवं सर्वत्रानुक्त मुन्नेयम् ॥ १ ॥

सर्वासूनामस्मदादिप्राणानां वायोश्च तस्य नासे नासारंध्रे परमायने उत्तमक्षेत्रे औषधीनामश्विनो मोदप्रमोदयोश्च तद्घ्राणेंद्रियं स्थानं मोद अनुकूलवस्तुदर्शनजसुखविशेषः प्रमोदस्त्वनुकूलवस्तुनः स्वीयत्वबुद्धिजसुखविशेष इतिभेदः ॥ २ ॥

रूपाणां शुक्लादीनां तेजसां रूपप्रकाशकानां च चक्षुः तच्चक्षुरिंद्रियं स्थानं दिवः सूर्यस्य चाक्षिणी तन्नेत्रगोलकौस्थानं सर्वत्र षष्ठ्यंत निर्दिष्टानां प्रथमांतनिर्दिष्टं क्षेत्रं द्रष्टव्यं दिशांतीर्थानां तत्कर्णौ कर्णबिलं स्थानमाकाशशव्दयोस्तच्छ्रोत्रम् ॥ ३ ॥

वस्तूनां येसारांशास्तेषां सौभगस्य स्पृहणीयतायाश्च तद्गात्रं तच्छरीरं भाजनं स्थानं स्पर्शवायोः सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य चास्य त्वक् स्थानम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली।

आध्यात्मिकाधिदैवाधिभौतिकादिरूपस्यजगतोहरेर्मुखादिभ्यउत्पत्तिस्तस्यततोभिन्नत्वंतदुत्तमत्वंप्रतिमादिस्वरूपत्वंचप्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रप्रथममध्यात्मेंद्रियतदभिमानिदेवतादिसर्वपदार्थानांतदंगेभ्यउत्पत्तिप्रकारमाह वाचइत्यादिना वाचोवागींद्रियस्यवक्तव्यस्यतदभिमानिनोवह्नेरग्निदेवस्यचपुरुषस्यमुखंक्षेत्रंयोनिःकारणमुत्पादकमित्यर्थः क्षेत्रंपुरेगृहेदेहेकेदारेयोनिभार्ययोरिति योनिःस्त्रीणांभगेस्थानेका

श्रीमद्विजयध्वजकृत-पदरत्नावली।

रयोताम्रकेपणाइतिय:दत्र: गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीसंज्ञानांसप्तानांछंदसामस्यपुरुषस्यत्वङ्मांसरुधिरमेदोमज्जास्थ्याख्या: सप्तधातव: क्षेत्रमित्यनुवर्त्तते अत्रतदुत्पन्नत्वंतदाश्रितत्वंचेतितात्पर्यमुत्तरत्राप्यनुसंधेयं हव्यादिसर्वान्नानांजिह्वेंद्रियस्यच कषायमधुरादिसर्वरसस्यचतस्यपुरुषस्यजिह्वाक्षेत्रम् ॥ १ ॥

सर्वासूनांसर्वमरुतांमुख्यवायोश्चतन्नासेतस्यहरेर्नासापुटेक्षेत्रेपरमायनेचोत्तमाश्रयणेच अभिमानिनोरश्विनोर्व्रीह्याद्योषधीनांचघ्राणेंद्रियस्यगंधस्यचसुरभ्यसुराभलक्षणस्यच नस्यघ्राणंक्षेत्रंनपुंसकस्यघ्राणस्यपुंशक्तिमत्त्वद्योतनायघ्राणइत्युक्तंक्लीबेघ्राणंगंधवहोघोणानासाचनासिकेत्यमर: ॥ २ ॥

चक्षुरिंद्रियस्यतद्विषयाणांचरूपाणांविषयप्रकाशानांतेजसांज्योतिषांचहरेश्चक्षु:क्षेत्रं दिवोद्युलोकस्याभिमानिन: सूर्यस्यहरेरक्षिणीचक्षुर्गोलकेक्षेत्रमितिशेष: दिशांदिग्देवतातीर्थानांशास्त्राणांचहरे:कर्णौक्षेत्रं तीर्थमन्त्राद्युपाध्यायेशास्त्रेष्वंभसिपावनइत्यभिधानं श्रोत्रेंद्रियस्यतद्विषयस्यशब्दस्याकाशस्यहरे: श्रोत्रेंद्रियंकारणम् ॥ ३ ॥

वस्तुसाराणांवस्तुश्रेष्ठानांवस्तुबलानांवासौभाग्यस्यतस्यहरेर्गात्रमुत्पादकंभाजनंनिधानंनिधानपात्रंच त्वगिंद्रियस्यस्पर्शगुणस्यस्पर्शाभिमानिनोवायो:सर्वमेधस्यसर्वयज्ञस्यचास्यहरेस्त्वगिंद्रियंक्षेत्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ:।

मुखमितिसमष्टिसात्त्विकराजसाहङ्काररूपम्। प्राधान्यान्मुखमेवेत्यर्थ:। एवमुत्तरत्रापि ॥ १ ॥ २ ॥

तीर्थानाम् आगमानाम् ॥ ३ ॥

वायोर्नेतृत्वप्रधानत्वात् वाय्वाश्रये तु त्वच्येव मुख्यं नेतृत्वं वर्त्तते। तस्मात् तत्तल्लोकनेतुर्यज्ञस्यापि सैवाश्रय इत्यर्थ: ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

अनित्येजननं नित्ये परिच्छिन्ने समागम:नित्यपरिछिन्नतनौप्राकट्यं चेतिसाविधा उत्पत्तिस्थानसंबंधरूपा षष्ठेनिरूप्यतेस्थूलस्यामूर्त्तरूपस्य तदभेददृशि:फलं नारायणपरावेदाइत्यनेन निरूपितं सामान्येन तदेवात्र विस्तरेणनिरूप्यते पौरुषेणचसूक्तेनानधारितमिहादितं कार्यस्यवस्त्वभेदोऽपि माहात्म्यंपरतस्तथा अमूर्त्तरूपं साधर्म्यंसर्वत्रैव हरेर्बृहत् तेनसिद्धो वस्त्वभेद:स्थूलं ध्यानंचसिद्ध्यति पूर्वाध्याये पूर्वमुद्दिष्टानांपदार्थानांमूर्त्तानां जननरूपाउत्पत्तिर्निरूपिता अनुद्दिष्टानामपिकालादीनांभगवत्त्वंस्पष्टतयैवोक्तंइदानींअमूर्त्तानांजीवानां मूर्त्तेनसहसंबंधो निरूप्यते येऽपि पूर्वंदेवादय उत्पन्ना इत्युक्ता: तेऽपिविशिष्टाएवोत्पन्ना इति तत्रयदमूर्त्तं रूपं तदिदानीं पृथक्कृत्य स्थूलरूपे भगवत्यमूर्त्ते सर्वत्र विराजिप्रविष्टरूपे संबंधोनिरूप्यते जीवप्रकरणत्वादस्यसाधनंफलंचोत्पत्त्यानिरूपणीयंमाहात्म्यंचभगवत:अमूर्त्तमितितदप्यत्रनिरूप्यतेततश्चत्वारोऽत्र पदार्थानिरूप्या:अमूर्त्तत्वसाधर्म्यादेवएकस्मिन्नध्याये निरूपणंप्रथमत:सर्वेषां जीवानांलिंगशरीरसामग्री भगवतोलिंगशरीरे संबद्धेति निरूप्यते तत्रवाचामस्मदादिवागिंद्रियाणांतदधिष्ठातुर्वह्नेश्चभगवतोमुखं विवरात्मकं क्षेत्रं स्थानं भगवतोहिमुखद्वयं इंद्रियरूपं गोलकरूपंचतत्रगोलकरूपे ब्राह्मणरूपत्वं पूर्वनिरूपितं तन्वोत्पादिततत्त्वमितिनिरूपणाय तथापातालादीनामपि भगवदवयवेभ्यउत्पत्ति:भगवतिचस्थिति: अत:पातालादिरूपो भगवानिति निरूपितं अत्रतुतद्विपरीतं जगदुद्दिश्य भगवत्त्वंविधीयतेतत्रतुभगवंतमुद्दिश्य जगत्त्वं विहितं आधारत्वेनचनिरूप्यतइति अमूर्त्तानां छंदसां भगवदवयवा अमूर्त्ता आधिदैविकत्वेछंदसां स्थानमित्याह छंदसामिति गायत्री जगती उष्णिक्त्रिष्टुप्अनुष्टुप् पंक्ति बृहती च सप्तधातव: त्वक्मांसरुधिर मेदो मज्जास्नायु अस्थिदेवतारूपा:एवंभगवन्मुखे मुखसंबंधिसर्वपदार्थरूपाणां संबंधं निरूप्य तत्र रसनेंद्रियस्य विद्यमानत्वात्संबंधिनामपि तत्रसंबंधमाहद्रव्योतिहव्यं देवानामन्नं अस्मिन्नेवान्नमंत्रेणतद्धव्यमारोप्यते तदापुरोडाशादीनां लौकिकानां हव्यत्व भवति एवं कव्यं पितृणामन्नं अमृतं आतिथ्याद्यन्नं अयाचितप्राप्तं वा व्रतहतुभूतं अन्नं ब्राह्मणभुक्तशेषं प्राणादिद्वाराज्ञानसाधनंवा तेषांभगवतो जिह्वारसानां च षड्विधानां हव्यादिषु सर्वत्र विद्यमानानां चकारादस्मद्रसनेंद्रियतदधिष्ठात्रोश्चस्थानं अनेनहव्यादिव्यतिरिक्तरसानां भगव[illegible]जिह्वास्थानं नभवतीतिविमर्श: सर्वपदप्रयोगाद्भवतीत्यन्ये ॥ १ ॥

तथासर्वेषामस्मदादीनां असूनां प्राणानां तदधिष्ठातुर्वायो: चकाराद्घ्राणसंबंधिनां सर्वेषांनासे नासापुटं आधिदैविके परमत्वमाधिदैविकत्वमेव अयनं स्थानं पुटद्वयमपि सर्वेषां स्थानं तत्रघ्राणेंद्रियं तुआश्विनादीनां स्थानं औषधीनां च व्रीह्यादिरूपाणां तस्माल्लोमशांअतर:प्राणा इति श्रुते: वहिस्तुल्यत्वाच्चौषधीनां भगवतो घ्राणो घ्राणमिति वक्तव्ये अध्यात्ममपि घ्राणमंतर्निवेश्यघ्राणोइति मोदप्रमोदौ सुगंधविशेषौ मोदोहिदूराद्यो वाति सुगंध: प्रमोदोहिसर्वगंधाभिभावक: ॥ २ ॥

रूपाणामनेकविधानां तैजसानांनक्षत्रादीनां भगवतश्चक्षु: गोलकरूपं दिव: स्वर्गस्य सूर्यस्यच चकारात्तत्संबंधिनां अक्षीणि पूर्ववत् गोलकभेदनेंद्रियांशभेदो वा कर्णौगोलकरूपौ दिशामस्मदादिश्रोत्रेंद्रियदेवानां चकरादिंद्रियाणां च तीर्थानां गंगादीनां कर्णौ स्थानमित्यर्थ: श्रोत्रमिंद्रियं आकाशशब्दयो: कर्णशष्कुल्यवच्छिन्ने नभसि उत्पन्नानांशब्दानां श्रोत्रेण ग्रहणात् विषयाधारयोर्भगवदिंद्रियं स्थानं वस्तूनां मध्ये ये सारभूता: सुपर्णादय उत्कृष्टरूपा वा देवता: परमार्थरूपा सौभगस्यसौंदर्यस्यच तत्संबंधिनामन्येषांचभगवद्गात्रं शरीरंस्थानं भाजनमिति सर्वदास्थानरूपं व्यवहारदशायामपि अस्य भगवतस्त्वक्स्पर्शादीनांस्थानम् ॥ ३ ॥

मेध्यस्य पवित्रस्य सर्वेषामेवपावित्र्यंभगवत्त्वगिंद्रियेवर्त्तते लोकेहि जलात्शुद्धिर्भवति तदत्र भगवत: स्वेदरूपं अतो मेध्यस्य भगवत्त्वचोऽधिष्ठानत्वेसंदेहो न कर्त्तव्य इत्याह चैव हीति चकारेण मेधाश्रयागृहीता:एवकारेण च त्वगेवस्थानं नान्यदिति इति युक्तत्वं तत्र लोमानि संति तानिउद्भिज्जादीनां स्थानानि ऊर्ध्वंभिनत्तीत्युद्भित् अंकुरादि: तस्माज्जाता उद्भिज्जा वृक्षादय: तेषां जातय: अवांतरा धवखदिरत्वादय: सर्ववृक्षा इति यावत् अथवायेपापवृक्षा विभीतकादय: तेषांन तानि स्थानानीत्याह येवेंति यै:पलाशादिभि र्यज्ञ: संभृत: निष्पादित: संभारहेतवोवाअश्वत्थादय: ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

षष्ठे भगवदास्यादेर्विराड्वागाद्यभूदिति ।
तथा त्रिपादेकपादविभूत्यादिकमुच्यते ॥ * ॥

एवं मायाशक्तिसहितात् परमेश्वरात् समष्टिविराड्जायतेति प्रतिपादितम् । तत्र भूस्तोयमग्निः पवनः समादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽङ्गभूताः इत्यङ्गांक परमेश्वरस्य कस्मात् कस्मात् अङ्गात् विराजः किं किमङ्गमभूदित्यपेक्षायामाह । वाचां समष्टिविराजो व्यष्टीनाञ्च वाचां वागिन्द्रियाणां, तदधिष्ठातुर्वह्नेश्च, मुखमितिसप्तमश्लोकस्थेन हरेरित्यनेन सम्बन्धः, क्षेत्रम् उत्पत्तिस्थानमिति मायिकाहङ्कारकार्य्यभूता अप्यमी वाग्वह्न्यादयः सच्चिदानन्दमयस्य भगवतो मुखाद्यङ्गानां विभूतिरूपत्वात् तेभ्यो मुखादिभ्य एवामी उत्पद्यन्त इत्युच्यते । मायायास्तच्छक्तित्वात् शक्तिशक्तिमतोरभेदात् शक्तेः कार्य्यं शक्तिमतोऽपिभवतीति न्यायात् । वैकुण्ठस्था वाग्वह्न्यादयस्तदंशभूताश्चिन्मया नित्याएव, तेषांचिद्विलासत्वात्, जगद्वर्त्तिनस्त्वमी तत्तद्विभूतया मायिका अनित्या एवेति व्यवस्थितिः छन्दसां गायत्र्यादीनां सप्तानां तस्य धातव स्त्वगादयः क्षेत्रं, तस्य त्वगादिभ्यः सप्तच्छन्दांस्यभूवन्नित्यर्थः । एवमेव सर्व्वत्र षष्ठ्यन्तानां प्रथमान्त क्षेत्रम् प्रथमान्ताच्च षष्ठ्यन्तावभूवुरिति तेषां विवरणञ्च द्रष्टव्यम् । हव्यं देवानामन्नम् । कव्यं पितृणामन्नम् । अमृतम् उभयशेषो मनुष्याणाम् । तेषामन्नानां सर्व्वस्य मधुरादेः षड्विधरसस्य चजिह्वेन्द्रियं क्षेत्रं चकाराद्वरुणस्य तालुजिह्वेन्द्रियगोलकं क्षेत्रम् ॥ १ ॥

तन्नासे तदीयनासारन्ध्रे अश्विनोरोषधीनाञ्चेत्यनयोः पूर्व्ववैवान्वयः । मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोर्घ्राणः तदीयघ्राणेन्द्रियम् ॥ २ ॥

चक्षुस्तदीयचक्षुरिन्द्रियम् । अक्षिणीतदीयनेत्रगोलके । कर्णौ तदीय श्रोत्राधिष्ठाने । श्रोत्रं तदीयश्रोत्रेन्द्रियम् ॥ ३

त्वगिन्द्रियाधिष्ठानञ्च तन्त्रेणोक्तम् । क्रमेणस्पर्शस्य वायोश्च वलोपश्छान्दसः । सर्व्वस्य मेधस्य यज्ञस्य । वस्तुसाराणां वस्तुशक्तीनाम् ॥ ४

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं सावर्णचतुर्दशभुवनात्मकाविराट्शरीरस्योत्पत्तिः प्राक् दर्शिता तदेव समष्टिशरीरम् तन्मुखाद्युत्पत्तिप्रकारो दशमेऽध्याये वक्ष्यते अत्र तु तन्मुखादितो व्यष्टिवागादिरूपाविभूतिमाह वाचामिति वाचामस्मदादिवागादीन्द्रियाणां वह्नेर्वागधिष्ठातुर्वैराजस्य मुखं क्षेत्रमुत्पत्तिस्थानम् गायत्र्युष्णिग्बृहतीपंक्तिजगतीत्रिष्टुबनुष्टुभां सप्तछंदसाम् तस्यसप्तधातवस्त्वगादयो क्षेत्रम् हव्यं देवानां कव्यं पितृणामुभयशेषभूतममृतं मनुष्याणां च क्षुन्निवारकं वस्तु तान्येवान्नानितेषां हव्यान्नकव्यामृतान्नानां सर्वरसस्यषड्विधस्य मधुरादेः चकारात् अस्मदादिरसनेन्द्रियस्य तदधिष्ठातुर्वरुणस्य च तस्य जिह्वाक्षेत्रम् एवं सर्वत्रानुक्तमूह्यम् ॥ १

सर्वासूनामस्मदादिप्राणापानादीनाम् वायोश्च तस्य नासं नासारंध्रे परमायने उत्कृष्टक्षेत्रे अश्विनोः नासत्यदस्रयोः औषधीनां मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगंधयो श्च तस्य घ्राणः घ्राणेन्द्रियं क्षेत्रम् ॥ २ ॥

रूपाणां शुक्लादीनां प्रकाश्यानां तेजसांतत्प्रकाशकानां चक्षुः तच्चक्षुरिंद्रियम् क्षेत्रं अक्षिणी चक्षुर्गोलके दिवः सूर्यस्य च क्षेत्रम् दिशां तीर्थानां कर्णच्छिद्रे क्षेत्रम् श्रोत्रमिंद्रियम् आकाशशब्दयोः क्षेत्रम् तस्य गात्र शरीरम् वस्तूनां येसारांशास्तेषां सौभाग्यस्य स्पृहणीयताया श्च भाजनं स्थानम् ॥ ३ ॥

अस्य वैराजस्य त्वक्स्पर्शवायोः स्पर्शस्य वायोश्च सर्वमेधस्य समस्तयज्ञस्य क्षेत्रम् तस्य रोमाणि उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणां यैर्वृक्षैर्यज्ञः संभृतः सम्यक्साधितस्तेषामेववा क्षेत्रम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

वागिन्द्रिय और उसका अधिष्ठातृ देवताअग्नि इनका उसविराट भगवान्का मुख क्षेत्र अर्थात् उत्पत्ति स्थानहै । और गायत्र्यादि सातों छन्दोंके इनके वागादि सप्तधातु आश्रयहैं । हव्य, देवान्न कव्य, पित्रन्न अमृत, मनुष्यान्न और मधुरादिषड्विधरस इनका आश्रय उस भगवान की जिह्वा है ॥ १ ॥

अस्मदादिकों के प्राण और वायु इनका उत्तम स्थान उस परमात्मा के नासिका के छिद्रहैं । अश्विनीकुमार, औषधि और मोदप्रमोद अर्थात् सामान्य विशेष गन्ध इनका आश्रय उस परमात्माकी घ्राणेन्द्रियहै ॥ २ ॥

शुक्लादिरूप और उनके प्रकाशक इनका चक्षु इन्द्रिय आश्रयहै । द्युलोक और सूर्य्य इनका आश्रय उसके अक्षि अर्थात् नेत्र गोलकहैं दिशा और तीर्थ इनके कर्णगोलक आश्रयहैं । शब्द और आकाशका आश्रय श्रोत्रेन्द्रियहै ॥ ३ ॥

वस्तुओंमें जो सार पदार्थ, और सौन्दर्य्यता इनका उस परमात्माका शरीर भाजन अर्थात् आश्रयहै । स्पर्श, वायु, और यज्ञ इनका आश्रय उस परमात्मा की त्वगिन्द्रिय है ॥ ४ ॥

रोमाण्युद्भिज्जजातीनां यैर्वा यज्ञस्तु सम्भृतः ।
केशश्मश्रुनखान्यस्य शिलालोहाभ्रविद्युताम् ॥ ५ ॥
बाहवो लोकपालानां प्रायशः क्षेमकर्म्मणाम् ॥ ६ ॥
विक्रमो भूर्भुवः स्वश्च क्षेमस्य शरणस्य च ।
सर्व्वकामवरस्यापि हरेश्चरण आस्पदम् ॥ ७ ॥
अपां वीर्य्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
पुंसः शिश्न उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणां यैः वृक्षैर्यज्ञः सम्यक् साधितः तेषामेव वा । केशामेघानां क्षेत्रं, पूर्व्वं तथोक्तेः । श्मश्रूणिविद्युताम् । पादकरनखानि शिलालोहानामिति सादृश्यादूह्यम् ॥ ५ ॥

क्षेमकर्म्मणां पालनकर्तॄणाम् ॥ ६ ॥

विक्रमः पादन्यासः भूरादिलोकानाम् आस्पदम् आश्रयः भूरादिशब्दानामव्ययत्वात् षष्ठ्यालुक् । क्षेमो लब्धरक्षणम् । शरणं भयात् रक्षणम् । सर्व्वेषांकामानां वरो वरणं तस्यापि हरेरङ्घ्रिरास्पदम् ॥ ७ ॥

वीर्य्यस्य शुक्रस्य । शिश्नोऽधिष्ठानम् । उपस्थ इन्द्रियम् । प्रजात्यानन्दः सन्तानार्थं सम्भोगः तेन या निर्वृतिस्तापहानिस्तस्याः ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्य टिप्पणी ।

पूर्व्वमिति । ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहानिति ह्येतत्स्कन्धीय प्रथमाध्यायस्य चतुस्त्रिंशश्लोके तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ५—१० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

उद्भिज्जजातीनां सर्ववृक्षाणांयैर्वृक्षैर्यज्ञः संभृतः साधितः तेषामेव तद्रोमाणि स्थानं शिलालोहाभ्रविद्युतामस्यकेशश्मश्रुनखानि स्थाने नखानिशिलालोहयोः स्थानमभ्रविद्युतोः केशश्मश्रूणी तिविवेकः ॥ ५ ॥

क्षेमकर्मणां रक्षाकारिणां लोकपालानां इंद्रादीनां तद्बाहवः स्थानं भूर्भुवः स्वरिति षष्ठीबहुवचनांतं भूरादीनां त्रयाणां लोकानां विक्रमस्तस्य त्रिविधपादविन्यासः स्थानं क्षेमस्य प्राप्तरक्षणस्य शरणस्य चानिष्टनिवारणस्य सर्वेषां कामानां वरस्य श्रेष्ठस्यापिहरेश्चरणः पादआस्पदं आश्रयः ॥ ६ ॥

अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सर्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य प्रजापतेश्च पुंसो भगवतः शिश्नउपस्थेंद्रियाधिष्ठान मास्पदमित्यर्थः प्रजात्यानंदः संतानार्थं संभोगस्तेन यानिर्वृतिस्तापहानिस्तस्यास्तदुपस्थेंद्रियमाश्रयः ॥ ७ ॥

यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलत्यागस्य च तस्य पायिवंद्रियमाश्रयः हिंसादीनां तद्गुद आश्रयः ॥ पायुरिंद्रियं गुदमधिष्ठानम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

यैरुद्भिज्जजातिविशिष्टैःपालाशादिवृक्षैर्यज्ञः संभृतःसंपादितः यज्ञकारिभिरितिशेषः तेषामुद्भिज्जजातीनांवृक्षाणांरोमाणिहरेरोममूलानि क्षेत्रं यैर्यज्ञःसंभृतोयज्ञादन्यःकार्यविशेषःसाधितस्तेषांहरेरोमांतर्भागाः अयंविकल्पोवाशब्दसूचितात् याज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तुनत्परइतिवचनात्क्षायते तुशब्दउक्तार्थावधृतौवर्त्तते अस्यहरेःकेशाअभ्राणां श्मश्रूणिविद्युतांशिलालोहानां नखानिक्षेत्रं पुनर्भवःकररुहोनखोऽस्त्रीनखरोऽस्त्रियामित्यमरः हरेःश्मश्र्वाश्रयाविद्युच्छिलालोहानखाश्रयाइतिवचनात् ॥ ५ ॥

ब्राह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुंप्रायशइत्युक्तं भूर्भुवःस्वरितिभुवनत्रयमस्यहरेर्विक्रमःपादविक्षेपस्थानं क्षेमस्यमंगलस्यप्राप्तरक्षायावा शरणस्यमोक्षस्यच ॥ ६ ॥

सर्वकामवरस्यचसर्वाभिमतलाभस्यचहरेश्चरणमास्पदं दातृत्वेनेतिशेषः मोक्षःशांतिश्चशरणंनिर्वाणंचाभिधीयतइतिवचनात् शरणमोक्षः भजेखगेंद्रध्वजपादमूलमित्यतोमोक्षोऽपिपादमूलमितिभावःस्वात्पत्स्यंगषुदेवानामन्येषांपादमूलतः मुक्तिस्तुविहिताविष्णोर्निर्दिष्टषुयथावच्च इतिवचनाच्चशब्दसूचितार्थाकांविरोधः ॥ ७ ॥

अपांजलस्यवीर्यस्यरेतसःसर्गस्यसृष्टेर्जलाभिमानिनःपर्जन्यस्य सर्गाभिमानिनोदक्षप्रजापतेःशिश्नस्यचपरस्यपुंसःशिश्नंक्षेत्रं प्रजातिः प्रजननमानंदःसुखताभ्यांसहितायानिर्वृतिः अथवाप्रजातिर्मैथुनक्रिया तन्निमित्तादानंदाद्यानिर्वृतिस्तस्याः हरेःउपस्थंगुह्येंद्रियं तुशब्दादगुह्येंद्रियस्यचक्षेत्रं मित्रनाम्नोदेवस्यपायिवंद्रियस्यतद्विषयस्यपरिमोक्षस्यगुदक्रियाविषयस्ययमनाम्नोदेवस्यचपुंसः पायिवंद्रियंक्षेत्रमित्येतन्मंदमतीनांसुबोधनार्थमन्वीयते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यैर्वेति वा शब्दः समुच्चये । यैर्द्रव्यैर्घृतादिभिर्यज्ञः सम्भृतस्तेषां चेत्यर्थः । तु पादपूरणो ॥ ५ ॥
बाहव इत्यर्द्धकम् । बाहवः प्रायशः प्राचुर्येण लोकपालानां क्षेत्रम् । अन्येषामपि क्षेमकर्म्मणां पालनकर्तॄणामित्यर्थः ॥ ६ ॥
विक्रम इति परमात्मविराजोरभेदनोक्तिः ॥ ७ ॥
प्रजात्यानन्दाख्यां या निर्वृतिस्तस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

भगवतः केशश्मश्रुनखानि शिलालोहाभ्रविद्युतां स्थानानि तत्र शिलायाः नखानि लोहस्य च अभ्राणांकेशाः विद्युतां श्मश्रूणि हिरण्य श्मश्रुत्वात् बाहवः भगवत इंद्रियरूपा पालनकर्त्तारोदेवा इंद्रादयस्तेषां स्थानानि अन्येषामपि धर्मकर्तॄणांभगवद्बाहवः स्थानं जगद्रक्षक त्वात् सप्तभिर्धार्यंते महीति वाक्यात् प्रायश इति सकामधर्मकर्तृव्युदासार्थमुक्तम् ॥ ५ ॥

भगवतो विक्रमः पादविक्षेपः भूरादीनां स्थानं भूरादिशब्दा अव्ययानि तेनषष्ठ्यंतत्वेनदेवरूपं लोके क्षेमपदार्थस्य लब्धपरिपालनात्म कस्य शरणपदार्थस्य च आश्रितरक्षणरूपस्य चकारात्प्रपत्तिभक्त्योश्च भगवद्विक्रमः स्थानं यद्यपि पादावेव स्थानं तथापि क्रियामहिता त्रिविक्रमउक्तः सर्वकामवरस्य सर्वेषां कामानां आशिषां वरस्य च देवप्रसादानरूपकस्य अपिशब्दात् अणिमादीनां मोक्षस्य च हरेश्चर-णआस्पदं स्थानम् ॥ ६ ॥

अपांजलानां वीर्यस्य रेतसः सर्गस्यसृष्टेः पर्जन्यस्य मेघस्य प्रजापतेर्ब्रह्मणस्तस्य वक्तुः इदानीं सृष्टचभिनिवेशाभावान्नस्मेति नोक्तं शिश्नो गोलकं उपस्थइंद्रिय तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थंवा प्रजातानामत्तो य आनंदः स्वभार्याया ज्ञातकाले संभोगजनितो यआनंदः निर्वृतेः क्रमस्य उभयो अथवा प्रजातेः सेकः आनंदः सुखं स्पर्शनिमित्त निर्वृतिःकामशांतिः त्रयाणांभगवदिंद्रियं स्थानम् ॥ ७ ॥

भगवतः पायु स्थानं यमादीनां यमः पितृराजः मित्रः पायोरधिष्ठातृदेवता परिमोक्षस्यमलत्यागलक्षणस्य सव्यापारस्येंद्रियस्य नारदे-ति संबोधनंवे ये कलहकर्त्तारस्तेषामपि तत्स्थानमिति सूचनार्थं अथवा नारद इतिनकीरूपः अनुकूलकलहानां कलहमुद्धाव्य तद्द्वारा ते षां निवारकत्वात् हिंसायाः प्राणिवधस्य निर्ऋतेः दिकपतिरूपायाः मृत्योः मारकस्य निरयस्य नरकस्य भगवतो गुदःस्थानं असमीचीनानां तत्स्थानं वदन् भीतःसन्नाह स्मृत इति एवं द्विस्मर्यते पायुगुदयोःगोलकेंद्रिरूपत्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उद्भिज्जजातीनां सर्व्ववृक्षाणां, यैर्वृक्षैर्यज्ञः सम्भृतस्तेषामेव नान्येषामिति वा । केशा अभ्राणां मेघानां क्षेत्रम्, ईशस्य केशान् विदुर-म्बुवाहानिति पूर्व्वोक्तेः । श्मश्रूण्यपि मेघानामेव, वर्णसाम्यात् । नखानि महाकान्तिमन्ति विद्युतां श्वेतरक्तशिलालोहानामित्यपि सादृ-श्यादूह्यम् ॥ ५ ॥
क्षेमकर्म्मणांपालनकर्त्तॄणाम् ॥ ६ ॥
विक्रमः पादन्यासो भूर्भुवः स्वरिति भूरादिलोकानाम् अव्ययत्वात् षष्ठ्या लुक् । क्षेमस्य कल्याणस्य । शरणस्य रक्षकवस्तुनः । सर्व्वेषां कामानां वरस्य वरणस्य ॥ ७
वीर्य्यस्य शुक्रस्य । पर्जन्यस्यवृष्यमाणस्य । शिश्नोऽधिष्ठानम् । उपस्थ इन्द्रियम् । प्रजात्यानन्देनसन्तानार्थसंप्रयोगेण निर्वृतिस्ताप हानिस्तस्याः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

अस्य केशश्मश्रुनखानि शिलालोहाभ्रविद्युतां क्षेत्रम् तत्र केशा अभ्राणां मेघानाम् श्मश्रूणि विद्युताम् पादकरनखानि शिलालोहाना मितिविवेकः तस्य बाहवः प्रायशः क्षेमः प्रजापालनमेव कर्मयेषांतेषां लोकपालानामिंद्रादीनां क्षेत्रम् क्वचिदाऽऽपदि पालनं न कुर्वन्ति इंद्रारि व्याकुलं लोकमित्युक्तेः अतः प्रायश इत्युक्तम् ॥ ५ ॥
हरेर्विक्रमः पादन्यासः भूरादिलोकानामास्पदमाश्रयः भूरादीन्यव्ययानि अतः षष्ठ्यालुक् क्षेमस्य प्राप्तरक्षणस्य शरणस्यानिष्टाद्रक्षणस्य किंबहुना सर्वेभ्यः कामेभ्य ऐहिकामुष्मिकेभ्यः वरस्य श्रेष्ठस्य मोक्षस्यापि हरेश्चरणःआस्पदम् ॥ ६ ॥
पुंसः वैराजस्य शिश्नः उपस्थेंद्रियाधिष्ठानम् अपां वीर्यस्य शुक्रस्य सर्गस्य सृष्टेः पर्जन्यस्य प्रजापतेश्च आस्पदम्पुंसः उपस्थस्तु प्रजात्यानंदेन संतानहेतुकभोगेन यानिर्वृतिः तापहानिस्तस्या आस्पदम् ॥ ७ ॥
हेनारद पुंसः पायुरिंद्रियम् यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य मलत्यागस्य च आस्पदम् तस्य गुदं पायुरिंद्रियस्थानम् हिंसादीनामास्प दम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका

सब वृक्षों में से जिनसे यज्ञ सम्भूत अर्थात् साधित होताहै उन वृक्षों के इस परमात्माके रोम आश्रयहैं । शिला, लोह, अभ्र और विद्युत् इनके आश्रय इस भगवान् के केश और श्मश्रु, और नखहैं ॥ ५ ॥
पालन करनेवाले जो इन्द्रादि लोकपाल हैं उनका आश्रय इसकी बाहु अर्थात् भुजा हैं ॥६॥ भूरादि तीनों लोकोंका आश्रय मन रूपधारी भगवानका विक्रम अर्थात् त्रिविध पाद विन्यास है क्षेम, प्राप्तरक्षण शरण, भयसंरक्षण और सब कामों में जो श्रेष्ठहै इनका हरिचरण आश्रयहै ॥ ७ ॥

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।
हिंसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥ ९ ॥
पराभूतेरधर्म्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।
नाड्यो नदनदीनाञ्च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ १० ॥
अव्यक्तरससिन्धूनां भूतानां निधनस्य च ।
उदरं विदितं पुंसो हृदयं मनसः पदम् ॥ ११ ॥
धर्म्मस्य मम तुभ्यञ्च कुमाराणां भवस्य च ।
विज्ञानस्य च सत्त्वस्य परस्यात्मा परायणम् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

जल, वीर्य, सृष्टि, और प्रजापति इनका आश्रय इस पुरुष का शिश्न अर्थात् लिङ्ग आश्रय है । सन्तानार्थ संभोगसे जो सुख प्राप्तहोता है उसका आश्रय उपस्थेन्द्रिय है ॥ ८ ॥

हे नारद ! यम, मित्र, और मलत्याग इनका अधिष्ठान पायु इन्द्रिय है । हिंसा, निर्ऋति, मृत्यु, और नरक इनका आश्रय उसकी गुदा है ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । पायुः इन्द्रियम् । गुद (गुदः) स्थानम् निर्ऋतेरलक्ष्म्याः ॥ ९ ॥

तमसोऽज्ञानस्य । पश्चिमः पृष्ठभागः । गोत्राणां गिरीणाम् अस्थिसंघातः ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रधानं रसः अन्नादिसारः सिन्धवः समुद्राः तेषाम् । निधनस्य लयस्य । उदरं पदं स्थानं विदितं ज्ञानिभिः । मनस अस्मदादिलिङ्गशरीरस्य ॥ ११ ॥

तुभ्यं तव कुमाराणां सनकादीनाम् । भवस्य श्रीरुद्रस्य । आत्माचित्तं परम् अयनम् ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपनाख्यतट्टिप्पणी ।

निधनस्येति । प्रलयस्येत्यर्थः । तदानीं सर्व्वेषां तत्र लयादिति व्याख्यालेशः ॥ ११ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

पराभूतेरलक्ष्म्याः अधर्मस्य तमसोऽज्ञानस्यापि पश्चिमः तत्पृष्ठभागआश्रयः नदनदीनां तन्नाड्यः स्थानं गोत्राणां गिरीणां तदस्थिसंघः स्थानम् ॥ ९ ॥

अव्यक्तं प्रधानं रसोऽन्नादिरसः सिंधवः समुद्राः तेषां भूतानां निधनस्य लयस्य च तदुदरं स्थानं विदितं मनसः सर्वदेहिमनस्तत्त्वस्य पुंस ईश्वरस्य यद्धृदयं तत्पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य मम चतुर्मुखस्य तुभ्य नव कुमाराणां सनकादीनां भवस्य रुद्रस्य विज्ञानस्य च तत्त्वस्य महत्तत्त्वस्य परस्य भगवतः आत्मांतःकरणं परायणं श्रेष्ठ स्थानम् ॥ ११ ॥

एवं परमात्मनो जातं कृत्स्नं जगत्तद्विभूतिभूतं तच्छरीरत्वेन ततोनविविक्तमित्युक्तं एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन प्रथयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धत्रयस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्चार्थः पूर्वाध्याये कथितः पुरुष एवेदं सर्वमित्यस्यार्थमाह अहमित्यादिभिः सार्द्धैस्त्रिभिः अहंचतुर्मुखः भवान्नारदः भवोरुद्रः अग्रजाः मुनयः सनकादयः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वज कृत पदरत्नावली ।

हिंसादीनांपुंसोगुदोगुदमपानद्वारंक्षेत्रं पराभूतः पराजयस्याऽलक्ष्म्यावाऽधर्मस्यपापस्यतदभिमानिनोऽधर्मस्यकलेश्चतमसस्तमोगुणस्यचपश्चिमःपृष्ठभागःक्षेत्रम् ॥ ९ ॥

नदनदीनांशोणगंगादीनांतुशब्दादितरनदीनांचपुंसोनाड्यःक्षेत्रंगोत्राणांपर्वतानांहरेरस्थ्नांसंहतिःक्षेत्रं अव्यक्तस्यमूलप्रकृतेः रसादीनां मधुरादीनांसिंधूनांसमुद्राणां भूतानांजीवानां निधनस्यसंहारस्यच ॥ १० ॥

पुंसउदरंक्षेत्रमितिविदितंमनसःपरस्यहृदयंपदंक्षेत्रं धर्मस्यसुकृतस्यतदभिमानिनोधर्माख्यदेवस्यचतुर्मुखनाम्नोममतुभ्यंतवकुमाराणांसनकादीनांचतुर्णांभवस्यरुद्रस्यच विज्ञानस्यतत्त्वस्यचतदभिमानिन्याःसरस्वत्याश्च परस्यपुंस आत्मामध्यदेहःपरायणं कुमारब्रह्मरुद्राद्याहरेर्मध्यात्समुद्गता इत्यंननात्मजावेधृतौदेहइत्याद्यभिधानेनापिसिद्धं सृजामितन्नियुक्तोऽहमितियत्सर्वस्वातंत्र्यंहरेरुक्तंतत्पुरुषसूक्तसंवादेनाविष्करोति अहंभवानित्यादिना अग्रजा मुनयःसनकादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

पराभूतेः पराजयस्य अधर्मस्य पापस्य तमस अज्ञानस्य अंधकारस्य वा पश्चिमः पृष्ठभागः आश्रयः चकारात्संसारस्यापि भगवतो नाड्यः नदनदीनामाश्रयानदाः शोणभद्रादयः नद्योयमुनाद्याः गोत्राणां पर्वतानां अस्थिसंहतिः अस्थिसंघातः आश्रयः ॥ ९ ॥

अव्यक्तं प्रकृतिः रसःसिंधूनां क्षारादिसमुद्राणां भूतानां पृथिव्यादिपंचभूतानां अस्मदादीनां चनिधनस्य प्रलये प्रवशस्य चकारात्प्रलयानां उदरं भगवतः स्थानं तथात्वप्रमाणं विदितमिति पुसउदरमिति सर्वत्रः अग्रेऽपि भगवतः हृदयं अस्मदादीनां मनसः पदं स्थानम् ॥ १० ॥

धर्मस्य ब्रह्मणा स्तनाज्ञानस्य ममचतुर्मुखस्य तुभ्यं तव अथवा तवयत्प्रयोजनं रूपं भक्तिजनकं तस्य चकारादन्येषांभक्तानां कुमाराणां सनकादीनां भवस्य महादेवस्य चकाराद्ज्ञानिनां शुकादीनां विज्ञानस्य तत्वस्य महत्तत्वस्य चकारात्सूत्रस्य परमात्मा परमस्य आत्मा अंतःकरण परायण स्थान मित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं सर्वेषां परिच्छिन्नानां उत्पत्तिमुक्त्वा यदर्थमेतदुक्तं तदाह अहमिति सार्द्धैस्त्रिभिः ब्रह्मादयः सर्वेभगवत्स्वरूपाः समुदायो भगवान् प्रत्येकं त एवेत्यपरे अतः परंफलानरूपणार्थं अधिकारिणां साधनं निरूपयन् पुरुषसूक्तनिरूपितत्वात् तत्प्रकारेणैव निरूपयति पुरुषएवेदं सर्वमितीति वाक्ये इदं गुणत्रयकार्यं श्लोकत्रयेणोच्यते तत्र अहं ब्रह्मा भवाङ्गिरदः भवो महादेवः चकारात्त्वमसंबोधनः एवकारेणतेषुमंदेहाभावउक्तः विशेषरूपेणापिते भगवंत इत्यर्थः ये इमे मरीच्यादयः अन्येऽपि मुनयः ते अग्रजाः तव ज्येष्ठभ्रातरः सनकादयः एते शुद्धसत्वकार्याः सुरामिश्रसत्त्वकार्याः असुरा रजोमिश्रकार्याः नगादयस्तमोमिश्रकार्याः नगाः पर्वताः नागाः गजाः खगाः पक्षिणः मृगाःहरिणादयः सरीसृपाः सर्पाः एते शुद्धतामसाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

पायुरिन्द्रियम् । परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । गुद पायुर्गोलकम् । निर्ऋतेरलक्ष्म्याः । मृत्योरिन्द्रियाधिष्ठातुः । तत्र यद्यपि वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः इति क्रमप्राप्तेर्मित्रस्यैवाधिष्ठातृदेवत्वं लभ्यते, तथापि गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराडिति वक्ष्यमाणवाक्यप्रामाण्येन मृत्युरेवाधिष्ठातृत्वेन विवक्षितः । पायुर्यमस्य मित्रस्येति मित्रस्य तदुपकारकत्वमेवाभिप्रेतम् अधिष्ठातुर्मित्रस्य पायुरिन्द्रियम् क्षेत्रमिति व्याख्यानंतु प्रक्रमभङ्गापत्तेरुपेक्षितम् ॥ ९ ॥

तमसोऽज्ञानस्य । पश्चिमः पृष्ठभागः । गोत्राणां पर्वतानाम् ॥ १० ॥

अव्यक्तं प्रधानम् । रसोऽन्नादिसारः भूतानां निधनस्य प्राणिमात्र लयस्य ॥ ११ ॥

तुभ्यं तव । कुमाराणां सनकादीनां भवस्य श्रीरुद्रस्य । विज्ञानस्य बुद्धेः । सत्वस्य चित्तस्य । आत्मः कारणम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पराभूतेः पराभवस्य अधर्मस्य अनृतादेः तमसः अज्ञानस्य च पश्चिमः पृष्ठभागः आस्पदम् नदनदीनां नाड्यः गोत्राणां गिरीणां च तस्य अस्थ्नां संहतिः संघातः आस्पदम् ॥ ९ ॥

अव्यक्तस्य प्रधानस्य रसस्य अन्नादिसारस्य सिंधूनां समुद्राणां भूतानां निधनस्य लयस्य च पुंसः उदरं पदं स्थानं विदितम् पुंसः हृदयं मनसः पदम् ॥ १० ॥

परस्य परमात्मनः आत्मा चित्तम् धर्मस्य मम चतुराननस्य तुभ्यं नारदस्य कुमाराणां सनकादीनां भवस्य शिवस्य विज्ञानस्य जीवमात्रस्य सत्वस्य प्राणिमात्रस्य परायणमुत्कृष्टमयनम् ॥ ११ ॥

एवंतावद्भगवतः उत्पन्नंविश्वं कार्यत्वेन भिन्नमपिकारणनिरपेक्षस्थितिप्रवृत्त्या द्यभावात्तदभिन्नं यथा पृथिव्या ओषधयः भिन्नस्वरूपा अप्यभिन्नाः एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनद्वारादृढयति तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादश्चार्थः पूर्वाध्याये प्रकाशितः इदानीं पुरुष एवेद सर्वं यद्भूतं यच्चभाव्यमित्यस्यार्थमाह अहमितिसार्द्धैस्त्रिभिः ते अग्रजाः मुनयः सनकादयः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

तिरस्कार, अधर्म्म, और अज्ञानादि इनका उत्पत्तिस्थान विराट भगवान् का पृष्ठभाग है नद और नदी । गङ्गा आदिका आस्पद नाडी अर्थात् नसें हैं और पर्वतों का आस्पद अस्थिसंहति, अर्थात् हड्डियों का समूह है ॥ १० ॥

प्रकृति, अन्नादिका सार पदार्थ, और प्राणियों का लय इनका आस्पद पुरुष का उदर जानना और मनका पद, स्थान पुरुष का हृदय है ॥ ११ ॥

धर्म, चतुरानन, नारद, सनकादि, शिव, बुद्धि, और जीवमात्र इनका उत्तमक्षेत्र परमात्मा का अन्तःकरण है ॥ १२ ॥

इदानीं यदि यह जगत् परमात्मा से भिन्न है तथापि अभेदत्वेन वर्णन करते हैं जैसे कुण्डलादि अपने कारण सुवर्ण से भिन्न नहीं है ऐसेही यह संसार परमात्मा से भिन्न नहीं है मैं ब्रह्मा, तुम नारद, महादेव, और तुम्हारे अग्रजये सनकादि, देवता, दैत्य, मनुष्य, सर्प, पक्षी, मृग, सरीसृप, गन्धर्व, अप्सरा, यक्ष, राक्षस, भूतगण, डाग, पशु, पितर, सिद्ध, विद्याधर, चारण, वृक्ष, और जो अनेक प्रकारके जीव हैं जल, स्थल, और आकाश में रहनवाले और जो सूर्य्यादिग्रह, अश्विन्यादि नक्षत्र और केतु आदि औत्पातिक ग्रह तारागण, विद्युत मेघ, भूत, भविष्य, और वर्त्तमान यह सब पुरुष ही है उस परमात्मा से यह सब विश्व व्याप्त है और वह पुरुष आधिक्य को व्याप्त करके स्थित है ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

अहं भवान् भवश्चैव त इमे मुनयोऽग्रजाः ।
सुरासुरनरा नागाः खगा मृगसरीसृपाः ॥ १३ ॥
गन्धर्व्वाप्सरसो यक्षा रक्षोभूतगणोरगाः ।
पशवः पितरः सिद्धा विद्याध्राश्चारणा द्रुमाः ॥ १४ ॥
अन्ये च विविधा जीवा जलस्थलनभौकसः ।
ग्रहर्क्षकेतवस्तारास्तड़ितः स्तनयित्नवः ॥ १५ ॥
सर्व्वं पुरुष एवेदं भूतं भव्यं भवच्च यत् ।
तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधि तिष्ठति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एवं तावत् परमेश्वरात् जातं विश्वं ततोन भिन्नं यथा कुण्डलं सुवर्णात् न पृथक् सतु सर्व्वनियन्ता सर्व्वप्रकाशको नित्यमुक्त इत्यर्थो युक्तं भवति । एतदेव पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति । तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याये एव दर्शितः पुरुषएवेदं सर्वे मित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्द्धैस्त्रिभिः । ततव अग्रजा इमे सनकादयः मरीच्यादयश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥

जलञ्चस्थलञ्च नभश्च ओकांसि येषांते । नभौकस इति सन्धिरार्षः ॥ १५ ॥

सर्वम् (इदं) पुरुष एवन ततःपृथगित्यर्थः । प्रपञ्चेन तस्यापरिच्छेदं वक्तुं सभूमिमित्यस्यार्थमाह । तेन पुरुषेण विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति दशाङ्गुल पदस्य । अधीति अतिशब्दस्य । अवृतमिति वृत्वेत्यस्य । सचवितस्तिमधिकंव्याप्यतिष्ठतीति आधिक्य मात्रं विवक्षितं न तु प्रमाणम् अनुपयोगादपरिच्छिन्नत्वाच्च ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य तट्टिप्पणी ।

सहस्रशीर्षेत्यर्द्धर्चस्येति । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् (१) इति अर्द्धा ऋक् अस्याः सायणभाष्यं यथा-सर्व्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो । विराड़ाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वात् अनन्तैः शिरोभिः युक्त इत्यर्थः यानि सर्व्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तः पतित्वात् तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वञ्च (१) ॥ ऋक्त्रयस्येति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यःकृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत (१२) ॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योअजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत (१३) ॥ नाभ्या आसादन्तरिक्षं शीर्ष्णोद्यौः समवर्त्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकां अकल्पयन् (१४) ॥ इति हिऋक्त्रयम् । अस्य सायणभाष्यं यथाप्रजापते र्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टःपुरुषोमुखमासीत् मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयंराजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः तत् तदानीमस्य प्रजापतेर्यत् यौ ऊरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यांशूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत । * * * (१२) । यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह । प्रजापतेर्मनसः सकाशात् चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः सूर्य्योऽप्यजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणात् वायुरजायत (१३) ॥ यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनसःप्रभृतयोऽकल्पयन् तथान्तरिक्षादींल्लोकान् प्रजापतेर्नाभ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन् उत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति । नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्त्तत उत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्रात् दिश उत्पन्नाः ॥ (१४) ॥ पूर्वाध्याये एव दर्शित इति । पञ्चमाध्याये यथाक्रमं ३५ । ३७ । ३० । ४२ श्लोकेषु दर्शित इति यावत् ॥ पुरुष एवेदं सर्व्वमित्यस्येति । पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् (२) इत्यस्येत्यर्थः । सायणभाष्यं यथा—यदिदं वर्त्तमानं जगत् सर्व्वं तत् पुरुष एव । यच्च भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यत् जगत् तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन् कल्पे वर्त्तमाना प्राणिदेहाः सर्व्वेऽपि विराट्पुरुषस्य अवयवास्तथैव अतीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । * * * (२) ॥

[नागा इति । नागाः निर्विषसर्पा इति भगवद्गीतायां दशमाध्यायस्य ऊनविंशश्लोक टीकायां स्वामी । यद्वावासुक्यादयः प्रसिद्धा अष्टौनागा इति । अथवा कद्रु सन्ततिजा नागा इति चतुर्थस्कन्धीयाष्टादशाध्यायस्यद्वाविंश श्लोकटीकायां स्वामी । यद्वा नागा गजा इति बाल प्रबोधिनी ॥ सरी सृपा इति । सविषसर्पा इत्यर्थः ॥ गन्धर्वा इति । स्वर्गगायका उपदेवा इत्यर्थः ॥ अप्सरस इति । स्वर्गवेश्या इत्यर्थः ॥ यक्षाः गुह्यका धनरक्षका देवयोनि विशेषा इति यावत् ॥ रक्षः राक्षसो निशाचर इति यावत् । भूतगणा देवयोनि विशेषाः ॥ उरगाः सर्प जाति भेदाः । सर्प सिद्धान्त ग्रन्थे विशेषोद्रष्टव्यः ॥ पितरः अर्यमादयः ॥ सिद्धा अणि माद्यष्ट गुणोपेता विश्वावसुप्रभृतयः विद्याध्रा विद्याधराः पुष्पदन्तादिकाम रूपिखेचराः देवयोनि विशेषाः ॥ चारणा देवयोनि विशेषाः] ॥ १३ ॥ १४ ॥

ग्रहेति । ग्रहाश्च रव्यादयः ऋक्षाणि चाश्विन्या दीनि । केतवश्च धूमकेतु प्रभृतय औत्पातिका ग्रहविशेषाः । स्तनयित्नवो मेघाः ॥ १५ ॥]

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

स भूमिमित्यस्येति । भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् (१) इत्यर्द्धस्य । अस्यसायणभाष्यं यथा—स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतः वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितंदेशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डात् बाहरपि सर्वतोव्याप्यावस्थितइत्यर्थः (१) ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

विद्याध्रा विद्याधराः ॥ १३ ॥

जलं स्थलं नभश्चौकांसि स्थानानियेषां ते जलस्थलनभौकस इति सन्धिरार्षः ग्रहाः सूर्यादयः ऋक्षाणि नक्षत्राणि तारा अपिनक्षत्रस्यैव भिदातडितः विद्युतः स्तनयित्नवा मेघाः गर्जितानि वा ॥ १४ ॥

किंबहुनायच्च कालत्रयवर्तिवस्तुजातं तदिदं सर्वं पुरुष एव परमपुरुष एव कालत्रयवर्तिकृत्स्नवस्तु जातशरीरकत्वादपुरुषशरीरभूतं स्वतंत्रं वस्तु नास्तीत्यर्थः नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषकालशरीरकस्य परमपुरुषस्यैव विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुष शरीरकं परमात्मात्मक जगदाकारेणावस्थानादयमैक्योपदेश उपपन्नः सर्वत्रवेदांतेष्वेवमेवह्यैक्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिभिरुपदिश्यते पुरुष एवेदमिति सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिनिबंधनत्वमाह तेनेति अथानिष्ठ्याचवितस्त्यांतेनाङ्ग्यासुपरि तिष्ठति हृदयंतद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महदितिश्रुत्युक्तदिशानाभ्या उपरि वितस्तिपरिच्छिन्नप्रदेशांते स्थितं हृदयमधितिष्ठता तेन परमात्मनेदं विश्वमावृतं व्याप्तम् ॥ १५ ॥

असौ हृद्यांतर्वर्ती प्राणः परमात्मास्वधिष्ण्यं स्वावासस्थानं शरीरं प्रतपन् अंतर्व्याप्तं प्रशासनाधीनं कुर्वन् बहिश्च स्वधिष्ण्याद्बहिष्ठमपि वस्तुजातं प्रशासनाधीनं यथा करोति—एवं विराज विराट्शब्दवाच्यानिरुद्धकार्यं प्रपंचं प्रशासनाधीनं कुर्वन्नंतर्बहिश्च प्रशासनाधीनं करोतीत्यर्थः । अत्र कार्ये कारणोपचाराद्विराट्शब्दो ब्रह्मांडपरः एतेनापरिच्छिन्नत्वप्रतिपादकं स भूमिं विश्वतो वृत्वेत्यर्द्धर्चे व्याख्यानं भवति स परमात्मा भूमिं ब्रह्मांडरूपं प्रपंचं विश्वतःसर्वतःवृत्वा व्याप्य भूमिं दशांगुलमात्रमतिक्रम्यस्थितःअत्यातिष्ठद्दशांगुलमित्याधिक्यमात्रं विवक्षितं न प्रमाणं अनुपयोगादपरिछिन्नत्वाच्चेति तस्या अर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

घटादिवन्नशातीति नभआकाशोऽकारान्तोऽप्यस्ति ॥ १४ ॥

यदिदमस्मदादिकमातृणंभूतंभव्यंभवज्जगदेतस्माद्धरेरुत्पन्नंतदिदंसर्वं पुरुषएवपुरुषाधीनसत्ताद्येव त्रिकालमपितदधीनमेव नतुतेनैकीभूतं यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्यवभण्यतइतिवचनात् यद्वापुरुषएवेदंपुरुषेणैवेदंव्याप्तं पुरुषएवेदंसर्वयद्भूतंयच्चभाव्यमितिपुरुषेणैवेदंव्याप्तमातृणादाकरीषात् सर्वंभगवानितिमिथ्यादृष्टिरेवेतिश्रुतेः तामेवव्याप्तिस्पष्टीकरोति तेनेदमिति वितस्तिमात्रंजीवहृदयमधितिष्ठतातेनपुरुषेण सर्वंपुरुषएवेतिभण्यते भवज्जगत् वितस्तिमात्रं हृदयमास्थायव्याप्नुतेजगदित्यादेःसर्वंसिद्धम्॥ १५ ॥

हृदयोपाध्यवच्छिन्नस्यहरेर्जीववैलक्षण्यमाह स्वधिष्ण्यमिति तपसंतापदर्शनयोरितिधातोः स्वधिष्ण्यंस्वस्थानंहृदयमधिष्ठायांतःसर्वं प्रतपन्पश्यन्असौप्रकृष्टचेष्टायोगात्प्राणनामापरमात्मादेहाद्बहिश्चबहिष्ठान्विषयानपिप्रतपतिपश्यति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अहमिति त्रिकम ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

एवं प्रपञ्चतत्कारणात्मकत्वेन दर्शयित्वा तदतीतत्वेनाप्याह तेनेदमित्यादि तत्र स भूमिंसर्व्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति मन्त्रार्थमाह तेनेत्यर्द्धकेन । तेन पुरुषरूपेण । विश्वमिति भूमिपदार्थः । वितस्तमिति दशाङ्गुलपदार्थः । अधि इत्यतिशब्दस्य) दशाङ्गुलं दशदशगुणिता अङ्गुलिप्रमाणादशा यस्मिन् तत् दशोत्तरावरणाकुलम् । तदभिप्रायेणात्यल्पत्वात् दशाङ्गुलशब्देन निर्देशः । वितस्तिशब्दोऽपि तदभिप्रायकः तदतिक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृतसुबोधिनी ।

गंधर्वाप्सरसो रजोमिश्राः यक्षरक्षादयस्तमोमिश्रा उरगा जातिसर्पा पशुप्रभृतयः सत्वमिश्राः पशवोगवादयः सिद्धादयस्त्रय अंतरिक्षे सत्वादिगुणप्रधानाः द्रुमाः केवलतामसाः ॥ १३ ॥

तानाह अन्येचेति विविधामत्स्यादयः जलौकसःस्थलौकसो नभौकसश्च ग्रहाः बुधादयः ऋक्षा अश्विन्यादयः केतवः धूम्रकेतुप्रभृतय तारा अन्यानि नक्षत्राणि ताडितः विद्युतः स्तनयित्नवो गर्जितानि ॥ १४ ॥

सर्वानुद्देशतोनिरूप्य तेषां पुरुषत्वमाह सर्वं पुरुषएवेति पूर्वोक्तं निरूपितं सर्वं पुरुष एवइदमपि परिदृश्यमानं जडात्मकं सर्वं पुरुषएव कालत्रयाधीनस्य पुरुषत्वाभावमाशंक्याह भूतं भव्यं भवदिति चकारात्त्रयोत्पन्नानामपिग्रहणं यदिति प्रसिद्धं तेन श्रुतिसिद्धत्वान्नात्रयुक्तिर्वक्तव्येत्यर्थः अनेन पुरुष एवेद ०‿० सर्वं अर्द्धर्चार्थः कथितः भगवतो विश्वमात्रत्वे तेनपरिच्छेदसंभवात् अपरिछिन्नता व्याहतिरित्याशंक्याह तेनेदमिति विश्वेन न भगवानावृतः परिछिन्नः किंतु विश्वमेव तेन आवृतं परिछिन्नं जातिवत्परिछेदं वारयेति वितस्तिमधिष्ठतेति जातिर्हिंता यन्मात्रेस्थिता तं व्याप्नोति अयं तु वितस्तिमधिष्ठति अत्यतिष्ठद्दशांगुलमिति सूक्ते दशांगुलमुक्तं वितस्तिस्तुद्वादशांगुलं तथापिक्षुद्रांगुलिमानेनतदुपपद्यते दशांगुलावावितस्तिः अंगुष्ठदेशिनीमध्यं तावदेव अनेनोभयव्यानसंपूर्णोभगवान्ज्ञातो भवति अतोविश्वात्मकः स्थूलवितस्त्यात्मकोऽतिरिक्तः तुल्यश्च प्रमाणतोऽपि भवति अष्टवितस्त्यात्मकःपुरुषः ततः सर्वतो वितस्त्यात्मकः अष्टवितस्त्यात्मको भवति अधिकोपि भवति तस्माद्यावान् भगवान् सर्वं तावानधिकस्ततोप्यधिक इति नपरिछेदः संभवति किंच नायंवितस्तिमात्रे तिष्ठति किंतु ततोप्य

स्वधिष्ण्यं प्रतपन् प्राणो बहिश्च प्रतपत्यसौ ।
एवं विराजं प्रतपंस्तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥ १७ ॥
सोऽमृतस्याभयस्येशो मर्त्यमन्नं यदत्यगात् ।
महिमैष ततो ब्रह्मन् पुरुषस्य दुरत्ययः ॥ १८ ॥
पादेषु सर्व्वभूतानि पुंसः स्थितिपदो विदुः ।
अमृतं क्षेममभयं त्रिमूर्ध्नोऽधायि मूर्द्धसु ॥ १९ ॥
पादास्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।
अन्तस्त्रिलोक्यास्त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्व्रतः

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

धिकं तिष्ठति अतः सुतरामपरिच्छेदः ॥ १५ ॥

तत्रस्थितस्य ततोप्यधिकव्याप्तौ दृष्टान्तमाह स्वधिष्ण्यमिति यथा प्राणः सूर्यः स्वधिष्ण्यं मंडलं प्रतपन् बहिरपिसंपूर्णं ब्रह्मांडं प्रतपति प्राणो वा आसन्यस्वाधिष्ण्यं शरीरं प्रतपन् सजीवं कुर्वन् बहिश्च फूत्कारनिःश्वासं प्रतपति काष्ठादीनाप्रयुक्तान् करोति एव पुरुषोऽपि विराजं प्रतपन् बद् बहिरपि तपति प्राणादीनां मध्यप्रकाशकत्वाभावात् संघाट्टततया तत्रावकाशाभावान्मंडलमध्यं नप्रकाशयति अयतुब्रह्मांडमध्यमपिप्रकाशयति तदाह अंतरिति पुरुषोहि द्विरयं सर्वतः प्रकाशयति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

एवं मायाशक्तिमतः परमेश्वराज्जातं जगत् न ततो भिन्नमिति पुरुषसूक्तार्थकथनेन द्रढयति । तत्र सहस्रशीर्षेत्यर्द्धस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादेश्च ऋक्त्रयस्यार्थः पूर्वाध्याये एव दर्शितः । पुरुष एवेद ॰ सर्व्वमित्यस्यार्थं दर्शयति अहं भवानिति सार्द्धत्रिभिः ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

एवं प्रपञ्चकारणत्वं परमेश्वरस्य दर्शयित्वा तस्य प्रपञ्चातीतत्वं वदन् प्रपञ्चस्य तत्परिच्छेद्यत्वमाह । तेन परमेश्वरेण इदं विश्वमावृतं यतोऽधि विश्वस्मादधिकं वितस्ति वितस्तिप्रमाणं देशं व्याप्य तिष्ठतीत्याधिक्यमात्रं विवक्षितं, न प्रमाणम् । तस्य अपरिच्छिन्नत्वेना प्रमाणत्वात् । एव स भूमिं सर्व्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमित्यस्यार्थो विवृतः । तत्र भूमिमित्यस्यार्थो विश्वमिति । दशाङ्गुलमित्यस्यार्थो वितस्तिमिति अत्यतिष्ठदित्यस्यार्थोऽधितिष्ठतीति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

विद्याध्रा विद्याधराः ॥ १३ ॥

जलादीनि ओकांसि स्थानानि येषां ते तथा नभौकस इति संधिरार्षः ॥ १४ ॥

भूतं भविष्यं वर्तमानं चेदं सर्वं चिदचिदात्मकं शक्तिशक्तिमतोः कार्यकारणयोर्भेदाभेदसंबन्धस्य सर्वशास्त्रसंमतत्वात्पुरुष एव येनदा त्मर्यामिदं सर्वमित्यादिश्रुतेः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इतिन्यायाच्च विश्वं न तस्यापरिच्छेदं दर्शयितुं सभूमिं सर्वतो वृत्त्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमित्यस्यार्थमाह तेनेदमिति तेन पुरुषेण इदं विश्वमावृतं व्याप्तं सच पुरुषो वितस्तिमधि अधिकं व्याप्य तिष्ठति वितस्तिशब्देनाधिक्यमात्रं विवक्षितं नतु परिमाणं स इति कर्तृपदं तेनेत्यनेन व्याख्यातं विश्वमिति भूमिपदस्यार्थः वितस्तिमिति दशांगुलपदस्यार्थः अधीत्यतिशब्दस्यार्थः ॥ १५ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह स्वधिष्ण्यमिति असौ वा आदित्यः प्राण इति श्रुतिप्रसिद्धः असौ प्राण आदित्यः स्वधिष्ण्यं स्वकीयं मंडलं प्रतपन्प्रकाशयन् बहिः प्रतपति प्रकाशयति यथा एवं पुमान् विराजं विराट् शरीरं प्रकाशयन् बहिश्चप्रकाशयति ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जैसे सूर्य्य नारायण अपने मण्डलको प्रकाश करते हुए बाहिर प्रकाश करते हैं वैसेही यह पुरुष विराट् शरीर को प्रकाश करता हुआ ब्रह्माण्ड के भीतर ओर बाहर प्रकाश करता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एतत् सदृष्टान्तमाह । असौ प्राणः आदित्यः, असौ वा आदित्यः प्राण इति श्रुतिः । स्वधिष्ण्यं मण्डलं प्रकाशयन् यथा बहिश्च प्रकाशयति । एवं विराडदेहं प्रकाशयन् ब्रह्माण्डमन्तर्बहिश्च प्रकाशयति ॥ १७ ॥

नित्यमुक्तत्वं दर्शयितुम् उतामृतत्वस्येशानस्यार्थमाह स इति । अभयस्येति मन्त्रगतामृतपदव्याख्या । अन्नेनेति पदं विभक्तिव्यत्ययेन व्याचष्टे । मर्त्यंमरणधर्मकम् अन्नं कर्म्मफलं यस्मात् अत्यगात् अतिक्रान्तवान् । अतो न केवलं सर्व्वात्मकः किन्तु अमृतत्वस्य निजानन्दस्यापीश्वर इत्यर्थः । ननु प्रपञ्चात्मकस्य कुतो नित्यमुक्तत्वम् इत्याशङ्क्य तत्परिहाराय एतावानस्येत्यस्यार्थमाह महिमेति । प्रपञ्चात्म

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

कस्याप्यमृतेशत्वम् इत्येष महिमा दुरत्ययः अपारः । प्रपञ्चानभिभूतत्वादिति भावः । मन्त्रेण च एतावान् अस्य महिमा विभूतिः स तु ज्यायान् महत्तर इति वदतायमेवार्थ उक्तः ॥ १८ ॥

तदेवमीश्वरो नित्यमुक्त इत्युक्तम् । तदाश्रितानां भूतानां बन्धमोक्षौ व्यवस्थयेति दर्शयन् पादोऽस्य विश्वा भूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति । तिष्ठन्त्यत्रेति स्थितयो भूरादिलोकाः ते पादा इव पादा अंशायस्य स स्थितिपात् तस्य स्थितपदः पादेषु अंशभूतेषु लोकेषु सर्व्वाणि भूतानि जीवान् विदुः । मन्त्रे तु पादोऽस्य विश्वा भूतानीति सामानाधिकरण्यम् अधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया । पाद इत्येकवचनं सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति । भूतेषु फलवैचित्र्यं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थमाह । अस्येश्वरस्य सम्बन्धि त्रिपात् अमृतं नित्यसुखं दिवि ऊर्द्ध्वलोकेषु न तु त्रिलोक्यामित्यर्थः । तदेव त्रिपाच्छब्दोक्तं त्रैविध्यं दर्शयन्नाह त्रयाणां लोकानां मूर्द्धा महर्लोकस्तस्य मूर्द्धानस्तदुपरितनलोकास्तेषु त्रिषु यथाक्रमम् अमृतादिकम् अधायि निहितम् । तत्र त्रिलोक्यां नश्वरमेव सुखम् । महर्लोकस्य क्रममुक्तिस्थानत्वेऽपि कल्पान्ते तत्रत्यानां स्थानत्यागात् न अविनाशि सुखम् । जनलोके तु अमृतम् अविनाशि सुखं, यावज्जीवं स्वस्थानापरित्यागात् । किन्तु महर्लोकवासिनां कल्पान्ते त्रिलोकदाहोष्मपीडितानां तदा तत्रागमनात् अक्षेमदर्शनमस्ति । तपोलोके तु तस्याप्यभावात् क्षेममेव वक्ष्यति हि—त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना । यान्त्यूष्मणा महर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताः इति । सत्यलोके त्वभयं मोक्षः तत्प्रत्यासत्तेः ॥ १९ ॥

एतदेव वैचित्र्यमधिकारिभेदेनोपपादयन् त्रिपादूर्द्ध्व इत्यस्यार्थमाह । न प्रजायन्ते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थयतयः तेषामाश्रमास्त्रिलोक्या बहिरासन् । गृहमेधः गृहस्थस्तु अन्तः यस्मात् अबृहद्व्रतः ब्रह्मचर्य्यव्रतरहितः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

उतामृतत्वस्येत्यस्येति । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति (२) इत्यर्द्धर्चस्य । सायणभाष्यं यथा उत अपि च । अमृतत्वस्य देवत्वस्य अयमीशानः स्वामी । यत् यस्मात् कारणात् अन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्येन निमित्तेन अतिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात् प्राणिनां कर्म्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः (२) ॥ एतावानस्येत्यस्येति एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः (३) इत्यर्द्धर्चस्य । सायणभाष्यं यथा—अतीतानागतवर्त्तमानरूपं जगत् यावत् अस्ति एतावान् सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषः न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषः अतो महिम्नोऽपि ज्यायान् अतिशयेनाधिकः । ३ ॥ १८ ॥

पादोऽस्य विश्वा भूतानीति (३) । अस्य सायणभाष्यं यथा—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्त्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः (३) ॥ त्रिपादस्यामृतं दिवीति (३) । अस्य सायणभाष्यं यथा—अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात् स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठते इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः (३) ॥ तदुपरितनलोका इति ॥ जनतपः सत्यलोका इत्यर्थः । तदा तत्र गमनादिति तत्र जनलोके इत्यर्थः त्रिलोक्यामिति तृतीयस्कन्धीयैकादशाध्यायस्यैकोनत्रिंशच्छ्लोकः ॥१९॥

त्रिपादूर्द्ध्व इत्यस्येति । त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः (४ इत्यर्द्धर्चस्य । सायणभाष्यं यथा—योऽयं त्रिपात् पुरुषः संसारस्पर्शरहितो ब्रह्मस्वरूपः (ब्रह्मस्वरूपः) सोऽयमूर्द्ध्व उदैत् । अस्मात् अज्ञानकार्यात् संसारात् बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् तस्य योऽयं पादः लेशः सोऽयम् इहमायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति । * * * (४ ॥ नैष्ठिकब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी द्विविधः यथा—ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः । योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रमनाव्रजेत् । उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥ इति कौर्म्मे २ अध्यायः ॥ गृहमेध इति । गृह एव मेधा बुद्धिर्यस्य स गृहमेधः इति बालप्रबोधिनी ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अथ अनन्तरं तत्त्वत्रयसत्वेऽपि परमपुरुषस्यैव भोक्तृत्वं मोक्षप्रदत्वं च प्रतिपादयन् उतामृतत्वस्येत्यस्यार्थमाह सेति न विद्यते भयं यस्मात् तस्यामृतस्य मोक्षस्येशः प्रदाता यद्यस्मात् मर्त्यमनित्यमन्नं भोग्यं कर्मफलमत्यगादतिक्रम्य स्थितः अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति श्रुत्युक्तरीत्या असम्भावितकर्मफलसम्बन्धत्वात् परमात्मा मोक्षदः इत्यर्थः श्रुतावन्नेनेति ल्यप्लोपे द्वितीयार्थे तृतीया शरीरान्तरावस्थितजीववैलक्षण्यं चानुपपन्नमित्याशङ्कायां एतावानस्य महिमेत्यस्यार्थमाह महिमेति पुरुषस्य कृत्स्नचिदचिदात्मकप्रपञ्चान्तर्बहिश्च व्याप्य सर्वं स्वप्रशासनाधीनं कुर्वतः परमात्मन एवं महिमा अमृतस्येशानत्वरूपमहिमा दुरत्ययः अपारः कृत्स्नप्रपञ्चात्मकत्वेनावस्थितस्यापि प्रपञ्चगतदोषास्पर्शित्वममृतेशितृत्वं चेत्येतदनुपपद्यमानमपि तस्य महिम्ना उपपद्यत इत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अपारमहिमत्वमेव प्रतिपादयतः पादोऽस्य विश्वा भूतानीति वाक्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठन्त्यत्रेति स्थितयो भूरादयो लोकास्ते पादा इव पादा अंशा यस्य स स्थितिपात् तस्य पादेष्वंशभूतेषु लोकेषु सर्वभूतानि देवादिचतुर्विधभूतानि विदुः एतेन मन्त्रेऽपि पादोऽस्य विश्वा भूतानीति सामानाधिकरण्यमधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं च सामान्याभिप्रायेणेति व्याख्यातं भवति बद्धमुक्तयोरसाङ्कर्येण प्राप्य स्थानानां तद्विभूतित्वप्रतिपादकस्य त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादेरर्थमाह अमृतमिति अस्येश्वरस्य सम्बन्धि त्रिपात् त्रिविधममृतमक्ष

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

त्र्यसुखं त्रिवि प्रकृतिमण्डलाद्बहिरिति श्रुत्यर्थः अत्रत्रिपाच्छब्दोक्तत्रिविधत्व दर्शयन्नाह अमृतं मरणादिविकाररहित्यमभयं तत्कार्यभयराहि त्यं क्षेमं इष्टप्राप्तिरूपरक्षणं निरतिशयानंदरूपप्रापणमित्यर्थः अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकाविर्भावरूपमुक्तैश्वर्यं कोटित्रयेऽत्रसंगृहीतं अमृत मितिविरजाविमृत्युशब्दार्थ उक्तःक्षेममिति सत्यकामत्वाद्यनुवृत्तिरुक्ता अभयमित्यपहतात्रशोकादिशब्दार्थउक्तः पाप्मनाहिभयहेतुः भयमिति शोकादिसर्वदुःखप्रदर्शनं एवं त्रिमूर्ध्नो त्रिविधं मुक्तैश्वर्यं मूर्द्धनि-उपरिष्टादित्यर्थः नमसः परस्तादिति वल्लीलाविभूतेः परस्तादमृतं क्षेमम भयं चाधाय निहितमित्यर्थः मूर्द्धाख्यात पाठे उपरिष्टाद्वर्त्तमानषु त्रिषु पादेष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

बद्धेभ्यो मुक्तानां जीवानां बहुत्व तत्प्राप्यस्थानानंत्य उभयोस्तद्विभूतित्वं बद्धानामल्पीयस्त्वंतत्प्राप्य स्थानं तस्यापि तद्विभूतित्वं च प्रतिपादयतास्त्रिपादूर्ध्वेत्यादेरर्थमाह पादा इति त्रयः पादा यस्यस त्रिपात्पुरुषः परमपुरुषः ऊर्ध्वं प्रकृतप्राकृतेभ्य उपरिष्टादुदनुदयं गतः स्वेच्छोपात्तदिव्यमंगलविग्रहः समस्तनित्यमुक्तभोग्य आस्त इत्यर्थ अत्र पाच्छब्दः पादवदंशत्वेनावस्थितमुक्तानां तत्प्राप्य स्थानस्यचभागा नाह एव च त्रयः पादाः मुक्तजीववर्गस्य तत्प्राप्य स्थानस्य च भागाविभूतित्वेन यस्य सत्रिपाद्बद्धजीवस्तत्स्थानापेक्षयामुक्तस्तत्प्राप्यस्थाना नां त्रिभागवत्वकथनं अनंतत्वतात्पर्यकं अस्य परमपुरुषस्य पादः विभूतिभूतएको भागइह प्रकृतिमंडलेऽभवद्बद्धाः तत्प्राप्य स्थानानि चैकां शेन स्थितो जगत्तस्यायुतायुतशतैककलांशकांशे विश्वं विचित्रंविदचित्प्रविभागवृत्तमित्युक्तप्रकारेण तद्विभूत्येकदेश इति श्रुत्यर्थः एतदेव व्याचष्टे पादा इति त्रयः पादास्तुबहिः प्रकृतिप्राकृतेभ्यो बहिरासन् ये तस्य पादास्तेऽप्रजानां जन्म रहितानां मुक्तानामाश्रयाः प्राप्या इत्य र्थः एकस्यावहिष्ठत्वमाह-अत इति अतः सांसारिकक्षेत्रज्ञवर्गप्राप्यस्थानरूपः पादः त्रिलोक्याः अंतरित्यर्थः तमेव पादं विशिनष्टि गृहमेधः अहंकारममकारादिमान्वर्णाश्रमान्वितश्चेत्यर्थः बृहद्व्रतः कर्मवश्यः उपचारात्प्राप्येप्राप्तृधर्मव्यपदेशः ॥ १९ ॥

एवमपारमहिमत्वमुपपाद्याथप्रसंगाद्बुभुक्षुमुमुक्षुणांचभगवल्लीलाविभूतित्रिपाद्विभूतिगतिहेतुमार्गद्वयप्रतिपादकं ततोविश्वाङिति वाक्यं व्याचष्टे सृतीति विविधं सुष्ठुअचतीति विश्वङ् क्षेत्रज्ञः सृतीधूमार्चिरादिमार्गौ विचक्रमे आक्रमदाक्रांतवानित्यर्थः कथंभूते सृतीसाशनान शनेऽशनं भोगः भोगार्थत्वतदभावाभ्यां मार्गयोः साशनानशनत्वं साशनानशनलक्षणमार्गद्वयप्राप्त्युपायमाह यदिति यद्यत्रमार्गद्वयमध्येअ-विद्याकर्मअविद्याकर्मसंज्ञान्येत्याद्युक्तं कर्मरूपाऽविद्याधूमादिमार्गप्राप्त्युपायभूता एकाविद्या अर्चिरादिप्राप्त्युपायभूता परमात्मोपासनरूपा ऽपरा पुरुषो जीवस्तूभयाश्रयः साधनद्वयनिष्ठः तं विद्याकर्मणी समन्वारभेत इति श्रुतेः समन्वारभेते संगते इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

एवंविराजंविराडाख्यांडांतःस्थान्बाह्यब्रह्मांडाद्बहिष्ठान्विशेषादिमूलप्रकृत्यंतान्सर्वान्पदार्थानशेषविशेषाकारेणतपतिपश्यति पश्यन्स्व धिष्ण्यंदेहसबाह्यान्विषयानपि एवमण्डान्तरंपश्यन्बहिःसर्वंचपश्यतीतिवचनात् नन्वस्त्वमुक्तप्रपंचाद्वैलक्षण्यंमुक्तप्रपंचवैलक्षण्यंकुतइति तत्राह सइति सपुरुषाऽभयस्यजननादभयरहितस्यामृतस्यानंतमुक्तसमुदायस्यईशःस्वामीसर्वाभीष्टदातेतिशेषः आत्मनोन्नंभोग्यंनित्यमुक्त लक्ष्मीतरत्वंतदभिमन्यमानमव्यक्तजडंतत्कार्यंमर्त्यंदहनाशादिनाविनाशिनंमहदादितत्त्वाभिमानिनंब्रह्मादिसर्वजीवसमुदायंतानतत्त्वादीनचा नाद्यनंतकालतोऽत्यगादितिशेषः ॥ १७ ॥

नानैकांतोऽयंहेतुरितिभावेनाह महिमेति ब्रह्मादितत्त्वंपक्षान्तर्भूतमितयस्तत्इति अव्यक्तमात्मनोन्नं महदादिविनाशिच यदतीतःपरोविष्णुःसएवातोविमोक्षदइतिस्मृतेः जीवानांपरमांशत्वात्कथंदुरत्ययत्वं महिम्नइतितत्राह पादइति स्वरूपांशोभिन्नांशइति द्विविधोऽशोहरेरस्तत्रसर्वभूतानिसर्वजीवाअस्यपुरुषस्य पादोभिन्नांशइतिस्थितिविदः सर्वस्ययथावत्स्थितिज्ञा विदुरतःखद्योतस्य कालाग्न्यंशत्वेपितन्महिमात्ययत्वंयथानास्तिप्रमाणाविरुद्धत्वादेवंजीवानामपीतिभावः ॥ १८ ॥

तर्हिस्वरूपांशाः केकुत्रसंतीतितत्राह अमृतमिति अमृतमनंतासनाख्यंक्षेमंवैकुंठाख्यमभयंश्वेतद्वीपाख्यमितिपुरत्रयंत्रिमूर्ध्नोहरेस्त्रिषुमू-र्धस्वधायिधृतं रूपांतरेणेतिशेषः ॥ नन्वनेनप्रश्नपरिहारः कथमागतइत्यस्यापीदमेवोत्तरं तथाहि त्रिविधमुरोजीवास्तान्धत्तइतित्रिमूर्धा तस्यहरेरमृतमनंतगतरूपमनंतासनमिति यावत् अनंतेऽकृतंगतंरूपमिति अमनंतंविदुर्बुधाइत्येकाक्षरमालायां । विकुंठनाम्नापमृत्युलक्षणांक्लेशं क्षिणोतीतिक्षेमंवैकुंठाख्यं भादीप्ताविति धातोर्दीप्तिविरोधित्वादभानिजलानियात्याप्नोतिआश्रयत्वनेत्यभयंनारायणाख्यमितिनिरूपत्रयम् । एषु-त्रिषुमूर्धसूत्तमेषुबहुलक्षाच्छ्रितेषुपुरेष्वधायिनिहितं तस्मादनंतासनवैकुण्ठनारायणाः स्वरूपांशायेपुलोकेषुवसंतीतिभावःतदुक्तं स्वरूपांशा विभिन्नांशइतिद्वेधांशइष्यतइत्यादि त्रिमूर्धासन्हरिर्धत्तेह्यत्रयमूर्धभिस्त्रिभिरित्यादिना ब्रह्म विष्णुमहेश्वरात्मनात्रयाणांमूर्धानायस्यसत्रिमूर्द्धा तस्यमूर्धसुसत्यवैकुण्ठकैलासाख्यस्थानेषुतेषामेवनामांतराविशिष्टममृतमित्यादिरूपत्रयमधायीत्यपव्याख्यानमपास्तम् । तेचलोकास्त्रिलो क्याबहिरेवासन्नित्याह पादाइतिपादयंतिप्रापयंतीत्यात्मानमितिपादाः येलोकायेचतेषुवसंतः स्वरूपांशाः अप्रजानामपुत्राणांमदाद्यादीनां ब्रह्मादिदेवानामाश्रयास्तेभूम्यादित्रिलोक्याबहिरेवासन्नित्यन्वयः अत्रतु नासूचितमिदं प्रमाणं अनंतासन वैकुंठनारायणा पुराणीत्य-त्यादि ॥ १९ ॥

तस्यैवत्रिधाम्नोविष्णोस्त्रिलोक्यंतर्गतस्वरूपांशांतरमाह अंतरितिबृहदितिभावप्रधानः सएवविष्णुस्त्रिलोक्याअंतरपरोयज्ञपुरुषाख्यः गृहमेधैर्गृहस्थैः । बृहत्त्वनब्रह्मत्वेनब्रह्मार्पणबुद्ध्येतियावत् हुतोवसतीतिशेषः तुनातस्यस्थानस्यशक्रलोकसामीप्यंसूचयति तदुक्तं सएवान्य स्वरूपेणशक्रलोकसमीपगइत्यादि ॥ नकेवलंशक्रलोकनिकटवर्तिलोकस्थएवपूज्यते अपितुत्रिलोक्यांअंतर्भुवादिलोकस्थोपीति इममर्थमपि-तुशब्देनाह तदुक्तं यतीनांभुवर्लोकस्थावनिनांमरुमध्यगइत्यादि एतत्रयोपिस्वरूपांशाइतिनिर्णयायमूलरूपवद्भिन्नांशषुदेवादिसर्वजीवषुतेषां व्याप्तिप्रकारमाह सृतीइति अनंतासनवैकुंठनारायणाख्यास्त्रिपादभगवान्विद्याब्रह्मविद्यातदविद्याच आश्रितेतेविरुद्धलक्षणत्वादुभेदेवमनुष्य अंशेसृतीसरणीमार्गौविष्वक्सर्वतोविचक्रमेआप देवमनुष्यसंज्ञेकुतोत्रगतेइतितत्राह साशनानशनइति साशनामनुष्याअनशनादेवास्तोद्वय पवत्वात्तथोक्ते यद्वायविद्यावाविद्याचतेसृतीइत्यनेनतद्वंतः पुरुषालक्ष्यंते तेषुविक्रम्यास्थितः तदुक्तं त्रिपात्सएवभगवान्सर्वप्राणिषुसंस्थितः

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

निरन्नेषु चाविद्वत्सु त्रिदशोध्वितरेषु चेति ननु हरेराधेयत्वेन पारतंत्र्यमागतमत्राह पुरुष इति पुरुषो विष्णुरुभयोराश्रय आधारः तुशब्देनान्येमत्स्यादयः स्वरूपांशा अपि सर्वव्याप्तिमंत इति सूच्यते। अण्डव्याप्तचतुर्मुखोत्पत्तिमाह तस्मादिति पूर्वमहदादितत्त्वोत्पादनाय हरिणा यदण्डं निरमायि तस्मादण्डाद्ब्रह्मनामा विराड् जज्ञे अंडव्यापिनं तं विशिनष्टि भूतेति भूतानां पृथिव्यादीनां जीवानां वा इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां गुणानां शब्दादिविषयाणां विषयग्रहीतौ सहकारिणां दिगादिदेवानां वाऽऽश्रय आधारः यद्वा स्वसृष्टात्तस्मादण्डाद्विश्वासौराट् चेति विराट् विष्णुः जज्ञे शेषशायित्वेन प्रादुर्भूतः किंच यदाभिव्यक्तात् तस्माच्छेषशायिनो हरेर्नाभिपद्मात् रूपांतरेण भूतेंद्रियगुणाश्रयो विराट् ब्रह्मा जज्ञ इत्यन्वयः तस्माद्धरेरण्डमभूदण्डादपि चतुर्मुख इत्यादेरुक्तार्थ एवायं श्लोकः ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

विराजं प्रतपन् विराट् प्रकाशकत्वेन प्रस्तूयमानः पुमान् श्रीभगवत्तत्त्वमपि एवम् अन्तः अन्तरङ्गं त्रिपाद्विभूतिरूपम् बहिश्च बहिरङ्गं पाद विभूतिरूपं प्रतपति प्रकाशयति ॥ १७ ॥

तद्विभूतयः पाद्मोत्तरखण्डे—त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्याः परिकीर्त्तिता । शुद्धसत्त्वमयाः सर्व्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः ॥ सर्व्वे नित्या निर्व्विकारा हेयरागविवर्ज्जिताः । सर्व्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्य्यसमप्रभाः ॥ सर्व्वे वेदमया दिव्याः कामक्रोधादिवर्ज्जिताः । नारायणपदाम्भोजभक्त्येकरससेविताः ॥ निरन्तरं सामगानपरिपूर्णसुखं श्रिताः । सर्वे पञ्चोपनिषदस्वरूपा वेदवर्च्चसः ॥ इत्यादि । अत्र त्रिपाद्विभूतिशब्देन प्रपञ्चातीतलोकोऽभिधीयते पाद विभूतिशब्देन तु प्रपञ्च इति ॥ यथोक्तं तत्रैव—त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । त्रिपाद्विभूतिर्नित्यं स्यादनित्यं पादमैश्वरम् ॥ नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शुभम् । अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् । नित्यं सम्भोग्यमीश्वर्य्या श्रियाभूम्या च संवृतम् ॥ इति ॥ अतएवात्र द्वितीयस्कन्धेऽप्येवमेवोक्तम् । तथाहि सोऽमृतस्येति । अमृतादिद्वयं तु तत्तृतीयत्वेन वक्ष्यमाणस्य क्षेमस्याप्युपलक्षणम् । श्रुतौ च उतामृतत्वस्येशान इत्यत्रामृतत्वं तदयुगलोपलक्षणम् । अत्र धर्म्मिप्रधाननिर्द्देशः । श्रुतौ तु तत्र धर्म्ममात्र निर्द्देशस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यम् । तत्रामृतं—स्वहृद्वद्भिः पुरुषैरभिष्टुतमिति परं न यत्परमित्याद्युक्तानुसारेण परमानन्दः । अतएव अमृतं विष्णुमन्दिरमिति तात्पर्य्यायोऽपि । अभयं—न च कालविक्रम इत्याद्युक्तानुसारेण भयमात्राभावः । अतएव द्विजा धामाकुताभयमित्युक्तम् । क्षेमं—न यत्र मायेत्याद्युक्तानुसारेण भगवद्बहिर्मुखताकरगुणसम्बन्धाभावाद्भगवद्भजनमङ्गलाश्रयत्वं क्षेमम् । तथा च नारदीये—सर्व्वमङ्गलमूर्द्धन्या पूर्णानन्दमयी सदा । द्विजेन्द्र! तव मय्यस्तु भक्तिरव्यभिचारिणी इति । अतएव क्षेमं विन्दन्ति मत्स्थानमित्युक्तम् । तत्र तत्तच्छब्देन लक्षणामयकष्टकल्पनया जनलोकादिवाच्यतां निषेधन् हेतुं न्यस्यति । मर्त्ये ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्द्ध परायुष इत्यादिन्यायेन मरणधर्म्मकम् अन्नं कर्म्मादिफलं त्रिलोक्यादिकं यस्मात् अत्यगात् अतिक्रम्यैव तत्र विराजते इति । एष अमृताद्यैश्वर्य्यरूपः । दुरत्ययः ब्रह्मचर्य्यादिभिः केनचिन्मनसाप्यवरोद्धुमशक्यः ॥ १८ ॥

तदेवम् अमर्त्त्यमैश्वर्य्यं त्रिपात् मर्त्यमेकपादितितस्य चतुष्पादैश्वर्यं पुनर्विवृणोति पादेषु सर्व्वभूतानीति । तिष्ठन्त्यत्र सर्व्वभूतानीति स्थितयो मर्त्यादैश्वर्य्याणि तानि पादा इवाधिष्ठानभूतानि । पादान् दर्शयति । त्रयाणां सात्त्विकादिपदार्थानां मूर्द्धेव मूर्द्धा प्रकृतिः तस्य मूर्द्धसु तदुपरि विराजमानेषु श्रीवैकुण्ठलोकेषु अमृतं क्षेमम् अभयञ्च अधायि नित्यं धृतमेव तिष्ठतीत्यर्थः । ततः पूर्वस्य मर्त्यांशमात्रात्मकत्वात् एकपात्त्वम् । उत्तरस्यामृतादित्रयात्मकत्वात् त्रिपात्त्वमितिभावः । तदनेन पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि इत्यस्यार्थो दर्शितः अस्यपादस्तथास्यैव दिवि वैकुण्ठे यत् अमृताद्यात्मकं त्रिपात् तच्च विश्वा भूतानीत्यर्थः अत्राधिष्ठानाधिष्ठेययोरैक्योक्तिः ॥ १९ ॥

अथ चतुष्पात्त्वे त्रिलोकीव्यवस्थावत्पक्षान्तरं दर्शयति पादा इति । च शब्द उक्तसमुच्चयार्थः प्रपञ्चाद्बहिः पादास्त्रय आसन्नेव प्रपञ्चात्मकस्य चतुर्थपादस्यैव विभागविवक्षायान्तु त्रिलोक्या बहिश्चान्ये पादास्त्रय आसन्निति । एवं मंत्रेऽपि हि तथैव पुनः—शब्दः । ते के । अप्रजानां ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनाम् आश्रमाः प्राप्या ये लोकाः । अतएव धर्म्मत्रयप्राप्यत्वात् चतुर्णामपि त्रिपात्त्वम् अपरस्तु चतुर्थः पादस्त्रिलोक्या अन्तरिति । गृहमेधस्तत्प्राप्यः । यस्मात् अबृहद्व्रतो ब्रह्मचर्य्यरहित इति ॥ २०

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवमपरिच्छेदं स्वप्रकाशकत्वं चोत्क्रान्तेन ब्रह्मत्वं साधयित्वा तस्य प्रपंचनिःप्रपंचफलदातृत्वं साधयितुं उभयस्वाम्यमाह सोऽमृतस्येति स हि पुरुष अमृतस्य नित्यसुखस्य अभयस्य मोक्षसुखस्य च ईशः स्वामी उभयं दातुं शक्त इत्यर्थः उभयदाने सामर्थ्यमाह मर्त्यमन्नमिति मर्त्यं मरणात्मकं विराट्शरीरं यद्यस्मादत्यगात् अतिक्रम्य स्थित अत अमृतं दातुं शक्तः अन्नमद्यते त्रिच भूतानीति मृत्युं कर्मफलं वा यस्मादतिक्रम्य स्थितः तस्मादभयस्येशः अनेन उतामृतत्वस्येशान इति अर्द्धर्चार्थः कथितः तत्र अन्येनातिरोहतीति अन्येन हेतुना तिरोभावं न प्राप्नोति सर्वे हि मृत्युना कर्मणा वा तिरोभावं प्राप्नुवंति अयं तु न तथेत्यर्थः ननु यः सर्वो न स सर्वातिरिक्तः यो वा सर्वः यो वा अतिरिक्तः स न सर्वः प्रपंचस्यार्द्धपरिच्छेदकत्वं नास्ति तथा सति निजानंदस्येशो न भवेत् तस्मादविरोधप्रकारेण समर्थनानुपपत्तेः परस्परविरुद्धधर्माश्रयत्वेन अभेदो न स्यादित्याशंक्याह महिमैष ततो ब्रह्मणिति ततः विरुद्धोभयधर्माश्रयत्वात् भगवतो महिमा न हि विरुद्धधर्माभ्यां स्वाश्रयभेदः कर्त्तुं शक्यते एकस्मिन्नेवाश्रय उभयोर्जातत्वात् किंतु धर्मानां परस्परं विरोधः लोकवत् कार्यं कर्त्तुमसमर्थस्वाश्रयस्य महिमानं बोधयति सर्वत्र समर्थस्तत्रैव समर्थस्तदा तस्मिन् कश्चिन्महिमा वर्त्तते येन प्रतिबद्धः स्वकार्यं कर्त्तुं न शक्नोतीति सिद्धं तस्मादेष एव महिमा यद्विरुद्धधर्माश्रयत्वमिति तस्य धर्मस्यानन्यसिद्धस्य कार्यसाधकत्वं न क्वचित्सिद्धमिति महिम्नः प्रतिबंधकता न युक्ता असमोर्द्धत्वाद्धर्मस्य न वा अविरोधः उक्तिमात्रविरुद्धत्वात् अतो विरुद्धधर्माश्रयत्वमेव महिमा अलौकिकत्वात् स च महिमा दुरत्ययः केनाप्यतिक्रांतुमशक्यः बुद्ध्याकृत्या वा अविरोधं वा एकधर्मनिराकरणं वा देशकालादिभेदेन व्यवस्थां वा कश्चिदपि कर्त्तुं शक्त लोके उभयकार्यदर्शनात् ब्रह्मणिति

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

सम्बोधनं भगवन्माहात्म्यबोधनार्थं सूक्ते तु महिम्नः तावत्त्वं प्रतिपाद्यते न पुरुषमाहात्म्यमाह महत्त्वेन हि अतिशयितं भवति स एव दुरत्ययार्थः ॥ १७ ॥

एवं भगवतः अपरिच्छेदनिरूपणेन माहात्म्यं निरूप्य उभयफलेशत्वं निरूपितं लोके तस्याप्रकटनेकृते व्यर्थंभवेदिति तत्प्रकटनार्थं पुरुषभेदं फलभेदं च निरूपयति पादेषुसर्वभूतानीति पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वाणि भूतानीत्यर्थ अनेन स्थानभेदात्फलभेदो भविष्यतीति सूचितं ननुसर्वावयवेषु लोकत्वनिरूपणात् कथंपादेष्वेव सर्वेलोका इत्यत आह पुंसः स्थितिपद इति तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थितयोभूरादिलोका स्थितिशब्दवाच्या भवंति स्थितयः पादायस्येति स्थितिपात् सर्वेहिलोकाः अवयवा अपि अवयविनं भगवंतं प्रतिपादा एव तत्तत्स्थानमधिष्ठाय यतोभगवान् तिष्ठतीति अत्र प्रमाणमाह विदुरिति पादोस्यसर्वाभूतानीति भगवन्माहात्म्यार्थे सर्वाण्यपि भूतानिएकः पाद इत्युक्तं अथवा पादा पादस्थिताःपुरुषाश्च तास्थ्यात्तद्व्यपदेश इति न्यायेन पादा एव सर्वाणि भूतानि एकवचनं तुजात्यभिप्रायं एवं भगवदवयवेषु सर्वेषां जीवानां स्थितिमुक्त्वा तद्भोग्यस्य फलस्य स्थितिमाह अमृतमिति भगवति सुखचतुष्टयमस्ति अनित्यमेकं नित्यं त्रिविधमिति तस्य त्रिविधस्यापि अमृतं क्षेममभयमिति नामत्रयं तेषांस्थानमाह त्रिमूर्द्धोधायि मूर्द्धास्विति त्रयाणां लोकानां मूर्द्धा महर्लोकः तस्य मूर्द्धसुजनतपः सत्यलोकेषु त्रिविधमपिसुखं स्थापितमित्यर्थः अत्रैवं व्यवस्था त्रैलोक्यामनित्यमेवसुखं महर्लोकेपि स्थानत्यागलक्षणस्य दुःखस्य विद्यमानत्वात् यांत्यूष्मणा महर्लोकमिति वाक्यात् तत्राप्यनित्य प्रायं सुखं अतः जनलोके अमृतं सुखं तस्य स्वरूपतः स्थानतश्चनाशाभावात् तपोलोके तुक्षेमं अक्षेमदर्शनाभावात् जनलोकेतु महर्लोकात्पलाय्य आगतानां दुःखितानां दर्शनरूपमक्षेमदर्शनमस्ति जनलोकस्थितास्तु नैवतपोलोके गच्छन्तीति तत्रत्यं सुखं क्षेममेव सत्यलोकेतु अभयं सुखं मोक्षप्रत्यासन्नत्वात् अतोनित्य सुखं त्रिष्वेषलोकेषु इदमेवाभयं सुखं ज्ञानिनः प्राप्नुवंति सन्यासिनः तदग्रे वक्ष्यंत त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यायमेवार्थः अस्यत्रिपादमृतं दिवि उपरितनलोकेष्वित्यर्थः त्रिलोकपक्षाभिप्राये णादिवीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

एतेषां सुखानां भोक्तृनाह पादा स्त्रयाबहिश्चासन्निति चत्वारो वर्णाः भगवतश्चत्वारापादाः यतो भगवांस्तानधितिष्ठति तत्रत्रयः पादाः ब्रह्मचारी वानप्रस्थः सन्यासी च तेत्रयोपि त्रिलोक्याबहिश्चासन् चकारात्स्वेच्छया अंतरेपि तेषां व्युत्क्रांतानां त्रयाणामेकं साधर्म्यमाह अप्रजानां य आश्रमा इति नप्रजायंते पुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा गृहस्थव्यतिरिक्ताः तेषां येआश्रमाआश्रमधर्मत्वेन तेन प्रजायन्ते नतुवन्ध्याः अर्थात्सुखत्रयस्यभोक्तारअनित्यसुखभोक्तारमाह अंतस्त्रिलोक्यास्त्वपर इति त्रिलोक्यांतःपरोहीनःसगृहस्थःगृह एव मेधा बुद्धिर्यस्येति बाह्यो दोषः अबृहद्व्रत इत्यंतरः बृहस्थूलं ऊर्द्ध्वरेतो रूपं व्रतं यस्य नास्ति स तथोक्तः ॥ १९ ॥

एवं वर्णचतुष्टयस्य स्वरूपं फलं चोक्त्वा तेषां वैलक्षण्येहेतुमाह सृतीविचक्रमे विष्वङिति नहिस्वभावत एव तेतथा जाताः किंतु भगवानेव मार्गद्वयेन गच्छति तदनुरोधेनतेपि लोका स्तमनुगच्छंति तदाह सृतीमार्गौविचक्रमे विशेषेणाक्रांतवान् विष्वङ् परितः एकस्मिन्नपिमार्गेएकोप्यंशः अनाक्रांतोनास्तीत्यर्थः तत्रभेदकमाह शासनानशने उभे इति एकः साशनमार्गः अशनेन सहितं साशनं कर्मफलभोगसहितं एकस्त्वनशनमार्गः कर्मफलभोगरहितः ते उभे नत्वन्ययोरत्र निरूपणं ननुभगवान् किमितिमार्गद्वयेन गच्छति तत्राह यदविद्या च विद्याचे ति भगवतो गमने शक्तिद्वयं अविद्याविद्याच तत्राविद्यासाशनमार्ग एवचलति विद्यात्वनशनमार्गे भगवांस्तु उभयाश्रितस्तदनुरोधेनउभयत्र चलति अन्यथा भगवच्छक्तित्वं तयोर्नस्यात् चकारात्तत्कार्यं सामग्री च न मार्गांतरेगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

एतत् सदृष्टान्तमाह । असौ प्राणः प्राणवायुः स्वधिष्ण्यं देहान्तः प्रतपन् श्वासेन प्रतापयुक्तं कुर्वन् बहिश्च प्रतपति प्रभवति एवं विराजम् अन्तर्यामित्वेन स्थित्या प्रतपन् प्रतापवन्तं ज्ञानक्रियादिशक्तिमन्तं कुर्व्वन् अन्तर्बहिश्च प्रतपति प्रभवति ॥ १७ ॥

स परमेश्वरः अमृतस्य ईशः प्रभुर्भोक्ता भोजयिता दाता चेत्यर्थः स्वर्गीयसुधाव्यावृत्त्यर्थमाह अभयस्य संसारभयराहितस्य । अमृतस्येशत्वे हेतुः मर्त्यं मरणधर्म्मकम् अन्नं वैषयिकं सुखं यत् यस्मात् अत्यागात् अतिक्रान्तवान् । न ह्यमृतभोजिने चणक चर्व्वणं रोचते इति भावः । यदि च कौतुकवशात् कदाचित्तांश्चर्व्वयति तत् अनासक्त्यैव । एवमेवान्तर्यामिणोऽपि अहं हि सर्व्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इत्यादिदृष्टः क्वचिद्भोक्तृत्वव्यपदेशोऽपि तदन्नातिक्रम एव द्रष्टव्यः । एकस्तपोः स्वादति पिप्पलान्नमन्योऽनिरन्नोऽपि बलेन भूयानिति श्रुतौ निरन्नत्वं नाम अन्नासक्तिराहित्यंव्याख्यातम् । एवञ्च उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहतीत्यस्यार्थो विवृतः । अमृतत्वस्येति स्वार्थो त्वश्छान्दसः । सुपां सुपो भवन्ति इत्यन्नमित्यर्थे अन्नेनेति पदम् । अतिराहति अत्यक्रामत् । ततोहेताः पुरुषस्य परमेश्वरस्य एष महिमा दुरत्यय अपारः । एवञ्च एतावानस्य महिमातोज्यायांश्च पूरुष इत्यस्यार्थो विवृतः ॥ १८ ॥

अथ तस्य मायिकीरमायिकीश्च विभूतीर्विभज्य दर्शयति द्वाभ्याम् । स्थितिः सर्व्वलोकपालनं पादाम्बुजारविन्दाद्यस्य स स्थितिपात् तस्य पुंसः पादेषु अंशभूतेषु मायिकामायिकदेशेषु सर्व्वभूतानि बद्धमुक्तजीवान् विदुः । तत्र च त्रिमूर्द्धः त्रिगुणमयस्थानां मूर्द्धाइव उपरिस्थानेषु परमव्योमस्वित्यर्थः । अमृतं मरणाभावः क्षेमंरोगाद्यभावः । अभयं परस्परहेतुकस्य भगवदपराधहेतुकस्य च भयस्याभावः । कालहेतुकभयस्यामृतशब्देनैव वारणं क्षेयम् । अधायि स्थापितम् तेन त्रिगुणमयस्थानेषु तद्विपरीतंमृतम् अक्षेमं भयञ्च निहितमिति त्रिगुणप्रपञ्चस्यानित्यत्वं त्रिगुणातीतस्य परव्योम्नोनित्यत्वं बोधितम् । वक्ष्यते चाग्रेतद्धामवर्णने—न च कालविक्रमः न यत्र मायेत्यादि । एवञ्च पादोऽस्य विश्वाभूतानीति सामानाधिकरण्यम् अधिष्ठानाधिष्ठेयाभेदविवक्षया पाद इत्येकवचनं सामान्याभिप्रायेण दिवि सर्व्वोर्द्ध्वप्रदेशे अमृतम् अस्यत्रिपात् त्रिपाद्विभूतिस्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥

पादेषु सर्व्वभूतानीत्यस्यार्थं विशिष्य विवृणोति । बहिस्त्रिमूर्द्धशब्दोक्तात् प्रकृत्यावरणात् परत्र त्रयः पादाः परव्योमशब्देनाभिधीयमाना आसन् । चकारात् कचित् क्वचित् प्रपञ्चमध्यवर्त्तिनोऽपि मथुरायोध्यादिनामानः । ये पादा अप्रजानां प्रकर्षेण न जायन्ते इत्यप्रजाः संसारमुक्ता जीवास्तेषाम् आश्रमाः स्थानानीति आश्रमाणामाश्रमस्थानाञ्च तेषांनित्यत्वं बोधितम् अमृतंक्षेममभयमिति पूर्वोक्तेः त्रिलोक्या

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

त्रिगुणालोकमय्याः प्रकृतेरन्तस्तु अपरश्चतुर्थः पाद इत्यर्थः । यत्र गृहमेधः कर्म्मिजन इत्यर्थः कीदृशः अवृहद्व्रतः भगवद्व्रतरहितो भगवद्भक्त इत्यर्थः तेन स चापि यदि कदाचिद्भक्तः स्यात् तदा तस्यापि त्रिपाद्विभूतिरेव स्थानमिति भावः एवञ्च त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्ये हाभवत् पुनिरिति श्रुत्यर्थो निवृतः । स्मृतिश्च यथा—त्रिपाद्विभूतेर्लोकास्तु असंख्या अरिकीर्त्तिताः । शुद्धसत्त्वमयाः सर्वे ब्रह्मानन्दसुखाह्वयाः । सर्व्वेनित्या निर्विकारा हेयरागादिवर्जिताः । सर्व्वे हिरण्मयाः शुद्धाः कोटिसूर्य्यसमप्रभाः ॥ सर्व्वे वेदमया (देवमाया) दिव्याः कामक्रोधादिवर्जिताः । नारायणपदाम्भोज भक्त्येकरससेविताः ॥ निरन्तरं सामगान परिपूर्णसुखं श्रिताः सर्व्वेपञ्चोपनिषदस्वरूपा वेदवर्च्चसः (देवपर्च्चसः) इत्यादि । तत्र त्रिपाद्विभूति शब्देन प्रपञ्चातीतलोकोऽभिधीयते । पादविभूतिशब्देन तु प्रपञ्चइति । यथोक्तं तत्रैव त्रिपाद्व्याप्तिः परं धाम्निपादोऽस्येहाभवत् पुनः । त्रिपाद्विभूतेर्नित्यं स्यादनित्यं पादमैश्वरम ॥ नित्यं तद्रूपमीशस्य परं धाम्नि स्थितं शुभम् । अच्युतं शाश्वतं दिव्यं सदा यौवनमाश्रितम् नित्यं सम्भोग्यमीश्वर्य्या श्रिया (भूम्या) च संवृतमिति सन्दर्भधृतं पाद्मोत्तरखण्डम्। तत्र त्रिमूर्द्धा महर्लोकस्तस्य मूर्द्धसु जनतपःसत्येषु क्रमेण अमृतं क्षेममभयं निहितं त एतत्त्रयः पादा ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनाम् आश्रमा महर्लोकात् अधस्त्रिलोक्यां गृहस्थो ब्रह्मचर्य्य रहितस्तस्तिष्ठतीति स्वामिचरणाः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

मोक्षप्रदत्वं कर्मफलानपेक्षत्वं च भगवतो दर्शयन् उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहतीत्यस्यार्थमाह सोऽमृतस्येति सःपुमान् न विद्यते भयं यतस्तस्याभयस्यामृतस्य मोक्षस्येशःमोक्षदाने स एव समर्थ इत्यर्थःमुक्तिप्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशय इति स्मृत्यंते राच यत् यस्मात् मर्त्यं जीवानुरूपमनित्यम् अन्नं भोग्यम् कर्मफलम् अत्यगात् अतिक्रांतवान् कर्मफलभोक्तुर्जीवातान्नियंता परमात्मा कर्मफलानपेक्ष इत्यर्थःद्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिसस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति श्रुतेः तेनेदमावृतं विश्वं वितस्तिमधितिष्ठतीत्यनेनोक्तस्यविश्वांतर्बहिरवस्थितस्यसोमृतस्याभयस्येश इत्यादिनोक्तं मोक्षप्रदत्वं कर्मफलान पेक्षत्वं च कुतः स्यादित्याशंक्य तद्व्याख्याय एतावानस्य महिमा ततोज्ययांश्च पुरुष इत्यस्यार्थमाह महिमेति हेब्रह्मन्नारद! बंधविमोचकत्वं, कर्मफलास्पृष्टत्वादि इत्येष पुरुषस्य महिमा ततः तस्माद्धेतोदुरत्ययः अपारः ज्यायानित्यर्थः पुरुष इतिशेषः अस्येतिमंत्रस्य पदस्यपुरुषस्येतिव्याख्या ज्यायानिति पदस्य दुरत्यय इति व्याख्या पुरुष इति विशेष्यपदं तु मंत्रादेवाध्याहृत्य योज्यम् ॥ १७ ॥

ज्यायस्त्वमेव दर्शयन् पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्यस्यार्थमाह पादेष्विति तिष्ठंत्यत्रेतिस्थितयोभूरादयोलोकाः तेपादाइव पादा अंशाः यस्य स स्थितिपात् तस्य स्थितिपदः भूरादिलोकपदः पुंसः पादेषु भूरादिलोकेषु सर्वभूतानिविदुः मंत्रे तु पादइति जातावेकवचनम् पादोऽस्यविश्वाभूतानीति सामानाधिकरण्यं च भगवत्पादाभिन्नतयामंत्रेणोक्तेषु भूतेषु स्पर्द्धा रूपादिकं न कर्तव्यमित्यभिप्रायेण बोध्यम् आश्रमधर्माः द्विविधाःपुनरावृतिलोकप्रापकाः परमपदप्रापकाश्च ते च श्रीपराशरेणप्राजापत्यं ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतमित्यंतेन पुनरावृतिलोकप्रापकाः एकांतिनःसदाब्रह्मध्यायिनो योगिनां हि यतेषां तत्परमं स्थानं यद्वैपश्यंति सूरय इत्यनेन परमपदप्रापकाश्च प्रदर्शिताः ततः पुनरावृतिलोकप्रापकानामाश्रमधर्माणांफलं दर्शयन् त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यार्थंदर्शयति अस्य पुरुषसूक्तोदितस्यपुरुषस्य संबंधित्रिपादत्रिविधंऽमृतं स्वर्गसुखापेक्षयानित्यं सुखं दिवि जनादित्रिकेऽस्तीतिश्रुत्यर्थः एतदेवाह त्रयाणां भूरादीनां मूर्द्धामहर्लोकस्तन्मूर्द्धानो जनादयो लोकाः तेष्वेकैकक्रमेणामृतं क्षेममभयमधायिनिहितम् तथाहि जनलोके अमृतं नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्वाध्यंसुखम् त्रिलो- क्यपेक्षया स्थिरत्वाच्चिरजीविभोग्यम् श्रीकुमारास्तुतत्र मुमुक्षुजनानुग्रहाय स्थिताः यथा श्वेतद्वीपेऽनिरुद्धः नतुकर्मफलभोगायेत्यन्यत्र विस्तरः तपोलोके क्षेमं निहितं त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या संकर्षणाग्निना यांत्यूष्णामहर्लोकाज्जनं भृग्वादयोऽर्दिताइति वक्ष्यमाणरीत्या भृग्वादिगमनेन जनलोके अक्षेमदर्शनमस्ति तपोलोके तस्याप्यभावात् सत्येऽभयं त्रयोदशलोकसुखाभिमानिकृतपराभवाभावः तपोलोके तु अभयं न सत्यस्थभूतकृतभयसंभवात् सत्यस्थानामपिपुनरावृतिः आब्रह्मभुवनाल्लोका पुनरावृतिनोर्ज्जुनेति भगवतोक्तो ब्रह्मा च तत्र लोकहितार्थैवास्ते तस्यभगवत्पुत्रत्वेन पातानर्हत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ १८ ॥

एतदेव त्रैविध्यमुपपादयन् त्रिपादूर्द्ध्वउदैत्पुरुष इत्यस्यार्थमाह त्रयोजनतपःसत्याख्याःपादा इव पाद अंशाःयस्य स त्रिपात्पुरुषः नैष्ठिकवानप्रस्थसंन्यासिधर्मफलदः स उर्द्ध्वलोकत्रये तेन पादत्रयाख्येनांशेनोदैतुपरिस्थितः इति श्रुत्यर्थः एतदवाह न प्रजायंतेपुत्रादिरूपेणेत्यप्रजा उर्द्ध्वरेतसः नैष्ठिकवानप्रस्थसंन्यासिनः तेषां ये आश्रमा वासस्थानानि स्वाश्रमधर्मफलभोगभूमयः ते त्रिलोक्या बाहिः आसन् चतुर्थं पादं गृहस्थाश्रमधर्मफलभोगायतनभूतं दर्शयन् पादोऽस्येहाभवत्पुनइत्यस्यार्थमाह अंत इति अस्य पुरुषस्य इह भूरादिरूप पादः अंशः अभवदिति श्रुत्यर्थः अपरः अप्रजेभ्यः अन्य सप्रजः कथंभूतः अवृहद्व्रतः ब्रह्मचर्यव्रतरहितः गृहमेधः गृहे एव मेधो यज्ञो यस्य सः त्रिलोक्याः चतुर्थपादभूतायाः अंतर्मध्ये एव गृहस्थस्त्रिलोक्यामेव स्वाश्रमधर्मफलं अल्पकालस्थायि स्वर्ग्यं सुखं प्राप्नोतीत्यर्थः वर्णधर्मानामप्येषैव गतिरिति बोध्यम ॥ १९ ॥

एवं द्वितीयस्कंधस्य प्रथमाध्यायमारभ्य अवृहद्व्रतइत्यंते ग्रन्थे उपादेयत्वेन मुमुक्षवऽधिकारः तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्य इत्यादिना विस्तरतः प्रतिपादितः हेयत्वेन बुभुक्षवऽधिकारश्चश्रोतव्यादीनि राजेंद्र नृणांसंति सहस्रशः इत्यादिना विस्तरतः प्रतिपादितः सृतीचोभयाधिकारिविषये एते सृती ते नृप।वेदगीते इत्यनेनोपपादिते फले श्चोभयाधिकारियोग्ये तेनात्मनाऽत्मानमुपैति शांत मानंदमयोऽवसाने न पादेषु सर्वभूतानामित्यश्लोकद्वयेन च वर्णिते तत्रामलप्राप्तिरूपमर्चिरादिमार्गेण गतस्य मुमुक्षोः भूरादिसत्यांतलोकेषु स्वर्ग्यामृतक्षेमाभयाख्यानि फलानि धूममार्गेण गतानां बुभुक्षूणामिति विवेकः सचाधिकारभेदः एकस्यैवावस्थाभेदेनज्ञेयः तथा च श्रुतिः तंविकर्मणीसमन्वारभेते इति सं पुरुषं विद्याकर्मणी भुक्तिमुक्तिसाधने अवस्थाभेदेनसम्यक् अन्वारभेते संगते भवतः जातायांमुमुक्षायां विद्यासंगता भवति बुभुक्षायां तुजातायां कर्मसंगतं भवतीति श्रुत्यर्थः एतदेव दर्शयन् ततोविष्वङ्गित्यस्यार्थमाह सृतीति विविधं

सृती विचक्रमे विष्वङ् साशनानशने उभे ।
यदविद्या च विद्या पुरुषस्तूभयाश्रयः ॥ २१ ॥
यस्मादण्डं विराड्जज्ञे भूतेन्द्रियगुणात्मकः ।
तद्द्रव्यमत्यगाद् विश्वं गोभिः सूर्य्य इवातपन् ॥ २२ ॥
यदास्यनाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।
नाविदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवादृते ॥ २३ ॥
तेषु यज्ञस्य पशवः सवनस्पतयः कुशाः ।
इदं च देवयजनं कालश्चोरुगुणान्वितः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सुष्ठु अञ्चतीति विष्वक् क्षेत्रज्ञः सृती धूमाद्यर्चिरादिमार्गौ कथं भूते सृती साशनाऽनशने भोगमोक्षप्राप्तिसाधनभूते विचक्रमे चलति स्म मार्गद्वयप्राप्तौ साधनद्वयामाह यदविद्या च विद्या चेति यत्तयोः सृत्योः क्रमेण अविद्याकर्मलक्षणा अविद्याकर्मसंज्ञाम्येति वाक्यात् विद्या संवेदनोपासनाद्यपरपर्यायरूपा च क्रमेण साधन इत्यर्थः अधिकारिस्तु अवस्थाभेदेन एक एव इत्याह पुरुषस्तू भयाश्रय इति ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अनित्य भोग्य कर्मफलादि जिससे पृथक् है एसा जो अभय मोक्षका अधिष्ठाता परमात्मा है हे नारद ! उस पुरुष का यह महिमा अपार है ॥ १८ ॥

भूरादिलोक हैं पादांशरूप जिसके एसाजो पुरुष है उसके भूरादि लोकोंमें सर्वभूत अर्थात् प्राणी जानने और भूरादि लोकोंके ऊपर जो महर्लोकहै और उसके ऊपर जो जन, तप, सत्य, लोकहैं उनमें क्रमसे अमृत, क्षेम, और अभय स्थितकियेगये हैं ॥ १९ ॥

अप्रज, सन्तान रहित जो ऊर्द्धरेता ब्रह्मचारी और नैष्ठिक ओ वानप्रस्थ और सन्यासीहैं इनके जो त्रिपादरूप आश्रम अर्थात् कर्म्म फल भोग भूमिहैं वे त्रिलोकीसे बाहिरजन लोकादि हैं और दूसरा ब्रह्मचर्य्य व्रत रहित जो चतुर्थ पादरूप गृहस्थाश्रम है उसकी जो कर्म्म फल भोग भूमिहै वह त्रिलोकी के भीतरही है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपका ।

अयञ्चाधिकारभेद एकस्यैवावस्थाभेदेन न त्वत्यन्तभिन्नविषय इति दर्शयन् ततो विष्वङ्इत्यस्यार्थमाह सृती इति । विविधं सुष्ठु अञ्चति गच्छतीति विष्वङ् पुरुषः क्षेत्रज्ञः सृती मार्गौ दक्षिणोत्तरौ विचक्रमे चलतिस्म । कथम्भूते सृती साशनानशने भोगापवर्गं प्राप्ति साधनभूते । अत्र हेतुत्वेन पुनर्विशेषणम् यत् यतः अविद्या कर्म्मरूपा एका, विद्याच तत्साधनोपासनारूपाअन्या ॥ २१ ॥

तदेवं विराडन्तर्वर्त्तिनां फलवैचित्र्यमुक्त्वा तत्कारणेश्वरस्य तद्विलक्षणत्वं दर्शयितुं तस्माद्विराड्जायतेत्यस्यार्थमाह । यस्मादण्डं अज्ञे तत्र च भूतेन्द्रियगुणात्मको विराट् च जज्ञे । स ईश्वरः तत् विश्वं विराड्देहं द्रव्यम् अण्डञ्च अतिक्रान्तवान् । सूर्य्य इवेति पूर्वोक्त एव दृष्टान्तः ॥ २२ ॥

नन्वेवं पुरुष एव चेत् सर्वं तर्हि यज्ञस्य तत्साधनानाञ्च अपृथग्भावात् यज्ञैः पुरुषाराधनं न सिध्येदित्याशङ्क्य तत्परिहाराय यत् पुरुषेण हविषेत्यादिमन्त्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेत्यादिना । अस्येति विराड्देहान्तर्यामिणः, तस्यैव प्रकृतत्वात् । नाभौ भवं नाभ्यं तस्मात् यज्ञस्य सम्भारान् साधनानि नापश्यम् ॥ २३ ॥

तदा तेषु सम्भारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेतैःसम्भाराःसम्भृतामया इति चतुर्थेनान्वयः । वनस्पतयोयूपाः । देवयजनं यज्ञभूमिः । इदञ्चेति वचनात् यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टःकथयतीति गम्यते । बहुगुणान्वितो वसन्तादिकालः ॥ २४ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

ततोविष्वङ् इत्यस्येति । ततोविष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि (४) इत्यर्द्धर्चस्य । सायणभाष्यंयथा—ततोमायाआमायाशानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधःसन्व्यक्रामत् व्याप्तवान् किं कृत्वा । साशनानशने अभि अभिलक्ष्य । शासनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनंतद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथास्यात् तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वाव्याप्तवानित्यर्थः (४) ॥ २१ ॥

तस्माद्विराड्जायतेत्यस्येति । तस्माद्विराड्जायत विराजो अधिपुरुषः । सजातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथोपुरः (५) ॥ इत्यस्ये-त्यर्थः सायणभाष्यं यथा—विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते तस्मादिति । तस्मादादिपुरुषात् विराड् ब्रह्माण्डदेहःजाक्त उत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेवदेहमधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तद्देहाभिमानी कश्च न पुमान् अजायत । सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यःपरमात्मा । स एव स्वकीययामायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्माजीवोऽभवत् एतच्चाथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति । स ना एव भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपन्याख्यटिप्पणी ।

कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढोमूढ इव व्यहरन्नास्ते माययैवेति।सजातो विराट्पुरुषःअत्यरिच्यत अतिरिक्तोऽभूत् देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चात् देवादिजीव भावात् ऊर्द्धं भूमिं ससर्जेति शेषः।अथाभूमःसृष्टेरनन्तरंतेषां जीवानांपुरःसमसृजत्।पूर्य्यन्तेसप्तभिर्धातुभिरितिपुरःशरीराणि (५) सूर्य इवेति। स्वस्मात् प्रकाशमानं मण्डलं विश्वञ्च। मण्डलमध्यवर्त्ती सूर्यःकिरणैःसर्व्वतःप्रकाशयन् तदुभयम् अत्येति यथेत्यर्थः।२२

यत् पुरुषेण हविषेत्यादिमन्त्रेति। यत् पुरुषेण हविषादेवा यज्ञमतन्वत। वसन्तो स्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः (६) ॥ तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्चये (७) तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम्। पशून् तांश्च क्रे वायव्यान् आरण्यान् ग्राम्याश्च ये (८) ॥ तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचःसामानिजज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत (९) तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः। गावोह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः (१०) ॥ इत्यादयोहि मन्त्राः। एषां सायणभाष्यं यथा—यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेणैव शरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टि सिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासम्भवात् पुरुषस्व रूपमेव मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञम् अतन्वत्अन्वतिष्ठन्।तदानीमस्ययज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्त्तुरेवाज्य मासीदभूत्। तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। एव ग्रीष्म इध्मआसीत्। तमेव इध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरत् हविरासीत्। तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्तइत्यर्थः। एव पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः। अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम् (६)। यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः। कीदृशमित्यत्राह। अग्रतःसर्व्वसृष्टेः पूर्व्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम्। एतच्च प्रागेवोक्तम्—तस्माद्विराडजायतविराजो अधि पूरुष इति तेन पुरुष रूपेण पशुना देवाअयजन्त मानसं याग निष्पादितवन्त इत्यर्थः। के ते देवाइत्यत्राह साध्याः सृष्टि साधनयोग्याः प्रजापति प्रभृतयः तदनुकूला ऋषयो मन्त्र द्रष्टारश्चये सन्ति ते सर्व्वेऽपि अयजन्तेत्यर्थः (७)। सर्वहुतःसर्व्वात्मकः पुरुषो यस्मिन् यज्ञे हूयते सोऽयं सर्व्वहुत् तादृशात् तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं सम्पादितम्। दधि च आज्यञ्च इत्येवमादि भोग्यजातं सम्पादितमित्यर्थः। तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् तान् लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। आरण्या हरिणादयः। तथा ये च ग्राम्यागवाश्वादयस्तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवतात्वं यजुर्ब्राह्मणे समाम्नायते। वायवस्थ स्थाह। वायुर्वा अन्तरिक्ष स्याध्यक्षो। अन्तरिक्षदेवत्याः खलुवैपशवः। वायव एवैनान् परिददातीति (८)। सर्व्वहुतस्तस्मात् पूर्व्वोक्तात् यज्ञात् ऋचः सामानि जज्ञिरे उत्पन्नाः। तस्मात् यज्ञात् छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे। तस्मात् यज्ञात् यजुरजायत '९'। तस्मात् पूर्वोक्तात् यज्ञात् अश्वा अजायन्त उत्पन्नाः। ये के चाश्वव्यतिरिक्तागर्दभा अश्वतराश्चउभयादतः ऊर्द्ध्वाधोभागयोर्दतयुक्ताः सन्तितेऽप्यजायंत। तथा तस्मात् यज्ञात् गावश्च जज्ञिरे किञ्च तस्मात् यज्ञात् अजा अवयश्चजाताः। '१०' ॥ २३ ॥

देवयजनमिति।देवाइज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजनं यज्ञभूमिः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

एवं बुभुक्षुमुमुक्ष्वधिकारिभेदेन तद्द्वन्व्यमार्गद्वयं तदुपाय चोक्त्वाऽथ भगवतः स्वविभूति भूत प्रपंचाद्वैलक्षण्यं भगवत् प्रपंचाकारेणापरिणामनद्गतदोषासंस्पर्शित्वं च प्रतिपादकतस्माद्विराडजायतेत्यादिवाक्यं व्याचष्ट यस्मादिति विराट्अण्डकारणभूतोविराट्पुरुषोऽनिरुद्धः अंडादिति ल्यप्लोपे पंचमी यस्मात्स्वशरीरभूतात्प्रधानाद्यदंडं सृष्ट्वा स्वयमपि भूतेंद्रियगुणात्मकः देवादिव्यष्टिप्रपंच रूपांजज्ञेतत्प्रधानं तदंडरूपं चसर्वं द्रव्यमत्यगान्नतत्रपरिच्छिन्नः बहिरपिव्याप्तवानित्यर्थः तत्र दृष्टांतः आश्रयाद्घटपटादिपदार्थजाताद्गोभिः किरणैरादित्यइवत्यगात् वेदांतेषु सत्कार्यवादस्याभिहितत्वात्कारणभूतो विराडेवव्याष्टरूपेण जज्ञे सूक्ष्मचिदचिच्छरीरको भगवानेव स्थूलचिदचिच्छरीरको जातः जातश्चस्वयं शरीरभूतचेतनाचेतनगतदोषैरस्पृष्टः स्वकार्यभूतकृत्स्नप्रपंचमंतर्बहिश्च व्याप्य स्थित इत्यर्थः नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मप्रकृतिपुरुषशरीरकस्यपरमपुरुषस्यजगदुपादानत्वात्दुपादानत्वस्यावस्थाश्रयत्वरूपत्वात्प्रकृतिपुरुषेश्वराणांत्रयाणामप्यवस्थाश्रयत्वमस्त्येवतत्राचेतनस्यावस्थाश्रयत्वंस्वरूपान्यथाभावरूपचेतनस्यतुस्वभावान्यथाभावरूपंईश्वरस्यतुकार्यावस्थचेतनाचेतननियंतृत्वरूपंनहिकारणावस्थचेतनाचेतननियमनात्कार्यावस्थ चेतनाचेतननिय मनमभिन्नमिति वक्तुं शक्यं किंचेश्वरस्य सद्द्वारकावस्थाश्रयत्वमस्त्येव एवमसांकर्येणावस्थानांप्रतिनियतत्वाच्छुक्लनीलादितंत्वारब्धेपटेशौक्ल्यादिस्तत्तत्प्रदेशगतत्ववच्चेतनाचेतनगता धर्मा अज्ञत्वपरिणामित्वादयस्तत्रैवावतिष्ठंते नपरमात्मानंस्पृशंति परमात्मा तु स्वयंनिरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः स्वशरीरभूतचेतनाचेतनगतस्वपर्यंतनामरूपनिर्वाहिकः कारणावस्थकार्यावस्थचेतनाचेतनशरीरकत्वेन तद्वाचिभिःशब्दैरभिधीयमानः सर्ववस्तुसमानाधिकृतोऽवतिष्ठत इत्ययंमत्रसंग्रहः श्रुत्यर्थस्तु तस्मात्परमप्रस्तुतकारणपुरुषाद्विराडनिरुद्धोजज्ञेऽवतीर्णः विराजोऽनिरुद्धाद्विराजो ब्रह्मांडशरीरकः पुरुषो जज्ञे जातश्च स वैराजः भूमिं विश्वं पश्चादुपरिष्टादधः अंतश्चाऽत्यतिरिच्यते तद्विलक्षणोव्याप्तवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्वेवं पुरुष एव चेत्सर्वं तर्हियज्ञस्य तत्साधनानां चापृथग्भावाद्यज्ञैः पुरुषाराधननसिद्धेरित्याशंक्य तत्परिहारायपुरुषेत्यादिमंत्रार्थं संगृह्यदर्शयति यदेति महात्मनःअस्य विराडाख्यानिरुद्धस्य नाभीभवःनाभ्यं तपोभूतान्नालिनात्कमलादहंचतुर्मुखःयदा आसमभूवं तदापुरुषावयवाद्विनायज्ञसंभारानन्यानि यज्ञसाधनानि नाविदंनापश्यम् ॥ २२ ॥

तेषु पुरुषावयवेषु यज्ञस्य साधनान्यासन्निति शेषःतान्याह पशव इति वनस्पतयोयूपादयोःदेवयजनं देवा इज्यंतेऽस्मिन्निति देवयजनं यागभूमिःइदेवेति वचनाद्यज्ञार्हस्थाने उपविष्टःकथयतीति गम्यते वहुगुणान्वितःकालोवसंतादिः ॥ २३ ॥

वस्तूनि पुरोडाशादीनि तदर्थाओषधयः व्रीह्यादयः स्नेह आज्यादिः रसः सोमादि रसः लोहः सुवर्णादिःमृदः कपालादीनि चातुर्होत्रंचतुर्होतृशब्दवाच्यैर्मंत्रैः प्रकाश्यंकर्महेसत्तमसतांश्रेष्ठ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

एतस्माद्गुणयोगात्परमेष्ठिनामचास्याभूदितिभावेनाह तदद्रव्योमति यदाब्रह्मांडा च्छर्वपूर्वादिविश्वमुत्पन्नंतद्रव्यंगोभिर्भक्तिज्ञानादिगुणलक्षणादिभिरत्यगादुद्रिक्तोऽभूत् कथमिवयथासूर्योदिगंतविश्रांतैर्रश्मिभिरंतरिक्षाद्याश्रयमत्योर्ततथेत्यन्वयः तदुक्त यदोभयात्मकोजज्ञेब्रह्मा लोकपितामहइत्यादि प्रथमरूपस्यविरिंचस्यापिसएषपुरुषइत्युक्तस्यवैराजपुरुषाभिधस्यहरेर्मुख्याधिष्ठानत्वाद्यस्यंद्दावयवैरित्याद्युक्तलक्षणंचतुर्मुखेसंभवति तत्परिहारायाह यदेतियदास्यनाभ्यान्नाभिप्रदेशाज्जाताञ्नलिनादहमासद्वितीयरूपणोत्पन्नोऽभवं महात्मन इत्यनेनतन्माहात्म्यात्स्वमाहात्म्यस्यात्यंतावाचीनत्वंसूचयति ॥ २२ ॥

तदाभक्त्यातंयियक्षुरहंपुरुषावयवानृतेअंडस्यपुरुषप्रतिमात्वात् लोकादियागसंभाराणामुक्तप्रकारेणतदवयवोत्पन्नत्वात्तदयवव्यापृतत्वात्तदाश्रितत्वाच्चपुरुषावयवान्विहायलोकादियज्ञसंभारान्नाविदन्नलब्धवानित्यन्वयः अनेनयज्ञकर्मणाभगवद्विषयेणशुद्धांतःकरणस्यपुंसःसमुद्रिक्तभक्तिज्ञानादिभिस्तत्प्रसादातिशयोभवतीत्युक्तंभवति पुनर्ब्रह्मणाकिमकारीत्याशंक्यतदर्थत्वेनतत्सृष्टत्वेनतत्सन्निधानाविशिष्टैस्तैस्तैर्हरियजनाद्धरिप्रीतिर्भवतीतिविमृश्ययज्ञसंभरणप्रकारमाह तेष्विति तेषुपुरुषावयवेषुतदाश्रितयज्ञसंभारामयासंभृतःसाधितइत्यन्वयःयज्ञाअग्निष्टोमादयः पशवोऽजादयः वनस्पतयोऽश्वत्थादयःयैररण्यादिनिर्माणंक्रियते ॥ २३ ॥

देवयजनंयागभूमिः कालोवसंतादिः तस्यगुणाधर्माद्याः वसूनिकांचनादीनि ओषधयोव्रीह्यादयः स्नेहा आज्यादयः रसाः क्षीरगुडा लोहा अयः प्रभृतयः मृदोवल्मीकमृदिष्टकादयः जलंगंगादिगतम् ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अतएवोभयथापि पुरुषश्चतुष्पादित्याह सृती इति । विश्वङ् सर्व्वव्यापी, पुरुषः पुरुषोत्तमः, एते सृती ते प्रपञ्चाप्रपञ्चलक्षणे जीवस्य गती, विचक्रमे आक्रम्य स्थितः । कथम्भूते साशनानशने कर्म्मादिफलभोगतदतिक्रमयुक्ते । तस्यैव तत्तदाक्रमेण हेतुः । यत् ययोः जीवस्य सृत्योः अविद्या मायैकत्र, विद्या चिच्छक्तिरन्यत्राश्रय इत्यर्थः पुरुषोत्तमस्तु तयोर्द्वयोरप्याश्रयः । वक्ष्यते च—यस्मादण्डं विराड्जज्ञे इत्यादिना । तस्मात् सर्व्वैश्वर्य्येणैकदेशैश्वर्य्येण च चतुष्पात्त्वमितिभावः ॥ २१ ॥

यस्मादिति । यस्मात् पूर्व्वोक्तात् पुरुषोत्तमात् ॥ २२ ॥

अस्य गर्भोदकशायिरूपस्य सतः । पुरुषावयवादृते इति तदानीं पश्वाद्यनुत्पत्तेः ॥ २३ ॥ २४ ॥

चत्वारो होत्रा उपलक्षिता उद्गातृब्रह्मऋत्विजश्चतुर्होतारस्तेषां कर्म्म चातुर्होत्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंमार्गभेदेन भोक्तृभेदात्फलभेदं निरूप्य तस्मात्पुरुषादयं विराट् पुरुषो भिन्न इति वक्तुं तत उत्पन्नत्वमाह तस्मादिति तस्मात्परमपुरुषान्नारायणादंडं ब्रह्मांडं जातं तस्मादधिदैवादिदमध्यात्मिकमंडं जातमित्यर्थः तस्मादंडाद्विराड् जज्ञे सचभूतेंद्रियगुणात्मकः भूतानि आधिभूतं द्रव्यं इंद्रियाण्यध्यात्मं गुणाअधिदैवमिति अथवा महाभूतानि इंद्रियाणि शब्दादयश्च विषयाः शरीरादयै विषयभोगकर्त्तेत्यर्थः सोऽपि पितृवदाक्रमणं कृतवा नित्याह तत्द्रव्यमत्यगादिति तद्विश्वात्मकं द्रव्यं ब्रह्मांडरूपं स्वशरीरं अत्यगात् अतिक्रम्य दशांगुलवृद्ध्या स्थित इत्यर्थः नकेवलमपरिच्छेदसाम्यं किंतुस्वप्रकाशकमपीत्याह गोभिः सूर्यइवातपन्निति गोभिःस्वकिरणैः यथा सूर्यः स्वधिष्ण्यमपि तपति वहिरपि तद्वत् अयमपि स्वशरीरं वहिरपि प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं द्विविधं विश्वं प्रतिपाद्य नियम्य नियामकभावार्थपुरुषद्वयं च प्रतिपाद्य असृत्तानांस्वमागममुक्त्वा यज्ञ रूपस्या पि भगवतः सर्वपदार्थसंबंधश्रवणात्तत्साधनभूतानां पदार्थानां भगवद्भिन्नत्वे पूर्वोक्तसर्वत्वं विरुध्येतेत्याशंक्य तदीयपदार्थानामपि भगवानेव तत्त्वमित्याह यदास्यनाभ्यान्नलिनादिति यदैतन्ननिरूप्यते तदाजैमिनिसिद्धांतन्यायेन पदार्थलक्षणौ पूर्वोक्तभगवत्स्वरूपवाचकानां वाक्यानां अर्थवादत्वं स्यात् अतोमहताकष्टेन निरूपितमप्यनिरूपितं भवेत् तस्माद्यज्ञोपयोगिपदार्थानां भगवदवयवत्वं निरूपयति तत्रब्रह्मा स्वयमाह यदाअहमस्य नाभ्याः यन्नलिनंकमलं तस्मादहमासं तदामयाविचारितमयमाराधनीय इति यतोऽयं महान् महानात्मा स्वरूपमंतःकरणं वा यस्य अयं स्वाराधितो महत्फलं दास्यतीति तदाकेनाराधनीय इति जिज्ञासायां यद्योगजधर्मेण यज्ञमपश्यन् स कथं कर्त्तव्यमित्याकांक्षायां वेदपर्यालोचनेन संभारैःपशु पुरोडाशादिभिःकर्त्तव्य इतिज्ञातं तत्रकते पशुपुरोडाशादय इतिजिज्ञासायां यद्योगजधर्मेण ज्ञातवान् तदाह नाविदंयत्संभारानिति पुरुषावयवव्यतिरेकेण अहं यज्ञस्य संभारान्नाविदं नज्ञातवानस्मि तदा स एव पुरुषो यज्ञरूपेण प्रादुर्भूत इत्यर्थः अनेनसाधनरूपः सइत्युक्तं भवति ॥ २२ ॥

तत्र के के संभारा स्तेष्ववयवेषु दृष्टा इत्याकांक्षायामाह तेष्विति तेष्ववयवेषु यज्ञस्य संबंधिनः पशवः अजादयःसवनस्पतयः वनस्पतिसहिताःयूपसहिता सवनस्पतयः कुशा इति वा संबंधः तदा वनस्पतयः अश्वत्थादयः कुशा बर्हीरूपाः इदं च देवयजनं देवा इज्यंते अस्मिन्निति यज्ञभूमिर्देवयजनं इदमित्यंगुल्याप्रदर्शितं अनेनयज्ञभूमौस्थित्वाभागवतं कथयतीति ज्ञापितं चकाराद्देवयजनांतरमपि कालः वसंतादिः चकराद्योगविशेषोनैमित्तिकः उरुगुणान्वित इति यदि तस्मिन् काले सूर्यो नाविःस्यात् पुरस्ताच्चंद्रमा अभ्युदियात् सस्यसंपत्ति र्भवेत् अन्येऽपि गुणाः कालस्य वहवो वेदे उक्ताः स उरुगुणान्वितः ॥ २३ ॥

कालः वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयः व्रीहियवादयः स्नेहाः घृतादयःरसाःदधिमध्वादयः लोहा स्वधित्यादयः मृदः महावीराद्यर्था जलं वसतीवरीप्रभृतयःऋचोयजूंषि सामानि वेदत्रयमंत्राः चातुर्होत्रं होत्रादिचतुर्गुणसाध्यंकर्म चतुर्होतृनिदानकं वा अत्रसत्तमेतिसंबोधनं ऽकार्यविश्वासाय॥२४॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

उक्तलक्षणे एकपादत्रिपाद्विभूती जीव एव प्राप्नोतीत्याह । विष्वं (विश्वम्) अञ्च तीति विष्वङ् (विश्वङ्) जीवः सृती एकपाद् त्रिपाद्विभूत्योः पन्थानौ विचक्रमे चलति लडर्थे लिट् । सृती कीदृश्यौ साशनानशने भोगापवर्गप्राप्तिसाधनभूते । तत्र योग्यतामाह । यत् यस्य जीवस्यैव अविद्या च विद्या च । अविद्यादशायाम् एकपादविभूतिं विद्यादशायां त्रिपादविभूतिं प्राप्नोति, किन्तु विद्याया उपवासे लब्धया एकया भक्त्यैव, भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः । पुरुषः परमेश्वरस्तु उभयस्य अविद्याविद्यात्वेकमायाया आश्रय इति सृतिद्वयं तत्स्वामिकत्वात् तदधीनंभवति भावः । एवञ्च ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभीत्यस्यार्थो विवृतः ॥ २१ ॥

तत्र त्रिपाद्विभूतिरन्तरङ्गायाश्चिच्छक्तेर्विलास इति चिन्मय्यां तस्यामासक्त एव पादविभूतिस्तु वहिरङ्गाया मायाशक्तेर्विलास मायामय्यां तस्यामनासक्तएव परमेश्वरस्तां केवलमुपकरोतीत्याह । यस्मात् पुरुषात् अण्डं विराट् च जज्ञे । कीदृशः भूतेंद्रियगुणात्मकः । स पुरुष ईश्वरः तत् अण्डं द्रव्यं विराट्शरीरञ्च अत्यगात् तत् प्रविशन् प्रकाशयन्नपि तत्रनासक्तत्वात् अतिक्रम्यागात् गत्वा च स्वान्तरङ्ग स्थाने त्रिपाद्विभूतावेव सदास्थित इति भावः । तत्रानुरूपो दृष्टांतः गोभिः किरणैर्विश्वम् आतपन् प्रकाशयन् सूर्य्य इव स्वमण्डले स्थितः ॥ २२ ॥

नन्वेवं पुरुष एव चेत् सर्व्वं तर्हि तदुपासकानां तत्पूजोपचारद्रव्याणाञ्च ततः पृथक्त्वाभावात् तत्प्राप्तिसाधनं तत्परिचरणं नाम कीदृगिति चेत् । सत्यम् । तंविना वस्तुनो वस्त्वन्तराभावात् तस्य परिचरणस्यावश्यकत्वाच्च पार्थिवैर्गन्धपुष्पादिभिः पृथिव्याआराधन मिव तदात्मकैरेव वस्तुभिस्तदाराधनं सिद्धंदत्र तदाज्ञैव प्रमाणमिति प्रदर्शयन् स्वदृष्टान्तयति । यदाऽस्य नाभ्यात् नाभिमध्यात् नलिनात् आसम् अभूवम् ॥ २३ ॥

तेषु सम्भारेषु साध्येषु सत्सु पुरुषावयवैरेते सम्भाराःसम्भृता इति चतुर्थेनान्वयः । वनस्पतयोयूपाः । देवयजनं यज्ञभूमिः । इदञ्चेति वचनात् यज्ञार्हे स्थाने उपविष्टःकथयतीति गम्यते । वहुगुणान्वितःवसन्तादिकालः २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

जीवस्यं विद्याऽविद्याश्रयस्य भोग पवर्गार्हत्वेनोपासकत्वं द्योतितं भगवतःसर्वकारणत्वादिगुणनिधेर्मुक्तिमुक्तिप्रदत्वेनोपास्यत्वं द्योतयन् ततो विराडजायते त्यस्यार्थमाह यस्मात्परमेश्वरात् अंडं ब्रह्मांडं जज्ञे तदेव भूतेंद्रियगुणात्मकःविराट्पुरुषदेहःस परमेश्वरः तद्विश्वं सर्वं द्रव्यमत्यगात् अतिक्रांतवान् तत्र दृष्टांतमाह गोभिःसूर्यःस्वधिष्ण्यं प्रतपन् यथावहिश्चप्रतपतितद्वत् ॥ २० ॥

स एव ममापि जनकः अस्मदादिभिः सेव्य इति दर्शयन् यत्पुरुषेण हविषेत्यादि मंत्रार्थं संगृह्य दर्शयति यदेत्यादिना अस्य महात्मनः विराट्देहाभिमानिनः आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य ममस्वामित्वान्महात्मा पुरुषावतारः प्रस्तुतस्तस्य नाभौ भवंनाभ्यं तस्मान्नलिनात् कमलादहं चतुराननः यदा आसमभवं यदा च पुरुषावयवादृते यज्ञस्य संभारान् साधनानि नाविदम् नापश्यम् ॥ २१ ॥

तदा तेष्वेव पुरुषावयवेषु दृश्यमानेषु सत्सु तैरेव पुरुषावयवैरेते संभाराः संभृता मयेति चतुर्थेनान्वयः वनस्पतयो यूपाद्याः इदमक्षिगे चरम् देवाः इज्यंतेयस्मिन्निति देवयजनंयज्ञस्थलम् कालोयज्ञार्हः वसंतादिः ॥ २२ ॥

भाषाटीका

भोग मोक्ष प्राप्ति साधनभूत जो धूमादि और अर्चिरादि दोनों मार्ग हैं उन दोनों में जीवात्मा चलता है परन्तु मार्गद्वयकी प्राप्ति साधन अविद्या और विद्या है अविद्यासे कर्म्म बन्धनहोताहै और विद्यासे मोक्ष और पुरुषतो अवस्था भेदमें अविद्या और विद्या दोनों का ही आश्रयभूतहै ॥ २१ ॥

जिस परमात्मासे ब्रह्माण्ड और भूतेंद्रिय गुणात्मक विराट् उत्पन्न होता भया वह परमेश्वर तिस विराट् रूप द्रव्यको प्रकाशित करता हुआ जैसे सूर्य्य अपनी किरणों से विश्वको प्रकाशित करताहै ॥ २२ ॥

जिस समय इस महात्माके नाभि कमलसे मैं पैदा होता हुआ तव पुरुषके अवयवों से अतिरिक्त अन्ययज्ञसामिग्री नही देखता हुआ ।२३

पुरुषके उन अवयवों में यज्ञ पशु वनस्पति सहित कुशा, देवयजनस्थान, वसन्तादि समय ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वस्तूनि पात्रादीनि । ओषधयो व्रीह्यादयः स्नेहा घृतादयः । रसाः मधुरादयः, लोहानि सुवर्णादीनि, मृदश्च । चातुर्होत्रं हौत्रादिकं कर्म ॥ २५ ॥

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि ऋगादीना मुक्तत्वात् मन्त्राः स्वाहाकारादयः । देवतानामनुक्रम उद्देशः । कल्पोबौधायनादि कर्म्मपद्धतिग्रन्थः । अनेनाहं यक्ष्ये इत्येवं सङ्कल्पः । तन्त्रम् अनुष्ठानप्रकारः ॥ २६ ॥

गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवताध्यानानि । प्रायश्चित्तं कृतस्यभगवति समर्पणम् ॥ २७ ॥

वस्तून्योषधयः स्नेहो रसलोहमृदो जलम् ।
ऋचो यजूंषि सामानि चातुर्होत्रञ्च सत्तम ॥ २५ ॥
नामधेयानि मन्त्राश्च दक्षिणाश्च व्रतानि च ।
देवताऽनुक्रमः कल्पं सङ्कल्पस्तन्त्रमेव च ॥ २६ ॥
गतयो मतयश्चैव प्रायश्चित्तसमर्पणम् ।
पुरुषावयवैरेतसम्भाराः सम्भृता मया ॥ २७ ॥
इति सम्भृतसम्भारः पुरुषावयवैरहम् ।
तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सम्भृताः सम्पादिताः सम्भारायेन सोऽहम् । तेनैव यज्ञेनैव । अनेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति मन्त्रार्थः सूचितः ॥ २८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपनाख्य टिप्पणी ।

[ऋचो यजूंषि सामानीति वेदत्रयोक्ता मन्त्रा इत्यर्थः ॥ २५ ॥)

देवतानामिति । अग्न्यादीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

विष्णुक्रमाद्या इति विष्णुक्रमः यज्ञावान्तरकर्म्मविशेषः विष्णुप्रदक्षिणं वा । [एते इति । सम्भारा साधनानि मया सम्भृताः सम्पादिता इत्यर्थः] ॥ २७ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति मन्त्रेति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्रपूर्व्वे साध्याः सन्ति देवाः [१६] । इति हि मंत्रः । अस्य सायणभाष्यं—पूर्व्वं प्रपञ्चेनाक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति । देवाः प्रजापति प्राणरूपाः यज्ञं नयथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञंयथोक्त यज्ञस्वरूपस्प्रजापति मयजन्तपूजितवन्तः । तस्मात् पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्म्माणि जगद्रूप विकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि आसन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादक भागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन् विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्व्वेस्साध्याः पुरातना विराडु पास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तंनाकं विराट् प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानंतदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति [१६] ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

नामधेयानि ज्योति ष्टोमादीनि ऋगादीनामुक्तत्वान्मंत्राः स्वाहाकारादयः व्रतंपयोभक्षणादिकं देवतानुक्रमः देवतानामनुक्रमः उद्देशः यद्वादेवतेति पृथक्पदं सा च अनुक्रम अनुपाठः आनुपूर्वी वा कल्पः प्रयोगविधिः संकल्पः कर्त्तव्याध्यवसायः तंत्र क्रियाकलापः ॥ २५ ॥

गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयः देवताध्यानानि श्रद्धाकर्त्तव्यविषयात्वरा प्रायश्चित्तं वैकल्यसमाधानं समर्पणं देवताः प्रतिहविषोऽर्पणं मयापुरुषावयवैः संभारायज्ञसाधनानि संभृताः संपादितानि ॥ २६ ॥

इत्थं संभृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तमेवपुरुषं नियंतारं यज्ञं विष्णुं तेनैव यज्ञेनैवायजं इष्टवानस्मि अनेन यज्ञेन यज्ञमयजन्तेति मंत्रार्थ उक्तः ॥ २७ ॥

तेन देवा अयजंतेत्यस्यार्थं स प्रपंचं दर्शयति तत इतिद्वाभ्यां ते तव भ्रातरः मरीच्यादयो नवप्रजापतयः सुसमाहिताचित्ताः व्यक्तं इन्द्रादिरूपेणा ऽव्यक्तं स्वतः पुरुषं परमपुरुषमयजन्निष्टवंतः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

नियतपादवद्धा ऋचः अनियतच्छंदोवंधोपेतानियजूंषि गानप्रधानानिसामानिचतुर्भिरध्वर्य्वादिभिःक्रियमाणंकर्मचातुर्होत्र नामधेयानीन्द्र इत्यादीन्यग्निहोत्रदर्शादीनिवा मंत्रा द्विविधा बीजात्मका मालात्मकाः विंशद्वर्णादर्वाग्बीजमंत्राः ततोऽधिकामालाख्याःतेच हेत्वनाद्यर्थादिप्रकाशकाः चन्द्रक लावत् विंदुमंडितशिरस्कोवर्णोबीजाख्याः चतुर्थ्यंताइंद्रादिनामविशिष्टा नमःस्वाहाफडंतामालामंत्राः उभयेचजपाधिकान्यूनजपाइति कर्म दक्षयंतीतिदक्षिणाः होत्रादिभ्योद्रव्यदानसंबंधाः व्रतानिब्रह्मचर्यादीनि ॥ २५ ॥

देवतास्तत्तन्मंत्रवाच्याअग्न्यादिकाः अनुक्रमस्तासांतारतम्यंपौर्वापर्यलक्षणमनुपाठोवाकर्मक्रमोवा कल्पः प्रयोगविधिप्रतिपादकोबौधायनादिः संकल्पइदंकरिष्येइतिमनोवाग्भ्यांस्मरणकीर्तनलक्षणः सूत्रंभीमांसासूत्रंचशब्दात्कर्मदैवमीमांसासूत्रेचगृहीते गतयः स्वर्गादिफलानि मतयोज्ञानानि ऋषिमतभेदाभिज्ञानिवा श्रद्धाआस्तिक्यबुद्धिः इदंसत्यमस्मत्प्रयोजनमस्तीत्येवंरूपा प्रायश्चित्तमंतरालावाप्तांतरायपरिहारत्वंनष्टाकर्मफलसाधनंकर्म समर्पणंब्रह्मणातिशेषः ॥ २६ ॥

इ त ाब्दआदिवचनः एवमादिसंपादितयज्ञसाधनोऽहंपुरुषावयवैः कल्पितैःपश्वादिभिस्तमेवयपुरुषंतेनमय्यनुविष्टेनप्रेरितोदेशकालप्रश्वा. द्वसाधनेषुचाहितेनमद्दृष्टिविषयेणवाऽयजमित्यन्वयः ईश्वरमित्यनेनस्वेनयष्टव्यमाहात्म्यंसूचयति ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वज कृत पदरत्नावली।

तत्रस्वकृतयज्ञस्यव्याप्तिंकथयति ततइति अनेनस्वस्यसर्वस्मात्श्रेष्ठत्वंस्वकर्मणाः प्रामाण्यंचदर्शितं तेतवभ्रातरोमरीच्यादयः नसनकादयइतिपरिच्छिनत्ति प्रजानांपतयइति व्यक्तंगम्यमव्यक्तमगम्यं अननसाधनसामग्र्यचसामग्रीभ्यांहरेःकथनस्वभावोदर्शितः पुरुषवद्बहुफलप्रदंसमाहिता इदमेवश्रेयोनातोऽन्यदित्येकाग्रचित्तगुणाः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

इति पूर्वोक्तपश्वादिरूपेण सम्भृतः सम्भारो येन सोऽहम्। कैः पुरुषावयवैः तत्तद्यज्ञसम्भारकारणभूतेभ्यस्तेभ्य एवोपासितेभ्यस्तत्तद्रूपेणाविर्भावितैः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि मंत्रा स्वाहाकारादयः चकारान्निगदाः दक्षिणागावः चकाराद्वरा व्रतानि दीक्षादयः चकारान्मांसभक्षणादिनिषेधादयः देवताऽनुक्रमः इज्यानां देवतानामानुपूर्वी आग्नेयंकृष्णग्रीवइत्यादिरूपा कल्पः कल्पसूत्रं संकल्पः कामनाविषयः सूत्रं न्यायसूत्रं पद्धतिर्वा ॥ २५ ॥

गतयोविष्णुक्रमाद्याः मतयः देवता ध्यानानि चकारात् आचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षणादि प्रायश्चित्तं अनाज्ञानादि समर्पणं संस्थानिवेदनं वा एतावता हि यज्ञे संभाराः ते पुरुषावयवैरेव कृता इत्याह पुरुषावयवैरिति अत्रअवयवादव्यवस्थातृतीयस्कंधे वक्ष्यते एते संभाराः पुरुषावयवैरेव संभृताः मयेतिसाधारणाऽधिकारिणानैवं कर्त्तुं शक्यत इति सूचितम् ॥ २६ ॥

ततः किमत आह इति संभृतसंभार इति इत्यमुना प्रकारेण पुरुषावयवै रेव संभृतसंभारोभूत्वा तेन यज्ञेन तमेव पुरुषमयजं फलार्थं न यागः किंतु ईश्वरार्थमिति तदाह ईश्वरमिति यथामयायागः कृतः एव मेव करणमुचितं यज्ञीयान्पदार्थान् भक्त्याभगवदवयवाविर्भावं कृत्वा ततउत्पाद्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव तैर्भगवत्कर्मकरणं भगवतोह्यस्ति किंचित्कार्यं स्वार्थं यथा पुरुषस्य स्वप्रयोजनार्थं सर्वाणि कर्माणि तथा भगवतः प्रयोजनार्थं सर्वेयागाः ततश्च ते यदि भगवदवयवैरेवोत्पादितैः पश्वादिभि र्भगवत्कार्यं कुर्युः तदाभगवदर्थं तत्फलं भवति नान्यथा यद्यपि लौकिका अपि पदार्थास्तथैवोत्पन्ना स्तथापि तेसर्वार्था इति नैकांततो योगफलसाधकत्वं मध्यमाधिकारिणस्तुयज्ञार्थमेव तथा ज्ञात्वा तान् पदार्थान् संपाद्य यज्ञकरणेफलं भवति परं तत्फलं समर्पणीयं तदापुनस्तथा अज्ञानात्तैःपदार्थैर्यागंकरोति तदातत्फलंभगवान्नगृह्णाति नहिअन्यदीयैःकृतं भगवान् गृह्णाति यत्पुनर्यागार्थमेव न पदार्था संपादिताः किंतु साधारणास्ते तैस्तत् फलमेव नोत्पद्यते उत्पद्यमानं वा काकतालीयन्यायेनोत्पद्यते चेत्तं पदार्थास्तदर्थं भवेयुः एवं यागश्चतुर्द्धानिष्पद्यते उत्तममध्यमनिकृष्टनिष्फलभेदेन तत्रपशवःभगवतः ऊरुदेशादुत्पन्ना लोमभ्यो वृक्षाः स्वेदसहितेभ्यः कुशाः देवयजनं पद्भ्यां कालः पक्ष्मभ्यः वस्तून्योष्ठादिभिः स्नेहा दृष्ट्या रसा जिह्वातः मृदो घ्राणात् जलानि नाडीभ्यः ऋचो यजूंषि सामानि कर्णाभ्यां मस्तकाच्च चातुर्होत्रं कर्म बाहुभ्यः नामधेयानि मुखात् मंत्राश्चशिरोऽवयवेभ्यः दक्षिणा गावः वामोरुप्रदेशात् व्रतानि मनसः देवताऽनुक्रमः पर्वभ्यः कल्पो बलात् संकल्पोबुद्धेः। सूत्रं प्राणात् विहारयोगरूपं वा गतयो विक्रमात् मतयःज्ञानेन्द्रियेभ्यः प्रायश्चित्तं कर्मेंद्रियेभ्यः समर्पणमात्मनःअन्येऽपि यज्ञीयाः पदार्था यथायथमूह्या अत एववेदे सर्वे यज्ञीयाः पदार्था भक्तिमद्भिः साक्षात्क्रियंते पश्चात्तत्तः अवयवात् तेषां पदार्थानामाहरणं क्रियते तदनंतरं यागः अन्यथा अपश्यत आहरत् अयजतेति वैयर्थ्यापत्तिः ॥ २७ ॥

एवं यथा मयाकृतं तथैव तत्करणानंतरं ते इमे भ्रातरः मरीच्यादयः नवविधप्रजानां पतयः नवविधाःस्वयं अयजन् ततःसात्विकसात्विकेषु व्यक्तो भगवान् तामसतामसेष्वव्यक्तः मध्यमे तु द्वयं तदाह व्यक्तमव्यक्तमिति सुसमाहिताः सावधाना अन्यार्थपदार्थैः अमेलनार्थं ज्ञानार्थं मुत्पादनार्थं वा ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

वस्तूनि पात्रादीनि। ओषधयो व्रीह्यादयः। स्नेहा घृतादयः रसा मधुरादयः लोहानि सुवर्णादीनि। चातुर्होत्रं हौत्रादिकं कर्म्म ॥ २५ ॥

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि। देवतानामनुक्रम उद्देशः कल्पोबौधायनादिकर्म्मपद्धतिग्रन्थः। अनेनाहं यक्ष्ये इति सङ्कल्पः। तन्त्रमनुष्ठानप्रकारः ॥ २६ ॥

गतयो विष्णुक्रमाद्याः। मतयो देवताध्यानानि। कृतस्य भगवति समर्पणम् ॥ २७ ॥

यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः। एवञ्च यत् पुरुषेण हविषेत्यादेः यज्ञेन यज्ञमयजन्तेत्यादेश्च मन्त्रस्यार्थः सूचितः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

वस्तूनि पात्रादीनि ओषधयः पुरोडाशाद्यर्था व्रीह्याद्याः स्नेहः आज्यादिः रसः सोमादिरसः लोहः सुवर्णादिः मृतश्चातुर्होत्रं चतुर्होतृसंस्कृतैर्मंत्रैः प्रकाश्यं कर्म ॥ २५ ॥

नामधेयानि ज्योतिष्टोमादीनि मृगादीना मुक्तत्वान्मंत्रा इतिस्वाहाकारादयः दक्षिणाश्च व्रतानि पयोभक्षणादीनि देवतानामनुक्रमउद्देशः कल्पः प्रयोगविधिः संकल्पः कर्त्तव्यतासंकल्पः तंत्रं क्रियाप्रकारः ॥ २६ ॥

ततस्ते भ्रातर इमे प्रजानां पतयो नव ।
अयजन् व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं सुसमाहिताः ॥ २९ ॥
ततश्च मनवःकाले ईजिरे ऋषयोऽपरे
पितरो विबुधा दैत्या मनुष्याःक्रतुभिर्विभुम् ॥ ३० ॥
नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम् ।
गृहीतमायोरुगुणःसर्गादावगुणःस्वतः ॥ ३१ ॥
सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः
विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

गतयो विष्णुक्रमाद्याः मतयो देवता ध्यानानि प्रायश्चित्तं वैकल्यसमाधानम् समर्पणं कृतस्य भगवति समर्पणम् संभृता संपादिताः ॥ २७ ॥

इत्येवं संभृताः संपादिताः संभारा येन सोऽहं तमेवपुरुषं पद्मनाभं यज्ञं विष्णुं तेनैव यज्ञेनैव अयजं पूजितवानास्मि अनेन यज्ञेन यज्ञमयजंतेति मंत्रउपव्याहृतः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

पात्रादि, घृत, सोमादिरस, शुक्लसर्षपादि, वल्मीकादिकीमट्टी, गङ्गाजलइत्यादि, ॥

ऋक्, यजु, साम, चातुर्होत्र, नामधेय, मन्त्र, दक्षिणा, व्रत, ॥ २६ ॥

देवतोद्देश्य, कल्प, संकल्प, सूत्र, गति, मति, श्रद्धा, प्रायश्चित्त, और समर्पण ॥ २७ ॥

हे नारद ! पुरुष के अवयवों करके मैंने इतनी सामग्री संपादितकरी ऐसे सम्पादित सामग्री होकर पुरुषके अवयवों से मैं तिसयज्ञ भगवान् को पूजनकरताहुआ ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

तेन देवा अयजन्तेत्यस्यार्थं संप्रपञ्चं दर्शयति तत इति द्वाभ्याम् । व्यक्तमिन्द्रादिरूपेण । अव्यक्तं स्वतः । अनेन पुरुषं जातमग्रत इत्यस्यार्थो दर्शितः ॥ २९ ॥

काले स्वस्वावसरे ॥ ३० ॥

यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति नारायणे इति आहितम् अधिष्ठितम् । भगवत्त्वे हेतुः यः स्वतोऽगुणः । सर्गादौ गृहीतास्म मायया उरवो गुणा येन तस्मिन् ॥ ३१ ॥

यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरं यदुक्तंसएष भगवान् विष्णुः । सर्व्वेषांवा ममचेश्वर इति तत् उपसंहरति सृजामीति । पालनन्तु स्वयमेव करोतीत्याहविश्वमिति । पुरुषरूपेण । विष्णुरूपेण त्रिशक्तिर्माया तां धरतीति तथासः ॥ ३२ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य टिप्पणी ।

तेन देवा अयजन्निति । अत्र २० श—श्लोकदीपनी द्रष्टव्या ॥ पुरुषं जातमग्रत इति । अत्रापि २३ श—श्लोकदीपनी द्रष्टव्या ॥ [नवेति मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः भृगुर्वशिष्ठो दक्षश्चेति नव ।] ॥ २९ ॥ ३० ॥

यदधिष्ठानेति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य द्वितीयश्लोकः ॥ ३१ ॥

यत्परस्त्वमिति द्वितीयपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थश्लोकैकदेशः ॥ उक्तमिति । एतत्स्कन्धीय पञ्चमाध्यायस्य विंश श्लोके इति शेषः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

कालेस्वे स्वे कालेऽवसरे मन्वादयः क्रतुभिर्विभुं विष्णुं ईजिरे इत्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं यद्रूपमित्यादिप्रश्नानां पुरुषसूक्तसंवादेनोत्तरार्थमभिधाय यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुप संहरति नारायणे इति आहितमवस्थितं स्वं स्वस्मिन्नेव सूक्ष्मरूपेणावस्थितंविश्वं शरीरभूतेन मया सृजति रुद्ररूपेण हरति पुरुषरूपेण तु पातीत्युपसंहरति गृहीतेत्यादिना स्वत अगुणः सत्वादिगुणरहितः प्रत्यगात्मस्वरूपं हि स्वतः सत्वादिरहितमगुणोऽप्यहं गृहीता मायाया उरवोगुणा येन तथा भूतः सर्गादौ तन्नियुक्तस्तन्नियोज्यं संसृजामि हरोरुद्रः तद्वशः तदधीनः विश्वं हरति पुरुषरूपेणेत्यत्र तदप्रतीतेश्च सृष्टिसंहारौ ब्रह्मरुद्राख्यजीवांतर्यामित्वेन करोति पालनं तु स्वयमेव करोतीति वेदितव्यम् अतस्त्रिशक्तिधृक् सृष्टिस्थितिसंहाररूपशक्तित्रययुक्त एक एवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

यद्रूपमित्यादि प्रश्नानां यदात्मकस्त्वमित्यादिप्रश्नानां च सामान्येनोत्तरं यदुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्नचान्योऽर्थोऽस्ति तत्वत इति पुरुष एवेदं सर्वं इति श्रुत्या च तद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति हेतात इदं विश्वं प्रति यथा अनुपृच्छसि विश्वविषयप्रश्नं करोषि तस्य प्रश्नस्योत्तरं चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नंजगत्किंचिदपि भगवतः अन्यत्पृथगिति नभाव्यं नानुसंधेयमिति ते तुभ्यमभिहितं कथितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृत पदरत्नावली ।

कालेवसंतादिसमये अपरेमरीच्यादिव्यतिरिक्ताःपितरोऽग्निष्वात्तादयःविबुधा इंद्रादयःदैत्याःप्रल्हादादयःमनुष्याः प्रियव्रतप्रख्याःभूतथ: क्रतुभिर्यागैः अत्राहंभवानित्यारभ्यततश्चमनवइत्यंतैर्ग्रंथैःपुरुषसूक्तार्थोविवृतइतिज्ञातव्यंतथाहि सर्वंपुरुषइत्यनेनपुरुषएवेदंसर्वमित्यस्यार्थःप्र द र्शितः तेनेदंमित्यनेनसहस्रशीर्षेत्यस्य सोऽमृतस्येत्यनेनउतामृतत्वस्येशानइत्यस्यमहिमैषइत्यनेनएतावानस्येत्यस्य पादास्त्रयइत्यनेनत्रि पादूर्ध्वइत्यस्य सृतीइत्यनेनततोविष्वाङ्क्रित्यस्य तस्मादंडादित्यनेनतस्माद्विराडजायतेत्यस्य तद्द्रव्यमित्यनेनसजातइत्यस्यतेषुयज्ञादयइ त्यनेनब्राह्मणोऽस्यमुखमासीदित्यस्य इतिसंभृतेत्यनेनयत्पुरुषेणेत्यस्य ततस्तेभ्रातरइत्यनेनयज्ञेनयज्ञइत्यादेः ॥ २९ ॥

तद्द्रव्यमत्यगादित्यनेनभक्त्यादिभिरेवोत्तमत्वमुच्यते नतुस्वरूपतइत्युक्तमेवार्थस्फुटयन्नुपसंहरति नारायणइति श्रीमत्पुंडरीकाक्षकटाक्षप्र क्षणप्राप्तसर्वप्रभावोऽहंतमेवनारायणंयज्ञादिभिरयजमिति यस्मात्तस्मादिदमस्मदादिविश्वंतस्मिन्नारायणएवाहितंतदाधारतयातदधीनतया तद्व्याप्ततयाऽवस्थितमित्यन्वयः आहितत्वेहेतुमाह गृहीतेति सत्वादिगुणाधीनंसर्वं * तेचानेनगृहीताः अतः सर्वंतस्मिन्नाहितं ग्रहउ पादानइतिधातोः सर्गादावुपादानीकृतप्रकृत्युरुगुणो अन्यदासमीपावाप्तमायोरुगुणो ननुहरेर्जीवजडवद्गुणसंबंधः किंनस्यादितितत्राह अगुण इतिजीवस्यस्वतोगुणराहित्येऽपिमिथ्याभिमानाज्जडस्यतुतन्मयत्वाद्गुणित्वंयुक्तं हरेस्तदुभयाभावादगुणित्वं*गुणस्वातंत्र्यात्वाहिःसमीपएवास दावस्थानात्गृहीतगुणत्वंयुक्तं उर्वित्यनेनहरे रतिशयितमाहात्म्यंसूचयति नित्यंगृहीताः सत्त्वाद्याजीववज्जडवन्नतु मिथ्यामानात्स्वरूपत्व स्वातंत्र्याद्धहिरेवत्वित्येदत्रमानम् ॥३० ॥

येन स्वरोचिषाविश्वमित्याद्युक्तमुपसंहरन्हरस्यसंहारस्वातंत्र्यंमंदमतीनांप्रतीयमानंपरिहरति सृजामीति पुरुषरूपेणविष्णुरूपेण त्रिश- क्तिधृक्सृष्टिपालनसंहारशक्तिधरोज्ञानवलक्रियाशक्तिधरोवा ॥ ३१ ॥

प्रश्नप्रतिवचनमुपसंहरति इतीति अथकुत्रापिकदाचिदपिमेजगतः स्वातंत्र्यबुद्धिनकुर्वितिभावेनाह नान्यदिति सदसदात्मकंव्यक्ताव्यक्ता त्मकंज्ञेयाज्ञेयस्वरूपत्वात्तत्तत्स्वभावंभाव्यमुत्पाद्यंमहदहंकारादियज्जगत्किंचिदपिहरेरन्यत्स्वतंत्रंनभवतिकिंतुतदधीनसत्ताकमतायुज्यतेतदन न्यदित्यर्थः तदुक्तं सदितिव्यक्तमुद्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यतइत्यादि ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

नारायणे इति । स्वतो मायागुणास्पृष्टोऽपि सर्गादौ कार्य्ययादृच्छिकदृष्टिमात्रेणानुगृहीतमायोरुगुणो यस्तस्मिन् भगवति मायागुणा तीतषड्गुणैश्वर्ये विश्वमाहितं माययैवारोपितं तत्सृष्टत्वेन प्रत्यायितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आत्मनो हरस्य च तन्नियम्यत्वमुक्त्वा विष्णोस्तु साक्षात्तद्रूपत्वं दर्शयति पुरुषरूपेणेति पुरुषः परमात्मा साक्षात्तद्रूपेणैव विष्णुनामा वतारेण त्रिशक्तिधृक् पुरुष एव परिपाति न तु सर्गसंहारयोरिव तत्र तत्राविष्टांशेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तदनंतरं बहुकालव्यवधानेन मनवः केवलमीजिरे ऋषयश्चापरेच एते सत्वादिभेदो द्वितीयकक्षायां ततस्तृतीयकक्षायां पितरो विबुधाः दैत्या राजसा सात्विकास्तामसाश्च मनुष्यास्तु चतुर्थकक्षायां अतस्तेसंनिपातरूपाः एकविधा एव तथापि भ्रमादपि कुर्वाणाः कामिकं किंचित्फलं प्राप्नुवंति समर्थत्वाद्भगवतः तदाह विभुमिति क्रतुभिरिति द्वादशाहादिभिः ॥ २९ ॥

एवं सर्वपदार्थानामुत्पत्तिं भगवतः सकाशादुक्त्वा स्थितिमाह नारायणइति विश्वाधारत्वेन भगवदाधारत्वव्युदासार्थं नारायण इत्युक्तं आपो नारा इति प्रोक्ता इति प्रकारेण पुरुष एव नारायणः तदिदमिति लौकिकं वैदिकं च आहितं स्थापितम् ॥ ३० ॥

ननुभगवतैव चेत्उत्पत्तिस्थिती क्रियेते अर्थात्प्रलयश्च तदा भवता क उपयोगस्तत्राह सृजामितन्नियुक्तोऽहमिति भगवान् हि प्रकारप्रद- र्शनार्थं सर्वानेव पदार्थान् कृतवान् ततःपरं परानिष्पत्त्यर्थंमामाज्ञापयति संहारार्थं च महादेवम् अतोयं भगवता उत्पादिताःतद्वश्या वा तेभ- गवतैव मारणीया न महादेवादिशक्त्या अतोभगवदवतारः पालनं तु भगवानेवकरोतीत्याह विश्वमिति स हि पुरुषरूपेण विश्वं परिपाल यति अत एव तदनुरोधेनैव हरः संहरतीति तद्वशत्वमुक्तं यद्यप्येतावुत्पत्तिप्रलयौकुरुतः तथापि तत्करणसामर्थ्यं भगवदधीनमेवेत्याह त्रिशक्तिधृगिति ॥ ३१ ॥

एवमंशत्रयं निरूप्यमाहात्म्यं वक्तुं पूर्वोक्त मुपसंहरति इतीति पृष्टं तुत्वया एतावदेव माहात्म्यकथनं त्वयाज्ञायाति तदग्रे कथयिष्या मीति भावः किमुक्तमित्यपेक्षायामाह नान्यद्भगवत इति यावंतः प्रश्ना कृताः स्वरूपतः प्रकारतो वा तत्र सर्वत्र उत्तरं भगवानेव यतो भग- वद्व्यतिरिक्तं किमपिनास्ति नतु सर्वाधारत्वेन वस्तुत्वरूपेण च मतांतरस्थैरपि सर्वं भगवानित्यंगीक्रियते ततोऽस्मिन्मार्गेकोविशेष इत्याकां क्षायामाह भाव्यमिति यत्क्रियया निष्पाद्यं यत्रहि क्रिया व्यापृता भवति तद्भगवानित्यर्थः ननुब्रह्मवादेऽपि सर्वंब्रह्म ततोऽस्मिन्मार्गे को वि- शेष स्तत्राह सदसदात्मकमिति सदसद्व्यवहारयोग्यं घटादिकं शशकशृंगादिकमपि भ्रमविषयश्च तस्माद्यत्रापि मिथ्या प्रत्ययस्तद्विषयो ऽपि भगवान् अन्यथा तस्य भानं ज्ञानं च नोत्पद्येत अनुव्यवसायश्च न भवेत् ॥ ३२ ॥

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।
नान्यद्भगवतःकिञ्चिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ॥ ३३ ॥
न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै क्वचिन्मे मनसोमृषा गतिः ।
न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरि : ॥ ३४ ॥
सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयःप्रजापतीनामभिवन्दितःपतिः ।
आस्थाय योगं निपुणं समाहितस्तं नाध्यगच्छं यत आत्मसम्भवः ॥ ३५ ॥
नतोऽस्म्यहं तच्चरणं तमीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।
यो ह्यात्ममायाविभवं स्म पर्य्यगाद् यथानभःस्वान्तमथापरे कुतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

व्यक्तमिन्द्रादिरूपेण । अव्यक्तं स्वतः । एतश्च तेन देवा अयजन्तेत्यस्य पुरुषं जातमग्रत इत्यस्य चार्थो दर्शितः ॥ २९ ॥

कालेस्वस्वावसरे ॥ ३० ॥

यदधिष्ठानमित्येतत्प्रश्नोत्तरार्थमुपसंहरति । आहितमधिष्ठितम् । सर्गादौ ब्रह्मरुद्रादिरूपेण गृहीता मायाया उरवोगुणा येन सः । स्वतोऽगुण एव ॥ ३१ ॥

सर्गादावित्येतत् स्पष्टयन् यत्परस्त्वमित्येतत्प्रश्नोत्तरमुपसंहरति सृजामीति । आत्मनोहरस्यच तन्नियम्यत्वेन रजस्तमोयोगहेतुकं ततः पार्थक्यमुक्त्वाविष्णोस्तु सत्वगुणयुक्तत्वेऽपिशुद्धसत्वे सत्वस्योपकारकत्वाभावेनौदासीन्यरूपत्वेन च वस्तुतस्त्वयोग एवोतिनिर्गुणत्व स्यैव फलितत्वात् साक्षादेव पुरुषरूपत्वं दर्शयति । पुरुषरूपेण पुरुषः परमात्मा त्रिशक्तिधृक् त्रिगुणमायाशक्तिधरः । अन्तरङ्गबहिरङ्गत रस्थशक्तिधरोवा ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तेन देवा अयजंत माध्या ये ऋषय श्च ये इत्यस्यार्थमाह तत इति द्वाभ्याम् नव मरीच्यादयः व्यक्तमिंद्रादिरूपेण अव्यक्तं स्वतः अयजन् पूजितवंतः ॥ २७ ॥

मनवश्चतुर्दश काले स्वस्वावसरे विभुं विष्णुम् ॥ २८ ॥

यद धिष्ठाममित्येतत्प्रश्नस्योत्तरार्थमुपसंहरति नारायण इति स्वतो योऽगुणः प्राकृतगुणशून्यः सर्गादौ गृहीताः मायायाः स्वशक्तिभूतायाः गुणा येन तस्मिन् इदं विश्वमाहितं संस्थितम् ॥ २९ ॥

एतदेव विवृणोति रजसा युक्तः तेन नारायणेन नियुक्तः अहं सृजामि तमसा युक्तः तद्वशः हरः हरति संहारं करोति स तु पुरुष रूपेण पारपाति नच केवलं रजस्तमोऽधिष्ठातृभूतब्रह्महरनियंतृत्त्वेनैव तस्य श्रेष्ठत्वमपितु निखिलप्रकृतिस्वामित्वेनापीत्याह त्रिशक्तिधृगिति त्रिशक्तिः त्रिगुणा प्रकृति स्तद्धृक् अत एवोक्तं प्रथमे स्कंधे सत्वं रजस्तस्तम इति प्रकृते र्गुणास्तै र्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते स्थित्यादये हरिविरंचिहरेति संज्ञाः श्रेयांसि तत्र खलुसत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति ॥ ३० ॥

भाषा टीका ।

तिसके बाद ये तुम्हारे भ्राता प्रजों के पति नव सावधान होकर व्यक्त और अव्यक्त की यजन किया ॥ २९ ॥

तदनन्तर मनु और ऋषि और पितर और देवता और दैत्य और मनुष्य यज्ञों से भगवान् की पूजा की ॥ ३० ॥

यद्यपि भगवान् स्वभाव से अगुण हैं परन्तु सृष्टि के आदि में ग्रहण कर लिये हैं माया के गुण जिसने ऐसे भगवान् में अधिष्ठित यह संसार है ॥ ३१ ॥

उसी भगवान करके प्रेरित मैं रचता हूं, और उन्हीं के वश में प्राप्त महादेव जी नाश करते हैं संसार का— और तीनों शक्ति को धारण करने वाले विष्णु भगवान पुरुष रूप से संसार का पालन करते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यच्च इदं विश्वं यदात्मकञ्च त्वम् इत्येवमादिसर्व्वप्रश्नानां सामान्येनोत्तरं यदुक्तं वासुदेवात् परो ब्रह्मन् नान्योऽर्थोऽस्तिततत्त्वत इति पुरुष एवेदं सर्व्वमिति श्रुत्या च यत्दृढीकृतं तत् उपसंहरति इतीति । सदसदात्मकं कार्य्यकारणात्मकं भाव्यं सृज्यं भगवतः सकाशात् अन्यत् पृथक् न भवतीति तेऽभिहितम् ॥ ३३ ॥

यदुक्तं एतावत्त्वं यतो हि मे तमविज्ञाय मामीश्वरं प्रब्रवीषीति तदुपपाद्योपसंहरति न भारतीति । यद्यस्मान्मे मयाऔत्कण्ठ्यं तद्वत् कुयद्रेकः तदूयुक्तेन हृदाहरिर्धृतः ध्यातः । अङ्गहेनारदअतो मे वाङ्मनइन्द्रियाणां वृत्तयः सत्यार्थाः न तु मत्प्रभावेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अत्र स्वानुभवमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रमाणयति द्वाभ्याम् । सोऽहंसमाम्नायादिभिः सर्व्वोत्कृष्टोऽपियोगं समाश्रित्यापि यत आत्मनः सम्भवो जन्म तमेव न ज्ञातवान् । कुतोऽन्यस्यवार्त्ता । एतच्च तृतीयस्कन्धे पद्मोद्भवेवक्ष्यति ॥ ३५ ॥

तदा अहं समीयुषां शरणागतानां भवच्छिदं संसारनिवर्त्तकं स्वस्त्ययनं मङ्गलावहं सुमङ्गलं सुसेव्यञ्च तस्य चरणं नतोऽस्मि । यतः अचिन्त्यमहिमत्वेन न ज्ञातवानस्मीति कैमुत्यन्यायेनाह यो हीति । स्वमायाविस्तारं यः स्वयमपि पर्य्यगात् । परिशब्दो निषेधे । एतावान् इति न ज्ञातवानित्यर्थः । अपरे कुतो जानीयुः । तस्य चरणं नतोऽस्मीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । ननु सर्व्वज्ञः कथं न जानाति अन्ताभावादिति दृष्टान्तेनाह यथा स्वस्यान्तं नभो नाप्नोति तद्वत् । न हि खपुष्पादर्शनं सर्व्वज्ञत्वं विहन्तीति भावः । तथाच वक्ष्यति— द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तरेत्यादि । श्रुतिश्च—योऽस्याध्यक्षः परमे व्योमन् सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेति ॥ ३६ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्यतटिप्पणी ।

सर्व्वप्रश्नानामिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायोक्तानामिति शेषः ॥ वासुदेवादिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य चतुर्दश श्लोकः ॥ ३३ ॥ ॥

यदुक्तमिति । एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य दशमश्लोके इति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पूर्व्वेणेति । पूर्व्वपादोक्तेनेत्यर्थः द्युपतय इति । दशमस्कन्धीयसप्ताशीतितमाध्यायस्यैकचत्वारिंशश्लोकः ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

यदुक्तमेतावत्त्वं यतो हि मे तमविज्ञाय मामश्विरं प्रब्रवीषीति तदुपपादयितुमुपसंहरति न भारतीति मेभारती वाग्मृषा मिथ्या न दृश्यते मे मनसो गतिः वृत्तिःन मृषा हृषीकाणि इंद्रियाणि असत्यथे ऽसद्विषये न पतंतिन प्रवर्त्तते यस्मान्मयौत्कण्ठ्यं आशा तद्वता हृदयेन हरिर्धृतः ध्यातः अंगहेनारद अतो मे वाङ् मन इंद्रियाणांवृत्तयः सत्यार्था न तु मत्प्रभावेनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अतो ममापि ज्ञानप्रदोमदचिंत्यस्वरूपस्वभावः सर्वेश्वरो मत्तोन्योऽस्तीत्याह सोऽहमिति समाम्नायमयः समाम्नायप्रचुरः तपोमयः तपः प्रचुरः विद्यातपोभ्यां सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः प्रजापतीनां मरीच्यादीनामभिवंदितः तैर्नमस्कृतः तेषां पतिश्चात्मनः परमात्मनः संभव उत्पन्नः तत्कृपालब्धज्ञानसंपन्नोऽहं समाहितः सन्निपुणं निर्विघ्नं योगं समास्थाय यः स्वमायाविभवं स्वयं गतस्तं परमात्मानं नाध्यगच्छं स्वरूपतो गुणतश्चैतावानिति न ज्ञातवान् ॥ ३४ ॥

अत स्तच्चरणं प्रति केवलं नतोऽस्मि कथंभूतं चरणं समीयुषां शरणागतानां भयच्छिदं संसृतिनिवर्त्तकं स्वस्त्ययनं मंगलानामाश्रयं सुमंगलं सुसेव्यं अनवगमे दृष्टांतः यथेति दोषास्पर्शाय दुर्ग्रहणायचनभ स्त्वदृष्टांतः दुःस्पर्शः पाणिना वायुरिति महाभारतोक्तेः स्वमाया विभवं स्वयंगत इत्यनेन जवनिकां गत इतिवदन्याऽनुपलभ्यत्वमुक्तं नतुमायावश्यत्वं आत्ममायाविभवेनान्यानुपलभ्यत्वं गत इत्यर्थः एवंविधपरमात्मा न मुक्तविधोप्यहमेव नाध्यगच्छमन्येनाधिगच्छंतीति किमुवक्तव्यमित्याह अथेति अपरे जीवाः कुतो हेतो विंदुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेवोपपादयति नेति यूयमिति सनकाद्यभिप्रायेण बहुवचननिर्देशः वामदेवो नामकश्चिदृषिः शंकरो वा न चाहं नच शंकरश्च जानंतीति श्रीवैष्णवीयचतुर्मुखवाक्यान्तरात् यद्दतां यस्य परमात्मन ऋतां सत्यां गतिं स्वरूपरूपयथावस्थितिं वत तद्गतिं इति पाठांतरं अस्मदादयो न विदुः कैमुत्यन्यायेनाह किमुतेति कुतो न विदुरित्यत आह तन्माययेति तस्य भगवतो मायया दैवी ह्येषा गुणमयी त्युक्तविधमायया मोहिता बुद्धिर्येषां ते तन्मायामोहितबुद्धित्वादेते न विदुरित्यर्थः तर्हि किंविदुरित्यत आह तेनैव विनिर्मितमिदमचेतनं शरीरं स्वात्मसममात्मानं देहाकारं मन्यामह इत्यर्थः देहात्मविभागमत्यजानतां कथं परमात्म वेदनामिति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

एवंविधमाहात्म्यस्यहरेःप्रसादःकस्यस्यादित्याशंक्यभक्तिनदीज्ञानेनविधूतमनोमलस्यसदाभगवदेकविषयेंद्रियव्यापारस्यस्यादितिभावेनाह नेति हृषीकाणींद्रियाणि अत्रहेतुमाह यन्मइति औत्कंठ्यंप्रियवस्तुनिमनोवृत्तिविशेषः स्नेहलक्षणभक्तिस्तद्वताहृदामनसाधृतइतियस्तस्मादित्यर्थः अनेनभगवत्प्रसादसामग्रीसंपादनेभक्तिरंगमित्युक्तंभवति ॥ ३३ ॥

इतोऽपिपुंसांभक्तिरेवसाध्यातत्प्रसादजननीअन्यथाऽसौदुर्ज्ञेयइतिभावेनाह सोऽहमिति मद्भक्तिविषयोयोविष्णुस्तस्यानुग्रहेणातमंतरेणाम्नायमयोवेदप्रतिपाद्येषुप्रधानः समीचीनज्ञानसंप्रदायप्राचुर्यांवा तपोमयस्तपस्विषुप्रधानः दक्षादिप्रजापतीनां पतिस्तैरभिवंदितश्चसमाहितएकाग्रतयानिश्चलमनाभूत्वानिपुणंचतुरतमंयोगध्यानलक्षणमुपायमास्थाययतआत्मनोममसंभवस्तंभगवंतंनाध्यगच्छं अधीतिविशेषणादनंतत्वेनाधिगतविशेषस्याधिक्यात्नाज्ञासिषमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नारदायैवंविधंहरिर्गुणंतच्च्यत्रोत्पाध्यान समाहिताशेशक्तिप्रसररसिंधुनिमग्नः तन्नार्तिकरोति नतोऽस्मीति योविष्णुःस्वात्ममायायाः स्वरूपभूत महिम्नोविभवंविविधभवनसंबंधितंबृहदवधिं स्वयमेवजानाति विशेषोक्तौनिमित्तमाह नाहमिति नमस्त्वान्वायुः अपरेवाणिशेषाद्याः अथशब्दात्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यतेनतुतद्विषयज्ञानमात्रं सर्वजीवनिकायेषुब्रह्मवायूहरेर्विदावित्यादिवाक्यसूचकार्थविशेषोवोद्धव्यः प्रेक्षावतेति ॥ मंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथोअथेत्यमरः अथातोनंतराप्यर्थविकल्पारंभमंगलेष्वितिच समीयुषांशरणंप्राप्तानांस्वस्त्ययनमलंबुद्धिगोचरस्वानंदानुभवप्रदं सुमंगलंमंगलानांमंगलंतच्चरणांतस्यहरेश्चरणांनतोऽस्मीत्येतावदेवसुशकामितिभावः मंगलानांचमंगलमितिच ॥ ३५ ॥

इदानींस्वात्मानंनिदर्शनीकृत्यकस्यापिसाकल्यज्ञानंनास्तीत्याह नाहमिति लुप्तोपममिदं यथाहंसाकल्येनतद्वर्तिनवेद्मितयायूयंभवंतोऽपिनविदुः अत्रापिव्यत्ययात्साकल्यज्ञानमेवनिषिध्यते उत्तरखंडेनस्वयोग्यज्ञानस्योक्तत्वादितिज्ञातव्यं त्रिपुरांतकःसर्वज्ञइत्यक्षरार्थेरेवनाविद्वद्रूढिरितिभावेनाह नवामदेवइति वामोनिर्दोषोदेवोनारायणोयस्यमतंसतथोक्तः वामंतुशुभंपेशलमित्यभिधानं अनेनैवान्यस * इत्यंसिद्धमुद्धलयाति किमुतेति अत्रहेतुमाह यन्माययेति यस्यहरेर्माययाबंधकशक्त्यामोहितबुद्धित्वादित्यर्थः तत्फलमाहइदमितिविनिर्मितमिदंजगत् स्वात्मसमंपरमात्मसदृशंविचक्षते ननुभवंतोऽप्येष्वेकेकिमित्याशंक्यसत्यंविशेषोऽस्तीत्याह इदमिति वयंतुयेनेदंनिर्मितंतंस्वात्मसमंस्वयोग्यतानुसारंविचक्ष्महे नातोऽधिकंतदपितत्प्रसादायत्तमतोनविदुरितिब्रूमइत्ययंविशेषस्तुशब्दादवगंतव्यइति तुःस्याद्भेदेऽवधारणइति स्वात्मसममितिपाठे स्वात्मपदार्थवदनित्यमस्वतंत्रमिदमतएवतात्मियामकेनस्वतंत्रेणपरमनित्येनभवितव्यमितिविचक्ष्महइतिभावः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तथा भूतश्चासौ मम भक्त्युद्रेकेणैव स्फुरतीत्याह न भारतीति ॥ ३४ ॥

एतादृशीं भक्तिं विना तु पूर्व्वं ममच नानासाधनवतोऽपि नास्फुरदित्याह सोऽहमिति ॥ ३५ ॥

अतो नमस्कारादिमयतद्भक्तिरेव तस्मिन्नुपयुक्ता न तु ज्ञानप्रयास इत्याह नतोऽस्म्यहमिति । यतः यो हीति । आत्ममायाऽत्र स्वरूपशक्तिः । नभोदृष्टान्तश्श्रुतिस्तव—श्रुतीनामुदाहृतानां तत्रैव स्वारस्यलब्धेः । नभोदृष्टान्तस्त्वापातबोधनार्थ एव वस्तुतस्तु तस्यापि परिच्छिन्नत्वात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं पूर्वोक्तमुपसंहृत्य तस्य माहात्म्यं वदन् तद्धर्माणां माहात्म्यं प्रथममाह नभारतीमेऽङ्गेति हृदये तिरोहितो भगवान् असद्बुद्धिमुत्पादयति अतः मया औत्कण्ठ्यवताप्रेमोद्गमवताहृदा भगवान् धृतः तत्र च भारती वर्त्तते सा हि भगवंत मालिंग्य सन्मुखात्तेन सह निःसरतीति कदाचिदपि मृषा नोपलक्ष्यते भावेनापिनबाधितविषयो भवतीत्यर्थः तथा मनोव्यापारोऽपि तपःपदार्थोभावी तद्विषयको न भवतीत्याह नवै कश्चिन्मेमनस इति परंपरासंबंधेऽपि माहात्म्यं भगवता सह असंबद्धः मम चाभिमानमात्रेण मनः प्रभृतयः संबद्धा इति ज्ञापनार्थं सर्वत्र महद्युक्तं हृषीकाणि इंद्रियाणि असत्पथे निंदितमार्गे वाक्संबंधेतुभगवान्हृदये स्थापित इति न तेन व्यभिचारः ननु धृतो भगवान् कथमिष्टं कृतवान् तत्राह हरिरिति औत्कण्ठ्यवताहृदेत्यनेन अयमर्थो निरूपितः चित्तेभगवत्प्रेमसंपादनीयं ततः प्रेमसंवलिते चित्ते सर्वत्र विद्यमानं भगवंतं विषयीकरिष्यति यथा रसनेंद्रियसहिता जिह्वा द्रव्येषुविद्यमानान् रसान् स्वयमेव गृह्णाति नतु तद्रसज्ञानं पूर्वमपेक्षते तथा भक्त्याविष्टचित्तं स्वयमेव भगवंतं गृह्णाति प्रतिनियतेंद्रियवद्भगवद्भक्तिः भगवान् केवलभक्त्यैकलभ्यः ॥ ३३ ॥

नच तत्र प्रमाणांतरमस्तीति बोधयितुमाह सोऽहमिति भगवद्ज्ञाने प्रथमं वेदाः प्रमाणं साधनं तपः प्रमाणाभिज्ञानं मननंनिदिध्यासनरूपं अंतरंगं साधनं योगः तत्फलं चित्तैकाग्र्यं तस्मिन्नुज्ञाते उत्तमाधिकारिणो भगवत्साक्षात्कारो भवतीति नमंतव्यमित्याह सोहमिति समाम्नायः पुनः पुनरावर्त्यमानो वेदः समाङुपसर्गाभ्यांसहितोम्नाधातुःअभ्यासार्थे अर्थविधानसहितं वेदाभ्यासं बोधयति तन्मयः तद्विकारस्तद्व्याप्तो वा तपोमय इतिसाधनपरता सहजं तप इति ज्ञापनार्थमुक्तं प्रजापतीनामभिवंदितइति सर्वोपदेष्टृत्वेन अर्थविचार उक्तः प्रजापतिशब्देन च तस्य ज्ञानस्य परंपराऽपिसूचिता तेचनप्रतारिता इत्याह पतिरिति नहिप्रजापतीनां पतिस्तान्वञ्चयति एवं सांगं प्रमाणं निरूपितं प्रमाणं हि भगवत्साक्षात्कारे मनसः सहकारि अतो मनसाऽपि भगवद्ग्रहणायोग्यतामाह आस्थाय योगमिति निपुणामितिमसिद्ध्यादिभिर्भ्रामकमित्यर्थः एवं साधनसहितोऽपि तन्नाध्यगच्छत् यत आत्मसंभव इति स्वस्याधिकारउत्कृष्टो निरूपितः तस्माद्भक्त्यैव यशो भवति ज्ञातश्च नान्यथेति निश्चयः ॥ ३४ ॥

तत्र किंविधेयं भक्त्यर्थं सर्वैरित्याकांक्षायामाह नतोऽस्म्यहमिति तच्चरणमहं नतोऽस्मि नमनातिरिक्तं मयाऽपि साधनं नज्ञायते कुतोऽन्ये ज्ञास्यंतीति भावः ननुनमनेन किंस्यात्तत्राह समीयुषां भवच्छिदमिति तच्चरणं ये सम्यक् समीयुषः तत्प्राप्त्यर्थं कामापितत्र्यां क्रियां कुर्वाणाः तेषां संसारं दूरीकरोति पुनः संसारप्राप्त्यभावाय भवं छिनतीत्युक्तं मूलतश्छिन्ने प्रवाहे अग्रे निवृत्तिः स्वत एवेति तथोक्तं नकेवलं दुःखमेव दूरीकरोति किंतु कल्याणमपि प्रयच्छतीत्याह स्वस्त्ययनंसुमंगलमिति स्वस्तिकल्याणस्यैहिकस्य अयनं स्थानं आमुष्मिकस्यापि सूचकं सुमंगलं अतश्चरणनमनमेव कर्त्तव्यं तेनैवार्थसिद्धिः नतु भगवान् भगवद्गुणा वा इदमित्थतयाज्ञातुं शक्या तत्र गुणानांज्ञाने अशक्यतामाह योहीति यो भगवान् आत्मनो मायायाः साधनभूताया विभवं ऐश्वर्यं स्वयमेव पर्यगात् परीतिनिषेधार्थे न ज्ञातवानित्यर्थः स्मेति प्रसिद्धे अनेन तथा वचनेस्वस्यदोषो निराकृतः नतु मायाया वैभवं भगवदीयमेवेति कथं भगवान् स्वसंबंधिनं पदार्थं न जानाति तत्रदृष्टांतमाह यथानभः स्वांतमिति विद्यमाने अंते यस्त्वंतं न जानाति सनसर्वज्ञः नत्व विद्यमानेऽपि नहिशशशृंगाज्ञानं सार्वज्ञ्यप्रतिबंधकं यथा नभः स्वांतं न जानाति व्यापकत्वात् अंताभावाच्च तथा भगवानपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

* साकल्येनज्ञानासद्भावमित्यर्थः

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं गुणानामज्ञाननिरूप्यस्वरूपस्याप्यज्ञानं निरूपयति नाहमिति भगवंतं कश्चिद्ज्ञास्यतीति नमतव्यं वयमेव महांतोऽधिकारिणः सर्व प्रकारेण ते व्यैनमजानीमः कथमन्यो ज्ञास्यतीति तत्र अहं ब्रह्मा यूयं सनकाधंताः सर्वे मत्पुत्राः यस्य कर्ता सत्यरूपां गतिं न विद्मः भगवद् ज्ञानं दूरे किंतु येनमार्गेण भगवान् गच्छति तां गतिमपि न जानीमः यथा देवानां मनुष्या न जानंति तथा वयमपि भगवत इत्यर्थः महादेव स्तु गुणावतारः सर्वगुरुः ईश्वरादृज्ञानमन्विच्छेदिति वाक्याच्चसज्ञास्यतीत्याशंक्याह न वामदेव इति वामदेवो महादेवः अपरेततो हीनाः अज्ञाने उपपत्तिमाह यन्माययेति पूर्ववदृज्ञानसंबंधिन्या मायया मोहिता बुद्धि येषां बुद्ध्यागृहीतानि इंद्रियाणि हि ज्ञानं जनयंति तत्रबुद्धि श्चेन्मुग्धा ज्ञानवार्त्तादूरे तर्हींद्रियाणां वैफल्यं स्यात्तत्राह इदं विनिर्मितं आत्मसमंविचक्ष्महइति भगवतैवविनिर्मितामिदं कार्यं जगद्रूपं स्व- बुद्ध्यनुसारेण विचक्ष्महे अनेन कार्यस्य प्रदर्शितत्वात् भगवाञ्ज्ञास्तीति पक्षो निराकृतः आत्मसमामिति वचनात् तदपि न सम्यक् ज्ञायते अन्यथा विशेषानुमाने भगवतः सर्वे विशेषा ज्ञाता भवेयुः सर्वगुणप्रसिद्धिरूपत्वाच्चजगतः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रकरणमुपसंहरति इतीति सदसदात्मकं कार्य्यकारणात्मकं त्रिपादेकपादात्मकञ्च भगवतः सकाशात् अन्यत् त्वया न भाव्यं न चि न्तनीयम् ॥ ३३ ॥

ननु त्वममृतं क्षेममभयं त्रिमूर्द्ध्नोऽधायि मूर्द्धस्वित्यादिना त्रिगुणातीतायास्त्रिपाद्विभूतेर्नित्यत्वं ब्रुषे । तथा पादविभूतेस्त्रिगुणमयप्रपञ्च स्यापि भगवतोविलज्जमानयेत्यादेर्बहिरङ्गमायाशक्तिकार्य्यत्वेनानित्यत्वेऽप्यं मिथ्यात्वमेव प्रतिपादयसि तथा मायिकवस्तूनाञ्च तद्याग साधनत्वेन सत्यत्वं व्यञ्जयसि । अन्ये शास्त्रविदस्तु सर्व्वमिदं मनोविलसितत्वान्मिथ्यैव, भगवतः खलु भगवत्त्वमपि तटस्थलक्षणत्वाद् नित्यमेव तस्याम्त्रिपाद्विभूतेः का वार्त्तेति व्याचक्षते, तत्राहं कुत्र विश्वसिमि, त्वद्वाचि तेषां वाचि वेत्यत आह, न भारतीति मम इयं तुभ्यमुक्ता वाक् न मृषा । तत्र हेतुः न वै इति । सर्व्वत्र हेतुरौत्कण्ठ्ययुक्तेन मनसा मया हरिर्धृत इति । यत्र हरिस्तत्रैव सर्व्वं स- त्यमिति मद्वाच्येव विश्वसिहि । तैरन्यैः शास्त्रविद्भिरपि हरिर्मनसा न धृतोऽतो मनसस्तस्य मृषैव गतिरतस्तेषां वागपि मृषैवेति मिथ्या वादिनां तेषां मतं माङ्गीकुथा इति भावः ॥ ३४ ॥

ननु ते वयमेव सर्व्ववेदशास्त्रतात्पर्य्यं विद्वांसः परमेश्वरस्वरूपं जानीमहे इत्यभिमन्यन्ते तथैवान्यानपि युक्त्या बोधयन्ति चेति त- त्राह । सोऽहं पूर्व्वश्लोकोक्तलक्षणः सोत्कण्ठहृदयदरीभूतहरिरप्यहं समाम्नायमय इति प्रथममाम्नाया ममैव मुखेभ्योनिस्सृता येषामथं मन्ये ते अद्यापि जिज्ञासन्त एवेति भावः । तपोमय इति स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुरिति भवदादिष्ट तपः प्रथमं मयैव तप्तमिति स्वस्य ज्ञानविज्ञाने दर्शिते भगवद्दत्तमैश्वर्य्यञ्चाह प्रजेत्यादि तथा योगेश्वरत्वमपि मम नास्तीति न वक्तव्यमि त्याह आस्थायेत्यादि समाहित एकाग्रीकृतचित्तोऽपि तं भगवन्तं नाध्यगच्छं न ज्ञातवानस्मि । तत्र हेतुर्यत आत्मनो मम सम्भवः सृष्टि- रिति हन्त हन्त मत्सृष्टसृष्टसृष्टा अन्ये विज्ञम्मन्यास्तं कथं जानीयुर्ये तु भगवत्त्वं तटस्थलक्षणं ब्रुवते ते त्वन्धा एवेति भावः ॥ ३५ ॥

अहो अर्व्वाचीना बराका भगवत्तत्त्वं वयं ब्रूमहे इति प्रलपन्ति यतो भगवानपि स्वयं स्वतत्त्वं वेदितुं न प्रभवतीति भक्त्युद्रेकेण तं प्रणमति नत इति । समीयुषां शरणं गतानां भक्तानां भवच्छिदं संसारदुःखच्छेदकमित्यननुसंहितं फलं स्वस्त्ययनं स्वप्रेमसुखदायकमित्य नुसंहितम् । सुमङ्गलं सुष्ठु मङ्गलं यस्मात् तम् अन्येषामपि कर्म्मिज्ञानियोगिनां तद्भक्तिमिश्रत्वं विनामाङ्गल्याभावादिति भावः । यो हि आत्ममायाविभवं स्वयोगमायाविस्तारं स्वयमपि पर्य्यगात् । परिशब्दो निषेधे । एतावानिति न ज्ञातवानित्यर्थः । अपरे अस्मदादयः कुतो जानीयुः । ननु सर्व्वज्ञः कथं न जानाति अन्तभावादिति दृष्टान्तेनाह यथा स्वस्यान्तं नभः कर्भ्रृ नाप्नोति तद्वत् । न हि खपुष्पादर्शनं सर्वे ज्ञत्वं निहन्तीति भावः तथाच वक्ष्यति—द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणा इत्यादि । श्रुतिश्च—यो ऽस्याध्यक्षःपरमे व्योमन् सो अङ्ग वेदयदि वा न वेदेति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यदधिष्ठानमित्यादिप्रश्नानां यदात्मकस्त्वमित्यादिसर्वप्रश्नानां च सामान्यतो यदुत्तरमुक्तं वासुदेवात्परो ब्रह्मन्नचान्योर्थोऽस्ति तत्वत इति पुरुषएवेदं सर्वमिति श्रुत्या च तद्दृढीकृतं तदुपसंहरति इतीति इदं सदसदात्मकम् स्थूलसूक्ष्मात्मकम् भगवतः सकाशादन्यत् पृथक् न भाव्यं नानुसंधेयम् तत्कार्यत्वात्तदाधेयत्वात्तदधीन स्थिति प्रवृत्तिमत्त्वाच्च तदपृथक्त्वेनानुसंधेयम् इति ते तुभ्यं यथात्वमनुपृच्छसि तथाऽभि हितं मया कथितम् अनेन सर्वात्मतया भगवान् ध्येयइत्युपदिष्टम् ॥ ३३ ॥

तद्ध्यानंतस्यस्वानुभवेनफलं च दर्शयति हे अंग पुत्र यत् यतः मे मया औत्कंठ्यं भक्त्युद्रेकस्तद्युक्तेन हृदा हरिः धृतो ध्यातः अतः मे मम भारती भाषा मृषा निरर्थिका न लक्ष्यते न दृश्यते मे मनसो गतिः वृत्तिः मृषा क्वचित् कस्यांचिदप्यवस्थायां न भवति हृषीकाणींद्रि- याणि असत्पथेनिर्दितविषये न पतन्ति ॥ ३४ ॥

धृत इत्यनेनैतावत्वं प्रतीयमानं निराकरोति सोहमिति सोऽहं प्रसिद्धः समाम्नायमयः वेदप्रचुरः तपोमय श्च विधातपोभ्यां सर्वश्रेष्ठोऽपि प्रजापतीनामुभयप्रजापतीनां महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनव स्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजा इति श्रीमुखेनोक्तानां सनकादीनां चतुर्णां मरीच्यादीनां सप्तानां चतुर्दशमनूनां च शिष्यरूपाश्च प्रजायाः पतीनामभिवंदितः तैरभिवादितः स्तुतो आयोगं ध्यानयोगमास्थायाश्रित्यापि यतः भगवत आत्मनो मम संभवः उत्पत्तिः तद्वंनाध्यगच्छत् एतावानिति न ज्ञातवान् ॥ ३५ ॥

नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः।
तन्मायया मोहितबुद्धयस्त्विदं विनिर्म्मितञ्चात्मसमं विचक्ष्महे ॥ ३७ ॥
यस्यावतारकर्म्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः।
न यं विदन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ३८ ॥
स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः।
आत्मात्मन्यात्मनात्मानं स संयच्छतिच पाति च ॥ ३९ ॥
विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम्।
सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

एतदेव दृढयितुं भगवतो भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं सर्वज्ञत्वं मायाधिपतित्वमन्येषां तुतन्मायामोहितत्वं च तच्चरणानतिपूर्वकमाह नतोऽस्मीति द्वाभ्याम् तस्य भगवतः चरणं सुमंगलं नतोऽस्मि कथंभूतम् समीयुषां शरणागतानाम् मुमुक्षूणां भवच्छिदम् संसारनिवर्त्तकम् बुभुक्षूणां स्वस्त्ययनम् यथा नभः नभोऽधिष्ठात्री देवता स्वान्तं नभोवैपुल्यं जानाति तथा आत्मनः शक्तिभूतायाः मायायाः प्रकृतेः विभवं हि शब्दाच्च तनानां स्वभावं च पर्यगात् परितः सर्वतः ज्ञातवान् अथ अपरे जीवाः साकल्येन तत्तन्मायाविभवादिकं च कुतो जानीयुः न कुतोऽपी त्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका

हे तात जिस तरह आप पूछते हो उसी प्रकार आपके लिये कहा परन्तु भगवान से पृथक् और सद् असत् वस्तु कोई नहीं है ॥३३॥ मैंने भगवान को मन से ध्यान कर लिया है इस्से मेरी सरस्वती झूंठ नहीं हो सक्ती कहीं पर भी, और मन की गति भी झूंठ नहीं हो सक्ती और असन्मार्ग में इंद्री भी नहीं जाती हैं ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

एतत् प्रपञ्चयति नाहमिति द्वाभ्याम्। वामदेवः श्रीरुद्रः। यस्य ऋतां गतिं परमार्थस्वरूपम्। किञ्चिदिदं प्रपञ्चरूपं तस्य मायया विनिर्म्मितं विचक्ष्महे विद्मः। तदपि आत्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नम्। मोहितबुद्धय इत्यर्थः तदज्ञाने प्रपञ्चज्ञाने च हेतुः ॥ ३७ ॥

ननु सर्व्वेऽपि तं वर्णयन्तो दृश्यन्ते तत्राह यस्येति ॥ ३८ ॥

अवतारकर्म्माणि तु संक्षेपतो दर्शयति स एष (एव) आद्यो भगवान् यः पुरुषावतारः सन् सृष्ट्यादि करोति। आत्माऽऽत्मन्यात्मना त्मानमिति कर्ता अधि करणं साधनं कर्म्म च स्वयमेवेत्यर्थः। पुरुषाख्योऽवतारः, सृष्ट्यादीनि कर्म्माणीति संक्षेपोक्तिः ॥ ३९ ॥

न यं विदन्ति तत्त्वेनेत्युक्तम् किं तत् तत्त्वमित्यपेक्षायामाह विशुद्धमिति। ज्ञानं केवलं सत्यं तत्त्वम्। घटाद्याकारवृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थं विशेषणानि। विशुद्धं विषयाकारशून्यम्। यतःप्रत्यक् सर्व्वान्तरम्। अतएव सम्यक् सन्देहादि रहितम्। अवस्थितं स्थिरम्। यतो नि- र्गुणम् गुणकार्य्यं हि गुणव्यतिकराच्चञ्चलं भवति। यद्यपि वृत्तिज्ञानमपि स्वरूपज्ञानमेवेति न चाञ्चल्यादिदोषयुक्तं, तथाप्यन्तः करणवृत्ति दोषैस्तथा तथा भवतीति व्यवच्छिद्यते। एभिरेव विशेषणैःसत्यत्वमपि समर्थितम्। किञ्च यत् विकारवत् तत् असत्यं दृष्टम्। न चास्य जन्मादयः षड्विकाराः सन्तीत्याह अनाद्यन्तं जन्मनाशरहितम्। अतएव जन्मान्तरास्तित्वलक्षणोऽपि विकारो नास्ति। वृद्धिविपरिणामा पक्षयाश्च न सन्ति। यतः पूर्णम्। सर्व्वत्र हेतुः नित्यमद्वयम् नित्यं सर्व्वदा द्वैतप्रतीतिसमयेऽपि परमार्थतोऽद्वयमिति ॥ ४० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी।

घटादिवृत्तिज्ञानेति। यथा तडागोदकं च्छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तः करणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते। स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते। इति वेदान्तपरि भाषा ॥ षड्विकारा इति। जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड्भावविकाराः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

तर्हि मायातरणे क उपाय इत्यत आह यस्येति यस्य भगवतो ऽवताराणां कर्माणि चेष्टितान्यस्मदादय श्चतुर्मुखादयो गायंति यं तत्वे न याथात्म्येन न विदंति नजानंति किंतु तस्मै भगवते नमस्कुर्वीति तस्य गुणकर्मानुकीर्तनमेव मायातरणोपाय इत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

केऽवताराः कानि चेष्टितानि च यदनुकीर्तनेन मायां तरंतीत्याशंकाया मवतारां स्तत्कर्माणि च वक्ष्यन्यद्रूपमित्यादिप्रश्नानां उत्तरयुप संहरति स एष इति अजः कर्माधीनजन्मरहितः एष आद्यः कारणभूतः परमपुरुषः कल्पे कल्पे प्रति कल्पमात्मन्येवाधारे आत्मना परमात्म भूते नात्मानं उपादानमात्मैव कर्ता सृजति संयच्छति संहरति पाति च ॥ ३८ ॥

नन्वयं जगद्व्यापारोभगवतःकिं कर्माधीन इत्याशंक्य नेत्याह विशुद्धमिति पुण्यपापरूपकर्मरहितमतो नजगद्व्यापारः कर्माधीन इत्यर्थः एवं च कर्माधीन व्यापारजीवस्वरूपाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति जीवविलक्षणं चेत्तर्हिकंजडमित्यत आह केवलं ज्ञानं क्वचिदप्यजडमित्यर्थः तर्हि किं घटपटाद्याकारवृत्तिज्ञानमित्यत आह प्रत्यक् स्वस्मै भासमानं ननु जीवोप्येवं रूपो ऽत आह सम्यगवस्थितं अर्थांतरानपेक्षस्थिति जीवस्तु परमात्मधार्य इत्यभिप्रायः अन्यानपि चेतनाचेतनविलक्षणाकारानाह सत्यं स्वरूपतो धर्मतश्च निर्विकारमनेन स्वरूपतो विकार्य चेतनद्रव्यं स्वभावतोविकाराचेतनश्च व्यावृत्तः पूर्णमवाप्तसमस्तकामं निर्गुणं सत्त्वादिरहितमनाद्यंतं उत्पत्तिनाशरहितमत एव नित्यं कालाद्यनवच्छिन्नं अद्वयं समाभ्यधिकरहितंएते यथा संभवं चेतना चेतनव्यावर्तकत्वेनानुसंधेयाः ॥ ३९ ॥

अत्रविद्वदनुभवं प्रमाणयति ऋषे इति हे ऋषे नारद आत्मा अंतः करणमाशयो वासना प्रणेता आत्मेंद्रियाशयायेषां ते कवयः उक्त विधं परमात्मस्वरूपं जानंति कवयः समीचीनतर्कैर्विविच्य तत्स्वरूपं चेतनाचेतनविलक्षणं शोधयंति कुतर्कैर्दुर्ज्ञेयत्वमाह असत्तर्कैरसता मेव वाहेतुवादैर्वाविप्लुतं उपद्रुतं स्यात्तदा तिरोधीयेतेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इतोऽपितत्स्वरूपसाकल्यज्ञानमेवानिषिध्यते नतुतद्विषयज्ञानमात्रमन्यथावागिंद्रियप्रवृत्तिस्तद्विषयानोपपद्यते साचास्तितस्मादुक्तंयुक्तमि तिभावेनाह यस्येति एकदेशज्ञानमपिस्वातंत्र्येणेत्यभिमानेतदपिनस्यादितिभावेनपौनः पुन्येननमनमितिभावः ॥ ३७ ॥

युक्तंचांतस्थरूपबाहुल्यंतान्नियमनलक्षणकर्मचांतरेणान्यावताराणांतत्कार्याणांचसद्भावेकिंप्रमाणमित्याशंक्यसंक्षिप्यतदाहसएषइतियो मदादिभिःसर्वैःसाकल्येनाविज्ञातःसएषपुरुषः श्रीनारायणआत्मास्वयमेवकल्पेकल्पेआत्मनास्वेच्छयानियतमनसाऽऽत्मनिस्वाधारतयाऽऽत्मानं मत्स्यादिरूपेणसृजति दीपाद्दीपांतरवद्व्यक्तंकरोति देवदत्तवन्नजायतइत्यजइति आद्यउपजीव्यइति व्यक्तीकरणं उपजीव्यत्वमेवाह संसं यच्छतीति तैरवतारैः देवादिस्वजनंपातिहयग्रीवादिदैत्यान्संयच्छति चशब्दउक्तार्थसमुच्चयंव्यासाद्यवतारांतरसूचनंचवर्तते तथाच व्या- साद्यवतारैर्मोहमदादितामसजनवचनेनतिरोहितस्वरूपंशास्त्रप्रवर्तनेनप्रकाशयतीतिज्ञायते तथाचोक्तं स्वयमेवस्वरूपाणिमत्स्यकूर्मादिका न्यजः स्वात्मन्येवेच्छयासृष्ट्वातैर्देवादीन्प्रपात्यसावित्यादि ॥ ३८ ॥

शास्त्रतःकीदृशंप्रकाशितमत्राह विशुद्धमिति विशुद्धंनिर्दोषत्वात् केवलमद्वितीयं ज्ञानंविषयनिरपेक्षसंविद्रूपं प्रत्यक्सर्वेषामंतरमभिमु खत्वेनस्थितं स्वतः शुद्धस्यापिपरतोदोषित्वंस्यादित्यतः सम्यगवस्थितंदुष्टांशरहितत्वात् सत्यंनिर्दुःखनित्यानिरतिशयानंदानुभवरूपं पूर्णं देशतः कालतोगुणतश्चापरिच्छिन्नं अनाद्यंतमादिविनाशवर्जितं निर्गुणंसत्त्वादिगुणरहितं अतएवनित्यंपरिणामस्वभाववर्जितं अद्वयंस्वगत भेदवर्जितम् ॥ ३९ ॥

स्वतोविकाराभावेऽपिनिमित्तेनस्यादित्यत: ऋतंशश्वदेकप्रकारं तदुक्तं ऋतंतदात्मनाज्ञप्तेः संत्त्वंसाधुत्वतः परमित्यादि एतज्ज्ञानस्यमो- क्षैकफलहेतुत्वादिदमेवशास्त्रेणप्रकाशितंनान्यदित्याशयेनाह विंदंतीति प्रकर्षेणशांता मंगलीभूतात्मामनः श्रोत्रादींद्रियाण्याशयोबुद्धिर्येषां तेतथोक्ताः यदाभगवदेकनिष्ठयानिर्मलीभूतमनआदींद्रियप्रवृत्तयोमुनयः सर्वज्ञाब्रह्मादयएवंविधगुणोपेतंब्रह्मापरोक्षीकृत्यविंदंतिस्वानंदलभं ते तदैवासत्तर्कैर्विमतंमिथ्यादृश्यत्वादिकैर्विप्लुतमुपहतमन्यथाभूतंबाह्यांतः करणंसंसारबीजभूतंतिरोधीयतदग्धबीजवद्भवतीत्यन्वयः अ- नेनावतारकर्मकीर्तनश्रवणादिनाकिंफलमितिचोद्यमपिनिरस्तंकिंचमूलरूपस्ययादृशंरूपंयादृशंकर्मयादृशागुणास्तत्सर्वमवताराणामस्तीति अवतारस्वरूपत्वंयुक्तमितिच ज्ञापितं यद्वाअसत्तर्कैर्यदिगुणवांस्तर्हिदोषवान्यदिकर्त्तातर्हिभ्रांतःस्यात् देवदत्तादौदृष्टत्वात् इत्यादिरूपैस्ति रोहितंविरुद्धत्वादिलक्षणंरूपंव्यासादिप्रणीतशास्त्रनिशितयाबुद्ध्यायदासम्यग्विंदंतिमुनयस्तदैवदोषित्वादिरूपंतिरोधीयेत तत्तद्विषयाबु- द्धिर्निवर्ततइति कदावतारप्रसंगइत्यतोवाह सएषइति यदाबौद्धाद्यसत्तर्कैर्विप्लुतंधर्मशास्त्रंतिरोधीयेत अधर्मशास्त्रमुज्जृंभतेचतदात्मानं सृजतीत्यन्वयः कीदृशमात्मानमित्यतउक्तं विशुद्धमित्यादि तत्रकिंप्रमाणमत्राह विंदंतीति मत्स्याद्यवतारविष्णोः स्वरूपांशाइत्यत्रतेषांप्रत्य क्षंप्रमाणमवतारप्रसंगेचेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र सदैन्यमाह नाहमिति ऋतां गतिं श्रीवैकुण्ठम् । न विदुर्न विज्ञः । आस्तां सा । तन्मायया विनिर्म्मितमिदं विश्वमपि आत्मोचित मेव विचक्ष्महे । तत्र हेतुः तन्माययैव मोहितबुद्धय इति ॥ ३७ ॥

किञ्च न यमिति । तत्त्वेन शक्तिस्वरूपाभ्यां याथार्थ्येन ॥ ३८ ॥

तत्र सर्व्वविलक्षणां शक्तिं यत्किञ्चिल्लक्षयति स एष [एव] इति ॥ ३९ ॥

[पुनश्च प्रकारान्तरेण तामेव तथा लक्षयितुं तस्यैकस्यैव युगपत्कर्त्तृत्वादिकं योजयन्] स्वरूपमपि तथैव सर्व्ववैलक्षण्येन लक्षयति विशुद्धमिति युग्मकम् । तत्र ज्ञानं विशेष्यम् । तच्च सुखस्वरूपमेव, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्य जीवस्वरूपविलक्षणत्वज्ञापकानि विशेषणान्याह । विशुद्धं केवलं, विशेषेण शुद्धमेव, न त्वविद्याविद्धमित्यर्थः । अयमात्मापहतपाप्मेति श्रुतेः । यतः प्रत्यक् सर्व्वतो- ऽप्यन्तरम् । यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यारभ्य य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयतीति श्रुतेः । अतः सम्यक् अक्षुभिततयैव अव समन्तात् व्याप्य स्थितं, न त्वावृतविक्षिप्तं, न वाऽणुपरिमाणमित्यर्थः । एको देव इत्यादिश्रुतेः किञ्च । सत्यं सर्वसत्ताप्रदस्वरूपत्वात्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

सत्यपदार्थानां मुख्यं न तु तदितरादित्यर्थः । सत्यञ्चामृतञ्च सत्यसत्यमेवाभवदितिश्रुतेः । पूर्णं भगवत्तया सम्भृतं, न तु तयाहीनमित्यर्थः । अतएव,अनाद्यन्तस्वरूपवैभवम् । निर्गता गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्योगुणा ऐश्वर्य्यादयः षट् यस्य नतस्य कार्य्यंकरणञ्च विद्यते इत्यादिश्रुतेः अनेन तादृशरूपवस्त्वञ्चायातम् । न सन्दृशेतिष्ठति रूपमस्य, यमैवैष वृणुते तेनलभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् इति श्रुतेः । सर्व्वसत्ताप्रदस्वरूपत्वात् नित्यमेवाद्वयं पृथग्वस्तुरहितत्वाद्भयरहितञ्चेत्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म द्वितीयात् (द्वैतात्) वैभयंभवतीति श्रुतेः। तदेवं सर्व्वेषां तन्मूलत्वेऽप्यस्ति भिन्नस्वरूपवैलक्षण्यम् । अन्यथा न यंविदन्ति तत्त्वेनेति विशेषोक्तिर्व्यर्थास्यात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुवोधिनी ।

एवं ज्ञानमार्गस्य दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्वा भक्ति मार्गस्याप्यशक्यतामाह यस्यावतारकर्माणीति साक्षाद्भक्तिर्नास्त्येव परंपराभक्तिः कथमपि केनचित्कर्त्तव्या तत्रपरंपराभक्तिमध्ये गुणकीर्त्तनमुत्तममिति अस्मदादयः अवतारकर्माणि गायंति अवतारपदेन तस्य कर्माण्यपि नजानंतीति सूचितं कर्मपदेन गुणास्तु नज्ञायंत एव गुणा ह्युत्कर्षाधायकाः के वाभगवतो धर्मा भगवतः सर्वोत्तमत्वं अन्यं वा उत्कर्ष साधयंतीति ज्ञानं दुर्लभं अवतारपदेन चशरीरेण आकृत्यावागूढो भगवानिति कार्यज्ञानवद्भक्ति रपि सोपाधिका निरूपिता तर्हिकिमर्थं कथयंतीत्याशंक्याह गायंतीति गानेन सुखं जायत इति इतरगानापेक्षया भगवद्गुणगाने सुखाभिव्यक्तेरिष्टत्वात्तदेव कुर्वतीत्यर्थः हिशब्दस्तु इममेवार्थमाह तत्त्वमिदमित्थमेवं रूपं तथापि ज्ञानाज्ञानाभ्यां उपलक्षितो भगवान् कश्चिदस्तीति विनिश्चित्य मार्गद्वयेऽपि तत्र कर्त्तव्यांतराभावात् नमनमेवकर्त्तव्यमित्याह तस्मादिति यद्यपि सर्वप्रमाणातीतस्तथापि सर्वत्र प्रसिद्धः तत्र चनमनमेव कर्त्तव्यं नान्यदिति नमनं चयादृशोऽसिहरेकृष्णातदृशायनमोनम इति ॥ ३७ ॥

एवं भगवतो माहात्म्यं निरूप्य पूर्वोक्तां सृष्टिमुपसंहरन् तत्त्वमुपसंहरति स एष इति योस्माभिर्न ज्ञायते स एव एष इदानीमस्मद्बुद्धौ स्थित्वा सर्वं करोतीति तस्यैवसृष्टृत्वे हेतुः आद्य इति पुरुष इतिसाधनं कल्पेकल्प इति सकृत्सृष्टिर्निवारिता अज इति स्वस्य सदैकरूपत्वं उपादानत्वं करणत्वं कर्त्तृत्वं स्वस्यैवत्याह आत्मा स्वयमेवकर्त्ता आत्मनिस्वस्मिन्नेवाधिकरणे आत्मना स्वेनैव करणेन आत्मानं विश्वरूपं स्वयमेव कर्म अनेनान्येऽपि विभक्त्यर्थाज्ञातव्याः न केवलमुत्पादयति अपि तु संयच्छति मारयति पाति रक्षति च चकारौ तु भिन्नविषयत्वव्युदासकौ यदापि हरति तदाप्युत्पादयति एव मन्यस्मिन्नप्यन्यसंवंधनिरूपणार्थं वा युक्तिस्त्वत्र महायोगसिद्धे वाह्यसाधनव्यतिरेकेणैव स्वेच्छया वहुरूपो भवति भगवति तु योगादिकमपि नापेक्षते सर्वसामर्थ्ययुक्तं स्वरूपमेव तथा भूतंयतः ॥ ३८ ॥

नन्नु नायं भगवन्मार्गः साधीयान् एतदपेक्षया ज्ञानमार्ग एव व्रह्मात्मस्वरूपभूतः उत्तमः सहिज्ञातुंशक्यत इत्याशंक्य तं पक्षमनूद्य दूषयति विशुद्धमिति द्वाभ्यां एतेहि द्वादशधर्मा देहात्मनो वैलक्षण्य प्रतिपादकाः तैर्ज्ञातैरहममममेत्यसद्भावम् देहादौमोहजंत्यजेदितिफलिष्यंति तत्र देहस्तुअत्यंतं मलिनः मलमूत्रादिपूर्णत्वादशुद्धश्च आत्मा तु विशेषेण शुद्धः नहि शुद्धा शुद्धयोरैक्यं अनेन आत्मनः संस्कारःकेऽपि नापेक्षंत इत्युक्तं भवति देहे कृतः संस्कारो व्यर्थ एव अनेन प्रथमं सर्वसाधनपरित्यागः सूचितः किंच केवलोऽयमात्मा एक एवासहायः देहस्तु पुत्रादिसर्वसहितः आत्मनस्त्वेकत्वे ज्ञाने पुत्रादिचिंतादूरे गच्छति तेनवैराग्यं सिद्धं भवति एवं परित्यागो वैराग्यं चनिरूपितं किंच अयमात्मा ज्ञानरूपः देहस्तुज्ञेयः अनेन ज्ञानार्थमपि प्रयत्नो निराकृतः नह्यात्मा ज्ञेयो भवति शास्त्राणि तु दूरात्परिचायकानि तेन आत्मा स्वयं ज्ञाता लब्धसत्ताका भवंति अत स्तानि प्रमाणानि स्वात्मानमेव तत्संवंधात्प्रमाणमिति वोधयंत आत्मवोधकानीत्युपचर्यंते तस्मादेवं भावे आत्मनो ज्ञाते ज्ञानार्थमपि प्रयत्नस्त्यक्तव्य इत्युक्तं भवति किंच अयमात्मा प्रत्यक् प्रत्यक्त्वेनवेद्यः देहस्तु पराक् अनआत्मनः एवंभावे ज्ञाते योगोऽपि व्यर्थः तेनहिस्व वृत्तौवा आत्मस्फूर्तिंकृत्वा परात्कुं संपाद्यत आत्मनः यथा मथनेनाग्नेर्वाह्यत्वं नतु गूढं प्रकटीक्रियत इति योगोपयोगोस्तीत्यत आह सम्यगिति यथात्मावर्त्तते तथैव सम्यक् नतु प्रकटितः देहवैलक्षण्यं च देहस्त्वसम्यक् न हि यादृशोस्ति तादृश एव स्थापनीयः किंतु संस्कारैरुत्तमः कर्त्तव्यः किंच अयमात्मा अवस्थितंअचलः तस्मात्तत्स्थिरीकरणार्थं आवापोद्वापनरूपं मननंकर्त्तव्यं अनवस्थितस्य हि युक्त्याअवस्थापनं देहवैलक्षण्यं च सिद्धमेव देहस्य सर्वथा अनवस्थितत्वात् अनेन नाडीशोधनादिना देहसिद्धिप्रयासोऽपि व्यर्थ इत्युक्तं किंच अयमात्मा सत्यः सदैकरूपः देहस्तुनतथेति स्पष्टमेव अनेन कालांतरे आत्मनोऽन्यथा भावो भविष्यतीति शंकया योगादिभिः प्रयत्नकरणं निवारितं किंच अयमात्मा पूर्णः देहस्तुपरिच्छिन्नः अनेनात्मनो न्यूनतापरिहारार्थमपि यत्नोन कर्त्तव्य इति सूचितं स्वत एव पूर्णत्वात् नतु पूर्णस्यापि सदैकरूपस्याप्याकाशादेः आवरणनिराकरणं न विशालतासंपाद्यते तथा आत्मनोऽप्युपाधिनिराकरणार्थं यत्नः कर्त्तव्य इत्याशंक्य निराकरोति अनाद्यंतमिति यस्य हिआद्यंतावुत्पत्तिप्रलयौस्तः स हि सजातीये घटपटादौ अन्वेतीति तस्योपाधयः संभवंति नह्यन्तःकरणं शरीरं अन्यद्वाआत्मन आवरकं संभवति अधिकारित्वात् असंगत्वात् अव्यवहार्यत्वाच्च तस्मात्केनाप्यंशेनउत्पत्तिप्रलययोरभावादुपाधिनिराकरणार्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः देहादयस्तु तत्प्रकाशेन भासंते नतु तदुपाधयः अत आत्मन एवं भावे अपगते देहनिराकरणार्थमपि प्रयत्नो व्यर्थः ननु गुणैः क्षोभसंभवात् एवंभावस्थित्यनुपपत्तेः सर्वदा तथास्थित्यर्थं गुणक्षोभनिराकरणाय यत्नः कर्त्तव्य इत्याशंक्याह निर्गुणमिति नह्यात्मनो गुणाः संति एते हि सत्वादय प्रकृतेर्गुणाः नह्यनन्यदीयैः असंवद्धैः आत्मनः क्षोभो भवितुमर्हति तस्मात्तदर्थमपि न यत्नः कर्त्तव्यः किंच एतादृशस्वभावात्मा सर्वदा नतुकदाचिदित्याह नित्यमिति यावंत आत्मनो धर्मा निरूपिताः परिचायकत्वेन तैः सहित आत्मा नित्यः नतु ते तत्रोत्पाद्यंते तस्मात्तादृशत्वसिद्ध्यर्थमपि न यत्नः किंच यद्ययमात्मा अनानंदमयो भवेत् तदाभगवत्सायुज्य व्रह्मता वा संपादनीया स्यात् किंत्वयमेव व्रह्म भगवानिति अयमात्मा व्रह्म विज्ञानमय इति श्रुतेः अहमात्मा गुडाकेश इति च तस्माद्भगवत्सायुज्यार्थंव्रह्मभावार्थं वा न यत्नः कर्त्तव्य इत्याह अद्वयमिति नह्यात्मा द्वयरूपः पुरुषेश्वरयोरत्रनवैलक्षण्यमण्वपि मृत्योःसमृत्युमाप्नोति यइहनानेव पश्यतीति अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति निंदाश्रवणात् नहि आत्मनि नानात्वमस्ति वैलक्षण्यं तु दूरे सर्वत्रचैकरूपः सर्वत्राक्षोभ्यः सर्वत्रोत्पत्तिविनाशधर्मरहितः सर्वत्रपरिच्छेदनरहितः सर्वत्रैकरूपः सर्वत्रनिश्चलः सर्वत्र समीचीनः सर्वत्र प्रत्यक्स्फूर्तिरूपः सर्वत्र ज्ञानरूपः सर्वत्रासंगोदासीनः शुद्धश्चेति परिचायकप्रकारेणात्मन्यवगते कृतार्थोभवति न किञ्चित्कृत्यमस्ति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवमात्मज्ञानमार्गं निरूप्य तं पक्षं दूषयति ऋष इति हे ऋषे नारद त्वं हि मंत्रद्रष्टासर्वसिद्धांतंजानासि किमेतावता आत्मा एतादृश इति प्रतीयमानस्यानर्थस्य निवृत्तिरपेक्षते यदात्मन्येतादृशेऽपि यदिसंसारः स्यात् तदा अनिर्मोक्ष भ्रमात्प्रतीतावपि भ्रमोनिवर्त्तनीयः एवंभावज्ञानादेव निवर्त्तनपक्षेऽपि ज्ञानं प्रमाणतः संपादनीयं तत्प्रमाणंवेदो भवितुं नार्हति बहुवादिविप्रतिपन्नत्वात् किंतु प्रमाणसहितं योगयुक्तं मन एव आत्मनस्तथात्वं बोधयति तं पक्षमंगीकृत्य दूषयति मुनयः यदा मननशीलाः प्रशांता आत्मा इंद्रियाणि च येषां शुद्धांतःकरणा जितेंद्रियाः तैर्मननेक्रियमाणएवात्मा भासते तदेव गुणस्वरूपं असत्तर्कैः कुयुक्तिभि विप्लुतं सत्तिरोभूयेत तिरोभावं प्राप्नुयात् सर्वदा एतादृश आत्मानुसंधाने कदाचिदपि संसारस्फूर्तिर्नस्यात् तथात्वे वा संसारस्फूर्तौ अनिर्मोक्षप्रसंग शास्त्रवैफल्यञ्च तस्माद्दृष्टानुपपत्त्या एतदभ्युपगंतव्यं ये मुनयःप्रशांतात्मेंद्रियाशयाःतेषामात्मा तथाविधःस्फुरति तदा न संसारःअन्यान् प्रति न स्फुरति तदा तेषां संसार इतिएवम परोक्षकथापरोक्षकथायामपि प्रमाणेन वेदादिना सत्तर्कसहितेन तत्स्फुरति असत्तर्कैर्विप्लुतंसत्तिरोभवतीति अतःपरमेतन्नियमनार्थं किंचिदंगीकर्त्तव्यं यस्मिन्क्रियमाणेअसत्तर्कादिकमप्यभिभूयज्ञानमुदेतीति प्रशमादयस्तुप्रथमतो न संभवंति तेषां साधनाभावात्साधनाभावेऽपि यदिजायेरन् तदा सर्वदैवस्युः तस्मात्तादृशमेकं साधनं वक्तव्यं यदव्यभिचारिभवति भक्तिश्चेत्कृतमात्मनिरूपणेन भक्तेः स्वातंत्र्येणैव मोक्षदानात् भगवतस्तादृशस्य आत्मतत्वाच्च अतो भक्तिरहितः समार्गोनसिध्यति भक्तौ च जातायां किंतेन मार्गेण अतउभयथाप्यप्रयोजकं तत् तस्माद्भगवतस्तदेकंरूपं आत्मभूतमिति भगवन्माहात्म्यमेतत् विभूतिर्वा तस्माद्बालानां हस्ताग्रे चंद्रबुद्धिवत् आत्मबुद्धिरिति नतच्छ्रवणमात्रेणकार्यसिद्धिरितिभावः एवंमतांतरं परिहृत्य अवतारकर्माणि गायंत्युक्तत्वात् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तत्र सदैन्यमाह नाहमिति द्वाभ्याम् । वामदेवो रुद्रः । यस्य ऋतां सत्यां गतिं त्रिपादैकपाद्विभूतिम् न विदुर्न जानीमः । तत्र च तन्मायया विनिर्म्मितम् एकपाद्विभूतिरूपाम्रिदन्तु विचक्ष्महे ब्रूमहे । तदप्यात्मसमं स्वज्ञानानुरूपमेव न तु कृत्स्नम् ॥ ३७ ॥

तत्कीर्त्तनादिभक्तिस्तु तत्स्वरूपाज्ञानेऽपि सम्भवतीति दर्शयन्नाह यस्येति । अतस्तस्यावतारांस्तत्कर्म्माणि च ब्रूमहे त्वं शृणु इति भावः ॥ ३८ ॥

आद्यं पुरुषावतारं तत्कर्म्माणि च संक्षेपेणाह । पुरुषः पुरुषावतारः । कल्पे कल्पे प्रतिमहाकल्पान्तरे । आत्मात्मन्यात्मनात्मानमिति कर्त्ता अधिकरणं साधनं कर्म्म च स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु न यं विदन्ति तत्त्वेन इति भगवन्तं युष्मदादयो न विदन्ति किन्तु तस्यनिर्विशेषस्वरूपं श्रूयते तद्विदन्ति न वेति जिज्ञासायामाह विशुद्धमिति । तत्र ज्ञानमिति विशेष्यम् । तच्च सुखरूपमेव, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । ज्ञानञ्च जानातेः कर्त्तृकर्म्मकरणाभावात् केवलम् । अतएव उपाध्यभावाद्विशुद्धम् । ततएव सर्व्वांतरत्वात् प्रत्यक् । तदपि समन्ताद्व्याप्यैव स्थितत्वात् सम्यगवस्थितम् । व्याप्तिरपि सर्व्वत्र सत्तारूपेणैवेति सत्यम् । तारतम्याभावात् पूर्णम् । जन्मादिविकाराभावात् अनाद्यन्तम् । सत्वादिगुणसंसर्गाभावान्निर्गुणम् । सर्व्वकालमेकरूपतयैव स्थायित्वान्नित्यम् । द्वितीयाभावात् अद्वयम् ॥ ४०

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं ब्रह्मा यस्य भगवतः ऋतां सत्यां गतिमेतावत्त्वेन वोद्धि वामदेवः शिवः न वेद यूयं मत्पुत्राः त्वत्प्रभृतयः न विदुः अपरे सुरा श्च नविदुरिति किमुत तत्र हेतुः तद्धिति तस्य भगवतः मायया प्रकृत्या मोहिता बुद्धिर्येषां ते वयम तेन विनिर्मितामिदं स्वस्वानुरूपं देहगृहादिकम् आत्मसमं स्वबुद्ध्यनुरूपमेव विचक्ष्महे विज्ञः ॥ ३७ ॥

मुक्त्यर्थं तु तदवतारकर्माणि शास्त्रद्वारात्विश इत्याह अन्येऽपि यस्य परमेश्वरस्य अवताराणां कर्माणि मोक्षसिद्धये अस्मदादयः गायंति तत्वेनसाकल्येन तु यं न विदंति न जानंति गुणतः स्वरूपतश्चेयत्ताभावात् तस्मै अनंतगुणस्वरूपाय कार्त्स्न्येन ज्ञातुमशक्याय भगवते निरतिशयैश्वर्यवते केवलं नमः ॥ ३८ ॥

यस्यावतारकर्माणि गायंतीत्युक्तं तत्र तस्य विश्वसृष्ट्यादिलीलां स्वरूपं अवतारादिकं च संक्षिप्यदर्शयति यावदध्यायसमाप्ति स इति स भगवान् एवंमद्धृदि ध्येयतया प्रकाशमानः आद्यः जगत्कारणभूतः पुरुषः प्रकृतिप्रेरकः अजः जन्मशून्यः कल्पे कल्पे सृष्ट्याद्यवसरे आत्मा कर्ता आत्मनि अधिकरणे आत्मना साधनभूतेन आत्मानं कर्मभूतं सृजतिस्वयमात्मानमकुरुतेति श्रुतेः पाति रक्षांकरोति संयच्छति संहरति च ॥ ३९ ॥

जगज्जन्मादिहेतुत्वेऽपि विशुद्धम् वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषरहितम् तथाह भगवान् सूत्रकारः वैषम्यनैर्घृण्येन कर्मसापेक्षत्वादिति तत्प्रधानं किंनेत्याह निर्गुणमिति सत्वादिगुणरहितम् यतः ज्ञानमिति क्षणिकविज्ञानपक्षंवारयति सत्यमिति ननुपुरुषाधिष्ठितं प्रधानं सवत्तुज्ञानशब्दवाच्यमित्यत्राह केवलमिति तर्हिजीवत्वं किंनेत्याह प्रत्यक् सम्यगवस्थितमिति प्रत्यंचिजीवे सम्यगवस्थितम् योविज्ञाने तिष्ठन् इतिश्रुतेः एकस्य सर्वे जीवेषु वासः कथमत्राह पूर्णमितिकालतः पूर्णत्वमाह अनाद्यंतमिति कालत्रयेऽपि तस्यनिः समानाधिकत्वमाह नित्यमद्वयमिति ॥ ४० ॥

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।
यदातदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ ४१ ॥
आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य कालः स्वभावः सदसन्मनश्च ।
द्रव्यं विकारो गुण इन्द्रियाणि विराट् स्वराट् स्थास्नु चरिष्णु भूम्नः ॥४२ ॥
अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा दक्षादयो ये भवदादयश्च ।
स्वर्लोकपालाः खगलोकपाला नृलोकपालास्तललोकपालाः ॥ ४३ ॥
गन्धर्व्वविद्याधरचारणेशा ये यक्षरक्षोरगनागनाथाः ।
ये वा ऋषीणामृषभाः पितॄणां दैत्येन्द्रसिद्धेश्वरदानवेन्द्राः ।
अन्ये च ये प्रेतपिशाचभूतकूष्माण्डयादोमृगपक्ष्यधीशाः ॥ ४४ ॥
यत् किञ्च लोके भगवन्महस्वदोजःसहस्वद्बलवत् क्षमावत् ।
श्रीह्रीर्विभूत्यात्मवदद्भुतार्णं तत्त्वं परं रूपवदस्वरूपम् ॥ ४५ ॥
प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति लीलावतारान् पुरुषस्य भूम्नः ।
आपीयतां कर्णकषाय शोषाननुक्रमिष्ये त इमान् सुपेशान् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मनारदसंवादे पुरुषविभूतिवर्णनं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

मैं समाम्नाय मय, (वेदमय) तपोमय और प्रजापतिओं का अभि वंदित पति हूं । मैने समाहित होकर निपुण योगका आस्थान किया पर जिससे मेरा जन्म है उसको न प्राप्तकिया ॥ ३३ ॥

मैं समाम्नाय मय, तपोमय, और प्रजापतिओं का अभि वंदित पनि हूं । निपुण योगका आस्थान कर समाहित होकर भी मैंने उसे न पाया जिससे मेरा जन्म है ॥ ३४ ॥

मैं उनके मंगल मय स्वस्त्ययन और शरणागतों के भव बंधके छेदन करनेवाले चरण कमल में प्रणत हूं । जो अपनी माया के वैभव का अंत आप नहीं पाते हैं जैसे आकाश । तब और सब कहां से उस अनन्त का अन्त पावेंगे ॥ ३५ ॥

मैं (ब्रह्मा) तुम (नारद) वामदेव (रुद्र) भी जिनके सकल तत्त्व को नहीं जानते हैं तब और देवता कहां से जानसके हैं । उनकी माया से मोहित हम सब उनके विनिर्मित इस विश्व को अपनी शक्ति समान जानते हैं ॥ ३६ ॥

हम सब जिनको तत्त्व से नहीं जानते हैं केवल उनके अवतार कर्मों को गान करते हैं उन भगवान को नमः है ॥ ३८ ॥

वह आद्य पुरुष आत्माअज भगवान् कल्प कल्प में अपने से अपने को सृजता संयमन [प्रलय] करता है और पालन करताहै ॥३९॥

हे ऋषे ! प्रशान्तात्मेन्द्रिया शय मुनि जन, जिसको केवल विशुद्ध प्रत्यक् [सर्वान्तर] सम्यक् अवस्थित सत्य पूर्ण आद्यन्तरहित निर्गुण नित्य और अद्वय जानते हैं वह परतत्त्व है । वह सर्वत्र स्वतः प्रकाश होकर भी जब असत्तर्कों से विप्लुत होताहै अर्थात् कुत्तर्क से विचाराजाता है तबही तिरोहित होताहै ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति । हे ऋषे नारद । प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः प्रसन्नदेहेन्द्रियमनसो यदा भवन्ति तदाविदंति । अन्यदा तद ज्ञाने कारणमाह । यदा तु तदेव प्रकाशमानमेव असतां तर्कैर्विप्लुतंस्यात् तदा जीवोधीयतेति ॥ ४१ ॥

(कल्पे कल्पे आत्मानं सृजतीत्युक्तं के ते ऽस्य सृज्यमानास्तान्) अवतारान् विस्तरेणाह आद्य इत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । परस्य भूम्नः, पुरुषः प्रकृतिप्रवर्त्तकः, यस्य सहस्रशीर्षेत्याद्युक्तो लीलाविग्रहः, स आद्योऽवतारः । वक्ष्यति हि—भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवापनारायण आदिदेवः ॥ यच्चोक्तम्—विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयन्त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्व्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते । इति । यद्यपि सर्व्वेषामविशेषेणावतारत्वमुच्यते, तथापि कालश्च स्वभावश्च सदसदिति कार्य्यकारणात्मिका प्रकृतिश्च, एताः शक्तयः, मनआदीनिकार्य्याणि, ब्रह्मादयो गुणावताराः, दक्षाद्यो विभूतय इति विवेक्तव्यम् । मनो महत्तत्त्वम् । द्रव्यं महाभूतानि । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । विकारोऽहङ्कारः गुणाः सत्त्वादिः । विराट् समष्टिशरीरम् स्वराट् वैराजः । स्थास्नुस्थावरं, चरिष्णु जङ्गमञ्च व्यष्टिशरीरम् ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अहं ब्रह्मा । भवः श्रीरुद्रः । यज्ञोविष्णुः । दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः तललोकपालाः पातालाद्यधिपतयः ॥ ४३ ॥

गन्धर्वादीनामीशाः रक्षादीनां नाथाः । रक्षोरगेति सन्धिरार्षः । ऋषीणां पितॄणाञ्च श्रेष्ठाः प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४४ ॥

किं बहुना यत् किञ्चिद्भगवदादि तत् सर्व्वं परमेव तत्त्वमित्यन्वयः । भगवत् ऐश्वर्य्ययुक्तम् । महस्वत्तेजोयुक्तम् ओजः सहसी इन्द्रिय मनःशक्ती तद्युक्तम् बलं दार्ढ्यं (दाक्ष्यं) तद्युक्तम् । श्रीःशोभा, ह्रीरकर्म्मजुगुप्सा, विभूतिः सम्पत्तिः आत्मा बुद्धिः, तद्युक्तम् अर्णोवर्णः अद्भुतार्णो आश्चर्य वर्णमित्यर्थः । रूपमेव स्वरूपं, रूपवत् अस्वरूपम् अस्वरूपञ्च यत् तत् सर्व्वं परं तत्त्वं तद्विभूतिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

शुद्धसत्त्वावतारान् वक्तुमाह प्राधान्यत इति । असत्कथाश्रवणैर्येकर्णयोः कषायामलास्तान् शोषयन्तीति तथा तान् । सुपेशान् सुपेशलान् सुन्दरान् । लकारलोपस्त्वार्षः हे ऋषे । ते तुभ्यम् अनुक्रमिष्ये तदनुक्रमणामृतं त्वया आपीयता मित्यर्थः यद्वा आपीयतामिति शत्रन्तम् आपिबतां कर्णकषायशोषानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांद्वितीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

विप्लुतं व्याप्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भूतैर्यदेति एकादशस्कन्धीयचतुर्थाध्यायस्य तृतीयश्लोकः । विष्णोस्तुत्रीणि रूपाणीति सात्वततन्त्रवचनमिति तृतीयस्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तविंशश्लोकटीकायां स्वामी ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

दैत्येन्द्रः दैत्यानां प्रधानः दानवेन्द्राः दनुनाम्नि दक्षकन्यायां कश्यपाज्जाता एकषष्टि संख्याका असुराः तेषुप्रधाना द्विमूर्द्धादयो ज्ञाप्या दशने । प्रेतपिशाचादयो भूतजातिभेदाः तत्र पिशाचेशाः घण्टाकर्णादयः भूतेशाभैरवादयः कूष्माण्डेशाः भृङ्ग्यादयः यादांसिजलजन्तवः तदधीशा स्तिमिङ्गिलादयः ॥ ४४—४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अथ वतारास्तत्कर्माणि च विवक्षुरादिममवतारमाह आद्य इति पुरुषः विराट् पुरुषः परस्य विष्णो राद्योऽवतार इत्यर्थः आद्यत्वंमत्स्य कूर्माद्यपेक्षया अस्य विभूतीराह कालइत्यादिभिः कालादयः रूपवतः स्वरूपमित्युत्तरेणान्वयः रूपवत अकर्मकृतरूपस्य स्वरूपं स्वीयं रूपं शरीरं कालादयस्तन्नियाम्यं वर्गरूपविभूतिरिति परंतत्त्वं कालादीनां परं याथात्म्यमित्यर्थः स्वभावः प्रकृतिगतपरिणामस्वभावः सदसच्चेतनमचेतनं स्थूलं सूक्ष्मं वा द्रव्यं पृथिव्यादि विकारो महदहंकारादिः गुणाः सत्वादिः इंद्रियाणिज्ञानकर्मात्मकानि विराडंतरिक्षं स्वराट् स्वर्गः अयं लोकस्तु वैसम्राडंतरिक्षं विराट्स्मृतं स्वराडसौ स्मृतो लोक इत्युक्तः स्थाष्णु स्थावरं चरिष्णु जंगमं भूम्नः भूमवतो भगवतः ॥ ४१ ॥

किं बहुना संक्षेपेण शृणित्वत्याह अहमिति अहं ब्रह्मा भवो रुद्रः यज्ञो विष्णुः यद्यप्ययं विभूति मध्ये पठितः तथापि न विभूतिर्यान्तराभावात् पालनाधिकृतविष्ण्ववतारगतपालनातुगुणं यत्सामर्थ्यं तस्य विभूतित्वद्योतनाय यज्ञोपि विभूतिषु पठितः विभूतित्वं नाम नियाम्यत्वं सर्वभूतानां प्रवर्तनरूपं नियमनमात्मतयाऽवस्थानात् आत्मा हिनाम शरीरस्य सर्वात्मनाऽऽधारे नियंता शेषीच भगवतः स्वविभूतिभूतेषु सर्वेष्वात्मतयाऽवस्थानमेव कविचच्छब्दसामानाधिकरण्यनिर्देशहेतुः भगवत्यात्मतयाऽवस्थिते हि सर्वे शब्दाः तस्मिन्नेव पर्यवस्यंति यथा देव मनुष्य पक्षिवृक्षादयः शब्दाःशरीराणि प्रतिपादयंतस्तत्तदात्मनि पर्यवस्यंति दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः भवदादयो नारद प्रभृतय; सनकादयः खगलोकपालाः पक्षिश्रेष्ठाः तललोकपालाः पातालेश्वरा- ॥ ४२ ॥

गंधर्वादीनामीशाः उरगाःसर्पाः नागा गजाः रक्षादीनां येनाथाः रक्षो रगेति संधिरार्षः ऋषीणां पितॄणां ये श्रेष्ठाः दैत्या दितिपुत्राः तेषां इंद्राः ॥ ४३ ॥

अन्ये च ये प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४४ ॥

किंबहुना यदिति यत्किंचिद्भगवदादि तत्सर्वं रूपवतः स्वरूपमित्यन्वयः भगवदैश्वर्यवन्महस्वत्तेजस्वदोजस्वदुत्साहवत्सह स्वद्वेगवद्धैर्यवद्बलवत् धारणसामर्थ्यवत् क्षमावत्सहनवत् श्रीः शोभा ह्री लज्जा विभूतिर्नियाम्यवर्गः आत्मा बुद्धिस्तद्युक्तं अद्भुतार्णमद्भुतशब्दवाच्यं एतत्सर्वं रूपवतः प्रशंसायांमतुप् अकर्मकृत स्वेच्छोपात्तदिव्यमंगलास्पदविग्रहस्य भगवतो विराट् पुरुषस्य स्वीया विभूतिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

अवताराणामानंत्यात्तत्र प्रसिद्धान्वक्ष्यामीत्याह प्राधान्यत इति असत्कथा श्रवणैः ये कर्णयोः कषायाः तान्शोषयंतीति तथा तान्सुपेशान्सुंदरान् हेऋषे वदंति मुनय इतिशेषः ऋषय इति पाठे ऋषयो वदंतीत्यन्वयः तान् ते तुभ्यमनुक्रामिष्ये क्रमेण वर्णयिष्यामि तदनुक्रमणामृतं त्वया आपीयतां यद्वा आपीयतां इति शत्रन्तम् आपिबतां कर्णकषायशोषानित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्री मद्भागवत महापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघव कृत टीकायांगषष्ठोऽध्यायः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तत्रप्रथमावतारः कइत्याशंक्यतमाह आद्यइति परस्यपरायणस्यहरेराद्योऽवतारः पुरुषइतिवदंतीतिशेषः प्रलयोदकेशयानोमहाकृतिर्नराणामाश्रयत्वेननारायणः शून्यनामाभूत् सिसृक्षोस्तस्यदीपाद्दीपांतरंयथातथाद्वितीयरूपमभूत् तत्तत्त्वविदोजनास्तद्रूपंनाम्नापुरुषइतिसंवदंते सपुरुषः प्रकृतिनाम्न्यारमायांद्वितीयरूपेस्ववीर्यमाधत्त तस्माद्वीर्याज्ञाम्नामहानभूत् यंहिरण्यगर्भः पुरुषइतिचसंगिरंते तत्पत्नीश्रद्धेति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तौप्रलयेस्थूलशरीररहितत्वाद्विश्लिष्टौपुरुषादेहंप्राप्यसंयोगंकृत्वा जगदंकुरंमहत्तत्त्वंपुनरुद्भावयतां स्वस्यैवपुत्रतांयातान्महतत्त्वादहंतत्त्वम जीजनदितीतिहासमाचक्षतेयः शेतेप्रलयेविष्णुःशून्यनामामहाकृतिरित्यादिवाक्यसिद्धं सांनिधानविशेषाधिष्ठानत्वादंशत्वंब्रह्मादीनांनसा क्षादितीममर्थस्पष्टमाह कालइत्यादिना यद्यत्कालाद्यद्भुतार्णतं तत्परंविशिष्टंसर्वनारायणस्यरूपंवत्प्रतिमावदधिष्ठानं तत्प्रीतिहेतुत्वात्स्व तोऽस्वरूपंप्राकृतत्वात्पुरुषाद्याहरेरूपंब्रह्माद्यास्तत्प्रियाःस्मृताः प्रधानत्वेनसर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयोहरेः अवताराःश्रुतौख्याताःसर्वैतेततःस्मृ तांइत्यादेः कालःपरमाणवादिपरमहदंतः स्वभावोवस्तुभावः सत्प्राणाः असत्सूक्ष्मत्वान्मूलप्रकृतिः मनोमनस्तत्त्वं कालोवस्तुस्वभावश्चप्र कृतिः प्राणएवचेत्यादेः सदितिप्राणइतिश्रुतेश्च द्रव्यंपंचभूतानि विकारोऽहंगुणाःसत्वादिः विराट्गरुडः स्वराडिंद्रः द्रव्यंतुपंचभूतानिवि कारोऽडमुदाहृतं विराजंगरुडंप्राहुःस्वराडिंद्रउदाहृतइतिच स्थास्नुचरिष्णुस्थावरंजंगमंच भूम्नइत्यनेनस्थावरादिव्यापित्वंयुक्तमि त्याह ॥ ४१ ॥

अहमिति अहंचतुर्मुखः भवःशर्वः यज्ञोयज्ञाभिमानीरुद्रच्छिन्नः यज्ञशब्दोदितौद्वौतुदेवौलोकपुरस्कृतावित्यादेः भवदादयः परमहंसाः स्वर्लो कपाला इंद्रादयः खगलोकपालागरुडादयः नृलोकपालाःप्रियव्रतादयः तललोकपालाअनंतवल्यादयः ॥ ४२ ॥

गंधर्वेशाविश्वावस्वादयःचारणेशाःपुष्पदंतादयःयक्षनायकाःकुबेरादयः रक्षोनाथानिर्ऋत्यादयःउरगनाथावासुक्यादयःनागनाथाअनंतादयः पूर्वोक्तोऽनंतएककुंडलः ऋषीणामृषभार्वासिष्ठादयः पितॄणामृषभोयमः दैत्येंद्राःप्रह्लादादयः सिद्धेशाःसनकादयः दानवेंद्रावृषपर्वा दयः ॥ ४३ ॥

प्रेतेशांपियमः रूपांतरविवक्षयापुनर्वचनंव्यासवासुदेववत् पिशाचेशाघंटाकर्णादयः भूतेशाभैरवादयः कूष्मांडेशाभृंगीरुक्मादयः यादसामीशास्तिमिंगिलादयः मृगाणामीशाःसिंहादयः पशूनामीशानंदिकेश्वरादयः भगवद्यशोज्ञानादिमत् महस्वत्स्वतः महत्त्ववत् आज स्वत्अवष्टंभवत् सहस्वत्सहनगुणवत् बलवत् इच्छाकरणशक्तिमत् क्षमावत्क्रोधासमुत्थितिमत् ह्रीमत्अयोग्यलज्जावत् श्रीमत्लक्षणा श्राहविभूतिमत् विशेषप्राप्तिशक्तिताविभूतिर्लक्षणोश्राहलक्ष्मीशब्देनभण्यतइति आत्मवत् धृतिमत् मनोजववद्वा अद्भुतानामाश्चर्यसमुद्रे स्वेच्छयैषांविशिष्टत्वंकुरुतेतत्तथास्मृतमित्यतोमिथ्याविभूतित्वंप्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

पुरुषनामकएवस्वरूपांशावतारोनान्यइतिशंकांपरिहरन्निवतदवतारानुक्रमणंप्रतिजानीते प्राधान्यतइति ऋषयोब्रह्मादिज्ञानिनोभूम्नआ नंदादिगुणपूर्णस्यपुरुषस्ययान्लीलावतारानामनंतिपठंति अभ्यासेनोपासतेच तांस्तेतवप्राधान्यतोऽनुक्रमिष्येगणयिष्यामीत्यन्वयः भवता तदनुक्रमणरसःकर्णपुटेनापीयतामभिगम्यतां यद्वापीयतांगायतांध्यायतांपश्यतांपिबतांजननानांकर्मकषायोदेहारंभहेतुः कर्माख्यरसस्तस्यशो षयैस्तेतथोक्तास्तान् पेयत्वेगुणमाह सुपेशलानितिमधुरेभ्योप्यतिमधुरानिमानितिस्वमनसिप्रकाशितत्वेनकालक्षेपोक्षिपाति ॥ ४५ ॥

इतिश्रीभागवतेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अन्यपक्षपातितानामवेद्यत्वे हेतुमाह । प्रशांता भगवन्निष्ठा, आत्मादययोयेषां त एव तद्विदन्ति । असत्तर्कैः यो नाहतो नरकभाग्भिर् सत् प्रसङ्गैरितिवक्ष्यमाणतृतीयोक्तादशा तादृशतद्रूपादिषु कुतर्कैस्तु विप्लुतं सत् यत् तिरोधीयेत इति । तदेवमनेन पद्यचतुष्केण तादृशस्वरूप एव भगवांस्तादृशस्वरूपशक्त्यातत्तद्रूपः सन् अवतारादिकं करोति, तत्र तत्तद्ज्ञास्तत्तद्गायन्तोऽपि न सुखं प्राप्नुवन्ति, यत- स्तत्तद्विज्ञाने चाधिकृत्य परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये इत्यादिकं बहुतरं गीयते, इति व्यञ्जितम् ॥ ४१ ॥

पूर्वार्थमेव स्पष्टयति आद्योऽवतार इत्यादिभिः । परस्य भूम्नः स्वरूपेण शक्त्या च सर्व्वातिशयिनः । अवतारः प्राकृतवैभवे स्वेच्छा- विर्भावः । कालादयश्च परमेव तत्वमिति सार्द्धश्चतुर्भिरन्वयः । यज्ञस्य विष्णोः साक्षादवतारत्वेन, ब्रह्मभवयोरावेशावतारत्वेन, अन्येषां शक्तितत्कार्यरूपत्वेन, तदनन्यत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

किं बहुना एतदर्थमेवास्य महापुराणस्याविर्भाव इति भवतानुदितप्रायेयशो भगवतोऽमलमित्यादौ समाधिनाऽनुस्मर तद्विचेष्टितमि- त्यादौ च वर्णितम् । सा च भगवतो लीला द्विविधा । सृष्ट्यादिरूपा लीलावतारविनोदरूपा च । तयोरुत्तरां तु प्रशस्ततरत्वेनाशयेनाह । प्राधान्यतो यानृष इति । यद्यपि पूर्वम् आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादिग्रन्थेन पुरुषं कालादितच्छक्तिं मन-आदि-तत्कार्यं ब्रह्मादि तम गुणावतारान् दक्षादितद्विभूतीश्चोक्तवानस्मि तेन च सृष्ट्यादिलीलाः तथापि यान् हे ऋषे पुरुषस्य भूम्नो लीलावतारान् प्राधान्येनामन- न्तितानेव इमान् मम हृदयाधिरूढान् कर्णकषायशोषान् तदितरश्रवणरागहर्तृन् किञ्च सुपेशान् परममनोहरान् अनुक्रमिष्ये तदनुक्रमणं सम्यक् पीयताम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

के ते अवतारा इत्यपेक्षायामाह आद्योऽवतार इति परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य आद्योऽवतार पुरुषः प्रकृतिभर्त्ताद्वितीयः कालः तृतीयः स्वभावः सदसत्कर्म प्रकृतिर्वा मनश्च इदं मनः आधिदैविकं यज्ञं कल्पद्वाराकामजनकं यतः सृष्टिः तदनंतरमन्येऽप्यवतारा इत्याह द्रव्यं पंचमहाभूतानि विकारः अहंकारः गुणास्त्रयः पंचवातन्मात्राः इंद्रियाणि दश विराट् ब्रह्मांडदेहः स्वराट्तदभिमानी स्थास्नुस्थाविरं चरिष्णु जङ्गमं । एतत्सर्वं भूम्नः अतिसमर्थस्य सर्वे अवताराः अवतारो नाम अवतरणं मूलस्थानादिहागमनं तत्परमार्थ तः भगवानेक एव तत्र स्थितः सर्वरूपेण इहागत इति सर्वमेवावताररूपम् ॥ ४१ ॥

अथपुरुषोत्तमत्वाद्भगवतः सजातीयेभ्य उत्कर्षलक्षणा गुणवत्वं चेत्तदाहइमे अग्रे वक्ष्यमाणा इति तान् गणयति अहमिति स्वहीनेभ्यः स्वसेवकेभ्यः उत्कर्षोबहूनां वर्त्तत इति तेसर्वेभगवदवताराःतत्रप्रथमं अहं ब्रह्माभवो महादेवः यज्ञो यः यज्ञनारायणः इमे प्रजेशा मरीच्यादय तत्रदक्षो मुख्यः कल्पांतरे अतो दक्षादयः भवानादिर्येषां ते भवदादयः भक्ताः चकारात्सनकादय एवं स्वभावत उत्कृष्टानुरक्ता अधिकारे

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

गोत्कृष्टानाह भूलोकपाला इति पाठांतरे भूर्लोकपालाः तदा भूरित्याद्यव्ययं भूलोकपालाः पृथिवीलोकपालाः भुवर्लोकपाला अंतरिक्षलोकपालाः स्वर्लोकपाला उपरितनलोकपालाः तललोकपाला अधस्तनलोकपालाः ॥ ४२ ॥

गंधर्वादीनां ये ईशा यज्ञादीनां येनाथा रक्षोरगेति संधिरार्षः गंधर्वादयो राजसा यक्षादयस्तामसा ऋषीणामृषभा सात्विकाः पितृणां सन्निपाताः एवं सपूर्वत्रापि दैत्येंद्रादयः राजससात्विकतामसा इदानीं तमोमिश्रतामसानाह प्रेतपिशाचेति एतेषां स्वरूपं तृतीयस्कन्धे वक्ष्यते प्रेतादीनां ये अधीशाः ॥ ४३ ॥

किंच यःकश्चनउत्कृष्टधर्मः भगादिः भाग्यमैश्वर्यादि वा तद्युक्तं यत्किंचिद्वस्तु मात्र प्राणिमात्रं वा महस्तेजः ओजइंद्रियशक्तिः ओजसास्हित महः मनसश्चेंद्रियाणां च अन्यान्योपकारात् तच्छक्तिद्वयमेकत्वेनोक्तं ओजः सहस्वदिति वलं देहशक्तिः क्षमासहिष्णुता एते भगादयः पदार्था उत्कृष्टा एवात्र विवक्षिताः श्रीः शोभा ह्री लज्जा विभूति लक्ष्मीः आत्मा बुद्धिः श्रियाद्यात्मपर्यंतं चतुष्टयं यत्रास्ति सतथोक्तः किंच अद्भुतार्णां अद्भुतवर्णरूपं विचित्ररूपं गद्यादिकं वा किं वहुना यत्किंचिद्रूपवत् मूर्त्तं प्रकाशमानामिति यावत् सर्वं परमेवतत्त्वं यदप्यस्वरूपं अमूर्त्तमाकाशादि तदपितत्त्वमित्यर्थः अस्वरूपत्त्वेनरूपत्त्वेन च तस्यापि प्रसिद्धेः ॥ ४४ ॥

एवमुत्कृष्टधामवत्त्वेन यदेवांकिंचिल्लोके प्रसिद्धं तदेव भगवदवताररूपमित्युक्त्वा यत्साक्षात्सच्चिदानंदरूपमैश्वर्यादिसर्वगुणसाहितं तन्मुख्यं भगवदवताररूपं ते कथयिष्यामीत्याह प्राधान्यत इति ऋषे इति संवोधनंताहशश्रवणे अधिकारिद्योतकं यद्यपि भगवत्सृष्टौ सर्वएवावतारूपामिति मुख्यः पक्षः तथापि ताहशस्यावतारत्वेन लोकप्रसिद्ध्यभावाल्लोके यानवतारान्प्राधान्येन मुख्यतया वदंति तेषां लीलावतारेतिनाम ते च पुनरवताराःकस्येत्यपेक्षायां यस्तु भूमापुरुषःब्रह्मणोऽप्यधिकोऽतर्यामिरूपाद्द्वितियिध्यानउक्तः तस्यावताराःसच्चिदानंदरूपांहिदेहजीवांतर्यामिणः तत्र क्रमेण देहजीवरूपा उक्ता इदानीं मंतर्यामिरूपा उच्यंत इति आपीयतां ते हि न वहिस्थापनयोग्या नापि मध्ये किंतु सर्वांतरा कर्तव्या इत्यासमंतात्पीयतामित्यर्थः तेषां श्रवणस्य विशेषफलमाह कर्णकषायशोषानिति यद्यपि सर्वे चरित्रे भगवतस्तथापि लौकिकदोषेण कर्णयोर्दुष्टत्वाद्भगवच्चरित्रे न रुचिरुत्पद्यते तत्रैतद्विशेषचरित्रं कर्णमलनिवारकमित्यस्मिन् श्रुतं सर्वत्र रुचिरुत्पत्स्यत इत्यर्थः अत एवानुक्रमिष्ये आनुपूर्व्येण कथयिष्यामि ते तुभ्यं विशेषेण त्वमेवाधिकारीति इमान् बुद्धिस्थितान् महता आडंवरेण कथने हेतुः सुपेशानिति अति सुंदरान् मनोहरान् कथनप्रतिज्ञाभिन्नप्रक्रमेण कथनेहेतुः ॥ ४५ ॥

इतिश्री मद्भागवत सुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मण भट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां द्वितीय स्कंधे षष्ठाध्याय विवरणम् ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ऋषे हे नारद मुनयो मननशीलाः यदा प्रशान्तात्मेन्द्रियाशया भवन्ति तदा तद्विदन्ति । अन्यथा असत्तर्कैर्विप्लुतं तदेव वस्तु तिरोधीयेत । एतेन तस्य निर्विशेषं स्वरूप यद्ब्रह्म तत् कथञ्चिदपि ज्ञातुं शक्यं, न तु सविशेषस्वरूपमित्युक्तम् । एवमेव विवोद्धु महत्यमलान्तरात्मभिरित्यादिना दशमस्कन्धेऽपि वक्ष्यते ॥ ४१ ॥

स एष आद्यः पुरुष इत्यनेन श्लोकेनोक्तं पुरुषावतारं तत्कर्म्म च विवृणोति सार्द्धैश्चतुर्भिः । परस्य परव्योमाधिनाथस्य भगवत आद्यः प्रथमोऽवतारः पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्ता कारणार्णवशायी । जगृहे पौरुषं रूपं भगवानिति प्रथमोक्तेः । कालस्वभावादयश्च तस्य कर्म्मोच्यते कल्पेकल्पे सृजत्यजः आत्मात्मन्यात्मनात्मानमित्युक्तेः । स एकोऽपि मायाशक्त्या नाना भवेदित्यर्थः । सदसत् कार्य्यकारणात्मकं सर्व्वं विश्वमेव । तदेव विवृणोति मनइत्यादि । क्रमोऽत्र न विवक्षितः । द्रव्यं महाभूतानि । विकारोऽहङ्कारः । गुणाः सत्त्वादिः । विराट् समष्टिशरीरं पातालादि स्वराट् समष्टिजीवो हिरण्यगर्भः स्थास्नु स्थावरं चरिष्णु जङ्गमं व्यष्टिशरीरम् भूम्नः परमेश्वरस्य सर्व्वाधि।४२।

तथा अहं ब्रह्मा तदाद्यस्त्रयो गुणावताराः । खं भुवर्लोकस्तद्गतलोकपालाः । तललोकपालाः पातालाधिपतयः ॥ ४३ ॥

रक्षोरगेति सन्धिरार्षः ॥ ४४ ॥

किं वहुना यत् किञ्चिद्भगवदादि । भगं श्रीकामममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिष्वित्यमरः । महस्वत् तेजोयुक्तम् । ओजःसहोवलानि इंद्रियमनःशरीरपाटवानि । ह्रीः अकर्म्मजुगुप्सा । विभूतिः सम्पत्तिः । आत्मा बुद्धिः । अद्भुतार्णाम् आश्चर्य्यवर्णाम् तत् सर्व्वं तत्त्वं रूपवत् साकारम् अस्मदादिकं परम् अरूपवत् निराकारं कालादिकं चेति द्विविधं भगवद्रूपमपि अस्वरूपं, न भगवतः स्वरूपं, तस्यस्वरूपशक्तिविलासत्वाभावादित्यर्थः । एवञ्च कालादीनां पुरुषावतारस्य कर्म्मरूपत्वेऽपि ते शक्तयो ब्रह्मादयो गुणावताराः प्रजापत्यादयो विभूतयोऽन्ये केचिद्ज्ञानिनो योगिनः कर्म्मिणो मूढाश्च स्थावरजङ्गमाश्च सर्व्वे पुरुषावतारस्य सृष्ट्यादिलीलापरिकराः ज्ञेयाः ॥ ४५ ॥

एवं मायाशक्तिप्राधान्येन पुरुषावतारमुक्त्वा चिच्छक्तिमयान् लीलावतारान् वराहयज्ञादीन् वक्तुमाह । प्राधन्यत आमनन्तीत्युपास्यत्वेन अंशेन इति व्यञ्जयति । कर्णयोः कषायान् वार्त्तान्तरश्रवणवासनाः शोषयन्तीति तान् हे ऋषे ते तुभ्यम् अनुक्रमिष्ये क्रमेण कथयिष्ये । तत् कथामृतं त्वया पीयताम् ॥ ४६ ॥

इति भावार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
षष्ठोऽध्यायो द्वितीयेऽस्मिन् सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

हे ऋषिदेवर्षे तदेव उक्तलक्षणं भगवत्स्वरूपम् प्रशांता यथोक्तसाधनभाविताः आत्मेंद्रियाशयाः देहेंद्रियांतः करणानियेषां ते मुनयः वेदांतार्थमननशीलाः विदंति जानंति असतां तर्कैर्यदा तु विप्लुतमाच्छन्नं स्यात्तदा तिरोधीयेत अविदितं भवेत् ॥ ३९ ॥

परस्पर भूम्नः परमपुरुषस्यविभोःपुरुषःप्रकृतिप्रवर्तकः यस्य सहस्रशीर्षेत्युक्तोलीलाविग्रहः सआद्योऽवतारः सएवसमष्टिशरीरग्रहणात्तद्विराजःपुरुषइत्युच्यते भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजं विरचय्य तस्मिन्स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेव इति वक्ष्यमाणात् पुरुषादीनां तत्वं परमित्यनेनान्वयः कालः भगवच्छक्तिभूतः अचेतनपदार्थविशेषः स्वभावः भगवत्शक्तिभूतायाः प्रकृतः

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

परिणामित्वलक्षणो धर्मः सदसत्कारणात्मिका प्रकृतिः गुणाः सत्वादिः इंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि कर्मेंद्रियाणि च विराट् समष्टिशरीरम् स्वराट् वैराजः पुरुषः स्वावतारः स्थास्नु स्थावरम् चरिष्णु जंगम चेतिव्यष्टि शरीरम् ॥ ४० ॥

सृष्टौ अहं ब्रह्मा संहारे भवो रुद्रश्च गुणावतारः पालने यज्ञो विष्णुः स्वावतारः दक्षादयो ये इमे प्रजेशाः रजोगुणांशविशिष्टविभूतिभूता भवदादयो नारदादयः अवतारविशेषाः स्वर्लोकपाला इंद्रादयः सत्वगुणावांशिष्टविभूति भूताः यत्सत्वतः सुरगणाः रजसः अजशा इति वक्ष्यमाणात् खगलोकपालाः खचरलोकाधीशाः नृलोकपालाः नृपतयः तललोकपालाः पातालपतयः ॥ ४१ ॥

यगंधर्वादीनामीशाः ये च यक्षादीनां नाथाः उरगनागो सर्पभेदौ रक्षारगेति साधिराषः ये चऋषीणां पितॄणां च ऋषभाः श्रेष्ठाः दैत्येंद्राः सिद्धेश्वराः दानवेंद्राश्च ॥ ४२ ॥

ये चान्ये प्रेतादीनामधीशाः ॥ ४३ ॥

लोके यत्किंचित् इति सर्वत्र योजनीयम् भगवत् ऐश्वर्ययुक्तम् महस्वत् तेजोयुक्तम् ओजः सहसोइंद्रियमनः शक्तितद्युक्तम् बलवत् दाक्ष्यसंयुक्तम् क्षमावदपराधसहनशीलम् श्रीह्रीविभूत्यात्मवत् श्रीयुक्तम् ह्रीयुक्तम् विभूतिः संपत्तिस्तद्युक्तम् आत्मबुद्धिस्तद्युक्तम् अद्भुतार्णमाश्चर्यवर्णम् किंबहुना रूपवतरूपयुक्तम् अस्वरूपम् नीरूपम् सर्वं परतत्त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानितीति श्रुतेः तत्र पुरुषादीनां स्वरूपतोऽभेदः अन्येषां चेतनाचेतनपदार्थानां भगवतः सकाशात्तत्तत्स्वरूपभेदेन भिन्नत्वेपि तत्पृथक्स्थितिप्रवृत्त्याद्यभावात्तज्जत्वादिना चाभेद इति विवेकः ॥ ४४ ॥

यदुक्तमाद्योऽवतारः पुरुषस्येति तत्र येषामपेक्षया स आद्यः तान् किंच भवदादयश्चेत्यत्रादिशब्देनोद्दिष्टांस्तान्सर्वान्ब्रूहीत्याकांक्षायामवतारान्वक्तुमाह प्राधान्यत इति हे ऋषे नारद पुरुषस्य भूम्नः आपीयतामिति शत्रं तमपि वताम् भक्तानां कर्णयोः असत्कथा श्रवणे ये कषायाः तान् शोषयंतीत्येवं भूतान् सुपेशान् सुंदरान् यान् लीलावतारान् अनंतानां साकल्येन निरूपणासंभवात् प्राधान्यतः आमनंति मुनय इति शेषः तान् तेतुभ्यम् अनुक्रमेण वर्णयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

इतिश्रीमद्भागवत सिद्धान्तप्रदीपे द्वितीयस्कंधीये षष्ठाध्यायार्थ प्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

पर भगवान् का आद्य अवतार पुरुष है । और काल स्वभाव सद सद्रूप प्रकृति मन द्रव्य [महाभूत] विकार [अहंकार] गुण [सत्वरजस्तम] इन्द्रिय विराट् [समष्टि शरीर,] स्वराट् [वैराज पुरुष] स्थास्नु [स्थावर] चरिस्नु [जंगम] मैं [ब्रह्मा] भव [शिव] यज्ञ [विष्णु] ये सब प्रजेश दक्षादिक भवदादिक महर्षिजन स्वर्गलोक पालक खग लोकपालक मनुष्य लोक पालक पातालादि लोक पालक गंधर्व विद्याधर चारणों के ईश, यक्ष राक्षस उरगों के नाथ ऋषिओं के ऋषभ पितृओं के श्रेष्ठ दैत्येन्द्र सिद्धेश्वर दानव और जो प्रेत पिशाच भूत कूष्मांड यादोगण मृग पक्षियों के अधीश और जो कुछ इस लोक में भगवत् [ऐश्वर्यवाला] महस्वत् [तेज वाला] ओजस्वत् सहस्वत् [इन्द्रियशक्ति मनः शक्तिवाला] बलवत् [बलवाला] क्षमावत् [क्षमावाला, श्रीह्रीविभूति और बुद्धि वाला और जो अद्भुत वर्णवाला है एवं जो रूपवत् अस्वरूप है वह सब पर तत्त्व ही है ॥ ४२—४५ ॥

हे ऋषे ! प्राधान्य से जिनको अवतार कहते हैं, भूमा पुरुष के इन लीलावतारों को मैं अनुक्रमण करूंगा । जो बडे मनोहर और सुनने वालों के कर्ण कषाय [मल] को शोषण करते हैं ॥ ४६ ॥

इति द्वितीयस्कन्ध का छठा अध्याय ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच ।

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥ १ ॥
जातो रुचेरजनयत् सुयमान् सुयज्ञ आकूतिसूनुरमरानथ दक्षिणायाम् ।
लोकत्रयस्य महतीमहरद्यदार्त्तिं स्वायम्भुवेन मनुना हरिरित्यनूक्तः ॥ २ ॥
जज्ञे च कर्द्दमगृहे द्विज देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे ॥ ३ ॥
अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्तः ।
यत्पादपङ्कजपरागपवित्रदेहा योगर्द्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सप्तमे भगवल्लीलावतारा ब्रह्मणोदिताः ।
नारदाय तु तत्कर्म्मप्रयोजनगुणैः सह ॥ ० ॥

यत्र यदा क्षितितलोद्धरणार्थं वाराहीं तनुं बिभ्रत् सन् उद्यतोऽनन्तः तदा तं सुप्रसिद्धं हिरण्याक्षं दंष्ट्रया ददार ॥ १ ॥

यज्ञावतारमाह । रुचेः प्रजापतेः सकाशात् तद्भार्य्याया आकूतेः सूनुः सुयज्ञो नाम जातः । स च स्वभार्य्यायां दक्षिणायां सुयमाख्यान् देवान् अजनयत् । स एव इन्द्रः सन् यदा आर्त्तिमहरत् तदा पूर्व्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽपि अनु पश्चात् मनुना मातामहेन हरिरित्युक्तः अनेन देवोत्पादनं लोकत्रयार्त्तिहरणञ्चतस्य कर्म्म दर्शितम् । एवं सर्व्वत्रावतारस्तत्कर्म्म च ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कपिलावतारमाह । कर्द्दमस्य प्रजापतेर्गृहे च तद्भार्य्यायां देवहूत्यां जज्ञे । नवभिः स्त्रीभिः भगिनीभिः सह । स च स्वमात्रे आत्मगतिं ब्रह्मविद्याम् उक्तवान् । यया आत्मगतया सा आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसङ्गरूपं पङ्कम् अस्मिन्नेव जन्मनि विधूय कपिलस्य गतिं मुक्तिं प्राप्तवती ॥ ३ ॥

दत्तात्रेयावतारमाह । मया अहमेव तुभ्यं दत्त इति यत् यत आह अतः सनाम्ना दत्तो जातः । स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्य्यदानं तच्चरितं दर्शयति । यस्य पादपङ्कजयोर्यः परागस्तेन पवित्रा देहा येषां ते उभयीम् ऐहिकीमामुष्मिकीञ्च भुक्तिमुक्तिरूपां वा ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

[यत्रोद्यत इति । पाद्मकल्पोपाख्यानमेतत् । एतन्मते षष्ठमन्वन्तर एव पृथिव्युद्धारे हिरण्याक्षवधः । वराहकल्पे तु वराहद्वयं वराह प्रादुर्भावः पृथिव्युद्धारश्च । एतत् तृतीयस्कन्धे त्रयोदशाध्याये सप्रमाणं दर्शितमिति व्याख्यालेशः ॥] उद्यत इति । समुद्रे निमज्ज्य रसातलगतां महीम् ऊद्धृत्य दंष्ट्राग्रे निधाय उर्द्ध्वगत इत्यर्थः । इति केचित् ॥ १—४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

एवं प्रतिज्ञयावतारास्तत्कर्माणि तत्तत्प्रयोजनानि तद्गुणाँश्चाहब्रह्मा यत्रेत्यादिना यत्र यदाकाले क्षितितलोद्धरणार्थं समस्त यज्ञावयवां क्रौडींवाराहीं तनुंविभ्रत्सन्नुद्यतोऽनन्तो परिच्छिन्नस्वरूपभावो भगवान्दंष्ट्रया तंमहार्णवे समुद्रस्यांतः उपागतं समागतं हिरण्याक्ष इति प्रसिद्धमादिदैत्यं दितेः प्रथमं पुत्रं ददार विदारितवान् तत्र दृष्टांतः वज्रधर इंद्रः अद्रिमिवेत्यर्थः ॥ १ ॥

सुयज्ञावतारमाह जातं इति रुचेः प्रजापतेः सकाशात्तद्भार्याया आकूतेःसूनुःसुयज्ञो नामजातःसचस्वभार्यायां दक्षिणायां यमाख्यगुणयुक्तान्यामान्देवानित्यर्थः यज्ञस्य दक्षिणायां तुदेवा द्वादश जज्ञिरे यामा इति समाख्याता इति वचनात् स एवेंद्रः सन्नार्तिंयदा अहरत्तदा पूर्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽप्यनुपश्चान्मातामहेन मनुना हरिरित्युक्तः अनेन देवोत्पादनं लोकत्रयार्तिहरणं च कर्मदर्शितं एवं सर्वत्रावतारस्तत्कर्म च ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कपिलावतारमाह जज्ञ इति कर्दमप्रजापतेर्गृहे तद्भार्यायां देवहूत्यां हेद्विज नारद नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिः सह जज्ञे जातः सच स्वमात्रे आत्मगतिमात्मज्ञानं मोक्षमार्गं वाउक्तवान् यया आत्मगत्या सादेवहूतिरात्मशमलं आत्मनो मलिनीकरणमस्मिन्देहे जातं गुणसंगपंकं गुणत्रयसंग एव पंक स्तंविधूय कपिलस्य गतिं कपिलोक्तगतिं प्राप्तवती ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

दत्तात्रेयावतारमाहअत्रेरिति अपत्यं पुत्रमभिकांक्षतोभिकांक्षमाणादत्रेः तुष्टः मया ऽहमेव तुभ्यं दत्त इति यद्यत आह ततः स भगवान्नाम्ना दत्त इति जातः स्वभक्तेभ्यो योगैश्वर्यदानं तच्चरित्रं दर्शयति यस्य पादपंकजयोः परागस्तेन पवित्रिताः देहा येषां ते हैहयाद्याः सहस्रार्जुनप्रभृतयः यद्यतः दत्तात्रेयादुभयीमैहिकामुष्मिकीं योगर्द्धिं योगैश्वर्यम् अणिमाद्यष्टैश्वर्यरूपामैहिकीं मुक्तिरूपामामुष्मिकीं च योगर्द्धिमापुःप्रापुः उ प्रसिद्धौ यद्वा यदुर्ययातिपुत्र इति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्यायेप्रतिज्ञातान्परमपुरुषस्यावतारांस्तच्चरितानिचवक्ति तत्रप्रथमतोवराहकल्पमनुसृत्यवराहावतारंतत्कर्मचाह यत्रेति अत्र दंष्ट्राशब्देनसुदर्शनगदाचोपलक्ष्यतेसकलयज्ञमयींस्रुक्स्रुवादिसर्वयज्ञोपकरणजननींतदाधारांक्रौडींक्रोडस्यवराहस्यविद्यमानांतनुंबिभ्रत्ब्रह्मादिभिःस्तुतोऽनन्तोयत्रयदाक्षितितलोद्धरणायउद्यतःसमुद्रेनिमज्ज्यरसातलगतांमहीमुद्धृत्यदंष्ट्राग्रेनिधायोर्ध्वगतांभवति तदांतर्महार्णवतद्रोधायोपागतंतमादिदैत्यंहिरण्याक्षंवज्रधरइंद्रोवज्रेणाद्रियथातथादंष्ट्रयाददारगदयाविदीर्णगात्रमुष्टिभिःकर्णमूलेहत्वागतासुमकरोदित्यर्थःद्दविदारणइतिधातोः येनांतर्महार्णवेभूर्नीतातामितिवा ॥ १ ॥

सुपूज्योयशोयस्यससुयशाः उत्तमश्लोकशिखामणिः स्वार्पणबुद्ध्याक्रियमाणःशोभमानोयज्ञोयस्यससुयज्ञःक्रियाभिमानीयज्ञनामेंद्रसूनुःशोभनोयस्मात्सइतिवा सनारायणोरुचेःप्रजापतेःसकाशात्यज्ञइतिनाम्नाऽऽकूत्यांरुचिपत्न्यांजातोऽभूत् अथेंद्रपदस्थआकूतिसूनुर्यज्ञोदक्षिणायांरमावतारायांस्वपत्न्यांस्वायंभुवमन्वंतरेतुषिताख्यानमरानजीजनत् योराक्षसैरत्तुंप्राप्तेनस्वायंभुवेनमनुनासंसारक्लेशसंहरणाद्धरिरितिज्ञात्वाईशावास्यमित्यादिनाऽनूक्तोवेदवचनेनस्तुतः त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यंवेदोऽनुवचनंतथेत्याभिधानं किंचयश्चासुरजनादुत्पन्नांलोकत्रयस्यमहतीमार्तिमहरदितियस्मात्तस्माद्धरिरितिज्ञात्वाऽनूक्तइतिवा क्रियाभिमानीयज्ञोऽसाविंद्रसूनुःप्रकीर्तितः यज्ञेशत्वात्स्वयंविष्णुर्यज्ञोह्यचिसुतःस्मृतइत्यादेरयंयज्ञोहरिरेवेति ॥ २ ॥

चशब्दआनंतर्यार्थे हेद्विज ! अथसविष्णुःकर्दमप्रजापतिपत्न्यांनाम्नादेवहूत्यांनवभिर्मरीच्यादिपत्नीभिःसमंसहकपिलनामाजज्ञइत्यन्वयः तच्चरितमाह आत्मगतिमिति यःकपिलःस्वमात्रेआत्मगतितत्त्वसंख्यानरूपामात्मविद्यामूचे सकपिलोऽस्मिन्सात्त्विकप्रकृतिचेतनगणेविद्यमानंगुणसंगपंकंशब्दादिगुणानांसंगात् निरन्तरनिषेवणादुत्पन्नम् विद्याकामकर्माख्यंपंकमात्मशमलंमनः कल्मषंसांख्यशास्त्रश्रवणजातज्ञानवारिणाविधूयप्रक्षाल्यस्वगतिंदत्त्वास्वलोकंप्रपेदेइत्यन्वयः ॥ ३ ॥

हरिणास्वयमपत्यमभिकांक्षत इच्छतोऽत्रेर्मुनेस्तपसातुष्टोभगवांस्तपसाप्रसन्नेनमयाऽहंतवपुत्रत्वेनदत्तइत्याहेतियद्यस्मात्सहरिरत्रेरनुसूयायामवतीर्णोनाम्नादत्तइतिप्रसिद्धोऽभूत् यस्यदत्तस्यपादपंकजपरागनिषेवयाषवित्रदेहा यदुःकार्तवीर्यस्यपूर्वजः हैहयःकार्तवीर्यार्जुनःतौआद्यौयेषांतेतथा अमर्यीविष्णुप्रधानांयोगर्द्धिमणिमादियोगसिद्धिमापुरित्यन्वयःअइतिब्रह्मेतिश्रुतेः मयटोऽपिप्राधान्येप्रयोगदर्शनात् उभयीमितिपाठेइहलोकपरलोकविषयां सगुणनिर्गुणविषयांचेतिव्याख्यानंचनाम्नायज्ञानामितिज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

करेण कर्णमूलेऽहन्निति वक्ष्यमाणात् प्रथमं करेणाहन् पश्चाद्दंष्ट्रया च ददारेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २ ॥

जज्ञे चेति । आत्मनो भगवद्रूपस्य गतिं ज्ञानम् । कपिलस्य गतिं तदीयं नित्यावासवैकुण्ठांशविशेषम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एवमात्मातिरिक्तानामुत्पत्त्यानिर्णयः कृतः आत्मनोऽपि हरेस्तत्र निर्णयो विनिरूप्यते सूक्ष्मध्यानपूर्वमुक्तं तस्यात्र विवृतिः स्फुटा ॥ सप्तमे क्रियते येन तद्धर्मावस्कतो मताः उपासनायां सर्वस्य हरेर्द्धर्मस्य निर्णयः स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थमिहोच्यते मुख्यस्य चफलं त्वत्र निर्णीतं विनिरूप्यते माहात्म्यादितदंगंच विशिष्टंतेनसिद्ध्यति एवंजडजीवयोरुत्पत्त्या निर्णयमुक्त्वाअंतर्यामिणोऽपि सर्वधर्मसहितस्य खंडश उत्पत्तिरुच्यते तथा सत्यकैकस्य धर्मस्य तादृशमाहात्म्यान्तर्गतौविशिष्टस्य परममाहात्म्यं सेत्स्यति अंतर्यामिस्वरूपे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतमित्यादिपदैर्यन्निरूपितं भगवत्स्वरूपं तस्यात्रपदशोवताराउच्यंते तत्र प्रथमं प्रादेशमात्रत्वधर्मस्योत्पत्त्या यद्रूपं तत्प्रथममाह यत्रोद्यत इति ब्रह्मणोहि भूम्युद्धारे काचिच्चिंतोत्पन्ना कथमेनां समुन्नेष्य इति तदा भगवद्ध्यानादंतर्यामी भगवान् यः प्रादेशमात्र स आविर्भूतः स प्रादेशमात्रोऽपिनासापुटनिर्गमनार्थमंगुष्ठशिरोमात्रोभूत्वा पश्चात् स्थूलोजात इति प्रादेशमात्रत्वं स्थानसापेक्ष्यं नतु स्वाभाविकमिति व्याख्यातं यत्रैव स्थितो भगवाननंतो देशकालाद्यपरिच्छिन्नः क्षितितलोद्धरणायोद्यतः यदैवभगवानिति विचारितवान् भूमिमुन्नेष्यामीति तदैवंरूपं बिभ्रत् नहि तस्य रूपग्रहणे देशकालावस्थाद्यपेक्षायतोंतःकरण एवब्रह्मणः स्थित्वा भूम्युद्धारे च्छयैवतत्रैवरूपेगृहीतवान् अतोंऽतर्यामिणो रूपग्रहणेनकाप्यपेक्षेति सूचनार्थं प्रथममेव वराहावतार उक्तः यत्रैवोद्यत स्तत्रैव बिभ्रत् धृतवान् इति योजनाक्षितितलस्योद्धरणं तलपदेन कृत्रिमा भूमिरुक्ता समा च पुर्वैहि ब्रह्मापुष्करपर्णेस्थितो वराहरूपं कृत्वा कांमृत्तिकां तत उद्धृत्य पुष्करपर्णे प्रथनं कृतवान् सापृथिवीपुनर्निमग्ना तदा तदुद्धारार्थमुद्यतस्तदेवरूपंधृतवान् सोऽपश्यत्पुष्करपर्णं तिष्ठसोऽमन्यत अस्ति वैतत् यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति वराहोरूपं कृत्वोपन्यमज्जत्सपृथिवीमध आर्छत् तस्या उपहत्योदमज्जत्तत्पुष्करपर्णेप्रथयत् तत्पृथिव्यैपृथिवीत्वमिति श्रुतेः अतोभगवतापि क्रोडसंबंधिनी वराहसंबंधिनी तनुः कृता जलात्पदार्थोद्धरणे तस्यैव सामर्थ्यात् किंच सकलयज्ञमयीमिति यज्ञो हि मृगः स वनगोचरः स्रुगादिपदार्थानां तत्तुंडरूपतुल्यत्वात् मृगत्वेपि वराहत्वं मन्युशब्दवाच्यत्वाच्च यतः शतमन्युरिन्द्रः अत्रापि पञ्चतां वा एष मन्युः यद्वराह इति श्रुतेः वराहस्य मन्युत्वात्सकलयज्ञमयीतनुः सा भवति यथेयं तनुः सकलयज्ञमयी तथाऽत्र वक्ष्यते अत्ररूपग्रहणेनैव तत्कार्यस्योक्तत्वात् कार्यान्तरमस्तीति तस्य निरूपकमाह यज्ञेहि त्रयीद्विषोहंतव्याः भूमिश्च तैरेवतत्रनीता असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्निति श्रुतेः अतस्तद्वधे कर्तव्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इतिन्यायेनादौ दैत्यत्वं प्राप्तं आदिदैत्यं तं प्रसिद्धं ददार विदीर्णं

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

कृतवान् तस्य विदारणो हेतुरूपोदृष्टांतः अद्रिमिव वज्रधर इति यथापर्वताःपक्षैरुड्डीयमानाः सर्वामेव पृथिवीं नाशयंति तत्प्रतिपक्षतयेंद्रेणाच तेच्छिन्नपक्षाः कृताः तथा भगवता हिरण्याक्षोपि भूम्य निष्टकर्त्ता हत इत्यर्थः तस्य च हननं समुद्र एव तदाह अंतर्महार्णव इति आगत मात्रत्वं वा दंष्ट्रयेति तस्य न मुक्तिः यमस्त्वाद्दंष्ट्रायाः यदग्रे करेण हतवानित्यादि ॥ १ ॥

जातोरुचेरिति भगवतो हि यज्ञस्य ध्यान रूपकर्माधिष्ठानमेकत्र नामचैकत्र तत्ररूपं वराहे नामयज्ञवराहनारायणो स हि पुरुषरूप भगवान् पुरुषरूपाणि स्वरुच्या कृतवानिनि रुचिनाम्नो ब्रह्मपुत्राज्जातस्तस्य भगवदवतारत्वे नियामकं रूपमाह अजनयत् सुयमानिति अन्यो हि जातः कियताकालेनभार्य्ययासंवद्धः पुत्रान्जनयतिस्महिदक्षिणायाभार्यया सहित एवजातःसुयमान् देवां स्तन्मन्वंतराधिकारिणःअजनयत् सुयज्ञ इति नामयस्य शोभनायज्ञा यस्मात् वराहो हि यज्ञरूपः अयं देवतारूपः आकूतिरिति मनोर्ज्येष्ठकन्या आकूतिर्वाह्यःप्रयत्नः यज्ञो हि तानेवाभिव्यजते अमरानथदक्षिणायामिति पूर्वयज्ञभुजोदेवान् सृष्ट्वा पुन रधिकारिणोपि देवान्सृष्टवानित्यर्थः शब्दादवगम्यते अमरान् देवान् सृष्टवान् स्वत एव अथदक्षिणायां वाह्यान् देवानित्यर्थः अवतारस्य प्रयोजनमाह लोकत्रयस्येति महती आर्त्तिः वृष्टियज्ञकर्माभावेन तत्त्रितयसंपादनेन अहरत् दैत्योपद्रवेण वातद्धननेन तस्मिन्मन्वंतरे इंद्राधिकारिणोन्यस्याभावात् स्वयमेव इंद्रो जात इत्याह स्वायंभुवेनेति स हि • स्वायंभुवमनोः पुत्रिका पुत्रः एको हि ब्राह्मणरूपः क्षत्रियरूपोऽपि जातः नहिभगवदवतारव्यतिरेकेण द्वयं नभवतिकश्चित् अतएव स्वायंभुवेन ब्रह्मपुत्रेणतन्मातामहेन मनुना पूर्वं यज्ञ इत्युक्तोऽप्यनुपश्चाद्धरितीन्द्र इत्युक्तः नह्येकोऽधिकारद्वयं कर्तुंशक्तः तस्माद्यज्ञ शब्दप्रयोगाद्धरिशब्दप्रयोगाच्च पुरुषद्वयरूपो भगवान्निरूपितः अलौकिको हियज्ञः सर्वलोकात्मको हरिरिति ॥ २ ॥

वसंतमिति भगवद्ध्याने भगवद्विशेषणमुक्तं तस्य स्वरूपं निर्द्धार्यते केवलवासलक्षणं नहिकश्चिदपिकिंचिदप्यकृत्वा क्वचिदपि स्थातुं शक्नोति नहि कश्चित्क्षणमपीति वाक्यात् अतः केवलस्थित्यर्थं स्वयं तथा स्थितः अन्यान् शिक्षयितुं एकं सांख्यलक्षणं शास्त्रं कृतवांस्तदाह जज्ञेच कर्दमगृह इति केवलस्थितिनिरूपणार्थमाविर्भूतो जातोऽपि यथासर्वंकुर्वन्नपि न करोतीति वोधयिष्यति तथा सर्वत्र जातोऽपि न जात इति ज्ञापनार्थं जज्ञे चेत्युक्तं कर्दमस्य गृहे छायायाःकर्दमोजज्ञ इति ब्रह्मणः छाया तः उत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नप्राय इति तद्गृहे जातस्तथा प्रदर्शनार्थं किंचकर्दमस्य गृहं जलं भवतीत्याति शुद्धे उत्पत्तिरुक्ता पुष्करपलाशवान्निर्लेपत्वज्ञापनार्थंवा कृधातोः कर्त्रर्थेविच्प्रत्यये कृते गुणे लोपे च कृते करिति भवति कृतिकर्त्ता भूत्वा यो दमरूपः दमास्त्विंद्रिय संयमः तेन करोति नकरोति चेति तस्य स्वरूपमेवतादृशे जातःसांख्यप्रवर्तको भवति द्विजेति संवोधनं तथात्वाभावान्नारदस्याधिक्षेपवोधकं देवहूत्यां मनोर्द्वितीयकन्यायां देवानांहूतिर्यस्यामिति सर्वदेवतामयी सा निरूपिता अनेनातिसौंदर्यं तस्या निरूपितं स्त्रीभिः समनवभिरिति प्रकृतेर्गुणत्रयाभिमानिन्यो देवताः कर्तृनिमित्तं सहैवानीताः स्वयमकर्ता मांकर्त्रयं इति तासां भगवदन्यत्त्वख्याप नात्तापत्रयंसंबध्यंते स एव कर्त्ता ननु सर्वथा असंवद्ध इति सांख्यसिद्धांत नियमोद्योतितः अवतारस्य प्रयोजनमाह आत्मगति मित्यादिना यस्य हृदयात्सांख्यशास्त्रमुत्पद्यते स एव हि तत्र मुख्योऽधिकारी स्वोत्पादकत्वबुद्धिनिवृत्त्याचात्मतत्वरूपं सांख्यं मात्रेउक्तवान् आसुरिरपि सांख्यंपठितवान् तथापि तस्य प्रचारकत्वेनोपयोगान्नमुख्याधिकारित्वं इयंतुमुख्याधिकारिणी यतस्तदैव आत्मशमलं गुणसंगपंकलक्षणं तस्मिन्नेव लक्षणे विधूय यथाकपिलस्तथैव जाता अतस्त्रीजातिमत्वेऽपि मातृत्वेऽप्यात्मोपदेशःआत्मनोगतिर्ज्ञानंस्वमात्रइति उपदेशावश्यकता भगवदवतारत्वाच्चनगुरुभ्य उपदेशोदोषाय इदंहि ज्ञानमित्यसिद्धं किंत्वंतःकरणदोषान्नभासते अतः अन्तःकरणस्य शमलंमोहजनकपापमस्मिन्नेवोपदेशे वाकपिलस्य गतिसांख्यसिद्धान्तसिद्धानुभवंप्रपेदेप्राप्तवती ॥ ३ ॥

एवं भगवतो निश्चलस्थितिरूपं कपिलं निरूप्य चतुर्भुजत्वं भगवतो निरूपयति अत्रेरिति नविद्यंते त्रयो यस्य पुत्रत्रयमवश्यभाव्यंतदभावाद्भगवत्प्रार्थना अथवा भार्या स्वयं च पुत्राभावादत्रित्वं तस्य हि पुत्रत्रयसहितस्वस्मिन्संपन्ने चतुर्भुजत्वं भवति चतस्रःक्रियाशक्तयो भवंति उत्पत्तिस्थितिप्रलयास्तपश्चेति योगस्तपश्चवंशश्चभगवद्भक्तिरेव च एताःक्रियाःचतस्रो हि भगवद्बाहुषुस्थिताः अथवा दातृदेयत्त्वमात्मनोवोधयत्यसौ अतः आत्मप्रदः कृष्णश्चतुर्भुज इतीरितः तदाह अपत्यमभिकांक्षतः अपगतित्याजयति इति अपत्यंदुर्गति निवारकं तत्र पुत्रांतरेण वापितृलोकप्रापणे परमार्थतो दुर्गतिरेव भवति अतो भगवानेवं विचारितवान् अयमपत्यं वांछति तस्यापत्यार्थसिद्ध्यर्थमहमात्मानमेव दास्यामिनान्यथाऽपत्यत्वसिद्धिः अभितः कांक्षणं एकेनैवाभ्युदयनिः श्रेयसोभयजनाय अत एव स्वयमेवाह अत्रेस्तुष्टः सन् भगवतो दत्तनामनिरुक्तिः नदत्तपुत्रत्वेन किंत्वात्मप्रदत्वेनेति तदाह दत्तोमयाहमिति मया अहमेवदत्तः एकस्य कर्मकर्तृभावो न भगवद्व्यतिरिक्तस्य भवति धर्मशास्त्रे अदेयत्वे नात्मादयो गणिताः धर्मदासो ज्येष्ठपुत्रो भार्यास्वात्मातथैवच सर्वस्वंगुरुवर्गश्चनैवदेयमितिस्थितिरितिवाक्यात् अतः कथंभगवानात्मानंदत्तवानित्याशंक्याह यद्भगवानिति यस्मादयं भगवान् जीवधर्माएवते भगवान् स्वात्मप्रदः अन्यथा भजनीय एवं न स्यात् अत एव सदत्तः दत्तनामा जातः दत्तात्रेयमिति पितृनाम्ना सहनाम अवतारप्रयोजनमाह यत्पादपंकजेति पूर्ववत्पादपंकजपरागसंस्कृतानि भगवदीयदेहजनकानि भूतानि तैः शुद्धो देहो येषां अत एवोभयीं योगर्द्धिं आपुः सद्यो मुक्तिक्रममुक्तिसुखं अणिमादयस्तुक्रममुक्तावेव ज्ञानभक्तिरूपं वायदुगुरुरवधूतोऽयं हैहयःसहस्रार्जुनः स हि यादवः तेनहैहिकी सिद्धिः सहस्रबाहुरूपा प्राप्ता मोक्षश्च एतेषां पुष्टिमार्गनिष्टत्वान्नमर्यादाविरोधो दोषाय आदिशब्देन प्रह्लादादयः अतो भगवद्बाहूनां संख्यायामेवं रूपत्वमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अवताराः सप्तमेऽस्मिन् क्रोड़ाद्याःसह कर्म्मभिः ।
विभूतयश्च भक्ताश्च निरूप्यन्ते समासतः ॥ ० ॥

वराहावतारमाह । यत्र क्षितितलस्य भूतलस्य उद्धरणाय उद्यतः गत्वा उद्यमं चक्रे तत्रैवान्तर्महार्णवे उपागतं हिरण्याक्षं दंष्ट्रया करेण कर्णमूलेऽहन्निति वक्ष्यमाणात् प्रथमं करेण ततो दंष्ट्रया च ददारेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे आदौ सनात् स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् ।
प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिहात्मतत्त्वं सम्यग्जगाद मुनयो यदचक्षतात्मन् ॥ ५ ॥
धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वतपःप्रभावः ।
दृष्ट्वाऽऽत्मनो भगवतो नियमावलोपं देव्यस्त्वनङ्गपृतना घटितुं न शेकुः ॥ ६ ॥
कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या रोषं दहन्तमुत ते न दहन्त्यसह्यम् ।
सोऽयं यदन्तरमलं प्रविशन् बिभेति कामः कथं नु पुनरस्य मनः श्रयेत ॥ ७ ॥
विद्धः सपत्न्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो बालोऽपि सन्नुपगतस्तपसे वनानि ।
तस्मा अदाद्ध्रुवगतिं गृणते प्रसन्नो दिव्याः स्तुवन्ति मुनयो यदुपर्य्यधस्तात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यज्ञावतारमाह । रुचेः प्रजापतेः सकाशाज्जातः सन् सुयमान् देवान् अजनयत् । नाम्ना सुयज्ञः आकूतेः स्वायम्भुवपुत्र्याः सूनुः दक्षिणायां स्वभार्य्यायाम् । स एवेन्द्रः सन् यदा आर्त्ति पीड़ाम् अहरत् तदा पूर्व्वं सुयज्ञ इत्युक्तोऽपि अनुपश्चात् मातामहेन मनुना हरि-रित्युक्तः । एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र जन्मकर्म्म पित्रोः स्वस्य च नाम यथायोग्यं ज्ञेयम् ॥ २ ॥

कपिलावतारमाह । जज्ञे जातः द्विज हे नारद ! नवभिः स्त्रीभिर्भगिनीभिःसमं सह । यया आत्मगत्या आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसङ्गरूपं पङ्कं विधूयअस्मिन् जगति वर्त्तमानो जनः कपिलस्य गतिं त्रिपाद्विभूतिस्थं कपिलवैकुण्ठं प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ ३ ॥

दत्तात्रेयावतारमाह । अत्रेरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मया अहमेव तुभ्यं दत्तइति यदाह ततः स नाम्ना दत्तो जातः । योगर्द्धिं योगसम्पत्तिम् । उभयीम् ऐहिकीम् आमुष्मिकीञ्च भुक्तिमुक्तिरूपां वा । तेषाञ्च मध्ये हैहयन्तु प्राप्तयोगर्द्धिकमपि महदपराधत एव हेतोः कुप्यन् श्रीपरशुरामो जघानेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्यायांते लीलावतारान् तुभ्यं वर्णयिष्यामीत्युक्तं तानेवावतारान् तेषां गुणाकर्माणि प्रयोजनानि चाह श्रीब्रह्मा श्रीनारदंप्रति यत्रेत्यादिना यत्र यस्मिन्काले दंष्ट्रया क्षितितलोद्धरणाय सकलयज्ञमयीं समस्ताध्वराकाराम् क्रौडीं वाराहीं तनुं बिभ्रत्सदनंतोऽपरिमित गुणस्वरूपोभगवान् उद्यतः तदा अंतर्महार्णवे महार्णवमध्ये उपागतं प्राप्तम् तं प्रसिद्धम् आदिदैत्यं हिरण्याख्यम् ददार दारितवान् तत्र दृष्टांतः वज्रधरः अद्रिमिव वराहावतारस्यादिदैत्यं ददारेति कर्मदर्शितं क्षितितलोद्धरणायेति प्रयोजनमुक्तमुपकर्तृत्वलक्षणोगुणोऽर्थादुक्तः एवमग्रेऽपि यथा संभवं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

यज्ञावतारमाह जात इति रुचेः प्रजापतेः सकाशात् आकूतिसूनुः रुचेर्भार्याया आकूतेः सुतः जातः अथानंतरं स सुयज्ञः स्वपत्न्यां दक्षिणायाम् सुयमान् अमरान् अजनयत् स एवेंद्रः सन् यदा लोकत्रस्य महती मन्यैर्दुर्निवार्यामार्तिमहरत् तदा पूर्वसुयज्ञ इत्युक्तोपि अनुपश्चान्मातामहेन मनुना हरिरित्युक्तः ॥ २ ॥

कपिलावतारमाह जज्ञे इति हेद्विज नारद ! कर्दमस्य प्रजापतेर्गृहे तत्पत्न्यां देवहूत्यां नवभिः स्त्रीभि भगिनीभिः समं सहजज्ञे जातः सचस्वमात्रे आत्मगतिं आत्मनः स्वस्य भगवतः विद्याम् ऊचे उक्तवान् ययात्मगत्या तन्माता आत्मनः शमलं मलिनीकरणं गुणसंगरूपं पंकम् अस्मिन्नेव जन्मनि विधूय कपिलस्य भगवतो गतिं तद्भावप्राप्तिं प्रपेदे प्राप्तवती ॥ ३ ॥

दत्तात्रेयावतारमाह अत्रेरिति यतस्तदाराधनेन तुष्टः सन्मयाऽहमेवतुभ्यं दत्त इत्याह तस्माद्धेतोः अपत्यमभिकांक्षतः अभिकांक्षमाणात् अत्रेः सकाशात्सभगवान्नाम्नादत्त इति जातः स्वचरणार्चितकेभ्यो भुक्तिमुक्तिदानं तच्चारित्रं दर्शयति यस्यपादपंकजयोः परागेन पवित्राः पवित्रिता देहा येषां तेयदुकार्तवीर्यप्रभृतयः योगर्द्धिं ध्यानसिद्धिम् उभयीमैहिकीमामुष्मिकीं च भुक्ति मुक्ति रूपामापुः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

जब अनन्त भगवान सकल यज्ञ मयी क्रोड तनू (वाराह मूर्ती) को धारण करते जब पृथ्वी तल के उद्धार करने को उद्यत हुए तब महा समुद्र के मध्य में आगत आदि दैत्य (हिरण्याक्ष) को दंष्ट्रा से विदारण किया । जैसा बज्र धर (इन्द्र) पर्वत को विदीर्ण करता है ॥ १ ॥

रुचि प्रजापति से आकूती में प्रकट सुयज्ञ भगवान नें दक्षिणा (अपनी पत्नी) में सुयम नामक देवगण को उत्पन्न किया । और त्रिलोकी की बडी आर्ति को हरा । इसी से स्वायम्भुव मनु नें हरिनाम धरा ॥ २ ॥

हेद्विज! कर्दमजी के गृहमें नौ कन्याओं के साथ देवहूती में उत्पन्न हुए और अपनी माताको आत्मगतिका उपदेश किया जिसमें वह गुण संगके पङ्क समान आत्मशमल को इसी जन्म में दूरकर कपिल की गतिको प्राप्त हुई ॥ ३ ॥

अपत्य की आकांक्षा करते अत्रि ऋषि पर तुष्ट होकर जो भगवान् ने कहा कि " मैंने आत्मा तुमको दिया " इसी से दत्त भगवान का नाम हुआ । जिन दत्तात्रेय के चरण कमल के पराग से पवित्र देह होकर यदु और हैहयादिक राजा उभय लोक की योग सिद्धि को प्राप्त हुए ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

कुमारावतारमाह । मे मया आदौ यत् तपस्तप्तं तस्मात् स्वतपसः मत्तपसोहेतोः स हरिः चतुःसनोऽभूत् । सनत्कुमारः सनकः सनन्दनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य सः । कथम्भूतात् स्वतपसः सनात् अखण्डितात् । यद्वा स्वतपसः सनात् दानात् समर्पणादित्यर्थः । षणु दाने । स च पूर्व्वकल्पस्य संप्लवे प्रलये विनष्टम् उच्छिन्नसम्प्रदायम् आत्मतत्त्वम् इह अस्मिन् कल्पे सम्यक् जगाद उक्तवान् । सम्यक्त्त्वं दर्शयाति यत् गदितमात्रमेव मुनय आत्मन् आत्मनि मनसि अचक्षत साक्षादपश्यन् ॥ ५ ॥

नरनारायणावतारमाह द्वयेन । धर्म्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्त्तिसंज्ञायांनारायणो नर इति मूर्त्तिद्वयेन जातः । कथम्भूतः स्वः असाधारणः तपःप्रभावोयस्य । तदेवाह अनङ्गस्य पृतना देव्योऽप्सरसः भगवतः सकाशात् आत्मनः स्वप्रतिरूपा उर्व्वश्याद्याः स्त्री दृष्ट्वा तस्य नियमावलोपं व्रतभङ्गं घटितुं घटयितुं साधयितुं न शेकुः । यद्वा आत्मनः स्वस्य यो नियमः तपोनाशनरूपस्तस्य अवलोपं तत्र दृष्ट्वा भगवतः तं घटयितुं न शेकुरिति । एतद्व्याख्यानमेकादशेभविष्यति ॥ ६ ॥

यत्र कामविजयी क्रोधोऽपि विभेति तत्र वराकः कामो न प्रभवतीति किं वक्तव्यमित्याह काममिति । कृतिनः श्रीरुद्रप्रमुखा रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहन्ति । रोषं त्वात्मानं दहन्तमपि तेऽपि न दहन्ति क्रोधेनाभिभूयन्ते इत्यर्थः ! ननु अहो सोऽयं रोषः यदन्तरं यन्मध्यं प्रविशन्नलं विभेति । यद्वा यस्यान्तर्मनः । कथम्भूतम् अमलं निर्म्मलं शुद्धसत्त्वात्मकं प्रविशन्निति ॥ ७ ॥

चरित्रेणैव कमप्यवतारं सूचयति । मातुः सपत्न्याः सुरुच्याः उदितानि उक्तानि वाक्यान्येव पत्रिणो वाणाः तैर्विद्धो ध्रुवः राज्ञः उत्तानपदः अन्तिसमीपे । तपसे तपस्तप्तुम् । ध्रुवगतिं ध्रुवपदम् । यत् यां उपरिस्थिताम् अधस्तात् स्थिता दिवि भवा दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवन्ति यद्वा उपरि भृग्वादयः अधस्तात् सप्तर्षय इति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्यदीपनटिप्पणी ।

सनात् अखण्डितादिति । अत्र सनात् इत्यव्ययम् ॥ ५—७ ॥

कमप्यवतारमिति । यो ध्रुवाय प्रसन्नः सन् ध्रुवपदम् अदात् तम् अवतारमित्यर्थः । ध्रुवप्रियोऽयं वासुदेवावतारः पृश्निगर्भ इति ज्ञेयम् यदुक्तं श्रीमद्रूपगोस्वामिचरणैः श्रीभागवतामृते—स्वायंभुवेऽवतारोक्तेर्नाम्नश्चाकथनादिह । यज्ञादीनाञ्च तत्रोक्त्या पारिशेष्यप्रमाणतः । प्रसिद्ध्या पृश्निगर्भेति तदाख्याऽस्य निगद्यते ॥ इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

कुमारावतारमाह तप्तमिति नानाविधलोकानां स्रष्टुमिच्छया मे मया यत्तपस्तप्तं तस्मात्सुतपसः महत्तपसो हेतोः स हरिरादौ सनात् दीर्घ आर्षः सननामकः कथं भूतः चतु सनः चतुर्थः सनः सनको यस्य स चतुः सनः अभूत्सनातनसनंदनौ द्वितीयतृतीयौ अभूतामित्यभिप्रायः चतुः सनः चत्वारः सनशब्दानामसु यस्य स चतुः सनः अस्मिन्पक्षे आदौ कल्पादौ सनादिति तपोविशेषणमखंडितादित्यर्थः यद्वा तपस इति षष्ठ्यंतं तपसः सनात्समर्पणादित्यर्थः षणुदाने सत्रजातो हरिः पूर्वकल्पसंप्लवे प्रलये विनष्टं विच्छिन्नसंप्रदायं आत्मतत्वं इहास्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद उक्तवान् सम्यक्त्वं दर्शयति यद्गदितमात्रमेव मुनयः आत्मन्यात्मनि मनसि साक्षादपश्यन् यद्वा यद्गदितमेवात्मनि तत्वं मुनयः अचक्षत अन्येभ्योऽप्युक्तवंत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नरनारायणावतारमाह धर्मस्येति धर्मस्य पत्न्यां दक्षदुहितरि मूर्तिसंज्ञायां नारायणो नर इति मूर्तिद्वयेन सहरिरभवज्जातः कथंभूतः स्व असाधारणस्तपः प्रभावो यस्य सः यद्वा स्वविषयकं यत्तपस्तस्यप्रभावो यस्य स उपायांतराभावात् प्रभावमेवाह अनंगपृतना मन्मथसेना देव्यः अप्सरसः आत्मनः परमात्मनो भगवतः आत्मनियमावलोपं नियमालोपाभावं दृष्ट्वाघटितुं स्ववशीकर्तुं नशक्कुवंत्यः ॥ ६ ॥

किंच काममिति रोषदृष्ट्याकामं दहंति ते रोषं त्वात्मानं दहन्तमसह्यं सोढुमशक्यं नदहंति नाभिभवंति किंतु तेनैवाभिभूयंते इत्यर्थः सोयं रोषः यदंतरं यस्य भगवतो मनः प्रतिप्रविशन्नलं बिभेति प्रवेष्टुमधिकं बिभेतीत्यर्थः अस्य मनः कामः मन्मथः कथं नुश्रयेत न कथमपीत्यर्थः कामजेत्राप्यजेयं रोषं जितवतो मनः कामः कथं श्रयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

चरित्रेणैव कमप्यवतारं सूचयति विद्ध इति राज्ञ उत्तानपद अंतिअंतिके मातुः सपत्न्याः सुरुचेः उदितान्येव वाक्यान्येव पत्रिणो बाणास्तै विद्धः ताडितः बालोऽपि सन् तपसे तपश्चर्तुं वनानि यो ध्रुवो गतः तस्मै गतवते ध्रुवाय गृणते स्तुवते प्रसन्नो हरिः ध्रुवगतिं स्थायिपदम् अदात् सोऽप्येक अवतार इत्यर्थः ध्रुवगतिं विशिनष्टि यदुपरि यद्ध्रुवगतेरुपरि अधः अधस्ताच्च दिव्या मुनयः सप्तर्षिप्रभृतयः स्तुवंति ध्रुवगतिप्रभावं प्रशंसंतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

आद्यविस्तुमयस्तसयध्यते अत्राद्यौमयाविविधलोकासिसृक्षयातपस्तप्तंकृतं तदामेममतपतःतपःकुर्वतः * सुतपसः सर्वपूज्यतपसः सनादा दौसनोत्पत्ते पूर्वनोऽस्माकमर्थेसविष्णुनामाभूदित्यन्वय; अवतीर्यचयत्तत्त्वंमुनय आत्मन्नात्मनिहृदयपद्मकर्णिकायामचक्षत प्राक्कल्पस्यसंप्लवजलीभावेमप्रलयेनेहजगतिविनष्टतिरोहितमात्मतत्त्वंसम्यग्जगादममोपदिदेशेत्यन्वय, ब्रह्मणस्तपतः पूर्वविष्णुर्जातउरुक्रमइत्यादेर्वा क्वचेममर्थमनुवदति सनात्संभाजनात्समाराधनलक्षणात्सुतपसः साधनात्ज्ञानभक्तिरूपात्करणादितियावत्सआराधितोदेवः चतुःसनोऽभूत् सनकःसनंदनःसनातनःसनत्कुमारइतिचतुर्मूर्तिरभवदितिदंपूर्वोक्ततु * लयमिति अस्याऽवतारस्यस्यप्रयोजनंजगद्रक्षणमात्मतत्ववचनप्रासंगिकमितिज्ञातव्यं तदभिप्रायेणाक्रमाचार्यैःसर्वज्ञैः यश्चपातिसदालोकानाजतोजयतांवरइत्यादि ॥ ५ ॥

धर्मस्यसकाशात् दक्षदुहितरिदक्षपु * त्र्यांस्वमूर्त्यांसच्चिदानंदलक्षणस्वदेहेननारायणानरइतिनाम्ना * ऽजनि कीदृशःस्वतपसःस्वज्ञानस्यप्रभावोमाहात्म्यंयस्मिन्सस्वतपःप्रभावः प्रतापमाहात्म्ययोःप्रभावःस्यादित्यतोलोकशिक्षार्थंस्वतपसःप्रभावःप्रतापवान्वा अत्रतात्पर्यं

---

१ सतः २ नाम्नायच्चनामिति ३ इदमुपलक्षणांहारःकृष्णाइतच । तथाचचत्वाराधर्मतनयाइत्यर्थः ४ मूर्तिसंज्ञायाम्

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नारायणोहरिःकृष्णइतित्रयोविष्णोःसाक्षादवतारानरनाम्न्यंतर्यामितयानरनामाऽवतीर्णइति तत्रलोकशिक्षार्थंतपः कुर्वाणोवदर्यावसंतौसहैवतिष्ठतइति नारायणोनरइत्येताधेवोक्ताविति ज्ञातव्यंनरोनारायणश्चैवहरिःकृष्णस्तथैवचेत्यादिवचनात् । स्वतपःप्रभावइत्युक्तंविवृणोति दृष्टात्मनइतिदृष्टात्मनोनित्यमपरोक्षीभूत निजस्वरूपस्यनरनारायणात्मनोभगवतोनियमावलोपंतपआदेर्भंगं अनंगस्यपृतनाःसेनास्थानीया देवस्त्रियोघटितुंकर्तुनशेकुरित्यन्वयः किंचस्वतोप्यधिकसौंदर्यमंदिराणांभगवतातत्क्षणसृष्टानांस्त्रीणांदर्शनाल्लज्जितास्ततोन्ववर्ततेत्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः यद्यप्यनंगपृतनास्तथापीत्यस्मिन्नर्थेवा ॥ ६ ॥

क्रोधवतएवमनसिकामःपदंलभते हरेस्तुसएवपदंनप्राप्नोतिनितरांकामोतस्ततसाधनंनकार्यक्षममभूदित्याह काममिति कृतिनोमहात्मानो शंकारादयोरोषाविष्टदृष्ट्याकामंदहंतिननुप्रसिद्धोऽयमर्थः उतशब्दोऽप्यर्थे तेऽपिदहंतंरोषंनदहंति तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह असह्यमिति सोऽयं रोषोमधुसूदनेअंतःमनोनिविशन्निविष्टुमिच्छन्अलंविभेति अत्रहेतुरमलमितिवा क्रोधनिवेशनसहकारिरागद्वेषलक्षणमलविधुरत्वादित्यर्थः कामोऽस्यहरेर्मनःकथंनुश्रयेतनकथमपि सहकारिणःक्रोधस्यप्रवेशसंदेहादित्यर्थः कंचनावसरमासाद्यापीत्यस्मिन्नर्थेपुनरिति ॥ ७ ॥

यदुत्तानपादनाम्नोराज्ञोंतिकेसुनीत्यासपत्न्याउदितपात्राभिर्वाग्वाणैर्विद्धःसन्बालोऽपिपुरादुपगतोनिर्गतस्तपसेवनायाऽगमदितिशेषःतत्र नारदोपदिष्टविधिनातपश्चरतेप्रत्यक्षंदृष्टागृणतेस्तुवतेतस्मैध्रुवायतपसाप्रसन्नोहरिर्वासुदेवनामाविग्रहविशेषं गृहीत्वाध्रुवगतिंनित्यस्थानमदा दित्यन्वयः वैकुंठाद्यन्यतममदात्किमित्याशंक्यतद्विशिनष्टि दिव्याइति यदुपर्यधस्तात् यस्याध्रुवगतेरुपर्यधस्तात्स्थिताअंबरचारिणोमुनयो यांस्तुवंतितामितिशेषः अवतारोमहाविष्णोर्वासुदेवइतीरितइत्यादेःकिंनामायमवतारइतिशंकानिरस्तेति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

सनादिति तन्नामा भगवानित्यर्थः, सनात् सनातनतम इति सहस्रनामस्तोत्रात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विद्ध इति । श्रीवासुदेव एवायं ध्रुवार्थमवतीर्णः यः खलु ध्रुवलोकाधिष्ठातेति गम्यते । तस्य द्वादशाक्षरविद्योपासकत्वात् तल्लोक प्राप्तेश्च ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

कंजरथांगशंखगदापद्ममित्युक्तंतस्यविशेषणस्यस्वरूपमाह तप्तमितिएतेहिसनकादयश्चत्वारःभगवदायुधरूपास्तेहियद्यपितत्वरूपाःमुख्य तत्वंगदाअपांतत्वंशंखः तेजस्तत्वंसुदर्शनंकार्यतत्वंपद्ममितितेजोवज्ञानिप्राणाश्चेत्युक्तं भवति तेषांस्वरूपेणैवतत्वताकार्यत्वेनयद्रूपंतदिहो च्यतेनकेवलंतत्वमात्रेण कार्यावेशरहितेनआयुधभावः तेहियेनभावः संपद्यतेतेहियेनतथाभवंतितदुच्यतेतपोमेहृदयंसाक्षादिति वाक्यात् भगवतः साधनंततं एवंतद्धिक्रिययाव्याप्तमितिहस्तैः पद्मादिधारणात्तपसोपि वैलक्षण्यमाह मया पूर्वं चतुर्विधभूतनिकायसृष्ट्यर्थं तप्तं तपः आदौ सृष्टेः पूर्वं ततोपि न किंचिदूज्ञातं य दात दात त्तपो भगवते दत्तं समर्पितं तस्य तपसः सनात् दानात् षणु दाने अतो दाना द्धेतो भगवानेव चतुः सनोजातः सनकः सनंदनः सनातनः सनत्कुमाररूपेण आवेशपक्षेप्येतदुपपद्यते मूर्तिचतुष्टये एक एव भगवाना विष्ट इति अवतारप्रयोजनमाह प्राक्कल्पसंप्लवविनष्टमिति यज्ञः सांख्यं च योगश्चज्ञानं त्वत्र निरूप्यते पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्य संप्लवःनाशो जातः तत्पुनरिह अस्मिन्कल्पे सम्यग्जगाद अनुभवपर्यंतं यथा भवति येनैव सनकाद्युक्तेन मुनयो मननशीलाः श्रौतप्रकारेण मननमपि कुर्वाणाः न तेन मार्गेण आत्मानं दृष्टवंतः किंतु सनकोक्तमार्गेण यस्मादात्मानमेवाचक्षत दृष्टवंतःआत्मन्निति द्वितीयाया लोपः सप्तम्यावा तदा स्वात्मनि दृष्टवंत इत्यर्थः साधारणाः रक्तिमार्गाधिकारिणः ये ये हता श्चक्रधरेण राजन्निति न्यायेन अनेन मार्गेण मुक्ता भवंतीत्युक्तं भवति तेहि पूर्वमपि भगवद्वैकुंठस्थितियोग्याः तस्मात्प्रच्युता इति पुनस्तत्र गमनं अनेन स्मरणार्थोपि कथितः ॥ ५ ॥

प्रसन्नवक्त्रमिति भगवद्धर्मं उत्पत्त्या निरूपयति धर्मस्येति द्वाभ्यां प्रसादवक्तृधर्मभेदात् कीदृशो हि भगवत्प्रसादः कीदृशं वक्त्रमिति तदुभयमत्र ज्ञातं भविष्यति भगवतः प्रसादो मुखं च धर्म एव प्रकटीभवति तत्रापि पितुरंशः प्रसादः यशोंशो मुखं तदाह धर्मस्य द क्षदुहितरि मूर्तिनाम्न्यां अवतीर्णः इति दक्षो हि यज्ञे तत्र ह्रिया क्रिया शक्तिः श्रद्धादिभ्योऽतिरिक्ताः साक्षान्मूर्तिभूता सा मूर्तिः तत्र तस्य रूपद्वयमाह नारायणो नर इति आपो नारा इतिव्युत्पत्त्या भगवन्मुखं जले प्रतिष्ठितं नर इति सूत्रात्मा जीवः जनयिता एकस्यैव नामद्वयं जलाधारत्वेन जलजनकत्वेन च मुखं च तद्विधे अतोजलाधारत्वेन सर्वरसग्रहणं सूत्रत्वेन च वाग्व्यवहारः एवमुभयात्मकं वक्त्रं नरनारा यणेन प्रकटं जातं वक्त्रस्यैवं प्रकटने यो गुणस्तमाह स्वतपः प्रभाव इति तपोहि वक्त्रस्यैव तप इति "तपोनानशनात्पर"मिति श्रुतेः अतोऽ वयवांतरेण कृतं तपः नोत्कृष्टं भवतिवाक्कृतं अनशन कृतं तपः तस्य वक्त्रस्य अनुभवो यत्र एको गुणस्तपः द्वितीयस्तत् संसर्गी अनुभावः सच सहजदोषाभाव उक्तः तपसो हि सहभावीऔत्पत्तिको दोषः क्रोधः तस्यात्यन्ताभावसाहित्यं तपसोऽनुभावः सकामत्वं वाह्यदोषः तदभावस्तु गुणएवनत्वनुभावः तत्रहिप्रसादः दोषकर्तृषु वरदानं तदेकादशस्कंधे विस्तरेण वक्ष्यते इह दोषाभावमात्रमाह तत्र प्रथमं वाह्यदोषाभावं दर्शयति दृष्टात्मन इति अयं हि भगवानात्मान हि स्वस्य स्वदर्शने कामो भवति अतः आत्मन एव भगवतः सकाशात् नियमस्य स्वसहजधर्मस्य अवलोपं दृष्ट्वा विपरीततया नाशो वलोपः आत्मनः सकाशादेव सहजवंधकान्यपि कर्माणि मोक्षप्रदानि भवंति तथाप्येतांऽप्सरसो भगवत्सान्निध्या तृस्वात्मन्येव च रितदोषाः साह्हिकाः कुद्धाश्चजाताः अत एतेषां संकल्पो नष्टः तत्वेन अप्रयोजकाः किंतुदेव्ये तद्देवतारूपा अपि एता व्रतत्यागिनो जाताः दूरे एतासांऽमुयासनव्रतसिद्धः एतासांक्रियाशक्तिमाह अनंगपृतना इति तुशब्देन स्त्रियोवलात्प्रयोजका इति तादृशा अपिसंबंधमात्रमपित्रातुं नशेकुः स्त्रीकृतो भगवतिनकोपि क्षोभोजात इत्यर्थः॥ ६ ॥

एवंवाह्यदोषं परिहृत्य आंतरिकं दोषं कैमुतिकन्यायेन निराकरोति कामंदहंतीति एतास्त्रियोदेहं पातयामः कार्यं वा साधयाम इति समागता आद्ये अनंगपृतनात्वंसंत्स्यति द्वितीये प्रतिनात्वमिति तदुभयमपि नजातं तत्राश्चर्ये जाते ब्रह्मा स्वयं समाधत्ते मया एवं ज्ञायते कामादीनां जेतारःततोऽन्येकिमुकामादय एव तत्र यथा यथा तेषु कनिष्ठाः तथा तथा पूर्वजेतारः अत एव स्वं कामं दहंतितेरोषदृष्ट्या दहं तिरोषेणैव तु कामो दह्यते नतु तैः कृतिन इति साभिप्रायं वचनं कामस्य स्थानमदत्वाक्रोधस्य हि स्थानं दत्तवंतः न त्विति संबोधनं

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

संमत्यर्थं रोषसहितया दृष्ट्या कामस्तु हृदयं व्याप्नोति क्रोधस्तु ज्ञानं अतो ज्ञाननाशे महान् क्षतिरिति तेषां कृतिश्च उभयोः परलोक नाशकत्वे तुल्येऽपि क्रोधस्त्वात्मानं दहति अतः दाहकं न दहति अदाहकं दहतीति अतिभ्रांतास्तेदाहोपि न स्वल्पः सकामाविजयो क्रोधो यस्य अंतरं निविशन् विभेति अहमपि कामवदशरीरो भविष्यामीति तत्रकामः कथं तस्य हृदयं श्रयते क्रोधस्तु मलयुक्ते प्रविशति भगवतस्त्वंतरमलं अत एव निविशन् विभेति सहिमल्लक्षणमपि मलं नाशयिष्यतीति अनेन कामक्रोधवन्तःपदार्थाः न भगवन्मुखं प्रविशंति नप्रसादहेतवो भवन्तीति निरूपितं किंवहुना यावानर्थो नरनारायणयोः तावान्मुखप्रसादयोरिति ज्ञातव्यम् ॥ ७ ॥

एवं प्रसन्नवक्त्रं विनिरूप्य नलिनायतेक्षणं निरूपयति विद्धइति नलिनवदायते ईक्षणे यस्येति दृष्टांतदीर्घत्वं नेत्रे च निरूपणीये तत्र वैकुंठस्थितो भगवान् नेत्रं तस्य दीर्घताज्योतिश्चक्रं सहि तत्र स्थितः सर्वान् पश्यति तस्य हि नलिनवदायतत्वं विचारणीयं तद्धिविकसितमेवायतं भवति तत्र विकासस्तपस इव तथा जलस्थितमेव कमलं सूर्येण विकाशमेति तथोत्तमाधिकारिणि वनएव स्थितं भगवन्नेत्रं विकाशयति तदा हिसपश्यतीत्यर्थः तत्रापि भगवदिच्छया तथाभूतं सकाममेव वहिःपश्यति कामोपि क्लेशकृतश्चेत् तथापि जगत्प्रकाशकं चेत्तदैवं रूपतेति ध्रुवकथानिरूप्यते विद्धः सन्त्युदितपत्रिभिरिति असह्य वेदनानिरूपिता मातुः सपत्नीतया राज्ञः समीपे वाग्लक्षणावाणाः प्रयुक्ताः नचसन्नृपतेर्धिष्ण्यमासित्वादयः तैश्चायंविषमर्मभेदिनो हि वाणाविध्यंति यद्विपदाश्च अप्रतीकाराः वहीयविध्यंतीति वोधितं अनेन विवेकादिना तस्थ अप्रतीकाराभाव उक्तः वाह्योपाया भावमाह राज्ञः अंतीति अतः परराजापिनवक्तव्यः बेधस्यते नैव धृष्टत्वात् अनेन दीनत्वमुक्तं इदं हि भगवद्दर्शने वीजं द्वितीयं वीजमाह बाल इति तपसे तपः करणार्थवनान्युपगतं इत्यधिकारः वनानीति वहुवचनं फलसिद्ध्यर्थं सर्वेष्वेववनेषु तपः करिष्यामीति दृढप्रतिज्ञाज्ञापनार्थं तस्माअदादिति दृष्टिविकाशः ध्रुवगतिमितिफलस्य निश्चलता गृणते प्रसन्न इति करणानामंतः प्रवेशनं सहि तपसा न संतुष्टः किंतु बालःस्तोत्रं करोतीति अन्यथा निवर्त्तयिष्येप्रतिया स्वधर्मेति वचनमनुपपन्नं स्यात् नहि भगवानन्यथा निवर्त्तयितुं न शक्नोतीति किंतु शक्त इव स्तोत्रेण संतुष्टः वालायध्रुवगतिं दत्तवान् ननु स्तोत्रस्य ध्रुवगतेश्च कः संवंधः तपस्तुभोगफलत्वात् तथा भवितुमप्यर्हतीत्याशंक्याह दिव्यास्तुवंतीति स हि निंदावचनेन खिन्नः तथाकृतवानिति सर्वदा स्तोत्रस्थानं दत्तवान् यत्स्थानं दिव्याः सप्तर्षयोपि उपरिस्थितं अधस्थिता संस्तुवंति यदिदं स्थानं प्रसादेन न प्राप्तंस्यात् तपसा निर्वेधेन वा प्राप्तं स्यात् तदा भगवदीयैस्तोत्रं न क्रियेत तत्रापि मुनयः स्तुवंति तत्राप्युपरिस्थितं स्वयंचावस्थिताः ईर्ष्यामेव कर्त्तुंयोग्या प्रसादकारण एव ध्रुवस्य पश्चात्तपोपि एवं नलिनायतेक्षणं निरूप्य कदंवकिंजल्कपिशंगवाससं निरूपयति अत्रहि पीतांवरं कदंवतुल्यता च निरूपणीया कदंवस्य वर्षाकाले हि किंजल्का भवंति वर्षा च भूमिसंतापे यथा संतप्ते वृष्टिर्भवति यथावृष्टिः सर्वसंतापहारिका एवं पृथुकृतो देहः सर्वसंतापहारकः पृथुश्चछंदो मयः सर्ववेदार्थप्रतिपादकः पीतांवररूपः राजाहि स्वभावतः भूमेराच्छादको भवति तदाज्ञया भूमिर्गुप्ता तिष्ठति किंत्वयं यथास्थितभूमिगोप्ता न भवतीति भूमेर्विच्छायकरणात्पतित्वं रक्षणं हि प्राप्ते दुःखे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

कुमारावतारमाह । मे मया आदौ यत् तपस्तप्तं तस्मात् स्वतपसो हेतोः सहरिः चतुःसनोऽभूत् । सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारा इति चत्वारः सनशब्दा नाम्नि यस्य सः । अतएव सनादिति च नाम, सनं सनशब्दम् अतति व्याप्नोतीति सः, सनात् सनातनतम इति सहस्रनामस्तोत्रात् इह अस्मिन् कल्पे आत्मतत्त्वं सम्यक् जगाद यत् गदितमात्रमेव मुनयः आत्मन् स्वमनासि अचक्षत साक्षादपश्यन् । ५ ।

नरनारायणावतारमाह । धर्म्मस्य पत्न्यां मूर्त्यां नारायणो नर इति स्वरूपद्वयेन जातः । स्वः असाधारणः तपःप्रभावो यस्य सः । अनङ्गस्य पृतना देव्यः अप्सरसः तपोभङ्गार्थमागता आत्मन इति जात्येकत्वम् आत्मभ्यो हेतुभ्यो नियमावलोपं तपोभङ्गाभावं दृष्ट्वा घटितुं न शेकुः शापभयस्तब्धावभूवुरित्यर्थः भागुरिमते अवेत्यस्याकारलोपे नञा अवलोप इति सिद्धम् । यद्वा भगवतः सकाशात् आत्मनः स्वप्रतिरूपा उर्वश्याद्या स्त्रीर्नियमावलोपं व्रतभङ्गाभावञ्च दृष्ट्वा घटितुं न शेकुर्विस्मयेन स्तब्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

भगवतः कामाविजयोऽयं नाद्भुतः यतस्तत्र क्रोधमकुर्व्वाणः क्रोधजयमप्यन्यैर्दुष्करं कृतवानित्याह काममिति । कृतिनः श्रीरुद्र प्रमुखा रोषयुक्तया दृष्ट्या कामं दहन्ति रोषं त्वात्मानं दहन्तमपि न दहन्ति रोषेणाभिभूयन्ते इत्यर्थः । ननु अहो सोऽयं रोषः यदन्तरं यन्मध्यं प्रविशन्नलं विभेति । यद्वा यस्यान्तः मनः । कथम्भूतम् अमलम् ॥ ७ ॥

पृश्निगर्भावतारमाह विद्ध इति । मातुः सपत्न्या सुरुचेः उदितानि वाक्यान्येव पत्रिणो वाणास्तैर्विद्धो ध्रुवः राज्ञः उत्तानपदोऽन्ति समीपे । तपसे तपस्तप्तुम् । गृणते स्तुवते । ध्रुवपदं नित्यस्थलविशेषमित्यर्थः । यत् याम् उपरिस्थिताम् अधस्तात् स्थिता दिवि भवाः दिव्याः सप्तर्षयः स्तुवन्ति । यद्वा उपरिस्थिता भृग्वादयः अधस्तात् सप्तर्षयः । वासुदेवावतारोऽयं पृश्निगर्भो ज्ञेयः । त्वमेव पूर्व्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायम्भुवे सति । तदायं सुतपा नामप्रजापतिरकल्मषः अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति स्मृतः । इति दशमे कर्म्माश्रवणात् अत्र तुजन्माश्रवणात् जन्मकर्म्मणोः परस्परसापेक्षत्वादेकत्र सङ्गतेरौचित्यात् । यदुक्तं श्रीभागवतामृते—अस्यात्र चरितानुक्त्या नामानुक्त्या च तत्र वै । परस्परमपेक्षित्वादयुक्ता चैकत्र सङ्गतिः । इति । न चात्र ध्रुवार्थं वैकुण्ठान्नारायण एवागतः तेन पृथगेवायं ध्रुवप्रियोऽवतार इति वाच्यम् । यदुक्तं तत्रैव—तत्रागमनमात्रेण यदि स्यादवतारता । अन्यत्रापि प्रसज्जेत यथेष्टं तत्प्रकल्पना इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुःसनावतारमाह तप्तमिति विविधलोकसिसृक्षयामे मया यत्तपस्तप्तम् तस्य स्वतपसः सनात् षणुदानेभगवतिदानात्समर्पणाद्धेतोः सभगवानेव आदौचतुः सनः सनत्कुमारः सनकः सनंदनः सनातन इति चत्वारः सनशब्दानाम्नि यस्य स अभूत् नानालोकाचार्येभ्यः प्राकृतपोऽर्पणतुष्टोभगवानेव मोक्षशास्त्राचार्यतयाजात इत्यर्थः मोक्षधर्मे मरीचिरंगिराअत्रिश्चपुलस्त्यः पुलहः क्रतुःवसिष्ठ इति सप्तैते मान

यद्वेणमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्रविप्लुष्टपौरुषभगं निरये पतन्तम् ।
त्रात्वार्थितो जगति पुत्रपदश्च लेभे दुग्धा वसूनि वसुधा सकलानि येन ॥ ९ ॥
नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुर्यो वै चचार समदृग्जडयोगचर्य्याम् ।
यत् पारमहंस्यमृषयः पदमामनन्ति स्वस्थः प्रशान्तकरणः परिमुक्तसङ्गः ॥ १० ॥
सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥ ११ ॥
मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः क्षोणीमयो निखिलजीवनिकायकेतः ।
विस्रंसितानुरुभये सलिले मुखान्मे आदाय तत्र विजहार ह वेदमार्गान् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सा निर्मिता हि ते एते वेदविदो मुख्या लोकाचार्याश्चकल्पिता इति प्रवृत्तिमार्गाचार्यानभिधाय सनः सनत्सुजातश्च सनकः ससनंदनः सनत्कुमारः कपिलः सप्तमश्चसनातनः सप्तैते मानसाः प्रोक्ता ऋषयो ब्रह्मणः सुताः स्वयमागतविज्ञानानिवृत्ति धर्ममास्थिताः एते योगविदो मुख्याः सांख्यज्ञानविशारदाःआचार्यामोक्षशास्त्रेषु मोक्षधर्मप्रवर्त्तका इति मोक्षधर्मप्रवर्तका आचार्या दर्शिताःयद्यपि ते स्वयमागतविज्ञानास्तथापि स्वसंप्रदायस्यपरमाभ्यर्हितत्वसिद्धये भगवतःपुरुषोत्तमस्य एताबान् योगआदिष्टोमच्छिष्यैः सनकादिभिरित्यादि वचनात्शिष्या भूत्वा छांदोग्यादिप्रसिद्धदेवर्ष्यादिशिष्यद्वारा ज्ञानभक्तिप्रधानं निवृत्तिधर्मसंप्रदायं प्रवर्तयामासुःएतदेवसंप्रदायप्रवर्तनरूपंतत्कर्मदर्शयति प्रागिति स चतुः सनः भगवान् प्राक्कल्पस्यसंप्लवे प्रलये विनष्टमुच्छिन्नसंप्रदायम् इह अस्मिन्कल्पे आत्मनो भगवतः तत्वं गुणसरूपयाथात्म्यं सम्यक् जगाद स्वशिष्येभ्य उक्तवान् तेपिमुनयः श्रुतं ह्येवभवतऋषिभ्य स्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगव शोचामितंमां भगवान् शोकस्य पारंतारयतु इत्यादि श्रुति प्रसिद्धा तच्छिष्याः श्रीनारदादयः यद्वादितमात्रमेव आत्मन् आत्मनि मनसि अचक्षत साक्षादपश्यन् ॥ ५ ॥

नरनारायणावतारमाह धर्मस्येतिधर्मस्य दुहितरि मूर्त्याम् स भगवान् नारायणो नर इति युगलस्वरूपोऽजनिष्ट प्रादुरभूत् कीदृशः स्वतपः प्रभावः स्वकीयजनतपासि प्रकृष्टोभावस्तपआचरणाऽभिप्रायोयस्य सः स्वकीयान् एवं तपः कर्तव्यमिति बोधयितुं तपोनिष्ठमूर्तिद्वयमाविः कृतवानित्यर्थः स्वकीयजनशिक्षार्थं तस्य तपोनिष्ठां दर्शयति अनंगस्य कामस्य पृतनाः सेना देव्यो ऽप्सरसः आत्मनो नियमस्य तपोनाशनरूपस्यावलोपं दृष्ट्वा भगवतः नियमावलोपंव्रतभंगं घटितुं नशेकुः न शक्ता बभूवुः तच्चैकादशे स्कंधे स्फुटी भविष्यति ॥ ६ ॥

कामविनाशकस्य क्रोधस्यापि यत्र स्पर्शलेशोनास्ति तत्रकामस्य शलेशस्य काकथेत्याह कामंसिति कृतिनः कामस्तुवासुदेवांशो दग्धः प्राग्रुद्रमन्युनेतिवक्ष्यमाणात् रुद्रप्रमुखाः रोषदृष्ट्याकामं दहंति असह्यं सोढुमशक्यं रोषं त्वात्मानं दहंतमपि न दहंति ननु अहो सोऽयं कामजयिनामपिविजिता रोषः यस्य भगवतः अंतरं मनः प्रतिप्रविशन्नलमधिकं विभेति विश्यति अस्यभगवतो मनः कामः पुनः कथं नु श्रयेत प्रवेष्टुं शक्नुयान्नकथमपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ध्रुववरदावतारमाह राज्ञः स्वपितुः अंति समीपे एव तत्रापि बाल एवेति स्त्रीणां स्त्रैणानां च दौरात्म्यद्योतनेन मुमुक्षुभिस्तत्संगो हेय एवेति सूचयति मातुः सपत्न्याः सुरुच्या उदिता नि वाक्यान्येव पत्रिणो बाणाः तैर्विद्धः ताडितः बालोऽपि सन्ध्रुवः तपसे तपश्चरितुं वनानि उपगतः तस्मै गृणते स्तुवते प्रसन्नः भगवान् ध्रुवगतिं स्थायिपदम् अदात् यत् यां दिव्याः दिविभवाः उपरिस्थिताः भूम्या दयः अधस्थिताः सप्तर्षयः स्तुवंति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सृष्टि की आदिमें मैंने विविध लोकों की सृष्टि करने की इच्छा कर तप किया और वह तप भगवान को (दान) करने से भगवान चतुस्सन रूपसे अवतीर्ण हुए । पूर्व कल्प की प्रलय में विनष्ट हुए आत्म तत्व को उपदेश किया । जिसको मुनियों नें अपने आत्मा में देखा ॥ ५ ॥

दक्ष कन्या धर्म पत्नी मूर्ति में स्वतपः प्रभाव नर नारायण ऋषि अवतीर्ण हुए । कामदेवकी सेना रूप इन्द्र की भेजी अप्सरानें अपने से भी उत्तम उर्वशी आदिक देवाङ्गनाओं को उनकी सेवा करते देखकर उनके तप भङ्ग करने में समर्थ नहुई ॥ ६ ॥

रुद्र प्रमुख सुकृति जन रोष की दृष्टि से काम को दहन करदेते हैं । परन्तु असह्य क्रोधको दहन नहीं करसक्ते हैं। वह क्रोध जिनके भीतर प्रवेश करते भय करता है उनके हृदय में काम कैसे प्रवेश करसक्ता है ॥ ७ ॥

राजा उत्तानपाद के निकट अपनी माताकी सपत्नी के वाक्यबाणों से विद्धबालक भी ध्रुव तप करने को बनको चलेगये । स्तुति करते ध्रुवपर प्रसन्न होकर भगवान नें उनको ध्रुव गति दी जिसको ऊपर और नीचे स्थित मुनिगण स्तुति करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

पृथ्ववतारमाह । यत् यदा ऋषिभिरर्थितः (अवतरितुं प्रार्थितः) तदा (वेणदेहादवतीर्णः) वेणं ज्ञात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इति पदं नाम लेभे । पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति हि पुत्रपदव्युत्पत्तिः । कथम्भूतं द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं [निष्प्लुष्टं] दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्य्यञ्च यस्य तम् । चरित्रान्तरमाह । येन च जगति जगदर्थं वसूनि अन्नादिद्रव्याणि दुग्धा ॥ ९ ॥

ऋषभावतारमाह । असौ हरिर्नाभेराग्नीध्रपुत्रात् सुदेव्याः सूनुरास नाभेर्भार्य्यायामेरुदेव्या एव सुदेवीत्यपि संज्ञा । जड़वत् योगेन नित्यसमाधिना चर्य्याम् । यत् याम् तत्र हेतुः समदृक् । तत्रापि हेतुः स्वस्थः स्वस्वरूपे स्थितः । यतः प्रशान्तेन्द्रियः । तत् कुतः यतः परितो मुक्तसङ्गः ॥ १० ॥

हयग्रीवावतारमाह सत्रे इति । अथो इत्यर्थान्तरे । स एव साक्षात् भगवान् मम ब्रह्मणः सत्रे यज्ञे हयशीर्षा आस । तपनीयं सुवर्णं तद्वत् वर्णो यस्य । छन्दोमयः वेदमयः । तद्विधेया ये मखाः तन्मयः अमृतमय इति वा पाठः । मखैर्यजनीया ये अखिला देवास्तदात्मा च । अस्य श्वसतः श्वासं मुञ्चतः नस्तः नासापुटतः उशतीः उशत्यः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुः ॥ ११ ॥

मत्स्यावतारमाह । मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः । क्षोणीमयः पृथ्वीमयः पृथिवीप्रधानः तदाश्रय इत्यर्थः । अतएव निखिल-जीवनिकायानामाश्रयः । ये मुखात् विस्रंसितान् अधःपतितान् [गलितान्] वेदमार्गान् वेदानादाय तत्र युगान्तसलिले विजहार । ह हर्षेण ॥ १२ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

अन्वर्थमिति । अन्वर्थम् अनुगतावयवार्थं यौगिकार्थमिति यावत् ॥ ९ ॥

यामिति । यां जड़योगचर्यामित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

पृथिवीप्रधान इति आश्रितानां मध्ये पृथिवी प्रधानं यत्र स इत्यर्थः । वृक्षमयो ग्राम इतिवत् ॥ १२—१६

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

पृथ्ववतारमाह य इति यः पृथुः ऋषिभिरर्थितः वेनं ज्ञात्वा जगति पुत्रपदंलेभे सोऽप्येकोऽवतार इत्यर्थः पुत्रपदं पुन्नाम्नो नरकाद्य स्मात्पितरं त्रायते सुतः तस्मा त्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवेति व्युत्पत्तिस्मरणात् पुदाख्यान्नरकात्पितरं वेनं संरक्ष्य पुत्रपदवाच्यतां प्राप्तवानित्यर्थः कथं भूतं वेनं निरये नरके पतंतं तत्कुतः द्विजानां मुनीनां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं विशेषेणदग्धं पौरुषं भगमै श्वर्यं च यस्य तं द्विजशापः कुत इत्यत आह उत्पथगतमसन्मार्गवर्तिनं एतदाख्यानं चतुर्थे स्फुटं एतस्यैव चरित्रांतरमाह वेनं पृथुना वसु धा भूमिः सर्वाणि वसून्यन्नादिद्रव्याणि दुग्धाऽदुह्यत दुहधातुर्द्विकर्मकः ॥ ९ ॥

ऋषभावतारमाह नाभेरिति यद्ब्रह्मपारमहंस्यं परमहंसप्राप्यं पदं स्वरूपं ऋषयो वेदा आमनंति तदसौ हरिः कपिलादिवत्स्वांशेन ऋषभाख्यो राजा नाभेराग्नीध्रपुत्रात्सुदेव्याः सूनुरास मेरुदेव्या एव सुदेवीत्यपि संज्ञा योजातो ऋषभःजडवद्योगचर्यां चचार् तत्र हेतुः समदृक् सर्वस्यापि स्वात्मकत्वेन समदर्शनः तस्यान्यात्मकत्वं व्यावर्तयति स्वस्थः "स्वेमहिम्नि प्रतिष्ठित" इति श्रुतेः स्वास्मिन्नेव स्थितः नत्वात्मांतरधार्यः जडयोगचर्या चरणेहेत्वंतरमाह प्रशांतकरणः प्रशांतेंद्रियः तत्कुतः परिमुक्तसंगः परितः शब्दादिषु मुक्तस्त्यक्तः संग आसंगो येन सः ॥ १० ॥

हयग्रीवावतारमाह सत्र इति स एव साक्षाद्भगवान्मम ब्रह्मणः सत्रेहयशीर्षे आस कथं भूतः तपनीयं सुवर्णं तद्वद्वर्णो यस्य छंदो मयःवेदमयःवेदोत्पादकत्वेन तत्प्रचुर इत्यर्थः मखमयःयज्ञाराध्यः अखिलदेवतानामात्मा "सआत्माअंगान्यन्यादेवता"इति श्रुतेः श्वसतःनिःश्व सतः अस्य हयग्रीवस्य नस्तः नासिकातः उशतीः शुद्धाः वाचः वेदवाचः बभूवुः"तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निः श्वसितमेतद्य दृग्वेद" इति श्रुतेः वेदानां तद्विहितानां कर्मणां तदाराध्यदेवतानां तत्प्रवर्तकत्वतदाराध्यत्वतदात्मकत्वान्युक्तानि इति ॥ ११

मत्स्यावतारमाह मत्स्य इति मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुनोपलब्धः दृष्टः क्षोणीमयः आगामिसृष्ट्युपयोगिपार्थिवद्रव्यपार्थिवद्र व्याश्रयइत्यर्थः अतएव निखिलजीवनिकायानां समस्तजीवसमूहानां निकेतःनिलयः मेमम मुखाद्विस्रंसितान्वेदमार्गान्वैदिकप्रमाणान्यादाय समर्प्य मह्यमिति शेषः वेदरूप प्रमाणप्रदानमेवास्यावतारस्य कृत्यं तत्र उरुभये अतिभयं करे युगांतसलिले विजहार विहृतवान् हेति हर्षे एतदाख्यानमष्टमेस्पष्टम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

अथोत्पथगतंमामेवयजध्वंमत्तोन्यद्दैवंनास्तीत्यद्वैतमार्गवर्तिनमतएवद्विजवाक्यवज्रेणनिष्पिष्टपौरुषभगंविनाशितपुरुषाकारभागधेयंमृत्वा निरयेपतंतंवेनंज्ञात्वापरमर्षिभिर्जगत्पालनायार्थितोजगतिभूलोकेपुत्रपदंमथितवेनदक्षिणभुजोत्पन्नपृथ्वाख्यमहाराजस्थानंलेभइत्यन्वयः स्व-यंचपृथुनामातत्रविष्णुरित्यर्थंचशब्देनानुवदति । पृथुर्नाममहाराजस्तत्रविष्णुःस्वयंविभुरित्यादेः तत्कर्माह । दुग्धेति येनपृथ्वाविष्टेनपृथुनाम्ना हरिणावसुधाभूमिःसकलानिवसूनिअमृतादिद्रव्याणिचदुग्धेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

असौनारायणोनाभेराज्ञःसकाशात्सुदेविसूनुरासेत्यन्वयः मेरुदेव्याःसुदेवीतिनामांतरंराजकृतं तदवतारप्रयोजनमाह योवाइति ऋषभना मायोवैहरिः समदृक्सर्वांतर्हृदिस्थितंसमंब्रह्मपश्यतीतिनित्यापरोक्षीकृतस्वरूपइत्यर्थः योगचर्यांपरमहंसधर्मंचचार ऋषयोयद्ब्रह्मपारमहं स्यंपरमहंसप्राप्यमामनंति यश्चस्वस्थःस्वाधारःप्रशांतकरणःप्रकृष्टसुखात्मकदेहेंद्रियः अतएवपरिमुक्तसंगोबाह्यसुखानपेक्षः विधिनिषेध विमुक्तस्ययोगचर्याकरणं किमर्थमित्याशंकाबाइत्यनेननिरस्ता लोकसंग्रहार्थत्वेनतदाचरणप्रसिद्धेरिति स्वस्थइत्यादिविशेषणबाहुल्याच्च प्राप्यप्रयोजनांतरंनास्ति ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

साक्षात्तुर्यः एषयज्ञपुरुषोममसत्रेयज्ञेनाम्नाहयशीर्षआसेत्यन्वयः तिर्यग्योनित्वेप्यैश्वर्यादिगुणसामग्रीमानित्याह भगवानिति तपनीयंरूप्यहेम्नोरित्यभिधानान्मूलावताररूपापेक्षयोभयवर्णत्वंयुक्तं अनेनसाक्षान्नारायणएवेतिनिरणायि "हिरण्यश्मश्रु" रित्यादिश्रुतेः इतोप्ययंनारायणएवेत्याह छंदोमयइति छंदआदीनामाधारत्वान्नविषयत्वादुद्देश्यत्वादंतर्यामित्वात्तन्मयत्वं तत्कर्मचाह वाचइति अस्यहयग्रीवस्यश्वसतःश्वासंकुर्वतोनस्तःनासिकाया उशतीर्भगवद्गुणप्रतिपादकत्वेनशुद्धाः श्वासरूपावाचोवेदादिलक्षणाबभूवुरित्यन्वयः छंदांसिचमखाश्चैवदेवालोकाश्चसर्वशइत्यादिना * मयटोविकारार्थत्वंप्रयुक्तम् ॥ ११ ॥

मेमुखाद्विस्रंसितान्निर्गतान्वेदमार्गान्हयग्रीवदैत्येनापहृतान्दृष्ट्वामत्स्योऽवतीर्यतंहत्वातान्समादायस्थितः पुन * युगांतसमयेमन्वंतरप्रलयेसप्तऋषिभिःसहस्तुवतावैवस्वतमनुनोपलब्धोदृष्टः क्षोणीमयः क्षोणीमयनावाश्रयत्वादतएवनिखिलजीवनिकायानांकेतआश्रयःतत्रोरुभयेमहाभयंकरेसलिलप्रलयसमुद्रजलेविजहारेत्यन्वयः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

निरये पतन्तमिति पुनः पुनः पतनाय सज्जमानं त्रात्वा पुत्रपदञ्च लेभे इति न केवलं त्रातवान् अपि तु पुत्रपदं पुत्रत्वमपि लेभे इत्यर्थे व्यक्त्या तत्रोद्यतेषुमुनिषु कारुण्यविशेषव्यक्तिः । क्त्वाप्रत्ययस्तु त्राणावश्यकताविवक्षया भाविनि भूतवन्निर्देशात् । किन्तु सप्तमस्कन्धे भगवन्निन्दया वेणो द्विजैस्तमसि पातित इत्यनुसारेण एकदा श्रीपृथुराजेन (?) श्रीनारदात् स्वपितुर्नरकभोगानन्तरं कुष्ठिम्लेच्छत्वप्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय पृथूदकाख्यकुरुक्षेत्रतीर्थे स्नपनादिनाक्रमेण तदपरिच्छेद्ययातनाभोगादुद्धारेति वामनपुराणादूविशेषो ज्ञेयः ॥९॥१०॥११॥

मत्स्य इति । मनुना वैवस्वतमनुतया भाविना सत्यव्रतेनेत्यर्थः । अत्र सन्यासुरवधस्त्वति प्रसिद्धत्वान्नोक्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तदर्थमस्यपितुर्दुःखप्राप्तिमाह यद्वेनमुत्पथगतं अन्यायिनां मार्गे प्रवृत्तं अत एव ब्राह्मणानामपकारकारित्वात् तद्वाक्यवज्रेण नितरां प्लुष्टं पौरुषं भाग्यं यस्य अतो भाग्येन पौरुषेण वा निस्तारः न वा पालनरक्षणधर्मेण उत्पथगतत्वात् तस्माद्गुणाभावात् दोषस्य च विद्यमानत्वात् नरके पतति तस्मिन्समये तस्य करान्मंथनेन निर्गतः तं पालितवान् तैरेव ब्राह्मणै रभ्यर्थितः अत एव पुत्रो जातः अवतारचरित्रमाह दुग्धा वसूनि सर्ववस्तूनि वसुधा पृथिवी अनेन वस्तूनि वसुधा दुग्धा यद्यपि अन्यानि वस्तूनि अन्यैरेव दुग्धानि तथाप्येतन्मूलकत्वात् सकलानि येनेत्युक्तं अनेन वेदरूपस्यपीतांबरस्य एवं सर्वकामपूरकत्वं नरकात्पालकत्वं च निरूपितंनाभेरसाविति पीतत्वेन च सर्वदुःखनिवृत्तिं प्रासंगिकम् ॥ ९ ॥

प्रजानांनगोपकं किंतु स्वभावादेवतस्यरेखाकारत्वं सर्वगुणसद्भावात् एवं पीतांवरत्वं निरूप्य लसन्महारत्नहिरण्मयांगदत्वं निरूपयति नाभेरसाविति नाभिः ब्राह्मणान् प्रार्थयित्वा यज्ञे आविर्भूतं भगवंतंप्रार्थयित्वा भगवंतं पुत्रत्वेन प्रार्थितवान् नाभेर्भार्यासुदेविसंज्ञा तस्याः सूनुः असाविति वुद्धिस्थः ऋषभ इति नाम अवतारस्य प्रयोजनं यो वै चचारेति जडानांसंबोधिनी योगचर्या लोके प्रदर्शिता समदृगिति ब्रह्मदृष्टिः तस्याजडयोगचर्यायाः सद्भाह्यं रूपमाह यत्पारमहंस्यं पदमामनंति तस्य मार्गस्य निर्वाहकावश्यकसाधनानि उपदिशन् स्वयंतादृशो जात इत्याह प्रथमं परिमुक्तसंगः सर्वसंगपरित्यागं कृतवान् तेन प्रशांतानि करणानि इंद्रियाणि यस्य तेन स्वस्थः स्वरूपेस्थितः इति दोषनिवृत्तिः कथिता गुणास्तुसमदृगिति सर्वत्र गुणदोषदृक् रहितः सर्वभूतेषु वासुदेव दृष्टिर्वा देवता क्रियामध्येहि अंगदानिवेशनं तत्रापि देवताभागे अयं च ब्रह्मवित्कर्माणि त्यक्तवान् हिरण्यमयत्वं नाभिपुत्रत्वात् महारत्नानि तु तत्पुत्राः सहि ज्ञातकर्ममध्ये स्थितः अतोऽगत्वं स्वस्थादयोरत्नानि समदृक् सुवर्णं जडयोगचर्या आकृतिः इदं हि परमहंसानां पदं रत्नानि तु ते अतऋषभस्य यत्किंचित्कार्यं तदेवांगदस्येति ज्ञातव्यं अध्यायत्रयेण चरित्रं वक्ष्यते तत्र शोभा प्रथमाध्यायार्थः महारत्नानि तद्वाक्यानि द्वितीयाध्यायार्थः हिरण्मयत्वं ब्रह्मभावस्तृतीयाध्यायार्थः ॥ १० ॥

एवं भगवंतं निरूप्य स्फुरन्महारत्नकिरीटकुंडलं निरूपयति सत्रेसमासेति हयग्रीवो हि किरीटकुंडलात्मकःसह्यभयात्मको भवति ब्रह्मविद्याप्रवर्त्तकत्वात् किरीटंहयशिरः कुंडले देहः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपसांख्ययोगयो राधारभूतो देहः स हि कर्मणिप्रादुर्भूतः अग्निसाध्येकुंडलादिकमपि तथा तदेवाह छंदोमयो मखमय इति अखिलदेवतात्मा मुकुट अखिलानन्दना येदेवा ब्रह्मादयस्ते भगवन्मस्तके पारमेष्ठेस्थिता यज्ञयग्रीवेण क्रियते तत्सर्वं कुंडलमुकुटकार्यं तस्य स्वरूपं ब्रह्मा निरूपयति ममसत्र याग आसआविर्भूतः स प्रसिद्धो हयग्रीवः भगवानेव दैत्यहयग्रीवनिराकरणार्थं भगवानिति किं पुरुषादिरूपव्युदासार्थं च नह्यन्यदीय सत्रे आविर्भावमर्हति यतः हयशीर्ष एव साक्षाद्यज्ञपुरुषः सर्वयज्ञाधिष्ठातृदेवता: यतस्तपनीयवर्णः तपनीयवद्वर्णो यस्य तपनीयं सुवर्णं यज्ञोऽप्यग्निसाध्य इति तपनीयः वर्णो यस्य छंदोमयो देवात्मकः मखमयो यज्ञात्मकः अखिलदेवतात्मा प्रमाणमयेन साधनः फलभूत इत्यर्थः अखिलदेवतासाधनं आत्माफलमिति अवतारप्रयोजनमाह वाचोबभूवुरिति उशतीवाचः वेदलक्षणाः अस्यनस्तोनासिकातः श्वसतः निश्वासं विमुंचतः अस्य भगवतो जाताः स्फुरन्महारत्नान्येव उशतीवाचः ॥ ११ ॥

---

* सर्वेविष्णौस्थितायस्मात्तःसर्वमयोह्यसौइतिमहासंहितायाम् ॥

‡ अनेनमत्स्यावतारोद्विवारमितिज्ञायते ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

एवंमुकुटकुंडले निरूप्य उन्निद्रहृत्पंकजकर्णिकालये योगिश्वरास्थापितपादपल्लवं रूपं निरूपयति मत्स्य इति मत्स्योहि पल्लवरूपः सत्यव्रतादीनां शिष्यत्वात् गुरोस्तस्य भगवतः पादपल्लवंज्ञानात्मकं हृदये स्थापितमेव युगांतसमये प्रलये मनुना सत्यव्रतेन द्रविडेश्वरेण मनुनेति भाविनी संज्ञातत्कृपयैव मनुत्वस्य भावित्वात्तेन लब्धः प्रथमं तदंजलिजलं प्रादुर्भूतः तस्य मत्स्यस्य उत्पत्तेरनिरूपितत्वात् दृष्ट इत्युक्तं तस्य पादस्पर्शमाह क्षोणीमय इति स हि पृथ्वमियः अत एव आध्यात्मिकीं पृथ्वीं वदति नौकारूपा पृथिवी तारिका अत एव चरणपोतः किंचभगवच्चरणो हि सर्वेषां भक्तानामाश्रयः तदाह सकलजीवनिकायकेत इति निखिला ये जीवाः संपूर्णाजीवाः नविषयैः खंडिता तेषां निकायः समूहस्तस्य केतस्थानं सर्वाणि हि जीवानि ऋषयश्च तदा नौकायां स्थिता इति एतदेव हि रूपं चरणस्य अत एव संसारसमुद्रतरणे पोतः तस्यावतार चरित्रमाह उरुभये विस्रंसितान् ब्रह्मणो भयात् मुखाद्विगलितान् वेदान् हयग्रीवो नामदानवेंद्रः अंतिके अहरत् तं हत्वा तत आदाय तत्रजलेविजहार ह वेदमार्गादिति अन्येऽपि ज्ञानभक्तिप्रतिपादक वेदास्तत एवोद्गताः हेति प्रसिद्धे आश्चर्ये घा अत एव शिष्याद्यां वेदमार्गैः कृत्वा विकसितानि भवंति यज्ञोपयोगि वेदाः हयग्रीवेनोद्धृताः सर्वोपयोगिनस्तु मत्स्ये नेतीति विशेषः॥ १२॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

पृथ्ववतारमाह। यत् यदा ऋषिभिरर्थितस्तदा वेणं त्रात्वा अन्वर्थं तत् पुत्र इति पदं नाम लेभे। पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवेति पुत्रपदव्युत्पत्तेः। कथम्भूतं द्विजानां शापवाक्यमेव वज्रं तेन विप्लुष्टं (निष्प्लुष्टं) दग्धं पौरुषं भगमैश्वर्य्यञ्च यस्य तम्। श्रीपृथुराजेन (?) श्रीनारदात् स्वपितुर्नरकभोगानन्तरं कुक्षिम्लेच्छत्वप्राप्तिं श्रुत्वा तमानीय पृथूदकाख्ये कुरुक्षेत्रतीर्थे स्नपनादिना तदपरिच्छेद्यातनाभोगादुद्धारेति वामनपुराणकथा ज्ञेया। चरित्रान्तरमाह। येन च वसूनि अन्नादिद्रव्याणि वसुधा पृथ्वी दुग्धा॥ ९॥

ऋषभावतारमाह। नाभेः सकाशात् आस अभूत्। सुदेव्या मेरुदेव्याः सूनुः। जड़वद्योगचर्य्याम् यस्य पारमहंस्यं पदं चिह्नम् ऋषय आमनन्ति अभ्यस्यन्ति। ऋषभः कीदृशः। स्वस्मिन्नेव तिष्ठतीति स्वस्थ इत्यादि अत्र समासपुनरात्ततादोषश्चेदेवं व्याख्येयम् यस्य पारमहंस्यम् ऋषय आमनन्ति तेषु ऋषिषु परिमुक्तसङ्गः इमे मत्पारमहंस्यं न जानन्त्विति तेषु प्रीतिरहितः। अतएव ते भ्रष्टा बभूवुरिति तत्र कथा द्रष्टव्या॥ १०॥

हयग्रीवावतारमाह। सत्रे यज्ञे आस आविर्बभूव अस्य हयशीर्ष्णः श्वसतो निश्वसतः नस्तः नासापुटात् उशतीः कमनीया वेदलक्षणा वाचो बभूवुरुदपद्यन्त। अत्र छन्द इति विशेषणत्रयेण कर्म्मकाण्डज्ञानकाण्डदेवताकाण्डसम्बन्धिन्यः श्रुतय इति गम्यते। अमृतमय इत्यत्र मखमय इत्यपि पाठः क्वचित्॥ ११॥

मत्स्यावतारमाह। मत्स्यो भाविना वैवस्वतेन मनुना दृष्टः। क्षोणीमयः पृथ्वीप्रधानः तदाश्रय इत्यर्थः। निखिलानां चतुर्विधानामेव जीवसंघानां केत आश्रयः। उरुभये प्रलयसलिले ये मुखाद्विस्रंसितान् विगलितान् वेदमार्गानादाय विजहार॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

पृथ्ववतारमाह यदिति यदा ऋषिभिः प्रार्थितस्तदा उत्पथगतमसन्मार्गवर्तिनम् असन्मार्गवर्तित्वादेवद्विजानां मुनीनां शापवाक्यमेववज्रं तेनविप्लुष्टं विशेषेणदग्धं पौरुषं भगमैश्वर्यं च यस्य तमत एव निरये नरके पततं वेणं त्रात्वा अन्वर्थं तत्पुत्र इतिपदं नाम लेभे पुन्नाम्नो नरकाद्यस्तु पितरं त्रायते सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवे ति व्युत्पत्तिस्मरणात् चरित्रांतरमाह येन पृथुना जगति जगदर्थं वसुधासकलानि द्रव्याणि दुग्धाऽदुह्यत॥ ९॥

ऋषभावतारमाह नाभेरिति असौ भगवान् नाभेः सकाशात् सुदेव्याः मेरुदेव्यपरपर्यायायाः सूनुर्नामतः ऋषभः आस यः ऋषभः जडवद्योगेन नित्यसमाधिना चर्याचचार यत्र्यां जडयोगचर्याम् ऋषभः पारमहंस्यं पदं भगवत्प्राप्ति मार्गमामनंति यत्पारमहंस्येन पथाऽधिगम्यंत इत्यादिनाऽग्रे निरूप्यमाणः सच पारहंस्यमार्गः नित्यध्यानादिवशादलब्धाश्रमकृत्यावसरस्यश्रेष्ठाधिकारिणः ब्रह्मचारिप्रभृतिष्वेकतमस्यैव ब्रह्मचारीगृहस्थश्चवानप्रस्थस्तथाऽऽश्रमी परिव्राट्चचतुर्थोऽत्र पंचमो नोपपद्यते वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परःपुमान् विष्णुराराध्यते पंथा नान्यत्तत्तोषकारणमिति वैष्णवे चतुर्णामेवाश्रमाणां स्वीकारात् नित्यध्यानादीत स्पष्टं अष्टमपि तत्रैवोक्तं न चलति भगवत्पदारविंदात्पलनिमेषार्द्धमपि सवैष्णवाग्र्य इत्यादिना जडयोगचर्याचरणहेतुः समदृक्सर्वस्य भगवदात्मकत्वात्समदर्शनः अतएवस्वस्थःस्वस्मिन्रूपे सर्वात्मभूते स्वावतारिणि वासुदेवे स्थितः अतएवप्रशांतकरणः अविचलेंद्रियः अत एव परिमुक्तसंगः॥ १०॥

हयग्रीवावतारमाह सत्र इति अथोइत्यर्थान्तरे साक्षाद्भगवान् ममसत्रेयज्ञेहयशीर्षा आस कीदृशः तपनीयसुवर्णतद्वद्वर्णोयस्यसः छंदोमयःवेदमयःमखमयःअध्वराकारःतदाराध्योवा अखिलानांदेवतानामात्मा"सआत्माअंगान्यन्यादेवता"इतिश्रुतेः अस्यहयग्रीवस्यश्वसतः निश्वसतः नस्तः नासापुटात् उशतीः उशत्यः कमनीयाः वाचः वेदरूपाः बभूवुः॥ ११॥

मत्स्यावतारमाह मत्स्य इति मनुनावैवस्वतेनपूर्वजन्मनियुगांतसमयेसत्यव्रताख्येनराज्ञामत्स्यउपलब्धः दृष्टः कीदृशः क्षोणीप्रधानः आगामिसृष्ट्युपयोगिपार्थिवद्रव्याश्रय इति यावत् अतएवनिखिलजीवानांयोनिकायः समूहस्तस्यकेतोनिलयः सचमेममुखाद्विस्रंसितान् विगलितान् वेदमार्गान् वेदोक्तधर्मान् यद्वावेदरूपान् मार्गान्सर्वपुरुषार्थोपायान् आदायउरुभयेयुगांतकालेहेतिहर्षेणविजहारविहृतवान्॥ १२॥

क्षीरोदधावमरदानवयूथपानामुन्मथ्नताममृतलब्धय आदिदेवः ।
पृष्ठेन कच्छपवपुर्विदधार गोत्रं निद्राक्षणोऽद्रिपरिवर्त्तकषाणकण्डूः ॥ १३ ॥
त्रैपिष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं कृत्वा भ्रमद्भ्रुकुटिदंष्ट्रकरालवक्त्रम् ।
दैत्येन्द्रमाशु गदयाभिपतन्तमारादूरौ निपात्य विददार नखैः स्फुरन्तम् ॥ १४ ॥
अन्तःसरस्युरुवलेन पदे गृहीतो ग्राहेण यूथपतिरम्बुजहस्त आर्त्तः ।
आहेदमादिपुरुषाखिललोकनाथ तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गलनामधेय ॥ १५ ॥
श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयश्चक्रायुधः पतगराजभुजाधिरूढः ।
चक्रेण नक्रवदनं विनिपाटय तस्माद्धस्ते प्रगृह्य भगवान् कृपयोज्जहार ॥ १६ ॥
ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन याञ्चामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ १७ ॥
नार्थो वलेरयमुरुक्रमपादशौचमापः शिखा धृतवतो विबुधाधिपत्यम् ।
यो वै प्रतिश्रुतमृते न चिकीर्षदन्यदात्मानमङ्ग शिरसा हरयेऽभिमेने ॥ १८ ॥

भाषा टीका ॥

उत्पथ गत द्विज वाक्य वज्र से विप्लुष्ट होगया पौरुष और भग जिसका अतएव नरक में गिरते वेणुको रक्षाकर जगत में पुत्र पदके प्राप्त हुए । प्रजा से प्रार्थित हो बसुधा पृथ्वीको दुहा ॥ ९ ॥

सुदेविके पुत्र भगवान नाभिराजा से ऋषभ रूप धरकर उत्पन्न हुए । जिन्होंने समदृष्टि होकर जड योगचर्य्याकी । स्वस्थ प्रशान्त करण और परिमुक्त संगहुए । जिसको ऋषिगण पारमहंस्य धर्म्म कहते हैं ॥ १० ॥

मेरे सत्र में यज्ञ पुरुष छन्दों मय मख भय अखिल देवतात्मा भगवान सुवर्ण वर्ण हय शिरा रूपसे साक्षात् अवतीर्ण हुए । श्वासलेते जिनकी नासिका से वेदवाणी उत्पन्न हुई ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

कूर्म्मावतारमाह । क्षीरोदधौ कच्छपवपुः सन् गोत्रं मन्थनार्थं मन्दरगिरिं पृष्ठेन विधृतवान् । कदा अमृतलब्धये क्षीराब्धिम् उन्मथ्नतां सताम् । निद्रायाः क्षणः अवसरः उत्सवो वा यस्य सः । कुतस्तत्राह । अद्रेः परिवर्त्तः परिभ्रमः स एव कषाणः कषन् घर्षणसुखप्रदो यस्यां सा कण्डूर्यस्य सः । यद्वा अद्रिपरिवर्त्त एव कषः कषणं तेन अणति अपयातीति कषाणा सा कण्डूर्यस्य ॥ १३ ॥

श्रीनृसिंहावतारमाह । त्रैपिष्टपा देवाः तेषामुरुभयं हन्तीति तथा स भगवान् । (यद्वा त्रैपिष्टपा देवास्तेषामप्युरुभयं यस्मात् तादृशो हासो यस्य तत् नृसिंहरूपम् । अथवा हिरण्यकशिपोः राज्यकाले त्रैपिष्टपा दैत्यास्तेषामुरुभयजनको हासो यस्मिंस्तत् त्रैपिष्टपोरुभयहासं तच्च तत् नृसिंहरूपं कृत्वा ।) कथम्भूतं रूपं भ्रमन्त्यो भ्रुकुट्यो दंष्ट्राश्च यस्मिन् तत् तत् करालं वक्त्रं यस्मिन् तत् दैत्येन्द्रं स्फुरन्तम् आरात् समीप एव गदया उपलक्षितम् अभिपतन्तं नखैर्विददार ॥ १४ ॥

हरिसंज्ञकावतारमाह अन्तरिति युगलेन । गजयूथस्य पतिः । तीर्थरूपं श्रवो यशो यस्य स तीर्थश्रवाः हे तीर्थश्रवः । श्रवणेनैव मङ्गलं नामधेयं यस्य ॥ १५ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा शरणार्थिनं तं हस्ते शुण्डायां प्रगृह्य । किं कृत्वा नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाट्य विदार्य्य । तस्मात् वदनात् ॥ १६ ॥

वामनावतारमाह । अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्ये अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः अवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायान् ज्येष्ठः । गुणानेवाह । यत् यतः इमान् लोकान् विचक्रमे पादन्यासैराक्रान्तवान् अथ प्रतिश्रुतानन्तरमेव । तत्र हेतुः वलेः क्ष्मां वामनरूपेण जगृहे नन्वीश्वरः स्वयं किमिति दुर्व्वलवत् तथा चक्रे तत्राह । याञ्चां विना धर्म्ममार्गे वर्त्तमानो न चाल्यः ऐश्वर्य्यान्न भ्रंशनीय इति ॥ १७ ॥

ननु तर्हि याञ्चयाऽपि चालनमनुचितमेवेत्याशङ्क्य ततोऽप्यधिकं स्वसालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह नार्थ इति । यत् विबुधाधिपत्यम् इदानीं वलात् प्राप्तम् अग्रे दीयमानञ्च अयं वलेः पुरुषार्थो न भवति । कुत इत्यत आह आप इति । आ अप इति च्छेदः उरुक्रमस्य पादशौचं चरणक्षालनरूपा अपः आ सर्व्वतो धृतवतः । क शिखा शिखायां मूर्ध्नीत्यर्थः । किञ्च शुक्रेण वारितोऽपि शप्तोऽपि अङ्ग हे नारद यः प्रतिश्रुतं विना अन्यत् न चिकीर्षत् कर्त्तुं नैच्छत् । अङ्गागमाभावस्त्वार्षः यः तृतीयपादपूरणार्थं हरये आत्मानं देहमपि अभिमेने अङ्गीकृतवान् एवं सदेहं त्रैलोक्यं श्रद्धया दत्तवतो विबुधाधिपत्यम् अर्थो न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी।

तत्र हेतुरिति। तत्र आक्रमणे हेतुरित्यर्थः ॥ १७—२५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यं कृत भागवतचन्द्रिका।

कूर्मावतारमाह क्षीरोदधाविति क्षीरसमुद्रे ऽमृतलब्धये ऽमृतलाभार्थममरदानवयूथपानां सुरासुरश्रेष्ठानां उन्मथ्नतां मथनं कुर्वतां सतामादिदेवो भगवान्कच्छपवपुः धृतकूर्मतनुः पृष्ठेन पृष्ठभागेन गोत्रं मंदरपर्वतं विदधार विधृतवान् कथंभूतो विदधार निद्राक्षणः निद्रायाः क्षणः अवसर उत्सवो यस्य स अद्रिपरिवर्तकषणकंडूरद्रे मंदरस्य परिवर्त्तः परिभ्रम एव कषाणां कषणं यस्यां साऽद्रिपरिवर्त कषाणा तथा विधा कंडूति यस्य स तथोक्तः कषाणा इति दीर्घ आर्षः मंदरभ्रमण संघर्षितकंडूरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपतिसः त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्त्रैविष्टपा देवा स्तेषामुरुभयं तद्धन्तीति त्रैविष्टपोरुभयहं तथा विधं नृसिंहरूपं कृत्वा धृत्वा कथं भूतं भ्रमंत्यो भ्रकुट्यो दंष्ट्राश्च यस्मिँ स्तथा भूतं करालं भयंकरं वक्रं यस्मिँस्तथाविधं तदारात्समीपे आशु शीघ्रं गदया उपलक्षितं अभिमुखमापतंतं तदैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुं स्वोरौस्वस्योरौ निपात्य पातयित्वा नखैर्विददार विदारितवान् स्फुरंतं परितो गच्छंतं भयहासन्नृसिंहरूपमिति पाठे हासेनैव सर्वभयनिवर्तकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरिति द्वाभ्यां यूथपतिः गजयूथस्य पतिः गजेंद्रः अंतः सरसिसरोमध्ये उरुवलेनाधिकवलेन ग्राहेण मकरेण पदे गृहीतः अत एवार्तः दुःखितअंबुजं हस्ते यस्य स धृताम्बुजोच्छ्रितहस्तःसन्निदमाह किमित्यत आह हे आदिपुरुषकारणपुरुष हेतीर्थश्रवः तीर्थं विशुद्धं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः तस्य संवुद्धौ हे तीर्थश्रवः हेश्रवणमंगलनामधेय श्रवणेनैव मंगलं कल्याणसंपादकं नामधेयं यस्य स ईहशस्त्वंरक्षिता भवेत्याहेत्यर्थः ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा गजेंद्रस्य वचः श्रुत्वाऽरणार्थिनं शरणार्थिनं हस्ते शुंडायां प्रगृह्य भगवान्कृपया तस्माद्ग्राहादुज्जहार उद्धृतवान् किं कृत्वा चक्रेण सुदर्शनेन नक्रस्य ग्राहस्य वदनं विनिपाट्य विदार्थ कथं भूतो भगवान्पतगानां पक्षिणां राजा गरुडः तस्य भुजयोरधिरूढः आरूढः चक्रायुधधरः अप्रमेयः अपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावः ॥ १६ ॥

वामनावतारमाह ज्यायानिति अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानां मध्येऽधियज्ञः यज्ञाधिपति भगवानवरजः कनीयानपि गुणैर्ज्यायान् श्रेष्ठः गुणानेवाह यद्यतः इमान् लोकान्विचक्रमे पादविन्यासैः क्रांतवान् अथ प्रतिश्रुतानंतरमेव तत्र हेतुः वलेश्चक्रवर्तिनः सकाशाद्भूमिं क्ष्मां वामनेन रूपेणेति शेषः वामनेन रूपेणजगृहे गृहीतवान् नन्वीश्वरः स्वयं दुर्वलवत्किमिति तथा चक्रे तत्राह याञ्चामृते याञ्चां विना पथि चरन् धर्ममार्गे प्रवर्तमानः प्रभुभिस्समर्थैरपि न चाल्यः ऐश्वर्यान्नभ्रंशनीय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशंक्य प्रबुद्धस्यवलेर्लौकिकस्वीयैश्वर्यभ्रंशइष्ट एवेत्याशयेनाह नार्थ इति उरुक्रमस्यविस्तृतपादविन्यासस्य हरेः पादक्षालनं प्रत्युपयुक्ता आपः आ अप इति च्छेदः आसमंतात् शिखायां मूर्द्धि धृतवतः सुप्सुपेतिसमासः यद्वा सप्तम्या आर्षो लुक् विबुधाधिपत्यं नार्थः न सदृशंप्रयोजनमित्यर्थः एतदेवोपपादयति योवलिः प्रतिश्रुतमृते प्रतिज्ञातार्थं विनाऽन्यन्न चिकीर्षत्कर्तुं नैच्छदडभाव आर्षः किंतु स्वात्मानं अंग हेनारद हरये शिरसाऽभिमेने भगवच्छेषभूतमात्मानं हरये समर्पितवान् शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि अन्यथाकर्तुं नैच्छत्किंतु तृतीयपादपूरणार्थमात्मानमपि शिरसा समर्पितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

अमृतलब्धयेऽमरदानवयूथपानांक्षीरसमुद्रमुन्मथ्नतांसतामतिभारेणक्षीरोदधौमज्जंतंगोत्रंपर्वतं स आदिदेवःकच्छपवपुर्भूत्वापृष्ठेनविदधारेत्यन्वयः उपर्यधोनेत्रगोत्रयोरित्यर्थद्योतकोवीत्युपसर्गः तज्जातिस्वभावमाह निद्रेक्षणइति निद्रेषन्मीलितनेत्रः निद्राहेतुमाह अद्रीति मंदराद्रेःपरिवर्तःपरिभ्रमणंतेनकषाणंविलेखनंतेनजातःकंडूःकंडूयनंयस्यसतथा ॥ १३ ॥

त्रिविष्टपानांदेवानांदैत्याद्यदुरुभयंतद्धारितद्धननशीलं भ्रमंत्यास्फुरंत्याभ्रुकुट्यादंष्ट्राभ्यांचकरालंभयंकरंचवक्त्रंयस्यतत्तथा नृसिंहयोर्नरस्यसिंहस्यचरूपमिवरूपंकृत्वासहरिरारात्दूराद्गदयाभिपततंस्फुरंतंदैत्येंद्रंहिरण्यकशिपुंवेगेनोरौनिपात्यनखैर्विददारेत्यन्वयः दृविदारणइतिधातोः ॥ १४ ॥

यदायूथपतिर्गजेंद्रःसरस्युरुग्राहेणपदेगृहीतआर्तःसन्नंबुजहस्तःहेआदिपुरुष अखिललोकनाथ तीर्थश्रवःपावनकीर्ते श्रवणमात्रेणमंगलप्रदनारायणाद्यभिधान त्वमस्माद्रक्षइतीदमाह ॥ १५ ॥

तदातापसोनामभगवानरणार्थिनंशरणार्थिनंस्मृत्वातत्रागत्यकृपयातंहस्तेप्रगृह्योज्जहार भगवच्छब्दवाच्यत्वमृष्यादीनामप्यस्तीतिततो व्यावर्तयति अप्रमेयइत्यादिनाअप्रमेयइयत्तारहितः एतदाकाशस्याप्यस्तीत्यतश्चक्रायुधइति नन्वनेनयोद्धाप्युच्यतइतितत्राह पतगेति पतगराजोगरुडस्तस्यभुजमधिरूढः भुजस्कंधयोरतिसामीप्यादेवमुक्तं किंकृत्वाचक्रेणसुदर्शनेननक्रस्यग्राहस्यवदनंविनिपाट्यच्छित्त्वा हरिस्तापसनामाऽसौजातस्तपसिवैमनुरित्यादेः कोऽयमवतारोनामेतिशंकानिरस्ता ॥ १६ ॥

वामनत्रिविक्रमावतारौतत्कर्मचाह ज्यायानित्यादिश्लोकद्वयेन अत्रयत्तच्छब्दावध्याहार्यौ तथाहि योऽधियज्ञोभगवान्गुणैर्ज्यायानप्यदितेःसुतानामवरजोऽभूत्तेनभगवतादैत्यानांगर्वंवामयतिउद्गारयतीतिवामनः तेनवामनरूपेणत्रिपदच्छलेनक्ष्मांजगृहेइतियत्तदथोतस्मात्सएववामनइमांस्त्रींलोकांस्त्रिभिःपदैर्विचक्रमे तस्मात्त्रिविक्रमश्चाभूदितिवाक्यशेषइत्यर्थः किमर्थमेवंहरिणाकृतमत्राह याञ्चामिति मार्गवर्तीपुमान्प्रभुभिरप्युपायैर्विनानचाल्यइतिन्यायदर्शनार्थमेवंकृतमितिभावः यद्वा अधियज्ञःक्ष्मायामुर्व्यांवामनेनह्रस्वतरेणरूपेणजगृहेत्रिलोकीमितिशेषः कथंत्रिपदच्छलेनइमांल्लोकान्विचक्रमेइतियत्तस्माददितेःसुतानांजन्मनाऽवरजोऽपिगुणैर्ज्यायान्। समन्यत् ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

त्रिपदच्छलेनत्रैलोक्यंदत्तवतोर्बलेर्दानफलमिन्द्रपदावाप्तिरितिसंगिरंतेकेचित्तन्न किंतुहरितोषणद्वारामुक्तावानंदोद्रेकताएव पैंद्रंपदंनांत-रीयंफलंतुहरितोषणमित्यादेरित्याशयेनाह नार्थइति अंगनारद प्रतिश्रुतं पदत्रयमृतेपिचात्मन्यंस्वसर्वंधिशीर्षमाणांशीर्षाख्यमानंमनसामनः पूर्वकंहरयेऽभिमेनेसमर्पयामास तस्यास्योरुक्रमपादशौचमंभःशिवंशिरसाधृतवतांवलेर्यद्विबुधाधिपत्यलक्षणांफलमयमर्थोन साक्षात्फलंन-भवति तन्नांतरीयकमेवेत्यन्वयः वाइत्यनेनास्यार्थस्यानन्यथात्वंवक्ति ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अद्रेः परिवर्त्तः परिभ्रमः स एव कषाणः कषन् हिंसको यस्यां सा कण्डूर्यस्य सः ॥ १३ ॥ १४ ॥

आहेदमिति । अस्य वाक्यस्य नारायणाखिलगुरो भगवन्नमस्ते इत्यष्टमस्कन्धवाक्येन समाप्तिर्ज्ञेया ॥ १५ ॥

भुजा भुजयोर्मध्यभागः पृष्ठमित्यर्थः ॥ १६ ॥

लोकान् विचक्रमे इति गुणाज्यायस्त्वे हेतुः । सर्व्वातिक्रमिगुणो हि सर्व्वमाक्रमितुं शक्नोति । क्ष्मामिति तदुपलक्षितं त्रैलोक्यमि-त्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

श्रीलक्ष्मणां निरूपयति क्षीरोदधाविति कूर्मेण हि सुधया सह लक्ष्मीर्निष्पादिता यावत्कार्यं कूर्मस्य तावच्छ्रीवत्सस्य यथा ब्राह्मणस्य पादस्पर्शः तथामंदरस्य यथा सर्वैर्ब्राह्मणैर्विचार्य स निरूपितः तथासर्वैर्देवतादानवैर्मंदरः कूर्मे निरूपितः यथाघर्षणं तथा शास्त्रार्थनिर्णयः क्षीरोदधौ ये अमरदानवानां यूथपाः मथनं कुर्वंति तेषामुन्मथ्नतां अमृतप्राप्त्यर्थं आदिदेवः आधिदैविकोदेवः देव पक्षपाती कच्छपवपुः कूर्मावतारो भगवान्पृष्ठेन गोत्रं मंदरं दधार ननु किमिति मंदरंस्थलं भाररूपं धृतवान् तत्राह निद्राक्षणः निद्रायां क्षणो यस्य निद्रार्थं धृतवानित्यर्थः ननु विपरीतमिदमुच्यते निद्रालुर्हि सर्वमेव भारं दूरीकरोति तत्राह अद्रिपरिवर्त्तकषाणकंडूरिति अद्रेः परिवर्त्तनेन कषाणेनघर्षितः कंडूर्यस्य अतोघर्षणार्थमद्रिंधृतवानित्यर्थः घर्षणेहि सुखे जाते निद्रा भवति यथापर्वतधारणं सर्वेषां श्रांतानां प्राणिनां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं परीक्षकब्राह्मचरणधारणं कौस्तुभरत्नकंधरं निरूपयति ॥ १३ ॥

त्रैविष्टपोरुभयहेति नृसिंहः कौस्तुभरत्नकंधरो भवति यथा कौस्तुभस्य कंठे स्थापितस्य रश्मयः स्कंधे निर्गताः केसरप्रायाभवंति एवमेव नृसिंहः भगवत्कौस्तुभरूपं कौस्तुभंयद्भगवान्कंठे विभर्त्ति तद्दैत्यानां वधार्थं भक्तजनोद्धारार्थं सर्वे हि भगवदीया जीवाः कौस्तुभरूपं चैत्यस्य तत्वममलं मणिमस्य कंठ इति वाक्यात् अतो भगवांस्तांश्चेद्धृदयेन स्थापयेत् तदामृत्युसाधनैः कर्मभिर्ग्रस्ता एव भवेयुः अतो मृत्युगजनिवारको नृसिंहवपुः प्रल्हादरक्षकः तत्प्रतिपक्षहिरण्यकशिपुघाती त्रैविष्टपा देवाः तेषां यदुरुभयं तं हंतीति तथाभगवान् नृसिंहरूपं कृतवान् ग्रामारण्यवासिनो हि द्विविधा भक्ताः उभयेषामुद्धरणार्थं उभयरूपं कौस्तुभोऽपि तथा भ्रमयुक्ते येभ्रुकुटी तत्सहिता दंष्ट्रातैः करालं वक्रं यस्य भ्रुकुटीपरिभ्रमणं ग्रासार्थमागतस्य कालस्य चक्री करणं तत्सहिता यदिदंष्ट्रा यमोऽपि पराभूतः अत एव करालं वक्रं अनेन ये के चिद्भक्तप्रतिपक्षा स्ते ततो दृशं मुखं दृष्ट्वा सर्वेथानस्वकार्यं करिष्यंतीति सूचितं अत एव भक्ति प्रतिपक्षा दैत्येंद्रं आशु शीघ्रं अन्यस्यसावधानताभावाय आभिमुख्येन पतंतं गदया प्रहारसमर्थया आरात् दूरादेव ऊरौ निपात्य स्फुरंतं तं नखैर्विदं-दार नखैर्विदारणं मुक्त्यभावाय ऊरौनिपातनं कामोद्भवाय एवमेव हि कौस्तुभं भक्तप्रतिपक्षं संसारे कामे वा योजयति ॥ १४ ॥

स्फुरंतमितस्ततः सर्पंतं अम्लानलक्ष्म्या वनमालयांचितं निरूपयति अंतः सरस्युरुबलेनेति द्वाभ्यां यो हरिः सवनमाली भक्ता हि गजेंद्रमोक्षणमोचनरूपां भगवत्कीर्त्तिं श्रुत्वा सर्वथा प्रवर्त्तते वनमाला च कीर्तिमयी अम्लानादितस्य कांतिः न तत्र देवादीनां सहायः वरो वागजेंद्रो केवलभगवतैव मोचितः तदादेवानां प्रार्थना नवातस्य लौकिका गुणाः भगवत्प्रीतियोग्याः तस्मात्केवलकृपयैव मोचित इति अम्लानत्वं विलंबासहिष्णुत्वाय विशेषणानि अंतः सरसि सरोमध्ये उरुवलेन देवलाशापेन तादृशरूपस्य देवलकृपयैवमहा-वलत्वं पदे गृहीत इति क्रियाशक्तिकुंठितग्राहवलेन च अनिवार्य प्रतिबंधकत्वं यूथपतिरिति तस्मिन्मृते सर्वएवमरिष्यंतीति अन्येषाम समर्थता वा अंबुजहस्त इति पूर्वक्रूररूपो निवारितः भगवदाभिमुख्यार्थं च भगवत्पूजार्थं च अंबुजग्रहणं आर्त्तत्वेन सर्वसाधनाभावः नह्यन्यास्तादृशे कृपां कुर्वंति इदंचाह हेआदिपुरुष अनेन तव अवश्यपालनीयोऽहं मूलपुरुषत्वात् अन्योवा न वक्तव्यः अखिललोकनाथेति स र्वलोकपालने त्वमेवाधिकृतः अतोनान्यो वक्तव्योऽपि ननु तव दुःखानुभवहेतुप्रत्यग्रपापस्य विद्यमानत्वान्मया किं कर्त्तव्यमित्याशंकायामाह हे तीर्थश्रवः तीर्थरूपं श्रवः कीर्तिर्यस्य तव कीर्तिस्मरणेनैव वयंधौतपापाः नतुकेवलमोचनेन कश्चित्पुरुषार्थः किंतु वैकुंठयोग्योदेहः संपादनीयः तदर्थं च शुभादृष्टाभावात्किं मया विधेयमित्याशंक्याह हेश्रवणमंगलनामधेयेति श्रवणमात्रेणैव मंगलं सर्वशुभदायिनामधेयं यस्य अनेन त्वन्नाममात्रेणैवसर्वशुभहेतुभाग्यं सिद्धम् ॥ १५ ॥

एवं पदचतुष्टये निरूपिते वैकुंठस्थितो भगवान् श्रुत्वा दूरादेव तं शरणार्थिनं ज्ञात्वा केनापि न ज्ञातः अयं गजेंद्रोद्धारार्थं गच्छतीति तथा सति कश्चिद्देवोऽन्योवास्वप्रतिष्ठार्थं हस्ते तं धृत्वा वहिःक्षिपेत् अत आह अप्रमेय इति चक्रायुध इति मुक्तिदानार्थं पतगराजभुजाद-धिरूढः उत्तीर्णःअनेन तस्य कालग्रासानंतरं मुक्तिदाननिवारितंनाहि गजेंद्रोदेहत्यागं ज्ञातवान् कालात्मकं सोऽथसुपर्णा इतिवाक्याद्गरुडस्य कालत्वं आगतस्य कृत्यकालमाह चक्रेण नक्रमिति प्रतिबंधकाभावं कृत्वेत्यर्थः ननु तेन महोद्धरणं तस्माच्छंकटात् हस्ते शुंडादंडे प्रकर्षेण गृहीत्वा स्पर्शमात्रेणैव चतुर्भुजं रूपं संपाद्य गृहीत्वेत्यर्थः भगवता उद्धृतत्वात् ब्राह्मणशापलक्षणः प्रतिबंधकः अकिंचित्करः कृपयोज्जहारेति जीवस्यसाधनाभावो निरूपितःपरदुःखप्रहाणेच्छा कृपा एवं हि भगवत्कीर्त्तिर्भक्तानुद्धरतीदमेवचरित्रमुत्तरत्रभक्तिहेतुत्वेनाविचारयिष्यते प्रल्हादवाक्येषुततःकीर्त्यैवप्रेमेति सिद्धं एवं वनमालानिरूप्यते नअंचितत्वं चप्रेमजनकत्वंन सूचयित्वा विभूषितंमेखलयेतिनिरूपयति । १६।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

ज्यायान् गुणैरिति द्वाभ्यां वामनो हि भगवतो साधनभावो निरूपितः मेखलारूपः मेखला हि कटि स्थानबंधको भवति"सजघनादसुरानसृजते"ति श्रुतेः अजघने आत्ममुख्यानिति वाक्यात् दैत्यबंधकत्वेन मायामप्यंतः पातयित्वा शोभां जनयतीति आकुंचनप्रसारणधर्मवत्वाच्च वामनः कटिसूत्रमेव अत एव गुणप्राधान्येनानिरूपणं अदितेः सुतानां मध्ये अवरजोऽपि अदितिर्हि भूमिरूपा यद्यपि सर्वरूपत्वेन निरूप्यते तथापि तस्यास्तुतिपरत्वात् इयं वा अदितिरित्येव मुख्या तस्या सुताः तत्कीर्त्ति रक्षां वा जनयंति अतोरक्षाकीर्त्तिरूपं पीतांबरं भवति तच्च दृढंकरोति मेखलाः गुणैर्ज्यायान् पुष्टः स्थूलो महानित्यर्थः तस्य गुणानेवाह गुणा हि उत्कर्षाधायकाः भगवतो जगत्कर्त्तुः सर्वप्रेरकस्य सर्वनियंतुः कालचेष्टारूपस्य केवलधर्माः उत्कर्षं आदधंतीत्याशंक्य वामनस्य गुणास्तथा भवंतीति मेखलागुणप्रस्तावे तां निरूपयति लोकान्विचक्रम इति भगवतो हिब्रह्मरूपस्य उरः कंठादिरूपेण उपरितनलोकानां निरूपणात् तत्र त्वेनैव क्रमणं नयुक्तिसहितां बुद्धिमारोढुमर्हति अतो भगवतोऽन्ये धर्माः बुद्ध्यापरिकालितुं शक्यंते सर्वरूपेणैव भगवतः स्वाक्रमणं न बुद्धिगम्यमिति गुणत्वं बलिं प्रतिपादस्याग्रे नयन प्रदर्शनं ममेच्छयैव भगवंतः स्वर्गादिलोकभोक्तारो जाताः वस्तुतस्तुचरणावयवलोका भोक्तारः तेषामुपर्याक्रमणं न नित्यं मेखला हि उभयपरिच्छेदकर्त्री "उर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यैमेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः संनह्याति मेध्यं चैवास्यामेध्यं च व्यावर्त्तयती"ति श्रुतेःमेखलायास्तदुभयपरिच्छेदकत्वं ततो दैत्यानां स्वर्गाक्रमणं नयुक्तमिति व्यावर्त्तकेन व्यावृत्तिः क्रियते अतो युक्तापरमार्थतश्च अपाक्रमणं नसंभावितं किंच विशेषेण चक्रमणं सुतरामसंभावितं विशेषो हि विक्रमणेन पततां लोकानां तेनैव स्तंभनं याति कैव क्रिया यातयति पालयतीत्याश्चर्यं किंच अतः परमन्योविशेष उच्यते भिन्नक्रमेणेत्याह अथेति लोकपरमार्थाभ्यां पूर्वमलौकिकं निरूपितं अधुना स्वयं यज्ञरूपः यज्ञस्थापनां कुर्वन् यज्ञविघ्नं करोतीति वेदेऽप्यलौकिकं तदाह यदथाधियज्ञ इति यस्मादयमधियज्ञःएवं सर्वप्रकारेण बुद्ध्यगोचरत्वं विनिरूप्य रूपस्वभावविरुद्धं करोतीत्याह क्ष्मांवामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेनेति वामनोहि स्वल्पामपि भूमिं देहेनापिनाक्रामति तेन सर्वभूमिग्रहणं सुतरां नयुक्तं नमनेनैव हि मेखलया कटिराक्रम्यते किंच त्रिपदच्छलेनेति नहि भगवतः पदत्रयमस्ति छलं हि भ्रमजनकं मानं हि यत्र व्याप्तमेव तद्गृह्णाति नहि भगवान् बुद्ध्या मानमुक्तवान् चरणस्तुनिष्काशितो न मानं भवति अतो भगवता तृतीयः पादकल्पनीय इति ज्ञातव्यं वामनवाक्यानुसंधानेन तन्नामकपदैः लोके अन्यथा प्रतीति जनकैर्भूमियाचनं छलो भवति मायेत्यसुरा इति तेषां मायारूपेणैव भगवान् भवतीति भगवता सत्यतया निरूपितमपिच्छलत्वेन पर्यवसितमिति तथोच्यते एवं भगवतो महद्गुणान्विनिरूप्य तत्र जातंदोषं याचनलक्षणं निराकरोति याञ्चा मृत इति याञ्चा हि द्विविधा सेवक कर्त्तृका प्रभुकर्त्तृका चतत्रसेवककर्त्तृकाप्रभोर्दोषावहानप्रभुकर्त्तृका वस्तुतस्तु इयं याञ्चा प्रभुकर्त्तृका वस्तुतः प्रभोरपि धनं अन्येषु स्थापितं नीतिमार्गेण तस्य याचनमेव उचितं स्वेनैव तत्र स्थापितत्वात् पथि चरणं अनंगीकार एव हि बलाद्ग्रहणं न चालय इति स्थानान्ननिष्काशनीयः याञ्चां कृत्वा निष्काशनीयस्तदंगीकारे क्ष्मामिति भूमिमेव गृहीतवान् याञ्चयाऽपि दैत्यानां हि तत्रोत्पन्नानां तत्स्वामित्वादेव अतो हि बंधनं अन्यथा पातालादिषु कचिदपि तत्स्वामित्वे ग्रहणं स्यात् अवद्धश्च स्वाम्यं सर्वथा करिष्यत्येवेति बंधनं अनेनापि च्छलःसमर्थितो भवति एकस्यांशस्य याचनं अंशद्वयस्य त्याजनं त्रयाणां तुयाचनं छलः सन्नियोगशिष्टत्वाच्चत्रयाणां याचनं अथाशेषाभ्यनुज्ञास्यात् क्रियाद्वयं वा आपद्येत तस्मान्मेखलाया भूमिग्रहणमुचितमेव ॥ १७ ॥

ननु भगवान् भक्तिमार्गविरुद्धं कथं कृतवान् गुणाहि भक्तिजनकाः भक्तेरेव ग्राह्या आदरणीयाश्च नच भगवान् भक्तिविरुद्धमपि करोतीति शास्त्रार्थो भवति तस्मादस्यचारित्रस्य गुणत्वेपि नप्रकृतोपयोगि गुणत्वमित्याशंक्याह नार्थो बलेरयमिति भक्तिविरोधस्तदापतति यदि भक्त्यनभिप्रेतं स्यात् नहि मेखलया कटिबंधनं कटितटस्याभिप्रेतं भवति नहि भक्तस्य धनं भगवता उपभुज्यमानं तस्य दुःखाय भवति तदीयस्य सर्वस्यापि तदर्थत्वात् लोकप्रतीत्या तु यो विरोधः सगुण एव भक्तैश्चेद्विरोधो मतः स्यात् तदापि परिहरणीयः अभिमानवतां भक्तानां अनभिप्रेत त्याजनं सुखकरमेव तदाह अस्य भक्तस्य बलेः भगवत्पूजारूपस्य विबुधाधिपत्यं अर्थफलं पुरुषार्थो वा न भवति पूजा हि असंबद्धा भगवत्प्रीतिं जनयतीति दैत्यानां संबंधि निराकरणार्थं मंत्रैस्तत्परिच्छेदकरणार्थं युक्तमेव अयं च लोकत्रयात्मको विषयः बलेर्नार्थः तर्हि कथं पूर्वं तेन गृहीतमित्याशंक्याह उरुक्रमपादशौचमिति सहि भगवच्चरणारविंदे समर्पणार्थं पूर्वं गृहीतवान् अधुनाचरणप्रक्षालनं कृत्वा तत्तस्मिन्निवेद्य तच्चरणारविंदोदकं शिखायां धृतवतः भगवदीयत्वं प्राप्तः तादृशशरीरादौ प्राप्तियोग्यतां वाप्राप्तः कक्षात्रयमुपरिगतेः तादृशस्य प्रथमकक्षानपुरुषार्थाय नहि भगवताबलादयं कक्षात्रये नीतः नह्ययं प्रत्याक्रमेच्छुः भगवांस्तु बलिस्थाने स्थितः श्रुत्यर्थपरिपालनाय"सत्वैर्विष्णुक्रमाक्रमेतयस्मात् लोकात् भ्रातृव्यस्य संविज्ज्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवराहेति श्रुते" ये यथा मांप्रपद्यंत इति वाक्यात् दानस्य साफल्याच्च अनंतगुणं हि पात्रे दत्तं भवति अतोऽनंतब्रह्मांडाधारो भगवान् भ्रातृव्यस्य सविज्यतस्य सिद्धेःअतः पूर्वस्वीकृतत्रैलोक्यं नार्थःकिंच पूर्वं महादेवाय त्रैलोक्यं दत्तवानेव पश्चाच्चरणोदकं मस्तके स्थापयित्वा ऐश्वर्यादौ विरक्तःसन् पुनश्चरणमेव ध्यायति अयं च तथा उरुक्रमस्यैव पादशौचं चरणारविंदोदकं महादेवस्यास्यापि तुल्यं विबुधाधिपत्यं च अस्य नार्थः यथामहादेवस्य दास्यार्थं ह्येवं कृतवानिति ज्ञापनार्थं चरणारविंदोदकधारणमेव हि तुल्यत्वेनोक्तं न तु दानादेः अन्य शेषत्वात् किंचयोवैप्रतिश्रुतमेव चिकीर्षेदन्य इति यस्तु स्वसंकल्पनिर्वाहार्थं बहुविचारितवान् पश्चात् तृतीयपादार्थं स्वशिरो दत्तवान् नह्येतादृश पूर्वदत्तं काम्यते भगवत्सेवाकरणं दैत्यत्वत्याजनार्थं देवेषु सत्यं दैत्येषु अनृतं प्रतिष्ठितं तदशक्यमपि इति श्रुति मतेनसत्यं चेत्कृतं तदा सत्ये प्रतिष्ठितः भगवद्धर्ममेव प्राप्तवान् अन्यादिति रूपभेदोपि निवारितःआत्मानंभेदं अंगेति स्नेहसंबोधनं तस्मिन् भगवत एवकार्यं न वामनस्य अन्येषामिति स्नेहसूचनार्थं शिरसेति प्रधानेन सह आत्मसमर्पणं ब्रह्मज्ञानेन सहितं कृतमिति सूचितं भवति अयमात्मा शिरसा सह हरये अभितो मेने अनेन शरीरेण भगवत एककार्यं न वामन अन्येषा मिति अभिशब्दार्थः यथाहि तस्य मनोरथः यथैव च सिद्धिः यथा भगवते दत्तं वस्तु तदर्थं बहिरवस्थाप्यते तथा बलिस्थापित इति न भक्तिविरोधः अतः एतेषां गुणत्वात्तस्य महती भक्तिर्जाता अन्यथा मात्सर्यादिकमुत्पद्यते जयविजयवत् तस्मादेतेषां गुणत्वाद्वामनो मेखला तेनच विभूषितत्वं सर्वत्र भक्तावुपयोगात् माहात्म्यज्ञाने स्नेहे च फलैचेतै रंगुलीयकै विभूषितत्वमाह ॥ १८

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

कूर्म्मावतारमाह क्षीरोदधाविति । अमृतलब्धये क्षीराब्धिमुन्मथ्नतां या अमृलब्धिस्तस्यै गोत्रं मन्दरगिरिं दधार । निद्रायां क्षणः अवसर उत्सवो वा यस्य सः । तत्र हेतुः अद्रेः परिवर्त्तेन परिभ्रमणेन कषाणा कष्यमाणा दूरीक्रियमाणा कण्डूर्यस्य सः । कष हिंसायां यगभाव आर्षः ॥ १३ ॥

श्रीनृसिंहावतारमाह । त्रैपिष्टपानां देवानाम् उरुभयं हन्तीति तथा स प्रसिद्धो भगवान् । भ्रमन्त्यो भ्रुकुट्यो दंष्ट्राश्च यत्र तथाभूतं करालं भीषणं वक्त्रं यत्र तत् । दैत्येन्द्रं हिरण्यकशिपुम् आरात् समीपत एव गदया सह अभिपतन्तम् ॥ १४ ॥

हरिसंज्ञकावतारमाह अन्तारिति द्वाभ्याम् । इदं नामचतुष्टयम् आह । तत्रादिपुरुषेति त्वमादित एव पुरुषाकार एव अहन्तु जीवत्वात् पुरुषोऽपि सम्प्रति पापात् गजाकार एवेति भावः । अखिललोकानां नाथेति ममापि नाथस्त्वं भवितुमर्हस्येवेति भावः । तीर्थं पावनं श्रवो यशो यस्येति दुर्ज्जात्यारम्भकात् पापात् मामपि पवित्रीकर्त्तुमर्हस्येवेति भावः श्रवणमङ्गलेति श्रीगुरुमुखात् त्वन्नाम मया श्रुतमेव तद्व्येतदमङ्गलं कथमिति भावः ॥ १५ ॥

अरणार्थिनं शरणार्थिनम् ॥ १६ ॥

वामनावतारमाह अदितेः सुतानां द्वादशादित्यानाम् अवरजोऽपि गुणैर्ज्यायान् अधियज्ञः यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः । वामनेन वामनरूपेण नन्वीश्वरः किमिति तथा च्छलेन याचते तत्राह याञ्चां विना धर्म्ममार्गे वर्त्तमानः प्रकारान्तरेण न चालयितुमर्हः ॥ १७ ॥

ननु तर्हि याञ्चयापि चालनमनुचितमेवेत्याशङ्क्य ततोऽधिकं ससालोक्यादि दास्यामीत्याशयेन हृतवानित्याह नार्थ इति यद्विबुधाधिपत्यम् इदानीं वलात् प्राप्तम् अग्रे दास्यमानञ्च अयं वलेः पुरुषार्थो न भवति । कुत इत्यत आह । आ अप इति च्छेदः उरुक्रमस्य पादशौचं चरणक्षालनरूपा अपः आसम्यक्प्रकारेण धृतवतः । क शिखा शिखासु मूर्द्धीत्यर्थः । किञ्च शुक्रेण वारितः शप्तोऽपि अङ्ग हे नारद प्रतिश्रुतं विना अन्यत् न चिकीर्षत् कर्त्तुं नैच्छत् । अड़ागमाभाव आर्षः । यस्तृतीयचरणपूरणार्थं हरये आत्मानम् अहन्तास्पदं देहमप्यभिमेने अभिमतीकृत्य ददावित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

कूर्मावतारमाह क्षीरोदधाविति आदिदेवः भगवान् कच्छपवपुः सन् क्षीरोदधौ क्षीरार्णवे अमृतलब्धये अमरदानवयूथपानाम् उन्मथ्नताम् मथनं कुर्वतां सताम् पृष्ठे न गोत्रं मंदरगिरिं विदधार विधृतवान् कथंभूतो निद्राक्षणः निद्राया क्षणः अवसरः उत्सवो वा यस्य स तथोक्तः तत्रहेतुगर्भं विशेषणम् अद्रिपरिवर्तकषाणकंडूरिति अद्रेः परिवर्तः परिभ्रमः स एव कषः कषणं तेन अणिति अपयातीति अद्रिपरिवर्तकषाणा एवं विधा कंडू यस्य स तथोक्तः ॥ १३ ॥

नृसिंहावतारमाह त्रैविष्टपोरुभयहेति स एव भगवान् त्रिविष्टपे स्वर्गे भवास्त्रैविष्टपा सुराः तेषामुरुभयमपहंतीति तथा भ्रमंत्यौभ्रुकुट्यौ दंष्ट्राश्च यस्मिन् तत् करालं वक्त्रं यस्मिन् तत् तथाविधं नृसिंहरूपं कृत्वा स्फुरंतं क्रोधवशात्कंपमानम् आरादंतिकेगदयोपलक्षितम् अभिपतंतमभिमुखमापतंतम् दैत्येंद्रं हिरण्यकशिपुम् ऊरौ स्वौरौ निपात्य नखै विददार ॥ १४ ॥

हरिसंज्ञकावतारमाह अंतरितिद्वाभ्याम् अंतः सरसि सरोमध्ये उरुवलेनवहुवलेन ग्राहेण पदे गृहीतः अतएव आर्तः यूथपति गजयूथनाथः अंबुजमुपायनभूतं हस्ते यस्य सगृहीतांबुजःसन् इदमाह हे आदिपुरुषसर्वजनक हे अखिललोकनाथ सर्वप्राणियाच्यतीर्थरूपाणि श्रवांसि यशांसि यस्य स तीर्थश्रवाः तस्य संबोधने हे तीर्थश्रव इति श्रवणमात्रेणापि मंगलानि मंगलावहानि नामध्येयानि यस्य सतथा तस्य संबोधने हे श्रवणमंगलनामधेय ॥ १५ ॥

हरिः स्वानन्यभक्तक्लेशहरणस्वभावः तद्वचनं श्रुत्वा तमरणार्थिनं हस्ते शुंडायांप्रगृह्य चक्रेण श्रीसुदर्शनेन नक्रस्य वदनं विनिपाट्य विदार्य तस्मान्नक्रवदनात् कृपया उज्जहार उद्धृतवान् ॥ १६ ॥

वामनावतारमाह ज्यायानिति अदितेः सुतानां मध्ये अधियज्ञ यज्ञाधिष्ठता भगवदवतारः अवरजोऽपि पश्चाज्जातोपि द्वादशानामदिति पुत्राणां मध्ये कनिष्ठभ्राताऽपीत्यर्थः गुणैस्तुदातृप्रतिगृहीत्रोर्वलिवामनयो यशोवहैःआदित्यानां सुखावहैश्चज्यायानेव ज्येष्ठ एव तान् दर्शयति यत् यतः इमान् लोकान् विचक्रमे क्रांतवान् अथ प्रतिश्रुतानंतरमेव तत्रहेतुः वलेः क्ष्मांत्रिपदच्छलेन त्रिपदप्रमितभूमियाञ्चामिषेण वामनेन रूपेण जगृहे गृहीतवान् याञ्चामिषेण क्ष्मादाने हेतुमाह पथि चरन् धर्मवर्त्मनि वर्तमानः प्रभुभिरीश्वरैरपि याञ्चांविना न चाल्य न चूणोद्वेजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवं स्वभक्तानां देवानामैश्वर्यसाधकेन भक्तवत्सलेन भगवता वलेः स्वभक्तस्य याञ्चाक्ष्मापहारेण यशोमात्रमेव स्थापितं यद्यपि तथापि तस्य विबुधाधिपत्यापहारेणानुपकार एव कृत इत्याशंकां निवारयितुमाह नार्थ इति यद्विबुधाधिपत्यम् अयं वलेः पुरुषार्थो न भवति कुत इत्यत आह उरुक्रमपादशौचमापः शिखाधृतवतइति आअप इति च्छेदः शिखा इत्यत्र सप्तम्या आर्षो लुक् उरुक्रमस्य विपुलचरणविन्यासस्य भगवतः पादशौचम् चरणक्षालनरूपाआपः आसर्वतः शिखायां मूर्द्धि धृतवतः किंच अंग हे नारद भार्गवेण सर्वस्वं विष्णवेदत्वा मूढवार्त्तिष्यते कथमित्याविना वारितोऽपि प्रतिश्रुतमृते अन्यन्न चिकीर्षत् कर्त्तुं नैच्छत् अडभाव आर्षःकिंतु यःतृतीयपादपूर्त्यर्थं हरये आत्मानमप्यभिमेने समर्पितवान् एवं चरणशौचेन मूर्द्धन्यधिकृतेन आत्मसमर्पणेन स सकृतार्थ आसीदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भाषा टीका

युगान्त समय में मनु ने मत्स्य भगवान का दर्शन पाया जो पृथ्वीमय अर्थात् पृथिवी के आश्रय होने के कारण समस्त जीव निकाय के आश्रय हैं जिन्होंने मेरे मुख से विगलित वेदों को ग्रहण कर उस उरु भय प्रलय जलमें विहार किया ॥ १२ ॥

तुभ्यञ्च नारद भृशं भगवान् विवृद्धभावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् ।
ज्ञानञ्च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥ १९ ॥
चक्रञ्च दिक्ष्वविहतं दशसु स्वतेजो मन्वन्तरेषु मनुवंशधरो विभर्त्ति ।
दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् स्वकीर्त्तिं सत्ये त्रिपृष्ठ उशतीं प्रथयंश्चरित्रैः ॥ २० ॥
धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणां पुरुरुजां रुज आशु हन्ति ।
यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्द्धे आयुश्च वेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके ॥ २१ ॥
क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा ब्रह्मध्रुगुज्झितपथं नरकार्त्तिलिप्सु ।
उद्धन्त्यसाववनिकण्टकमुग्रवीर्य्यंस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरश्वधेन ॥ २२ ॥
अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश इक्ष्वाकुवंश अवतीर्य्य गुरोर्निदेशे ।
तिष्ठन् वनं सदयितानुज आविवेश यस्मिन् विरुध्य दशकन्धर आर्त्तिमार्च्छत् ॥ २३ ॥
यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो मार्गं सपद्यरिपुरं हरवद्दिधक्षोः ।
दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्या तातप्यमानमकरोरगनक्रचक्रः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

अमृत प्राप्ति के अर्थ क्षीर समुद्र को देवदानव यूथ पति मन्थन करने लगे और मन्दराचल पर्वत डूबा जाताथा तब समुद्र में कच्छप रूप धारण कर पर्वत को अपने पृष्ठपर किया । उस पर्वत के परिवर्त्त से कण्डू का निवारण होने लगा और उसी सुख से आपको निद्रा का अवसर हुआ ॥ १३ ॥

देवगणों के उरुभय हारी भगवान ने भयानक भ्रमंत भ्रकुटी और दंष्ट्राओं से कराल वदन नृसिंह रूप धर कर गदा लिये अपने ऊपर टूटते दैत्येन्द्र (हिरण्य कशिपु) को शीघ्रही अपने ऊरुओं पर गेर कर वज्र नखों से विदारण किया ॥ १४ ॥

सरोवर में वलवान ग्राह ने यूथ पतिं गजेंद्र को पैर में पकड़ लिया । वह विचारा आर्त्त सूंड में कमल का पुष्प लेकर बोला । हे ! आदि पुरुष हे अखिल लोकनाथ ! हे तीर्थश्रव ! हे श्रवणमंगल नामधेय ! (मेरी रक्षा करो) ॥ १५ ॥

यह सुन कर उस शरणार्थी को अप्रमेय चक्रायुध भगवान ने गरुड़ के भुज पर आरूढ हो रक्षा की । चक्र से नक्र का वदन विपाटन कर उसकी सूंड पकड़ कर कृपा कर उद्धार किया ॥ १६ ॥

अदिति के पुत्रों में छोटे होकर भी गुणों में सब से बडे हुए अर्थात् भगवान ने इन सब लोकों को विक्रमण किया । वामन रूप से तीन पांव का छल कर बलि राजा से समस्त पृथिवी को ग्रहण कर लिया । छल यों किया कि धर्म्म पथ पर चलते पुरुष को विना याञ्चा के आप प्रभू होकर भी चाल न करना चाहिये ॥ १७ ॥

उरुक्रम भगवान के पादशौच जल को शिखा पर धरने वाले वलि राजा का यह प्रयोजन नहीं था कि वह देवताओं का राजा हो । जिसने अपनी प्रतिज्ञा पालन करने के भिन्न और कुछ इच्छा नहीं की । और अपने आत्मा को भी शिर से हरि को अर्पण किया ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

हंसावतारमाह तुभ्यमिति । भृशं विवृद्धेन भावेन अभ्युद्रिक्तया भक्त्या परितुष्टः सन् भक्तियोगं साधु यथा भवति तथा उवाच । ज्ञानञ्चेति । ज्ञानं ज्ञानसाधनम् । किं तत् भागवतं नाम । कथम्भूतं तत्त्वमेव सतत्त्वम् आत्मतत्त्वदीपकम् । विवृद्धभावेनेति विशेषणस्य फलमाह यदिति ॥ १९ ॥

तत्सन्मन्वन्तरावतारमाह । चक्रमिति । स्वतेजः निजप्रभावमेव चक्रं सुदर्शनं विभर्त्ति चक्रवत् अप्रतिहतं प्रभावं विभर्त्तीत्यर्थः तदेवाह मनुवंशपालकः सन् त्रयाणां महर्जनतपोलोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि कमनीयां स्वकीर्त्तिं विस्तारयन् (दुष्टेषु) राजसु दण्डं विधत्ते ॥ २० ॥

धन्वन्तर्य्यवतारमाह । लोके अवतीर्य्य धन्वन्तरिः सन् पुरुरुजां महारोगिणां लोकानां स्वनाम्नैव रुजो रोगान् हन्ति । स्वयमेव कीर्त्तिरिति कीर्त्यतिशयोक्तिः । अमृतं मरणशून्यम् आयुर्यस्मात् सः । अव अवसन्नं पूर्व्वं दैत्यैः प्रतिरुद्धं, यज्ञे भागञ्च अवरुन्धे लभते । अवाप रुद्धमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । आयुर्विषयं वेदञ्चानुशास्ति प्रवर्त्तयति ॥ २१ ॥

परशुरामावतारमाह । जगतः क्षयाय विधिना दैवेन उपभृतं संवर्द्धितं मृत्यवे समर्पितमिति वा । ब्राह्मणेभ्योऽपि द्रुह्यतीति तथा । अत उज्झितः पन्था वेदमार्गो येन । अतएव नरकार्त्तिं लिप्सतीव । एवम्भूतम् अवनेः कण्टकतुल्यं क्षत्रम् असौ महात्मा हरिः उद्धन्ति उत्पाटयति तीक्ष्णधारेण परशुना ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

श्रीरामावतारमाह त्रिभिः । अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादे सुमुखः, कलया भरतादिरूपया सह, कला माया तस्या ईशः गुरोर्दशरथस्य आज्ञायां तिष्ठन् सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितो वनमाविवेश । यस्मिन् विरोधं कृत्वा रावणो नाशं प्राप्तः ॥ २३ ॥

यस्मै रामाय उदधि मार्गं ददौ । सपदि शीघ्रम् हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुस्तद्वत् अरिपुरं लङ्कां दग्धु मिच्छोः षष्ठी चतुर्थ्यर्थे कथम्भूत उदधिः ऊढं प्राप्तं यत् भयं तेनाङ्गेषु वेपः कम्पो यस्य यद्वा पञ्चमीयम् दिधक्षो रामादूयद्भयं प्राप्तं तेनाङ्गेषु कम्पो यस्येति अत्र हेतुः दूरे वर्त्तमाना सुहृत् सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितः रोषस्तेन सुशोणा अत्यरुणा दृष्टिः तया अत्यन्तं तप्यमानं मकराणामुरगाणां नक्राणाञ्च चक्रं यस्मिन् ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

हंसावतारमाह तुभ्यमिति भृशंविवृद्धस्नेहेन त्वया परिपृष्टः साकल्येन पृष्टो भगवान्हंसरूपेणातिशेषः योगमनभिसंहितफलकर्म योगं ज्ञानंभागवतं साधनसप्तकानुगृहीतभगवदुपासनात्मकं ज्ञानम् प्रकृतिविविक्तात्मनःसुतत्वं याथात्म्यं तस्य दीपवत्प्रकाशकं ज्ञान योगं च साधुयथा तथातुभ्यमुवाच एतदाख्यानमेकादशे स्फुटं यदेवहंसोक्तयोगादिकं वासुदेवशरणावहूनां जन्मनामंत इत्युक्तरीत्या उपायत्वेन वासुदेवं शरणं गताः अंजसा सुखेन विदुःहंसोक्तमेवज्ञात्वाऽनु तिष्ठंतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्तन्मन्वंतरावतारमाह चक्रमिति मनुवंशधरः मनुवंशपालकः सन्मन्वंतरेषु दशसु दिक्ष्वप्रतिहतमनभिभाव्यं स्वतेजः स्वप्रतापो पबृंहितं चक्रमाज्ञारूपं चक्रं बिभर्त्ति किंच दृप्तेषु गर्वितेषु राजसु दमंदंडं व्यदधादृव्यधत्त कथंभूतः सन् त्रिपृष्ठे तृतायस्यां दिवि सत्ये सत्य लोके स्वचरित्रैः उशतीं कमनीयां कीर्तिं प्रथयन्विस्तारयन्न् व्यदधादित्यर्थः ॥ २० ॥

धन्वंतर्यवतारमाह धन्वतरिरिति भगवान् लोके धन्वंतरिरूपेणावतीर्य पुरुरुजां भूरिदुःखानां महारोगिणां नृणां स्वनाम्नैव रुजः रोगा न् हंति कथंभूतः स्वयमेव कीर्तिरिति कीर्त्यतिशयोक्तिः अमृतं मरणाशून्यमायुर्यस्मात्संरुद्धं पूर्वंदैत्यैः प्रतिषिद्धं यज्ञे भागमवाप लेभे आयु र्विषयं वेदं चानुशास्ति प्रवर्तयति ॥ २१ ॥

परशुरामावतारमाह क्षत्रमिति विधिनादैवेन क्षयाय मृत्यवे उपभृतं समर्पितं ब्रह्मध्रुग्ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति तथा अतः उज्झितस्त्यक्तः पंथा वेदमार्गो येन अत एव नरकार्त्तिं नारकं दुःखं लिप्सु लब्धु मिच्छु एवं भूतमवनेः कंटकं कंटकतुल्यं क्षत्रं क्षत्रियकुलमसौ महात्मा भार्गवरामरूपो हरिरुरुधारपरश्वथेन दीर्घतीक्ष्णधारेण परशुनात्रिःसप्तकृत्व एकविंशतिवारं उग्रवीर्यः असह्यवीर्यः समुद्धंति उत्पाट- यति ॥ २२ ॥

रामावतारमाह अस्मदिति त्रिभिः अस्मदनुग्रहे सुमुखअस्मद्दत्तवराविरोधेनावतीर्ण इति भावः कलेशः प्रकृति पुरुषयोरधिपतिः कल या भरतादिरूपयासहत्रिभिःइक्ष्वाकुकुलेऽवतीर्यगुरोर्दशरथस्य पितुर्निदेशे आज्ञायां तिष्ठन्नाज्ञांपालयन्नित्यर्थःसदयितानुजःसीतालक्ष्मणाभ्यां सहितः वनं दंडकारण्यं योविवेशयस्मिन् रामेविरुध्य विरोधं कृत्वा दशकंधरो रावणः आर्तिं नाशमाछत्प्राप्तः ॥ २३ ॥

यस्मै श्रीरामाय उदधिः समुद्रः मार्गं मदाद्दत्तवान् कथंभूतोऽ दात्सपदि शीघ्रहरो रुद्रः यथा त्रिपुरंदिधक्षु र्दग्धुमिच्छुस्तद्वदरिपुरं लंकां दिधक्षोस्तस्माच्छ्रीरामाद्धेतोरूढभयांगवेपः ऊढंप्राप्तं यद्भयं तेनागेवेपः कंपो यस्य सः हरिः वर्त्तमाना सुहृत्सीता तया निमित्तभूतया मथितःक्षुभितःयो रोषस्तेन सुशोणा दृष्टिः श्रीरामसंबंधिनी तया तातप्यमानं मकराणां नक्राणां उरगाणां च चक्रं समूहो यस्मिन्स एवं भूतोऽब्धिः मार्गमदादित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

महिदासनाम्नोहरेरवतारस्यचरित्रमाह तुभ्यमिति विवृद्धभावेनस्वमुद्रिक्तभक्त्यागाधुपरितुष्टोनाम्नामहिदासोभगवांस्तुभ्यमस्मदादि भ्यश्चभगवद्विषयंकर्मयोगंज्ञानयोगंचोवाचेत्यन्वयःआत्मेत्यनेनभागवतत्वंस्पष्टयतिअत्रप्रमाणमाह यदितियत्ज्ञानंवासुदेवशरणाब्रह्मादयःअवै भ्यावनिषेधार्थएवशब्दः तदुक्तं ऐतरेयोहरिःप्राहनारदायस्वकांतनुं यत्प्रापुर्वैष्णवानान्येतद्दतेनसुखंपरमिति ॥ १९ ॥

राजराजेश्वरावतारंतच्चरितंचाह चक्रंचेति राजराजेश्वरइतिनाम्नाऽवतीर्णोहरिः स्वायम्भुवादिमनुवंशधरःसन्दुष्टेषुराजसुदमंविदधत् सत्येधर्मेसत्यसंधानेवानिर्विष्टउशतींकमनीयांस्वकीर्तिंचरित्रैः प्रथयन्प्रख्यापयन्मन्वंतरेषुभगवान्प्रियव्रतादिचक्रवर्तिष्वप्यास्थितोदश सुदिक्षुअविहतमप्रतिहतंतेजःस्वरूपभूतप्रभावंचक्रत्राणलक्षणंबिभर्तीत्यन्वयः मन्वंतरेषुभगवांश्चक्रवर्तिषुसंस्थितइत्यादिकमत्रमानम् ॥ २० ॥

दयाभगवान्स्वयमेवविशेषावेशमंतरेणधन्वंतरिश्चासाअवतीर्णश्च पुरुरुजांबहुरोगाणांरुजोरोगान्नाम्नोच्चारितेनहंति सएवामृतायुर्नि त्यमुक्तःसन्नद्धा यज्ञभागंचावापआयुर्वेदंचबा * हटंशास्त्रंचानुशास्तिकृत्वालोकेप्रवर्तयति ॥ २१ ॥

भार्गवरामावतारंतत्कर्मंचसंक्षिप्याह क्षत्रमिति उरुद्रंग्रसतीतिउग्रंवीर्यंयस्यसउग्रवीर्यःआत्मभ्यःपुरुषेभ्योमहान्पुरुषोत्तमोऽसौ उर्वीधारानि शिताग्रंयस्यसउरुधारःसचासौपरश्वधःपरशुःतेनावनिकंटकमतएवनरकार्तिलिप्सुर्नरकदुःखलब्धुकामंउज्झितपथंमत्यक्तसन्मार्गंब्रह्मध्रुक्ब्राह्म णद्रोहि अतएवविधिनादैवेनक्षयायोपहृतंसमर्पितं क्षत्रंक्षत्रियकुलं उद्धंत्युन्मूलयतीत्यन्वयः त्रिःसप्तकृत्वएकविंशतिवारम् ॥ २२ ॥

रामावतारंतद्विक्रमंचश्लोकत्रयेणाहकृत्स्नप्रसादेति दशकंधरोरावणोयस्मिन्विरुद्ध्यार्तिंमरणलक्षणामार्च्छत्प्राप सःकलेशःप्राणःश्रद्धावायु रित्यादिश्रु * त्युक्तानांकलानांस्वकार्यशक्तिप्रदः कृत्स्नःपूर्णःप्रसादआनंदोयस्यसतथा कार्येणाकारणोपलक्षणं सुसुंदरंमुखंयस्यसतथा कृत्स्नप्रसादश्चायंसुमुखश्चेतिसमासः इक्ष्वाकुवंशेकलयास्वरूपांशेनावतीर्यगुरोर्दशरथस्यनिदेशेनियोगेतिष्ठन्सदयितानुजःसीतालक्ष्मणा भ्यांसहितोरामोवनमाविवेशेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

---

१ तन्नामकंवैद्यशास्त्रम् २ षष्ठीचतुर्थ्यर्थे ३ षट्प्रश्नोक्तश्रुतिरित्यर्थः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

दूरेस्थितासुहृत्सीतायस्यसः तस्यरामस्योज्ज्वलितोरोषएवसुशोषोऽग्निःतेनयुक्तयादृष्ट्या अग्निःसुशोषःकक्षणस्तिमिरारिर्हिरणय इति मकराश्चउरगाश्चनक्राश्चमकरोरगनक्राः तातप्यमानानांपुनःपुनःपच्यमानानांमकरोरगनक्राणांचक्राणियस्मिन्सतथा ऊढभयंये नसतथा अंगेत्वेपः कंपोयस्यसतयाऊढभयश्चएवंविधउदधिस्त्रिपुरंहरवदरिपुरंलंकांदिधक्षोर्दग्धुकामायतस्मैरामायसपदिमार्गमदादित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तुभ्यञ्चेति । विष्णुधर्म्मोत्तरे हंसरूपेण तस्मै तत्कथनात् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तुभ्यं च नारदेति अंगुलीयकानि दशविंशतिर्वा भवंति तावंतिहि भगवद्रूपाणि यावंति नारदेन दृष्टानि अन्यैरपि नारदं प्रति भगवदवतारात् दर्शनं याचेतसीति वाक्यादनंता एव अंगुलयश्चतुर्भुजाविंशतिर्भवंति अमंतभुजे त्वनंताः नारदेन तत्सदृशैरन्यैश्च परिदृश्यमाना मूर्त्तयो भगवतोऽनंता अत एव तुभ्यं चेति चकारः तेषामंगुलीयकं अवयवांतोपयोगात् ते हि भक्ताः संसारांते भवंति अनेन सर्वात्मकस्य भगवतः भक्ताः अंगुलीय इति निरूपितं ते हि सर्वशरीर कारिणः सर्वक्रियाहेतवः महाधनैरिति विशेषणात् तेषु वहुधनमस्तीति ज्ञापितं तानि धनान्यन्ते वक्ष्यामः तुभ्यं नारदाय त्वदुयोगार्थं च को योगमुवाचेति संबंधः तत्र साधुपरितुष्ट इति हेतुः तस्य योगस्य मूलरूपत्वात् नहि केनाप्यंशे नापरितुष्टः स्वमूल्यं वदति चतस्रो ह्यंगुलयः एकश्चांगुष्ठः सचमसवद्वीर्यो भवति नाभिः सा हि भक्तिः अंगुष्ठमूलं भवति तेन परितुष्टो वा भगवान् योगो ज्ञानं परिचर्या शरीरस्था स्वांगुलीयस्थानीयाः चतुर्भिरपि भक्तसहितो भगवान् प्राप्यते भक्त्या च तदाह भृशमत्यर्थं प्रवृद्धभावेन निरंतरश्रवणादिना तत्तन्मार्गे उत्पन्ना प्रीतिः सर्वहृदयं पूर्णं विधाय यदोच्छलिता भवति यदा वहिस्पष्टतया प्रेमानुभूयते सप्रवृद्धो भावः तेनैव भगवान् परितुष्यति गुणानां भगवतश्च अवगाहनयोग्यत्वात् अत एव साधु परितुष्टः परितोषानंतरमपि भक्तिपूरस्य विद्यमानत्वात् परितो यस्य साधुत्वं अपरितोषासह भावः स्वनिष्ठांच परितस्त्वं तु तदीयानामप्युद्धारकत्वेन तदा हि योगमाह तथा उपायमुक्तवान् यत्रोपायेन भगवान् दृश्यत एव वहिर्दर्शने भक्तिरेव हेतुः अंतर्दर्शने योगः विद्यमानस्य दर्शने द्वयं भगवतो ज्ञात्वा जीव सामान्यतत्व प्रदर्शने च चकारादुब्रह्मज्ञानं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानं ब्रह्ममीमांसायां निरूपितं निर्धर्मकः सर्वधर्मादिरूपेण स्वयमेवाविर्भवतीति चकारात्क्रियायोगं सभागवतं पुरुषोत्तमज्ञानं आत्मनो जीवस्य तत्वं शुद्धचैतन्यं रूपं तत्प्रकाशावृत्तिफलनेन स्वतो वा आविर्भावेन तदूज्ञानं दीपः तेन सहितं आत्मसतत्त्वदीपं ब्रह्मात्मत्वज्ञानं वा चकारात् क्रियायोगः तस्य फलं भक्तिरित्यग्रे वक्ष्यते ननुयोगज्ञानादीनां पूर्वमेव सिद्धत्वात् वहुभिश्चप्रकाशितत्वात् तदर्थं किं भगवदवतारेणोत्यत आह यद्वासुदेवशरणा इति यस्मान्नारदार्थं प्रोक्तपंचरात्रादेः वासुदेवशरणाः मोक्षदातुः सत्वाधिष्ठातृदेवतारूपस्य शरणागमनमंत्रेणैव तप आदीनामभावेपीच्छासामान्येनैव सममार्गेणैव विदुः ज्ञातवंत आश्रयमार्गेणैव सुगमतया परिज्ञातं पुनः कथने हेतुः अथवा भगवद्भक्ताः ब्रह्मपराः कर्म वा योगं वा ज्ञानानि वा तमत्यंत एवेति तदर्थं भगवता एतन्मुक्ता अतः परं परं भगवद्भक्ता परमश्रद्धया तेषु प्रवर्त्ततोमार्गगताश्च भवंति कृतार्थाश्च अन्यथा उत्पथा उन्मादाश्च भवेयुः भक्तेर्मादकत्वात् एतदर्थं भगवान् भक्तिसाधकान्युक्तवानित्यर्थः नूपुरकंकणादिभिर्विभूषितं निरूपयति अत्रादिशब्देन द्वादशांगोपयोगिआभरणान्युच्यंते तत्र पादादयोहस्तानां च नूपुरकंकणादिभिर्ध्येयत्वं एवं कंठाभरणानि मुकुटादीनि च सर्वाण्येतानि द्वादशांगविभागेन द्वादशविधानि तानि मन्वंतरावतारत्वेनोच्यंते यद्यपि मेखलायाः बनमालायाश्च एतन्मध्य एव वचनमुचितं तथा सति चतुर्दशत्वं मन्वंतरावतारसंख्या चोपपद्यते तथापि तयोर्विशेषप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् पृथङ्निरूपणमुक्तं एतेषामपि विशेषणं महाधनानीति सर्वमन्वंतरेषु भगवान्योगा दिक मुपदिशतीति सूचितं तदाह ॥ १९ ॥

चक्रमिति मन्वंतरेषु भगवान्स्वतेजोविभर्ति पालनसामर्थ्यं विभर्ति सर्वमेव मन्वंतरं सांगं परिपालयतीत्यर्थः ननु मनुवंश्यानां विद्यमानत्वात् सर्वांशेन भगवत्परिपालनं किमर्थमित्याह मनुवंशधर इति मनोर्वंशं अयमेव विभर्ति मन्वंतरं एकसप्ततियुगात्मकं तत्र कलौ सर्वेषां नाशः श्रद्धादिभावात् अतो भवतैव परिपाल्यंते तथा देवाअपि मनून्मनुऋष्यादीनां विद्यमानत्वात् तेषां नाशशंकाभावात् किं भगवता तदंशकार्यं कर्त्तव्यं तत्राह चक्रमिति ते हि चतुर्विधाः मनुऋषिदेवतेंद्ररूपा तेस्वरूपतो विद्यमाना अपि आज्ञारूपेण नवर्त्तते तदर्थमाह चक्रं विभर्तीतितानेव ऋषीन् आज्ञारूपान् कृत्वाविभर्त्तीत्यर्थः सर्वे पुरुषशासना इति वाक्यात् चकारात्स्वतंत्रतया आज्ञां सेनां च विभर्त्तीति नियमनार्थं सहायं च तेषामाज्ञाकरणेहेतुः दिक्ष्ववहितमिति दशसु दिक्षु अवहितं स्थापितं साधनं वा यथा यो यत्रस्थापनीयः तं तथा स्थापयतीत्यर्थः विशेषकार्यमाह दुष्टेषु राजसु दमं व्यदधात् पालकानां दुष्टत्वे तद्दंडकरणं विशेषकार्यं अनेन लोकरक्षानिरूपिता एवं देवलोकरक्षां निरूप्य भक्तिरक्षां निरूपयति स्वकीर्तिंसत्ये त्रिपृष्ठे प्रथयन्निति यथा पातालादुद्धृत्य भूमिः पुष्करेण प्रथिता एवं त्रैलोक्ये स्थितां कीर्तिंत्रयाणां लोकानां पृष्ठभूतसत्यलोके स्थापितवान् इतउद्धरणेन तत्र स्थापने हेतुः उशतीमिति कमनीयां अत्र हि प्राकृतधर्मैः प्राकृतवुद्धिभिश्च संवधाज्जले मग्ने व कीर्तिः सा हि वस्तुतः श्रद्धा भवति तां सत्यलोके प्रथितवान् सत्यलोकस्थानामुपकारजननात् ज्ञानभक्त्यर्थं भगवच्चरित्राणि तत्र गीयंते ततः तत्र स्थिताः सर्व एव भगवंतंजानंतीति सर्वलोकविख्यातो भगवान् तत्तदावयवभूत इत्यर्थः आदिशब्दत्वात् परिच्छिन्नत्वात् मन्वंतरेषु वहून्यवांतरावताराणि सूचयति स्निग्धामलैः कुंचितनीलकुंतलैः विरोचमानाननहासपेशलं भगवंतं निरूपयति ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुवोधिनी ।

धन्वतरित्यादिपंचभिः कुंतलानां धर्मैः कुंतलैश्च विरोचमानमाननं तादृशे आनने हासेन पेशलो भवति भगवान् तत्र हासपेशलो रघुनाथःहास्यरूपो भवति सर्वमोहनरूपः परमसुंदरः तस्य कार्यं गूढमित्यग्रे वक्ष्यते कुंचितनीलकुंचनरूपःपरशुरामः वहुधा चरित्रकारेणा दिनैकरूपत्वं तस्य तद्वतधर्मस्निग्धामूलरूपः धन्वंतरि स्तेन हि अमृतेन शास्त्रेण च सर्वे स्निग्धा अमलाश्च कृतादेवा हि रूक्षा अमृतेन भगवति स्निग्धा कृताः वैद्यशास्त्रेण च अमला भवंतीत्यविवादं उभयोःकार्ये भूमौ विद्यमान एव रघुनाथोऽवतीर्ण इति तादृशे मुखारविंदे हास्यरूपत्वं भगवान् यद्भगवद्धास्येन कार्यं तद्रघुनाथेन कार्यमिति तत्र आननं भगवतः धर्माधारव्राह्मणाःतत्रआरोग्ये धर्मसिद्धिःस्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् अतोधर्मसिद्ध्यर्थं धन्वंतरिरवतीर्ण इति तच्चरित्रमाह धन्वंतरिश्चेति दृष्टोपकारत्वात्स स्वयमेव कीर्त्तिभूतः चकारात् स्त्रीः रूपं च उभयमपि भगवान् तस्य धर्मः कीर्त्तिर्भवत्येव तथापि कीर्त्तिरूपताप्युच्यते तत्रहेतुः नाम्नैव पुरुरुजो महारोगग्रस्तानां रुजमाशुहंति धन्वंतरिनामस्मरणेनैव सर्वाणि रोगाणि गच्छंतीत्यर्थः नृणामिति रोगसंभवतयोक्तं नामोच्चारणापितृत्वाद्वावस्तुतस्तुशास्त्रद्वारास्वैषामेव रोगान् हंति नाम च तस्य शास्त्रं सर्वेषामुपकारिणां यज्ञे भागानिरूपितावाख्यादीनां तथा अनेनापि आरोग्यलक्षणधर्मं विधाय यज्ञे भागं च प्राप्तवान् वर्हिरेतु प्रहरतीति वाचि स्वाहेति मंत्रेण समिष्टयज्ञेपिवर्हिशोऽनुप्रहरणं वहिःक्रियते तत्र वाचे देवतात्वं शांत्या इतिफलात् न संभवतीति सर्वशांतिकरा यावाक् धन्वंतरिप्रोक्ता साभागमर्हतीति यज्ञेधन्वंतरिभागः रुद्धमिति पूर्वं वहिशोनुप्रहरणाभावः प्रायेण सूचितः "न वर्हिरनुप्रहरे"दिति अग्निहोत्रे तस्य निषेधात् संस्थानामेव वर्हिषो ऽनुप्रहरणं सम्यक् स्थितिश्च आरोग्यं कार्यमिति वर्हिरेव तस्याभागः अन्यद्वाविंशतिशाखांतरीयें वास्पष्टं किंच आयुर्वेदं च कृतवान् पूर्वं मथने प्रादुर्भूतः तत्रैव तिरोहितः पुनश्चकाशिराजगृहे अवतीर्य धन्वंतरिर्दैर्घ्यमत्त इति वाक्यात् आयुर्वेदं प्रवर्त्तितवान् चकारादन्योऽपि अस्यावतारस्यधर्मरूपत्वमेव न धर्मिरूपत्वं तैनक्रृषभादिद्वारापरं परोपयोगः कुंतलानां स्वरूपमाह क्षत्रमिति कुंचितनीलत्वं धर्मः कुंचितत्वं कुटिलतानीलत्वंच साम्यताक्षात्रियहं तृत्वात्कुटिलितभूमिकंटकोद्धारकत्वात्समतेति अथवा चतुर्भिर्विशेषणैः सहितानि कुंतलानि धन्वंतरिः अमृतोद्गमत्वात्स्त्रीत्वात् यज्ञभागभुक्तान् अवतीर्णत्वाच्च तत्रश्यामत्वं मथनान्निर्गतस्य कुटिलत्वं स्त्रीरूपस्य अमलत्वं यज्ञभुजः आयुर्वेदकरणात्सर्वस्निग्धत्वं स्वस्यावतारवाहुल्यायवहुत्ववचनं मुखत्वं परशुरामस्य स हि वैश्वानरस्यावतारः अत एव सर्वक्षत्रियभक्षकः विशेषणारोचमानत्वं धर्मरक्षाकरणात् ॥ २१ ॥

क्षत्रं क्षत्रिया क्षयायैव विधिना उपभृतं वृद्धं उपसमीपे धृतं वा यथापशुर्ध्रियते भवाय नाशायेति वाक्यात् वधे हेतुः ब्रह्मध्रुगिति ननु नक्षत्रस्य व्रह्मद्रोहजनकत्वं तत्राह उद्धृतपथामिति उद्धृतःपंथा येन सन्मार्गपरित्यागात् ब्रह्मद्रोहमिति तर्हि सन्मार्गवोधनेनकथं न व्यावर्त्तते तत्राह नरकार्त्तिलिप्स्विति नरकलक्षणामेवार्त्तिवांछति परलोकदुःखमंगीकृत्य उत्पथेन वृतं अतो न वोधनेन निवर्त्तते अत एव उद्धंति उद्धमुत्कृष्य तान् दूरीकरोति अनेन यदेवास्याअमेध्यं तदपहंतीति सूचितं माहात्म्येति अल्पद्रोहः प्रयोजनार्थं क्रियमाणा तत्तद्धृदयं वाधते मूढा एव हि वृष्ट प्रतया महात्मानस्तु पर्यवसानवुद्धयः असाविति यज्ञकर्त्ता उद्धननं हितेनैव क्रियते किंचएतद्धृतं मारणीययेव अवनिकंटकत्वात् भूमिर्हिभगवतः पादौ सर्वोहि स्वपादकंटकोद्धारंकरोति यद्यपि सर्वात्मत्वात् तस्य व्यथाभवति तथाप्युग्रवीर्यः नहि क्रौर्यावलंवव्यतिरेकेण कंटकोद्धारो भवति अनेन नैर्घृण्यमपि निवारितं त्रिःसप्तकृत्व इति सप्तधाहननेन एकवारं भूमेर्निःकंटकता जातापुनर्ब्राह्मणदुरुत्पन्ना सप्तधा हता पुनरेवमिति त्रिः उरुधारपरस्वधेनेति शस्त्रेण हननंपरलोकार्थं परश्वधः परशुभि उरुधारकत्वात् वहुधाहननेऽपि नकुंठता अनेन वधोक्तेशाभावो निरूपितः ॥ २२ ॥

हासपेशलत्वं निरूपयति अस्मत्प्रसादसुमुख इति हासो हि त्रिविधः इतरगर्वनिवारकः इतरव्यामोहकः प्रसादहेतुश्च तत्र प्रथमं प्रसादहेतुमाह यद्यपि रघुनाथचरित्रस्यानंतत्वं तथापि हासत्वमात्रोपयोगात् गुणत्रयकार्यचरित्रत्रयमेवोपलक्षणत्वेन निरूप्यते तत्र प्रथमं सात्विक चरित्रमाह अस्मत्प्रसादसुमुखः ब्रह्मादीनां प्रसादार्थं सुमुखंप्रसन्नवदनं अनेन ब्रह्मप्रार्थनया भगवानवतीर्ण इत्युक्तं कलया परमकांत्या सीतया वाकलया वाकलेशः यस्तु सर्वफलनिधिः वैकुंठवासी विष्णुः स यस्य कलया हासो हि कार्यस्य अल्पत्वे भवति तस्माद्रक्षा अल्पं कार्यं तदर्थं भगवतःकाचित्कला या वैकुंठे स्थिता पालयति अनेन भगवान् पूर्णएव रघुनाथोऽवतीर्ण इति सूचितं कलावात्रूप्यादयः अतस्तेषां संकटे तत्पतित्वादनेनैव निस्तारः कर्त्तव्य इति सूचितं कलानां वा संकर्षणादीनां ईशो वासुदेवः सर्वकलानिपुणो वा लक्ष्म्यासहावतीर्णः तदैवपेशलो भवति स भगवान् इक्ष्वाकुवंशेऽवतीर्य इक्ष्वाकुभक्त इति नृसिंहपुराणे प्रसिद्धिःयदर्थं श्रीरंगब्रह्मसदनात्समातीतः तस्योद्धारार्थं तद्वंशे अवतीर्णःदेवहितकार्यं कर्त्तृत्वं धर्मज्ञानादिसाहित्यं स्वावतरणे भक्तोद्धारः गुर्वाज्ञाकरणवनवासः एतावत्सात्विककार्यं अनुभावस्तु विरोधेन दशकंधरार्त्तिः सत्वविरोधे तमसो लयोयुक्तिर्वागुरोर्दशरथस्स्याज्ञा तस्यां स्थितः व्रतमिव तत्परिपालनं कृतवानित्यर्थः वनमाविवेश नतुवने तस्य किंचित्कार्यं अपि तु वनवास एव कार्यमिति वनस्य कर्मतादयिता सीता अनुजो लक्ष्मणः ताभ्यां सहितः अनेन कलया कलेश इति यावानागतः तावान् गत इति सूचितं इतरसहायो भावार्थं वा आसमंतात्प्रवेशो वहुकालस्थित्यर्थं अत एव रघुनाथो विरोधनिमित्तत्वमेव भगवतः ननुविरोधहेतुत्वं विरुध्य विरोधं कृत्वा दशकंधरो रावणः अनेन महत्वं वावहुत्वं वानानिस्तारहेतुरिति सूचितं आर्त्तिं पीडां चिंताशोकादिकं त्रयाणां वनवासः आस्वदेवानकामनया तथा संकल्पः कृतः तत्र भार्यया सह स्थितस्य न मुख्यो वनवासो भवति न भर्त्तृसहिताया स्त्रियः अत उभयोर्वियोगेन वनवासः प्रदर्शितः वियोगजननादिरूपमेव विरोधः प्रथमादिस्तु खरादिमारणेन ॥ २३ ॥

एवंसात्विकचारित्रंभगवतःउत्काराजसमाहयस्माअदादितिउदधिःसमुद्रःयस्मैमार्गमदात्कुंठभयांगवेपःकुंठंभयंयेनसमुद्रशरीरस्यभयंभार्यैवहृदयनिविष्टतादृशांगस्यअंगेचवेपःकंपो यस्यअथवाऊढंयद्भयंमृत्युरूपंतस्यअंगानिशोषणादीनि तेषां वेगोयस्य मृतप्रायोजात इत्यर्थःसपदितत्क्षणमेव अरि पुरं लंकां हरवत् हरस्येव महादेवसहितं वापुरंदिधक्षोः दग्धुमिच्छो र्दूरेसुहृद्भार्या यस्य भ्राता वा भरतः अन्ये वासुहृदः मथितो योरोषः तेन सुशोणा या दृष्टिः तातप्यमाना अतिशयेन तप्यमाना मकरादयः तेषां चक्रं यस्मिन् एवं हि आख्यायिका रावणेन सीतायां हृतायां दशकंधरवधार्थं प्रवृत्तस्य रघुनाथस्य मध्ये अंतरायभूतःसमुद्रःस्थितःस्वकीयैःपुरुषैःकृत इति तवपादाक्रमणमकृत्वा प्रायोपवेशनं कृतवान् नहि अस्मदीयवंशे अवतीर्णः अस्मदवतारेणाप्युपायं जानाति स कथं रक्षांसि हन्यादिति परममंत्रैर्वेर्यति त्विति मार्गं नदत्तवान् तदा भगवान् स्वयाणं संधितवान् तदा तस्य नेत्रयोरारक्तिमाऽऽज्ञा तातेन समुद्रस्य क्षोभो जात इति मार्गदानेन प्रीत्येति भगव-

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

न्माहात्म्यज्ञापनार्थं भयादयस्तस्मिन्प्रविष्टाः तदामार्गंदत्तवानिति यदि महादेवः सहायमपि कुर्यात् स्वभक्तस्य स्वयं वा पुरे तिष्ठेत् तदा तेन सह पुरं ज्वालनीयमिति रावणवधस्त्वल्पः पुरमेवज्वालनीयमितीच्छा यस्मिन्पुरे दुःखिता सीता तिष्ठतीति भगवतो दूरेस्थितानां सुहृदां दुःखहेतुः अमथिते हि दधनि कचिद्दृढकचिज्जातकचिन्मध्यभावो भवति मथिते तु एकरूपता तथापरीक्षार्थं हितार्थं परमार्थतो वा चिह्नकृते पूर्वं बहुधा विचारितत्वात्सीतोद्धारस्य अवश्यं कर्त्तव्यत्वात् नरोषादिवंधको विवेकादिर्जात इति सूचनार्थं मथितपदं सृष्टिमात्रेणैव समुद्रमाहात्म्यं ताप इति राजसचरित्रत्वाद्रोषकथा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

हंसावतारमाह तुभ्यमिति । विवृद्धभावेन प्रेम्णा । योगं भक्तियोगं ज्ञानञ्च । तच्च ज्ञानं भक्तिविषयस्य भक्त्याश्रयस्येति द्विविधं विशेषणद्वयेनाह । भागवतं भगवत्सौन्दर्य्यैस्यसौरभ्यसौश्वर्य्यसौकुमार्य्यमाधुर्य्यसादृगुणयाघनुभवरूपं प्रेमगम्यमित्यर्थः । तथा आत्मनो भक्त्याश्रयस्य जीवस्य यत् सतत्त्वं तत्त्वमेव ज्ञानानंदादिकं तस्य दीपम् अविद्यावरणनिवर्त्तकत्वात् प्रदीपं प्रकाशकमित्यर्थः । यतृइदं द्विविधं ज्ञानं वासुदेवशरणा ऐकान्तिकभक्ता अञ्जसा सुखेनैव विदुः। सर्व्वत्रैव शास्त्रेषु ज्ञानादिशब्दा विशेषणविशेष्यभावंविनाभूतत्वेन प्रयुक्ता ब्रह्मज्ञानादिष्वेव रूढाः यथा पङ्कजादिशब्दाः पद्मादिषु । अन्यथा तु यथायथायोगमेव वर्त्तन्त इति यौगिका एव यथा—ज्ञान परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्तीति ज्ञानञ्च यदहैतुकमिति यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति । यथाच पङ्कजं वर्त्म दुर्गममिति, मण्डपं भोजयेज्जनमित्यादि अत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे नारदाय हंसरूपेण भक्तियोग एव उक्तः । यत्तु यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशवः । योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामि वेदितुमिति सनकादिभ्यो ज्ञानोपदेष्टा हंसो वक्ष्यते स त्वन्यो हंसो ज्ञेयः । अत्र तुभ्यञ्चेति चकारेण तुभ्यमवताराद्यापि भक्तियोगमुवाचेत्युक्तिभङ्ग्यैवनारदावतारोऽप्युक्तः ॥ १९ ॥

तत्तन्मन्ववतारमाह । दशसु दिक्षु अविहतं तेजो विभर्त्ति चक्रञ्च सुदर्शनं चक्रमिवेत्यर्थः मनुवंशधरो मनुवंशपालकः । तत एव दुष्टेषु दमं दण्डम् । कीदृशः त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि उशतीं कमनीयां कीर्त्तिं विस्तारयन् ॥ २० ॥

धन्वतर्य्यवतारमाह । कीर्त्तिः कीर्त्तिस्वरूप एव साक्षाद्धिर्ति कीर्त्यतिशय उक्तः । नाम्नैव धन्वन्तरिरिति शब्देनैव । भागं पूर्व्वं दैत्यरुद्धम् अवाप । अमृतमिवायुर्लोके प्राकट्यं यस्य सःसर्व्वलोकनैरुज्ज्यदानादिति भावः । अवावरुन्ध इति पाठे अव अवसन्नं भागम् अवरुन्धे लभते स्म । आयुर्विषयं वेदम् अनुशास्ति प्रवर्त्तयति ॥ २१ ॥

परशुरामावतारमाह । क्षत्रियं हन्ति । कीदृशं क्षयाय नाशार्थं विधिनैव उपभृतम् उपढौकितम् रौद्ररसमयाय यस्मै उपायनत्वेन समर्पितमित्यर्थः । क्षत्रं कीदृशं ब्रह्मध्रुगित्यादि । स च हनने हेतुरुक्तः ॥ २२ ॥

श्रीरामावतारमाह त्रिभिः अस्मासु ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तेषु यः प्रसादस्तेन सुमुख इत्यवतारस्यास्य कृपातिशयो द्योतितः । कलया लक्ष्मणादिरूपया सह । स्वयन्तु कलानामीशः पूर्ण इत्यर्थः चिन्मयेऽस्मिन् महाविष्णौ जाते दशरथे हराविति श्रुतेः । नृसिंहरामकृष्णेषु षाड्गुण्यं परिपूरितमिति स्मृतेश्च आर्त्तिम् आर्च्छत् नाशं प्राप्तः ॥ २३ ॥

ऊढो भयेनाङ्गवेपः कम्पो येन सः उदधिर्यस्मै मार्गं ददौ । त्रिपुरं दिधक्षोर्हरस्येव अरिपुरं लङ्कां दिधक्षोः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । कीदृशः दूरे वर्त्तमाना सुहृत् सीता तया निमित्तभूतया मथितः क्षुभितो रोषस्तेन सुशोणा अत्यरुणा दृष्टिस्तया अत्यन्तं तप्यमानं मकराणाम् उरगाणां नक्राणाञ्च चक्रं यस्मिन् सः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

हंसावतारमाह तुभ्यमिति हे नारद स भगवान् आत्मआत्मा सर्वांतरात्मा दीर्घाभाव आर्षः भृशं विवृद्धभावेन अतिप्रेम्णा परितुष्टः तुभ्यंचतत्पूर्वेभ्यः सनत्कुमारेभ्यः योगं भक्तियोगं ज्ञानम् आत्मपरमात्मगुणस्वरूपयाथात्म्यम् चकारात्तत्साधनं कर्मयोगम् तत्वदीपमुक्तामुक्तानां मक्तभजनीयज्ञानज्ञेयादीनां सर्वेषां तत्वानां दीपवत्प्रकाशकं भागवतं च साधु यथा तथोवाच यद्देव श्रीहंसोक्तं योगादिकं वासुदेवशरणा अंजसा सुखेन विदुः ॥ १९ ॥

मन्वंतरेषु येऽवतारास्तानाह चक्रमिति स एव भगवान् मनुवंशधरःमनुवंशपालकःसन् दशसुदिक्षु अविहतमप्रतिहतंस्वतेजःनिजप्रभावमेव चक्रमाज्ञारूपं बिभर्ति किंच त्रिपृष्ठे त्रयाणां लोकानामुपरि स्थिते सत्यलोकेऽपि उशतीं कमनीयां कीर्त्तिं प्रथयन् विस्तारयन् दुष्टेषु दुर्वृत्तेषु राजसु दमं दंडं व्यदधात्व्यधत्त ॥ २० ॥

धन्वंतर्य्यवतारमाह धन्वंतरिरिति भगवान् लोकेऽवतीर्य धन्वंतरिः सन् पुरुरुजां भूरिरोगाणांरुजःरोगान् नाम्नैव आशु हंति कथं भूतः स्वयमेव कीर्तिः स्वरूपेणैव कीर्तिभूतः अमृतायुः अमृतं मरणविपरीतमायुर्यस्मात्सः रुद्धं पूर्वं दैत्यैः प्रतिरुद्धं यज्ञे भागं च अवाप लेभे यद्वा समुद्रजेन धन्वंतरिणा यज्ञे भागो नलब्धः स तं रुद्धं भागं विष्णुवरेण सोमवंशेऽवतीर्यदेवत्वंप्राप्यावाप्नेति हरिवंशे स्थितम् आयुश्च वेदं आयुर्वेदं चानुशास्ति प्रवर्त्तयति ॥ २१ ॥

वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाहदन्तैर्विडम्बितककुब्जुष ऊढहासम् ।
सद्योऽसुभिः सह विनेष्यति दारहर्तुर्विस्फूर्जितैर्धनुष उच्चरतोऽधिसैन्ये ॥ २५ ॥
भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः क्लेशव्ययाय कलया सितकृष्णकेशः ।
जातः करिष्यति जनानुपलक्ष्यमार्गः कर्म्माणि चात्ममहिमोपनिवन्धनानि ॥ २६ ॥
तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः ।
यद्रिङ्गतान्तरगतेन दिविस्पृशोर्वा उन्मूलनं त्वितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्यम् ॥ २७ ॥
यद् वै व्रजे व्रजपशून् विषतोयपीथान् पालांस्त्वजीवयदनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या ।
तच्छुद्धयेऽतिविषवीर्य्यविलोलजिह्वमुच्चाटयिष्यदुरगं विहरन् ह्रदिन्याम् ॥ २८ ॥
तत् कर्म्म दिव्यमिव यन्निशि निःशयानं दावाग्निना शुचिवने परिदह्यमाने ।
उन्नेष्यति व्रजमतोऽवसितान्तकालं नेत्रे पिधाय्य सबलोऽनधिगम्यवीर्य्यः ॥ २९ ॥
गृह्णीत यद्यदुपवन्धममुष्य माता शुल्वं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।
यज्जृम्भतोऽस्य वदने भुवनानि गोपी संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिवोधिताऽऽसीत् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

परशुरामावतारमाह क्षत्रमिति क्षयाय मृत्यवे विधिना दैवेन उपभृतं समर्पितम् ब्राह्मणेभ्यो द्रुह्यतीति ब्रह्मध्रुक् उज्झितः पंथा वेदमार्गो येनेत्युज्झितपथम् अत एव नरकार्तिलिप्सु नरकदुःखं लब्धुमिच्छुः ईदृग्विधम् अवनेःकंटकं पीडाकरम् क्षत्रमक्षत्रियकुलम् असौ महात्मा-हारः उग्रवीर्यः असह्यवीर्यः सन् उरुधारपरस्वधेन बहुतीक्ष्णाग्रपरशुना उद्धंति उत्पाटयति ॥ २२ ॥

श्रीरामावतारमाह अस्मदिति त्रिभिः अस्माकं ब्रह्मादीनां प्रसादेऽनुग्रहेसुमुखः कलानां प्रकृतिपुरुषकालादीनामीशः"एष सर्वेश्वर"इति श्रुतेः कलया भरतादिरूपया सह इक्ष्वाकुवंशे अवतीर्य गुरोः पितुः श्रीदशरथस्य निदेशे आज्ञायां तिष्ठन् सदयितानुजः सीतालक्ष्मणाभ्यां सहितः वनं दंडकारण्यमाविवेश यस्मिन् रामे दशकंधरो रावणः विरुद्ध्य विरोधं कृत्वा आर्तिं मरणांतं दुःखमार्च्छत्प्राप्तः ॥ २३ ॥

तस्मै श्रीरामाय उदधि र्मार्गं ददौ कथंभूतः सपदि शीघ्रं हरो यथा त्रिपुरं दिधक्षुः तद्वद्दूरे रावणस्य पुरं लंकाम् दग्धुमिच्छोः श्रीरामस्य दूरेसुहृन्मथितरोषसुशोणदृष्ट्याउरुभयांगवेपः परोक्षभूतेन सीतारूपेण सुहृदा निमित्तभूतेन मथितो विकृतो यो रोषस्तेन सुशोणात्यरुणा-दृष्टिस्तया ऊढं प्राप्तं यद्भयं तेनांगेषु वेपः कंपो यस्य सः पुनः कथंभूतः श्रीरामस्योक्तप्रकारया दृष्ट्या तातप्यमानानि मकराणांमुरगाणां नक्राणां च चक्राणि समूहाः यस्मिन्सः ॥ २४ ॥

भाषा टीका

नारद ! तुह्मारे विवृद्धभावसे परितुष्ट भगवान् ने तुमको योग उपदेश किया । और आत्मतत्व का प्रकाशक भागवत ज्ञानभी कहा, जिसको वासुदेव शरणजन अनायास ही जानतेहैं ॥ १९ ॥

प्रत्येक मन्वन्तर में मनुवंशकी रक्षा करने वाले भगवान् दसों दिसाओंमें स्वतेजरूप चक्र (सुदर्शन) को धारण करते हैं । और दुष्ट राजाओं का दमन विधान करते हैं और त्रिलोकी के पृष्ठ (ऊपर) रूप सत्यलोक पर्यन्त अपने चरित्रों से कमनीय कीर्तिको विस्तार करते हैं ॥ २० ॥

धन्वन्तरि भगवान् स्वयंकीर्ति रूपहीहैं नाम मात्रसे वड़े वड़े रोगियों के रोग विनाश करतेहैं । जिनके स्मरण से मरणशून्य आयुष्य होतीहैं उही धन्वन्तरि ने यज्ञमें भाग पाया है । और लोकमें अवतीर्णहो आयुर्वेद का शासन करते हैं ॥ २१ ॥

विधिनें क्षयही के लिये वर्द्धन किये " ब्रह्मद्रोही " वेद पथ त्यागी " नर कार्ति चाहने वाले " और पृथिवीके कंटक रूप क्षत्र कुल को वह उग्र वीर्य्य भगवान परशुराम तीक्ष्ण धार फरसा से विनाश करतेहैं ॥ २२ ॥

कलेश भगवान् अपनी कला सहित हम लोगोंके प्रसाद सुमुख हो इक्ष्वाकु वंश में अवतीर्ण होकर गुरू की आज्ञा मान अपनी प्रिया और अनुज सहित वन में प्रविष्ट हुये । जिनसे विरोध कर दशकन्धर (रावण) आर्त्ति को प्राप्त हुआ ॥ २३ ॥

दूरस्थित अपनी प्रिया के वियोग से क्रोध अरुण दृष्टि से सन्तप्त मकर " उरग " नक्र " चक्र " समुद्र नें हर के समान अरिपुर को दग्ध करने की इच्छा वाले जिन रामचन्द्रजी को भय कम्पित हो मार्ग दिया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

किञ्च युद्धे रावणस्य वक्षःस्थलस्पर्शेन रुग्णा भग्ना ये महेन्द्रवाहस्य ऐरावतस्य दन्तास्तैर्विडम्बिताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः, तत्तद्दिक्षु पतितैः प्रकाशिता इत्यर्थः, या एवम्भूताः ककुभो दिशः ता जुषते सेवते पालयतीति वा तथा तस्य, दारहर्तुः रावणस्य अहो मत्समः कोऽन्योऽस्तीति महागर्व्वेण ऊढं प्राप्तं हासम् असुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यति अपनेष्यति । कैर्धनुषो विस्फूर्ज्जितैः टङ्कारघोषैरेव । कथम्भूतस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उच्चरतः उत्कर्षेण विचरतः । ककुब्जयरूढहासमितिपाठे दन्तैरुज्ज्वलितानां ककुभां जयेन यो रूढो हासः सञ्जातो गर्व्वस्तमपनेष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरिति दशभिः । सुरेतरा असुरांशभूताः (असुरांशसम्भूताः) राजानः तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्द्दितायाः भारेण पीड़ितायाः । कलया रामेण सह जातः सन् । ननु कोऽसौ जातः सितकृष्णौ केशौ यस्य भगवतः स एव साक्षात् । सितकृष्णकेशत्वं शोभैव नतु वयःपरिणामकृतम् अविकारित्वात् । यत्तूक्तं विष्णुपुराणे—उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने । इति, यच्च भारते—स चापि केशौ हरिरुद्वबर्ह (हरिरुच्चजह्रे) शुक्लमेकमपरञ्चापि कृष्णम् । तौ चापि केशावाविशतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीञ्च ॥ तयोरेको वलभद्रो वभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः । कृष्णो द्वितीयः केशवः संवभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ इति तत्तु न केशमात्रावताराभिप्रायं, किन्तु भूभारावतरणरूपं कार्यं कियदेतत् मत्केशावेवैतत् कर्त्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्ण-सूचनार्थञ्च केशोद्धरणमिति गम्यते । अन्यथा तत्रैव पूर्व्वापरविरोधापत्तेः । कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्विरोधाच्च । कथम्भूतः पर-मेश्वरतया जनैरनुपलक्ष्यो मार्गो यस्य । तर्हीश्वरत्वे किं प्रमाणम् अतिमानुषकर्म्माण्यन्यथानुपपत्तिरेवेत्याह । आत्मनो महिमा उपनिवध्यते अभिव्यज्यते येषु तानि ॥ २६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति तोकेनेत्यादिना । वालेन पूतनाया जीवहरणं यत् । रिङ्गता आनुभ्यां गच्छता अन्तरगतेन मध्यं प्राप्तेन । दिविस्पृ-शोः अत्युच्चयोः । इतरथा अनीश्वरत्वे तन्न भवितव्यम् ॥ २७ ॥

विषतोयपीथान् विषमयतोयस्य पीथं पानं येषां तान् पालान् गोपांश्चकृष्णदृष्टिसुधावृष्ट्या जीवयिष्यतीति । यमुनायां क्रीड़न् उरगं कालियम् उच्चाटयिष्यत् उच्चाटयिष्यति । तच्छुद्धये तस्या ह्रदिन्या निर्विषत्वाय । अतिविषवीर्य्येण विलोलाऽतिचञ्चला जिह्वा यस्य ॥ २८ ॥

दिव्यमलौकिकम् इवेति लोकोक्तिः । उन्नेष्यति उद्धरिष्यति शुचिः ग्रीष्मः तत्सम्वन्धिनि वने शुष्के इत्यर्थः । अतो दावाग्नेर्हेतोरव सितो निश्चितोऽन्तकालो यस्य तम् । सवलः सरामः अनधिगम्यं दुर्ज्ञेयं वीर्यं यस्य सः । तत्र निशि निःशयानमिति कालियदमने रात्र्यां यमुनातीरे, नेत्रे पिधाप्यपिहिते कारयित्वा इति मुञ्जाटव्यामिति ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

उपवध्यतेऽनेनेति उपवन्धः तत्साधनं शुल्वं दाम अमुष्य माता यशोदा गृह्णाति तत्तदमुष्य न माति वन्धनसम्मितं न भवति न पूर्यते इत्यर्थः । गोपीयशोदा संवीक्ष्य दृष्ट्वा प्रतिवोधिता निजैश्वर्य्यं ज्ञापिता आसीदिति तत् तच्चकर्म्म दिव्यमिवेति सर्व्वत्र पूर्व्वेणै वान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

कृष्णस्त्वित प्रथमस्कन्धीयतृतीयाध्यायस्य २८ श्लोकैकदेशः ॥ २६—२८ ॥

मुञ्जेति । मुञ्जाटव्याम् ईषिकाटव्यां दशमस्कन्धीयोनविंशाध्यायोक्तायामिति यावत् ॥ २९—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

किंच युद्धे रावणस्य वक्षस्थलस्पर्शेन रूग्णाः भग्ना ये महेन्द्रवाहस्यैरावतस्य दंतास्तैर्विडंविताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः तत्तद्दिक्षु पतितैः वक्षस्चूर्णितसुरगजदंतचूर्णैः प्रकाशिता इत्यर्थः एवं भूतायाः ककुभः दिशस्तासां यो जयस्तेन रूढः उत्पन्नः यो हासः अहो मत्समः कोऽन्योऽस्तीति गर्वेण प्राप्तहासस्तसैन्यमध्ये उत्कर्षेण चरतोदारहर्तुं रावणस्यासुभिः प्राणैः सह सद्यः शीघ्रं विनेष्यति अपनेष्यति कैर्धनुषोविस्फूर्जितैर्विशेषेण स्फूर्जितैः स्फुरितैः शरैरित्यर्थः ॥ २५ ॥

कृष्णावतारमाह भूमेरिति सुरेतरा आसुरसंपत्त्या जाता राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्दिताया भारेण पीडिताया भूमेः क्लेशव्ययाय भरापहारायेत्यर्थः सितकृष्णकेशः भगवान्कलयावलभद्रेण साकं जातः अवतीर्णः सितकृष्णौकेशौ यस्य सःशोभार्थंहिभगवतासितकृष्णा केशौ धृतौ अविकारित्वेनवयःपरिणामासंभवात् यत्तु विष्णुपुराणे उज्जहारात्मनःकेशौ सितकृष्णौ तथा मुने इति भारतेऽपि सचापि केशौ हरिरुच्चजह्रे शुक्लं चैकमपरं चापि कृष्णं तौ चापिकेशौ विशतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीं च तयोरेको वलभद्रो वभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्णउक्त इति तत्तु न केशमात्रावताराभिप्रायं किंतु भूभा रावताररूपं कार्यं कियदेतन्मत्केशावपि कर्तुं शक्ताविति द्योतनार्थं रामकेशवयोर्वर्णस्तवनार्थं च केशोद्धरणमिति गम्यते ऽन्यथा तत्रैव पूर्वापर विरोधापत्तेः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्येतद्विरोधाच्च जातश्च भगवान् जनैरनुपलक्ष्यः मार्गो गतिर्यस्य सः तथाभूतः आत्मनः स्वस्य महिमा उपनिवध्यते ऽभिव्यज्यते येषु तानि स्वमाहात्म्यप्रकाशकानीत्यर्थः कार्याणि चेष्टितानि करिष्यत इति ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

कर्मणां परमेश्वरत्वप्रकाशकत्वमेव प्रपचंयति नवभिः तोकेनेत्यादिना तोकेन वालेन सता उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणं यत् पूतना उलूकरूपेणागतेति पुराणांतरप्रसिद्धिः त्रैमासिकस्य त्रिमासवयस्कस्य पदापाद्येन शकटरूपेणागतस्यासुरस्य उपवृत्तिः विपरिवर्त्तनं यत् रिङ्गता उलूखलमाकर्षता दिविस्पृशोरत्युच्चयोःअर्जुनयोः अर्जुनाख्यवृक्षयोः अन्तरगतेन मध्यंप्राप्तेनतयोरुन्मूलनमुत्पाटनं यत् तदितरथा न भाव्यंन भवितव्यमनीश्वरत्वे तत्सर्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ २७ ॥

किंच व्रजे वसन् विषतोयपीतान् विषजलस्य पीतं पानं येषां तान्व्रज पशून्पालाँश्चानुग्रहदृष्टिः कृपा दृष्टिः तस्या दृष्ट्याः सुधावर्षेणाजीवयदिति यत् हृदिन्यां यमुनायां विहरन् तच्छुद्धये हृदिन्यानिर्विषय त्वायाति विषवीर्येण विलोला चंचला जिव्हा यस्य तं उरगं कालियाख्यं सर्पमुच्चाटयिष्यत् पलाययिष्यादिति यत् ॥ २८ ॥

तदपि कर्मदिव्यमिवामानुषमिवेति लौकिकोक्तिः किंच दावाग्निना शुचिवने शुष्कवने परिदह्यमाने सति अतो दावाग्रेर्हेतो रवसितो निश्चितोऽतकालो यस्य तंनिशि रात्रौ निःशयानं नितरां स्वपंतं व्रजं नेत्रेपिधाय्यपिहितकारयित्वा अनेन व्रजस्य पश्चाज्जागरणं सूचितं वलभद्रेण सहितः अनधिगम्यवीर्यः अनधिगम्यं दुर्विज्ञेयं वीर्ययस्य तथाभूतः अग्निं पीत्वा व्रजमुद्धरिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

किंच गृहीतेति अमुष्य श्रीकृष्णस्य माता यशोदा यद्यदुपवंधं वंधनसाधनं शुल्वं मुंजादिनिर्मितरज्जुं गृह्णीत ग्रहीष्यति तत्त छुल्वममुष्य श्रीकृष्णस्योदरे नमाति नव्याप्नोति नपपर्याप्त मित्यर्थः किंच जृंभतोऽस्य भगवतो वदने मुखे भुवनानि चतुर्दशभुवनानि संवीक्ष्य दृष्ट्वा गोपी यशोदा शंकितमना किमिदमिति शंकिताचित्ता सती पश्चात्प्रतिवोधिताशापितैश्वर्याऽऽसीदिति यत्तच्चकर्म दिव्यं इवेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

वक्षस्थलस्पर्शेनरुग्णाभग्नामहेंद्रवाहस्यैरावतस्यदंतावक्षस्थलस्पर्शरुग्णामहेंद्रवाहदंतास्तैर्विलंबितः ककुभांजयः विलंबितककुब्जयस्तेन रूढ उत्पन्नोहासोऽट्टहासोयस्यसतथा सैन्येनसहितोरावणस्तस्यदा रहर्तुः दारान्सीतामाहर्तुकामस्यरामस्य धनुषउच्चारितैर्निर्गतैर्विस्फूर्जितैरसुभिःसहविनंक्ष्यति विनयंमदविनाशमेष्यति पुनःसद्यस्तत्क्षणएवराममुक्तैःशरैर्विनंक्ष्यतिविनाशंप्राप्नोतीत्यन्वयः धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टोरावणःपूर्वमेवतु पुनःशरैराममुक्तैःसानुवंधोविनेष्यतीत्यनेनधनुर्विस्फूर्जितैर्विनाशःकथमभूदितीयमाशंकानिरस्तेति ससैन्यइत्यस्यविवरणंसानुबंधइति ॥ २५ ॥

कृष्णावतारमनन्यसाध्यंतत्कर्मचसंगृह्यकथयति भूमेरित्यादिश्लोकदशकेन सहरिःसितकृष्णकेशइतिनामकलयाजातःकर्माणिकरिष्यतीत्यन्वयः कर्मणातत्वज्ञानंकस्मान्नोदेत्यतउक्तं जनेति प्राकृताज्ञेयमार्गत्वादित्यर्थः अवतारप्रयोजनमाह सुरेतरेषामसुराणांवरूथेनसमूहेनमेनयावाविमर्दितायाःपीडितायाभूमेःक्लेशव्ययायेति कीदृशानिकर्माणिआत्ममहिमोपनिवंधनानिस्वमहिमनिमित्तानिपूतनावधादीनिहरेः कर्माणिपरकर्मनिवंधनानिनभवंति अन्येषांकर्माणितन्महिमनिवंधनानीतिचार्थः तदुक्तं विष्णोर्नान्येनकर्माणिपरेषांतन्निवंधनामिति अत्रानंतांशेरौहिणेयेरामेशुक्लकेशात्मकरामाभिधानेनहरिस्तिष्ठन्जगद्रक्षयतीत्येतद्रामपकोह्यनंतांशस्तत्ररामाभिधोहरित्यादिनोक्तम् अतएवग्राह्यमितिभावः ॥ २६ ॥

तोकेनेत्यणुनावालेनानिर्देशेनेत्यर्थः शरीरात्थातादिप्रवृत्तिहेतुत्वाज्जीवःप्राणास्तान्लुंपतीत्युलूपिकातस्याःस्तनपानेनजीवहरणंयत्कर्म त्रैमासिकस्यत्रयोमासावयोलक्षणानिवृत्तायस्यसतथातस्यकृष्णस्योत्क्षिप्तेनपादेनशकटोऽपवृत्तः व्यत्यस्याक्षेणशकटेनशकटाख्योहतइति यच्च उलूखलवद्धेनरिंगताक्रीडतांतरंगतेनमध्यगतेनवालेनादिविस्पृशोःसहस्रधनुर्मात्रोर्ध्वदेशस्पृशतोःतावदुच्छ्रययोरित्यर्थः यमलार्जुनयोरुन्मूलनंचयत्सर्वकर्मइतरथाविष्णुर्नचेत्स्वमहिमोपनिवधनत्वनसहस्रधनुषस्तूर्ध्वद्युशब्देनापिभण्यतइतिच ॥ २७ ॥

विषतोयपीतान्विषमिश्रजलंपीतवतःजीवयत्अजीवयत अनुग्रहलक्षणादृष्टिवृष्ट्या तच्छुद्धयेयमुनाह्लदजलशुद्ध्येह्लदिन्यांयमुनानद्यांविहरन्कालीयनागमुच्चाटयिष्यन्उच्चाटितंकरिष्यतिच विषजलेविहरणंदुर्गस्थानहृदादुच्चाटनंचनान्यसाध्यंतदनेनकृतमितरथाभाव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

आशुआशुनाविष्वग्व्यापिनादावाग्निनाविपिनेदंदह्यमानेसति निशिसर्वात्मज्ञाने यत्तुसर्वात्मनाज्ञानंनिशासापरिकीर्तितेतिवचनात् निःशयानंनितरांशयानंकर्तव्यमूढं तर्हिअचेतनंकिंनेत्याह अवसितांतकालंनिश्चितमरणकालंव्रजंतेषांनेत्रेपिधाय्यपिहितेकारयित्वा इतोदावाग्नेरुष्यतीतियत्कर्मतदन्येषांदिव्यमेवस्तुत्यमेव कुतइतितत्राह अनधिगम्येति नित्यसमाहितैर्ब्रह्मादिभिरप्यविज्ञेयमाहात्म्यत्वादित्यर्थःसवल इत्यनेनवलस्याप्येताहशीशक्तिर्नास्तीतिलक्ष्यते ॥ २९ ॥

अमुष्यकृष्णस्यमातासुतमुपबद्धुंयच्छुलंवदामगृह्णातगृह्णातितत्सुदामामुष्यसुतस्यनमातिनपूर्यते इत्यमेयलक्षणंमाहात्म्यं यद्गोपीप्रतिबोधितस्यनिद्रायाउत्थितस्यजृंभतोमुखंव्यादायालस्यंपरिहरतोऽस्यकृष्णस्यवदनेचतुर्दशभुवनानिसम्यग्वीक्ष्यशंकितमना भीतमना अभदितियच्चतदपि ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भूमेरिति । सुरेतरा असुरभावमया ये राजानः तेषां वरूथैः सैन्यैः निपीड़ितायां भुवः क्लेशमपहर्त्तुं परमात्मनोऽपि परत्वात् जनैरस्मदादिभिरनुपलक्ष्यमार्गोऽपि प्रादुर्भूतः सन् कर्म्माणि च करिष्यति । कोऽसौ कलया अंशेन सितकृष्णकेशो यः, यत्र सितकृष्णकेशौ देवैर्दृष्टाविति शास्त्रान्तरप्रसिद्धिः, सोऽपि यस्यांशेन स एव भगवान् स्वयमित्यर्थः । तदविनाभावित्वात् श्रीवलदेवस्यापि ग्रहणं द्योतितम् । ननु पुरुषादपि परोऽसौ भगवान् कथं भूभारावतारणमात्रार्थं स्वयमवतरिष्यतीत्याशङ्क्याह । आत्मनो महिमानः परममाधुरीसम्पदः उपनिवध्यन्ते निजभक्तैरधिकं वर्ण्यन्ते येषु तानि कर्म्माणि च करिष्यति । यद्यपि निजांशेनैव वा निजेच्छाभासेनैव वा भूभारहरणमीषत्करं तथापि निजचरणारविंदजीवातुवृन्दमानन्दयन्नेव लीलाकादम्बिनीर्निजमाधुरीवर्षणाय वितरिष्यमाणोऽवतरिष्यतीत्यर्थः । (विष्णुपुराणादिवचनं तु तत्र पूर्व्वमेव व्याख्यातमस्ति ॥ २६ ॥

एतदेव व्यक्तीकृतं तोकेन जीवहरणमित्यादौ । इतरथा स्वमाधुरीसम्पत्प्रकाशनेच्छामन्तरेण मधुरतरं लोकादिभावं दधता तेन पूतनादीनां जीवहरणादिकं कर्म्म न भाव्यं न सम्भावनीयम् । तदंशतदिच्छाभासादिमात्रेणैव तत्सिद्धेरिति वाक्यार्थः । तथाच तथायञ्चावतारस्ते भुवो भारेत्यादौ तैरेव व्याख्यातम्—किं भूभारहरणं मदिच्छामात्रेण न भवति तत्राह, स्वानामितीति । जयति जननिवास इत्यत्र च—इच्छामात्रेण निरसनसमर्थोऽपि क्रीड़ार्थं दोर्भिरेवाधर्म्मम् अस्यन्निति । तदेवमादिभिः श्रीकृष्णस्यैवसर्व्वाद्भुततावर्णनाभिनिवेशप्रपञ्चो व्रह्माणि स्पष्ट एव । अस्तु तावत् तद्भूरिभाग्यमिहजन्म किमप्यटव्याम् इत्यादि । (सितकृष्णकेश इत्यत्र तात्पर्य्यं श्रीस्वामिभिरेव विवृतम् । इदमप्यत्र तात्पर्य्यं सम्भवति । ननु देवाः किमर्थं मामेवावतारार्थितुं भवद्भिराग्रह्यते । अनिरुद्धाख्यपुरुषप्रकाशविशेषस्य क्षीरोदश्वेतद्वीपधाम्नो मम यौ केशाविव स्वशिरोधार्य्यभूतौ तावेव श्रीवासुदेवसङ्कर्षणौ स्वयमेवावतरिष्यतः । ततश्च भूभारहरणं ताभ्यामीषत्करमेवेति । अथ उज्जहारात्मनः केशावित्यस्यैवशब्दार्थोऽपि मुक्ताफलटीकायाम्—केशौ सुखस्वामिनौ । सितो रामः । आत्मनः सकाशात् उज्जहार उद्धृतवानित्यादि । येस्तु यथाश्रुतमेवेदं व्याख्यातं ते न सम्यक् परामृष्टवन्तः । यतः सुरमात्रस्यापि निर्ज्जरत्वप्रसिद्धिः, अकालकलिते भगवति जरानुदयेन केशशौक्ल्यानुपपत्तिः । नचास्य केशस्य नैसर्गिकसितकृष्णतेति प्रमाणमस्ति । अतएव नृसिंहपुराणे श्रीकृष्णावतारप्रसङ्गे शक्तिशब्द एव प्रयुज्यते, न तु केशशब्दः । तथाहि—वसुदेवाच्च देवक्यामवतीर्य्य यदोः कुले । सितकृष्णे च मच्छक्ती कंसाद्यान् घातयिष्यत इत्यादिना । अस्तु तर्हि अंशोपलक्षणः केशशब्दः, न, अविप्लुतसर्व्वशक्तित्वेन साक्षादादिपुरुषत्वस्यैव निश्चेतुं शक्यत्वात् । कृष्णविष्ण्वादिशब्दानामविशेषतः पर्य्यायप्रतीतेः । नैवमवतारान्तरस्य कस्य वाऽन्यस्य जन्मदिनं जयन्त्याख्ययाऽतिप्रसिद्धम्

अतएवोक्तम् भारते—भगवान् वासुदेवश्च कीर्त्यतेऽत्र सनातनः । शाश्वतं व्रह्म परमं योगिध्येयं निरञ्जनम् इतीति । तस्याऽकालकलितत्वम्—योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तवन्धो चेष्टामाहुरित्यादौ श्रीदेवकीदेवीवाक्ये, नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रि पंकजं विरिञ्चवैरिञ्च्यसुरेन्द्रवन्दितम् । परायणं क्षेममिहेच्छतां परं न यत्र कालः प्रभवेत् परप्रभुः ॥ इत्यादौ श्रीद्वारकावासिवाक्ये च प्रसिद्धम् । तस्मान्न केशावतारत्वेऽपि तात्पर्य्यम् । अतो वैष्णवादिपद्यानां शब्दोत्थमर्थमेवं पश्यामः—अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः । सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्मुनिसत्तमेति सहस्रनामभाष्योत्थापितभारतवचनात् केशशब्देनांशुरुच्यते । तत्र च सर्व्वत्र केशेतरशब्दाप्रयोगात् नानावर्णांशूनां श्रीनारददृष्टतया मोक्षधर्म्मप्रसिद्धेश्च तथा चांशुत्वे लब्धे तौ चांशू वासुदेवसंकर्षणावतारसूचकतया निर्दिष्टाविति तयोरेव स्यातामिति गम्यते । तदीययोरपि तयोरनिरुद्धेऽभिव्यक्तिश्च युज्यत एव, अवतारितेजोऽन्तर्भूतत्वात् अवतारस्य । ततश्चोज्जहारेत्यस्यायमर्थः—आत्मनः सकाशात् श्रीवासुदेवसंकर्षणांशभूतौ केशावंशू उज्जहार उद्धृतवान्, प्रकटीकृत्य दर्शितवानित्यर्थः ॥ अत्रायं सुमेरुरित्येकदेशदर्शनेनैवाखण्डसुमेरुनिर्द्देशवत् तदंशांशुदर्शनेनैव पूर्णस्यैवाविर्भावनिर्द्देशो ज्ञेयः । अथ स चापि केशावित्यादिकव्याख्या—उद्ववर्हे योगवलेनात्मनः सकाशाद्विच्छिद्य दर्शयामास ॥ स चापीति चशब्दः पूर्व्वमुक्तं देवकर्तृकं निवेदनरूपमथ समुच्चिनोति । अपिशब्दस्तदुद्धर्हणे श्रीभगवत्संकर्षषणयोरपि हेतुकर्तृकत्वं सूचयति ॥ तौ चापीति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थत्वेन भगवत्संकर्षणौ स्वयमाविविशतुः पश्चात्तौ च तत्तादात्म्येनाविविशतुरिति वोधयति ॥ अपिशब्दो यत्रानुस्यूतावमू सोऽपि तदंशाश्रपीति गमयति । तयोरेको वलभद्रो वभूवेत्यादिकन्तु नरो नारायणो भवेत् हरिरेव भवेन्नर इत्यादिवत् तदैक्याव्याप्त्यपेक्षया ॥ केशवः श्रीमथुरायां केशवस्थानाख्यमहायोगपीठाधिपत्वेन प्रसिद्धः स एव कृष्ण इति ॥ श्रीनृसिंहपुराणे तु सितकृष्णे च मच्छक्ती इति तद्वर्णनिर्द्देशेनांशुवाचक एव शक्तिशब्द इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुवोधिनी ।

तामसमाह वक्षस्थलस्पर्शेति भगवान् रघुनाथः तस्य रावणस्य असुभिः प्राणैः सह हासं गर्वविनेष्यति दूरीकरिष्यति दूरीकरणे हेतुर्दारहर्त्तुरिति प्राणहरणेऽप्येतदेव हेतुः आततायित्वात् नहि तन्मारणार्थे वाणा अपि क्षिप्यंते किंतु धनुषोविस्फूर्जितैरेवधनुषो विशेषणं अधिसैन्ये उच्चरत इति ऊर्द्ध्वं चरतः वाणरूपं मलं वा त्यजतः अनेन तस्य गतिर्निवारिता धनुषो माहात्म्यार्थं हासं विशिनष्टि वक्षस्थलस्पर्शेन भग्ना ये महेंद्रवाहस्य ऐरावतस्य दंता तैर्विडंवितोयःककुब्जयः दिग्जयः तेनरूढो यो हासः तस्य हि सामर्थ्यं त्र्यं रावणस्य शरीरं शत्रुजयकृतं तत्र शरीरे सामर्थ्येन शत्रुजयः उपहस्यते यतस्तस्य वक्षस्थलस्पर्शमात्रेणैव ऐरावतदंता भग्ना तादृशस्य दिग्विजयः नोत्कर्षहेतुः तेन दिग्विजयिनां सामर्थ्यादपि अस्य महत्सामर्थ्यमिति महान् गर्वः स गर्वो गच्छन्महाभिमानिनः प्राणैः सहगतः नहि भगवतो हासस्याग्रे अन्योहसति तस्मात्तदपगमनमुचितमेवेति भावः एवंरघुनाथचरित्रं उपलक्षणविधया निरूप्य हासत्वं समर्थितम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवंहासपेशलंनिरूप्यअदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसद्भ्रूभंगसंसूचितभूर्यनुग्रहंनिरूपयतिभूमेःसुरेतरेतिदशभिःयद्यप्येकैकस्मिन्नवतारेअपरिमितान्येवचरित्राणिसंति तथापि विमर्शयेषा मुपयोगःतानिनिरूप्यंते तथाकृष्णावतारेप्यपरिमितानिचरित्राणिसंति तथा विमर्शोपयोगित्वेन दशधर्मा निरूप्यंते यत उद्देशे दशैवपदार्था निरूपिता अदीनत्वंलीलात्वंहसितत्वंऊल्लसत्वं भ्रूत्वं भंगत्वं संसूचितत्वंभूरित्वमनुग्रहत्वं चेति अनेन दशविधा अपि लीला अस्मिन्नवतारे संति यावान्वा अयमात्मा तावानयमिति सूचितं अनेन दशविधलीलानां एकमुखत्वेन एकार्थत्वं च सूचितं तदुपपत्त्या निरूपणे उद्देशतो निरूपयिष्यति तत्रादनित्वं सर्गः दीनो हिवस्त्वभावात् यथासुखं वस्तुरूपेण स्वयमेव प्रादुर्भावात् अदीनत्वं अभिलषितवस्तुप्राप्तौ दीनत्वं गच्छति न विद्यते दीना यस्मादिति पदार्थसृष्ट्या चापिजीवानां दीनत्वंगच्छति सृष्टावेव विसर्गो हि लीलास्पष्टा हसितं स्थानं स हि भगवानाद्य इव प्रहसनरूपेण तत्तन्मर्यादयातांस्तान् स्थापयति स्वस्य हासार्थमेव अन्यथा परमार्थे भगवत्स्वरूपे का मर्यादा ईक्षणं पुष्टिः भगवदीक्षिता एव हि पुष्टा भवंति भ्रूरूपा ऊति यथांतःकरणे वासना तथा भुवश्चलनं भंगो हि सद्धर्मः सहि सर्वान् स्वस्थानाद्भंजयति तदग्रे विस्तारयिष्यामः उल्लसत्वमीशानुकथासाहि वंशभगवदुल्लासो भवति यथा क्रमो वा तदा ऊति रुल्लासः यथाप्रह्लादो धर्मश्च प्रमेयप्रमाणौ उल्लासौ तदा सद्धर्मो भ्रूरूपो भवति भंगश्च वंशः आत्मा हि तत्र भग्नो भवति संसूचनं निरोधः तदग्रे उपपादयिष्यामः भूरित्वं मुक्तिः एको हि भगवानेव मुक्तः अन्येपि तथा भवंतीति अनुग्रहः आश्रयः नहि सर्वथा अनुग्रहीता स्वस्मिन्कमपि स्थापयति इयं च दशविधलीला कृष्णस्यैवेति अवतारोऽप्ययं भगवानवतारी अतः सर्गरूपमदीनत्वं प्रथमतो निरूपयति सर्गोह्यशरीरस्य शरीरस्वीकारः तत्र न दीनो यस्मादिति द्वितीयोऽर्थोहेतुत्वेन प्रविशति तत्र त्रिविधा भक्ता दीना भगवदवतारे हेतवः तदाह भूमेः पृथिव्याः सुरेतरा दैत्या दानवा राक्षसाश्च सुरेतरत्वेनैव धर्मप्रतिपक्षाः क्रोडीकृता तैर्विमर्दिता प्रकटपरमानंदो यदा भूमेस्तदैव हि मर्दनक्लेशहानिःस्यादित्यानंदः समागतः तस्याःक्लेशव्ययाय कलया वलभद्रेण सहसितकृष्णौ केशौ यस्य स वैकुंठस्थित एव समागत इति कश्चित् वस्तुतस्तु यः सितकृष्णकेशः स गोविंदस्सकलया संकर्षणरूपत्वात् संहाररूपतामसशक्त्यासितकृष्णरूपस्य संकर्षणस्य कलया कृष्णकेशरूपेणापीति वक्ष्यते इदमप्येकं प्रयोजकं कृष्णः केशो यथा भवतीति नतु तावन्मात्रं मर्दनक्लेशदूरीकरणासमर्थत्वात् ताविमौ वैभगवतो हरेरंशाविहागताविति वाक्यविरोधात् तदा वां परितुष्टोऽहममुनावपुषेति वाक्यविरोधश्च तस्मान्मर्दनक्लेशाभावार्थे साक्षादानंदमयः पुत्रत्वेन वंशजननार्थं प्रद्युम्नधर्मरक्षार्थमनिरुद्धो नारायणांशः भूमिभारनिराकरणार्थे सितकृष्णकेशांशः जनानुपलक्ष्य मार्ग इति प्रद्युम्नोवंशकृत् कर्माणि करिष्यतीत्यनिरुद्धः चतुर्णामपि कार्यचतुष्टयं भारव्ययायेति चकारेण सूचितं तेनैकरूपेणैव चतुर्मूर्त्तेरपि चरित्रं निरूप्यते एकमेव चरित्रं मोक्षभक्ती निरूप्य तेनिरूपयति भूमिभारहरणं वासुदेवदेवकीकामनापूरणं धर्मरक्षाचेति विस्तरे तु प्रकरणभेदेन वक्ष्यति एवं चतुमूर्त्तिर्भगवान् जातः अनेन सर्वाण्येव वाक्यानि यथा श्रुतं समर्थितानि अन्यथा प्रत्येकवाक्यानि तयोरेको वलभद्रोवभूवेत्यादीनि विरुद्धानि भवेयु जन्म कर्म च स्वस्य संपादयिष्यति त्रिविधदुःखदूरीकरणाय भूमिर्मोता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः कंसादेःकालतो ज्ञानात् त्रिधा दुःखं च तद्गतमिति वक्ष्यते भूमिस्तु कार्यरूपापि भवतीति विचारे सैवोक्ता अदितिर्यातेति तस्या भूमित्वं स्पष्टमेव अन्येऽपि भूमिसंवंधादेवदुःखिता जनैरनुपलक्ष्यो मार्गोयस्य जनाः साधारणाभगवन्मार्गस्य उपलक्षणमपि न जानंति मार्गः एवं प्रकारेण भगवदागमनंकर्माणिच करिष्यतीति चकाराद्ज्ञानं भक्तिं च कथयिष्यति कर्माण्यति रुचिरचरित्रत्वाय विशिनष्टिआत्ममहिम्न उपनिवंधनं येषु आत्मत्वाद्ज्ञानजनकत्वं महिमा पदापङ्क्तिः उप समीपे नितरां वंधनाद्धर्मः त्रिभिस्त्रिविधं दुःखं गच्छति एकं भगवच्चरित्रं भगवन्माहात्म्यमेव सूचयति एतावता सर्वे अदीना भवंति लीलां निरूपयन् ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तस्यहेतुमपि निरूपयति विमर्शमध्यपातात् तोकेन जीवहरणमिति यद्ययं भगवान् चतुर्मूर्त्तिर्न भवेत् तदैव तच्चरित्रचतुष्टयं नगच्छेत् पूतनासु पयः पानेन तन्मोक्षः शकटोपमर्दे यमलार्ज्जुनमध्यगमनं तदुन्मूलनं च नहि वासुदेवादन्यो मोक्षंदातुं शक्तः नहि संकर्षणादन्यः स्पर्शमात्रेण नाशकः नह्यनिरुद्धादन्यः नारदशापमोक्षार्थं सांनिध्य निरूपणेन वृक्षयोरंतरागच्छति नहि प्रद्युम्नादन्यः शापजन्ममूलोच्छेदपूर्वकं पूर्वस्थितदेवताजन्मसंपादयति भगवत्त्वं च एतैरेव स्थाप्यते यतः तोकेन वालकेन उलूलिकायाः पूतनाया जीवहरणं यत्र हि कार्यं तत्राहि कार्ये तत्रसाधनमवश्यं भावि यत्र पुनः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यमुत्पद्यते तत्परब्रह्मस्वरूपमित्येवावगंतव्यं सर्वभवनसमर्थरूपत्वात्तस्य किंच उलूकस्य भार्या उलूकिका उलूकदुहिता वा उलूकरूपैव वा साहि दिवा भीतरूपा भवति सन्मार्गविमुखा प्रतिपच्चा च अनेन प्रमाणवलं तस्यामुक्तौ निवारितं तस्या जीवानां हरणं स्वस्मिन् लयप्रापणं हृतं हिस्वस्मिन्नानीयते इहैव समवनीयते प्राणा इति मुक्तिश्चैषा तस्मात्प्रमेयवलेन सामुक्तेति मंतव्यं प्रमेयं च शुद्धं परब्रह्मनकेनाप्यंशेन न्यूनंतथा सति तादृशस्य मुक्तिदानसमर्थत्वं नसंभवति अतः साधनव्यतिरेकेणैव साध्यकरणात् मुक्तिदानाच्च साक्षात्पुरुषोत्तमः कृष्णः किंच त्रैमासिकस्येति मासत्रयपरिमितः कालाबयवालपवय एव भगवतः परिच्छेदकाइव जाता ते हि स्वभावतः असमर्था मूर्त्तिभेदं संपादयंति तेन शकटं निर्माय शकटं विहृत्य शकटं नाशितवानिति त्रिमूर्त्तिरुक्तो भवति त्रयाणामपि नाशने हेतुत्वव्युदासाय पदेत्युक्तं संकर्षणायोग्यत्वात् उपवृत्तो विरुद्धतया पतनं अनेन महावलनिरूपणेनपूर्णाक्रिया शक्तिरुक्ता प्रवालमृद्वङ्घ्रिहतमिति वाक्यात् साधनभावः सूचितः पूर्ववत्परब्रह्मत्वं पूर्णक्रियाशक्तिं च सूचयति एवं ज्ञानक्रियाशक्तीप्रतिपाद्य भक्तिमार्गसमर्थनायाचित्य सामर्थ्यं प्रतिपादयति यद्रिंगतांतरगतेनेति यदेतश्रयं इतरथा न संभाव्यमित्यर्थः रिंगताहस्तपादैश्चलतातयोरंतरगतेन तयोरुन्मूलत्वेन परब्रह्मवोधकत्वं पूतनायां सुखसंवंधेऽपि स्थितः शकटेपादाग्रमात्रं अर्जुनयोस्तदपि न किंतु परम्परया दूरसंवंधः उलूखलेन वृक्षयोःसंवंधः रज्वाचोलूखलस्थ भगवता च रज्ज्वा यदि वलेन कृतं स्यात् रज्जुत्रोटनं प्रथमं भवेत् अल्पवलत्वात् उलूखलस्य वा भगवत्संवंधी विचारिते सर्वेषां वा तत्राप्युन्मूलनं नसंभावितं तिर्यग्गमनस्य दृढभूमौ मध्यभंगहेतुत्वात् इदमपि पूर्ववत् परब्रह्मसाधकं इच्छाशक्तिसाधकं च एषाहि भगवतो लीला ज्ञानक्रिया इच्छाच इतरथा न भाव्यमिति सर्वाग्रिमश्लोकेषु किंचिद्योजयंति वस्तुतस्त्वत्रैव अग्रे संवंधवोधकपदाभावात् ॥ २७ ॥

एवं लीलां विनिरूप्य हसितं विनिरूपयति यद्वैब्रजेपशूनिति यद्यस्मात्कारणाद्व्रजे गोष्ठे व्रजपशून् व्रजरूपान्वालकान् पशूंश्च स्वकीयत्वाद्विषतोयपीथान् विषतोयस्य पीथं पानं येषां यथा सोमपीथेन मृत्युग्रस्ता अमरा भवंति तथा विषतोयपीथा नष्यजीवंत पशू-

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

न्वालांश्चाजीवयदित्येकः पक्षः अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्येति साधनं तस्या यमुनायाःशुद्धये अतिविषवीर्येण विलोला जिह्वा यस्य तं विहरन्नेवोच्चाटयिष्यत् अत्रइकारलोपः छांदसः उच्चाटयिष्यतीत्यर्थः नुमभावो वा विहरन् उच्चाटयन् जीवयदिति संबंधः अत्र पशुपालजीवनं अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या साधनेन कार्यं निरूपितं इदंत्वस्य लौकिकं विहरणं गरुडादिभिरपि सिद्धं भवति योगिनोऽपि हि दृष्ट्या जीवयंति उपसर्गनिपातसहिता दटधातोर्वा आटयिष्यति लृङ्क्रियातिपत्तौ यदातं दूरीकरिष्यति तदा अजीवयत् अन्यथा जीवितस्य मप्यजीवितमेव हास्यार्थमिदं चरित्रं भवति वयं कृष्णं पालयिष्याम इत्येषां बुद्धिः तदहतस्यष्टमेव तान् पालयित्वा स्वयं तत्र प्रविष्टः कथमेते पालयिष्यंतीति पश्चात्तान किंचित्करान् दृष्ट्वा हसतीति अथवा पशून्पालाविति ये पशुरूपा पाला आधिदैविका तानजीवयत् तेह्यपराधिनः कालेन हता भगवद्भक्तानां विषपालनहेतुत्वात् विषतोयस्य पीथं पानं येभ्य इति कालस्तानेव ग्रसति ननु भगवदीयाग्निरपराधिनः मंडूकादयो मृतप्राया वृष्ट्या उद्गच्छंतीति दृष्टेर्वृष्टित्वं तेष्वनुग्रहो ब्रह्मत्वबोधकं नह्यन्यआधिदैविकेष्वनुग्रहकरणसमर्थः यदेतन्नभाव्यमितीवसंयोजना संगच्छते लौकिकसाधनेषु मंत्रादिना विषं दूरीकृत्य पश्चाज्जीवनं प्रसिद्धं अत्रसर्वविषाणामेव जीवनं भगवत्कार्यमिति ॥ २८ ॥

कश्चित् हास्यमात्रत्वेन काचिच्चिंता हसितंनिरूप्य ईक्षणं निरूपयति तत्कर्मदिव्यमिवेति तस्य भगवतः कर्मदिव्यमिव दिवि भवं दिव्यं अलौकिकं इवेति इंद्रादीनामप्यशक्यं यद्दावाग्निनाग्रीष्मसंबंधिनि वने परिदह्यमाने सति तन्मध्ये निशि निःशयानं व्रजमुक्षेष्यति ततोऽन्यत्र स्थापयिष्यति इतः अस्मात् स्थानात् इतो हेतोर्वा अवसितः अंतकालो येन अस्माकमयमंतकाल इति व्रजस्थैर्विचारितं इदं हि चरित्रं दावाग्निविमोचकं वारद्वयंनिष्पन्नं कालियहृदे समीपेमुंजाटव्यां च तत्रैकत्रनेत्रेपिधाय्य मुंजाटवीं त्याजयित्वासमानीता अन्यत्रतुनिशि निःशयानमिति अन्यानिसाधारणानि पदान्युभयत्र ईक्षणमपि द्विरूपं नेत्रद्वयेन जन्यते तस्मात्संकटादुक्षेष्यतीत्युभयत्र साधारणं उन्नयनं हि देवार्थं पृथक्करणं तथैते स्वार्थं रक्षिता अग्निपानं ब्रह्मधर्मः अन्यत्र नयनं च यदत्राग्निपानं न निर्दिष्टं पुनः प्रश्नव्यावृत्त्यर्थं अन्यथा कथमग्निपीतवानिति प्रश्नः स्यात् अत एव दिव्यमिवेत्युक्तत्वात् ननु स्वरूपं देवगुह्यं चैतत् ॥ २९ ॥

एवमीक्षणं विनिरूप्य उल्लसत्वं निरूपयति गृह्णीतेति इदं हि चरित्रं भगवतो ब्रह्मत्वबोधकं अन्यत्तुयोगमंत्रमन्वादिभिरपि सिध्यति नैकांतिकं भगवत्वसाधकं यथैतच्चरित्रं भगवत्वं साधयति तथा भाष्ये निरूपितमधिकरणद्वयेन नह्ययः सर्वात्मको न भवतियेन रूपेण सहितेन बंधनं नार्हतीति युक्तं यदेव बंधनार्थं उपबंधनं रज्जुं गृह्णीतगृह्णाति तत्तदेव अमुष्य बंधने नमाति भगवतः एवं आद्यन्तयोश्चाविद्यमानत्वात् बहवोऽपि योजिता वा एकमेव भवंति तस्य च परिदृश्यमानसुंदरं सर्ववस्तुषु स्वरूपमेव आद्यंतयोश्चविद्यमानंतस्माद्मानं युक्तं किंच यस्य भगवतो जृम्भमाणस्य मुखे भुवनानि संवीक्ष्य शंकितमनाःप्रतिबोधिताप्यासीत् इदंहिचरित्रद्वयं विश्वाधारत्वं अनुभवमोहकद्वयं च यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वाणि भूतान्यंतरयतीत्यांतरः स हि गोकुले तिष्ठन् गोकुलमंतःस्थापयति नच तन्मायिकत्वंश्रुतिसिद्धत्वात् यशोदायाश्च तत्राप्यनुभगवान् विचारेणापि अथोऽमुष्यैवममार्भकस्येतिवाक्यात् ब्रह्मधर्म एवायं अस्तु वा तत् तदानीमेव शंकिता प्रतिबोधिताप्यासीत् पुत्रएवायं ममेति ज्ञातवती नह्यनु भवस्य स्मृतिं संस्कारजनकत्वं भगवन्माया व्यतिरेकेण संभवति अयमेव भगवत उल्लासः शंकाचभगवतैवजनितामुखविकासहेत्वर्थं अतः मुखविकासेऽपि निमित्तांतरेऽपि मुखप्रकाशे जगत्प्रदर्शनं तदैवहि प्रतिबोधनं प्रथमप्रदर्शने तु सुस्मितेत्येवाध्यायसमाप्तिः वैष्णवीं व्यतनोन्मायामिति तत्रैवोक्तत्वात् एवंचतुर्भिःश्लोकैः चतुर्मूर्त्तिभगवतः संकर्षणानिरुद्धप्रद्युम्नवासुदेवनिर्णय मुक्त्वा सर्वं वा सर्वत्र एवं मुल्लासंनिरूप्य भ्रुवं निरूपयति भ्रुवा शब्देन हि भगवत्कृतं फलमुच्यतेतद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमिति वाक्यात्तत्फलं दुःखाभावसुखरूपं दुःखस्य परमासीमा नरकादिः सुखस्य परमा सीमा वैकुंठाख्यं तदुभयं भगवत्साधनरहितेभ्यः करोतीति विचारेण भगवत्वम् ॥ ३० ॥

———

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

किंच युद्धे रावणस्य वक्षःस्थलस्पर्शेन रुग्णा भग्ना ये महेन्द्रवाहस्य ऐरावतस्य दन्ताः तैर्विडम्बिताः स्वधवलिम्ना धवलीकृताः, तत्तद्दिक्षु पतितैस्तैः प्रकाशिता इत्यर्थः, या एवम्भूताः ककुभो दिशस्ता जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य, दारहर्त्तुः रावणस्य ऊढं प्राप्तं हासम् अहो मत्समः कोऽप्यन्यो नास्तीति गर्व्वम् असुभिः प्राणैः सह सद्यो विनेष्यति अपनेष्यति। कैर्धनुषो विस्फूर्ज्जितैः टङ्कारघोषैरेव। कथम्भूतस्य तस्य अधिसैन्ये स्वपरसैन्यमध्ये उत्कर्षेण चरतः। ककुञ्जयरूढहासमिति पाठे तथाभूतानां ककुभां जयेन रूढं गर्व्वम् ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णावतारमाह, भूमेरिति दशभिः। सुरेतरा असुरस्वरूपा ये राजानस्तेषां वरूथैः सैन्यैर्विमर्द्दिताया भुवः पृथिव्याः क्लेशव्ययाय भारापनोदनाय भूतलस्थानां संसारदुःखक्षयाय च तत्रैव केषाञ्चित् सोत्कण्ठभक्तानां स्वायोगदुःखोपशमाय च जातः कर्म्माणि करिष्यति। ननु कोऽसौ जातस्तत्राह जनैरस्मदादिभिरप्यनुपलक्ष्य उपलक्षयितुमशक्योमार्गो वर्त्मापि यस्य सः। नन्वविदिततत्त्वोऽपि पदार्थो लोके स्वबुद्ध्यनुसारेण नामरूपे कल्पयित्वा अयमयमिति निश्चीयते, यथा कौस्तुभोऽपि पद्मराग एवायमिति पद्मरागोऽपि प्रवालमणिरेवायमिति, तथाऽयमवतारोऽविज्ञातस्वरूपोऽपि पुराणादिषु कीदृशतया पठ्यत इत्यत आह कलयेति। सितकृष्णौ केशौ यस्य स एवातिपुरातनः पुरुषः यस्य कलया जात इति। यत्तु विष्णुपुराणे—उज्जहारात्मनः केशौ सितकृष्णौ महामुने इति यच्च भारते—स चापि केशौ हरिरुच्चकर्त्त एकं शुक्लमपरञ्चापि कृष्णम्। तौ चापि केशावाविशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ रोहिणीं देवकीञ्च ॥ तयोरेको बलभद्रो बभूव योऽसौ श्वेतस्तस्य देवस्य केशः। कृष्णो द्वितीयः केशवः संबभूव केशो योऽसौ वर्णतः कृष्ण उक्तः ॥ इति तत्र प्रकटे

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

ऽर्थे विचार्य्यमाणे वाधैव लक्ष्यते, न तु कापि सङ्गतिः । तथाहि त्रिगुणातीतस्याविकारिणः चिदानन्दघनवपुषो नारायणस्यापि वयःपरिणामकृतं शुक्लकृष्णकेशत्वम्, अथच सन्तं वयसि कैशोरे इति नित्यकिशोरत्वञ्च, तथा कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति कृष्णावतारस्य स्वयंभगवत्त्वं चेति, अतस्तत्र विद्वांसो व्याचक्षते यथा—सितकृष्णकेशत्वं शोभैव, न तु वयःपरिणामकृतं, भारावतारणरूपं कार्य्यं कियदेतत् मत्केशावेव कर्त्तुं समर्थाविति द्योतनार्थं रामकृष्णयोर्वर्णसूचनार्थञ्च केशोद्धरणमिति गम्यते। अन्यथा तत्रैव विरोधापत्तेः कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्विरोधाच्च । कलया रामेण सह स्वयं सितकृष्णकेशो भगवानेव जात इति स्वामिचरणाः । कलया शिल्पनैपुण्यविशेषविधिना सिताः वद्धाः कृष्णा अतिश्यामाः केशा येनेति विग्रहः । स एवेत्यस्य वैदग्धीविशेषात् कृष्ण ईरितः ॥ किंवा यः कलयांशेन स्यात् सितश्यामकेशकः । इति भागवतामृते श्रीरूपगोस्वामिचरणाः अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिता इति स्मृतेर्मच्छिरोधार्य्यौ सितकृष्णकिरणौ द्वौ प्रभू अवतरिष्यत इति सूचनार्थं केशद्वयोद्धरणमिति सन्दर्भे श्रीजीवगोस्वामिचरणाः किञ्चात्र विष्णुपुराणे भारते च सर्व्वत्र केशशब्दस्यैव प्रयोगात् चिकुरकुन्तलाद्यप्रयोगात्, परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियमिति भगवत्सम्मतौ स्थितानां शास्त्राणामृषीणां साकूतमेव तत्तद्वचनमिति गम्यते । तत्र उज्जहारेति ॥ आत्मनः स्वान्तःकरणात् सकाशात् केशौ सुखरूपावीश्वरौ सितकृष्णौ उज्जहार वहुस्तुतिभिः प्रसाद्य बाहिरपि उद्गमयायास । हे महामुने मननेनैवास्यार्थोऽवगम्यतामिति भावः । सुखशीर्षजलेषु कमिति नानार्थवर्गात् । एवमेव भारतीयं पद्यद्वयमपि व्याख्येयम् । तथैव कलया एकांशेन भुवः क्लेशव्ययाय सितेन सह कृष्णः केशः सुखरूपः ईशः माधुर्य्यैश्वर्य्यमयः, वलदेवेन सह कृष्णो जात इत्यर्थः । श्लेषेण सितो रुद्रः कृष्णो विष्णुः को व्रह्मा तेषामपीश्वरः । स यावदुर्व्व्यां भरमीश्वरेश्वर इत्यग्रिमोक्तेः । कर्म्माणि कीदृशानि आत्मनो महिमा महैश्वर्य्यं तस्यापि उप आधिक्येन निवन्धनम् आवृतीकरणं येषु तानि, यत्कर्म्मसु माधुर्य्येणावृतमेव महैश्वर्य्यं तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा आत्मनः स्वस्य महिम्नि उप आधिक्येन नितरां वन्धनं येभ्यस्तानि, यत्कर्म्माणि स्वमाधुर्य्येण सर्व्वलोकमनांसि बध्नन्तीत्यर्थः । तत्र जनानुपलक्ष्यमार्ग इति पदेन रहस्या रागानुगा भक्तिरपि द्योतिता ॥ २६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति । उलूकिकायाः पूतनाया यज्जीवहरणं तोकेनैव वालकेनैव रूपेण, न त्वतिविकटाकाराया अतिविस्तृतशरीराया अतिवलिष्ठायास्तस्या वधोपयोगिनी तादृशैश्वर्य्यमयी वामनावतारस्य त्रिविक्रममूर्त्तिरिव काचिन्मूर्त्तिराविष्कृतेति भावः । त्रैमासिकस्यैव पदा अतिसुकोमलेनैवेत्यर्थः यत् अपवृत्तः विपर्य्यस्ततया पातितः, न तु हिरण्यकशिपुविदारणार्थो नृसिंहमूर्त्तिरिव पदस्य विकटकठोरता काप्याविष्कृतेति भावः । रिङ्गता जानुभ्यां गच्छतैव अन्तरं तेन तयोर्मध्यं गतेनैव उलूखलनिवद्धेनैव अर्ज्जुनयोर्द्वयोर्यदुन्मूलनं, न तु पृथिव्युद्धरणोपयोगिना वराहरूपेणैव कोऽपि प्रयत्नः कृत इति भावः । तत् सर्व्वम् आत्ममहिमोपनिवन्धनमेव निजवाल्यमहामाधुर्य्येण स्वमहैश्वर्य्यस्य आवृतीकरणमेवेति पूर्व्वेणानुषङ्गः । इतरथा अन्यथा न भाव्यम्, एतत्त्रिकेण ईदृशेन न भवितव्यं नाभविष्यदित्यर्थः ॥२७॥

विषमयतोयस्य पीतं पानं येषां तान् पालान् गोपांश्च कृपादृष्टिसुधावृष्ट्या अजीवयत् जीवयिष्यतीति यत् तदपि आत्ममहिमोपनिवन्धनमेवेति पूर्व्वेणानुषङ्गः । ह्रदिन्यां यमुनायां विहरन् विहर्त्तुं तच्छुद्धये तस्या निर्विषत्वाय उरगं कालियम् उच्चाटयिष्यति ॥ २८ ॥

दिव्यमिवेति लोकोक्तिरीत्यैवोक्तिः । वस्तुतस्तु सर्व्वं कर्म्म तस्याप्राकृतमेव. जन्म कर्म्म च मे दिव्यमिति भगवदुक्तेः । निशि कालियदमनरात्रौ शुचिर्ग्रीष्मस्तत्सम्वन्धिनि वने । उन्नेष्यति उद्धरिष्यति । अवसितो निश्चितोऽन्तकालो येन तम् । तथा मुञ्जाटव्यां नेत्रे पिधाप्य पिहिते कारयित्वा ॥ २९ ॥

उपवध्यतेऽनेनेत्युपवन्धं शुल्वं दाम अमुष्य माता श्रीयशोदा यत्यत् गृह्णीत गृह्णाति तत् अमुष्य न माति वन्धने सम्मितं न भवति न पूर्य्यत इत्यर्थः । गोपी यशोदाआदौ, किं स्वप्न एतदुत देवमायेत्यादिनाविस्मितमनास्ततो वोधिता, अथो अमुष्यैव ममार्भकस्य यःकश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग इति निजैश्वर्य्यं ज्ञापिता अमुना कृष्णेनैवेत्यर्थः । तदनन्तरं प्रतिवोधिता ऐश्वर्य्यज्ञान प्रतिरूपं पुत्रस्नेहमाधुर्य्यमेव वोधिता, प्रणतास्मितत्पदं स एव नारायणो मत्पुत्रस्यारिष्टं नाशयत्विति तत्र द्योतनात् ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सचेंद्ररावणयोर्युद्धे रावणस्य वक्षस्थलस्पर्शेन ठग्राभग्नाये महेंद्रवाहस्य ऐरावतस्य दंताः तैर्विडंविताःस्वधवलिम्ना धवली कृताः याः ककुभः दिशः ताः जुषते सेवते पालयतीति तथा तस्य दारहर्तुः रावणस्य अधिसैन्येस्वपरसैन्यमध्ये उच्चरत उत्कर्षेण विचरतः अहो मत्समः कोऽन्योस्तीति गर्वेण दृढमुत्पन्नं हासम् असुभिः प्राणैः सह धनुषो विस्फूर्जितैः टंकारघोषैरेव सद्यः शीघ्रं विनेष्यति ॥ २५ ॥

श्रीकृष्णावतारमाह भूमेरिति दशभिः सिताःशुभाचाराः ब्रह्मादयः कृष्णकाः अशुभकर्माणः असुरा; तेषामीशः उत्पत्तिस्थित्यादि हेतुः तथाच महाभारते ऋषयऊचुः पिनाकिन्भगनेत्रघ्न सर्वलोकनमस्कृतम माहात्म्यं वासुदेवस्य श्रोतुमिच्छाम शंकर शिव उवाच पितामहादपि वरः शाश्वतः पुरुषोहरिः. हिरण्यकेशः श्रीकृष्णः व्यभ्रे सूर्य इवोदितः श्रीवत्सांको हृषीकेशः सर्वदैवतपूजितः ब्रह्मा तस्योदरभवस्तथाहं च ललाटजः शिरोरुहेभ्यो ज्योतींषि रोमभ्यश्चसुरासुराः ऋषयो देहसंभूतास्तथालोकाश्च शाश्वताः पितामहगृहं साक्षात् सर्वदेवगृहं च सः सोऽस्याः पृथिव्याः कृत्स्नायाः स्रष्टात्रिभुवनेश्वरः संहर्ता सर्वभूतानां स्थावरस्यचरस्य च स देवरिपुजित्साक्षाद्देवनाथः परंतपः सर्वज्ञः सर्वसंश्लिष्टः सर्वगः सर्वतो मुखः परमात्मा हृषीकेशः सर्वव्यापी महेश्वरः न तस्मात्परमं भूतं वेदे लोके च किंचनेत्यादि यद्वा सिता हिरण्यकेश इति श्रुतिप्रोक्ताः प्रकाशरूपाः कृष्णाः केशा यस्य सः साक्षाद्भगवान् सुरेतरवरूथैः राजन्यरूपासुरसैन्यैः विमर्दितायाः भूमेः क्लेशव्ययाय भारापनयनाय कलयासंकलया संकर्षणेन सहजातः सन् कर्माणि करिष्यति अनेन ताद

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

शकेशोपलक्षितस्वासाधारणश्रीविग्रहवानाविर्भूत इति सूचितम् यद्वा सितकृष्णौ गौरश्यामौ कानां सहस्रसंख्याकशिरसामीशः संकर्षणश्च कस्य ब्रह्मण ईशः ब्रह्मोपलक्षितसर्वजगज्जनकश्च केशौ संकर्षणपरवासुदेवाख्यमूर्तिभेदौ यस्य सः सकया स्वसंकल्पेन जात इत्यर्थः अनेन सचापिकेशौ हरिरुद्धवर्हशुक्लमेकमपरं चापि कृष्णं तौ चापिकेशौ निर्विशेतां यदूनां कुले स्त्रियौ देवकीं रोहिणीं चेति महाभारतस्थं जनव्यामोहकरं कूटवाक्यं व्याख्यातम् हरिः केशौ उक्तव्युत्पत्त्या संकर्षणब्रह्मोपलक्षितसर्वजगत्कारणात्मकमूर्तिभेदौ उद्ववर्हआविश्चकार स संकर्षण आविर्भवितुमुद्यतइतिफलितोर्थः अन्यत्स्पष्टमिति कूटवाक्यार्थः तस्य सर्वाविषयत्वं सूचयन् तंद्विशिनष्टि जनानुपलक्ष्यमार्ग इति स्वानन्यभक्तविज्ञेयत्वं सूचयन् तत्कर्माणिविशिनष्टि आत्ममहिमोपनिवंधनानीति आत्मनः भगवतः महिमा गुण स्वरूपादि याथात्म्यम् उपनिवध्यतेव्यक्तीक्रियते येषु तानि ॥ २६ ॥

ननु भूमिक्लेशव्ययमन्यः कश्चित्करिष्यति किंभगवत्प्रादुर्भावेनेति शंकांनिवारयन् तत्कर्मणां तन्महिमोपनिवंधनत्वं प्रपंचयति तोके नेत्यादिना तोकेन वालेन उलूकिकायाः पूतनायाः जीवहरणं यत् त्रैमासिकस्य त्रिमासावस्थस्य च पदापादेन यत् शकटः उपवृत्तःयच्च दिविस्पृशोरत्युच्चयोरर्जुनयोः वृक्षविशेषयोः रिंगताजानुभ्यां गच्छता अंतर्गतेन मध्यंप्राप्तेन भगवता उन्मूलमुत्पाटनं इतरथाभगवदवतारं विनातत्सर्वं नभाव्यं नभवितव्यम् ॥ २७ ॥

किंच यद्व्रजे विषतोयस्य पीतं येषां तान् व्रजपशून्पालांश्च अनुग्रहदृष्टेः कृपादृष्टेः वृष्ट्या सुधावृष्ट्या अजीवयत् यच्च हृदिन्यां श्रीय मुनायाम् विहरन् तच्छुद्धये हृदिनीनिर्विषत्वाय अतिविषवीर्येण विलोला चपला जिह्वा यस्य तमुरगं कालियसंज्ञं सर्पम् उच्चाटयिष्यत् तदपीतरथा नभाव्यमित्यन्वयः ॥ २८ ॥

किंच अनधिगम्यं कात्स्न्र्येन दुर्ज्ञेयं वीर्यंयस्य सः सबलःसरामः शुचिवने ग्रीष्मकालिके वनेशुष्के वने दावाग्निना परिदह्यमाने सति अतो दावाग्रेर्हेतोः अवसितो निश्चितः अंतकालो यस्य तंनिशि निः शयानामिति कालियदमने राज्यां यमुनातीरे नेत्रेपिधाय्यपिहिते कारयित्वेति मुंजाटव्याः व्रजमुन्नेष्यति उद्धरिष्यतीति यत् तदपि कर्म दिव्यममानुषं भगवन्माहात्म्यद्योतकमित्यर्थः इवेति पादपूरणार्थकमव्य यम् ॥ २९ ॥

किंच अमुष्य भगवतः माता श्रीयशोदा यद्यदुपवध्यते अनेनेति उपवधं शुल्वं दामगृहीतगृहीष्यति तत्तत् अमुष्य भगवतः नमाति वंधसमितं न भवति नपूर्यते इत्यर्थः किंच गोपी श्रीयशोदा अस्य भगवतः जृंभतः वदने मुखे भुवनानि चतुर्दशलोकान् सम्यक् वीक्ष्य दृष्ट्वा शंकितमनाः सती प्रतिवोधिताऽऽसीत् निजैश्वर्यं ज्ञापिता आसीत् इति यत् तदपि कर्मदिव्यमिति सर्वत्र पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥

भाषा टीका

जिसने अपने वक्षस्थल के स्पर्श से महेन्द्र वाह ऐरावत के दांतों को तोड़ कर और उन्हीं दांतों को चारों दिशाओं में फेंक कर अपने दिग्विजय का दर्प वढाया है उस पत्नी हर्त्ता सेना में विचरते हुए रावण के गर्व को प्राण सहित विनाश करेंगे ॥ २५ ॥

दैत्यों की सेना से विमर्दित पृथ्वी के क्लेश के नाशार्थ वलदेव सहित सपेद काले केश जिनके ऐसे कृष्ण उत्पन्न होकर मनुष्यों को अज्ञात हैं मार्ग जिनका अपनी महिमा के प्रकट करने वाले कर्म्मों को करेंगे ॥ २६ ॥

वालक से पूतना का नाश तीन मास के चरण से शकट को गिराना और स्वर्ग का स्पर्श करने वाले यमलार्जुन के मध्य में आकर उखाडना ये सव काम विना ईश्वर के नहीं हो सक्ते हैं ॥ २७ ॥

और जो व्रज में व्रज के पशु और वालक विष युक्त जल पीने से मृत होगये उनको कृपा दृष्टि से जिवाया और यमुना में विहार करते हुये उसकी शुद्धि के लिये कालिय सर्प को निकाल देवेंगे ॥ २८ ॥

उन श्रीकृष्ण का कर्म दिव्य की तरह है जो रात्रि को वन के अग्नि से जलते हुये वन में मृत प्राय व्रजवासियों को नेत्र मुंदाय कर अग्नि से वचावेंगे ॥ २९ ॥

और इनकी माता यशोदा इनके वन्धन के लिये जौन जौन रस्सी लीवो दो अंगुल छोटी होगी और जिनके जृम्भा लेने में मुख में सव लोकों को देख कर शङ्कित मन होकर भगवत्तत्त्व जानैगीं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वरुणस्य पाशात् यद्वयं तस्मान्मोचयिष्यति । मयसूनुना व्योमेन । अह्नि दिवसे आपूर्तं निशि शयानमिति च वैकुण्ठ प्राप्तिसाधनानुष्ठानाभावो दर्शितः । उपनेष्यति प्रापयिष्यति । गोकुलवासिनं जनम् । स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥

देवे इन्द्रे । पशून् रिरक्षुः रिरक्षिषुरित्यर्थः । अनघे श्रमरहिते एकस्मिन्नेव करे सलीलं यथा स्यात् तथा महीध्रं गोवर्द्धनं धर्त्ता धारयिष्यति । उच्छिलीन्ध्रम् उच्छ्रितं छत्राकमिव । सप्त वर्षाणि वयो यस्य सः ॥ ३२ ॥

नन्दञ्च मोक्ष्यति भयाद्वरुणस्य पाशाद्गोपान् विलेषु पिहितान् मयसूनुना च ।
अन्ह्यापृतं निशि शयानमतिश्रमेण लोके विकुण्ठ उपनेष्यति गोकुलं स्म ॥ ३१ ॥
गोपैर्मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवेऽभिवर्षति पशून् कृपया रिरक्षुः ।
धर्त्तोच्छिलीन्ध्रमिव सप्त दिनानि सप्तवर्षो महीध्रमनघैककरे सलीलम् ॥ ३२ ॥
क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मिगौर्य्यां रासोन्मुखः कलपदायतमूर्च्छितेन ।
उद्दीपितस्मररुजां व्रजभृद्वधूनां हर्त्तुर्हरिष्यति शिरो धनदानुगस्य ॥ ३३ ॥
ये च प्रलम्बखरदर्द्दुरकेश्यरिष्टमल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।
अन्येऽपि साल्वकपिवल्वलदन्तवक्रसप्तोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ३४ ॥
ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयाद्याः ।
यास्यन्त्यदर्शनमलं वलपार्थभीमव्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

निशि रात्रौ निशाकररश्मिभिः गौर्य्यां धवलायाम् । वने क्रीड़न् कलानि मञ्जुलानि पदानि यस्मिन् तच्च तत् आयतं दीर्घं मूर्च्छितञ्च आलापविशेषयुक्तं यद्गीतं तेन उद्दीपितः स्मर एव रुक् (रोगो) यासां तासां गोपीनां हर्त्तुः शङ्खचूड़स्य शिरो हरिष्यति ॥ ३३ ॥

ये च प्रलम्बादयस्ते सर्व्वे हरिणा हेतुभूतेन तदीयं निलयं वैकुण्ठम् अदर्शनं दर्शनायोग्यमपि अलं यास्यन्तीत्युत्तरेणान्वयः । खरो धेनुकः । दर्द्दुरइव दर्द्दुरो वकः । इभः कुवलयापीड़; कुजो नरकः । कपिर्द्विविदः ॥ ३४ ॥

ये च मृधे आत्तचापाः । समितौ संग्रामे शालन्ते श्लाघन्ते ते समितिशालिनः । ननु प्रलम्बखरकपिवल्वलरुक्मिप्रमुखा वलभद्रेण निहताः, काम्बोजादयश्च भीमार्ज्जुनादिभिः, शम्बरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुन्देन, न तु हरिणा तत्राह । वलपार्थभीमेत्यादयः व्याजाह्वयाः कपटनामानि यस्य स तेन । सप्तोक्षाणस्तु तेन दमिताः कालान्तरे यास्यन्तीत्यर्थः । एतच्च सर्व्वमपि कर्म्म दिव्यमिव तत्त्वितरथा न भाव्यमिति पूर्व्वेणैव सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

[रासोन्मुख इति रासो नाम वहुनर्त्तकीयुक्तो नृत्यविशेष इति दशमस्कन्धीयत्रयस्त्रिंशाध्यायस्य द्वितीयश्लोकटीकायां स्वामिनः तत् क्रीडोन्मुख इत्यर्थः व्रजभृद्वधूनामिति । व्रजभृत् गोष्ठपालकस्तेषां वधूनामित्यर्थः ।] शङ्खचूडस्येति । शङ्खचूडवधो दशमे । चतुस्त्रिंशाध्यायेवर्णितः ॥ ३३ ॥

दर्द्दुर इति । दर्द्दुरो वकः जलवाससाम्यात् । [अरिष्टेत्यादि । अरिष्टो वृषभासुरः । मल्लाश्चाणूरादयः । यवनः कालयवनः ॥ पौण्ड्रकः मिथ्यावासुदेवः । आदिपदेन काशिराजादयः ॥ शम्बरेत्यादि । शम्वरो दैत्यः विदूरथः दन्तवक्रभ्राता रुक्मी श्यालको मुख्यो येषां विन्दानुविन्दादीनां ते च ।] ॥ ३४ ॥

सप्तोक्षाण इति । सप्त वृषभा इत्यर्थः । कालन्तरे इति मरणानन्तरमित्यर्थः । यद्यप्येते कालान्तरे मृतास्तथापि तत्सम्बन्धप्रभावादेव मरणानन्तरं वैकुण्ठं यास्यन्तीति भावः ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

अपि च वरुणस्य पाशाद्भयं तस्मान्नन्दं स्वपितरं मोचयिष्यति मयसूनुना व्योमासुरेण विलेषु पिहितान् तिरोधापितान् गोपांश्च मोक्ष्यतीत्यर्थः किंचान्हिदिवसेऽतिश्रमेणापृतं व्यापारग्रस्तं निशिशयानंगोकुलंगोकुलवासिजनं दृष्ट्वा तेषु स्वानुवृत्तिजनितकृपया विकुण्ठंनित्यं लोकं निरतिशयानंदलोकं उपनेष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥

मखे इन्द्रयागे प्रतिहते सति मखविप्लवाय गोवर्द्धन पर्वतयागनाशार्थं देवे इन्द्रेऽभिवर्षति सति पशून्कृपयारिरक्षुः रक्षितुमिच्छुःसप्तवर्षः सप्तवर्षाणि वयो यस्य तथा भूतः अनघैककरेऽ नघेऽ घराहिते एकस्मिन्नेव करे अनघेति नारदसंबोधनंवा सलीलं यथा तथा महीध्रं गोवर्द्धनाख्यमद्रिं सप्तदिनानि उच्छिलींध्रमिवधर्त्ता धारिष्यति उच्छिलींध्रं उद्गतछत्राक मिवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

निशाकरश्चंद्रः तस्य रश्मिभिर्गौर्य्यांधवलायांरात्रौ वने क्रीडन् विहरन् कलानि मधुराणि पदानि यस्मिंस्तदायतं दीर्घं मूर्छितमाऽलापविशेषयुक्तं गीततेन उद्दीपितः स्मरः कामः एवरुक्रोगोयासां तासांव्रजं विभ्रतीति व्रजभृतः गोपाः तेषां वधूनां गोपीनां हर्त्तुश्चोरयतो धनदानुगस्य कुवेर भृत्यस्य शंखचूडाख्यस्य शिरोहारिष्यति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

ये च प्रलंबादयः ते सर्वे हरिणाहेतुभूतेन तदीयं हरिसंबंधिमदर्शनं प्राकृतेंद्रियाविषयं वैकुंठनिलयं लोकं यास्यंति अलंतद्दर्शनेन तद्वेष्टितानामनंतत्वान्नतद्दर्शने ममसामर्थ्यमस्तीति भावः खरो धेनुकः दर्दुरो बकः इमः कुवलयापीडः कुजो नरकः कपिर्द्विविदः सप्तोक्षाणः बलीवर्दाः ॥ ३४ ॥

मृधे युद्धेये २ वाआत्तचापाः धृतधन्वानो राजानः समिति शालिनः समितौ संग्रामे शालंतेश्लाघंते इति समिति शालिनः कांबोजादिदेशाधिपतयः ननु प्रलंबादयो बलभद्रेण हताः कांबोजादयो भीमार्जुनादिभिश्च शंबरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुंदेन नतु हरिणा तत्राह बलभीमपार्थ इति व्याजाः कपटाआह्वयाः नामानि यस्य तेन बलभीमादि रूपेण च स एव हरिः सर्वसंहर्तेत्यर्थः सप्तोक्षाणस्तु तेन दमिताः कालांतरे यास्यंतीति भावः एतच्च सर्वमपि कर्म दिव्य मिव तच्चान्यथा नभाव्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

पाशाद्भयाम्निद्रयाविधायांशयानंजल्प्या अन्यथाज्ञानहेतुवाचावृतं अन्यथाज्ञानहेतुर्यावाक्साजल्पिः प्रकीर्तितेतिच अतएवातिश्रमेणसंसारक्लेशेनपीडितंगोकुलं विकुंठेलोके उपधास्यतीतियत्तदपि ॥ ३१ ॥

मखेआत्मोद्देशेयज्ञे देवेंद्रेव्रजविप्लवायजलौघेनगोष्ठनाशाय। गोष्ठाध्वनिवह्वाव्रजाइतिरिरक्षुः रक्षितुकामः मह्यींध्रगोवर्धनगिरिं। सलीलंधर्ताधारयिष्यतीति उच्छिलींध्रंछत्राकम् ॥ ३२ ॥

निशाकरस्यरश्मिभिर्गौर्यांधवलत्वंप्राप्तायांनिशिरात्रौ। रासक्रीडाभिमुखश्रीकृष्णःवनेक्रीडन्सन्कलपदंचायतंचमूर्च्छितंचतेनसप्तस्वरसमाहारवतागानेन सप्तस्वरसमाहारोमूर्च्छितोतिप्रकीर्तितेति उद्दीपित उज्ज्वलितः स्मराख्योरुग्रोगोयासांताउद्दीपितस्मररुजस्तासांव्रजसदांव्रजनिलयानांवधूनांस्त्रीणांहर्तुंनेतुः धनदानुगस्यशंखचूडाख्यस्यशिरोहरिष्यतीतीहदमपिविष्णुत्वेघटतेनान्यथेति ॥ ३३ ॥

येप्रलंबादयः कृष्णाख्येनहरिणाऽदर्शनमिताः येचान्येमैंदादयस्तथाजरासंधादयः येचकुरुपांडवसेनागताः कांबोजादयः बलपार्थभीमद्रोणद्रोणयादिव्याजाह्वयेनहरिणामरणंप्रापितास्तेसर्वेतदीयंनिलयंयांतीत्यन्वयः द्वेषिणउदासीनाभक्ताइतित्रिविधाजीवास्तत्रद्वेषिणोनितरांलीयंतेसुखंयस्मिंस्तदंधंतमोयांति उदासीनानिरयंनरकं भक्तानिष्कामस्यामीष्टानंदस्यप्राप्तिर्यस्मिंस्तंवैकुंठादिकंयांतीत्यर्थः सर्वेचास्थानं हरेर्विद्यमानं तदुक्तं विद्वेषिणोप्युदासीनाभक्ताअपिनसंशयः हरेर्हिसदनंयांतिव्यक्तंभक्तैस्तुगम्यते आरभ्यतमआमुक्तेः कृष्णास्यसदनंयतः अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकतेतिरामभीमादिनामानिहरेरेवमुख्यानि रमणशक्तयभयवर्णादीनांशक्तिवृत्तिहेतूनांहरेर्मुख्यत्वादन्यत्रामुख्यत्वात् व्यवहारार्थसंकीर्तितत्वाद्व्याजानि तदप्युक्तं रामभीमार्जुनादीनिविष्णोर्नामानिसर्वशः रमणाभयवर्णाद्याः शब्दवृत्तेर्हिहेतवइत्यादि ॥ रयगतावितिधातोः रलयोरभेदः न्यक्भावंनिरयंनीचंगतिंतमइतिवा निर्न्यग्भावनिकामयोरिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

वरुणस्य पाशात् यद्भयं तस्मादिति साक्षात् (भयं) पाशसंबन्धो न विवक्षितः। अन्ह्यापृतं निशि शयानमिति ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यत्राक्रूरतीर्थत्वपक्षे नित्यमेव श्रीकृष्णप्रेमात्मकचेष्टत्वं तदर्थनानाप्रयासानन्तरं तदेकसमाधिकत्वञ्च ज्ञेयम्। यद्धामार्थसुहृत् प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते इति श्रीब्रह्मवाक्यात्। इति नन्दादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा। कुर्व्वन्तो रममाणाश्च नाविन्दन् भववेदनामिति श्रीशुकवाक्याच्च। टीकाया एव मतान्तरेण ब्रह्मसमाधिपक्षे श्रीमन्नन्दान्वेषणार्थ एव तद्दिने व्यापारस्तत्क्रमेण निशि निद्रा निद्रायामेव तद्दर्शनमिति विशेषो ज्ञेयः। एवं भक्तेच्छादायित्वं दर्शितम्। अत्र सर्व्वान्ते यत् गोलोकप्रापणं तदप्यनेनैव सूचितं दावाग्निपानलीलावत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

पूर्व्ववदत्र रासलीलया सह होरिकालीलामेकीकृत्य वर्णनम् ॥ ३३ ॥

ये चेति युग्मकम्। बलपार्थेति दैत्यमोक्षदायित्वलक्षणया सर्व्वासाधारणशक्त्या तेष्वावेशात्। इदन्तु यत्र द्विविदादिवधे तस्यासाक्षात्वं तत्रैव ज्ञेयम्। साक्षाद्भावे तु तन्निरीक्षणमेव मुख्यं कारणम्। यथोक्तं श्रीभीष्मेण यमिह निरीक्ष्यहता गताः स्वरूपमिति केचिदलमदर्शनं ब्रह्मलयं, केचित्तु तदीयनिलयमिति भेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

तत्र दुःखाभावाद्वयमाह नंदं च मोक्ष्यतीति भयात्सर्परूपाद्वरुणस्य पाशादुभयत्रापि नंदो रक्षितः व्रजयात्रायां प्रवृत्तः अनेनान्ये धर्मा अस्वधर्मा भगवद्धर्मा एव स्वधर्मा अतोभगवानात्मा तस्मात्परब्रह्मत्वमविवादं नंदंचेति चकारः यशोदाया उद्धारं कृत्वा नंदस्यापि समुद्धारं कृतवानित्युक्तसमत्वार्थः नंदएव वा वारद्वयं मोचित इति वरुणस्य पाशाद्भयं तस्मात् अन्येषामपि दुःखदूरीकरणमाह गोपान्बिलेषु पिहितान्मयसूनुनाचेति मयसूनुर्व्योमासुरः सहि गोपरूपः समागतः बालकान् मेषायितान्नीत्वा गुहायां स्थापितवान् तत्रेत्यनेनैव मार्गेण पातालगमने बिलानि संतिअतउक्तं बिलेषु पिहितानिति सपादय स्तत्र वानिहितान्नयेषुरिति बिलपदं चकारादन्येऽप्युपद्रवाः अनुक्ताः स्वयमूह्याः एवंदुःखाभाव मुक्त्वा परमसुखमाह अन्ह्यापृतमिति अह्नि दिवसे आपृतंलौकिकक्रियया व्याप्तं निशिशयानमतिश्रमेणोति निर्भरनिद्रया रात्रौ व्याप्तं एवमहोरात्रं परलोकसाधनरहितं स्वमेववैकुंठं उपसमीप एव नेष्यति स्वनिकटएव माया जवनिकां दूरीकृत्य तत्रैव वैकुंठे नीतवान् इदं चरित्रं नयोगस्य नमायायाः नकालस्य नमर्त्यादीनां अतो ब्रह्मचरित्रमेवैतत् नयने हेतुः स्वमिति आत्मत्वेन भगवान् तत्परिगृहीतवान् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं ध्रुवं निरूप्य भगं निरूपयति गोपैर्मखेप्रतिहत इति पूर्वसिद्धफलस्य भंगो निरूप्यते मखेन रक्षा मख भंगेन क्लेशः देवताप्रीतिश्च मम्खफलं नियतफलत्वं च तस्य निरूप्य तत्प्रतिपश्चात् उच्यते गोपाः ! सर्वदा मखं कुर्वंति तैरेव कृत्वा भगवान् तं मखं दूरीकृतवान् तस्मिन्मखे प्रतिहते रक्षकत्वाच्चदभावे देवे अभिवर्षति व्रजनाशआरब्धः अनेनदेवताप्रीतिर्यागफलमिति निश्चितं समर्थावलंवन एव मर्यादा त्यक्तव्येति सूचितं तदा कृपयारिरक्षुर्भगवान् जातः तदासप्तवर्षः सप्तदिनानि महीध्रं गोवर्द्धनं एककरे सलीलं धृतवान् अनघेति संवोधनंउक्त विश्वासाय धर्त्ताधारिष्यति उच्छिलीन्ध्रमिवेतिमावामावाय वर्षाकालेहि उच्छिलींन्ध्रोद्गम अलौकिकवर्षत्वात् अलौकिकोच्छिलींन्ध्रइतीन्द्रो वाधितःसप्तदिनानीति सप्ततंतुर्यज्ञो वाधितः सप्तदिनानि दुःखंप्रयच्छतीति यत्रैव धर्मावाधो दृश्यते तत्रैव सप्तदिनान्युच्यंते निवर्त्यचेत्दुःखं तदा सप्तदिनानि निरंतरं दुःखं भवति अग्रेनिवर्त्तते अनिवर्त्यचेत् सप्तमे एव दिने भवति स्वयमपि सप्तवर्षः सप्तधापरिच्छिन्नं कालमतिक्रांतवान् अतएव सप्ततंतुमखभंगःअन्यथाफलं च मर्यादाहि सांगेन वेदेन जन्यते अंगानि षट्आत्माचैक अयं च संवत्सरः प्रजापतिः स सांगवेदप्रवृत्तित इति तमतिक्रम्य पश्चात्सप्ततंतुमतिक्रांतवान् कालस्य भगवदवच्छेकत्वा भावात् सप्तवर्षवेष्टनमेव सप्तवर्षत्वं अयं च सप्तसप्तमः भंगात्मकः एककर इति एकां क्रियाशक्तिं स्थापितवान् तैरयं साध्यतां मखइति वचनात् अन्यथा तथैव गोवर्द्धनं स्थापयेत् हस्तस्तुकेवलशास्त्रार्थत्वाय प्रदर्शितः तथापि निरोधो पदासैदुःखावश्यकत्वं मत्वा तन्निराकरणाय लीलांकृतवान् सा हि वेणुवादरूपा भवति सप्तरंध्रैरमृतपूरकः तथा सति प्राणा भ्युदयनिः श्रेयसफलसिद्धिः अतो निरोधदुःखं वा नजातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं भंगं विनिरूप्य संसूचनं निरूपयति क्रीडद्वने निशीति भगवतो हीदंसंसूचनं स्वरूपफलार्थं सम्यकृत्त्वं च अनिष्टनिवृत्तिमपि करोतीति गोप्यो हि तत्र निदर्शनं ता एवाहि भगवंतं प्राप्तवन्त्यः तत्संवंधिचरित्रमेव भगवन्मार्गे फलसूचकं वनेवृंदावनेनिशि रात्र्यां लौकिकवैदिकक्रियायां निवृत्तायां लोकेऽपि विनिवृत्ते तदाक्रीडति तदाह क्रीडन्वने निशीति तन्निष्ठ्वार्सिका भक्तिरेव अत एवनिशाकरः ! तस्य स्मयः भक्तिप्रकाश ! मनोरूपत्वादस्य चंद्रस्य तदिच्छाविशेषाः तैःरश्मिभिः गौरा रंजिता सर्वानिवृत्तिः तादृश्येव निवृत्तिभगवत्क्रीडाहेतुः अत एव भगवान्रासोत्सुकः रासोनामरसेन पूर्णः पदार्थः अन्यसंवंधरहितः सहि विचार्यमाणो प्रियावहुस्त्रीकर्त्तृकः नृत्यविशेषो भवति तत्र भोगो वाकेवलं शृंगाररसाभिनिविष्टः यथा भक्तिगुणसौंदर्याभिनिविष्टः तदा अंतरसेन पूर्णः तद्रसाविर्भावार्थं कलपदायतमूर्छनां कृतवान् सा हि मूर्छना अन्येषां हृदये रसार्थं विवरं करोति तस्मिंश्चविवरे भगवत्संवंधाभावेन रसपूरणा भावात् तदर्थं भगवत्स्मरणात्मकः स्मरः प्रविष्टः सहि विषया भावाद्रोगत्वेन पर्यवसितः सांमुख्योधिकारो निवारितः भगवद्विषयकस्य कामस्य भगवद्धर्मप्रवेशाभावात् अत एव तादृशीनां भगवत्संवंधः प्रतिवंधकः कामाधिष्ठातृदेवतारूपः अर्थाधिष्ठातृदेवतायाः धनदरूपाया भ्राता अनुक्तत्वात्सोऽपितादृशः स तासां प्रतिवंधको जातः एवमपि सति भगवान् स्वेच्छया प्रवृत्त इति व्रजभृद्वधूनां हर्त्तुःशंखचूडस्य शिरोहरिष्यति गुणत्रयविशिष्टाना मेव तादृशरोगरूपकामसद्भावे तत्प्रतिवंधो भवति ननु गुणातीत आसक्तानां अतस्तस्य शिरो हृतवान् कलाअव्यक्तमधुरा अनभिव्यक्तपरमानंदप्रतिपादका शब्दब्रह्मरूपा स्वराः तेषां पदस्थानं गीतादि तथा भूतानि वा पदानि वाक्यार्थस्य तत्राप्रयोजकत्वात् पदानामेवतत्र स्वातंत्र्यं आयतमूर्छनं दीर्घस्वराणां मूर्छना हि संगीते प्रसिद्धा स्वराणां तस्य आयतत्वं सर्वचित्तप्रवेशयोग्यरूपता मूर्छितशब्दाश्रवणानंतरं विवेकादिकं चनोत्पत्स्यत् इति सूचितं उद्दीपितो यथाग्निर्दहति तथा स्मरणं तास्तथा भूता इव जाता अत एवास्यरोगत्वं व्रजमेव विभ्रतीति नतद्भर्तृणां रक्षकत्वं वधूत्वात्तासामेव अतिस्त्रीभावेन प्रतिवंधनिवृत्तिभाव; सूचितः अत एव संहर्त्ता जातः एवं भगवान्मुख्याधिकाराभावेपि स्वलक्षणं फलं प्रयच्छतीति गोपिकासंवंधिचरित्रं सूचितं भवति ॥ ३३ ॥

एवं सूचनं निरूप्य भूरिभावं निरूपयति भूर्यनुग्रहं वाद्वाभ्यां ये च प्रलंवेति एते सर्वे दैत्या दैत्यांशराजानश्च भगवताहृताः तदीयं निलयं वैकुंठं गताऊहुःपुनः प्रलंवादयो वलभद्रादिभिर्हताः तत्रापिये भगवन्मुखारविंदं पश्यंतः प्राणान्जहुः पार्थास्त्रपूताः धर्मयुद्धेन हताः तेपिवैकुंठमेव गताः अन्ये ये प्रलंवादयः ते अदर्शनं गता अव्यक्त प्रकृतौ लीना इत्यर्थः खरो धेनुकः दर्दुरः कश्चित्कल्पः यथावकस्तथा सोपि तस्याव्यापकात्वाद्धूरित्व द्वितीयोक्ता भगवति गता इति अथवा उभये एते आवेशिताः प्रकृतिं गता अभिमानिनस्तु तदीयं निलयं गता इत्यर्थः खरोधेनुकः दर्दुरः कश्चिदल्पः यथावल स्तथा सोपि वक एववाजलवासात् वकदर्दुरेति पाठे अघासुरो वा दर्दुर इति केचित् अरिष्टो वृषभासुरः मल्लाश्चाणूरादयः इभः कुवलयापीडः यवनः कालयवनः यवना वा मुचुकुंदात्समागत्य ये मथुरायां हता कुजो नरकासुरः पौंड्रकः मिथ्यावासुदेव; आदिशब्देन काशिराजप्रभृतयः एते स्वभावत एव हता नतुदेवांतरवरपुष्टा अतो वरपुष्टत्वविशेषणेन अन्येत्वंते च शाल्वादयः कपिर्द्विविदः स रघुनाथभक्तोपि तद्भक्तसंग्यपि दुःसंगाद्धतः शवरस्तु मायाशतवित् अत्रैव वा वल्वलः सोपि यज्ञविघ्नकर्तृत्वाद्दर्षीणामप्यशक्यत्वाद्धरासिद्ध इति ज्ञातव्यं सप्तोक्षा वलीवर्देषु प्रविष्टा दैत्याः ते हि भगवतास्पर्शमात्रेण हता अत एव तदर्थं सप्तरूपाणि कृतवान् ते हि त्रिपुरवदेकक्षणे वध्या मृत्पथात्वं वध्या इति वलीवर्दा एव पश्चाद्रामृता इति अन्ये वा सप्तवलीवर्दाविदूरथः दंतवक्रः तस्यभ्रातारुक्मीश्यालकःस मुख्यो येषां विंदानुविंदादीनां एतेह्येकैकशो भगवता संयुद्धेतद्भ्रातृषुतैःसहितः ॥ ३४ ॥

अतःपरं निमित्तांतरेण भगवत्सारथ्ये युद्धे हतानाह एतेषां भगवतैव सहयुध्यमानत्वात्तद्वेषभावाच्च मुक्तिमुक्तापि अन्ये तु निमित्तांतरेण हता इति वेत्य नारदःसमितिशालिन युद्धे पराक्रमवंतः सप्तम्याअलुक् अत एव मृधे संग्रामे आत्तचापा धर्मनिष्ठायांसूचिताः कांवोजादयः आर्णोता तत्तद्देशक्षत्रिया दशार्णा अर्णा सृंजया पांचाला सृंजयाद्या इति पाठे धृष्टद्युम्नप्रभृतयः ये एकैकश उभयपक्षेऽपि हता अन्यथा-पांडवानामर्थे मृतानां मुक्तिर्नस्यात् प्रथमतश्चादर्शनं गता यावद्भगवदभिमुखेस्थितः तावद्दृष्टा भूत्वाअत्रैव स्थित्वा भगवतासह गता इत्यर्थः अत्र प्रलंवः वलभद्रेण हतः खरश्च मल्लयवना यथा यथं शंवरः प्रद्युम्नेन रुक्मी च वलभद्रेण कांवोजादयो भीमादिभिःअत्रसर्वत्र वलपार्थभीमा इति तेष्वाविष्टस्य भगवत एव नामपरं व्याजेन वलपार्थभीमेति व्याजाहूयानि यस्य एतद्धननं नभगवच्चारित्रं आत्मत्वात् अत एव हतनादिकमनुक्त्वै व तदगृहगमनं निरूपिता जाता कंस वधार्थाये त्यादितु दृश्यमाना भिप्रायं कल्पांतराभिप्रायम् ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

वरुणस्य पाशाद्भयं निषिद्धसमयस्नायिनं मां वरुणः पार्षदैर्बद्ध्वा स्वलोकं एव स्थापयिष्यतीति नन्दकर्तृकं यद्भयं तस्मात् । वस्तुतस्तु नन्दस्तेन न बद्धः कृष्णदर्शनार्थिना क्षणमात्रमेव स्वलोक एव स्थापित इत्येवं तत्त्वम् । मयसूनुना व्योमेन अह्नि आपृतं तद्दिने श्रीमन्नन्दकृष्णयोर्विच्छेददुःखेन तदन्वेषणार्थं नानाव्यापारेण च युक्तं निशि तद्रात्रौ तच्छ्रमेण शयानम् । विकुण्ठं वैकुण्ठम् ॥ ३१ ॥

देवे इन्द्रे । रिरक्षुः रिरक्षिषुः । धर्त्ता धरिष्यति उच्छिलीन्ध्रम् उद्गतछत्राकमिव । अनघे श्रमरहिते एकस्मिन्नेव करे ॥ ३२ ॥

निशि कथम्भूतायां निशाकररश्मिभिः गौर्य्या धवलायाम् रासोन्मुखः क्रीडन् भविष्यति दिनान्तरभवं शंखचूड़वधमपि रासस्सान्निध्यात् तत्साहित्येनैवाह कलेति कलपदस्य मधुरास्फुटगीतस्यायतं मूर्च्छितं मूर्च्छना तेन । व्रजभृतो गोपास्तेषां वधूनां हर्त्तुः शङ्खचूड़स्य शिरो हरिष्यति यद्वा तस्यामेव रात्रौ शङ्खचूड़वधानन्तरमर्द्धरात्रे रासञ्च करिष्यति रासोन्मुख इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

एवमतिमाधुर्य्याधिक्याद्वृन्दावनीयलीलाः किञ्चिद्व्यासेन प्रोच्य मन्या असुरवधलीलाः समासेनैवोदिशति द्वाभ्याम् । ये च प्रलम्बादयस्ते सर्वे हरिणा हेतुभूतेन केचिदलमत्यर्थमदर्शनं सायुज्यं केचिच्च तदीयं निलयं वैकुण्ठं यास्यन्तीत्युत्तरेणान्वयः । खरो धेनुकः, दर्दुरो दर्दुरसंज्ञको वकः इभः कुवलयापीड़ः । कुजो नरकः कपिर्द्विविदः ॥ ३४ ॥

समितौ संग्रामे शालन्ते श्लाघन्ते इति समितिशालिनः ननु प्रलम्बखरकपिबल्वलरुक्मिप्रमुखा बलभद्रेण निहताः काम्बोजादयश्च भीमार्जुनादिभिः शम्बरः प्रद्युम्नेन यवनो मुचुकुन्देन, न तु हरिणा तत्राह । बलपार्थभीमादयो व्याजेनैवाह्वया नामानि यस्य तेन । सप्तोक्षाणस्तु तेन दमिताः कालान्तरे यास्यंतीति भावः अत्र प्रलम्बखरादयः सायुज्यं पौण्ड्रकदन्तवक्रादयो वैकुण्ठं यास्यन्तीति विवेचनीयम् अग्रे व्याख्यास्यमानयुक्तेः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

किंच वरुणस्य पाशात् यद्भयं तस्मान्नंदं स्वपितरं मोक्ष्यति मोचयिष्यति मयस्य सूनुना व्योमाख्येन बिलेषु पिहितान् गोपांश्च मोक्ष्यति किंचाह्नि दिवसे आपृतं व्यापारयुक्तम् श्रमेण निशि शयानं गोकुलम् स्वानन्यशरणं गोकुलवासिनं जनम् विकुंठं निजलोकमुपनेष्यति प्रापयिष्यति स्मेत्याश्चर्ये ॥ ३१ ॥

हे अनघ नारद गोपैः मखे इंद्रयज्ञे प्रतिहते निवारिते सति व्रजविप्लवाय देवेंद्रे ऽभिवर्षति सति पशून् कृपया रिरक्षुः रक्षितुमिच्छुः सप्तवर्षाणि वयो यस्य सः एककरे एकस्मिन्नेवकरे सलीलं यथा तथा उच्छिलींध्रमिवोद्धृतं छत्राकमिव महीध्रं गोवर्द्धनाख्यं गिरिं धर्ता धरिष्यति मखे प्रतिहते व्रजविप्लवाय देवेऽभिवर्षतीत्यनेन सकामानां क्रौर्यम् अनघेत्यनेन निष्कामानां महतां निष्पापत्वम् एकस्मिन्नित्यनेन यस्मिन्करेगिरिर्धृतस्तस्य श्रमराहित्यम् सप्तदिनानि सप्तवर्ष इत्यनेन भगवतःसर्वत्र कालानभिभूतैश्वर्यवत्वं च दर्शितम् ॥ ३२ ॥

किंच निशाकरस्य चंद्रस्य रश्मिभि गौर्यां धवलायां निशि रात्रौ वने रासोन्मुखः रासोत्सवंकर्तुं प्रवृत्तः सन् कलानि मधुराणि पदानि यस्मिन् तच्च आयतं दीर्घं मूर्छितमालापविशेषयुक्तं गीतं तेन उद्दीपितः स्मरो मन्मथ एव रुक् रोग इव क्षोभकः यासां व्रजभृद्वधूनां गोपांगनानां हर्तुः शंखचूडस्य शिरः क्रीडन्नेव हरिष्यति ॥ ३३ ॥

किंच हरिणा हेतुभूतेन ये च प्रलंबादयस्ते अदर्शनं प्राकृतेंद्रियाविषयं तदीयं हरिसंबंधिनिलयं स्थानं वैकुंठं यास्यंतीत्युत्तरेणान्वयः खरो धेनुकः दर्दुरइव दर्दुरो वकः अरिष्टो वृषभासुरः इभः कुलयापीडः कुजः भौमासुरः कपिर्द्विविदः सप्तोक्षाणः सप्तवृषाः॥ ३४ ॥

ये वाये च मृधे युद्धे समितौ संग्रामे शालंते श्लाघंते इति समितिशालिनः आत्तचापाः धृतकार्मुकाः ननु प्रलंबखरकपिप्रमुखा बलेन कांबोजादयश्च भीमादिभिर्निहताः शंबरः प्रद्युम्नेन यवनश्च मुचुकुंदेन निहतः नतु हरिणा तत्राह बलभीमपार्थव्याजाह्वयेनेति बलो भीमः पार्थ इत्यादयः व्याजाह्वयाः निमित्तनामानि यस्य तेन सप्तोक्षाणस्तु हरिणा न निहताः किंतु तद्दर्शनादिकलाभेन स्वमृत्युकाले प्राणांस्त्यक्त्वा तदीयं निलयं यास्यंतीति भावः अलमिति श्रीकृष्णचरित्रवर्णनेनालमेतावतैव कृतार्थोऽस्मीति साकल्येन वर्णनासंभवादिति भावः एतच्च सर्वमपि दिव्यमेव तच्चेतरथा न भाव्यमिति पूर्वेणैवान्वयः ॥ ३५ ॥

भाषा टीका ।

और वरुण के पाशसे नन्द को छुडावैंगे और व्योमासुर से कन्दरा में आच्छादितगोपों को छुडावैंगे और दिन विहार करिके रात्रि को शोतेहुए गोकुल को बैकुण्ठ में प्राप्त करैंगे ॥ ३१ ॥

और जब गोपों ने इन्द्र याग को लुप्त किया तब ब्रज के नाशार्थ इन्द्र कृत वर्षा से गोपों के रक्षार्थ कृपासे शिलीन्ध्र की तरह गोवर्द्धन को सप्त वर्ष के सात दिन धारण करैं गे लीलासे ॥ ३२ ॥

चन्द्र किरणों से और रात्रिमें क्रीड़ाकरते हुये सुन्दर विस्तृत मूर्छित से उद्दीपित काम पीड़ावाली गोपियों को हरने वाले शंखचूड के शिरको रासोन्मुख भगवान् हरण करैंगे ॥ ३३ ॥

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां स्तोकायुषां स्वनिगमो वत दूरपारः ।
आविर्हितस्त्वनुयुगं स हि सत्यवत्यां वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यति स्म ॥ ३६ ॥
देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् घ्नतां मतिविमोह-मतिप्रलोभं वेषं विधाय बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ॥ ३७ ॥
यर्ह्यालयेष्वपि सतां न कथा हरेः स्युः पाखण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।
स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ॥ ३८ ॥
सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः स्थानेऽथ धर्म्ममखमन्वमरावनीशाः ।
अन्ते त्वधर्म्महरमन्युवशासुराद्या मायाविभूतय इमाः पुरुशक्तिभाजः ॥ ३९ ॥
विष्णोर्नु वीर्य्यगणनां कतमोऽर्हतीह यः पार्थिवान्यपि कविर्विममे रजांसि ।
चस्कम्भ यः स्वरंहसास्खलता त्रिपृष्ठं यस्मात् त्रिसाम्यसदनादुरु कम्पयानम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

और प्रलंबधेनुक केशी अरिष्टचाणूरादि मल्ल इभ कुवलयापीड कंस यवन भौमासुर पौण्ड्रकादिक और शाल्वद्विविद शाल्व दन्त वक्र सात बैल शम्बर विदूरथ रुक्मी इत्या दिक ये कोई वीर काम्बो जमतस्य कुरुके कय सृञ्जयादिक धनुष को ग्रहण करिकै वलपार्थादि व्याज से हरि से अदर्शन को प्राप्त हुये वे सब वैकुण्ठ को जाँयगे ॥ ३५ ॥

———

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

व्यासावतारमाह । अनुयुगं मीलिता संकुचिता धीर्य्येषां स्तोकमल्पमायुर्येषां तेषां स्वनिगमः स्वकृतो वेदराशिः वत अहो दूरे वारं यस्येति दुर्गम इत्यवमृश्य सत्यवत्यामाविर्भूतः सन् स एव हरिः विटपशः शाखाभेदेन ॥ ३६ ॥

बुद्धावतारमाह । देवद्विषां दैत्यानाम् । निगमवर्त्मनि निष्ठितानां वेदमार्गे नितरां स्थितानाम् तद्बलेन च पूर्भिः पुरीभिः अदृश्यतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः मतेर्विमोहः योग्यतात्यागो यस्मात् मतेः प्रलोभश्च अयुक्तस्वीकारो यस्मात् तं पाषण्डवेषं विधाय तेन औपधर्म्यं पाषण्डधर्म्मं स्वार्थे ष्यञ् बहु भाषिष्यते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्क्यवतारमाह । यर्हि यदा सतामप्यालयेषु गृहेषु हरेः कथा न स्युः, त्रैवर्णिका पाषण्डिनः स्युः, शूद्राश्च राजानः स्युः, तदा कल्कि रूपेण कलेः शास्ता भविष्यति । अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात् प्रागभाविनो वराहादयः । मन्वन्तराश्च भूता भाविनश्च धन्वन्तरिपरशुरामौ तदा वर्त्तेते श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तु कचिद्भूतादिनिर्द्देशस्तु च्छान्दस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

सृष्ट्यादिकार्य्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्ग इति स्थाने स्थितौ मखो विष्णुः धर्म्मश्च मखश्च मनवश्च अमराश्च अवनीशाश्च अन्ते संहारे । हरो रुद्रः मन्युवशा सर्पा बहुशक्तिधारिणो भगवत इमा विभूतयः ॥ ३९ ॥

इदं मया संक्षेपेणोक्तं विस्तरेण वक्तुं हि न कोऽपि समर्थ इत्याह विष्णोरिति । पृथिव्याः परमाणूनपि यो विममे विगणितवान् तादृशोऽपि कोऽपि नु विष्णोर्वीर्य्यगणनां कर्त्तुमर्हति । कथम्भूतस्ययोविष्णुः त्रिपृष्ठं सत्यलोकं चस्कम्भ धृतवान् तस्य । किमिति चस्कम्भ यस्मात् त्रैविक्रमे अस्खलता प्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वपादवेगेन त्रिसाम्यरूपं सदनमधिष्ठानं प्रधानं तस्मादारभ्य उरु अधिकं कम्पयानं कम्पमानं कम्पेन यानं यस्येति वा अतः कारणाच्चस्कम्भ । आत्रिपृष्ठमिति वा च्छेदः । सत्यलोकमभिव्याप्य यः सर्व्वं धृतवानित्यर्थः तथा च मन्त्रः—विष्णोर्नु कं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि योऽस्कम्भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय इति । अस्यार्थः—विष्णोर्नु वीर्य्याणि कं प्रवोचं कः प्रावोचदित्यर्थः । यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे सोऽपि । यो विष्णुस्त्रेधा विचक्रमाणः त्रिविक्रमं कुर्व्वन् उत्तरं लोकम् अस्कन्भायत् अवष्टब्धवान् । कथम्भूतं सधस्थं सहस्य सधादेशः तिष्ठन्तीति स्थाः तत्रस्थैर्देवैः सह वर्त्तमानमिति ॥ ४० ॥

———

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

स्वार्थे ष्यञ् इति । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् पा १ । ३ । ३१ वा इत्यनेन ॥ ३७ ॥

पाषण्डिन इति । वेदमार्गविरोधेन येषां करणमस्त्यपि । ते हि पाषण्डिनो ज्ञेया वेदार्थस्य विनिन्दका इत्युक्तलक्षणाः ॥ (वृषला इति । वृषं छान्तीति वृषला म्लेच्छाः ॥ स्वाहेत्यादि । स्वाहावषट्पदाभ्यां देवदेयं हविरुच्यते तदुपलक्षितो यागयज्ञादिः । स्वधापदेन

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी।

स्वधेति मन्त्रसंस्कृतं पितृदेयं कव्यं तदुपलक्षितः पितृयज्ञश्राद्धादिरित्येते यदा न स्युरित्यर्थः। इति व्याख्यालेशः। स्वाहेति वषडिति च दैवे कर्म्मणि स्वधेति पित्र्ये कर्म्मणि प्रयुज्यते यदा उभयविधकर्म्माभावात् ता गिरो न श्रूयन्ते। इति बालप्रबोधिनी।)॥ ३८॥

[असुराद्या इति। आद्यपदेन भूतप्रेतपिशाचादयः क्रूरस्वभावाश्च॥ ३९॥

त्रैविक्रमे इति। त्रिपादविक्षेपणे इत्यर्थः॥ स्वरंहसा इति। अत्र छन्दोभङ्ग आर्षः॥ त्रिसाम्यरूपमिति त्रिगुणसाम्यलक्षणमधिष्ठान स्वरूपं प्रकृतिरित्यर्थः। अधिष्ठानमिति। आवरणतया सर्व्वाधिष्ठानमित्यर्थ;॥ यानमिति। यानंपतनमिति व्याख्यालेशः। यस्येतिवा इति। यस्य सत्यलोकस्येत्यर्थः॥ उरुगाय इति। यःउरुगायः विपुलकीर्तिः अस्कम्भायत् तस्य विष्णोरित्यन्वयः॥ उत्तरंलोकमिति। सत्यलोकमिति सत्यलोकमित्यर्थः॥ ४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

व्यासावतारमाहकालेनेति कालेन मीलितधियां संकुचितबुद्धीनां स्तोकमल्पमायुर्येषांतेषां नृणां स्वनिगमः स्वकृतो वेदः वताहो दूरपारः दूरःपारोयस्यदूरपारः दुर्गम इत्यवमृश्य विचार्य सत्यवत्यामाविर्हितः आविर्भूतः स हरिरनुयुगं युगानुरूपंवेदद्रुमं विटपशः शाखाभेदेन विभजिष्यति विभक्तं करिष्यति॥ ३६॥

बुद्धावतारमाह देवद्विषामिति निगमवर्त्मनि वैदिकमार्गे निष्ठितानां नितरांस्थितानां लोकान् मयेन रचिताभिः कल्पिताभिरदृश्यतूर्भिः रलक्ष्यवेगाभिः पूर्भिः पुरीभिर्घ्नतां नाशयतां देवद्विषां दैत्यानांमतेर्विमोहो मतिविमोहमतिप्रलोभं मतेः प्रलोभो यस्मात्तन्मतिप्रलोभं मतिविमोहं च तन्मतिप्रलोभं मतिविमोहकंमतिप्रलोभकं चेत्यर्थः एवं भूतंवेषंपाषंडवेषं विधाय विरचय्य औपधर्म्यं धर्माभासं पाषंडधर्मंस्वार्थे ष्यञ् बहुअधिकं भाष्यते भाषिष्यते॥ ३७॥

कल्यवतारमाह यर्हीति सतामप्यालयेषु गृहेषु यर्हि यदा हरेः कथा नस्युः द्विजजनाः त्रैवर्णिकाः पाषंडिनः स्युः नृदेवाः राजानः वृषलाः शूद्राः स्युः तथा यत्रत्रैवर्णिकालयेषु स्वाहा स्वधा वषडिति गिरश्च न स्युः स्वाहा वषडित्यनेन दैवं कर्मोपलक्ष्यते स्वधेति पित्र्यं तदा युगांते कलियुगांते भगवान् कलेः शास्ता भविष्यतीत्यर्थः कल्क्यवतारेणेति शेषः॥ ३८॥

अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्राचो वराहादयोऽवताराः मन्वंतरावताराश्च भूतभाविनः धन्वंतरिपरशुरामौ तात्कालिकौ श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्र तुकचिद्भूतादिनिर्देशः आर्ष इति द्रष्टव्यं अत्रेदं तत्वं भगवतोऽवताराद्विविधाः अनुप्रवेशावताराः स्वेनरूपेणावताराश्चेति अकर्म हेतुत्वाविशेषादुभयत्रावतारशब्दप्रयोगः तथा तस्य रूपमपि द्विविधं प्रकृतिप्राकृतवस्तुजातमेकं शुद्धसत्वमयमपरं चेति तत्र षोडशकलमहदहंकारसूक्ष्म भूतेंद्रियाभिमानिदेवताश्रयं पौरुषं रूपं तदनिरुद्धरूपं तदेव सहस्रोर्वंघ्रिबाहुक्षआद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादिषूच्यते अनुप्रवेशावतारो नाम जीवेषु स्वस्यानुप्रवेशेन स्वीयज्ञानशक्त्यादीनामन्यतमाभिव्यंजनं स एवांशावतार इति कथ्यते सच गौणः शाक्त आवेशश्चेत्यनेकधा उक्तेष्वेवावतारेषु श्रीवराहनारायणध्रुवानुग्राहकहयग्रीवमत्स्यकूर्मनृसिंहहरिवामन हंसवैकुण्ठाजित रामकृष्णकल्क्यवताराः स्वेन रूपेणावताराः इतरेत्वनुप्रवेशावतारा इति ज्ञातव्यं किंच सृष्ट्यादिकार्यभेदेन भगवतो विभूतीराह सर्ग इति तपः पूर्वजगत्पर्यालोचनं अहं ब्रह्मा प्रजेशाः प्रजापतयो नव ऋषयः मरीच्यादयः मायाविभूतयः विस्मयनीयाः भगवन्नियाम्य वर्गाः स्थाने पालने धर्मश्च मखश्च विष्णुः विष्णोरनन्यत्वात्सद्गतपालनानुरूपं सामर्थ्यं मखशब्देन विवक्षितं मनवश्चामराश्चेंद्रादयः अवनीशश्च भूपा एते स्थाने भगवन्नियाम्यवर्गाः अंते संहारे अधर्मश्च हरश्च रुद्रः मन्युवशाश्च सर्पा असुराद्याश्च पुरुशक्तिभाजः अपरिमिताश्चर्यशक्तिधारिणो भगवतो इमाः मायाविभूतयः आश्चर्यविभूतय इत्यर्थः॥ ३९॥

भगवदवतारास्तच्चेष्टितानि च साकल्येनाभिधातुं न कोऽप्यलमित्याह विष्णोरिति यः कविर्बुद्धिमान्पुरुषःपार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि विममे गणितवांस्तादृशोपि कोनु विष्णोर्वीर्यगणानां कर्तुमर्हति नार्हतीत्यर्थः यो भगवान्यस्मादस्खलता प्रतिहतशून्येन स्वरंभसा स्वपादविन्यासवेगेन हेतुनाऽऽर्वाधिकं कंपमानात्सदनात्तत्स्वनिवासस्थानात्स्खलितः प्राणिनो निशाम्य दृष्ट्वेत्यर्थः त्रिपृष्ठं सत्यलोकं चस्कंभस्तंभयामास श्रुतावपिविष्णोर्नुकं वीर्य्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसियो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाद यः इत्यस्यायमर्थः त्रेधात्रिप्रकारेण विचक्रमाणः पादविन्यासं कुर्वाणः यउरुगायो भगवान् तिष्ठतीतिस्थाः देवाः सहस्थ सधादेशः देवैः सहितमुत्तरं सत्यलोकं अस्कभाय दवष्टब्धवानित्यर्थः कंकः प्रवोचं प्रवोचेदित्यर्थः एवं विधसर्वशक्तेरपरिच्छिन्नस्वरूपस्वभावस्य वीर्याणि साकल्येन वर्णयितुं कः प्रभवेदित्यर्थः॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

कालबलेनमीलितदृशामुत्सन्नज्ञानानांस्तोकायुषांअल्पायुषांनृणांस्वनिगमः स्वविषयोवेदोदूरपारइत्यवमृश्यसविष्णुर्वतकृपयासत्यवत्यामाविर्हितोऽवतीर्णोवेदद्रुमंविटपशःशाखोपशाखाभेदेनविभजिष्यतीत्यन्वयः कस्मिन्युगइत्यतउक्तं अनुयुगमिति एतदुक्तंभवति तृतीयसप्तमेषोडशेपंचविंशेअष्टाविंशेचद्वापरेपूर्वेषुचान्यैर्व्यासनामभिर्विभजिष्यतीति अष्टाविंशेस्वयमेवविभजिष्यतीति तृतीयसप्तमेचैवषोडशेत्यादिवचनंचविशेषवाचिनातुशब्देनगृहीतंकृष्णावतारादुपरिव्यासावतारकथनंतदुपरितनमन्वंतरेष्वपिव्यासावतारसद्भावादविरुद्धमित्यस्मिन्नर्थेहिशब्दः पुराणप्रसिद्धेरिति॥ ३६॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

देवद्विषांमतिविमोहंबुद्धिमोहजनकमतिप्रलोभंमतिवंचकंबालवेषंविधाययदौपधर्म्यमुपधर्माणांपाषंडधर्माणांप्रतिपादकंशास्त्रंतदभाषतेत्यन्वयः नारायणइतिशेषः एतेऽसुराःकेइत्याशंक्यपूर्वजन्मकर्मपूर्वकंतान्विशिनष्टि निगमेत्यादिना प्राग्जन्मनिमयेनाविहिताभिस्तिसृभिः पूर्भिःपुरीभिः लोकान्घ्नतांनाशयतांरुद्रेणहताःपुनर्विप्रजन्मलब्ध्वानिगमेनाविहिताभिःक्रियाभिःनिगमवर्त्मनिविष्ठितानांवेदमार्गेप्रतिष्ठाय यज्ञादिविशिष्टकर्मानुष्ठानेस्थिराणामदृश्यामूर्तिर्यस्यसतथा दैत्यैरज्ञेयस्वरूपइत्यनेनततोवेदमार्गाच्चलनायदेवैःप्रत्यक्षीकृत्यप्रार्थितइति ज्ञातव्यं बुद्धोक्तशास्त्रस्यवेदबाह्यधर्मप्रतिपादकत्वमज्ञजनदृष्ट्यावेदोप्रमाणमित्यादिरूपस्यतस्यैवविष्णोःप्रमाणमित्यादिवेदप्रतिपाद्यार्थत्वेन देवेभ्यःप्रशांतसंहितायांहरिणोक्तत्वादितिद्योतनायाभाषतेत्युक्तं स्वसूत्राणांभाष्यंचकृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यर्हियस्मिन्युगेसतामालयेष्वपिहरेःकथानस्युः द्विजजनाश्चपाषंडिनःपाषंडवर्तिनःस्युर्नृदेवावृषलाधर्मविनाशकाः । यत्रयस्मिंश्चयुगेस्वाहादिगिरोनसंतिस्मवचनाभावेस्मरणमपिनास्ति इतिशब्दआद्यर्थे तदातस्यकलेर्युगस्यांतेऽवसानेभगवान्शास्ताभविष्यतिदुष्टानामितिशेष इत्यन्वयः इतिशब्दःस्वरूपावतारकथनसमाप्तिवचनोवेति ॥ ३८ ॥

मायाविभूतीराह सर्गइति योहंचतुर्मुखःयेचकर्दमाद्याऋषयःयेचमरीच्याद्यानवप्रजापतयः तेसर्वे ।सर्गेसृष्टिसमयेप्राप्ते । पुरुशक्तिभाजःपूर्णशक्तिभाजोहरेर्मायाविभूतयः । अथयोधर्मः येमखाः येचतुर्दशमनवोयेचामरेशाश्चतुर्दशेंद्राः येचाववनीशाः प्रियव्रतादयःतेसर्वे स्थानेस्थितिकालेप्राप्तेपालनायविष्णोर्मायाविभूतयः ॥ योऽधर्मोयश्चहरोरुद्रोयेचमन्युवशासुराद्याःक्रोधवशासुरपुरःसरास्तेसर्वेअंतेतुसंहारकालेचप्राप्तेसंहारायहरेर्मायाविभूतयइत्यन्वयः सृष्टिपालनसंहारकालेषुमाययास्वेच्छयाविविधोभूत्वाऽस्मदादिषुस्थित्वासृष्टिपालनसंहारान्करोति यद्वा माययाभगवदिच्छयाऽस्मदादीनांसदाविभूतयोभवंतीत्यतोऽस्मदादयोहरेर्मायाविभूतयोनतुस्वस्वरूपविभूतयइत्ययंविशेषस्तुशब्दसूचितया हरीच्छयाविभूतिर्यद्ब्रह्मादीनांसदाभवेत् इच्छयावाबहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः अतोमायाविभूतित्वंतेषांमत्स्यादयः स्वयमितिस्मृत्यागृहीतइति ॥ ३९ ॥

ननुस्वरूपमाययाविभूतीनामेतावत्त्वंचेदिदंसर्वंसुलभंज्ञानमित्याशंक्यानंतायुषापिविभूतीनांगणनंनसुशकमित्याह विष्णोर्न्विति यस्त्रिपृष्ठस्यसदनात्रिशरणान्नाशादुरुकंपमानंमांनिशाम्यस्वरभसात्रिविक्रमक्रमणवेगेनस्खलितंचालितमासन्नपतनंत्रिपृष्ठं सत्यलोकंचस्कंभस्तंभितवांस्तस्यविष्णोर्वीर्यगणनांविभूतिलक्षणमाहात्म्यप्रसंख्यानंप्रतिकवीनांकतमोऽर्हति नकोऽपीत्यन्वयःआदिकविरपिनसमर्थइत्याह पार्थिवानीति यःकविःप्रतिभाविशेषसंपन्नोऽपिब्रह्मापार्थिवानिरजांसिभूमिपरमाणून्विममेगणितवान् सोऽपिनशक्नोतीतिशेषान्वयः यदितिहेत्वर्थे अनंतानियद्यस्मादिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

कालविशेषे अवतारं श्रीबुद्धमाह । देवद्विषामिति । अस्मिन् कलौ देवद्विषां तादृशत्वाश्रवणात् ॥ ३७ ॥

सतां चातुर्वर्ण्याचारवताम् आलयेषु आश्रमेषुयदा हरिकथाः न स्युः । अतएव तेषु त्रैवर्णिकाः पाषण्डिनः स्युः । शूद्राश्च म्लेच्छपर्य्यन्ता राजानः स्युरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सर्ग इति । विष्णोरप्यत्र पाठः उपाधिमात्रदृष्ट्या । सृजामि तन्नियुक्तोऽहमित्यादेः ॥ ३९ ॥

अथ पूर्व्वपद्ये विष्णोरपि मायाविभूतित्वेनान्यैः साम्यमाशङ्क्य तन्निरस्याह विष्णोर्न्विति प्रकृतिपर्य्यन्तकल्पनात् तस्य तुतदतिरिक्तानन्तपरमैश्वर्य्यमस्त्येवेतिभावः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं भूर्यनुग्रहं निरूप्य चिंतामयं निरूपयति कालेनेति भगवतो हि चिंता व्यासरूपा व्यासो हि चिंतया सरूपं सर्ववेदार्थं विनिश्चित्य भगवत्स्वरूपं लोकेभ्य उपदिशति कालेन द्वापरादिना मीलिता आच्छादिता दृष्टिर्येषां तादृशनृणां स्वनिगमो दूरपारः आकलयितुमशक्य इति स्वयमाविर्भूतः अनुयुगमिति वेदद्रुमं विटपशो विभजिष्यतीत्यनेन संबध्यते प्रतिद्वापरांते वेदविभागः अनुपुराणान्यपि एकस्य चतुर्युगस्य व्यवस्थां कथयंतीति सूचितं विटपश इति वेदानां विभागे कर्तृत्वशंकानिवृत्त्यर्थं शाखास्वरूपं तु निबंधे निरूपितं एकस्याभगवन्मूर्त्तेः स्वरूपप्रतिपादको वेदराशिः शाखेतिवेदस्य द्रुमत्वमपि पूर्वंनिरूपितं स्मेति प्रसिद्धे तस्मादत्र बहुनवक्तव्यमितिभावः ॥ ३६ ॥

इदानीमेतं निरूपयति देवद्विषामिति एषो बुद्धः सांप्रतविद्यमानत्वात् तस्य स्वरूपमिदमेव यदिदानीं वर्त्तते अनेन ब्रह्मणाऽपि निरूपणसमयः कलिरेवेति वेदमार्गाविरोधेन येषां करणमयत्वेपि ते हि पाषंडिनो ज्ञेयाः वेदार्थस्य विनिंदका देवद्विषो दैत्यानां ते हि देवान् द्विषते अनेन देवप्रार्थनया दैत्यमोहनार्थं बहव उपाया निरूपिता स्तथापि सामान्यत एव वेदवैमुख्यार्थमयमवतारः धिष्ठिता अधिष्ठाय स्थिता वयमेव वेद प्रवर्त्तका इति लोकानां व्यामोहार्थं आत्मानं वैदिकत्वेन ज्ञापयित्वा समागतान् व्यामोहयंतीत्यर्थः पूर्भिः त्रिपुररूपाभिः अदृश्यामूर्त्तिः मूर्माया अत एव स्त्रियां क्तिन्निति मूर्त्तिरिति भवति मायाकार्यं किंचिदित्यर्थः अदृश्यामूर्या सुता अदृश्यसुरः ताभिः त्रिपुरैः ता एव हि मयेन विहिताः कृताः प्रेरिता वा अनेन मार्गद्वयमपि ते नाशयंतीति सूचितं वैदिकं लौकिकं च अनेन सर्वथा तन्नाशः कर्त्तव्य भगवदवतार-

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

हेतुर्निरूपितः किंच न केवलं लोकहननमेव देवद्रोहाचरणं यज्ञाकरणबोधनेन आत्मन एववैदिकत्वेन देवत्वसंपादकत्वं च तथा चायथासृष्टिर्निरूपिता भवति तयोः स्वरूपतोनाशे पुनस्तथैव भवंति बुद्धिव्यामोह एव कर्त्तव्य अतःकिमिति विमोहं कृतवान् अत्यंत प्रलोभो यत्र अल्पेनैव साधनेन वहुफलनिरूपकशास्त्रं कृतवान् वेषंबुद्धवेषं अहं सर्वज्ञ इति आत्मानं ख्यापयित्वातेषां हृदयवार्त्तामुक्त्वा विश्वासं उत्पाद्यविपरीतोपदेशनं मतिविमोहनं मतिविमोहेन सहितःमतिप्रलोभो वा तथा सति विद्यमानाया संते विमोह अन्यथा करणं अविद्यमानायाश्च अमार्गभूतायां उत्पादनमिति औपधर्म्यं पाषण्डधर्मम् ॥ ३७ ॥

एवमेतन्निरूप्य ईश्वरं निरूपयति यह्यलीके च प्रीतिः वहिःसर्वत्र भगवत्कथा युगांतरेषु स्थिता ततोद्वापरादिषु सतामालयेषु कलिप्राचुर्ये सतामप्यालये हरेः कथा न भविष्यंति तदा शास्ता कल्कि रूपो भविष्यतीति कलियुगयुगस्यारंभ एव परीक्षिति भगवानाविष्टः कलिनिग्रहं कृतवान् तथापि तथा न गृहीतः कलिः भगवद्धर्माणां प्रवर्त्तमानत्वात् ते हि कलिमलसंहतिकलना नकेवलभगवद्धर्मो भावएव किंतु वैदिकोपि धर्मः गत इति निरूपयति धर्मो हि जायते ब्राह्मणैः पाल्यते राजभिस्ते उभये नष्टा पाखंडिनो द्विजजना जाता पाषंडधर्मानेव कुर्वंति वोधयंति च नृदेवा राजानश्च शूद्रा एव जाता तत्रापि वृषमेव लाति आदत्त इति वृषला म्लेच्छा इति यावत् धर्ममेव स्वयं गृह्णाति नाशनार्थं कुर्वंति वा प्रमाणा नाशनाय तेहि तृणपदेवा पूज्या अनेन पाल्या पालका उभये दुष्टा इति ज्ञापितं किंच धर्माभासोपि गतः सर्वत्र विधिश्छलरूपेणानुकरणेन धर्माभासेन कुर्वंति तत्र देवानां सांनिध्याभावात् यागाभावेपि स्वाहादिशब्दाः श्रूयंते तेऽपि यदा न श्रूयंते तदा भगवानवतीर्ण इत्याह स्वाहास्वधेति स्वाहेति होमः स्वधेति श्राद्धानि वषडिति यागः राजसतामससात्विका एतेस्मेति प्रसिद्धा गिर इत्यर्थाभावः यत्रगृहेषु देशे वा एवं कल्क्यवतारे हेतुत्रयं भक्त्यभावः धर्माभावः आभासधर्माभावः वेदाभावो वा अनेन सत्ययुगे अयं प्रवर्त्तयिष्यतीति ज्ञापितं युगांते चतुर्युगसमाप्तौ भगवानिति तस्मिन्नवतारे सर्वभगवद्धर्माविर्भाव एवं सर्वमेवांतर्यामिणं सर्वधर्मसहितं उत्पत्त्याविचार्य यावन्मनोधारणया च तिष्ठत इत्यंशंविचारयिष्यति ॥ ३८ ॥

भगवतो माहात्म्यमाह सर्गे तपोहमिति त्रिभिः एतादृशं भगवद्ध्यानेन मनसः अवस्थानेहेतु भगवन्माहात्म्यं महिमामहान्वहुकालं तिष्ठति अव्यवस्थितमनसा वा महान् चेतनीयो भवति सम्यक्स्फुरणाभावेनापराधप्रसंगात् महतश्च धारणात्वैक्लव्यं भवतीति प्रकारत्रयेण निरूपणं तत्र प्रथमे महान्सर्वदानतिष्ठतीत्यत्र को हेतुरित्याकांक्षायां सहिनसर्वदा एकरूपः स्वगुणैः कालभेदेन नानाविधो भवतीति सर्वदातस्यनैकरूपेणावस्थानं तदाह सर्गेसृष्टिनिमित्तं भगवानेतावंति रूपाणि करोतीत्याह तपः अहं ब्रह्मा नव मरीच्यादयः ऋषयोये प्रजेशाः प्रजोत्पादने हेतुसमर्था गुणत्रयेण सृष्टिरिति त्रयो निरूपिता ऋषय इति वेदा वा तथा सति चतुर्मूर्त्तिःसृष्टिं करोतीति तत्र तपो वासुदेवः यस्य ज्ञानमयं तप इति प्रजेशा संकर्षणरूपा ऐश्वर्यं हि तत्र प्रतिष्ठितमिति सृष्ट्यपेक्षया स्थाने वहुकार्यमिति तत्रपंचरूपाणि निरूपयति स्थाने मर्यादापालनार्थं अथेति भिन्नक्रमे धर्मः प्रथमः अनिरुद्धः मखो यज्ञः धर्मो ह्यत्राचाररूपः प्रमाणशब्दश्रवणानंतरभाविनी प्रवृत्तिः मखस्तु प्रयत्नसाध्यं भगवद्रूपोनंतमूर्त्तिःउत्पत्तौ योवेदो गृहीतःतदर्थोत्र सांगो गृहीतःमनुःधर्मप्रवर्तकः तदनंतरस्य धर्मत्वात् अमरादेवाः ते स्वर्गपरिपालका अवनीशा राजानो भूमिपरिपालकाः संहारेततोप्यधिकापेक्षायामपि अनादरेण निरूपयति अंत इति संहारार्थमधर्मः हरः यक्षप्रतिपक्षः मन्युवशा सर्पादयः मनुप्रतिपक्षा असद्रूपा असुरा देवप्रतिपक्षा आदिशब्देन भूमौ नाशकाश्चौरव्याघ्रादयः तेषामसुरपक्षपातित्वात्तदादित्वं ननु कथमनेकरूपत्वं भगवतस्तत्राह मायाविभूतयइति मायायै विभूतयः मायायां मायाया मायाया वा हि पूर्वं निरूपिता इयं हिजगत्कारणभूता साहिजगद्रूपेण भवति भगवतोवा निमित्तत्वमापद्यते तथाकृतिसमर्पणाय भगवतो वा सेवार्थं उत्कृष्टानि साधनानि संपादयति भगवत्कर्तृके वा जगति करणत्वमापद्यते तदातन्निमित्तं एतावंति रूपाणि भगवान्करोति अन्यथा तस्या करणत्वादयो नोपपद्येरन्नन्वेतेषु तस्याः कार्यं नोपपद्यते तत्राह पुरुशक्तिभाजइति सर्वभवनसामर्थ्याय एकस्मिन्नपि कार्ये सर्वसामग्र्यविद्यमानत्वात्सर्वकार्यमेकदैव स्यात् विलंवे कारणाभावात् भगवदिच्छायां निमित्तत्वेपि तस्या अदृष्टरूपाया नियामकान्येतानि रूपाणि वोधकानि वा एतेषां नियतसामर्थ्यान्नपूर्वोक्तदोषः एवं भगवतः प्रतिक्षणं नानारूपत्वादेकविधा धारणानतिष्ठतीति यावदित्युक्त एवं महान् वहुकालं न तिष्ठतीति निरूपितम् ॥ ३९ ॥

इदानींअव्यवस्थितमनसा वा महानचिंतनीयो भवतीमं पक्षं विशदयति विष्णोर्नुवीर्यगणनामिति सर्वेषामेव व्यवस्थितमानसत्वात् को वा अर्हतीत्युक्तं मानस एव तत्र सामर्थ्यार्थायोग्यतापि नास्तीत्युक्तं जीवस्य तपोयोगादिभिः सामर्थ्यं वृद्धावपि मनसो वा सहायवाहुल्ये स्वाभाविकधर्मस्यानिवृत्तत्वात् अत्यंतंब्रह्मापि न समर्थ इति तमप्प्रत्ययःजगदाद्यर्थे सामर्थ्ये वर्त्तमानेपि अत्र भगवतः सर्वांशधारणेन सामर्थ्यमित्याह यः पार्थिवानीति कार्यसृष्टौसमर्थजीवानां गणनायां यः सृष्ट्यभिमानी इवेति नन्वेवं रूपेण मननज्ञानानामनिश्चितपदार्थवोधकत्वेन तत्रापि सामर्थ्यं भविष्यतीत्याशंक्याह नु इति एतदपि वितर्केणोच्यते ननु निश्चितं असामर्थ्ये हेतुमाह यः पार्थिवानीति कार्यसृष्टौ समर्थजीवानां गणनायां यः सृष्ट्यभिमामी ब्रह्मा यत्र सहायतामाप्नोति तत्वानि ब्रह्मांडं जनयति सरजोगुणाधिष्ठाता कतमः तेन हि पूर्वअस्मिन्ब्रह्मांडे जीवाउत्पद्यंते तेषां भेदोऽदृष्टेन संस्कृतान्परमाणून् महाराशेरुद्धृत्य ब्रह्मांडोपादानापरोक्षज्ञानेन भगवदिच्छयैव तादृशस्य सामर्थ्येन ब्रह्मांडमुत्पाद्यत इति परमाणुगणसामर्थ्यात् वैलक्षण्यज्ञानाच्च तं तथात्वेनाशंक्यनिराकरोति विवेचनार्थं काविपदं रजांसीति दुर्लक्ष्यंसूक्ष्मत्वात् तादृशस्याप्यसामर्थ्येहेतुःचस्कंभेतिइयत्तापरिमाणवंतो हि गुणा गणयितुं शक्यंतेविवेचयितुं वा भगवतस्त्वेकोपि गुण इयत्तारहितः मनसोपि स्थूलत्वात् निरवयवत्वाच्च असंगिकत्वाच्च तदाह आत्रिपृष्ठं ब्रह्मलोकमभिव्याप्य असवलतास्वरंहसाधारणवेगेन सर्वागम्येन वा उरुकंपोयानेषु यस्मिन् तादृशे त्रिपृष्ठे सर्वेस्वतः त्रिसाम्य सदनाच्च ऊर्ध्वत्रयसाम्यावस्थसत्यलोकात् सर्वमित्यर्थादुरुकंपमानं वाचस्कंभउपर्येव स्तंभितवान् तस्मात्पातंकेन गुणेन रक्षणमशक्यमिति मनसोप्याकलनाभावात् इयत्ता भावः संख्यापरिच्छेदाभावस्त्वग्रे वक्ष्यते एवं महद्गुणाः अव्यवस्थितमनसा आकलयितुमत्र इति कया इति धारणयेत्युक्तं धारणा हि यथा कथं चिन्मनसा परिकल्प्य क्रियत इति महतश्चधारणाद्वैकल्यं भवतीति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

व्यासावतारमाह । कालेन मीलिता संकुचिता धीर्येषां तत्रापिस्तोकायुषाम् अल्पायुषां स्वनिगमः स्वकृतो वेदसमुद्रो दूरेपारं यस्य स इत्यवमृश्य अनुयुगं कल्पे कल्पे । युगशब्दोऽयं कल्पवाची (कालवाची) ज्ञेयः । सत्यवत्यामाविर्भूतः सन् स एव हरिर्विटपशः शाखाभेदेन ॥ ३६ ॥

बुद्धावतारमाह । देवद्विषां दैत्यानाम् निष्ठितानां नितरां स्थितानाम् । पूर्भिः पुरीभिः । अदृश्यतूर्भिः सपत्नैरलक्ष्यवेगाभिः । लोकान् घ्नतां तेषां मतेर्विमोहोमतेः प्रलोभश्च यस्मात् तं पाषण्डवेषं विधाय तेन औपधर्म्यं पाषण्डधर्म्यम् । स्वार्थेष्यञ् । बहुभाषिष्यते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्क्यवतारमाह । वृषलाःशूद्राः नृदेवा राजानः । कलेर्युगस्यान्ते एकदेशान्वयःसोढव्यः । अत्रब्रह्मनारदसंवादात् प्राग्भाविनो वराहादयः । मन्वन्तरावताराश्च भूताभाविनश्च । धन्वन्तरिपरशुरामौ तदा वर्त्तेते । श्रीरामादयस्तु भाविनः । तत्रभूतादिनिर्देशश्छान्दस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

सृष्ट्यादिकार्य्यभेदेन मायागुणावतारविभूतीराह सर्गे इति । स्थाने स्थितौ । धर्मश्च मखाश्च ननवश्च] अमराश्च अवनीशाश्च । अन्ते संहारे । मन्युवशाःसर्पाद्याः ॥ ३९ ॥

हरेरवतारलीलाः सामस्त्येन वक्तुं न कोऽपि समर्थ इत्याह । विष्णोरिति । गणानां कर्तुमितिशेषः । यो विष्णुः स्वरंहसा त्रैविक्रमे स्वचरणवेगेन अस्खलता त्रिपृष्ठं त्रयाणां लोकानां पृष्ठमण्डकटाहं चस्कम्भ दरोधरुद्ध्वा स्थिरीचकारेत्यर्थः । त्रिपृष्ठं कीदृशम् । यस्मादेव स्वरंहसो हेतोःत्रिसाम्यसदनात् प्रकृत्यावरणमारभ्य उरुकम्पयानम् । तथाच मन्त्रः--विष्णोर्नु वीर्य्याणि कं प्रवोच यःपार्थिवानि विममे रजांसि योऽस्कम्भायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय इति । अस्यार्थः विष्णोर्नु वीर्य्याणि कं प्रवोचं कः प्रावोचदित्यर्थः यः पार्थिवान्यपि रजांसि विममेसोऽपि । यो विष्णुस्त्रेधा विचक्रममाणः त्रिविक्रमं कुर्वन् उत्तरलोकमस्कम्भायत् अवष्टब्धवान् । कथम्भूतम् । सधस्थं तिष्ठन्तीति स्था देवास्तैः सह वर्त्तमानं सहस्य सधादेशः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीव्यासावतारमाह कालेनेति कालेन मीलिता कुंठिता धीर्येषां तोकमल्पमायुर्येषां तेषां नृणां त्रैवर्णिकानां स्वनिगमः स्वकीयो वेदः बत इति खेदे दूरे पारं यस्येति दूरपारः बुद्ध्यगोचरः इत्यवमृश्य विचार्य स भगवान् सत्यवत्यां पराशरादाविर्हितः आविर्भूतः सन् अनुयुगम् युगानुरूपम् वेदद्रुमं विटपशः शाखाभेदेन विभजिष्यति विभक्तं करिष्यति ॥ ३६ ॥

बुद्धावतारमाह देवद्विषामिति निगमवर्त्मनि वेदोक्तमार्गे निष्ठितानां नितरां स्थितानाम् मयेन विहिताभिः रचिताभिः अदृश्यतूर्भिरलक्ष्यवेगाभिः पूर्भिः पुरीभिः लोकान् घ्नतां देवद्विषामसुराणाम् मतेर्विमोहो युक्तत्यागो यस्मात्तं मतेः प्रलोभो ऽयुक्तस्वीकारो यस्मात्तं पाषंडवेषं विधाय औपधर्म्यं स्वार्थे ष्यञ् उपधर्मं पाषंडधर्मं बहु आधिकं भाषिष्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कल्क्यवतारमाह यर्हीति यर्हि यदा सतामप्यालयेषु हरेः कथाः नस्युः द्विजजनाः त्रैवर्णिकाःपाषंडिनः स्युः वृषलाः शूद्राः नृदेवा राजानः स्युः यत्रस्वाहास्वधावषडितिगिरो नस्युः तदायुगांते भगवान्कल्किरूपेण कलेः शास्ताभविष्यति अत्र च ब्रह्मनारदसंवादात्प्रांचो वराहादयोऽवतारा: मन्वंतरावतारास्तु भूताः भाविन श्च धन्वंतरिपरशुरामौ तदानीं तनौ श्रीरामादयस्तु भाविनः तत्रतुक्वाचित् भूतादि निर्देशः छांदस इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

किंच पुरुशक्तिभाजः बहुशक्तिधारिणः भगवतः इमाः मायायां प्रकृतिमंडले विभूतयः तत्रसर्गे सृष्टौ तपआद्याः स्थाने स्थितौ च धर्माद्याः मखोऽवताररूपो विष्णुः अंते संहारे च अधर्माद्याः अधर्मश्च हरश्च मन्युवशाः सर्पाश्च असुराश्च ते आद्या येषां ते ॥ ३९ ॥

भगवच्चेष्टितं यथा संक्षेपतोऽभिहितं विस्तरतस्त्वभिधातुं कोपि न शक्त इत्याह विष्णोरिति यः कविः क्रांतदर्शी पार्थिवानि पृथिवी संबंधीनि रजांसि विममे गणितवान् सोपि इह कविसमूहेषु कतमो नुविष्णोर्वीर्यगणानां कर्तुमर्हति न कतमोप्यर्हतीत्यर्थः यो विष्णुः अस्खलता प्रतिघातशून्येन स्वरंहसा स्वचरणवेगात्मकव्यापारेण त्रिसाम्यरूपात्सदनात्सकलबद्धजीवनिकेतनभूतात्प्रधानादारभ्य त्रिपृष्ठंसत्यलोकं उर्वधिकं यस्मात्कंपथानं तस्मात् चस्कंभस्तंभयामास तथा च मंत्रः "विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय" इति मंत्रार्थ स्तु यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे गणितवान्सोऽपि विष्णो वीर्याणि कंप्रावोचम् कःप्रवोचत् य उरुगायो विष्णुः त्रिधा त्रिःप्रकारेण विचक्रमाणः चरणविन्यासं कुर्वाणः सधस्थ सहस्य सधा देशः तिष्ठंतीति स्थाः देवास्तैः सहवर्तमानम् उत्तरमूर्ध्वलोकम् ह्यस्कंभायत् अवष्टब्धवानिति ॥ ४० ॥

भाषा टीका

काल से जन्म बुद्धि अल्पायु जनों को देख अपनी आज्ञा रूपवेद गंभीर और वृहत् देखकर सत्यवती में प्रकट होकर वेद द्रुम को शाखा से विभाग करेंगे ॥ ३६ ॥

नान्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते मायावलस्य पुरुषस्य कुतोऽपरे ये ।
गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोऽधुनापि समवस्यति नास्य पारम् ॥ ४१ ॥
येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः सर्व्वात्मनाश्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् ।
ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः श्वशृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥
वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां यूयं भवश्च भगवानथ दैत्यवर्य्यः ।
पत्नी मनोः स च मनुश्च तदात्मजाश्च प्राचीनवर्हिं ऋभुरङ्ग उत ध्रुवश्च ॥ ४३ ॥
इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधिरघ्वम्वरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।
मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेवाः देवव्रतो वलिरमूर्त्तरयोदिलीपः ॥ ४४ ॥
सौभर्य्युतङ्कशिविदेवलपिप्पलादसारस्वतोद्धवपराशरभूरिषेणाः ।
येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्तपार्थार्ष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्य्याः ॥ ४५ ॥

भाषाटीका ।

वेद मार्ग में स्थित मय से विहित पुरों से लोकों को शासन करने वाले असुरों के मोहनार्थ वौद्धा वतार धारण करिकै पाखण्ड धर्म कहैं गे ॥ ३७ ॥

और जव साधु लोगों के स्थानों में भगवत्कथा न होंगीं तव ब्राह्मण पाखण्डी और शूद्र ब्राह्मणवत् होंगे और स्वाहा स्वधा वषट् इत्यादि शब्द न सुन पड़ैं गे तव कलियुग के अन्त में कल्की अवतार धारण करशासन करैं गे ॥ ३८ ॥

और सृष्टि समयमें तप मैं ब्रह्मा नवमरीच्यादिक पालन समय मे धर्म यज्ञ मनु देवता वा ब्राह्मण प्रलय समय में अधर्म रुद्रदैत्यादिकवहुशक्ति परमात्मा की माया विभूति हैं ॥ ३९ ॥

और विष्णु के वीर्य की गणना कौन करने के योग्य हैं पार्थिव रजके कणों की सायत संख्या करले परन्तु भगवान के गुणों की कौन संख्या कर सका है जो हरि अपने वेग से अत्यन्त कम्पित सत्य लोक को धारण किया ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एतत् प्रपञ्चयति नान्तमिति । पुरुषस्य यन्मायावलं तस्य अन्तं न विदामि न वेद्मि दशशतान्याननानि यस्य स शेषोऽपि अस्य गुणान् गायन्नधुनाऽपि पारं न समवस्यति न प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

यदि न केऽपि विदन्ति तर्हि कथं मुच्येरन् तत्कृपयैवेत्याह येषामिति । दययेत् दयां कुर्य्यात् । ते च यदि निष्कपटमाश्रितचरणा भवन्ति । ते दुस्तराम् अपि देवमायाम् अतितरन्ति । चकाराम्मायावैभवं विदन्ति च । अथेति वा पाठः । प्रत्यक्षमेव तेषां मायातितरणमित्याह नैषामिति । श्वशृगालानां भक्ष्ये देहे ॥ ४२ ॥

अन्तर्ज्ञानाभावेऽपि मायेयमिति ज्ञानं तत्कृपया वहूनामस्तीत्याह वेदाहमिति त्रिभिः । यूयमिति सनकादीन् अन्तर्भाव्य वहुत्वम् । दैत्यवर्य्यः प्रह्लादः । मनुः स्वायम्भुवः । तस्य पत्नी शतरूषा च । तदात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च । प्राचीनवर्हिषो विसर्गलोपश्छान्दसः । अङ्गो वेणपिता ॥ ४३ ॥

शतधनुश्च अनुश्च सन्धिरार्षः । रन्तिदेवा इति पाठः सुगमः । एकपद्ये एतैः सहितो देवव्रत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

उपेन्द्रदत्तः शुकः । विभीषणादयो वर्य्या मुख्या येषां तेऽपि विदन्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

मायावलम् इति । मायामहत्त्वमित्यर्थः । इति व्याख्यालेशः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पुत्राविति । प्रियव्रतोत्तानपादाविति द्वौ । कन्याश्चेति । आकूतिर्देवहूतिः प्रसूतिरिति तिस्रः ॥ ४३ ॥

[ऐलः पुरूरवाः । नाहुषो ययातिः । आद्यशब्देन यदुप्रभृतयः ॥] सन्धिरिति । शतधनुरित्यत्र विसर्गलोपेन सन्धिरार्षः । अत्र वालप्रवोधिनीकारस्तु शतधन्वा अनुश्चाआकारलोप आर्ष इत्याह । एकपद्ये इति । रन्तिदेवदेवव्रत इत्याकारके पाठे ॥ ४४ ॥

[सारस्वतेति । सारस्वतो दधीचिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

एवमवतारगुणप्रयोजनान्युक्त्वा नाहं न यूयमिति पूर्वप्रस्तुतमुपसंहरति नेति मायाबलस्याद्भुतबलस्य बलं सेना प्रकृत्याख्यपरिकर इति वा पुरुषस्यपरमपुरुषस्यांतं स्वरूपस्वभावयो रवधिमहं चतुर्मुखः नविदामि तेऽग्रजाः सनकादयः नाविदंत्यन्ये कुतो जानीयुः किंच हुना दशशतान्याननानि यस्य स दशशताननः सहस्रमुखः आदिदेवःशेषः द्विसहस्रजिव्हश्चानंतगुणान् गायन्नधुनापि अस्य भगवतः पारं न समवस्यति नाध्यवस्यति ॥ ४१ ॥

ननु केरप्यविज्ञातस्वरूपस्वभावावधित्वे कथं तद्भजनेन मुच्येरन्नित्याशंक्यापरिच्छिन्नस्य वस्तुनोऽपरिच्छिन्नत्वेनैव ज्ञानं मुक्तिसाधनं न तु परिच्छिन्नत्वेनतस्यान्यथा ज्ञानरूपत्वादतः परमात्मस्वरूपमपरिच्छिन्नत्वेन जानंतो भजमाना मुच्यंते एवेत्याह येषामिति निर्व्यलीकं निरपराधं यथा तथा येषां सर्वात्मना उपायोपेयत्वबुद्ध्या आश्रितपदः संश्रितपदो यदि भवेत्स एष भगवांस्तान् दययेत् भगवद्दया विषयाः दुस्तरां तर्तुमशक्यां देवस्य विष्णोर्माया मतितरंति निःशेषं तरिष्यंति चकारात्तत्स्वरूपस्वभावादिकमपियथावस्थितत्वेन जानंति एवं सर्वात्मना भगवत्प्रपन्नानामात्मसमं विचक्ष्महे इत्युक्तदेहात्मभ्रमोऽपि निवर्त्तत इत्याह नैषामिति एषां सर्वात्मना भगवंतमाश्रितानां श्वसृगालानां भक्ष्यणयोग्ये कलेवरे ममाहमिति धीः अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति यामतिरिति स्थानोक्तधीः नास्तीत्यर्थः ४२

किमेवं विधाभगवत्प्रपन्ना अपि संतीत्यत आह वेदेति अंग हे नारद अहं वेद जानामि भगवंतमिति शेषः परमस्य भगवतो योगमायां दैवी ह्येषा गुणमयीत्युक्तप्रकारां स्वदेहेंद्रियादिरूपेण संयुज्यमानां विचित्र सर्गकरीं प्रकृतिं तरिष्यामीति शेषः यूयमित्यादीनां विदंत्यतितरंति चेत्युपरितनेनान्वयः यूयमिति सनकाद्यभिप्रायेण बहुवचननिर्देशः भवो रुद्रः भगवानिति रुद्रविशेषणं दैत्यवर्यः प्रल्हादः मनोः पत्नीशतरूपा सच स्वायंभुवो मनुश्च ॥ ४३ ॥

ऐलः पुरुरवाः नाहुषो ययातिः देवव्रतो भीष्मः ॥ ४४ ॥

विभीषणादयश्च वर्या मुख्या येषांते ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अनंतत्वमुपपादयति नांतमिति विदामीतिविकरणान्त्यत्ययेनचतुर्मुखाद्ब्रह्मणः शेषस्यसहस्रमुखत्वकथनात्तज्ज्ञानाधिकमस्तीत्यस्यशंकांनिवारयति नसमवस्यतिनिश्चिनोति माल्याक्षतादिदानेश्रीशेषइतिवैजयंतीकोशात् अक्षताद्याशीर्वचनवान्शेषःकश्चित्पुमानितिसंशयंनिरस्यति दशशताननइत्यनेन अयमपिनागेष्वन्यतमःकश्चिदित्यतआह आदिदेवइति अपरेऽर्वाचीनाः अनेनश्लोकद्वयेनविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचंनतेविष्णोजायमानइत्यृगर्थमुदाहरति ॥ ४१ ॥

नन्वेवंचेन्नकस्यापित्राणाभावेनपुरुषार्थप्राप्तिरित्याशंक्यतत्प्रसादेनसर्वंसुलभमित्याह येषामिति सोऽनंतोभगवान्स्वयमेवयेषांदययेत् दयांकरोति तेदेवरूपमायांस्वरूपशक्तिंविदंति संसारहेतुंशैवलींमायांतरंतितत्साधनमंतरेणदययेश्चेत्तस्यवैषम्यनैर्घृण्येचस्यातामित्यत्राह सर्वात्मनेति तत्रेत्थंभावमाह नैषामिति येषांसेवकानांश्वसृगालभक्षणयोग्ये देहेममाहमितिधीर्नास्ति देहाद्यभिमानशून्यत्वेनभाव्यामिति भावः तत्तद्योग्यतानुसारेणतत्प्रसादोपिबहुविधइत्यस्मिन्नर्थेचशब्दः ॥ ४२ ॥

ननुतर्हितत्प्रसादयोग्याःकेइतितानाह वेदाहमिति "ऋतस्यतंतुंविततंविवृस्यतदपश्यदभवत्प्रजासु" इतिश्रुतिद्योतकोहिशब्दः प्रथमप्रकांतत्वाच्चतुर्मुखःसर्वस्मादधिकंवेत्ति तदन्येयथायोग्यतयावेत्तारइत्यर्थस्मारकोवा भगवानितिविशेषणाद्भवस्यनारदादेर्ज्ञानातिशयोऽस्तीतिसूचयति अथेत्यनेनदैत्येषुप्रह्लादस्यज्ञाननैर्मल्यंसूचयति अंगोवेनस्यपिता ॥ ४३ ॥

ऐलइलायाःपुत्रःपुरूरवाःनाहुषोययातिः ॥ ४४ ॥

हरेःस्वरूपांशानामुपेंद्रदत्तादीनांनित्यत्वद्गुणोबुसहयोगोदुष्टजनमोहनार्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तत्र मायिकामायिकत्वेनोभयविधानमपि वीर्य्याणामानन्त्यमाह नान्तमित्यर्द्धाभ्याम् ॥ ४१ ॥

तर्हि तर्त्तव्यानां मायिकवीर्य्याणां तरणसाधनानां चामायिकवीर्य्याणामात्यन्तिकज्ञानाभावे कथं लोका निस्तरेयुरित्याशङ्क्याह येषामिति । यद्वा तस्मात्तज्ज्ञानेनाग्रहं परित्यज्य शुद्धभावेन भजेदेवेत्याह येषामिति चकारादनन्तत्वेनैव जानन्ति च ॥ ४२ ॥

ननु मायिकवीर्य्याणामप्यनन्तत्वात्तरणं कथं सम्भवेत् । उच्यते । तत्कृपयैव । तत्रावस्तुत्वज्ञानेनाध्यासपरित्यागादिति सिद्धान्तयंस्तत्राधिकारिण उदाहरति वेदाहमित्यादित्रिकेण । यद्वा वेदेति । योगमायामैश्वर्यं तद्याथार्थ्येन स्वाधिकारानुरूपमहमन्येऽपि विद्म इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

अवतिष्ठत इति यदुक्तं तदर्थं महत्त्वं निरूपयति नांतंविदामीति अहं ब्रह्मासर्वदाभगवद्गुणानामभिव्यंजकजगत्कर्त्ता यावज्जन्मकार्याणि कुर्वन्नपि पुत्रद्वाराकारयन्नपि स्वतिरोभावे स्वस्य वा रम्यस्य वा वनियोगादंतं नविदामीत्यर्थः मुनयोपि तथायोगोपि मद्वं तमेव फलं साधयन्तीति सुतयां त्वदग्रजामत्पुत्राः सनकादयो मरीच्यादयो वा तिहि मदंशभूताः स्वदपेक्षया अल्पमेव विषयीकुर्वंतीति तेषांगणनेच्छा निवृत्तौ हेतुमाह मायावलस्येति क्षणमात्रेण ब्रह्मांडकोटिजनन समर्थायामायाया अपि वलं यस्मात् किंच पुरुषस्य माया भर्त्तुः भगवदाहितमेवाहितेज साजनयतीति कुतः परेकाल्यादयः तेषामपि भगवच्चेष्टारूपत्वात् अस्मदादयो वा पुरुषापेक्षया अपरत्वे कालादयः स्वापेक्षयात्वस्मदादयः अस्मदादीनां प्रथमत एव अंतत्वाज्ञानात् निवृत्तावपि शेषोदेवाभिमानिनी देवता सहस्रवदनः सहस्रप्रकारेणोक्तं पदार्थं वक्तुं शक्त अत एव आदिदेवः तत्प्रतिपाद्यएव हि सर्वे देवाः यावान् भगवान् तदव्यतिरिक्तसर्वरूपः शेषसृष्टेरनादित्वात्तत आरभ्य गणनायामपि अद्यापि नांतं समवस्यति एतावंतोऽग्रेगणनीया इति अनंतत्वात्सृष्टेः अग्रेपि अत आह नास्य पारमिति अस्य गुणस्य भगवतो वा बहून् गुणान्गणयितुं प्रवृत्तः एकस्यापि पारं नगतवानिति वा एवं सर्वथा भगवतो महत्त्वं निरूप्य धारणाया अशक्यत्वात् यावदिति निरूपितं ॥ ४१ ॥

नन्वेतादृशत्वे भगवतः क्षणमात्रमपि धारणानस्यादित्याशंक्याह येषामिति सर्वमार्गप्रवर्त्तकत्वाद्भगवतः मोक्षदातुः अवश्यंधारणीया प्रवर्त्तनीयेति यान् पुरुषविशेषानात्मीयत्वेन गृह्णाति तेषां धारणा योग्यतेत्याह ययेदिति तेषामपि नसाधनत्वेन तथात्वसंपादनं किंतु दययैव स एव भगवानिति यः सर्वमार्ग प्रवर्त्तकः ननुगुर्वादीना मपिक्रियाभगवदिच्छया तथा करणं अनियमेन करणप्राप्तौ अतिदुःखितेन दीनत्वे दययातानेव योजयतीति दयायाः करणत्वं सर्वेषु च दयाभावः अनंतत्वात् तथान्येषां गुणानां उपमर्दात्सर्वमुक्त्या सृष्टेरंतवत्वे भगवतोऽनंतत्वंभज्यते ननुतथा विधानं किं धारणामात्रेण स्वयमेव तथा फलं प्रयच्छतीत्याशंक्य साधनेनैव सर्वं भगवत्करोतीति साधनमुपदिशति सर्वात्मनाश्रितपद इति भगवद्दयाया ज्ञापकं धारणं तस्मिन्नसति भगवदिच्छानुगुणादीनि साधनानि सिद्धिं प्राप्स्यन्तीति सर्वभावेन भगवत्प्रतिपत्तिः कर्त्तव्या तदाह सर्वात्मना आश्रितपादो यैः व्यलीकं कापट्यं फलं वा संबंधो वा सर्वात्मत्वेन फलार्थस्यापि भजनस्य प्राप्तत्वान्निर्व्यलीकमिति तन्निषेधः तेषां सिद्धिफलमाहतेदुस्तरामिति अथाश्रयणानंतरं पूर्वमेव दुस्तरत्वात् अथ शब्दो मध्ये निरूपितः अथवातद्दुस्तरां मोहिकां मायांतरंतितदा भगवद्भक्तिज्ञाने सिद्धिर्भवति अथ तदनंतरं देवमायां देवरूपां देवस्य भगवतोद्योतनात्कारणाद्वाक्रीडाद्यर्थं वा या माया तामात्माधिदैविकीं येचरंति भगवति सायुज्यं प्राप्नुवंतीत्यर्थः तेषां तरणं अभिज्ञानमिदानीमाह नैषामिति एषो श्वसृगालभक्ष्येण ममेति इदमभिज्ञानं तरणे स एव तरिष्यतीति ज्ञातव्ये अहं ममेति दौर्जन्यं न यस्य देहादौ सर्वत्रैव हि महत्कार्ये अभिज्ञानेनैव प्रवृत्ति अन्हां विधान्यामित्यतोक्तं श्वसृगालं भक्ष्य इति पर्यवसानेनान्यदीयत्वनिश्चयार्थं मुक्तं तत्तस्य पर्यवसितं फलं अन्यानित्ववांतरफलानि तथा देहस्य स्वोपयोगः अवांतरफलमेव तस्मात्स्वयोगोपि देहादेर्नमुख्यं फलं अतः फलार्थं यत्नो न कर्त्तव्य इति हेतुरपि सूचितं श्वसृगालेति ग्रामारण्ययोः भक्ष्यका उपलक्ष्यतां तेन यत्रायं देहस्तिष्ठति तदाश्रयाः सर्वे एव गृह्णन्तेति नमत्स्यादीनामपि परिग्रहः अथवा तादृशस्य नापमृत्युसंभावनेति ग्रामारण्यभेदवताबेव भक्षकौ ताभ्यामुपरोधान्नसनकादीनां वेशः बहुधाविनियोगसंभवादुपलक्षणमेवेति निश्चयः एवं मनोधारणायावतिष्ठत इति सुनिरूपितं ॥ ४२ ॥

एकैकशोंगानि धिया धारयेदिति निरूपयति वेदाहमंगेति चतुर्भिः तत्र त्रिविधाभक्ताः श्लोकत्रयेण संगृहीताः भक्तभक्तास्त्वेकेन एते हि भगवदंशधारकाः एतादृशत्वे एकांशधारणा सिद्धिः पूर्वाधिकारे संपन्ने उत्तराधिकारार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः इति प्रथमे ब्रह्मा अंतिमः शुकः पक्षी तत्र प्रथमं शुकाधिकारे संपन्ने तदनंतरं क्रमेण ब्रह्मपर्यंतं मदधिकारा भवंति इद मेव पादादित्वेनोच्यते अथवा चरणसेवा ब्रह्मणा एव सिद्धा सएव हितच्चरणक्षालनां पूजांविधाय गंगा मुत्पादितवान् सितं शुकादयः भगवतश्चिन्नरूपाः तत्र प्रथमंपरमसात्त्विका निरूपिताः तदनुराजसास्तामसाश्च भगवदूज्ञाने भक्तिमार्गस्य मुख्यत्वात् भक्ताएव गण्यंते तत्र आपाततः किंचित्स्वरूपमहं वेदः परमस्य पुरुषोत्तमस्य योगमायां जगज्जननार्थमाज्ञापितां मायां साहिप्रथमतो ह्याज्ञाकारिणी तस्या स्वरूपे ज्ञाने भगवान् ज्ञातो भवति तद्वारैव हि लोके भगवदाविर्भावात् ब्रह्मा जानातीत्यत्र गुणानां सृष्टिहेतुत्वात्सर्वगुणप्रसिद्धये ब्रह्मासर्वं करोतीति हेतुः हि शब्देन सूचितः मायायाः अधिदैविकत्वज्ञापनार्थं योगपदं अध्यात्ममिति केचित् यूयं नारदेन सहिताः मरीच्यादयः भवश्च महादेवः एतेत्रयः सनकादयः भवस्य भगवत्वं भक्तिविरुद्धाचारस्य अभक्तत्वबोधनव्यावृत्यर्थं ज्ञाननिष्ठान्सनकादीन् गणयति एकरूपेण अथदैत्यवर्येति अनेन दैत्यवर्यः सनकादिरेवेति विचारितं अन्यथा राजसेषु गणनीयस्यात् दैत्यवर्यः प्रह्लाद अथेतिभिन्नक्रमं प्राप्तः भक्तमुख्यत्वात् मताः यत्नातेशरूपा निरूपिता कार्यमित्यत्र स्त्रीलिंगस्य प्रथमनिर्देशात् सर्वेचकारास्तदीयानां संग्राहकाः तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपादौ आकूतिदेवहूति प्रसूतयः क्रतुर्विष्णुः पुराणे प्रसिद्ध अगो वेनपिता उतेति ध्रुवसिद्धिः स्पष्टेति ॥ ४३ ॥

इक्ष्वाकुप्रभृतयोराजसाः नाहुषोययातिः यदुप्रभृतयः आदिशब्देनोच्यते मांधात्रादिरतेदेवांतैः सहितौदेवव्रतो भीष्मः एकवज्रावो वानपुंसकश्च ॥ ४४ ॥

सौभर्यादयः स्तदनंतरभाविनः मत्स्यसंगादिना तथा त्वं उतंगो भारते प्रसिद्धः पिप्पलादः काश्चित्सारस्वत दधाकि उपद्रदत्तः परीक्षितःपार्थोऽर्जुनः अग्रे च यथायथं प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

एतत् प्रपञ्चयति नान्तमिति । पुरुषस्य यन्मायाशक्तेर्वलं तस्याप्यन्तं न वेद्मि किमुत चिच्छक्तेरिति भावः । तस्य पुरुषस्य गुणान् प्राकृतान् अप्राकृतांश्च गायन् न समवस्यति न प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

ननु यदि युष्मदादयोऽपि तं न विदन्ति तर्हि तदनुभवो निराश्रय एवाभूदिति चेत्तत्राह । येषां स दययेत् दयेत् अधीगर्थेत्यादिना षष्ठी मामेते जानंत्विति सकरुणामङ्गीकुर्य्यादित्यर्थः । नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् । इति श्रुतेः । केन लक्षणेन तस्य दया ज्ञातव्येत्यत आह । सर्व्वात्मा ज्ञानकर्म्मादिनिरपेक्षतया निर्व्यलीकं निष्कपटं निष्काममिति यावत् श्रितपदः आश्रितभगवच्चरणा यदि भवन्ति । तस्य दयाशक्तेरेव मुख्या वृत्तिः शुद्धभक्तिः, सा च तद्भक्तद्वारैव जनेषु प्रवर्त्तते इति भावः । चकारात् तं विदन्ति च । केन लक्षणेन मायातरणतद्वेदने ज्ञातव्य इत्यत आह । श्वश्रृगालभक्ष्ये पुत्रादिदेहे स्वदेहे च एषां ममाहमिति धीर्न स्यात् ॥ ४२ ॥

ननु त एव निरहंममत्वाश्च येषु भगवतो दयालक्षणं दृष्टं द्रष्टव्यञ्चेति तान् गणयति वेदाहमङ्गेति । मयि भगवतो दयास्तीति जानामीति तदभिज्ञभक्तजनसंमत्यैव वच्मि स्वानुभवस्तु नान्तं विदाम्यहमिति मया पूर्व्वमेव प्रकाशित इति भावः । दैत्यवर्य्यः प्रह्लादः । पत्नी शतरूपा । मनुः स्वायम्भुवः । तदात्मजाः प्रियव्रतोत्तानपाददेवहूत्यादयः । प्राचीनवर्हिषो विसर्गलोपश्छान्दसः ॥ ४३ ॥

शतधन्वा च अनुश्चेति आकारलोप आर्षः । मान्धात्रादिभिः सहितो देवव्रतो भीष्मः । रन्तिदेवा इति च पाठः ॥ ४४ ॥

उपेन्द्रदत्तः शुकः ॥ ४५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रकैमुत्यन्यायेनाह माया प्रकृतिः शक्तिभूता सृष्ट्याद्युपयोगित्वेन वलं यस्य यद्वा मायायाः प्रकृतेः वलं सामर्थ्यं यस्मात्तस्य पुरुषस्य भगवतः अंतंगुणस्वरूपादीनामेतावत्वम् अहं चतुर्मुखः नविदामि नवेद्मि ते तव अग्रजाः सनकादयः न विदंति अपरे अन्ये कुतो जानीयुः दशशताननः सहस्रवदनः शेष अस्य हरेः गुणान् गायन् अधुनापि पारमंतं नसमवस्यति नाध्यवस्यति ॥ ४१ ॥

ननु ज्ञानाभावे कथंमुक्तिः स्यादित्यत्राह येषामिति अनंतः इयत्तानवच्छिन्नः स एव भगवान् यदि येषां दययेत् दयां कुर्यात् तया ते निर्व्यलीकं निरपराधं यथा तथा सर्वात्मना आश्रितपदः भवंति प्रेमविशेषलक्षणां भक्तिं प्राप्नुवंति तथाह भगवान्पूर्वाचार्यः कृपास्यदैन्यादियुजि प्रजापते यया भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा भक्तिर्ह्यनन्याधिपते मंहानः साचोत्तमा साधनरूपिका परेति तदुस्तरां देवस्यविष्णोःमायां कार्यकारणस्वरूपिणीं प्रकृतिं तरंति चकारादेवं प्राप्नुवंति तच्चरणैकशरणानां लक्षणमाह एषां श्वश्रृगालभक्ष्ये देहे ममाहमिति धीर्नभवति भगवत्संकल्पाधीनभूतायाः कार्यभूतं शरीरं मायात्मकतया यैर्ज्ञातं तेषां मदीयमिदं शरीरं शरीररूपोहमिति च बुद्धिर्नभवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु मायाकार्ये शरीरे येषां ममाहमिति धीर्न भवति मायामर्थात्परसंबंधिनीमात्मविलक्षणां विदंति तां तरंति च ते के इत्यत्राह वेदेति चतुर्भिः हे अंग नारद परमस्य परामाया यस्य तस्य माधवस्य योगमायां योगः संकल्पः तदधीनां मायां प्रकृतिं हि शब्देन परमं च वेदजानामि यूयं मम पुत्राः यूयमित्यादीनां विदंति तरंति च देवमायामिति चतुर्थेनान्वयः दैत्यवर्यः प्रह्लादः मनोः स्वायंभुवस्य पत्नी शतरूपा सच मनुश्च तदात्मजाः पुत्रौ कन्याश्च प्राचीनवर्हिषो विसर्गलोपश्छांदसः ॥ ४३ ॥

नाहुषः ययातिः शतधनुश्च अनुश्च संधिरार्षः ॥ ४४ ॥

उपेन्द्रदः शुकः विभीषणादयो वर्याः मुख्या येषां ते ॥ ४५ ॥

भाषा टीका ।

मैं और मुनि और तुह्मारे अग्रज भी परमेश्वर की माया का अन्त नहीं जानते हैं फिर दूसरों को क्या कहना है और सहस्र मुख वाले आदि देवशेषजी भी इनके गुणों को गाते हुये अंत को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ ४१ ॥

जिनके ऊपर भगवान् दयाकरैं और वे निष्कपट होकर उन के चरणों मे आश्रित हों तौ वे दुस्तर देव माया को उतर जावैं गे श्वा और श्रृगालों के खाने योग्य इस देह मे मम अहं यह बुद्धि नहोवे ॥ ४२ ॥

परमे श्वर की योगमाया को हम और आप लोग और महादेव जी और प्रह्लाद जी मनु की पत्नी और मनुजी और उनकी कन्या और प्राचीनवर्हि और ध्रुव जानते हैं ॥ ४३ ॥

और इक्ष्वाकु और ऐल और मुचु कुंद और अम्बरीष और ना हुषा दिक और मां धाता और अलर्क और शत धनु और रंति देव और भीष्म जी वलि और दिलीप जानते हैं ॥ ४४ ॥

और सौभरि उतंक शिवि देवल पिप्पलाद सारस्वत उद्धव परा शर भूरिषेण और जे विभीषण हनूमान् उपेन्द्रदत्त पार्थ ऋष्टिषेण विदुर ये जानते हैं ॥ ४५ ॥

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां स्त्रीशूद्रहूणशवरा अपि पापजीवाः ।
यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्य्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणा ये ॥ ४६ ॥
शश्वत् प्रशान्तमभयं प्रतिवोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना॥ ४७ ॥
तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं जह्युः स्वराडिव निपानखनित्रमिन्द्रः ॥ ४८ ॥
स श्रेयसामपि विभुर्भगवान् यतोऽस्य भावस्वभावविहितस्य सतः प्रसिद्धिः ।
देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्य्यमाणे व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्य्यतेऽजः ॥ ४९ ॥
सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥ ५० ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

किं बहुना सत्सङ्गेन सर्व्वेऽपि विदन्ति इत्याह ते वा इति । अद्भुताः क्रमाः पादन्यासा यस्य हरेस्तत्परायणास्तद्भक्तास्तेषां शीले शिक्षा येषां ते तथा यदि भवन्ति तर्हि ये स्त्रीशूद्रादयः पापजीवाः तेऽपि विदन्तीत्यर्थः । तत्र श्रुते भगवतो रूपे धारणा मनोनियमनं येषां ते विदन्तीति किमुवक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

किं तद्भगवतः स्वरूपं यस्मिन् मनोधारणां विधाय मायां तरन्तीत्यपेक्षायामाह शश्वदिति सार्द्धेन । यद्ब्रह्मेति विदुर्मुनयस्तद्वै भगवतः पदं स्वरूपम् । किं तद्ब्रह्म तदाह । अजस्रं नित्यञ्च तत् सुखञ्च विशोकञ्चेति । अजस्रसुखत्वे हेतुः शश्वत् सदा प्रशान्तम् अतो नित्यसुखस्वरूपम् । विशोकत्वे हेतुः अभयम् । कुतः यतः समं भेदशून्यम् अतोऽभयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तत् कुतः यतः प्रतिवोधमात्रं ज्ञानैकरसम् । ननु ज्ञानस्यापि नीलपीताद्याकारेण चक्षुरादिकरणभेदेन च भेदो दृश्यते । न । शुद्धं निर्म्मलम् । ननु दर्शितो विषयकरणोपरागरूपो मल इत्यत आह, सदसतः परं विषयकरणसङ्गशून्यम् । वृत्तेरेव तदुपरागो न ज्ञानस्येति भावः । ननु तथापि ज्ञात्रा सह भेदः स्यात् । न । आत्मतत्त्वम् आत्मनो ज्ञातुः स्वरूपमेव, तत् तु न ततो भिन्नम् । ननु च तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति शब्दवोध्यत्वप्रतीतेः कुतो वोधरूपत्वं तत्राह शब्दो न यत्रेति । आरोपितभ्रमनिवृत्तावेव शब्दस्य व्यापारो ननुतद्बोधइत्यर्थः ननु च भवतु नामनिरस्तभेदज्ञानरूपत्वात् विशोकत्वं सुखस्यतु नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् कथमजस्रसुखत्वं तस्येत्यत आह, यत्र वहुकारकसाध्यः क्रियार्थः उत्पत्त्यादि चतुर्व्विधं क्रियाफलञ्च नास्ति । इन्द्रियैर्ज्ञानांशस्याभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानन्दांशस्याभिव्यक्तिमात्रं क्रियते नोत्पत्त्यादिकमिति भावः । ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वं स्यादेव व्रीहीणामिव तुषापाकरणेन इत्याशङ्क्याह माया । अभिमुखे स्थातुं विलज्जमानेव यस्मात् परैति दूरतोऽपसरति ॥ ४७ ॥

तस्मादेवम्भूते भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां किमपि कृत्यमस्तीत्याह सध्र्यङ् नियम्येति । सह अञ्चतीति सध्र्यङ् सहचरं मनो यं प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य यतयः यत्नशीलाः कर्त्तो भेदः तन्निरासोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युः त्यजेयुः अनुपयोगात्तन्नाद्रियन्त इत्यर्थः । उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टान्तः । निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्ज्जन्यरूपेण विराजमान इन्द्रो नादत्ते तद्वत् इति । यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः स यथा इन्द्रः समृद्धः सन् कर्म्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं तावदजस्रसुखं विशोकं ब्रह्मैव भगवतः स्वरूपम् । तत्प्राप्तानाञ्च न प्राप्यं कृत्यं वा किञ्चिदस्तीत्युक्तम् । इदानीं ततः प्राक् सएव सर्व्वफलदाता सर्व्वकर्म्म प्रवर्त्तकश्चेत्याह । स एव श्रेयसां फलानां विभुः दातापि । तत्र हेतुः भावानां ब्राह्मणादीनां स्वभावैः समदमादिभिर्विशेषणैर्विहितस्य सतः शुभस्य कर्म्मणः यतः प्रवर्त्तकात् प्रसिद्धिः । यद्वा भावानां महदादीनां स्वभावेन परिणामेन विहितस्य सतः कार्य्यस्य प्रसिद्धिः । स एव स्वर्गादीनां दातेत्यर्थः ननु कर्मकर्त्तुर्मृतस्य कथं स्वर्गादिफलं स्यात्तत्राह । स्वारम्भकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अनुविशीर्य्यमाणेऽपि देहे तत्रस्थं व्योम इव न विशीर्य्यते । यतः अजस्तेन सह न जातः तस्य पुरुषस्य श्रेयसां प्रभुरित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति । सोऽयं ते समासेन संक्षेपेणाभिहितः । तमेवाह सदसत् कार्य्यं कारणञ्च हरेरन्यन्न भवति । ननु हरेस्तदव्यतिरेके तद्गतविकारप्रसङ्गः स्यात् । न । अन्यस्मात् । कारणभूतो हरिः कार्य्याद्व्यतिरिक्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

प्रशान्तमिति । क्षुत्पिपासाजरामरणादिषड्भिरहितमित्यर्थः । ननु दर्शितो विषयकरणापरागरूपो मल इत्यत आहेति । निर्म्मलस्फटिकस्य लोहितपुष्पादिसन्निधानेन लौहित्यादिप्रतीतिस्तद्वदत्रापीति चेत् तर्हि किं विषयकरणसङ्गो भवेदित्यर्थः । विषयो रूपादिर्ग्राह्यः करणं साधनं चक्षुरादि । उपरागः ग्राह्यत्वेन स्वीकारः । तदुक्तम्—दृश्यानुरञ्जत द्रष्टृ दृश्य द्रष्टृनुरञ्जितम् । अहंवृत्त्योभयं रक्तं तन्नाशा

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

ऽद्वैत आत्मनः इति ॥ वृत्तेरेव तदुपराग इति । वृत्तेश्चक्षुरादिवृत्तेर्दर्शनश्रवणादेर्व्यवहारिकज्ञानस्य उपराग उपरता आरक्तत्वम् । तत्तु क्षणिकमेव ज्ञानम् इदं ज्ञानं त्वखण्डम् । उत्पत्त्यादीति । आदिना प्राप्ति विकृति संस्कार्य्याणां ग्रहणम् । चतुर्विधं क्रियाफलमिति । उत्पाद्यम् आप्यं विकार्य्यं संस्कार्य्यञ्चेति क्रियाफलं चतुर्विधम् । नात्र घटं करोति कुलाल इत्यत्र उत्पाद्यं क्रियाफलम् । चक्षुषारूपं पश्यति इत्यत्र आप्यं क्रियाफलम् । सोमं सुनोति सोमपा इत्यत्र विकार्य्यं क्रियाफलम् । संस्कारश्च त्रिविधः । तत्र प्राक्तनपुण्यातिशयजन्यः सुखविशेष आद्यः । द्वितीयो मलापाकरणरूपः । तृतीयो गुणाधानरूपः । राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठ इत्याद्यं संस्कार्य्यम् । रजको वस्त्रं क्षालयतीति द्वितीयं संस्कार्य्यम् । रजको वस्त्रं रञ्जयतीति तृतीयं संस्कार्य्यम् ॥ क्रियाफलञ्च नास्तीति । क्रियाफलत्वाभावे कुतः कारकसाध्यत्वमिति भावः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

स्वारम्भकधातूनां भूतानामिति । स्वारम्भकाणां धातूनां मांसादिकरूपेण परिणतानां पृथिव्यादिमहाभूतानामित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

भवदादयो ये ते सर्वेविदंति परमात्मानं देवमायां देवस्य विष्णोर्नियाम्यामतितरंति च किं बहुना भागवतसंगेनतिर्यगपितरिष्यतीत्याह अद्भुताः क्रमाः पादविन्यासा यस्य स अद्भुतक्रमो भगवांस्त्रिविक्रमः स एव परायणं उत्कृष्टं प्राप्यं प्रापकमाधारश्चयेषां तेषां भागवतानां शीले शिक्षा वासना येषां ते तथा भूता यदि भवेयुस्तर्हि तिर्यग्जना अपि तरंतीत्यनुषंगः श्रुतेर्थे धारणा येषान्ते मनुष्या ब्राह्मणादयः तिरश्चां श्रुतार्थधारणापि नास्तीति ज्ञापनार्थमिदं ब्राह्मणादयस्तरंतीति तत्र किमुवक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ननुकीदृशंतत्स्वरूपं यद्भवदादयो जानंतीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपंचिदचिद्विलक्षणत्वेन विशोध्य तत्स्वरूपानुचिन्तनपराणां स्वर्गाद्यर्थानुष्ठानोपकरणत्याग आर्थिक इत्याह श्लोकत्रयेन शश्वद्विति विशोकं दुःखासंभिन्नमजस्रसुखं नित्यानंदमयं यद्ब्रह्मेति विदुः सत्यंज्ञानमनंतं विज्ञानमानंदं विशोको विजर इत्यादयो वेदांता आमनंतितद्देवपरमस्य पुंसः परमपुरुषस्य भगवतः पदंस्वरूपं इत्यर्थः ननुकिंविशेषेण वेदांतवेद्यत्वं उच्यते नप्रमाणांतरविषयत्वमित्यत आह जडात्मिका मायाऽभिमुखेऽवस्थातुं इति शेषः विलज्जमाना सती परैति तिरोधत्ते मायाकार्याणि मनआदीन्द्रियाणि तत्स्वरूपमवगंतुमसमर्थानीत्यभिप्रायः नकेवलं लौकिक प्रमाणविषयत्वमेव लौकिक प्रमाणभूतवेदैकदेशपूर्वभागाविषयत्वमपीत्याहशब्दइति पुरूकारकःसाध्यसाधनाद्यनेककारकान्वितः क्रियार्थ क्रियाप्रतिपादकः शब्दः वेद पूर्वभागोपियत्र स्वरूपेनसाक्षाद्बोधकइत्यर्थःसर्वेवेदायत्पदमामनंतीति तु सर्वकर्माराध्यंब्रह्मस्वरूप मपर्यवसानवृत्याआमनंतीत्येतत्तात्पर्यंकंतपांसि सर्वाणि च यद्वदंती त्युक्तं तपांसि तपः प्रधाना उपनिषद्भागा वदंति साक्षाद्बोधयंतीत्यर्थः ननुजीवस्यापि स्वरूपमजस्रसुखमेवेत्यत आह परमात्मतत्वमिति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेतिवाक्यप्रत्यभिज्ञानेन अजस्रसुखस्यानंतत्वेनविशेषितत्वादपरिछिन्नदुःखासंभिन्ननित्यसुखस्वरूपत्वं परमात्मन एव स्वरूपमित्यर्थः ननुजीववदस्यापिकर्माधीनसुखदुःखसंबंधः स्यादिति शंकांवारयति शुद्धमिति अकर्मवश्यमित्यर्थः अत एव सदसतो श्चिदचिदोः परं विलक्षणं अकर्मवश्यता कुत इत्यत आह समं इत्येकरूपमित्यर्थः चिदचिदंतर्यामित्वेनावस्थितस्यापि तत्तद्वस्तुगतदोषा संस्पर्शादकर्मवश्यतोपपन्नेतिभावः नन्वाम्रादिफलानां तत्तत्प्रदेशभेदेनाम्लमधुरादिरसवत्सुखापरपर्यायानुकूलज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रदेशभेदेन जडरूपता स्यादित्याशंकां वारयति प्रतिबोधमात्रमिति प्रतिबोध एव प्रतिबोधमात्रं मात्रचाक्कापि जडत्वव्यावर्त्ति विज्ञानघन एव प्रज्ञान घन एवेति श्रुतिः मोक्षप्रदत्वमप्यस्यासाधारणो धर्म इत्याह अभयं न विद्यते भयं यस्मात्तदभयं संसारनिवर्तकं इत्यर्थः तत्कुतः शश्वत्प्रशांतं शश्वत्सदाप्रशांतमशनापिपासाधूर्मिषट्कराहितमतस्ततुपासकानामपि शांतिसंपादकमिति भावः परमं साम्यमुपैति मम साधर्म्यमागता इति श्रुतिस्मृती ॥ ४ ७ ॥

किंच यतः एवं भूतभगवत्स्वरूपचिंतने प्रयतमाना सध्र्यङ् सहांचतीति सध्र्यङ् सहस्य सध्र्यादेशः जीवसहचरं मनः नियम्य यद्यत्र उक्तस्वरूपेनियतं कृत्वाऽकर्तहेति कृत्यंते छिद्यंते ऽनेन संशया इति कर्तं ज्ञानं छिद्यंते सर्वे संशया इति श्रुतेः कृतां छेदने तादितरदकर्तं स्वर्गादिफलसाधनं कर्मेत्यर्थः तस्य हेतिं उपाकरणं जहयुः तत्र दृष्टांतः स्वराट् वर्षप्रदः इंद्रः निपानखनित्रमिवनितरां पिबन्त्यस्मिन्निति निपानं कूपः तस्य खनित्रं खननसाधनमिव स्वर्गाद्यर्थानुष्ठानोपकरणमर्थादेव त्यजंतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वर्गादिफलेप्सूनां तत्साधनोपकरणोपादानमावश्यकमित्यत आह स इति भावस्वभावविहितस्य भावाः ब्राह्मणादि वर्णाश्रमादयः तेषां स्वभावेनानु गुणेन विहितस्य सतःकर्मणः प्रसिद्धिः फल प्रसिद्धिर्यतः स भगवान् श्रेयसां स्वर्गादि फलानामपि विभुः प्रभुः तत्फलप्रदातेत्यर्थः अंतरात्मतया ऽवस्थितस्य परमात्मन एव स्वर्गाद्यर्थ कर्मस्वपि प्रवर्तकत्वात्तदाराध्यत्वात्तत्फलदत्वाच्च तद्भजनेनैवेप्सितस्वर्गादिफलस्यापि सिद्धेः कर्मभिरपि स एव भजनीय इत्यर्थः भगवतः सर्वांतर्यामित्वे शरीरभूतचेतनाचेतनगतदोषस्पर्शमाशंक्याह देहइति स्वधातुविगमे स्वधातूनां स्वदेहारंभकभूतसूक्ष्माणां वियोगे सत्यनुपश्चाद्विशीर्यमाणे देहे तत्रस्थः पुरुषः परमपुरुषः गगनमिव न शीर्यते कुत अजः कर्माधीनोत्पत्यादि शून्यः अत्रदेहशब्दः चेतनस्यापि प्रदर्शनार्थः चिदचिद्गतदोषास्पृष्ट इत्यर्थः अस्योत्तरार्द्धस्य जीवपरत्ववर्णनं त्वशोभनं कृत्स्नस्यास्य प्रकरणस्य परमात्मपरत्वेन मध्ये जीवप्रसक्ताभावाज्जीवस्यापि शरीरद्वारोत्पत्ति विनाशयोर्विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविशयतीति श्रुत्यैवाभिधानाच्च ॥ ४९ ॥

अध्यायत्रयार्थमुपसंहरति सोयं इति हेतात नारद सोयं पूर्वप्रतिपादिता कारः विश्वकारणभूतः भगवान् ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यादिसंपन्नो वासुदेवः समासेन संग्रहेणतेतुभ्यमभिहितः मयेति शेषः संग्रहमेवाह यत्सदसच्चिदात्मकं वस्त्वन्यदतदात्मकं स्वनिष्ठमिव भाति तद्धरेर्नान्यत्तदात्मकमेवेत्यर्थः हरेर्नान्यदन्यत्तत्सदसच्चयदिति पाठः नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यदिति पाठे त्वन्यस्मात्सदसत्वलक्षणादपि हरेः सदसदात्मकं नान्यत्किंतु तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अत्रकैमुत्यन्यायमाह तेइतियेस्त्रीशूद्रहूणशबराः पापजीवास्तेपिदेवस्यमायांविदंतिसंसारमातितरंतिच किमुतास्मदादयइत्यन्वयः सर्हिकिमितिसर्वेनिस्तीर्णाःसंसाराब्धाभूवन्नितितत्राहयदीति अद्भुतकमोविष्णुःसएवपरायणंतस्यशीलंतस्यशिक्षाचयेषांतेतथोक्ताः अद्भुतं जगत्क्रमतीत्यद्भुतक्रमः अत्रापिकैमुत्यन्यायमाहातिर्यगिति वृंदावनगताः पशुपक्ष्यादयस्तिर्यग्जनाअपिदेवमायांविदंतितरंतिच ये श्रुतधार णास्तेविदंतीतिकिमुवक्तव्यमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ अद्भुतक्रमः किंलक्षणकइति तत्राह शश्वादिति यत्शश्वत्सदेकप्रकारं प्रशांतप्रकृष्टपूर्ण सुखंअद्वितीयत्वादभयं अद्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः यच्चप्रतिबोधमात्रंनिर्दोषज्ञानस्वरूपं मात्रशब्दोऽवधारणार्थः प्रतिशब्दोमुख्यार्थः अतएवशुद्धंरागादिदोषराहित्यं यच्चसमंपरपवादिपरममहदंतेषुपदार्थेषुनार्तरेकेणगुणाविधुरं वैषम्यादि रहितंच सदसतःपरंव्यक्ताव्यक्तंज गतोविलक्षणमात्मतत्त्वमव्यक्तादिसर्वप्रपंचाद्दैभावरहितं पुरूणिबहूनिकारकपदानिकर्तृकर्म क्रियावाचीनियस्मिन्संतिसतथा अग्निष्टोमाद्य नेकक्रियार्थः शब्दोवाक्यलक्षणानंतवेदाख्योयश्चयस्मिन्साकल्येनवाचकत्वेननवर्तते तदुक्तं अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वं हरिःस्मृतः अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतःपूर्णसुखत्वतइति हरिःस्वयंयामाधीनश्चेत्तदुपासकाःकथंतांतरंतीति तत्राह मायेति मायासंसारकारणंप्रकृति र्यस्याभिमुखेस्थातुंविलज्जमानायस्मात्तदुपासकेभ्यश्चपरत्यैपसरतिहाग्रिमार्गविहायवर्ततइति ॥ ४७ ॥

यच्चसर्वगुणपूर्णत्वात्ब्रह्मेत्यजस्रसुखंनिरंतरसुखमितिविदुरतीतानागतवर्तमानाःब्रह्माद्यः श्रवणादिभिर्यतमानत्वाद्यतयःसाधनपरि पाकेनयत्सम्यग्ज्ञानंशाम्य इंद्रःसुधांप्राप्यनिपानखनित्रकूपखननसाधनकुद्दालादीव यमेनाधिकृतोलोकोनरकाख्यस्तस्यहेतुंसंसारंजहुस्त्य जंति परमस्यपुंसोनारायणस्यपदंस्वरूपंतद्वैतादृग्लक्षणंहीत्यन्वयः इंद्रईश्वरोधनवान्सुधाममृतंजलंप्राप्यतिवा ॥ ४८ ॥

इदानीमेवंविधभगवज्ज्ञानाधिकारीसत्पुरुषइत्याह सइति नकेवलंधर्मादिसर्वश्रेयसांविभुः अपितुफलदाताच अधर्मादिसर्वाश्रेयसामपी तिवाभगवाननादिकालमारभ्यहरिप्रसादेनपरिवृद्धेनभावस्वभावेनभक्तिस्वभावेनविहितस्यानिर्मितस्यास्यसतोजीवराशेःप्रसिद्धः करतलाम लकवत्प्रत्यक्षःस्यादितियतोतोत्रसात्त्विकप्रकृतिजीवराशिस्तादृशोज्ञानाधिकारी एतेनोक्तार्थेज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमुक्तंभवति भावोभक्तिःप्रमा णश्चप्रावरयमपिचादरइतितत्राह देहइति स्वारंभकाणांपृथिव्याद्यधातूनांविगमेविनाशलक्षणविश्लेषेसतिदेहेतुविशीर्यमाणेस्वकारणेषु विलीयमानेसतितत्रदेहस्थःपुरुषःस्वकर्माद्यनुसारेणपुराणिसरन्स्वतोऽजोजननविधुरोपिकेवलंदेहाभिमानेनजायमानोयथादेहस्थितंव्योमनशी र्यते तथाजीवोनविशीर्यते अतोदेहस्यैवोत्पत्तिमरणधर्मवत्त्वाच्चेतनस्यानित्यत्वादुचितस्यस्यप्रसिद्धः परमइति अनेनपरमात्मापिव्याख्यातः तत्रजीववद्देहाभिमाननिमित्तजन्मादिमानपिनभवतीतिविशेषः अतएवदृष्टांतनहरेःशश्वत्प्रतिबोधादिरूपत्वंनविघटनीयमितिभावः ॥ ४९ ॥

देवदेवनमस्तुभ्यमित्यारभ्यप्रश्नप्रतिवचनाभ्यामुक्तमर्थमुपसंहरति सोयमिति समासेनसंक्षेपेण एतावज्ज्ञानंसर्वथानविस्मर्तव्यमिति भावेनाह हरेरिति चशब्दएवार्थे यत्सदसत्कार्यकारणात्मकंजगत्सर्वमस्मादन्यस्माद्विलक्षणाद्धरेर्नान्यद्भिन्नं एतदुक्तंभवति स्वतोहरेर्भि न्नमितत्वेनस्वातंत्र्याभावेनाभिन्नमिवोच्यते नस्वतोभेदाभावात्तस्मात्सहरिः स्वतंत्रोऽन्यदस्मदादिकंसर्वंतदधीनमितिविजानीहीति तदधीनसत्तादिमत्त्वात्तदित्युच्यतेतत्रकिमानमित्येतच्चोद्यं सत्तादिर्यत्स्वतोविष्णोस्तस्मादन्यः ससर्वतइत्यादिनापरिहर्तव्यं ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अथ श्रीभगवत्स्वरूपं विशेष्याकारेणोद्दिशति शश्वदिति सार्द्धेन । अयमर्थः—सर्वतो बृहत्तमत्वाद्ब्रह्मेति यद्विदुः, तत् खलु परमस्य पुंसो भगवतः पदमेव, निर्विकल्पतया साक्षात्कृतेः प्राथमिकत्वात्,ब्रह्मणश्च भगवत एव निर्विकल्पसत्तारूपत्वात्, विचित्ररूपादिविकल्प-विशेषविशिष्टस्य भगवतस्तु साक्षात्कृतेस्तदनन्तरजत्वात्, तदीयस्वरूपभूतं तद्ब्रह्म तत्साक्षात्कारास्पदं भवतीत्यर्थः । निर्विकल्पब्रह्म-णस्तस्य स्वरूपलक्षणमाह प्रतिबोधमात्रमिति अजस्रसुखमिति च जडस्य दुःखस्य च प्रतियोगितया प्रतीयते यद्वस्तु यच्च नित्यं तदेकरू-पं तद्रूपमित्यर्थः । यतः आत्मतत्त्वं सर्व्वेषाम् आत्मनां मूलं, आत्मा हि स्वप्रकाशरूपतया निरुपाधिपरमप्रेमास्पदतया च तत्सद्रूपेण प्रतीयत इति । अथ तस्य सुखरूपस्याजस्रत्वे हेतुमाह । शश्वत् प्रशान्तं नित्यमेव क्षोभरहितं तद्वदभयं भयशून्यं विशोकं शोकरहितञ्चेति । न च सुखरूपत्वे तस्य पुण्यजन्यत्वं स्यादित्याह शब्दो न यत्रेति । यत्र क्रियार्थो यज्ञाद्यर्थः पुरुकारकवान् शब्दो न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । किन्त्वौप-निषदं पुरुषम् इत्यादिरीत्या केवलमुपनिषदेव प्रकाशिका भवतीत्यर्थः । पुनः स्वसुखरूपत्वेचेन्द्रियजन्यत्वं व्यावर्त्तयति शुद्धमित्यादिना । तत्र शुद्धं दोषरहितम् । समम् उच्चावचताशून्यम् । सदसतः परं कारणकार्य्यवर्गादुपरि स्थितम् । किं बहुनेत्याह माया च यस्याभिमुखे यदुन्मुखतया स्थिते जीवन्मुक्तगणो विलज्जमाना परैति पलायते ततो दूरं गच्छतीत्यर्थः । अत्र च शुद्धमित्यादिना यथा वैलक्षण्यं दर्शितं तथैव ज्ञेयम् । जीवस्वरूपस्य ह्यविद्यास्पर्शनात् क्षोभभयशोका भवन्ति सुखचिद्रूपत्वञ्चाच्छाद्यते ततः शुद्धत्वं साम्यञ्च गच्छति कर्म्म-काण्डविषयत्वञ्च जायते । यत् पुनर्बृहत्वात् बृंहणत्वाच्च ब्रह्मत्वं सर्व्वतः परत्वं परमार्थत्वञ्च तत्तस्य स्वत एव नास्ति । तादृशशक्त्यभावा न्मायाभिभावकत्वं च नास्त्येव प्रत्युत तदभिभाव्यत्वमेव स्यादिति ॥ ४७ ॥

तदेवं केवलं विशेष्याकारं दुर्गमत्वेनोद्दिश्य तदादिसर्व्वसुगमताकृपामयेन स्वरूपशक्तिविशिष्टाकारेण सुगमत्वेन तदुद्दिशति सध्र्य-गित्येकेन । यं प्रति यस्मिन् सध्र्यक् मनो नियस्य स्थिरीकृत्य यतयः पूर्व्वं सन्यासमार्गे कृततादृशज्ञानयत्ना अपि अकर्त्तहेतिम् अभेद-ज्ञानरूपं मोक्षसाधनं जहाति तत्कृपाप्राप्ततादृशज्ञानाद्यनन्तगुणाश्रयतद्भक्तिसम्पत्तेः । आत्मारामाश्च मुनय इत्यादेर्महागुणत्वादिति भावः तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति स्वराड़िवेति ॥ ४८ ॥

स एव हि भगवान् श्रेयसां पञ्चविधमुक्तीनामन्येषाञ्च पुरुषार्थानां विभुः प्रदाता । यतो भगवतः सकाशात् अस्य भक्तजीवस्य भक्ति स्वभावयोग्यो यो योऽर्थस्तस्य सतस्तत्स्वरूपवैभवे विद्यमानस्यैव प्रसिद्धिस्तं प्रति प्राकट्यं भवतीत्यर्थः । ननु तस्य जीवस्य मायावैभवो पाधिस्तदा किं नश्येत् नाशेऽपि वा जीवत्वं किं तिष्ठेत तत्राह देह इत्यर्द्धेकेन । देहः स्थूलसूक्ष्मात्मकः । ध्रियन्त इति धातवस्तत्त्वानि । तस्मिन् देहद्वये स्वेषां कारणरूपतत्त्वानां विगमो नाशो यस्य तथाभूते सत्यपि पुरुषो जीवः न विशीर्य्यते न नश्यति । अनाशे हेतुः अज इति । अथवा शश्वत् प्रशान्तमित्यादिकं वैकुण्ठवैभवस्यैव प्रतिपादकम् । भगवतः परम्पदमिति तत्रैव मुख्यार्थत्वात्, भगवत्सन्दर्भे तस्य तादृशत्वेन दर्शितत्वात् तस्मै स्वलोकमित्यादौ दर्शयिष्यमाणत्वाच्च ॥ ४९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

सोऽयमिति । सोऽयं समासेन संक्षेपेणाभिहितः । कथम् । तटस्थलक्षणेनैवेत्याह । सत् कार्यं स्थूलम् अशुद्धजीवजगदाख्यं चेतनाचेतनं वस्तु असत् कारणं सूक्ष्मं शुद्धजीवप्रधानाख्यं चिदचिद्वस्तु च यत्, तत् सर्वं हरेरन्यन्न भवति सूक्ष्मस्य तच्छक्तिरूपत्वात्, स्थूलस्य तत्कार्य्यरूपत्वादिति भावः । जगतस्तदनन्यत्वेऽपि शुद्धस्य तस्य तद्दोषसाङ्कर्य्यं नास्तीत्याह अन्यस्मादिति ॥ ५० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तेषां फलमाह तेवैविदंत्यतितरंति चेति तां मायां ज्ञात्वा तामेवतरंतीति अस्मदादीनामपि तरणोपायमाह स्त्रीशूद्रहूणशवराअपीति तामसेषु स्त्रियः सात्विका शूद्रो राजसः हूणास्तामसः शवरादयस्ततोप्यधमाः पापेनैव जीवंतीति पापजीवाः एतेविदंति तरंति च यदि अदूभुतक्रमस्य भगवतः परायणाः सेवकाः तेषां यदि शीलेन शिक्षिता भवेयुः अदूभुतक्रमः पादविक्षेपः क्रियाशक्तिर्यस्येति भगवतो मायेत्यतः परायणस्य यस्य कस्य चित्सुलभंतस्य परायणास्तु क्षणमात्रमपि अन्यचित्ता न भवंति अन्यथा अदूभुतक्रमत्वाद्भगवानन्यत्र गच्छेत् तेषामपि वचनमात्रेण शिक्षकं प्रयोजकं किंतु शीलेन सह यथा ते भगवत्परां तथाचेत्तदाज्ञया तेऽपि भवंति किंच स्त्रियादिषु न संभावना कर्त्तव्या यतस्तिर्यग्जना अपि मुक्ता भवंति यथा नामादि पाठनेन शुकादयः श्रुतधारणाः श्रुतार्था लोचनसमर्थाः तस्मादंशतो ज्ञाने सर्वे एवाधिकारिणः सर्वथा ज्ञानेन केऽपि भगवद्भक्तसंगाभावेपि तुनकिंचिज्जानंति एवमेकैकशो धारणस्य स्वरूप मुत्पत्याविनिरूप्य जितं जितं ॥ ४६ ॥

स्थानमपोह्य धारयेदित्स्वस्यार्थे उत्पत्या विचारयति शश्वादिति द्वाभ्यां स एव भगवदंशो स्वाधीनो भवति यस्त्वात्मत्वेन स्वयमेव स्फुरति अन्यथा बुद्ध्या व्यवस्थापितः तदपगमे अपगच्छेत् पदादीनां स्वरूपं एतदेव तत्र प्रथमं पादस्वरूपे विचारिते अन्यत्स्वयमेव ज्ञास्यतीति लक्षणेन प्रथमं पादस्वरूपं निरूपयति ॥ ४७ ॥

तद्वैपदं भगवतः परमस्य पुंस इति दशधर्मा भगवतश्चरणारविंदे निरूपिताः दशलीलारूपाः तथा सति प्रत्येकावयवे दशलीला उक्ता भवंति तत्र भगवतश्चरणारविंदं कीदृशमित्यपेक्षायां यत्सर्वदातच्चरणारविंदं यत्तु कदाचित्तत्र अनेन कालेन भगवत्स्वरूपं निर्द्धारितं कालापरिच्छिन्नं तदिति यत्कालेन परिच्छिन्नं तत्प्रशांतं गुणत्रयक्षोभरहितं सत्वस्यापि दयादिना क्षोभात् तदाभावायप्रशब्दः एवं प्रेर्य प्रेरकयोः अपरिच्छेदो निरूपितः इदानीं सर्वपरिच्छेदकस्य कालस्य अत्रापरिच्छेदकत्वमाह अभयमिति भयरहितं एवं संसारधर्माभावनिरूपणे दोषाभावमुक्त्वा स्वरूपमाह प्रतिबोधमात्रं शुद्धं सममिति प्रतिबोधमात्रं अनुभवरूपं मात्रशब्देन प्रमातृप्रमाणप्रमेयसंबंधो निवारितः त्रितयसंबंधरहिता या प्रमातद्भगवत्पदमित्यर्थः मात्रपदेनैव शुद्धताया उक्तत्वात् शुद्धमानंदरूपं समं सद्रूपं एवं सच्चिदानंदरूपमित्युक्तं भवति अस्यपदस्य सर्वव्यवहारातीतत्वं वदति चतुर्भिर्विशेषणैः व्यवहारो हि चतुर्द्धा भवति प्रपंचत्वेन आत्मीयत्वेन शब्दत्वेन शब्दार्थत्वेन च तत्र व्यवहारातीतत्वमाह सदसतः परमिति कार्यकारणभावात्परं प्रकृतेर्वा आत्मीयो न भवतीति आत्मव्यवहारोपि नास्तीत्याह आत्मनः सत्वं परमार्थस्वरूपं व्यवहारस्तत्कृतः तदन्यस्मिन् भवति आत्मनः सिद्धत्वात्तत्र व्यवहारः शाब्दिकं व्यवहारं निराकरोति शब्दोनयत्रेति भगवत्पदं कर्मत्वाद्यभावात् नकारकत्वं अक्रियारूपत्वात् तदव्यंगत्वाद्धानधात्वर्थत्वं अनुभयरूपत्वान्नप्रत्ययार्थत्वं अनेनशब्दे प्रधानरूपत्वाभावेनामाख्यातार्थत्वाभावात् उपसर्गनिपातार्थत्वं दूरादेव निवारितं कारकवान् क्रियार्थ इति नामाख्यातयोः संबंधकथनाद्वाक्यार्थोपि नभवतीत्युक्तं भगवदाज्ञायामायाव्यवहारत्वे जीवानामिव अज्ञानादिनिवृत्तिद्वारा व्यवहार्यत्वं स्यात् तदपि नास्तीत्याह मायापरेति दूरादेवागच्छति तस्यागमने हेतुः विलज्जमानेति इयं च हि चरणदासी ज्ञानरूपत्वाच्च भगवत इयंमोहिका अत एव तस्याजनव्यामोहकत्वं भगवान् जानातीति ये वा अभिमुखा चकारादनुचराश्च ज्ञानिनो भक्ताश्च तत्र सर्वत्रैव विलज्जमाना विशेषतो लज्जाअंशतोपि कार्याकरणं द्योतयति एवं दशभिर्विशेषणैः भगवत्पदं लक्षयित्वा तस्य प्रसिद्धिमाह ब्रह्मेति यद्विदुरिति यद्भगवत्पदं सर्ववेदांतविचारका ब्रह्मेति विदुः तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ईश्वरत्वेन कश्चिदुद्गच्छेत्तदा स भगवान् सर्वोक्तं तुपदं स एव नियामको भवेत् स परमः तत्पदं स एव चेद्धोक्ता तदा पुमान् एवं विचारेण ब्रह्मविपदोपि ब्रह्मेति तद्वदंति एवं तस्य प्रसिद्धिमुक्त्वा तस्य सहजं फलमाह अजस्रसुखं विशोकमिति परमानंदो दुःखाभावश्च फलं तदुभयरूपं तदित्यर्थः तत्रसाधनान्याह सध्र्यङ्नियम्येति संम्यगंचतीति सनः नदात्मानं संसारे अंचति तादृशं मनो नियम्य तद्भावं तस्य दूरीकृत्येत्यर्थः इदमांतरं साधनं वहिः साधनं सन्यासः तदा यतय इति एवं दोषाभावप्रभृतिफलपर्यंतपदंनिरूप्याविजितार्थो विचारतः जितं जितं स्थानमपोह्येति विचारयति तत्र जितानां स्वाधीनीकृतानां पादानां न परित्यागः यथासति पूर्वप्रयास वैयर्थ्यापत्तेः किंतु जितं स्थानं भगवच्चरणारविंदाश्रयभूतं साधनसमुदायं अपोह्यदूरीकृत्येत्याह स साधनस्य पदस्य जितत्वात्तत्पदं स्थापनीयं साधनं त्यक्तव्यमित्यर्थः नन्वस्य त्यागस्य किं प्रयोजनं तत्राह धारयेत्पर परमिति अग्निमावयवस्वाधीनीकरणार्थे उत्तरोत्तरसंबंधिनां धारणमिति दृष्टांतेन स्पष्टमिति स्वराडिवनिपानखनित्रमिति यथा स्वराट् स्वर्गाधिपतिः मेघादीनां स्वामी निपानखनित्रं कूपखननसाधनकुद्दालादित्यजति एवं भगवत्पदप्राप्त्यर्थं कृतानि क्षुद्राण्यपि साधनानि पदमाहात्म्यात् महाफलत्वेन पदे संपन्ने पूर्वमज्ञानात् क्षुद्रपदार्थसाधकानि सर्वाणि संगृहीतानि त्यजतीत्यर्थः स्वराट् साधकानि गृह्णात्येव एवमुत्तरत्र सर्वांशफले इन्द्रोभूत्वा परमैश्वर्यं प्राप्य सर्वमेव सृजतीति भावः ॥ ४८ ॥ एवमुद्देशाध्याय निरूपितस्य भगवत्स्वरूपस्य उत्पत्या विचारमुक्त्वासाधनाध्याये अकामः सर्वकामोवेति वाक्ये तदेवस्वरूपं पुनः फलसाधनत्वेनोक्तं तमंशमत्रोत्पत्या विचारयति सश्रेयसामपि विभुरिति सवस्तुतः स्वतः परमपुरुषार्थरूपः एतादृशो यदिकश्चित्कामयते स्वर्गादिकमपि तदपि प्रयच्छेत यतः सर्वेषामपि श्रेयसां फलानां अयमेव विभुः समर्थउत्पादयितुं दातुं च यतोऽयं भगवान् परमानंदरूपोपि षड्गुणान्बिभर्त्ति अतः तत्रहेतुमाह यतः अस्य जगतः भावस्वभावाविहितस्य सतो भगवतः सद्रूपादेव प्रकर्षेण सिद्धिः उत्पत्तिः सर्वमेव हि जगद्द्विरूपं एकं भावविहितं अन्यत्स्वभावविहितं भावो धात्वर्थः क्रियातदभिव्यंग्येव तेन निष्पद्यते किंचिज्जगत् सामान्यक्रिया भावः यथोत्पत्तिः तथादेहनाशेपि न तस्य नाशः तदा च यदा कदाचित्तस्य फलं फलमेव देहंस्वधातुविगमेन विशीर्यते तस्योत्पादकाये धातवः संस्कृतभूतावयवाः अन्नादयस्तु तदुपष्टम्भकाः तेहिधातवः स्वसमेतं फलं जनयित्वा कृतार्थाः संतो निवर्त्तंते तदा तैः सहजातो निवर्त्तते तथा यथात्मादेहेनसह जातः यथा देहो धातुभिः तस्मात्फलेन काप्यनुपपत्तिरिति उक्तमर्थमुपसंहरति ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

सोयांतेऽभिहित इति मया एतावता कालेन भगवानेव निरूपितः दशविधलीलायुक्तः भगवत्वेन षड्गुणाः विश्वभावनत्वेन चत्वारः उत्पत्त्यादयो मोक्षश्च धर्मादयो वार्त्तैव विहितविश्वं भाव्यते एवं विश्वभावनो भगवान्नूणतावता प्रबंधेन निरूपितः श्रवणं तव संपादित मिति भावः विस्तरेण निरूप्य संक्षेपेण निरूपयति बुद्धिसौकर्यार्थं समासेनेति यावानर्थो मयाविस्तरेण निरूपितः तस्यायं समासः संक्षेपः भगवानेव सर्वः भगवत एव सर्वमिति उपचारव्यावृत्त्या निरूप्य संक्षेपेण निरूपयन्नित्यर्थः निषेधमुखेनाह हरेः नान्यत् हरिरेव सर्वं हरेरन्यन्न हरेरेव सर्वं नत्वन्यस्मात् सदसदुक्तप्रमपरुष्टं च चकारात्कालादिकमपि यदिति प्रसिद्धं ॥ ५० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

न केवलमेते महान्त एव अपि तु दीनहीना अपीत्याह ते वै इति । अद्भुत उत्तमाधमविवेचनशून्यः क्रमः पादन्यासः कृपासम्बन्धी यस्य तस्य भगवतः परायणा ये भक्तास्तेषां शीलांशिक्षाः तच्छिष्या भूत्वा शीलं शिक्षन्ते ये ते । तिर्य्यग्जना हंसगजशुकशारिकादयः । गुरुमुखात् श्रुतं नामरूपादिकं शीघ्रं ये धारयन्ति मनुष्यास्ते पुनः किमुत ॥ ४६ ॥

ननु ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यत इति अधिकारिविशेषेषु परमेश्वरस्त्रिरूपतया भातीति । तत्र आपीयतां कर्णकषायशोषानित्यादिना शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते इत्यनेन भगवान्शेषविशेषतया उक्तः, तदुपासकाश्च येषां स एव दययेदित्यादिना किमु श्रुतधारणा ये इत्यन्तेनोक्ताः । सम्प्रति परमात्मा ब्रह्म चोच्यतामित्याकांक्षायामाह शश्वदिति । सदसतः उत्तमाधमस्य ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य जीववृन्दस्य परमात्मतत्वं सममेकरसमेव । तथा शश्वत् सदा प्रकर्षेण शान्तं, तस्य गुणवशात् शान्तघोरमूढस्यापीत्यर्थः । शश्वत् प्रशब्दाभ्यां सत्त्वगुणकार्य्यः शमो व्यावृत्तः । तथा अभयं, तस्य सभयस्यापि । प्रतिवोधमात्रं, तस्याज्ञानस्य ज्ञानवतोऽपि प्रतिमात्रशब्दाभ्यां सत्वगुणकार्यो वोधोव्यावृत्तः शुद्धं तस्या शुद्धस्यापि एवं परमात्मानमुक्त्वा ब्रह्म ह यत्र नानाकारकवानपि तथा क्रियया सह अर्था वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या यत्र तादृशोऽपि शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्म ननु ब्रह्मशब्देनैव तद्रूपं अथच शब्दो न यत्रेति निषेधभासेः च तत्राह मायेति । यस्याभिमुखे माया विलज्जमाना सती परैति पृष्ठदेशमुपैति तस्य भगवतः पदं अप्राकृत विचित्ररूपगुणादि विविधविशेषवतोऽपि तस्य प्राथमिकसाक्षात्कारविषयो निर्विशेषं स्वरूपम् । मदीयं महिमानंच परब्रह्मेति शब्दितमिति भगवदुक्तेस्तदीयं व्यापकत्वलक्षणं बृहत्वमेव निश्चितं ब्रह्म । अयं भावः—शब्दस्याकाशगुणत्वेन मायिकत्वान्मायाया अपि तदभिमुखे स्थातुमशक्तेरमायिकरूपगुणादिमन्तं भगवन्तमपि शब्दोऽभिधातुं यद्यपि न प्रभवति, तदपि मेघश्यामः कनकपरिधिः पङ्कजाक्षोऽयमात्मेत्यादयः शब्दाः मेघकनकादिप्राकृतवस्तुसादृश्यारोपेणैव लोकचित्तं यथाकथञ्चित् तत्र प्रवेशयन्ति लोकश्च चित्तैकाग्र्येणापि वस्तुतोऽस्पृष्टरूपतद्रूपाभासोऽपि भगवन्तं प्रभुमहं ध्यायामीत्यभिमन्यमानो हृष्यति, भगवानप्यपारकृपातरङ्गवशादेवानेन भक्तेनाहं ध्यात एवेत्यभिमन्यते अभिमत्य च तं भक्तं स्वचरणान्तिकं सेवार्थमानयतीति भगवत्स्वरूपस्य शब्दगम्यत्वं तत्कृपयैव सिद्धं, ब्रह्मस्वरूपस्य तु प्राकृताप्राकृतविशेषराहित्यात् कथं शब्दगम्यत्वमस्त्विति शब्दो न यत्रेत्युक्तम् । प्रवृत्तिनिमित्तस्य वस्तुधर्म्मस्य जात्यादेरभावात् यत्र क्रियाकारकवान् शब्दो न प्रभवति तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्य पृथक् सङ्केत एवायं कृतः । अतः शब्दगम्यत्वाभावेऽपि शब्दगम्यस्य भगवतो निर्विशेषं स्वरूपं तद्ब्रह्मेति भगवत्सम्बन्धित्वेनैवोक्ते सति तत्र लोकचित्तप्रवेशः नान्यथेति भङ्ग्या ब्रह्मणोऽपि शब्दगम्यत्वमुक्तम् । इत्थमेव श्रुत्यध्यायादौ व्याख्यास्यते इति । तथा अजस्रमेव सुखं यस्मात्, विगतो भवति शोको यस्मात् तदिति तस्य सुखरूपत्वे विशोकत्वे च कैमुत्यमानीतम् ॥ ४७ ॥

परमात्मनो ब्रह्मणश्च उपासकान् सामान्याकारेणाह । सह अञ्चतीति सध्र्यक् सहचरं मनः यं परमात्मानं यत् ब्रह्म च प्रति नियम्य यस्मिन् स्थिरीकृत्य, यमिति पुंस्त्वमार्षं, यतयो यत्नशीला योगिनः सन्यासिनः च कर्त्तो भेदस्तदभावोऽकर्त्तः तत्र हेतिं साधनं जह्युस्त्यजेयुः अनुपयोगान्नाद्रियन्त इत्यर्थः । उपयोगाभावेन साधनानादरे दृष्टान्तः । निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपस्तस्य खनित्रं खननसाधनं यथा स्वराट् स्वयमेव पर्जन्यरूपेण राजमान इन्द्रो नादत्ते तद्वत् । यद्वा स्वेनैव राजत इति स्वराट् दरिद्रः यथा इन्द्रः समृद्धः सन् कर्म्मकारदशायां गृहीतं निपानखनित्रं जहाति तद्वदित्यर्थः । भगवद्भक्तास्तु साध्यप्राप्तौ साधने द्विगुणितादरा भवन्तीति तेऽत्र व्याख्यायां न प्रवेशनीयाः ॥ ४८ ॥

किञ्च परमात्मोपासकानां ब्रह्मोपासकानामन्येषाञ्च भगवन्तं विना न फलसिद्धिरित्याह । स भगवानेव श्रेयसां मोक्षस्वर्गादीनां विभुर्दाता च अतो योगिज्ञानिकर्म्मिभिः प्रतिस्वफलसिद्ध्यर्थं भगवद्भक्तिः कर्त्तव्या । किञ्चास्य भक्तजीवस्य भावा दास्यसख्यादयस्तत्तत्स्वभावेन विहितस्य सतः उत्तमसाधनस्य समुचितश्रवणकीर्त्तनादेर्यतो भगवत एव सकाशान्न तु परमात्मनो नापि ब्रह्मतः प्रकृष्टा सिद्धिरिति । भगवद्भक्तैस्तु स्वप्रेमफलसिद्ध्यर्थं योगज्ञानादिकं न कर्त्तव्यमिति भावः । ननु भक्तियोगज्ञानादिकं साधनंप्रतिस्वसाध्यवस्तूत्पादने यावदसमर्थं तन्मध्य एव देहभङ्गे सति कीदृशं स्यात्तत्राह । स्वधातुविगमे स्वारम्भकधातूनां भूतानां विगमे वियोगे सति अनु अनन्तरं विशीर्य्यमाणेऽपि देहे पुरुषो जीवः व्योमेव देहस्थाकाशमिव न विशीर्य्यते । यतोऽजस्तेन देहेन सह वस्तुतो न जात इत्यर्थः । तेन च भक्तिज्ञानादिवासनायाः समुचितस्थाने पुनरपि समुचितं देहं धृत्वा कृतैः साधनैः सिद्ध्यति । यदुक्तम्—यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दनेत्यादि ॥ ४९ ॥

अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति सोऽयमिति । संक्षेपेण भगवानेवोक्तः । केन प्रकारेणेत्यत आह । सत् कार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं जगत्, असत् कारणं जीवा माया च, तत् सर्वं हरेरन्यन्न भवति, जीवमाययोः शक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदात् । शक्तिकार्यस्य शक्त्यनन्यत्वादिति भावः । हरेः कथम्भूतात् । सदसद्भ्यामन्यस्मात् । तयोः शक्त्योस्तटस्थत्वबहिरङ्गत्वाभ्यामनासक्तेस्तद्दोषसम्बन्धाभावमिति भावः भागवते इदमेवाद्वैतमिति सर्वत्राग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ५० ॥

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलीकुरु ॥ ५१ ॥
यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति संकल्प्य वर्णय ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ते सर्वे देवस्य विष्णोर्मायां विदंति अतितरंतिच चकारेण देवं विदंति ये तु विष्णोर्मायां शरीरपर्यंतां न विदंति तेषां श्वसृगालभक्ष्ये ममाहमिति धीनर्भवतीति भावः किंच भागवतसंगेन सर्वे पि विदंति तरंति चेत्याह स्त्रीत्यादिनास्त्र्यादयः तिर्यञ्चश्च अद्भुताः क्रमाः पादविन्यासा यस्य भगवतस्तत्परायणा भागवताः तच्छीले शिक्षा येषांते तथा यदि भवंति तर्हि तेपि विदंत्यतितरंति चेत्यर्थः ये श्रुत धारणाः श्रीगुरुमुखात् श्रुते परमात्मतत्वे धारणाचित्तैकाग्र्यं येषां ते तथा भूताः विदंति तरंति चेति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

ननु ते वैविदंतीत्यादिशब्दै रुक्ताः क्षेत्रज्ञाः अहं प्रत्ययेन भोक्तृत्वादिना च वेदितव्याः देवमायाच भोग्यत्वादिनोपलभ्यते देवादिशब्दै रुदाहृते परमात्मतत्वे किंप्रमाणं कीदृशं च तदित्यतः परमात्मनि प्रमाणंचिदचिद्विलक्षणं परमात्मस्वरूपं च वदन् प्रधानकारणवादं, अम्नायस्य क्रियार्थत्वमिति जैमिनिमतं च निराकरोति शश्वदिति द्वयेन यत्राभिमुखे पृथक् स्थातुं विलज्जमाना माया प्रकृतिः परैति परा ङ्मुखी भवतिशक्तेस्तद्वतः पृथक्स्थित्यभावात् प्रकृतेर्जगत्कारणत्वस्य तु काकथेति भावः यत्र यस्मिन्प्रतिपाद्ये सति पुरुकारकवान् क्रियांगभूतवह्वयजमानादिकारकवाचकोपि शब्दः वेदः क्रियार्थो न भवति विवित्सोपयोगितया परमात्मपरत्वात् तदा कारकगंधस्पर्श वर्जितः उपनिषद्रूपः शब्दः क्रिया र्थो न इति किंपुनर्वक्तव्यम् तस्य साक्षात्परमात्मा गुणस्वरूपपरत्वात् सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तंत्वौ पनिषदं पुरुषं पृच्छामि वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः तत्तुसमन्वयात् इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यः तद्वेदप्रमाणकं मात्मतत्वम् आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिप्रोक्तं परमात्मतत्वम् सर्ववेदवेद्यत्वे हेतुमाह सममिति सर्वात्मभूनमित्यर्थः सदसतः स्थूलसूक्ष्मरूपादचेतनवर्गात्पर मुत्कृष्टम् बोध्यम् तत्रहेतुमाह प्रतिबोधमात्रमिति प्रतिबोधः ज्ञानं मात्रा गुणो यस्मिन् तद्ज्ञानगुणकमित्यर्थः स्वरूपतोपि ज्ञानं सत्यं ज्ञान मनंतंब्रह्मेति श्रुतेः अचिद्विलक्षण्यमुक्त्वा काचिद्विलक्ष्यण्यं तस्याह न विद्यते संसारभयं यस्मात्तदभवं मुक्तोपसृप्यमित्यर्थः शुद्धं प्राकृतदोषा स्पृष्टम् यतः शश्वत्सदा प्रशांतम् स्वानंदैकराशिभूतम् ॥ ४७ ॥

कथंभूतम् अजस्रसुखं नित्यसुखम् विशोकम् विशोको विजर इत्यादिश्रुतेः इत्येवं भूतमात्मतत्वम् बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयः ब्रह्मेति यद्विदुस्तद्वैनिश्चयेन परमस्य पुंसः विश्वकारणस्य भगवतः षडैश्वर्यसंपन्नस्य पदं स्वरूपम् यतयः आवृत्तिर सकृदुपदेशादिति सूत्रकाराज्ञया मोक्षसाधनावृत्तियत्रपराःयं परमं पुमांसं प्रतिसहांचतीति सध्र्यङ्सहस्य सध्र्यादेशःजीवसहचरं मनःनियम्य परमानंदलक्षणभगवत्साक्षात्कारहेतुभूतां ध्याननिष्ठां प्राप्य अकर्तहतिं जह्युः कृत्यंतेछिद्यंते सुखानि अनेनेति कर्तः क्लेश प्रतिच्छेदने तद्विपरीतः स्वर्गादिसुखलेशः अकर्तः तत्रहेतिं साधनं कर्मत्यजेयुरित्यर्थः मुख्यपदार्थाधिकारे प्राप्ते सति पदार्थलेशसाधनानादरे दृष्टांतः स्वराट् स्वयमेवराजमानोतिदरिद्रः इंद्रः सन् निपीयतेऽस्मिन्निति निपानं कूपस्तस्य खनित्रं खननसाधनमिव ॥ ४८ ॥

परमानंदसाधनं क्षुद्रानंदसाधनं कर्मेत्युक्तं तदुभयोः फलप्रदः प्रवर्तकश्च भगवानेवेति वदन् पुनर्जीवाद्भगवतो वैलक्षण्यमाह स इत्य- र्द्धेन स एवोक्तप्रकारः भगवान् श्रेयसां मुक्तिं भुक्तिलक्षणानां विभुः दातापि यतः भगवतः सकाशादेवांभावानांमुमुक्षूणां बुभुक्षूणां च स्वभावेन निवृत्तिलक्षणेन प्रवृत्तिलक्षणेन च विहितस्यानुष्ठितस्य ध्यानस्य कर्मणश्चसतः प्रसिद्धिः ननु ध्यातुः कर्मकर्तुश्च मृतस्य कथं परमानंदलाभः स्वर्गादिलाभश्च स्यादत आह देहे इति पुरुषः देहस्थोऽजोजन्मादिरहितो जीवः देहे स्वधातूनां स्वकारणरूपाणां पृथिव्यादि भूतानां विगमे वियोगे सति विशीर्यमाणोपि तत्रस्थव्योमवत् नाविशीर्यते न विनश्यति ॥ ४९ ॥

अध्यायत्रयस्यार्थमुपसंहरति स इति हे तात नारद ते तुभ्यम् समासे न संक्षेपेण सोयं विश्व भावनो विश्वहेतुः भगवान् ज्ञानशक्त्या दिसंपन्नः वासुदेवः अभिहितः प्रतिपादितः यत् यस्माद्धरेः विश्वहेतोः सदसत्स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वं अन्यत् भिन्नं न भवति कथंभूतादन्य स्मात्स्वरूपतोभिन्नादपि यस्मात्सर्वं सद्रूर्पद्भिन्नाभिन्नमित्यर्थः उभयव्यपदेशात्वहिकुंडलवदिदि सूत्रात् ॥ ५० ॥

भाषा टीका

अदभुत हैं पादन्यास जिन्हों के ऐसे भक्तन मे परायण जे भकतिन के शील में है शिक्षा जिन्हों की ऐसे नीच जन स्त्रीशूद्र हूण शवर भी ईश्वर की देव माया से पार हो जाते हैं फिर और भक्तों को क्या कहना है ॥ ४६ ॥

मुनि लोग भगवान् के स्वरूप को ऐसा जानते है कि प्रशांत अभय प्रति वोध स्वरूप शुद्ध सम परम आत्मतत्व जहां पर वहु कार कसाध्य चार प्रकार का किया फल नही है और माया जिनके सन्मुख लाज्जित होकर दूर भगती है ॥ ४७ ॥

पर पुरुष का पद ऐसा है कि निरन्तर सुख स्वरूप है विशोक है सन्यासी लोग जहां पर अकर्त हेति को त्याग करते हैं ॥ ४८ ॥

वही भगवान श्रेयसों के भी स्वामी हैं जिनसे सत की प्रसिद्धि है जहां पर स्वारम्भ के धातु भूतों के नाश होने पर भी तेज नही विशीर्यमाण होता है ॥ ४९ ॥

[नृजन्मनि न तुष्येत कृतेन भगवान् यदि ।
धर्म्मार्थकामैः किं तर्हि कार्य्यं सिध्यति नश्वरैः ॥ ५२ । १ ॥
कृष्णे न चोत्तमश्लोके चेद्भक्तिरनपायिनी ।
किं स्याद्वर्णाश्रमाचारदानहोमादिभिः कृतैः ॥ ५२ । २ ॥]
मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः ।
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मनारदसंवादो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अयञ्च विभूतीनां संग्रह उदितः ॥ ५१ ॥
यथा वर्णितेन नृणां भक्तिर्भविष्यतीत्येवं संकल्प्य सञ्चिन्त्य तथा हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय न तु भक्तिरसविज्ञातेन केवलं तत्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥
ननु लीला मायाश्रया किं तद्वर्णनेन इत्यत आह मायामिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।
[नृजन्मनीत्यादि ॥ अत्र श्लोकद्वयं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति क्वचिदेवास्ति । तच्च वीरराघवेण व्याख्यातम् । भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वात् विरोधाभावाच्च व्याख्यायते—ननु त्रिवर्गो यथा भवेत् तथा वर्णयति किं नोच्यत इत्याशंक्याह नृजम्मनीति । मनुष्यजन्मनि कृतेन साधनकलापेन यदि भगवान् न तुष्येत तर्हि नश्वरैः धर्म्मादिभिः किं कार्य्यं किं प्रयोजनं सिध्यति न किमपीत्यर्थः ॥ ५२ । १ ॥]
[धर्म्मस्यह्यापवर्ग्यस्येति पूर्व्वोक्तरीत्या परम्परया भगवद्भक्तावुपयुज्यमानानामेव साफल्यं तदुपयोगरहितानान्तु वैफल्यमेवेति अन्वयव्यतिरेकेणाह कृष्णे इति । उत्तमश्लोके अविद्यानिवर्त्तकयशसि श्रीकृष्णे चेत् यदि च कृतैः स्वनुष्ठितैर्वर्णाश्रमाचारादिभिरनपायिनी अव्यभिचारिणी भक्तिर्न स्यात् तर्हि तैः किमन्यत् फलं स्यात् न किमपि । अन्यफलस्य नश्वरत्वात् तत् जातमप्यजातप्रायमेवेति भावः ॥ ५२ । २ ॥ इति वालप्रबोधिनी ।] ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे द्वितीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।
स्वोक्तसंग्रहस्य प्रामाणिकत्वं कथयन् त्वमप्येतत्प्रवर्त्तयेत्याह इदं इति भगवद्विभूतानामयं संग्रह इति यदिदं भागवतं भगवद्विषयत्वाद्भगवता प्रोक्तत्वाद्भागवतनामकं मे मह्यं भगवतोदितं एतादिदं भागवतं त्वं विपुली कुरू ॥ ५१ ॥
वैपुल्यप्रकारमाह यथेति सर्वात्मनि सर्वान्तरात्मन्यत एव सर्वाधारे भगवति नृणां भक्तिर्यथा भविष्यति यादृश वर्णनेन भविष्यति तथा संकल्प्य वर्णयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥
ननुत्रिवर्गो यथा भवेत्तथा वर्णयति किंनोच्यते आह नृजन्मनीति मनुष्यजन्मनि कृतेन साधनकलापेन भगवान्नतुष्येत यदि तर्हि नश्वरैर्द्धर्मादिभिः किं कार्यं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ ५३ ॥
धर्मस्य ह्यापवर्गस्येति पूर्वोक्तरीत्या परस्पर भगवद्भक्तावुपयुज्यमानानामेव साफल्यं केवलानां तु वैफल्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह कृष्णे इति किंस्यादित्यन्वयः पूर्वोत्तरार्द्धाभ्यां संबध्यते अनपायिन्यव्यभिचारिणी समस्तदुरितनिवर्त्तक उत्तमः श्लोकः स्तवो यस्य तस्मिन्नुत्तमश्लोके ऽधोक्षजे भक्तिर्नचेद्वर्णाश्रमाचारादिभिः किंस्यान्नकिमपीत्यर्थः ॥ ५४ ॥
भगवद्विभूतिवर्णनादीनां फलमाह मायामिति अमुष्येश्वरस्य मायां प्रकृतिं जगत्सृष्ट्यादि प्रकार इत्यर्थः वर्णयत अनुमोदतः श्रद्धया नित्यं शृण्वतश्चात्मान्तःकरणं मायया मायागुणस्तम आदिभिर्नमुह्यतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्री मद्भागवत द्वितीयस्कन्धे वीरराघव कृत टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

भगवद्विभूतिसंग्रहरूपमिदंभागवतं पुराणंनृलोकेप्रवर्तनायत्वयाव्यासायविज्ञापनीयमित्यभिप्रायवानाह इदमिति सर्गादौयद्भगवता मेममोदितंतादिदं भागवतंनामप्रकाश्योपदिशेतिशेषः कस्माद्भागवतमितिप्रकाश्यमितितत्राह संग्रहइति यत्रोद्यतइत्युक्तविभूतीनां सर्गं तुयोहमित्याद्युक्तमायाविभूतीनांचसंग्रहः क्रोडीकारइतिहेतुगर्भः संक्षिप्योक्तमितिनश्रद्धेयमितितत्राह तदेतदिति तदेतन्नृलोकेज्ञान-प्रदानायावतीर्णव्यासरूपनारायणायविज्ञाप्यावपुलीकुरु एतदर्थविस्ताररूपंभागवतंपुराणंकुर्वितिविज्ञापयेत्यर्थः नामप्रकाश्यसंभाव्य क्रोधापगमकुत्सनेइति ॥ ५१ ॥

एतदेवविशदयति यथेति यथासात्त्विकप्रकृतीनांनृणांसर्वात्मनिसर्वस्वामिनिअतएवाखिलाधारेभगवति मर्वोत्तमत्वज्ञानपूर्वकप्रेमल-क्षणाभक्तिर्भविष्यति इत्येवंहेतुपूर्वकंसंकल्प्यसमर्थसमाधभाषयासम्यक्कृत्वाशुकादिशिष्येभ्योवर्णयेति विज्ञापयेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥

इतोपि हरिभक्तजनकपुराणरचनमंवतावतारप्रयोजनंनान्यादित्यभिप्रेत्याह नृजन्मनीति भक्तिविषयोन्यस्तत्फलदोन्यइत्यतउक्तं अपवर्गेशेति कृष्णेपूर्णवलप्राणात्मनिहरौ यद्यनपायिनीनित्याभक्तिर्नचेन्नजायतेचन्नृजन्मापुमान्यमनश्वरेयमादंतकाशाशंगच्छतिनृजन्म निनतुष्येत अलंपुरुषार्थसाधनांबुद्धिनाप्नुयात् धर्मादिफलमस्तीत्यत्राह किंफलमिति धर्मादेरनित्यस्वर्गादिफलंकिंनैवफलमल्पफलत्वा-दित्यर्थः तस्मात्कृष्णभक्तेरेवनृजन्मफलत्वात्तत्प्रतिपादकपुराणकरणेविज्ञापनं युक्तमितिभावः ॥ ५३ ॥

किंफलमित्युक्तंविवृणोति किंस्यादिति किंस्यादित्याक्षेपः तदुक्तं आक्षिप्यतेकिमित्येतद्यत्राल्पफलताभवोदिति प्रश्नेक्षेपेविकल्पेकि-मितियादवः ॥ ५४ ॥

भागवतपुराणोक्तप्रकारेणभगवतिभक्तिकुर्वतः पुंमः पुत्रकलत्रादिलक्षणामायासंसारहेतुर्नस्यादतएनत्पुराणकरणंविज्ञापनीयमिति भावेनाह मायामितिअमुष्येश्वरस्यजगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणां मायांमाहात्म्यंसद्गुरुमुखाच्छ्रुत्वा मननपूर्वकंसाच्छिष्येभ्योवर्णयनः तथातां-मायांश्रद्धयानुमोदतोऽनुमोदमानस्य तथाव्याख्यानाद्यशक्ततयाशृण्वतांयावज्जीवंश्रवणैकपरायणस्यपुंस आत्मामनोमाययाबंधकशक्त्या नमुह्यति अहंकारममकाराभ्यांनभ्रमतीत्यतः सर्वसज्जनपुरुषार्थकारणंभागवत करणविज्ञापनमितिभावः अमुष्येश्वरस्येतिसंध्यकरणे-नास्यभागवतस्यवेदसाम्यंसूचयति यद्वाईश्वरशब्देनाशिवोनोच्यते तद्विलक्षणशीलईलक्ष्मीस्तस्याईश्वरोनारायणइतिद्योतयति अत्रसव-र्णदीर्घत्वमनुसंधेयमिति ॥ ५५ ॥

इति श्री भागवतेद्वितीयस्कंधे वि० कृ० टीकायांसप्तमोध्यायः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

इदं चतुःश्लोकीरूपमित्यर्थः अनेन तदप्युपदिष्टमिति गम्यते ॥ ५१ ॥

तद्भक्त्यर्थञ्च स्वरूपशक्तिमयलीलावर्णनं श्रेष्ठम् । अजितरुचिरलीलाकृष्टसार इत्यादेः ॥ ५२ ॥

तदीयरुचिभाग्याभावे चित्तशोधनार्थं मायामयतद्वैभवं विराड्रूपमपि वर्णयेत्याह मायामिति । शुद्धभक्तिरुच्यभावे कर्म्मार्पणवदिति भावः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं सक्षेपविस्ताराभ्यां निरूप्य शास्त्रमुपसंहारति इदमिति यदिदं मायानिरूपितं तद्भागवतं भगवताप्रोक्तं भगवत्फलकं भागवतं नाम तत्र तृतीयार्थमाह यन्मे भगवतोदितमिति यन्मे मह्यं भगवता उदितं स्वयं इति अस्माद्धेतोः इदं भागवतं नाम ननु भगवता हि स्वरूपं सर्वमेवोपवर्णितः तत्कथमेतावदेवेत्याशंक्याह संग्रहोयमिति अयं विभूतीनां संग्रहः संकोचः संक्षेपविस्तारो हि अधिकारानुसारेण निरूप्यते तत्र त्वमुत्तमोधिकारी अतः तुभ्यं संक्षेपेण निरूपितं त्वं त्वन्येषामर्थे एतद्विपुलीकुरुविस्तरेण वर्णयविस्तारकथने हेतुः ॥ ५१ ॥

यथा हरौ भगवतीति माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढः सर्वतोधिकस्नेहत्वात् माहात्म्यज्ञानव्यतिरेकेण तस्या अनुदयात् माहात्म्यज्ञाने विस्तारकथनस्य हेतुत्वात् माहात्म्यज्ञापनेन भक्तिजननार्थं विस्तारो वक्तव्यः किंवहुनायथैव भक्तिर्भविष्यति तथैव वक्तव्यः अनेनाधिकारानुसारेण पदार्थावक्तव्या इत्युक्तं ननु निरूपितेपि माहात्म्ये संबंधाभावात् कथं भक्ति र्भविष्यति आत्मनस्तु सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः आत्मैवपरमप्रेमाश्रयः अन्यत्र तु तदुपाधिकं प्रेमतद्भगवति कथं निरूपाधिकं प्रेमेत्याशंक्याह सर्वात्मनीति अयंभगवानसर्वेषांआत्मा यथा सर्वात्मत्वं तदुपपादितं एवमात्मत्वेन स्नेहाविषयत्वं प्रतिपाद्य पुत्रादि सर्वाविषयस्नेहप्रतिपादनार्थं भगवत्कृतमुपकारं दर्शयति अखिलाधारे इति सर्व आधारभूतो भगवान् सर्वप्रकारेण ततस्तस्मिन्नुचितं स्नेह इति यदालोकेभ्यो भगवद्गुणा विस्तारे वक्तव्य तदाफलांतरं नोद्देश्यं किंतु भगवद्भक्तिरेव सर्वेषां भवत्विति मनसि निश्चित्य गुणावक्तव्य इत्याह इति संकल्प्येति वर्णय एकैकं पदार्थं बहुभिः प्रकारैः कथयेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

ननुविस्तारकथने ते भवति भक्तिः मम किं स्यात्तत्राह मायां वर्णयत इति एषा हि भगवतो माया सर्वसामर्थ्यानामेव वर्णनीयत्वात् दशविधलीलानां भगवच्छक्तित्वात् मायां वर्णयतः आत्मानमुह्यतीतिसंबंधः ननुमायावर्णने अंतःकरणस्य दोषो भवेत् तत्वमोहइति तत्राह अमुष्य ईश्वरस्य मायामिति अन्येन वर्ण्यमानां वा अनुमोदतः सम्यक् निरूप्य इतिस्तुवतः शृण्वतोपीति यद्यपि मुख्यफलं भवति तदभावो अंतःकरणस्य मायया मोहस्तु सर्वथा भवति तस्माल्लोकोपकारार्थे स्वार्थे च श्रवणादिकं कर्त्तव्यमितिसिद्धं ॥ ५३ ॥

इतिश्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां द्वितीयस्कंधे सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

नन्विदमश्रुतचरमद्भुतं मतं ब्रूषे सत्यमिदं न केवलमहं ब्रुवे किन्तु मह्यं भगवता उदितं भागवतं नाम पुराणम् । न केवलमिदं शास्त्रत्वेनैव मन्तव्यं किन्तु विभूतीनां संग्रहः श्रीभगवद्गीतादिषु विभूतिशब्देनांशकलावताराणामप्युक्तेः साक्षाद्भगवानेवायं शास्त्रस्वरूपेण विराजतीत्यर्थः । अतस्त्वमेतद्विपुलीकुरु सर्व्वत्र विस्तारय तदेवास्यसेवेति भावः ॥ ५१ ॥

किन्त्वत्रान्तरे गुरोर्ममाग्रे त्वमेकं नियमं गृहाणेत्याह यथेति । नृणां कलिकाले जनिष्यमाणानामित्यर्थः । भवेदित्यनुक्त्वा भविष्यतीति निर्देशात् कलौ नष्टदृशामेष पुराणार्क इत्युक्तेश्च । हरौ प्रेम्णा मनो हरति संसारञ्च हरतीति प्रयोजनद्वयमुक्तम् । भगवतीति सुखाराध्यत्वम् । सर्व्वात्मनि सर्व्वस्वरूपे इति तद्भक्त्यैव सर्व्वाराधनासिद्धिः । अखिलाधारेति तद्भक्त्यैव सकामानामपि सर्व्वकामप्राप्तिः संकल्प्येति प्रथममवधार्य्य भगवद्भक्तिमेव वर्णयिष्ये इति संकल्पवाक्यमुच्चार्य्यतामित्यर्थः ॥ ५२ ॥

ननु भक्तिश्च श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणा । सा च भगवन्नामलीलादिविषयिणी । लीला च लीलावताराणां कृष्णरामादीनां गोवर्द्धनोद्धारणाद्या चिदानन्दमय्येव । मायाशक्तिप्रधानस्य पुरुषावतारस्य पुरुषवीक्षितायाः प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकार इत्येवं सृष्ट्यादिलीला मायासम्बन्धिनीति मायावर्णनीया न वेत्याकांक्षायामाह मायामिति । तत्र वर्णयत इति अनुमोदत इति शृण्वत इति कीर्त्तनस्मरणश्रवणभक्त्युपकरणत्वेन मायावर्णनमपि भक्तिरेव अतः श्रद्धयेति । सापि भगवतो मायाशक्तिः परमभक्तैव तत्सम्मतयो महत्तत्त्वाद्योऽपि भक्ता एवेति तृतीये तेषां स्तुतौ व्यक्तीभविष्यतीति शुद्धभक्तैरपि तथाबुद्ध्या माया महत्तत्त्वादयश्च श्रोतव्या एवेति तत्फलमाह । मायया आत्मा जीवो न मुह्यतीति । (मायासम्बन्धिन्यपि लीला नैव मायिकी किन्तु मन्निकेतनन्तु निर्गुणम् इत्यादि भगवदुक्तेः ॥ ५३ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीये सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः संगतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यत् यस्मिन् विभूतीनां संग्रहः संक्षेपतो निर्देशः तदिदं भागवतं मे मह्यं भगवतोदितम् एतत्त्वमपि विपुलीकुरु विस्तरतः प्रवर्तय ॥ ५१ ॥

विपुलीकरणप्रकारमाह यथेति सर्वात्मनि सर्वस्य विश्वस्य अंतर्यामिणि अखिलस्याधारे भगवति हरौ यथा नृणां भक्तिर्भविष्यति इतिसंकल्प्यसंचिंत्य भागवतं वर्णय ॥ ५२ ॥

भगवद्गुणस्वरूपादिबोधकभागवतवर्णनफलंकैमुत्यन्यायेनाह मायामिति अमुष्य भागवतविषयभूतस्यानंतगुणशक्त्याद्याश्रयस्य भगवतः शक्तिभूतां सृष्ट्यादावुपयोगिनीं मायां प्रकृतिमपि वर्णयतः अनुमोदतश्च श्रद्धया नित्यं शृण्वतश्च आत्मा मनः मायया न मुह्यति किमुतागुणमेव वर्णयत आत्मा न मुह्यतीति वक्तव्यम् ॥ ५३ ॥

इतिश्रीमद्भावतसिद्धांतप्रदीपेद्वितीयस्कन्धीयेसप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

हे तात उन भगवान विश्वभावन को आप से कहा परमेश्वर से सत् और असत् कुछ नहीं है ॥ ५० ॥
जो मैंने यह भागवत कही यह विभूतियों का संग्रह भूत है इसको तुम विपुल करो ॥ ५१ ॥
जिस तरह से भगवानमें भक्ति होय इस तरह से वर्णन करो ॥ ५२ ॥
इन भगवान की माया को जो वर्णन करै वह माया से निर्मुक्त होकर परमेश्वर की गति को प्राप्त होता है ॥ ५३ ॥

इति द्वितीयस्कन्ध का सातवाँ अध्याय ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

राजोवाच ।

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।
यस्मै यस्मै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ।
एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं तत्त्वविदांवर ॥ १ ॥
हरेरद्भुतवीर्य्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ।
कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ।
कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ २ ॥
शृण्वतः श्रद्धया नित्यं गृणतश्च स्वचेष्टितम् ।
नातिदीर्घेण कालेन भगवान् विशते हृदि ॥ ३ ॥
प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।
धुनोति शमलं कृष्णः सलिलस्य यथा शरत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थदीपिका ।

अष्टमे देहसम्बन्धमाक्षिपन्नीशजीवयोः ।
बहून् परीक्षिदापृच्छत् पुराणार्थान् बुभुत्सितान् ॥ ० ॥

त्वमेतद्विपुलीकुर्व्वित्युक्तम् । तदेव विपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेति त्रिभिः । अगुणस्य गुणातीतस्यापि । देववत् दर्शनं यस्य ॥ १ ॥

निःसंगं मनः श्रीकृष्णे निवेश्येति स्वप्रयत्नो दर्शितः ॥ २ ॥

सोऽपि श्रद्धया शृण्वतां नावश्यक इत्याह शृण्वत इति। स्वप्रयत्नं विना भगवान् स्वयमेव हृदि विशति ॥ ३ ॥

भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टश्च तद्गतं सर्व्वं मलं धुनोति । सलिलस्येति । द्रव्यान्तरव्यामिश्रणादिना कुम्भस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुद्ध्यति न तु नदीतडागादिगतम् । स एव मलः कुम्भस्यान्तस्तिष्ठत्येव न तु सर्व्वथा विलीयते । अतएव किञ्चिच्चालने पुनः क्षुभ्यति च । एवं तपोदानादि प्रायश्चित्तं न सर्व्वथा सर्व्वेषां सर्व्वं पापं धुनोति किन्तु सावशेषम् । तच्च कस्यचिदेव किञ्चिदेव । हृदि प्रविष्टमात्रस्तु श्रीकृष्णः सर्व्वेषां सर्व्वपापं निःशेषं हरतीत्यनेन दृष्टान्तेनोक्तं सलिलस्य मलं यथा शरदिति ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

॥ १—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

त्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तं विपुलंकरणं राजापृच्छति ब्रह्मणेति हेब्रह्मन् शुक देवदर्शनः परमात्मदर्शी नारदः ब्रह्मणा चतुर्मुखेनागुणस्य सत्वादिप्राकृतगुणरहितस्य भगवतः गुणाख्याने गुणानुकथने चोदितः प्रवर्तितः यस्मै यस्मैप्रश्नायोत शेषः यद्वा पृच्छते इति यथाप्राह यादृशामित्यर्थः ॥ १ ॥

एतन्नारदेन विस्तरेण वर्णितं वेदितुमहमिच्छामीति तत्तस्माद्धेवेदविदांवरत्वमद्भुतवीर्यस्य हरेः लोकसुमंगलकराः कथाः कथयस्व॥२॥

हेमहाभागबुद्धिमत्सर्वांतरात्मनि कृष्णेनिः संगं मनो निवेश्य कलेवरंत्यक्ष्ये भगवत्कथाः शृण्वन् तमेवावसाने स्मरन् देहं त्यक्ष्याम्यतः कथयस्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अल्पकालकथाश्रवणेन कथमवसाने स्मृतिः संपद्यते इत्यत आह शृण्व इति भगवान्स्वचेष्टितं नित्यं श्रद्धया शृण्वतो गृणतः कथयतश्च पुंसः हृदयनातिदीर्घेणाल्पन कालेन विशति शृण्वतो गृणतश्च चित्तं तत्स्मरणप्रवणमेव भगवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवतो हृदयप्रवेशफलमाह प्रविष्ट इति कर्णरंध्रेण कथा श्रवणद्वारास्वानां भक्तानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः श्रीकृष्णा हृदयगत शमलं रागादिरूपं मलं धुनोति निरस्यति यथा शरत्कालः सलिलस्य शमलं धुनोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्यायेपरीक्षित् भागवतपुराणप्रतिपाद्यंशुकंपृच्छति तत्रप्रथमंनारदेनविरिंचाज्ञापालनं कथमकारीतिभावेनपृच्छति ब्रह्मणेति अगुणस्यनित्यनिर्मुक्तसत्त्वादिगुणस्यसर्वत्रप्रधानस्यैतिवा गुणाख्यान इति तादर्थ्येसप्तमीव्यासादन्यस्मै यस्मै ॥ १ ॥

नारदव्याससंवादानंतरं व्यासमुखविगलितभागवतोक्तहरिकथाश्रवणमेवमद्भीष्टमितीदमेव तत्त्वंवेदितुमिच्छामीत्युक्तमिति भावेनाह हरेरिति ॥ २ ॥

यथाप्रथितश्रुतगुणोपसंहार पूर्वकंनिःसंगमनः कृष्णेनिवेश्याहमिदंकलेवरंत्यक्ष्येतथाप्रथयस्वेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

श्रवणादिनेदंफलंस्यादित्याह शृण्वतइति ॥ ४ ॥

ततः किंतत्राह प्रविष्टइति ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मणेति सार्द्धकम् । अगुणस्य गुणाख्यान इति तद्गुणानां प्राकृतविलक्षणत्वं दर्शितम् । यस्मै यस्मै यथा प्राह इत्यस्योत्तरमयम् अतः स्कन्धेषु श्रीनारदवक्तृप्रकरणे ज्ञेयानि ॥ १ ॥

हरेरिति सार्द्धकम् । हरेः कथायामपि विशेषं वाञ्छति यथाहमिति ॥ २ ॥

श्रवणस्य प्रभावमाह शृण्वत इति । तत्प्रभावादेव गृणतश्च ॥ ३ ॥

प्रवेशे सति तु मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनातीति न्यायेन तत्सम्बन्धपरम्परया जगदपि पुनाति स भगवानित्याह प्रविष्ट इति । स्वानां प्रवेशेन स्वीकृतानाम् । अतएव भावविशेषधारिणो हृदयस्य तत्सुखदोपादेयस्थानत्वात् भावसरोरुहमित्युक्तम् । सलिलशरद्दृष्टान्तस्तु सर्व्वपावनमात्रांशे ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

एवं निर्द्धारभजनं उत्पत्त्याचविमर्शनं इदंसिद्धंविराड्ब्रह्मरूपयोस्तत्वनिश्चये ॥ उपपत्त्याविमर्शस्तुत्रिभिर्निरूप्यते । आक्षेप सिद्धांत फलैः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः अष्टमेसंदिहानस्यप्रश्नआक्षेपगर्भितः राज्ञोनिरूप्यते प्रश्नास्तन्मूलाअपरेपिचानुक्तप्रकारस्थूलसूक्ष्मरूपाक्षेपे सर्वानुपपत्तिर्भविष्यतत्याशंकां वक्तुंकथयाप्रोत्साहयतिषड्भिः ब्रह्मणानोदितइति पूर्वाध्यायांतेत्वमेतद्विपुलीकुर्वित्युक्तं तत्संक्षेपश्रवणेनै वयदामहतीभक्तिरुत्पद्यते तदाविस्तरेकिंभविष्यतीति परमादरेणपृच्छति ब्रह्मन्निति सर्वज्ञत्वायसंबोधनं ब्रह्मणाप्रेरितोनारदः भगवद्गुण कथनार्थंयस्मै यस्मैयथाप्राह तत्कथयेत्यग्रेणसंबंधः अगुणस्यचगुणाख्याने सूक्ष्मरूपंचगुणं चकारात्स्थूलरूपंच तस्यगुणानांउत्कर्षबोधक धर्माणां आख्यानेकथने कथनार्थंब्रह्मणाचोदितः नानाधिकारेणवर्णनीयत्वात् यस्मै यस्मै यथाप्राहेत्युक्तं अन्यथाकस्मैप्राहेत्येवब्रूयात् तस्यतथाकथनेसामर्थ्यमाहदेवदर्शनइति ॥ १ ॥

तत्वनेनभवतः कोपयोगः तत्राह एतद्वेदितुमिच्छामीति इदंहितत्वंकीदृशे अधिकारेकीदृशं वक्तव्यमिति ज्ञातव्यंचेत् स्वाधिकारार्थं परबोधनार्थंच नन्वेतन्मया कथं ज्ञातव्यं मयातु स्वाधिकारेण ज्ञातव्यमित्याशंक्याह वेदविदांवरेतिवेदेहि स्वाधिकारे नान्याधिकारेण च पदार्थानिरूप्यंते ते च सर्वे ब्राह्मणक्षत्रियंतेवसंतादयः कालाः यथायथ्याध्यानमंत्राः अश्वमेधादयः क्रतवःपुनस्तोमादयश्च नैमित्तिकाः तथैतदपिशास्त्रं सर्वाधिकारेण प्रवृत्तं तत्तदधिकारभेदेन पदार्थान्निरूपयति वेदानुसारेण च तत्तदधिकारानुसारेण व्यवस्थातत्सर्वं वेद विद्भिर्ज्ञायत इति संबोधनं एवं पूर्वोक्तार्थसंबंधप्रश्नं उक्त्वा स्वाभिप्रेतं प्रश्नांतरमाह हरेरद्भुतवीर्यस्येति नहि भगवच्चरित्रं सुगमं अन्यथा करणे त्वन्यथा च संपद्यते तस्मात्स्वरूपतः पर्यवसानश्चनानारूपत्वात् भगवद्गुणा विविच्य ज्ञातव्या किंच भगवत्कथालोकसुमंगलाः किंचिद्वस्तुपुरुषमात्रसुमंगलं भवति यथा रक्षाबंधनं अलंकारा वा किंचिद्गृहमंगलं यथा गृहालंकाराः किंचिद्वंशस्य यथा पुत्र जन्मकिंचिद्ग्रामदेशानां यथारक्षावृष्ट्यादिर्वा कथास्तुसर्वलोकसुमंगलाः प्राणिनां भुवनानां च परमकल्याणं कुर्वंति ॥ २ ॥

महाभागेति संबोधनं तवैवेतादृशार्थकथनेऽधिकारः नत्वन्यस्य अन्येतुभगवतातुच्छफले अधिकृताः त्वंतुमहाफल इति संबोधनं पूर्वं यथाधिकारेण वक्तव्यमित्युक्तत्वान्ममैतादृशोधिकारोस्ति तत्र यदुचितं तद्वक्तव्यमित्यभिप्रायेण स्वाधिकारं अवस्थाभिप्रेतयुक्तं निरूपयति यथाहमाखिलात्मनीति मममनोरथ एतावत् यदैहिकामुष्मिक सर्व्वविषयेभ्यो मन आकृष्य एकत्र भगवत्येव निवेश्य पश्चात्प्राणांस्त्यजामीति एतस्मिन् जन्मन्येतावत्कर्त्तव्यं एवं कृते यद्भविष्यति तदग्रे निरूपयिष्यति नत्वेतत्सुलभं नात्रशास्त्रमपेक्षते दृष्ट एव प्रश्नःमनश्च महतां स्वाधीनं मनः कृष्णेनिवेश्यतां किंचिद्विलंबेनेत्याशंक्याह अखिलात्मनीति कृष्णोऽस्माभिर्ज्ञातोप्यज्ञातोस्ति परिच्छिन्नो वा ज्ञातः सहि सर्वात्मना सर्वात्मत्वेन ज्ञातव्यः तत्तु न पूर्वं वृत्तं तं यथा यथोपास इति श्रुतौ उपासनानुसारेण फलस्योक्तत्वात्सर्वफलं तदैव भवति यदिसर्वत्वेनैवोपास्यते अन्यथात्वकृच्छ्रो भवेत् तद्वैतान् भूत्वाऽवतीति च सर्वतो रक्षा च सिध्यति न केवलं साधारणं मनो भगवति निवेशनीयं तथा सत्यशुद्धमनसअशुद्धमेव फलं भवेत् तस्माद्यथा मनो निःसंगं भवति यथा वा संभावना विपरीत भावनाव्युदासेन सर्वात्मकत्वं हृदये स्फुरति तथोपायो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मनसोति शेषणं अग्रिमकार्यं स्वयमेवसेत्स्यतीत्याह शृण्वतः श्रद्धयेति यदा यस्मिन् यस्य मनो भवति कामात्प्रेरणाया वा तदा तं शृणोतिकीर्तियति च श्रद्धया च तत्रोत्पद्यते अतः श्रवणादिभिर्वाहकं मनो निवेशनं श्रद्धा हि श्रवणकीर्त्तनयोरंगं दीर्घकालादरनैरंतर्येण क्रियमाणस्यैव श्रवणादेः फलसाधकत्वात् तत्र दीर्घकालोनैरंतर्येण च नित्यपदेनोच्यते गृणतश्चेति चकारात्स्मरणादिकमपि संगृहीतं धर्मव्यतिरेकेण धर्मप्रवेशाभावात् स्वगुणैः सह भगवान् शीघ्रमेव प्रविशति हृदयमिति स्वानां यतोयं भगवान् भगवतैक शास्त्रस्यकृतत्वात् ॥ ४ ॥

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति ।
मुक्तसर्व्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा ॥ ५ ॥
यदधातुमतो ब्रह्मन् देहारम्भोऽस्य धातुभिः ।
यदृच्छया हेतुना वा भवन्तो जानते यथा ॥ ६ ॥
आसीद्यदुदरात् पद्मं लोकसंस्थानलक्षणम् ।
यावानयं वै पुरुष इयत्तावयवैः पृथक् ।
तावानसाविति प्रोक्तः संस्थावयववानिव ॥ ७ ॥
अजः सृजति भूतानि भूतात्मा यदनुग्रहात् ।
ददृशे येन तद्रूपं नाभिपद्मसमुद्भवः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

राजा कृष्णकथौत्सुक्यमाविष्कृत्याष्टमे स्फुटम् ।
अपृच्छद्विविधानर्थान् श्रीशुकं संशयच्छिदम् ॥ ० ॥

अगुणस्य मायिकगुणरहितस्य । देवस्य कृष्णस्येव दर्शनं यस्य सः ॥ १ ॥

कृष्ण इति ममतास्पदानि राज्यादीनि त्यक्तान्येव यदवशिष्टमहन्तास्पदं कलेवरमस्ति तत्रापि निःसंगं मनः कृष्णे निवेश्येति कृष्णस्मरणे स्वप्रयत्नो दर्शितः ॥ २ ॥

सोऽपि स्मरणप्रयत्नः श्रवणकीर्त्तनवतो भक्तस्य नावश्यक इत्याह शृण्वत इति । स्वप्रयत्नं विनापि भगवान् स्वयमेव हृदये प्रविशतीति श्रवणकीर्त्तनाधीनमेव स्मरणमिति ज्ञापितम् ॥ ३ ॥

प्रविष्ट इति कथारूपेण भगवानेव प्रविष्टः सन् । भावसरोरुहं हृदयकमलमिति तत्रान्तर्यामी सदा स्थितोऽप्युदासीन एव कर्णप्रविष्टः कृष्ण एव जीवं स्वस्मिन्नासञ्जयतीति ध्वनितम् । भावो दास्यसख्यादिस्तद्रूपमेव कमलमिति वा । शमलं कामक्रोधादि धुनोति । ननु नात्यद्भुतमिदं यतो ज्ञानयोगादयोऽप्येतत् कर्त्तुं प्रभवन्तीत्यत आह सलिलस्येति । द्रव्यान्तरव्यामिश्रणादिना कुम्भस्थे जले शोधिते तदेव केवलं शुध्यति न तु नदीतडागादिगतम् । स च मलः कुम्भस्यान्तस्तिष्ठत्येव न तु सर्व्वथा विलीयते । अतएव किञ्चिच्चलने पुनः क्षुभ्यति च । एवमेव ज्ञानयोगतप-आदयो न सर्व्वेषां, किन्तु कस्यचिदेव, तस्यापि न सर्व्वथा, किन्तु किञ्चिदेव, न तु सावशेषं, कथञ्चिदेव हृदयमालिन्यं धुन्वन्ति । यदुक्तम्—यमादिभिर्योगपथैः कामलोभहतो मुहुः । मुकुन्दसेवया यद्वत्तथाद्धात्मा न शाम्यति इति । हृदि प्रविष्टमात्रस्तु कृष्णः सर्व्वेषामपि सर्व्वमपि निःशेषमेवेति सदृष्टान्तः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

अष्टमेऽध्याये राज्ञा बहवः प्रश्नाः कृतास्तत्रतावत्त्वमेतद्विपुलीकुर्विति पूर्वाध्यायांते नारदं प्रति ब्रह्मणोक्तं तदेवचविपुलीकरणं पृच्छति ब्रह्मणेतित्रिभिः हेब्रह्मन् शुक अगुणस्य प्राकृतगुणरहितस्य चात्स्वाभाविकगुणनिधेः गुणाख्याने तद्गुणप्रधानभागवतविपुलीकरणे ब्रह्मणा नोदितः प्रवर्त्तितः देवदर्शनः श्रीनारदः यस्मै यस्मै यथा प्राह एतद्वेदितु मिच्छामीति द्वितीयेनान्वयः ॥ १ ॥

वेदविदां मध्ये वर श्रेष्ठ यथा अखिलात्मनि कृष्णे निःसंगं मनःनिवेश्य कलेवरं त्यक्ष्ये तथा तत्ताःहरेः कथाः नारदप्रोक्ताः त्वं कथयस्वेति द्वयोरन्वयः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

कृष्णेनिवेश्य निःसंगंमन इति स्वप्रयत्नो दर्शितः सोपि कृष्णविचेष्टितश्रवणादिपरस्य नावश्यक इत्याह शृण्वत इति भगवान् स्वचेष्टितं नित्यं श्रद्धया शृण्वतः गृणतः कथयतश्च स्वभक्तस्य हृदि नातिदीर्घेण स्वल्पेनैव कालेन विशते ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

भगवान के गुणानुवाद में ब्रह्माजी कर के प्रेरित नारदजी जिस के लिये कहा है ॥१॥

यही तत्व मेरी जानने की इच्छा है हे वेद विदांवर अद्भुत हैं वीर्य जिनके ऐसे भगवान की लोक को मंगल करने वाली कथाओं को कहो ॥२॥

जिस तरह हम अखिलात्मा भगवान में निःसंग मन लगा कर देह छोड दें ॥३॥

प्रति दिन भगवान की कथा को सुनने वाले उन के चेष्टित को गाने वाले पुरुष के कुछ एक दिन में भगवान हृदय में प्रवेश करते हैं ॥४॥

कर्णरंध्र से आत्मीयों के हृदय रूपी कमल में प्रविष्ट होकर भगवान पाप को दूर कर देते हैं जिस तरह शरद ऋतु वर्षा काल के बिगडे हुए जल को दूर कर देती है ॥५॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह । धौतात्मा निष्पापः । मुक्ताः सर्व्वे रागद्वेषादयः परिक्लेशा येन । पान्थः प्रवासादागतः स्वशरणं गृहं यथा न मुञ्चति तद्वत् ॥ ५ ॥

तदेवं श्रवणौत्सुक्यमाविष्कृत्य सन्दिग्धानर्थान् पृच्छति । अधातुमतो धातवो भूतानि तत्सम्बन्धशून्यस्य अस्याभौतिकस्यात्मनः धातुभिः देहारम्भ इति यत् एतत् किं यदृच्छया निर्निमित्तं हेतुना वा कर्म्मादिना भवन्तो यथावत् जानते अतः कथयन्त्विति शेषः ॥ ६ ॥

यश्चासावीश्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान् प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेष इत्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्द्धेन । लोकानां संस्थानं रचना तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् पद्मं यस्योदरादासीत् असावीश्वरः इयत्तायुक्तैः स्वपरिमितैः अवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यत्संख्यकावयवयुक्तः तावान् संस्थावान् प्रोक्तः अवयववान् इव च प्रोक्तः । अतः को विशेषस्तस्येति ॥ ७ ॥

अवश्यश्च विशेषो वाच्य इत्याह अजो ब्रह्मा भूतानां व्यष्ट्युपाधीनामात्मा नियन्ता समष्ट्युपाधित्वात् । येन च अनुगृह्णता तस्य स्वरूपं ददृशे दृष्टवान् । एतच्च तस्यापि द्रष्टुरीशस्य कूटस्थस्याखिलात्मनः । सृष्टं सृजामि सृष्टोऽहमीक्षयैवाभिचोदित इत्यादिना उक्तमनूद्यते । अग्रे तु स्पष्टं भविष्यति ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

अज इति । अत्राजशब्दो ब्रह्मणि रूढः मेदिनीकोषप्रमाणात् अस्मदादिवत् प्रकृतिपुरुषसंयोगेन जन्माभावात् यौगिको वेति ॥ तस्याणीति एतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य सप्तदशश्लोकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

ततश्च कृतार्थो भवतीत्याह धौतात्मेति धौतात्मा शुद्धमनाः पुरुषः कृष्णस्य पादमूलं नमुंचाति तदेव स्मरतीतिभावः कथंभूतो न मुञ्चति मुक्तसर्वपरिक्लेशः मुक्ता सर्वेरागद्वेषादयः परिक्लेशायेनस यथा पांथः प्रवासादागतः स्वशरणंस्वगृहंनमुंचातितथेत्यर्थः ॥६॥

एवं श्रवणौत्सुक्यमाविःकृत्याज्ञातानर्थान् पृष्टव्यान् क्रमेण वक्ष्यमाणास्तावत्संदिग्धानर्थान्पृच्छति यदिति हेब्रह्मन्नधातुमतः स्वरूपतो भौतिकदोषहीनस्यअस्य जीवस्य देहारंभश्च धातुभिरेवस्यादि तु ज्ञातमित्यर्थः इदं तुसंशय विषयमित्याह सच देहारंभः किंयदृच्छयाऽहेतुकः हेतुनावा सहेतुको वेत्यर्थः एतद्भवंतोयथावज्जानते ऽतः कथयंत्विर्तिशेषः ॥७॥

योसावीश्वरः सोपि जीवदेहतुल्यदेहवान्प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेषः यतस्तद्भजनात्पदे पदे मोक्षइत्युच्यते इत्याशयेन पृच्छाति आसीदिति सार्द्धेन लोकानां संस्थानं विन्यासो यस्मिंस्तत्र देव लक्षणं स्वरूपं यस्य तज्जगदाकार पद्ममित्यर्थः त्रिलोक्यात्मकं पद्मं यस्योदरादासीत्पृथग्विभक्तैः इयत्तावयवैरयं पुरुषः लौकिकः पुरुषः यावान्यावत्प्रमाणस्तावत्परिमाण एवासावीश्वरः प्रोक्तःस्यात्परिच्छिन्नत्वे न प्रोक्त इतिभावः स्वसंस्थावयवानिव तज्जलानीतिवदयं निर्देशः स्वसंस्थानभूतैरवयवैरनजीवन्संसारी परिच्छिन्नस्तद्वदित्यर्थः अतोजीवपरयोर्विशेषः कथनीय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तत्फलमाह धौतात्मेति पांथःपथिकःस्वशरणंस्वगृहं शरणंगृहरक्षित्रोरित्यभिधानं ॥ ६ ॥

इत्थंभागवतार्थकथनश्रवणादेःपुरुषार्थहेतुत्वमुक्त्वास्वतश्चिद्रूपस्यदेहस्यदेहसंबंधहेतुंपृच्छाति यदिति अधातुमतःस्वतःप्रकृत्यादिधातुसंबंधरहितस्यनित्यस्यजीवस्यास्यधातुभिःप्रकृत्यादिभिरुपादानकारणैःदेहारंभोऽस्ती।तियत्तत्किंयदृच्छयाकेवलेश्वरेच्छया निमित्तभूतयोतान्येनहेतुनाकर्मणाऽत्रहरीच्छैवहेतुस्तांविनाहेत्वंतरमप्यस्तीतिप्रश्नतात्पर्यं भवंतस्तदेतद्यथायथावज्जानंतेतदस्माकंवदंत्विति शेषः धातुभिर्नित्ययोगोनास्तीत्यधातुमतइत्युक्तं धातुर्वातादिशब्दादिगैरिकादित्वगादिषु महाभूतेष्विंद्रियेषुशब्दयोनिस्वभावयोरित्यभिधानं ॥ ७ ॥

पुराणाधिकारिलब्धयेजीवानांबंधहेतुंपृष्ट्वाश्रुतार्थमनुवदति आसीदिति आदौमहाप्रलयेश्रीसहायतयाशयानस्यतस्यनारायणस्यासिसृक्षोःपरमपुरुषतयावतीर्यतत्त्वसृष्टिपूर्वकमंडंसृष्ट्वातैस्तत्वैःसहांडोदं प्रविश्यांडोऽदपिशेषपर्यंकेशथानस्यतस्योदरात्लकसंस्थालक्षणंचतुर्दशभुवनसन्निवेशरूपंपद्ममासीत् सएवांडांतर्वैराजाख्योऽवतीर्णः इतियावत् अयंपुरुषोंडकोशःपुरुषाकारभगवद्रूपेणअधिष्ठितत्वात्पुरुषइत्युच्यते पातालादिभिरियत्तावयवैरियत्तावच्छिन्नावयवैर्यावान्याव त्परिमाणः असावपिवैराजोविष्णवाख्यस्तावांस्तावत्परिमाणइतिप्रोक्तस्तथावयववानिवतदंतःस्थितत्वात्तद्भिन्नत्वेपितथाताद्दशावयववानिवक्तइत्यन्वयः वाइत्यनेनप्रोक्तार्थस्यप्रमाणप्रसिद्धिअयमाध्यात्मिकःशिरःपाण्यादिमानस्मदादिदेहःपृथगियत्तावयवैर्यावत्परिमाणोऽसावधिदैवकोविराड्देहोपि तावत्परिमाणइत्यपव्याख्यानस्यपापहेतुत्वंचसूचयति समुच्चयेचैचपापेवाक्यारंभप्रसिद्धयोरिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

धौतात्मेति तत्सम्बन्धेन शुद्धान्तःकरणोऽन्योऽपीत्यर्थः । एवं न कर्म्मज्ञानादिवत् स्वकार्य्यसिद्धौ तत्यागः, किन्तु स्वतः परमसुखत्वमपि तस्येत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तदेवं तत्कथाश्रवणौत्सुक्यं स्वनिष्ठांचाविष्कृत्य अन्यानप्यर्थान् अनेन भगवत्प्रधानतया प्रोच्यमानान् अन्येषां तदुपयोगितया तद्बोधसौकर्य्याय स्यादिति पृच्छति यदित्यादिभिः । अत्र श्रीभगवद्विग्रहधाम्नोर्नित्यत्वादिज्ञापनाय प्रश्नार्थं दृष्टान्तयन् जीवविग्रहमपि पृच्छति यदिति ॥ ६ ॥

आसीदिति सार्द्धकम् । अत्रेशजीवदेहयोः कारणकार्य्यात्मत्वं दर्शितमेव तस्मात् तदंशे तु न प्रश्नः किन्तु स्वरूपांश एवेति विवेचनीयम् ॥ ७ ॥

येनानुगृह्णता हेतुना ददृशे ददर्श । अतस्तद्दर्शने तदनुग्रहमात्रस्य हेतुत्वात् वैलक्षण्यमस्त्येवेति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

अतः किमेतदाह प्रविष्ट इति कीर्तनेऽपि श्रवणस्य विद्यमानत्वात् मुखस्य गुणाविगुणनिर्गमनः हेतुत्वात्कर्णरंध्रेत्युक्तं रंध्रशब्दस्य प्रवेशइत्यर्थः एकवचनमतिसावधानश्रवणार्थं यतो लोके सावधानश्रवणे एकैवकर्णोऽन्यकर्णसंन्याध्रियते तदिन्द्रियमेकमुखमेवभवति स्वानामिति कृतात्मनि वेदिनां न केवलं हृदयमात्रं प्रविशति किंतु भावसरोरुहं भावोरतिरिति केचित् धातुसामान्यार्थः सत्तारूपो भगवानित्यपरं कारणरूपस्त्वविनाशी भावः सनिरन्तरश्रवणेन हृदयरूपो जात इति ऽसच्चेत्पुनः भक्त्याविकाशं प्राप्तः सरोवररूपो भवति साधनरूपभक्तिश्रवणसंपुटः यदि तस्मिन् बीजतामापद्यते प्रेम्णा च हृदयं पूरितमेव तिष्ठति तदिहबीजवृद्धौ श्रवणादिना कमलं भवति तदेवहि भगवदासनं गृहं च भगवतः तदा तत्र प्रविष्टो भगवान् शमलं सर्वमेव धुनोति यद्यपि पापक्षयः सर्वोपि पूर्वमेव जातः तथापि शमलं तिष्ठति शं अलं यस्मादिति शमलं ऐहिकामुष्मिक फलानि शंशब्देनोच्यते शमादयः केवलपुण्येन च भोगाभावात् तत्र नांतरीयकतया सहितमेव पुण्यं भोगसाधनमिति तस्मिन्मूलभूते पापे विद्यमाने वैराग्यंकदापि न भवतीति तदा तद्भगवान् दूरीकरोति ननु समाधिसाधकस्यापि गतत्वात् ज्ञानाभावे कथमग्रिमकार्यसिद्धिरिति सदानंदरूपो भगवान् स्वयमेव पुरुषार्थरूपः नज्ञानादिसाधनमपेक्षत इत्यर्थः तत्र दृष्टांतेन स्पष्टयति सलिलस्य यथा शरदिरिति सरः शब्देन यच्छालिलं तदत्रोच्यते यथा शरदित्येव दृष्टांतः यथालौकिकं जलं शरदा निर्मलं क्रियते ननु वर्षासु कथमपि निर्मलं भवति तथा प्रेमरूपं यज्जलं तदपि भगवता निर्मलं भवतीत्यर्थः तदा अंतःकरणं सर्वदोषरहितं भवति तदानिरोगः पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुंचति नहि कश्चिन्निरोगः सदानंदं त्यजति तस्य ग्राहक आत्मैव निरोगः यथाबुभुक्षान्नस्य अतः एवं भगवान् अंतःकरणेऽस्य आत्मन्येव नाम धृतवान् अतः स तदग्राहकः दोषवशादन्यान् गृह्णाति यथा चक्षुः तदा भक्तिमार्गानुसारेणैव मनः पदार्थान् गृह्णातीति कृष्णपादमूलेति पदं मूलपदेन च अयं सर्वोपि विलासस्तन्मूलक इति ज्ञापयति ततो व्यापिवैकुंठे श्रीकृष्णचरणारविंदे तद्रसामृततृप्तः सुखेन तिष्ठतीति फलितंपरावृत्ति शंका नु नास्तिमुक्तसर्वपरिक्लेशत्वात् अविद्यादिवशादेव अहरहर्ब्रह्मलोकगता अपि निवर्त्तंते परशब्देन तत्रापि क्लेशशंका निवारिता सर्वपदेन स्वाभीष्टसर्वासद्धनांतरीयकोपिक्लेशो निवारितः भगवदधीनत्वेन क्लेश इति शंका दृष्टांतेन निवार्यते एवं स्वार्थे मनोनिवेशनोपायंपृष्ट्वा संदिग्धान्साधारणानन्यान् पृच्छति असंभावनादिव्युदासार्थं यदधातुमत इत्यादिभिः अत्र पूर्वं पदार्थत्रयं निरूपितं भगवतो रूपद्वयं फलार्थं जीवश्च तत्र जीवे एकः प्रश्नः सूक्ष्मं भगवति निःसंदिग्धं पदार्थानां निरूपितत्वात् विशेषतो बुद्ध्यगोचरत्वाच्च शंकैवनोदिति स्थूलरूपे तु सर्वे प्रश्नाः तद्यथात्म ज्ञापकाः तस्मात्प्रश्नद्वयं अत एवोत्तरे अध्यायद्वयमेव तत्र जीवे संदेहान्पृच्छति ॥ ५ ॥ ६ ॥

यदधातुमत इति अयंजीवः अयं जीवस्तुतः अधातुमान् धातुसंबंधरहिताः धातवः पूर्वं देहाः संपादकानिरूपिताः ते ह्यास्य नाहष्टद्वारकः संबंधः प्रथम सृष्टौ तदभावात् अनादित्वे भगवच्छास्त्रविरोधात् किंच असंगश्रुत्या नायं वस्तुतः संबध्यते भगवदिच्छापक्षे हिताकरणादिदोषः तस्मात्केनाप्युपायेन धातुसंबंधनिरूपणस्याशक्यत्वात् प्रश्नः ब्रह्मन्निति संबोधनं तदुपानोच्छेदकपरिज्ञानार्थं अस्य जीवस्य देहारंभः यदृच्छया भगवदिच्छया अकस्मात्पक्षेन अन्यहेतुना वा अनाद्यविद्यादिना वा अत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः परमार्थे बहुवादिविप्रतिपत्तित्वाद्भवंतो यथा जानते तथा वक्तव्य मित्यर्थः जीवस्य देहसंबंधः कथमिति प्रश्नार्थं ईश्वरस्यापि देहसंबंधः किमर्थं इति इच्छयादेहग्रहणं तु संभवति परं किमर्थमिति ॥ ७ ॥

इमं प्रयोजनप्रश्नं वक्तुं देहसंबंधस्यस्थिरीकरणे कार्यहेतुकमनुमानं प्रमाणत्वेन निरूयति आसीद्यदुरात्पद्ममिति प्रतिष्ठामात्रत्वं त्वस्य नास्तीत्याह लोकानां संस्थानमेव लक्षणं चिन्हं यस्य लोकस्थित्यर्थमेव पद्मोत्पत्तिः अनेनलोकस्थितिलक्षणस्य कार्यस्य विद्यमानत्वात् तदाधारपद्मकारणत्वेन शरीरसिद्धि :नच तत्साकारमेव ब्रह्मकेवलमाविर्भूतं इति मंतव्य इति शंकां वारयतियावानवयवैः पुरुष इति अयं प्राकृतः पुरुषो यावान् करचरणाद्यवयवैः यावत्परिमाणवान् तावानसावपियदितस्याविर्भाव तदा अस्यापि संघातस्य तथात्वे सति तस्य तिरोभावफलापपत्तिस्तदवस्था इयत्तापतावत्वं हस्तद्वयंपादद्वयमित्यादि प्रथक् देहान् अन्योन्यं ब्रह्मणो वा तथापि भगवतो देहः तावान् तावत्प्रमाणकस्त्वयानिरूपितः कथं प्राकृतवद्भविष्यति तत्राह द्रवेति यद्यपि बाह्वादीनां सहस्रत्वं निरूपितं तथापि बहु नातिरिच्यत इति प्राकृततुल्यता किंच नायं देहरूपः किंतुदेहाद्यतिरिक्तः ब्रह्मणः प्रसादहेतुत्वात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

धौतात्मा शुद्धचित्तः । धौतात्मत्वे लिङ्गमाह कृष्णेति । अतएव तत्रापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुज्यत इति कपिलदेवोक्तेः कृष्णपादमूलत्यागी योगी धौतात्ममान्येव न तु धौतात्मेति ज्ञेयम् । पान्थः प्रवासादागत्य स्वशरणं स्वगृहं यथा न मुञ्चति । ननु तस्यापि कियद्दिवसानन्तरं धनाद्युपार्ज्जनार्थं, स्वगृहात् प्रवासगमनं दृश्यते इत्यतो विशिनष्टि मुक्तस्त्यक्तः सर्व्वो धनाद्युपार्ज्जनलक्षणः क्लेशो येन सः ॥ ५ ॥

एवं स्वाभिमतायाः शुद्धायाः भक्तेः प्रथमाङ्गभूते कृष्णकथाश्रवणे औत्सुक्यमाविष्कृत्य निर्गुणायाः सगुणायाश्च भक्तेर्यावत्स्वर्थेषु व्याप्तिः सम्भवति तावतोऽप्यर्थान्तत्तद्भक्त्यधिकारिणा जिज्ञासितार्थसिद्ध्यर्थं पृच्छतियदधातुमत इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । एवञ्च यत्र यत्र भक्तेर्गन्धो ऽपिसम्भवति तत्र तत्र निरपराधतयैव स्थातव्यमन्यथा श्रीमत्या भक्तिदेव्या अप्रसाद इति प्रसाध्य भक्तेरभ्युदयार्थं शुद्धभक्तैरपि स्वाभिमतमधुरश्रवण कीर्त्तनादिषु लब्धनिष्ठैरपि तानि तानि भक्तेरुदाहरणानि प्रत्युदाहरणानिच जिज्ञासनीयानीत्यभिव्यञ्जयतिच । अधातुमतो धातवो भूतानि तत्सम्बन्धशून्यस्यास्य जीवस्य धातुभिर्देहारम्भ इतियत् एतद्यथानिर्निमित्तमेव केनापि हेतुना वा भवन्तो यथा जानते तथा कथयन्त्विति त्वत्तोऽन्ये (तत्त्वतोऽन्ये) एतन्न जानन्तीतिते कथं मया प्रष्टव्या इति भावः ॥६॥

स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः ।
मुक्त्वात्ममायां मायेशः शेते सर्व्वगुहाशयः ॥ ९ ॥
पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्व्वकल्पिताः ।
लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरिति शुश्रुम ॥ १० ॥
यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते ।
भूतभव्यभवच्छब्द आयुर्मानञ्च यत् सतः ॥ ११ ॥
कालस्यानुगतिर्या तु लक्ष्यतेऽण्वी बृहत्यपि ।
यावत्यः कर्म्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तम ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किञ्च यश्चासावीश्वरः सोऽप्येतत्तुल्यदेहवान् प्रोक्तः अतस्तस्य को विशेष इत्याशयेन पृच्छति आसीदितिसार्द्धेन । लोकानां संस्थानं रचना तदेदं लक्षणं स्वरूपं यस्य एतत् पद्मं यस्योदरादासीत् । इयत्तायुक्तैःस्वपरिमितैःरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यादृशावयवयुक्तस्ततः पृथगपि असावीश्वरः तावानयंप्रोक्तः । संस्था यथोचितस्थौल्यकार्श्यदैर्घ्यादिविन्यासविशेषः अवयवास्तद्वन्तः करचरणादयःतद्वानिवेति । यद्यपीश्वरस्य करचरणादयो जीवस्यैव स्वतो भिन्ना न भवन्ति तद्वानिव चोक्तः अतःकोऽपि विशेषस्तस्येति भावः ॥७॥

अवश्यश्च विशेषो(अवयवविशेषो)वाच्य इत्याह । अजो ब्रह्मा भूतानां व्यष्ट्युपाधीनाम् आत्मा नियन्तासमष्ट्युपाधित्वात् । सोऽपि नाभिपद्मसमुद्भवः सन्यदनुग्रहाद्भूतानि सृजतीत्यन्वयः । ननु सनिराकार एव वाच्यो यतःअजेन तद्रूपं ददृशे । सच अजोऽपि यन्नाभिपद्मोद्भवः। अतःस ब्रह्मणोऽपीश्वरो मायिकपुरुषतुल्याकारः किं मायिकाकारेण वेत्त्येतदपि वाच्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

हृदि प्रविश्य किं करोतीत्यपेक्षायामाह प्रविष्ट इति श्रीकृष्णः कर्णरंध्रेण स्वचेष्टितश्रवणद्वारास्वानां भावसरोरुहं हृदयकमलं प्रविष्टः शमलं बंधहेतुभूतरागादिरूपं मलम् धुनोति सलिलस्य यथा शरदिति दृष्टांतः शरद्व्यतिरिक्तानां जलमलनाशकानामोषधीनामिव कृष्णसंबंधहीनानां तपोव्रतदानध्यानादीनां मलनाशकाभासत्वं सूचयति ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णनिर्मूलितशमलस्य श्रीकृष्णभक्तस्य कृतार्थतामाह धौतात्मेति धौतात्मा श्रीकृष्णशोधितमनाःश्रीकृष्णपादमूलंध्येयं न मुंचति मुक्ताः सर्वेरागद्वेषादयः परिक्लेशाः येन सः पांथः प्रवासादागतः यथा स्वशरणं गृहं न मुंचति तथा ॥ ६ ॥

एवं श्रवणौत्सुक्यमाविःकृत्य सदिग्धानर्थान्पृच्छति यदित्यादिना देहे स्वधातुविगमेऽनुविशीर्यमाणो व्योमेव तत्र पुरुषो न विशीर्य्येत जः इत्यत्र अधातुमतः धातवो भूतानि तद्विलक्षणस्याजस्य जीवात्मनः यत् यः धातुभिर्देहारंभः सूचितः सःकिं यदृच्छयानिर्हेतुकतया हेतुना वास्ति एतद्भवंतः यथावज्जानंति अतः कथयंत्विति शेषः ॥ ७ ॥

यदप्युक्तं सश्रेयसामपि विभुरिति भगवतोभुक्तिमुक्तिप्रदत्वं तदपिबद्धजीवदेहसदृशदेहवतो दुर्घटमिवाभातीत्याशयेन पृच्छति आसीदिति सार्द्धेन यस्योदरात् लोकानां संस्थानं विन्यासो यत्र तत्पद्ममासीत् असौ परमात्मा पृथक् इयत्ता युक्तैः स्वपरिमितैरवयवैरयं लौकिकः पुरुषो यावान् यत्संख्याकावयववान् तावान्प्रोक्तः इतिशब्दः हेतुवाचकः अतो हेतोः सोपि संस्थावयववान् इव लौकिक पुरुष इव अतो जीवात्परमेश्वरस्य वैलक्षण्ये विस्तरतः कथनीयमिति भावः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

जब मनुष्य निष्पाप हो गया तब भगवान के चरणों को कभी नहीं छोडता है जिस तरह पथिक की जब थकावट दूर हो जाती है तब वह अपने घरको नहीं छोडता॥ ६ ॥

अधातु मान, इस आत्मा का धातु ओं से जो देह का आरंभ है यह क्याहै और जिस कारण से है यह सब आप जानते हैं सो कहिये ॥ ७ ॥

जिससे लोक उत्पन्न होते हैं ऐसा कमल भगवान के उदर से हुआ और जितना प्रमाण पुरुष का है उतना आपने कहा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

प्रश्नान्तरमाह सचापीति । यत्र शेते येन रूपेणावतिष्ठते । विश्वस्य स्थित्यादयो यस्मात् । एवमादिप्रश्नानां तत्वतोऽर्हस्युदाहर्त्तुमिति सर्व्वान्तक्रियायाः सम्बन्धः ॥९॥

प्रश्नान्तरमाह पुरुषस्यावयवैः पूर्व्वं कल्पिताः यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्तीत्यादौ लोकैश्च अमुष्यावयवा इति पातालमेतस्य हिपादमूलमित्यादौ च त्वन्मुखादेव श्रुतवन्तो वयम् ॥१०॥

एवं सन्देहद्विपर्य्ययाभ्यां पृष्टम् इदानीमज्ञातान् बहूनर्थान् पृच्छति यावानित्यादिना । कल्पो महान् विकल्पोऽवान्तरः । भूतादिशब्दो यस्मात् यस्य वाचक इति वा । सतः स्थूलदेहाभिमानिनो मनुष्यपितृदेवादेः आयुषः प्रमाणम् ॥११॥

अनुमानप्रकारः पृष्टः विशेषप्रकारं पृच्छति कालस्येति । अनुगतिः प्रवृत्तिः । कर्म्मगतयः कर्म्मप्राप्यानि स्थानानि । यादृशीः यावृश्यः ॥१२॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

तत्त्वत इति अत्राध्याये त्रयोविंशश्लोकः ॥९॥

यस्येतिएतत्स्कन्धीयपञ्चमाध्यायस्य षट्त्रिंशच्छ्लोकः ॥ पातालमितिएतत्स्कन्धीय प्रथमाध्यायस्य षड्विंशच्छ्लोकः॥१०॥

[यावानिति । अत्रकल्पविकल्पपदाभ्यामुत्पत्तिप्रलययोर्मध्यकालस्यैवटीकोक्तमहदवान्तरभेदेन ग्राह्यत्वं सम्प्लवः सर्व्वभूतानामिति परोक्तविंशश्लोकेन सृष्टिस्थितिप्रलयानामुक्तत्वादिति ॥११-१६॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अन्यदपिपृच्छति अज इति भूतात्मा भूतानां व्यष्टिभूतानामात्मा नियंता यद्वा स्वयंभूतारब्धदेहः नाभिपद्मसमुद्भवः अजो ब्रह्मा यदनुग्रहाद्यस्यानिरुद्धस्यानुग्रहाद्भूतानि व्यष्टिभूतानि सृजति येन चतुर्मुखेन तद्रूपंतदनिरुद्धरूपं दृष्टं ॥९॥

स भगवान्विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्यया यस्मात्तथाभूतः मायाया नियंता आत्ममायां मुक्त्वा प्रकृतिमतीत्य जगद्व्यापारादुपरतः सर्वगुणाश्रयः पूर्णषाड्गुण्यः यत्र शेते वसति तं देशं कथयस्वेत्यन्वयः ॥ १० ॥

यस्येहावयवैर्लोकान्कल्पयाति पातालमेतस्य हि पादमूलमित्युभयथा श्रवणात्तस्य कल्पभेदेनोपपत्तिं मन्वानः आशंकते पुरुषेत्यादिना पुरुषावयवैरनिरुद्धःउत्पन्नचतुर्मुखाख्यपुरुषावयवैः सपालाः सेशाः लोकाः पूर्वकल्पिताः पूर्वस्मिन्कल्पेकल्पिताः इदानींत्वितरथेति शुश्रुम इत्याह सपालैरितिसपालैर्लोकैरमुष्यपुरुषस्यावयवाः कल्पिताइति शुश्रुम एवं च धाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतिविरोधः इत्यभिप्रायः११

यथाज्ञातानर्थान्वहूपृच्छति यावानित्यादिना कल्पो महाकल्पः यावान्यावत्परिमाणकः विकल्प अवांतरकल्पः कालभागः यावान्भूतभव्यभवदादिशब्दवाच्यः कालः यथाऽनुमीयते ग्रहसचारादिनेति भावः सतः कार्यस्य देवपितृमनुष्यादेरायुर्मानमायुः परिमाणंचयत्तदप्युदाहर्त्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥१२॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

आसीद्यदुदरादित्युक्तभगवद्रूपदर्शनप्रकारंतदवस्थितिप्रदेशंचपृच्छति अजइति भूतात्मास्वसृष्टतत्तत्कार्यव्यापीसर्वविलक्षणाद्विष्णोर्जातत्वादजोब्रह्मा भूतान्यहंकारादिजीवांस्तदभिमन्यमानानिचतत्त्वानिसृजति सृष्टिरपिनस्वातंत्र्यादित्युक्तं यदनुग्रहादितिपाद्मकल्पेचनाभिपद्मभवोविरिंचःस्वकारणंपद्मनाभंदिदृक्षुर्येनप्रकारेणतद्रूपंददर्शतस्यास्योत्तरत्रान्वयः॥ ९ ॥

विश्वस्यस्थित्युद्भवाप्ययाःयस्मात्सतथोक्तः लक्ष्म्याईशःज्ञानानंदादिसर्वगुणानामाश्रयः सृष्ट्यादौगुणभूतानांब्रह्मादीनामाश्रयोवा पुरुषःपुरुषाकारवान्सपद्मनाभः आत्ममायां स्वेच्छाधीनांबंधकशक्तिमुक्त्वाततप्रवर्तकत्वंविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनयत्रयस्मिन्लोकेशेते ॥ १० ॥

अधुनापुनरपिश्रुतार्थमनुवदति पुरुषेतिअंडास्थितस्यवैराजाख्यस्यपुरुषस्यहरेर्निजावयवैःसपालाइंद्रादिलोकपालैःसहिताःपातालादयोलोकाः पूर्वकल्पिताःप्रथमंसृष्टाःपातालादिलोकैरमुष्यवैराजस्यहरेर्बाह्यावयवाःकल्पिताः प्रतिमात्मकब्रह्मांडावयवैःक्लप्ताइत्यन्वयः सपालैर्लोकैरमुष्यावयवाःप्रतिमावत्संकल्पिताइतिवा ॥ ११ ॥

श्रुतार्थमनूद्याधुनाप्रस्तुतपुराणार्थंपृच्छतियावानित्यादिना कल्पोब्रह्मकल्पःद्विपरार्धाख्यःब्रह्मणोदिनंवायावान्यावत्परिमितः । विकल्पोमन्वादिकालोवाराहादिर्वा भूतोभव्योभवन्नितिशब्दोयस्मिन्सतथोक्तः अतीतानागतवर्तमानाख्यइत्यर्थः यथायथार्थतयाऽनुमीयतेज्ञायते । कथंवाऽऽयुषोमानंप्रमाणंचयेनकालेनकृतंसकालः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तद्विग्रहस्य कैमुत्यायां स चापीति । यत्र स्थाने । शुद्धात्ममायामिति तस्य स्थानस्यामायिकत्वमभिप्रेतम् । शेते प्रकृतिं प्रतिकुक्षिं निमील्य तिष्ठति । सर्व्वेषामपि गुहायां दुर्ज्ञेयस्थाने शेते वसतीतिसः ॥ ९ ॥

सन्देहेतु बीजमाह पुरुषेति ॥ १० ॥

प्रलयस्य वक्ष्यमाणत्वद् कल्पयन्दे सृष्टिप्रलयमध्यकाल एव वाच्यः भूतादिशब्दौ यस्मात् कालाद् प्रवर्त्तत इति शेषः ॥ ११ ॥ १२

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

यद्यपि वाल्हादीनां सद्दसत्वं निरूपितं तथापि बाहुत्वाज्ञातिरिच्यतइति प्राकृततुल्यता किंच मायदेहरूपः किंतु देहाद्व्यतिरिक्तः ब्रह्मणः प्रसादहेतुत्वात् तदाह अजो, ब्रह्मायदनुग्रहः यस्यानुग्रहयुक्तः अनुग्रहादेवभूतात्मत्वं व्यष्टीनामात्मा भूतामिन्द्रियरूपाणि सृजति अस्यसामर्थ्यस्यक्षतःशंकांवारयति ददृशेयेनेतितेऽस्यस्वकारण जातस्यनारायणस्यरूपंयतः प्रसादेनददृशे । प्रसादादेवनाभिपद्मेसमुद्भवोयस्य ॥ ९ ॥

एवं ब्रह्मणउत्पत्ति मीक्षती भगवदनुग्रहेणैवेति निरूप्यतस्य शयनमपितस्मिन्नेवरूपइति प्रतिदिनंउद्गमनतिरोभावाभ्यां तदनुग्रह तस्मिन्स्थिरइति ब्रह्मणः शयनं निरूपयति । सचापि ब्रह्मापि यत्र शेते । तत्र तस्यब्रह्मणो माहात्म्यमाह । विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्ययया यस्मात् । पूर्वं भूतानां सृष्टिरेवोक्ता इदानीं प्रलयांताः सर्वेभावविकारास्ततएवेति विशेषः आत्मनोमाया सर्वकारणसामर्थ्यं निद्रायां त्यक्त्वा शेते निद्रापुनस्तत्त्यागादेवभवति तथाकरणेहेतुः मायेशइति मायायानियंता तस्यानियमनार्थमेवं तांत्यजसीत्यर्थः यदि रूपत्वंवा ईशत्वं तथा सति कार्यावस्थां तांत्यक्त्वातयासह क्रीडार्थंशेत इत्यर्थः मायात्यागेवासामर्थ्यं बोध्यते मायेश इति नियामकत्वंतयांश्येवेति कथमस्य मायेशत्वं तत्राह सर्वगुहाशय इति सर्वेषां गुहासुहृदःतेषु आशयः स्थानं यस्य अंतःकरणं वा तस्मात्सर्वांतर्यामित्वान्मायेशत्वं तस्मात्तस्यदेहसम्बन्धः किमर्थ इति प्रश्नः सचापीति वा नारायण एवोच्यते यत्र प्रलयजले शेते प्राकृतवत्तस्याप्यवस्थानां विद्यमानत्वात् तस्य देहत्वं ॥ १० ॥

एवं जीवब्रह्मणोर्देहनिमित्तं पृष्ट्वाशुकब्रह्मवाक्ययोः अवांतरवैलक्षण्यं दूरीकर्त्तुं पृच्छति पुरुषावयवैरिति भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यामिति वाक्यात् पुरुषावयवैर्लोककल्पनानिरूपिता त्वयापुनः पातालमेतस्य हि पादमूलं इति वाक्याल्लोकैरमुष्यावयवा निरूपिताः तत्र निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः यद्यपि भवतां ब्रह्मणश्च एकवाक्यतैव तथास्माभिः श्रुतमिति ससंदेहो निवारणीय इत्युक्तं शुश्रुम इति ॥ ११ ॥

अतःपरं तदनुगुणा एव पदार्थाः पृच्छ्यन्ते यावान्कल्पइति कल्पः प्राकृतः विकल्पोवैकृतः यस्मिन्कल्पेब्रह्माउत्पद्यते यत्र च प्रतिबुद्ध्यते तेषां प्रमाणं स्वरूपं च वक्तव्य मित्यर्थः कालानुमानज्ञानं घटिकापरिज्ञानं यथावक्ष्यति द्वादशार्द्धपलोन्मानं इति यावान्यथेति यथायोग्यं सर्वत्रैवानुषज्यते तेन भूतभव्यभवच्छब्दइति भूतं भव्यं भवत् एतेशब्दायस्मात्सकालः कथमनुमीयतइति पूर्वेणैवसंबंधः भूतादि पदानां प्रयोगनिमित्तं स्वरूपं च पृच्छत इति वा आयुषः परिमाणं यत्तद्वक्तव्य मित्यग्रेण संबंधः सतो देवतिर्यङ्मनुष्यादीनां सत इति पदं विद्यमानत्व धर्मं सूचयति तेन आविर्भूतः कः कियत्कालंतिष्ठतीति प्रश्नः संगच्छते अन्यथावैनाशिक प्रक्रिया या अनंगीकारात् सर्वएव कालः सर्वस्यायुर्भवेत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रश्नान्तरमाह । सचापि पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्तायत्रशेते तत् स्थानं कथयेत्यर्थः । मायेशोऽपि मायाभर्त्तापि मायां त्यक्त्वा तस्याः (तस्य) वहिरङ्गशक्तित्वात् तामस्पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रश्नान्तरमाह । पुरुषस्यावयवैः पूर्वं कल्पिताःयस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्तीत्यादौ । तथा लोकैरमुष्यावयवा कल्पिताः पातालमेतस्य हि पादमूलमित्यादौ शुश्रुम त्वन्मुखात् श्रुतवन्तो । वयम् । अत्रान्यो विशेषश्चेदस्ति तमपि कथयेति भावः । अत्रयद्धातुमत इतीशितव्यं जीवं पृच्छामि । आसीद्यदुदरादिना ईश्वरं द्वितीयम् अण्डसंस्थितं पुरुषं पृच्छामि । स चापि यत्र पुरुष इति प्रथमं महत्स्रष्टारं पुरुषं पृच्छामि । शेते सर्वगुहाशय इति तृतीयं सर्वभूतस्थञ्च पुरुषं पृच्छामि । विष्णोस्तुत्रीणि । रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः स्रष्टृ द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् । तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥ इति स्मृतेः । पुरुषावयवैरिति समष्टिजीवश्च पृच्छामीति प्रश्नपञ्चकं शान्तप्रीतिभक्तौ पर्य्यवस्यति जीवादिविशेषं भगवद्रूपं ब्रह्मणा दृष्टं कथयेति व्यज्यमानः प्रश्नोऽपि प्रीतिभक्तौ पर्य्यवस्यति ॥ १०

कल्पो महान् विकल्पोऽवान्तरः । भूतः अतीतः भव्यो भावी भवन् वर्त्तमानः इति शब्दो यस्मात् स कालः । सतः स्थूलदेहाभिमानिनो मनुष्यपितृदेवतादेरायुषो यत् प्रमाणं तत् कथय ॥ ११ ॥

अनुगतिरनुप्रवृत्तिः । अणवी परमाण्वादिरूपा । बृहती वर्षादिरूपा । कर्म्मगतयो भद्राभद्रकर्म्मप्राप्यानि स्थानानि । यादृशीयादृश्यः । इति कर्म्म प्राप्यानि स्थानानि सर्वाण्येव कालैः सूक्ष्मस्थूलविकल्पकल्पैरवश्यमेव ग्रस्यन्त इति कर्म्मनिर्वेदार्थं प्रश्नत्रयं शुद्धभक्तावपि पर्य्यवस्यति । यदुक्तं श्रीभगवता जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्म्मस्विति ॥ १२ ॥

यस्मिन् कर्म्मसमावायो यथा येनोपगृह्यते
गुणानां गुणिनाञ्चैव परिणाममभीप्सताम् ॥ १३ ॥
भूपातालककुव्व्योमग्रहनक्षत्रभूभृताम् ।
सरित्समुद्रद्वीपानां सम्भवश्चैतदोकसाम् ॥ १४ ॥
प्रमाणमण्डकोशस्यवाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
महताञ्चानुचरितं वर्णाश्रमविनिश्चयः ॥ १५ ॥
युगानि युगमानञ्च धर्म्मो यश्च युगे युगे ।
अवतारानुचरितं यदाश्चर्य्यतमं हरेः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

जीवात्परमात्मनो विशेषाभावे सृजामि तन्नियुक्तोहमित्यादिपूर्वोक्तंच न घटेतअतोऽवश्यं विशेषो वाच्य इत्याह अज इति भूतानां व्यष्टिभूतानामात्माश्रयः अजो ब्रह्मा यस्य भगवतोऽनुग्रहात् भूतानि व्यष्टिभूतानि सृजति येन च भगवतानुग्रहकृतानाभिपद्मसमुद्भवः ब्रह्मा तस्य भगवतो रूपं ददृशे दृष्टवान् ॥ ९ ॥

सचेति प्रश्नांतरम् विश्वस्य स्थित्युद्भवाप्ययायस्मात्समायेशः प्रकृतिनियंता मायांजगदाकारेण स्थितां मुक्त्वा प्राकृतं विहायेत्यर्थः यत्रलोके शेते वसति तत्तत्वतोर्हस्युदाहर्तुमिति वक्ष्यमाणेन संवन्धः ॥ १० ॥

यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयंतीत्यादिपाठक्रमेतस्य हि पादमूलमित्यादि च श्रुत्वाशंक्यते पुरुषावयवैरिति सपालाःलोकपालैः सहिताः पुरुषावयवैः पूर्वं कल्पिताः इति सपालैर्लोकैरमुष्य पुरुषस्य अवयवाः कल्पिताः इतिचशुश्रुमः श्रुतवंतो वयम् तदविरोधं तत्त्वतोर्हस्युदाहर्तुम् किंच पुरुषमुखादि रूपेण जनलोकादिरूपमिदं विश्वम् यथा पूर्वकल्पितं तदुदाहर्तुमर्हसीत्यपि पृष्टमित्यग्रे स्फुटी भाविष्यति ॥ ११ ॥

अथाज्ञातान् वहूनर्थान्पृच्छति यावानित्यादिना यावान् यावत्परिमाणकः कल्पो महाकल्पः विकल्पोऽवांतरः कल्पः भूतादिशब्दा यस्य सतथाकार्यस्यदेवपितृमनुष्यादेः आयुषःपरिमाणमेवं भूतः कालः यथानुमीयते एतदर्हस्युदाहर्त्तुम् ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

नाभि कमल से है जन्म जिनका ऐसे ब्रह्मा जी जिनकी कृपासे भूत प्राणियों को रचते हैं और जब वही कृपा करते हैं तब उन को रूप देखते हैं ॥ ९॥

संसार का पलन जन्म नाश है जिससे ऐसे भगवान अपनी माया को छोड़कर जहां पर सोते हैं यह सब कहिये ॥ १० ॥

पुरुष के अवयवों से लोकपालोंके सहित लोक पूर्व मे रचे गए और लोकों से इस के अवयव रचे गए हैं यह हम लोग सेनते हैं ११॥

जिस परमेश्वर का कल्प विकल्प काल आयु मान जिस तरह अनुमान किया जाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवादिरूपमिच्छतां गुणिनां जीवानां मध्ये । यस्मिन् परिणामे । कर्म्मणां पुण्यपापानां समावायः समुदायः । केन कर्म्मसमुदायेन कथं कृतेन कोऽधिकारी देवादिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

भूतादीनां सम्भवः । एतानि ओकांसि येषां प्राणिनां तेषाञ्च सम्भवो यथेति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ १४ ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च विनिश्चयः तत्तत्स्वभावैर्निर्द्धारणम् ॥ १५ ॥

युगे युगे प्रतियुगं यो धर्म्मः । यच्च हरेरवतारानुचरितम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवत चन्द्रिका

कालस्य या अणवी सूक्ष्मानिमेषादिरूपा वृहती संवत्सरादिरूपा याऽनुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सापि कथनीयेत्यर्थः कर्मगतयः कर्मणः प्राप्यानि फलानि यावंत्यः यावत्संख्याका यादृश्यः यत्प्रकारकाः हेद्विजसत्तम ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचंद्रिका

यस्मिन्देशे कर्मसमावायः कर्मणां फलनिष्पादनं येन देवादिभूतेन यथा उपगृह्यते यादृशंकर्मफलं प्राप्यते तच्चकथयेत्यर्थः गुणानां सत्वादीनां गुणिनां च परिणामं परिणामहेहेतुं गुणिनां परिणामं देवादिशरीरपरिग्रहेहेतुं सविस्तरं वक्तुमर्हसीति ॥ १४ ॥

ककुभः दिशः भूभृतः पर्वताः भूपातालादीनां संभवः एतानिभ्वादीनि ओकांसि येषां तेषां प्राणिनां च संभवः यथेति सर्वत्रानुषंगः ॥ १५ ॥

अंडकोशस्य तद्बाह्याभ्यंतरवस्तुनश्च प्रमाणमंडाद्बाह्यवस्त्वावरणमहतांभागवतानामनुचरितंचरित्रं वर्णानामाश्रमाणांच विनिश्चयस्तु-त्तत्स्वरूपस्वभावेनानिर्द्धारः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अणवीपरमणुलक्षणा । महतीपरममहत्परिमिताकालस्यगतिः सापिकथंलक्ष्यते कर्मगतयः कर्मफलानियावतिः कतिसंख्यानियादृशोः कीदृशानि ॥ १३ ॥

यस्मिन्कस्मिन्जीवेकिंकर्मसमवायः यथाकथंयनकेनसकर्मसमवायउपगृह्यते कर्मसमवायकर्ताकः सत्वादिगुणानांपरिमाणंगुणिनां-महदादिजीवानांसामर्थ्यपरिमाणं गुणानांशब्दादीनांगुणिनामाकाशादीनामितव्याख्यानमनयुक्त परिमाणाणुक्तेः देवासुरेष्योमघवानित्या-दिनोक्तेश्चान्यत्र ॥ १४ ॥

भूपातालादीनांचपरिमाणं एतानिभूम्यादीनि ओकांसियेषांतेतथातेषांसंभवमुत्पत्तिंच ॥ १५ ॥

वाह्याभ्यंतरेचवर्तमानस्यवस्तुनोहरेः परमाणवादिपरममहदंतानांरूपाणांचपरिमाणं सतपर्वेत्यादिनावक्ष्यमाणत्वात् महतांमरीचिकर्द-मादीनामनुचरितंवर्णानामाश्रमाणांविशेषतोनिर्णयं ॥१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

गुणानां परिणाममभीप्सतां सुप्ततत्तद्वासनानां गुणिनां जीवानां मध्ये येन जीवेन यस्मिन् परिणामनिमित्ते यथा येन प्रकारेण यः कर्म्मसमवायो गृह्यत इत्यन्वयः । स कथ्यतामिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

हरेः श्रीकृष्णस्यावताराणामनुचरितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

प्रश्नांतरमाह । कालस्याणुगतिरिति । कालस्यअणवीअनुगतिः बृहतीच अणुःकालोमहान् कालश्चकथंतायतइत्यर्थः । स्वभावतः कालोनज्ञायते किंतुकार्यद्वारा इदमिदानीमितिकार्यद्वारा सैवकालस्यानुगतिः यत्कार्यगच्छतितदनुवर्त्तनं । तत्रस्थूलसूक्ष्मकार्याणांनि-त्यत्वात्अवांतराणामनियतकालत्वात्कालस्यानुगतिर्यातांकथयेत्यर्थः सूर्यगत्यातां कथयति । ननुकालस्यनेदापत्रनसंतीत्याशंक्याह यातुलक्षतइति । सर्वत्रइदानीमितिप्रतीतेः पदार्थानुवृत्तिः कालस्यलक्ष्यते । अन्यथाआकाशादिवत्तस्याप्यनिलापोनस्यात् । तथाअणवी-बृहत्यपि क्षणमात्रेणगतोमहताकालेनगतइति । तथाश्चकालानुगतिरस्तिपरंत ।नियामकंवक्तव्यमितिप्रश्नः कर्मणांनानाविधानांगतयः प्रवृत्तिप्रकारः नानाविधयोनिसंपादनेनसुखदुःखप्रदानेनचयावत्यः । यादृशीरितिपरिमाणप्रकारौ प्रश्नविषयो । द्विजसत्तमेतिसंबोधनं महत्याकर्मगह्योति वद्वानावश्यकत्वंसूचयति ॥ १३ ॥

यस्मिन्कर्मसमावायइतिप्रश्नांतरं । गुणानांसत्वादीनांपरिणामंदेवतिर्यकमनुष्यादिरूपं अभीप्सतांगुणिनांकार्याणांगुणसमुदायरूपाणां मध्येयस्मिन्कर्मसमावायः । कर्मणांशुक्ललोहितकृष्णानांसमवायो मेलनमित्येकः प्रश्नः शुक्लंकर्मदेवेष्वेव । शलपंपातालवासिनां अंतरिक्ष-स्थानांवा समवायोमनुष्येष्वितिवक्ष्यते । किंच ॥ यथाकर्मसमवायः किंगुणानांसत्वशोमेलितं । न्यूनाधिकाभावेनवा । किंच येनकर्मसम-वायः केनवाकर्माणियोजयंति उपगृह्णाति स्वीकियंति । जीवेनभगवताकालादिनावा गुणिनामपिपरिणाममभीप्सतामिति कथनार्थंगुणगुणि नोःसहनिरूपणं यथादेवावतारइंद्रावतारइति ॥ १४ ॥

भूपातालादीनांतदोकसांचसंभवः यथायावानितिप्रश्नः ॥ १५ ॥

अंडकोशस्यप्रमाणं ब्रह्मांडकियत्परिमाणमिति कोशशब्देनपत्राणांविकाशाभावात्पत्रस्थानीयलोकपरिणाममपिलोकानामुपर्यधो भावोपिनिरूपणीयइतिसूचितं वाह्यतःकियत् । आंतरतः कियत् यथांतरप्रमाणंवक्ष्यति सूर्योडगोलयोर्मध्येकोद्यःस्युः पंचविंशतिरितितथा वाह्यंदशोत्तरैरिति महतांसतां तेषांमनुचरितंभक्तिः चकारादूज्ञानिनांविपरीतंवा वर्णानामाश्रमाणांचविनिश्चयः आचारतः स्वरूपतश्च अ-वताराणामनुचरितं ॥ १६ ॥

नृणां साधारणो धर्म्मः सविशेषश्च यादृशः।
श्रेणीनां राजर्षीणाञ्च धर्म्मः कृच्छ्रेषु जीवताम् ॥ १७ ॥
तत्त्वानां परिसंख्यानं लक्षणं हेतुलक्षणम्।
पुरुषाराधनविधिर्योगस्याध्यात्मिकस्य च ॥ १८ ॥
योगेश्वरैश्वर्य्यगतिर्लिङ्गभङ्गस्तु योगिनाम्।
वेदोपवेदधर्म्माणामितिहासपुराणयोः ॥ १९ ॥
संप्लवः सर्व्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः।
इष्टापूर्त्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

गुणानां सत्त्वादीनां परिणामं देवादिरूपमभीप्सतां गुणिनां जीवानां यस्मिन् परिणामे कर्म्मणां सुकृतदुष्कृतयोगज्ञानभक्तीनां समवायः समुदायः सम्भवति तं कथय। स च परिणामो मानुष्यदेह एव ज्ञेयः। तस्मिन्नपि परिणामे येन जीवेन यथा यत् कर्म्म उपगृह्यते तत् कथय। मानुष्ये च कर्म्मज्ञानादिषु कः कोऽधिकारी कथं किं किं कृत्वा किं किं साध्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रश्नोऽयं कर्म्ममिश्र-ज्ञानमिश्रयोगमिश्रशुद्धभक्तिषु पर्य्याप्नोति ॥ १३ ॥

भूरादीनां सम्भवः। एतानि ओकांसि येषां तेषाञ्च सम्भवः। यथेति सर्व्वत्रानुषङ्गः। भूरादीनां बहुविधभक्तास्पदत्वात् तद्वोकसाञ्च मायोऽधिकृतादिभक्तत्वात् प्रश्नोऽयं भक्तेषु पर्य्याप्नोति ॥ १४ ॥

प्रमाणमण्डकोशस्येत्यैश्वर्य्यप्रधानायां भक्तौ कीदृशान्यण्डानि भगवत्कुक्षौ सन्तीति जिज्ञासायां, वर्णाश्रमेति वर्णाश्रमधर्म्मा भक्तिमिश्रतयैव सिद्ध्यन्ति तदन्यथा वेति जिज्ञासायां, कर्म्मज्ञानमिश्रायाञ्च भक्तौ प्रश्नोऽयं पर्य्याप्नोति ॥ १५ ॥

युगानीति युगावताराणां तत्प्रवर्त्तितभक्तिविशेषाणाञ्च जिज्ञासायाम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

कालस्य याऽणवी परमाणुरूपा वृहती संवत्सरादिरूपा अनुगतिः प्रवृत्तिर्लक्ष्यते तामुदाहर्तुमर्हसि कर्मणा गम्यते इति गतयः फल भूमयः यावत्यः यावत्संख्याकाः यादृशीर्यादृश्यः यत्प्रकाराः ताउदाहर्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

गुणानां सत्वरजस्तमसां परिणामं देवमनुष्यपश्वादिभावमभीप्सतामिच्छतां गुणिनां सत्वादिगुणपरियुक्तानां जीवानां मध्ये येन गुणिना यस्मिन् देवादिभावे कर्मणांसमावायः फलसमुदायः यथागृह्यते तथा हे ब्रह्मन्नुदाहर्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

भूरादीनामेतदोकसां प्राणिनां चयः संभवस्तमुदाहर्तुमर्हसि यच्छब्दः सर्वत्र संयोज्यते ॥ १५ ॥

वाह्याभ्यन्तरभेदतोऽण्डकोशस्य यत्परिमाणं तत् महतांभागवतानाम् यदनुचरितं तच्चवर्णानामाश्रमाणां च यो विनिश्चयोनिर्द्धारस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

भाषाटीका।

काल की अनुगति जिस तरह लक्षित होती है और जितनी कर्म की गति हैं और जिस तरह की हैं ॥ १३ ॥
जिसमें कर्म का समवाय जिसतरह ग्रहण किया जाता है ॥१४॥
पृथिवी पाताल दिशा ग्रह नक्षत्र पर्वत नदी समुद्र द्वीप इनकी जहां से उत्पत्ति है ॥१५॥
अंड कोशका वाहर भीतर के भेद से प्रमाण और महात्माओं के चरित्र और वर्ण आश्रमका निश्चय ॥१६॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

सविशेषः वर्णाश्रमनिवन्धनः। श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमलक्षणो धर्म्मः। राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणाम् कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां सर्व्वेषाम् ॥ १७ ॥

तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं संख्या, लक्षणं स्वरूपं, हेतुतो लक्षणं तत्तत्कार्यहेतुत्वेन च लक्षणमित्यर्थः। पुरुषाराधनस्य विधिः देवपूजायाः प्रकारः। अष्टांगयोगस्य च विधिः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

योगेश्वराणामैश्वर्य्येणाणिमादिना अर्चिरादिगतिः । लिङ्गशरीरस्य भंगः लयः । वेदा ऋग्वेदादयः, उपवेदा आयुर्वेदादयः धर्म्मो धर्म्मशास्त्राणि, तेषाम्, इतिहासपुराणयोश्च गतिः ॥ १९ ॥

संप्लवः अवान्तरप्रलयः, यद्वा सम्यक् प्लवनमुद्भवः, विक्रमः स्थितिः, प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः, इष्टं वैदिकं कर्म्म । पूर्त्तं स्मार्त्तम् । वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ इति । तत्र च काम्यानाम् अग्निहोत्रादीनां विधिः त्रिवर्गस्य धर्म्मार्थकामानां विधिः अविरोधप्रकारः ॥ २० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

० ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

हरेराश्चर्यतममवतारानुचरितं च यत्तदपि युगानि युगस्वरूपं युगपरिमाणं युगे युगे प्रतियुगं ॥ १७ ॥

योधर्मः साधारणः मनुष्यमात्रसाधारणः सविशेषः वर्णाश्रमविशेषनिबंधनरूपविशेषयुक्तः श्रेणीनां तत्तद्व्यवहारोपजीविनां धर्मः व्यवहारनियमलक्षणः धर्मः राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां कृच्छ्रेष्वापत्सु जीविनां यो धर्मः ॥ १८ ॥

तत्वानां महदादीनांपरिसंख्यानं संख्यालक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्वकारणलक्षणं पुरुषाराधनविधिः परमपुरुषाराधन प्रकारः आध्यात्मिकस्य प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपविषयस्य योगस्य ज्ञानयोगस्य प्रकारः ॥ १९ ॥

योगेश्वराणामैश्वर्यायणिमादीनि तेषां गतिः स्वरूपं योगिनां लिंगभंगः शरीरपातः वेदा ऋग्वेदादयः तदुक्तधर्मोश्च तेषामिति हासपुराणयोश्च गतिः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

यदाश्चर्यतममन्येषामितिशेषः हरेरवतारानुचरितं तच्च कतियुगानि युगमानंवर्षैरियत्तया परिच्छेदः अनुयुगं योयोधर्मस्तं तंच ॥ १७ ॥

साधारणोधर्मोजातिमात्रप्रयुक्तः अहिंसादिलक्षणोयोधर्मोविशेषसहितः यादृशः कीदृशः श्रेणीनामंगरक्षकाणां धर्मोयुद्धेषूच्यते राजर्षीणांप्रियव्रतादीनांकृच्छ्रेष्वापत्सुजीवतां ॥ १८ ॥

तत्वानां महदादीनां परिसंख्यानं सामान्यविशेषसंख्या तेषां लक्षणं व्यावर्तकंधर्मं हेतोःकारणस्य ब्रह्मणोलक्षणं स्वरूपं पुरुषस्य विष्णोः आध्यात्मिकस्यपरमात्मसंबंधिनोयमादियोगस्यभक्तियोगस्यचविधिः तंच ॥ १९ ॥

योगेश्वरैश्वर्यगतियोगेश्वराणामणिमाद्यष्टैश्वर्यप्राप्तिं तेषांस्वरूपंच योगिनांयमादियोगाभ्याससिद्धानां वेदांतादिशास्त्राभ्याससिद्धानां च योगतोलिंगभंगःसूक्ष्मशरीरनाशकप्रकारं स्थिरंसुखंचेत्यादिनोक्तोयंपानेनतेदेवकथासुधायाइत्यादिपश्चाच्च । ऋगादिवेदानामायुर्वेदाद्युपवेदानांवेदादिविहितवर्णाश्रमधर्माणांचयः संभवउद्धारादिस्तंच इतिहासपुराणयोःसंभवउत्पत्तिः॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तत्रापियदाश्चर्यतमं कालियदमनगोवर्द्धनोद्धरणादि । युगानिकतिकियंतीति । युगमानंसंवत्सरभेदेन ॥ १७ ॥

नृणांसाधारणोधर्मः सत्यवचनादिः सविशेषः यागादिसहितः । श्रेणीनामेकशिल्पोपजीविनां राजर्षीणां राजानोभूत्वायेऋषयः यथा मन्वादयः तेषांसाधारणो धर्मोविशेषधर्मश्चकथनीयः धर्मकृच्छ्रेषुधर्मसंकटेषुआपत्स्वित्यर्थः जीविनांकेवलजीववतां धर्मकरणासमर्थानां को धर्मइतिप्रश्नः ॥ १८ ॥

तत्वानांप्रकृत्यादीनांपरिसंख्यानंगणना सांख्यमितियावत् तेषामेवलक्षणं व्यावर्त्तकोधर्मः तेषामेवहेतुपूर्वकंचलक्षणं । तथात्वंतस्य इति पुरुषाराधनविधिः भगवत्परिचर्याप्रकारः तथायोगस्यविधिः योगविशेषस्याध्यात्मिकस्यचविधि ॥ योगश्चाष्टांगः साधारणः । आध्यात्मिक श्रवणमनननिदिध्यासनैराधिकः चकाराद्राजयोगादीनां लक्षणंकथयेतिप्रश्नः ॥ १९ ॥

योगेश्वराणामैश्वर्यगतिं । यथाकर्दमस्य लिंगभंगस्तुयोगिनां । लिंगशरीरस्यभंगः यथानदेहंबुबुधेगतं । देहंतुतंनश्वरमस्थितमुत्थितंवेति वेदाश्चत्वार ॥ उपवेदाश्चत्वारः आयुर्वेदादयः । धर्माणिधर्मशास्त्राणि । इतिहासोभारतादिः पुराणंब्राह्मादि एतेषांलक्षणंपरिमाणंचवक्तव्यमिति प्रश्नं ॥ २० ॥

यश्चानुशायिनां सर्गः पाषण्डस्य च सम्भवः ।
आत्मनो बन्धमोक्षौ च व्यवस्थानं स्वरूपतः ॥ २१ ॥
यथात्मतन्त्रो भगवान् विक्रीड़त्यात्ममायया ।
विसृज्य वा यथा मायामुदास्ते साक्षिवद्विभुः ॥ २२ ॥
सर्व्वमेतच्च भगवन् पृच्छते मेऽनुपूर्व्वशः ।
तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्त्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ २३ ॥
अत्र प्रमाणं हि भवान् परमेष्ठी यथात्मभूः ।
परेचेहानुतिष्ठन्ति पूर्व्वेषां पूर्व्वजैः कृतम् ॥ २४ ॥
न मेऽसवः परायन्ति ब्रह्मन्ननशनादमी ।
पिवतोऽच्युतपीयूषमन्यत्र कुपितात् द्विजात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

नृणामन्त्यजपर्य्यन्तानामपि साधारणो धर्म्मो भक्तिरेव । विशेषधर्म्मस्तु तत्तज्जातिधर्म्म इति तद्धर्म्मवत्त्वेऽपि ते भक्ता भवन्ति। किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुक्कशा इत्यादेः । एवं श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां राजर्षीणाञ्चेति तेष्वपि भक्तिमवश्यं निरपराधतयैव स्थातव्यमिति विवक्षायां, कृच्छ्रेषु जीवतां धर्म्म इति आपद्धर्म्मप्रश्नः सर्व्वविधभक्तौ पर्य्याप्नोति ॥ १७ ॥

तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां परिसंख्यानं गमनं लक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्तत्कार्य्यहेतुत्वेन लक्षणमिति पुरुषावतारलीलायाम् । योगस्येति योगमिश्रायाम् ॥ १८ ॥

योगेश्वराणां शम्भुप्रभृतीनां महानुभावभक्तानाम् ऐश्वर्यरूपा या गतिः । लिंगभंग इति शान्तभक्तौ । वेदादीनां तात्पर्य्यमिति शेषः । तच्च भक्तिरेवेति भक्तौ ॥ १९ ॥

सम्यक् प्लवः संसारसिन्धोस्तरणसाधनं किं, विक्रमस्तत्र शौर्य्यं किं, प्रतिसंक्रमस्तत्र नाशः क इति भक्तेरनुकूलवस्तुजिज्ञासायाम् यद्वा संप्लवविक्रमप्रतिसंक्रमाः सृष्टिस्थितिसंहाराः इष्टं वैदिकंकर्म्म पूर्त्तं स्मार्त्तम् । वापीकूपतड़ागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ इति । काम्यानां काम्यकर्म्मणां त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य विधिरविरोधप्रकार इति कर्म्ममिश्रायां भक्तौ ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

युगानि युगमानं च युगे युगे प्रतियुगं यो धर्मस्तं च यदाश्रयंतमहरेरवतारानुचरितं तच्चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १७ ॥

यः नृणां सर्वेषां साधारणः धर्मस्तं यादृशः सविशेषः वर्णाश्रमनिबंधनो धर्मस्तादृशं च श्रेणीनां तत्तद्व्यवसायोपजीविनां व्यवहारनियमलक्षणो यो धर्मस्तं राजर्षीणां प्रजापालनाधिकारिणां यो धर्मस्तं च कृच्छ्रेषु आपत्सु जीवतां सर्वेषां यो धर्मस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥

तत्त्वानां प्रकृत्यादीनां यत्परिसंख्यानं तत् यच्चलक्षणं स्वरूपं हेतुलक्षणं तत्तत्कारणलक्षणम् यच्च पुरुषस्य परमात्मनः आराधनप्रकारस्तम् आध्यात्मिकयोगस्य अध्यात्मविद्यायाः यो विधिस्तं चोदाहर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

योगेश्वराणां ज्ञानभक्त्यादिरूपेणैश्वर्येण यार्चिरादिगतिस्ताम् योगिनां लिंगशरीरस्य भंगः कारणे यो लयस्तम् ऋगादिवेदानामुपवेदानामायुर्वेदादीनां धर्मस्य धर्मशास्त्रस्य इतिहासपुराणयोश्च यल्लक्षणं तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भगवान के अवतार का चरित्र और युग का प्रमाण और युग युग में धर्म ॥१७॥
और मनुष्यों का साधारण धर्म और विशेष धर्म और श्रेणी और राजर्षि और आपत्ति मे जो जीते हैं ॥१८॥
और तत्वों की संख्या और लक्षण और पुरुष की सेवा विधि और योग और आध्यात्मिक की विधि ॥१९॥
और योगेश्वरों की अणिमादि सिद्धि और वेद धर्मशास्त्र इतिहास पुराण इनका स्वरूप ॥२०॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

अनुशायिनां लीनोपाधीनां जीवानाम्। आत्मनो जीवस्य व्यवस्थानं बन्धमोक्षातिरिक्तस्वरूपेणावस्थानम् ॥ २१ ॥

उदास्ते प्रलये ॥ २२ ॥

चशब्दादपृष्टमपि ॥ २३ ॥

प्रमाणं सम्यक् ज्ञाता। यतस्तव ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण सम्प्रदायोऽस्तीति सामान्यन्यायेनाह परेचेति। यद्वास्वदन्येप्रायशो गतानुगतिका एव न तत्त्वविदइत्याह परेचेति ॥ २४ ॥

ननु तवानशनद्विजकोपाभ्यां व्याकुलचित्तस्यकुतः श्रवणं तत्राह नेति। न परायन्ति नापगच्छन्ति न व्याकुलीभवन्तीत्यर्थः अच्युतकीर्त्तिपीयूषंपिबतः ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचितदीपिन्याख्यतट्टिप्पणी।

(साधारण इति। साधारणोजातिमात्रनिबन्धनः आर्हिंसादिलक्षः ॥ १७—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

सर्वभूतानां संप्लवः अवांतर प्रलयः उत्पत्तिर्वा विविधः क्रमः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमः संहारः महाप्रलयः इष्टं वैदिकं कर्म पूर्तं त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामानांविधिः प्रकारः ॥ २१ ॥

अनुशायिनां भुक्तशेषकर्मणा सह परलोकभ्रष्टानां सर्गः उत्पत्तिः प्रकारः पाखंडस्य पाखंडधर्मस्य संभवः उत्पत्तिः आत्मनो जीवस्य बंधमोक्षप्रकारः स्वरूपतो व्यवस्थानं मुक्तिदशायामवस्थानं तत्प्रकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मतंत्रः स्वतंत्रः विभुः सर्वांतरोभगवान् आत्ममयया स्वनियाम्यमायया यथा विक्रीडति पुनश्च मायां विसृज्य यथा येन प्रकारेण साक्षिवत्साक्षाद्द्रष्टवदुदास्ते प्रलये उदासीन आस्ते ॥ २३ ॥

एतत्सर्वं चकारादपृष्टमपि गुह्यं यत् तच्च पृच्छते प्रपन्नाय च मेमह्यं हेभगवन् हे महामते तत्त्वत उदाहर्तुं उत्तरं वक्तुं त्वमर्हसि अर्हता द्योतकमिदं विशेषणद्वयं भगवन्महामते इति च उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिं वेत्तिविद्यामविद्यांच सवाच्यो भगवानिति हि स्मर्यते महामातित्वंच त्रैकालिकवस्तु याथात्म्यज्ञानवत्त्वं ॥ २४ ॥

योग्यतामेवोपपादयति अत्रेति अत्र पृष्टेष्वर्थेषु भवान्प्रमाणं सम्यग्ज्ञाता तत्रदृष्टांतः आत्मनः परमात्मनः भूःजातः परमेष्ठी ब्रह्मा यथा प्रमाणं तद्वत् ब्रह्मनारदव्यासक्रमेण संप्रदायोऽप्यस्तीत्याह पूर्वेषामपि पूर्वजैः कृतं परेऽर्वाचअनुतिष्ठंति ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

विक्रमोविविधचरित्रलक्षणःप्रतिसंक्रमः संहारः इष्टस्ययोगादेः पूर्तस्यवापीकूपादेः काम्यानांकार्यादीनां त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामलक्षणस्य ॥ २१ ॥

प्रकृतावनुशयनादनुशायिनःसंसारिणस्तेषांसर्गादेःपरिप्रष्टानांस्वभावंवा आत्मनोजीवस्यमोक्षंविशिनष्टि व्यवस्थानमिति यद्वातारतम्येनावस्थानं ॥ २२ ॥

आत्मतंत्रोभगवानात्ममाययास्वेच्छयाचित्प्रकृत्याचजगत्सृष्ट्यादिनायथायेनप्रकारेणविक्रीडतिद्विविधात्ममायास्ति स्वरूपभूतातद्वशाचेतितत्रतद्वशयाजीवंसंसारयन् स्वरूपभूतयाभक्त्यादिसाधनसंपन्नंसाधयन्संसाराद्विमोचयन्सुखेनरमयन्पुनस्तद्द्वयंवंधकशक्तिंविसृज्यसाक्षिरूपपुरुषवन्निर्लेपोयथोदास्तेप्रकृतिमुक्त्वातिष्ठतिद्वेधाचात्ममायातद्रूपातद्वशाचेतितद्वशयासंसारयतिस्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेइत्यादिश्रुतेर्नानिर्वाच्यामायात्रोच्यते ॥ २३ ॥

प्रश्नराशिमुपसंहरति सर्वमिति चशब्दादन्यदपृष्टंच यदनुपूर्वशःपूर्ववक्तव्यमितिप्रतीयतेतत्क्रमेणउदाहर्तुमर्हसीति प्रपन्नायेत्यनेन आनुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनं रक्षिष्यतीतिविश्वासोगोप्तृत्ववरणंतथा आत्मनिक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणागतिरित्युक्तमर्थमात्मनः सूचयति महामुनेइत्यनेनशुकस्यस्वप्रतिवचनसामर्थ्यसद्भावंसूचयति ॥ २४ ॥

सर्वज्ञस्यापिकेनचित्रिमित्तेनान्यथावचनंसंभाव्यतइतिमंदमत्याशंकांपरिहरति अत्रेति यथात्मभूः परमात्मनउत्पन्नः परमेष्ठीसर्वजीवोत्तमोब्रह्मासर्वज्ञानांसर्वशास्त्रेषुप्रमाणःसम्यक्ज्ञातृत्वेनासतमस्तथाव्यासपुत्रोभवानप्यत्रास्मदर्थेप्रमाणं हियस्मात्तस्मादुक्तं युक्तमिति एतदेवोपपादयति अपरइति अपरेऽर्वाग्येपूर्वेषांमरीच्यादीनामपिपूर्वजैर्ब्रह्मभवादिभिःकृतंशास्त्रार्थमनुतिष्ठंति हिप्रसिद्धं यद्यदाचरति श्रेष्ठइत्यादौ अनेनापरेऽनुतिष्ठंतीतियस्मात्तस्मात्परमेष्ठीप्रमाणमतोभवानप्यत्रप्रमाणमितिवाक्यार्थउक्तोभवतीति ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

अत्रेति। आत्मभूः श्रीनारायणोद्भूतत्वात् तत् प्रकाशित ज्ञान इत्यर्थः नन्वहं गुरुपरम्परयापिप्राप्तज्ञान इति, तत्राह परे चेति। तादृशत्वं त्वन्येषामपि वर्त्तत इत्यर्थः। (न त्वं गुरुपरम्पराप्राप्तज्ञान इति भावः।) ॥ २४ ॥

यदन्यत् पृष्टं तदपि हरेःकथां विना न कथयितव्यमित्यभिप्रेत्याह न मेऽसव इति। हे ब्रह्मन् अनशनात् तथा कुपितात् द्विजादपि न मेऽसवः परायन्ति। तत्र हेतुः पिबतोऽच्युतपीयूषमिति। अन्यत्र अन्यदा तुतस्मात्तस्मादपि परायन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी

सेप्लवानार्थः यावान्यथयोरितिप्रश्नः सर्वभूतानांमहत्तां भौतिकानांच विक्रमःपराक्रमः कार्यकारणं भूतानामेव प्रतिसंक्रमः कारणेअनुप्रवेशः पूर्ववत् इष्टयोगादि कर्मरूपेणाक्रियमाणं पूर्तखातादि तयोरेकफलत्वात्सहप्रयोगः कामानां अन्येषांकाम्यकर्मणां अथवा कामानां विषयानां योभोगप्रकारःसविधिः केविषयाभोक्तव्याः केनेति त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामाख्यस्य स्वतंत्रपुरुषार्थपक्षेन त्रिवर्गनिरूपणात्पुनपौनरुक्त्यं एतेषांस्वरूपमुत्तरत्रवक्ष्यति विधिःप्रकारः नित्यनैमित्तिकादिर्विधयोवा ॥ २१ ॥

यश्चानुशायिनांसर्गः अनुशायिनोजीवविशेषाः येभगवच्छयनमनुशेरते त्रैलोक्यकर्मानुवर्तिनः दैत्याःज्ञानिनश्च तदनुवर्तिनश्चनानुशायिनः अन्येजीवा अनुशायिनः अनुशायिनांयःसर्गः सयावान्यादृशइति प्रश्नः पाखंडस्यवेदमार्गविरोधिनः चकाराद्विविध धर्मादेः संभव उत्पत्तिः यादृशइतिप्रश्नः आत्मनोजीवस्य अनुशायिव्यतिरिक्तस्य बंधमोक्षौज्ञानिनांमोक्षोदैत्यानांबंधः उभयमुभयेषामितिवाप्रश्नः व्यवस्थानंस्वरूपतः बंधमोक्षव्यतिरेकेण आत्माकथंतिष्ठति कीदृग्रूपमितिप्रश्नः अस्योत्तरमशरीरंवावसंतमितिनभविष्यति ॥ २२ ॥

भगवान्वाअत्रब्रह्मांडेअवतीर्णः स्वतंत्रोपियथाआत्ममाययाक्रीडति अवतीर्यभगवान्कथं क्रीडतीत्यर्थः अथवा वैकुंठेऽन्यत्रवाकथंक्रीडतीति मायासंबंधेकीदृशं भगवच्चरित्रमित्यर्थः मायांविसृज्यवायथा भगवानुदास्ते साक्षिरूपंहिसर्वंपश्यति उदासीनं सांख्यसिद्धांतगम्यं तदेकंभगवतोरूपं तद्वन्मूलरूपमपि अहोस्वित्नेतिप्रश्नः उभयकरणसमर्थत्वात्संदेह इति विभुरित्यनेनोक्तं ॥ २३ ॥

एवमत्यन्तोपयोगिनःप्रश्नान्निरूप्यसामाद्यतोन्यान्पृच्छन्नुपसंहरति सर्वमेतच्चेति एतत्पूर्वोक्तंचकारादपृष्टमपि भगवान् भवान् पृच्छतो मेममकार्यार्थं अनुपूर्वशः प्रश्नानुसारेण यथा जिज्ञासितमत्रप्रश्नाः कृताः क्रमेणोत्तरे तथा तथा चित्तंसमाहितं भवतीति आनुपूर्व्येणैववक्तव्यमित्युक्तं अस्मदधिकारानुसारेण अन्याधिकारानुसारेण वानवक्तव्यं किन्तुतत्वतः अनेनमतांतराण्यपिव्युदस्तानि यद्यपिममाधिकारोनास्तिश्रवणे तथापित्वमुदाहर्त्तुमर्हसि श्रोतुरप्यधिकारोपेक्षतइतिचेत्तत्राह प्रपन्नायेति प्रपन्नायाहिसर्वंवक्तव्यं नचैतदुपचारवचनं तद्भवानेवजानातीत्याह महामुनिरिति मुनिरंतःकरणस्थितंजानाति महामुनिस्तुभाव्यमपीति ममयत्तत्वज्ञानं भाव्यंममयावाप्रपत्तिः तदुभयंभवान्जानातीति संबोधनं ॥ २४ ॥

ननुसर्वेमुनयः सर्वेचसर्वज्ञाः तेचनानाविधवक्ताः यथातेषांपाक्षिकं प्रामाण्यं तथाममापिभविष्यतीति नशंकनीयं तदाह अत्र प्रमाणं भगवानिति प्रमाणशब्दोअबाधितज्ञाने वर्त्तते बाधयोग्यव्यतिरिक्तेवा तत्संबंधीयः प्रमाता प्रमाकरणंवा प्रमाविषयोवा तत्सर्वंप्रमाणमित्युच्यते केचित्तुप्रमाणशब्दंनानार्थमाहुः तत्रयेषांज्ञानं प्रामाण्यंनव्यतिचरतीति उत्पत्तिप्रभृत्यामरणांतेप्रमाणशब्देनाच्यंते यथास्मिन्नर्थेवेदव्यतिरिक्तेप्रमेयेयथा आत्मभूतः प्रमाणं यथाऋषीणामन्योन्यं विरोधःनतथाकस्यचिदपि ब्रह्मवाक्येतस्यपरमप्रामाण्येहेतुः आत्मभूरिति परमेष्ठीति परमेतिष्ठतीति उत्पत्त्याऽस्थित्यांवाभगवत्पर इति तत्प्रामाण्यं एवंभवानपि प्रमाणमित्यर्थः ननुकेवलं भवद्वचनेनकथंप्रामाण्यंभविष्यति जायमानंवाकथं सर्वजनीनंभविष्यतीत्याशंक्याह परेचेहानुतिष्ठंतीति परेचमत्तोपियेमहांतः अधिगतपरमार्थाः तेपित दुक्तेर्थे विश्वासंकुर्वंति अनुतिष्ठंतिचतंपदार्थं इहअस्मिन्भक्तिमार्गे तेषामपिपूर्वेषां पूर्वजैः कृतं त्वदुक्तोर्थः सर्वैरेवानुष्ठितः सर्वैरेवाक्रियते अतस्त्वद्वाक्यंसर्वत्रप्रमाणं अथवा अस्माकंसाक्षाद्भवानेवप्रमाणं परेअन्येतुस्वपूर्वेषामपियेपूर्वजाः तैर्यत्कृतंतदेवानुतिष्ठान्ति तत्वार्थे ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अनुशायिनां महाप्रलये ईश्वरे लीनोपाधीनां जीवानां सर्ग इति साधकभक्तानां साधनसिद्धिजिज्ञासायाम् । पाषण्डस्येति भक्त्यसम्भवजिज्ञासायाम् । आत्मनो मायास्पृष्टजीवस्य वन्धमोक्षाविति भक्तिमिश्रज्ञाने ज्ञानमिश्रायां भक्तौ वा । स्वरूपतो व्यवस्थानमिति आदित एव सदा मायास्पर्शशून्यस्य विष्वक्सेनादेर्जीवस्यनित्यमुक्तस्य नित्यभक्तौ ॥ २१ ॥

विविधं क्रीड़ति सृष्ट्यादिसमये विसृज्य महाप्रलये त्यक्त्वा । यद्वा आत्मतन्त्रो भगवान् श्रीकृष्ण एव अन्येषामवताराणामवतारिणश्चात्मतन्त्रत्वेऽपि विप्रवालकहरणादौ कृष्णैकपारतन्त्र्यदर्शनात् । आत्ममायया योगमायया पूतनावधादौ क्रीड़ति । यथा वा विसृज्य विशेषेण सृष्ट्वा मौषलादौ उदास्ते सांक्षिवत् नतु साक्षी ॥ २२ ॥

चकारादपृष्टमपि ॥ २३ ॥

नन्वन्येभ्य ऋषिभ्यः सकाशात् त्वं पूर्वमेवावगततत्सर्वार्थ एव भवसि तदपि किं मां पुनः पृच्छसीत्यत आह अत्रेति । अत्र तेषां सर्व्वेषामपि ऋषीणां मध्ये हि निश्चितमेव भवान् प्रमाणम् । अतस्तत्तदर्थाभिज्ञोऽप्यहं भवन्मुखपद्मात् कीदृगुत्तरमाविर्भवतीत्याकांक्षायां पृच्छामि यथा परमेष्ठी आत्मभूर्भगवत्प्रसादात् स्वतःसिद्धवेदार्थ ज्ञानस्तथा भवानपि । परेऽन्ये तु पूर्व्वेषां पूर्व्वजैर्विद्वद्भिरेव यद्यत् कृतं तत्तत् सर्वं दृष्ट्वा तेभ्योऽधीत्याधीत्य अनुतिष्ठन्ति ॥ २४ ॥

न चात्रमतकष्टे दृष्टिः कार्य्येत्याह नेति । न परायन्ति न व्याकुलीभवन्ति । तत्र हेतुः अच्युतकथापीयूषं पिवतः । किन्तु कुपितद्विजात् सप्तमदिवसे तक्षकरूपो द्विज आयास्यति तस्मादन्यत्रेति तदागमने सति असवः परायस्यन्त्येव ततश्च अच्युतपीयूषपानं नाहं प्राप्स्यामीत्यतो भवता कृष्णकथायां न विलम्बनीयमितिभावः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

स उपामन्त्रितो राज्ञा कथायामिति सत्पतेः ।
ब्रह्मरातो भृशं प्रीतो विष्णुरातेन संसदि ॥ २६ ॥
प्राह भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं ब्रह्मकल्प उपागते ॥ २७ ॥
यद्यत् परीक्षिदृषभः पाण्डूनामनुपृच्छति ।
आनुपूर्व्येण तत् सर्व्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वितीयस्कन्धे परीक्षित्प्रश्नो नाम
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वभूतानां यः संप्लवः सम्यक्प्लवनमुत्पत्तिः विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमः संहारः इष्टस्यवैदिकस्य कर्मणः पूर्तस्य स्मार्तस्य वापीकूपादिनिर्माणस्य च तमुदाहर्तुमर्हसि तत्र च काम्यानामग्निहोत्रादीनां त्रिवर्गस्य च धर्मार्थकामानां यो विधिस्तमुदाहर्तुमर्हसि॥२१॥

अनुशायिनां कर्मफलभोगाय स्वर्गेलीनानां यश्च सर्गः भुक्तशेषेण कर्मणा पुनरिहोद्भवस्तं यश्चपाषंडस्य संभवस्तं आत्मनो जीवस्य बंधमोक्षौ यौतौ स्वरूपतः भुक्तौ यद्यवस्थाने तच्चोदाहर्तुमर्हसि ॥ २२ ॥

आत्मतंत्रः स्वाधीनः विभुः सर्वगः भगवान् यथा सृष्टौ आत्ममायया स्वशक्तिभूतया विक्रीडति यथा वाप्रलये मायां विसृज्य साक्षिवदुदास्ते उदासीन आस्ते ॥ २३ ॥

एतत्सर्वं पृष्टं चकारादपृष्टमपि पृच्छते प्रपन्नायमे मह्यं तत्त्वतः उदाहर्तुमुत्तरं वक्तुं त्वमर्हसि अर्हत्वद्योतकं संबोधनद्वयम् ॥ २४ ॥

अर्हत्वमेवोपपादयति अत्रेति अत्र पृष्टेष्वर्थेषु भगवान् यथा . आत्मभूः परमात्मपुत्रः परमेष्ठी ब्रह्मा तथाप्रमाणं सम्यक् ज्ञापकःयतः पूर्वेषां व्यासनारदादीनां पूर्वजे ब्रह्मादिभिः कृतमाचरितं परे आर्वाञ्चः भवदादयः अनुतिष्ठंति स्वेच्छकमतोमादृशैः भवद्विधाः सदनुशिष्टाप्रष्टव्य इति फलितोर्थः ॥ २५ ॥

भाषा टीका

सब प्राणियों का अवान्तरप्रलय स्थिति प्रति संकम महाप्रलय वैदिककर्म स्मार्त अग्निहोत्रादि की विधि ॥ २१ ॥

अनुशायि जीवोंकी स्टष्टि और पाखण्डकी उत्पत्ति और आत्मा का बंध और मोक्ष ॥ २२ ॥

जिस तरह भगवान अपनी माया से कीडा करते हैं और जिस तरह माया को छोड कर उदासीनसाक्षी की तरह से स्थित होते हैं ॥ २३ ॥

हे भगवान यह सब तत्व से कहने के योग्य हैं आप मेरे लिये ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

उपामन्त्रितः पृष्टः । संश्रासौ पतिश्चेति ॥ २६ ॥

ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमे । भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रान्तवान् इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पाण्डूनामृषभः श्रेष्ठः । आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोऽत्र विवक्षितः, न तु प्रश्नक्रमः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भावत भावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवत चन्द्रिका

ननु तवानशनद्विजसर्पाभ्यां व्याकुलस्य कुतः श्रवणं तत्राह नम इति अत्र त्वत्सन्निधौ अच्युतपीयूषमच्युतकीर्तनरूपममृतं पिवतो मे ऽसवः प्राणाः कुपितत् द्विजादनशनादपि हेतोः नपरायंति नापगच्छंति नव्याकुली भवंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

सूत वाक्यमाह स इति इतीत्थं सतां पतेर्भगवतः कथायां राज्ञा विष्णुरातेन विष्णुना रक्षितेन परीक्षिता उपामंत्रितः प्रवर्तितो ब्रह्मराती ब्रह्म ब्रह्मविषयकं ज्ञानं रातीति ब्रह्मरातः श्रीशुकः सभायां ॥ २७ ॥

भागवतं नाम पुराणं प्राह कथं भूतं ब्रह्मसंमितं वेद तुल्यं परब्रह्मप्रापकं वा ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमे उपागते प्राप्ते सति ब्रह्मणो चतुर्मुखाय भगवता प्रोक्तं चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पांडूनां ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षिद्यद्यदनुपृच्छति अन्वपृच्छत्तत्सर्वमनुपृष्टं सर्वमानुपूर्व्येण प्रस्तावक्रमेण प्रश्नक्रमेणाख्यातुं भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामन्तरं वक्तुमुपचक्रमे उपक्रांतवान् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणे द्वितीयस्कंधे वीरराघवकृत टीकायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अनश्नतस्तवमम आदीन्द्रियदौर्बल्याद्स्मदुक्तावधारणाशक्तेररण्यरोदनवद्वैयर्थ्यमापद्यतइतितत्राह नमइति नपरायंति नमृतप्रायाभवंति अशनादप्यातिबलहेतुरसायनपानादित्याह पिबतइति अच्युतकथापीयूषं ॥ २६ ॥

सूतत्वान्मुनिसंसदिपृष्टःराज्ञा शुकः किंप्रावोचदितिशौनकादिमुनीनांमानसींशंकांपरिहरति सइति मुनिसंसदि विष्णुरातेनविष्णुदत्तेनपरिक्षितासतांब्रह्मादीनांपत्युर्हरेः कथायामित्युपामंत्रितः सत्कृत्यव्याख्यातुंव्यापारितोऽतएवभृशंप्रीतोब्रह्मरातः शुकोभागवतंनामपुराणं तत्प्रश्नोत्तरत्वेनाहेत्यन्वयः बालोपिसगुरुत्वेनमुनिभ्योब्रह्मणायतः दत्तोऽतोब्रह्मरातेतिनामवैयासकेरभूत् इतिबचनात्शुकस्यब्रह्मरातत्वं नान्यस्येति ॥ २७ ॥

आप्तिमूलत्वमाह ब्रह्मणइति अतीतब्रह्मप्रलयानंतरंब्रह्मकल्पेब्रह्मांतरोत्पत्तिनिमित्तेप्राप्तेसतिस्वपुत्रायब्रह्मणेभगवतानारायणेनप्रोक्तमाहेतिशेषः ॥ २८ ॥

परीक्षित्प्रश्नप्रतिवचनतयाशुकेनोक्तमुतान्यद्यत्किंचिदितिशंकांपरिहर्तुमाह यद्यदिति ॥ २९ ॥

इतिश्रीभागवतेम० द्वितीयस्कंधेवि०अष्टमोध्यायः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

ब्रह्मणा श्रीकृष्णेन रात इति ब्रह्मवैवर्त्तादनुसन्धेयम् ॥ २६ ॥

ब्रह्मकल्पे ब्रह्मणो जन्मोपलक्षिते कल्पे भगवता संक्षेपेण प्रोक्तम् ॥ २७ ॥

आनुपूर्व्येणेति । भगवत्कथाया एवानुगतया प्राप्तेन क्रमेण, नतु राजप्रश्नवत् व्युत्क्रमेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

ननुप्रमाणंकिंचिद्विचारयंति अस्माकंतुत्वदुक्तेनसंदेहइत्यर्थः किंच तद्वचनेनैवजीवामि अन्यथामरणमेवस्यात् तक्षकाक्षमहाभयस्यश्रुतत्वात् तदाह नमेसवःपरायांतीति येअसवःप्राणाःअनशनादपिनपरायांतिनापगच्छंतिब्रह्मशितिसंबाधनंतद्ज्ञानाय अनशनंहिप्राणनिवारकं अमीइतिबाधितप्राणानांदर्शनं राजत्वादेकैनैवोपवासेनक्लिष्टः अगमनेहेतुमाह पिबतोच्युतपीयूषमिति अच्युतस्यसंबंधिकथारूपंपीयूषं अच्युतएववापीयूषं अनेनस्वस्योत्तमाधिकारोद्योतितः ननुयथेदममृतंक्षुधांनिवारयति तथाशापमपिनिवारयिष्यतीत्याशंक्याह अन्यत्रकुपिताद्विजादिति ॥ २६ ॥

अनेन कथामृतेनसर्वएवप्राणोपघातकानिवर्तंते परंयःकुपितादृद्विजात्तक्षकाख्यःयःप्राणोपघातकःसननिवर्त्तते अन्यथासकोपस्तमेवाद्विजंनाशयेत् मृत्युनाह्याक्रांतःकोपपक्कं सर्वथानाशयति तत्रब्राह्मणमरणापेक्षयास्वमरणमेववरमिति अस्मत्कामनयासर्वनिवारकमपिइममृतंतंननिवारयिष्यतीत्यर्थः एवमापततःप्रश्नार्थोनिरूपितः अस्याध्यायस्याविमर्शमध्यपातात्विमर्शोयं योगीकश्चनपदार्थोवक्तव्यः तत्रोपपत्तिविमर्शःस्यांपक्रांतत्वात्उपपत्तेर्निरूपत्वात् आक्षेपसिद्धांतफलेषुप्रथममाक्षेपोवक्तव्यः ससर्वापेक्षकश्चेत्श्रोतुरधिकारंप्रच्यावयेदितिसप्तमाध्यायांयत्प्रमेयंनिरूपितं तत्रसंमतस्यपर्यवसानपर्यंतंस्वबोधंनिरूप्ययत्रैवपर्यवसानज्ञानंतद्यथाश्रुतमाक्षिपतीति पूर्वपक्षाध्यायोयमितिमंतव्यं अन्यथापूर्वाध्यायानांस्वस्यवावैयर्थ्यमापादयेत् प्रश्नैतावत्वंचासंगतंस्यात् अनंताएवप्रश्नाः कर्त्तव्याः स्युः तेआक्षिप्यंते अन्येत्वपर्यवसितार्थकथनेनस्वबोधविषयाजाताइति बाध्यंते अन्यथाश्रृण्वतइत्यादिश्लोकैःनिरूपितंप्रमेयं शुकेनापिनिरूपितामिति अप्रमाणिकंस्यात् गुरोर्वाशंकामुत्पादयेत् तस्मात्सप्तमाध्यायेवात्रपूर्वपक्षेणविचार्यते तत्रप्रथमंश्रोतव्यादीनीतिश्लोकत्रयेणसाधारणाधिकारंनिवार्यअभयमिच्छतांय उपायः कथितःसोनुपपन्नः ब्रह्मणानामाधिकारेणप्रमेयवक्तव्यत्वोपदेशात् तदाह ब्रह्मणानोदितइति इदमेवहितत्वंअधिकारभेदेनसर्वंनिरूपणीयमिति अतःकेषांचदधिकारः केषांचिन्नाधिकारइतिपक्षोनसंभवति सर्वेधिकारिणोह्यत्रविष्णुभक्तौ यथानूयेतिवाक्यविरोधश्च अतए-

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तद्वदितुमिच्छामीतिवचनं यदप्युक्तंकेवलंभगवान्श्रोतव्यइति तदप्यनुपपन्नं अद्भुतवीर्यस्यैवश्रोतव्यत्वात् अन्यथेदंवक्ष्यमाणंफलंअनुप-
पन्नंस्यात् चरित्रमात्रत्वेभगवान् स्वभावतएवप्रविष्टइतिकस्यापिसंसारोनस्यात् शास्त्रवैफल्यंच तदाह हरेरद्भुतवीर्यस्येति अद्भुतवीर्य-
स्यकथाःअद्भुतवीर्यरूपाः तथासतिश्रवणादीनांदृष्टमवद्वारंस्यात् अन्यथात्वदृष्टकल्पनाप्रसज्येत कोपानांप्रतिबंधकत्वाच्चतत्फलं गुणानुकृष्ण-
कर्व्यसनायजंतोरितिवाक्यविरोधश्च तदाह यथाहमखिलात्मनीतिश्रवणादिनाभगवतिमनोनिवेशो अस्मिन्जन्मन्येवतावदेवफलं
जन्मान्तरेऽन्यत् यदुक्तंअल्पेनैवकालेनकार्यसिद्धर्नातिसि तदप्यसंगतं दृष्टोपायेभगवतो बहुकर्त्तव्यत्वात् तदाह शृण्वतइति
स्वार्थबुद्धिमनोनिवेशनमेव अतएवनिर्धार्यवदति त्यक्ष्येकलेवरमिति ततोभगवान्मनसागृहीतइति जन्मांतरेभगवत्सेवोपायकशरीरंनिष्पादु-
यति तदास्नानामितिभविष्यतिभावसरोरुहत्वंच बहिःस्थितस्यैवांतः प्रवेशनेकार्यसिद्धिःअंतःस्थितेनकार्यं यथादारुवह्निना तदाह विशत
इति अन्यथाप्रक्रियांतरेरागाभावेजन्मशतेनापिनस्यात् शरीरेंद्रियाणांगुणकार्यत्वात् अस्यांप्रक्रियायांतुप्रकर्षेणआप्राहृदयानिप्रविष्टः शमल-
लंधुनोति तदाचशिथिलावयवत्वेमूलबंधनाद्यच्याचगुणैरेवाग्निमकार्यस्यात् अतोधुनोतीत्येवोक्तं तदाद्वितीयंभयंभवति नभयंयस्मादिति
अभयरूपोभगवान्मनसाप्राप्तः अतोमृत्युगृहीतशरीराद्यभावात्नविद्यतेभयंयस्येतिद्वितीयंफलमिति सिद्धांतफलैः अग्रिमदशभस्कंधार्थेअवगते
नभयंयस्मादितिभयनाशकएवस्वयंभविष्यति तद्वक्ष्यति मृत्यवोनैवभक्ष्यान्तिमृत्यूनांमृत्युमीश्वरमिति अन्यथाप्रथमपक्षएवपर्यवसाने गुरो-
रप्रयोजकतास्यात् तस्मादेतस्यैवत्रयंभवति यदप्युक्तंजीवानांस्वभावाक्रियया अनर्थोभवतीति तदप्यसंगतं जीवानांकिंस्वभावनएवदेहादि-
संबंधः ईश्वरेच्छयावेति आद्येसर्वेषामेवअनिर्मोक्षप्रसंगः द्वितीयेनतेपर्यनुयोगमर्हति भगवतैवतथासंपाद्यमानत्वात् एतदभिप्रेत्याह यदधा-
तुमतइति यदप्युक्तंश्रोतव्यभगवद्विशेषणचतुष्टयंसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरइति तदप्यसंगतं तदाह आसीद्यदुदरात्पद्ममिति सर्वात्मा
भगवान्श्रोतव्यत्वेननिरूपितः तस्योदराच्चपद्मजननंनिरूपितं पद्माधरत्वेनतस्यपद्माभिन्नत्वात्जगतश्च पद्माधारत्वात् सर्वात्मत्वंनोपपद्यते
उपचारिकप्रयोगस्तुनफलजनकइति सिद्धं किंच भगवत्वंचनोपपद्यते तदाह यावानयंवैपुरुषइति प्राकृततुल्यत्वादित्यर्थः हरित्वंचनोप-
पद्यते अतः सृजतीति भगवदनुग्रहमपिप्राप्यतोयमजः सर्वमेवभूतजातंसृजति महतिकर्मणिव्यापृतोतिखिन्नः भूतात्माचजायते तत्त-
त्स्वभावंप्राप्नोति एतदेवाग्रेवक्ष्यति शयानोबहुचिंतयेति ईश्वरत्वंचनोपपद्यतेतदाह सचापियत्रपुरुषइति अस्यापिप्राकृततुल्यत्वंजगत्का-
र्यव्यापृतत्वं मायाग्रहणापरित्यागः क्लेशः शयनं गूढस्थानस्थितिरिति यदप्युक्तं पातालमेतस्येत्यादितदप्यसंगतं तदाह पुरुषावयवैरिति
अन्योन्यविरोधादुभयमप्यसंगतमितिभावः यदप्युक्तं इंद्रादयोबाहवआहुरितितदप्यसंगतं कल्पभेदानांविद्यमानत्वात् प्रतिकल्पमिन्द्रा-
दीनांनानात्वात्बहुनामनियतत्वापत्तिः अधिकारशब्देपिअधिकृतानांभेदात्सदोषस्तदवस्थ इंद्रत्वधर्मस्याबाहुत्वात्तदत्याहुरित्यु-
क्तंप्रमाणं तदप्यसंगतं विकल्पानांविद्यमानत्वात् विकल्पायुगभेदाः—

ब्रह्मकल्पांतरकल्पा वा उभयेषामपि प्रतिकल्पंभिन्नत्वात्नबाहुप्रमाणयोर्व्यवस्था किंच यदप्युक्तं कर्णौदिशइति दिशामव्यवस्थितत्वात्क-
र्णत्वंनोपपद्यते दिशासुसूर्येणक्रियंते सूर्येणविभज्यंतेदिशाइतिवाक्यात् यत्रोदेतिसाप्राचीत्यादि अतःकालानुमापकेसूर्येविचार्यमाणेदिशो-
नसंत्येव कुतस्तासांकर्णत्वंव्यवहारमुक्तप्रचारिकैरपिभवतिपदार्थानर्णयेषुनैवंविधिःयदप्युक्तंश्रोत्रममुष्यशब्दइति तदपिनोपपद्यतेकालभेदेने
वशब्दानांप्रवृत्तत्वात् तदाह भूतभव्यभवच्छब्दइति एतेह्येकदानप्रवर्त्तंतइतिश्रोत्रंनियतंनस्यात् शब्दविशेषस्यश्रोत्रत्वेतुसर्वरूपत्वंउपपन्नं
गतंस्यात् यदप्युक्तंनासत्यदस्रौपरमस्यनासेइति अश्विनीकुमारयोःआयुर्वेदप्रवर्त्तकत्वंचव्यक्तं तदाआयुषः स्वरूपंविचारणीयं किंभगवद्-
समायुःप्राणिनांनियतंवेतिउभयथापिनासत्ययोःअप्रयोजकत्वं अतःसूतःआयुर्मानेविचार्यमाणेअश्विनयोरेवातिरूप्यत्वात्नासिकात्वंहरेः ।
एवंघ्राणोस्यगंधोमुखमग्निरिद्धइतिगंधश्चाग्निश्चत्रिक्षणावस्थायीति अतःकालस्यानुगतिःस्थूलावासूक्ष्मावायदिविचार्यते तदागंधाग्न्यो-
रनसंगच्छेतीत्यर्थः किंच चक्षुरभूत्पतंगःपक्ष्माणिविष्णोरहनीउभेवेतिपूर्ववत् यतःकर्मगतिषुविचार्यमाणेषुकेनचित्कर्मणासूर्यस्यपरावृत्तौ-
सूर्यानंतत्वेचयदिनरात्रिव्यवस्थायाः सूर्यगतिकृतत्वात्तस्याश्चकर्मरूपत्वात्भगवच्चक्षुरेवनोपपद्यते नवापक्ष्माणि यादृशीरितितस्या-
वांतरभेदः किंच यदुक्तंतद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमिति तदपिकर्मसाध्यमेव तदाह यस्मिन्कर्मसमावायेइति अयंब्रह्मगुणानांगुणिनांचक-
र्मसमावाययुक्तः तत्रकाभगवद्भ्रूविजृंभापतेनैवआपोस्यतालूरसएवजिह्वेत्याक्षिप्तमेवअनेनयानिकानिगोलकत्वेनिरूपितानिइंद्रियत्वेनचतानि-
सर्वाणिआक्षिप्तानिवेदितव्यानि किंच आपोस्यतालूइत्यारभ्यअसुरानीकवर्यइत्यंतेनोक्ताःपदार्थाःविशेषसामान्यविचारेणगतार्थाभविष्यंती-
तिविशेषपदार्थान्आधाराधेयभावापन्नान्दशपदार्थान्निरूपयति भूपातालेति एतेषांदशपदार्थानांमुकार्यसहितानांविचारक्रियमाणेसामा-
न्यतोब्रह्मांडंविचार्यमाणेब्रह्मांडमेवायातिनभगवान्भगवदवयववान्केनापिप्रकारेणसंगच्छते तस्मात्सिद्धंब्रह्मांडंदूरीकृत्यपुरुषत्वकल्पना-
यर्थेतिभावः असुरानीकवर्यइत्याक्षिपतिमहतांचानुचरितमिति ब्रह्माननमित्यादिवर्णाश्रमविनिर्णयेन यदुक्तंनानाभिधाभिगसोपपन्नमित्य-
त्रयोयज्ञोनिरूपितः भगवत्कर्मत्वेनतस्याप्राकृतत्वाश्रित्यत्वाच्चपूर्वोक्तादोषसंबंधाभावात्तदेकमुपपद्यतइत्याशंक्यनचपदार्थविचारेणतदपि-
प्रत्युक्तंनभविष्यतीतितवपदार्थानपृच्छति अवतारानुचरितमितिद्वाभ्यां यागोहदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकः तत्रदेवता द्रव्यंक्रियाचेतित्रयं
देशादयःषडंगाः एवंनव तत्रदेवताभगवदवतारेणविचारिताभवंति सचावताराअलौकिकइतिलौकिकः युगानितुविचारणीयानितेषुविचारि-
तेषुद्रव्यमपिनिराकृतंभविष्यति यथायज्ञवास्तुभ्योवायतेपश्यन्पुरोडाशंकूर्मभूतसर्पंतमिति एतत्कर्मकदा युगेषुवा युगेभ्योभिन्नकालेवा
युगविशेषयत् पूर्वद्रव्याभावाद्यागोनस्यात् एवमन्यत्रापियुगमानेचाविचार्यमाणेयागानामन्यथात्वात्क्रियैवनसंगच्छते यथात्रेतामुखेयज्ञो-
त्पत्तिः किंचयुगधर्मःकालः नृणांसाधारणधर्मइतिदिशः सविशेषाद्दृशइतिद्रव्याणिगुणभेदभिन्नानिद्विधानिरूपितानि श्रेणीनामितिक-
त्तरिः राजर्षीणामितिमंत्रःधर्मकृच्छ्रेश्वरातिकर्माणि अतएवपद्मप्रयोगीगत्वख्यापनाय यदप्युक्तंइयानसावीश्वरविग्रहस्येतितदपितत्वविचारेण
प्रत्याख्यातंभविष्यतितत्वानामकदेशेनब्रह्मांडनिर्माणं तत्रनयातात्मकंचिदितिवचनंअनुपपन्नंस्यात् अतःपरंद्वितीयाध्यायारंभः तत्रादावे-
वयदुक्तं एवंपुराधारणयेति तदसंगतं ॥ तत्वानांलक्षणविचारेण लक्षणैतेषांसृष्टिकरणसामर्थ्यं तस्यैवासाधारणधर्मत्वात्तस्मिन्ज्ञाते-
तदंशेस्वब्रह्मणिप्रविष्टःकार्यसिद्धःतस्यज्ञानादीनांवैयर्थ्यापत्तिः यदापिशाब्दस्याद्विब्रह्मणएषपंथेत्यादिभिःवैराग्यपुरःसरस्वचित्तस्थितंभगवंतं-
चिंतयेदिति तत्वानां हेतुपूर्वकलक्षणं विचार्यमाणे पूर्ववत् भविष्यति तत्र चित्तस्य महत्तत्व रूपत्वात् महतिविद्यमान एव भगवान्
तत्र भवतीति स्वचित्तकः सिद्धः स्वात्मनश्चसिद्धिस्तत्रदूरापास्ता चित्तं तन्महदात्मकमिति हेतुलक्षणं यदप्युक्तं केचित्स्वदेहांतर्हृदया

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

वक्तव्यइति तदपि पुरुष पूजायां विचार्यमाणायां मनोमयी मणिमयीतिवाक्यात् मानसीमूर्तिः सासकथं भगवान् भवेदिति स्थूलसूक्ष्म धारणा सिद्ध्यर्थं योगद्वयं निरूपितं तदपि योगस्वरूपे विचार्यमाणे चित्तवृत्तिनिरोधस्वादसंगतमेव भविष्यति यदप्युक्तं स्थिरं सुखं चासनमास्थितोयतिरिति तदप्यसंगतं जीवतएव योगिनः सर्वलोकगमनसंभवात् किं मरणेन यथाकर्दमस्य ऐश्वर्यं आविष्टेन च अर्जुनादयोप्यनेनैवदेहेनस्वर्गंगताः परिगृहीताः यदप्युक्तं आनंदमानंदमयोऽवसानइति तदपि योगिनो लिंगभंगे विचार्यमाणे असंगतं भवति यदप्युक्तं भगवान् ब्रह्मकास्न्येनेति तदपि वेदविचारक्रियमाणे असंगतं भवति यदिभगवानात्मा सिद्धमेवप्रेमतस्मिन् उपदेश श्चव्यर्थः नास्तिचेत्प्रेमतदानसआत्मा अज्ञानादात्मापि आत्मत्वेन न ज्ञात इति चेत् परमात्मवत् तदाप्यात्मत्वमेवोपदेष्टव्यं नचप्रेमार्थे यत्नःकर्तव्यः यदपि कामना भेदेन देवतांतरभजनमुक्तं तदपि वेदविचारे असंगतामिति तृतीयादिः वेदेहितदर्थमन्यदेवसाधनं निरूपित मिति भक्त्यर्थंनिरूपणं तु भक्तिनिराकरणेनैव निराकृतं तदप्युत्पत्त्याविमर्शनमुक्तं तदपि संप्लवादिविचारेण निराकृतं भविष्यति यदि देजगत्प्रलयं यास्यति प्रवृद्धं वा भविष्यति कारणेवालीनं भविष्यति तदा किं भगवतः सकाशादुत्पत्त्या स्वतएवोत्पद्यतां अन्यथा वा विशेषाभावात् यदपिज्ञानादीनांस्वरूपनिर्वाहार्थंभगवदवयवकल्पनानिरूपिता सापिइष्टापूर्तादिविचारेणनिवारितामभ्वति लौकिकैरलौ किकैर्वापदार्थैर्योगेनिष्पन्नेभूतसंस्कारेआत्मसंस्कारेवा भगवत्संस्कारेवाफलतोवानकश्चिद्विशेषः भगवदीयत्वादेस्त्वन्यथैवसिद्धेः यदप्युक्त मात्मानंसृजतीति तदप्यनुशायिनांसर्गेविचार्यमाणेनिराकृतंभविष्यति यतस्तेभगवद्विलक्षणावक्तव्याः यदप्युक्तं तत्वंपररूपयद्स्वरूप मिति तदपिपाखंडधर्मेविचार्यमाणेनिराकृतंभविष्यति दैत्यानांव्यामोहनार्थेपाषंडोत्पत्तिः दैत्याश्चेद्भगवानन्योवा भगवांश्चेत् सापिभगवल्ली लेतिपाषंडत्वमेवनस्यात् भक्तिरपिनिराकृताभवति पाषंडत्वेपिस्थिरीभूतेदैत्यानांभगवत्वं यदप्युक्तंकर्मकषायशोषानिति तदप्यसंगतं विद्वात्मनोबंधमोक्षौविचार्येते बंधोभगवदिच्छयामोक्षस्तत्रकिंकर्मकषायशोषणेन भिन्नतयाचावस्थानेनिरूपितं सर्वमेवसाधनंव्यर्थंस्यात् भगवद्रूपत्वात्तस्य अवतारवर्णनंचव्यर्थं भगवतोमायायांक्रीडनमेवतादृशमिति सर्वमेवजगदवतारोभवति किंविशेषेणमायापरित्यागेवा अवतारलीलामपि परित्यजेत यदप्युक्तं त्वमेतद्विपुलीकुर्विति तदपिनवक्तव्यं यथाभवान्भक्तिरसेनवदति तर्हिककस्यचित्प्रेरणाया प्रामा णयंचत्वदपेक्षसिद्धन्तदाह अत्रप्रमाणमिति यदप्युक्तंमायांवर्णयतः आत्मानमुह्यतीति तदप्यल्पंअसंगतंच यतोममप्रायेणापिप्राणानगच्छति श्रूयमाणमपितश्चक्रोभक्षयिष्यति एवं पूर्वपक्षेकृतेभगवन्माहात्म्येस्थिरीकृतेशुकस्यसंतोषएवजातोनक्रोधइत्याह सशुपामंत्रितइति सशुकःउ पामंत्रितः प्रार्थितः उपामंत्रणेनराज्येनपितरोयममित्यत्रतदार्थनिर्धारात् एवंप्रकारकथायांयुक्तिपूर्वंभगवद्गुणानिरूपणीयाइति तथा सतिभगवतोमहत्सुखंभवति सत्पातित्वात् तथासतिसतांनिःसंदिग्धः भगवल्लीलाप्रत्ययोभवतीति भगवत्तोषहेतुरयंप्रश्नइतिभावः तत्राप्य यंब्रह्मरातः ब्रह्मणा वेदेनरक्षितः अस्मदर्थंयुक्तिमयंकथयिष्यतीति अतएवभृशंपीतः ममजन्मसाफल्यंजातमिति राजाचविष्णुरातः विष्णु नापतदर्थमेवायंरक्षितः यदयंक्षोदपूर्वकंनिःसंदिग्धंमांज्ञास्यतीति अतएवस्वजन्मसाफल्यार्थंसभायामेवपृष्टवान् ॥ २७ ॥

एवंयुक्तिपूर्वकं भगवत्कथायां वक्तव्यायां लौकिकी युक्तिरप्रोजकेतिउपपत्ति रूपं भागवतमेवोक्तवानित्याह । प्राह भागवतं नामेति पुराण मिति प्रमाणं । ब्रह्मसम्मितामिति युक्ति साहितं । ननुकति भागवतानिसंति बहुषुस्थलेषुभिन्नप्रकारेणभागवत कथना शंका तत्राह ब्रह्मणे भगवताप्रोक्तामिति । बिषयात्मकं तुभागवतमनेकधा विमर्शात्मकंद्वेधा । तत्रोत्पत्तिप्रकारेणनिरूपितं ब्रह्मणा नारदायोक्तं । उपपत्ति प्रकारेण तुब्रह्मणेभगवता प्रोक्तमिति अत्र स्थले भागवते सर्वे प्राकारा उपनिबध्यंते भागवत प्रवृत्तेरनेकधात्व ज्ञापनाय तत्रान्य स्यपदार्थस्य ब्रह्मणा स्वयमेवज्ञातत्वात् उपपत्तिः परंवक्तव्या नान्यदिति वक्तुं ब्रह्मकल्प उपागतइत्युक्तं । ब्रह्मकल्पे समागते । तत्रहिशब्द ब्रह्मण एवोत्पत्तिः याउपपत्तिं भागवते वर्त्तते ततोन्य विषयोपि प्रश्न इति भागवता त्पृथगेवायं परिहृत्यपश्चाद्भागवतोप पत्ति वक्ष्यतीत्याह । यद्यत्परीक्षिति । पांडुना मृषभः भक्तानांमध्ये मुख्यः यद्यदनुपृच्छयति पूर्वोक्त हेतुप्रश्नादिरूपं आनुपूर्व्येणचतत्सर्वंवक्तुं उपक्रमं ज्ञातवान् । यथा कांक्ष उत्तराणि दत्तवानित्यर्थः चकारादाधि कामपियुक्तिमुक्तवानिति भावः ॥ २९ ॥

इति श्री भागवत सुबोधिन्यां श्री लक्ष्मण भट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां द्वितीयस्कंधाष्टमाध्याय विवरणं ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सत्पतेः कृष्णस्य कथायामिति तत्तत्प्रश्नोत्तराणां कृष्णकथात्वे इदं सूतवाक्यमेव प्रमाणं ज्ञेयम् । ब्रह्मरातःशुकः ॥ २६ ॥
भागवतमिति भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ब्रह्मकल्पे सर्व्वादिमे कल्पे ॥ २७ ॥
आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोऽत्रविवक्षितः, नतु प्रश्नक्रमः ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीयेऽष्टमोऽध्यायःसङ्गतःसङ्गतःसताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

करणानैश्चल्याभावहेतौ सत्यपि भगवत्कथाश्रवणे तन्नैश्चल्यं दर्शयति नम इतिहे ब्रह्मन् अच्युतपीयूषं भगवत्कथामृतं पिबतो मे अमी असवः प्राणाः तमुत्क्रामंतं सर्वे प्राणाः उत्क्रामंतीति श्रुत्युक्तानींद्रियलक्षणानि करणानि अच्युतपीयूषव्यतिरिक्ते विषये अनशनाद्धेतोः भोजनादौ कुपिताद्विजाद्धेतोः मरणप्रतीकारधनकलत्रादौ चनपरायेति नगच्छंति अच्युतकथामृतपाने निश्चलाः भवंतीति भावः ॥ २६ ॥

सतांपतेः श्रीभगवतः कथायां विष्णुना भगवतारातेन रक्षितेन राज्ञा उपामंत्रितः प्रवर्तितः ब्रह्मभगवंतं राति ददातीति ब्रह्मरातः स श्रीशुकः भृशमत्यर्थं प्रीतः सन् भागवतं नाम पुराणमाहेति द्वितीयेनान्वयः ॥ २७ ॥

भागवतमाह भागवताख्यानेनैव प्रश्नानामुत्तरं दातुमुपक्रांतवानित्यर्थः कथंभूतम् ब्रह्मसंमितं वेदतुल्यम् परब्रह्मगुणस्वरूपादिवो धकं-वाब्रह्मसम्यक् मीयते यस्मिन्निति व्युत्पतेः ब्रह्मकल्पे सृष्ट्युपक्रमकल्पे उपागते प्राप्ते सति ब्रह्मणे स्वयंभुवे भगवता प्रोक्तम् ॥ २८ ॥

पांडूनां ऋषभः श्रेष्ठः परीक्षित् यत् अनुपृच्छत् तत्सर्वं शुकः आनुपूर्व्येण व्याख्यातुमुपक्रमे आनुपूर्व्येणेति प्रस्तावक्रमोत्रविवक्षितो नतुप्रश्नक्रमः ॥ २९ ॥

इति श्री मद्भागवत सिद्धांतप्रदीये द्वितीयस्कंधीये अष्टमाध्यायार्थ प्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

हे ब्रह्मण अनशनसे मेरे प्राण नहीं जाते हैं क्योंकि अच्युतरूपी अमृत पीरहे हैं कुपित द्विजसें अन्यत्र ॥ २६ ॥
राजाकरके पूजित हुए भगवानकी कथा में—और परीक्षितकरके सभामें शुकदेवजी प्रसन्न कियेगए ॥ २७ ॥
भगवानकरके ब्रह्माजीके वास्ते कही गई भागवत नाम पुराण कही ॥ २८ ॥

इति द्वितीयस्कन्ध का आठवां अध्यायः ॥ ८ ॥

नवमो ऽध्यायः ।

आत्ममायामृते राजन् परस्यानुभवात्मनः ।
न घटेतार्थसम्बन्धः स्वप्नद्रष्टुरिवाञ्जसा ॥ १ ॥
बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमितिमन्यते ॥ २ ॥
यर्हि वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमाययोः ।
रमेत गतसम्मोहस्त्यक्त्वोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥
आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं यदाह भगवानृतम् ।
ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमव्यलीकव्रतादृतः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

राजप्रश्नोत्तरं वक्ष्यन् ब्रह्मणे हरिणोदितम् ।
कथयामास नवमे शुको भागवतं पुनः ॥ ० ॥

तत्र यत्तावदुक्तं यदधातुमत इत्यनेन जीवस्य कथं देहसम्बन्ध इति तत्रोत्तरमाह, आत्मनो हरेर्मायामन्तरेण अनुभवरूपस्यात्मनः अर्थेन दृश्येन देहादिना सम्बन्धः अञ्जसा तत्त्वतो न घटते । तत्र हेतुः परस्येति । स्वप्नद्रष्टुर्यथा स्वप्नदेहादिना सम्बन्धो न घटते तद्वत् ॥ १ ॥

संसारोऽपि माययैवेत्याह । बहुरूपः बाल्ययुवादिरूपः देवनरादिरूपश्च आभाति । गुणेषु देहादिषु ॥ २ ॥

अतएव भक्तियोगेन तन्निरासे सति मोक्षोऽपि घटत इत्याह यर्हीति । वावशब्द एवार्थे । स्वे एव महिम्नि यदा रमेत । तदेवाह कालमाययोः पुरुषप्रकृत्योः परस्मिन् । तदा उभयम् अहं ममेति च त्यक्त्वा उदास्ते परिपूर्णस्वरूपेणावतिष्ठते । तदुक्तम्—यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । लोकस्याजानतो विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम् ॥ इति ॥ ३ ॥

यच्चोक्तं परमेश्वरस्यापि देहसम्बन्धाविशेषात् कथं भक्त्या मोक्षः स्यादिति आसीत् यदुदरात् पद्ममित्यादिना तत्राह । आत्मनो जीवस्य तत्त्वविशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं तद्भवत्येव । किं तत् यत्तप-आदिना स्वभजनं भगवान् ब्रह्मणे आह । कुर्व्वन् ऋतं सत्यं चिद्घनं रूपं दर्शयन् । दर्शनेहेतुः अव्यलीकेन व्रतेन तपसा आदृतः संवितः सन् । अयं भावः—जीवस्याविद्यया मिथ्यारूपदेहसम्बन्धः ईश्वरस्य तु योगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेषः । अतस्तद्भजनान्मोक्षोपपत्तिरिति ॥ ४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

यदधातुमत इति पूर्व्वाध्यायस्य षष्ठश्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥
यया सम्मोहित इत्यादि प्रथमस्कन्धीयसप्तमोध्यायस्य पञ्चषष्ठश्लोकः ॥ ६ ॥
आसीदिति पूर्व्वाध्यायस्य सप्तमश्लोकः ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका

अथराज्ञः प्रश्नानामुत्तरं वक्तुं भागवताख्यानमारप्स्यमाणेनमुनिना तावज्जीवस्य देहारंभः सहेतुकोनिर्हेतुको वेति प्रश्नस्यजीवदेहतुल्यस्य देहावयवत्वेन जीवतुल्यत्वप्रयुक्ता भजनीयत्वामोक्षप्रदत्वप्रश्नस्यमुक्त्वात्ममायां शेते तं च देशकथयस्वेति प्रश्नस्यचोत्तरंनवमेध्याये नोच्यते. तत्र सहेतुकत्वनिर्हेतुकत्वप्रश्नस्योतरं वदन् त्रिपाद्विभूतिविशिष्टस्य भगवतः कालमायावश्यत्वाभाव वक्तुं संसारिचेतनानां कालमाया-वश्यत्वमाह आत्मेति अनुभवात्मनः अनुभवो ज्ञानं तदात्मा स्वरूपं यस्य तस्यातएव परस्य देहादिभ्यो बिलक्षणस्यजीवस्यार्थसंबंधः भोग्यभूतशब्दादिविषयेषु भोक्तृतया संबंधः आत्ममाया परमात्म नियाम्यां मायां प्रकृतिमृते विना अंजसासामीचीन्येन न घटेत नसंगच्छेत तत्र दृष्टांतः स्वप्नद्रष्टुरिवेति यथा स्वप्नद्रष्टुः न तत्र रथानरथयोगा.नोपंथानो भवंति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते कामं कामं पुरुषो निर्मि-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

माया इति श्रुत्युक्त स्यादिपदार्थसंबन्धस्तदर्थं भगवन्मायामतेनोपपद्यते तत्रादित्ययं प्रकृतिः तिरोहितस्वपररूपत्वात्प्रकृतेषु भोग्य बुद्धिरिति भवति एवंच प्रकृत्यातिरोहितस्वपररूपत्वमेव देहारंभे हेतुरित्यहेतुकत्वंनिरस्तं भवति ॥ १ ॥

उक्तं विवृणोति वक्ष्यति. बहुरूपया विचित्र परिणामिन्या भगवन्मायया तिरोहितज्ञानानंदस्वरूपो जीवः देवमनुष्याद्याकारमात्मन्यारोप बहुरूप इव भातीत्यर्थः अस्यामायायागुणेषु सत्वादिगुणकार्येऽषु शब्दादिषु रममाणः शब्दादीन् भुंजानो ममाहमिति मन्यते अहंकारममकाराभ्यां बुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

जीवप्रस्तावाद्यवस्थानं स्वरूपत इति जीवाविषयप्रश्नान्तरस्योत्तरं वदन्सन्स्वरूपसाक्षात्कारे सति शब्दादिप्रावण्यनिवृत्तिरित्याह यर्हीति यर्हि यदा मुक्तावित्यर्थः स्वेस्वाभाविके कालमाययोः परस्मिन्कालमायाकार्यासंस्पृष्टे महिम्नि अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वपर्यंत गुणाष्टकलक्षणे परमात्मशेषनैकरसस्य स्वात्मनो महिम्नि यद्वा काल माययोः परस्मिन्नियंतरि महिम्नि उक्तविधपरमात्ममहिम्नि महिम्नो नियंतृत्वं महिम्नद्वाररमेत गतसंमोहःनिवृत्ताहंकारममकारः तदोभयं प्रकृतिकालवश्यत्वं त्यक्त्वा हित्वा उदास्ते शब्दादिषु योग्यसिद्धार्थप्रवृत्तिशून्यो भवतीत्यर्थःअनेनाविर्भूत गुणाष्टकाविशिष्टत्वेनावस्थिति रेव स्वरूपतोऽव्यवस्थानं तादृशस्वरूस्यापि स्वात्मनस्त्वात्मभूत निरतिशयानंद परब्रह्मानुभवः परब्रह्मशरीरभूतत्वेन स्वात्मानुभवोवाशब्दादिप्रावण्यनिवर्तकइतिचोक्तं भवति ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

चतुर्मुखस्यभगवदनुग्रहेणतल्लोकदर्शनंतेनविनाभूतंतत्स्वरूपदर्शनंप्रकृतिजीवयोस्तदधीनत्वमित्यादिमाहात्म्यवर्णनेनहरेर्हृदयद्रवीभावहेतुर्भक्तिरेवेत्यतः साहरौकर्तव्येतस्मिन्नध्यायेप्रतिपाद्यते तत्रादौयदधातुमतइत्यस्योत्तरंवक्ति आत्ममायामिति परस्यधातुशब्दवाच्यार्थेभ्यः प्रकृत्यादिभ्योव्यतिरिक्तस्यानुभवात्मनोज्ञानात्मनोऽतएवस्वतोऽशरीरस्यजीवस्यात्ममायांहरेरिच्छांतदधीनांसत्वादिगुणरूपांप्रकृतिंचऋतेविनाअर्थसंबंधोदेहादिसंबंधोनघटेत तथास्वप्नेकरितुरगादिपदार्थानांद्रष्टुर्जीवस्यभगवदिच्छानियतैर्वासनोद्बोधकैरजस्तमोभावैर्ऋतेस्वाप्नपदार्थसंबंधः करितुरगादिदर्शनंनयुज्यते तस्माद्देहस्यजीवस्यदेहसंबंधेभगवदिच्छाप्रथमहेतुः द्वितीयास्वगुणैः सहप्रकृतिरित्युत्तरं अंजसेत्यनेनअशरीरस्यजीवस्यशरीरोत्पत्तिकारणं । ईश्वरेच्छाप्राथमिकीतांविनानहिकिंचनेत्यादिप्रमाणंसूचयति । यद्वांजसेदमेवतत्त्वं । स्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वेनसत्यत्वादसत्यस्यतदयोगाच्चाघटितघटनापटीयस्यनिर्वाच्यलक्षणामायोच्यते किंत्वीश्वरेच्छैवसूचकश्च हि-श्रुतेराचक्षतेच तद्विदइतिसूत्राच्चेति अंजसात्वरितेतत्त्वइतियादवः ॥ १ ॥

नन्वशरीरस्यजीवस्यभगवदिच्छानियतैःप्रकृतेर्गुणैर्देहारंभःकथमत्राहबहुरूपइति ईशेच्छयानादितएवास्याःप्रकृतेर्गुणेषुमृद्घटइतिवत्गुणकार्येषुदेहेंद्रियेषुचरममाणःसत्वादिगुणात्मकलिंगशरीरबद्धतयावर्तमानः सृष्टिकालेमहदहंकारादिपंचभूतोपादानकत्वेनमानुषदेवासुरशरीरादिबहुरूपत्वेनबहुरूपतयात्रिकृततयाप्रकृत्यासहस्वयमविकृतोऽपितदभिमानाद्विकृतत्वेनात्मानंचमन्यमानोबहुरूपइवमानुषादिरूपइवाभाति अहंमनुष्योहंदेवइत्यात्मानंमन्यते देहेदैहिकेषुत्रिगुणसंपातजयाऽहंमत्याहंममेतिमन्यतेचेत्यर्थः तदुक्तं तेषांसंपातजोभावोममाहमितियामतिरिति तस्मात्प्रकृत्यैवपुमान्मानुषादिविकारया ॥ मानुष्यादिरिवाभातिनित्यं चैतन्य रूपवानितिचतस्मादीशेच्छयानियतत्रिगुणात्मकलिंगशरीरेऽहंमानात्तन्मूलतयाधातुभिर्देहारंभोयुक्तइतिभावः ॥ २ ॥

एवंबंधप्रकारमुक्त्वाततोऽधुनाजीवस्यमुक्तिप्रकारमाह यर्हीति त्वशब्दएवार्थे यर्हियदायंजीवोवैराग्यादिसाधनसामग्र्यासमुत्पन्नभगवज्ज्ञानेनापरोक्षितनिजस्वरूपःकालमाययोः कालप्रकृत्योः परस्मिन्विलक्षणेतच्छक्तिसंसर्गरहितेस्वेमहित्वेसच्चिदानंदलक्षणस्वरूपेरमतेचान्यंवधानेनरमत्येव ॥ स्वस्वरूपेतदागतसंमोहोनिरस्ताविद्यातत्कार्यं । उभयंवाधेक्यायापादकांमायांदेहारंभहेतुभूतांचतन्मूलंसंसारंत्यक्त्वेतियावत् उदास्तेउत्कृष्टेवर्तते नीचत्वापादकात्संसारान्मुक्तोभवतीत्यर्थः तदुक्तं यदास्वरूपंजानातिकालप्रकृतिवर्जितं वासुदेवप्रसादेनतदामुक्तोभवत्यसावितिं अनेनसगुणयंत्यक्त्वानैर्गुण्यमाप्नोतीत्यपव्याख्यानमपास्तं तत्रप्रमाणाभावादिति ॥ ३ ॥

अत्रापिकिंप्रमाणमित्याशंक्यभगवदुक्तंभागवतमेवैतादृशमोक्षप्रमाणमित्याह आत्मेति आत्मनःपरमात्मनोजीवस्यवायत्तत्त्वमनारोपितंसच्चिदानंदःलक्षणरूपंतस्यविशुद्ध्यर्थंनिर्दोषत्वेनानिश्चयार्थमनुभवार्थंवाव्यासोभगवान्यद्भागवतंपुराणमाह तद्दृतंयथोक्तंमुक्तिसाधनंज्ञानसाधनंशास्त्रम । नव्यामोहकमतोभगवदुक्तत्वेनोक्तमुक्तौप्रमाणत्वात् त्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेनवदिष्यामीतिशेषइत्यर्थः प्रथमंतावत्पाद्मकल्पंविवक्षुर्ददृशेयेनतद्रूपमितिप्रश्नंप्रतिवक्ति ब्रह्मणइति अव्यलीकेनप्रियत्वेनप्रसन्नताहेतुनाव्रतेनभक्तिलक्षणेनादृतोऽर्चितःसहरिः स्वनाभिपद्मादुत्पन्नायब्रह्मणे चतुर्मुखायरूपमदर्शयन्निजामितिशेषइत्यन्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनुभवरूपस्यापि जीवस्य यथा संमोहितो जीव आत्मानमित्याद्यनुसारेण मोहाद्यनुपपत्तेःस्वरूप शक्त्या अनुभवित्वमपि लभ्यत इत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तयति । आत्ममायामिति । केवलानुभवत्वे मायासम्बन्धो न स्यात्, स्वप्नद्रष्टृदृष्टान्तश्च न घटत इत्यपि ज्ञेयम् ॥ १ ॥ २

स्वे महिम्नि स्वस्य महिमहेतावित्यर्थः कालमाययोरपि परस्मिन् तत्तदाद्विसर्वाश्रयतत्त्वे इत्यर्थः मामेवयेप्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति श्रीगीतातः । प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् इति श्री ऋषभदेववाक्याच्च । उभय मायां देहादिरूपमर्थञ्च ॥ ३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

यदेव च स्वे महिम्नि रमणाम ऋतं परमब्रह्मलक्षणं रूपं श्रीविग्रहाकारं तत्त्वं दर्शयन् साक्षात्कारयन्नेव ब्रह्मणे ब्रह्मायां प्रत्याह चतुश्श्लोक्योपदिष्टवान् शब्देनानुभवेन च यत् प्रकाशितवानित्यर्थः किमर्थम् आत्मनो जीवस्य तत्त्वनिर्णयार्थम् तद्द्वारा जीवान्तरमपि बोधयितुमित्यर्थः । यद्वा आत्मनः स्वस्य श्री भगवतो यत् तत्त्वं याथार्थ्यं तस्य निर्णयार्थमिति । तस्य तादृशप्रसादे हेतुमाह अव्यलीकेति एतेन भगवद्विग्रहगतः प्रश्नश्चोत्तरयति ॥ ४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

नवमेतूत्तरंप्राहजीवब्रह्मस्वरूपयोः संदेहवारकंपूर्वेकथनस्यापिवस्तुतां पारंपर्यकथाचास्यश्रद्धाधिक्येवगम्यते नान्यथेत्यस्यसंदेहो नाशनार्यनिरूपिताम् अन्येषांसंदेहादर्निजीवब्रह्मसंदेहंवारयति आत्ममायामृतइतित्रिभिः यत्तेनोक्तं यदधातुमतेब्रह्मन्निति अस्यजीवस्य देहसंबंधः कथमितिजीवत्वंवा कथमितिअन्यशब्देनप्राप्तं तत्रजीवत्वेसतिबहवोहेतवोभविष्यंति देहसंबंधइति प्रथमंजीवत्वमुपपादयति आत्ममायामृते तत्रसदानंदरूपोभगवानेककोटिनिविष्टः चिद्रूपश्चापरः तस्यमायाद्विविधेतिपूर्वेनिरूपितं तत्राचिद्रूपस्ययामायासाआद्या मोहिका सास्त्रपुरुषंव्यामोहयित्वाजीवतामापादयति जीवतीतिजीवः केवलंप्राणधारणप्रयत्नवान् सहिमाययाव्यामोहितः व्याकुलःसन्स दानंदकृतसृष्टीयःसूत्रात्मकआसन्यःदशविधप्राणरूपः तमवलंब्य तिष्ठति तदाजीवइत्युच्यते जीवप्राणधारणइतिधातोकर्त्तरिअच्प्रत्ययः बोधरूपोपिआनन्दरूपस्यापृथकभूतत्वात् आनन्दार्थतयाव्यामोहितः तत्संबंधादानंदोभविष्यतीति बुद्ध्यातयासंबध्यते अयंचविभागः बहुस्यां प्रजायेयेतीच्छया इच्छापि सर्वे भवनसमर्थरूपमेव धर्म रूपेणभवति इच्छारूपेणापिभवति । तत्र सदंशस्याक्रिया रूपा शक्तिः चिदंशस्यव्यामोहिकामाया । आनंदरूपस्य जगत्कारणभूता । एतात्रितयरूपाशक्तिः सच्चिदानंदरूपस्य भावः त्वतलादिवाच्यः तथा भगवतोभावस्वरूपादेवर्निमित्तत्वात् नचसर्वदाभवतीतिशंकनीयं आपादकहेतुभूतस्यकालस्याभावात् जातेपुनःकालेतस्यैवनियाम कत्वात्नसर्वदाभविष्यतीति पूर्वमेवजातत्वात् तत्संगेइच्छादीनामपिजातत्वादिच्छादयःस्वदंशभूताः तान्सदैकरूपान्स्थापयंति तथाच तस्याअंशंप्रतिगृह्णातिभगवानिच्छारूपः सएवकामः सोकामयतेतिश्रुत्युक्तः तयाकृत्वाभेदरूपयासच्चिदानंदाधर्माः स्वयंविद्यमानाः स्वाश्रय मपिनिंदंति तदासभगवान्सर्वतः पाणिपादांतोभवति साकारतांचापद्यते भिन्नोपितयामिलितः अभिन्नइवाखंडोभवति तदपेक्षयाकार्य रूपस्याल्पत्वात्तानित्रीण्यपिरूपाणि पूर्वशब्देनोच्यंते अतएवसद्रूपस्यकार्येप्रत्येवपर्यवसायित्वं प्रजायेयेतिच्छयाउत्कर्षरूपेणजा ताः तत्रआनन्दउत्कृष्टः तदैतौविसेवमानौजातौ ततश्चतयोर्धर्मौज्ञानक्रियेभगवच्छक्तिरूपेजाते तदासआनन्दःज्ञानक्रियाशक्तिमान्जातः तदाचिदंशस्यशक्तिःआनन्देगतत्वात्ज्ञानधर्मस्यतंव्यामोहयति तदातस्यजीवत्वं सदंशस्तुक्रियाशक्तेर्गतत्वात्अव्यक्ततामापद्यते तस्मान्मूल सभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिःयथायथमतिव्यज्यते पश्चात्तस्यांतत्कृतधर्मेवातिरोभूतेस्वयमपितिरोभवति तदातस्यांस्वेच्छयाजातःशब्दःअभि व्यक्तएवतिष्ठति जीवभगवद्बुद्धिर्जीवेभगवतिवाएवंचिद्रूपोविज्ञानशक्त्यंशभूतैर्ज्ञानैःअभिव्यज्यतेतिरोभवतिच प्रभूयत्नस्तुतस्यापराधीइति जीवब्रह्मणार्थंसर्वदातिष्ठति सचेद्भगवान्तस्मैतांपूर्णांज्ञानशक्तिंप्रयच्छेत् तदातांमोहिकांमायांत्यजतिप्रयत्नंचत्यजति स्वरूपेचिद्रूपेचावतिष्ठ ति अपराधीनश्चभवति जगत्कर्तव्यंतुभवति तस्याः सामायाशक्तिर्नभवति उत्कर्षोपिनभवति आनन्दस्यैवोक्तेष्टत्वात् हीनतात्वापाततो वर्त्ततेआनन्देनसहमिलितःसन्आनदोपिभवपि सचेत्स्वधर्मेणगृह्णीयात् इत्थंप्रक्रियासर्वश्रुतिवाक्यानुरोधेनश्रुतार्थोयत्तिसिद्धिसर्वैश्चवोपब्रा यः सर्वतोगमाभावात्मूलभगवन्माययाज्ञत्वात्साशीघ्रंतिरोभूताभवति तदासजागर्ति । एवं स्वप्न दृष्टांतेन तस्य व्यामोहंनिरूप्यदार्ष्टांति कं विशेष माह अजसेति सामस्तयेव स्वप्नकोटयोत्रमध्ये भवंति इदंत्वेकमेवजन्मकोटिष्वनुवर्त्तते ॥ १ ॥

एवंतस्याःसंबंधमात्रंनिरूप्यकार्यंनिरूपयति बहुरूपइवेतिसांख्याभासमूलमायारूपाबहुरूपाभवति तयासंबंधोयमपिसोयमपिबहुरूपोभवति इवेतिवचनंतस्याःसम्यक्स्वरूपसमर्पकाभावात् तदाआनंदार्थंतस्यागुणेषुरममाणःतस्यागुणान्गृहीतुमिच्छुःममाहमितिममेतिगुणेषुअहमि तिमायायां संबंधप्रतिपादकावेतौशब्दौतस्यस्वरूपेअर्थंसमर्पयतः ॥ २ ॥

एवंतस्याःकार्यमुक्त्वातत्परित्यागोपायमाहयर्हिवावेति यर्हिकदाचिन्मूलभूतस्यइच्छावशात् वावेतिनिश्चयेनस्वेमहिम्निस्वस्यमहिमारूपे भगवतिआनंदगुणक्षोभककालस्य मोहिकाया जगत्कर्तृकायामायायाःनियंतरितयोःकार्यंस्वेच्छयादूरीकृत्यप्रसन्नतयास्थितेयदिरमेत तत्रा पिभगवानेनंप्रतिसर्वथास्वमाहात्म्यंनबोधयतीतितस्यस्वामित्वेयदिसंदेहंनकुर्यात् तदागतसंदेहःउभयंत्यजतिव्यामोहिकांमायांगुणान् त्य क्त्वायंदेहादिकंवाममाहमितिभावंवात्यक्त्वाउदास्तेतस्यामासक्तिंनकरोति तदानिस्तारइतिभावः ॥ ३ ॥

एवंजीवसंदेहंपरिहृत्यब्रह्मसंदेहंनिवारयति आत्मतत्वविशुद्ध्यर्थमित्यारभ्यनविमुह्यतिकर्हिचिदित्यंतेन अत्रापियुक्तिरस्माभिःप्रक्रियया निरूपितस्वरूपमेवाग्रेनिरूप्यते तत्रप्रथमंब्रह्मणोपिदेहसंबंधेतुजीवतुल्यइतियद्दूषणंसर्वात्मकत्वानुपपत्तिर्वातदत्रनिराक्रियते आत्मनस्तत्वंय थार्थरूपंतस्यविशुद्ध्यर्थंलौकिकानांज्ञानेनलौकिकभावेनअन्यथाप्रतिभावनलक्षणांशुद्धिंदूरीकृत्यविशेषशुद्धिंसम्यग्बोधनलक्षणांजनयितुंयदाहन केवलंवचनं किंतुज्ञानंसत्यंस्वस्यानंदरूपंब्रह्मणेप्रदर्शयन् यदाहेतिसंबंधः प्रदर्शनेकथनेचहेतुः अव्यलीकव्रतादृतइति निःकपटव्रतेनादृतःसे वितःसंतुष्टोवा एवंभगवद्वचनंवक्तव्यत्वेनोपक्षिप्यसंतोषार्थंअव्यलीकव्रतंब्रह्मणोनिरूपयति सइति नियमविशेषेव्रतशब्दःप्रवर्त्तते सत्वत्रसर्वे न्द्रियाणांप्राणस्यचसर्वविषयपरित्यागेननिरोधात्मकः सचेत्स्वरूपतःफलतश्चएकविषयोभवतितदानिर्व्यलीकः अयंचब्रह्माभगवदर्थंसृष्टिं करिष्यामीतिसंकल्प्यपश्चात्साधनान्यालोचयितुंप्रवृत्तः तानिसाधनानिभगवदात्मकानिभगवदिच्छानुसारेणैवकार्यंकुर्वंतीतियादृशमयंचि कीर्षतितादृशंभगवतोनाभिप्रेतमितितेपदार्थानस्फुरिताः ॥ तदासंनिकर्षाभावात्तद्विषयकःसाक्षात्कारोनजातइत्याह सब्रह्मा यतोयमेव प्रसिद्धः तस्मात्प्रसिद्धस्यात्यस्याभावात्नततःसंदेहनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रश्नस्य प्रथमस्योक्ता द्वितीयस्योत्तरं वदन् । चतुःश्लोकी भागवतप्रवृत्तिं नवमेऽतनोत् ॥ ० ॥

यत् पृष्टं यदधातुमत इत्यनेन जीवस्य देहसम्बन्धो निर्हेतुकः सहेतुको वा तत्रोत्तरमाह । आत्मनो हरेर्माया अनाद्यविद्याशक्तिम् अन्तरेण अर्थे देहेन्द्रियादिभिः सम्बन्धो जीवस्य न घटेत यथा स्वप्नद्रष्टुरज्ञानमृते स्वाप्निकदेहसम्बन्धोनघटेत यतोऽनुभवात्मनः ज्ञानमयस्य तथा देहादिभ्यः परस्य । मायया त्वचिन्त्यशक्त्या दुर्घटघटनापटीयस्या देहसम्बन्धो घटेत इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवञ्च याहच्छिक्या अविद्या शक्त्यैव देहसम्बन्धे सति जीवः कीदृशः स्यादित्यपेक्षायामाह । बहुरूपः वालयुवादिरूपं देवनरादिरूपञ्च इवेति जीवस्य चित्कणरूपत्वाच्च तत्त्वत इत्यर्थः बहुरूपया जीवस्य बहुरूपत्व हेतुत्वात् बहुवृत्तिकया । यदुक्तम् यया । क्षेत्रज्ञशक्तिः सातारतम्येन वर्त्तते इति ॥ २ ॥

एवञ्च याहच्छिक्या माययैव जीवस्य संसारो यथा तथैव याहच्छिक्या भक्त्यैव जातप्रेम्णो जीवस्य संसाराभिस्तार इत्याह यर्हीति । वाशब्द एवार्थे । यर्ह्येव स्वे स्वीये महिम्नि रमेत इति । वस्तुतः खलु स्वीये देहादिके ममतास्पदे रमणं त्यक्त्वा यथार्थत एव स्वीये ममतास्पदे वस्तुनीत्यर्थः । महिम्नि महिमातिशयत्वात् महिमरूपे एवेत्यर्थः । कालमाययोः परस्मिन् कालकृतविकाररहिते मायाकृतमहदादितत्त्वरहिते च स्वरूपे रमेत आसज्जेत । तच्च न यत्र काल इति न यत्र मायेत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यदृष्ट्या भगवतो धाम श्रीविग्रहपार्षदादिकं ज्ञेयम् । रमणस्य भक्त्यविनाभावित्वात् यदृच्छया प्राप्तया भक्त्येति लक्ष्यते तदा उभयं कालं मायाञ्च कालकृतं अविकारं मायाकृतं लिङ्गञ्च त्यक्त्वा तत्र (ततः) उदास्ते अनासक्तो भवति । यदुक्तम्–यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकम् । परोऽपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतञ्चाभिपद्यते ॥ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिताम् इति ॥ ३ ॥

ननुकालमाययोः तपरतंदवोकर्यैत्ररमेततत्राह आत्मतत्त्वस्य स्वीयतत्त्वस्य विशुद्धिर्ज्ञानं तदर्थं दशमस्य विशुद्ध्यर्थमितिवत् यद्वा आत्मनो जीवस्य तत्त्वानां चित्तादीनां विशुद्ध्यर्थं, यत् ऋतं सत्यं चिदघनं रूपं दर्शयन् आह चतुश्लोकी भागवतमुद्दिदेश तत्र हेतुः अव्यलीकेनव्रतेन निष्कपटया भक्त्या आहतः यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वाच्च तत्पदापेक्षा । अयं भावः जीवस्याविद्यया आविद्यकदेहसम्बन्धः ईश्वरस्य तुयोगमायया चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेष उक्त इति श्री स्वामिचरणाः । एवञ्चआसीदूयदुद्वरात् पद्ममित्यादिना जीवदेहादीश्वरदेहस्य कोऽपिविशेष इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अधुना राजप्रश्नोत्तरं श्रीमद्भागवताख्यानेनैव वक्तुं तन्मूलभूतं ब्रह्मणे भगवत्प्रोक्तं सूक्ष्मं भागवतं विवक्षुरादौ, यदधातुमतो ब्रह्मन्देहारंभोऽस्य धातुभिः यदृच्छया हेतुना वेत्यस्य आत्मनो बंधमोक्षौ चेदस्य व्यवस्थानं स्वरूपत इत्यस्य परमेश्वरस्यापि बद्धजीवदेहसंबंधाविशेषाद्भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं दुर्घटमिवेत्यस्य सचापि पुरुषः यस्मिन् लोके शेते तं लोकमुदाहर्तुमर्हसीत्यस्यचप्रश्नस्योत्तरमाह आत्ममायेत्यादिना तत्र जीवस्य देहारंभो यदृच्छया नास्ति किंतुसहेतुकइत्याह अनुभवात्मनः ज्ञानरूपस्य परस्य देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणस्य जीवस्य अर्थसंबंधः देहादिना संबंधः संयोगः आत्मनः परमात्मनः मायां प्रकृतिमृतेंऽजसा न घटेत न संगच्छेत भगवन्माययैव देहादिसंयोगः न निर्हेतुकः सर्वत्र संबंधप्रसंगादसंभवाच्च तत्र दृष्टांतः स्वप्नद्रष्टुरिवेति यथा स्वप्नद्रष्टुः देहसंबंधः परमात्मनः मायामृते न घटेत तद्वत् स्वप्नद्रष्टुः शुभमशुभं वा देहादिकं स्वशक्तिभूतया मायया परमात्मैव करोति नतु स्वप्नपदार्थो निर्हेतुकः सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसंगात् नच तत्कर्ता तद्द्रष्टा अनिष्टदेहादिसंबंधदर्शनात् विस्तरस्तु वेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

बंधं दर्शयति बहुरूप इवेति देवमनुष्यादिदेहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभेदनानेकप्रकारया मायया हेतुभूतया संदेहादिभ्यो विलक्षणोपि ज्ञानस्वरूपोऽपि बहुरूप इव आभाति देवोहं मनुष्योहं वालोहं स्थविरोहमित्येवं नानारूप इव प्रतीयते अस्याः मायायाः गुणेषु रममाणः ममाहमिति मन्यते देहे अहंबुद्ध्या तदनुबंधिषु मदीयबुद्ध्या च बद्धो भवति ॥ २ ॥

मोक्षमाह यर्हीति यर्हि यदाश्रोत्रियस्य ब्रह्मनिष्ठस्य गुरोः चरणोपासने न गतसंमोहः आत्मानात्मपरमात्मस्वरूपादिविवेकवान् कालमाययोः कालप्रकृत्योः परस्मिन् स्वे महिम्नि ब्रह्मणि भगवति जगत्कारणे रमेत ध्यानादिनाक्रीडेत तदोभयम् अहंममेति च त्यक्त्वा आर्चिरादिमार्गेण परं पदं प्राप्य उदास्ते आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिधर्मित्वेन अवतिष्ठते अनेनैव स्वरूपतो मुक्ताऽवस्थानमप्युक्तम् ॥ ३ ॥

अथ परमेश्वरस्यापि बद्धजीववद्देहसंबंधाविशेषाद्भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं दुर्घटमिवेत्यस्योत्तरं बद्धजीवस्य प्राकृतमनित्यं शरीरं परमेश्वरस्य त्वप्राकृतं नित्यं वपुरिति दर्शनात् तप आदिभगवद्भजनमेव मुक्तिसाधनमित्याह आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थमिति अव्यलीकेन तप आदिभजनेन आहतः आराधितःसन् ब्रह्मणे चतुर्मुखाय ऋतं सत्यं रूपं दर्शयन् यत्तप आदिभजनमाह आत्मनः मुमुक्षो जीवस्य तत्त्वविशुद्ध्यर्थम् आविर्भूतापहतपाप्मत्वाद्यर्थम् मुक्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भाषा टीका

भगवान की माया के विना अनुभव रूप जो आत्मा है तिसका अर्थों से संबंध नहीं घटता है जिस तरह स्वप्न में देह संबंध नहीं घटता है ॥ १ ॥

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः स्वधिष्ण्यमास्थाय सिसृक्षयैक्षत ।
तां नाध्यगच्छद्दृशमत्र सम्मतां प्रपञ्चनिर्म्माणविधिर्यया भवेत् ॥ ५ ॥
स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भस्युपाशृणोद्द्विर्गदितं वचो विभुः ।
स्पर्शेषु यत् षोडशमेकविंशं निष्किञ्चनानां नृप यद्धनं विदुः ॥ ६ ॥
निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो विलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः ।
स्वधिष्ण्यमास्थाय विमृश्य तद्धितं तपस्युपादिष्ट इवादधे मनः ॥ ७ ॥
दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो जितानिलात्मा विजितोभयेन्द्रियः ।
अतप्यत स्माखिललोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

बहु रूपा माया से बहु रूप ऐसे मालुम पड़ते हैं और इसके गुण मे रममाण पुरुष अहं मम यह मान लेता है ॥ २ ॥

पुरुष और प्रकृति से पर अपनी महिमा मे जब रमण करते हैं तब अहं और मम यह अभिमान छोड पूर्ण रूप से स्थित होते हैं ॥ ३ ॥

आत्म तत्व की विशुद्धि के लिये भगवान् ने जो कहा ब्रह्मा जी के वास्ते रूप देखा कर ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

भगवद्भजनादेव तत्त्वज्ञानमित्येतत् प्रपञ्चयिष्यन् ब्रह्मणोऽपि तत्त्वज्ञानं तत्प्रसादादेवेति दर्शयितुमितिहासमाह स इत्यादिना । परोगुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यं पद्मम् अधिष्ठाय । तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्व्वं जले निमग्नः पश्चात् परावृत्य स्वाधिशये स्थित्वेत्यर्थः ऐक्षततत् कथं सृष्टव्यमित्यालोचितवान् । तां दृशं प्रज्ञाम् । अत्रसृष्टिविषये । सम्मताम् अव्यभिचारिणीम् । यया दृशा विधिः प्रकारः ॥ ५ ॥

सृष्टिं चिन्तयन् कदाचित् द्व्यक्षरं वचः अम्भसि उपाशृणोत् उप समीपे श्रुतवान् । ते अक्षरे दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत् षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः । वचसो निर्देशार्थं तदर्थं माह हे नृप निष्किञ्चनानां त्यक्तधनानां धनं यद्विदुः येन तपोधना इति प्रसिद्धाः । तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीप्सा सादरविधिरूपामश्रृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं निशम्य तस्य वचसो वक्तुर्दिदृक्षया ततः प्रचालितः सन् दिशो विलोक्य पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय केनाचित् प्रत्यक्षं नियुक्त इव तच्चात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनो धृतवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः सः अखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकं तप अतप्यत कृतवान् । तप तपेत्यस्य वचसो ऽर्थे अमोघदर्शनं यस्य । जितः अनिलः आत्मा मनश्चयेन । विजितान्युभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्म्मात्मकानि येन । तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी ॥ ८ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

निर्देशार्थमिति । स्पष्टनिर्देशार्थ मित्यर्थः ॥ ६-१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

यद्वोक्तं भगवतोपि जीववद्देहसर्वथाविशेषात्कथं तद्भजने न मुक्तिरिति तस्योत्तरं कालमायावश्यजीवस्य कर्माधीनः प्राकृतो देह ईश्वरस्य त्वप्राकृतस्वेच्छोपात्तदिव्यविग्रहवत्वामित्येवं वक्ष्यन्कालमायावश्यजीव विलक्षणभगवत्स्वरूपविशोधने कथं ज्ञायते इत्यत्राह आत्मतत्वेति अव्यलीकव्रतादृतः निर्दिष्टव्रतेन आदृतः आराधितः भगवान् ब्रह्मणो चतुर्मुखाय रूपमप्राकृतं स्वीयरूपं दर्शयत्वात्मतत्वविशुद्ध्यर्थं जीवविलक्षणपरमात्मयाथात्म्यविशोधनार्थं ऋतं सत्यं यद्वचनमाहतद्वक्ष्यामीति शेषः अदर्शयद्रूपमिति, पाठे यथादर्शय-तथाहेत्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मतत्वविशोधकं भगवदुक्तमेवोपपादयितुमितिहासमाह स इति जगतां व्यष्टिभूतानां परः प्रभुः गुरुर्धर्मोपदेष्टा आदिदेवः चतुर्मुखः स्वधिष्ण्यं भगवन्नाभिपद्मरूपं स्थानमास्थायाधिष्ठानस्यान्वेषणाय पूर्वं जलेनिमग्नः पश्चात्परावृत्त्य स्वाधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः सिसृक्षया सृष्टुमिच्छया ऐक्षत कथं सृष्टव्यमित्यालोचितवान् एवमीक्षमाणो ब्रह्मा यया दृष्टप्रपंचनिर्माणविधिः जगद्रचनाप्रकारः भवेत्ज्ञानं भवेत् अत्र सृष्टिविषये संमतां तां दृशं प्रज्ञां नाध्यगच्छन्नप्राप्तवान् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

प्रज्ञाप्राप्त्युस्तुपायं चिंतयन्नेकदा कदाचित् द्विर्गदितं द्विरुक्तं द्व्यक्षरं वचः अंभसि जले उपाश्रृणोदुपसमीपे श्रुतवान् ते ऽक्षरे दर्शयति कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत्षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः वचसो निर्देशार्थं तदर्थमाह हेनृपनिष्किंचनमां त्यक्तधनानांधनंयद्विदुः येनतपो धना इति प्रसिद्धः तच्च द्विर्गदितं तपतपेति लोयमध्यमपुरुषैकवचनं तस्य वीप्सायां सावर-विधिरूपामशृणोदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तपतपेति वचो निशम्य श्रुत्वा तस्य वचसो यो वक्ता तस्य दिदृक्षयाद्रष्टुमिच्छयाततः प्रचलितः स न दिशो विलोक्य तत्र दिक्ष्वन्यद्वस्त्वंतरमपश्यमानःपुनः स्वाधिष्ण्यमास्थाय उपादिष्टइवकेनचित्प्रत्यक्षमनियुक्त इवतच्चात्मनो हितं विमृश्य तपसि मनः चित्तमादधे धृतवान् ॥ ७ ॥

ततश्च स ब्रह्माखिललोकानां तापनं प्रकाशनं यस्मात्तथाभूतं तपः दिव्यं सहस्राब्दं देवमानेन सहस्रवर्षपर्यंतमतप्यत तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयानत्यंततपः संयुक्तः अमोघदृष्टिः स्वचरितव्येतपस्यव्यर्था दृष्टिः संकल्परूपज्ञानंयस्यसः जित अनिलः प्राणवायुरात्मामनश्च येन सः विजितान्युभयेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन सः एवं भूतोऽतप्यतेत्यर्थः स्मेति प्रसिद्धौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

एतदेवविवृणोति सइति भजतांसनकादीनां स्वाधिष्ण्यंनाभिकर्णिकास्थानमैक्षताचिंतयत् ययादृशात्रप्रपंचनिर्माणो ॥ ५ ॥

ततःकिमत्राह संचिंतयन्निति कथंनुसृष्टिविषयादृष्टिःस्यादितिसंचिंतयन्विभुर्ब्रह्माद्वेअक्षरेयास्मिंस्तत्द्व्यक्षरंवचः अक्षरयोःस्वरूपंलक्ष-यति स्पर्शेष्वितिककरादिमकारान्तेषुस्पर्शेषुयत्षोडशमक्षरंतकारः एकविंशंपकारस्तद्रूपंवचइतियावत् तद्वाच्यंस्पष्टंलक्षयति निष्किंचनाना-मिति निष्किंचनानांपरमहंसानांयद्धनंविदुस्तद्वाच्यंवचनंतपोलक्षणमित्यर्थः कादयोमावसानाःस्पर्शाः ॥ ६ ॥

किमनेननिरणायीतितत्राह निशम्येति ब्रह्मातद्वचोनिशम्यश्रुत्वायेनैतद्वचउक्तं तद्वक्तृदिदृक्षयादशदिशोविलोक्यतत्रतासुदिक्षुअन्यदप-श्यमानः पद्मनालनाडीभिराविश्यान्विष्यदृष्ट्वास्वधिष्ण्यंपद्ममेवास्थायाध्यास्यतद्वचस्तच्छ्रुतंवचः आत्मनोहितंहितसाधनंविमृश्याहंमज्ञान-केनप्रपंचनिर्माणोपायेतवतपोनपूर्यंतेतस्मात्पुनस्त्वयातपःकर्तव्यं तपेतिवा तपस्युपादिष्टआज्ञप्तोस्मीतिवालोच्य तपसिवतपस्येवमन आदधइत्यन्वयः ॥ ७ ॥

विमर्शफलमाह दिव्यमिति अखिललोकतापनमखिललोकप्रकाशनंतपोज्ञानरूपंब्रह्मातप्यतालोचयामास दध्याविति यावत् तपोरूपंपरं ब्रह्माचिंतयदंजसेति जितमनस्कत्वादिसर्वसाधारणमित्यतोविशिनष्टि तपीयानिति तपतांतपीयानत्युत्तमोत्तमः द्विवचनविभज्योपपदेतर-बीयसुनावित्युत्तमार्थत्वेईयसुन् किंप्रमाणमित्यतउक्तं स्मेति स्मृतौवृत्तौनिषेधेस्मेतिअभिधानात् ॥ अनेनमहान्महीयसामादिर्भूयादत्यु-त्तमोत्तमामित्येतत्सूचयति विजितोभयेंद्रियत्वाद्यपितपद्वयइतरेभ्यआधिक्यसूचनायोक्तव्यमितिज्ञातव्यं यत्राधिकंवदेत्किंचित्तज्ञेयोर्थस्तत्रचा-धिकइतिवचनात् अन्यथातपोऽतप्यतेत्येतावदेवालं अतउभयेंद्रियजयोऽपिब्रह्मणऔत्पत्तिकोगुणः परांचखानिव्यतृणत्स्वयंभूरितिस्मृतेः हरिमंतरेणामोघदर्शनत्वंचास्यैवाधिकं प्रजापतेनत्वदेतान्यन्योविश्वाजातानिपरितावभूवेतिश्रुतेः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तदेवविवरितुं तद्दर्शनप्रकारमाह स इत्यादिभिः ॥ ५ ॥

स चिन्तयन्निति च कामः कृष्णायेत्यादिना श्रीकृष्णाष्टादशाक्षरमुपदिश्य तप त्वं तप एतेन तव सिद्धिर्भविष्यतीत्यनेन वाक्येन ब्रह्मसंहितायामेतदभिसन्धिश्चदर्शितः निष्किञ्चनानांनिष्कामभक्तानां यत् तदाराधनलक्षणं तप एव धनं विदुः ॥ ६ ॥

निशम्येति तद्वक्र इति सम्बन्धोक्तिपाठे तत् वचो निर्गतं यद्वक्रात् तस्य दिदृक्षया इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी

आदिदेवइति देवतांतरोपासनापिनिवारितागुरुरप्यन्योनास्तियतस्तदुपदेशेनवाकार्यंसिध्यति यतःअयमेवसर्वस्यापिगुरुःतीर्थाद्याश्रय-णमपिनास्तीत्याह स्वधिष्ण्यमास्थायेति अथवासर्वैरेतैर्विशेषणैःअहमेवमहान्किममान्येनसाधनेनेतिमंगलादिकमप्यकृत्वाकेवलंसिसृक्ष-यासृष्टुमिच्छयासाधनान्यैक्षत तदापूर्वोक्तन्यायेनसाधनोपस्थित्यभावात्तादृशंनाध्यगच्छत् आलोचनादिकंतुअनुमानतर्कादिरूपंप्रकृतोप-योगिन भवति उपादानपरे गोचरा परोक्षज्ञानस्यैव साधनत्वात्तदाह प्रपंचनिर्माणविधिर्यया भवेदिति यथादृशप्रपंचस्य निर्माणमु-त्पादनं तत्र विधिः प्रकारः यथा भवति तांनप्राप्तवानित्यर्थः प्रकारः सर्वोपि ज्ञानेनैव संपाद्यते तदात्मेवार्थं चिंतयामास यथा भगवच्चिं-तया भगवान्प्रत्यक्षो भवति तथा साधनचिंतया साधनान्यपि प्रत्यक्षाणि न भविष्यंतीति अनेन यः साधनमेव चिंतयति ननु साधनसाधने स भ्रांतो भवतीति ज्ञापितं तदा भगवान्मदर्थमिमं प्रयासंकरोतीति तस्मैसाधनमुपादिष्टवान् तद्भगवन्मुखनिर्गतं वाक्यं मंत्र-रूपमिति ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

मन्त्रोद्धारप्रकारेण तन्निरूपयति सचिंतयानिति पूर्वोक्तप्रकारेण स ब्रह्मा चिंतयन् अंभसि जलमध्ये लीनो यथा वदति तद्वाक्यमिव द्व्यक्षरमुपाशृणोत् द्वे अक्षरे अस्मिन् पदे तादृशमेकं अशृणोत् तदपि द्विर्गदितं वाग्द्वयमुच्चारितं अनेने पदभेदो विचारितः पदनित्यता च निरूपिता तदांद्वितच्छेदपदवाक्यरूपं जातमिति वचनमित्युक्तं ननु व्याकुलश्चिंताकुलितश्च कथं जले उत्पन्नं मशब्दं अर्थादिपुरस्सरेण निर्द्धारितवान् तत्राह विभुरिति अक्षरद्वयस्योद्धारमाह स्पर्शेषु यत्षोडशमेकविंशतिस्वराणां द्विरूपता स्वतंत्रता इतरप्रधानांगता च तत्र अक्षरद्वयस्य स्वतंत्रस्य तथा निरूपणात् सांगमेवस्पर्शद्वयंभवति तत्रापि प्रथमातिक्रमेकारणाभावात् अकारसहितंभवति तत्र कादयोमावसाना स्पर्शा पंचविंशति पंचवर्गात्मकः तत्र चतुर्थपंचमयोः आदिवर्णौषोडशैकविंशरूपौ भवतः तकारपकारावित्युक्तं भवतीति साचकस्यैवार्थेसमर्पकत्वात् निर्णयार्थं तदर्थमाह किंच नानामिति अदृष्टजनकतापस्यकृच्छ्रादेस्तपधात्वर्थात् तद्बोधकत्वात् प्रत्ययाभावेपि धातुमात्रं लक्षणायार्थपरमित्यभिप्रेत्याह न विद्यते किंचन येषांकिंचित्तु तापस्यं निवारकं अतः स्वरक्षितपदार्थस्य प्रतिबंधक निवृत्तेरावश्यकत्वात् तपः कर्त्तारो निष्किंचना एव भवंतितदाह निष्किंचनानां धनमिति नृपेति संबोधनं तस्य धनस्य माहात्म्य दर्शित्वात् यदिति प्रसिद्धे सर्वप्रकारेण तद्रक्षणायिमिति धनं धनकार्यकर्तृत्वाद्वा तत्र प्रमाणमाह विदुरिति यतो लोकं तपोधना इति प्रसिद्धाःतद्विपदवमस्पर्शवर्णात्मकाविति नवायुजल संबंधादुत्पद्यते किंतु वक्त्रात्केनाचिदुक्तामिति निश्चित्य ॥ ६ ॥

तद्वक्तृदिदृक्षया दिशोलोक्य तत्रान्यदपश्यमानः स्वयं तु नोक्तवानिति ज्ञात्वा अन्यं चापश्यन्तादृशरूपाभावात् लोट्परस्मैपदमध्यमपुरुषैकवचनं द्विरुक्तमिति निश्चित्य लोडर्थं विचारयन् तदन्वेषणार्थस्थलांतरेपि गत्वा परितो वा भ्रमणं विधाय पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय वक्तृचितांपरित्यज्य पदं विचारितवान् तत्र पदचतुष्टयमध्ये आख्यातमेव तद्भवतीति निश्चित्य अन्यस्यतादृशरूपाभावात् लोट्परस्मैपदमध्यमपुरुषैकवचनं द्विरुक्तिमिति निश्चित्य पदं विचारितवान् लोडर्थविचारे विध्यादिष्वर्थेषु प्रथमातिक्रमं कारणाभावात् विध्यर्थ एवायमिति निश्चित्य आज्ञैव विध्यर्थ इति परोक्षापरोक्षभेदेन क्रियाया लिङ्लोटोर्विधानात्प्रेर्यपरोक्षापरोक्षभेदेन च प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषयोर्विधानात् भवच्छब्दंपि आज्ञाप्रत्यक्षत्वबोधनात् प्रत्यक्षतया प्रत्यक्षमां पश्यन् यदग्रे तपः कुर्विति तपस्युपादिष्ट इव तपसि मनः आदधे तदा तपः कृतवानिति ॥ ७ ॥

दिव्यं सहस्राब्दामिति संतापजनका तृप्तियोगज्ञानप्राणाः तस्य त्रयमपि संपन्नमिति वक्तुं द्वयं विशेषणतया निरूपयति अमोघदर्शनः इतिज्ञानंअथवायस्तेन पदार्थनिर्द्धारः कृतः स तस्य सत्य इति वा निरूप्यते जितानिलात्मेति योगजनितः तपः शुद्धिर्वावाजितोभयेंद्रिय इत्यपि जितः अनिल आत्मान्तःकरणंयेन विशेषेण जितानि ज्ञानकर्मेंद्रियाणि येन अतएवतदाहारपरित्यागेन प्राणनिरोधेन आत्मानं संतप्तंकृतवान् तदा तस्मिन्विद्यमाना लोका अपि सन्तप्ताजाताः दयाधर्मेण वस्त्रशोषणे जातं गच्छति तदा लोकानां तदाह अखिललोकतापनमितिअखिललोकस्य तापनं यस्मात् तपसि सहजा एते दोषा क्रोधग्लान्युद्वेगादयः ते तस्य न जाता इति तदर्थं विशेषणं तपतां मध्ये अति तपीयानिति समाहित इति सावधानः फले यथा पंचके रसनिष्पत्ति ज्ञात्वा पश्चात्तपति तदर्थं च दत्तदृष्टिर्भवति तथायमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

न केवलं भगवद्रूपमेव कालमायातीतम् अपि तु तल्लोकं तद्भक्ताश्च कालमायातीता इति दर्शयितुं चतुःश्लोकीं भागवतकथां प्रस्तौति स आदीति । परो गुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा स्वधिष्ण्यं पद्मम् आस्थाय अधिष्ठाय तस्याधिष्ठानान्वेषणाय पूर्वं जले निमग्नः पश्चात् परावृत्य स्वधिष्ण्ये स्थित्वेत्यर्थः । ऐक्षत तत् कथं सृक्ष्यामीत्यालोचितवान् तां दृशं प्रज्ञाम् । अत्र सृष्टिविषये । विधिः प्रकारः ॥ ५ ॥

सृष्टिं विचिन्तयन् कदाचिद्द्व्यक्षरं वचः द्विर्गदितं द्विरुक्तम् अन्भसि उपसमीपे श्रुतवान् मन्त्रमिव तद्द्व्यक्षरमुद्धरति । स्पर्शेषु कादयो मावसानाः स्पर्शाः तेषु यत् षोडशं तकारः यच्चैकविंशं पकारः तेन तपेति लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं तच्च द्विरुक्तं तप तपेति । धनमिति-यत एव ब्राह्मणास्तपोधना उच्यन्ते ॥ ६ ॥

केनचित्तपसि प्रत्यक्षमहमादिष्टः प्रत्यक्षमिव नियुक्त इति तदेव हितं मत्वा तस्मिंस्तपस्येव मन आदधे ॥ ७ ॥

अखिलानां लोकानां तापनं प्रकाशकम् आविर्भावकारणमित्यर्थः । तपतां मध्ये तपीयानिततपस्वी ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एतदेवप्रपंचयितुं यस्मिन् लोके भगवान् शेते तंलोकंच दर्शयितुमितिहासमाह स इत्यादिना जगतां व्यष्टिरूपाणां प्राणिनाम् आदिदेवः परो गुरुर्भक्तिरहस्योपदेष्टा च स ब्रह्मा स्वधिष्ण्यं पद्ममास्थायाधिष्ठाय जगतां सिसृक्षया स्रष्टुमिच्छया ऐक्षत सृष्टिप्रकारमजानन् कथं नु खलु सृष्टिं करिष्यामीत्यालोचितवान् एवमीक्षमाणोपि ययाप्रपंचनिर्माणविधिःजगद्रचनाप्रकारोभवेत तामत्र जगन्निर्माणे संमतां बुद्धिं नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥

विभुः समष्टिशरीराभिमानी स ब्रह्मा सृष्टिं चिंतयन् एकदाद्व्यक्षरं वचः अंभसि उपाशृणोत् उपसमीपे श्रुतवान् तेअक्षरे दर्शयति स्पर्शेषु कादिमांतेषु यत्षोडशमक्षरं तकारः यदेकविंशमक्षरं पकारः वचसोनिर्देशार्थं तदर्थमाह हेनृप निःकिंचनानां नास्तिकिंचन येषां

तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्परम् ।
व्यपेतसंक्लेशविमोहसाध्वसं स्वदृष्टवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतम् ॥ ९ ॥
प्रवर्त्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वञ्च मिश्रं न च कालविक्रमः ।
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥ १० ॥
श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ।
सर्व्वे चतुर्व्वाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकानिष्काभरणाः सुवर्च्चसः ॥
प्रवालवैदूर्य्यमृणालवर्च्चसः परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः ॥ ११ ॥
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ।
विद्योतमानः प्रमदोत्तमाद्युभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

तेषां त्यागिनां यदेव धनं विदुः तच्च द्विर्गदितं तप तपेति लोट्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम् तस्य द्विरुक्ति सादरविधिरूपामश्रृणो-दित्यर्थः ॥ ६ ॥

सः तपतपेति वचो निशम्य श्रुत्वा तद्वक्तृदिदृक्षया तस्य वचसो यो वक्ता तद्द्रष्टुमिच्छया ततः प्रचलितः. सन् दिशोविलोक्य तत्र द्वितीयमन्यत् पुरुषांतरमपश्यमानः पुनः स्वधिष्ण्यमास्थाय तपस्युपादिष्ट इव स्ववंधुना केनचित्साक्षादाज्ञप्त इव तच्च स्वहितं विमृश्य तपसि मनः आदधे धृतवान् ॥ ७ ॥

तदनंतरं सः अमोघदर्शनः अनुष्ठीयमानेतपसि अमोघं सफलं दर्शनं संकल्पात्मकं ज्ञानं यस्य सः तत्रहेतुगर्भाणि विशेषणानि जितानिलात्माजितः अनिलः प्राणः आत्मा मनश्च येन सः विजितानि उभये न्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि येन सः तपतां तपश्चरतां मध्ये तपीयान् अतिशयेन तपस्वी इत्थं समाहितो दिव्यं सहस्राब्दम् दिव्यमानेन सहस्रवर्षपर्यंतम् तप अतप्यत कृतवान् स्मेति प्रसिद्धौ कथंभूतं तपः अखिललोकानां तापनं प्रकाशकम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

आदिदेव ब्रह्माजी कमलें में स्थित होकर रचने की जब इच्छा की तब रचने वाली बुद्धिको न प्राप्त हुए जिससे प्रपंच रचाजाय ५ ब्रह्माजी चिन्तना करते हुए एक समय जल में दो अक्षर सुने दो बार कहे हुए स्पर्श संज्ञक वर्णों में सोलवा अक्षर तकार है और इक्कीसवां जो पकार है यही दो अक्षर सुनें जिनको निष्किंचन पुरुषों का धन कहते हैं ॥ ६ ॥

जिसको सुनकर मुख के देखने की इच्छा से दिशाओं के तरफ देखकर और कुछ नहीं देखा तब अपने कमल में स्थित होकर तब अक्षर में मन लगाया ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकं वैकुण्ठाख्यम् । परं श्रेष्ठम् । न यत्परं यतः परमुत्कृष्टम् अन्यन्नास्ति । तमेव लोकमनुवर्णयति पञ्चभिः व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात् । स्वदृष्टवद्भिः । यद्वा स्वस्य दृष्टं दर्शनमस्ति येषां तैः आत्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तयोस्ताभ्यां मिश्रं सत्त्वञ्च न प्रवर्त्तते किन्तु शुद्धमेव सत्त्वम् । कालविक्रमो नाशः । अपरे रागलोभादयः न सन्तीति किमुत वक्तव्यम् । अनुव्रताः पार्षदाः ॥ १० ॥

श्यामाश्च ते अवदाताः उज्वलाश्च । पद्मनेत्राः । पीताम्बराः । सुरुचः अतिकमनीयाः । सुपेशसः अतिसुकुमाराः । उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते सुवर्चसः अतितेजस्विनः । प्रवालादिवत् वर्णो येषां ते परिस्फुरन्ति कुण्डलानि मौलयो मालाश्च सन्ति येषां ते ॥ ११ ॥

पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपि लोकमनुवर्णयति भ्राजिष्णुभिर्दीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानां द्युवः कांतयः ताभिर्विद्योतमानः सहविद्युद्भिर्वर्त्तमानाः सविद्युतस्ताभिरभ्रावलिभिः । तत्र विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपङ्क्तय इव विमानानि नभ इव लोकः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

सभाजितस्तपसा सम्यगाराधितो भगवान् परमन्यद्यस्मात्परमुत्कृष्टं नास्ति तथा भूतं लोकं तस्मै चतुर्मुखाय संदर्शयामास तमेव लोकं वर्णयति पंचभिः व्यपेत संक्लेशविमोहसाध्वसं क्लेशाअविद्यादयः साध्वसं भयं व्यपेताः संक्लेशादयो यस्मात् स्वदृष्टवाद्भिः स्वशरीरक परमात्मानमनुभवद्भिः विबुधैर्विशेषेण बुध्यंते इति विबुधा ज्ञानाधिका नित्यमुक्ताश्चतैरभिष्टुतं ॥ ९ ॥

क्लेशमोहाद्यभावहेतुमाह प्रवर्तत इति रजस्तमसीतयोस्ताभ्यां मिश्रं सत्वं च यत्रवैकुंठाख्यं लोके नप्रवर्तते आविद्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः पंचक्लेशाः रजस्तमोविरहाद्रागद्वेषादिकं मोहनं च नास्ति तन्मिश्रसत्वाभवात्कदाचित्प्रकाशश्च नास्ति तस्माच्छुद्धसत्वमयइत्यर्थः कालविक्रमः कालस्य यो विक्रमः परिणामहेतुत्वं तच्च नेत्यर्थः माया सत्वरजस्तमआश्रया प्रकृतिः यत्रन अप्राकृत इत्यर्थः अनेन लोकस्य माया कल्पितत्वशंका निरस्ता यत्र लोके सुरासुरै रर्चिता हरेरनुव्रता उपासका दृश्यंते इति शेषः ॥ १० ॥

कथंभूता दृश्यंत इत्यपेक्षायां सारूप्यमाह श्यामेत्यादिना श्यामाश्चते ऽवदाता उज्ज्वलाश्च श्यामावदाता शतपत्रलोचनाः पद्मदलायतेक्षणाः पिशङ्गवस्त्राः पीतांबरधराः सुरुचः दीप्तिमंतः सुपेशसः अतिसुकुमारा उन्मिषंतः देदीप्यमानाः मणयो येषु तानि प्रवेकानि श्रेष्ठानि निष्कानि कनकमयानि आभरणानि येषांते सुवर्चसः आंतलावण्यवंतः प्रवालादिवद्वर्चोवर्णो येषां परिस्फुरंति कुंडलानि मौलयः मुकुटानि मालाश्च येषां संतीति तथा भूताः आर्ष इनिः अतइनीरिति तपरकरणात् ॥ ११ ॥

भ्राजिष्णुभिर्देदीप्यमानाभिर्महात्मनां नित्यमुक्तानां प्रकाशमानविमानपंक्तिभिर्यः लोकः परितो विराजते यश्च प्रमदोत्तमानां दिवः कांतयस्ताभिर्विद्योत्तमानस्तं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः तत्र ददर्शेत्युत्तरेण वान्वयः तत्र दृष्टांतः विद्युद्भिः तडिद्भिः सहवर्तमानाः सविद्युतः अभ्राणां मेघानामावलयः पंक्तयः ताभिर्नभो यथा विराजते तद्वदित्यर्थः विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपंक्तय इव विमानानि नभ इव लोकः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

इदानीसचापियत्र गुरुषइति प्रश्नंपरिहरति तस्माइति प्रीतिजनकतपसासभाजितः पूजितः यद्यतोलोकाश्त्परमाधिकंपदंस्थानं न तस्मात्संदृष्टवाद्भिः सम्यगपरोक्षज्ञानवद्भिर्विबुधैरभिष्टुतमभितोमुख्यत्वेनस्तुतं अविद्यास्मितरागद्वेषादिनिवेशाःसंक्लेशा मौढ्यंविमोहःव्याकुलत्वंसाध्वसं व्यपेताःसंक्लेशादयोयस्मात्सतथातं ॥ ९ ॥

संक्लेशाद्यभावेकारणमाह नेतितयोरजस्तमसोर्मिश्रंसत्त्वं सत्त्वरजसोर्मिश्रंतमः सत्त्वतमसोर्मिश्रंरजःकेवलंचित्प्रकृतिमयएवकालविक्रमः कालकृतोत्पत्तिनाशवृद्धिक्षयादिलक्षणः सत्त्वाद्यभावेकारणमाह नेति मायात्रिगुणात्मिकाजडप्रकृतिः अपरेमायाविकाराः तस्यलोकस्यमायातीतत्वात् तर्ह्ययंशून्यागारतुल्यइतितत्राह हरेरिति असनादसुर्हरिस्तस्मिन्रमंतइत्यसुराः असुरत्वगुणोपेतैःसुरैरर्चितामहद्देवानामसुरत्वमेकमितिश्रुतेः तंलोकमित्यन्वयः ॥ १० ॥

श्यामवर्णाअवदातानिर्मलाश्चावदातःसितेगौरेशुद्धइतियादवः अतस्तेइंद्रनीलवन्निर्मलाः दशदोषविनिर्मुक्तःश्यामइंद्रमणिःस्मृतइतिवा शतपत्रंपद्मं सुष्ठुरुक्प्रभायेषांतेसुरुचः सुष्ठुपेशःसौंदर्यंयेषांतेसुपेशसः मृदुपिंडश्चपेशःस्यादितिवचनात् सुकुमारतरशरीराइतिवा उन्मिषंतश्चक्षुष्मंतः मणिप्रवेका रत्नश्रेष्ठा येषुतेतथा तेचनिष्कहेमनिर्मितावक्षोलंकारायेषांतेतथा निष्कोस्त्रीहेम्निदीनारेसाष्टेकर्षशतेपलेवक्षोविभूषणेकर्षइति सुवर्चसः सुतेजसः । अनेनसारूप्यादिभाजोमुक्ताअपिसंतीत्युक्तंभवति ॥ ११ ॥

पुनरपितंलोकंविशिनष्टि । प्रवालेतियोलोकोमहात्मनां भ्राजिष्णुभिर्लसद्विमानावलिभिः सर्वतोविराजइत्यन्वयः प्रवालवत्वैदूर्यवन्मृणालवद्वर्चः प्रभायेषांतेतथा परिस्फुरंतःकुण्डलमौलयःकुण्डलानिमौलयश्चकुण्डलमौलयस्तेषांमालाःपंक्तयोयेषांसंतीतिपरिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनः तेषां परिस्फुरंतिकुण्डलानिमौलयःकिरीटानिमालास्रजश्चयेषांसंतीतितेतथातेषामितिवा ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भगवदाविर्भावमाह सार्द्धदशभिः । तस्मै इत्यादि भगवदाज्ञापुरस्कारेण श्रीनारायणाह्वयपुरुषनाभिपंकजे स्थित्वैव तत्तोषणैस्तपोभिर्भजते ब्रह्मणे सभाजितस्तेन भजनेन वशीकृतः सन् स्वलोकं वैकुण्ठभुवनोत्तमं भगवान् सम्यग्दर्शयामास । यत् यतो वैकुण्ठात् परम् अन्यत् वैकुण्ठ परं श्रेष्ठं न विद्यते परमभगवद्वैकुण्ठत्वात् । (अत्र परं न यत्परम् इत्यत्र अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छेत्यादिरूपनिषदुदाहार्या । अत्र ह्यन्तरिक्षलोकादिप्रजापतिलोकपर्यन्तप्रश्नानामुत्तराणि गार्ग्यै याज्ञवल्क्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकाख्यभगवल्लोकादप्युपरि पृष्टवत्यै तस्यै मातिप्राक्षीरित्यादिना शापं दातुमुद्यतः सा च तत् श्रुत्वा ज्ञानविज्ञेयवत्त्वादुपररामेति) यद्वा यत् यतो वैकुण्ठात् परं ब्रह्माख्यं तत्त्वं परं भिन्नं न भवति । स्वरूपशक्तिविशेषाविष्कारेण मायानावृतं तदेव तद्रूपमित्यर्थः । अग्रे त्विदं व्यक्तीकरिष्यते । तादृशत्वे हेतुः व्यपेतेति स्वदृष्टेति च । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः विमोहस्तैर्वैचित्यं साध्वसं भयं व्यपेतानि संक्लेशादीनि यत्र तम् । स्वस्य दृष्टं दर्शनं तद्विद्यते येषां तैरात्मविद्भिरपि अभितः सर्वांशेनैव स्तुतं श्लाघितम् अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयंप्रभम् । भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च । प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । इति तृतीयात् ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

पुरस्तादसत्त्वमेव व्यनक्ति प्रवर्त्तत इति । यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते । तयोर्मिश्रं सहचरं जडं यत् सत्त्वं तदपि न किन्तु अन्यदेव । यत् सुष्ठु (स्थापयिष्यमाणा या मायातः परा भगवत्स्वरूपशक्तिस्तस्य । वृत्तिविशेषत्वेन चिद्रूपं शुद्धसत्त्वाख्यं सत्त्वमिति तदीय-प्रकरणा एव) स्थापयिष्यते । तदेव च यत्र प्रवर्त्तेत इत्यर्थः । तथा च नारदपञ्चरात्रे जितन्ते स्तोत्रे—लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसं-युतम् । अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् । इति । पाद्मोत्तरखण्डे तु वैकुण्ठनिरूपणे तस्य सत्त्वस्याप्राकृतत्वं स्फुटमेव दर्शितम् । यत उक्तं प्रकृतिविभूतिवर्णनान्तरम्—एवं प्राकृतरूपाया विभूते रूपमुत्तमम् । त्रिपाद्विभूतिरूपं तु शृणु भूधरनन्दिनी ॥ प्रधानपरमव्योम्नो रन्तरं विरजा नदी । वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा ॥ तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् । अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् । शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् ॥ इत्यादि । प्राकृतगुणानां परस्पराव्यभिचारित्वं तूक्तं साङ्ख्यकौमुद्याम् अन्योन्यमि-थुनवृत्तय इति । तट्टीकायाञ्च—अन्योन्यसहचरा अविनाभाववृत्तय इति यावत् । भवति चात्रागमः—अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्र गामिनः । रजसो मिथुनं सत्त्वमित्याद्युपक्रम्य नैषामादिश्च संयोगो वियोगो वोपलभ्यते । इतीति । तस्मादत्र रजसोऽसद्भावादसृज्यत्वं तमसोऽसद्भावादनाश्यत्वं प्राकृतसत्त्वाभावाच्च सच्चिदानन्दरूपत्वं तस्य दर्शितम् । तत्र हेतुः न च कालविक्रम इति । कालविक्रमेण हि प्रकृतिक्षोभात् सत्त्वादयः पृथक् क्रियन्ते । तस्मात् यत्रामी षड्भावविकारहेतुः कालविक्रम एव न प्रवर्त्तते तत्र तेषामभावः सुतरामेवेति भावः । किञ्च तेषां मूलत एव कुठार इत्याह न यत्र मायेति । मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिः न तु कापट्यमात्रं रज-आदिनिषेधे-नैव तद्व्युदासात् । अथवा यत्र तयोः सम्बन्धि सत्त्वं प्राकृतं सत्त्वं यत् तदपि न प्रवर्त्तते । मिश्रमपृथग्भूतगुणत्रयं प्रधानं च । अतएवे-शितव्याभावात् कालमाये अपि न स्तः इति । अग्रे मायाप्रधानयोर्भेदो विवेचनीयः । कैमुत्येनोक्तमेवार्थं द्रढयति किमुतापरे इति । तयो-र्मिश्रं किञ्चिद्रजस्तमोमिश्रं सत्त्वञ्च नेति व्याख्या तु पिष्टपेषणमेव । सामान्यतो रजस्तमोनिषेधेनैव तत्प्रतिपत्तेः । ननु गुणाद्यभावान्नि-र्विशेष एवासौ लोक इत्याशंक्य तत्र विशेषस्तस्याः शुद्धसत्त्वात्मिकायाः स्वरूपानतिरिक्तशक्तेरेव विलासरूप इति द्योतयंस्तमेव विशेषं दर्शयति हरेरिति । सुराः सत्त्वप्रभवाः असुरा रजस्तमप्रभवाः तैरर्च्चिताः तेभ्योऽर्हत्तमा इत्यर्थः । गुणातीतत्वादेवेति भावः ॥ १० ॥

तानेव वर्णयति श्यामावदाता इति । श्यामाश्च अवदाता उज्ज्वलाश्च ते पीतवस्त्राः सुपेशसोऽतिसुकुमाराः । उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका मण्युत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते । सुवर्चसः तेजस्विनः । प्रवालेति । केऽपि तेभ्यः श्रीभगवत्सा-रूप्यं लब्धवद्भ्योऽन्ये प्रवालादिसवर्णाः ॥ ११ ॥

पुनरपि लोकं वर्णयति भ्राजिष्णुभिरिति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं क्रियमाणे फलं जातमित्याह तस्मै स्वलोकमिति स हि भगवदर्थं सृष्टिं कर्त्तुं विचारयति भगवांस्त्वेतादृशे लोके तिष्ठति नत्वेता-दृशः ब्रह्मणाचरं अतस्तस्य गर्वपरिहारार्थं स्वलोकं प्रदर्शितवान् अन्यथा आत्मानमेव प्रदर्शयेत् कृत्रिमवैकुंठस्य लक्ष्म्या अधिकृतत्वात् भगवानिति स्वलोकमिति पदेन व्यापिवैकुंठमेवोच्यते यदपित्वमेव प्रदर्शयति तथा तत्प्रदर्शनं न भगवतः किंचित्कार्यं जनयति किं तु तस्यैव भक्तिजनकं अत आह तस्मा इति भगवानिति प्रार्थनसामर्थ्यार्थमुक्तं अन्यथा तादृशं कथं दृश्यं भवेत् समाहित इति स्वदृष्टं तद्दृ-ष्टौ योजयित्वा लोकं प्रदर्शयन्नप्यग्रेस्तद्दृष्टेः पृथक् करणार्थं यथा यथा तद्दृष्ट्यैक्येनप्राप्नोतितदर्थं सावधानइत्यर्थः लोकस्यवातिरोभाव स्वभावात्सदृष्टिस्पर्शो पि यथा न तिरोहितं भवेत् तदर्थं वा सावधानः परंकृत्रिमवैकुंठात् अक्षररूपं वा प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुत्तम इति अक्षररूपं वा नयत्परमिति न विद्यते यत्परं उत्कृष्टमन्यत् अक्षरस्याप्यनेकधा प्रदर्शनं संभावनयाप्येतदुक्तं तस्य गुणाती-तत्वकनार्थं गुणान् [illegible] निवारयति व्यपेतेति विशेषेण अपेताः सम्यक्क्लेशादयो यस्मात् सम्यक्क्लेशा अविद्यादयस्तमो विशेषेण मोहो रजसः साध्वसंसत्वस्य साधुरस्यते क्षिप्यते अनेनेति साध्वसं सर्वस्मादेवाकार्यात् साधुस्तेन भयेन पृथक् क्रियत इति व्यवहारेणा पितस्य सगुणत्वं निवारयति स्वदृष्टवान्द्वारात स्वस्यैव दर्शनम् तमज्ञानं तद्भिः अक्षवद्भिरिव तत्रापि स्तोत्रेण बुधैरत्युक्तं अभितः स्तुतः सर्वोपि परिकरस्तादृश इति एवं गुणकार्यं निवार्य गुणानपि निवारयति प्रवर्त्तत यत्रेति यत्र लोके रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते सत्वं च ताभ्यां मिश्रं अनेन शुद्धं सत्वं तत्र प्रवर्त्तत इति ज्ञापितं तदपि अक्षरस्वबाधकमितिचेत् वासुदेववत् अक्षरस्या प्युक्तंवं शुद्धसत्वस्याधारत्वेनापेक्षातत्वात् अन्यथा निराकारे साकारता न संपद्यते तावतापि न तस्मिन्नसंबंधः आकारसमर्पणार्थं मेव तत्संबंधात् यथा प्रतिकृतिसंबंधः पिप्पलादीनां तथाहि प्रतिमादौ तदाकृतिव्यतिरेकेण तत्रान्योधर्मोस्ति नच तत्रांतर्बाह्यः प्रत्य-क्षत्व व्यतिरेकेण नान्यः पदार्थोविद्यते तस्मादक्षरत्वमविरुद्धं संबंध तु भगवदिच्छयेति न तद्गतो दोषः अक्षरस्य रूपं च निरूपित-पितं किंच गुणास्तत्रैव भवंति यत्र तत्क्षोभकः कालो भवति अन्यथा तेषां स्थितिर्यथा स्यात् कार्याणमेव हि ते अंगीक्रियेत इत्यभि प्रायेणाह नच कालविक्रम इति कालस्यापि तत्र विक्रमो नास्ति कालस्तु वर्त्तते सत्वमत् अन्यथा कदाचिदेव कथमपि व्यज्येत आभ दोषतिरोभाव: सत्वमात्रेण तत्र हीति निरूपणात् चिद्रूपं तादृत्युक्तं भवति गणितआनंदः तत्रोपपद्यते ॥ ९ ॥

अतो मोहिका माया तत्र संभविष्यतीत्यत आह न यत्र मायेति मायाशब्दार्थे परिगृह्यते अक्षरस्य सामर्थ्यं न भगवता-गृहीतं एतस्याक्षरस्य प्रशासने गार्गीत्यादिश्रुतेः ते ये शतं प्रजापतेरानंदाः स एको ब्रह्मण आनंद इति च तस्मादस्य [illegible] एवं प्रभावः अतस्तस्य तत्रत्यानां मायाकार्याभावात् न तत्र व्यामोहिका माया यत्र मायैव नास्ति तत्र किमुतापरे बद्धा जीवा ननु भगवत्सेवकानां परापराधीनत्वादिभिर्वंधभावात्कथंते सिषेवेयंत इत्यत आह हरेरनुव्रताः [illegible] सर्वथा भगवान् [illegible]

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

कस्यार्थं तथा तेपि लोकेभ्यो भक्तुपदेशार्थं स्वाविर्भावे न भक्तिजनकार्थं चाविर्भवंति किंच यत्र वैकुंठे ते प्रियमाणाः सुरासुरार्चिता भवंति-सत्वरजः परिणामाद्येतेतमसः तत्रसंभावनेवनास्तियदि तेराजसास्तामसावाभवेयुः तदातादृशैरर्चिताभवेयुःनह्युत्कर्षाभावे समानैरर्चनं संभवतिअसुरा अपि आविर्भूतेन भगवता सह युद्धार्थमागताः कियत्कालं भगवत्संबंधे परमसुखमनुभूय पश्चात्पराजिता अपि कदापि तादृशसुखस्याननुभावात् तत्र नित्यसंबंधान् स्तुवंति धर्म्या एत इति साक्षादपि पूजनं प्रल्हादादिभिः असुरैस्त्वावरत्वेन पूज्यत एवं तेषां भगवत्तुल्यं रूपं निरूपयितुं अनुवर्णयति स्यामावदाता इति भगवतः षोडशागुणाः प्रसिद्धाः सच्चिदानंदानां प्रत्येकं पंचगुणाः समुदायस्यैक इति तत्र भगवत्सेवकानांदशगुणाः अक्षरस्य सच्चिद्रूपत्वात् तान् दशगुणान्निरूपयतिस्यामावदाता इति लोकत्वेन तदुक्रमात् तत्रस्यामादीनामुपपत्तिर्वक्तव्या स्यामाश्वेते अवदाता श्च इंद्रनीलमणिवत् मध्यंदिनसवितृमंडलमध्यवत् यद्वा वीतार्चिषोग्नेः नीलोत्पलप्रकाशोर्वैः तद्वद्वाएवं शुद्धरूपतानिरूपिता सौंदर्यं निरूपयति शतपत्रलोचना इति कमलनयना एवं स्वरूपतस्तुल्यत्वमुक्त्वा सामान्यापि तुल्यतामाह पिशंगवस्त्रा इति सर्वे पीतांबराः सूर्यमंडलस्यापि श्यामावदातत्वात् तस्य यथा अशीतलारुक् तद्वन्न भवंति न वा चंद्रस्येवाल्परुक् किंतु सुरुचः शोभना रुचः येषां नच तद्दर्शने घटादिवत् विषयसंस्कारकं तेजोपेक्षतो सुपेक्षतः अतिकोमलाः रूपगंधश्च शब्दश्च रसश्च स्पर्श एव च सत्वस्यैते पंच गुणाः सर्वोत्कृष्टानिरूपिताः ॥ १० ॥

चिदंशस्यापरेपंचसर्वोत्कृष्टं भुजादयः सर्वे चतुर्बाहवः धर्मार्थकाममोक्षास्तेषां हस्तप्राप्ता इति निरूपणार्थं चतुर्भुजत्वं उन्मिषंतो मणिप्रवेकाः मणयुत्तमाः निष्कादिपदकाद्याभरणेषु यद्यपि गृहाद्यलंकारा भवंति तथापि पदकादयश्चेतनानामेव सुवर्चसः वर्चश्चेतनाकांतिः यथामहापुरुषाणां दिव्यस्त्रीणां वा तदेव वर्चः शब्देनोच्यते सुष्टुवर्चो येषां सर्वोत्तमा कांतयः सर्वेषामेकरूपत्वं प्राप्तं विशेषणा निवारयति प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चस इति यथा प्रवालेभ्यः अतः स्निग्धागौरकांतिर्निर्गच्छति तथातेभ्योपिश्यामावदातेभ्यःगौररूपाकांतिर्निर्गच्छति तेवहुभिर्विषयैः भगवद्भक्तिकर्तारः तथात्वंबोधयितुं तत्र तादृशकातिमंताभवंतिएवंवैडूर्यस्य स्निग्धार्थपीतस्यामछाविकांति व्रततीर्थादिभिः सेवया च ये पूर्वं भक्ता येज्ञानेन भक्तामृणालवर्चसः एकमेव रूपत्वेपि पूर्वं कृतभक्ति प्रकारभेदात् अनेकरूपास्त इति निरूपितं परमोत्साहयुक्तास्त इति तेषामंतष्करणधर्मनिरूपणार्थविशेषणान्तरमाह परितस्फुरितां कुंडलानांमौलीनांचयामालास्ताविद्यंते-येषुकुंडलपरिभ्रामणेनमुकुटपरिभ्रामणेन च सोत्साह भगवत्परिचर्या कर्त्तार इति भजनानंदस्तेषु निरूपितः ॥ ११ ॥

एवं तत्रत्यानाम भगवत्सेवकानां निर्दोषत्वमुक्त्वा लोकत्वाय वैकुंठस्य गुणानाह भ्राजिष्णुभिरिति द्वाभ्यां सेवकानां भगवतश्चक्रमेणविषयानंदोनिरूप्यते तत्रापि भगवान्प्रथमंसेवकानेव सानंदान्करोतीति तेषामेव विषयानंदरूपिणां विषयेषु तावदवला इति तदाधारेषु विमानमेति स्वस्य च परिज्ञानं भवति ईश्वरकृतभयाभाव इति चतुर्भिर्गुणैः विषयोत्कर्षः अन्नादीनां दोषाभावे प्रवेशः रसादीनां त्वेतदंगत्वं तदाह भ्राजिष्णुभिः कांतिमद्भिः विमानावलिभिः । विमानपंक्तिभिः यो लोकः परितो विराजते वैकुंठशोभाधायकानि विमानानि भगवतैवनिरूपितानीति न तत्रकापिशंका लसंतीति स गीकृतानि महात्मनामिति सर्वज्ञानां परिच्छेदं परित्यज्य पूर्णत्वं वाप्रापितानां किंच प्रमदोत्तमाद्युभिः प्रमदोत्तमास्तेषां भोगहेतवः अन्यथा भोग रागो न भवेत् किंतु विषयकृतरागनैव रागवत्व मिति भगवदिच्छयैव तथात्वमिति निरूपितं तासां कांतिभिः अलं लोको विद्योतमानः लोकापेक्षयापि तासामतिकांतित्वं निरूपितं भोगार्थमेवऽ तासामपिकांतिः पुरुषसहितानामेव न केवलानामिति दृष्टांतेनाह यथा विद्युत्सहिताभिः अभ्रावलिभिः मेघपंक्तिभिर्नभः आकाशं सर्वतो व्याप्तंतद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

स्वर्लोकं महावैकुण्ठम् । यत्परं यतोऽन्यत् परं श्रेष्ठं नास्ति । विशेषेणैव अपेताः संक्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च अविद्यावृत्तयः तथा विशिष्टो मोहो वैचित्त्यं स चेह भगवत् स्फूर्त्यभाव एव साध्वसं तत्सेवापराधभयं तदप्यपेतं यत्र तम् । विबुधैरिन्द्रादिद्रिक्पालैः । स्वदृष्टवद्भिरितिनित्ययोगे मतुपा प्राकृतेन्द्रादिव्यावृत्तिः ॥ ९ ॥

यत्र वैकुण्ठे रजस्तमश्च न प्रवर्त्तते । तेन रजसः प्रवृत्त्यभावादसृज्यत्वं तमसः प्रवृत्त्यभावादनाश्यत्वञ्च तस्योक्तम् तथा तयोर्मिश्रं जडं यत् सत्त्वं तदपि नेति सत्त्वस्यापि प्रवृत्त्यभावात् नश्वरस्वर्गादेः पाल्यत्वमिव न पाल्यत्वं किंतु शुद्धं सत्त्वं यच्चिद्रूपं स्वरूपशक्तिसम्बन्धि तन्मयमित्यर्थः । तथाच नारदपञ्चरात्रे जितन्ते स्तोत्रे—लोकं वैकुण्ठनामानं दिव्यषड्गुणसंयुतम् । अवैष्णवानामप्राप्यं गुणत्रयविवर्जितम् ॥ इति । पाद्मोत्तरखण्डे च पादविभूतवर्णनान्तरम् त्रिपाद्विभूतिरूपन्तं शृणु भूधरनन्दिनि ॥ प्रधानपरमव्योम्नोरन्तरे विरजा नदी । वेदाङ्गस्वेदजनिततोयैः प्रस्राविता शुभा ॥ तस्याः पारे परव्योम्नि त्रिपाद्भूतं सनातनम् । अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ॥ शुद्धसत्त्वमयं दिव्यमक्षरं ब्रह्मणः पदम् । सर्व्ववेदमयं शुभ्रं सर्व्वप्रलयवर्जितम् असंख्यमजरं सत्यं जाग्रत्स्वप्नादिवर्जितम् । न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः । नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः पदम् ॥ इत्यादि । अतएव यत्र कालविक्रमः षड्भावविकारहेतुर्न प्रवर्त्तते तस्य गुणेष्वेव नियतत्वात् । किमन्यद्वाच्यं यत्र गुणानां मूलत एव कुठार इत्यत आह न यत्र मायेति । मायात्र जगत्सृष्ट्यादिहेतुर्भगवच्छक्तिर्न तु कापट्यमात्रं रजआदिनिषेधेनैव तदुत्युदासात् । किमुत अपरे मायासन्ततयो महदहमादयो न सन्तीति तत्रत्यानां शरीराणि न तैरारब्धानीति ज्ञापितम् । एवं वैकुण्ठमनुवर्ण्य तत्रत्यान् भगवतो भक्ताननुवर्णयति अनुव्रता अनुवृत्तिरेव व्रतं येषां ते पार्षदा यत्र नित्यं भगवन्तमनुवर्त्तते इत्यर्थः । तेन परस्मिन् कालमाययोरिति पूर्व्वमुक्तो भगवानिव भगवल्लोको भगवद्भक्ताश्च कालमायातीता इति प्रतिपादितम् । सुरैरसुरैश्च भक्तैरर्चिताः ॥ १० ॥

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः।
प्रेखं श्रिता या कुसुमाकरानुगैर्विगीयमाना प्रियकर्म्म गायती॥ १३॥
ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं श्रियः पतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम्।
सुनन्दनन्दप्रबलार्हणादिभिः स्वपार्षदमुख्यैः परिसेवितं विभुम्॥ १४॥

श्री मद्विश्वनाथचक्रवर्ती कृत सारार्थ दर्शनी

श्यामाश्च ते अवदाता उज्वलाश्च ते तथा सुपेशसः अतिसुकुमाराः। उन्मिषन्त इव प्रभावन्तो मणिप्रवेका श्रेष्ठमुत्तमा येषु तानि निष्काणि पदकान्याभरणानि येषां ते। सुवर्चसोऽतेनजास्वनः। प्रवालादिवत् वर्चो वर्णो येषाम्। तत्र केऽपि तेभ्यः श्रीभगवत्सान्निध्यं लब्धवद्भ्योऽन्यं प्रवालादिसवर्णाः रक्तपीतादिवर्णाः सन्तीति सन्दर्भः। हरेरनुव्रता यत्र श्यामारुणहरितासिताः। तत्तद्वर्णमुपास्येशं तत्सारूप्यमुपागताः॥ इति भागवतामृतम्॥ ११॥

पार्षदाननुवर्ण्य पुनरपि लोकं वर्णयति। भ्राजिष्णुभिः देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमानां दिवः कान्तयस्ताभिः सविद्युदिति विद्युत इव स्त्रियः अभ्रपङ्क्तय इव विमानानि नभ इव लोकः॥ १२॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

भगवानपि सभाजितः तपआदिभिः आराधितः तस्मै ब्रह्मणे स्वलोकम् स्वस्य सर्वेश्वरस्य विश्वसृष्ट्यादिहेतोः लोकं सृष्टिसंहारवर्जितं निवासस्थानम् संदर्शयामास सम्यक्तज्ज्ञानविषयं कारयामास कथंभूतम् सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपरिस्थितम् नयत्परम् यतः परमन्यदुपरिस्थितम् लोकांतरं नास्ति प्रकृतिमंडलाद्बहिःस्थितमित्यर्थः दर्शयामास लोकं स्वगोपानां तमसः परमिति वक्ष्यमाणात् आदित्यवर्णं परस्तादिति श्रुतेश्च तमेवाप्राकृतं लोकं वर्णयति पंचभिः व्यपेताः स्वभावत एवापास्ताः संक्लेशादयो यस्मात्तम् स्वस्य आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य भगवता दृष्टं साक्षात्कारलक्षणं दर्शनं विद्यते येषां ते तथा तैःप्रकृतिबंधविनिर्मुक्तैः निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः विशेषेण बुध्यंते ये ते विबुधाः नित्यमुक्तास्तै श्च सदापश्यंति सूरय इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैः अभिष्टुतम् यत्र रजस्तमश्च तपोमिश्रं सत्वं च कालविक्रमः सृष्ट्यादिनिमित्तस्य विक्रमः प्रभावश्च न प्रवर्तते॥ ९॥

माया पूर्वोक्तगुणत्रयवती प्रकृतिश्च यत्र न प्रवर्तते अपरे अन्यलोभादयश्च न प्रवर्तते इति किमुत वक्तव्यम् पूर्वोक्तान् मुक्तान् नित्यमुक्तांश्च गुणसामान्येन निरूपयति यत्र यस्मिन् लोके हरेः अनुव्रता उपासकाः सुरासुरार्चिताः सर्वलोकैः पूज्या संति कथंभूताः श्यामाश्च अवदाताः शतपत्रलोचनाः पद्मदलक्षणाः पिशंगवस्त्राः पीतपदाः सुरुचः सुकांतयः सुपेशसः अतिसुकमाराः॥ १०॥

उन्मिषंतः दीप्तिमंतः मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः येषु तानि निष्कानि पदकान्याभरणानि येषां ते सुवर्चसः आंततेजास्विनः प्रवालादिवत् वर्चो वर्णो येषां ते परिस्फुरंति कुंडलानि मौलयो मुकुटानि मालाश्च संति येषां ते॥ ११॥

यः लोकः भ्राजिष्णुभिः देदीप्यमानाभिः प्रमदोत्तमाद्युभिः विमानस्थानां प्रमदोत्तमानां दिवःकांतयस्ताभिः विद्योतमानःसन् महात्मनां नित्यमुक्तादीनां लसद्विमानावलिभिः शोभमानाभिः विमानपंक्तिभिः परितः अभ्राणां मेघानामवलिभिः पंक्तिभिः नभो यथा परितो विराजेत तद्वदित्यर्थः तं लोकं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः॥ १२॥

भाषाटीका।

सत्य है दर्शन जिनका और जीतली है अनि लात्मा जिन्हों ने और जीतली हैं दोनो इंद्रिय जिन्हो ने ऐसे ब्रह्माजी के देवताओं की हजार वर्ष सब मनुष्यों को संताप कराने वाला तप किया॥ ८॥

उन ब्रह्मा जी वास्ते भगवान अपना लोक दिख लाया वह लोक है कैसा कि जिसमे क्लेश मोह भय कुछ नहीं है और देवता ओं करके स्तुति को प्राप्ति है॥ ९॥

और जहां पर रजोगुण तमो गुण के साथ सत्व गुण नही प्रवृत्त होता है किन्तु शुद्ध सत्व गुण प्रवृत्त होता है और माया भी नही है और फिर देवता और दैत्यों करके पूजित अन्य लोगों को क्या कहना है॥ १०॥

शुद्ध श्याम है वर्ण जिन्हों का और कमल की तरह हैं। नेत्र जिनके और पीत वस्त्र हैं और चार भुजा धारण किये हैं और प्रवालमणि वैदूर्य्य मणि की तरह कन्ति है॥ ११॥

और दीप्तिमान शोभित विमानों से युक्त हैं और उत्तम स्त्रियों से शोभा को प्राप्त हैं जिस तरह बिजली और मेघों की पंक्तिसे आकाशकी शोभा होय॥ ११॥

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं प्रसन्नहासारुणलोचनाननम् ।
किरीटिनं कुण्डलिनं चतुर्भुजं पीतांशुकं वक्षसि लक्षितं श्रिया ॥ १५ ॥
अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं वृतं चतुःषोडशपञ्चशक्तिभिः ।
युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाध्रुवैः स एव धामन् रममाणमीश्वरम् ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

श्रीः सम्पत् रूपिणी मूर्त्तिमती मानं पूजाम् विभूतिभिर्नानाविभवैः प्रेङ्खम् आन्दोलनं श्रिता कुसुमाकरो वसन्तः तस्यानुगा भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना स्वयन्तु प्रियस्य हरेः कर्म गायन्ती भवति ॥ १३ ॥

य एवम्भूतो लोकः तत्र तस्मिन् ॥ १४ ॥

भृत्यानां प्रसादे अभिमुखम् दृगेव आसव इव दृष्टीणां हर्षकरी यस्य तम् प्रसन्नहासमरुणलोचनञ्च आननं यस्य वक्षसि स्थितया च श्रियालक्षितम् अलङ्कृतम् ॥ १५ ॥

अध्यर्हणीयं वरिष्ठं सिंहासनम् चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्काररूपाः षोडश एकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूताख्याः पञ्च तन्मात्ररूपाश्चयाः शक्तयः ताभिर्वृतम् स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्यादिभिः इतरत्र योगिषु अध्रुवैः आगन्तुकैः असाधारणैरित्यर्थः एवं सत्यपिस्य स एव धामन् स्व स्वरूप एव रममाणम् अतएव ईश्वरम् ॥ १६ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिनाख्यतट्टिप्पणी ।

आगन्तुकैरिति अनित्यैरनश्वरैरित्यर्थः । साधनवशेन प्राप्तैरिति वा । असाधारणैरिति । असाधारणैः स्वैर्भगैरित्यन्वयः ॥ १६ ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

श्रीमहालक्ष्मीर्यत्र लोके रूपिणी प्रशस्तमूर्तिमती उरुगायस्य भगवतः पादयोः मानं पूजां विभूतिभिः भूर्लीलादिभिः सह करोति कथं भूता करोति या श्रीः प्रेङ्खं दोलां श्रिता कुसुमाकरानुगैः शुककोकिलभृङ्गादिभिः विविधं गीयमानास्वयं तु प्रियस्य भगवतः कर्म गायती भवति सा श्रीर्मानं करोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं भूते लोकस्तत्र श्रियःपतिं ददर्शेत्यन्वयः कथं भूतं यज्ञपतिं तप आदियज्ञानां प्रवर्त्तकमाराध्यं फलप्रदं वा जगत्पतिं चिदचिदात्मकजगतः शेषिणं अखिलानां सात्वतां सत्त्वधर्मनिष्ठानां पतिं स्वलोकप्रापणेन रक्षकं सात्वतं पंचरात्रं सुनंदादिभिः स्वपार्षदश्रेष्ठैः वरितैः सेवितं विभुं सर्वांतरं ॥ १४॥

भृत्येषु यः प्रसादो ऽनुग्रहस्तस्मिन्नभिमुखं दृगासवं हर्षी चक्षुर्यस्य अमृतं यस्य तं यद्वा दृगासवमिव यस्यामृतकल्पकटाक्षं इत्यर्थः प्रसन्नहासारुणलोचनमाननं च यस्य तं वक्षसि स्थितयाश्रिया लक्षितं अलंकृतमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अध्यर्हणीयमाराधनीयं परमुत्कृष्टमासनं अधिष्ठितं चतुःषोडशपंचशक्तिभिः पंचविंशतितत्त्वाधिष्ठातृशक्तिभिः अस्त्रभूषणाध्यायोक्तप्रकारस्मारिनः भगैरैश्वर्यवीर्ययशः श्रीज्ञानवैराग्याधिष्ठातृदेवताविशेषैः स्वैः स्वाभाविकैः शेषभूतैरित्यर्थः इतरत्र संसारिषु कर्मतारतम्याद्गुणानामध्रुवैः संसारिष्वैश्वर्याद्यधिष्ठातृणामधिष्ठेयद्वारा ऽध्रुवत्वं वाच्यं एवंभूतैर्भगैर्युक्तं धामन् धामनि स्वे स्वकीये क्षेत्रे रममाणमेव एवेश्वरं नियंतारं ददर्शेत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तत्रदर्शितमाह सविशुद्धिति ॥ १३ ॥

प्रेंखंस्थितायारत्नदोलामास्थितायाविभूतयस्ताभिर्विभूतिभिःसह । कुसुमाकरोवसन्तस्तस्यानुगाभृंगकोकिलादयस्तद्‌कारयिताब्रह्मादयस्तैर्विगीयमानाप्रियस्यभर्तुः कर्माणिगायतीति प्रयोजकपुरुषदर्शनाविनालोकमात्रदर्शनेनकिमस्य प्रयोजनमत्राह ददर्शेति तत्रैवावश्वेतद्वीपाभिधलोकमुक्तसभामध्येमुक्तैः सेव्यमानमात्मनोबंधकशक्तिप्रवर्तनविरम्यमुक्तप्रवर्तकत्वेनशयानलक्ष्मीकांतंददर्शेत्यन्वयः अनेन मुक्तानामपायापित्यस्यपरिहारोयुक्तोभवति मुक्तैश्चपार्षदैःपूर्वंब्रह्मादिश्चैवसंयुतं ब्रह्मादिदर्शितपसाभगवंतहरिंप्रभुमित्यनेनब्रह्मासगुणाब्रह्म ददर्शेत्येतन्निरस्तं सतः शोभनस्यभावःसत्त्वंतेनयुक्ताःसात्वतास्तेषांसात्वतांपतिंतदुक्तं सत्त्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्वतामताइति ॥ १४

विभुंसर्वगतामिति अनेनपरिच्छिन्नरूपमश्नोच्यतइतिनिरस्तं विभुःसर्वगतेपत्यौचंद्ररविकुबेरयोरिति दृगासवैःनेत्राभ्यामानिदर्शनानि तान्येवामृतानित वृक्रस्रास्याहदर्शनेयुक्तोमेवतुष्टरित्यभिधानिति प्रसन्नहासनारुणाभ्यांसाहितमाननंयस्यसतथातं ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

किरीटिनंकुंडलिनमित्यस्यइन्प्रत्ययस्यमतुबादित्वाद्यमिमित्ययोगार्थःभूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने संसर्गेस्तिविवक्षायांभवंतिमन् तुबाद्यइतिवचनात् वक्षसिस्थितयालक्षितमित्येतल्लक्षणंहरेरेवेत्यभिप्रायेणोक्तं नारायणत्वनिर्णायायलक्षणांतरमाह वृतामिति चतुःषोडशपंचशक्तिभिर्वृतं इच्छाज्ञानक्रियाबलाख्याभिः प्रह्वीसत्येशानानुग्रहाख्याभिः आत्मांतरात्मापरमात्माज्ञानात्माख्याभिरितिचतुःशक्तिभिर्वृतं मोचिकासूक्ष्मासूक्ष्मामृताज्ञानामृताप्यायिनीव्यापिनीव्योमरूपिण्यनंतासामामध्दिमालघिमाप्राप्तिप्रकाशोशित्वप्रकाम्याख्याभिः षोडशशक्तिभिश्चवृतं वासुदेवादिदामोदरांताभिः षोडशशक्तिभिश्च तथापंचांगाभिधाभिर्विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगवशित्वाख्याभिः पंचशक्तिभिश्चपरिवृतं मोचिकाचैवसूक्ष्माचतथासूक्ष्मापरावृता ज्ञानामृताप्यायिनीचव्यापिनीव्योमरूपिणी अनंताचैवसंप्रोक्तामोचिकाद्याश्चशक्तय इतिवायुप्रोक्तं इच्छाद्यामोचिकाद्याश्चअणिमाद्याश्चशक्तयइत्यादेः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीर्यत्रेति । श्रीः स्वरूपशक्तिः रूपिणी तत्प्रेयसीरूपा । मानं पूजाम् । विभूतिभिः स्वसखीरूपाभिः प्रेङ्खम् आन्दोलनं श्रिता विलासेन । कुसुमाकरो वसन्तः तदनुगाः भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना । स्वयं प्रियस्य हरेः कर्म्म गायन्ती भवति ॥ १३ ॥

ददर्शेति त्रिकम् । तत्र लोके इति प्राक्तनानां यच्छब्दानां विशेष्यम् ॥ १४ ॥

भृत्यप्रसादेति । दृगेवासव इव द्रष्टृणां मदकरी यस्य तम् । श्रियावक्षोवामभागे स्वर्णरेखाकारया ॥ १५ ॥

अध्यर्हणीयेति । चतस्रः शक्तयो धर्म्माद्याः, पाद्मोत्तरखण्डे योगपीठे त एव कथिताः, न वहिरंगा अधर्म्माद्या इति । तथाहि— धर्म्मज्ञानतथैश्वर्य्यवैराग्यैः पादविग्रहैः । ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात् ॥ इति । समस्तान्तस्तथाशब्दप्रयोगस्त्वार्षः । षोडश शक्तयश्चण्डाद्याः तथाच तत्रैव चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमादाद्यैः सुरक्षिता इति । नगरीति पूर्व्वेणान्वयः । तेचचण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः शंकुकर्णः सर्व्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र शुभानने ॥ इति कुमुदादयस्तु द्वौ द्वौ आग्नेयादिदिक्पतय इति शेषः । पञ्च शक्तयः कूर्म्माद्याः तथाच तत्रैव कूर्म्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः । छन्दांसि सर्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमास्थिताः ॥ इति त्रयीश्वर इति वैनतेय विशेषणं तस्य छन्दोमयत्वात् । स्वैः स्वरूपभूतैरैश्वर्य्यादिभिर्युक्तम् इतरत्र योगिषु अध्रुवैः आगन्तुकैःनश्वरैः तत्प्रमादादेव कदाचित् सदाभासरूपतयैव प्राप्तैरित्यर्थः स्वस्वरूप एव धामनि श्रीवैकुण्ठे रममाणाम् अतएवेश्वरं कथमपि पराधीनसिद्धित्वाभावात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं सेवकानां महाभोगमुपपाद्य तत्र भगवतोमहाभोगोपपादनार्थं लक्ष्मीमनुवर्णयति यदा भगवान् स्वशक्तिरूपेणाविर्भूतः तदा सापि भोग्यत्वेनाविर्भूता भार्येव तदाह रूपाणीति सापि सच्चिद्रूपा स्वार्थं तस्याः शरीरं तु ब्रह्मानंदरूपं अत एव उरुगायपादयोः विभूतिभिर्मानं करोतीति साह्यक्षरस्यानंदरूपा ऽअक्षररूपौ च पादौ अतः स्वात्मना चरणावेदानादंरूपा युक्तं करोति इदमेव हि सन्माननं उरुगायेति उरुभिर्मंत्रैर्गीयत इति तद्विष्णोः परमंपदं विष्णोर्नुकावीर्याणीत्यादित्रेधा उरुगायेत्यादिभिः सर्वं श्रुत्यर्थःउरुगायः पुरुषोत्तमः तस्य तु चरणावक्षरमितिनिरूपितं बहुधेति पंचभिरेव गुणैः भक्त्या च एवं तस्या भगवदर्थमानंदरूपायाः प्रयोजनमुक्त्वा स्वार्थे चिद्रूपायाः प्रयोजनमाह प्रेंखंश्रितेति या लक्ष्मी प्रेंखं हिंडोलांश्रिता तत्रोपविश्यसर्वथा चिन्तानिवृत्त्यर्थं कुसुमाकरानुगैः वसंतसेवकानुगै भ्रमरैः स्वयं गीयमानापि सर्वावयवस्थितपुष्पघ्राणामोदार्थं समागतः भ्रमरा बहुकालं निकटस्थित्यर्थं तां वस्तुतो गायंति स्वयं तु भगवत्कर्माणि गायति अन्यथा अक्षरलीला स्यात् अत एव साक्षात्संबंधाभावायप्रेंखंश्रिता तस्यालयव्यावृत्त्यर्थमेव गुणानुगायेति तत्रत्य कुसुमाकरः फलपूर्वावस्थारूपः परमनिर्वृत्यात्मा तस्याधिष्ठात्र्यो देवताः एतामानंदरूपां कुर्वंति स्वस्यापि फलत्वात् अनेनाक्षरकृतं भयं व्यावृत्तं यतस्तदीया मन्यंत इति यदामानावसरो वा नास्ति तदा स्वरक्षार्थं प्रियकर्माणि गायति एकवचनं तु स्वोद्धाराभिप्रायं ॥ १३ ॥

एवं भोग्यरूपां तां निरूप्य तस्य भोक्तारं भगवंतं निरूपयति ददर्शतत्रेति पूर्वोक्तमपिसर्वं ब्रह्मा दृष्टवान् लोकस्य प्रदर्शितत्वात् तत्र स्थितं भगवंतं सर्वसामग्रीसहितं अनुवर्णयति तत्रसच्चिदानंदरूपो भगवान्यदाविर्भूतः तद्ब्रह्मणो तत्तत्प्रयोजनपरिज्ञानार्थमेव तत्र प्रथमं सर्वे ये सात्वताः भगवत्सेवकाः देवाःधर्मपराः सात्विकाः त्रयाणामपि पतिः अनेन यदा कदाचिद्भगवानवतरति तदा एतेषामेव कार्यार्थे अवतरतीति ज्ञापितं किंच श्रियः पतिं लक्ष्म्यापृतिं यदाभगवत्संभोगार्थं जगत्करोति तदा सर्वंलक्ष्मीरूपमेव करोतीति बोधितं अनेनावतारेषु भोग्याः लक्ष्मीरूपा एवेति स्वरूपतः किंच यज्ञानां पतिर्भगवान् यदा भगवान्वेदान्करोति तदास्वस्य यज्ञभोगार्थं करोति अनेन सर्वेऽप्यभगवदर्था एवेति किंच जगतः पतिः भगवाञ्जगत्करोति तज्ञात्रक्रीडार्थमेव करोति तस्यैव पतित्वात् वैकुंठे पुनस्ते मूर्त्तिरूपाः सच्चिद्रूपा इति ज्ञानपदार्थाः अखिलसात्वताः लक्ष्मीः यज्ञोजगच्चेति चत्वारः एते भगवद्भोग्याः एतदनुप्रवेशः एवंभगवति संबंध इति सर्वत्र ज्ञेयं अतएव जगत् यज्ञलक्ष्मीरूपाः पूर्वलीलासमसंख्याभिः अध्यायाः संतः भगवद्भोगायोपयुक्ता निरूपिताः ते चत्वारोमूर्त्तिरूपाः भगवतापरिग्रहीताः ब्रह्मणो प्रदर्शिताः किंच सुनंदनंदादयः भगवद्भक्तिरूपाः तेसखेनसहिताः अष्टविधाः श्रवणाद्यधिष्ठातारपार्षदा सर्वेतदधिष्ठिता श्रवणादयः तत्र चत्वारो नामतो गणिताः लोकोतएवप्रभविष्यतीति तत्र सुनंदनंदप्रबलाः कीर्तेः श्रवणः स्मरणात्मकाः श्रवणादयो वा विपर्ययेन चतुर्थस्तु अर्हणरूपः नामसाम्यात् स एव गृह्यतेआदिशब्देन चान्ये एतेषु पुनर्वैकुंठगतानां इतरसिद्धिर्ज्ञापिता

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी

विभुं प्रभुरूपं एवं सर्वचेष्टितो भृत्येभ्य एवं प्रसादं दातुं अभिमुखः सर्वापेक्षया भृत्या एवं प्रिया इति अनेन सहज प्रसादो भृत्येषु अन्येषु तु धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्षु क्रमेण प्रसादः तत्र धर्मो यज्ञः अर्थोजगतः कामो लक्ष्मीः मोक्षः संत इति भृत्या भक्तिरिति पंच पदार्था निरूपिताः ॥ १४ ॥

पंचसुभोगो नियामकत्वं विशेषस्तु भृत्यप्रसादाभिमुखत्वं किंच अन्येषु चतुर्षु सर्वेषु तादृगासवं दृगेव आसवो मादको यस्य भगवता दृष्टाः आत्मानं न स्मरंति अनेन ज्ञानस्य यद्रूपं प्रपंचविस्मारकत्वं तद्भगवद्दृष्टिरूपस्यैव नान्यस्येति सूचितं एतेपदार्था ब्रह्मणो बोधार्थं निरूप्यंते मूलोपपत्तिरेतादृशीति अथवा भक्तेषु प्रसादः कामिषुमोद इति किंच प्रसन्नहासारुणचारुलोचनं प्रसन्नो यो हासस्तद्युक्तं अरुणवर्णचारु मनोहरं लोचनं यस्य भगवति हासप्रसन्नः हासोहिजनोन्मादकारी माया निरूपिता इयमागंतुकशक्तिरन्यैव सा हिप्रसन्ना स्वकार्यकरणेऽप्रतिसमर्था तेनभगवन्माययासुतरामुन्मत्ताः सतः ब्रह्मणःकायतामापत्स्यंत इति सूचितं अरुणइत्यादिरक्तिमा अल्पप्रकाशःतदेवचारु मनोहरं जगद्धिआपाततोज्ञातं सुखकरंभवति नतुसर्वथाज्ञातंअज्ञातंवा ज्ञातो त्वमत्वेपुनःगवन्नेत्रनिरोऽकालवशादेवज्ञातःसमीचीनस्यभवतीतिज्ञापितंनतुसर्वथाज्ञातः कश्चित्समीचीनोवाभवतीतिसूचितं किंच भगवानाधारः आधेयश्च तत्रपंचानामाधारः अन्ये षामाधेय इति तत्रआधाररूपाणिपंचगणयति किरीटिनं कुण्डलनं चतुर्भुजं पीतांबरं वक्षसिलक्षितांश्रियेति किरीटं शिरसिद्धार्थं कुंडलेकर्णधार्ये ततोधस्ताश्चत्वारोभुजाःततोऽप्यधस्तात्पीतांवरं एवंयेनभगवदवयवभूतालोकाःतेचतुर्मूर्तिभगवतआश्रिता इति तावतासर्वमेवकार्यंभगवदाश्रितामितिज्ञापितं एतावताविराड्भगवानीतिब्रह्मावोधितः ॥ १५ ॥

आधेयं निरूपयति अभ्यर्हणीयासनमामास्थितं अधिकं अधिकं अर्हणीयं सर्वैरेवधर्मादिभिः पूजितं तत्संबंधेन वा पूज्यं तादृशमासनमास्थायस्थितं तदधिष्ठातृदेवता व्युदासायाह परमिति तेनउत्तमं नियंतारं वा मुख्यं तदक्षरात्मकं अक्षरं हि लोकात्मकं आसनात्मकं चरणात्मकं चेति आदिभौतिकः आध्यात्मिकमाधिदैविकमिति तस्य अंशाः पंचविंशति तत्वानि तान्यग्रे निरूपयिष्यंते पीठांशत्वेन च तदाह वृतंचतुःषोडश पंचशक्तिभिरिति तत्र चत्वारः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाराः प्रथमावरणरूपाः चतुर्दलकमलवत् ततः षोडश एकादशेंद्रियाणि पंच तन्मात्राश्चेति द्वितीयावरणं षोडशदलकमलावत् ततः पंचभिर्महाभूतैः वृतं एवमावरणत्रयं निरूपितं तानतिक्रम्य योभगवत्समीपे गच्छति स गच्छति एवं सर्वतत्वसहितं अक्षरमासनमिति निरूपितं किंच सुक्तं भगैः स्वैः ऐश्वर्यादयः षड्गुणाः मूर्तिमंतो भगवंतमावेष्ट्य तिष्ठंति तेचैश्वर्यादयः भगवदेकनिष्ठाः नान्यत्राविष्टाभवंति इतरत्रच पार्षदादिषु अध्रुवैः चकारात् इंद्रादिष्वपि एतावता भगवच्छब्दप्रयोगः सर्वत्र तथापि ध्रुवाः ऐश्वर्यादयः भगवत्येव अध्रुवास्त्वन्यत्रानेन तरतमभावेनव त्वं च अनेन ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति योषवृद्धः स एवसः स आत्मानं यच्छतीति सर्वे पदार्था व्याख्याता अतः असाधारणानि भगवत्येवमुक्तापेक्षयापि भगवान् महानिति ज्ञापितं नहि तदानीं कृपया जाताः ऐश्वर्यादयो नित्या भवंति एवं सर्वसामग्र्यां विद्यमानायामपि स्वास्मिन्नेव रमते आनन्दमयत्वात् नतु शुद्धानुभव फलं स्वस्यत्वानंदत्वेपि अनुभवाभावात्कथं भोगस्तत्राह धामन्निति तेजोरूपे प्रकाशे स्वास्मिन्अप्रकाशे हि ज्ञानं प्रकाशकमपेक्षते नतु सुप्रकाशे अनेन जीवानां भगवान् भोग्य इति पक्षोऽप्युदस्तः एवमपि ईश्वरं नियंतारं यदापि स्वस्य कापिरमणापेक्षा-नास्ति तथापि सर्वनियन्ता ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तत्र तत्प्रेयसीमनुवर्णयति । श्रीरन्तरङ्गा भगवतः स्वरूपशक्तिः रूपिणी सौन्दर्यवती । मानं पूजाम् । विभूतिभिः स्वसखीरूपाभिः । प्रेङ्खम् आन्दोलनं विलासेन श्रिता । कुसुमाकरो वसन्तस्तदनुगा भ्रमरास्तैर्विविधं गीयमाना । स्वयन्तु प्रियस्य हरेः कर्म्म गायन्ती भवति ॥ १३ ॥

तत्प्रेयसीमनुवर्ण्य तं प्रभुं भगवन्तमनुवर्णयति ददर्शेति ॥ १४ ॥

दृगेव आसव इव द्रष्टॄणां हर्षकरी यस्य तम् । पीताम्बरत्वेन श्यामवर्णत्वं लभ्यते । श्रिया वक्षोवामभागे स्वर्णरेखाकारया ॥ १५ ॥

चतस्रः शक्तयो धर्म्माद्याः । पाद्मे वैकुण्ठीययोगपीठवर्णने त एवोक्ताः । यथा धर्म्मज्ञानवलैश्वर्यवैराग्यैः पादविग्रहैः ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणरूपैर्नित्यं वृतं क्रमात् ॥ इति षोडश शक्तयश्चण्डाद्याः । यथा तत्रैव चण्डादिद्वारपालैश्च कुमुदाद्यैश्च, रक्षिता । नगरीति पूर्व्वेणान्वयः । ते च चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ । वारुण्यां जयविजयौ सौम्ये धातृविधातरौ ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शंकुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । एते दिक्पतयः प्रोक्ताः पुर्यामत्र सुशोभने ॥ इति । पञ्च शक्तयः कूर्म्माद्याः यथा तत्रैव कूर्म्मश्च नागराजश्च वैनतेयस्त्रयीश्वरः छन्दांसि सर्व्वमन्त्राश्च पीठरूपत्वमाश्रिताः ॥ इति । त्रयीश्वर इति वैनतेयविशेषणम् चतस्रः प्रकृतिपुरुषमहदहंकाररूपाः, षोडश एकादशेन्द्रियमहाभूताख्याः पञ्चतन्मात्ररूपाः शक्तयो यास्ताभिर्वृतामिति स्वामिचरणानां व्याख्या च नासङ्गता मायापि तत्र महदादिभिः सह भक्तिं कुर्व्वाणा तिष्ठत्येव त्रिपाद्विभूतेः स्वरूपशक्तिमय्यास्तस्याः सर्व्वशक्त्याश्रयत्वात् । न यत्र माया किमुतापरे हरेरित्यत्र मायामहदादिविक्रमो जीवमोहनरूपस्तत्र नास्तीति कालविक्रमपदसाहचर्य्याद्व्याख्येयम् । अतएव पद्यते मंजुमहिमदर्शने चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिरिति । स्वैर्भगैः स्वाभाविकैरैश्वर्य्यादिभिः इतरत्र ब्रह्मादिषु अध्रुवैरागन्तुकैः ऐश्वरैः स्वे स्वरूप एव धामनि वैकुण्ठे ॥ १६ ॥

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो हृष्यत्तनुः प्रेमभराश्रुलोचनः ।
ननाम पादाम्बुजमस्य विश्वसृग्यत् पारमहंस्येन पथाधिगम्यते ॥ १७ ॥
तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा प्रजाविसर्गे निजशासनार्हणम् ।
बभाष ईषत् स्मितशोचिषा गिरा प्रियः प्रियं प्रीतमनाः करे स्पृशन् ॥
[कृताञ्जलिं प्रश्रयनम्रकन्धरं विलोकयन् प्रेमदृशा समेधयन्] ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्वयाहं तोषितः सम्यग्वेदगर्भ सिसृक्षया ।
चिरं भृतेन तपसा दुस्तोषः कूटयोगिनाम् ॥ १९ ॥
वरं वरय भद्रं ते वरेशं माभिवाञ्छितम् ।
ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुंसां मद्दर्शनावधिः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः

यत्र लोके श्रीःभगवत्प्रियारूपिणी रूपवती विभूतिभिः विविधाभूतयः ऐश्वर्याणि यासां ताभिः भूलीलादिभिः भगवत्प्रियाभिः सह उरुगाय पादयोः बहुमानं पूजां करोति याचप्रेंखं आंदोलं संश्रिता कुसुमाकरानुगैः भ्रमरकोकिलादिभिः विविधं गीयमाना प्रियस्य उरुगायस्य कर्मगायती भवतीति तं लोकं दर्शयामासेति पूर्वेणैवान्वयः ॥ १३ ॥
तत्रोक्तप्रकारे लोके ईश्वरं ददर्शेत्यन्वयः सर्वेषां सात्वतां भागवतानां पतिं स्वामिनम् श्रियः पतिं श्रियो भर्तारम् यज्ञपतिं यज्ञानां भोक्तारं तेषां प्रवर्त्तनादौ फलं प्रदाने च समर्थम् अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति श्रीमुखवचनाच्च चिदचित्स्वशक्तिमयस्य जगतः पतिं परमांशित्वेन स्वामिनम् सुनंदादिभिः स्वपार्षदश्रेष्ठैः परितः सर्वतः सेवितं विभुं व्यापकम् ॥ १४ ॥
भृत्यप्रसादाभिमुखम् स्वानन्यजनविषयकानुग्रहेऽनुकूलम् दृगासवमिव यस्य दृशि आसवो ऽमृतं यस्य वातम् प्रसन्नहासमरुणलोचनं च आनने यस्य तम् वक्षसि तद्दक्षिणभागे रोमराज्यात्मलक्ष्मभूतया श्रिया लक्षितमलंकृतम् ॥ १५ ॥
ओनमोभगवतेवासुदेवायनअध्यर्हणीयमभ्यर्चनीयमासनं सिंहासनमास्थितमधिष्ठितम् परं पूर्णम् सकालचतुर्विंशतिप्राकृततत्त्वाधिष्ठातृशक्तिभिर्वृतम् स्वैः स्वासाधारणैः ध्रुवैर्भगैरैश्वर्यादिभिर्युक्तम् कथंभूतैः इतरत्रभगवदितरेषुअध्रुवैः अस्थिरैः स्वेस्वैकप्रधाने धामन्धान्त्रिलोकेरममाणम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जहां लक्ष्मीजी अपनी विभूतियों के साथ भगवान के चरणों मे सदा पूजा करती हैं और अपने आन्दोल मे चढी हुई भगवान के प्रियकर्म गातीहैं ॥ १३ ॥
तहां सबभक्तों के स्वामी लक्ष्मी पति जगत्पति अपने पार्षदों में मुख्य जो सुनंद नन्दादिक हैं उन्हों से सेवित भगवानको देखा ॥ १४ ॥
भृत्यों के प्रसाद मे अभिमुख और प्रसन्न है हास जिनका किरीट कुण्डल धारण किये चारभुजा धारण किये हैं पीतहैं वस्त्र जिनके लक्ष्मी से वक्ष स्थल मे शोभा को प्राप्त है ॥ १५ ॥
पूजनीय है आसन जिनका और प्रकृति पुरुष महत्तत्व अहंकार और एकादश इन्द्रिय और पृथिवी अपतेज वायु आकाश इन कर के युक्त हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तस्य दर्शनेन य आह्लादस्तेन परिप्लुतं व्याप्तम् अंतरमन्तःकरणंयस्य हृष्यन्तीरोमाञ्चितातनुर्यस्य प्रेमभरेणाश्रूणि लोचनेषु यस्य विश्वसृक् ब्रह्मापारमहंस्येन यथा ज्ञानमार्गेण ॥ १७ ॥
तं ब्रह्माणं श्री भगवान बभाषे प्रजाविसर्गे कार्य्येनिजशासनार्हणं स्वनियोगार्हंप्रजाविसर्गेसमुपस्थितामिति वान्वयः ईषत्स्मितेन-अर्चिर्दीप्तिः शोभा यस्याः तयागिरा ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

वेदगर्भेति सम्बोधयन् वेदान् संचारयति सिसृक्षया हेतुना चिरं संभृतेन तपसाहं सम्यक्तोषितः तुस्तोष स्तोषयितुमशक्यः १९॥ मा इतिमाम् अभिवांछितं वरं वरयप्रार्थय श्रेयसांफलानां परिश्रामः साधनप्रयासः ममदर्शनमवधिर्यस्य स तथा ततोधिकं श्रमफलं नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

तस्य भगवतो दर्शनेन य आल्हादः तेन परिप्लुतं समंततो व्याप्तमंतरं हृदयं यस्यसः हृष्यत्तनुः पुलकिततनुः प्रेम्णो यो भरः पूरस्तेनाश्रूणि लोचनेषु यस्य स आनंदाश्रुनयनः ॥ विश्वसृट् ब्रह्मा पारमहंस्येन परमहंसैरनुष्ठेयेन यथा भक्तिमार्गेण यत्पदांबुजमधिगम्यते प्राप्यते तत्अस्य भगवतः पदांबुजं ननामनमस्कृतवान् ॥ १७ ॥

प्रजासर्गे प्रजास्टष्टिरूपे कार्ये समुपस्थितं समुद्यतं निजशासनार्हणं स्वनियोगार्हं प्रीयमाणां स्वस्मिन्निरतिशयप्रीतिमन्तंतंकविं ब्रह्माणां करे हस्ते स्पृशन्करं गृहीत्वेत्यर्थः प्रीतमनाः तस्मिन्निरतिशयप्रीतियुक्तान्तःकरणः प्रियो निरतिशयप्रीति विषयो भगवानीषत्स्मितेन मंदहासेनशोचिर्दीप्तिः शोभायस्यास्तया गिरा प्रियं यथा तथा बभाषे भाषितवान् ॥ १८ ॥

त्वयेति हेवेदगर्भ सिस्टक्षया हेतुना चिरंभृतेनचीर्णेन तपसा साधनभूतेन त्वया कर्त्राहंसम्यक् सम्यकोषितः कूटयोगिनो दांभिकयोगिनांदुस्तोष स्तोषयितुमशक्योहं ॥ १९ ॥

वरेशं वरप्रदं मां प्रत्यभिवांछितमभीष्टं वरं वरयते तुभ्यं भद्रंमंगलमस्त्विवति शेषः हेमहा पुंसांश्रेयः परिश्रामः श्रेयसो फलानां परिश्रामः साधनप्रयासः मदर्शनावधिर्मद्दर्शनमवधिर्यस्य सः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

युक्तमित्यनेनस्वरूपभूतानभवंतीतिनाशंकनीयं योगशब्दस्यसंग्रहनेवृत्तेः तत्स्वरूपाश्चशक्तयइतिच ॥ इतरत्रपुरुषांतरेष्वध्रुवैरनित्यैः स्वैःस्वरूपैर्भगैरैश्वर्यादिभिश्चयुक्तं स्वएवधामन्स्वरूपानंद एवरममाणांनान्यत्रेत्येवशब्दार्थः अथैवंविधमीश्वरंददर्शेतिपूर्वेणान्वयः तस्यहरे र्दर्शनादुद्भूतेनाह्लादेनपरिप्लुतमार्द्रीभूतमांतरंयस्यसतथाहृष्यंतोरोमांचकुर्वतीतनुर्यस्यसतथा प्रेमभरेणाश्रुपूर्णेलोचनेयस्यसतथा ॥ १७ ॥

यत्पादांबुजंपारमहंस्येनपरमहंससंबंधिनापथाज्ञानमार्गेणाहिंसादिधर्मजन्येनाधिगम्यतेज्ञायते ॥ १८ ॥

प्रीयमाणंहृष्यंतंकविंब्रह्माणं आदिकवयइत्युक्तेः कविर्यःपुत्रःसइमाचिकेतेतिश्रुतेश्च ईषद्बभाषेइत्यनेनशब्दतोऽल्पत्वमर्थतोगुरुत्वंद्योत्यते प्रकृत्यामितभाषिणइतिवचनात् करेस्पृशन्नित्यनेनप्रीतमनस्कत्वंप्रकाशयति । मनसिप्रसन्नेतदितरेंद्रियाणांप्रसन्नत्वंकिंवक्तव्यमित्यर्थः ॥१९॥

आंतरींअंतःकरणप्रीतिंवाचोद्दलयति त्वयेति किंधनादिनेत्यतउक्तं तपसेति किमर्थेनेत्यतउक्तंसिसृक्षयेति अनुपचितांगोपांगेनइत्यत उक्तं चिरमिति अहंनतपोमात्रेणतुष्यामि किंतुत्वादृशानामधिकारिणामेवेतिभावेनाह तुस्तोषइति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तद्दर्शनेनि । आह्लादेन हृष्यत्तनुः प्रेमभरेणात्वश्रुलोचन इति विवेकः । यत्पादाम्बुजं पारमहंस्येन पथाधिगम्यते इति सच्चिदानन्दत्वं तस्य व्यनक्ति । पारमहंस्यमत्र भागवतपारमहंसत्वंज्ञेयं, भागवतपरमहंसदर्शितकथामिति पञ्चमोक्तेः ॥ १७ ॥

तंप्रीयमाणमिति । तं ब्रह्माणं भगवान् बभाषे । प्रजाविसर्गे कार्ये निजस्य स्वांश भूतस्य पुरुषस्य शासनेऽर्हणं योग्यम् नन्वसौ पुरुष एव तमनुगृह्णातु भगवतस्तु परावस्थत्वात्तेन प्राकृतसृष्टिकर्त्रा सम्बन्धोऽपिन सम्बन्ध इत्याशंक्य तस्य भक्तवात्सल्यातिशयमित्याह, प्रियं तस्मिन् प्रेमवन्तं । यतःसोऽपि प्रियः प्रेमवशः । तत्रापि प्रीयमाणमिति प्रीतमना इति च विशेषणं तदानीं प्रेमोल्लासातिशयद्योतकम् । तस्मिन् स्वविषयकप्रीतिचिह्नदर्शनेन तस्यापि तत्र प्रीत्यतिशयं व्यञ्जयति ईषत् स्मितशोचिषेति । गिरेतिकरे स्पृशन्निति च ॥ १८ ॥

त्वयाहमिति सिसृक्षयोपलक्षितेन न तुविशिष्टेन, मद्भक्तिप्रभावेन तद्वासमायागुणाभिभूतत्वात् । अतएव चिरं भृतेनेति । यतःकूटयोगिनामिति अप्रोज्झितकैतवानामहंदुस्तोष इति ॥ १९ ॥

मद्दर्शनावधिरिति । मद्दर्शनस्यात्मभूतसर्वफलत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी।

एवं सर्वसंदेहनिवर्त्तकं भगवत्स्वरूपं दृष्ट्वा तद्दर्शनेन यः आल्हादः आनंदानुभवेन यः संतोषः तेन परिप्लुतमंतरं यस्य तादृशो भूत्वा ननामेत्यग्रेण संबंधः नयोर्हि किंचित्कामनार्थं करोति तया च कामनया हृदयं साकांक्षमपूरितं तिष्ठति सदानंदानुभवेन फलरूपेण कामेच्छापेक्षयाप्यधिकफलत्वादंतष्करणं परिप्लुतं यथा महापूरे सर्वमेवगर्तजातं पूर्णं सततउत्प्लावितं भवति तथा ब्रह्मणोचित्तं जातमित्यर्थः अत एव तस्याग्नेवचनसामर्थ्यं किंच अंतःपूर्णानंदः बहिरप्युद्गत इत्याह हृष्यत्तनुरिति तदा ज्ञानशक्तिरपि आनंदे निमग्ना न फलांतरं बोधयतीति ज्ञापयितुं प्रेमभराश्रुलोचन इत्युक्तं प्रेमभरेण जातानि यान्यश्रूणि तानि लोचनयोर्यस्येति पूर्वं भगवति प्रेमस्थितं तत् आधारे परिप्लुते ततोनिर्गतंसन्नेत्रयोः ज्ञानजनकत्वात्तन्नपरिचर्यामेव प्राप्य तद्द्वाराजलरूपेण निर्गतामिति भरो भारः भाराक्रांते स्वेदो भवत्येव तदाह प्रेमभरेण अश्रूर्णीति स्वभवनेषु स्रवतीति अश्रुत्वं तदा कर्त्तव्यांतराभावान्ननामपदांबुजमिति भक्तिप्रकारेण अस्येति पूर्वोक्तरूपस्य अपेक्षामेव बोधयति विश्वसृगिति विश्वं सृजतीति नत्वेवं दर्शनेन मनमेव कुतः कृतवान् सायुज्यं कुतो न प्राप्तवानिति इयमपि शंकानिवारिता यतोऽयं विश्वकृत् अधिकारित्वान्नप्राप्तवानिति भावः ननुचरणारविंदस्य तुल्यत्वात् समर्थत्वाच्च अधिकारे कुतोवासायुज्यमत आह यत्पारमहंस्येन पथाधिगम्यत इति परमहंसमार्गेणैव दृष्टं चेत् तदैव पादांबुजं प्राप्यते नतु प्रकारांतरेण दृष्टं सायुज्यहेतुर्भवति ॥ १७ ॥

एवं नमनं कृत्वा ब्रह्मणि तूष्णीं भूते किंचिदपि वक्तुमसमर्थे स्वयमेव भगवान् तदभीप्सितमुक्तवानित्याह तं प्रीयमाणमिति यत्र साधनमभीप्सितं फलं च तत्र प्रकारांतरव्यावृत्यर्थं प्रारब्धफलासिद्ध्यर्थमेव तस्य प्रोत्साहनं अन्यथात्वेतु भगवतः तूष्णीं भावः प्रसज्यत्वाद्यथाभिलषितदानं अत्र तु साधनमपि स्वोपदिष्टमिति तस्य वरयाचतत्प्रेरणां अन्यथा स्वाभिलषितमात्रत्वे निर्बंधेन कारणपदार्थज्ञानेपि अन्यथा करणमापद्येत अतः स्वयं स्वेच्छासमानविषयां तदिच्छामुत्पाद्य तद्द्वारेणैव स्वाभिलषितं करिष्यामीति भगवदिच्छयोब्रह्मणस्तूष्णीं भावः भगवत्पादविभूतेस्तुमाहात्म्यात्संबंधाद्वा अभिलषितार्थसिद्धिहेतुत्वाद्वाभगवद्दर्शनेन प्रीयमाणः परमप्रीतियुक्तो ब्रह्मासम्यक् चावस्थितः ननुतपसा क्लिष्टः अत एव तदैव प्रजानिर्माणार्थं निजाज्ञाकरणासमर्थः ब्रह्माणं ज्ञात्वा स्वरूपयोग्यता भगवत्पदस्य सहकारियोग्यतां संपादयति बभाषे उक्तवान् भाषणमेव प्रयोजनं न भवतीति वाचः करणतामाह गिरेति भगवद्रूपे दृष्टे उत्तमेचाधिकारे संपन्ने भगवद्वाक्यात् तत्वज्ञानमेव भाविष्यतीत्याशंक्याह ईषत्स्मितरोचिषेति सर्ववस्तुषुवस्तुस्वरूपं यत् तदज्ञानार्थं मोह इति ईषत्पदेनोक्तं यद्यपि तदेव महत् तथापि ब्रह्मण इच्छामात्रेणैवतद्भविष्यतीति तत्कार्यस्याल्पत्वं स्मितोपि मंदहासः तस्यापि ज्ञानपरं न फलपर्यवसायं भवस्य वस्तुस्वरूपज्ञानं तथापि यत्तस्य फलं तदिदानीमाभवत्विति स्मितं फलेपि मोक्षलक्षणमेव फलं भवतु सर्वज्ञत्वं अलौकिकतेजस्त्वंभवति शोचिषेत्युक्तं स्मितमेवशोचिर्यस्य इति स्मितमेव वा पदासाधारणं स्वकर्त्तव्यं तदन्येन न कर्त्तव्यमित्याशंक्याप्रियेणतदपि कर्त्तव्यमिति प्रियमित्युक्तं तस्य प्रियत्वं भगवतः संबंधात् स्वभावतो वा यदि स्यात् तदाशास्त्रो विरुद्ध्येतेति ब्रह्मगतं स्नेहं स्वात्मदेहे हेतुत्वेन निरूपयति प्रिय इति ये यथा मां प्रपद्यंत इत्ययमर्थः सूचितः भगवद्वाक्येनभगवन्मनः उत्पादकमिति तस्या प्रसादेनगणस्यप्रसक्तत्वात् तथा च उतत्वः पश्यन्नदर्शवाचमितिवत् ब्रह्मणो वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् अत आह प्रीतिमना इति प्रीतं मनो यस्य स्वकार्ये ब्रह्मणो जन्यत इति करेस्पृशन्निति क्रियाशक्त्या धर्मज्ञानशक्तिस्तु वाक्यात् एवमुभयसंपन्नः ॥ १८ ॥

स्वाभीष्टं करिष्यतीति मनसोबहिरस्वातंत्र्यात् वाचमाह त्वयाहंतोषित इति सृष्ट्यर्थं तप करणं भगवतो वरदानं कुतोपयुज्यत इत्याशंक्यते न तपसा अहमेव प्रीत इत्याह अयमेवास्मिन् शास्त्रे मुख्यः सिद्धांतःयोभगवत्कार्यं करोतीति महता प्रयत्नेन समुख्यः यस्तु भगवत्सेवां करोति स मध्यमः यस्तु स्वार्थं भगवंतं सेवते सोम इति ब्रह्मणस्त्वाद्यः पक्षः कृत इति भगवानतितुष्टः तदाह सम्यगतिऽकर्थं ब्रह्मणायमर्थो ज्ञात इति तत्राह वेदगर्भेति वेदा गर्भे यस्य वेदानामिदमेव तात्पर्यं यद्भगवत्कार्यं कर्त्तव्यमिति अत एव सर्वत्र प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति कृतचैवै प्रजाकामाः प्रजां नाविंदंतते कामयंत प्रजासृजेमहि प्रजामवरुंधीमाहि प्रजांविदेमहि प्रजावंतःस्यामिति अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किंच यजमानस्य स्वंतस्यैन्न तदेतल्लिंगचाति प्रजनन इति अन्यथा लौकिकार्थं परत्वे वेदनामनुवादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् अत एव आपाततो येवेदज्ञाः तेन तमर्थं जानंतीति तद्व्यावृत्यर्थं गर्भपद प्रयोगः तत्र हि वेदाः स्थिराः बुद्धौ तु त्रिक्षणावस्थायिन इति सिसृक्षयैवाहं तोषितः तत्रापि तदर्थं महाक्लेशः कृत इति सुतरामेवाहं तुष्ट इति हेत्वंतरमाह चिरंभृतेन तपसेति यद्यपिसिसृक्षा संबंधव्यतिरेकेणकेवलतपसा तोषो न भवति तथा सति सिसृक्षा तत्रैवांगं भवति तथासत्यपि मुख्यासेति पृथक् हेतुत्वं तपस्तु संतापात्मकं सकृदेवोत्पद्यते तदेव यदि प्रयत्नेन तिरोभावमप्रापयन् ध्रियते तदोत्कर्षो भवतिविरस्य प्रारम्भस्तु प्रथमतुल्य एव अभ्यासेन संस्कारः परं वर्द्धते नतु फलं अतस्तद्व्यावृत्यर्थमाह चिरंभृतेनेतिएकमेव तपः मध्ये प्रयत्नांतर रहितः शाक्यप्ररोचनार्थमेव भगवान्वदतीति ब्रह्मणो बुद्धिपरिहर्तुमाह दुस्तोष इति तपोधारकत्वेन योगोपेक्ष्यतें तपस्वरूपं चाग्रे वक्ष्यते अतोये भगवत्कार्यं न कुर्वंति ते तपस्विनो न भवंति तेषां योगे तपः अभावात् शून्य एव स योगः तपः सहित इति भ्रमाद्भासते अतस्ते कूटयोगिन इत्युक्तं तेषां दुस्तोषः दुःखेन तोषो यस्य योगस्य निर्बंधात्मकत्वात् ते स्वात्मानं पीडयंतीति तदप्ययानिर्बंधेन संतोषः यथाप्रायोपवेशिनः ॥ १९ ॥

एवं संतोषमुपपाद्य परार्थं प्रेरयति वरंवरयेति अन्यकामनयेव कार्यं कर्त्तव्यं इति भगवदिच्छावरस्तु स्वकामितपदार्थः काम तया च नाश इतिनशंकनीयमित्याह भद्रंत इति वृतेपिवरेमदर्थमेवोपयोगात् तव नकापिचिंता अतस्तव भद्रे एव वरेशमिति वस्तु भगवत्स्वरूपावधिः तत्रान्यस्यासामर्थ्यं अतोहमेव वरेशः अन्ये तु वराभासेशाः कूटयोगवत् ततं उक्तं अभितो वांछितमिति सर्वथा वरेणातिप्रसंगं नतु पूर्वकृततपसा भवानप्रसक्तः एवं पुनस्तपसा अभीप्सितार्थसिद्धिर्भविष्यति किंवरेण तत्राह ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रम इति ब्रह्मन्निति संबोधनं उक्तार्थ संबोधाय श्रेयोनिमित्तं यः परिश्रमः स तु मद्दर्शनमेव अवधिर्यस्य तथोक्तः पुंसामित्यन्येषामिति भेच्छब्देन च पुरुषात्तमोभिप्रतः नत्ववतारः तेन तृतीयस्कंधे भूयस्त्वं तप आदिष्टेति वचनं न विरुद्धं तस्य पुरुषावतारत्वात् एवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

मनीषितानुभावोऽयं मम लोकावलोकनम् ॥ २१ ॥
यदुपश्रुत्य रहसि चकर्थ परमन्तपः ।
प्रत्यादिष्टं मया तत्र त्वयि कर्म्मविमोहिते ॥ २२ ॥
तपो मे हृदयं साक्षादात्माहं तपसोऽनघ ।
सृजामि तपसैवेदं ग्रसामि तपसा पुनः ।
विभर्म्मि तपसा विश्वं वीर्यं मे दुश्चरं तप ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

परमहंसा भक्ताः प्रियाः परमहंसानामित्यत्र तथा व्याख्यानात् भागवत परमहंसदयितकथामिति पंचमोकेश्चतेषां भावः पारमहंस्यं भक्तियोगस्तेन पथा भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः ॥ १७ ॥

प्रजाविसर्गे कार्ये निजशासनमर्हतीति तम् ईषत्स्मितेन शोचिर्दीप्तिर्यस्यास्तथागिरा ॥ १८ ॥

वेदगुर्भेति सम्बोधयन् वेदान् संचारयति सिसृक्षयाहेतुना चिरंभृतेन तपसा दुस्तोषस्तोषयितुमशक्यः सध्यूक्सम्यक् ॥ १९ ॥

मा मां वरं वांछितं वस्तु वरयवृणुयाचस्वेतियावत् श्रेयः परिश्रामः फलार्थकः प्रयासो मद्दर्शनावधिरेव मद्दर्शनादन्यस्य फलस्य मद्भक्तैरग्राह्यत्वादितिभावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

ततश्चतस्यभगवतोदर्शनेनयआह्लादस्तेनपरिप्लुतंसमंततोव्याप्तमंतरमतष्करणंयस्यसः ह्रष्यंतीजातहर्षातनुर्यस्यसः प्रेम्णोयोभरः पूरस्तेनाश्रूणिलोचनेषुयस्यसः विश्वसृक्व्यष्टिजगत्स्रष्टाचतुर्मुखः यत्पारमहंस्येनपरमहंसैः भगवद्ध्यानप्रधानैरनुष्ठितेनयथाभगवद्भक्तिमार्गेणाधिगम्यतेप्राप्यतेतदस्यभगवतः पदांबुजं ननाम ॥ १७ ॥

ततश्च तपआदिभिराराधनेन प्रीतमनाः तस्मिन्प्रीतियुक्तमानसः भगवान् प्रीयमाणो भगवद्दर्शनेन भगवति अतिशयप्रीतिमंतं प्रजाविसर्गे कार्ये समुपस्थितं समुद्यतं निजशासनार्हणं निजनियोगयोग्यं तं चतुर्मुखम् करे हस्ते स्पृशन् ईषत्स्मितेन मंदहासेन रोचिर्दीप्तिः शोभा यस्याः तया गिरा प्रियं यथा बभाषे भाषितवान् ॥ १८ ॥

भाषणमेवाह त्वयेति अहं कूटयोगीनांकपटयोगिनां दुस्तोषः स्तोषयितुमशक्योपि हेवेदगर्भ त्वया सिस्टक्षया प्रजाविसर्गेच्छया हेतुना चिरंभृतेन बहुकालं चीर्णेन तपसासम्यक् तोषितोस्मि ॥ १९ ॥

हेब्रह्मन् तेभद्रं मंगलं भवतु वरेश वरदं मा मां अभिवांछितमभीष्टं वरं वरय पुंसां साधकानां श्रेयसां फलानां परिश्रामः परिश्रमः साधनप्रयासः मद्दर्शनावधिः मम दर्शनमवधिर्यस्य सः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भगवान के दर्शन के आनन्दसे परिप्लुतहै अंतः करण जिनका और आनन्द को प्राप्त है शरीर जिनका और प्रेम के भारसे नेत्रों में अश्रु आगये हैं ऐसे ब्रह्माजी भगवान का प्रणाम किया ॥ १७ ॥

प्रसन्न होकर हाथ स्पर्श करके प्रजाके रचने मे योग्य प्रसन्न ब्रह्माजी से भगवान बोले ॥ १८ ॥

स्टष्टि के कारण बहुकाल आपने हमको प्रसन्न किया यह बात हम जानते हैं ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मन् वरदेनेवालों मे श्रेष्ठ जो मैहूं तिनसे वरदानमांगो और आपकाकल्याणहो और मनुष्यका साधन प्रयास तबतिकहै जब तक हमारा दर्शन नहीं है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

एतच्च मत्कृपयैव त्वया प्राप्तमित्याह। मनीषितमिच्छा तुभ्यमिदं दातव्यम् इति या ममेच्छा तस्या अनुभावोऽयम्। कोऽसौ तमाह मम लोकस्यावलोकनं यत् ॥ २१ ॥

न चेदं ममैव तपोबलेन प्राप्तमिति स्वातन्त्र्यं मन्यस्व तत्प्रवृत्तेरपि मत्कृतत्वादित्याह। रहसि तप तपेति यद्वच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टम्। कदा तत्र तदा सृष्ट्यारम्भे त्वयि कर्म्मणि कार्य्यार्थे विमोहिते सति ॥ २२ ॥

किञ्च तपो नाम ममैव शक्तिरित्याह। तपो मे हृदयम् अन्तरङ्गा शक्तिः। आत्मा स्वरूपं यस्य ज्ञानमय तप इति श्रुतेः। सृजामि संहरामि। बिभर्म्मि पालयामि। वीर्य्यं शक्तिः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचंद्रिका

मल्लोकदर्शनं मत्प्रसादादेवाभूदित्याह मनीषितेति लोकस्य वैकुंठलोकस्यावलोकनमित्ययं ममैव मनीषितानुभावः मत्संकल्पानुभाव इत्यर्थः अनुभावः प्रभावः ममैवतपोबलेन प्राप्तं लोकावलोकनं इत्याशंकायां तवप्रवृत्तेरेव मत्कृतत्वान्नतपसः स्वातंत्र्यमित्याह रहसि यदुपश्रुत्य तपतपेति वच उपश्रुत्य परमं श्रेष्ठं तपश्चकर्थ ॥ २१ ॥

तदपि त्वयि कर्मणि जगत्सर्गकर्मणि विमोहिते सति मयैव प्रत्यादिष्टं त्वां प्रत्याभिमुख्येन उपदिष्टमतो ममैवानुभाव इति भावः तप प्रशंसति तपो मे इत्यादिना ॥ २२ ॥

तपसैव सो तप्यत यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादि श्रुत्युक्तपूर्वजगदाकारपर्यालोचनरूपतपसैवेदं जगत्सृजामीति तेनैव तपसा ग्रसामि संहरामि बिभर्मि पालयामि विश्वं तपः मेवीर्यं प्रभावः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली।

स्वतुष्टिफलमाह वरमिति पुंसांसर्वश्रेयः परिश्रामः तपआदिसर्वकल्याणानांपरिश्रामः परिपाको मद्दर्शनावधिर्मद्विषयावलोकएवावधि पर्यवसानंयस्यसतथा मद्दर्शनमेवसर्वश्रेयसांफलमितियतोऽतोमद्दर्शनाख्य सर्वश्रेयः फलवांस्त्वमिष्टमामपादानीकृत्यवांछितंवरंवरयेत्यन्वयः तेतुभ्यंभद्रमस्त्विति वरेशमित्यनेनयाचितंदातुंसमर्थइतिद्योतयति ॥ २१ ॥

तपसःकर्तव्यत्वंश्रद्धापयति मनीषितेति यत्द्व्यक्षरंतपइतिवचउपश्रुत्यरहसिमद्गुणालोचनरूपंपरमंतपस्त्वंचकर्थकृतवान् यन्ममलोकावलोकनंममावलोकनंचायंमममनीषितस्याभिप्रेतस्यतपसोनुभावोमहिमेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

तपसःस्वमनीषितत्वंकथयति प्रत्यादिष्टमिति तत्रतदात्वयिकर्मविमोहितेइदंकर्तव्यमित्यजानातिसतिमयातपः कुर्वितिप्रत्यादिष्टंत्वामुद्दिश्योक्तं तस्मान्मनीषितंतपइत्यन्वयः त्वत्प्रसादजनकंतपएवेतिकुतोऽन्यार्तिकनस्यादितितत्राह तपइति हृदयंप्रियं प्रियंहृदयमुद्रिक्तंकांतामित्यभिधीयतइति तदुपपादयति साक्षादिति अहंसाक्षात्तपस आत्माज्ञानात्मेतियस्मात् ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

मनीषितेत्यर्द्धकम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

तपो मे इति। तपस्तादृशभक्त्यात्मकमेवात्र गृह्यते। तत्तु हृदयं तदावेशित्वेन तत्सादात्म्यापन्नत्वात् तद्रूपमेव। आत्मा आश्रयः तस्य ममैव शक्तित्वात्। तपसैवेति। भक्तेच्छयैव मम सर्वत्र प्रवृत्तेः। अतो यत्किञ्चिन्मम वीर्य्यं शक्तिः तपतप एवेति ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

नन्वथार्थे सिद्धे ईश्वर प्रार्थना न क्रियते लोके हि कष्टेनापि पदार्थाः साध्यंत इत्याशंक्य न प्रकारांतरेणायमर्थः सेत्स्यतीति वक्तुं पूर्वं जाता अपि पदार्थाः न केवलं तपसा जाताः किंतुमदिच्छयेत्याह मनीषितानुभावोयमिति मनीषितस्य अनुभावः ममैवेच्छादियुयंवैकुंठ पश्यंत्विति अन्यथा अक्षरात्मकस्य चक्षुषा दर्शनमुपायसहस्रेणापि न भवति परोविष्णोनित्यतृणात्स्वयंभूरिति श्रुतेश्चाहिःस्थितापि पदार्थो योग्य एव गृह्यते नायोग्यः नहि योगिनोपि चक्षुषा आकाशं पश्यंति समर्थ्यार्थमव्यवधामपि अर्वाक् पदार्थेषु त्वक्षरेपि वाऽ न तुमनीषितेपि कथमेवं तप स इच्छायाश्च भगवच्छक्तित्वेन तुल्यत्वात् तत्राह अनुभावोयमिति न केवलं मनोषयशक्तितुल्यत्वादिदं काय

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी

किंतु तस्या अनुभावः सर्वासां शक्तीनांमध्येऽइच्छाशक्तिरुत्कृष्टा सर्वमूलत्वात् अन्यास्तु तत्साध्याः अतस्तस्याप्ययमनुभावः लोकस्य वैकुंठस्य अवलोकनं दर्शनं नत्वेवं सति तपोऽव्यर्थं स्यात् तथा सति पूर्वमेव कथं तद्दर्शनं लोकस्य अतः इच्छोत्पादकत्वेन साक्षाद्दर्शनहेतुत्वेन वा तपोऽवश्यंवक्तव्यमित्याशंक्याह यदुपश्रुत्येति तपो हि मयैवोपदिष्टं यतस्तपतपेति तद्वाक्यं श्रुत्वा रहसि एकांते उभयत्रैतद्विशेषणं परमं तपश्चकर्थ पूर्वत्र विशेषणत्वे एकान्तवचनत्वात् तत्कथनं विश्वासाय उत्तरत्र तु गुप्ततयैव तपः करणं कीर्तनेन क्षरणशंकाभावाय परमामिति स्वरूपतः फलतश्चोत्कृष्टं इदमपि मनीषतानुभावरूपं ॥ २१ ॥

नत्वेवं सति मनीषा अप्रयोजिका तपसः कृतत्वादित्याशंक्याह प्रत्यादिष्टमिति कर्मणाविमोहितः कर्मविमोहितः सृष्टीच्छया व्यावृत्तौ ब्रह्मप्रयोजनसंदेहेन विमोहितः किं स्वार्थे परार्थे वा तप आदिष्टं कर्त्तव्यमिति तदाकर्मजनित मोहव्यावृत्यर्थे तप उपदिष्टं नतु कार्यार्थंकार्यविलम्बस्तुमोहाभावार्थः एवं प्रयोजनमुक्त्वा तपःस्वरूपमाह तपोमे हृदयमिति यथा भगवान् षड्गुणः तथा तपोपि षड्गुणः तथा सति तस्य षड्गुणत्वे ज्ञाते तपसैव कार्यं भविष्यति किं भगवतेत्याशंका निवृत्ता भविष्यति तपसः षड्गुणानाह तपः मे हृदयमंतरंगा व्यक्तिः हृदयमेववासाक्षादिति उपचारनिवृत्तिः यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः ज्ञानात्मकं हृदयस्यैव मे हृदयत्वं तस्यैश्वर्यं किंच अहमेव तस्य आत्मा सदात्मकं तस्य वीर्यं यद्यपि भगवान्सर्वस्यात्मा तथापि न स्वरूपात्मत्वमत्र विवक्षितं किंतु कार्यात्मत्वं ततश्च यत्किंचित्कर्तुं शक्तः तत्सर्वं तपसापि भवति अतो अवतारवद्रूपांतरं तप इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु तथापि भगवत्तुल्यतातपसः जगत्कर्तृत्वादिदित्याशंक्य उत्पत्तिस्थिति प्रलयकर्तृत्वं तस्याह सृजामीति विभर्मि तपसा विश्वमिति तेन यद्यपि करणत्वं सृष्ट्यादौ तथापि स्वव्यापारं हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति करकारकइतिन्यायेनकर्तृत्वमपि एवं स्वरूपं कार्याणि तस्य निरूपितानि तथासति भगवतस्तस्यवावैयर्थ्यमाशंक्याह वीर्यमिति तपस्तु मम पराक्रमः धर्मरूपः नहि कार्यसाधकधर्मेण धर्मोधर्मो वा अन्यथा सिद्धो भवति आश्रयस्य प्रयोजकस्य च आवश्यमपेक्षणात् अतस्तपसो यद्रूपत्वात् पूर्वमपि मया स्वस्वरूपमेवोपदिष्टं परमेतावान्विशेषः किंचिन्ममस्वरूपं क्रिययाभिव्यज्यते किंचिद्ज्ञानेनेति तपस्तु क्रियया तस्मायस्तुपसो जायते मदुपदिष्टेन तन्मयैव ज्ञायत इति वैलक्षण्यार्थं नातिवाग्रहः कर्त्तव्यः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

मनीषिणो भावो मनीषिता पाण्डित्यं तस्या अयमनुभावः व्यञ्जकः । मम लोकावलोक एव पाण्डित्यं व्यनक्ति न तु वहुशास्त्राध्ययनाध्यापनादिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

न केवलमधुनैव त्वयि मम प्रीतिः अपि तु तपसः पूर्व्वमपीत्याह, रहसि तप तपेतियद् वच उपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवानसि। तदपि त्वां प्रति मयैवादिष्टम् । कदा, तत्रतदा सृष्ट्यारम्भे त्वयि कर्मणि । कर्त्तव्ये अर्थे विमोहिति सति ॥ २२ ॥

किञ्च तपो नाम ममैव विद्याशक्ति वृत्तिरित्याह तपो मेहृदयमिति । जीवस्य विषयभोगत्याग एव भक्तिःऽनुकूलत्वात् ममेप्सितमित्यर्थः । अतएव प्रसिद्धं मम वचनम् —— यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः । इति । तच्च तपो यदिमत्प्राप्त्यर्थकं स्यात्तदेव नान्यथेत्याह तपसोऽहमात्मेतिमां विना तपोनिरात्मकं मृतकामिव कामिनां स्यादिति । यद्यपिसिस्टक्षोस्तवापि तपस्तादृशमेव तथापि सिसृक्षायां मयैव प्रवर्त्तितत्वात् तव तपसश्च मयानुमोदितत्वात् तदिदं तपो निष्कामकल्पमेवत्यहं स्वलोकश्चत्वामदर्शयम् । मम तुह्लादनीशक्तिपतेर्वैषयिकभोगत्यागः स्वाभाविक इत्यहं सदैव तपस्वीत्याह सृजामीत्यादि तेन तपसः सृष्ट्यादिसामर्थ्यं ममैव किञ्चिद्भ्रवत्विति ध्वनितम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

मम लोकस्य दर्शनं त्वया मम प्रसादादेव कृत मित्याह मनीषितेति मम लोकस्यावलोकनमित्यर्थं मनीषितानुभावः ममेच्छाया प्रभावः ननु ममैव तपोवलेनैतन्मया प्राप्तमित्यत्र तपसि मयैव भवान्प्रवर्तितोन तत्रापि तव स्वातंत्र्यमित्याह यदिति यत्तपतपेति वचः रहसिउपश्रुत्य परमं तपश्चकर्थ कृतवान् ॥ २१ ॥

तदपि तत्र अवांतरसृष्ट्यारंभे त्वयि कर्मणि कार्येर्थे विमोहिते सति प्रत्यादिष्टं मयैव त्वां प्रत्युपादिष्टम् तपो ममातिप्रियमित्याह तप इति हृदयम् अतिप्रियमित्यर्थः हे अनघ तपसः अहं साक्षादात्मा आश्रयः स्थितिप्रवृत्यादिहेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥

इदं विश्वं तपसैवालोचनात्मकेन सृजामि ग्रसामि संहरामि विभर्मि पालयामिच तच्च तपः मे दुस्तरं दुर्लङ्घ्यं वीर्यम् आलोचनात्मिका शक्तिः यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेः ॥ २३ ॥

ब्रह्मोवाच ।

भगवन् सर्व्वभूतानामध्यक्षोऽवस्थितो गुहाम् ।
वेद ह्य प्रतिरुद्धेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितम् ॥ २४ ॥
तथापि नाथमानस्य नाथ नाथय नाथितम् ।
परावरे यथा रूपे जानीयां ते त्वरूपिणः ॥ २५ ॥
यथात्ममायायोगेन नानाशक्त्युपबृंहितम् ।
विलुम्पन् विसृजन् गृह्णन् बिभ्रदात्मानमात्मना ॥ २६ ॥
क्रीडस्यमोघसंकल्प ऊर्णनाभिर्यथोर्णुते ।
तथा तद्विषयां धेहि मनीषां मयिमाधव ॥ २७ ॥

भाषाटीका ।

हमारे लोक को जो आपने देखा यह हमारीही कृपा है जिसको सुनकर परमतप आपने किया यह भी हमारी ही कृपा है ॥ २१ ॥

अब तुम स्टष्टिरूपकार्य में मोहित हुए तब हमीने तुमको उपदेशदिया तपकरने का और तप हमारा साक्षात् हृदय है आत्म स्वरूप है ॥ २२ ॥

तपही से संसार को रचता हूं और तपही से प्रलयकरता हूं और तप ही से पालन करता हूं ॥ २३ ॥

सब प्राणियों के अध्यक्ष आप बुद्धिरूपी गुहामे स्थित हो और अपनी ज्ञानरूपी से दृष्टि से सबचिकीर्षित जानते हो ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

अध्यक्षः अधिष्ठाता । गुहां गुहायां बुद्धाववस्थितः । यद्यपि वेद तथापीति उत्तरेणान्वयः ॥ २४ ॥

नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येति वा । हे नाथ नाथय आशंसय प्रयच्छ । नाथितं याचितम् । नाथृ नाधृ याञ्चोपतापै श्वर्य्याशीःषु । नाथितमेवाह परावरे इति । परंसूक्ष्मम् अवरं स्थूलञ्च ते रूपं यथाजानीयाम् ॥ २५ ॥

यथा च त्वंक्रीडसि तथा तद्विषयां मनीषां ममधेहीत्युत्तरेणान्वयः नानाशक्त्युपबृंहितं विश्वं विलुम्पन्संहरन् विविधं सृजन् बिभ्रत् पालयन् आत्मना स्वयमेवात्मानंब्रह्मादिरूपं गृह्णन् (अनुगृह्णन्) क्रीडसि ऊर्णुते तन्तुभिरात्मानमाच्छादयति ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

एवं भगवतानुगृहीतो ब्रह्मास्वबुभुत्सितमर्थद्वयं तस्मै निवेदयति भगवन्निति हे भगवन्सर्वभूतानां गुहां हृदयकुहरमवस्थितोऽधिष्ठितः अतएवाध्यक्षः सर्वेन्द्रियवृत्तिद्रष्टा अत एवाप्रतिरुद्धेन प्रतिहतिशून्येन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं साक्षादस्मदादिपरंपरयावाकर्तुमिष्टं यद्यपि वेदजानीहि ह्यीति प्रसिद्धौ ॥ २४ ॥

तथापि नाथमानस्य याचमानस्य हेनाथ नाथितं प्रार्थितं नाथय पूरय नाथितमेवाह परावर इति परं दिव्यात्मस्वरूपमवरं रूपं चिदचिदात्मकमरूपिणः कर्मायत्तप्राकृतरूपराहितस्य ते तव परावरे रूपे यथाजानीयां तथामनीषां बुद्धिंदेहीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

द्वितीयं नाथितमाह यथेति नानाशक्त्युपबृंहितः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति श्रुत्युक्तज्ञानबलादिभिरुपबृंहितः युक्तः द्वितीयांतपाठे नानाशक्तिभिः पंचविंशतितत्वात्मकशक्तिभिः उपबृंहितमभिव्यंजितं विश्वमात्ममायायोगेन स्वात्मनः आश्चर्यशक्तियोगेन आत्मनानिमित्तभूतेनात्मना आत्मानं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं उपादानं तदात्मान ०ं० स्वयमकुरुतइति श्रुत्या आत्मानमित्युपादानत्वस्याकुरुतेति निमित्तत्वस्यचाविधानात् विलुंपन्निति सृष्टेः पूर्वसंहारः गृह्णन्निति पाश्चात्यसंहारः विसृजन्नस्मदादिरूपेण बिभ्रत्पुष्णान् ॥ २६ ॥

अमोघसंकल्पः सत्यसंकल्पस्त्वं ऊर्णनाभिर्यथातंतूनूर्णुते आच्छादयति सृजति इति यावत् तथा क्रीडसि तथा तद्विषया सृष्टिविषयां मनीषां बुद्धिं हेमाधव लक्ष्मीनाथ मयि धेहि देहर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तस्मादिदंतपसैवसृजामि । पदार्थविषयाशेषविशेषज्ञानाभावेतदनुपपत्तेः उपसंहरति वीर्यमिति वीर्यमहात्म्यं जडोपचितज्ञानत्वात्सुतरामितरेषां । इदंतुनताहशमतोदुस्तरमित्यर्थः कायक्लेशसाध्येनतपसासृष्ट्यादिकंचेद्धरेरपिक्लेशित्वमापद्यतइत्याशंका तपःप्रियंसदाविष्णोस्तपसैवाप्यतेहरिरित्यादिनापरिहृतेतिज्ञातव्यं साक्षादात्मावीर्यमितिकथनाच्च नहिपूर्णानंदस्यहरेःक्लेशात्मकत्वंयुज्यते तस्मात्तपः शब्देनज्ञानमेवोच्यतइत्यर्थः ॥ २४ ॥

वरमादास्यतोब्रह्मणोहरिंप्रतिविज्ञापनप्रकारमाह भगवन्निति भगवतावरंवरयेतिमांप्रतियदादिष्टंताद्विडंवनंमन्ये तथाहि सर्वभूतानांहृदयगुहामध्यक्षोऽवस्थितोभगवानप्रतिरुद्धेनाप्रतिहतेनानेनसर्वेषांचकीर्षितंवेद हियस्मात्तस्मान्मच्चिकीर्षितमपिवेत्स्येव ॥ २५ ॥

तथापिवरंवरयेतितदाज्ञाकर्तव्यतयावरंयाचइतिविज्ञापयति अथापीतिनाथमानाययाचमानाय नाथितंयाचितं तंवरं नाथयसमर्थय नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःष्वितिधातुः कोसौचित्तीकृतोवरइतितत्राहपरावरेति अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्यतवाच्चिदानंदाद्यात्मकवैराजाख्यंपररूपंसनवावरणांडाख्यमवरंअपररूपमितिद्वेपरावरेरूपेयथा येनप्रकारेणजानीयांतथार्ताद्विषयांमनीषांमयिधेहि आधेहीत्यन्वयः तुशब्देनतेचरूपेसत्येइत्यवधारयतिद्वेवावब्रह्मणोरूपइतिश्रुतिसिद्धत्वात् । अनेनकार्यकारणरूपेव्यावर्तयति ॥ २६ ॥

किंच यथोर्णनाभिर्लुताकीट ऊर्णामूर्णुतेसृजतेविभर्तिच ऊर्णामंडलमध्येक्रीडति अथवात्मन्येवलुंपतितथात्ममायायोगेनस्वरूपेच्छायोगेनाऽवियोगिन्याश्रियाचजगत्सृजन्नात्मनास्वभावेनात्मानमवतारंगृह्णान्विभ्रत्पालयन्नविलुंपन् क्रीडसिचयथातथाचताद्विषयांमनीषांधेहीति ॥ नानाशक्त्युपबृंहितोऽमोघसंकल्पइत्याभ्यामूर्णनाभेर्हरेर्वैशिष्ट्यंदर्शयति ॥ २७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

वेदेति वेत्थेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अरूपिणः अप्राकृतरूपिणस्तव परं यदप्राकृतं रूपम् अवरं चयत् प्राकृतं ते रूपे ॥ २५ ॥

यथेति युग्मकम् ॥ २६ ॥

ऊर्णुते तन्तुसन्तानादिकं करोतीत्यर्थः । तद्यथा यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः । तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वर ॥ इति । तत्र पररूपजिज्ञासायामुत्तरज्ञानमित्यादिभिः अवररूपजिज्ञासायामुत्तरं तत्रैव ऋतेऽर्थमित्यादिनामायामायिकयोरेकात्मकत्वात् यथात्ममायेत्यस्य समाधानं यद्रूप गुणकर्मक इत्यनेन भविष्यति ॥ २७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य कृत सुबोधिनी ।

एवं सोपपत्तिकवरप्रार्थनायां आज्ञप्तो ब्रह्मा आज्ञाते अतीतं दोषंपरिहृत्यवरं प्रार्थयते भगवान्सर्वभूतानामित्यादिभिः पंचभिः चत्वारोर्थाः प्रार्थनीयाः दोषपरिहारार्थं चाद्यतमाह हे भगवन् पूर्वं सहसा भगवद्दर्शनेन आगतसाध्वसो समर्थो जातः इदानीं भगवद्वाक्येन स्पर्शेन सावधानः सोपपत्तिकं वदति भगवन्निति संबोधनं स्वरूपपरिज्ञापकं त्वंहि सर्वांतरात्मा सर्वेषां हृदयं जानासियतोयंममाभिप्रेतं तत्त्वज्ञातमेवं तथाच ज्ञातृज्ञापकं पिष्टपेषः तथाचयाचितमेव देयमिति यदि अथवा न ज्ञायते अस्य तत्त्वं किमित्येवमाह भगवानिति तस्मिन्नपि पक्षे भगवदाज्ञाकर्त्तव्येति प्रार्थनमावश्यकं तद्वक्ष्यतीति सर्वभूतानां अध्यक्षः सर्वकार्येषु प्रेरकः नियामको वायथा लोके कर्माध्यक्षः तथाभगवान्सर्वाध्यक्षः अनेन भगवदाज्ञा व्यतिरेकेण न कस्यापि कोपि धर्मः अंतर्बहिर्वा उत्पद्यते अतः कामनाप्युत्पन्ना त्वयैवोत्पादितेति तत्पूर्णमपित्वयैवकर्त्तव्यमितिनममभावः स्वपुत्रात् हि सर्व एव पुष्णाति किंच गुहास्थितः हृदयाकाशमधिष्ठाय स्थितः अतः सर्वं तव विदितं किंच चिकीर्षितमपि भवान्वेद यतः अप्रतिरुद्धकालादिभिः प्रतिरोधो यस्य ज्ञानस्य नास्ति कार्यावधिने उत्पत्तौ वा प्रत्यासत्यर्द्धवाक्येनाप्यंशेन प्रतिरोधो नास्ति ततो ज्ञातत्वात् ज्ञानोत्पत्तिस्थान एव विद्यमानत्वात् इच्छायाश्चोत्पादकत्वात् ॥ २४ ॥

भगवता नप्रष्टव्यं नवा वक्तव्यं तथापि तवाज्ञापरिपालनार्थं करिष्यामीत्याह तथापीति परमेकमेव प्रार्थ्यते याचितं देयंचयुक्तमयुक्तंचेति विचारणीयं तदाह नाथितं नाथयेति नाथृयाच्ञायां अतो नाथितं याचितं नाथय प्रयच्छ अवश्यदाने हेतुः हेनाथेति स्वामिन् सेवकेभ्यः प्रयच्छते च अनन्यगतिकत्वात्तेषां एवं प्रार्थयित्वा प्रथमं द्वयं प्रार्थयते परावरे यथारूपे इति समायं महान्सत्संदेह कस्त्वं परः कःपर इति पुरुषोत्तमरूपं किंवेदं परिदृश्यमानं इति एते परावरे रूपे पुरुषोत्तमाक्षररूपेऽआविर्भूतानाविर्भूतरूपे अवतारावतारूपे वा यथा जानीयां तथवरो देयः नत्वेतानि रूपाणि वेद एव प्रसिद्धानि वेदानुसंधानात् एवं ज्ञातव्यानि किमिति वरत्वेन प्रार्थ्यते तत्राह तेत्वरूपिण इति तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नतद्रूपमस्तीश्वरे वेदे श्रुतमस्तीति एकस्यैश्वरस्य सर्वाणि रूपाणि वेदे प्रतिपाद्यते अन्ये वीर्यादयः पंच भगवांश्चानुरक्त एव तिष्ठति तस्मादेतानि षडपिनपृच्छते सांप्रतं किंतु मूलरूपस्य सर्वाकारेणापि अजातथयत्परं रूपं यद्वा सर्वरूपेण जातस्य पश्चाज्जायमानं अवरं रूपांते ज्ञानमार्थयामीत्यर्थ अनेनाद्यंतरूपपरिज्ञाने भवाति तथाचसति एतावत्कर्त्तव्यामिति ज्ञानं स्यात् तच्च ज्ञानं कर्मांगमिति प्रसिद्धं ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवमादौ तव रूपज्ञानं प्रार्थयित्वा मध्यस्थानि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञातुं प्रार्थयते तथा सति तत्तदुपयोगार्थं सृष्टिकरणं सुगमं स्यात् सृष्टिज्ञानं तु पूर्वमेव वर्तत इति न तत्प्रार्थयते शिक्षायां वा प्रार्थयिष्यते अंशभेदेन यथा आत्मनः पुरुषोत्तमस्य मायाकार्यकारणरूपिणी अनंतातस्याः सर्वतो योगेन तस्यास्त्रिगुणत्वात्तत्संबंधेन नानाभावमुत्पत्त्यादिरूपं शक्त्यादिरूपं च तेनोपबृंहितंतथात्मानं विसृजन विशेषेण कुर्वन् गृह्णन् बिभ्रत् आत्मानमेव गृह्णन् उत्पन्नमात्मसात्कुर्वन् विभ्रत् आत्मानमेव उत्पन्नं भाररूपं स्वयमेव धारयन् यदाभारं वोढुं नेच्छति तदा विशेषेण लुंपन् स्वयमेव कर्तृकरणरूपः क्रीडासि तथा क्रीडाज्ञानं समारस्त्वतिप्रार्थना तथा सति कृतिः सुगमा भवति ॥ २६ ॥

ननु भगवानेव यदि सर्वं करोति तदा ब्रह्मणः किंकर्तव्यमित्याशंक्याह अमोघसंकल्प इति अमोघः संकल्पो यस्य संकल्पमात्रेणैव भगवान्करोति कृत्या तु मया कारयतीत्यर्थः नन्वेक एव कथमनेकानि रूपाणिकरोत्यतो ब्रह्मादिरूपाणि संकरोति मंतव्यमित्याशंक्याह दृष्टांतेन ऊर्णनाभिरिति यथोर्णनाभिः साधनांतरनिरपेक्षः स्वरूपभूतयैवोर्णया क्रीडति ऊर्णामेवोत्पादयति स्थापयति भक्षयति च तथा भगवानिति आत्मानं करोति कृतिमात्रे दृष्टांतः स्वरूपं त्वज्ञानमेव दृष्टांते तु ऊर्णामेव सृज्यादिभावंप्राप्नोति नतूर्णनाभिः आश्रयंचापेक्षते दुष्टत्वं चोत्पादितस्य भवति अतस्तस्य रूपं ज्ञातव्यं अन्यानि अपेक्षामात्रे दृष्टांतः नापितस्य सर्वानपेक्षता देशादिनामपेक्षितत्वात् तत्र दृष्टांतमात्रेण न ज्ञानं भवतीति भगवानेव तत्संपादयतिवितिप्रार्थयते तथा तद्विषयं धेहीति भगवान्करोतित्यविवादं श्रुतिरपि कृतिमेवाह नतुस्वरूपं अतस्त्वमेव तांमनीषां बुद्धिंदेहिमयिस्थापय नतूपदेशेन तद्वारिति भावः यदुक्तं पित्रा भगवता कर्त्तव्यमनेनेति संबोधयति साधवेति यथा लक्ष्मीपतिः भार्योक्तं करोति तथा पुत्रोक्तं कर्तव्यमिति एवंज्ञाने वरद्वयं प्रार्थितं निरूप्य ॥ २७ ॥

श्री मदविश्वनाथचक्रवर्ति कृत सारार्थ दर्शनी

गुहायां बुद्धावित्यर्थः । वेदवेत्थ ॥ २४ ॥

नाथमानस्य याचमानस्य उपतप्यमानस्येतिवा । हे नाथ नाथय आशंसय । नाथितं याचितम् नाथृ नाधृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु । नाथित मेवाह अरूपिणः प्राकृत नित्ययोगित्वेन न यस्यास्ति तस्य, नित्ययोगे इति :. । परं यदप्राकृतं रूपम् अवरञ्च यत् प्राकृतं तं रूपे ॥ २५ ॥

आत्मनो माया च योगा योगमाया च तयोर्द्वन्द्वैक्यं तेन । तत्र मायया वहिरङ्गशक्त्या । नानाशक्त्युपबृंहितं द्रव्यज्ञानक्रियाशक्तिसमेतं विश्वं विलुम्पन् संहरन् विस्टजन् विविधं सृजन् बिभ्रत् पालयन् आत्मना स्वयमेव आत्मानं गृह्णन् स्वस्वरूपं प्रकटयन् क्रीडासऊर्णुते तन्तुसन्तानं करोति । योगमायापक्षे मायिकप्रपञ्चान्तर्वर्तिलोके तत्रैव नाना शक्त्युपबृंहितंह्लादिन्यादिशक्तिगणपरिपूरितम् आत्मानं स्वं स्वीयञ्च वास्तवं वस्तु अनन्यसिद्धत्वादात्मनैव गृह्णन् योगमायया अन्तरंगशक्त्या तञ्च किञ्चिदविलुम्पन् कमपि भक्तं प्रति आवृण्वन् किञ्चिदविसृजन् विविधं प्रकाशयन् किञ्चिद्बिभ्रत् कमपि कालं पुष्यन् क्रीडासि । ऊर्णनाभिदृष्टान्तस्तु स्थूलत उभयत्राप्यात्मैककारणत्वमात्रांशेन ज्ञेयः । मयि धेहि अहं माया योगमायाञ्च तत्तत्प्रकाशितं वस्तु च जानीयामित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

अध्यक्षः सर्वकरणाधिष्ठाता गुहां हृदयाकाशमवस्थितः सन् अप्रतिरुद्धेन अनर्गलेन प्रज्ञानेन चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं हि निश्चयेन भवान् यद्यपि वेदवेत्थ ॥ २४ ॥

तथापि हेनाथ हेयाच्य नाथमानस्य याचमानस्य नाथितं याचितं नाथय प्रयच्छ याचितमेवाह परावरे इति ते तवाप्राकृतनित्यानंदानंदविग्रहविशिष्टस्य ममाग्रेस्थितस्य अरूपिणः कर्मजन्यरूपरहितस्य परावरेविश्वस्य निर्गमप्रदेशस्थानभूते रूपे यथाजानीयां तथा मयि मनीषां धेहीत्यनेनान्वयः ॥ २५ ॥

यथा च परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रियाचेति श्रुतिप्रोक्तं नानाशक्त्युपबृंहितमात्मानमुपादानरूपम् आत्मना निमित्तरूपेण तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुत्यैव आत्मानमित्युपादानत्वस्य कुरुतेति तिमित्वस्य च दर्शितत्वात् आत्ममायायोगेन स्वशक्तिविशेषत्रिगुणात्मकप्रकृतियोगेन प्रकृतिमहदहंकारादिक्रमयोगेनेत्यर्थः ॥ अर्थान्मायामपि ब्रूहीति प्रश्नः विसृजन् विविधं कुर्वन् चिदचिच्छक्तिमंतमात्मानं विश्वाकारं कुर्वन्नित्यर्थः विभ्रत् पालयन् यथोपयोगं नानाविधानि रूपाणि गृह्णन् विलुंपन् संहारं कुर्वन् यथा च क्रीडासि तथा तद्विषयां मयि धेहीत्यनेनैवान्वयः ॥ २६ ॥

यथोर्णनाभिः ऊर्णुते तंतून् आच्छादयति सृजति स्वसृष्टैस्तंतुभिर्गृहंनिर्माय्य क्रीडतीति यावत् तद्वत् अमोघसंकल्पः सत्यसंकल्पस्त्वं क्रीडासि तथा तद्विषयं भवद्गुणस्वरूपसृष्ट्यादिलीलाविषयां बुद्धिं ज्ञानं मयि धेहि अर्पय ॥ २७ ॥

भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रितः ।
नेहमानः प्रजासर्गं वध्येयं यदनुग्रहात् ॥ २८ ॥
यावत् सखा सख्युरिवेश ते कृतः प्रजाविसर्गेविभजामिभोजनम् ।
अविक्लवस्ते परिकर्म्मणि स्थितो मा मे समुन्नद्धमदोऽजमानिनः ॥ २९ ॥
श्रीभगवानुवाच
ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्विम् ।
सरहस्यं तदङ्गञ्च गृहाण गदितं मया ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

ब्रह्मो वाच हे भगवान् आप सर्व भूतों के अध्यक्ष हैं । और सब की गुहा (अन्तः करण में) अव स्थित हैं । आप अपने अप्रतिरुद्ध ज्ञान से सवका चिकी र्षित जान ते हैं ॥ २४ ॥

हे नाथ । तथापि मैं याचना करता हूं मेरा नाथित पूर्ण कीजिये कि जिससे मै अरूपी आपके पर अ=र रूपजानलूं ॥ २५ ॥

हे माधव ! अमोघ संकल्प आप अपनी माया के योग, नानाशक्त्युपबृंहित इस जगत को विलोप करते सृष्टि करते पालन करते अपने आप उर्ण नाभि (कमरी) के समान कीडा करते हैं । उस विषय की बुद्धि मुझ दीजिये ॥ २६ ॥ २७ ॥

भगवत् शिक्षित को मैं अतंद्रित (अनलस) होकर करता, प्रजा सर्ग की चेष्टा करता, तुम्हरी अनुग्रह से वद्धनहोऊं ॥ २८ ॥

हे ईश ! आपने मुझे अपने सखा के समान प्रीति की है अतः यह प्रार्थना है कि जब तक मै उत्तम मध्यम भेद से जगत्सृष्टि का सृजन करूं आप के परि कर्म मे स्थित अपने को स्वतंत्र अज मान कर समुन्नद्ध मदनहो ॥ २९ ॥

श्री भगवानुवाच जो मेरा परम गुह्य विज्ञान सहित ज्ञान है रहस्य और उसके अंग है, उन को ग्रहण कर मै कहता हूं ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

तत्त्वज्ञानेन तत्राह, यस्मादेवम्भूतात् तवानुग्रहात् प्रजासर्गमीहमानः कुर्व्वन्नपि अहंकारादिभिर्वद्धो न भवेयमिति ॥ २८ ॥

अवश्यञ्च मदो भविता स तु कश्चित् कालं मा भूदिति प्रार्थयते यावदिति । भो ईश ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः करस्पर्शादिना समत्वेन सम्मानितः सन् प्रजासर्गरूपे तव परिकर्म्मणि सेवायां स्थितोऽविक्लवोऽव्याकुल एव यावज्जनं विभजामि उत्तम मध्यमादिभेदेन सृजामि तावत् त्वत्सन्मानदानादहमप्यजः स्वतन्त्र इति मानिनो मे समुन्नद्ध उत्कटो मदो मा भूत् । यद्वा मदो मा समुन्नद्ध मा समुन्नह्यताम् उद्रिक्तो न भवेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

ज्ञानं शास्त्रोत्थम् विज्ञानअनुभवः । रहस्यं भक्तिः सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् । तस्याङ्गं साधनम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अन्यदपि प्रार्थयते भगवच्छिति हेभगवन् शिक्षितं त्वया प्रदर्शित प्रकारं प्रजासर्गमतंद्रितः अनलसः सन् करवाणि एवमीहमानः कुर्वाणः यदनुग्रहाद्यस्य भगवतोनुग्रहान्नवध्येयं वद्धो नभवेयं तथानुगृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अवश्यं प्रजाः सृजतो मे मदोभावता समाभूदिति प्रार्थयते यावदिति भोहे भगवन् ते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः करस्पर्शादिना संमानितः प्रजाविसर्गे प्रजासर्गरूपे परिकर्मणि परिचर्यायां अविक्लवः धीरः अव्याकुलः एव यावज्जनं विभजामि उत्तम मध्यमादिभेदेन सृजामि तावत्त्वत्परिचर्यावधि अजमानिनः जगत्स्रष्टारं मांमन्यमानस्य मे मम समुन्नद्धमदः प्रभूतमदः सत्वप्रसादान्मा भूदित्यर्थः ॥ २९ ॥

एवं प्रार्थितो भगवान् तमनुग्रहन्नरावररूपप्रकाशकं चतुश्लोक्यात्मकं भागवतमाह ज्ञानमिति ज्ञानं प्राधान्येन ज्ञातव्यं भगवत्स्वरूपविषयकं ज्ञानं तदंगमप्रधानतया ज्ञातव्यचिदचित्स्वरूपविषयकंचज्ञानंमयागदितं तत् मे मत्तः गृहाण कथंभूतं ज्ञानं परमगुह्यं अति गोप्यं विज्ञानसमन्वितं विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं शास्त्रं योगश्च ताभ्यांसहितं सरहस्यं समंत्रकं ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तादृशमनीषाप्रयोजनमाह भगवच्छिक्षितमिति यदनुग्रहाद्यस्यामनीषाया आनुकूल्येनग्रहणादतंद्रितोऽहंभगवताशिक्षितंकरवाण्य- थयदनुग्रहाद्यप्रजासर्गमाहमानः कुर्वाणोनबध्येयं तादृशींमनीषां यस्यभगवतोऽनुग्रहाद्यनबध्येयंतेनभगवताशिक्षितमेवंकरवाणीतिवरांतर प्रार्थनंवा ॥ २९ ॥

इदानींबंधमूलाहंकारनाशंप्रार्थयतेइत्याह यावदिति ईदृशोयथासखाराजादिःस्वोक्तकारिणःसख्यर्जनपदाद्यधिकारंददाति तथातेत्वया- प्रजाविसर्गेकृतोऽधिकृतोऽविक्लवस्त्वत्प्रसादाद्दैन्यहीनस्तेतवपरिकर्मणिजगत्सृष्ट्यादिशुश्रूषाकर्मणिस्थितो ऽहंयावद्रुद्रादिप्रजानांत्वदाज्ञ- यातवेदंपदंतवायंभोगइत्यादिरूपंभोजनंविभजामिविभज्यविभज्यददामि तावन्मच्छतायुःपर्यन्तमजमानिनः आत्मसर्वावलक्षणात्वज्जातोऽहं- इत्यभिमानवतोमेसमुन्नद्धमदः समुत्पन्नोहंकारोजगतः स्रष्टाहमित्यादिलक्षणोमाभूदित्यन्वयः भोस्वामिन्यथासख्युर्व्यापारेऽधिकृतः सखातात्पर्यात्तत्कार्यंकरोति तथाहमपित्वत्प्रजासर्गेऽधिकृतोयावज्जन्यतदितिजनोजन्यपदार्थस्तंविभजामि सुरनरतिर्यगादिरूपेणोत्पादयामि तावत्समुन्नद्धमदोमाभूदितिवा ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

भगवच्छिक्षितमित्यत्रोपदेश एतन्मतं समातिष्ठेत्यादिना भविष्यति ॥ २८ ॥

यावदिति स्रष्टृत्वावस्थानानन्तरं तु यावदधिकारिकाणामिति न्यायेन मुक्तिरेव मम भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥

अथ तत्र परमभागवताय ब्रह्मणे श्रीमद्भागवताख्यं निजं शास्त्रम् उपदेष्टुं तत्प्रतिपाद्यतमंवस्तुचतुष्टयं प्रतिजानीते ज्ञानमित्यादि षट्कम् मे मम भगवतो ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं मया गदितंसत्गृहाण इत्यन्यो न जानातीति भावः यतः परमगुह्यं ब्रह्मज्ञा- नादपि रहस्यतमं, मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादेः तच्च विज्ञानेन मदनुभवेनापि युक्तं गृहाण न चैतावदेव किञ्च सरहस्यं तत्रापि रह- स्यं यत् किमप्यस्ति तेनापि सहितम् तच्च प्रेमभक्तिरूपामित्यग्रेव्यञ्जयिष्यते तथा तदङ्गञ्च गृहाण तच्च सतित्वपराधाख्ये चित्ते न स्फुरतीति विज्ञानरहस्ये प्रकटयेत् तस्मात्तस्य ज्ञानस्य सहायञ्च गृहाणेत्यर्थः तच्च श्रवणादिभक्ति रूपमित्यग्रेव्यञ्जयिष्यते यद्वा सरहस्य- मिति तदङ्गस्यैव विशेषणं ज्ञेयं सुहृदोरिव मिथः संवर्द्धकयोरेकत्रावस्थानात् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी

क्रीडायामपि वरद्वयं प्रार्थयतःशिक्षां गर्वाभावं च तत्र प्रथमं शिक्षामाह भगवच्छिक्षितामिति भगवता अहंशिक्षणीयः एवं प्रकारेण सृष्टिं कुर्विति शिक्षानामबोधिका क्रिया विषयांतरव्युदासेन अभीष्टविषयपरा तस्याः कर्त्ताशिक्षकः शिक्षतस्तत्वाश्रयः तत्र क्रियाया गुरु- भूताया अपिकर्मत्वे विवक्षितायां कर्मभावं परित्यज्य आश्रयभावमेवावलंबते सैवाक्रिया तस्यास्त्वाश्रयः कर्मभावमवलंबते पवने शिक्षितो देवदत्तोलिखनेशिक्षित इति प्रकृते तु क्रियायाः कर्मत्वेनैव विवक्षितत्वात् तद्विषयं एव आश्रयतां प्राप्तः नतु तदाश्रयो ब्रह्मा सच विषयो जगद्रूपः तथा सति तस्मिन् जगतियथशिक्षाउचिता तथा कुर्वित्यर्थः पश्चात्तथा शिक्षां प्राप्य यथोचितं मया कर्त्तव्यं यथा फलकादौ अतिबालकशिक्षायां, गुर्वादिरेव प्रथमतोऽक्षराणि लिखति तदुपर्येव बालकः तथा ङ्गुलिचालनं करोति हस्ते धृत्वा अंगुलीचालनं गुरौ प्रयासाधिक्यजनकं भवति फलकेतु सुगमं संस्कारेण इदमे तदुल्लेखापेक्षया क्रियामपि तत्र संपादयिष्यामि जगत्येव तदुल्लेखनं सुगमं ममापि हितकरं अद्यापि मानेन पदार्थकर्त्तारो न बध्यन्ते तथाऽहमपि भगवतायेनप्रकारेण निष्पादितं जगत्तेनैव प्रकारेण स्वक्रियामपि तत्र संपादयिष्यामि अग्रेशिक्षार्थं नत्वेवं करणे आलस्यं भवति ज्ञात्वा करणत्वेनालस्यमत आहअनन्दित इति तन्द्रामप्राप्त एवाहं करिष्यामि मुक्तोयमर्थः भगवताशीक्षितेन कस्यचित्तन्द्रा भवति नतु किमित्येवं प्राथ्यते तत्राहनेहमान इति प्रजासर्गं ईहमानः निष्पादनाप्रवृत्तः यस्य समीक्षणास्य भगवतो वा अनुग्रहान्नबध्येयं अन्यथाकरणादेवंबंधः वैषम्यनैर्घृण्ये प्रजासर्गं भवतः ततो बंधः शिक्षायां तु नास्य वैषम्य- मनैर्घृण्यम् ॥ २८ ॥

एवं क्रियायाःक्रियांप्रार्थयित्वातथाकरणे यो दोषः तदभावं प्रार्थयते यावत्सखेति सखा सख्युर्यावत्करोति तदा भगवान्मोक्षितवान् ममपुरस्कारंवाकिमतो यद्येवं तत्राह-प्रजाविसर्गं विभजामि भोजनं इति यदा सख्युः स्वसाम्य मापादयति सखायं स्वसमानं करोति वस्तुतश्चिदानंदतया समानता तत्र भगवान्तदा ब्रह्माचिद्रूपं इत्येवं वस्तुतः सख्यपि क्रियाज्ञानशक्ती भगवत्येव सिद्धे इति इदानीं भगवान् क्रियाज्ञानादिभिः समानं कृतवान् तदा सर्वशक्तिसंपन्नः विविधसर्गं प्रजाः विभजामि सत्वरजस्तमो गुणभेदेन ऐश्वर्यादिधर्मेषु उच्चावच भेदेन धर्मादिपुरुषार्थोपयोगिभेदेन च प्रजाविभजामि तेषां भोजनं भोग्यवस्तूंश्च विभजामि प्रजासृष्टिसमये एव तेषांभोजनं विभजामि यद्यप्यत्र तथा ते त्वया कृतं इति नास्ति तथापि अर्थात् यावत्सखा सख्युरित्युक्ते करोतीति प्राप्यते तथा इवेति पदेनापि तावत्प्राप्यते अतोनन्यूनता काचित्तुयावद्विभजामीति योजयंति तावन्मदः मासमुन्नद्धइति संबंधं च वारयति तत्रापि तावदित्यध्याहारस्तुल्यः कालावच्छे- देन च महाभावप्रार्थनायुक्ता ततोपि किमत आह ते परिकर्मणि अविक्लवश्च स्थितः तत्सेवारूपे आज्ञारूपे वा कर्मणि स्थितः तमेते त्रयः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी

पदार्थाः सख्येन चशाकिलाभः प्रजादिविभागसामर्थ्यं तव सेवायां चाविक्लवः तवैक्लव्यं एतत्त्रयं यद्यपि गुणभूतं तथापि सख्यस्य तु च्छत्वाद्दोषरूपं भवति अत्र त्रिभिर्दोषैः अजमानिनः अहं न कस्माकातः अत एवाहमिति भगवत्सकाशात् प्राप्ता एते गुणाः दूरे भगवतः सकाशात्स्वस्य जन्मापि न मन्यते तादृशस्य सम्यगुन्नद्धो मदो भवति समेमाभवत्विति प्रार्थना एवं परावरज्ञानं क्रीडाज्ञानं शिक्षागर्वा भावश्चेति चत्वारः प्रार्थिताः तत्र क्रमाद्वानद्वये श्लोकद्वयं शिक्षायां चतुश्लोकी अनेन गर्वाभाव इत्यं तिम:श्लोकः ॥ २९ ॥

एवं सप्तभिः श्लोकैः चतुर्णामुत्तरं भवति तद् प्रथमं ज्ञानद्वये उत्तरमाह ज्ञानमिति मे पुरुषोत्तमस्य यद्ज्ञानं तत्परमं गुह्यं वक्तव्यं न भवति यादृशं मां पश्यसि तादृश एवाहं पुरुषोत्तम इदमेव मायादिरूपं अंतिमं रूपं च इदमन्यः कोपि न जानाति अतो मयैव गदितं सामान्यतो निरूपितं त्वं गृहाण भगवद्बुद्धौ सिद्धं भगवद्गुणज्ञानावताररूपं भगवद्दत्तं गृहाणेत्यर्थः भगवतो हि ज्ञानं गदितमपि कृपाव्य-तिरेकेण न प्राप्यत इति सिद्धवत्कारेण वदन्नाह गृहाणेति उपदेशपूर्वकं भगवतैव ब्रह्मणो ज्ञानं दत्तवानित्यर्थः तस्य ज्ञानस्य परिकरमाह यद्विज्ञानसमन्वितमिति विविधं ज्ञानं विज्ञानं अस्यानुभवस्य ज्ञातत्वात् अस्यैव ज्ञानरूपत्वात् विज्ञानं नानुभवः किंतु अखिलसात्वतांपति मित्यादि यच्च चतुष्टयज्ञानं विज्ञानं तेन समन्वित ज्ञानं तस्य रहस्यं सुनंदनंदादिवेष्टितत्वं भगवद्भक्तिरिति यावत् तस्यांगंभृत्यप्रसादाभि मुखं इत्यादिभिः निरूपितानि प्रसादादीनि चकारस्त्वनुक्तसर्वसमुच्चयार्थः किंबहुना यत्किंचित्त्वया वैकुंठे दृष्टं तस्य सर्वस्य ज्ञानं तव-भवत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किञ्च भगवता शिक्षितं करवाणीति कामपि स्वभजनशिक्षां गुरुः शिष्यायैव मह्यं देहीति भावः । यतस्त्वदनुग्रहात् प्रजासृष्टिम् ईह-मानः कुर्वन्नपि अहंकारादिभिर्न वध्येयं वद्धो न भवेयम् ॥ २८ ॥

मनोवाञ्छितमभिव्यञ्जयन् प्रार्थयते यावदिति । हे ईश ते त्वया सख्युः सखेव दासाभासोऽप्यहं कृतः करस्पर्शादिना व्यवहृतः अतः सख्यभक्तिमेवाहं प्राप्नुयामिति । किञ्च यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति न्यायेन स्वायुःपर्य्यन्तं यावत् प्रजानां विसर्गे विवि धसृष्टौ भोः परमेश्वर जनं विभजामि उत्तमाधममध्यमभेदेन विभक्तं करोमि । कीदृशः ते तव परिकर्म्मणि परिचर्य्यायाम् अविक्लवोऽव्या-कुलः सावधानतया स्थितः सन्नित्यर्थः तावत् समुन्नद्ध उत्कटो मदो मे मम माभूत् ॥ २९ ॥

अत्र परावरे यथा रूपे जानीयामित्यनेन तव अप्राकृतं रूपं प्राकृतञ्च रूपं कीदृशमिति, यथात्ममायायोगेनेत्यनेन तव माया योगमाया च कीदृशीति, यथा क्रीड़सीति मायाधिकृतेषु योगमायाधिकृतेषु च लोकेषु तव केन प्रकारेण क्रीड़ति, भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यत-न्द्रितः इत्यनेन मदभीष्टसिद्ध्यर्थं त्वच्छिक्षितं किं मम कर्त्तव्यमिति ब्रह्मणा क्रमेण पृष्टस्य वस्तुचतुष्टयस्य चतुःश्लोकया क्रमेणैवोत्तरं दातुं भगवान् प्रतिजानीते ज्ञानमिति एतदेव भगवद्दत्तोसरचतुष्टयात्मकमेव श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभगवत्प्रोक्तत्वेन प्रसिद्धमित्याहुः । न केवलं मद्रूपस्य ज्ञानमेव तुभ्यं ददामि अपि तु विज्ञानेनानुभवेन समन्वितं यत् तदपि । किञ्च परमगुह्यं निर्विशेषब्रह्मज्ञानादपि श्रेष्ठत्वा-दिति भावः । किञ्च रहस्यं प्रेमभक्तिश्च स प्रसिद्धस्त्वं गृहाण सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिनिर्देशात् तस्य रहस्यत्वं ज्ञेयम् तस्य रहस्य-स्यांगं साधनभक्तियोगस्तच्चेति त्वया अपृष्टमपि एतत्त्रयं कृपयैव वक्ष्यामि किंवा भगवच्छिक्षितमहं करवाणीत्यनेनैवैतत्त्रिकमपि त्वया पृष्टमेवेति चतुर्थश्लोक एव रहस्यत्वाद्बहिरंगलोकागम्यतयैव वक्ष्यामि अत्र रहस्यतदंगयोरेतयोर्नामाग्रहणं प्रथमोक्तात् परमगुह्यतज्ज्ञा-नादप्यतिगोप्यत्वम् उत्कृष्टत्वञ्च बोधयतीति ज्ञेयम् मया गदितं गृहाणेत्यवधानमपि ब्रह्मणो विशेषतोऽवधापयति ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

भगवता त्वया शिक्षितमुपदिष्टं प्रजासर्गमतन्द्रितोऽनलसस्त्वहं करवाणि करिष्यामि भगवच्छिक्षानुरूपमीहमानः प्रजासर्गे चेष्टां कुर्वाणः यस्मादनुग्रहात् हा हेतौ तत्र अनिष्यमानेनाहंकारादिना न वध्येयं वद्धो न भवेयम् तमनुग्रहं कुर्विति शेषः ॥ २८ ॥

प्रजासृष्ट्युत्वश्यं मदो भविता स कांचित्कालं माभूदिति प्रार्थयतेयावदितिभो ईशते त्वया लौकिकस्य सख्युः सखेवाहं कृतः भत्यादरविषयः कृतःप्रजासर्गरूपे तव परिकर्मणिपरिचर्यायां स्थितः अविक्लवः अव्याकुलः यावज्जनं विभजामि उत्तममध्यमादिभेदेन सृजामि तावत् त्वत्परि चर्यावधित्वात्संभ्रमादहमप्यजः स्वाधीन इति मानिनो मे समुन्नद्धः उत्कटो मदो माभूत् ॥ २९ ॥

एवं ब्रह्मणा प्रार्थितः आह भगवान् ज्ञानमिति यत् परमगुह्यं परमगोप्यं सरहस्यं रहस्येन भक्तियोगेन सहितं यस्मिन् जाते भक्ति योगो दृढो भवेदेवं भूतमित्यर्थः सविज्ञानं विज्ञानेन विविधगुणशक्तिविषयकेणावांतरज्ञानेन सहितम् एवं भूतमस्माद्विषयकं ज्ञानं तस्यां चं तत्प्रतिपादकचतुश्लोक्यात्मकं शास्त्रं यद्वा तस्यागमुपायं च मया गदितं मे मत्तः गृहाण ॥ ३० ॥

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥ ३१ ॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत् परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

ननु त्वद्दर्शनेऽप्यसमर्थोऽहं कथं ज्ञानाधिकारी स्यां तत्राह । यावान् स्वरूपतः । यथाभावः यादृक् सत्तावान् यानि रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य ॥ ३१ ॥

एतदेव सम्यगुपदिशन् यावानित्यस्यार्थं स्फुटयतिअहमेवाग्रे स्टष्टेः पूर्वम् आसं स्थितः । नान्यत् किञ्चितयत सत् स्थूलम् असत् सूक्ष्मं, परंतयोः कारणं प्रधानं, तस्याप्यन्तर्मुखतया तदा मय्येव लीनत्वात् । अहञ्च तदा आसमेव केवलं न चान्यदकरवम् । पश्चात् स्टष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मि, यदेतद्विश्वं तदप्यहमेवास्मि । प्रलये योऽ वशिष्येत सोऽप्यहमेव । अनेन चानाद्यनन्तत्वात् अद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोऽहमित्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥

श्री राधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

यानि रूपाणीत्यादि यादृग्रूपोयादृग्गुणो यादृक्कर्म्मा चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अहमेवासमित्यादि चतुःश्लोकीभागवतम् पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मीति न त्वंकुरे जाते बीजवदनुपलम्भः कारणतया पृथगवस्थानात् एतनाप्रच्युतस्वरूपत्वम् उक्तम् यदेतद्विश्वंतदप्यहमेवास्मीति अनेन प्रपञ्चस्य वागालम्बनमात्रत्वमुक्तं वस्तुतः सर्वं ब्रह्मतन्मात्रमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचंद्रिका

कार्त्स्न्येन त्वदुदितग्रहणेनाहं प्रभुरित्याशंकमानं प्रत्याह यावानिति अहं सत्यं ज्ञानं यः सर्वज्ञः इत्यादिश्रुत्युक्तज्ञानस्वरूपज्ञानगुणकोऽहं यावान्यत्परिणामकः अपरिच्छिन्नः यथा भावः यादृक्स्वभावः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्युक्त सर्वज्ञ्यादि गुणकः यद्रूपगुणकर्मकः रूपंचिदचिद्वस्तु गुणास्तयोर्गुणाः सच सद्वारको भगवद्गुणः काठिन्यवान् योविभर्तीतिवत्कर्मजगद्व्यापारः यानिरूपगुणकर्माणि यस्य स बहुव्रीहिः तथैव तत्त्वविज्ञानं मत्स्वरूपरूपगुणविभूति याथात्म्यविज्ञानं मदनुग्रहान्मत्प्रसादाद्धेतोस्तेतवास्तु भवतु ॥ ३१ ॥

यावानित्यस्यार्थमेव स्फुटयन्प्राधान्यतया ज्ञातव्यपरशब्दोक्तं भगवत्स्वरूपमाह अहमिति सदसत्परंचेतनाचेतनविलक्षणं यद्वस्तु तदहमेवासमभवम् अन्यत्रचिदाचिद्विलक्षणं न भवति अन्यत्सर्वं चिदचिदंतर्गतं अहमेव तद्विलक्षण इत्यर्थः अग्रे सृष्टेः प्राक्यद्वस्तु पश्चात्सृष्टिकाले जात स्त्वमेतत्कार्यजातं चतदप्यहं कारणचिदचिद्रूपः कार्यचिदाचिद्रूपश्चाहमित्यर्थः पुनः संहारकाले यो वशिष्येतसंहृते सोप्यहमेवेत्यर्थः प्रकृतिपुरुषविलक्षणस्तच्छरीरकश्चाहमेक एव य एवसर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरः सृष्टेः प्रागविभक्तनामरूपसूक्ष्मप्रकृति पुरुषशरीरकः सृष्टिकाले विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषशरीरकः स्वपर्यंतनामरूप आसंसंहारविषयोप्यहमेवेत्यर्थः एवं कारणावस्थायांविभक्तनामरूपप्रकृतिशरीरकत्वेन कार्यावस्थायां विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषशरीरकत्वेनावस्थितस्यापि परमात्मनः स्वशरीरभूतचेतनाचेतनगताज्ञत्वदुःखित्वकर्मवशत्वपरिणामित्वजडत्वादिभिर्विकारै जीवात्मनस्तच्छरीरगतबालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभिरिवास्पर्शात् चेतनाचेतनवैलक्षण्यमविहितमेवावतिष्ठते कार्यत्वंकारणत्वं च स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषद्वारकमुपपन्नमित्यत्रभाष्यादिषु विस्तरोद्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

यत्किंचित्पृष्टंयःकश्चित्परिहारइत्यतः परावरेइतिप्रार्थितवरदानप्रकारंवक्ति ज्ञानमिति नियतमुक्तिप्रापकेशास्त्रविविषयेणविज्ञानेन समन्वितंमेस्वरूपविषयंसरहस्यमुपनिषत्संवादसहितं यज्ज्ञानंतस्यज्ञानस्ययदंगंचतन्मयागदितंगृहाणेत्यन्वयः उपनिषदांबाह्यार्थरूपंचाविकृतनुपादेयस्यादित्यतउक्तं परमेति ज्ञानंशास्त्रार्थविषयं विज्ञानंस्वानुभवस्त्यपञ्चाख्यानंगदितामित्यनेनसूचितयायेनयेनयथाज्ञात्वानियतंमुक्तिराप्यते तद्विज्ञानमितिप्रोक्तंज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिस्मृत्यानिरस्तम् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

यथात्ममायायोगेनेतियाचितवरप्रदानप्रकारमाह यावानिति देशकालव्याप्त्यायावाननंतपरिमाणोपेतोऽहं यथाभावोयादृशसत्तावान् निरुपाधिकसत्तोपेतः यद्रूपगुणकर्मकः यादृशावतारः यद्वशगुणः यादृशकर्मा चाहं मदनुग्रहात्तेतथैवतत्त्वविज्ञानमस्त्वित्यन्वयः एव शब्देनसोपाधिकरूपंव्यावर्तयति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र साध्ययोर्विज्ञानरहस्ययोराविर्भावार्थमाशिषं ददाति यावानहमिति यावान् स्वरूपतो यत्परिमाणकोऽहम् यथा भावः सत्ता यस्येति यल्लक्षणोऽहमित्यर्थः । यानि स्वरूपान्तरंगाणि रूपाणि श्यामचतुर्भुजत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्याद्याः कर्म्माणि तत्तल्लीलाः यस्य सः यद्रूपगुणकर्म्मकोऽहम् तथैव तेन तेन प्रकारेणैव तत्त्वविज्ञानं याथार्थ्यानुभवो मदनुग्रहात्ते तवास्तु भवतादिति एतेन चतुःश्लोक्यर्थस्य निर्विशेषपरत्वं स्वयमेव परास्तम् । वक्ष्यते च चतुःश्लोकीमेवोद्दिशता श्रीभगवता स्वयमुद्धवं प्रति पुरा मयेत्यादौ ज्ञानं परं मन्महिमावभासमिति । तत्त्वविज्ञानपदेन रूपादीनामपि स्वरूपभूतत्वं व्यक्तम् । अत्र विज्ञानाशीः स्पष्टा रहस्याशीश्च परमानन्दात्मकतत्तद्याथार्थ्यानुभवेनावश्यप्रेमोदयात् ॥ ३१ ॥

तदेवाभिधेयादिचतुष्टयं चतुःश्लोक्या निरूपयन् प्रथमं ज्ञानार्थं स्वलक्षणं प्रतिपादयति अहमेवासमिति । अत्राहंशब्देन तद्वक्ता मूर्त्त एवोच्यते । न तु निर्विशेषं ब्रह्म तदविषयत्वात् आत्मज्ञानतात्पर्य्यकत्वे तु तत्त्वमसीतिवत् त्वमेवासीरित्येव वक्तुमुपयुक्तत्वात् ततश्चायमर्थः—सम्प्रति भवन्तं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहरश्रीविग्रहोऽहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव । वासुदेवो वा इदमग्र आसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादिश्रुतिभ्यः । भगवानेक आसेदमग्र आत्माऽऽत्मनां विभुरित्यादि तृतीयात् । अतो वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपांगत्वादहंपदेनैव ग्रहणम् । राजासौ प्रयातीतिवत् । ततस्तेषाञ्च तद्वदेव स्थितिर्बोध्यते तथाच राजप्रश्नः स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्वगुहाशयः ॥ इति श्रीविदुरप्रश्नश्च तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः । तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ इति काशीखण्डेऽप्युक्तं श्रीध्रुवचरिते न च्यवन्तेऽपि यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि । अतोऽच्युतोऽखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्यय इति अहमेवेत्येवकारेण कर्त्रन्तरस्यारूपत्वादकस्य च व्यावृत्तिः आसमेवेति तत्रासम्भावनाया निवृत्तिः तदुक्तम् यद्रूप गुणकर्म्मक इति अतएव यद्वा आसमेवेति ब्रह्मादिवहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादिलक्षणक्रियान्तरस्यैव व्यावृत्तिः न तु स्वान्तरङ्गलीलाया अपि । यथाऽधुनाऽसौ राजा कार्य्यं न किञ्चित् करोतीत्युक्ते राजसम्बन्धि कार्य्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तद्वत् । यद्वा असगतिर्दीप्त्यादानेष्वित्यस्मात् आसं साम्प्रतं भवता दृश्यमाने विशेषैरेभिरग्रेऽपि विराजमान एवासिष्ठमिति निराकारत्वाद्विकस्यैव विशेषतो व्यावृत्तिः । तदुक्तमनेन श्लोकेन साकार निराकारावेष्णुलक्षणकारण्यांमुक्ताफलटीकायामपि— नापि साकारेष्वव्याप्तिः तेषामाकारा तिरोहितत्वादिति । ऐतरेयकश्रुतिश्च—आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति । एतेन प्रकृतीक्षणतोऽपि प्रागभावात् पुरुषादप्युत्तमत्वेन भगवज्ज्ञानमेव कथितम् । ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते, तत्राह, सत् कार्य्यम् असत् कारणं तयोः परं यत् ब्रह्म तन्न मत्तोऽन्यत् । क्वचिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतविशेषव्युत्पत्त्यासमर्थे सोऽयमहमेव निर्विशेषतया प्रतिभामीत्यर्थः । यद्वा तदानीं प्रपञ्चे विशेषाभावात् निर्विशेष चिन्मात्राकारेण वैकुण्ठे तु सविशेषभगवद्रूपेणेति शास्त्रद्वय व्यवस्था । एतेन च ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहमित्यत्रोक्तं भगवज्ज्ञानमेव प्रतिपादितम् । अतएवास्य ज्ञानस्य परमगुह्यत्वमुक्तम् । ननुसृष्टेरनन्तरं जगति (अधुनादिति) नोपलभ्यसे, तत्राह पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवासमेव, वैकुण्ठे तु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्याम्याद्याकारेणेति शेषः । एतेन, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुरहेतुरस्येत्यादिप्रतिपादितं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् । ननु सर्व्वत्र घटपटाद्याकारा ये दृश्यन्ते त तु त्वद्रूपाणि न भवन्तीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिः स्यादित्याशंक्याह । यदेतत् विश्वं तदप्यहमेव मदनन्यत्वान्मदात्मकमेवेत्यर्थः । अनेन, सोऽयंतेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः । समासेनहरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥ इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् । तथा प्रलये योऽवशिष्येत सोऽहमेवास्म्येव । एतेन, भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञ इत्याद्युक्तं भगवज्ज्ञानमेवोपदिष्टम् ॥ तथा पूर्वम् स्वानुग्रह प्रकाश्यत्वेन प्रतिज्ञातं यावत्त्वं सर्व्वकालदेशापरिच्छेद्यत्वज्ञापनयोपदिष्टम् ॥ एवं नान्यद्यत् सदसत् परमित्यनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति ज्ञापनया यथाभावत्वं सर्व्वाकारावयविभगवदाकारनिर्देशेन विलक्षणानन्तरूपत्व ज्ञापनया यद्रूपत्वं, सर्व्वाश्रयतानिर्देशेन विलक्षणानन्तगुणत्वज्ञापनयायद्गुणत्वं, सृष्टिस्थितिप्रलयोपलक्षितविविध क्रियाश्रयत्वकथनेनालौकिकानन्तकर्म्मत्वज्ञापनयायत्कर्म्मत्वञ्च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

द्वितीयज्ञानमाह यावानहमिति प्रमाणतो यावानहं परिमाणतोऽपि यथाभावः यादृशो ममकारणभूतो भावः सर्वकार्यकरणाय सर्वशक्तिरूपं यावति रूपाणि गुणाः कर्माणि च यस्य यानि वा गुणादीनि एतदपि पूर्ववत् तदाह तथैव ते मदनुग्रहात्तत्त्वविज्ञानमस्तुतत्वतो विशेषेण ज्ञानं सर्वेषां याथार्थ्यं तव स्फुरत्वित्यर्थः एवं ज्ञानद्वयंनिरूपयितुमशक्यत्वान्निरूपणं वा ब्रह्मणो हृदये स्फुरणासम्भवात् ॥ ३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

स्वयमेव दत्वा शिक्षार्थं चतुःश्लोकीमाह अहमेवासमेवाग्र इति यादृक्‌रूपं भगवान् जगत्करोति तच्छिक्षायांप्रार्थितं तत्राह अहमेव तद्रूपो जातः नान्यदिति अन्यथा भावनं च मन्मायवैवि जडदेहादौ मध्ये जीवप्रतीतिर्घटादावाकाशप्रतीतिवत् आधाराधेयभावो बाह्याभ्यंतरभेद हेतुश्च अयमेवेति स्वरूपतो मूलभूतं जगत्प्रतीतितो मायारूपं अनुप्रवेशको जीव इति सर्वं जगत्सर्वप्रकारेणाह सैवेति ज्ञात्वा स्वस्वरूपमपि तथा ज्ञातव्यं इयमेवशिक्षा एवं मद्रूपं वस्तुजगत् करोति तदागर्वो न भवतीति तद्धेतुभूतो मोहोऽपि न भवति इति पंचश्लोकानामर्थः तत्र सर्वजगत् कथं भगवानित्याकांक्षायां तज्ज्ञानिसिद्धिहेतुं विस्तरेण वदति सृष्टेः पूर्वं अहमेव एको नारायणआसीन्न ब्रह्मा न च शंकरः वासुदेवो वा इदमग्रआसीन्न ब्रह्मा न च शंकर इति श्रुतेः सृष्टेः पूर्वमहमेव किं मत्तोऽपि पूर्वमपिनाशंकनीयं यथा जगतः पूर्वमहं मत्तोऽपि पूर्वमन्यदिति तदेवं भवेत् यदिकदाचिदप्यहं नासं तत्तु मम न संभवति सद्रूपेणैव निरूपणात् सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीय मिति श्रुतेरात्ममेव अग्रेसृष्टेः असद्वा इदमग्रआसीत्ततो वै सदजायतेत्यादीनां पश्चात्प्रतीयमानजगतः पूर्वमेव तादृशरूपेणानवस्थितत्वप्र तिपादकत्वात् अन्यथा असतः सत्ताबोधकत्वे विरोधः नासतो विद्यते भाव इति वाक्यात् नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमित्यादे स्तु स्थूलसूक्ष्मकार्यपरत्वं यथा वा इदमग्रे सलिलमासीदिति तु अवांतरकल्पाभिप्रायेण आपो नाना विधानि जलानि इदं तत्कार्यं च जगत्सर्वं सलिलं प्रलयोदकरूपमेवासीदित्यर्थः अव्यक्तादीनि भूतानीति तु अव्यक्तरूपं ब्रह्मैवालीनत्वकल्पकस्य पश्चादेव सिद्धे पश्चादेव पूर्वलीनत्वं सिध्यति न पूर्वं अनेन प्रकृतिं पुरुषं चेत्यपि निरस्तं मतांतरत्वात् आसीदज्ञानमयोऽर्थ इति वाक्यविरोधाच्चतामसादिति तमोऽपि ब्रह्मैव सर्वतः सुप्तत्वेन साम्यात् न प्रकृतिः मकिव्यावरीवः उदकस्पर्शमाश्रिति कार्याश्रयप्रयोजकाभावात् तस्याःकार्यैकोन्नेयरूपाया अभावा न् अगमनजात्युनियठि अतत्यपि एवमन्यान्यपि वाक्यानि तत्तद्भावप्रकारेण बोधयंति पूर्वमेकरूपे भगवति न बाधकानि भवंति अत एव श्रुतिसिद्धत्वादन्यानि तत्काले निषेधति नान्यदिति सदसतोः श्रुतौ पूर्वसिद्धत्वेपि न तदन्यत्वंतदाह सदसदिति सच्छब्देन असच्छब्देन च ब्रह्मैवोच्यत इत्यर्थः योऽस्मात्परस्मात्पर इति परशब्देनापि नकालादिरुच्यतेकिंत्वहमेव तस्मात्पूर्वमहमेवेति सिद्धम् अभावस्त्वस्मन्मते त्रिरे भावातिरिक्तो न भवतीति तस्य च भगवच्छक्तित्वात् पूर्ववद्धेति न्यायेन शक्तिधर्माणामपि तदुद्गमत्वाभावेन कालस्यापि निरूपणासमथ एव तथा च वचनात् प्रकृति तुल्यत्वेन भगवानेकएव सिद्ध इत्यविवादं किंच पश्चादहं सर्वभगवत्समर्थात्स्वरूपादेवचेष्टावत्प्रादुर्भावः कालस्य पश्चाद्गुणरूपेण शक्तिरूपेण च पश्चात्कालरूपेण स आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः असतः सत्तानंगीकाराच्च यदेतदिति परिदृश्य मानं सर्वं चकारादपरिदृश्यमानमप्रसिद्धं च अनेन जीवा अपि संगृहीता त्वमेव तच्चेति पाठे जीवजडात्मकं सर्वमहमेवेत्यर्थः अयं मुख्यो ब्रह्मवादः ननु पदार्थविरोधे शब्दो न प्रमाणम् भगवांश्च सर्वदोषरहितः विकारादयश्च दोषाः सर्वशब्दे संकोचाभावात् उपदेश्याभावः शास्त्रोच्छेदश्च प्रयोजनाभावात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः पुरुषोत्तमत्वाभावाच्च तस्मादनेकदोषदुष्टत्वात् ब्रह्मवादोऽनुपपन्न इति चेन्न सर्वं प्रत्यक्षादृष्टविषये पदार्थाः श्रुतिबोधितः परस्परं विरुद्धास्तेनैकदोषंभजंति हि उभयोर्वैदिकत्वेन कस्यादन्नियामकः विचारकाणां बुद्धिस्तु सोपजीव्याश्रुतेःसदा क्रियाविधायकत्वेतु विकल्पो नैकवाक्यता दुष्टोप्याश्रीयते पक्षो विकल्पाख्यःश्रुतेर्बलात्तथैव भगवद्रूपं यथाहस्तादयः पृथक् यथासर्वविरोधः स्यात् तथैवात्रविचारणां सर्वरूपसमर्थत्वं अतो ब्रह्माणि गीयते अन्यथा प्रतिभानं यत् उच्चनीचादिभेदेन तथानंत श्च कर्त्ताचसैव तथाविधः यत्किंचिद्दूषणं त्वत्रदूष्यं चापि हरिः स्वयं विरुद्धपक्षाः सर्वेपि सर्वमत्रैव शोभते योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहमिति उद्भूतस्य सर्वस्य तिरोभाव प्रापणे यत्तिरोभूतं न भवति तिरोभावः तदाश्रयोवा अंशभेदेन वा तदप्यहं अस्मीत्यनेन सर्वाएव क्रिया सद्विषयश्चाहं इति ज्ञायते इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किञ्च ज्ञानं शब्दद्वारा याथार्थ्यनिर्द्धारणं परोक्षं तच्च किञ्चित् शुद्धचित्तानामास्तिकानां सम्भवेदपि । विज्ञानन्त्वपरोक्षानुभवः मत्स्वरूपस्य याथार्थ्येन साक्षात् कारः स च रहस्यतदङ्गशब्दोक्ताभ्यां मत्प्रेमभक्तिसाधनभक्तिभ्यां विना नैव भवतीति बोधयंस्तद्धर्म- माशिषं ददाति यावान् यत्प्रमाणाकारः । यादृशस्थौल्यकार्श्यदैर्घ्यतुङ्गतावृत्ततायौचित्यसन्निवेशविशिष्टावयव इत्यर्थः । यथाभावो यादृशाभिप्रायः । यानि रूपाणि श्यामत्वचतुर्भुजत्वद्विभुजत्वकृष्णत्वरामत्वनृसिंहत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्याद्याः कर्म्माणि लक्ष्मीपरिग्रहगोवर्द्धनोद्धरणादीनि यस्य सः । तथैवेति । येन येन प्रकारेण ममपरिमाणाभिप्रायरूपगुणकर्म्माण्याविर्भवन्ति तेन तेनैव प्रकारेण तत्त्वविज्ञानं तेषां याथार्थ्यानुभवोऽस्तु । तत्राशीर्वादेनैवानुग्रहे व्यञ्जितेऽपि पुनर्मदनुग्रहपदोपादानं परमान्तरङ्गमत्कृपा शक्तिवृत्तिविशेषसाधनभक्तिप्रेमभक्त्योर्वृद्धितारतम्येनैव मद्रूपगुणादिमाधुर्य्यानुभवतारतम्ये समुत्पत्स्यमानेऽप्येतस्मादपिमत्स्वरूपा द्यधिकतममाधुर्य्यं परमदुर्लभं कृष्णस्वरूपं मां व्रजभूमौ त्वं साक्षादनुभविष्यसीति सूचयति । एतेन चतुः श्लोक्या निर्विशेषस्वरूपमात्र- परत्वेनान्यव्याख्यानं स्वयमेव परास्तम् ॥ ३१ ॥

एवं श्लोकाभ्यां देयत्वेन ज्ञानादिकं प्रतिश्रुत्य तत्प्रासादाशिषैव योग्यतामापाद्य च प्रथमं ज्ञानमुपदिशन्नेव परावरे यथारूपे जानी यामिति प्रश्नस्योत्तरमाह अहमेवाग्रे सृष्टेः पूर्वमासमिति तर्जन्या [illegible] दृशति एवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदकेन मद्विजातीयं प्राकृतं वस्तुकिमपि नासीदिति लक्ष्यते अयमर्थः— सम्प्रति भवन्तं प्रति प्रादुर्भवन्नसौ परममनोहराकारो रूपगुणमाधुरीमहोदधिरहमेवाग्रे महाप्रलयकालेऽप्यासमेव वासुदेवो वा इदमग्रआसीन्न ब्रह्मानचशङ्कर इति आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविध इति पुरुषो ह वै नारायण इति एकोहवै नारायण आसीदिति पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अथ नारायणादजोऽजायत यतःसर्वाणि भूतानि नारायणः परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परम् ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलमिति एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान इत्यादि श्रुतिभ्यः भगवानेकआ- सेदित्यादि स्मृतेश्च अत्र वैकुण्ठतत्पार्षदादीनामपि तदुपाङ्गत्वादहं पदेनैवग्रहणं, राजाऽसौ प्रयातीतिवत् अतस्तेषाञ्च तद्वदेवास्थिति र्बोध्यते तथाच राजप्रश्नः स चापि यत्र पुरुषो विश्वस्थित्युद्भवाप्ययः मुक्त्वाऽऽत्ममायां मायेशः शेते सर्व्वगुहाशयः इति ॥ विदुरप्रश्नश्च—तत्त्वानां भगवंस्तेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः । तत्रेमं क उपासीरन् क उस्विदनुशेरते ॥ इति । श्रीस्वामिचरणानां व्याख्या च तत्र प्रलये इमं परमेश्वरं शयानं राजानमिव चामरग्राहिणः के उपासीरन् के वाऽनुशेरते शयानमनुस्वपन्तीत्येषा। काशीखण्डेऽप्युक्तम्

ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा तमः ॥ ३३ ॥
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ३४ ॥

श्री मद्विश्वनाथचक्रवर्ति कृत सारार्थ दर्शनी

न च्यवन्तेऽपि यद्भक्ता महत्यां प्रलयापदि अतोऽच्युतोऽखिले लोके स एकः सर्वगोऽव्ययः ॥ इति । आसमेवेत्ययोगव्यवच्छेदः अस्तेः सत्त्वार्थकत्वात् तदानीं मद्विद्यमानताया अभावः सर्वथा नाभूदित्येवार्थप्रतीतेः । अहमेवासमेव न किमप्यकरवमिति क्रियान्तरव्यावृत्तिस्तु वस्तुतो न घटते अस्तेः सर्वधात्वर्थेष्वेवानुस्यूतत्वात् । पूर्वस्मिन् वर्षे तत्र ग्रामे चैत्र आसीदेवेत्युक्ते चैत्रस्य शयनासनभोजनादिक्रिया नैव व्यावर्त्यन्ते किन्त्वभाव एवेति । किन्तूक्तिपरिपाट्या घटते च । यथा सन्दर्भे-आसमेवेति ब्रह्मादिवहिर्जनज्ञानगोचरसृष्ट्यादि लक्षणा-क्रियान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु स्वांतरंगलीलाया अपि । यथा अधुनाऽसौ राजा न किञ्चिदपि करोतीत्युक्ते राजसम्बन्धि कार्यमेव निषिध्यते न तु शयनभोजनादिकमपीति तद्वदिति दृष्टम् ननु क्वचिन्निर्विशेषमेव ब्रह्मासीदिति श्रूयते तत्राह । सत् कार्यम् असत् कारणं ताभ्यां परं यद्ब्रह्म तच्च मत्तोऽन्यत् कञ्चिदधिकारिणि शास्त्रे वा स्वरूपभूतनानाविशेषव्युत्पत्त्यसमर्थे सोऽयमहमेव निर्विशेषब्रह्मतया प्रतिभामीत्यर्थः; त्वन्तु पूर्वश्लोकोक्तमदाशीर्वादानुग्रहाभ्यां रूपगुणादिविशिष्टमेव मां जानीहीति भावः ननु सृष्टेरनन्तरं जगदेव न तु त्वमुपलभ्यसे तत्राह पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्म्येवेति वैकुण्ठेषु भगवदाद्याकारेण प्रपञ्चेष्वन्तर्यामिरूपेण यथासमयं मत्स्याद्यवताररूपेण च ननु तर्हि पृथिव्यादिकं देवतिर्यगादिकञ्च त्वं न भवसीति तवापूर्णत्वप्रसक्तिस्तत्राह यदेतच्च व्यष्टिसमष्टिविराट्मयं विश्वं तदप्यहमेव मच्छक्ति-जन्यत्वान्ममैव प्राकृतं रूपम् परावरे यथा रूपे जानीयामिति त्वया यदवरं रूपं पृष्टं तदेवेदं त्वं जानीहीत्यर्थः । तथा योऽवशिष्येत भवानेकः शिष्यते शेषसंज्ञः इत्याद्युक्तेः परमेश्वरः सोऽहमस्मि । तत्राहमित्यस्य त्रिरावृत्त्या निर्धारणस्य सूचितत्वात् एतद्रूपगुणादिविशिष्टस्य मम त्रैकालिकनित्यस्थित्या पररूपत्वं सृष्टिसंहारयोर्मध्य एव दृश्यमिदं मायिकप्रपञ्चजातमवरं रूपमिति परावररूपयोर्ज्ञानमुक्तम् । विज्ञानन्तु पररूपस्य प्रथमस्यैव तच्च तदेव स्यात् यदा श्रवणकीर्त्तनादिजन्यप्रेमभक्त्या तद्रूपगुणादिमाधुर्यमास्वाद्यमानं स्यादिति चतुर्थश्लोके व्यक्तं भावि ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्ति योग समन्वितस्य ज्ञानस्य मुख्योपायः ममानुग्रहएवेत्याह यावानिति अहं यावान् यत्परिमाणकः यथा भावः यादृक् सत्ता-वान् यानि रूपाणिगुणाः कर्माणि च यस्य स यद्रूपगुणकर्मकः तथैव तत्तत्वविज्ञानं मदनुग्रहात्तेऽस्तु ॥ ३१

अथ संक्षेपतस्तदेव ज्ञानं ज्ञेयवस्तूपदेशद्वारोपदिशन् परावरेरूपे दर्शयति अहमिति सदसतोः स्थूलसूक्ष्मयोः परंवीजभूतं कारणं यदग्रे स्टष्टेः पूर्वं वस्तु तदहमेवासम् नान्यत्किञ्चिदासीत् यश्चपश्चादवशिष्येत सोप्यहमस्मि एवं परावररूपो जगदायत्तरूपोऽहमेवा-स्मीत्यर्थः यदेतच्चिदचिदात्मकं विश्वं तद्रूपश्चाहमेवास्मि विश्वभिन्नाभिन्नस्वरूपोऽस्मीत्यर्थः अनेन परिमाणतोऽपरिच्छिन्नः त्रैकालिकसत्ता वान् जगद्भिन्नाभिन्नस्वरूपः विश्वस्टष्ट्याद्यनुरूपसर्वज्ञत्वादिगुणवान् विश्वकर्माचाहमस्मि तद्विषयकज्ञानवान् ममानुग्रहात् भूत्वा दृढ-विश्वासेन मां भजेत्युपदिष्टम् ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

मैं यावान् (जितना) हूं यथा भाव (जैसी शक्ति वाला हूं, यद्रूप, गुण, कर्म जैसा रूप, जैसे गुण, जैसे कर्म वाला) हूं वह सब तत्व ज्ञान तुझे मेरे अनुग्रह से हो ॥ ३१ ॥

आगे (सृष्टि के पूर्व में) मैंही था, और था ही, यह सत् (स्थूल) असत् (सूक्ष्म) और इन दोनो से पर इनका कारण प्रधान यह कुछ नहीं था । सृष्टि के पश्चात् भयो जो यह विश्व है मैं ही हूं । प्रलय मे जो अव शेष रहैगा वह भी मैंही हूं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यथात्ममायायोगेनेत्यनेन मायाया अपि पृष्टत्वात् वस्तुमायोपयोगित्वाच्च मायां निरूपयति ऋतेऽर्थं विनापि वास्तवमर्थं यत् यतः किमप्यनिरुक्तम् आत्मन्यधिष्ठाने प्रतीयेत सदपि च न प्रतीयेत तत् आत्मनो मम मायां विद्यात् यथा आभासोद्विचन्द्रादिरिति अर्थं विना प्रतीतौ दृष्टान्तः यथा तमः इति सतोऽप्रतीतौ ॥ ३३ ॥

यथा भाव इत्येतत् स्पष्टयति यथा महाभूतानि भौतिकेषु अनुस्टष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि तेषु उपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च प्रागेव कारणतयातेष्वविद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहं न च तेष्वहं एवम्भूता मम सत्तेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

ऋतेऽर्थमित्यादि किमपि देहादेरित्यर्थः अयम्भावः असन्नपि मिथ्याभूतोऽपि देहादिर्वास्तवं परमार्थं विनैव आत्मत्वेन प्रतीयते सन्नपि नित्यप्रकाशमानोऽपि आत्मा न प्रतीयते न ज्ञायते देहादिभिन्न आत्मा नास्तीति वोधो यया भवति तामात्मनः परमेश्वरस्य मायां विद्यात् अयम्भावः मायाया आवरणविक्षेपरूपे द्वे शक्ती तत्रावरणशक्त्या स्वरूपाज्ञानं विक्षेपशक्त्या देहे आत्माभिमानः तत्रासतः प्रतीतौ दृष्टांतः यथाभास इति चन्द्रादेर्द्वित्वाभावेऽपि बुद्धिविपर्य्यासात् दृष्टदोषाद्वा यथा चन्द्रद्वयं कदाचित् प्रतीयते इति सतोऽप्रतीतौ दृष्टान्तः यथा तम इति गाढान्धकारावृतगेहोदरे सन्तोऽपि घटादयो न प्रतीयन्ते किन्तु तम एव प्रतीयते एवं नात्मा किन्तु देहादिरिति यद्वातमोराहुः यथा ग्रहमण्डले स्थितोऽपि न प्रतीयते इत्यर्थः इति वालप्रबोधिनी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

एवं चिदचिद्विलक्षणस्य परमात्मनः स्वरूपमुक्तं अथावरशब्दोक्तमगतया ज्ञातव्यं चिद्रूपमाह ऋतेऽर्थमिति अर्थं निरतिशयपुरुषार्थभूतं चित्तत्त्वमृते विनायच्चिद्वस्तुप्रतीयेत प्रकृत्यनुसंधानवेलायामात्मस्वरूपं न यथावत्प्रकाशत इत्यर्थः आत्मनि चेतनस्वरूपे प्रतीयमाने सांनिध्या पश्यतो मुनेरिति न्यायेन यदचेतनंन प्रतीयेत तदात्मनः परमात्मनः मायां विद्यादित्यर्थः अन्यतरस्य प्रकाशने नान्यतरस्य प्रकाशने विरुद्धाकारत्वादित्यभिप्रेत्य तत्र दृष्टांतमाह यथा भासो भासनं भासुशब्दो बहुवचनांतो वा नहि तेजांसि तमो भाति नच तमांसि तेजो भाति तद्वदित्यर्थः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वनित्यत्वजडत्वादिविरुद्धाकारयोगोऽभिप्रेतः ॥ ३३ ॥

एवं परस्पर विलक्षणं चिदचित्स्वरूपमुक्तं अथैतयोः स्वस्यानुप्रवेशेन तत्प्रशासनरूपं पालनं तद्गत दोषास्पर्शं चाह यथेति महांति भूतान्याकाशवाय्वादीनि यथोच्चावचेषु नानाविधेषु भूतेषु भौतिकेषु घटादिषु प्रविष्टान्यप्रविष्टान्येव घटादिगतभेदच्छेदनाद्यस्पृष्टत्वात् तथाहमपि तेषु चेतनाचेतनेष्वात्मतयानुप्रविष्टोऽपि तेषु नप्रविष्टः नतद्गतदोषैः स्पृष्ट इत्यर्थः यद्वापरिच्छिन्नचेतनाचेतनवस्त्वनुप्रवेशेऽपि स्वस्यापरिच्छिन्नत्वं स दृष्टान्तमाह यथेति अप्रविष्टानि वहिरपि संतितथांतर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्येति प्रकारेण तेषु प्रविष्टोऽहं नतेष्वेव वहिरपि व्याप्त इत्यर्थः एवमपरिच्छिन्नत्वप्रतिपादनेन यावानहमित्येतत्स्पष्टीकृतं अहमेवासमित्यत्र जगत्कारणत्वतदाक्षिप्तचेतनाचेतनवैलक्षण्यापादनसार्वज्ञ्यसर्वशक्तित्वादिप्रतिपादनेन यथा भाव इत्येतत्स्पष्टीकृतं ऋतेऽर्थमित्यादिना परमात्मशरीरभूतस्य परस्परविलक्षणचेतनाचेतनस्वरूपप्रतिपादनेन यद्रूप इति स्पष्टीकृतं तथातेष्वित्यनेन चेतनाचेतनयोः परमात्मशरीरत्वप्रतिपादनाच्छरीरगता धर्मा जीवात्मनस्तच्छरीरगतवालत्वयुवत्वादय इव मच्छरीरभूत चेतनाचेतनद्वारा ममैव धर्मा इति प्रतीते यद्गुण इत्यभिव्यंजितं अहमेवासमित्यनेन स्रष्टृत्वपालकत्वसंहर्तृत्व रूपजगद्व्यापाररूपकर्मप्रतिपादनेन यत्कर्मक इत्यभिव्यक्तीकृतम् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

ज्ञानोपदेशप्रकारमाह अहमिति अग्रेसृष्टेःप्रागहमेवासं चशब्दात्सदसदासीत्कालप्रकृत्यादिकमभूत्तथापिप्रलयेयत्कालकर्मादिकमस्यत्हरेर्भिन्नमभूत्तत्परंस्वतंत्रंनासं किंच मायावृतत्वेनमदधीनमेवाभूत् पश्चात्सृष्ट्यनंतरंस्थितिकालेत्वमहमेतज्जगच्चासीरासमासीत् फलितमाह यइति स्थितिकालेभोक्ताऽहंकर्ताऽहं इति स्वातंत्र्यप्रतीतेः सृष्टेःप्राक्प्रलयानंतरंचास्यजगतः स्वातंत्र्यंस्यादितिचेन्नतत्प्रतीतेः बुद्धिमोहमूलत्वात् तदुक्तं विष्णोरधीनंप्राक्सृष्टेस्तथैवप्रलयादनु अस्यसत्त्वप्रवृत्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते स्वातंत्र्यंस्थितिकालेतुकथंचिद्बुद्धिमोहतः प्रतीयमानमपितुतस्मान्नैवेतिगम्यतामित्यादिअनेनकालत्रयेऽपिस्वतंत्रोऽहंत्वदादिकंसर्वंयदधीनमेवेत्युक्तंभवति ॥ ३३ ॥

अस्वतन्त्रस्यप्रकृत्यादेः स्वरूपमुपदिशतीत्याहऋतेऽर्थमिति यद्वस्तुअंतिकामस्यममार्थप्रयोजनमृतेसर्वत्रवेदादिषुप्रतीयेत यच्चात्मनिमायिबाधकंनप्रतीयेत नहीश्वरस्यजीवप्रकृतिभ्यामर्थोबाधश्चस्तः तत्प्रकृत्यादिवस्तुआत्मनः परमात्मनोमायांविद्यादित्यन्वयः मायेतिनेंद्रजालमुच्यते किंतुजीवप्रकृतीएवेत्याहयथेति यथायथार्थत्वेनैवसत्यत्वेनैवप्रतीयमानआभासोममप्रतिबिंबभूतोजीवोयथायथार्थत्वेनैवतमोग्लानिहेतुर्मूलप्रकृतिश्चमायेत्युच्यते मुख्यतोविष्णुशक्तिर्हिमायाशब्देनभण्यते उपचारतस्तुप्रकृतिर्जीवश्चैवहिभण्यत इति वचनात् एतदुक्तं भवति यथाच्छत्रधराद्यारथस्थाअपिरथिनेनोच्यंतेतथाजीवप्रकृतिकर्मकलाःसदामयिवर्तमानाअपिजीवनंजीवनाभावात्प्रकृत्यावधाभावात्कर्मणाफलाभावात्कालतः परिणामाभावाच्चमयिस्थिता इति नोच्यन्ते सर्वपरेस्थितमपिनैवतत्रेतिभण्यतइत्यादारिति ॥ ३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः

अथ तादृशरूपादिविशिष्टस्यात्मनो व्यतिरेकमुखेन विज्ञापनार्थं मायालक्षणमाह ऋतेऽर्थमित्यादि अर्थं परमार्थभूतं मां विना यत् प्रतीयेत मत्प्रतीतौ तत्प्रतीत्यभावात् मत्तो वहिरेव यस्य प्रतीतिरित्यर्थः यच्चात्मनि न प्रतीयेत यस्य च यदाश्रयत्वं विना स्वतः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः तथालक्षणं वस्तु आत्मनो मम परमेश्वरस्य मायां जीवमायागुणमायेति द्व्यात्मिकां मायाख्यशक्तिं विद्यात् अत्र शुद्धजीवस्यापि चिद्रूपत्वाविशेषेण तदीयरश्मिस्थानीयत्वेन च स्वान्तःपात एव विवक्षितः तत्रास्या द्व्यात्मकत्वेनाभिधानं दृष्टान्तद्वैधेन लभ्यते । तत्र जीवमायाख्यस्य प्रथमांशस्य तादृशत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नसम्भावनां निरस्यति यथाभास इति । आभासो ज्योतिर्विम्बस्य स्वीयप्रकाशात् व्यवहित प्रदेशे कथञ्चिदुच्छलितप्रतिच्छविविशेषः स यथा तस्माद्वहिरेव प्रतीयते न च तं विना तस्य प्रतीतिस्तथा सापीत्यर्थः अनेन प्रतिच्छवि पर्य्यायाभासधर्म्मत्वेन तस्यामाभासाख्यत्वमपि ध्वनितम् । अतस्तत्कार्य्यस्याप्याभासाख्यत्वं क्वचित् आभासश्च निरोधश्चेत्यादौ अत्र स यथा क्वचिदत्यन्तोद्भटात्मा स्वचाकचिक्यच्छटापतितनेत्राणां नेत्रप्रकाशमावृणोति तमावृत्य च स्वेनाभ्यन्तोद्भटतेजस्त्वेनैव द्रष्टृनेत्र व्याकुलयन् स्वोपकण्ठे वर्णशावल्यमुद्गिरति कदाचित्तदेव पृथगभावेन नानाकारतया परिणमयति तथेयमपि जीवज्ञानमावृणोति सत्त्वादिगुणसाम्यरूपां गुणमायाख्यां जड़ां प्रकृतिमुद्गिरति कदाचित् पृथग्भूतान् सत्त्वादिगुणान् नानाकारतया परिणमयति चेत्याद्यपि ज्ञेयम् । तदुक्तम् एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणो माया तथेदमखिलं जगत् ॥ तथा चायुर्वेदविदः जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ॥ अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिम् ॥ इति । तदेवं निमित्तांशो जीवमाया उपादानांशो गुणमायेत्यग्रेऽपि विवेचनीयम् । अथैवं सिद्धं गुणमायाख्यं द्वितीयमप्यंशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा तम इति । तमःशब्देनात्र पूर्वप्रोक्तं तमःप्रायं वर्त्मछायावल्यमुच्यते । तद्यथा तन्मूलज्योतिष्यसदपि तदाश्रयत्वं विना न सम्भवति तद्वदियमपीति । अथवा मायामात्रनिरूपणा एव पृथग्दृष्टान्तद्वयम् । तत्राभासस्था ? स्वो व्याख्यातः तमोदृष्टान्तश्च यथान्धकारो ज्योतिषोऽन्यत्रैव प्रतीयते ज्योतिर्विना च न प्रतीयते ज्योतिरात्मा चक्षुषैव तत्प्रतीतेर्न पृष्ठा-दिनेति, तथेयमपीति ज्ञेयम् । ततश्चांशद्वयं प्रवृत्तिभेदेनैवांशं न तु दृष्टान्तभेदेन । प्राक्तनदृष्टान्तद्वैधाभिप्रायेण तु पूर्वस्या आभासपर्याय-च्छायाशब्देन क्वचित् प्रयोगः उत्तरस्यास्तमःशब्देनैव चेति यथा—ससर्जच्छाययाविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः इत्यत्र यथा च क्वाहं तमो-महदहमित्यादौ । पूर्वस्याविद्याख्यनिमित्तशक्तिवृत्तिकत्वाज्जीवविषयकत्वेन जीवमायात्वम् । उत्तरत्र स्वीयतद्गुणमयमहदाद्युपादानश-क्तिवृत्तिकत्वाद्गुणमायात्वम् । तथा ससर्जेत्यादौ छायाशक्तिं मायामवलम्ब्य सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मा स्वयमविद्यामाविर्भावितवानित्यर्थः विद्या विद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् बन्धमोक्षकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ॥ इत्युक्तत्वात् । अनयोराविर्भावभेदश्च श्रूयते । तत्र पूर्वस्याः पाद्मे श्रीकृष्णसत्यभामासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये देवगणकृतमायास्तुतौ इति स्तुवन्तस्ते देवास्तेजोमण्डलसंस्थितम् । ददृशुर्गगने तत्र तेजो व्याप्तदिगन्तरम् ॥ तन्मध्याद्भारतीं सर्वे शुश्रुवुर्व्योमचारिणीम् । अहमेव त्रिधा भिन्ना तिष्ठामि त्रिविधैर्गुणैः इत्यादि उत्तरस्याः पाद्मोत्तरखण्डे असंख्यं प्रकृतिस्थानं निविडध्वान्तमव्ययम् । इति । विद्यादिति प्रथमपुरुषनिर्देशस्यायं भावः अन्यान् प्रत्येव खल्वयमुपदेशः त्वन्तु मद्दत्तशक्त्या साक्षादेवानुभवन्नसीति । एवं मायिकसृष्टिदृष्टिमतीत्यैव रूपादिविशिष्टं मामनुभवेदिति व्यतिरेकमुखे मानुभावनस्यायं भावः शब्देन निर्द्धारितस्यापि मत्स्वरूपादेर्मायाकार्य्यावेशेनैवानुभवो न भवति ततस्तदर्थं मायात्याजनमेव कर्त्तव्यमिति एतेन तदविनाभावात् प्रेमाप्यनुभावित इति गम्यते ॥ ३३ ॥

अथ तस्यैव प्रेम्णो रहस्यत्वं बोधयति यथा महान्तीति । यथा महांति भूतानि भूतेष्वप्रविष्टानि बहिःस्थितान्यप्यनुप्रविष्टानि भांति तथा लोकातीतवैकुण्ठस्थितत्वेनाप्रविष्टोऽप्यहं तेषु तत्तद्गुणविख्यातेषु प्रवेशाप्रवेशौ तस्य तु प्रकाशभेदेनेति भेदेऽपि प्रवेशाप्रवेशमात्र साम्येन दृष्टान्तः । तदेवं तेषां तादृगात्मवशकारिणी प्रेमभक्तिर्नाम रहस्यमिति सूचितम् । तथाच ब्रह्मसंहितायाम् आनन्दचिन्मयरसप्र-तिभाविताभिस्ताभिर्य एव निजरूपतया कलाभिः । गोलोक एव निवसत्यखिलात्मभूतो गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ प्रेमाञ्जनच्छुरि-तभक्तिविलोचनेन सन्तः सदैव हृदयेऽपि विलोकयन्ति । तं श्यामसुन्दरमचिन्त्यगुणस्वरूपं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥ इति अचिन्त्यगुणस्वरूपमपि प्रेमाख्यं यदञ्जनच्छुरितवद्भुद्भिः प्रकाशमानं भक्तिरूपं विलोचनं तेनेत्यर्थः । यद्वा तेषु यथा तानि बहिःस्थितानि चान्तःस्थितानि च भान्ति तथा भक्तेष्वप्यहमन्तर्मनोवृत्तिषु वहिरिन्द्रियवृत्तिषु च विस्फुरामीति भक्तेषु सर्वथाऽनन्यवृत्तिताहेतुर्नाम कि-मपि स्वप्रकाशं प्रेमाख्यमानन्दात्मकं वस्तु मम रहस्यमिति व्यञ्जितम् । तथैव श्रीब्रह्मणोक्तम् न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न वै कचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः ॥ इति । यद्यपि व्याख्यान्तरानुसारेणायमर्थोऽप-लपनीयः स्यात्तथाप्यस्मिन्नेवार्थे तात्पर्य्यं प्रतिज्ञाचतुष्टयसाधनायोपक्रान्तत्वात् तदनुक्रमगतत्वाच्च । किञ्च तस्मिन्नर्थे न तेष्विति च्छिन्न पदमपि व्यर्थं स्यात् । दृष्टान्तस्यैव क्रियाभ्यामन्वयोपपत्तेः । अपिच रहस्यं नाम ह्येतदेव यत् परमदुर्लभं वस्तु दुष्टोदासीनजनदृष्टिनिवार-णार्थं साधारणवस्त्वन्तरेणाच्छाद्यते यथा चिन्तामणिः सम्पुटादिना । अतएव परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियम् । इति श्रीभग-वद्वाक्यम् तदेव च परोक्षं क्रियते यददेयं विरलप्रचारं महद्वस्तु भवति । अस्यैवादेयत्वं विरलप्रचारत्वं महत्त्वञ्च मुक्तिं ददाति कर्हि-चित् स्म न भक्तियोगमित्यादौ मुक्तानामपि सिद्धानामित्यादौ भक्तिः सिद्धेर्गरीयसीत्यादौ च सर्वत्र व्यक्तम् । स्वयञ्चैतदेव श्रीभगवता परमभक्ताभ्यामर्ज्जुनोद्धवाभ्यां कण्ठोक्त्यैव कथितम् । सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वच इत्यादिना सुगोप्यमपि वक्ष्यामीत्यादिना च । इदमेव रहस्यं श्रीनारदाय स्वयं श्रीब्रह्मणैव प्रकटीकृतम् इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् । संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतत् विपुली-कुरु ॥ यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति । सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य वर्णय ॥ इति । तस्मात् साधु व्याख्यातं स्वामिचर-णैरपि रहस्यं भक्तिरिति ॥ ३४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

एवं तज्जलानितिहेतुं विविच्य सर्वमात्मैवेति प्रमेयं विनिश्चित्य प्रमाणवैयर्थ्यमाशंक्य प्रवृत्तिसंकोचपरत्वात् गुणदोष विषयत्वात् सापेक्षा भगवल्लीलेति मायां निरूपयति ऋतेऽर्थमिति यद्वस्तुस्वरूपे अन्यथा प्रतिभासते तदात्मनो जीवानां व्यामोहिका माया पूर्वनिरूपिता तस्याः कार्य्यं सा हि जीवं व्यामोहयित्वा तत्संबंधिनं अंतःकरणबुद्ध्यादिकमपि व्यामोहयति तया व्यामोहिता बुद्धिः पदार्थानन्यथा मन्यते ननु पदार्था अन्यथा भवंति बुद्ध्यर्थमेव हि प्रमाणानि साधनानि च कानि चिच्छुद्धि दोषनिवर्त्तकानि कानिचिद्गुणाधायकानि मायाच द्विधा भ्रमं जनयति वि द्यमानं न प्रकाशयति अविद्यमानं च प्रकाशयति देशकालव्यत्यासेन तदाह अर्थमृते यत्प्रतीयेत प्रतीयेत च अर्थाद्यः अर्थो न प्रतीयेत अर्थमृतेयत्प्रतीयेत इति तस्मात्पदार्थानां याथात्म्यज्ञापनार्थं प्रमाणमित्युक्तं भवति ननु वस्त्वेव कुतोन तथास्तु केश्चि-द्विद्वाद्भि जगतो मायिकत्वस्वीकारादिति चेत् भवेदेतदेवं यदि विचारे पर्यवस्यति प्रमाणभूतो वेदः सर्वंखल्विदं ब्रह्मैवेत्याह ब्रह्मविदां प्रतीतिरपि तथाभ्रांतप्रतीतिस्तु नार्थनियामकत्वं अन्यथा भ्रमदृष्टिगृहीतंजगत् भ्रमदृष्टिर्निर्विषयास्यात् अतोन्यत्रैव सिद्धभ्रमिः मायया पुरस्थिते विपर्य्ये समानीयते दृष्टानुरोधित्वात्तथा अतो यथाधिकारं जीवदृष्टिं पुरस्कृत्यव्यामोहिकया मायया व्यत्यासेन पदार्थाः संपाद्यंते एवं सर्वत्र जगति सा बुद्धि भ्रमं जनयति अन्यत्रस्वविषयतां संपादयति विषयतामायाजन्या विषयो भगवान् मायायामेव विषयतारूपं भगवतः स्वरूपं प्रकाशनमिति तदपि न निःस्वभावं आत्मशक्तित्वान्मायापि न निःस्वभावा चिद्विलासत्वाद्बुद्धेः परं तामेव व्यामोहयति यावद्ब्रह्मभाव सा हि भगवदीयैः सर्वैः स्वपदार्थैर्विरुध्यते ते हि भगवद्विषयकं ज्ञानं जनयंति अतोविषयताज-निज्ञानं भ्रांतं विषयजनितं प्रमीति एवं यथा जगति आत्मन्यपि तथेत्याह यथात्मनीति आत्मनि च विद्यमानं प्रकाशयति अविद्यमानं प्रकाशयति ननु सर्वजनीनप्रतीत्यनुरोधेन जगद्रूपोऽयं विषयः ब्रह्मणोभिन्न एव कुतो मांगी क्रियते तत्राह

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

तद्विद्यादात्मनो मायां मिति कस्मात्कारणात् अविद्यमानमेव बोधयति विद्यमानं नबोधयति तस्मात्कारणात् तां मायामेव विद्यात् नहि विषयश्चक्षुर्वा जडं नियतस्वभावं अन्यथा प्रतीतिहेतुर्भवति तत्र दृष्टांतमाह यथाऽऽभासो यथा तम इति यथा चंद्राद्याभासः मायथैव जन्यते नतु प्रतीत्यनुरोधेन चंद्रद्वयं कल्प्यते एवं विषयतापि मायया जन्यते बुद्धिस्तु चिद्विलास इति नमायाजनिता अन्यथा ब्रह्मविमोऽपि बुद्धिः तथा स्यात् ततश्च सर्वविप्लवः सा च विषयता द्विधा आच्छादिकैका अन्यथा प्रतीतिहेतुश्चापरा सा उभयविधापि माययैव जन्यते यथाऽऽभासःनतु मायायाः कथमत्र पदार्थजनकत्वं व्यामोहजनकत्वमेव तस्याः नच विषयातिरिक्ता विषयता काचिदुप युक्तेत्याशंक्याह यथातम इति यथाधिकारः पदार्थः तेजोभावे जन्यते यत्रैव तेजोऽभावः तस्यैवांधकारं जनयति माया इदमेव व्यामोहिका अतएव दिवाभीतां प्रति नान्धकारं जनयति तेतु तेजोऽभाव मेव गृह्णन्ति तेषां दृष्टेः कोमलत्वाद्वलवत्तेजः दृष्टिप्रतिबंधकं भवति तदभावे सुखेन विषयान् गृह्णाति तेषां अस्मदादीनामपितेजो न विषयसंस्कारकं न वा चक्षुषः किंतु तेजो ऽभावे मायया तमोजननात् सैवदृष्ट्याविषयी क्रियते नतुविषयः अतस्तमोनिवृत्य धर्मवतेजः तथैव लोकप्रतीतिः साच विषयता चक्षुषा गृह्यतेवि षयाद्भिन्नतया स्वात्मसात् क्रियते परिभ्रमणो तथासिद्धे यथाहि भानोरुदया नचक्षुषामिति वाक्ये चक्षुषः संबंधिन एवतमसो नावारकत्वं एवं च किंचित्तमः अन्यथा स्पर्शेनापि ज्ञाते तत्प्रतिबंधकं स्यात् स्पर्शेन वातद्गृहीत तम इति च उपलक्षणं आदर्शेच मुखं जनयति नच परावृत्तं चक्षुर्मुखमेव गृह्णातीति मंतव्यं तथा सति दर्पणांतरे सा भासप्रतीति र्न स्यात् नचेदमेव मुखं उभयत्र प्रतिबिम्बित मिति वाच्यं असम्मुखदिकानामपि प्रतिबिंबदर्शनात् अयमेव वा आभासःतस्माद्दर्पणो मुखजननवत् तेजोऽभावे अंधकारजननवत् मायामोहित पुरुषबुद्धा वपि विषयता द्वयं जनयतीत्यर्थः तत्रैका ब्रह्मरूपतां न प्रकाशयति एका तु जगद्रूपाविषयता तदुभयव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणि प्रमाणा नीति भावः ॥ ३३ ॥

एवं प्रमेय प्रमाणे च निरूप्य विषयं निरूपयति तथामहांति भूतानीति वेदे न हि प्रकारद्वयेन पदार्थानिरूप्यंते साकारो निराकारः सावयवो निरयवः पूर्वः परिच्छिन्न इत्यादिप्रकारेण तदुभयमपि यथा विषयो भवति तदर्थमिदमारभ्यते अन्यथैकपक्षेविषयता स्यात् तथा सति वेदानामंशतोऽप्रामाण्यं भवेत् अतः सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धये भ्रम उभयविधोविषयो निरूप्यते यथामहांति भूतानि आकाशादीनि भूतेषु घटादिषु उच्चावचेषु अनेकरूपेषु स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्ववत्कृत्वादिभिन्नेषु कारणत्वेन प्रविष्टानि पुनरनुप्रविष्टानि भवंति ततोऽप्यप्र विष्टानि भवंति तथाहं सर्वत्रकारणभूतः सर्वत्रानुप्रविष्टो पि नकारणभूतो नतु प्रविष्ट इत्यर्थः तेष्वति पुनर्वचनं वाक्यद्वयबोधार्थं अन्यथा नकारः पूर्ववाक्य एवं संबध्यते कारणंहिकार्ये अनुप्रविशतिकार्यं चकारणे समवेतमुत्पद्यते अन्यथा पटस्य निराधारात्थोत्पत्तिः स्यात् तथा सति नोत्पद्यते उत्पद्यमानं वा सर्वत्रोत्पद्येत यथात्मदोभगवान् यथा शब्दः कुंभकारकृत्या प्राकृत एव घट उत्पद्यते विषयता वत् नतु भगवद्रूपः सिद्धत्वात् शब्दोपि तात्वोष्ठ पुटव्यापारेणोत्पद्यमानः सर्वत्रैव श्रोत्रेषूत्पद्यते एवं निराधारः पटोपि भवेत् तथा सति तन्त्वाधारतया उत्पन्ने पटे यदि तंतवो न प्रविशेयुःतदापटे तंतुप्रतीतिर्न स्यात् जायमाना वा भ्रांता स्यात् अबाधितत्वाच्च न भ्रांता शुष्का तु युक्तिः कापि पटमलभमाना स्वयमेव भ्रांता भवति अत एकस्यैव आधारत्वमाधेयत्वं च कारणकाले कार्यकाले च व्यवस्थिते भवंति एवं महा भूतेषु त्रयं आधारत्वं आधेयत्वं विशेषत आधेयत्वमिति तदाह प्रविष्टान्यप्रविष्टानीति अथवा महाभूतेषु पंचधाकारणत्वेन पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वेन महाभूतत्वेन चेति अप्रवेश स्वेधाऽकरणप्रवेशवत् प्रवेशत्वेन पृथक् प्रवेशत्वेन प्रवेशोद्विधा तथातेष्विति पंचधापि नतेष्विति पुनः पंचधा ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किञ्च जीवस्य परमात्मज्ञानविज्ञाने प्रति माया खल्वंशेनानुकूला च भवति । विज्ञाते च परमात्मनि मयि योगमायैवाधिकरोति सा खल्वनुकूलैवेति ते द्वे अवश्यनिरूपणीये इति ज्ञापयन् यथात्ममायायोगेनेत्यनेन व्यञ्जितस्य तव माया योगमाया च कीदृशीति प्रश्नो- त्तरं तन्त्रेणैव क्रमेणाह, ऋतेऽर्थमिति । यत् यतः अर्थं सत्यं वस्तु विना न प्रतीयते, किन्त्वर्थः सत्यं वस्त्वेव प्रतीयेत इत्यर्थः । तथा यतः अर्थं विना प्रतीयेत, अर्थो न प्रतीयेत, किन्त्वनर्थः प्रतीयेतेत्यर्थः । तत्ताम् आत्मनि स्वस्मिन् मुक्तो बद्धश्च जीव आत्मनो मम मायां क्रमेण विद्या अविद्येति वृत्तिद्वयां मायाख्यां शक्तिं विद्यात् जानीयात् । विद्याया दृष्टान्तः—यथाभासो दीपादिप्रकाशः, दीपादिप्रकाशा- द्यथा गृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थ एव प्रतीयते, न तु दीपानयनात् पूर्वं सम्भावितो घटपटाद्यभावस्तथा सर्पवृश्चिकादिरागन्तुकश्च भयकारणमनर्थः प्रतीयते । एवमेव विद्याया हेतोर्मुक्तेन जीवेन स्वस्मिन्नित्यसम्बन्धं ज्ञानानन्दादिकमेव प्रतीयते न त्वविद्यादशायामिव तदभावः, नापि स्वस्मिन्नसम्बन्धो देहदैहिकशोकमोहादिकश्च प्रतीयते । अविद्याया दृष्टान्तः—यथा तमोऽन्धकारः, अन्धकाराद्यथा स्वगृहे विद्यमानो घटपटादिरर्थो न प्रतीयते, किन्त्वविद्यमानोऽपि सम्भाव्यमानः सर्पचौरादिको भयकारणमनर्थः प्रतीयते । एवमेवा विद्याया हेतोरेव बद्धेन जीवेन स्वस्मिन् नित्यसम्बन्धितया वर्त्तमानमपि ज्ञानानन्दादिकं न प्रतीयते किन्तु स्वस्मिन्नसन्नपि स्वसम्बन्धि त्वेन वर्त्तमानो देहदैहिकशोकमोहादिरेव प्रतीयते । तेन कुसुमशृंगादीनां सत्यत्वेऽपि आकाश शशादीनां तत्सम्बन्धाभावादेव आकाश- कुसुममलीकं शशशृंगमलीकमिति यथोच्यते तथैव देहानां तद्धर्माणां शोकमोहसुखदुःखादीनाञ्च प्राधानिकत्वात् सत्यत्वेऽपि जीवस्य तत्सम्बन्धाभावादेव जीवस्य देहादयो मिथ्याभूता इति शास्त्रेषूच्यते । जीवस्य मिथ्याभूतोऽपि देहसम्बन्धः खल्वविद्यया कल्प्यते वि- द्यया लुप्यते इति विद्याविद्ययोर्दृष्टान्तावाभासतमसी इत्यत्र छायातपौ यत्र न गृध्रपक्षावित्यष्टमस्कन्ध एव प्रमाणं ज्ञेयम् । केचित्तु तमो- दृष्टान्तोऽयमावरणांश एव आवरणविक्षेपयोस्तु दृष्टान्ताः सर्पभ्रमभूतावेशाद्या ज्ञेया इत्याहुस्तेऽपि तामसत्वात्तमःशब्देनैव ग्राह्या इत्यपरे एवं जीवे सार्वदिकविद्यमानवस्त्वप्रत्यायनमविद्यमानवस्तुप्रत्यायनं चेत्यविद्याया धर्म्मावावरणविक्षेपशब्दाभ्यामुच्येते ॥ अथार्थशब्दस्य धनवाचित्वात् श्लेषेण भाग्यप्राप्तस्वीयबलधनो वणिगिव विद्यालब्धज्ञानानन्दो मुक्तः सम्पन्नत्वेन रूप्यते तथा अभाग्यानधिगतस्वीयधनो वणिगिवाविद्यावृतज्ञानानन्दो बद्धजीवो दरिद्रत्वेनेति ज्ञेयम् । एवं विद्यया त्वम्पदार्थस्य जीवात्मनोऽनुभवो भवति न तु तत्पदार्थस्य परमात्मनःतस्य निर्गुणत्वान्निर्गुणया भक्त्यैवापरोक्षानुभवःसम्भवेत भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति भगवदुक्तेः । किञ्च कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञान-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

मिति भगवदुक्तेर्देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानरूपा येयं विद्या तस्याः सत्त्वगुणत्वादनया गुणातीतस्य परमात्मनो नैवानुभवः प्रत्युतास्या अप्यपाय एव । यदुक्तं भगवता—द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः । श्रद्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः । भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ इति ननु तर्हि मुक्तजीवेन परमात्मनो परोक्षानुभवार्थी भक्तिः कुतो लभ्यताम् उच्यते ज्ञानाधिकारिणः सांख्ययोगतपआदिभिर्भक्तिमिश्रैरेव जनितया विद्यया अविद्यानिवर्तिकया प्रथमं त्वम्पदार्थानुभवः ततस्तस्याविद्यातो वियुक्तस्य निरिन्धनाग्निन्यायेन विद्यया अप्युपरमतारतम्येन पूर्व्वसिद्धभक्तिचन्द्रकलायास्तदुपरागविच्युतायास्तत उद्गमतारतम्यम् तयैव भक्त्या पुनः पुनरभ्यस्तया तत्पदार्थस्य परमात्मनोऽनुभवतारतम्यम् यदुक्तं भगवता गीतासु ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ इति परां पौर्व्वकालिकगुणीभावराहित्यात् श्रेष्ठां केवलां वा ततश्च भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । इत्युक्तेर्ज्ञातिप्रमाणाभ्यामल्पीयस्या तया भक्त्या निर्विशेषब्रह्मण एवानुभवः न त्वनन्तचिद्विशेषब्रह्मणो भगवतः । यथा अल्पतेजस्विचक्षुष्केण जनेन मणिमयी मूर्त्तिः सामान्यस्तेजोमयेव दृश्यते न तु मुखनासिकानेत्रकर्णादिविशेषमयी ततश्च विद्याया सामस्त्येनैवोपरमे सत्यद्भुतनैर्गुण्यस्य तस्य तयैव भक्त्या ब्रह्मानुभवस्यापि पूर्णत्वम् एतदेव निर्व्वाणशब्दवाच्यं जीवब्रह्मैक्यम् । यदुक्तं तत्रैव ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् । इति या तु चिच्छक्तिवृत्तीनां सारभूता कृपाविलासरूपा परमोत्तमा शुद्धा भक्तिर्ज्ञाति प्रमाणाभ्यामत्यधिका सा प्रबला परमस्वतन्त्रा गुणदोषादिकमप्यगणयन्ती बद्धेऽपि जीवे राक्षसपुलिन्दपुक्कशादौ दुराचारेऽपि यदृच्छयैवोदयते विप्रे सन्न्यासिनि मुक्तेऽपि नोदयते । तयैवाविद्यापर्यन्तसमस्तक्लेशध्वंसः यदुक्तम् जरयत्याशु या कोषं निगीर्णमनलो यथा ॥ इति । तयैवानन्तचिद्विशेषस्य भगवतोऽप्यपरोक्षानुभवो भवेत् । यथा बहुतरतेजस्विचक्षुष्केण जनेन सामान्यतस्तेजोमयी विशेषतश्च मुखनासिकानेत्रकर्णादिसौन्दर्यमयी च मूर्त्तिर्भेदेनैव दृश्यत इति । तदेवं भक्तिर्द्विधा निर्गुणा गुणमयी च तत्राद्यया पाकदशायां प्रेमभक्तिसंज्ञया भगवद्वशीकारः सच्चिदानन्दमयभगवद्रूपगुणलीलामाधुर्य्यानुभवश्च द्वितीयया सात्त्विक्या सत्त्वगुणाद्विच्युतयैव निर्विशेषब्रह्मसुखानुभवमात्रमिति । तस्मात् ब्रह्मसुखानुभवदशातः पूर्व्वास्वेव दशासु जीवेषु मायाया अधिकार इति सिद्धम् । सत्यमेव प्रतीतं स्याद्यतोऽसत्यं तथा यतः । तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ इत्यनुक्तेरित्यन्यस्मिन्नर्थेऽप्यान्वय ईश्यते । ऋतेऽर्थशब्दौ परिवृत्त्यसहावर्पितौ यतः ॥ स चार्थो यथा ब्रह्मानुभववत्स्वपि जनेषु नानाविधेषु या स्पष्टमधिकरोति भगवदिच्छावशात् तदीयस्वरूपरूपगुणलीलाप्रकाशनावरणधुरन्धरा स्वरूपभूता शक्तिस्तस्या योगमायाया अपि लक्षणं तन्त्रेणैवाह ऋते इति । आत्मनि परमात्मनि मयि ऋते ज्ञाते सति अर्तेर्गत्यर्थत्वेन ज्ञानार्थत्वात् साक्षादनुभूते सतीत्यर्थः । यदिति इण् गतौ शत्रन्तम् तत्पदेनैव यत्पदस्याक्षेपात् यतः अर्थं यत् प्रयोजनं प्राप्नुवत् वस्तु अप्राकृतं प्राकृतञ्च प्रतीयते यया प्रकाशितं सत् सप्रयोजनं वस्तु परमात्मसाक्षात्कारवता जनेन साक्षादनुभूयतेइत्यर्थः । यतः सकाशात् न प्रतीयते च यया आवृतं तदेव वा समयान्तरे वा न प्रतीयेतेत्यर्थः । ताम् आत्मनो भगवतो मम मायां योगमायाख्यामन्तरङ्गां शक्तिं विद्यात् जानीयात् । मायया प्रयोजनं विनैवाव्रियते योगमायया तु प्रयोजनमुद्दिश्यैवेति विवेचनीयम् । यथाभासो यथा तम इति । आभासेन दीपादिना प्रकाशितं घटपटादिकं यथा प्रतीयेत तमसा आवृतं तन्नानुभूयेत च तथैव सा मदिच्छावशादाभासतमोधर्मवती योगमायेत्यर्थः । उदाहरणन्तु यथा ऐश्वर्य्यदर्शनेऽपि प्रेमसंकोचाभावज्ञापनार्थं भगवत् कुक्षौ यया प्रकाशितं प्राकृतं विश्वमप्राकृतं गोकुलयशोदाकृष्णादिस्वरूपञ्च यया मोहिता श्रीयशोदा साक्षादनुबभूव क्षणान्तरे च यया आवरणान्नानुबभूव च । यथा चैश्वर्य्यानुभूत्या प्रेमसंकोचज्ञापनार्थं यया प्रकाशितं विश्वरूपं परमात्मस्वरूपञ्चार्जुनः साक्षादनुबभूव, तत्रैव वर्त्तमानमपि कृष्णस्वरूपं यया, आवरणान्नानुबभूव, समयान्तरे च ययाच्छादितं विश्वरूपादिकं नानुबभूव, द्विभुजं श्रीकृष्णमेवानुबभूव । अत्रैकदैव एकस्य स्वरूपस्य प्रकाशनमन्यस्यावरणमिति पूर्वतो विशेषः । यथा च मञ्जुमहिमदर्शनया ब्रह्मण ईश्वरत्वाभिमाननिवर्त्तनार्थं यया, आवरणप्रकाशनाभ्यां लीलापरिकरवत्सबालाद्यदर्शन—कृष्णस्वरूपभूतवत्सबालादिदर्शन—तददर्शन—चतुर्भुजादिदर्शन—तददर्शन--श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनानि प्राप यया मोहितः परमेष्ठी । अत्रैकस्मिन्नेव परमेष्ठिनि विविधस्वरूपावरणप्रकाशनयोः पौनः पुन्यमिति विशेषः यथा च भगवद्वपुः स्वरूपत एव परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं चातर्क्यमिति ज्ञापनार्थं तथा केवलभजनश्रमस्तज्जन्या भगवत् कृपा चेत्युभाभ्यामेव भगवद्वशीकार इति ज्ञापनार्थञ्च दामबन्धनलीलायां युगपदेव यशोदाकृष्णयोरभीप्सिते बन्धनाबन्धने विभुत्वस्य युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां वेष्टयन्त्या किङ्किणयाद्व्यङ्गुलन्यूनदाम्ना चावेष्टयता सूचिते दर्शयन्त्यापि वस्तुतः कृष्णस्यैवाभीप्सितसम्बन्धं साधयन्त्या यया मोहिता व्रजेश्वरी विस्मयरसं क्षणमनुबभूव, पश्चात्तस्या अप्यभीप्सितं कृष्णसम्मत्यासाधयितुं विभुत्वं यया खल्वावृतमेवेत्यतःसा कृष्णं बबन्धैव । अत्रैकदैवैकस्यैवविभुत्वस्यावरणप्रकाशने इति पूर्व्व पूर्व्वतो विशेषः ।

यथा च प्रतिस्वनिमन्त्रणादिसिद्ध्यर्थं श्रुतदेवबहुलाश्व रुक्मिणीसत्यभामादिगृहस्थितस्य तस्य तत्तत्स्वरूपस्य ययैव युगपदेवावरणप्रकाशनाभ्यां तत्र तत्र लीलासिद्धिर्व्याख्यास्यते अत्रश्रुतदेवबहुलाश्वादिव्यक्तिभेदमपेक्ष्यैवावरणप्रकाशनयोर्यौगपद्यं,पूर्व्वत्रैकस्यां यशोदायामेवेति—विशेषः साखलु योगमायैव, न तु माया, तयामोहितानामपि तेषां परमात्मसाक्षात्कारदर्शनात् । सच परमात्मसाक्षात्कारो भक्ति मिश्रज्ञानवतामविद्याविद्ययोरुपरामे सति, तयैवावतारसमये कृष्णं प्रीत्या पश्यतां तत्कृपाविषयीभूतत्वात्प्रेमवतामपि । अन्यदा तु प्रेमवतामेव कृष्णरामादिसाक्षात् कारो भागवतमतेनोच्यते । तेषु योगमायैवाधिकरोति न तु माया । कृष्णं तदिच्छया पश्यतामपि कंसादीनां द्वेषलक्षणान्तःकरणदोषादेव न परमात्मसाक्षात्कारः, यथा मत्स्यण्डिकां भुञ्जानानामपि पित्तदूषितरसनानां न मत्स्यण्डिकास्वादानुभवः । तेषु मायैवाधिकरोति न तु योगमाया । मायाशक्तिश्च योगमायेत्या तस्या विभूतिरेव यदुक्तं नारदपञ्चरात्रे श्रुतिविद्यासंवादे अस्या आवरिका शक्तिर्महामायाऽखिलेश्वरी । यया मुग्धं जगत् सर्व्वं सर्व्वदेहाभिमानिनः ॥ इति ॥ भगवतास्वस्वरूपत्वेनाभिमन्यमाना योगमायाशक्तिश्चिदेव सैवांशेन स्वेच्छावशात् स्वस्वरूपत्वेनानभिमन्यमानात् स्वस्वरूपात् पृथग्भूता सती मायाशक्तिर्जडैव । यथा सर्पस्य स्वरूपभूतापि त्वक्तेन त्यक्ता चेत् ततः पृथग् भूतं कञ्चुकं जडं स्यात् । तथा चोक्तं श्रुतिभिः—त्वमुतजहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगं । इति सा च माया त्रिविधा--प्रधानमविद्या च । प्रधानस्य लक्षणं आयन्तेयोपाख्याने वक्ष्यते । प्रधानेनापाधयः सृज्यन्ते ते च सत्या एव, अविद्यया जीवेषु तदध्यासः सृष्टः स असत्य,एव विद्यया तदध्यासध्वंस इति तिसृणां शक्तीनां कार्य्यं तत्सन्मयं जगदिदमंशेन सत्यमसीना

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्रसर्वदा ॥ ३५ ॥
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

सत्यं, तथा जीवानां नित्यत्वात् भगवन्निकेतनादिभक्त्युपकरणानां निर्गुणत्वाच्चांशेन नित्यत्वमपि वादिभिर्यथास्वमतं नानारूपतया निरूपितम् । कार्य्यंप्राधानिकं सत्यं कार्य्यमाविद्यकं मृषा । नित्यं तद्भक्तिसम्बन्धामिदं तन्नितयात्मकम् ॥ १ ॥ प्राधानिकाः स्युर्देहास्तत्कर्म्मे, आविद्यकः पुनः । जीवेषु तत्तत्सम्बन्धो भक्तिश्चेन्निर्गुणाश्रते ॥ २ ॥ चिज्जीवमायानित्याः स्युस्तिस्रः कृष्णस्य शक्तयः । तद्वृत्त्यश्चताभिः स भात्येकः परमेश्वरः ॥ ३ ॥ कार्य्यकारणयोरैक्याच्छक्तिशक्तिमतोरपि । एकमेवाद्वयं ब्रह्मनेह नानास्ति किञ्चन ॥ ४ ॥ भक्तानामेवसिद्धान्तश्चतुः श्लोकीयमीरिता । शीलिता भगवद्भक्तैस्तैरेव न किंलापरैः ॥ इति ॥ ३३ ॥

एवञ्च मायां योगमायाञ्च नेत्रेणैव लक्षयित्वा ताभ्यामधिकृतेषु सगुणनिर्गुणलोकेषु ब्रह्मणा पृष्टं स्वस्वक्रीडाप्रकारं तन्त्रेणैवाह यथेति । यथा महाभूतान्याकाशादीनि भूतेषु देवमनुष्यतिर्य्यगादिषु अनुप्रविष्टानि तेषूपलभ्यमानत्वात् अप्रविष्टानि च पृथग्विद्यमानत्वात् तथा तेषु भूतभौतिकेष्वहं प्रविष्टः सन्नपि पृथक् शुद्धसत्त्वात्मकस्वधामनि वर्त्तमानत्वादप्रविष्टश्चास्मि । किन्तु महाभूतानामचेतनत्वादेव भूतेषु प्रवेश आसङ्गराहितः ममतु चेतनत्वेऽपि आकाशवदसौ स्वगृहेऽवलिप्त एव वसतीतिवत् तेषु सर्वेषु प्रवेशनियमनपालनादीन्यासंगरहितानीत्येवम्भूता भूतेषु मायिकेष्वासंगरहितैव क्रीडेति भावः । तथा तेषु प्रसिद्धेषुनतेषु प्रणतभक्तजनेषु प्रविष्टोऽन्तः करणेषु दर्शनं दातुं तथा अप्रविष्टः बाहःस्थितश्च तेषां नयनेषु स्वसौन्दर्य्यमर्पयितुं नासासु स्वसौरभ्यं प्रवेशयितुं तैः सहोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्वन् तेषां कर्णेषु स्वसौस्वर्य्यामृतं पूरयितुं स्पर्शनालिङ्गनादिदानैस्तेषामङ्गेषु स्वीयसौकुमार्यमाधुर्य्यादिकं चानुभावयितुमिति तेषु गुणातीतभक्तेष्वन्तर्वहिर्मयात्यक्तुमशक्येष्वासङ्गसहितैव मम क्रीडेति भावः ॥ ३४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

मायां माह ऋतेऽर्थमिति यद्वस्तु आत्मनि ज्ञानस्वरूपे ज्ञातरि सति ज्ञेयतया प्रतीयेत अर्थं ज्ञातृपदार्थमृते तु नप्रतीयेत तदचेतनं द्रव्यम् आत्मनः परमात्मनः मम मायां विद्यात् अचेतनस्य चेतनज्ञेयतया स्वरूपनिश्चये दृष्टांतः यथा आभासः प्रकाशः यथा वा तमो ऽप्रकाशः ज्ञातरि सत्येव प्रतीयते नतु तद्भावे तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यथा आत्ममायायोगेन विश्वं विसृजन् विलुंपन् भगवान् क्रीडति तद्विषया मनीषा संक्षेपतः चतुराननेन अर्पिता माया चदर्शिता अथ विश्वसृष्ट्यादिहेतो रात्मनो विश्वगतदोषाऽस्पृष्टत्वं परिच्छिन्नेष्वनुप्रविष्टस्याप्यपरिच्छिन्नत्वं चाह यथेति यथा महांति भूतानि खवातादीनि उच्चावचेषु भौतिकेषु घटपटादिषु भेदक्लेदादायहेषु परिच्छिन्नेषु अनुसृष्टेरनंतरं प्रविष्टान्यपि अप्रविष्टानि घटपटादिवद्भेदक्लेददोषास्पृष्टत्वात् घटपटादिभिरनावृतत्वाच्च तथा तेषु महाभूतेषु ब्रह्माण्डरूपेण स्थितेषु तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदितिश्रुत्युक्तरीत्याऽनुप्रविष्टोस्मि तद्वत्तदोषास्पृष्टत्वात्तैरनावृतत्वाच्च एवं चिदचिदात्मकं जगत्कारणं मां ज्ञात्वा ज्ञानविज्ञानवान् भवति ज्ञाने जाते परममंगलगुणशक्त्याद्याश्रये ज्ञेये भक्तियोगेन कृतार्थो भवतीति सूक्ष्मभागवतसिद्धान्तः ॥ ३४ ॥

भाषाटीका

अर्थ के बिना भी जो प्रतीत हो और अपने स्वरूप में हो कर भी जो प्रतीत नहो उसको आत्मा की (मेरी) माया जानो । जैसा आभास और तम । आभास आंख पर उंगली रखकर । देखने से जो दीपक वा चन्द्रमा वा और कोई वस्तु दो दीखती हैं उसे कहते हैं यह न हो कर भी प्रतीत होने का दृष्टान्त है । तम राहु का नाम है यह राहु और ग्रहों के समान गगन मंडल में घूमता है पर दीखता नहीं है । यह स्वरूप में हो कर नदीखने का दृष्टान्त है । ॥ ३३ ॥

जैसे छोटे वडे भूत प्राणी अर्थात् घट पट मनुष्य पशु आदिकों में पृथिव्यादिक महा भूत अप्रविष्ट हो कर भी प्रविष्ट से दिखलाई पडते हैं ऐसे ही उच्च और अवच भूतो में मैं हूं और नहीं हूं । ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

साधनमाह । आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यं बिचार्य्यम् तदेवाह । अन्वय कार्य्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिः कारणावस्थायाञ्च तेभ्योव्यतिरेकः तथा जाग्रदाद्यवस्थासु तत्तत्साक्षितयाऽन्वयः व्यतिरेकश्चसमाध्यादौ एवम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा च तदेवात्मेति ॥ ३५ ॥

यत् प्रार्थितं नेहमानः प्रजासर्गमिति तत् प्रसादीकरोति एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण कल्पेषु ये विकल्पा विविधाः सृष्टयः तेषु विमोहं कर्त्तृत्वाद्यभिनिवेशं न यास्यतीति ॥ ३६ ॥

श्री राधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

एतावदेवेत्यादि स्पष्टम् अन्वयः कार्येषु कारणत्वेनानुवृत्तिरिति यदा कार्याणि जायंते तदा उपादानतया ईश्वरस्य सर्व्वत्रैवानुवृत्तिः कुण्डलादिषुस्वर्णवत् यदा अविकृतः कारणरूपेणावर्त्तते तदा कार्याणामभावात् तेभ्यो व्यतिरेकः अविकृतसुवर्णवत् एतेन जगत्कारणं यत् किमपि नित्य सिद्धं स्वप्रकाशरूपं तदेव तत्त्वं श्रेयस्कामैरन्वेषणीयमिति इति चतुःश्लोकीभागवतम् ॥ नन्वनेन श्लोक चतुष्टयेन कथं दशलक्षणलक्षितसमस्त भागवतार्थ संग्रहोभवतु अत्रोच्यते अहमेवासमेवाग्रे इत्यनेन सर्वकारणकारणं भागवत प्रतिपाद्यम् आश्रय उक्तः अनेन द्वादशस्कन्धार्थस्याप्युपसंग्रहः पश्चादहमित्यनेन पुरुष प्रधानादि सर्व्वं उक्तः अनेन द्वितीय तृतीयस्कंधार्थस्योपसंग्रहः यदेतच्चेत्यनेन विसर्गः स्थानम् ऊतिःमन्वन्तरेशानुकथा चोक्ता यत् एतत्कार्य भूतं जगत् तदप्यहमेवेत्यर्थः अनेन चतुर्थ पञ्चम सप्तमाष्टम नवमस्कंधपर्य्यन्तार्थः संकेतितः योऽवशिष्येतसोऽस्म्यहमित्यनेन निरोधउक्तः अनेन दशमस्कन्धार्थस्योपसंग्रहः ऋतेऽर्थमिति मायाकथनेन मायाया जगत्सृष्ट्यादिर्जीवस्य संसारो जीवेश्वरविभागश्चउक्तः तत्तु समग्रग्रन्थे तत्तदवसरे तत्तदुपाख्याने ज्ञेयम् अनेन प्रथमस्कन्धार्थस्याप्युपसंग्रहः यथा महान्तीत्यनेन पोषणमुक्तम् अनेन षष्ठस्कन्धार्थस्योपसंग्रहः एतवदेवेति साधन कथनैर्मुक्तिर्दर्शिता अनेन एकादशस्कन्धार्थस्योपसंग्रहः एतत् सर्गादिविशेषः श्रीश्रीधरस्वाम्युक्त प्रतिस्कन्धोपक्रमश्लोकैर्द्रष्टव्यः किंच स्वामिदर्शितसर्ग प्रतिपादकतृतीयस्कन्धान्तर्गतविसर्गादिकथनवत् यद्यपि विसर्गादिप्रतिपादकेषु चतुर्थादिष्वन्येषु स्कन्धेषु स्वाम्युक्त लक्षणा अन्यानि लक्षणानिकाचित् सन्ति, तथापि वाहुल्योक्तेः प्राधान्यात्स्वाम्युक्तलक्षण प्रतिपादकत्वमेव सर्वेषां स्कन्धानां युक्तमिति ज्ञेयम् बहुविद्वत्सम्मतेयं चतुश्लोकीटिप्पणीति ॥ ३५ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचंद्रिका

पुनश्च प्रकृतिपुरुषविलक्षणेश्वरस्वरूपं संग्रहेण वक्ष्यन् तस्यैव जिज्ञास्यत्वमाह एतावदिति आत्मनः परमात्मनः तत्वं स्वरूपं जिज्ञासुना ज्ञातुमिच्छुना एतावदेव परस्पराविविक्तस्वभावचिदाचिदंतरात्मभूत भगवत्स्वरूप मेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामयोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यां जिज्ञास्यं इत्यर्थः एवं जिज्ञास्यमेवेत्यन्वयः नान्यज्जिज्ञास्यामिति व्यतिरेकः यद्वाऽन्वयात्सद्भावाच्चिदचिच्छरीरकपरमात्मन एवकार्यात्म नांकारणात्मना च सद्भावाद्व्यतिरेकाच्चिदचिच्छरीरकपरमात्मातिरिक्तवस्त्वंतराभावादेवंभूतपरमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानादज्ञातव्यांतराभावादेतावदेवजिज्ञास्यमित्यर्थः प्राधान्येन ज्ञेयं भगवत्स्वरूपं चेतनमचेतनं च तद्विभूतिभूतमिति तदज्ञानस्य भगवदज्ञानेऽतर्भावादात्मनस्तत्वं इत्युक्तं संग्रहेण प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यमाह यत्स्यादिति यदात्मनस्तत्वं मत्स्वरूपं सर्वदास्यादित्यचिद्व्यावृत्तिः अचिदपि प्रतिक्षणपरिणामित्वेन पिंडत्वघटत्वकपालत्व चूर्णत्वरजस्त्वाणुत्वाद्यवस्थासु पूर्वपूर्वावस्थानां सद्द्रव्यस्योत्तरोतरावस्था प्राप्त्यभावात्सर्वदाऽस्ति शब्दानर्हत्वात् सर्वत्रेतिजीवव्यावृत्तिः तस्याविकृतत्वेन सर्वदास्यादिति वक्तुं शक्यत्वेपि वालाग्रशतभागस्येत्याद्युक्तप्रकारेण जीवस्वरूपस्याणुपरिमाणत्वेनसर्वत्र स्यादिति वक्तुमशक्यत्वात् एवमविकारित्वानंतत्वकथनेन सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्युक्तब्रह्मस्वरूपलक्षणमभिहितं भवति ॥ ३५ ॥

एवं परावरे यथा रूपे जानीयां ते इत्यस्योत्तरमुक्तं नेहमानः प्रजासर्गं वध्येयमित्यस्योत्तरमाह एतदिति परमेण समाधिना चित्तैकाग्र्येण एतन्मतं सम्यगनुतिष्ठ भवानिति॰ संहाराद्यधिकर्तृरुद्रादेरप्युपलक्षणं कल्पविकल्पेषु सृष्टिसंहारेषु कल्पः कल्पनं सृष्टिः विकल्पो विपरीतकल्पनं संहारः कर्हिचित्कदाचिदपि नमुह्यति अस्मदधीनत्वमनुसंधाय समुन्नद्धमदापहतो न भविष्यसीत्यर्थः अनेनैव तद्विषया धेहि मनीषां इत्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

भगवान्स्वव्याप्तिंसोदाहरणामुपदिशतीत्याह यथामहांतीति यथामहांतिपंचभूतानिउच्चावचेषुभूतेषुस्वकार्येशरीरेषुप्रविष्टानिवर्तंते ततोऽप्यधिकव्याप्तिसद्भावात्तेष्वप्रविष्टानिच तथाहमप्यनंतदेशकालव्यापीतेषुभूतेषुप्रविष्टस्तेभ्योबहिरपिस्थितत्वात्तेषुनप्रविष्टश्च यथामहांतिभूतानिशरीरेषुबहिस्तथेत्यादे : ॥ ३५ ॥

उक्तव्याप्तिस्फुटीकरणपूर्वकमुपदेशमुपसंहरति एतविदिति यद्वस्तुसर्वत्रसर्वदेशेसर्वदासर्वस्मिन्कालेचान्वयव्यतिरेकाभ्यामवस्त्वन्वितानन्वितदेशकालस्वरूपाभ्यांव्याप्तंस्यादेतावदेवमत्स्वरूपमात्मनःपरमात्मनस्तत्त्वंजिज्ञासुनात्वयाजिज्ञास्यंविचार्यंस्यादित्यन्वयः अनेनवस्त्वंतरसद्भावासद्भावरूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसर्वदेशकालयोरेकप्रकारेणगुणक्रियाभिव्याप्तमितिविचार्यमित्युक्तंभवति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अथ क्रमप्राप्तरहस्यपर्य्यन्तसाधकत्वात् रहस्यत्वेनैवतदङ्गमुपदिशति एतावदेवेति आत्मनो मम भगवतस्तत्त्वजिज्ञासुनायाथार्थ्यमनुभवितुमिच्छुना एतावदेव जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयम् किं तत् यदेकमेव वस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधिनिषेधाभ्यां सदा सर्वत्रस्यात् उपपद्यते तत्रान्वयेन यथा एतावानेव लोकेऽस्मिन्नित्यादि, ईश्वरः सर्व्वभूतानामित्यादि, मन्मना भव मद्भक्त इत्यादि च व्यतिरेकेण यथा मुखबाहूरुपादेभ्य इत्यादि ऋषयोऽपि देव युष्मत्प्रसंगविमुखा इह संसरन्तीत्यादि न मां दुष्कृतिनो मूढा इत्यादि, यावज्जनो भवति नो भुवि विष्णुभक्त इत्यादि च कुत्रकुत्रोपपद्यते सर्व्वत्र शास्त्रकर्तृदेशकरण द्रव्यक्रियाकार्य्य फलेषु समस्तेष्वेव तत्र समस्तशास्त्रेषु यथा स्कान्दे ब्रह्मनारदसंवादे-संसारेऽस्मिन् महाघोरे जन्ममृत्यु समाकुले पूजनं वासुदेवस्य तारकंवादिभिः स्मृतम् इति तत्राप्यन्वयेन यथा भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया तदध्यवस्यत् कूटस्थोरतिरात्मन् यतो भवेत् इति तथा पाद्मेस्कान्दे लैंगे च आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य्य च पुनः पुनः इदमेकं सुनिष्पन्नंध्येयो नारायणः सदा इति व्यतिरेकोदाहरणम्—पारगतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थ विद्यदि यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् इत्यादिकं सर्व्वत्रावगन्तव्यम् तत्रान्ते दर्शयिष्यते एकादशे शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलोह्यधेनुमिव रक्षत इति सर्व्वकर्त्तृषु यथा—ते वै विदन्त्यतितरन्ति च

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

देवमायां श्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः। यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षास्तिर्य्यग्जना अपि किमु श्रुतधारणाये इति गारुडे च—कीटपक्षिमृगाणाञ्च हरौ सन्न्यस्तचेतसाम् ऊर्द्धमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् इति तत्रैव सदाचारे दुराचारे ज्ञानिन्यज्ञानिनि विरक्तेरागिणि, मुमुक्षौ मुक्ते भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे तस्मिन् पार्षदतां प्राप्ते तस्मिन्नित्यपार्षदे च सामान्येन दर्शनादपि सार्व्वत्रिकता तत्र सदाचारे दुराचारे च यथा—अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव समन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः इति। सदाचारस्तु किं वक्तव्य इत्यपेरर्थः। ज्ञानिन्यज्ञानिनि च ज्ञात्वाज्ञात्वाऽथ ये वै मामित्यादि। हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः इति। विरक्ते रागिणि च—वाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरजितेन्द्रियः। प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते॥ इति। अवाध्यमानस्तु सुतरां नाभिभूयते इत्यपेरर्थः। मुमुक्षौ मुक्ते च मुमुक्षवो घोररूपानित्यादि आत्मारामाश्च मुनय इत्यादि। भक्त्यसिद्धे भक्तिसिद्धे च केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः। इत्यादि न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवाग्र्यः। इति च भगवत्पार्षदतां प्राप्ते मत्सेवया प्रतीतं ते इत्यादि नित्यपार्षदे वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्स्वित्यादि। सर्वेषु वर्षेषु भुवनेषु ब्रह्माण्डेषु तेषां वहिश्च तैस्तैः श्रीभगवदुपासनायाः क्रियमाणायाः श्रीभागवतादिषु प्रसिद्धिः। सिद्धैरेभिः सर्वदेशोदाहरणं ज्ञेयम्। सर्वेषु करणेषु यथा मानसेनोपचारेण परिचर्य हरिं मुदा। परे वाङ्मनसागम्यं तं साक्षात् प्रतिपेदिरे॥ इति। एवम्भूतवचनं हि अस्तु तावद्वहिरिन्द्रियेण मनसा वचसापि तत्सिद्धिरिति प्रसिद्धिः। सर्व्वद्रव्येषु यथा पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति। इत्यादि। सर्वक्रियासु यथा श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वाऽनुमोदितः। सद्यः पुनाति सद्धर्म्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि॥ इति। यत् करोषि यदश्नासि इत्यादि। एवं भक्त्याभासेषु भक्त्याभासापराधेष्वपि अजामिलमूषिकादयो दृष्टान्ता गम्याः सर्वेषु कार्येषु यथा यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु न्यूनं सम्पूर्णतामेति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥ इति। सर्वफलेषु यथा अकामः सर्वकामो वा इत्यादि तथा यथा तरोर्मूलनिषेचनेन इत्यादिवाक्ये न हरिपरिचर्य्यायां क्रियमाणायां सर्वेषामन्येषामपि देवादीनामुपासना स्वत एव भवतीत्यतोऽपि सार्वत्रिकतापि यथोक्तं स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे अर्च्चिते देवदेवेशे शङ्खचक्रगदाधरे अर्च्चिताः सर्वदेवाः स्युर्यतः सर्व्वगतो हरिः इति। एवं यो भक्तिं करोति यद्गवादिकं भगवते दीयते येन द्वारभूतेन भक्तिः क्रियते यस्मै श्रीभगवत्प्रीणनार्थं दीयते यस्माद्गवादिकात् पयआदिकमादाय भगवते निवेद्यते यस्मिन् देशादौ कुले वा कश्चिद्भक्तिमनुतिष्ठति तेषामपि कृतार्थत्वं पुराणेषु दृश्यत इति कारकगतापि। एवं सार्व्वत्रिकत्वं साधितम्। सदातनत्वमप्याह सर्वदेति। तत्र सर्गादौ यथा कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता इत्यादि सर्गमध्ये तु बहुत्रैव चतुर्विधप्रलयेष्वपि तत्रेमं क उपासीरन्निति विदुरप्रश्ने सर्वेषु युगेषु कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः। द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनादिति।

किं बहुना—सा हानिस्तन्महच्छिद्रं स मोहः स च विभ्रमः। यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते॥ इत्यपि वैष्णवे। सर्वावस्थास्वपि—गर्भे श्रीनारदकारितश्रवणेन श्रीप्रह्लादे प्रसिद्धम् बाल्ये श्रीध्रुवादिषु यौवने श्रीमदम्बरीषादिषु। वार्द्धक्ये धृतराष्ट्रादिषु। मरणे अजामिलादिषु स्वर्गितायां श्रीचित्रकेत्वादिषु। नारकितायामपि—यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति स्म नारकाः तथा तथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवं ययुः॥ इति नृसिंहपुराणे अतएवोक्तं दुर्व्वाससा—मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपीति। तथा एतन्निर्विद्यमानानामित्यादावपि सर्व्वावस्थोदाहृतिः। अथ तत्र तत्र व्यतिरेकोदाहरणानि च कियन्ति दृश्यन्ते—पारगतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि। यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम्॥ इति किं वेदैः किमु शास्त्रैर्वा किंवातीर्थनिषेवणैः विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिः किमध्वरैः इति किंतस्यबहुभिःशास्त्रैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः वाजपेयसहस्रैर्वा भक्तिर्यस्य जनार्द्दने॥ इति गारुडबृहन्नारदीयपाद्मवचनानि। तथा—तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः। क्षेमं न विन्दन्ति विना यदर्पणं तस्मै सुभद्रश्रवसे नमोनमः॥

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न जातु सेव्यताम् यथा च आनम्य किरीटकोटिभिरित्यादि सालोक्यसार्ष्टिसारूप्यसामीप्येत्यादि न दानं न तपो नेज्या इत्यादि नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्ज्जित मित्यादि नात्यन्तिकंविगणयन्त्यपि ते प्रसादमित्यादयः अथ सर्वत्र सर्वदा यदुपपद्यत इति योजनिकार्थो युगपद यथा—तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदेत्यादि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्व्वत्र सर्वदा यदुपपद्यत इत्यत्र यथा—स्मर्त्तव्यः सततं विष्णुरित्यादि साकल्येऽपि यथा—न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था इत्युपक्रम्य तदुपसंहारे तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणाम् इति नृणां जीवानामिति नृगतिं विविच्य कवय इतिवत् एतदुक्तं भवति यत् कर्म्म तत् सन्न्यास भोग शरीरप्राप्त्यवधि योगः सिद्ध्यवधि सांख्यमात्मज्ञानावधि ज्ञानं मोक्षावधि तथा तत्तदयोग्यतादिकानि च सर्वाणि एवम्भूतेषु कर्म्मादिषु शास्त्रादिव्यभिचारिता च ज्ञेया हरिभक्तेस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सदा सर्वत्र तत्तन्महिमभिरुपपन्नत्वात् तथाभूतस्यरहस्यस्याङ्गत्वं युक्तम्। अतोरहस्यांगत्वेन च ज्ञानरूपार्थान्तराच्छन्नतयैवेदमुक्तमिति तत्राप्यात्मविद्ययैवान्यार्थसंगोपनादसौ साधनभक्तिरपि कचिद्बाह्यं ब्रह्मज्ञानादिसाधनं स्यादिति गम्यते। तत्रेयं प्रक्रिया—साधनभक्तेः सार्वत्रिकत्वात् सदातनत्वाच्च प्रथमं सा गुरोर्ग्राह्या। ततस्तदनुष्ठानाद्बाह्यसाधनं वैराग्यपुरःसरता शीलमात्मज्ञान विज्ञाने चेति आनुषङ्गिकं भवति ततो भयश्च तथाभूतत्वाद्भक्तिरनुवर्तित एव ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा इत्यादिभ्यः, आत्मारामाश्च मुनयः इत्यादिभिश्च तदेव भगवज्ज्ञानविज्ञानेचेति। तस्मात् ज्ञानविज्ञानरहस्यतदङ्गानामुपदेशेन चतुःश्लोक्या अपिस्वयं भगवानेवोपदिष्टः। अत्र, तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजित इति भगवच्छब्देन, ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिमित्यत्र, परार्द्धान्ते सोऽबुध्यत गोपवेशोभे पुरस्तादाविर्बभूव इति तापनीश्रुत्याद्यनुकूलित श्रीकृष्णत्वलिंगेन चास्यवक्तुः श्रीभगवत्त्वमेव स्पष्टम् न जातु तदंशभूतनारायणाख्यगर्भोदशायिपुरुषत्वम्। अतएवास्यमहापुराणस्यापि श्रीभागवतमित्येवाख्या तथैवोक्तम्—कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरेत्यादौ पुराशब्देन भगवद्वक्तृत्वमेवोक्तम्। आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति द्वितीयेऽभिधानात् अतः इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे स्थिताय भवभीताय कारुण्यात् सम्प्रकाशितम्॥ इत्यत्रापि भगवच्छब्दः प्रयुक्तः श्रीनारायणनाभिपंकजे स्थितं ब्रह्माणं प्रति स्वयं भगवता तत्रैव व्यापिमहावैकुण्ठलोकं प्रकाशयेदं पुराणं प्रकाशित मित्यर्थः अनुगतं चैतत् द्वितीयस्कन्धेतिहासस्येति जीयादसौ भगवतः प्रतिज्ञा चातुरर्थिकी व्याख्या च स्वामिपादानां या याऽभून्मम जीविका॥ ३५॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

(तदेवं श्रीभागवतं संक्षेपेणोपदेक्ष्यन् श्रीनारदं श्रीब्रह्माऽपि तथैवसंकल्पं कारितवान्, यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति इत्यादि श्रीनारदेनापि तन्महापुराणाविर्भावार्थं तथैवोपदिष्टम् अथो महाभाग भवानित्यादिना) ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुवोधिनी ।

एवं भगवति दशधा भवति तथा सति सर्वत्र जगति भगवान् त्रिष्वप्युपपत्तिं वदति एतावदेव जिज्ञास्यमिति निरूपणं तु जिज्ञासानुरोधेनजिज्ञासा तु विश्ववतत्त्वशास्त्रवत् षोडशधा तस्यात्मोपयोगाभावात् आत्मार्थमेव हि जिज्ञासा तदाह तत्वजिज्ञासुनात्मन इति प्रमेयं ज्ञानं प्रमाणंवैराग्यं विषयो दशविधा लीलाभक्तिः आत्मनस्त्वेतावदेवोपयुज्यते अन्यत्तुदेहार्थं एवं निरूप्या न्तरंनिराकृत्य त्रिष्वप्युपपत्तिमाह अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्युपपत्तिः यादित्यादि त्रयमुद्देश्यं तत्र सर्वं भगवान् कथमित्याकांक्षायां अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति सर्वत्र भगवतः सत्तास्ति घटः सन् पटः सन् भासत इति प्रियमिति च सर्वत्रैवैकस्य च य अन्यथा एक शब्दानुवृत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तिर्वान स्यात् विशेषेण अतिरिच्यत इति घटादिभ्यःकिमतिरिच्यते घटस्तु घटान्नातिरिच्यते तथा पटः पटात् किंतु मृद्घटादप्यतिरिच्यते पटादपि एवं सर्वत्र यत्सर्वं तत्सत्सर्वस्मादतिरिच्यते तद्ब्रह्मैव नन्वेकमेव ब्रह्मत्व साधकमस्तु किंद्वाभ्यामिति चेन्न अन्वयेन ब्रह्मत्वं न सिध्यति जगति जगतोऽप्यन्वयात् यद्यपि घटादेर्व्यतिरिच्यते जगत् तथापि जगतो नव्यतिरिच्यते खपुष्पादिकं तु जगतो व्यतिरिच्यतेपरं नान्वेति सत् जगतो व्यतिरच्यते भगवतोऽपि सत्वात् कारणस्यापि सत्वात् अतो यस्यान्वयव्यतिरेकौ तदेव सर्वं किंच यत्सर्वस्यात् यद्वासर्वदादेशकालौ यस्य परिच्छेदकौ न भवतः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां मायाद्यत्वेरेव परिच्छिद्यते न हिमाया विद्यये आभासे सदत्वयोस्ति नच आभासः सतो नव्यतिरिच्यते स्वस्यै वाभावात् भगवांस्तु मायाया मप्यस्तिअतिरिक्तोपि एवं कालेपि विषये घटे सत्कारणं सत्कार्यं सदाधारः सत्वेप्यतिरिक्तता नहि मृदेवंघटः तदामृदेवच्छायामपि घटप्रतीतिःस्यात् घटशब्दप्रयोगश्च एवं कार्ये सर्वदा पंचधा भगवानन्वेति पंचधा च व्यतिरिच्यते घटो हि घटादिभ्यो व्यतिरिच्यते कारणादपि व्यतिरिच्यते घटांतरादपि व्यतिरिच्यते घटस्य ह्याविर्भावस्तिरोभावश्च अत एव कस्मिन् घटे आविर्भावतिरोभावाभ्यांव्यतिरिच्यते तिरोभावाभ्यां दशधाभगवानस्ति एवं सर्वत्र दशलीलायुक्तोभगवान् अनेनस्वरूपंभगवान्देशप्रतीतिस्तु मायिकी कालप्रतीतिस्तु लीलाया एवं देशकालतम्त्वपरिच्छिन्नं देशकाल वस्तुरूपं च अहमेवेति एतावदेव जिज्ञास्यं इदमेवोपपत्त्याविचारितं उत्पत्त्या च पुरुष एवेदं सर्वं वितस्तिमधितिष्ठतीति उद्देशे च न यतोस्तिकिंचित् प्रादेशमात्रं पुरुषं वसंतमिति च एवं भगवता ब्रह्मणः शिक्षानिरूपिता ब्रह्मरूपं जगद्ज्ञातव्यं जगतो व्यतिरिच्यन्त इति न तत्रासक्तिःकर्त्तव्या एकस्मिन्नपि पदार्थे स्वलीलासहितो भगवानस्तीति चदेशकालवस्तुरूपं सद्देशकालवस्तुतो व्यतिरिच्यत इति ॥ ३५ ॥

एवं शिक्षांनिरूप्य गर्वाभावे एतदनुसंधानमेव कारणमित्याह एतन्मतामिति सर्वं भगवान् अन्यथा प्रतीति मायया सर्वत्र भगवान् सर्वलीला सहितः सर्वदोषविवर्जित इति एतन्मतं मम भगवतः इदं हि भगवच्छास्त्रं मम आतिष्ठ यथा तत्तन्मतानुसारिणः तत्र तत्र प्रतिष्ठिताः तथा भवानपि अस्मिन्मते प्रतिष्ठितो भवतु अथ कुतर्का वहव उत्पत्स्यंते ते सर्वे अनुभवेनैव दूरीकर्त्तव्याः तदाह परमेण समाधिनेति समाधिश्चित्तैकाग्र्यं सूक्ष्मदृष्टौ तद्ज्ञातव्यं आपाततो दृष्ट्या विचारेण वा नैतन्मतं ज्ञातं भविष्यति ज्ञातेऽत्वास्मिन् महाकल्पे अवान्तरकल्पेषु च सृष्टि प्रलययोर्न मुह्यति किंच कर्हिचिदपि नमुह्यति कदाचिदपि मायातंनव्यामोहयति अस्य मतस्य मायायाश्च विरोधात् तत्रैव मायायत्रैतन्मतं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अथ भगवच्छिक्षितमहं करवाणि ह्यतन्द्रित इति ब्रह्मणा प्रार्थितं चप्राप्तिसाधनम् अतिरहस्यत्वात् वहिरंगजनागम्यतयैवाह एताव देवोति । अत्र वहुतरशास्त्रानुसन्धानमपि नापेक्षितव्यमिति भावः । तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मनः स्वस्य श्रेयः साधनतत्त्वं ज्ञातुमिच्छुना जनेन जिज्ञास्यं श्रीगुरुचरणेभ्यः शिक्षणीयमित्यर्थः । त्वया तु मदनुग्रहादवगम्यत एवेति भावः । किं तत् यत् श्रेयःसाधनेषु कर्म्मज्ञानयोगभक्त्यादिषु मध्ये अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्यात् सिध्यति स्थिरीभवतीत्यर्थः । तत्र तावत् स्वर्गापवर्गादेः कर्म्मज्ञानयोगादिभिः केवलैरसिद्धेस्तैर्विनापि सिद्धेः कर्म्मज्ञानयोगादयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नैव साधनानि स्युः । तथाहि को वार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्म्मत इति । क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये इति । पुरेह भूमन् वहवोऽपि योगिन इति । यत् कर्म्माभिर्यत् तपसेत्यादौ कर्मादिभिर्विनापि सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा । स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति इति । या वै साधनसम्पत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ॥ इति मोक्षधर्मीयवचनञ्च । भक्त्या तु केवलयैव सर्व्वाणि श्रेयांसि सिध्यन्ति तया विना तु नैव सिध्यन्तीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भक्तिरेव सर्वश्रेयःसाधनत्वेन स्थिरीभवति । तथाहि अन्वयेन यथा अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥ इति ।

भक्तियोगस्य केवलस्यैव तीव्रत्वं निरभ्रसूर्य्यस्येवेति ज्ञेयम् यथा वा–यत् कर्म्मभिर्यत्तपसेत्यादि व्यतिरेकेण यथा–मुखवाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह चत्वारो जज्ञिरे वर्णागुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् न भजन्त्यवजानन्तिस्थानाद्भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ इति यथा वा–तपस्विनो दानपरा यशस्विनो मनस्विनो मन्त्रविदः सुमंगलाः क्षेमं न विन्दन्ति विनायदर्पणं तस्मैसुभद्रश्रवसे नमोनमः ॥ इति तत्र देशकाल विशेषाभावमाह, सर्व्वत्र सर्वदेशेषु सर्व्वाधिकारिषु च सर्वदा सर्व्वेष्वेव कालेषु यत् स्यात् तथाहि शुचावेव देशे शुचितत्कालेजीवो कर्म्मकुर्य्यात् शुद्धान्तः करण एव ज्ञानं लभेत शुचौदेशे प्रतिष्ठाप्य सुखमासनमात्मनःयोगीयोगं प्रयुञ्जीत, इति कर्म्मज्ञानादीनां न सार्व्वत्रिकता तथा यत् कर्म्म तत् संन्यासभोगप्राप्त्यवधि, योगः सिद्ध्यवधि, सांख्यमात्मज्ञानावधि, ज्ञानं मोक्षावधीति

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

नापि सार्व्वत्रिकता भक्तेस्तु सार्व्वत्रिकतासार्व्वदिकते अतिप्रसिद्धे एव न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथानोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति श्रीहरेर्नाम्निलुब्धक ॥ इति तस्मात् सर्व्वात्मनाराजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः कीर्त्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो भगवान् नृणाम् इति कर्म्मज्ञानि प्रभृतिषु सर्व्वेष्वेवाधिकारिषु भक्तेर्व्याप्तिरुक्तैव किरातहूणान्ध्रपुलिन्दपुक्कशाद्यत्यादिना जातिष्वायडालकर्म्मवायडालादिष्वपि दृष्टा तथा सव। वस्थास्वपि गर्भे प्रह्लादादेः बाल्ये ध्रुवादेः, यौवने अम्बरीषादेः, वार्द्धक्ये ययात्यादेः, मरणे अजामिलादेः नारकितायामपि—मुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपिस्युक्तेः यथा यथा हरेर्नाम कीर्त्तयन्ति च नारकाः तथातथा हरौ भक्तिमुद्वहन्तो दिवंययुः ॥ इति नृसिंहपुराणोक्ते- श्चेतिभक्तेरेव साधनत्वं निर्द्धारितम् ।

अथ प्रेमभक्तिरूपं रहस्यमपि तन्त्रेणैवाह एतावदिति । तत्त्वजिज्ञासुना पुंसा एतावदेव श्रेयःसु स्वर्गापवर्गप्रेमसु मध्ये जिज्ञास्यम् । किन्तत् यत् श्रेयः आत्मनः स्वस्यैव अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात् । तत्र न तावत् स्वर्गापवर्गौ स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यतः प्रेमा तु स्वस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । प्रेमणोऽपि भक्तिशब्दवाच्यत्वात् साधनभक्त्यैव साध्यभक्तेः प्रेमणः सिद्धिदर्शनात् प्रेमणः स्वेनैव सिद्धिः । यदुक्तम् भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ इति । अतो रहस्यतदंगशब्दाभ्यामुच्यमाने प्रेमभक्तिसाधन- भक्ती तन्त्रेणैवोक्ते ततश्च प्रेमभक्तिसाधनत्वेनैव भक्तिः कर्त्तव्या न तु स्वर्गापवर्गादिसाधनत्वेनेति भगवतः शिक्षा व्यञ्जिता भगवच्छिक्षि- तमहं करवाणि इति ब्रह्मणा प्रार्थितत्वात् । शुद्धसाधनभक्तिसिद्धया प्रेमभक्त्यैव यद्रूपगुणादिमाधुर्यरसानुभवस्तस्य प्रेमभक्त्यनुभावरूप त्वादिति विज्ञानं स्वत एव लब्धम् अतो रहस्यतदंगविज्ञानानि श्लोकेनानेनैवोक्तानि । किञ्च रसो वै स इत्यनन्तरं सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवतीति श्रुतेः सर्वश्रेयोऽवधिरूपो रस एव मूर्त्त एव रंगभूमौ मल्लानामशनिरित्याद्याकार एव दर्शितस्तस्य च विज्ञानमत्रैव श्लोके तन्त्रे- णोक्तम् । यथा—जिज्ञास्येषु मध्ये एतावदेव जिज्ञास्यमनुबुभूषणीयम् । किं तत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां योगायोगाभ्यां संयोगविप्रलम्भा- भ्यां यत् स्यात् । सर्वत्र सर्वब्रह्माण्डवर्त्तिनि श्रीवृन्दावनादौ दाससखिगुरुप्रेयसीषु सर्वदा नित्यमेव महाप्रलयसमयेऽपीति दास्यसख्यवा- त्सल्यशृंगाररसानाम् आस्वादनं व्यञ्जितम् । एवमतिरहस्यप्रेमभक्तिरसव्यञ्जकः श्लोकोऽयं ज्ञानरूपार्थान्तरेण भगवतैवाच्छादितश्चिन्ता- मणिरिव कनकसम्पुटेन वहिरङ्गजनाशक्योद्घाटनेन । तथाच श्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ इति । तच्च ज्ञानरूपमर्थान्तरं यथा आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुना एतावदेव जिज्ञास्यम् किं तत् यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वत्र सर्वदा स्यात् तदेवात्मा । तथा ह्यात्मनः कारणत्वेन जगत्यन्वयः जगतस्त्वात्मनि व्यतिरेकः तथाच जाग्रदा- द्यवस्थासु तत्साक्षितया आत्मनोऽन्वयः आत्मनि तु जाग्रदाद्यवस्थाव्यतिरेक इति ॥ ३५ ॥

नन्वतिगम्भीरार्थं चतुःश्लोकीभागवतमिदं कथं मया अवगन्तुं शक्यं विवदमानानां मतवैविध्यादित्यत आह । एतन्मतं मदीयं सम्यग- नुतिष्ठ समाधिना चित्तैकाग्र्येण विमृशेत्यर्थः । कल्पविकल्पेषु महाकल्पानुकल्पेषु ॥ * ॥ इति चतुःश्लोकीभागवतविवृतिः सम्पूर्णा ॥ ० ॥ इयं विश्वजनीनातिरम्या सारार्थदर्शिनी । भक्तिशास्त्रमधीयानैर्जनैर्दृश्या न चापरैः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ स्वानुग्रहसाध्यमुपायमाह एतावदेवेति सर्वकार्योपादानतयाऽन्वयोऽनुवृत्तिः आधारत्वकर्तृत्वादिनानिमित्तकारणतया व्यतिरेकोऽननु- वृत्तिः एवं विधाभ्यां तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतिप्रोक्ताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्सर्वत्र सदा च स्यात् एतावदेवात्मनः परमात्मनः मम तत्वं तत्वजिज्ञासुना मम तत्वं ज्ञातुमिच्छुना जिज्ञास्यं मम ज्ञानार्थं विचार्यमित्यर्थः अन्यस्य स्वातंत्र्येण जिज्ञास्यत्वाभावाद्यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञातं भवतीति श्रुतेः ॥ ३५ ॥

अथेहमानः नष्पध्येयमिति यत्प्रार्थितं तत्राह एतन्मतमिति परमेण समाधिना चित्तैकाग्र्येण एतन्मतं सम्यगातिष्ठ अनेनैव बलेन भवान् कल्पेषु तेषु ये विकल्पाः विविधाः सृष्टयः तेषु च कर्हिचिन्न विमुह्यति कर्तृत्वाभिनिवेशं नयास्यति ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

आत्मा के तत्व जिज्ञासु को इतना ही जानना चाहिये कि जो अन्वय और व्यतिरेक से सर्वदा और सर्वत्र है वह आत्मा है संसार में जो वस्तु है वह आत्मा की सत्ता से है इसका नाम अन्वय है । और जिस में आत्मा की सत्ता नहीं है वह नहीं है इसका नाम व्यतिरेक है ॥ ६२ ॥

तुम इस मत को परम समाधि से अनुष्ठान करो, तुम कल्प विकल्प में कभी मोह न प्राप्त होओगे ॥ ३३ ॥

शुक उवाच ।

संप्रदिश्यैवमजनो जनानां परमेष्ठिनम् ।
पश्यतस्तस्य तद्रूपमात्मनो न्यरुणाद्धरिः ॥ ३७ ॥
अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय हरये विहिताञ्जलिः ।
सर्व्वभूतमयो विश्वं ससर्जेदं स पूर्व्ववत् ॥ ३८ ॥
प्रजापतिर्धर्म्मपतिरेकदा नियमान् यमान् ।
भद्रं प्रजानामन्विच्छन्नातिष्ठत् स्वार्थकाम्यया ॥ ३९ ॥
तं नारदः प्रियतमो रिक्थादानामनुव्रतः ।
शुश्रूषमाणः शीलेन प्रश्रयेण दमेन च ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

एवं संप्रदिश्य उपदिश्य जनानां परमेष्ठिनं परमे आधिपत्ये स्थितं ब्रह्माणम् । आत्मनस्तद्रूपंन्यरुणात् अन्तर्हितवान् ॥ ३७ ॥

अन्तर्हित इन्द्रियार्थः प्रत्यक्षंरूपं येन तस्मै वद्धाञ्जलिः सन् ॥ ३८ ॥

तदनन्तरं पूर्व्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तइत्याह प्रजापतिरिति पञ्चभिः प्रजानां भद्रमन्विच्छन् विमृशन्नैव स्वार्थकाम्या स्वप्रयोजनेच्छा तया यमनियमानातिष्ठत् ॥ ३९ ॥

रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः । तं पितरं सर्वभावः शीलादिनापरितोषयामास किमिच्छन् विष्णोर्मायां विविदिषन् ॥ ४० ॥ ४१

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

अजनः कर्मायत्तोत्पत्ति शून्यः हरिर्भगवान् जनानां व्यष्टिभूतानां परमे आधिपत्येस्थितं प्रति एवमुक्तप्रकारेण संप्रदिश्य तस्य परमेष्ठिनः पश्यतः सतः तच्चतुर्मुखायप्रदर्शितमात्मनः संर्वधिरूपं न्यरुणात्तिरोभावयामास ॥ ३७ ॥

अंतर्हितास्तिरोधापित इंद्रियार्थः चक्षुरिंद्रियविषयः प्रत्यक्षरूपं येन तस्मै हरये विहितः रचितःअंजलिर्येन सःसर्वभूतमयः सर्वभूतप्रचुरः स्रक्ष्यमाणदेवादिभूतानि वुद्धिस्थत्वेनभूतविषयकज्ञानप्रचुर इत्यर्थः स ब्रह्मा इदं विश्वं पूर्ववत्पूर्वकल्पवत् ससर्ज ॥ ३८ ॥

तदनंतरं पूर्वोक्तो ब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्त इत्याह प्रजापतिरिति पंचभिः धर्मपतिर्भागवतधर्माणां प्रवर्त्तनेन गोप्ता प्रजापतिः ब्रह्मा प्रजानां भद्रं मंगलमन्विच्छन् विमृशन् सैव स्वार्थे काम्यास्वप्रयोजनेच्छातया कदाचिद्यमान्नियमांश्चान्वतिष्ठदनुष्ठितवान् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तमनुतिष्ठंतं पितरं रिक्थादानां मरीच्यादिपुत्राणां मध्ये प्रियतमो नारदः शीलादिभिः पर्यतोषयदित्युत्तरेणान्वयः प्रियतमत्वमेवाह अनुव्रतः पितरं सेवमानः शुश्रूषमाणः श्रोतुकामः शीलेन स्वस्वभावेन प्रश्ररूपेण विनयेन दमेन वाह्येंद्रियदमनेन च चकाराच्छमेनांतरिंद्रियनिग्रहेण च ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

नेहमानइति प्रार्थितवरंददानित्याह एतन्मतामिति ॥ ३७ ॥

तिरोधानातिरोधानेअपिस्वेच्छाधीने इति ज्ञापयन्हरिःस्वस्वरूपंतिरोधत्तइत्याशयेनाह संप्रदश्येति अजनोजननरहितोजनविरुद्धलक्षणोवा हरिर्जनानांरुद्रादीनांसकाशात्परमेष्ठिनउत्तमस्यहिरण्यगर्भस्तद्रूपंप्रादर्शयदात्मनस्तद्रूपं तस्यविरिंचस्यपश्यतःसतोन्यरुणादित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

भगवतींद्रियविषयादंतर्हितेसतिविरिंचेनकिंकृतमत्राहांतर्हितइति इंद्रियार्थइंद्रियविषयस्तस्मादंतर्हितायवाह्येंद्रियग्राह्यरूपराहितायेत्यर्थः सर्वभूतमयःसर्वभूतप्रधानः सर्वस्यापिप्रधानत्वात्सर्वमयईर्यतइति ॥ ३९ ॥

सदास्वेष्टदेवतांसेवमानोऽपिपुमान्विशेषप्रयोजनप्राप्तौविशेषतस्तदुपास्तिंकुर्यादितिन्यायंदर्शयितुंविरिंचस्यविशेषोपास्तिमाहप्रजापतिरिति धर्मपतिः संपदिविपदित्वात्तद्विशेषकार्यप्राप्तौविशेषतस्तद्योग्यानुष्ठानंकर्तव्यमितिधर्मस्यपालकः प्रजानांभद्रान्वेषणांनस्वार्थइत्यतउक्तं स्वार्थेति तदपिस्वप्रयोजनमितिमनीषयामुक्तौसुखोद्रेकार्थत्वादित्यर्थः अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यंदयार्जवं क्षमाधृतिर्मिताहारःशौचंचैतेयमादश तपःसंतोषआस्तिक्यंदानमीश्वरपूजनं सिद्धांतश्रवणंचैवह्रीर्मतिश्चजपोव्रतं एतेतुनियमाःप्रोक्तास्तान्सर्वांश्चपृथक्शृणिवत्यादियोगशास्त्रे ॥ ४० ॥

आत्मनो रूपं न्यरुणादित्यनेन वैकुण्ठादिकमपि स्वरूपत्वेनैवाङ्गीकृतम् । एवमेव हि व्याख्यातम् अहमेवासमेवाग्र इत्यत्रापि अत ऋते ऽर्थमित्यत्रापि अर्थशब्दस्याप्यर्थः सान्तरङ्गबहिरङ्गो एव भगवान् गम्यते ॥ ३७ ॥

अन्तर्हिते इति । अन्तर्हित इन्द्रियार्थाणां चक्षुरादीनाम् अर्थः परमपुरुषार्थस्वरूपस्तस्मिन् प्रकाशात्मके तु तस्मै इति व्याख्येयम ॥ ३८ ॥

प्रजापतिरिति । स्वार्थस्य स्वस्रष्टृत्वस्य वांछया निर्गमान् यमानातिष्ठत् तत्र च किं कुर्वन् प्रजानां भद्रं मात्रार्थश्च भवार्थश्च आत्मने ऽकल्पनाय चेत्युक्तलक्षणामिति ॥ ३९ ॥

तमिति युग्मकम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

एव मुपदिश्य यत् कृतवान् तदाह संप्रदिश्यैवमिति एवं सम्यक् प्रकारेण अनुभवारूढपर्यंतं स्वमतमुपदिश्य स्वयं तिरोदधे बाह्यतः ननु सर्वरूपो भगवान् सर्वप्रकृतिषु भवेत् तत्कथं न स्थापितवान् तथा सति सृष्टिः सुगमा भवति तत्राह अजन इति नजनः अजनः जनाद्यतिरिक्तः इदं हि विश्वं न विश्वरूपं किंतु तस्माद्व्यतिरिक्तं तस्याधिदैविकं अतएवमप्रातरेव कार्यं नत्वेतद्दृष्टाकर्त्तव्यं अप्रतिकृति रूपत्वात् जनस्तु जनस्य प्रतिकृतिः नत्वजनः तर्हि कथमयं जनसृष्टिं ज्ञास्यति तत्राह जनानां परमेष्ठिनमिति जायन्ते जनाः तेषां परमोनियामकः तत्सामर्थ्यं पश्यन्त एव तस्य तद्रूपं न्यरुणत् आवृतवान् ननु परमकृपालुः किमिति नतद्रूपमावृतवान् तत्राह हारिरिति ब्रह्मणो जनानां च सर्वदुःखहर्त्ता अतो निर्बंधनिवृत्त्यर्थं उपसंहृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ततो यदुक्तं तदाह अंतर्हितेंद्रियार्थायेति इंद्रियाणामर्थः इंद्रियार्थः अंतर्हितश्चासाविंद्रियार्थश्च भगवान्सर्वेन्द्रियातीतोऽपि सेवया भक्तेंद्रियाणामर्थरूपो जातः सर्वेषामेव भगवानर्थ इति सुतरांभक्ताश्रयाणामिंद्रियाणां चेतनसृष्टि पक्षे तेषामेव मुक्तयर्थं जडपक्षे तद-धिष्ठातृणां कृतार्थत्वाय भगवानर्थो भवति एवं सति ब्रह्मणः समष्टित्वात् तस्य तदंशानां व्यष्टीनां च निरिंद्रियत्वं स्यात् अतस्तेषां दुःख निवृत्तये पूर्वमिन्द्रियार्थोपि सन् इदानीमंतर्हिते इंद्रियविषयो जातः एवं भवनं ब्रह्मणः सृष्टित्वात् उपकारायेति ज्ञापयति हरय इति अत एव विहिता अंजलिर्येन विशेषेण हितः अंजलिर्वायस्य भगवांश्चजीवेभ्यः उपकरोति तदाजीवैः स उपकारोऽञ्जलिनाग्राह्यः अयमेव जीवानां विहितः नत्वन्यः कश्चन उपकारः सेवा वा भगवतः कर्त्तुं शक्या भगवत्स्वरूपस्यहष्टत्वात् इदमेव तेषां बहुयद्भगवता क्रियमाणेन निषेद्धेति शास्त्रतो विहितोऽपि ब्रह्मणा स्वयमप्यनुष्ठित इति विहितः कृत इत्यर्थः ततो भगवदुक्तार्थानुसंधानेन स्वयं सर्व भूतमयो जातः आत्मनोपि तथा भावस्वविहितत्वात् भूतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमुच्यते भगवदाज्ञयायावत् प्रादुर्भूतं तत्सर्वं ब्रह्मणो प्रविष्टमिति वा तदनंतरं विश्वं सृष्टवान् तदा आत्मसृष्टेर्वैषम्यं न भवति अत एव ब्रह्मा पूर्ववदेव जातः जगच्च पूर्ववदेव कृतवान् यथा भगवता सृष्टं यथा वा स्वेनैव सृष्टमिति ॥ ३८ ॥

एवं उपदेशं कार्यावसायिनं निरूप्य तस्योपदेशस्य प्रचारमाह प्रजापतिरिति यथा स्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वेकृतार्था भवंत्विति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकाराभावमाशंक्य अधिकारसंपादने अशक्तिमप्याशंक्य पित्रा कृतं पुत्राणामर्थे भवतीति य-स्मिन् जात एतामिष्टिनिपर्वतीविश्रुतौ तथा सिद्धत्वात्तदर्थं नियमान्यमांश्च आतिष्ठत् कृतवान् तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणामर्थे भवतीति प्रकारांतरमाह प्रजापतिरिति यथापतिकृतं भार्यायै भवति तथा प्रजानामपि भविष्यतीति नत्वेतदपि स्त्रीपरमेव न त्वन्यप-रमित्याशंक्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मं प्रेरयेत् तथा तत्रगच्छेदिति स्वयं प्रजाभ्योदत्तवानिति ज्ञापयितु माह धर्मपतिरिति एकदेति उभयथापि पदार्थेन कोपि विशेषः बुद्धि गम्यवसानमिति प्रष्टुं शक्यते व्यवहारस्तु केवले ईश्वरे अयुक्तः अशक्यश्च अतो विष्णोर्या एकश्च स्यात्रितयपरिच्छेद रहितस्य मायांत्रितयरूपां सर्वत्र करणरूपां स्वांशमाययामोहितं तादृशप्रकारहेतुभूतं च तदाह मायेशस्येति मायां नियमयतीति मायायाः करणता महामुनिरिति अत्यंतं मननशीलः सहितिर्द्वितीयां मायां जानाति अतस्तामपि निवर्त्तयितुं योग्यो भवतीति तथाक्तं पुनरेव सहितं जानाति महामुनिस्तु परहितं किंच महाभागवत इति दशविधलीलाश्रवणाधिकारी अत्रराजन्निति संबोधनं भवानपितादृशइति ज्ञापनार्थं पितरामिति विश्वासाय परितस्तोषणं फलपर्यवसायि ततः किमत आह तुष्टंनिशाम्येति निशाम्य ज्ञात्वा शमस्य ज्ञानपरत्व मुक्तं तस्योत्कृष्टत्वं सम्यग्ज्ञाने भवति प्रश्नयोग्यतार्थमाह पितरामिति न केवलं स्वार्थं किंतुसर्वार्थमित्याह लोकानां प्रपितामह इति अनुशिष्टेन हि भाव्यंपितुः पुत्रेण अतः पिता मां चेच्छिक्षयेत् मया पुत्र प्रायाः लोकाःशिक्षणीया इति वक्ष्यतीत्यपिज्ञात वान् देवर्षित्वात् देवानामप्युपास्यं मंत्रं यः पश्यति स ब्रह्मणो हृदयं जानातीत्यविवादं परितः प्रश्नः ससाधनः यथा त्वया पृष्टं पक्षेन पृष्टं तथा तेनापि पृष्टमित्याह भवान्यन्मानुपृच्छति तद्वातस्यार्थमेवेति शास्त्रतो विहितोपि ब्रह्मणास्वयमप्यनुष्ठित इति विहितः कृत इत्यर्थः ततो भगवदुक्तार्थानुसंधानेन स्वयं सर्वभूतमयो जातः आत्मनोपि तथा भावस्य विहितत्वात् भूतशब्देन प्रादुर्भूतमात्रमु-च्यते भगवदाज्ञया यावत् प्रादुर्भूतं तत्सर्वंब्रह्मणि प्रविष्टमिति वा तदनंतारंविश्वं सृष्टवान् तदा आत्मसृष्टेर्वैषम्यं न भवति अत एव ब्रह्मपूर्ववदेव जातः जगच्च पूर्ववदेव कृतवान् यथा भगवता सृष्टं यथा वा स्वेनैव सृष्टमिति उपदेशकार्ये वसायिनं निरूप्य तस्योपदेश स्य प्रचारमाह प्रजापतिरिति यथास्वयं भगवदुपदेशेन कृतार्थः एवं सर्वेकृतार्थो भवंत्विति प्रजानां भद्रमन्विच्छन् तेषामधिकारा भाव-माशंक्य अधिकार संपादने अशक्तिमप्याशंक्यपित्रा कृतं पुत्राणामर्थे भवतीति यस्मिन् जात एतामिष्टे तिपर्वती विश्रुतौ तथा सिद्धि-त्वात्स्वयं तदर्थं नियमान्यमांश्च आतिष्ठत् कृतवान् तत्र विहित एव धर्मः पुत्राणामर्थे भवतीति प्रकारांतरमाह प्रजापतिरिति यथा पति कृतं भार्या प्राप्नोति यथा प्रजानामपि भविष्यतीति नत्वेतदपि स्त्रीपरमेव नत्वन्यपर मित्याशंक्य धर्मनियामकत्वेन यथा धर्मंप्रेरयेत् तथा तत्र गच्छेदिति स्वयं प्रजाभ्यो दत्तवानिति ज्ञापयितुमाह

धर्मपतिरिति एकदेति निश्चिततादृशायां भाव्यर्थज्ञाने प्रचरणकाले स्वानियमा अभक्षादयः यमा अहिंसादयः इन्द्रियांतःकरणनियमन मेव यमनियमात्मकं यथेन्द्रियाणि लौकिक क्रियायां प्रवृत्तानि ततो नियम्य वैदिकक्रियापराणि क्रियन्ते एवमंतःकरणमपि लौकिक-

मायां विविदिषन् विष्णोर्मायेशस्य महामुनिः ।
महाभागवतो राजन् पितरं पर्यतोषयत ॥ ४१ ॥
तुष्टं निशाम्य पितरं लोकानां प्रपितामहम् ।
देवर्षिः परिपप्रच्छ भवान् यन्मानुपृच्छति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

ज्ञानान्नियम्य वैदिके ज्ञाने योज्यते तदुभयमपि ब्रह्मा प्रजानामर्थे कृतवानित्यर्थः ब्रह्मयोनिर्वंधे को हेतुः तत्राह स्वार्थकाम्ययेति स्वस्य अर्थः प्रयोजनमिति यावत् एतन्मतं समातिष्ठेति भगवदाज्ञसमते स्थितिः कर्त्तव्याः सा च प्रचरणादेव भवति अतः प्रचरणार्थं तथा कृतवान् किंच नपातिष्ठ सस्यादिति वाक्यात् प्रजानांकृतार्थत्वाभावे स्वस्य तत्पतित्वमेवनस्यादिति स्वार्थमेव तथाकृतवानित्यर्थः ॥३९॥

तस्य यथांतःकरणं फलपर्यवसायिजातमित्याह तन्नारद इति तं पूर्वोक्तवंतं नारं द्यति खंडयतीति नारदः नारं ददातीति वा नराणां जीवानां समूहो नारं नारदो हि सर्वेषां जीवानां जीवभावंदूरीकरोतीति नारदः नारायणस्याधारभूतं हृदयं वासंपादयति अतो नारदो ऽधिकारी किंच प्रियाय पुत्राय चैतद्दयमिति नारदः रिक्थादानां पुत्राणां मध्ये प्रियतमो भवति रिक्थं धनमाददत इति रिक्थादाः रिक्थं हि बहुधा तत्रेदं मताख्यं त्रयं पूर्वमेवज्ञातमिति सर्वदेहमिति वा रक्थं तृतीयमेवोक्तवान् तदाह दशलक्षणमिति दशलक्षणान्यन्यानि पुराणांतरे भवंति तानिलोकप्रसिद्धानि तद्व्यावृत्त्यर्थमाह भागवतमिति भगवता प्रोक्तं भागवतमिति स्वरूपप्रतिपाद्यमिति एवं अनेन प्रथम सिद्धांतोपि कथितः पुराणमिति लोकप्रतीति सिद्धांत द्वितीयोपि इदमिति स्वप्रतीति सिद्धं अंगुल्यानिर्दिशति अनेन चतुर्थोऽपि कथितः अनेनचतुःश्लोकोक्तं सिद्धांतचतुष्टयमपि कथितवान् प्रामाण्यार्थपरंपरा माहप्रोक्तंभगवतेतिनत्वेतद्रूढं परमसमाधिगम्यंकथमुक्तवानतआह ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

परमेष्ठिनं स्रष्टारम् आत्मनोरूपमिति वैकुण्ठादिकमपि तस्यैव रूपमिति ज्ञापितम् । न्यरुणत् अन्तर्द्धापयामास ॥ ३७ ॥

अन्तर्हित इन्द्रियाणां स्वभक्तचक्षुरादीनाम् अर्थः परमपुरुषार्थः स्वसौन्दर्य्यसौस्वर्य्यसौरभ्यादिको येन तस्मै पूर्व्ववत् पूर्व्वपूर्व्वस्मिन् व्यतीते कल्प इवेत्यर्थः तेन ब्रह्मणः स्वकन्याभिगमरूपो मोहः पूर्व्वकल्पे तत्रैवाभूत् ननु चतुःश्लोकीभागवतोपदेशानन्तरमपि भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यतीति भगवदुक्तेः यत्तु कृष्णावतारे ब्रह्ममोहनं, तत्तु भगवत्कृपाविलसितमेव ज्ञेयम ॥ ३८ ॥

तदनन्तरञ्च पूर्व्वोक्तब्रह्मनारदसंवादः प्रवृत्तइत्याह पञ्चभिः प्रजानां भद्रमान्वच्छन् यमनियमानातिष्ठत् स्वाचरणेन शिक्षयन् मत्प्रजा यमनियमानातिष्ठन्त्वित्येवं स्वार्थकाम्यातया ॥ ३९ ॥

रिक्थं धनं पैतृकं दायप्राप्तत्वेनाददते इति रिक्थादाः पुत्रास्तेषां मध्ये प्रियतमम इति कर्म्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानां पैतृकधनानां मध्ये दक्षादयः कर्म्मयोगं प्रापुः सनकादयो ज्ञानं नारदो भक्तिंप्रापेति नारदस्योत्कर्षात् अनुव्रतः पितृभक्तः मायां बहिरंगशक्तिं कृपां वा तस्या वैचित्रीं ज्ञातुमिच्छन्नित्यर्थः मायेशस्य मायाभर्त्तुः मायया कृपया ईष्टे तस्येति वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

अजनो नित्यशरीरी जनानां हरिः नानावतारैः क्लेशहरणस्वभावः परमेष्ठिनंब्रह्माणंप्रतिएवमुक्तरीत्या संदिश्योपदिश्य तस्य परमेष्ठिनः पश्यतः यत्परमेष्ठिने दर्शितं तत् आत्मनः रूपं न्यरुणत् अंतर्हितवान् ॥ ३७ ॥

सर्वभूतमयः विराट्देहाभिमानी सः परमेष्ठिनः अंतर्हितः इंद्रियार्थः इंद्रियसर्वस्वभूतं रूपं येन तस्मै हरये विहितांजलिः सन् इदं व्यष्टिरूपं जगत्पूर्ववत्ससर्ज सूर्याचंद्रमसौधाता यथापूर्वमकल्पयादिति श्रुतेः ॥ ३८ ॥

ततः पश्चात्पूर्वोदाहृतो ब्रह्मनारदसंवादो जात इत्याह प्रजापतिरिति पंचभिः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेनोभयविधस्य धर्मस्य पतिः यतः उभयविधायाः प्रजायाः पतिः परमेष्ठिनः प्रजानामुभयविधानां भद्रं कल्याणमन्विच्छन् स्वार्थकाम्याप्रयोजनेच्छातया उभयप्रकारान् यमान्नियमांश्चान्वतिष्ठत् अनुष्ठितवान् ॥ ३९ ॥

रिक्थादानां दायभाजां मरीच्यादीनां पुत्राणां मध्ये प्रियतमः नारदः तमनुतिष्ठंतं पितरं परमेष्ठिनं शुश्रूषमाणः सेवमानः विष्णोर्मायां प्रकृत्याख्यां शक्तिं यद्वा माया च वयुनं ज्ञानमिति कोशान्मायां ज्ञानं चेष्टां विविदिषन् शीलादिभिः पर्यतोषयत् परितोषयामासेति द्वयोरन्वयः ॥ ४०

भाषाटीका

शुकउवाच — अजन भगवान् जनों के परमेष्ठी को यह उपदेश कर, उसके देखते देखते हरि ने अपना वह रूप अन्तर धान कर लिया ॥ ३७ ॥

इन्द्रियों से अन्तर्हित हरि को अंजली विधानकर सर्व भूत मय ब्रह्माने इस जगत् को पूर्व वत् सृजा ॥ ३८ ॥

प्रजा पति धर्म पति ब्रह्मा एक समय रचनार्थ कामना से प्रजाओं के मंगल की इच्छा कर यम नियम अनुष्ठान करने लगे ॥ ३९ ॥

तस्मा इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।
प्रोक्तं भगवता प्राह प्रीतः पुत्राय भूतकृत् ॥ ४३ ॥
नारदः प्राह मुनये सरस्वत्यास्तटे नृप ।
ध्यायते ब्रह्म परमं व्यासायामिततेजसे ॥ ४४ ॥
यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् ।
यथाऽऽसीत् तदुपाख्यास्ये प्रश्नानन्यांश्च कृत्स्नशः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे श्रीभागवतप्रवृत्तिर्नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थ दीपिका ।

निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः मा माम् ॥ ४२ ॥

भगवता चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण प्राह । दश लक्षणानि लक्षणीया अर्था विद्यन्ते यस्मिन् तत् ॥ ४३ ॥

तत्सम्प्रदायतो भागवतं मया ज्ञातमित्याशयेनाह नारद इति ॥ ४४ ॥

भागवतव्याख्यानेनैव त्वत्प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह यदुतेति । पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्व्वकल्पिता इत्यादिना वैराजत् पुरुषादिदं विश्वं कथमासीदिति यदहं त्वया पृष्टः तद्यथावदुपाख्यास्यामि शृणिवति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

पुरुषावयवैरिति पूर्व्वाध्यायस्य दशमश्लोकः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचान्द्रिका ।

किमिच्छन्मायाधिपस्य विष्णोर्मायां तन्नियाम्याश्चर्यशक्तिं विविदिषन्वेदितुमिच्छन् ॥ ४१ ॥

लोकानां प्रपितामहं स्वस्य पितरं ब्रह्माणं तुष्टं स्वपरिचर्यायां संतुष्टं निशाम्य ज्ञात्वा देवर्षिर्नारदः भवान्मां प्रतियदनुपृच्छति अनुपृष्टवांस्तदेव परिपप्रच्छ ॥ ४२ ॥

तस्मैपृष्टवते नारदाय इदंभागवतंभगवता चतुः श्लोक्यात्मनासंक्षेपेण उक्तं दशलक्षणं उपरितनाध्यायोक्तै दशभिरर्थैश्चिन्हितं पुराणं चतुः श्लोक्यामपि सर्गादयो दशार्थाः संग्रहेण सूचिताः तथाहि अहमेवासमिति श्लोकेन भगवतः सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वोक्त्या आश्रयसर्गपोषणनिरोधानामुक्तिः अनेनैव सर्वकारणत्वरूपसर्वातिशायित्वोक्त्या वैकुंठविजयरूपस्थितिरप्युक्ता पश्चादहं यदेतच्चेत्यनेन कार्यचिदचिद्रूपपर्यावृष्टसर्गस्यापि चतुर्मुखशरीरकस्वकारणकत्वोक्त्याविसर्गोपि संगृहीतः परस्पराविविक्तत्वेन प्रकृतिपुरुषस्वरूपशोधकेऋतेऽर्थमिति श्लोके आत्मस्वरूपाप्रतीति दशायांमायास्वरूपप्रतीतिकथनादात्मस्वरूपाप्रतीतिमायाप्रतीत्योरनादिकर्मवासनायत्तत्व प्रतीतेः कर्मवासनारूपाऊतयोऽपिसूचिताः यथा महांति भूतानीति श्लोके सर्वांतरात्मतया प्रशासितृत्वरूपपालकत्वेनैव पालनाधिकृतभगवदवतारकथानांभगवदनुवर्तिमन्वादिकथानामपि सूचितत्वात् मन्वंतरेशानुकथे अपि सूचिते, परमपुरुषशरीरप्रकृतिविलक्षणजीवस्वरूपशोधनेनैवप्रकृति विनिर्मुक्ताविर्भूत गुणाष्टकपरमात्मकस्वरूपेणावस्थितिरूपा मुक्तिरित्यपिसूचितं एवं दशार्था संग्रहेण चतुःश्लोक्यामपि सूचिता अतएवैतद्विवरणरूपे द्वादशस्कंधात्मके पुराणे दशार्थानां प्रतिपादनमुपपद्यते भूतकृद्ब्रह्मा प्रीतःप्राह ॥ ४३ ॥

स च नारदः सरस्वत्या नद्याः तटे परमं ब्रह्मध्यायते ध्यानं कुर्वते ऽपरिमिततेजसे मुनये वेदशास्त्रार्थतत्वावगन्त्रे व्यासायप्राह प्रोक्तवान् व्यासस्तु मह्यं प्रोक्तवानित्येतत्तु अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहमिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४४ ॥

एवं सत्सम्प्रदायागत श्रीभागवताख्यानेनैव त्वत्कृत प्रश्नानामुत्तराण्य[illegible]स्यामीत्याह यदुतेति इदं विश्वं वैराजात् वैराजाख्याद्वनिरुद्धसृष्टाच्चतुर्मुखाद्यथा आसीदिति यत्वयाऽहं पृष्टः अतः सृजति भूतानि भूता भायदनुग्रहादित्यादिना तदुपाख्यास्ये भागवताख्यानेनोत्तरयास्यन्यांश्चप्रश्नान्कर्तृत्वेनोपाख्यास्येइत्यर्थः एवं यत्रशेते इत्यस्योत्तरमुक्तंभवति परमव्योमकथनादप्राकृतशुद्धसत्वमयलोकस्य परिग्रहकथनेनेश्वरस्य जीववद्धातुभिर्देहारंभ प्रश्नः प्रत्युक्तः अन्यत्र व्याप्तिकथनात्परिच्छिन्नत्वमपि परिहृतम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतमहापुराणेद्वितीयस्कन्धेवीरराघवकृतभागवतचान्द्रिकाटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

रिक्थंपित्र्यंधनमाददतइतिरिक्थादाः पुत्रास्तेषांमध्येनारदोऽतिशयेनाप्रियः ॥ ४१ ॥

मायांजगत्स्रष्टृत्वादिमाहात्म्यंवावादितुकामः। मयियथायाऽन्येषांमाहात्म्यंनास्ति। मुख्यतोविष्णुमाहात्म्येमायाशब्दादितिभवेत् प्रथा नत्वाश्रमातृत्वान्मेयत्वंचवतस्यहीनं ॥ ४२ ॥

पितृतोषणप्रयोजनमाह तुष्टमिति ॥ ४३ ॥

भगवतास्वस्यप्रोक्तंभूतंमत्तावत्सत्यंजगत्कर्तारंनिर्मूनकृतं ॥ ४४ ॥

नारदस्यानिसंकल्प्यवर्णयेतिस्वपिताज्ञापालनप्रकारमाह नारदइति मुनयइत्यादिविशेषणोव्यासस्यसार्वज्ञ्यादिप्रतीतेनारदादिभ्यः श्रवणांमोहनार्थमितिज्ञातव्यं तदुक्तं हारव्यासादिरूपेणसर्वज्ञोऽपिस्वयंप्रभुरित्यादि* ॥ ४५ ॥

अधुनापरीक्षित्प्रश्नपरिहारायश्रीभागवतव्याख्यानंपृथक्पृथक्प्रश्नप्रतिवचनंचप्रतिजानीते यदुतेति यत्पुराणापरि ज्ञानंव्यासकृतंभागवत पुराणतदंपाख्यास्ये तत्पुराणंव्याकुर्वन्प्रथमतः सर्वशब्दोक्तपाद्माख्यविरिंचस्यतत्वाद्विराजपुरुषाख्यहरेरविश्वंयथामातथोपाख्यास्ये प्रत्यहंत्वयापृष्टस्तउताऽथान्यान्प्रश्नांश्चकृत्स्नशोव्यास्यास्येइत्यन्वयः श्रीभागवतप्रथमकथानारायणोद्भूतविराड्विरिंचस्थहरराधदेवादिसर्वं जगत्सृष्टिरुतापीतिवा उताप्यर्थविकल्पयोगित्यभिधानम् ॥ ४६ ॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेविजयध्वजतीर्थकृतटीकायांनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

मायां कृपां विविदिषन् तस्या वैचित्रीं ज्ञातुमिच्छन्नित्यर्थः मायेशस्य मायया कृपया इष्टे सर्वं वशीकरोतीति तस्य ॥ ४१ ॥

तुष्टमिति भवान् यन्मानुपृच्छतीत्यादिकं तत्र तत्र तत्तत्सर्वस्य समावेशयितुं शक्यत्वात् ॥ ४२ ॥

तस्मा इति दशलक्षणमिति जन्माद्यस्येतिवत् चतुःश्लोक्यामपि तत्तदन्तर्भावयितुं शक्यत्वात् न च पूर्णमुपदिदेशेति व्याख्येयम् त्वमेतद् विपुलीकुर्विति ब्रह्मणः प्रागुक्तविरोधात् ॥ ४३ ॥

नारदः प्राहेति च समाधिनानुस्मरतद्विचेष्टितमित्यनेनैवोपदिदेशेत्यर्थः, तेन ब्रह्मद्देतिवत् ब्रह्म परमं निर्विशेषरूपं ध्यायते इति ततोऽप्युपर्य्यतत्वयातितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

निशाम्य दृष्ट्वा मा माम् ॥ ४२ ॥

भगवता चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोक्तं विस्तरेण दशलक्षणं ब्रह्मासाह। चतुःश्लोक्या संक्षेपेण प्रोच्य दशलक्षणं द्वादश स्कंधात्मकं संपूर्णमेव भगवता प्रोक्तमिति च केचिदाहुः ४३ ॥

एवं नारायणो ब्रह्मणेप्राह ब्रह्मानारदायनारदो व्यासाय व्यासो मह्यम् अहंतु तुभ्यं माख्यास्य इति भागवतीया कथा षट् संवादीया प्रसिद्धाः ॥ ४४ ॥

श्रीभागवताख्यानेनैव त्वत् प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह यदुतेति। पृष्ट इति। पुरुषा वयवै लोकाः सपालाः पूर्व कल्पिताः। शुश्रुमेति वदता त्वया तद्विशेषबुभुत्सया अहं व्यञ्जनया पृष्टएवेत्यर्थः यथा यथावत् ॥ ४५ ॥

इति सारार्थ दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्त चेतसाम्।
द्वितीये नवमोऽध्यायः संगतः संगतः सताम् ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः।

देवर्षिर्नारदः पितरं तुष्टं स्वपरिचर्ययासंतुष्टं निशाम्य ज्ञात्वा यद्भवान्मामां प्रति अनुपृच्छति पूर्वं पृष्टवान् तत्परिपप्रच्छ ॥ २१ ॥

तदनंतरम् भूतकृत् व्यष्टिभूतस्रष्टा प्रीतः सन् तस्मै पृच्छते पुत्राय नारदाय संप्रति चतुःश्लोक्यात्मना प्रोक्तं दशलक्षणानि प्रतिपाद्या अर्था यस्मिंस्तत्पुराणं किंचिद्विस्तरेणाह ॥ ४३ ॥

स च नारदः सरस्वत्यास्तटे परं ब्रह्मश्रीकृष्णं ध्यायते व्यासाय प्राह ॥ ४४ ॥

सच मह्यं प्रोक्तवान् अहमपि भागवतव्याख्याद्वारैव त्वत्प्रश्नानामुत्तरं दास्यामीत्याह यदुतेति पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिता इत्यादिना वैराजात्पुरुषादिदं कथमासीदिति यदहं त्वयापृष्टः तद्वैराजात्पुरुषादिदं जलमुखादिरूपेणावर्ण्यमानंविश्वम् यथाऽऽसीत्तथा कृत्स्नशः उपाख्यास्ये अवशिष्टान् प्रश्नांश्चोपाख्यास्ये ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणेसिद्धांतप्रदीपे द्वितीयस्कन्धे नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ९ ॥

---

* शृणोतिनारदादिभ्योमोहार्थमेवांप्रसिद्धयेदितिशेषतात्पर्यम् ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

प्रीत इति पुत्रत्वादावश्यकमपि ननु मायाज्ञानार्थं स प्रवृत्तः मायिकीं भगवल्लीलां तस्मानुक्त्वा किमिति सिद्धांतं कथयति तत्राह: पुत्रायेति अमार्गेणापि पुत्रो गच्छन् निवार्यते मार्गप्रत्रोपदिश्यत इति किंच सर्वाण्येव भूतान्ययंकरोति अतः सर्वार्थं एतद्द्वाराप्रकाशितवा नित्याह भूतकादीति ब्रह्मणोऽभिप्रेतमेव कृतवा नित्याह नारदःप्राहेति व्यासस्य तादृशश्रवणायोग्यतार्थं यच्चत्वारिविशेषणानि तत्र प्रथमं चतुर्थं योग्यतामुनिर्हि स्वस्वरूपं भगवत्त्वेन ध्यायति दशलीलापरिज्ञानार्थं परब्रह्मेति ध्यायन्तमिति यतस्तु पुरुषोत्तमध्यायति हि तस्य दशविधां लीलां ज्ञातु शक्नोति व्यासायेति वेदविस्तारकर्तृत्वेन सर्वबुद्ध्यानुरोधित्वात् व्यामोहिकां मायांज्ञातुंशक्तः अलौकिकं हि तेजः ब्रह्मज्ञाने प्रयोजकं भवति ब्रह्मज्ञानसाध्यं हि तत् तथा भूतमत्रभगवद्ज्ञाने उपयुज्यते एवं परंपरामुक्त्वा सामान्यतः सर्वदूषणानि परिहृत्य प्रश्नत्वेन प्रधानर्थान्निरूपयितुमाह यदुक्ताहमिति इतीतिदूषणव्यतिरेकेण केवलं प्रश्नः रूपेणापि पृष्टं तदपि पृष्टं मया वक्ष्यामीति तदुपाख्यास्यं तत्र प्रश्ने सामान्यविशेषभेदेन रूपद्वयं तत्र सामान्यरूपं वैराजात्पुरुषात्कथमेतज्जातामिति विशेषस्तु तत्तद्भेदेन तदाह प्रश्नानन्यांश्चेति अन्यानित्यनेन तदुपयोगिनापि ये अन्ये पृष्टाः सर्वमेतच्चेति चकारेणातिऽप्युक्तं चकारेण ततोऽप्यन्ये अन्यैरपि कृताः कृत्स्नशः इति एकैकप्रश्नः बहुधानिरूप्यत इत्युक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कन्धे श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजविरचितायांसुबोधिन्यां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

रिकथादों (पुत्र) में अनु व्रत और परम प्रिय नारद ने प्रश्रय दम और शील से सुश्रूषा कर हे राजन् महा भागवत महा मुनि नें प्रायेश विष्णु भगवान की माया जाननें की इच्छा से अपने पिता को प्रसन्न किया ॥ ४० ॥ ४१ ॥

लोकों के प्रपितामह अपने पिता ब्रह्मा को संतुष्ट देखकर देवर्षि नारद ने यही पूछा था जो तुम मुझ से पूछते हो । ॥ ४२ ॥

भूतं कृत ब्रह्माने प्रसन्न होकर पुत्र नारद से यही दश लक्षण भगवत् प्रोक्त भागवत पुराण कहा ॥ ४३ ॥

सरस्वती के तट पर परम ब्रह्म का ध्यान करते अमित तेजा व्यास मुनि से वह ब्रह्मा जी से सुना श्री भागवत पुराण नारदजी ने कहा ॥ ४४ ॥

तुमने जो मुझ से पूछा कि वैराज पुरुष से यह सृष्टि कैसे उत्पन्न हुई है यह और तुमारे अन्य समस्त प्रश्नों का उत्तर में व्याख्यान करूंगा तुम सुनो ॥ ४५ ॥

द्वितीयस्कंध का नवम अध्याय समाप्त ।

दशमोऽध्यायः ।

बादरायणिरुवाच ।

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ १ ॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥ २ ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥ ३ ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः ॥ ४ ॥
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम् ।
पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

ततो भागवतव्याख्याद्वारेव दशमस्फुटम् ।
वक्तुमारभते नवमीरारभते ब्रह्मकुमारोऽथ बादरायणिः ॥

दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तम् । तानि दश लक्षणानि दर्शयति अत्रेति । मन्वन्तराणि च ईशानुकथाश्चेति द्वन्द्वः । सर्गादयोऽत्र दशार्था लक्ष्यन्ते ॥ १ ॥

नन्वेवमर्थभेदात् शास्त्रभेदः स्यात् तत्राह दशमस्याश्रयस्य विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपम् । एकस्यैव प्राधान्यान्नायं दोष इत्यर्थः । नन्वत्र नैवं प्रतीयते अत आह श्रुतेन श्रुत्यैव स्तुत्यादिस्थानेषु अञ्जसा साक्षात् वर्णयन्ति अर्थेन तात्पर्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु ॥ २ ॥

सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह । भूतानि आकाशादीनि मात्राणि च शब्दादीनि, इन्द्रियाणि च धीशब्देन महदहङ्कारौ । गुणानां वैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्त्तुः भूतादीनां यद्विराड्रूपेण स्वरूपतश्च जन्म स सर्गः । विसर्गमाह पुरुषो वैराजः (ब्रह्मा) तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् । ततः स्थितेषु स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणम् । तदनुगृहीतानां सतां मन्वन्तराधिपतीनां धर्म्मः सद्धर्म्मः । कर्म्मणां वासनाः वेञ् तन्तुसन्ताने ऊयन्ते कर्म्मभिः संतन्यन्ते इत्यूतयः यद्वा वृद्ध्यर्थात् संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं रूपम् ऊयन्ते कर्मभिर्वर्द्धन्ते संश्लिष्यन्त इति वा ऊतय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

हरेरवतारानुचरितं अस्यानुवर्त्तिनाञ्च सतां कथा ईशानुकथाः प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री राधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

॥ ० ॥ १ ॥
एकस्यैवेति । दशमस्याश्रयस्यैवेत्यर्थः ॥ २ ॥
ब्रह्मणः परमेश्वरादिति । कारणसृष्टिः पारमेश्वरी कर्मसृष्टिस्तु वैरञ्चीत्यर्थः ॥ ३ ॥
सद्धर्म इति । अत्र मन्वन्तराणीति प्रोक्त इति शेषः ॥ ४—६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका

अथ वैराजात्पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति प्रतिज्ञातसमष्टिपुरुष चतुर्मुखावयवैर्देवा दिक्लृप्तीरभिधास्यं स्तावत्पुराणं दशलक्षणं प्रोक्तं भगवतेति प्रश्रुतान्दशार्थानाह अत्रेति अत्र अस्मिन् पुराणे सर्गादय आश्रयान्ता दशार्थाः प्रतिपाद्या इत्यर्थः मन्वन्तरेशानुकथा मन्वन्तरकथनं ईश्वरचेष्टाकथनं चेत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचन्द्रिका ।

नन्वेवं प्रतिपाद्यानां बहुत्वात्प्रतिपाद्य भेदाच्छास्त्रभेदः स्यादित्याशंक्याह दशमस्येति इहपुराणे दशमस्याश्रयस्य परब्रह्मणः विशुद्ध्यर्थं शोधनार्थं सम्यक् प्रतिपत्त्यर्थं नवानां सर्गादीनां लक्षणमंजसा सुखेन महात्मानः परतत्त्वयाथात्म्यज्ञाः श्रुतेनार्थेन यथा श्रुतं वर्णयंति एवं च दशमस्यैव प्राधान्यात्तदर्थत्वेनेतरेषां प्रतिपादनाच्च शास्त्रभेद इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रत्येकं दशानां लक्षणमाह भूतेति भूतान्याकाशादीनि मात्रास्तन्मात्राणि शब्दादीनि इंद्रियाणि ज्ञानकर्मोभयेंद्रियाणि धी शब्दोन्तःकरणभूतबुद्धिशब्दवाच्या महत्तत्त्वपरः महदादिपृथिव्यन्तानामित्यर्थः एतेषां तत्वानां यज्जन्म उत्पत्तिः तत्सर्ग इत्युदाहृतः ब्रह्मणः परस्माद्ब्रह्मणः प्रयोजकात्कर्तुः गुणानां सत्वरजस्तमसां वैषम्याद्धेतोः पौरुषश्चतुर्मुखसंबंधी प्रयोज्य चतुर्मुखकर्तृक इत्यर्थः एवं भूतः सर्गो विसर्गःस्मृतः ॥ ३ ॥

वैकुण्ठविजयः वैकुंठस्य हरेः सर्वोत्कर्षः शत्रुविजयादिरूपा स्थितिः तस्यवैकुंठस्य योऽनुग्रहः जगद्रक्षणरूपः सपोषणमित्यर्थः सद्धर्मः सतां वैकुंठानु गृहीतानां मन्वंतराधिपतीनां यो धर्मः स मन्वंतरानुकथनं कर्मवासनाः कर्मणः वासनाः संसारः ऊतय उक्तश्रुते श्चमस्त्वविवक्षितः ॥ ४ ॥

ईशानुकथां विवृणोति अवतारेति हरेरवतारानुचरितं तदनुवर्तिनो हर्यनुवर्तिनां पुंसां च नानाख्यानोपबृंहिताः विचित्र कथाभियुक्ताः सत्कथाश्चेशानुकथा इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्यायेवैराजाख्यहरेः सकलजगत्सृष्टिःप्रपंच्यते तत्रादौभागवतपुराणंदशलक्षणमित्युक्तं दशलक्षणानिकथयतीत्याह अत्रेति अत्र श्रीभागवतेसर्गादिदशलक्षणानिप्रतिपाद्यंतइतिशेषः ॥ १ ॥

मुक्तामुक्तप्रपंचाधारस्यदशमस्यहरेर्माहात्म्यवर्णनस्यावश्यापेक्षितत्वात्सर्गादिनवानांवर्णनंकोपयुज्यतइतितत्राह दशमस्येति महात्मानोब्रह्मादयइहपुराणेदशमस्याश्रयस्यविशुद्ध्यर्थंसर्गादिनवानांलक्षणंवर्णयंतीत्यन्वयः अनेनार्थात्ब्रह्मज्ञानलब्ध्यर्थत्वमुक्तंभवति अत्रकिंप्रमाणमत्राह श्रुतेनेति अंजसामुख्ययावृत्त्यानंतवेदार्थसंवादेनेत्यर्थः ब्रह्मणः सर्वगुणपूर्णत्वसर्वोत्तमत्वादिज्ञानार्थत्वेनतदुपयोगात्तल्लक्षणकथनंयुक्तमितिभावः ॥ २ ॥

तत्रप्रथमंसर्गलक्षयति भूतेति सृष्टिकालेपरब्रह्मणःसकाशाज्जाताद्गुणवैषम्यात्तन्नामकान्महत्तत्त्वादहंकारद्वाराभूतमात्रेंद्रियाधियां चमहाभूतानांशब्दादितन्मात्राणांश्रोत्रादिदशेंद्रियाणांधियोबुद्धेश्चाण्डपर्यंतं यज्जन्मःसः सर्ग उदाहृत इत्यन्वयः विसर्गं लक्षयति विसर्ग इति पौरुषोविसर्गः स्मृतइत्यन्वयः अंडांतर्गतपुरुषनाम्नोहरेर्भूतानांयद्विविधंजन्मसविसर्गःस्मृतःशास्त्रांतरोक्तइतिशेषः तदुक्तं महादाद्यंडपर्यंतःसर्गोऽब्रह्मणस्तुयः अनुसर्गइतिप्रोक्तः पौरुषश्चेतिकथ्यते किंचपंचभूतसमूहेतज्जातःपुरुषोजीवः तद्विषयसर्गः पौरुषः सर्गइत्युच्यते अत्राप्युक्तंवस्मृतिः प्रमाणं पंचभूतसमूहेनजातः पुरुषउच्यते अंडांतर्हिजातानांनानाजीवानां सात्त्विकादिस्वभावानांव्यक्तिस्तेषुजीवेषुतेजसाप्यादिकार्यापेक्षयाभूतानांबहुत्वात्भूयस्त्वाच्चथाच्चभूतानांकाठिन्यादिस्वभावव्यंजकत्वेनकृतार्थत्वाज्जीवतत्त्वमेकस्माद्भूतसमूहाज्जातत्वाद्देकजमित्युच्यते बहुत्वात्तत्रभूतानांतावत्त्वात्तत्त्वमेकजमितिच ॥ ३ ॥

स्थानंलक्षयति स्थितिरिति वैकुण्ठस्यहरेर्दुष्टशिष्टनिग्रहानुग्रहलक्षणोविजयः स्थितिरित्युच्यतइत्यन्वयः तस्यवैकुण्ठस्यानुग्रहोऽनुकंपिताप्रसादविशेषः पोषणमित्युच्यते तत्तद्भक्त्यैकविषयत्वात्पूर्वस्माद्विशेषः मन्वंतरंलक्षयति मन्वंतराणीति सद्धर्मामन्वंतरेषुसतांधारकाधर्मास्मन्वंतराणीत्युच्यंते ऊतीराह ऊतयइति नानाजीवानामनादिकर्माणितत्संस्काराश्चनानासृष्टिहेतुभूताऊतयइत्युच्यंते ॥ ४ ॥

ईशानुकथामाह अवतारेति हरेर्मत्स्याद्यवताराणामनुचरितमस्यहरेरनुवर्तितांब्रह्मादीनांपुंसामनुचरितंचनानाख्यानोपबृंहितविविधेतिहासपूर्णाईशकथेत्युच्यते ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

तदेवाश्रयसंज्ञकं महापुराणलक्षणरूपैः सर्गादिभिरर्थैः समष्टिनिर्देशद्वारापि लक्ष्यते इत्यत्राह द्वाभ्याम् अत्र सर्गो विसर्गश्चेति मन्वन्तराणि च ईशानुकथाश्च मन्वन्तरेशानुकथाः अत्र सर्गादयोदशार्था लक्ष्यन्ते इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र च दशमस्याश्रयस्य–विशुद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञानार्थं नवानां लक्षणं स्वरूपं वर्णयन्ति (नन्वत्रनैवं प्रतीयते अतआह) श्रुतेन श्रुत्या कण्ठोक्त्यैव स्तुत्यादिस्थानेषु अञ्जसा साक्षात्वर्णयन्ति अर्थेन तात्पर्य्यवृत्त्या च तत्तदाख्यानेषु ॥ २ ॥

तदेवंदशमं विस्पष्टयितुं तेषां दशानां व्युत्पादिका सप्तश्लोकी माह भूतमात्रेति भूतानि खादीनि मात्राणि च शब्दादीनि, इन्द्रियाणि च धीशब्देन महदहङ्कारौ गुणानां वैषम्यात् परिणामात् ब्रह्मणः परमेश्वरात् कर्त्तुर्भूतादीनां जन्मसर्गः पुरुषो वैराजो ब्रह्मा तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गो विसर्ग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्थितिरिति । वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टानां तत्तन्मर्यादापालनेनोत्कर्षः स्थितिः स्थानम् उत्कर्षस्थित्योरभेद उपचारात् । तत स्थितेषु स्वभक्तेषु तस्यानुग्रहः पोषणम् मन्वन्तराणि तत्तन्मन्वन्तरस्थितानां मन्वादीनां तदनुगृहीतानां सतां चरितानि तान्येव धर्मः तदुपासनाख्यः सद्धर्म्मः तत्रैव स्थितौ नानाकर्म्मवासना ऊतयः ॥ ४ ॥

अवतीति स्थितावेव हरेरवतारानुचरितम् अस्यानुवर्त्तिनाश्च कथा ईशानुकथा प्रोक्ता इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः उपपत्त्यातयोरेव रूपदेहाविद्योक्तौ इत्याधाशायते रूपं हरिरन्यत्रिधामतं आध्यात्मिकादिभेदेन गुणतः कर्मतोपि हि एवं पूर्वाध्याये उपदेशे पदार्थचतुष्टयं निरूप्य तृतीयव्यतिरिक्तानां यज्ञानां श्रुत्वादिप्रसिद्धत्वात् तद्विस्ताहम नुक्त्वा कस्मिन्नपदार्थे दशलीला अलौकिका इति ताः स्वरूपतो लक्षणतश्च निरूपयति यद्यपि ते लौकिका दशपदार्था बहिर्मुखातया

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

पुराणांतरेषु सिद्धाः तथाप्यत्र भागवते तेन भवंति कियंत इत्याह अत्रेति अत्र भागवते आश्रयांताः सर्गादयो दशपदार्था निरूप्यंते अत्रासिद्धांते वा एतेषांदशानामर्थो तत्तत्स्कंधे विस्तरेण कथयिष्यते तत्राप्य शरीरस्य त्रिधाः पुरुषशरीरस्त्रीकारः सर्वः पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः विसर्गः उत्पन्नानां तन्मर्यादया पालनं स्थानं स्थितानामभिवृद्धिः पोषणं पुष्टानामाचारः ऊतिः तत्रापि सदाचेत्सत्त्वं तत् तत्रापि विष्णुभक्ती ईशानुकथा भक्तानां प्रपंचाभावो निरोधः निष्प्रपंचानां स्वरूपलाभो मुक्तिः मुक्तानां ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रय इति प्रत्येकपदार्थेनुसर्गः कारणत्वेन तत्र भगवत्स्थितिः विसर्गः कार्यत्वे पूर्वमेव तत्र विद्यमानत्वं पटे तंतु प्रसिद्धे हि तंतवः पटे प्रतीयंते सर्ववस्तु स्वरूपेण च मूलरूपेण ततन्मर्यादादि रूपं पुष्टिः कार्यसिद्ध्यर्थे सर्वसमर्थस्य तत्र प्रवेशः अज्ञानिनः प्रतीति सिद्ध्यर्थे तत्र तादृशलीलाप्रदर्शनमूतिः एवं पंचधा भगवदत्र एवं सर्व वस्तुषु भगवल्लीलाव्यतिरेकोपि पंचधा तत्र कारणाद्भिन्नरूपेण घटरूपः धर्मभावेन सतां धर्महेतुः प्रापंचिकोपि विधिविषयो भवतीति स्वरूपाद्यतिरिक्तो मन्वंतराणि स एव पुनः भक्तिविषयेन भगवत्सेवैकरूपेण धर्मेण लौकिकवैदिकव्यतिरिक्ततामापद्यतइति ईशानुकथारूपो भवति स एव पुनर्लौकिकवैदिकभक्तानांस्वरूपेच्छूनां परित्यागरूपेण पूर्वोक्त न्यरुणादितिनिरोधरूपोभवति तादृशोपि सन् आत्मानं त्याजयित्वा तानपि तादृशस्वस्मात् परित्याजनरूपो भवतीति मुक्तिरूपो भवतीति घटादिषु वा भगवत संगोतदासीनरूपता मुक्तिः आश्रयस्तु नव प्रकाराणामपि स्वरूपाणां आधारो भवतीति ॥ १ ॥

एतदज्ञानेसर्वाण्येवशास्त्राणि व्याकुलानिभवंति अतो भागवतशास्त्रं सर्वोद्धारकं सर्वनिर्वाहकंचनन्वन्येदशपदार्थाःकथंनिरूप्यंते शास्त्रभेदे प्रसंगात् एकस्मिन्शास्त्रे ह्येकं प्रतिपाद्यंनतु समप्रधानतया बहूनि प्रतिपाद्यानि भवंतीत्याह दशमस्य विशुद्ध्यर्थमिति दशमोऽत्राश्रयः तस्य विशेषेण शुद्धिः सर्वत्रैव हि पदार्थे दशधर्माः संति भगवद्रूपाः तत्रैको ग्राह्यः अन्येतु त्याज्याः तत्र ते यदि निरूपिता भवंति ग्राह्यत्याज्याविवेको भवति अतो यावद्दूरे गुणसंबंधः स त्याज्यः भगवदाश्रये व्यभिचारापत्तेः अन्योन्याश्रयभंगश्च तत उत्तरोत्तरा एते धर्मा भवंतीति यत्पर्यवसाने अवतिष्ठति स ग्राह्य इति तुषादिवत् आश्रयावरकत्वेनैते धर्माः प्रतिपाद्यन्ते अतएतैर्निरूपितैः आश्रयः पदार्थांतरास्पृष्टः शुद्धो निरूपितो भवति अत एतेषामपि च रूपज्ञानार्थं लक्षणानि निरूपणीयानि तदाह लक्षणमिति यथा गोःसास्ना असाधारणो धर्मः तेषां सर्गादीनां लक्षणमत्रोच्यते नतु स्वरूपास्वरूपं त्वग्रे वक्ष्यामः अग्रिमस्कंधे तेषां लक्षणमेतदित्यत्र प्रमाणमाह वर्णयंतीति तेषां भगवत्वात्तल्लक्षणमल्पेन वक्तुमशक्यमित्यत आह महात्मान इति महानात्मा अंतःकरणं येषां अंतःकरणे भगवच्चरणारविंदे विक्रमो यदा तदा महत्वं तदैव हि भगवत्स्वरूपाणि ज्ञातानि भवंति नतु भगवत्प्रमेयं तत्सामर्थ्येन ज्ञातं प्रमेयबलमेव भवति नतु प्रमाणस्येत्यत आह श्रुतेनार्थेनेति यः सर्वत्र वेदादौपदार्थः श्रुतः स सर्वोपि भगवदीय इति सर्वे वेदा यत्पदमामनंतीति वाक्यात् शतं शुक्राणि यत्रैकं भवंति सर्वे वेदायत्रैकं भवति सर्वे होतारोयत्रैकं भवंतीति श्रुतेः अनुग्राहक प्रमेयो प्रमेयानां एकपर्यवसानविधानात् यत्र त्रयोऽप्येते पर्यवस्यंति स आश्रयः एते त्रयोऽन्योन्या द्यावेशात् नवसर्गादीनां लक्षणरूपा भवंति तत्रसर्गादिषु प्रमेयं लक्षणे कारणप्राधान्यात्पुष्ट्यादिषु प्रमाणं ईशानुकथादिषु ज्योतिषीति अर्थोवेते उत्पत्तिस्थिति प्रलयात्मनो भवंति उत्पत्तिर्हिकारणातः कार्यतः आधारतश्च स्थितिरपिपोषणतो। विलुप्ततो धर्मतश्चाप्रलयोपि अहंताममतारूपश्च ईशानुकथा लक्षणं संघातस्य प्रलयो निरोधेन मुक्तजीवानां ब्रह्मणिप्रवेशलक्षणायातस्माच्छ्रुते नैवार्थे न चकारास्तत्साधनयुक्त्या च वर्णयंतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तत्राप्यंजसा सामस्त्येन नतु क्लिष्टकल्पनया किंच जीवेनैव तानि लक्षणान्याह भूतमात्रेंद्रियधियामिति भूतानि महाभूतानि पंचतन्मात्राणि च शब्दादीनि पंचइंद्रियाणि दशधीर्बुद्धिः अंतःष्करणात्मिका चतुर्धा एवं चतुर्विंशति तत्वान्युक्तानि भवंति तेषामधिकारत्वेन त्रयोगुणा तेषां वैषम्यात् गुणत्वेनाविर्भावात् तेषामपि कारणं ब्रह्म अतः परंपरया अष्टाविंशति भेदा भवंति तेषां जन्मसर्गः सर्गोपि द्विविधः प्रत्येकं समुदायेन चावैषम्यं च चतुर्विधं भवति तेहि प्रत्येकं विषमा समुदायेनाति त्रिषमा भवंति त्रिविध एवं वा एव सर्गस्त्रिधस्त्रिगश्चतुर्स्त्रिशद्भेदभिन्नो वा भवति विसर्गस्य लक्षणमाह विसर्गः पौरुषःस्मृत इति पुरुषाद्येजातास्ते विसर्गशब्देनोच्यंते तत्र प्रमाणं स्मृति महतां पुरुष लोकवयवभेदेन तद्भेदा एकत्रिंशद्भवंति अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा दित्या इति ॥ ३ ॥

स्थितिं लक्षयति वैकुंठस्य विशिष्टो जयो यत्रेति प्राकृतेषु चतुर्विंशतिधा जीवब्रह्मभेदेन आत्मानिद्वेधेति षड्विंशति भेद भिन्नाः पुष्टिं लक्षयति तदनुग्रह इति तस्य वैकुंठस्य जितेषु स्वाधीनेषु योयमनुग्रह तेषुमर्यादार्थसत्पृथक्कृत्य शिष्टेष्वनुग्रहे महाभूतेष्वात्मद्वये च सोऽनुग्रहः तत्र मर्यादैव ऊतिसद्धर्मयोर्वासना धर्मरूपत्वात् धर्मजनितो वासनेति विपरीततया लक्षयति मन्वंतराणि सद्धर्म इति सतां धर्मस्त्रिविधो भवति कायवाङ्मनोभिः कृतः कायिको दशधा वाचानिकश्च दशधाइंद्रियोपलक्षितत्वात् मानसश्चतुर्धा अंतःकरणोपलक्षकत्वात् द्रष्टं चिंतयति द्रष्टमावापोद्वापाभ्यां विचारयति इष्टमाशंसते द्रष्टं कार्ष्याभीत्यध्यवस्यति एवमंतः करणे चतुर्धा सद्धर्मः सर्वेंद्रियैश्च सद्धर्मकरणं रेतः पातानिरोधेन धर्महेतुत्वं तयोः आश्रया नत्वतिजननं जाड्यतापत्तिर्वधदूरीकरणैः शब्दादीनां दाने नव सद्धर्मः शरीरे दशधा एवं चतुर्विंशति भेदो भवति ॥ ४ ॥

ऊतीर्लक्षयति अवतारानुचरितमिति ईशानुकथा द्विविधा ईशस्य तदनुवर्त्तिनां च कथा तदुभयं लक्षयति करणानां अंतः पंचदशधा भवंति ईशानुकथां लक्षयतीत्युक्तं कर्मवासना इति कर्मजनितावासनाः कर्मवासना तत्र शरीरस्य कर्मेंद्रियाणां च संबंधिनः सद्धर्माः वासनाजनकाः नतु ज्ञानेंद्रियांतः करणानां अतः पंचदशधा भवंति ईशानुकथा लक्षणमित्युक्तं तत्र ईशकथामाह अवतारानुचरितमिति सर्वभूतदुःखदूरीकरणार्थं माविर्भूतस्य भगवतः चरित्रमीशानुकथा अस्यानुवर्तिनामिति द्वितीयस्य लक्षणं यथाभगवान्सर्वदुःखनिवारकाः ते तदनुशब्देनोच्यंते तत्र दशमस्य हरेरितिविशेषणात् दुःखदूरीकरणं सुखप्रापणं चेति अतो दुःखनिवारणे गुणभेदेन तदनुवर्तिनो नवधा भवंति ईशस्यापि चरित्रं कर्मज्ञानमतिभेदैः त्रिविधान वति तथानु वर्त्तिना पि अविद्यालक्षणदुःखदूरीकर्त्तारः ज्ञानिन एकविधा भवंति एवं दुःखदूरीकरणे त्रयोदशभेदाः सुखप्रापणे दशधा सर्वेंद्रियसुखप्रापका इतदनुवर्त्तिनः एकश्च भगवानिति एवमेकादश उभये चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकनिरूपणार्थं तानाख्यातेप्वद्वित इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

॥ ३ ॥ अत्र सर्गो विसर्गश्च दशाधाऽऽसुष्ठु लक्षितः ।
अध्यात्मादिविभागश्च दशमे सस्यगीरितः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायान्ते दशलक्षणं पुराणं प्राहेत्युक्तम् । तानि दश लक्षणानि दर्शयति अत्रेति । मन्वन्तराणि च ईशानुकथाश्चेति द्वन्द्वः ॥१॥

नन्वेवमर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यात्तत्राह । दशमस्याश्रयस्य विशुद्धिर्वस्त्वन्तरेणामिश्रितत्वं तदर्थं तत्त्वज्ञानार्थमित्यर्थः । वस्त्वन्तरञ्चात्र सर्गादिनवकं परमेश्वरहेतुकं जीवगतमेव जीवस्यैव सृज्यत्वपाल्यत्वसंहार्यत्वदर्शनात् । अतो एकस्याश्रयस्यैव शास्त्रविषयत्वान्नायं दोष इत्यर्थः । श्रुतेन क्वचित् स्तुत्यादिषु तद्वाचकशब्देनैव साक्षाद्वर्णयन्ति अर्थेन च तात्पर्यवृत्त्या तत्तदाख्यानेषु महात्मानो विदुरमैत्रेयादयः ॥ २ ॥

सर्गादीनां प्रत्येकं लक्षणमाह । ब्रह्मणः परमेश्वरात् सकाशात् गुणवैषम्यं ततो हेतोर्भूतादीनां स्वरूपतो विराड्रूपेण च जन्म सर्गः धीशब्देन महदहंकारौ । पुरुषो ब्रह्मा तत्कृतः चराचरसर्गो विसर्ग इति जीवानां यथायोग्यं भक्तिमुक्तिभुक्तिसाधन बुद्धीन्द्रियादि प्राप्तिरूपा सृष्टिरुक्ता ॥ ३ ॥

स्थानमित्यस्य लक्षणं स्थितिः पालनम् । यतो वैकुण्ठस्य भगवतो विजयः सृष्टिकर्त्तुर्ब्रह्मणः संहारकर्त्तुः शम्भोश्च सकाशादुत्कर्षः यद्वा वैकुण्ठो हरिस्तत्कर्त्तृको जीवदुःखाभिभवःजयतेरभिभवार्थकत्वात् एवं सृष्ट्यनन्तरं जीवानां स्थितिरुक्ता स्थितावेव केषुचित् जीवेषु साधकभक्तेषु दैवाद्विकर्मपरेष्वपि तस्यानुग्रहः पोषणम् । सतां मन्वन्तराधिपतीनां धर्मः तत्र तत्र उच्चरिते व्यक्त इति स्थितावेव केषांचित् कर्मिणां सात्त्विकजीवानामाचरणीयो धर्म उक्तः । ऊयन्ते कर्मभिः संतन्यन्ते इत्यूतयः कर्मवासनाः प्राकृताप्राकृतकर्मोत्थावासनाः शुभाशुभाश्च भाविनां सुकृतदुष्कृतानां कारणभूता इति स्थितावेवोत्कृष्टापकृष्टजीवानां स्वभाव उक्तः ॥ ४ ॥

हरेरवतारानुचरितं तथा अस्यानुवर्त्तिनाम् अवतारपरिकररूपाणां भक्तानाञ्च अवतारानुचरितम् ईशकथा इति तासां श्रवणीयत्वकीर्त्तनीयत्वादिभ्यः स्थितावेव केषाञ्चित् साधकभक्तानां श्रवणकीर्त्तनादीनि भक्त्यङ्गान्युक्तानि ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

नन्वर्थभेदाच्छास्त्रभेदः स्यात्तत्राह दशमस्येति इह श्रीमद्भागवते दशमस्य आश्रयस्य परब्रह्मणो भगवतः विशुद्ध्यर्थं निःसंशयतया सम्यक्प्रतिपत्त्यर्थम् नवानां सर्गादीनां लक्षणं स्वरूपं महात्मानस्तत्तत्प्रकरणे श्रुतेन श्रुत्यैव व्रतेन सर्गादिना इत्थंभगवान्वोऽक्षय्यः इत्येवं निरपेक्षरवेणात्र अंजसा साक्षादेव वर्णयन्ति क्वचित्क्वचित्त्व अर्थेनानेन सर्गादिनाऽर्थात् भगवदनुग्रहणं भविष्यतीति तात्पर्येण च वर्णयंति अत एकस्यैवाश्रयस्य प्राधान्यान्नशास्त्रभेदः ॥ २ ॥

प्रत्येकं तल्लक्षणमाह भूतेति भूतान्याकाशादीनि तन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च धीशब्देन महदहंकारौ च एतेषामर्थानां गुणवैषम्यात् प्राकृगुणपरिणामात् ब्रह्मणः परब्रह्मणः सकाशात् यत्स्वरूपतो विराड्रूपेण च जन्मतत्सर्गउदाहृतःपुरुषो वैराजः विराट्शरीरे उपास्यः प्रयोजककर्त्ता तच्छरीराभिमानी चतुर्मुखश्च प्रयोज्य कर्ता तत्कृतः पौरुषः चराचरसर्गः विसर्गः ॥ ३ ॥

वैकुंठस्य हरेः असाधूनां निग्रहेण जगत्पालनार्थो विजयः उत्कर्षः स्थितिः स्थानम् तस्य वैकुंठस्य साधुषु अनुग्रहः पोषणम् सतां वैकुंठानुगृहीतानां मन्वतराधिपतीनां रक्षणीयो धर्मः मन्वंतराणि कर्मणां वासना ऊयन्ते कर्म्मभिर्वर्द्धंते संश्लिष्यंते इति वा ऊतयः वृद्ध्यर्थात्संश्लेषार्थाद्वावयते धांतोरिदं रूपम् क्रमस्त्वविवक्षितः ॥ ४ ॥

हरेः अवतारानुचरितम् अस्य हरेः अनुवर्तिनांपुंसां चचरितम् ईशानुकथाः प्रोक्ताः कथंभूताः नानाख्यानोपबृंहिताः ॥ ५ ॥

भाषाटीका ।

इसमें (श्री भागवत पुराणमें) सर्ग विसर्ग स्थान पोषण ऊती मन्वन्तर ईशानुकथा निरोध मुक्ति आश्रय (ये दश लक्षण वर्णित हैं) ॥ १ ॥

इनदश लक्षणों में दशम (आश्रय) की शुद्धि के अर्थ और नौ पदार्थों का लक्षण महात्मा जन इस (पुराण] में वर्णन करते हैं। कहीं श्रुतसे साक्षात् वर्णनसे कहीं अर्थ से तात्पर्यसे अंजसा वर्णित है ॥ २ ॥

भूत मात्रा इन्द्रिय और धी (महत् अहंकार) का जन्म सर्ग है । गुण वैषम्यहेतुसे विराट्पुरुष कृत सृष्टि का नाम विसर्ग है ॥ ३ ॥

वैकुंठ भगवान का विजय स्थिति है । भगवान का भक्तों पर अनुग्रह करना पोषण है सद्धर्म मन्वन्तर हैं । कर्म वासना ऊति हैं ॥ ४ ॥

हरिके अवतारों को चरित्र और हरि के अनुवर्त्ती पुरुषों का चरित ईशानु कथा है । जिस में नाना उपाख्यान हैं ॥ ५ ॥

निरोधोऽस्यानु शयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥ ६ ॥
आभासश्च निरोधश्च यत आध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ॥ ७ ॥
योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
यस्तत्रोभयविच्छेदः पुरुषो ह्याधिभौतिकः ॥ ८ ॥
एकमेकतराभावे यदा नोपलभामहे ।
त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥
पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य यदासौ स विनिर्गतः ।
आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नपोऽस्राक्षीच्छुचिः शुचीः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

निरोधमाह । अस्यात्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्रामनु पश्चात् शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह शयनं लयः निरोधः । अन्यथारूपम् अविद्याध्यस्तं कर्त्तृत्वादि हित्वा स्वरूपेण ब्रह्मतया व्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥

आभासः सृष्टिः निरोधो लयश्च यतो भवति अध्यवसीयते प्रकाशते च, स परं ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्ध आश्रयः कथ्यते ॥ ७ ॥

आश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन स्पष्टं दर्शयितुमध्यात्मादिविभागमाह । योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषश्चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः, स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्य्यादिः । तत्रैकस्मिन्नेव उभयः द्विरूपो विच्छेदो यस्मात् सः आधिभौतिकश्चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

एकमेकतराभावे इति एषाम् अन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति । तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिद्ध्यति, नापि द्रष्टा, न च तदुविना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्य्यादिः, न च तं विना करणं प्रवर्त्तते, न च तत्विना दृश्यमित्येवमेकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे । तत्र तदा तत्त्रितयम् आलोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति, स परमात्मा आश्रयः । तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्त्येवेति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स चासावन्येषामाश्रयश्चेति । तथाच भगवान् वक्ष्यति दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिद्ध्यति यः स्वतः खे । आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ॥ इति । एतेनैव व्यभिचारित्वात् तेषां मायामयत्वमप्युक्तम् । अतएव पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वकल्पिताः । लोकैरमुष्यावयवाः सपालैरित्यनेनोक्तो विरोधोऽपि परिहृतः ॥ ९ ॥

उक्तमेवाध्यात्मादिविभागं प्रपञ्चयन्, यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदम् । यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति यत् प्रतिज्ञातं तत् उत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इत्यादिना । पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक्कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः । अयनं स्थानमन्विच्छन् विमृशन् । यतः शुचिः स्वयम् अतः शुचीः शुद्धा अपः गर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत् ससर्ज ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

यत इति हेतौ पञ्चमी ॥ ७ ॥

विच्छेद इति । भेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एषामित्यादि । आध्यात्मिकादीनां त्रयाणां मिथः सापेक्षत्वेन सिद्धेस्तेषामाश्रयत्वं नास्तीति व्याचष्टे इत्यर्थः ॥ तत्प्रतीत्यनुमेयमिति । दृश्यप्रतीत्यनुमेयमित्यर्थः ॥ तदुविना करणेति । तदुविना करणं विनेत्यर्थः ॥ तं विनेति । अधिष्ठातारं सूर्य्यादिं विना ॥ तत्त्रितयमिति । आध्यात्मिकादित्रयमित्यर्थः दृग्रूपमार्कमिति एकादशस्कन्धीयद्वाविंशाध्यायस्य एकत्रिंशश्लोकः ॥ पुरुषावयवैरिति एतत्स्कन्धीयाध्यायस्य दशमश्लोकः ॥ तेनोक्तो विरोधः परिहृत इति । विरोधो यथा—पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः सपालैर्लोकैरमुष्यावयवा इत्यन्योन्याश्रयत्वात् एकतरोपादाने च सिद्धत्वात् । परिहारस्तूभयोरेव मायामयत्वादिति व्याख्यालेशः ॥ ९ ॥

यदुताहमिति पूर्व्वाध्यायस्य चरमश्लोकः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

निरोधलक्षणमाह निरोध इति अस्य जीवात्मनः सह शक्तिभिः कर्मशक्तिभिः सहानुशयनं सूक्ष्मावस्थप्रकृत्यवस्थितिर्निरोध इत्यर्थः मुक्तिलक्षणमाह मुक्तिरिति अन्यथा भावं देवादिरूपं हित्वा स्वरूपेणाविर्भूतापहतपाप्मत्वादि गुणाष्टकविशिष्टेन रूपेणावस्थानमेव मुक्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

आश्रयलक्षणमाह आभास इति आसमंताद्भासनमाभासः जगत आविर्भावः निरोधः प्रलयश्च ॥ यतः यस्मादध्यवसीयते ज्ञायते प्रमाणेनावगम्यते आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदित्युक्तेः ॥ यच्चपरब्रह्मादिशब्दैः शब्द्यते ऽध्यवसीयते स आश्रय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथाश्रयस्य परमात्मनः कारणत्वोपयुक्तसर्वज्ञतां वक्तुंज्ञातृज्ञेयज्ञानकरणानां भगवदात्मकत्वमाह य इति आत्मनि जीवे ज्ञातरि नियन्तृतया वर्तमानआध्यात्मिको यः पुरुषः सो सावेवाधिदैविकः ॥ देवेषु ज्ञानकरणचक्षुरादीन्द्रियाभिमानिष्वादित्यादिषु वर्तमानश्च स एव उभयविच्छेदः उभयविधो विच्छेदोभेदो यस्य स उभयविच्छेदः ज्ञातृज्ञानकरणविलक्षणो ज्ञेयः शब्दादिराकाशादिभूतेषु वर्तमानः तत्र यः शब्दादिष्वंतरात्मतयावर्तमानो यःस आधिभौतिकः स्मृत इत्यर्थः ज्ञाताज्ञानकरणं शब्दादिज्ञेयं च भगवदात्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं त्रयाणां भगवदात्मकत्वमभिधाय तस्य सर्वज्ञतां वक्तु जीवानामसर्वज्ञतामाह एकमिति यथा एकतराभावे चक्षुरादिकरणाभावे एकं विषयं नोपालभामहे न साक्षात्कुर्महेचक्षुरादिकरणाभावे सन्निहितमपि विषयं न पश्यामः क्षेत्रज्ञास्त्रिविधसन्निकर्षवत्सु पदार्थेषु करणाधीनज्ञाना नतु सूक्ष्मव्यवहितादिज्ञानवंतो नच करणानपेक्षज्ञानाश्चेत्यर्थः परमात्मा तु कोटित्रयसाक्षात्कर्तेत्याह त्रितयमिति तत्र तदात्रितयं ज्ञातृकरणज्ञेयानां त्रयं यो वेदसाक्षात्कुर्यात्सत्वात्माआश्रयाश्रयः अविद्याश्रयः जीवस्याप्याश्रयः यथारथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राःप्रज्ञामात्रास्वऽर्पिताःप्रज्ञामात्रा प्राणेऽर्पिता इति श्रुतेः स्वाश्रयाश्रय इति पाठेस्वस्याप्याश्रयः अन्येषाम प्याश्रय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एवमाश्रयपर्यंतानर्थानभिधाय यथासीत्तदुपाख्यास्य इति प्रतिज्ञाते चातुर्मुखसृष्टिप्रकारं वक्तुमारभते पुरुष इति पुरुषश्चतुर्मुखरूपी असौ परमात्मा आत्मनः स्वस्यायनं स्थानमन्विच्छन्विमृशन् यतः स्वयं शुचिरत एव शुचीः शुद्धा अपः जलान्यस्राक्षीत्सृष्टवान् ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

निरोधंलक्षयति निरोधइति आत्मनइतिजातावेकवचनं अस्यात्मनोजीवसमुदायस्यानभिव्यक्तस्वरूपेच्छादिशक्तिभिः सहश्रीविष्णुमनुप्रविश्यानुशयनंस्वापोनिरोधइत्युच्यते अनुप्रविश्यपरमंजीवस्यशयनंतुयत् सहैवशक्तिभिःस्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैरित्यादेः मुक्तिंलक्षयति मुक्तिरिति अन्यथारूपंप्राकृतवैकृतसूक्ष्मस्थूलेंद्रियादिकंहित्वा केवलचिदानंदाद्यात्मकेनस्वरूपेणव्यवस्थितिर्विशेषेणावस्थानंमुक्तिरित्युच्यते ॥ ६ ॥

आश्रयरूपंलक्षयति आभासइति यतोयस्माज्जगतआभासोमुख्यगौणवृत्त्यासृष्टिश्चशब्दात्स्थितिर्निरोधश्चभवति ततत्रयमपि यदाधारतयाध्यवसीयतेज्ञायतेसआश्रयइत्युच्यते किंनामधेयोऽसमितितत्राह परंब्रह्मेति मुक्तिव्यावृत्त्यर्थंपरमात्मेति सृष्टिस्थित्यप्ययाभासाय प्रलायश्चस्थिताइत्यादिनालक्ष्यतइत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रकारांतरेणाश्रयंलक्षयिष्यन्नाध्यात्मिकादिभगवद्रूपैक्यकथनपूर्वकंजीवानामीशतंत्रतामाह आध्यात्मिकइति आध्यात्मिकःशरीरसंबंधिषुचक्षुरादिषुतत्प्रेरकत्वेनस्थितःपुरुषोविष्णुः सोऽसावेवाधिदैविकआधिदैवेष्वादित्यादिषुस्थितः यस्तत्राधिभूतेषुघटादिपदार्थेषुस्थित्वातयोरुभयोराध्यात्मिकाधिदैविकयोश्चक्षुःप्रकाशयोर्विच्छेदः सम्यङ्निश्चायकोविष्णुराधिभौतिकोहिस्मृतइत्यन्वयः ॥ ८ ॥

हेत्वर्थवाचिनाहिशब्देनसूचितहेतुंव्यनक्ति एतादिति एतेषांत्रयाणांमध्येएकतमाभावे चक्षुराद्यभावे प्रकाशाभावेवा तद्विषयघटादिपदार्थाभावेवानोपलभामहेघटादिविषयामुपलब्धिज्ञानंनाप्नुमइतियदायस्मात्तस्मात्ज्ञानस्वातंत्र्याभावात् सर्वेवयमस्वतंत्राइत्यर्थःननुकोऽसौज्ञानेस्वतंत्रइतितत्राह त्रितयमिति तत्रतेषामस्वतंत्राणांजीवानांमध्येयोऽध्यात्मादित्रितयंवेदसआत्माविष्णुराश्रयइत्यन्वयः नन्वन्यदेवंविधंज्ञानमस्तुनसुषुप्त्यादावित्यस्येदमेवोत्तरं तत्रसुषुप्त्यादावपींद्रियप्रकाशविषयाननपेक्ष्यैवयोजीवानांसर्वस्वरूपज्ञानेनैववेत्ति सआत्माश्रयइति ननुप्राणस्याप्येतत्त्रयापेक्षाभावेज्ञानसंभवात् प्राणावाएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीतिश्रुतेः श्रियोऽपिनित्यमुक्तत्वान्मुक्तानांनिर्देहकत्वाच्च कथमेतल्लक्षणंलक्ष्यंव्यावर्तयतीतितत्राह स्वाश्रयाश्रयइति मुक्ताश्रयाणांरमामुख्यप्राणादीनांस्वाश्रयाणामाश्रय आधारोऽनेनस्वातंत्र्येणप्रतीयमानंसर्वज्ञत्वंलक्षयन्लक्ष्म्यादिभ्योलक्ष्यंव्यावर्तयतीत्युक्तंभवति सुप्त्यादावीश्वरस्यसर्ववेत्तृत्वंच स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिसिद्धम् ॥ ९ ॥

एवंपुराणलक्षणमभिधायाधुनाविराडाख्यविरिंचोत्पत्तिंवक्ष्यन्प्रथमतस्तत्स्रष्टृपुरुषाख्यहरेरवतारकथनपूर्वकमस्यसृष्टिमाह पुरुषइति यदासपुरुषःसृष्टैस्तत्त्वैःसहांडंप्रविश्यविनिर्भिद्यविभज्यविनिर्गतः प्रकाशितः पुरुषाभिधएवप्रादुर्भूतस्तदात्मनएवदीपाद्दीपांतरवद्रूपांतरेणशेषपर्यंकशयनायायनमाश्रयमन्विच्छन्नित्यशुचिः स्वभवानात्मनोऽयनभूताः शुचीः स्वपूजासाधनयोग्याअपोऽस्राक्षीदित्यन्वयः अंडंप्रविष्टोयोविष्णुःसोऽद्भिस्त्वाप्रकाशितइत्यादेः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

निरोध इति । स्थित्यनन्तरञ्च आत्मनो जीवस्य शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह, अस्य हरेरनुशयनंहरिशयनानुगततत्त्वेन शयनं निरोध इत्यर्थः तत्र हरेः शयनं प्रपञ्चं प्रति दृष्टिनिमीलनं, जीवादीनां शयनं तत्रलय इति ज्ञेयम् तत्रैव निरोधे अन्यथारूपमाविद्ययाऽध्यस्तमज्ञत्वादिकं हित्वा स्वरूपेण व्यवस्थितिर्नाम स्वरूपसाक्षात्कार उच्यते तदवस्थानमात्रस्य संसारदशायामपि स्थितत्वात्, अन्यथारूपत्वस्य चतद्ज्ञानमात्रार्थत्वेन तद्धानात्तज्ज्ञानपर्यवसानात् स्वरूपञ्चात्र मुख्यपरमात्मलक्षणमेव रश्मिपरिमाणूनां सूर्य इव स एव हि जीवानां परमाश्रिस्वरूपम् यथोक्तं श्रीब्रह्माणं प्रति श्रीगर्भोदशायिना-यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यमृच्छति इति उपेतं युक्तमित्येवाक्लिष्टोऽर्थः रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीतिश्रुतेः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

आभासश्चेति आभासः सृष्टिः निरोधो लयश्च यतो भवति अध्यवसीयते उपलभ्यते जीवानां ज्ञानेन्द्रियेषु प्रकाशते च स ब्रह्मेति परमात्मेति प्रसिद्धः आश्रयः कथ्यते इति शब्दः प्रकारार्थः (आश्रयगतप्रकारवाची) तेन भगवानिति च अस्य विवृत्तिरग्रे विधेया तथाहि अत्र दशार्थाः प्रथमस्कन्धानुक्रमेण निरूप्यन्ते यथा—सामान्यतो लक्षितस्याप्याश्रयत्वस्य श्रीकृष्णे एव तु वैशिष्ट्यं तदर्थमेव अखण्डश्रीभागवत प्रकाशः तत्र प्रथमस्कन्धे श्रीशौनकसूतयोः प्रश्नोत्तरे तत्त्वेनैव प्रतिपादिते तदनुगतावेव प्रथमद्वितीयाध्यायौ तृतीयाध्यायस्तु स्फुट एव पुनर्विशेषतस्तत्प्रस्तावाय चतुर्थाद्यध्यायाः तत्र तद्वक्तृश्रोत्रोः श्रीशुकपरीक्षितोः संवादघटना अतो द्वितीयस्कन्धश्च सामान्यं भगवत्तत्त्वं प्रशंसन्नपि तत्रैव तात्पर्यं वहति यत्र ब्रह्मणश्चतुः श्लोकीवक्तृश्रीभगवतश्चतारपर्यश्च तत्रैव दर्शितं ब्राह्मकल्पकथारम्भश्च तदर्थं एव तृतीये पाद्मकल्पकथा च गतस्य पूर्वपरार्द्धस्याद्यन्तदर्शने मध्यमानामपि कल्पानां तदनुसारेण ज्ञाने सति दशमैकादशयोः प्रस्ताव्यायास्तत्कथायाः सम्यगवगमात् । एवमेव गते स्वायम्भुवचाक्षुषमन्वन्तरे अपि तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमेषु । निरूपिते । अष्टमे प्राचीनामिश्रवैवस्वतम् नवमस्तु तत्प्रादुर्भावास्पदकेवलवैवस्वतान्वयं एवं द्वादशः खलु समाधिमुद्रामयः तत्र तत्रतत्तदन्यकथा तु तत्तदौपयिकैव विशेषतस्तु तत्तदवतारकथेति तस्मात् सर्गादीनां मध्ये कश्चिदेकद्वारा कश्चिदनेकद्वाराय आश्रयो निरूप्यते, सतु दशमादौ श्रीशानुकथाप्रधानतत्तद्द्वारा सर्वत उत्कृष्य श्रीकृष्णरूपो निरूप्यते इति स्थितम् ॥ ७ ॥

अथ स्वयंभगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्तोतुं स्थितौ (च तत्राश्रयस्वरूपमपरोक्षानुभवेन व्यष्टिद्वारापि स्पष्टं दर्शयितुं) तदंशभूतस्य पुरुषस्यवैभवंतादृशत्वेन दर्शयन् अध्यात्मादिविभागमाह योऽध्यात्मिकोऽयमिति द्वाभ्याम् । योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषः चक्षुरादिकरणाभिमानी द्रष्टा जीवः । स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः देहसृष्टेः पूर्वंकरणानामधिष्ठानामाविनाक्षमतया करणप्रकाशे कर्तृत्वाभिमानि तत्सहाययोरुभयोरपितयोर्द्रष्टिभेदानुदयेन जीवत्त्वमात्रार्द्धशेषात् ततश्चोभयःकरणाभिमानितदधिष्ठातृदेवतारूपां द्विरूपोविच्छेदो यस्मात् स आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः पुरुष इति पुरुषस्य जीवस्योपाधिः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादि श्रुतेः ॥ ८ ॥

एकमेकतराभावे इति एषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति । तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति नापि द्रष्टा, न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः न च तं विना करणं प्रवर्तते न च तद्विना दृश्यमित्येकतरस्याभावे एकं नोपलभामहे । तत्र तदा तत्त्रितयम् आलोचनात्मकेन प्रत्ययेन यो वेद साक्षितया पश्यति स परमात्मा आश्रयः । तेषामपि परस्परमाश्रयत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणं स्वाश्रयः अनन्याश्रयः स चासावन्येषामाश्रयश्चेति । तत्रांशांशिनोः शुद्धजीवपरमात्मनोरभेदाङ्गीकारेणवाश्रय उक्तः अतः परोऽपि मनुतेऽनर्थमिति जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विवक्षितः ॥ इति गुणो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुरित्याद्युक्तस्य साक्षिसंज्ञिनः शुद्धजीवस्याश्रयत्वं न शंकनीयम् । अथवा नन्वाध्यात्मिकादीनामप्याश्रयत्वमस्त्येव । सत्यम् । तथापि परस्पराश्रयत्वान्न तत्र आश्रयताकैवल्यमिति ते त्वाश्रयशब्देन मुख्यतया नोच्यन्ते इत्याह एकमिति । तर्हि साक्षिण एवास्तामाश्रयत्वं तत्राह त्रितयमिति । स आत्मा साक्षी जीवश्च यः स्वाश्रयोऽनन्याश्रयः परमात्मा स एवाश्रयो यस्य तथाभूत इति । वक्ष्यते च—सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेदसर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ इति । तस्मादाभासश्चेत्यादिनोक्तः परमात्मैवाश्रय इति ॥ ९ ॥

अथ स्वयंभगवल्लक्षणपरमरूपं तदेवाश्रयं स्तोतुं तदंशभूतस्य पुरुषस्य वैभवं तादृशत्वेन दर्शयति पुरुष इति यदासौ विनिर्गतः आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्याद्युक्तरीत्या श्रीभगवत आविर्भूतः तदा त्वण्डम् आत्मनि लीनं तत्समूहं विनिर्भिद्य आत्मनः पृथक् कर्त्तुमारब्धेत्यर्थः अथवा यदा अण्डं निजाविर्भावस्थानं श्रीभगवन्तं विनिर्भिद्य ततः पृथग्भूत्वा विनिर्गतः तदा अपस्तत्पर्यन्तानि तत्त्वानीत्यर्थः । पृथिव्यपि तदन्तर्भूतत्वेन ज्ञेया ॥ १० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

निरोधं लक्षयति अस्यानुशयनमिति अस्य भगवतः अनुपश्चाच्छयनं शक्तिः स्वपयित्वा तस्य भोगार्थं स्वस्य शयनं अस्येति पुरोवर्ती आत्मत्वेन प्रकाशमानः अंगुल्यानिर्दिश्यते आत्मनो देहस्य सहेतुभयत्वदेहशक्त्यो द्वासप्ततिभेदाः नाडीरूपाः स्वस्य श्रियादयो द्वादश शयनं च विविधं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेन अतः सप्ताशीति भेदा भवंति मुक्तिं लक्षयति मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितेति अन्यथा रूपं तत्वरूपं तस्य परित्यागः स्वरूपमेकं अवस्थाद्विविधा सामान्यविशेषभेदेनउभयमत्रलक्षणं मिलितं तत्रापि पूर्वं तत्वपरित्यागः तत्वान्यष्टाविंशतिः एवमेकात्रिंशद्भेदा भवंति आश्रयलक्षणमाह आभासश्चेति आश्रयो द्विविधः शास्त्रमार्गेणाश्रीयत इति प्रपत्त्यासायुज्येन वा उत्पत्तिस्थितिप्रलयैर्वा क्रियया आश्रयणं पंचधा ज्ञाने नाश्रयणं अष्टधा मनसो द्विःस्वभावत्वात् तस्योभयत्र संबंधः अतःकरणानां मध्ये अहं कारेणाश्रयहेतुत्वं एवं त्रयोदशधा भवंति एवमपि राशिद्वयात्मको भवति क्रियाज्ञानभेदेन ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमतःक्रियया आश्रयंप्रतिपादयतिआभासश्चआभासउत्पत्तीचकारात्समश्चआभासशब्देनचउत्पत्त्यादयः सर्ववस्तुतामायिकानामेव न स्वस्येति विषयतायाआश्रयत्वंबोधयतिविरोधस्तयारेवइदमाश्रयत्वंकर्तृत्वेनतदेवक्रियायाआश्रयत्वंभवतिआभासविरोधावुत्पत्तिप्रलयौअन्ये विकाराद्यातदंतर्भाविनः पूर्वरूपपरित्यागो द्वितीयस्यादिमस्तथा उभा वेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरिताविभिः अध्यवसीयत इति यतो भगवतः सकाशान्नकेवलमेते विकारा जायंते किंतु प्रकाश्यंते च भगवता च चकारात्तेषु स्वभावोपि संपाद्यते अतोऽस्ति भाति ब्रह्मेति अयं भगवत्कार्ये तत्कारणत्वेनाश्रयः एतदेवतस्याधिष्ठानत्वं तदाह आश्रयः इति भगवानाश्रय इत्यर्थः यतः सच्चिदानंदरूपत्वात् पूर्वेकाधर्माभवंति अयमेवभगवान् शास्त्रांतरेनामांतरैर्व्यपदिश्यत इति सर्वसमन्वयार्थं नामांतरमाह परंब्रह्मेति वेदे परमात्मेति स्मृतौ स च श्रुत एव शब्दमात्रैरभिधयते अर्थस्त्वेकएव वेदचतुर्मुखवर्णव्युदासार्थंपर शब्दः जीवव्युदासार्थं द्वितीयः ॥ ७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी।

एवं क्रियाश्रयं निरूप्य ज्ञानाश्रय निरूपयति योऽध्यात्मिकोऽयमिति द्वाभ्यां ज्ञानमग्रे निरूपयितुं ज्ञेयमग्रे निरूपयति ज्ञेयं त्रिविधं अध्यात्मिकादिभेदन आत्मानमधि अध्यात्मं आत्मा देहः तमधिष्ठाय यो निष्ठति इंद्रियांतःकरणानि प्राणाश्च तेऽध्यात्मभानः तानाधिष्ठापयति शारीरआत्मास आध्यात्मकः स अयमेव पुरुषः यः श्रोतृवक्तृत्वेन व्यवह्रियते यस्त्वेतदंतर्यामी स आधिदैविकः अधिदेवानींद्रियाणि आधिष्ठातृदेवानां नियामकत्वेन तानधिष्ठायस्थितः स आधिदैविकः सोप्ययमेव इंद्रियाणि इंद्रियाधिष्ठातृदेवाश्चाधि तिष्ठत शब्दद्वयेनोच्यते अत एव देवाधिष्ठानसामर्थ्य अंतर्यामिणा इति स एतस्यापि पूज्यत्वेन निरूप्यते एकस्यैव उभयविधविच्छेदकत्वे शब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तीभूतः आधिभौतिकः भूतान्याधिष्ठापयति येषु तिष्ठंति रूपादयःते अधिभूताःतत्समुदायोऽवयवी आधिभौतिको देहःदेहे विद्यमान एव इंद्रियाभिमानित्व मिंद्रियप्रेरकत्वंवानाचेदकएवात्मा अस्योभयविच्छेदकत्वमहतोस्मृतिः स्मरणातदाहश्रुतइति एवं ज्ञेयंनिरूप्यतद्विषयकज्ञानाधारत्वेन आश्रयं निरूपयति एकमेकतराभावादिति त्रितयं तत्र योवेद स आश्रय इति ॥ ८ ॥

ननु जीवोपि तत्त्रितय वेद अंतर्याम्यपि अत आश्रयलक्षणमाति व्यापकमित्याशंक्याह एकं त्रयाणां मध्येएकतरस्य स्वातिरिक्तस्य अभावाद्धेतोः एकं नोपलभामहे किंतु भावेनैवोपलभामहे एकमप्यन्ययाभावेन उपलभ्यते नत्वभावेन तच्चसापेक्षमसमर्थं भवतीति नतेषामन्यतरस्त्रितयं ज्ञातुं शक्तः अंतर्याम्यपि स्वव्यापारे व्यावृत्तः त्रितयमध्ये प्रविष्टः न त्रितयं जानाति यथादेहजीवयोः त्रितयाज्ञानं सर्वजनीनं तथांतर्यामिणाऽपि ज्ञेयं एवमपि यस्तत्त्रितयं वेद स आश्रयः तस्य नामांतरमप्याह आत्मेति अतति व्याप्नोतीति आत्मा अतएवास्य लीलार्थत्वात् आत्माविर्भूतत्वेन गणितः अहमात्मा गुडाकेशेति इदमेकं भगवतो रूपं भगवानेव वा ज्ञानाश्रयत्वेन आत्मत्वेन निरूपितः ननु तस्यापि स्वज्ञानाभावात् अधिष्ठातृज्ञानाभावाच्च तस्याप्यन्यः आश्रयःस्यात् अत आह स्वाश्रय इति सतु स्वात्मानमेवात्मानमेवाश्रयं तिष्ठति न तस्याश्रयणो अपेक्षा अनेन स्वप्रकाशः स इत्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

एवं दशलक्षणानि निरूप्य त्रितयनिरूपणार्थं पूर्वोक्तविरामं उपपत्त्या सह निरूपयति पुरुषोऽण्डमिति यावानयंवै पुरुष इत्यत्र नामरूपे तस्याक्षिपते जीवतुल्यतया तत्र जीववैलक्षण्यं निरूपयितुं स्वेच्छयैव तस्य नाम इंद्रियाणि चेति जीवसाम्यं निराकरोति तत्र प्रथमं नाम निरुक्तिमाह पुरुषोऽण्डमिति द्वाभ्यां पुरुषो विराट् ब्रह्मांडंविनिर्भिद्य कटाहात्पृथक्कृत्य नारिकेलगोलकवत् यदाविनिर्गतस्स्वसर्गकार्यसमर्थो जातः अथवा अंडमेव वा भित्वाविनिर्गतः तदा अंडेन जलाद्यावरणव्यवस्थापुराणांतरानुरोधेन परमेंडस्थित इति व्याख्यायते वस्तुतस्तु कटाहं विनिर्भिद्यैव निर्गतः अत एवात्मनः आश्रयापेक्षा पूर्वमण्डमेवाश्रयत्वेन स्थितं तस्मिन्नग्रे आश्रयांतरमान्विच्छन् अपोऽस्राक्षीत् स्वयं-शुद्धो ज्ञानपूर्णः भगवदवतारः स्वाश्रयं शुद्धमेव सृष्टवान् सर्वस्यापि शुद्धिर्जलेनेति जलं सृष्टवान् अपामपि शुद्धिः फेनतरंगादिराहित्येन ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी।

आत्मनो जीवस्य हरेर्योगनिद्राम् अनु पश्चात् शक्तिभिः स्वोपाधिभिः सह शयनं निरोध इति स्थित्यनन्तरं महा प्रलये जीवानां परमेश्वरे लय उक्तः। अन्यथारूपं मायिकं स्थूलसूक्ष्मरूपद्वयं हित्वा स्वरूपेण शुद्धजीवस्वरूपेण केषाञ्चिद्भगवत्पार्षदरूपेण च व्यवस्थितिर्मुक्तिः। इति सर्गादयो जीवविषया नवार्था उक्ताः ॥ ६ ॥

सर्गादीनां नवानां लक्षणैरेव तद्विषयीभूतान् सर्वान् जीवान् लक्षयित्वा एकस्याश्रयस्य लक्षणेन परमेश्वरं लक्षयति। आभासः सर्गः चकारात् स्थितिपोषणादयः निरोधश्चेति चशब्दान्मुक्तिश्च यत एवाध्यवसीयते निश्चीयते स आश्रयो भगवान्नारायण एव तस्मादेव सृष्ट्यादिदर्शनात्। तस्यैवोपासकभेदेन संज्ञान्तरमाह परमिति ॥ ७ ॥

अथ, विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्। इत्युक्तेः प्रतिदेहमेवान्तर्यामिरूपेण स्थितं तदेवाश्रयरूपमध्यात्मादिभ्यो विभागेन स्पष्टं दर्शयितुमाह द्वाभ्याम्। योऽध्यात्मिकोऽयमिति सर्वत्र विनयादित्वात् स्वार्थे ठकः। योऽयमाध्यात्मिकः पुरुषः यदिदमध्यात्मं चक्षुरादिकरणमित्यर्थः स एवाधिदैविकश्चक्षुराद्यधिष्ठाता सूर्यादिः इन्द्रियतदधिष्ठात्रोरुभयोरेव सूर्याद्यंशत्वेनैकरूप्यादित्यर्थः। तत्र तत्त्वेषु मध्ये उभय अध्यात्माधिदैवरूपा विच्छेदो विभागो यस्मिन् सः आधिभौतिकः चक्षुर्गोलकाद्युपलक्षितो दृश्यो देहः। यद्वा उभयः गोलेकरूपः शब्दस्पर्शादिरूपश्च विच्छेदो भेदो यस्य सः। पुरुषस्य जीवस्योपाधित्वात् सर्वत्र पुरुषपदप्रयोगः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादि श्रुतेः ॥ ८ ॥

एकमेकतराभावे इति एतेषामन्योन्यसापेक्षसिद्धित्वेन अनात्मत्वं दर्शयति। तथाहि दृश्यं विना तत्प्रतीत्यनुमेयं करणं न सिध्यति, नापि द्रष्टा न च तद्विना करणप्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठाता सूर्यादिः न च तं विना करणं प्रवर्त्तते न च तद्विना दृश्यमित्येवमेकतरस्याभावे यदा एकं नोपलभामहे तत्र तदा तत्त्रितयं यो वेद स तन्निरपेक्षसिद्धिरात्मा जीवः। यदुक्तम्—देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा मात्मानमन्यश्च परं विदुर्यत्। सर्वं पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीडे ॥ इति सर्वमेतत्त्रितयं पुमान् जीवो वेदेति तत्रार्थः। तथैव—जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तश्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः। तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ इति। स कीदृशः स्वमेवाश्रयो यस्य सः परमात्मा एव आश्रयो यस्य सः। अयमर्थः—अध्यात्मादीनां परस्पराश्रयाणां जीव आश्रयः जीवस्य परमात्मा आश्रयः परमात्मनः परमात्मैवाश्रय इत्याश्रयतत्त्वं परमात्मैव। तथा विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थित इत्युक्तेः स्वं कृष्ण एवाश्रयो यस्य स परमात्मेति व्याख्याने श्रीकृष्णस्य मुख्यमाश्रयत्वं तदंशत्वात् परमात्मनश्च निर्विशेषस्वरूपत्वात् ब्रह्मणश्च इत्येकं आश्रयतत्त्वमुपासकभेदात् त्रिधा भासते इति ॥ ९ ॥

ह्यास्ववात्सीत् स्वसृष्टासु सहस्रपरिवत्सरान् ।
तेन नारायणो नाम यदापः पुरुषोद्भवाः ॥ ११ ॥
द्रव्यं कर्म्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।
यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ १२ ॥
एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात् समुत्थितः ।
वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा ॥ १३ ॥
अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।
अथैकं पौरुषं वीर्य्यं त्रिधाऽभिद्यत तच्छृणु ॥ १४ ॥
अन्तःशरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टतः ।
ओजः सहोबलं जज्ञे ततः प्राणो महानसुः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

अस्य देहगतस्य आत्मनः जीवस्य अविद्याकर्मसंज्ञाख्या तृतीया शक्तिरिष्यते इति वाक्योक्ताभिः कर्मसंज्ञाभिः शक्तिभिः सहअनुशयनं लयो निरोधः अन्यथा रूपमात्मत्वेन गृहीतं देहादिरूपं कार्यकारणरूपप्रकृतिसंबंधं हित्वा भगवद्भावापन्नेन स्वरूपेण व्यवस्थितिर्मुक्तिः ॥ ६ ॥

आभासः आसमंताद्भासनमाविर्भवनमुत्पत्तिः निरोधो लयः चकारात्स्थित्यादिसंग्रहः यतः अध्यवसीयते शास्त्रद्वारा ज्ञायते स आश्रयः ननु तस्मिन्नाश्रये किंप्रमाणमित्यत आह परमिति सर्वोत्कृष्टत्वेन ब्रह्मेति बृहद्गुणशक्त्याद्याश्रयत्वेन परमात्मेति सर्वात्मत्वेन च शब्द्यते अनादिसिद्धेन शब्देन वेदेन प्रतिपाद्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

देहाद्यात्मत्वस्य देहादिविलक्षणात्मस्वरूपप्रतिपादनेनान्यथा रूपत्वं दर्शयन् स्वरूपेणाश्रये व्यवस्थितिं दर्शयति य इति द्वाभ्याम् योऽयमात्मनि देहे प्रसिद्धः चक्षुरादिकरणसमूहः स आध्यात्मिकः यश्चासौ चक्षुराद्यधिष्ठातृभूतः सूर्यादिसमूहः स एव आधिदैविकः यश्चोभयविच्छेदः उभयाभिन्नः देहः स आधिभौतिकः पुरुषः स्मृतः ॥ ८ ॥

नह्याधिभौतिकं विना प्रतीत्यनुमेय आध्यात्मिकः चक्षुरादिकरणसमूहः सिद्ध्यति नापि तं विना तत्प्रवृत्त्यनुमेयस्तदधिष्ठातृसमूहः नापि तं विना करणवर्गः प्रवर्तते नापि करणवर्गं विना देहादिरूपाद्युपलब्धिः एवं यदा एकमेकतराभावेनोपलभामहे न साक्षात्कुर्वामहे तत्र तदात्रितयं यो वेद स आत्मादेहेन्द्रियादिद्रष्टा जीवः तस्य स्वातंत्र्यं वारयितुं हर्यधीनतामाह स्वाश्रयाश्रय इति स्वाश्रयोभगवान् आश्रयो यस्य सः ॥ ९ ॥

एवं सर्गाद्यर्थान् जीवस्य देहादिविलक्षणत्वं भगवतः आश्रयस्य स्वाश्रयत्वं जीवस्य हर्य्यधीनत्वं चाभिधायेदानींयदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात्पुरुषादिदं यथा सीत्तदुपाख्यास्ये इति यदुक्तं तदुत्पत्तिप्रकारमाह पुरुष इति असौ पुरुषो वैराजः अण्डं विनिर्भिद्य पृथक् कृत्य विनिर्गतः पृथक् स्थित इत्यर्थः आत्मनोऽयनं स्थानम् अन्विच्छन् विमृशन् यतः स्वयं शुचिरतः शुचीः शुद्धाः अपःगर्भोदकसंज्ञाः अस्राक्षीत् सृष्टवान् ॥ १० ॥

भाषाटीका

अपनी और शक्ति सहित भगवान का अनुशयन निरोध है । अन्यथा रूप छोड कर स्वरूप में अवस्थान का नाम मुक्ति है ॥ ६ ॥

आभास (सृष्टि) और निरोध (प्रलय) जिससे प्रकाश होते हैं वह पर ब्रह्म आश्रय कहलाता है ॥ ७ ॥

जो चक्षुरादि इद्रियों का अभिमानी जीवहै वह आध्यात्मिक है । वही पुरुष (जीव] आधिदैविक अर्थात चक्षु आदि इंद्रियों के अधिष्ठाता सूर्यादि देवता रूप है । इन आध्यात्मिक । आधिदैविक पुरुषों में जिस से दोनों का विच्छेदहोता है वह चक्षु गोलकादि रूप पुरुष आदि भौतिकहै ॥ ८ ॥

इन आध्यात्मिक, आधि दैविक, और आधि भौतिक पुरुषोंमें एक के अभाव में जब एक को नहीं उपलब्ध करते हैं उस में जो तीनों को जानता है वह स्वापमें आत्मा है ॥ ९ ॥

जब वह विराट् पुरुष ब्रह्मांड से पृथक् होकर निर्गत हुआ, तब अपना स्थान की इच्छा कर उस पवित्र पुरुष ने पवित्र जल सृजा ॥ १० ॥

उन निज सृष्ट जलों में सहस्र परि वत्सर पर्यन्त पुरुष ने निवास किया । उसी से भगवान का नाम नारायण है, नरसे उत्पन्न जल नार हैं, नार में अपन होने से नारायण हैं ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थ दीपिका।

अप्सु वासं नारायणनामनिरुक्त्याऽपदस्यति। तेन अप्सु वासेन। वदूयस्मात् पुरुषो नरः तस्मादुद्भवो यासां ताः नाराआपो अयनमस्येति नारायण इत्यर्थः। तदुक्तम् आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति ११॥

तस्य प्रभावमाह द्रव्यम् उपादानं, कर्मादीनि निमित्तानि, जीवोभोक्ता, यस्यानुग्रहात् सन्ति कार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

योग एव तल्पं शय्या तस्मात् वीर्य्यं गर्भरूपं देहं हिरण्मयमिव प्रकाशबहुलम् ॥ १३ ॥

तस्यैव प्रपञ्चः अथेत्यादिना ॥ १४ ॥

अन्तःशरीरे यः आकाशस्तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य सतः। ओजः इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः ततः शक्त्यात्मकात् सूक्ष्मात् रूपात् प्राणः सूत्राख्यः महान्मुख्यः असुः प्राणः सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी।

निरुक्त्या प्रकथनेन, व्युत्पत्त्या इति यावत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

गर्भरूपो देहमिति चतुर्दशभुवनात्मकं समष्टिदेहम् अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमद्युतीति श्रुतिवचनात् ॥ १३ ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका।

स्वसृष्टासु तास्वप्सु सहस्रं परिवत्सरान् वहून्संवत्सरानवात्सीत् उवास एतदेवनारायणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याह तेनेति यद्यस्मात्पुरुषोद्भवाः पुरुषात्परमपुरुषादुद्भवा उत्पन्नाः पुरुषादुद्भवो यासां इति वा नारा आपः अयनं यस्येति शेषः तेनद्दशव्युत्पत्तिलभ्येनावयववत्वेन नारायणो नारायणशब्दवाच्योऽभूदित्यर्थः नामेतिस्मृत्यंतरप्रसिद्धिंद्योतयति तथाहि स्मर्यते आपोनारा इति प्रोक्ता आपोवै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतं इति ॥ ११ ॥

अस्यैव प्रभावमाह द्रव्यमिति द्रव्यादयः यदनुग्रहतः संति स नारायणः इत्यन्वयः द्रव्यं महदादिपृथिव्यंतभूतवर्गः कर्मजीवादृष्टं कालः गुणवैषम्यहेतुः स्वभावः प्रकृतेः परिणामस्वभावः यदनुग्रहतः यस्यानुग्रहतः संति यस्य उपेक्षया न संति द्रव्यादयो यत्संकल्पानुविधायिसत्तास्थितिप्रवृत्तिका इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं भूतो नारायण एकः अविभक्तनामरूपसूक्ष्मचिदचिच्छरीरकत्वेनैकः नानात्वं देवमनुष्यादिरूपेण भवितुमिच्छन् योगः स्वात्मानुभवरूपो योगः स एव तल्पं शय्या तस्मात्समुत्थितः देहं स्वशरीरभूतं हिरण्मयं रमणीयं वीर्यंचिदाचिदात्मकं कारणद्रव्यं मायया चतुर्मुखरूपेण त्रिधाकरणाज्ञातृज्ञेयरूपेण व्यसृजत् मायाशब्दस्तद्गुणरजः प्रचुरं चतुर्मुखपरः संकल्पपरो वा संकल्पेन चतुर्मुखरूपी भूत्वा वाप्यसृजदित्यर्थः ॥ १३ ॥

त्रैविध्यं विवृणोति अधिदैवमिति अधिदैवं दिगादिदेवताधिपः एकादशेंद्रियरूपकरणवर्गः अध्यात्मं ज्ञातृवर्गः अधिभूतमिति पृथिव्यादिभूतस्थगंधादिविषयवर्गः उक्त इति त्रिधा प्रभुर्व्यसृजदित्यर्थः ज्ञातृसृष्टिर्नामजीवानां तत्तद्देवादिदेहयोगसंपादनमेव तथाहि तोयन जीवान् विससर्जभूम्यामिति तोयशब्दोपलक्षितभूतसंघपरिणामदेवादिशरीरविशिष्टत्वेनाकारेण विससर्ज इत्यर्थः अथ संग्रहेणोक्तं देवादिव्यष्टिशरीरस्थानां प्राणेन्द्रियादीनां चतुर्मुखशरीरस्थप्राणेंद्रियादिसमष्टित उत्पत्तिप्रकारं प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते यथेति पौरुषं समष्टिपुरुषचतुर्मुखदेहगतं पुरुषाधिष्ठितं वा एकंसमष्टिरूपेणैकं वीर्यं व्यष्टिकारणं द्रव्यं त्रिधाकरणभोक्तृविषयरूपेण देवादिव्यष्टीनां यथा निरभिद्यत उदपद्यत तच्छृणिवत्यर्थः मत इति शेषः ॥ १४ ॥

एवं प्रतिज्ञाय व्यष्टींद्रियसृष्टिविभागं वक्तुं इंद्रियाश्रयप्राणव्यष्टिसृष्टिमाह अंतरिति पुरुषस्य चतुर्मुखस्य विचेष्टतः प्राणव्यापारं कुर्वतः चतुर्मुखे प्राणव्यापारं कुर्वति सतीत्यर्थः अंतः शरीरे तच्छरीरांतः स्थितादाकाशादाकाशकार्यवायुविशेषात्प्राणादोजः सहोबलं जज्ञे ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यंसहः वेगसामर्थ्यं बलं धारणसामर्थ्यं एते धर्मा अभवन्नित्यर्थः ततश्चतुर्मुखशरीरगतौजःसहोबलधर्मि प्राणात्प्राणाख्यः महान्मुख्यः असुःप्राणनहेतुः जज्ञे इतरेषां शरीरांतर्वर्तिप्राणा अभवन्नित्यर्थः प्राण इत्येकवचनमार्षंजात्यभिप्रायं वा ॥१५॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली।

ततः किंतत्राह तास्विति स्वसृष्टासुतास्वप्सुसहस्रपरिवत्सरानवात्सीदितियततेननारायणोनामाभूदित्यन्वयः ननुअनेनायनमप्स्वासेति अवयनइतिवाजलायनइतिचांतरेणनारायणइतिनामकथमत्राह यदिति अनाशात्पुरुषोनरस्तदुद्भवापोनाराइतियद्यस्मात्तानाराअयनंयस्य नारायणइति सोऽपोसृजत्ततोनारानरोऽनाशात्परोयतइतिच ॥ ११ ॥

हरेरियंसृष्टिःस्वाधीनसाधनांतरसहकृतेत्याशयेनाहद्रव्यमिति द्रव्यंपृथिव्यादि ॥ १२ ॥

ब्रह्मांडस्यांतस्त्रैविध्यमपि श्रीनारायणेनैवकृतमित्याह एकइति जलेशेषपर्यंकेशयानएकोनारायणएवस्वसृष्टतत्तद्वस्तुनियामकतयांतर्यामिरूपेर्णानात्वंबहुत्वसंख्यागोचरत्वमाप्तुमाप्तुमिच्छन् योगतल्पात्समुत्थितोदेवोलीलालोकंहिरण्मयंस्ववीर्यमंडंमाययास्वेच्छयांतस्त्रिधाव्यधात् तत्तन्नियामकत्वेनबहुत्वंप्राप्तुर्माभ्वरहत्यादेः किंचहिरण्मयंपूर्णसुखंज्ञातानंदवीर्यंस्वरतोरूपंत्रिधाव्यसृजदित्यन्वयः अंतःस्थितहरेःकार्यदंडेब्रह्मतनोर्जातिरित्यादेः ॥ १३ ॥

अंडांतस्त्रैविध्यप्रकारंकथयति अधिदैवमिति प्रभुरितित्रिधाव्यसृजदितिशेषः हरिवीर्यरूपस्यविराजोऽपित्रैविध्यमस्तीतिकथयति पुनरिति पुनर्यथातत्पौरुषंपुरुषाख्यस्यहरेर्वीर्यविराजनामकंमहात्मकंजातंत्रिधाभिद्यतइतित्रैविध्यमभवत् तथाशृणिवत्यन्वयः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

तत्त्रैविध्यं विवृणोति अंतरिति विराड्व्यमध्यशरीरे तत्राकाशविचेष्टतः पुरुषस्य हरेरोजः सहो बलं पराभिभवसहनस्वेच्छाकरणाख्यक्रिया जज्ञिरे ततस्तेभ्य ओजआदिभ्यो महान्प्राणो मुख्यप्राणो जज्ञ इत्यन्वयः । अन्नांतर्याम्यग्निर्योजःसहोबलानुविष्टोहिरण्यगर्भो ओजः सह्यो बलेभ्यः सर्वेन्द्रियनायकओजः सहोबलात्मको मुख्यप्राणो जात इत्युक्तं भवति एतेनचपूर्वप्रकृताध्यात्माधिभूताधिदैवानां ब्रह्मस्थनारायणाब्रह्मप्राणेभ्यः सृष्टिरितिज्ञातव्यं प्राणोनक्षिपतेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसंदर्भः ।

तदेवं ब्रह्माण्डं कर्त्तुमारभ्यापि शयनलीलार्थं कञ्चित् कालं स्थागितवष्ट आसीदित्याह तास्ववात्सीदिति ॥ ११ ॥

ततश्च सर्वं तद्वचयमेवासीदित्याह द्रव्यमिति ॥ ॥ १२ ॥

एक इति सार्द्धम् । तत्र महासमष्टिसमष्टिव्यष्टिजीवानां त्रयाणां तदुपाधीनाञ्च सृष्टिप्रक्रियामभेदप्रायतया विवरीतुमाह एक इति । एकः प्रलये स्वांशान् जीवान् आत्मनि विलाप्यैकत्वेन स्थितः सम्प्रति तु तत्तत्स्वांशानाविर्भाव्य नानात्वमन्विच्छन् योगनिद्रास्थानात् समुत्थितः । ततश्च वीर्यं ब्रह्माण्डसमहोत्पादनार्थमंशतो विभक्तीकृतं तत्त्वसमुदायरूपं ब्रह्माण्डसमूहबीजम् ॥ १३ ॥

अथेत्यर्द्धकम् ॥ १४ ॥

अथ त्रिधात्वं विवरीतुं प्रथमं प्राणं विवृणोति अन्तरिति द्वाभ्याम् । अन्तः शरीरे तस्यैव गर्भीभूतस्य महासमष्टिरूपस्य पुरुषस्याभ्यन्तरे य आकाशस्तस्मात् प्राणो जज्ञे स्पष्टीबभूव । ततो विचेष्टमानस्य सतः ओजः सहो बलश्च जज्ञे इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

ततस्तास्वेवाप्सु स्वसृष्टासु अवात्सीत् नह्यन्यः एवमपः सृष्ट्वा तत्र स्थातुं शक्नोति स्वसृष्टाखित्यनेन अपां महत्त्वेन स्वमहत्त्वं बोधयन् जीवाद्यंतराभावेन च तत्कृतभयं अशुद्धं च निवारयति तत्र च स तूष्णींभावेन सहस्रं परिवत्सरानिति स नारायणावतारः ब्रह्ममात्रं तेन सहस्रपरिवत्सरमात्रं तिष्ठतीति ज्ञायते स्वपनार्थं वा सहस्रपरिवत्सरं शयन ततपश्चात् सृष्टिंकरोति एतावत्कालं संदेहोत्पित्सुत्पाद्यमानानां सर्वेषां जीवानां सर्वनिर्वाहार्थं एव सति तस्य नारायणेति नामजातमित्याह तेन नारायणो नाभिति नारमयनं यस्येति नारायणः नत्वस्य जलमयनं तत्कथं नारायणइति तत्राह यदापः पुरुषोद्भवा इति यद्यस्मादापः पुरुषशब्दवाच्यात्तस्मादेवोत्पन्नाः पूर्वोहि पुरुषः स एवनारायणः पूर्वभावित्वात् नर इत्युच्यते भगवदावेशात् तस्माज्जाता आपः तेन नारा ता अयनं अस्येति भवत्येव नारायणः ॥ १० ॥

एवं स्वान्तर्गतेनैव कार्येण स्वस्य नामानि भवंतीति न प्राकृततुल्यता किंच अस्मादपि हेतोर्न प्राकृततुल्यतेत्याह द्रव्यं कर्म कालश्चेति द्रव्यमधिभूतं महाभूतादिकम् अध्यात्मं अदृष्टादि काल आधिदैविकः नियंता सर्वानामित्तीभूतस्वभावः परिणामहेतु जीवो भोक्ता उपादान निमित्तं च क्षोभको हेतुरेव च भोक्ताचेति समस्तार्थे समर्थाः कृपया हरेः तदाह यदनुग्रहत इति एवकारेण जीवानामविशेषकारेण भगवत्कृपाधीनत्वं बोधितं चकारादन्यान्यपि साधनानि दंडादीनि भगवत्कृपयैव संति आविर्भूतानि तिष्ठन्ति कार्यक्षमाणि च भवंति अव्यक्तमेतानपकर्षति यथा व्याघ्रः पशुं तदाह न संतीति तत्रभगवतः क्रोधोनापेक्षतेकिंतु उपेक्षामात्रेण अव्यक्तस्तानुपसंहरति अनेन यावत्कल्पं इत्यादिषु ये कालादय आक्षिप्तास्ते सर्वे समाहिता ज्ञेयाः ॥ ११ ॥

किंच भगवानतः कथं सृष्ट्यादिकरोतीति न शंकनीयं यत स्तस्य सृष्टिप्रकारमेवमित्याह एको नानात्वमन्विच्छन्नित्याह त्रिभिः भगवानेकएव जलेशयानः अनेकरूपो भविष्यामीतीच्छां कृतवान् ततः शयानस्तल्पादुत्थितः यथा पुरुषः शय्यात उत्तिष्ठति तत स्तस्य स्वात्मनो बहुधेव छायायां तस्य वासुदेवस्य मायारूपा या भार्यातयाहेतुभूतया तस्याः सांनिधिमात्रेणैव स्वस्मिन्नेव विद्यमानं जीवात्मकं वीर्यं सच्चिदानंदरूपं त्रिधासद्रूपचिद्रूप आनंदरूपभेदेनात्रिधाऽसृजत भेदत्रयमपिगणयति प्रथमतः आधिदैवं आनंदांशभूतं अथ तदनंतरं अध्यात्मं चिद्रूपं कथं कृतवानित्यपेक्षायामाह प्रभुरिति सर्वसमर्थः इति शब्दः प्रकारे यथैतद्वितयंनिर्मितं तथाऽन्येऽपिप्रकारा निर्मिता इति अनेन सर्वेत्रिविधा उत्तरिताः ॥ १२ ॥

प्रकारविशेषेणापि त्रैविध्यं जातं निरूपयति यथैकमिति प्रकारव्यतिरेकेणेच्छयैव त्रैविध्यं भवति तथापि प्रकारेणापिनिरूप्यते यथा एकमभिद्यत अखंडस्य यथाभेद स्तथात्रापिवत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवाह अंतःशरीर इति शरीरमध्ये हृदयस्थाने य आकाशः तस्मादाकाशाद्धेतोः पुरुषश्चेष्टां कृतवान् निर्विकाशश्चेष्टितुं सुसमर्थः इति अधिकारणोप्याकाशस्य हेतुत्वं पुरुषस्य नारायणस्य विचेष्टतः शरीरमध्य एव चेष्टां कुर्वतः इदंतु तस्यैव शक्ये तदा तस्य चेष्टातः इंद्रियाणांतत्करणदेहानां सामर्थ्यानि जातानीत्याह ओजः सहोबलं जज्ञ इति ततः तदनंतरं प्राणो जातः तस्य प्राणस्य वायुत्वं निराकरोति महत्त्वांशभूतः तत्रात्मा ननु भौतिको वायुः अन्येऽपि प्राणाः संतीति विशेषणमाह असुरिति असुरित्यनुकरणशब्दः श्वासवायुः स न भवतीत्यसुः सौतिकादतिरिक्त इतियावत् भगवच्चेष्टामात्रेणैव इंद्रियादिशक्तयः प्राणश्चजातः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

एवं दशभिर्महापुराणलक्षणैर्जीवेश्वरविभागं निरूप्य जीवानामीश्वरभक्त्यैव निस्तारमभिव्यज्य यदुताहं त्वया पृष्टो वैराजात् पुरुषादिदं यथासीत्तदुपाख्यास्ये इति प्रतिज्ञातमर्थं वक्तुं कथां प्रस्तौति पुरुषोऽण्डमित्यादि । ननु कथं मुहुरपि वैराजस्याध्यात्मादिकथैव प्रपंच्यते भगवतोऽतिमधुरलीलावताररूपगुणादिककथाः किमल्पीयस्यो दृष्टाः । सत्यम् । ताः कथा आस्वादनीयत्वेन केषु खलूपदेष्टव्याः ये तत्त्वज्ञाः सिद्धा नित्यसिद्धा वा महानुभावास्ते तत्सौन्दर्यामृतलीलामृतसिन्धौ स्वत एवाविरामं खेलन्त्येव ये पुनरन्ये विषयानन्दतल्पे निद्रान्ति ये च कुकर्मफल-दुःखतरङ्गे मूर्च्छन्ति ते ततः प्रबोधयितुमेवाशक्याः कथं भगवल्लीला उपदेश्यन्तां यदुपदेशादेव ते साधकभक्ता भवेयुरिति महाकारुणिकः पुराणचूडामणिरयं तांस्ततः प्रबोधयितुं भङ्ग्या किमपि मुहुरपि यतते स्म । तत्र यथा वह्निना तप्तमङ्गं वह्निनैवोप-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

शाम्यति यथा च भूताविष्टो भूतमन्त्रेणैव प्रबुद्धयते तथैव जीवानां मायानिद्राविष्टो मायाकथयैवापयाति यदुक्तम्—मायां वर्णयतोऽमुष्य ईश्वरस्यानुमोदतः शृण्वतः श्रद्धया नित्यं माययात्मा न मुह्यति ॥ इति । किञ्च यद्यपि भागवतकृपालब्धभगवल्लीलामृततृष्टयैव मायासुखनिद्रायाोऽपि कर्मदुःखमूर्च्छितोऽपि जागर्त्ति स्तिस्यति जीवति नृत्यति आनन्देन माद्यति च तदपि तादृशमहत्कृपा यैरेव लभ्यते तैरेव कृतार्थीभूयते न तु सर्वैरेव अतोऽध्यात्मकथया मुहुः श्रुतया लब्धसंसारतितीर्षाणां गुरुपादाश्रयणे प्रोद्भूतयत्नानां निकृष्टजीवानामपि निस्तारो भवत्वित्येतदर्थमेवाध्यात्मकथापौनःपुन्यं भगवद्भक्तानामास्तिक्यवतान्तु सर्वमेव श्रीभागवतममृतमिवास्वाद्यमेव । अपि च शास्त्रस्यास्य न केवलं भगवन्तमेवाधिकृत्यप्रवृत्तिः अपि तु तन्निर्विशेषस्वरूप-तदंशभूतौब्रह्मपरमात्मानावपि । यदुक्तं शास्त्रारम्भ एव-ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते । इति ब्रह्मपरमात्मोपासकानामध्यात्मादिकथाभ्यास उपयुक्त एव । किञ्च शास्त्रस्यास्य महिम्ना ब्रह्मपरमात्मोपासकानामपि भक्तिप्रवर्त्तितत्वात् तत्फलदशायामपि आत्मारामाश्च मुनय इत्यादेः प्रायो भक्तिरेव वरीवर्त्तीति ते तत्साधनं तत्फलञ्च शुद्धभक्तैरपि न कटाक्षणीयम् अपि तु अनुमोदनीयमेव । तस्माद्यथा ब्रह्मत्व-परमात्मत्व-मत्स्यकूर्माद्यनेकावतारत्व-धर्मज्ञानवैराग्यवलैश्वर्यरूपगुणलीलामाधुर्यपरिपूर्णः श्रीकृष्णः सर्वविधभक्तैरेव परिचर्यते एवमेव ब्रह्म-परमात्म-मत्स्यकूर्माद्यवतारावतारि तत्तत्सर्वमूलभूतश्रीकृष्णतदीयरूपगुणलीलामाधुर्यैश्वर्य तत्प्राप्तिसाधन-भक्ति-प्रेम-धर्म-ज्ञान-योग-वैराग्याद्यखिलतत्त्वप्रदर्शको ग्रन्थोऽयमपि तत्स्वरूपभूत इति सर्वं समञ्जसम् । पुरुषः प्रकृतीक्षणकर्त्ता अयडं सृष्ट्वा यदा विनिर्भिद्य स्वरूपभूतादात्मनः सकाशात् पृथक्कृत्य विनिर्गतो बहिः स्थितः तदा आत्मनः स्वस्य अयनं शयनस्थानं तस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे अन्विच्छन् अपो गर्भोदसंज्ञा अस्राक्षीत् । शुचिः स्वयम्, अतः शुचीः शुद्धाः न तु क्षारोदादितुल्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

अप्सु वासं नारायणनामनिरुक्त्या स्पष्टयति । तेन अप्सु वासेन नारायण इति नाम अभूत् । कुतः यत् यस्मादापः पुरुषादुद्भवन्तीति ता इति नरः पुरुषः तस्माज्जाता नारा आपोऽयनं यस्य स नारायण इति नाम । तदुक्तम्—आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति ॥ ११ ॥

तस्य समष्टिविराडन्तर्यामिणः प्रभावमाह । द्रव्यमुपादानं पृथिव्यादिकं कर्मादीनि निमित्तानि जीवो हिरण्यगर्भो भोक्ता यस्यानुग्रहात् यदन्वयात् । न हि परमात्मना विना जीवो देहो वा तिष्ठेत् स्वकार्यक्षमो वा भवेत् ॥ १२ ॥

समष्टिविराडेव कथमभूदित्याकांक्षायामाह । एकः प्रलये स्वांशान् जीवान् आत्मनि विलाप्य एकत्वेनास्थितः अनु अनन्तरं सृष्टिकाले नानात्वमिच्छन् तानेव जीवानात्मनः सकाशाद्विभक्तान् कुर्वन् योग एवतल्पं शय्या तस्मादिति महाप्रलये रात्रिस्थानीये शयित्वा सृष्टिकाले प्रातरुत्थितः सन् देवो दिव्यन् पुरुषः मायया स्वशक्त्या महत्तत्त्वादीनि कारणानि सृष्ट्वा तैः कार्यभूतं वीर्यं हिरण्मयं कनकवर्णं प्रकाशबहुलं ब्रह्माण्डं नावरणमसृजदिति महासमष्टिसृष्टिः । ततश्च तेषामेव महत्तत्त्वादीनां किञ्चित् किञ्चिदंशैर्भगवच्छक्त्यैव परस्परमिलितैः समष्टिविराट् पञ्चाशत्कोटियोजनशतकोटिपरिमिताण्डकटाहमध्यगः सृष्टोऽभूत् तदैवादिपुरुषस्तदेवाण्डकटाहं प्रविश्यतदर्द्धं स्वसृष्टजलेनापूर्य तत्रस्थं समष्टिविराजं तं स्वजठरमध्यगतं कृत्वा सहस्रवर्षाणि तस्मिन् गर्भोद एव सुष्वाप तदन्ते योगतल्पात् समुत्थितः सन् हिरण्मयं वीर्यं समष्टिविराजं त्रिधा व्यसृजत् । त्रिधैव किं तत्राह अधिदैवमित्यादि । एष एव समष्टिस्तस्य नाभिद्वारात् कमलनालात्मको भविष्यति । स एव पुनश्चतुर्दशलोकात्मको वैराजसंज्ञः स्थूलो भावी सूक्ष्मस्तु हिरण्यगर्भः समष्टिजीवः वैराज एव विसर्गाद्यर्थं चतुर्मुखो भावीति ब्रह्मणस्त्रैविध्यम् ॥ १३ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः अथेति । अधिदैवादिकादुक्तात् त्रिविधादन्यादिदं त्रिविधमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्तःशरीरे य आकाशस्तस्मात् क्रियाशक्त्या तत्र विविधं चेष्टमानस्य पुरुषस्य समष्टिविराजः । ओज इन्द्रियशक्तिः सहो मनःशक्तिः बलं देहशक्तिः । ततः त्रिविधशक्त्यात्मकात् सूक्ष्मात् रूपात् प्राणः सूत्राख्यः महान् श्रेष्ठः असुर्जीवनव्यञ्जकः ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

तासु स्वसृष्टासु अप्सु सहस्रं परिवत्सरान् अवात्सीत् उवास तेनाप्सुवासेन नामेति प्रसिद्धो नारायणशब्दवाच्योऽभूत् यद्यस्मादापः पुरुषाद्भवाः पुरुषोनरः स्वयं भगवान् तदुद्भवा नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातन इति श्रीव्यासवचनात् ताः नाराः आपोऽयनं यस्य स तथोक्तः आपोनारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

तत्प्रभावमाह द्रव्यमिति द्रव्यं महदादिकर्मजीवादृष्टं कालः गुणवैषम्यहेतुः स्वभावः प्रधानस्य परिणामित्वम् जीवश्चेतनः यस्य भगवतः अनुग्रहतः संति कार्यकारिणो भवंति यदुपेक्षया तु न संति किमपि कर्तुं नोत्सहंते यदैते संहता भावाः भूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणे नशेकुर्ब्रह्मवित्तम तदा संहत्यचान्योन्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्ह्यद इति पूर्वोक्तेश्च ॥ १२ ॥

देवो दीप्तिमान् प्रभुः समर्थः एकः अविभक्तशरीरावयवः नानात्वमाधिदैवादिविभागमन्विच्छन् योगः स्वात्मानुभवरूप एव तल्पः तस्मादुत्थितः वीर्यं वक्ष्यमाणसृज्यपदार्थमूलभूतं हिरण्मयं प्रकाशबहुलं अविभक्तावयवंशरीरं मायया वयुनेन संकल्पमात्रेण आधिदैवमध्यात्ममाधिभूतमिति त्रिधाव्यसृजदिति सार्द्धश्लोको वाक्यम् ॥ १३ ॥

अस्यैव प्रपंचः अथेत्यादि पौरुषं पुरुषाधिष्ठितं ॥ एकं समष्टिरूपं वीर्यं व्यष्टिकारणम् ॥ त्रिधाभिद्यत निरभिद्यत उदपद्यत तच्छृणु ॥ १४ ॥

पुरुषस्य विचेष्टतः प्राणचेष्टां कुर्वतः अंतःशरीरे यः आकाशः तस्मात् ओजः इंद्रियशक्तिः सहः मनः शक्तिः बलं देहशक्तिः प्राणः जज्ञेशक्तित्रययुक्तः समष्टिप्राणोऽभवदित्यर्थः ॥ ततोमहान्मुख्यः असुः सर्वेषां प्राणः जज्ञे जातावेकवचनम् ॥ १५ ॥

अनु प्राणन्ति यं प्राणाः प्राणन्तं सर्वजन्तुषु ।
अपानन्तमपानन्ति नरदेवमिवानुगाः ॥ १६ ॥
प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृडन्तरा जायते प्रभोः ।
पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ॥ १७ ॥
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।
ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते ॥ १८ ॥
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयोः ।
जले वै तस्य सुचिरं निरोधः समजायत ॥ १९ ॥
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ।
तत्र वायुर्गन्धवहो घ्राणो नसि जिघृक्षतः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

महत्त्वं दर्शयति अन्विति । प्राणा इन्द्रियाणि यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वन्तम् अनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति । अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तम् अनु अपानन्ति चेष्टां त्यजन्ति । राजानमनु भृत्या इव ॥ १६ ॥

क्षिपता चालयता निमित्तेन । क्षुत्तृडादिकं प्रभोरिति विराड्जीवाभेदेनोपासनार्थमुक्तम् । आजायते स्म । ततो जक्षतः भक्षयितुमिच्छतः इत्यर्थः । प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत् ॥ १७ ॥

तालु अधिष्ठानं जिह्वा इन्द्रियं, नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या । एवं सर्वत्र अधिष्ठानमिन्द्रियं देवता विषय इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् ॥ १८ ॥

विवक्षोर्वक्तुमिच्छोः मुखत एव वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणम् । तयोरिति इन्द्रियदेवताधीनत्वं कर्मणो दर्शयति ॥ १९ ॥

नभस्वति प्राणवायौ दोधूयति दोधूयमानेऽत्यन्तं प्रचलति सति । तत्र नसि नासिकायाम् । वायुर्देवता । गन्धं वहतीति तथा, अनेन गन्धो विषयो दर्शितः घ्राणमिन्द्रियम् जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्य कृत भागवतचंद्रिका ।

तस्य महत्त्वमेवाह अनुप्राणंतीति प्राणा इंद्रियाणि सर्वजंतुषुयंप्राणंतं चेष्टांकुर्वंतमनुपश्चात्प्राणन्ति चेष्टांकुर्वंति अपानंतं चेष्टांत्यजंतं प्राणमनुपश्चात्सर्वे प्राणाःअपानंति चेष्टांत्यजंतिनरदेवं राजानमनुभृत्याइव सर्वाण्यपींन्द्रियाणि प्राणाधीनवृत्तीनीत्यर्थः यद्वाव्यष्टिप्राणानांकारणस्वभावानुवर्तित्वमाह अन्विति यं चतुर्मुखशरीरस्थं समष्टिप्राणमनुअनुसृत्य तत्स्वभावानुवर्तिनः ओजआदिसामर्थ्ययुक्ता एव व्यष्टिप्राणाः प्राणापानादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ साधिष्ठानस्य सदेव तस्य सविषयस्य जिव्हेंद्रियस्योत्पत्तेर्मुखप्राणोत्पतिहेतुकत्वं सूचयन्नाह प्राणेनेति क्षिपता व्याप्रियमाणेन प्राणेन विभोश्चतुर्मुखस्यान्तरा जाठराग्नौदीपिते क्षुत्तृट् च जायतेत्यर्थः ततः पिपासतः पातुमिच्छतःजक्षतः अत्तुमिच्छतश्च नटस्य शृणोतीतिवत् पंचम्यर्थे षष्ठी बोध्या प्राक्प्रथमं मुखं निरभिद्यत विभक्तमभूत्चतुर्मुखमुखाद्व्यष्टि शरीरमुखान्युत्पन्नानीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तालवधिष्ठानंजिह्वेन्द्रियंनानारसोविषयः वरुणश्चदेवताज्ञातव्या एवंसर्वत्राधिष्ठानं इंद्रियंदेवताविषयइत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यंमुखाद्यङ्गैर्विना जिव्हयाद्युत्पत्त्ययोगान्मुखोत्पत्तिरुक्ता नत्वधिष्ठानतया अधिष्ठानं तु तालवेव अनेन ज्ञातृस्राष्टिरप्यर्थोक्ताभवतिवागादीन्द्रियाश्रयमुखाद्यवयवसंघातात्मकदेवादिदेहयोगकरणमेव हिज्ञातसृष्टिः ॥ तालुजिह्वामूलं निर्भिन्नं व्यष्टिशरीरतालुत्पन्नमित्यर्थः ॥ तत्र तालुनिजिह्वा उपजायते उपाजायतेत्यर्थः नानारसः कट्वम्लमधुरतिक्तादिरसः जज्ञे जिह्वया यः नानारसः अधिगम्यते ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

वाग्व्यष्ट्युत्पत्तिमाह विवक्षोरिति ॥ विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्भूम्नो भूमवतः मुखतः मुखाद्वन्हिः वागभिमानिनीदेवता वागिंद्रियं तयोरिंद्रियतदभिमानिदेवतयोर्व्यापाररूपं व्याहृतमुक्तिश्चाभूदित्यर्थः एवं सर्वत्र ब्रह्मशरीरात्समष्टिभूताद्व्यवयवविशेष विभाग उच्यते ॥ मुखाद्यङ्गैरित्यस्यमुखमादिर्येषांकपोलादीनांतैरङ्गैर्विनेत्यर्थः मुखकपोलहन्वादिसमुच्चयंविनातदन्तर्वर्त्तिजिह्वायाउत्पत्त्ययोगादित्यभिप्रायः ॥ नचैवं चतुर्मुखस्यैवेंद्रियोत्पत्तिरिति वक्तुंयुक्तं उपरिहस्तौ रुरुहतुरिति हस्तद्वयोत्पत्ति कथनेन चतुर्मुखस्य द्विबाहुत्वाभावात् देवादिशरीरस्य हस्तादिव्यष्टियुग्मविभागस्य सूचितत्वात् घ्राणेंद्रियव्यष्ट्युत्पत्तिमाह गले इति एतस्य ब्रह्मणः गलेकंठे सुचिरंकालमित्यर्थः वायोरिति शेषः वायोर्निरोधः समजायतेत्यर्थः जले इति पाठे नभस्वतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

निरोधान्नभस्वति वायौ दोधूयति अत्यंतं प्रचलति सति नासिके नासापुटे निरभिद्येतां वायुव्यापारं कुर्वतो ब्रह्मणः शरीरे वायुपूरिते नासिकेनिरभिद्येतां ब्रह्मशरीरेवायोः स्तैमित्याश्वासाव्यष्टयोऽभवन्नित्यर्थः जिघृक्षतो गन्धमाघ्रातुमिच्छतो ब्रह्मणःतत्र नसिनासायां गन्धवहः गन्धप्रापकोवायुः घ्राणाधिष्ठाता घ्राण इन्द्रियं च निरभिद्यतेत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली ।

प्राणस्यसर्वेन्द्रियप्रभुत्वंस्पष्टयति अनुप्राणंतीति पिंगलयानाड्याअपानंतमधश्चेष्टमानम् ॥ १६ ॥

इडापिंगलयोःप्राणापानचेष्टाफलमाह प्राणेनेति प्राणेनापानेनच ॥ विभोर्विरिंचस्य ॥ चतुर्मुखावयवोत्पत्तिकथनपूर्वकंतेभ्योऽध्यात्मादीनामुत्पत्तिप्रकारंप्रपंचयति पिपासतइति प्राणादौमुखंनिरभिद्यतव्यक्तमभवत् ॥ १७ ॥

मुखतोमुखे तत्रतालुनिरभिनताजिव्हयाजिह्वेंद्रियेण ॥ १८ ॥

वाक्वागिंद्रियं तयोर्वह्निवाचोरनंतरंव्याहृतमभिवादनं शरीरांतस्थनभस्वतिवायौदोधूयति पुनःपुनर्धुन्वतिकंपमानेसति जलेऽडोदके वर्तमानस्यविरिंचस्यवायुनिर्गमद्वाराभावेननिरोधः क्लेशविशेषोऽभूत् ॥ १९ ॥

तदनंतरंनासिकेश्वासोच्छ्वासरूपवायुनिर्गमागमद्वारेव्यक्ते वायुरित्यनेनाद्यापिनिरोधोऽनुभवसिद्धइत्याह जिघृक्षतोघ्रातुमिच्छतोधातुस्तत्रनसिनासिकायांयो नासिक्यः प्राणः सगंधग्राहीवायुर्घ्राणेंद्रियंतद्विषयोगंधश्चजातइतिशेषः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

अन्विति । प्राणा व्यष्टिमता वायवः । मुख्यप्राणशक्तैव व्यष्टिप्राणशक्तिरित्येवात्र विवक्षितम् । अविवक्षितवाच्यार्थध्वनित्वात् ॥१६॥

पिपासतो जक्षतश्चेत्यनेन सुसतच्चद्वासनामात्रमुच्यते यदेव स्वभावरूपं सत् तत्तत् कार्यं सम्पादयतीति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । मुखमिति व्यष्टिमुखमेव तन्मुखत्वेनोपदिश्यते तत्समुदायकारणमात्ररूपत्वात् तन्मुखस्य । एवमुत्तरत्रापि । एकत्वमत्र समूहापेक्षया एकोपलक्षणत्वेन वा ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

त्रिधात्वं विश्वरूपस्तदुपलक्ष्य चतुर्द्धात्वमपि दर्शयति मुखत इति । ततो नानारसो जज्ञे इति तु समष्टेरेव धर्मः ॥ १८ ॥

विवक्षोरित्यर्द्धकम् ॥ १९ ॥

जले वा इति सार्द्धकम् ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुवोधिनी ।

तस्य प्राणस्यमाहात्म्यमाह अनुप्राणंतीति पूर्वं राजसाहंकारात्प्राणादीनामुत्पत्तिरुक्ता ते आधिदैविकभूताः एतेत्वाध्यात्मिकरूपाः ये प्राणमनुप्राणंति कार्यं कुर्वंति प्राणा इंद्रियाणि अत्रापि न स्वरूपस्थमनुकिंतु प्राणंतमनुक्रियया अपि क्रियापेक्षा सूचिता तदा तस्य सर्वत्रैव तथात्वं जातमित्याह । सर्वजंतुष्विति आब्रह्मतृणस्तंवेषु अपानंतमपगच्छंतमनुइंद्रियाण्यपगच्छंति तस्योपलक्षकत्वं निवारयति इवेतिन नरदेव मिवानुगा इति राजानमनुसेवका इव ॥ १६ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा ततोऽग्रे सृष्टिमाह प्राणेन क्षिपताक्षुत्तृडिति प्राण करणं क्षिपता प्रेरयुक्तेन अंतःस्थितानिवस्तूनिमलादीनि क्षिपताद्रूरतोविक्षिपताक्षुत्तृड्अग्निविशेषादित्येकेभृत्युरित्यपरेऊष्मविशेषइत्येकेभगवानेववैश्वानररूपः क्षुत्तृडितिद्वयात्मकः अन्तरा उदरमध्ये ततस्तद्वशात् पिपासा जिघत्सा जातेति वहिःस्थितपदार्थान् जलान्नरूपान् पिपासतः जक्षतश्च पातुमिच्छोर्भोक्तुमिच्छोश्च प्राक् पूर्वभागेपुरुषेणैव हि विभज्यंते दिशः मुखविवरात्मकं निरभिद्यत भिन्नं जातम् ॥ १७ ॥

तथापि नस्फुटितमिव किंतु द्वारमिव तत्रैव मुखे विवरात्मके तस्मादेवमुखाद्धेतुभूतात् तालुनि जिह्वेति प्रसिद्धं तन्मध्ये निर्मितं उपयंधो वा अंशत एकीभूताः पदार्था दानार्थो तानूरूपेण निर्गत इत्यर्थः तत्र जिह्वा इंद्रियं उपजायते आविर्भूतमित्यर्थः तत इंद्रियात् निमित्तभूतात्तदनंतरं वानानारसो जज्ञे मधुरादि सर्वोपि विषयस्तत्र जायते कारणत्वतः वहिःस्थितो वा तस्येच्छा वशात् जायते रसः अन्नान्नादीनामपि एवैव व्यवस्था ज्ञापिता अंतःस्थितपक्षेपि तालुव्यापारेणैव तालुद्वाराक्षुत्तृट्क्षामकं भवतीति मुखनिर्माणं उदकादिग्रस्तिदिवत् वाहर्विषय पक्षेपि न संदेहः रसाः शृङ्गारादयोपि भवंतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह जिह्वाः पायोधिगम्यत इति अधिगम्यते ज्ञायते विषयतया स्वीक्रियत इति वा ॥ १८ ॥

ततस्तस्मिन्नेवस्थाने इंद्रियांतरं जातमित्याह विवक्षोरिति वेदरूपां वाणीं वक्तुमिच्छोः मुखतः रूपस्य मुखततस्य विशेषणं आकाश एव यतः शब्दो भवति यथा तालुरूपे जिह्वा तिष्ठति तथा मुखमध्ये य आकाशस्तस्मिन्वागिंद्रियं तिष्ठतीत्यर्थः तत्र प्रथमं वह्निर्देवतावाक् स्त्रीरूपा न भर्तारं विना निर्गच्छतीति ततोऽत्रदेवता प्रथमं निरूपिता ततोवाक् इंद्रियं ततोन्यत्रापि प्रथमं देवतापश्चादिन्द्रियमिति ज्ञापितं व्यक्तितस्तयोरिति तयोः संबंधिव्याहृतं वाग्व्यापारः देवताधिष्ठितेंद्रियसाध्यः ॥ १९ ॥

एवमन्यत्रापि ततश्चालनेन अंतर्वायुरुद्धतः सर्चांतः पूर्णाक्षोभं जनयतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं नासिके नासापुटे निरभिद्येतां तस्य वहिः पदार्थग्रहणावशकत्वेपिग्रमाद्धेतुभूता मूर्ध्नोव्यापकस्य आकाशविद्यात्मकाद्धेतुभूतात् भावेपि अंतःस्थितवायोरवनिमित्तत्वमाह दोधूयति नभस्वतीति नभस्वान्वायुः तस्मिन्नत्यंतं कंपमाने सति अथवा तस्मिन्नासिनासिकायां च लनात्मकोवायुरेव गोलकरूपंतत्र वायुर्देवतागंधवहतीति गंधवाहो वायुः घ्राणो वा उभयोर्मध्ये विशेषणं गंधस्य विषयत्ववोधकं घ्राणइंद्रियं नासि जिघृक्षत इति नासिकागोलकस्थानीया गोलकाधाररूपावा गंधं जिघ्रतः आघ्रातुमिच्छतो भगवतः निरभिद्यत उद्गतं जातं गृहीतमिति यथायोग्यं क्रियानुसंधेयाः ॥ २० ॥

एवं मुखनासिके उत्पाद्य अक्षिणी निरूपयितुमाह यदात्मनि निरालोक इति आसीदित्यर्थः आत्मा देहः तत्र कीदृशोहमिति यदा न ज्ञातवान् कादृशेवस्थाने तिष्ठति अन्यच्च स्वसंवंधिनी जिघृक्षतः अक्षिणी निर्भिन्ने चक्षुरादीनामालोकापेक्षा नास्तीति पूर्वमेवोक्तं तस्य तु मोहो नास्तीति न मायाकृतप्रतिवंधः निरालोकास्तु अदर्शनकृत तत्र देवताज्योतिः सूर्य इति यावत् सूर्यस्य ज्योतिरूपं आधिदैविकं आध्यात्मिकं तु मंडलं सूर्यशब्दवाच्यं किरणास्त्वाधिभौतिकाः अतोत्र आधिदैविकमेवेति ज्योतिःशब्दप्रयोगः चक्षुरिंद्रियं गुणोरूपं पंचानां मध्ये रूपस्यैव प्रसिद्धत्वात्देवतेंद्रियाभ्यां गुणज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

यदात्मनि निरालोकमात्मानञ्च दिदृक्षतः ।
निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रहः ॥ २१ ॥
बोध्यमानस्य ऋषिभिरात्मनस्तज्जिघृक्षतः ।
कर्णौ च निरभिद्येतां दिशः श्रोत्रं गुणग्रहः २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

जीवनव्यञ्जकत्वेन महत्त्वं दर्शयति अन्विति । प्राणा इन्द्रियाणि । यं प्राणन्तं चेष्टां कुर्वतं तमनु पश्चात् प्राणन्ति चेष्टां कुर्वन्ति अपानन्तं चेष्टां त्यजन्तम् अनु अपानन्ति राजानमनु भृत्या इव ॥ १६ ॥

क्षिपता चालयता निमित्तेन क्षुत्तृडादिकं जायते स्म । प्रभोरित्युपासनार्थं तत्र समष्टौ परमेश्वरत्वारोपः । ततो जक्षतः भक्षयितुमिच्छत इत्यर्थः । प्राक् प्रथमं निरभिद्यत विभक्तमभूत् ॥ १७ ॥

पूर्वमुपक्रान्तमधिदैवादित्रैविध्यं विवृणोति । मुखतः मुखेतत्पश्चन्तरमित्यर्थः । तालु अधिष्ठानं जिह्वा इन्द्रियं नानारसो विषयः वरुणश्च देवता ज्ञातव्या । तत्राधिष्ठानविषयावाधिभूतम् इन्द्रियमध्यात्मं देवता अधिदैवमिति सर्वत्र चातुर्विध्येऽपि त्रैविध्यमेव द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

मुखतो मुखेऽधिष्ठाने वह्निर्देवता वाक् इन्द्रियं व्याहृतं भाषणं विषयः । तयोरिन्द्रियदेवतयोरधीनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यदा जले चिरं जलो निरोधोऽजायत तदा श्वासचलनं विना न निर्वाह इति श्वासमार्गभूते नासिके अधिष्ठानं तत्र नभस्वति प्राणवायौ दोधूयमाने अत्यन्तं चलति सति वायुर्देवता गन्धं वहतीति तथा अनेन गन्धो विषयो दर्शितः । घ्राणं इन्द्रियं जिघृक्षतः गन्धं ग्रहीतुमिच्छतः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य मुख्यतां दर्शयति नरदेवं राजानमनुअनुगा इव सर्वजंतुषु यं मुख्यं प्राणं प्राणं तं चेष्टां कुर्वतम् अनुपश्चात्प्राणाः इंद्रियाणि प्राणंति चेष्टां कुर्वंति अपानंतं चेष्टांत्यजन्तमन्वपानंति चेष्टां त्यजंति ॥ १६ ॥

क्षिपताऽव्याप्रियमाणेन प्राणेन निमित्तेन विभोः अंतरा देहमध्ये क्षुत् तृट्जायतेस्म ततः पिपासतः पातुमिच्छतः जक्षतः भक्षयितुमिच्छतः प्राक् प्रथमं मुखं निरभिद्यत विभक्तमभूत् पुरुषस्योत्पन्नैर्मुखादिभिरवयवैर्जनादिकान् जनादिभ्यश्च पुरुषस्य मुखाद्यवयवान् सिज्ञातीहीति अष्टमे पृष्ठेऽविरोधप्रकारोऽपि सूचितः ॥ १७ ॥

मुखतः मुखेतालुअधिष्ठानं निर्भिन्नं विभक्तं तत्र तालुनि जिह्वा इंद्रियमुपजायते स्म ततः नानाकट्वम्लमधुरादिभेदवान् रसोविषयः वरुणश्च देवताज्ञेया एवं सर्वत्राधिष्ठानमिंद्रियं देवता विषयः ॥ इत्येतच्चतुष्टयमनुक्तमप्यूह्यम् ॥ १८ ॥

भूम्नो विवक्षोर्वक्तुमिच्छोर्मुखतो मुखादेववह्निः वागभिमानिनी देवता वागिन्द्रियं तयोर्वाग्वह्न्योर्व्यापाररूपं व्याहृतं भाषणं चाभूदित्यर्थः तस्य व्याहृतस्य जले निरोधः समजायत ॥ १९ ॥

नभस्वति प्राणेदोधूयति अत्यंतं स्वव्यापारं कुर्वति सति नासिके नासापुटे निरभिद्येताम् तत्र नसि नासिकायां वायुर्देवता गंधं वहतीति गंधवहः अनेन गंधोविषयो दर्शितः जिघृक्षतः गंधं ग्रहीतु मिच्छतः घ्राणइंद्रियमभूत् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

द्रव्य, कर्म, काल, स्वभाव और जीव जिसके अनुग्रहसे होते हैं । और उपेक्षा से नहीं होते हैं ॥ १२ ॥

एक भगवान् की करते योग तल्प से उठे और उन्हीं देवते एक हिरण्मय वीर्य्य को अपनी मायासे तीन रूपका सृजा ॥ १३ ॥

अधिदैव अध्यात्म और अधिभूत । एक ही पौरुष वीर्य्य जैसे तीन प्रकार का हुआ है वह तुम सुनो--चेष्टा करते पुरुष के शरीर के भीतर अपान असु और प्राण उत्पन्न हुए जो ओर इन्द्रिय शक्ति) सह (मनश्शक्ति) वल शरीरशक्ति रूप हैं ॥ १४ ॥ १५ ॥

सब जन्तुओंमें जिस प्राणको अनुप्राणनकरने में और सब प्राण अर्थात् इन्द्रिय प्राणित होती हैं और जब वह अपानित होता है (चेष्टा नही करताहै) तब सब अपानित होती है जैसै राजा के भृत्य राजा के अनुगतहैं ॥ १६ ॥

विराट रूप प्रभुके अन्तर में जब प्राणनें चालन किया तब क्षुधा और तृषा उत्पन्नहुई । क्षुधा और पान की इच्छा से मुख फूटा ॥१७॥

मुखमें तालू फूटा तालू में जिह्वा हुई जिह्वा से अनेक रूप उत्पन्नहुए कि जो जिह्वाहीसे जाने जाते हैं ॥ १८ ॥

भूमा पुरुष की जब वोलने की इच्छा हुई तब मुखसे वह्निदेवता वाक् इन्द्रिय और व्याहृत विषय उत्पन्नहुआ । और बहुत काल तक जल में इनका निरोध रहा ॥ १९ ॥

जब वायु कम्पित हुई तब दो नासिका फूटी नासिका में सूंघने की इच्छा से प्राण इन्द्रिय और गन्धके वहन करनेवाला वायु देवता हुआ ॥ २० ॥

वस्तुनो मृदुकाठिन्यलघुगुर्व्वोष्णशीतताम् ।
जिघृक्षतस्त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां रोममहीरुहाः ।
तत्र चान्तर्वहिर्वातस्त्वचा लब्धगुणो वृतः ॥ २३ ॥
हस्तौ रुरुहतुस्तस्य नानाकर्म्मचिकीर्षया ।
तयोस्तु वलवानिन्द्र आदानमुभयाश्रयम् ॥ २४ ॥
गतिं जिगीषतः पादौ रुरुहातेऽभिकामिकाम् ।
पद्भ्यां यज्ञः स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभिः ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

निरालोकं प्रकाशशून्यत्वम् आसीदिति शेषः । निर्मक्षिकमितिवत् अव्ययीभावः । तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तु दिदृक्षतः । अक्षिणी स्थानम् । ज्योतिरादित्यो देवता । चक्षुरिन्द्रियम् । ततः गुणस्य रूपस्य ग्रहः ग्रहणम् । अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥

ऋषिभिर्वेदैर्वोध्यमानस्य । तत् आत्मनः प्रवोधनं ग्रहीतुमिच्छतः । ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम् ॥ २२ ॥

मृदुत्वञ्च काठिन्यञ्च लघुत्वञ्च (गुरुत्वञ्च आउष्णं ओष्णं ओष्णत्वं ईषदुष्णत्वञ्च शीततांचेत्यर्थः । यद्यप्यत्युष्णत्वमपि इन्द्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाभावात् उष्णमित्युक्तम् । गुर्वुष्णेतिपाठे यणादेशश्छान्दसः वस्तुनएतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वक् निर्भिन्ना त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्म जातमित्यर्थः । तस्यां रोमाणि इन्द्रियं महीरुहाश्च देवता जाताः वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात् तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः । तत्र त्वचि अन्तर्वहिश्च वातो वायुर्वृतः आवृत्य स्थितः । कर्त्तरि निष्ठा । कथम्भूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन । अयमर्थः—त्वगिन्द्रियमेव वहिः कण्डूतिसहितं स्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते । तत्र महीरुहाणां देवतात्वम् । अन्तर्वहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते । तत्र वातो देवता । तथाच तृतीये वक्ष्यति त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन रोमभिः कण्डूंयैरसौ प्रतिपद्यते । निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् । प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते इति तत्र चर्माणीति चर्म्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः । प्राणेनांशेनेति प्राणवायुव्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । वह्वृचश्रुतौ त्वेक एवांशो निर्द्दिष्टः त्वक् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति ॥ २३ ॥

रुरुहतुः निर्भिन्नौ । वलमिन्द्रियम् । इन्द्रो देवता । तदुभयाश्रयम् आदानं कर्म ॥ २४ ॥

अभिकामिकाम् अभीष्टां विहितामित्यर्थः पद्भ्यां सह यज्ञो विष्णुरेव स्वयं तदधिष्ठातृरूपेण स्थितः । कर्मभिरिति गत्याख्या कर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तम् हव्यं क्रियते इति गतिप्राप्यं यज्ञार्थं द्रव्यं विषय इत्युक्तम् । नृभिरिति व्यष्टिजीवेष्वपि इयमेव रीतिरिति दर्शयन् नराधिकारित्वं यज्ञादीनां दर्शयति ॥ २५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

त्वचमस्येति तृतीयस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्याष्टादशश्लोकः निर्भिन्नान्यस्येति तृतीयस्कन्धीयषष्ठाध्यायस्य षोडशश्लोकः वह्वृचश्रुतौ ऋग्वेदीयैतरेयोपनिषदीत्यर्थः ॥ २३ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रिका

चक्षुर्व्यष्टिसृष्टिमाह यदेति यदा आत्मनि देहे निरालोकं अर्थाभावेऽव्ययीभावः, आलोकाभावः आसीदिति शेषः तदा आत्मानं देहं चकारादन्यच्च वस्तुदिदृक्षतस्तस्य ब्रह्मणोऽक्षिणी अधिष्ठाने निर्भिन्नौ चक्षुरिंद्रियस्य व्यष्टियुग्मान्युत्पन्नानीत्यर्थः चक्षुश्चक्षुरिंद्रियगुणग्रहो रूपगुणग्राहकं ज्योतिरादित्यश्चेत्यर्थः स हि चक्षुरभिमानी आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशदिति श्रुतेः ॥ २१ ॥

श्रोत्रव्यष्टिसृष्टिमाह वोध्यमानस्येति ऋषिभिर्वेदैः वोध्यमानस्य प्रवोध्यमानस्य तत्प्रबोधं ग्रहीतुमिच्छतः आत्मनो ब्रह्मणः कर्णावधिष्ठाने दिशः श्रोत्राभिमानिदेवतागुणग्रहः शब्दग्रहणहेतुः श्रोत्रमिंद्रियं निरभिद्यत इत्यर्थः श्रोत्रेंद्रियव्यष्टियुग्मान्यभवन्निति भावः ॥ २२ ॥

त्वगिन्द्रियव्यष्ट्युत्पत्तिमाह वस्तुन इति वस्तुनः द्रव्यस्य मृदुत्वं काठिन्यं च लघुत्वं च गुरुत्वं च आउष्णं ईषदुष्णत्वं चानुष्णत्वस्य ग्रहणायोग्यत्वादोष्णं इत्युक्तं गुर्वुष्णेति पाठे यणादेशश्छांदसः शीततां च एतान् गुणान् जिघृक्षतः ग्रहीतुमिच्छतः त्वगिन्द्रियव्यष्टिरुत्पन्ना इत्यर्थः वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानयोरपि त्वगिंद्रियविषयत्वमिति ज्ञेयं अत्रेदं वोद्धव्यं त्वगिंद्रियस्य सूक्ष्मस्थूलरूपवाह्याभ्यन्तरचर्मणी द्वे स्थाने स्थानभेदाच्च कंडूः स्पर्शश्चेति विषयभेदः विषयभेदाच्च महीरुहा वायुश्चेति देवताद्वयं त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः अंशेन लोमभिः कंडूयैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते इति तृतीये स्पष्टमभिधास्यमानत्वात् एवं चैकमेव त्वगिंद्रियं वाह्यचर्मगतं लोमसुव्यासमोषधिदेवताकं कंडूग्राहकं एतदेवांतर्वहिश्चस्पर्शग्रहणाद्वायुदैवतमिति एतदेव संग्रहेणाह तस्यामिति तस्यांत्वचि त्वगिन्द्रिये निर्भिन्ने तदधिष्ठानं रोमाणि अधिष्ठातृदेवतामहीरुहाश्चोत्पन्ना इत्यर्थः अथस्पर्शं गृह्णतस्तस्यैव त्वगिन्द्रियस्य वाय्वधिष्ठितत्वमाह तत्र चेति तत्र च तत्रैव त्वगिंद्रिये वातो वायुर्वृतः आश्रितवान् कथंभूतः त्वचास्वाधिष्ठेयत्वगिंद्रियेण साधनेनांतर्वहिश्च लब्धगुणः लब्धः स्पर्शः गुणो येन सः अंतर्वहिश्च स्पर्शसंपादक इत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

पाणिव्यष्टिसृष्टिमाह हस्ताविति नानाकर्मआदानादिकर्मचिकीर्षतः लब्धस्पर्शं कर्तुमिच्छतः तस्य ब्रह्मणः हस्तौ रुरुहतुः ब्रह्मगतहस्त समष्टितः हस्तयुग्मव्यष्टयोऽभूवन्नित्यर्थः अत्रस्थानेइन्द्रियाधिष्ठातृकर्माण्याह वृत्तिस्तृतीये स्पष्टा तयोरिति तयोर्हस्तयोः स्थानभूतयोः वलवान्पाणीन्द्रियापरपर्य्यायवलसहितः इंद्रः अधिष्ठातेत्यर्थः उभयाश्रयं हस्तद्वयाश्रयं मादानं कर्म विषयस्तु इंद्रियस्य हस्तद्वयगतत्वादादानमपि हस्तद्वयाश्रयमित्यर्थः ॥ २४ ॥

पादेंद्रियव्यष्टिसृष्टिमाह गतिमिति अभिकामिकामिच्छानुसारां गतिंजिघृक्षतः ब्रह्मणः पादौ रुरुहाते निर्भिन्नावित्यर्थः अत्र स्थानेइंद्रियादीन्याह पद्भ्यामिति यज्ञो विष्णुः यज्ञोवै विष्णुरिति श्रुतेःयज्ञःस्वयमेव पद्भ्यां इंद्रियेण इंद्रियस्य पादद्वयस्थत्वात्पद्भ्यामिति द्विवचन निर्देशः पद्भ्यांगति सामर्थ्यापादकपादेंन्द्रियेण सहपादयोरधिष्ठितवानित्यर्थः नृभिः कर्मभिः गमनागमनादिभिः कर्मभिः हव्यं हविरर्थं द्रव्यं क्रियते संपाद्यत इत्यर्थः गमनादिकं कर्महव्यं विषय इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

यदासविरिंचआत्मनिनिरालोकोनिष्प्रकाशस्तदात्मानंस्वशरीरमन्यच्चदिदृक्षतस्तस्याऽक्षिणीगोलकेव्यक्तेततोज्योतिः सूर्योरूपगुणग्रहश्चक्षुरिद्रियं तद्ग्राह्यंरूपंचोत्पन्नमितिशेषः ॥ २१ ॥

ऋषिभिर्ज्ञानसाधनैर्वेदादिभिरग्न्यादिभिर्वाबोध्यमानस्यवेदाग्निवोधेतिविज्ञाप्यमानस्यतस्यविरिंश्चस्यात्मनस्तद्विज्ञापनंजिघृक्षतोग्रहीतुकामस्यकर्णौजातौ तयोर्दिशोदिग्देवतागुणग्रहःश्रोत्रेंद्रियंचतद्विषयश्चशब्दः ॥ २२ ॥

वस्तुनोघटादिपदार्थस्यमृदुत्वादिगुणान्जिघृक्षतोज्ञातुमिच्छतस्तस्यविधेस्त्वगिंद्रियं तस्यांत्वचिरोममहीरुहास्तत्रत्वचिचांतर्वहिर्व्यापोऽपित्वचात्वगिन्द्रियेणस्पर्शलब्धेनज्ञानेनस्पर्शगुणेनावृतोवातः स्पर्शवायुःस्पर्शश्चाभवदित्यन्वयः गुर्वुष्णेतिछांदसः ॥ २३ ॥

उभौइंद्रियेंद्रियाभिमानिनावाश्रयौयस्यतत्तथोक्तं आदानमुपादानहानादिकर्मच ॥ २४ ॥

गतिंगमनंलक्षणंकर्म यस्सइन्द्रपुत्रः स्वयं तदभिमानी गतिश्चपद्भ्यामभूतां तथानृभिर्यद्धव्यंहविः संबंधिहवनादिकर्मक्रियते यमुद्दिश्यसउपेंद्रोभगवान्यज्ञांतर्यामितयाऽभिव्यक्तइतिशेषः ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

बोध्येति स्वस्य बोध्यमानताज्ञानमन्तः सामान्याकारेण स्फुरणश्चपरापश्यन्तीमध्यमाख्यवेदद्वारा परमात्मनैवेति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ २३

आदानमादीयमानं वस्तु विषय इत्यर्थः ॥ २४ ॥

गतिमिति । जिगीषतोवशीकर्त्तुमिच्छतः अतःपद्भ्यामिति पूर्व्ववत् पञ्चम्येव यज्ञोविष्णुशक्त्याविष्टरूपा काचिद्देवताख्यमिति तथापि सर्व्वतः प्राधान्य विवक्षया यत्र च सति नृभिःकर्त्तृभि.कर्मभिःकृत्वा हव्यं क्रियते कर्मभिरिति वहुत्वं तद्वृत्तिभेदापेक्षया हव्यमिति मुख्यत्वेनोक्तं सर्व्वमप्याहरणीयम् (आहवनीयं) तु ज्ञेयम् तदर्थमेव तत्र तत्र गमनात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तदनंतरं भगवंतं तं महापुरुषं ऋषयो मंत्रास्तोतुमारब्धवंतः तदा ऋषिभिस्तूयमानस्य साक्षात् परब्रह्मेति बोध्यमानस्य आत्मनःपूर्वोक्तस्य देहस्य व्यावृत्त्यर्थं वा तत्सिसृक्षतः तैरुच्यमानं स्वरूपं ग्रहीतुमिच्छतः कर्णौनिरभिद्येतां गोलकरूपौ दिशो देवताः श्रोत्रमिंद्रियं गुणग्रहः शब्दग्रहणं शब्दस्य पूर्वसिद्धत्वात् ॥ २२ ॥

एवं शीर्षेंद्रियाणि द्विगोलकानि निरूपितानिव्यापकमिंद्रियमाह वस्तुन इति वस्तुनो घटपटादेर्लघ्वादीनि जिघृक्षतः त्वङ्निर्भिन्ना तस्यां लोम इंद्रियं महीरुहादेवा लघुसूक्ष्मं लघुशब्दो धर्मवाची धर्मिणमपि प्रचुरप्रयोगाद्बोधयति तदभिप्रायेण लाघवादिशब्दा अत एव चातुर्यादौ लाघवशब्दः अत्र लघुशब्दः स्पर्शविशेषवाची यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शः मृदुपटुत्वं घटस्पर्शेणावगम्यते सर्वत्र स्पर्शविधाने लघुस्पर्शएवविधीयते काठिन्यं कठिनस्पर्शपाषाणादिषु मृदुलघुकोमलः पिच्छलतापि तस्यैव भेदः पट्टवस्त्रादिषु गुरुत्वमपि स्पर्शः यद्यपि शास्त्रांतरे भिन्नो धर्मः उत्तेजनादिना अवगम्यते तथापि सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव स्पर्शसहितेनैव लोलनादिना अवगमात् स्पर्शरहितं लोलनमनुपलभ्यमानं अन्यथा कारणेगुरुत्वस्यासंभवात् कार्यं कथं भवेत् वहुत्वं तु महत्ववोधकमेव न गुरुत्ववोधकं केचित्तुशिथिलावयवयोगेन लघुत्वंश्लिष्टावयवयोगेन गुरुत्वमाहुःतदप्यसंगतं तस्यातिरिक्तस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् सृष्टमेवसंयुक्तमुच्यतेलोकेअन्यथा स्पर्शातिरेकेण चंडालादिसंयोगे प्रायश्चित्तमन्यत्स्यात् तस्मात्प्रशिथिलावयवसंयोग निरूपणेऽपि लघुत्वं स्पर्श एव श्लेषस्तु विभाग भाव एव अनेनापि संयोगोनातिरिच्यते संयुक्ताअप्यंगुलयः चतस्रो भवंति संश्लेषे नूनं तथा यथा मिलितांगुलेः तस्मान्नस्पर्शातिरिक्तः संयोगः नचगुरुत्वादयः आउष्णंईषदुष्णस्पर्शायोगात् त्वचोदाहासंभवात् शीतता शीतस्पर्शः अथवा लघुकाठिन्ये लघुकठिनयोर्भावः लाघवं काठिन्यं च मृद्वाद्यंतेतलूप्रत्ययः सर्वत्रैव सम्बध्यते द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात् ततोमृदुत्वं गुरुत्वमुष्णत्वं शीतलत्वमिति यः शब्दो यत्धर्मपुरःसरे धर्मिणि प्रवर्त्तते तस्य भावः स एवधर्मः अतः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव वा भवति इतिकेचित् सर्वत्रानुस्यूतः सत्तापर्यायः तदेवसर्वैः शब्दैरुच्यत इति सर्वशब्दवाच्यो भाव इति शास्त्रार्थः अभावशब्देऽपि निषेधपूर्वको भावः प्रतीयते अत्र त्वगिंद्रिये भेदद्वयमस्ति कंडूस्पर्शश्च तयोर्विशेषः वहिः स्पर्शएव कंडूः अतस्तु स्पर्शोपि सच लोमशब्दवाच्यः कंडूग्राहकः तत्र महीरुहा देवाः अधिष्ठाने तयोरेकं द्वितीयमाह तत्र चांतर्वहिर्वायुरिति चकारेण त्वचो लोमव्यतिरिक्तस्थानमप्यस्ति अंतरिति सूचितं तत्रवायुर्देवता अंतर्वहिरिति पूर्वदेवताया अधिकाविषयत्वं सूचितं त्वचालब्धगुण इति त्वगिंद्रियेण स्पर्शग्रहणं अत्र देवतायाः प्राधान्यं अन्यथा श्री वायुग्रहणेन गृहीतो न स्यात् अंतर्वहिरावृतः वायुरित्यर्थः अनेन वहिर्वायुर्नदेवतेत्युक्तम् ॥ २३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

एवं त्वचं निरूप्य ज्ञानेंद्रियाणि समाप्य कर्मेंद्रियाणि निरूपयति हस्तौ रुरुहतु रिति नानाकर्माणि कर्तव्यानीतीच्छया अत्र प्ररोहात्मकावेताविति शाखारूपत्वं सूचितं एतयो रुभयोर्गोलकद्वयं तयोस्तुवलवानिन्द्रः तयोर्हस्तयोर्बलमिंद्रियं इंद्रो देवताआदानं कर्म उभयाश्रयं पूर्ववन्नदेवतायां प्राधान्यं अभिकामिकांगतिंजिगीषतः पादौ रुरुहाते यद्भ्यामितींद्रियं यज्ञो देवतास्वयमिति विष्णुःअभिकामिका अभीष्टा नाना देशगमनेच्छाविषया तादृशस्य पादौ हस्तौ इव शाखारूपेण रुरुहाते अपदानामपि गतिरस्ति चतुष्पदामपि तथापद्विपदां यथा सर्वत्र गमनंतथान्येषामिति पादद्वयकामना ननु विराट् पुरुषअस्थिरत्वात् किं पद्भ्यां कार्यं अस्थिरत्वे वा लोकेषुव्याकोपः स्यात् रूपांतरकल्पनायां च फलसाधकत्वं वक्तव्यं यतः कारणान्नृभिः कर्मभिस्तद्धव्यंक्रियते तदापुरोडाशादिकं देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिप्तः स भगवत्वं निरूपयति स्वयं हव्यमिति तथा सति तस्मादस्यरूपांतरकल्पनायां च प्रक्रमविरोध इत्याशंक्याह स्वयं हव्यं कर्मभिः क्रियते नृभि रिति हव्यस्य पुरोडाशादेर्भगवत्वं निरूप्यते स्वयं हव्यमिति तथासति तस्यावश्यफलसाधकत्वं वक्तव्यं यतः कारणान्नृभिः कर्मभिस्तद्धव्यं क्रियते तदेव पुरोडाशादिकं देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिप्तं सत् यागरूपता मापद्य जीवं गृहीत्वा लोकांतरे गच्छति तत्रावश्यं गत्यर्थं पादावपेक्षते अन्यथा जीवगतो कर्मरूपतया वा गमनसाधकत्वे यत्र क्वचिद्गमनं स्यात् नच तद्रूपांतरं अन्नस्यैव तत्राविष्टत्वात् नवापतदधिष्ठातृदेवता तस्या अभावात् भावेवातस्याप्येतदेकानिष्ठत्वात् यज्ञस्यैव हि स्वर्गबोधकत्वात् सृतीविचक्रमे विष्वगिति वाक्याच्च किंच भूमावेव यागः हविश्च क्रियते पादौ चेन्न भवेतां तद्रूपा भूमिरेव न भवेत् स्वर्गादिगतिश्च अतःस्वयमेव यज्ञः स्वयमेव हव्यं चेति अभीष्टगतिसिद्ध्यर्थं पशुपुत्रस्वर्गादिभावार्थं पादावपेक्षेते किंचयज्ञो हिपादयोरधिष्ठातृदेवतातदभावेऽपि न भवेत् स्वर्गादिगति श्च अतः स्वयमेव यज्ञः सचलोके प्रसिद्धः तथालौकिकत्वेऽपि तदर्थं पुरोडाशादेः प्रत्यक्षसिद्धस्य अपलोपाशक्तेः अतो लोके भूमिद्रव्यात्मकयागकरणात् तदन्यअनुपपत्त्या भगवतः पादौ वर्त्तेते इति सिद्धम् ॥ २४ ॥

आदौ वाक्लक्षणमेक कर्मेंद्रियनिरूपितमपितं हस्तपादाविदानीं निरूपितौ अवशिष्टं निरूपयति निरभिद्यतेति द्वाभ्यां शिश्नो गोलकं तस्य रूपांतराभावात् तदभावमाशंक्यवैइति निश्चयमाह कारणे चे न स्यात् तद्बीजे कार्ये पुरुषादिषु तत्कथं भवेत् अतस्तत्रसंदेहोन कर्त्तव्य इत्यर्थः प्रजारूपो य आनंदः संभोगजसुखं प्रजानकं वा प्रजाआनंदित्येति अमृतं च वा प्रजामनुप्रजायतत्तुत्पन्नममृत इति श्रुतेः अमृतं मोक्षो वा ऋणत्रयापाकरणसाध्यः नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति च अष्टाशीति सहस्राणी त्यादिवाक्यानि ऊर्द्ध्वरेतसांपुंसां प्रशंसा पराणि त्रैविद्यवृद्धानां तुवेद एव प्रमाणं अतोमोक्षएवामृतं त्रितयेमीप्सोःइंद्रियं साध्यं निर्गतमित्यर्थः उपस्थ इंद्रियं कामानां तु वेदप्रियं स्त्रीसंभोगानांसंबंधियत्सुखं तदुभयाश्रयं देवतेन्द्रियाश्रयं अथवा कामना यस्या पूर्वोक्तमासीदित्यर्थः कामोदेवता तत्तदभिमानक इत्येके कामएवदेवतेति मुख्यसिद्धांत ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

यदा आत्मनि स्वस्मिन् निरालोकं निर्मक्षिकमितिवदव्ययीभावः आलोकाभाव आसीदित्यर्थः आत्मानं स्वमन्यच्चवस्तु दिदृक्षतः आक्षिणी अधिष्ठानं, ज्योतिरादित्योदेवता, चक्षुरिन्द्रियम् ततो गुणस्य रूपस्य ग्रहणम् अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥

ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य आत्मनः तत्र प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः । ततो गुणग्रहः शब्दग्रहणम् ॥ २२ ॥

मृदुत्वं काठिन्यं लघुत्वं गुरुत्वम् वा उष्णत्वम् ईषदुष्णत्वं शीततां गृहीतुमिच्छतः । यद्यप्युष्णत्वमपीन्द्रियविषय एव तथापि तस्य जिघृक्षाभावादौष्ण्यमित्युक्तम् । गुर्वुष्णेति पाठे यणादेश आर्षः । वस्तुन एतान् धर्मान् जिघृक्षतस्त्वचो निर्भिन्नाः त्वगिन्द्रियाधिष्ठानं चर्मज्ञातम् । वस्तुनि हस्तेनातोलिते लघुत्वगुरुत्वयोर्ज्ञानात् तयोरपि त्वगिन्द्रियविषयत्वमिति पौराणिकाः त्वगधिष्ठानं तत्र त्वचि अन्तर्वहिर्वृत आवृत्य स्थितो वातो देवता । कीदृशः त्वचा त्वगिन्द्रियेण लब्धो गुणः स्पर्शो येन सः । तथा तस्यां त्वचि अधिष्ठाने रोम, इन्द्रियं महीरुहा देवताः कण्डूस्तयो र्विषयाश्च ज्ञेयाः इति त्वचि इन्द्रियद्वयं तिष्ठति । अयमर्थः त्वगिन्द्रियमेव वहिःकण्डूतिसाहितसंस्पर्शं गृह्णत् रोमशब्देनोच्यते तत्र महीरुहाणां देवतात्वं अन्तर्वहिश्च स्पर्शं गृह्णत् तदेव त्वक्शब्देनोच्यते । तत्र वातो देवता । तथाच वक्ष्यति तृतीये त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः । अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते । निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ इति । तत्र चर्माणीति चर्मोपलक्षिता त्वगित्यर्थः । प्राणेनांशेन प्राणवायव्याप्तेन त्वगिन्द्रियेणेत्यर्थः । वह्वृचश्रुतौ त्वक एवांशो निर्दिष्टः त्वङ् निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधयो वनस्पतय इति ॥ २३ ॥

तयोर्हस्तयोर्वलमिन्द्रियं तदुक्त इन्द्रो देवता । उभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताधीनम् आदानं विषयः ॥ २४ ॥

गतिं गमनं जिगीषत इति धात्वर्थस्याविवक्षितत्वादिच्छत इत्यर्थः । अभिकामिकाम् अभीष्टाम् । यज्ञो विष्णुस्तस्याविष्टो देवता । पद्भ्यां पदोः तदधिष्ठातृरूपेण स्थित इत्यर्थः । कर्मभिरिति गत्याख्या कर्मशक्तिरिन्द्रियमुक्तम् । कर्मभिरिन्द्रियेण हव्यं क्रियते हवनीयं द्रव्यं देशान्तरस्थं गतिप्राप्यं क्रियते इति विषय उक्तः । नृभिरिति व्यष्टिजीवेषु इयमेव रीतिः । सर्वत्र तथा सर्व एव विषयाः शास्त्रविहिता एव ग्राह्या इति बोधितम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यदा आत्मनि देहे निरालोकमालोकाभाव आसीत् अर्थाभावेऽव्ययीभावः तदात्मानं देहं दिदृक्षतः पुरुषस्य अक्षिणी अधिष्ठानभूते निर्भिन्ने तत्र ज्योतिरादित्यो देवताच चक्षुरिन्द्रियमभूत् गुणग्रहः रूपग्रहणहेतुः अनेन रूपं विषयो दर्शितः ॥ २१ ॥

ऋषिभिर्वेदैर्बोध्यमानस्य तत् आत्मनः प्रबोधनं ग्रहीतुमिच्छतः कर्णौ अधिष्ठानभूते निरभिद्येताम् दिशः देवतागुणग्रहः शब्दग्रहणहेतुः श्रोत्रमिन्द्रियं निरभिद्यत ॥ २२ ॥

निरभिद्यत शिश्नो वै प्रजानन्दामृतार्थिनः ।
उपस्थ आसीत् कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥ २६ ॥
उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ।
ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः ॥ २७ ॥
आसिसृप्सोः पुरः पुर्या नाभिद्वारमपानतः ।
तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८ ॥
आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रनाडयः ।
नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९ ॥
निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ।
ततो मनस्ततश्चन्द्रः सङ्कल्पः कामएवच ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

वस्तुनः धर्मिणः मृदुत्वं काठिन्यं च लघुत्वं गुरुत्वं ओष्णामपिदुष्णत्वं च शीतत्वंचेत्येतान् धर्मान् जिघृक्षतः गृहीतु मिच्छतः त्वगिंद्रियं निर्भिन्ना तस्यां त्वचि त्वगिन्द्रिये निर्भिन्ने तदधिष्ठानभूतानि रोमाणि कार्यकारणयोरभेदविवक्षया चर्माणि तत्र वहिः कंडूतिं सहिते स्पर्शे त्वगिंद्रियेण गृह्यमाणे सहायभूताः देवताः महीरुहाश्चोत्पन्नाः अंतर्वहिश्च स्पर्शग्रहणे वा तद्देवतामाह तत्रेति तत्र तेषु शब्दादितेषु चर्मसु अंतर्वहिश्च वातः आवृत्यास्थितः कर्तरि निष्ठा कथंभूतः त्वचा लब्धो गुणः स्पर्शो येन स तथोक्तः त्वचमस्य विनिभिन्नां विविशुर्धिष्ण्यामौषधीः अंशेन लोमभिः कंडूयैरसौ प्रतिपद्यते निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् प्राणेनांशेन संस्पर्शेनासौ प्रतिपद्यते इति वक्ष्यमाणाच्च वन्हचश्रुता त्वेक पर्वांशो निर्दिष्टः त्वङ्निरभिद्यत त्वचोलोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतय इति ॥ २३ ॥

तस्य पुरुषस्य नानाकर्मचिकीर्षयाहस्ते स्थानभूतौ रुरुहतुर्भिन्नौ तयोर्हस्तयोः वलवानादानहेतुः पाणिसंज्ञकमिन्द्रियमित्यर्थः इंद्रः देवतातदुभयाश्रय मादानं कर्म ॥ २४ ॥

अभिकामिकामिच्छानुरूपां गतिं जिगीषतः पुरुषस्य पादौ रुरुहाते निर्भिन्नौ यज्ञो वैविष्णुरिति श्रुतेः यज्ञो विष्णुः स्वयमधिष्ठाता पद्भ्यां पादेंद्रियेण ताहावस्थितः पद्भ्यामिति द्विवचनं पादेंद्रियस्य पादद्वयगतत्त्वात् व्यष्टिजीवेष्वपीयमेव गतिरिति दर्शयति नृभिर्व्यष्टिजीवैः कर्मभिः पादेंद्रियव्यापारैः हव्यार्थं यज्ञार्थं द्रव्यं क्रियते ॥ २५ ॥

प्रजानंदामृतार्थिन इति प्रजायै सदपत्याय आनंदो रतिः तेनामृतमयत्वहेतुकलोकादितदर्थिनः शिश्नः अधिष्ठानं निरभिद्यत उपस्थः इंद्रियम् प्रजापतिरधिष्ठाता चासीदित्यनुक्तमप्यूह्यम् कामानां स्त्रीसंभोगानां संवंधि यत् प्रियं सुखम् तत् उभयाश्रयम् उपस्थप्रजापत्याश्रयम् शिश्नोपस्थाश्रयं वा ॥ २६ ॥

———

भाषाटीका

जब निरालोक था और अपने में अपने की और अन्यकी देखने की इच्छा हुई तवउसके आंखें भई उनमे ज्योति, सूर्य देवता चक्षु इन्द्रिय और रूप गुण का ग्रहणहुआ ॥ २१ ॥

जब ऋषि वा मंत्रों से वोध्यमान उस वोध के ग्रहण की इच्छा हुई तव कान हुए उनमें दिशा देवता श्रोत्र इन्द्रिय और शब्द गुण का ग्रहणहुआ ॥ २२ ॥

जब वस्तु की कोमलता कठोरता लघुता गुरुता और उष्ण शीत के जानने की इच्छा हुई तव त्वचा हुई उसमें लोमइन्द्रिय और महीरुह देवता हुए । त्वचा के गुण स्पर्श को लेकर पवन उसमें (त्वचा में) अन्तर वहि र्व्याप्तहुआ ॥ २३ ॥

वहु विध कर्म करने की इच्छासे हस्त उत्पन्न हुए । उन में वल वान् इन्द्र अर्थात् वल इन्द्रिय और इन्द्रदेवताहुआ । आदान ग्रहण करना दोनों काआश्रय है ॥ २४ ॥

आभि कामिक गति पर जाने की इच्छासे पाद उत्पन्नहुए । जिन में स्वयं विष्णु देवता हुए । जिन पदों से मनुष्य कर्म के द्वारा हव्य करते हैं ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ॥

प्रजा अपत्यम् आनन्दो रतिः अमृतं स्वर्गादि तदार्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानं उपस्थ इन्द्रियम् प्रजापतिश्चासीदिति ज्ञेयम् तदुभयाश्रयम इन्द्रियदेवताश्रयंकामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धि प्रियं सुखम् ॥ २६ ॥

धातुमलं भुक्तान्नादीनामसारांशं त्यक्तुमिच्छोः गुदपायुमित्रोत्सर्गो अधिष्ठानेन्द्रियदेवता विषयाः उभयाश्रयः पायुमित्राश्रयः ॥२७॥

पुर्य्याः देहात् पुरः देहांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोगन्तुमिच्छोःनाभिद्वारं निरभिद्यतेत्यनुषंगःअपानतः अपगच्छतः पृथक्त्वं मरणम् नाड्यादीन्यधिष्ठानादीनि नाड्यां हि प्राणापानयोर्बन्धविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥

अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोःकुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन् अत्र कुक्षिरधिष्ठानम् । अन्त्राणि अन्नसंग्रह करणमिन्द्रिय स्थानीयम् नाड्यस्तु पान संग्रहे । तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यःसमुद्राश्च देवते तुष्टिरुदरभरणम् । पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यम् । तदाश्रये तदुभयनिमित्ते तत्रान्नसंग्रहेच्छोः कुक्ष्यंत्र समुद्रतुष्टय इति चतुष्टयम् पेयसंग्रहेच्छोः कुक्षिनाडीनदीपुष्टय इति विवेकः २९

निदिध्यासोः नितरां चिन्तयितुं मिच्छोः कामोऽभिलाषः । हृदयं मनश्चन्द्रसंकल्पा अधिष्ठानाद्यः ॥ ३० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ॥

तदाश्रये तदुभयनिमित्तेइति । अन्त्रसमुद्राश्रया तुष्टिः । नाडीनद्याश्रया पुष्टिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

उपस्थव्यष्टिसर्गमाहानिरभिद्यतेति प्रजानंदामृतार्थिन प्रजाः अपत्यमानं रतिः ॥ आनंदहेतुत्वात्तस्याः ताभ्यां यदमृतं मृततुल्यं सुखंतदर्थं यतः यद्वा प्रजा रत्यानंदरूपममृतं वार्थःयतः ब्रह्मणः समष्ट्युपस्थतः शिश्नः व्यष्ट्युपस्थस्थानं निरभिद्यताभूदित्यर्थः ॥ शिश्नग्रहणंयोनिर्लिंगस्याप्युपलक्षणं शिश्नः अधिष्ठानं उपस्थ इंद्रियं प्रजापतिरधिष्ठातारतिः कर्म आनंदो विषयश्चासीदित्यनुक्तमप्यूह्यम् कामानां स्त्रीसंभोगादीनां प्रियं सुखं उभयाश्रयं इंद्रियदेवताश्रयमित्यर्थः ॥ यद्वा उभयाश्रयं स्त्रीपुल्लिंगाश्रयं इत्यर्थः इंद्रियतत्स्थानाश्रयं इति वा ॥ २६ ॥

पायुव्यंष्ट्युत्पत्तिमाहउत्सिसृक्षोरिति धातुमलं भुक्तानामन्नादीनामसारांशं त्यक्तुमिच्छोर्गुदं पार्श्वद्रियस्थानं निरभिद्यततो गुदतः पायुरिंद्रियं मित्रोऽधिष्ठाताचाऽभूत् उत्सर्गस्त्यागः उभयाश्रयः इंद्रियतत्स्थानाश्रयो धातुमलत्याग इत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं ज्ञानकर्मोभयेंद्रियव्यष्टिसृष्टिमभिधायान्यासामपि नाड्यादिव्यष्टिसृष्टिमाह आसिसृप्सोरिति पुर्याःशरीरात् पुरः शरीरान्तराणि आसिसृप्सोः आसर्वतो गन्तुमिच्छोर्ब्रह्मणोनाभिद्वारस्थानं निरभिद्यत तत्रनाभिद्वारे अपानो वायुरिन्द्रियस्थानीयं ततोऽपानतो मृत्युरधिष्ठाता पृथक्त्वं शरीरत्याग उभयाश्रयं प्राणोपानाश्रयं प्राणापानवायुवियोगमरणस्य पुराणांतप्रसिद्धेः ॥ २८ ॥

व्यष्टिकुक्ष्यंत्रनाडीनां सृष्टिमाह आदित्सोरिति अन्नपानानामादित्सोः संग्रहेच्छोःकुक्ष्यंत्रनाड्यः आसन्नभूवन्कुक्षिरधिष्ठानमत्राण्यन्नसंग्रहे करणमिंद्रियस्थानीयानि नाड्यस्तु पानसंग्रहे तयां नाड्यंत्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते तुष्टिरलं बुद्धिः पुष्टिर्देहपोषस्तदाश्रये नदीसमुद्राश्रये रसयादिहेतुत्वात् ॥ २९ ॥

मनो व्यष्टिसृष्टिमाह निदिध्यासोरिति आत्ममायां स्वरूपतिरोधायकप्रकृतिंनिदिध्यासोर्निरूपयितुमिच्छतः हृदयं कमलाकारमधिष्ठानं ततो मन इंद्रियं चंद्र अभिमानी संकल्पः मनोव्यापारश्चाभूदित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

प्रजासंततिस्तन्निमित्तायारतिस्तस्यांजातआनन्दःसएवामृतंतदर्थयितुंशीलमस्येतिप्रजानन्दामृतार्थिनस्तस्यविधेःशिश्नमिंद्रियस्थानं तस्मिन्शिश्नेकामानांप्रियंपरतःप्राप्यसुखसाधनं तादृशमुपस्थेंद्रियं तदुभयाश्रयंशिश्नोपस्थाश्रयंरतिःसुखंचासीत् कामानांभोगसाधनमितिवा ॥ २६ ॥

धातुमलंपुरीषंसमुत्सिसृक्षोस्त्यक्तुकामस्यगुदमपानद्वारंततस्तस्मिन्गुदेवायुनामेन्द्रियं ततइंद्रियानन्तरंमित्रनामादेवः उभयाश्रयःपायुमित्राश्रयोवाइत्यनेन मलादिकंकदाचित्तुब्रह्मालोकाभिपत्तये आत्मनोनिर्ममेकामात्सर्वेषामभवत्तदित्यादिवाक्यंस्मारयति ॥ २७ ॥

परकायप्रवेशप्रकारमाह आसिसृक्षोरितिपुरःस्वाधिष्ठितादेहात्पुर्यामन्यस्मिन्देहेपुरितन्नामनाडीविशेषमासिसृक्षोःप्रवेष्टुकामस्य विरिंचस्येत्युक्तलक्षणंयोगिनां नाभिद्वारमपावृतंविवृतं ततोनाभिद्वारादपानवायुस्तस्मान्मृत्युस्तदुभयाश्रयंपृथक्त्वंदेहांतरप्राप्तिलक्षणंचोत्पन्नं अत्रमृत्युर्मरणंतत्प्रापकश्चापानः इदंब्रह्मणोनर्किंतुदेहिनामित्यनुसंधेयम ॥ २८ ॥

अन्नपानानामन्नपानानिआदित्सोरादातुकामस्यविरिंचस्येकुक्षिनाड्यावभूतां असृजोरुधिरस्यस्थानंकुक्षिरंत्रस्थानंनाडीद्वारासप्ततिभेदभिन्ना तयोः कुक्षिनाड्योःसमुद्रानद्यश्चासन् तृप्तिःपुष्टिश्चतदाश्रयेतृप्तिःकुक्ष्याश्रयापुष्टिर्नाड्याश्रया ॥ २९ ॥

आत्ममायांविष्णुसृष्ट्यादिमहिमानंनिदिध्यासोर्ध्यातुकामस्यहृदयंमनोनिवासस्थानमभूत् ततोहृदयान्मनोमनसश्चंद्रोऽधिदेवता संकल्पः कामश्चमनोवृत्तिविशेषावभूतां इतिशब्दोनिरुद्धग्रहणार्थः ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

प्रजानन्दामृतानि विषयः । तत्रानन्दशब्देन तद्धेतवःस्त्रिय एव उच्यन्ते । तत्र च स्त्रीणां विषयत्वं साक्षात्त्रेन भोग्यत्वात् अन्ययोस्तु तदुत्पाद्यतया भोगहेतुत्वात् । स्वर्गादिकं च गार्हस्थ्यधर्म्ममयप्रजात्रिपरिकरात्तदुत्पाद्यं भवति ॥ २६ ॥

उत्सर्गःउत्सृज्यमानं मलम् ॥ २७ ॥

आसिसृप्सोरपानत इति विशेषणद्वयं क्रियेच्छाक्रिययोरभेदेन । पृथक्त्वमिति इन्द्रियदेवताश्रयं मरणमिति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

आदित्सोरिति । अन्नपानानि विषयाः पानानि पानीयानि । तुष्टिपुष्टीह्रि द्वयोरपि प्रत्येकं क्रिये ज्ञेये ॥ २९ ॥

निदिध्यासोरिति । मनोजन्मनः पूर्व्वमपीच्छा मनसः कारणावस्थामवलम्ब्य जायते । आत्ममायाम् आत्मविषयिकां सकार्य्यांमायां विषयोऽत्र आत्ममायैव, कामसङ्कल्पौ त्विच्छाक्रिये ॥ ३० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तदभावे केवलेन्द्रियेण सुखजननं प्रत्यक्षसिद्धं अवसितमाह उत्सिसृक्षोरिति धातूनां सर्वधातवो हि त्वगादयः मज्जांताः ते कालादिना निरंतरं पच्यंते अन्नादीनां तु तत्पोषकत्वं अतस्तत्पोषणे अन्नादिभिः क्रियमाणे रसस्य तत्र प्रवेशे यो सारो भागः अवशिष्यते तन्मलं मलत्वन्नस्य तस्य कार्यकरणात् अतो धातोरेव मलं गुदमिति पायुस्थाने मांसविशेषः स रोगादिना निर्गतः प्रत्यक्षो भवति तदनंतरं पायुस्तत्रेन्द्रियं मित्रोदेवता नहि सर्वमित्रव्यतिरेकेण तादृशो कश्चिद्देवो भवेत् उत्सर्गः कर्म उभयाश्रयः पूर्ववत् एवं नवद्वाराणि निरूपितानि दशेन्द्रियाणां मध्ये त्रयाणां नव द्वाराणि उभयं त्वेकत्र त्रयाणां द्वयं द्वयम् ॥ २७ ॥

एव मिन्द्रियाणां द्वाराणां च नसमसंख्या अतो द्वारांतरमाह प्राणादीनां नियामकत्वादयःआसिसृक्षोरिति मलं द्विविधं प्रत्यहं जायमानं प्रतिजन्मनि जायमानं च तत्र प्रत्यहं जायमानस्य मलस्य परित्यागार्थं पायुः संपूर्णे जन्मनि जायमानस्य देहरूपस्य मलस्यपरित्यागार्थंनाभिद्वारं पुरः शरीराणि पुर्याः शरीरात् ऊत्सिसृक्षोः नाभिद्वार मितिसंबंधः अथामरणं धातवोऽनुवर्त्तन्ते तस्य पोषकमन्नं मलं तु प्रसिद्धं एवंबहुस्यामिति भगवदिच्छामारभ्य भगवत्प्रवेशपर्यंतं भगवच्चिदंशस्य जीवस्य एकमेवशरीरमनुवर्त्तते तस्य पोषकान्यन्यानि शरीराणि अन्नवत् अन्नमयानितानि भोजनवत् उत्पत्तौ वृध्यंते मलपरित्यागवत् मरणोत्पद्यंते प्राणोह्युत्पादकःअपानो मारकः अतस्तद्वारमपानादुत्पन्नं तत्रापानः इंद्रियं मृत्युर्देवतापृथक्त्वं प्राणापानयो विश्लेषः मरणात्मकःतदुभयाश्रयमिति पूर्ववत् नाभिद्वारेण तच्छरीरं निर्गच्छति तस्य नाभिद्वारेण वाप्रयत्नेन मलवदिदं शरीरं त्यजति यथेदं शरीरं बहुकालं तिष्ठति तस्य पोषकादिकं जनयतीति अन्नपानादिकं जनयति तथान्नपानादिकमपि कियत्काले स्थितमेव धातुपोषं जनयतीति अन्नपानानामादित्सुःस्थापनेच्छुःभगवान्जातः तत स्तस्य कुक्ष्यंत्रनाड्यः आसन् तत्र कुक्षिर्गोलकं उदराभ्यंतराकाशः अंत्राणि अन्नस्थापनार्थमिन्द्रियाणि नाडीपानार्थं नद्यः समुद्राश्चतयोर्देवते नद्योनाडीनां अंत्राणामुदरस्य च समुद्राः अत एव चकारः उभयार्थः नाडीनद्योलोहितेनेति वाक्यात् क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिंधुरिति चतुष्टिराप्यायनं पुष्टिर्देहवृद्धिरस्यतुष्टिपुष्टीतदाश्रये इंद्रियदेवताश्रये आत्मनोमाया जगत्कर्तृत्वं कीदृश्येषाकथमहमेतत्प्रतिकृतिरूपो भविष्यामीति आत्ममाया निदिध्यासनं तदाउभयं गोलकं निरभिद्यत ततोमनः इंद्रियं चंद्रोदेवता संकल्पः ज्ञानरूपः मनस्तूभयात्मकामिति उभयं कार्यं निर्दिष्टं संकल्पस्य कार्यं काम इति तु ज्ञानस्य क्रियांप्रतिकारणत्वेन अतएव एवेत्यवधारणे चकारेण इंद्रियारोधः एवंसर्वस्यत्रैविध्यं निरूप्य गोलकानामाधिभौतिकत्वं इंद्रियाणामाध्यात्मिकत्वं देवतानामधिदैविकत्वमिति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

समुदितस्य त्रिरूपत्वं स्वर्गादीनां केवलान्नमयत्वेन अत्रैविध्यमाशंक्य त्रैविध्यमाह । त्वक्चर्ममांसेति त्वगुपरितनश्चर्मस्थूलं रुधिरस्य प्रभावेपि मांसाभावत्वात् प्रथमतोमांसनिरूपणं मेदो वृद्ध्यादिषु प्रसिद्धं मज्जास्थांतर्गतास्थि प्रसिद्धान्तरस्नायु अप्रसिद्धत्वस्यमेदोमध्ये अंतर्भावः तदवस्थामावरणरूपं एते सप्त तेजोवन्नमयाःतदाह भूम्यप्तेजो मया इति भूमिरन्नस्थानीया पांचभौतिकत्वेपि त्रिरूपत्वप्रक्रमात् त्रिरूपा एवं वा प्राणस्यत्रैविध्यमाह व्योमांबुवायुभिरिति सर्वदेहव्यापकत्वेन आप्यायकत्वेन वायुरूपत्वेन प्राणोऽपि त्रिविधः व्योमांबुवायुभिः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

प्रजा अपत्यम् आनन्दो रतिः अमृतं स्वर्गादि तदर्थिनः शिश्नोऽधिष्ठानम्, उपस्थ इन्द्रियं, प्रजापतिर्देवता ज्ञेया । कामानां स्त्रीसम्भोगानां सम्बन्धिप्रियं सुखं विषयः । तदुभयाश्रयम् इन्द्रियदेवताधीनम् ॥ २६ ॥

धातुमलं भुक्तान्नादीनांसारांशं त्यक्तुमिच्छोर्गुदमधिष्ठानं, पायुरिन्द्रियं, मित्रोदेवता, उत्सर्गो विषयः ॥ २७ ॥

पुर्य्याः देहात् पुरः देहान्तराणि आसिसृप्सोः सर्वतो गन्तुमिच्छोः । अपानतः अपानमार्गेण, उपलक्षणमिदं प्राणमार्गेण च, प्राणापानयोर्बंधविश्लेषे मृत्युरिति प्रसिद्धः नाभिद्वारमधिष्ठानम् अपान इन्द्रियं, मृत्युर्देवता, पृथक्त्वं मरणं विषयः ॥ २८ ॥

अन्नपानानमादित्सोःसंग्रहेच्छोः कुक्षिश्च अन्त्राणि च नाड्यश्चासन् । तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् अन्त्राण्यन्नसंग्रहे, नाड्यस्तु पानसंग्रहे, इन्द्रियम् । तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः । क्रमेण नद्यः समुद्राश्च देवते । तुष्टिरुदरभरणं, पुष्टिश्च रसपरिणामतः स्थौल्यं, क्रमेणैतौ विषयौ । तदाश्रये इन्द्रियदेवताधीनतुष्टिपुष्टी ॥ २९ ॥

आत्मनो मायां मायिकञ्च वस्तु निदिध्यासो श्चिन्तयितुमिच्छोः हृदयमधिष्ठानं मन इन्द्रियं चन्द्रोदेवता सङ्कल्पाभिलाषाद्या विषयाः अत्रहृदय एवाधिष्ठाने चित्ताहङ्कारबुद्धयः इन्द्रियाणि तद्देवताश्च वासुदेवरुद्रब्रह्माणो देवतास्तृतीयस्कन्धात्ज्ञेयाः । तदेवमष्टादशेन्द्रियाणि प्रसिद्धान्येकादशैव ज्ञेयानि ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः

धातुमलम् भुक्तान्नाद्यसारांशम् उत्सिसृक्षोः त्यक्तुमिच्छोः गुदमधिष्ठानं निरभिद्यत ततो गुदतः पायु इंद्रियम् मित्रोऽधिष्ठाता उभयाश्रयः गुदपाय्वाश्रयः उत्सर्गस्त्यागः ॥ २७ ॥

पुर्याः शरीरात्परः शरीरांतराणि आसिसृप्सोः सर्वतोऽपसर्पितुमिच्छोः नाभिद्वारं निरभिद्यत तत्र अपानात् अपसर्पतः प्राणसंयोगं हित्वा अपगच्छतःउभयाश्रयम् अन्योन्यवियुक्तप्राणापानाश्रयम् शरीराच्छरीरिणःपृथक्त्वम् तदेवमृत्युरित्युच्यतेनाभ्यादीन्यधिष्ठानादीनि ॥ २८ ॥

त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्थि धातवः ।
भूम्यप्तेजोमया सप्त प्राणो व्योमाम्बुवायुभिः ॥ ३१ ॥
गुणात्मकानीन्द्रियाणि भूतादिप्रभवा गुणाः ।
मनः सर्वविकारात्मा बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥
एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ।
मह्यादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ३३ ॥
अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।
अनादिमध्यनिधनं नित्यं वाङ्मनसः परम् ॥ ३४ ॥
अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ।
उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्नाद्यादित्सोः संग्रहेच्छोः कुक्ष्याद्यासन् अभूवन् तत्र कुक्षिरधिष्ठानम् अंत्राणि अन्नसंग्रहे करणमिन्द्रियस्थानीयम् नाड्यस्तुपानसंग्रहे तयोर्नाड्यन्त्रवर्गयोः क्रमेण नद्यः समुद्राश्च दैवतं तुष्टिरुदरभरणानंतरमलं बुद्धिः पुष्टिस्तु रसपरिणामतः स्थौल्यम् तदाश्रयं नदीसमुद्रान्श्रये तत्रायं विवेकः अन्नादित्सोः कुक्ष्यंत्रसमुद्रपुष्टयः स्थानकरणाधिष्ठातृविषयाः पानादित्सोः कुक्षिनाडीनदीतुष्टयः स्थानकरणाधिष्ठातृविषयाः ॥ २९ ॥

आत्ममायां प्रकृतिशरीरादिरूपेण भोग्यां निदिध्यासोः नितरां चिंतयितुमिच्छोः हृदयमधिष्ठानं निरभिद्यत ततो मनः इंद्रियम् चंद्रो देवता संकल्पो विषयः कामोऽभिलाषः ॥ ३० ॥

भाषाटीका

प्रजा आनंद और अमृतकी जब अर्थनाहुई तब शिश्न उत्पन्नहुआ उसमें उपस्थ इन्द्रिय और उभयाश्रय कामोकी प्रीतिहुई । प्रजापति देवताहुआ ॥ २६ ॥

धातुओं के मल छोंडने की इच्छा से गुदा उत्पन्न हुई उसमे पायु इन्द्रिय और मित्र देवता उत्पन्न हुआ। और उत्सर्ग दोनो का आश्रय विषय है ॥ २७ ॥

एक शरीर से दूसरे शरीर में जाने की इच्छा से नाभिद्वार उत्पन्न हुआ । उसमें अपान और मृत्युदेवता का आश्रम हुआ कि शरीर से जीव का पृथक्होना अर्थात् मरना जिनदोनों के आश्रय है ॥ २८ ॥

अन्न और पान के आदान करने की इच्छा से कुक्षि अन्त्र और नाडियें उत्पन्न हुई नदी और समुद्र उनके देवता हुए कि जीव की तुष्टि और शरीर की पुष्टि जिनदोनों के आश्रय है ॥ २९ ॥

आत्मा ईश्वर की माया जानने की इच्छा से हृदय उत्पन्न हुआ जिसमें मन इन्द्रिय और चन्द्रमा देवताहुआ कि जिनसे संकल्प और काम होता है ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामि कृत भावार्थ दीपिका ।

सर्वत्रमधिदेवादिभेदं विभज्योक्त्वातदंशभूतानां धात्वादीनांस्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् त्वक्स्थूलं चर्म तदुपरिस्थितं सूक्ष्मम् । त्वगादयोऽस्थ्यन्ताः द्वन्द्वैकवद्भावेननिर्दिष्टाः सप्तयेधातवः ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषां च पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् ॥ ३१ ॥

गुणात्मकानि गुणेषुशब्दादिषु आत्मा येषां विषयाभिमुखस्वभावानीत्यर्थः गुणाःशब्दादयोभूतादिरहंकारः ततः प्रकर्षेण भवंतीति तथा अहंकारकल्पित शोभनस्वभावाः नवस्तुतः तथेति तात्पर्यम् अत्रहेतुः यतो मन एव सर्व्वविकाराणाम् आत्मास्वरूपम् बुद्धिस्तु तथाभूतार्थविज्ञानरूपिणी न तु परमार्थग्राहिणीति वैराग्यार्थमुक्तम् अनेनैव बुद्धिमनसोःस्वरूपश्चोक्तम् ॥ ३२ ॥

उपसंहरति एतमिति । प्रकृत्या सहाष्टभिः ॥ ३३ ॥

स्थूलमुक्त्वा सूक्ष्मं समष्टिलिङ्गशरीरमाह अतः परम् अस्य कारणभूतम् । सूक्ष्मम् अतीन्द्रियम् । यतोऽव्यक्तम् । तत् कुतः यतोनिर्विशेषणम् । तत कुतः अनादिमध्यनिधनम्उत्पत्तिस्थितिलयशून्यम् । नित्यं सदैकरूपम् अपक्षयादिशून्यमित्यर्थः । अतएव वाक् च मनश्चेति द्वन्द्वैक्यं तस्मात् परम् ॥ ३४ ॥

उपासनार्थं भगवत्यारोपितं रूपद्वयमपवदति अमुनीइति । न गृह्णन्ति न वस्तुतोऽङ्गीकुर्वन्तियतो मायासृष्टे ॥ ३५ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामि विरचित दीपिन्याख्यटिप्पणी ।

त्वक् स्थूलमित्यादि । उपरितनं सूक्ष्मं चर्म्म त्वक् । तदन्तः स्थूलचर्म्म इत्यर्थः ॥ एवमुक्तामिति । भूम्यादित्रितयकार्यत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सर्व्वविकाराणामिति । कामक्रोधलोभमोहशोकादीनामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अव्यक्तमिति । न चक्षुरादिभिर्व्यज्यते इति तथा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य कृत भागवत चन्द्रिका

एवं ब्रह्मशरीरात्समष्टिव्यष्टयवयवविशेषविभागमभिधाय तेषां सार्वभौतिकत्वेऽपि तत्तद्भूतांशभूयस्त्वनिबंधनं तदात्मकत्वमाह त्वगिति चर्मस्थूलमंतस्त्वक् ॥ तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं चर्मत्वक् त्वगादयो ऽस्थ्यंता द्वंद्वैकवद्भावेन निर्दिष्टा एते सप्तधातवःभूम्यप् तेजो मयाः प्राणस्तु व्योमांबुवायुभिरारब्ध इति शेषः ॥ ३१ ॥

गुणात्मेति इंद्रियाणि गुणात्मकानि शब्दादिगुणग्रहणस्वभावानि गुणा यदात्मकास्ते के इत्यत आह भूतादिरितिभूतादिः अहंकारः तत्प्रभवाः शब्दादयो गुणाः इंद्रियाण्यपि तत्प्रभवत्वात्तदात्मकान्येवेत्याभिप्रायः मनः सर्वविकाराणां कामसंकल्पादीनामात्मा आश्रयः ॥ बुद्धिः विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं महत्तत्वं तद्रूपिणी बुद्धिः महानेवबुद्धिलक्षण इति वचनात् ॥ ३२ ॥

उपसंहरति एतदिति एतच्चेतनाचेतनात्मकं देवादिव्यष्टिवस्तुजातगर्भमेतच्छब्दोऽण्डकटाहपरःपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहदव्यक्तरूपैरष्टभिरंडावरणैर्वहिरावृतं भगवतः स्थूलं रूपं ततुभ्यं मयाऽव्याहृतं सम्यगभिहितम् ॥ ३३ ॥

ततो विलक्षणं रूपांतरमस्तीत्याह अत इति अयं श्लोको जीवपरः अव्यक्तस्योक्तत्वादन्यथा समसंख्यानुपपत्तेः ॥ अतः स्थूलरूपात्परं परत्वेनावस्थितं सूक्ष्मतरं वालाग्रशतभागस्येति श्रुत्युक्तं मुक्तात्मस्वरूपं रूपांतरमपिभगवतोऽस्तीति शेषः सूक्ष्मतरत्वं कुतः अव्यक्तं चक्षुरादिभिर्नव्यज्यते इत्यव्यक्तं चक्षुराद्यग्राह्यं तत्कुतः निर्विशेषणं शब्दस्पर्शरूपादिगुणाभावाच्छब्दादिविशेषवदेव चक्षुरादिग्राह्यमिति भावः निर्विशेषत्वं कुतः वाङ्मनसः परं देवमनुष्यादिबुद्धिशब्दागोचरं तदपि कुतः अनादिमध्यनिधनमादिरुत्पत्तिः निधनं विनाशः मध्यमुत्पत्तिनिधनयोरंतरालावस्था एतदवस्थात्रयशून्यमित्यर्थः तदपि वा कुतः नित्यंकालापरिच्छिन्नं कालपरिच्छिन्नमेवावस्थात्रयवद्धिति भावः ॥ ३४ ॥

एवं प्रकृतिमंडलोत्तीर्णं मुक्तात्मस्वरूपं विशोध्य संसृष्टासंसृष्टयोरुभयोः संसृष्टस्याविद्यावेष्टितत्वान्मुक्तस्वरूपस्य निष्पन्नयोगिध्येयत्वयायोगयुञ्जमःसोनालंवनतया शुभाश्रयत्वं प्रतिषेधति अमुनी इति ते तुभ्यं मयाऽनुवर्णिते भगवत अमुनीस्थूलसूक्ष्मे रूपे नगृह्णंति नोपासते उपासका इति शेषः ॥ उपासका उपास्यशुभाश्रयत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः कुतः विपाश्चितः सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो मायासृष्टेः संकल्पसृष्टेर्भगवत्संकल्पायत्तत्वाद्वंधमोक्षयोरित्यर्थः ॥ मूर्तस्य संसृष्टचेतनस्याविद्यावेष्टितत्वेनाशुद्धत्वान्मुक्तस्वरूपस्य स्वतः शुद्धिविरहाच्च नोपासनाविषयत्वं किंत्वादित्यवर्णं इत्यादि वेदांतसिद्धं परमात्मनो मूर्तं रूपमेवोपास्यमित्यर्थः ॥ तथा च शौनकेन चतुर्मुखसनकादीनां जगदंतर्वर्तिनामविद्यावेष्टितत्वेन शुभाश्रयतानर्हतामुक्त्वावद्धानामेव पश्चाद्योगेनोद्भूतवोधानां स्वस्वरूपापन्नानां च स्वतःशुद्धिविरहाच्छुभाश्रयताप्रतिषेध उक्तः आब्रह्मस्तंबपर्यंता जगदंतर्व्यवस्थिताः ॥ प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः यतस्ततो नतेध्यानेध्यानिनामुपकारकाः अविद्यांतर्गताः सर्वेतेहिसंसारगोचराः पश्चादुद्भूतवोधाश्च ध्यानेनैवोपकारकाः नैसर्गिको न वै वोधस्तेषामप्यन्यतो यतः तस्मात्तदमलब्रह्मातिसर्गादवबोधवदित्यादिना प्राधान्येनोपास्यत्वनिषेधः ॥ भगवद्विभूतित्वेनोपासनंत्विष्टमेव ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

त्वगाद्याःसप्तधातवःशरीरस्थितिहेतुभूताजाताइतिशेषः तेषांनिदानमाह भूमीति मुख्यप्राणाभिमन्यमानजडरूपप्राणोपादानकारणमाह प्राणइति मुख्यप्राणेनाभिमन्यमानजडप्राणोव्योमांबुवायुभिः सृष्टइतिशेषः ॥ ३१ ॥

इंद्रियोपादानकारणमाह गुणेति गुणाःसत्त्वादयः गुणाकारणमाह वुद्धिरिति विज्ञानरूपिणीनिश्चयज्ञानरूपिणी ॥ ३२ ॥

ब्रह्मशरीरस्थभगवत्प्रतिमास्वरूपष्टयति एतदिति पंचभूताहंकारतत्त्वमहत्तत्त्वप्रकृत्याख्याष्टावरणावृतमेतत्स्थूलंविराडाख्यंब्रह्मशरीरंभगवतोनारायणस्यप्रतिमारूपंतेतवमयाव्याहृतमित्यन्वयः तदुक्तं स्थूलंभगवतोरूपंब्रह्मदेहउदाहृत तत्तत्रत्वाश्चाति ॥ ३३ ॥

ननुतर्हिहरेर्निजरूपंकीदृशमत्राह अतइति अतोब्रह्मणोदेहाच्चपरंविलक्षणमपिस्थूलंकिंनेत्याह सूक्ष्मतममिति सूक्ष्माणामप्यतिशयेनसूक्ष्मं अणोरणीयानितिश्रुतेः महत्परिमाणाभावेनाचाक्षुषत्वेनभक्तानांदिदृक्षोपासनाव्यर्थेत्यतउक्तं अव्यक्तमिति महत्परिमाणवत्त्वेऽपिस्वप्रसादमंतरेणाचाक्षुषंनस्यादित्यर्थः महतोमहीयानितिश्रुतिः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः सूक्ष्मंशंखचक्रगदाधरमितिच अन्यस्यक्वचिदतिशयलक्षणविशेषणसंभवेकथमेतादित्यतउक्तं निर्विशेषणमिति निर्गतंविशेषणमतिशयलक्षणंयस्मात्तत्तथोक्तं अस्यकार्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणइतिदर्शनात् एवंविधस्यापिवस्तुत्वेनघटवदाद्यंतवत्त्वंकिंनस्यादितिमंदाशंकापरिहारायोक्तं अनादीति आदिमध्यांतशून्यं नैतदौपचारिकमतउक्तंनित्यमिति नित्यमविनाशि नित्योनित्यानामितिश्रुतिः चाक्षुषस्वभावाभावेऽपिवागादिविषयत्वंस्यादितउक्तं वाङ्मनसोःपरमितिवाङ्मनसयोरगोचरं सरस्वतीरुद्रोत्तमंवा ॥ ३४ ॥

प्रेक्षावद्ग्रहीतत्वेनतउभेअपिग्राह्येइत्याशयेनोपसंहरति अमुनीइतिस्थूलसूक्ष्मेअमुनीभगवद्रूपेमयातेतवानुवर्णिते मायासृष्टेभगवदिच्छयाप्रकृत्याचविराचिते जगतियेऽविपाश्चितः ज्ञानदुर्वलास्तेजनाउभेअपिरूपेनगृह्णन्ति नजानंतीत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

त्वगिति स्थूलं चर्मैवखलु चर्मोच्यते तदुपरिस्थितं सूक्ष्मं त्वगुच्यते प्राणास्तु व्योमादिमय इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रसङ्गादिन्द्रियाणां लक्षणमाह गुणात्मकानीति गुणेषु विषयेषु आत्मा स्वभाव औत्पत्तिकः सम्बन्धो येषाम् । विकारा हर्षदुःखादयः विज्ञानं विवेकशक्तिः, बुद्धीन्द्रियमनः प्राणानित्याद्युक्तेः पारमार्थिक्यपि सा भवतीति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अतः परमिति । निर्विशेषणं वर्णाकारादिशून्यम यदेव व्यष्टिषु स्थूलेन सहोत्पत्त्यादियुक्तं न भवतीत्याह अनादीति । अतस्तदपेक्षया नित्यमपि निर्विशेषणत्वादेववाङ्मनसः परम् । अतएव सूक्ष्मतमम् । अतएव चाव्यक्तम् ॥ ३४ ॥

अमुनी अमू ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य्य कृत सुबोधिनी ।

इंद्रियाणामपि त्रैविध्यमाह गुणात्मकानींद्रियाणीति त्रिगुणमयानींद्रियाणि सर्वाण्येव प्रवृत्ति धर्मे भक्तिज्ञाने च जनयंति अहंकार स्यापि त्रैविध्यमाह भूतादिप्रभवागुणा इति भूतादिरहंकारः भूतादीनां प्रभावो यत्र भूतादेव प्रभावो येषां अहंकारस्य त्रैविध्यं स्पष्टमेव भूताद्यभेदात् भूतादिशब्देनाहंकार एव वा तस्माद्गुणत्रयोत्पत्तिं सृष्टचैव तेन गुणजनकत्वेन त्रिगुणत्वं स्पष्टं मनसोऽपि त्रैविध्यमाह मनः सर्वविकारात्मेति सर्वेहि विकारास्त्रिविधाः तन्मयत्वात्मनसोपि त्रैविध्यम् । बुद्धिरपि त्रिविधेत्याह बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी.विविधविज्ञानं त्रिविधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिधेत्याह बुद्धिर्विज्ञानरूपिणीति विविधविज्ञानं त्रिविधमिति तद्रूपिणी बुद्धिरपि त्रिविधा ॥ ३२ ॥

एवं सर्वस्य त्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति एतद्भगवतो रूपमिति एतत्पूर्वनिर्दिष्टं सर्वमेव त्रिविधं भगवतोरूपं स्थूलो देहः ते तुभ्यं त्वदर्थं मयाव्याहृतमित्यर्थः एवं तस्य त्रिगुणत्वेन यन्निरूपणं तु तत्तवाधिकारेण निरूपितं भगवतो हि रूपं सर्वेषामधिकारानुसारेण सर्वरूपत्वेन भासते तं तथा यथोपास इतिश्रुतेः ॥ ३३ ॥

एवं राज्ञो त्रैविध्यं निरूप्य सूक्ष्मरूपं ततोप्युत्तमाधिकारार्थं अव्यक्तरूपं निरूपयति अतः परमिति ॥ ॥ महादिसप्तावरणसंहितात्स्थूलरूपात्परंव्यतिरिक्तमुत्कृष्टमेतन्नियामकं सूक्ष्मतमं आकाशाद्यपेक्षयापिअतिसूक्ष्मं तस्य रूपविशेषनिरूपणं न कर्त्तव्यं यस्तदव्यक्तं केनापि धर्मेण नप्रकटं ततः तस्य विशेषाः प्रकटाभविष्यंतीत्याशंक्याह निर्विशेषणमिति सर्वविशेषणरहितं सर्वव्यावर्त्तकधर्मरहितमित्यर्थः तस्योत्पत्त्यादिकं नास्तीत्याह अनादिमध्यनिधनमिति आदिमध्यावसानसहितं नित्यं सदैकरूपं वाङ्मनसः परं सर्वव्यवहारातीतम् ॥ ३४ ॥

एवंस्थूलविसदृशं सर्वप्रकारेण सूक्ष्ममिति निरूपितं उभयमप्युपसंहरति अमुनी भगवद्रूपे इति मयाते त्वदर्थमेवानुवर्णिते पूर्ववत् अस्माकं तु नानेनोपयोगः तदाह उभे अपि नगृह्णन्तीति तत्रहेतुःमायासृष्टे इति मायायाः कार्यकारणरूपायाः संबंधेनैव रूपोक्ताल इति यतस्ते विपश्चितः साक्षात्स्वरूपज्ञातारः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अधिदैवादिभेदं विभज्योक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् । त्वक्चर्मणोः स्थौल्यसूक्ष्मत्वाभ्यां भेदः कल्प्यः त्वगादयोऽस्थ्यन्ता ये सप्तधातवस्ते भूम्यप्तेजोमयाः तेषाञ्च पाञ्चभौतिकत्वेऽपि वाय्वाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावादेवमुक्तम् । प्राण इति व्योमाम्बुभ्यां पुष्टा वायव एव प्राण इत्यर्थः । तृतीयावहुवचनमार्षम् ॥ ३१ ॥

गुणात्मकानि गुणेषु शब्दादिष्वात्मा प्रवृत्तिस्वभावो येषां तानि । गुणाः शब्दादयो भूतादिरहंकारः तस्मः प्रकर्षेण, भवन्तीति तथा । सर्वविकाराणामात्मा सर्वान् विकारान् मन एव संजीवयतीत्यर्थः । विज्ञानं विवेकशक्तिस्तद्रूपिणी ॥ ३२ ॥

स्थूलं समष्टिसंज्ञम् । मह्यादिभिरिति महासमष्टिसंज्ञं महास्थूलम् ॥ ३३ ॥

स्थूलमुक्त्वा सूक्ष्ममाह, अत इति । सूक्ष्मतममित्यनेनैव सूक्ष्ममतिसूक्ष्मञ्चेति द्वितयं लभ्यते । अत्र सूक्ष्मं लिङ्गशरीरम् अतिसूक्ष्मं मायारूपं निर्विशेषणमित्यादिभिश्रुतु भिर्विशेषणैरुक्तम् ॥ ३४ ॥

उपासनार्थं भगवत्यारोपितं रूपद्वयमपवदंति । अमुनी इति द्विवचनं स्थूलयोः समष्टिमहासमष्ट्योरैक्यात् । न गृह्णन्ति प्राप्यत्वेन न स्वीकुर्वन्ति किन्तु उपासनार्थं प्रथमदशायामेव । यतो मायासृष्टे । तृतीयमतिसूक्ष्मं यत् तत्तु कारणं मायैव । किञ्च विपश्चितः शुद्धभक्तिमन्तः प्रथमदशायामपि नैव गृह्णन्ति किन्तु रामकृष्णनारायणनृसिंहादिरूपं शुद्धसत्वमेव साधनसाध्यदशयोर्गृह्णन्ति ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं समष्टिशरीरावयवहृदयस्थानेंद्रियादिभेदं विज्ञाप्यक्त्वा तदंशभूतानां धात्वादीनां स्वरूपमाह त्वगिति द्वाभ्याम् त्वक्स्थूलम् चर्म तदुपरिसूक्ष्मम् त्वगाद्योऽस्थ्यंताः द्वंद्वैकद्भावेन निर्दिष्टाः ते सप्तधातवः कथंभूताः भूम्यप्तेजो मयाः तेषां पांचभौतिकत्वेपि भूम्यादीनां भूयस्त्वोपलब्धेर्व्योम्नाकाशयोराहारादिरूपेण संवर्द्धकत्वाभावाच्च प्राणस्तुव्योमांबुवायुभिः संपन्नो वायोरवस्था विशेषः व्योमकार्यभूतः देहेऽव्वभावेस्थातुमक्षमइति भावः ॥ ३१ ॥

गुणात्मकानि गुणेषु आत्मा येषां तानि गुणात्मकानि गुणाभिमुखस्वभावानि उत्पन्नानितु राजसाहंकारादेव भूतानींद्रियाणि यद्यपि शब्दादिगुणाभिमुखानि ज्ञानेंद्रियाणि संति तथापि कर्मेंद्रियाणामपि भगवन्मूर्तिरूपादिग्रहणे गमनादिक्रियाद्वारोपयोगाद्गुणात्मकत्वम् गुणाः शब्दादय भूतादिस्तामसाहंकारस्ततः प्रकर्षेण भवंतीति तथा मनः वैकारिक प्रभवं सर्वविकारात्मा सर्वेषां विकाराणां बंधमोक्षहेतूनामात्मा कारणम् मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः बंधाय विषयासक्तं मुक्तये पुंसि वा रतामिति वचनात् बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी विशेषेणज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानं ज्ञानवान्मांप्रपद्यते इति श्रीमुखोक्तं ज्ञानं तद्रूपिणी तत्करणभूतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सवाच्यवाचकतया भगवान् ब्रह्मरूपधृक्।
नामरूपक्रिया धत्ते सकर्म्माकर्म्मकः परः॥ ३६॥
प्रजापतीन् मनून् देवानृषीन् पितृगणान् पृथक्।
सिद्धचारणगन्धर्व्वान् विद्याध्रासुरगुह्यकान्॥ ३७॥
किन्नराप्सरसो नागान् सर्पान् किम्पुरुषान्नरान्।
मातृरक्षःपिशाचांश्च प्रेतभूत विनायकान्॥ ३८॥
कूष्माण्डोन्माद वेतालान् यातुधानान् ग्रहानपि।
खगान् मृगान् पशून् वृक्षान् गिरीन् नृप सरीसृपान्॥ ३९॥
द्विविधाश्चतुर्व्विधा येऽन्ये जलस्थलनभौकसः।
कुशलाकुशला मिश्राः कर्म्मणां गतयस्त्विमाः॥ ४०॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः।

उक्तं समष्टि रूपमुपसंहरति एतादिति एतत्पूर्वोक्तम् भगवतः धारणाश्रयस्य पृथिव्यप्तेजोवायुव्योमाहंकारमहत्प्रकृतिमयैरष्टभिरावरणैर्वेष्टितं स्थूलं रूपं ते तुभ्यं मया व्याहृतम् अयमर्थः पुरुषनारायणादिपदैः पूर्वत्रोक्तस्य भगवत एवंद शरीरं तत्र प्राणोनक्षिपता क्षुत्तृडंतःभयादयः द्वयोर्जीवधर्माः तदाभिमानि च तुर्मुख विषयाः समष्टिशरीरनिरूपणे अनुप्राणंति यं प्राणाः प्राणंतं सर्वजंतुषु। इत्यादिषु व्यष्टिस्मरणं हस्तौ रुरुहतुरित्यादि व्यष्टिदेहावयवस्मरणं च व्यष्टिजीवशरीरेऽपीयमेव गतिरिति सूचनार्थमित्यलं विस्तरेण॥ ३३॥

स्थूलं समष्टिशरीरमुक्त्वा सूक्ष्मंसमष्टिशरीरमाह अतः स्थूलरूपात्परमन्यत्सूक्ष्मतमं रूपमस्ति यतोनिर्विशेषणं महदादिपृथिव्यंतविशेषणरहितम् अनादिमध्यनिधनम् अवस्थात्रयशून्यम् यतोनित्यं त्रैकालिकं वाङ्मनसः परम् तयोः कारणम् अव्यक्तं भगवच्छाक्तिरूपप्रधानात्मकम्॥ ३४॥

एवं विराट्शरीरावयवेषु देवमनुष्यादिषु मोक्षप्रतिबंधकभूतरागद्वेषादिनिवृत्तयेरूपद्वयविलक्षणस्वरूपनिविष्टोपपादनाय च अमुनी स्थूलसूक्ष्मं भगवतो रूपे ते तुभ्यं मयानुवर्णिते प्रतिपादिते ते उभयेऽपि विपश्चितः मायामयरूपद्वयाद्विलक्षणे भगवति निष्ठावंतः न गृह्णंति उपास्यत्वेन न स्वीकुर्वंति मायासृष्टे प्रकृतिमूले यावन्नजायेत परावरेऽस्मिन्विश्वेश्वरे द्रष्टार भक्तियोगः तावत्स्थवीयः पुरुषस्य रूपं क्रियावसाने प्रयतः स्मरेदितिस्थूलरूपध्यानस्य तदवधेश्च पूर्वत्र दर्शितत्वाच्च॥ ३५॥

भाषाटीका।

त्वक, चर्म्म, मांस,, रुधिर, मेद, मज्जा, और अस्थि,, ये सात धातुए पृथिवी जल और तेजोमय है। प्राण आकाश वायु और जलसे है॥ ३१॥

चक्षुरादि इन्द्रिय सब गुणात्मक हैं अर्थात् शब्दादि गुणोंको ग्रहण करती हैं और गुण सब अहंकार से उत्पन्न हुए हैं। मनसर्व विकारात्मा और बुद्धि विज्ञान रूपिणी है॥ ३२॥

यह श्री भगवान् का विराट रूप स्थूल रूप है जो मैंने तुह्मारे आगे कहा ये पृथिवी जल तेज वायु आकाश अहंकार महत्तत्व और प्रकृति के आठौं आवरणों से बाहर से आवृत है॥ ३३॥

इससे पर निर्विशेषण अनादि मध्य निधन नित्य वाणी और मनसे पर अव्यक्त एक और सूक्ष्मतम रूप है॥ ३४॥

ये दोनो भगवान के रूप मैंने तुमसे वर्णन किये। इन दोनों को विपश्चित् जन नहीं ग्रहण करते हैं क्योंकि यह दोनोंही माया सृष्ट हैं॥ ३५॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

यद्रूपगुणकर्म्मक इति यदुक्तं भगवता ब्रह्माणं प्रति तत् प्रपञ्चयितुं ब्रह्मादिरूपाणि तत्कर्माणि चाह स इत्यादिना इत्थम्भावेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन। स भगवान् ब्रह्मरूपधृक् सन् वाच्यवाचकतया वाचकतया नामानि वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते सृजतीत्यर्थः। मायया सकर्म्मा सव्यापारः सन्। वस्तुतस्तु अकर्मकः॥ ३६॥

एतत् प्रपञ्चयति प्रजापतीनिति सार्द्धैस्त्रिभिः। द्वितीयान्तानां धत्ते इत्यनेनान्वयः। तत्र प्रजापत्यादीनि नामानि तत्तद्वाच्यानि रूपाणि, तत्तत्कर्माणि च ज्ञेयानि। पृथक् तत्तदवान्तरभेदेन॥ ३७॥ ३८॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका।

गिरीनित्स्ययानन्तरं नृपेति सम्बोधनम्। द्विविधाः स्थावरजङ्गमरूपेण। चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण। जलस्थलनभांसि ओकांसि येषाम्। तानपि धत्ते इति पूर्वेणैव सम्बन्धः॥ ३९॥

यच्च राज्ञा पृष्टं यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तमेति तस्यापि प्रसङ्गात् अनेनैवोत्तरमाह। कुशला उत्तमाः अकुशला नीचाः मिश्रा इति पदान्तरं मिश्रा मध्यमाः। कर्मणां पुण्यापुण्यमिश्राणां गतयः फलानि॥ ४०॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य सटिप्पणी।

यद्रूपेति पूर्वाध्यायस्यैकात्रिंशश्लोकः॥ ३६॥

प्रजापतीन् मरीचिप्रमुखानित्यर्थः॥ ३७—४०॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचन्द्रिका।

स्थूलत्वं भगवद्रूपत्वमेवोपपादयितुं भगवत एव ब्रह्मादिरूपेण स्रष्टृत्वादिकमाह सइति भगवान् वाच्यवाचकतयाऽवस्थितः जगच्छरीरकत्वाद्वाच्यतयाऽवस्थितः आकाशशरीरकत्वाच्चवाचकाकाशगुणशब्दरूपेणावस्थितः ब्रह्मरूपधृक्नामरूपक्रियाधत्ते ब्रह्मरूपभृगित्यनेन प्रागुक्तव्यष्टिश्चतुर्मुखशरीरकादित्यवगम्यते नाम देवादिनामरूपंदेवादिरूपंक्रियास्तेषांकृत्यानिःधत्तस्वपर्यन्तनामक्रियाः व्याकरोदित्यर्थःयथा नामरूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपंचनं वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार स इति कथं भूतोविधत्तेऽकर्मकः अकर्मवश्यः सकर्मासंकल्पमात्रव्यापारकः॥ ३६॥

नामरूपक्रियाधानमेव प्रपंचयति प्रजापतीनित्यादिना द्वितीयांतानां धत्ते इत्यनेनान्वयः तत्रप्रजापत्यादिनामानि तद्वाच्यानि रूपाणि तत्कर्माणि च ज्ञेयानि पृथक्सदंवांतरभेदेन गिरीनित्यस्यानंतरं नृपति संबोधनम्॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥

चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण सा चतुर्विधा पुमान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपःचतुर्विधो विभेदोऽयं इत्युक्तदेवादिरूपेणवाचतुर्विधाः जलस्थलनभांस्येकांसि येषां तान् धत्ते इति पूर्वेणान्वयः नन्वेकरूपेणैव किंन धत्ते इत्यत आह कुशलेत्यादिना कर्मणां क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपाणांकर्मणां परा प्राप्यागतयः फलानि कुशला उत्तमाः अकुशलानीचाः मिश्राः मध्यमाः कर्मणां विचित्रत्वात्सत्फलानामपिवैचित्र्यमिति भावः॥ ४०॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थ कृत पदरत्नावली।

मायामयेजगतिविपश्चितउभेकार्यकारणरूपेनगृह्णंतिनांगीकुर्वंतीत्येतदप्रव्याख्यानंप्रत्याह सवाच्येति नामैववाचकत्वेननामरूपक्रिया अपि वाच्यत्वेनहरिर्देवोनियामर्यातिचैकराट् कर्तृत्वात्सकर्मासौनिष्फलत्वादकर्मकइत्यनेनव्याख्यातोऽयंश्लोकः निष्फलत्वात्कर्मफलानपेक्षत्वात् नन्वेकस्यनानानामरूपक्रियाकारकत्वंमायामंतरेणकथंसंजाघटीत्यतउक्तं ब्रह्मेति अंतर्बहिर्व्याप्तं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यंरूपंतस्यधारकत्वाद्धृतइत्यर्थः ब्रह्मवेदतपस्तत्त्वमित्यतोवेदादिशब्दराशिधृतत्वाद्वा अनेनप्रपंचस्यवेदादिसिद्धत्वेनसत्यत्वात्तस्यमायामयत्वेवेदादेरप्रमाणत्वेन तदुक्ततदैक्यस्यापितथात्वेनविश्वस्यैवसत्यत्वंन्यायप्राप्तमित्युक्तंभवति॥ ३६॥

उक्तमेवविशदयति प्रजापतिरित्यादिना सर्वनामरूपक्रियायतःप्रजापत्यादिनामरूपक्रियाश्चधत्तइतिपूर्वेणान्वयः॥ ३७॥

मातरोऽदित्यादयोऽत्रोद्देशचोधावापिशाचाधेटाकर्णादयः भूताभृंगिरुद्रानुगाः विनायकाविघ्नादयः॥ ३८॥

कूष्मांडाः स्कंदादयः उन्मादाः कालकर्णादयः। यातुधानाः रक्षोविशेषाभृगुकुत्सादयः। ग्रहाअष्टादशनवग्रहावा हेनृप नृपाःप्रियव्रतादयोवासरीसृपाःसहस्रपादादयः॥ ३९॥

संख्यातुमशक्यत्वात्सामान्यतोनिर्दिशति द्विविधाइति व्योमर्क्षपथमाकाशनभःशब्दगुणोऽम्बरंपुष्करंगगनंविष्णोःपदंधौरात्रमुच्यतइत्यभिधानान्नभःशब्दउभयलिंगः। तेषामुत्तमादित्वेकारणमाह कुशलेति उक्ताइमाजातयःकुशलादिकर्मणांगतयःफलानि॥ ४०॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः।

अत एतत्सम्बन्धि सर्वमपि भगवद्रूपत्वेनैव कल्पितमित्याह स वाच्येति। यद्रूपगुणकर्मक इत्यत्र तु अप्राकृतानि चतुःश्लोक्यां श्रीभगवता प्रतिज्ञातानि स्वयमेव दर्शितानीति व्याख्यातमेव॥ ३६॥

प्रजापतीनिति सार्द्धत्रिकम्॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥

श्रीमद्वल्लभाचार्य कृत सुबोधिनी।

ननुतर्हिभगवान् कथमेवं रूपं करोतीत्याशंक्याह सवाच्यवाचकतयेति स भगवान्वाच्यवाचकत्वं अनामरूपात्मनि नामरूपे विधाय, तादृशो भूत्वा जगतः पालनादिकं करोतीति वाच्यवाचकतया स्वरूपमप्रच्युत एव ब्रह्मस्वरूपं सच्चिदानंदं विभृत् सर्वेषामपि जीवानां नाम रूपक्रियाधत्ते नामानि रूपाणि क्रियाश्च स्वसदृशान्करोतीत्यर्थः ननु केते स्वयं च स कर्मातच पुनस्तादृश एव यतो वक्तुनः अकर्मकः सर्वकर्मरहितः सर्वेषां नियामकश्च एतादृशोपि सर्वानुत्पादयितुं त्रिगुणात्मकं अव्यक्तं चरूपंकरोतीत्यर्थः॥ ३६॥

ननु के ते ये सामर्थ्ये स्वयं त्रिविधा जात इति तत्राह प्रजापतीनित्यादिभिस्त्रिभिः एकेप्रत्येकगुणप्रधानाः एके मिश्राः तत्रप्रत्येकान् श्लोकत्रयेण गणयति तत्राप्युत्तरोत्तरहीनता प्रथमं प्रजापतिः ये मरीच्यादयः गुह्यकांताः सत्त्वोत्कर्षरूपाः किन्नरादयःविनायकांताः राजसाः कूष्मांडादयः सरीसृपास्तामसाः॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥

सत्त्वं रजस्तम इति तिस्रः सुर-नृ-नारकाः ।
तत्राप्येकैकशो राजन् भिद्यन्ते गतयस्त्रिधा ।
यदैकैकतरोऽन्याभ्यां स्वभाव उपहन्यते ॥ ४१ ॥
स एवेदं जगद्धर्त्ता भगवान् धर्म्मरूपधृक् ।
पुष्णाति स्थापयन् विश्वं तिर्य्यङ्नरसुरात्मभिः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

अन्ये तत्तद्भेदेषु मिश्रा इति तानेकेन गणयति द्विविधाइति स्थावरजंगमभेदेन चतुर्विधाः जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाः ये पूर्वोक्तादन्येते सर्वे संकरजाताइतिज्ञेयाः तथापि स्थानतस्त्रैगुण्यं तदाह जलस्थलनभौकस इति जलादयः स्थानानि येषां तत्र जलस्थाराजसाःस्थलस्था सात्विकाः नभस्थाः स्तामसाः एवं स्वरूपतः स्थानतश्च सर्वेषां त्रैविध्यमुपपाद्य फलतोऽपि त्रैविध्यमाह कुशलाकुशलामिश्रा इति कर्मणां त्रिविधा गतिः सात्विकादिभेदेन सात्विकं कर्मशुभफलं कुशलशब्देनोच्यते राजसं कर्म उभयफलं मिश्रशब्देनोच्यते एवं कर्मगतयः कर्मसाधने प्रकारास्त्रिविधाः कुशलाश्च अकुशलाः कुशलाकुशलामिश्राभिन्नाः कर्मणामिमा एव गतयः नत्वन्याः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

अथ स्रष्टीनां सृष्टिस्थितिसंहारानाह स इत्यादिना इत्थम्भावेनेत्यन्तेन । स महदादिस्रष्टा पुरुषः परः परमेश्वरः अकर्मकः प्राकृतक्रियाहीनोऽपि ब्रह्मरूपधृक् सन् सकर्म्मा सव्यापारः वाच्यवाचकतया वाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च वाचकतया नामानि वक्ष्यमाणानां व्यष्टि-जीवानां धत्ते सृजति ॥ ३६ ॥

तानेव दर्शयति प्रजापतीनिति । द्वितीयान्तानां धत्ते इत्यनेनान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

नृपेति सम्बोधनम् । द्विविधा स्थावरजङ्गमरूपेण । चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण त्रिविधाश्च जलस्थलनभौकोरूपेण येऽन्ये तानपि धत्ते इति पूर्व्वेणैवान्वयः ॥ ३९ ॥

ननु कथमेवं विषयान् सृजति तत्राह । इमाः कर्मणां गतयः कुशलाः पुण्यफलरूपाः अकुशलाः पापफलरूपाः मिश्रास्तदुभयरूपाः । जीवाः प्रतिस्वकर्मानुरूपाः गतीः प्राप्नुवन्ति स्रष्टुः को दोष इति भावः : एतेन यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तमेति राज्ञः प्रश्नस्योत्तरं दत्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

यावत्यः कर्मगतयो यादृशीर्द्विजसत्तमेति राजप्रश्नस्योत्तरं वदन् स्वांशाभ्यां ब्रह्मरुद्राभ्यां स्वावतारैश्च भगवतो गतव्यभूननामरूपस्रष्ट्त्वादिकं दर्शयति स इत्यादिना संयच्छति चकालेन घनानीकमिवानिल इत्यंतेन स भगवान् ब्रह्मरूपधृक् सन् वाच्यवाचकतया नामरूपक्रिया धत्ते वाचकतया नामानिवाच्यतया रूपाणि क्रियाश्च धत्ते सृजतीत्यर्थः सकर्मा सव्यापारःननुतर्हि जीववत्कर्मवश्यःस नेत्याह अकर्मक इति कर्मवश्यो नेत्यर्थः तत्र हेतुः पर इति पूर्णा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नामरूपसृष्टिं प्रपञ्चयति प्रजापतीनित्यादिना द्वितीयांतानां धत्ते इत्यनेनान्वयः तत्र च प्रजापत्यादीनि नामानि तद्वाच्यानि रूपाणि तत्कर्माणि चवधिष्याणि पृथक्तत्तदवांतरभेदेन ॥३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥

येऽन्ये द्विविधाः स्थावराः जंगमाश्चेति विख्याताः चतुर्विधाः जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः जलस्थलनभांस्योकांसि येषांते त्रिविधाः जलचराः भूचराः खेचराः तानपि धत्ते इति पूर्वेणान्वयः इमाः प्रजापत्यादिनामरूपलक्षणाः कर्मणां जीवकर्तृकाणां पुण्यमिश्राणां कुशलाः उत्तमाः अकुशलाः नीचा मिश्राः मध्यमाः गतयः फलानि ॥ ४० ॥

भाषा-टीका

वही भगवान् माया सान्निध्य से सकर्मक और स्वरूपतः अकर्मक हैं ब्रह्मा रूप धर कर वाच्य वाचक तासे अर्थात् वाच्य रूप और वाचक नामसे नाम रूप और क्रिया धारण करते हैं ॥ ३६ ॥

प्रजापति मनु देवता ऋषि पृथक् पितृगण सिद्ध चारण गंधर्व विद्या धर असुर गुह्यक किन्नर अप्सरा नाग सर्प किम्पुरुष महामातृ राक्षस पिशाच प्रेत भूत विनायक कूष्मांड उन्माद वेताल यातु धान ग्रह खग मृगपशु वृक्ष गिरि और सरीसृपों को धारण पोषण) करते हैं ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

द्विविध स्थावर जंगम, और चतुर्विध जरायुज अंडज स्वेदज उद्भिज्ज आदि जो सब जल स्थल और आकाश में रहने वाले जीव हैं यही सब कुशल (पुण्य) अकुशल (पाप) मिश्र कर्मों की गति हैं ॥ ४० ॥

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत् सृष्टमिदमात्मनः ।
संनियच्छति तत् काले घनानीकमिवानिलः ॥ ४३ ॥
इत्थम्भावेन कथितो भगवान् भगवत्तमः ।
नेत्थम्भावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

सत्त्वादिभेदेन कर्मगतिवैचित्र्यं प्रपञ्चयति सत्त्वमिति सार्द्धेन । सत्त्वादयः तिस्रो गतयः । सुरादिशब्दा ऋष्यादीनामुपलक्षणार्थाः । अन्याभ्यां गुणाभ्यां स्वभावो गुण उपहन्यते अनुविध्यते ॥ ४१ ॥

ब्रह्मरूपेण स्रष्टृत्वमुक्त्वा विष्णुरूपेण पालकत्वमाह । स एव भगवान् तिर्य्यगाद्यवतारैरिदं विश्वं स्थापयन् धर्म्मरूपेण पुष्णाति भोगैः संवर्द्धयति ॥ ४२ ॥

रुद्ररूपेण संहर्त्तृत्वमाह तत इति । आत्मनः सकाशाद्यदिदं सृष्टं तत् संनियच्छति संहरति ॥ ४३ ॥

कर्त्तृत्वाद्यपवादेन दशमस्य शुद्धिमाह । इत्थम्भावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या कथितः । सूरयस्तु परं केवलम् एवं रूपेणैव द्रष्टुं नार्हन्ति ॥ ४४ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यतट्टिप्पणी ।

[तत्रापीति । अत्र तत्तदवान्तरभेदेऽपि त्रिधेत्याह इत्याभासो ज्ञेयः ॥ त्रिधा भिद्यन्ते इति । एतदपि स्थूलदृष्ट्यैवोक्तम् । वस्तुतस्तु तत्तद्गुणतारतम्येन तत्तत्पुण्यपापतारतम्यानुसारेण नानाविधगतयो भवन्तीत्यर्थः ॥] अनुविध्यते इति । यथा मनुष्याणां स्वभावतो राजसत्वेऽपि गुणान्तरानुवेधात् सात्विकत्वं राजसत्वञ्च प्रतीयते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

[कालाग्निरुद्रात्मेति । कालः प्रलयकालः तत्साधनकोऽग्निः संकर्षणमुखानलः तत्र रुद्रात्मा रुद्ररूपेणाविर्भूत इत्यर्थः ॥ ४३ ॥]

एवंरूपेणैवेति । केवलं विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेणैव न, पश्यन्ति किन्तु निष्फलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुत्यनुसारेण विशुद्धमपि पश्यन्तीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृत भागवतचंद्रिका ।

एतदेव प्रपंचयति सत्वमिति सार्द्धेन सत्वंसात्विकींगतिः कर्मफलरूपादेवत्वप्राप्ति रुत्तमा सुखप्राचुर्यात् रजोगतिर्मनुष्यतामिश्रा नारकशब्दः स्थावराद्युपलक्षकः तमोगतिर्नारकतानीचेत्यर्थः तत्रापिसात्विकराजसतामससुरनृनारकासुगतिष्वपि यदैकैकतरः सात्विकादिःस्वभावः इतराभ्यामवशिष्टाभ्यां स्वभावाभ्यां उपहन्यते ऽनुविध्यतेऽभिभूयत इत्यर्थः तदा एकैकशः एकैकं त्रिधागतयोभिद्यंते यथा रजः प्रचुराएकतराः केचित्केवलरजःप्रचुराः केचित्सत्वप्रचुराः केचित्तमःप्रचुराः एवं सात्विकतामसा अपि प्रत्येकं त्रिधेत्यर्थः एतेन यावत्यः कर्मगतय इत्यस्याप्युत्तरमुक्तं भवति ॥ ४१ ॥

एवं ब्रह्मांतर्यामित्वेन स्रष्टृत्वमभिधाय साक्षात् पालयितृत्वमाह स इति जगद्धाता जगत्स्रष्टा स एव भगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः तिर्यंचो वराहमीनकच्छपहंसादयः नरा रामकृष्णादयः सुरा वामनसुयज्ञादयः एतैरवतारै रिदंविश्वं स्थापयन् पालयन् धर्मरूपधृक्धर्मशरीरकः सन्पुष्णाति संवर्द्धयति ॥ ४२ ॥

रुद्रशरीरकत्वेन संहर्तृत्वमाह तत इति कालाग्निरुद्रात्मा कालाग्निरुद्र आत्मा शरीरं यस्य सः कालाग्निरुद्रस्यात्मभूत इति वा सभगवानुपादानभूतादात्मनः सृष्टं यद्विश्वं तत्काले कल्पांते सन्नियच्छति संहरत्यनिलो वायुर्मेघसमूहमिवेति दृष्टांतः ॥ ४३ ॥

जगद्व्यापारस्य जीववत्कर्मायत्तत्वमाशंक्यनेत्याह इत्थमिति इत्थंभावेन प्रकृत स्रष्टृत्वादि भावेन प्रयुक्तः भगवत्तमः ज्ञानादिपूर्णतमः भगवान्कथितः सम्यक् प्रतिपादितः सूरयो ब्रह्मविदः इत्थं भावेन चिदचिद्रूपेण परं केवलं द्रष्टुं नार्हंति किंतु तद्विलक्षणत्वेन द्रष्टुमर्हंति भगवान्भगवत्तम इति विशेषणद्वयं जीववैलक्षण्यप्रतिपादकं जीवस्याभगवत्त्वात्तद्व्यापारः कर्मायत्तःपरमात्मनः कर्तृत्वं अकर्मवश्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

उक्तजातीस्त्रिधाविभजति सत्वमिति सत्वंरजस्तम इतिगुणत्रयहेतुकाः सुरनृनारकाइतितिस्रोज्ञेयाइत्यन्वयः सत्वहेतुकपुण्यफलासुरगतिः रजोहेतुकपुण्यपापफलामनुष्यगतिः तमोहेतुकपापफलानारकीगतिः अनेननरकयोग्याअसुराइत्युक्तंभवति अवांतरभेदोपित्रिधेत्याह तत्रापीति गुणत्रयमूलकर्मभ्यः प्राप्तसुरनरासुरगतयः प्रत्येकंसात्विकराजसतामसतयात्रिधाभवंति तथाहिकल्पादिप्रधानाअसुरास्तामसतामसाः प्रधानसुरभृत्यास्तामसराजसाः अप्रसिद्धासुरास्तामससात्विकाः केवलपापचारिणोमनुष्याराजसतामसाः मिश्रकर्मकृतोमनुष्याराजसराजसाः मनुष्येषुपुण्यैककर्मकृतउत्तमामनुष्याराजससात्विकाः ।पृथगप्रसिद्धादेवाः सात्विकतामसा.अतत्त्वाभिमानिनोलोकेख्याताः सात्विकराजसाः तत्त्वाभिमानिनोदेवाःसात्विकसात्विकाःसात्विकेभ्योऽपिसात्विकाः । गरुडादित्रिकतद्भार्याःतेभ्योऽपिसात्विकीब्रह्मभार्यासरस्वती ततोऽपिसात्विकोब्रह्मेतिभेदः एकैकशइतित्रिप्रत्ययेनज्ञायते तदुक्तं तामसास्तामसादैत्याः प्रधानादेवशत्रव इत्यादिना ॥ ४१ ॥

एवं जगत्स्वरूपंनिरूप्याधुनाभगवदवतारावसरमाह यदेति यदैकतमस्वभावः सात्विकोऽन्याभ्यांरजस्तमोभ्यामुपहन्यते तदैवतस्मिन्नवसरएवधातापोषणादिकर्तावर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकरूपधरोभगवान् तिर्यङ्नरसुरात्मभिः मत्स्यकूर्मवराहरामकृष्णोपेंद्रादिरूपैरवतार्येदंजग

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

त्सत्त्वेनस्थापयन्पुष्णाति संवर्धयति स्थितंरक्षतीत्यन्वयः तेषुत्रिष्वेकतमोभावः सात्त्विकतामसः सात्त्विकराजसः सात्त्विकसात्त्विकोवा तामसराजसाभ्यामुपहन्यते तदेतिवाक्यंन्रातेस्तामसादिभीराजसतामसादिभिश्च दैत्यदानवराक्षसादिभिः तेत्रयः । सात्त्विकभेदावाध्यंते तदावराहादिरूपैरितिवा तदुक्तं सात्त्विकेषुत्रिषुयदात्वेकस्यप्रतिबाधनमित्यादिना ॥ ४२ ॥

ननुसंहारोऽन्यानियतश्चेत्तदुपद्रवेणजगद्रक्षणंदुःशकमित्याशंक्यस्वानियतरूपभेदेनसंहारस्यक्रियमाणत्वात् नतदुपरोधोजगद्रक्षणस्येतिध्वनयति ततइति ततःस्थित्यनंतरंप्रलयकालेप्राप्तेकालाग्निरुद्राणामात्मांतर्यामीसभगवानात्मनोब्रह्मणोऽन्तर्यामिणः स्वोदराद्यत्सृष्टंजगत् तदिदंसर्वंनियच्छति कथमिव अनिलोघनानीकंमेघपटलमिवेत्यन्वयः तदुक्तं मत्स्यादिरूपीपोषयतिनृसिंहोरुद्रसंस्थितइत्यादिना कालोयमः ॥ ४३ ॥

उक्तमर्थंप्रमाणयति इत्थंभावेनेति भगवंतोब्रह्मादयस्तेभ्योऽतिशयेनोत्तमोभगवत्तमोभगवानैश्वर्यगुणेनासर्वजगन्नेतापरमपुरुषः इत्थंभावेनसृष्टिस्थितिसंहारादिकर्तृत्वेनसर्वस्माद्भिन्नत्वेसर्वदोषविवर्जितत्वेनकथितः प्रतिपादितः श्रुत्यादावितिशेषः यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादि तथाकथनेकारणमाह इत्थमितिसूरयः परंपरमात्मानमित्थंभावेनसर्ववैलक्षण्यंनद्रष्टुमर्हंतीतिहि नाभेदज्ञानेनातस्तत्कथनंयुक्तमिति भावः यद्वाभगवान्जगत्स्रष्टृत्वादिलक्षणविशिष्टत्वेनकथितइतियद्यस्मात्तस्मात्सूरयः परमार्थदर्शिनः । इत्थंभावेऽचेतसिपरंद्रष्टुंनार्हंतीतिन अर्हन्त्येवेति अनेनज्ञानीप्रत्यक्षमपिप्रोक्तार्थेप्रमाणमितिसूचितम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

जगद्धर्त्ता श्रीविष्णुरूपेण तत्पालकः सन् धर्मरूपधृक् धर्मस्वरूपरक्षको भूत्वा तिर्यगाद्यनुकर्त्तृरूपैः श्रीमत्स्याद्यवतारैश्च पुष्णाति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तासां मूलनामान्याह सत्त्वंरजस्तम इति कुशलाकुशलमिश्राणां एतानि मूलनामानि सत्त्वं कुशलउत्तमः तमअकुशलंनामरजो मिश्रंनाम तत्रकृतादेहा अपि त्रिविधाइत्याह सुरनृनारकाः सत्त्वं रजस्तमइतीति उभयत्र संवध्यते सुराः सत्त्वंनराः रजः नारकास्तम इति तिस्रः एवं पश्वादयो नरकमध्य एवनतुत्रिविधाएवगतयः उच्यन्तेप्रकारा स्तुकोटिशो भवंति तत्राह तत्राप्येकैकशो राजन्निति वहवो मया त्रिविधा गणिताः तेषु एकैकशस्त्रिविधा गणिताः ये प्रजापतयो गणितास्तेऽपि त्रिविधा ये वा सरीसृपास्तेपि राजन्निति संबोधनं पुरुषाणां नानाविधत्वंज्ञानार्थं नतु कथमेव मनेकधा भवति यदेकैकतर इति यदा एकतरस्वभावः सात्त्विकादि अन्याभ्यां स्वव्यतिरिक्ताभ्यां उपहन्यते वलवद्भ्यामभिभूयते तत्र वलाधिक्यतारतम्येन एकस्याऽनेकरूपाणि भवंति ॥ ४१ ॥

एवं कार्यत्रैविध्यमुपपाद्य उपसंहरति भगवतः सात्त्विकीं लीलांपालनाख्यामुपपादयति स एवेदमिति स एवंत्रिविधिजगत्कर्त्ता तदर्थं त्रिविधश्च सृष्टमिदं जगत् भगवान् भगवच्छब्दवाच्यैः स्वगुणैः पालनसमर्थो धर्मरूपधृक् धर्मेण च स्थापयन् तत्तन्मर्यादाया पुष्णाति अभिवृद्धिंकरोति नित्यमित्युत्पत्तिक्षणमारभ्य अंत पर्यंतं प्रतिक्षणं पुष्णाति सद्रूपधारकासुराविर्भवातातिर्यङ्नरसुरात्मभिः त्रिविधैर्मत्स्यादि रूपैः वामनादिरूपैश्च सर्वं जगत् परिपालयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

तृतीयां लीलामाहकालाग्निरुद्रात्मेतिकालःप्रलयकालःतत्साधकोऽग्निसंकर्षणेषु मुखानलः तत्रानलेयो रुद्रस्त्र्यक्षः त्रिविशिषशूलमुत्तंभयन् उदतिष्ठत् तद्रूपो भूत्वा आत्मनः सकाशादेव, यत्सृष्टा ऊर्णातंतुवत् सन्नियच्छतिउपसंहरति कालेन करणेन यथाउपादानेमायाकरणं पालने चावतारः तथासंहरणे कालः करणं उत्पत्त्यादिभिः संहारःतैः कृतैरपि आधारेकिंचिद्विकृतता जायतइत्यत्र दृष्टांतमाह घनानीकमिवानिल इति मेघानां समूहं यथावायुरपकर्षति वायुना अपकृष्टामेघाः यथा ज्ञानएकैकगता इति तथा ससंस्कारं सर्वमेव नाशयतीत्यर्थः एवं भवत्कृतानुत्पत्तिस्थितिप्रलयानिरूप्यंते ॥ ४३ ॥

इदंभगवत्कर्तृकं जगदुत्पत्त्यादिब्रह्मवादिसंमतमित्याह इत्थं भावेन कथित इति हेभगवत्तमाः राजानंबोधयितुमेवं प्रकारेणास्माभिर्जगदुत्पत्तिस्थितिकर्त्ताभगवानुक्तः तदाह इत्थंभावेन कथित इति पूर्वोक्तप्रकार एव इत्थंभावः भगवानिति तथा कथनेप्यदोषाय स हि सर्वैः स्वाधिकारेण वुध्यते वोध्यते च भगवत्तम इति अत्यंतमाधिकारिणः भवदर्थं तु अग्रे निरूप्यते तदाह नेत्थंभावेनेति परंमायातीतं भगवंतं सत एव सर्वपूर्वोक्तप्रकारेणसूरयो ब्रह्मविदो द्रष्टुं नार्हंति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तासां गतीनामपि गुणा एव कारणमित्याह सत्त्वमिति । तिस्रो गतयः क्रमेण सुराद्याः । एकैकशो गतयस्त्रिधा भिद्यन्त इति नवसंख्या भवन्तीत्यर्थः । अन्याभ्यां स्वभावाभ्याम् एकैकाभ्यामुपहन्यते अनुविध्यते । यथा रजः स्वभावोऽपि नरः सत्त्वस्वभावमिश्रणाधिक्यात् ब्राह्मणः तमःस्वभावमिश्रणाधिक्यात् शूद्रइत्येवम् ॥ ४१ ॥

धर्मो विष्णुः । धर्मपदेन धर्मतो रक्षा अधर्मतो नाशः धर्माधर्माभ्यां सृष्टिरिति । तिर्यगादीनाम् आत्माभिः स्वदत्तैः स्वभावैरिति पशुपक्षिणोऽपि स्वसुतमित्रकलत्रादीन् पालयन्ति ॥ ४२ ॥

तत इति । आत्मनः सकाशात् यदिदं सृष्टं तत् संनियच्छति संहरति । घनानीकं मेघसमूहम् ॥ ४३ ॥

इत्थम्भावेन स्रष्टृत्वादिरूपेण तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः सोऽकामयत वहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या कथितः सूरयः केचित् शुद्धभक्तिमन्तस्तु परं केवलं विश्वस्रष्टृत्वादिरूपेण द्रष्टुं नार्हन्ति किन्तु वैकुण्ठादौ स्वधामनि चिद्विभूतौ स्वप्रेयस्यादिभिर्विहरमाणत्वेनैवेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नास्य कर्माणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ।
कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययारोपितं हि तत् ॥ ४५ ॥
अयन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥
परिमाणञ्च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।
यथा पुरस्ताद्व्याख्यास्ये पाद्मं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धांतप्रदीपः ।

ननु गतित्रैविध्ये को हेतुरित्यतः सत्वादिभिस्ताम्निधामिश्रितैः सत्वादिभिः प्रत्येकं पुनस्त्रिधा बोध्या इत्याह सत्वमिति सार्द्धेन हेराजन् सत्वरजस्तम इति सुरनृनारकास्तिस्रः गतयः संति तत्रापि ताखपि एकैकशः प्रत्येकम् त्रिधा विद्यते यदाएकैकतरः स्वभावः गुणः अन्याभ्यां गुणाभ्यामुपहन्यते अभिभूयते तदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

एवं ब्रह्माख्यस्वांशात्मना स्रष्टृत्वमभिधाय स्वावतारैः पालयितृत्वमाह स एवेति स एवभगवान् जगद्धर्ताजगत्पोषकः तिर्यङ्नरसुरात्माभिः तिर्यंचो वराहादयः नराः पृथ्वादयः सुराः यज्ञादयः एतैः स्वावतारैः इदं विश्वं स्थापयन्पालयन् धर्मरूपधृक् सन् पुष्णाति भोगैः संवर्द्धयति ॥ ४२ ॥

रुद्राख्यस्वांशात्मनासंहर्तृत्वमाह तत इति कालाग्निरुद्राणामात्माश्रयः अंशी नियोजक इत्यर्थः आत्मा उपादानभूतात् यदिदं विश्वं सृष्टं तन्निमित्तभूतेन संहारकालेन संनियच्छातिसंहरति वायुर्मेघसमूहमिव ॥ ४३ ॥

एवं यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादिवेदांतवाक्योपबृंहणाय विश्वकर्तृत्वेन भगवान् वर्णितः इदानीं परपक्षं निराकुर्वन् तदेवाह इत्थंमिति द्वाभ्यां ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीगनेति स्मृत्युक्तषडैश्वर्यसंपन्नः भगवत्तमः सर्वेभ्यः तद्वत्तैश्वर्यवद्भ्यो ऽप्युत्कृष्टः इत्थंभावेन विश्वकर्तृत्वेन कथितोऽतः सूरयो विवेकिनः परं भगवदितरंकालकर्मादिकं इत्थंभावेन विश्वकारणत्वेन द्रष्टुं नार्हति ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

सत्व रज और तम गुणों से देवता मनुष्य और नरक गति होती हैं । हे राजन् फिर एक एकसे भाव एक एकसे भेद को प्राप्त होते हैं ॥ ४१ ॥

वही जगद्धाता धर्म रूपधारी भगवान् इस विश्व को स्थापन करते तिर्यक् सुर और मनुष्यों में अवतार धारण कर पालन करते हैं ॥ ४२ ॥

तदनन्तर वही भगवान् अपने सृष्ट इस जगत को कालाग्निरुद्र रूप होकर प्रलय करते है । जैसे पवन मेघ समूह को ॥ ४३ ॥

इस प्रकारसे भगवत्तम भगवान का वर्णन किया गया । किन्तु सूरी जन का केवल इसी भावसे देखने को योग्य नही है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका ।

तत किम् । यतः अस्य विश्वस्य जन्मादौकर्मणि परस्येश्वरस्य इत्थम्भावः कर्तृत्वं नास्ति, श्रुत्यापि तात्पर्येण न प्रतिपाद्यते अनुविधीयते अनूद्यते [अनुवर्त्यते, अनुवर्ण्यते] किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् । हि यतो मायया तत् आरोपितं प्रकाशितम् उक्तश्रुतिः—निष्फलंनिष्क्रियं शान्तं निरवद्यन्निरञ्जनम् इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इत्याद्या ॥ ४५ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणः सम्बन्धी कल्पो महाकल्पः विकल्पोऽवान्तरः तत्सहितः, उदाहृतःउदाहरणत्वेन संक्षेपत । कथम्भूतः यत्र महाकल्पेप्राकृता महदादिसर्गाः अवान्तरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणं विस्तारं प्रतिजानीते परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मञ्च । कल्पस्य लक्षणम् इयान् एवंरूप इति तद्विग्रहम् अवांतरकल्पं मन्वन्तरादिरूपं विभागञ्च यथावत् विस्तरेण पुरस्तात् तृतीयस्कन्धे व्याख्यास्यामि तत्र च पाद्मं कल्पम् अथो इति कार्त्स्न्येन व्याख्यास्यामि शृणु ॥ ४७ ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्यटिप्पणी ।

अनुविधीयते इति । उक्तस्यार्थस्य पुनःकर्त्तव्यत्वेन उपादानमनुवादः । अप्रसक्तस्य च प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यतः प्रसक्तप्रतिषेधार्थमेवानुवादःक्रियते एतदेवाभिप्रेत्याह किमर्थमित्यादि ॥ कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमिति । अधिष्ठानज्ञाने हि तत्रारोपितस्य प्रतिषेध इति भावः ४५॥

ब्रह्मणः सम्बन्धीति । यस्मिन्कल्पे ब्रह्माजातः स ब्राह्म नामको महाकल्प इत्यर्थः साधारण इति अन्येष्वपि महाकल्पादिषु एवप्रकारोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सूक्ष्मञ्चेति । अत्र स्वरूपमिति शेषः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचन्द्रिका ।

ननु स एव सृज्यः सच सर्गकर्ता यो मामजमनादिं च तस्य कर्तारमपि मांविद्ध्यकर्तारमव्ययं इत्यादिना सृज्यत्वमसृज्यत्वं कर्तृत्वम-कर्तृत्वंवाऽवगम्यते तत्कथं घटत इत्याशंक्य विधिनिषेधयोर्विषयव्यवस्थानं च दर्शयति नेति अस्य जगतः कर्माणि सृष्टौ परस्य परमात्मनः जन्मादिर्नानुविधीयते परमात्मनः स्वरूपेण सृज्यः अपितु सृज्यवस्त्वंतरात्मतया तद्विसृष्टत्वात्सृज्य इत्युच्यते तस्मादजत्वं स्वरूपेण सृज्य-त्वं तु सद्द्वारकमित्यविरोध इत्यर्थः कर्तृत्वाकर्तृत्वविरोधं परिहरति कर्तृत्वमिति मायथा प्रकृत्या जविष्वारोपितम् ॥ ० ॥

प्राकृतकरणकलेवरसापेक्षं जीवगतकर्तृत्वं यत्तदेव प्रतिषेधार्थं प्रतिषेधविषयपरं संकल्पमात्रेण कर्तृत्वं तुविधीयते इत्यविरोध इत्यर्थः कामाद्य नानुमानापेक्षेति प्रकृत्यधीनकर्तृत्वाभावो हि सूचितः प्रतिषेधार्थमित्यत्रार्थशब्दो विषयपरः अर्थः स्याद्विषये मोक्ष इति प्रसिद्धेः कर्मणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमित्यपि पाठः तत्रायमर्थः ननुजीवविलक्षणत्वेन पश्यतीत्युक्तं कथमेतदुपपद्यते जीववदस्यापि जन्मकर्मादिदर्शनादित्यत आह नास्येति अस्य चिदचिदात्मकप्रपंचस्य जन्मादाकर्माणि च यद्वा जन्मादिरूपे कर्मणि सत्यप्यस्य प्रपंचानुसारिजन्मादिकमित्यर्थः परस्परमात्मनो नविधीयते प्रपंचवत्कर्मायत्तजन्मादिकं परमात्मनो न विधीयते न प्रतिपाद्य अजायमानो बहुधाविजायत इत्यादि वेदांतवाक्यैरिति शेषः परमात्मनो जन्मादिकमकर्मायत्तमिति कुतोऽवगम्यत इत्यत आह कर्तृत्वेत दिनाहियस्मातज्जन्मकर्मादिकं मायया स्वकीयसंकल्परूपज्ञानेनमायावयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायोऽत्रमायाशब्दः मायायाःसततं बधि प्राणि च शुभाशुभमिति प्रयोगाच्च कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं कर्मायत्तकर्तृत्वस्य प्रतिषेधार्थं प्रतिषेधायारोपितं स्वस्मिन्निति शेषः मदीयजन्मकर्म कं जीववन्न कर्मायत्तमिति प्रदर्शनाय स्वेच्छयैव स्वस्मिन्देवमानुषजन्मकर्मादिकमारोपितंगृहीतमित्यर्थः तथाच भगवतैव गीयते अजो सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपिसन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति ॥ ४५ ॥

पुरुषोंऽडं विनिर्भिद्येत्यादिनोक्तमर्थमुपसंहरति अयंत्विति ब्रह्मणः अयंकल्पः महाकल्पः सविकल्पः अवान्तरकालविभागवानुदाहृत द्विकमात्रत्वेनोक्तः अस्मिन्कल्प इव कल्पांतरेपि सृष्टिरित्याह विधिरिति यत्र महाकल्पे प्राकृतामहदादिपृथिव्यन्ताः सर्गा वैकृताः पृथिव्यादि विकारैरारब्धाः सर्गाः इत्ययं विधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः समानः एतेन पुरुषावयवैर्लोकाः सपालाः पूर्वक लिपता इत्यादिनोद्भावितः धाता यथा पूर्वमित्यादिश्रुतिः विरोधः परिहृतः पुरुषावयवानां लोकानां चोपासनार्थं मिथस्तादात्म्योपदेशेऽपि प्रतिकल्पंसृष्टेरेकरूप्येविरोधाभावात् ॥ ४६ ॥

वक्ष्यमाणं सविस्तरं प्रतिजानीते परिमाणमिति कालस्य परिमाणं सूक्ष्मं स्थूलं च परिमाणं कल्पस्य लक्षणमियानेवं रूपं लक्षणं विग्रहमवान्तरकल्पमन्वंतरादिरूपं च यथा यथावत् पुरस्तात्तृतीयस्कन्धे व्याख्यास्ये विस्तरेण कथयिष्ये पाद्मंकल्पमथोकात्स्न्यें व्याख्यायमानं शृणिवत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अत्रोच्यमानंजन्मादिकर्तृत्वंमायामयंकिंनस्यादत्राह नचेतिअस्यपरस्यकर्तृत्वंजन्मकर्माणियथाजीवानांवंधस्यप्रतिषेधार्थंभवंति तथा विधीयतइतिन वेदादौकर्तृत्वंजन्मकर्मचविधीयतएव अतोमाययास्वेच्छयारोपितंनित्यारूढं । स्वरूपाविभिन्नत्वात् कर्तृत्वंनानिर्वाच्यं प्रतिषेधायवंधस्यजीवानांपरमेशितुः स्वेच्छयैवतुकर्तृत्वंनित्यारूढंचिदात्मकमितिवचनात् रुपउपरिभावइतिधातोः सुभद्रांरथमारोप्येति योगाच्च स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिच अनेनमायाशब्दस्येच्छार्थत्वंनमिथ्यार्थत्वमित्युक्तंभवति हिशब्देननिरस्तकुहकमितिपूर्वोक्तंस्मारयति ॥ ४५ ॥

संप्रत्युक्तब्रह्मकल्पेनान्यब्रह्मकल्पानां साधारण्यमाह अयमिति अयंब्रह्मणः प्रथमः कल्पस्तवोदाहृतः मयेतिशेषइत्यन्वयः कीदृक् सविकल्पः मन्वंतरादिविविधकल्पेनसहितः यत्रब्रह्मकल्पेऽन्यब्रह्मकल्पानामन्यकल्पानांचसाधारणः समानोविधिः यत्रचप्राकृतवैकृताः सर्गास्तेषाः अनेनप्राकृतादिसर्गकथनंसाधारण्येकारणमित्युक्तंभवति ॥ ४६ ॥

श्रोतृप्रवृत्त्यर्थमुत्तरस्कंधार्थंप्रतिजानीतेपरिमाणमितिकल्पानांलक्षणानिविग्रहमियत्तांचकल्पलक्षणस्वरूपंवा परस्तातपश्चाद्यथा व्याख्यास्ये प्रथमतइमंपाद्मंकल्पंशृणिवत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भः ।

नास्येति । तत्कर्तृत्व परस्य नास्ति । किन्तु तत्कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमनूद्यते मात्रम् । हि यस्मान्माययेति । यद्यपि तत्प्रभावत तत्तद्भवति तथापि अयस्कान्तवत् तत्र तस्य विकारो नास्तीति भावः ॥ ४५ ॥

अयन्त्विति । कल्पो ब्रह्मदिनम् । सविकल्पः सभेदः । अथ कल्पगणना यथा स्कान्दप्रभासखण्डे—प्रथमः श्वेतकल्पस्तु (१) द्वि नीललोहितः (२) । वामदेवस्तृतीयस्तु (३) ततो गाथान्तरोऽपरः (४) ॥ रौरवः पञ्चमः (५) प्रोक्तः षष्ठः प्राण (६) इति स्मृतः । ऽथ बृहत्कल्पः (७) कन्दर्पोऽष्टम उच्यते (८) ॥ सत्योऽथ नवमः (९) प्रोक्त ईशानो दशमः (१०) स्मृतः । ध्यान एकादशः (११) प्रो था सारस्वतोऽपरः (१२) ॥ त्रयोदश उदानस्तु (१३) गरुडोऽथ चतुर्दशः (१४) । कौर्मः पञ्चदशो ज्ञेयः (१५) पौर्णमासी प्रजापते डशो नारसिंहस्तु (१६) समाधिस्तु ततोऽपरः (१७) । आग्नेयो (१८) विष्णुजः (१९) सौरः (२०) सोमकल्पस्ततोऽपरः (२१) ॥ भावनः प्रोक्तः (२२) सुपुमानिति चापरः (२३) । वैकुण्ठ (२४) श्चार्च्चिषस्तद्वत् (२५) वल्मीकल्पस्ततोऽपरः (२६) ॥ ॥ सप्तविंशो जो (२७) गौरीकल्पस्तथापरः (२८) । माहेश्वरस्तथा प्रोक्त (२९) स्त्रिपुरो यत्र घातितः ॥ पितृकल्पस्तथा चान्ते यः कुहूर्ब्रह्मण (३०) । त्रिंशत् कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः सदा ॥ अतीताश्च भविष्याश्च वाराहो वर्त्ततेऽधुना । प्रतिपद्ब्रह्मणः प्रोक्ता स्य साम्प्रतम् ॥ इति । अत्र श्वेतः श्वेतवाराहः स एव वाराहश्च । अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्राह्म उच्यते इति ज्ञेयम् । एवं एव प्रथमपरार्द्धान्ते पद्मनिर्मितलोकत्वात् पाद्म उच्यते इति च । अतः श्रीभागवतस्य सारस्वतकल्पकथामयत्वं तु प्रायिकमेव

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुबोधिनी ।

तत्र स्वीयस्यकर्माणीति अस्य जन्मादौ कर्माणि मायानियंतुः परस्य नानुविधीयते अनुविधानं न क्रियते परः संबंधिरूपेण नानुविधानमित्यर्थः कुत इत्यपेक्षायामाह माययाऽऽरोपितं तदिति जगद्भावादयः सर्वे व्यामोहका मायाकार्यविषयतारूपाः तेन भगवत्कार्यत्वप्रकर्तृत्वादिना भगवदनुसंधानं नास्तीत्यर्थः तर्हि किमिति निरूप्यते कर्तृत्वं भगवति तत्राह कर्तृत्वप्रतिषेधार्थमिति प्रतीतं हि प्रतिषेध्यं भगवांस्तु स्वरूपं पश्चादह मित्येवोक्तवान्नतु मायाकृतमिति अहं वा जातमिति बुद्धिसौकार्यार्थमेव तथानिरूपितं मारोतीति स्वयमेवाजायतेति तज्जत्वादिस्यपि तत्रैवोक्तः तत्तु तस्माज्जात इति तस्मादुत्पत्त्यादिकल्पना हीनं सर्वं ब्रह्मत्वेव ब्रह्मविद्भिर्नतु कल्पना युक्तं यतो माययाऽऽरोपितं तत् ॥ ४५ ॥

एवं अकर्तृवादं निरूप्य एतादृशं रूपं भगवतः कस्मिन्कल्प इत्याकांक्षायां ब्रह्मकल्पना इत्युत्तरमाह अयं तु ब्रह्मणः कल्प इति कदाचित्स्वेव भवतीह जनार्दन इति ब्रह्मकल्पेतिकल्पेतु ब्रह्मकल्पावांतरकल्पे मायया सर्वरूपो भवतीति उभयमप्यत्र निरूपित मिति अङ्गरूपः सविकल्प उदाहृत इत्युक्तं तुशब्देनान्ये कल्पाः प्राकृताः व्यावर्त्तिताः अत एवात्र दशविधा लीलास्तुल्याः कल्पांतरेतु विशेषः विधिः साधारणो यत्रेति यत्र ब्रह्मकल्पे प्राकृतानां वैकृतानां च कल्पानां विधिरुत्पत्तिप्रकारः साधारणः प्राकृते चाकल्पेवैवं उत्पद्यंते ते तुल्या नतुकल्पांतरवत् प्राकृतास्त्रिय एवं वैकृतान्ये उभयात्मकस्य कौमार इत्यादिविशेषा अत्र न संति विधिः साधारणयुक्तं वाक्यं यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृता इत्यपरं प्राकृता एवं वैकृताः नत्वतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तावतां प्रश्नानामुत्तरमुक्तं कालकल्पयोस्तदग्रे वक्ष्यामीत्याह परिमाणं च कालस्येति परमाण्वादि द्विपरार्द्धावसानस्य कालस्य परिमाणहेतुः भूगंधादिः सोऽग्ने वक्तव्यः चकारात्स्वरूपं कार्यं च कल्पलक्षणविग्रहमिति कल्पानां लक्षणं धर्मव्यवस्था प्रधानतायाः एतादृशप्रवृत्तिरिति लक्षणं विग्रहः शरीरं एतावतामिति सहस्रचतुष्टयात्मकं कृतमिति यथामतद्वयं यथापुरस्ताद्व्याख्यास्ये यावत् यथापुरस्ताद्वा पूर्वकल्पे यथैतयोरूपं तथाव्याख्यास्ये एवंविस्तरेण सर्वं वक्तुं कल्पांतर मुपक्षिपति पाद्मं कल्पमुपक्षिपति उपमथो शृणिवति सर्गादीनां विशेषाःपद्मकल्पे भवंति अतो भगवद्दशलीलाविस्तारार्थं अथोभिन्नप्रक्रमेण शृणुसावधानतया श्रवणार्थः अनेनैकस्य दिवसस्य विरतिर्ज्ञायते यतोभिन्नप्रक्रमेण श्रवणं बोधयति एवं शुकपरीक्षित्संवादं विरते शौनकः भगवत्कर्णो व्यग्रः तादृशीं कथां पूर्वनिरूपितां पृच्छति यस्यां कथायां कतिपयप्रश्नार्थे ज्ञातेऽपि परमारतिर्भवति तादृशमेवहि श्रोतव्यं तदादेस्तुदुरस्तीर्थयात्रायामित्यत्र यावतः कृतवान् प्रश्नान् क्षत्ताकौषारवाग्रतः जातैकभक्तिर्गोविंदेतेभ्यश्चोपरराम हेति भगवंतं श्रावयिष्ये यद्यपि भूतेन प्रतिज्ञातं तथापि विदुरमैत्रेयसंवादलक्षणस्य भागवतस्य ॥ शीघ्रफलत्वात् तदेवतु । कथनीयमिति शौनकः ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

किं भगवतो वस्तुतः कर्मेत्याह । अस्य विश्वस्य जन्मादौ जन्मस्थितिसंहारे कर्माणि परस्य परमेश्वरस्य इत्थम्भावः कर्तृत्वं न भवति अनुविधीयते श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वत्र वर्ण्यते । किमर्थं कर्तृत्वप्रतिषेधार्थम् । हि यतो मायया तत् आरोपितं सृष्ट्यादीनां गुणाकार्यं बहिरंगाया एव कर्तृत्वं परमपुरुषे आरोपितमिति मत्कृतमपीदं मत्स्वामि त्वात् तेन परमेश्वरेणैव कृतं न तु वस्तुतः परमेश्वररूपेण कर्तेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः—निष्फलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमिति ॥ ४५ ॥

प्रकरणमिति ब्रह्मणः संवन्धी कल्पःसम्वत्सरशतात्मकोब्रह्मणःपरमायुरूपःविकल्पोऽवान्तरोब्रह्मदिनरूपःयत्रमहाकल्पेप्राकृतामहदादयः अन्तरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गा इत्ययंविधिः प्रकारः अन्यैर्महाकल्पादिभिः साधारणः एवञ्च यावान् कल्पो विकल्पो वेत्यस्योत्तरं संक्षेपेण दत्तम् ॥ ४६ ॥

किन्तु यथाकालोऽनुमीयत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमध्य एव तस्य (कल्पपरिमाण प्रश्नस्य) उत्तरं दास्यमानं प्रतिजानीते । परिमाणं कल्पानां लक्षणमेव विग्रहो वपुर्यस्य तत् कल्पादिलक्षणं विना कालपरिमाणं न सिध्यतीत्यर्थः । यथा यथावत् । पुरस्तात् स्कन्धे । पाद्मं कल्पं प्रथमपरार्द्धान्तिभवम् । कल्पगणना तु स्कान्दप्रभासखण्डाज्ञया यथा—प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः वामदेवस्तृतीयस्तु ततो गाथान्तरोऽपरः ॥ रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः ध्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः त्रयोदश उदानस्तु गरुडोऽथ चतुर्दशः । पञ्चदशो ज्ञेयः पौर्णमासी प्रजापतेः ॥ षोडशो नारसिंहस्तु समाधिस्तु ततोऽपरः आग्नेयो विष्णुजो वेशः सोमवंशस्ततोऽपरः ॥ भावनः प्रोक्तः सुपुमानिति चापरः । वैकुण्ठश्चार्चिषस्तद्वत् वल्लीकल्पस्ततोऽपरः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथा परः । माहेश्वरस्तथा प्रोक्तस्त्रिपुरो यत्र घातितः ॥ पितृकल्पस्तथान्ते च यः कुहूर्ब्रह्मणः स्मृतः । त्रिंशत् कल्पाः समाख्याता ब्रह्मणो दिवसैः अतीताश्च भविष्याश्च वाराहो वर्त्ततेऽधुना । प्रतिपद्ब्रह्मणः प्रोक्ता द्वितीयार्द्धस्य साम्प्रतम् ॥ इति तत्र श्वेतः श्वेतवराहः स एव च । अयमेव ब्रह्मोत्पत्तिसमये ब्राह्म उच्यते । एवं पितृकल्प एव प्रथमपरार्द्धान्ते पद्मनिर्मितलोकत्वात् पाद्म उच्यते इति च ॥ ४७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरा वादोऽपि विश्वस्य जन्मादौ कर्माणि परस्य भगवदितरस्य तद्विश्वकर्तृत्वं नानुविधीयते विधिवाक्येन न प्रतिपाद्यते तथाह भगवान्यथातदनित्यशब्दम् रचनानुपपत्तेरित्यादि कथं तर्हि कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिरिति श्रुत्या कालादेर्जगत्कर्तृत्वमुमाहात्म्यमुद्धेश्यार्थं तेषां जगत्कर्तृत्वापवादार्थं मायया कृपया मुमुक्ष्वनुग्रहाय आरोपितम् नतु सिद्धांततया प्रतिपादितम् पुरुष इति यद्वेति स च्यद्दोषे पुरुषस्य सिद्धांततयोक्तत्वात् विस्तरस्तुवेदांतकौस्तुभे द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥

तादृशं पूर्वप्रतिपादितं विश्वरचनादिकमुपसंहरति अयंत्विति अयं सृष्ट्यादिनिरूपणेन सूचितः ब्रह्मणः संबन्धी कल्पो महाकल्पः

शौनक उवाच । यदाह नो भवान् सूत क्षत्ता भागवतोत्तमः ।
चचार तीर्थानि भुवस्त्यक्त्वा बन्धून् सुदुस्त्यजान् ॥ ४८ ॥
कुत्र कौषारवेस्तस्य संवादोऽध्यात्मसंश्रितः ।
यद्वा स भगवांस्तस्मै पृष्टस्तत्त्वमुवाच ह ॥ ४९ ॥
ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य विदुरस्य विचेष्टितम् ।
बन्धुत्यागनिमित्तञ्च यथैवागतवान् पुनः ॥ ५० ॥
सूत उवाच । राज्ञा परीक्षिता पृष्टो यदवोचन्महामुनिः ।
तद्वोऽभिधास्ये शृणुत राज्ञः प्रश्नानुसारतः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां
द्वितीयस्कन्धे दशलक्षणकथनं नाम
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
समाप्तश्चायं द्वितीयस्कन्धः ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।-

महाकल्पे प्राकृताः महदादिसर्गाः अवांतरकल्पे च वैकृताः स्थावरादिसर्गाः अयं विधिरन्यैः सविकल्पैर्महाकल्पैः साधारणः वक्ष्यमाणं विस्तरं प्रतिजानीते परिमाणमिति कालस्य परिमाणं स्थूलं सूक्ष्मं च कल्पस्य लक्षणं स्वरूपम् तद्विग्रहं स्तरादिरूपं च यथा यथातथ्येन पुरस्तादग्रिमे स्कन्धे व्याख्यास्ये कथयिष्ये पाद्मं कल्पमथो इति कात्स्न्येन व्याख्यास्यामि ॥

भाषाटीका

इस जगत् के जन्म कर्म आदिक में पर भगवान का कर्तृत्व विधान नहीं किया जाता है किन्तु प्रतिषेध के अर्थ व माया से आरोपित है ॥ ४५ ॥

यह ब्रह्म कल्प विकल्प कहा गया यही साधारण विधि (प्रकार) है जिसमें प्राकृत वैकृत सर्ग हैं ॥ ४६ ॥

काल का परिमाण कल्पका लक्षण और स्वरूप जैसा है आगे व्याख्या करूंगा । अब तुम पाद्म कल्प सुनो ॥ ४७ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भावार्थदीपिका ।

यदर्थं सृष्ट्यादिनिरूपणं तदेव साक्षात् श्रोतुकामः कथान्तरं पृच्छति यदाहेति । भुवः सम्बन्धीनि तीर्थानि । यद्वा चेति ॥ ४८ ॥

कौषारवेर्मैत्रेयस्य तस्य क्षत्तुश्च अध्यात्मज्ञानसंश्रितः संवादः ॥ ४९ ॥

पुनरागतवान् । तत्र च निमित्तं ब्रूहि ॥ ५० ॥

राज्ञा पृष्ट इति । अयमर्थः—यद्यूयं पृच्छथ इदमेव राजापि शुकं पृष्टवान् शुकोऽपि विदुरमैत्रेयसंवादं पुरस्कृत्य ये पूर्वं प्रश्नास्तदनुसारेणैव सर्वं पुराणार्थमवोचत् तदेवाहं वोऽभिधास्यामि तथैव शृणुतेति ॥ ५१ ॥

श्रीमद्भागवतं येन स्वब्रह्ममुखतोऽमृतम् ।
ब्रह्मनारदयोः प्रोक्तं तं वन्दे गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥
यत्सूत्रयन्त्रितं विश्वं नरीनर्त्ति जगत्त्रयम् ।
सन्तस्तमेव पृच्छन्तु यदत्र स्खलितं मम ॥ २ ॥
द्वितीयस्कन्धसम्बन्धिपदभावार्थदीपिका ।
उद्दीप्यतामियं सद्भिर्यथा स्यात् तत्त्वदीपिका ॥ ३ ॥
ईक्षन्तामिच्छया सन्तः क्षमन्तां मम साहसम् ॥
मयाहि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां द्वितीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीराधारमणदासगोस्वामिविरचित दीपिन्याख्य तट्टिप्पणी ।

भुवः क्षेत्राणि चेति । अत्र पक्षे भुव इति द्वितीयाबहुवचनम् ॥ ४८—५१ ॥

इति श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकादीपिन्यां द्वितीयस्कन्धः सम्पूर्णः ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्य्यकृत भागवतचंद्रिका

एवं स्थिते शौनकः इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभ इत्यादिना स्वकृतस्य राजकृतप्रश्नस्य वैयासकेरिति वचस्तत्वनिश्चयमात्मन इत्यादिना सूतेनोक्तं शुकोक्तमुत्तरं श्रुत्वा पुनरपि राजकृतप्रश्नानामेव शुकोक्तान्युत्तराणि विदुरमैत्रेयसंवादरूपेण श्रोतुकामः पृच्छति यथेति त्रिभिः हेसूत भागवतश्रेष्ठ भगवान् उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिंगतिं वेत्ति विद्यामविद्यां चेत्युक्तगुणसंपन्नः योऽसौ क्षत्ता विदुरः सुदुस्त्यजाँस्त्यक्तुमशक्यान् वंधूंस्त्यक्त्वा भुवः पृथिव्याः संवंधीनि तीर्थानि चचार ॥ ४८ ॥

तस्य विदुरस्य कौषारवेर्मैत्रेयस्य च कुत्र प्रदेशे अध्यात्मसंमतः आत्मवित्संमतः संवादअभूत् पृष्टः विदुरेणापृष्टः स भगवान्मैत्रेयः तस्मै विदुराय यद्वा यदेव तत्वमुवाच तन्नोब्रूहीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४९ ॥

तद्विदं तत्वं सौम्य हेसूत विदुरस्य विचेष्टितं वंधुत्यागे निमित्तं यत्तदपि पुनः यथायेन प्रकारेणागतवांस्तत्प्रकारं च नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

सूतस्तु भवत्पृष्टमेव राज्ञाश्रीशुकं प्रतिपृष्टमतः शुकोक्तिरेवभवदीयप्रश्नस्यापि उत्तरमित्याह राज्ञेति परीक्षिता राज्ञा आसमंतात्पृष्टो महामुनिः श्रीशुकः यन्मैत्रेयोक्तमवोचत्तदेवराजप्रश्नानुसारतः राजप्रश्नानुक्रमेण वः युष्मभ्यमभिधास्ये कथयिष्ये शृणुत श्रवणं कुरुतेत्यर्थः यूयमिमिति शेषः ॥ ५१ ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयः पारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसक्त तत्सूक्तिसमधिगत श्रीमद्भागवतार्थहृदयेन श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरराघवविदुषा विलिखितायां श्रीमद्भागवतचंद्रिकायां द्वितीयस्कंधदीपिकायां दशमोऽध्यायः ॥ १

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावली ।

अस्यग्रंथस्यशुकशिष्यसूतशौनकसंवादत्वंस्पष्टयन् शौनकप्रश्नप्रकारमाह यदाहेति विदुरस्तीर्थयात्रायांमैत्रेयादात्मनोगतिमित्यादि वाक्षत्त वंधूंस्त्यक्त्वाभुवस्तीर्थानिचचार तत्रतीर्थसंचरणसमयंमैत्रेयादात्मज्ञानंचापेतियद्भवानाह ॥ ४८ ॥

ततः किंतत्राह कुत्रइति तस्यविदुरस्याध्यात्मसंभवः आत्मनांपुरुषाणामधिकस्यहरेः कथायाः संभवोयस्मात्सतथा यद्वात्मानंशरीरमधिकृत्यवर्त्तमानंदेहेंद्रियादितद्विषयोविदुरेणपृष्टःसभगवांस्तस्मैविदुराय यद्वातत्त्वमुवाचह इत्यनेनग्रंथांतरप्रसिद्धिमाह प्रत्यारंभप्रसिद्धोहेतियादवः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तत्रसूतः शौनकप्रश्नपरिहारप्रकारंप्रतिजानीते राज्ञेति यत्समाधानं राज्ञःप्रश्नानुसारतइतिपुनरुक्त्याप्रश्नयोरेकविषयत्वेनपरिहारोप्युक्तःतत्प्रश्नप्रतिवचनमपियुष्मत्प्रश्नप्रतिवचनमेवेतिदर्शयति ॥ ५१ ॥

इति श्रीमहेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थयतीन्द्रकृतायां श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्यांद्वितीयस्कन्धेदशमोऽध्यायः

द्वितीस्कन्धः समाप्तः ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसंदर्भः ।

तदेवं प्रस्तुतमपि पाद्मकल्पकथनं कथान्तरश्रवणोत्कण्ठया स्थगितीकृत्य पृच्छति यदाह इति ॥ ४७ ॥

कुत्रेति स्थानप्रश्नः तस्य परमादरणीयत्वात् यद्वा पृष्टो यद्वा तत्वमुवाचेत्युभयत्र यच्छब्दान्वयत्वात् प्रश्नोत्तरयोः प्रश्नौ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

अथात्र श्रीशुकप्रतिज्ञातपाद्मकल्पकथने भवद्भीष्टं च संपत्स्यत इत्यभिप्रत्याह राज्ञेति । तेनापि श्रीविदुरादिप्रस्तावपूर्व्वकं श्रीशौनकवत् पुनः प्रश्नः कृतोऽस्ति श्रीशुकेनापि तथोत्तरितमस्तीति वोधितं सवासनत्वात् । तथाच तृतीये वक्ष्यते कुत्र क्षत्तुर्भगवता इत्यादिना ॥ ५१ ।

इति श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धस्य श्रीजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

द्वितीयस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः समाप्तः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्य्यकृत सुवोधिनी ।

यदाह भगवानिति त्रिभिः भगवानिति मैत्रेयस्य सर्वज्ञता सूचिता यदाह भगवानिति भिन्नं वाक्यं भगवान्मैत्रेय इत्यर्थः अथवा क्षत्तृमैत्रेयसंवादे भगवान्यदाह यत् भगवतो वाक्यं ताभ्यांनिरूपितमित्यर्थः यदाह भोभगवानितिपाठः स्पष्टः सूतेति संवोधनं कुत्राह किमाह इत्याकांक्षायामाह क्षत्ता भागवतोत्तमः वंधूंस्त्यक्त्वा भुवस्तीर्थानि चचार तादृशस्यकौषारवेश्च संवादः कुत्र विषये यत्र भगवद्वाक्ये तदर्थ वाविचारात्मकः संवादः तत्कथयेति वक्तव्यंभगवद्वाक्यस्यैव मुख्यत्वात् तत्रैव भगवद्वाक्यविशेषेसंवादो भविष्यतीति ज्ञात्वापि विशेषज्ञानार्थं कुत्रेति पृच्छति देशप्रश्नेतु कुत्र देशे संवादो जात इति त्वया अकथितेऽपि स्वयं वा तत्र गत्वा श्रोतव्यमित्यभिप्रायः पाठांतरे इति शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः सुदुस्त्यजानिति तदा संदेशोपदेशचरितानि विदुरस्य पृच्छति भागवतेभ्यः उत्तमः यस्त्वापद्दशायामपि विभ्रांतः भुवस्तीर्थानीति गंतुं ज्ञातुं ज्ञातुं चशक्यानि तान्यपि वक्तव्यानीत्यभिप्रायः यैः सम्यक्शुद्धः भक्तिं प्राप्तवानिति ततोऽपि पूर्वमेव तस्य चित्तशुद्धिरुत्कृष्टाजातेति ज्ञापयति त्यक्त्वा वंधूनिति सुदुस्त्यजानिति अंतःकरणेनापि त्यक्ता इति ज्ञायते एतावता परीक्षित्पक्षयाऽपि मुख्य श्रोता निरूपितः ॥ ४८ ॥

कुषारोः पुत्रः कौषारवः कुषारवस्य वा द्वितीयपक्षे वाह्वादित्वादिञ् यतोऽस्यपूर्वोक्तस्य विदुरस्य उभयोस्तुल्यता सूचिताअथातिसंवादोऽपि पृष्टः अन्यथा केवलस्थान प्रश्नमप्यप्रयोजकं स्यात् अध्यात्मसंज्ञित इति स संवादः श्रोतुः कार्यसाधक इति अध्यात्मशब्देनोक्तः अन्यथातदज्ञानात् विशेषणमयुक्तं स्यात् अध्यात्मेतिसंज्ञामितः अनेन संवादेनैव अन्योऽन्यकथारूपेणैव तस्य भक्तिर्जातेति संवादस्य माहात्म्यमुक्तं यद्वेति पक्षांतरं वाशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति नस्थानविशेषे संवादात्तस्य मुक्तिः किंतूपदेशादित्यपिपक्षेतमुपदेशंवदेत्याह यद्वेति स भगवानिति भगवत् सहितः केवलेनोपदिष्टं कथं हृदयरूढं भवेत् तस्मा इति केवलं तदर्थमेव पृष्ट इति तर्हि तादृशः स्वार्थं यादृशं तादृशं पृच्छति वक्तापि यत्तत्वमुक्तवान् ॥ ४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृत सुबोधिनी ।

तद्ब्रूही ति संबंधः हा इत्याश्चर्ये विदुरस्य विचेष्टितं वक्तव्यं तत्वोपदेशः विदुरस्यानुचित इत्याश्चर्यं तथाप्युपदेशो जात इति तत् विशिष्टं किंचिच्चेष्टितमस्ति येन तादृशोप्युपदेशमर्हति किंच बंधुत्यागेपि निमित्तं वक्तव्यं अन्यथा शूद्रयोनावप्युत्पन्नस्य प्रव्रज्याऽनुचिता स्यात् चकाराद्ज्ञानहेतावपि निमित्तंवक्तव्यं किंचतद्ज्ञानं सर्वथोत्तमं यद्ज्ञानप्राप्तौ पूर्वजातवैमनस्यादिकंपरित्यज्य तदैहिकीं क्रीडां परित्यज्य तथैवासंस्कृतरूपेणैव पुनरागतवान् अतः साक्षात्सर्वं मोहनिवर्त्तकं उत्तमाधिकारनिरूपकं यद्ज्ञानं तत्संवादे संपन्नं तदपि भगवदुक्तमेव भविष्यतीति तत्कथयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

एवं ऋषिभिः तदुत्तरं वदन् शुकोक्तमेव तदिति सरस्वती संवादात् यथाविदुरादिभक्तिः तथा भवतामपि भविष्यतीति बोधयन् भवतां वाक्यं संवादजातमित्याह राज्ञापरीक्षिता पृष्ट इति अयमेवार्थः परीक्षितापि पृष्टे तच्छुकेन यदा कथाक्षेपः कृतः एवमेतत्पुरापृष्ट इति तदा महामुनिः तत्स्वरूपतः पर्यवसानतश्चयान् अवोचत् तदेव वोयुष्मभ्यमभिधास्ये कथयिष्यामीति एवं सति पूर्वे यज्ञवाक्यैः पृष्टं यदाह भगवान् शुक इति यच्चेदानी मपिमयोक्तं सोहंवः श्रावयिष्यामीति तदप्यविरुद्धं भवति अतः शुकोक्तमेव कथयिष्यामि परं सावधानतया श्रृणुत शुकस्तु तत्र सभायां ऋषिभिर्बहुधा पृष्टः बहुधैवोक्तवान्मुख्यश्रोतृबुद्ध्यनुसारि न भवतीति प्राकृतत्वाभावात् तद्व्यावृत्यर्थमाह राज्ञः प्रश्नानुसारत इति प्रश्नं अनुसृत्य तदुत्तरत्वेनैव यदुक्तं तत्कथयिष्यामीत्यर्थः द्वितीयस्कंधवृत्तिः श्रीकृष्णचरणांबुजे निवेदितातियत्नेन युक्तिपुष्पांजलिस्फुटा भक्तेषु शास्त्रहृदयेषु निवेदयामिशास्त्रार्थं तत्त्वज्ञ हरिर्भवतामभीष्टः तत्पश्यताम्रा विश्रांतिं भगवद्गुणान् संदेहवारणाविचारणात् प्रसन्नम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मज श्रीवल्लभदीक्षित विरचितायां द्वितीयस्कन्धदशमाऽध्याय विवरणं समाप्तम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृत सारार्थदर्शिनी ।

तदेवं प्रस्तुतमपि पाद्मकल्पकथनं कथान्तरश्रवणोत्कण्ठया स्थगितीकृत्य पृच्छति। यदाहेति विदुरस्तीर्थयात्रायां मैत्रेयादात्मनो गतिमित्यादिकां यद्भवानवोचदित्यर्थः । भगवान् सर्वज्ञः । क्षत्ता विदुरः । कौषारवेर्मैत्रेयस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

राज्ञा पृष्ट इति । अयमर्थः यद्यूयं पृच्छथ इदमेव राजाऽपि शुकं पृष्टवान् शुकोऽपि विदुरमैत्रेयसंवादं पुरस्कृत्य ये पूर्वं राज्ञा कृताः प्रश्नास्तदनुसारेण सर्वमवोचत् तदेव वोऽभिधास्ये ॥ ५१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
द्वितीये दशमोऽध्यायः संगतः संगतः सताम् ॥ १० ॥
ब्रह्मणश्च तृणस्यापि चेष्टा प्रातिस्विकीयतः ।
स एव भगवान् विश्वं धिन्वन् वृष्टयात् कृपामृतम् ॥

श्री महामहोपाध्यायश्रीविश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतायां सारार्थदर्शिन्यां टीकायां द्वितीयस्कन्धः समाप्तः ।

श्री मच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ॥

एवं संक्षेपेणोक्तं शास्त्रार्थं श्रुत्वाऽथपरीक्षित्प्रश्नानां शुकोक्तानि प्रत्युत्तराणि मैत्रेय विदुराख्यायिकया शुश्रूषुः शौनकः पृच्छति यदिति त्रिभिः हेसूत दुस्त्यजान् त्यक्तुमशक्यान्बंधून् त्यक्त्वाभुवः संबन्धीनि तीर्थानि क्षत्ता विदुरः चचार इति ... यत् यं प्रति ... भवानाह प्रथमस्कंधे तस्य कुत्र संवाद इत्यग्रिमेणान्वयः ॥ ४८ ॥

तस्य क्षत्तुः कौषारवेः मैत्रेयस्य च संवादः कुत्रस्थाने अभूत् स मैत्रेयः विदुरेण पृष्टः तस्मै यत्तत्त्वमुवाच तद्ब्रूहीत्युत्तरेणान्वयःभगवानिति उत्पत्तिं प्रलयंचैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च सवाच्यो भगवानितीत्येवं गुणसंपन्नः ॥ ४९ ॥

हे सौम्य तत् त्वं ब्रूहि तथा बंधुत्यागनिमित्तं पुनरागतवान् तत्र निमित्तम् इदं सर्वं विदुरस्य विचेष्टितं चब्रूहीत्यर्थः ॥ ५० ॥

राज्ञेति मां यूयं यत्पृच्छथ तज्जिज्ञासुना राज्ञा परीक्षितापि पृष्टः शुकः विदुरमैत्रेयसंवादद्वाराराज्ञः पूर्वत्र प्रदर्शिताः ये प्रश्नाः तेषामनुसारेण यत्सर्वं पुराणार्थमवोचत् तदेवाहं वोऽभिधास्यामि तथैवयूयं श्रृणुत ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्भागवत सिद्धांतप्रदीपे श्रीमत्सनत्कुमारसंतातिप्रवर्त्तकभगवन्निम्बार्कचरणार्चितक श्री शुकसुधाप्रणीतेद्वितीयस्कन्धीयेदशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका

शौनकउवाच—हे सूत तुमने जो हमसे कहाथा भागवतोत्तमक्षत्ता (विदुर) अपने सुदुस्त्यज बंधुओंको छोडकर पृथवीके तीर्थोंको (में) विचरे ॥ ४८ ॥

उन विदुरका कोषारवि (मैत्रेय) के साथ अध्यात्म संश्रित संवाद कहा हुआ और जो उन (मैत्रेय) भगवानने पूंछनेपर तत्त्व कहा ॥ ४९ ॥

यह विदुरका चेष्टित हमसे कहो जिसनिमित्त उन (विदुर) ने बंधु को त्याग किया, वह और जैसे वे फिर लौटकर आये कहो ॥ ५० ॥

सूत उवाच—राजा परीक्षित के पूंछनेपर महामुनि शुकदेवने जो कहा, वह मैं तुमसे राजाके प्रश्नोंके अनुसार क... सुनिये ॥ ५१ ॥

द्वितीयस्कंध दशमअध्याय समाप्त